

РЕВЕРСІЯ (лат. *reversio* — поворот, повернення) — 1) В генетиці — перехід мутантного алеля назад до вихідного або дикого типу (зворотна мутація). Виникає спонтанно або під дією різних мутагенів. 2) У рослин — поява у рослинних гібридів або химер пагонів, які за генотипом відповідають одному з компонентів комбінації. 3) Те саме, що й атавізм.

РЕВЕРСУВАННЯ, реверс [від лат. *reverso* — поверта(юсь)] — зміна напряму основного руху машини або її робочих частин на зворотний. У *поршневих машинах* Р. відбувається за допомогою *клапанів* (золотників), що дають змогу спрямовувати (в належній послідовності) *робоче тіло* у циліндри машини. Інший спосіб Р. машин полягає у включені в *трансмісію* проміжної ланки, яка змінює напрям обертання веденого вала при незмінному положенні ведучого. В *електродвигунах* Р. спричиняється зміною напряму електр. струму в обмотці збудження (у *постійного струму* електродвигунів) або переключенням двох фаз обмотки статора (у *змінного струму* електродвигунів). В *авіаційних двигунах* Р. (зворотної тяги) досягають поворотом лопатей *повітряних гвинтів* або відхиленням струменя вихлопних газів, на суднах — поворотом лопатей *гребних гвинтів*. Для Р. на суднах з паро- і газотурбінними установками використовують додаткові турбіни заднього ходу.

РЕВЕС (Révész) Імре (справж. прізв. — Чебрай; 21.I 1859, Шаторальяуйгей — 3.II 1945, м. Севлюш, тепер Виноградів Закарп. обл.) — угор. живописець. В 1875—80 навчався у віденській АМ, 1882—84 — у М. Мункачі в Парижі.

I. Ревес. Петефі серед народу. 1884. Угорська національна галерея. Будапешт.

Твори: «Петефі серед народу» (1884), «Дезертир» (1887), «Вимагаємо хліба!» (1899), «Під шатром» (1903), «Старики» (1910—20-і рр.), пейзажі та ін. Зберігаються в Угор. нац. галереї в Будапешті, Закарп. худож. музеї, Київ. музеї західного та сх. мист., ДЕ в Ленінграді. Р.— автор іл. до віршів Ш. Петефі. В 1906—21 — професор будапештської АМ. В останні роки життя працював на Закарпатті; у нього навчалися укр. художники Й. Бокшай та А. Ерделі. Виставки творів Р. експонувалися в Ужгороді (1955) та Києві (1956).

Літ.: Сашко Ю. Ревес. М., 1958.

РЕВІЗІОНІЗМ [від лат. *revisionis*] — анти-

науковий перегляд положень марксизму-ленінізму; опортуністичний напрям у революційному робітничому русі. Р. під приводом творчого осмислення нових явищ дійсності ревізує докорінні, підтвердженні практикою положення марксистської теорії. Р. як ідейно-політична течія знаходить вияв у суспільних науках — філософії, політичній економії, теорії наукового комунізму, соціології. Розрізняють правий Р., що підмінює марксизм-ленінізм реформізмом, та «лівий» Р., який проповідує анархізм, бланкізм, волюнтаризм. Р. зародився в кінці 19 ст. в с.-д. партіях *Інтернаціоналу* 2-го (див. *Бернштейніанство*). Р.— наслідок бурж. впливу на революц. робітн. рух, одна з форм ідеології дрібної буржуазії, робітничої аристократії, двоїстих за своєю природою серед. верств, що примикають часом до робітн. класу, часом — до буржуазії. Методологічну основу Р. становлять еклектична суміш суб'єктивізму, догматизму, механістичного матеріалізму, а також схематизму і однобічність. На поч. 20 ст. Р. поширився в міжнар. с.-д. русі (К. Каутський, О. Бауер, Е. Вандервельде, Ф. Шейдеман, К. Легін, С. Прокопович, Л. Мартов, Л. Троцький та ін.). В галузі філософії Р. заперечував науковість *діалектичного матеріалізму*, намагаючись поєднати наук. соціалізм з *кантіанством*, беркліанством (див. *Берклі* Д.) та *махізмом*. У політ. економії ревізіоністи виступали за «відправлення» теорії вартості К. Маркса, проти марксистської теорії *додаткової вартості*, твердили, що дрібне виробництво має переваги і не витісняється або витісняється великим виробництвом вкрай повільно, що екон. кризи можна цілком подолати. Теорії імперіалізму та ультраімперіалізму К. Каутського, «організованого капіталізму» Р. Гільфердинга ігнорували суттєві риси й процеси чонополістичного капіталізму, сяяли ілюзією про можливість вростання капіталізму в соціалізм. Ревізіоністи заперечували необхідність соціалістичної революції і *диктатури пролетаріату*, експропріації засобів виробництва у буржуазії, не визнавали всесвітньоістор. значення Великої Жовтн. соціалістичної революції. Грунтovanу критику Р. дали в своїх працях Г. В. Плеханов, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, П. Лафарг, А. Лабріоля, Д. Благоєв. Ідейний розгром Р. лідерів 2-го *Інтернаціоналу* пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна, який розвинув марксизм стосовно умов нової істор. епохи, довів боротьбу проти Р. до орг. розмежування з його представниками, до утворення партії нового типу. Сучас. Р. у комуністичному русі паразитує на складності розробки проблем, породжених практикою соціалістичного будівництва в різних країнах, формуванням *світової системи соціалізму*, розгортанням *науково-технічної революції*, поглиблінням *світового революційного процесу*, розвитком *державно-монополістичного капіталізму*. В своєму розвитку сучас. Р. проішов три етапи, що від-

повідають осн. етапам загальної кризи *капіталізму*. Комуністичний *Інтернаціонал* у 20—30-х рр. вів боротьбу проти антиленінських течій, представлених Троцьким, Зінов'євим, Преображенським, Бухаріним у ВКП(б), Масловим, Рут Фішер, Брандлером — у Компартиї Німеччини, проти ревізіоністських груп у компартіях Чехословаччини (Бубника), Італії (Бордіга), Франції (Суваріна), Китаю (Лі Лісяна) та ін. Це була боротьба з корінних питань про можливості й шляхи побудови соціалізму в одній країні — СРСР, про диктатуру пролетаріату, *нову економічну політику*, з нац.-колоніального та ін. питань. Після 2-ї світової війни комуністичний рух зіткнувся з двома величими виступами Р. у міжнар. масштабі. В 50-х рр. було розкритиковано й організаційно розгромлено ревізіоністські угруповання в компартіях Угорщини (І. Надь, Г. Лошонці), США (Дж. Гейтс), Канади (Солсберг, Сміт), Італії (А. Джолітті), Данії (Ларсен), Франції (А. Лефевр, П. Ерве), Польщі (Р. Зіманд, Л. Колаковський), всебічній критиці піддано ревізіоністські концепції в Союзі комуністів Югославії (М. Джилас та ін.). В кінці 50-х—60-х рр. з позицій «лівого» Р. виступили маоїсти (див. *Маоїзм*), правого Р.— опортуністи в Компартії Чехословаччини (О. Шик, Н. Світак та ін.), ренегати типу Р. Гароді у Франції, Е. Фішера, Ф. Марека — в Австрії та ін. В 70-х рр. Р. виступив під пропором «єврокомунізму» (Ж. Еленштейн та ін.). Осн. ідейно-теор. ланкою сучас. Р. є концепція множинності «моделей соціалізму», яка заперечує заг. закономірності пролетреволюції, будівництва соціалізму і комунізму. Р. виступає проти керівної ролі марксистсько-ленінських партій, вимагає відмови від осн. ленінських принципів парт. будівництва, свободи фракцій та угруповань, проповідує світоглядний і політ. плюралізм, включаючи легалізацію діяльності контролреволюц. сил у соціалістичному суспільстві. Р. ототожнює державно-монополістичну й соціалістичну держ. власність. Праві ревізіоністи припиняють дієвість притаманних соціалізмові стимулів до праці; «ліві» ігнорують об'єктивні причини існування товарно-грошових відносин у соціалістичній економіці. І праві, і «ліві» у формуванні соціалістичного госп. механізму висувають на перший план національні особливості розвитку своїх країн. Будучи дрібнобурж. ідеологією, Р. намагається дискредитувати в очах трудящих ідеї марксизму-ленінізму й реального соціалізму. Всі концепції Р. спрямовано проти інтернац. єдності й міжнар. співробітництва соціалістичних країн, комуністичних і робітн. партій, вони означають поширення серед трудящих непролет., дрібнобурж. світогляду, пожвавлення й роздмухування приватновласницьких, міщанських, місницьких інтересів, націоналістичних і велико-державно-шовіністичних устремлінь. КПРС і братні партії рішуч-

Ревінь. Верхня частина рослини, квітка та плід.

че виступають проти правого і «лівого» ревізіонізму.

Lіт.: Маркс К. і Енгельс Ф. Циркулярний лист до А. Бебеля, В. Лібкнехта, В. Бракке та до ін. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Левін В. І. Повне зібрання творів: т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 20. Незгоди в європейському робітничому русі; т. 23. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 26. Крах II Інтернаціоналу; т. 41. Дитяча хвороба «лівізм» в комунізмі; Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Современный правый ревизионизм. М., 1973; Мазур В. Н. Экономический ревизионизм. Критика ревизионистской вульгаризации политической экономии социализма. К., 1976; Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций. М., 1973.

В. М. Мазур.

РЕВІЗІЯ (лат. *revisio* — перегляд) — 1) На Лівобережній Україні кін. 17—18 ст. **переписи населення** (козаків, посполитих, міщан та ін.), яке повинно було платити податки і відбувати військову службу. В 90-х рр. 17 — на поч. 18 ст. переписи козаків називалися **комп'утами** та **реєстрами**, а посполитих — Р. У 1718—23 козацькі списки називалися то комп'утами, то Р., або «комп'утами», через ревізію спрощеними. З 1726 і за переписами козаків закріпилася назва «ревізія». У 17 ст. було проведено Р. 1690, 1696, 1699; у 18 ст.: 1713, 1718, 1720, 1721, 1723, 1726, 1729—52 (шороку), 1755, 1757, 1764, 1765—69. Матеріали Р. містять відомості про кількість орної землі, лісу, сінокосу, худоби, про заняття промислами і т. д., у деяких є дані про наявність шкіл, шинків тощо. Р. скасовані в зв'язку з ліквідацією залишків автономії Лівобережної України. 2) У Російській імперії 18—19 ст. — основна форма обліку населення, яке повинне було платити **подушну подать** і відбувати **рекрутську повинність** (селяни, міщани, цехові люди та ін.). Часом потрапляли до Р. і деякі групи населення, що не оподатковувалися (духівництво, ямщики, відставні солдати та ін.). Всього було проведено 10 Р.: 1719, 1743, 1763, 1781, 1794, 1811, 1815, 1833, 1850, 1857. На Україну систему загальнодержавного Р. було поширене 1781. На Польщу, Фінляндію і Закавказзя Р. не поширювалися. У **ревізькі казки** записували поіменно всіх осіб чоловічої статі («ревізькі душі»), за кількістю яких визначалася подушна подать та інші феодальні повинності.

Матеріали Р. дають змогу встановити не лише заг. кількість населення, а й становий (класовий) і нац. (для 18 ст.) його склад, а також кількість жителів окремих міст і сіл. Документи Р.— важливі джерело для вивчення соціально-екон. історії 18—19 ст.

Lіт.: Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.). Статистические очерки. М., 1956; Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизий). М., 1971; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970.

І. Л. Бутович.

РЕВІЗІЯ документальна — перевірка фінансово-господарської діяльності виробничих об'єднань, підприємств, організацій, установ або службових осіб за певний період часу; одна з форм наступного контролю. Проводиться в основному шороку, а в організаціях, які безпосередньо не здійснюють господарських операцій, — не менш як один раз на два роки; в разі потреби проводять непланову ревізію. Р. проводять органи державного контролю і системи внутрівідомчих контрольних органів. Завдання та заг. порядок Р. регламентують постанови уряду та відомчі інструкції. Осн. завдання Р.: перевірка виконання держ. планів, законності й доцільності госп. операцій і додержання фінанс. та кошторисної дисципліни; контроль за збереженням соціалістичної власності, перевірка стану бухгалтерського обліку, правильності матеріального обліку складського г-ва тощо. Залежно від мети, призначення, часу проведення, повноти охоплення та ін. Р. бувають плановими й неплановими, відомчими й позавідомчими, повними й частковими, суцільними й вибірковими, комплексними й некомплексними, наскрізними, тематичними тощо. Проведення Р. сприяє зміцненню господарського розрахунку і режиму економії.

П. П. Левченко.

РЕВІЗЬКА ДУША — одиниця обліку чоловічого населення Рос. імперії у 18—19 ст., що виникла у зв'язку із запровадженням 1724 (на Україні — в 2-й пол. 18 ст.) **подушної податі**. «Р. д.» називались особи, внесені до ревізьких казок. Навіть у разі смерті «Р. д.» вважалася наявною до наступної ревізії (звідси — «мертві душі»).

РЕВІЗЬКІ КАЗКИ — іменні списки населення Рос. імперії у 18—19 ст., що складалися під час проведення ревізій (переписів). Були осн. документом для стягування **подушної податі**. В Р. к. вносили всіх осіб чоловічої статі незалежно від віку й працевдатності, за винятком дворян, духівництва, чиновників, купців, почеших громадян, які не підлягали оподаткуванню. Р. к. містять відомості про чисельність населення, його геогр. розміщення, становий і нац. склад, а також про вік і сімейний стан.

РЕВІНЬ (*Rheum*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини гречкових. Прикореневі листки великі з довгими м'ясистими черешками. Квітки дрібні, двостатеві, зібрани в колосовидні суцвіття. Плід — горішок. Походить з Сибіру, Алтаю, Пн. Монголії, Маньчжурії. Бл. 30 видів, в СРСР — 23, в т. ч. на Україні — 3 види в культурі. В СРСР як овочеві рослини вирощують Р. хвилястий (*R. undulatum*) і Р. чорноморський (*R. ghaponticum*). В іжі використовують молоді соковиті черешки листків. У них міститься цукор (понад 2%), вітаміни С та сполуки калію, кальцію, магнію, заліза, фосфору. Районований (1983) сорт Р.— Вікторія. Р. пальчастий (*R. palmatum*) та його різновидність Р. тан-

гутський (*R. p. var. tanguticum*) культивують як лікарські рослини.

РЕВКОМ — підпільна орг-ція, що діяла під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 у м. Запоріжжі і навколоїшніх робітн. с-щах. «Р.» виник з розрізнених підпільних груп, які об'єдналися в жовтні—грудні 1942. Орг-ція налічувала понад 70 членів, понад 30 чол. активно сприяли орг-ції. Керівниками були комуністи — колишні працівники ЦК ЛКСМУ Л. Л. Ачкасов (Карпенко) та Б. І. Миронов (Михальчук), які потрапили в оточення під Києвом і перебралися в Запоріжжя. Члени підпільної орг-ції здійснювали саботаж і диверсії на з-дах, влаштовували втечі з тaborу військовополонених, зрывали відправку рад. громадян у Німеччину. Осн. завданням «Р.» була підготовка збройного виступу у місті при наближенні до нього частин Червоної Армії. Підпільні добували зброю і боєприпаси, розробляли план виступу. Але здійснити його не вдалося. Орг-цію розкрило гестапо. В березні і травні 1943 було затримано бл. 50 підпільників, 40 з них було розстріляно, в т. ч. Л. Л. Ачкасова і Б. І. Миронова.

РЕВКОМИ — тимчасові надзвичайні органи Рад. влади періоду громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20. Див. Революційні комітети.

РЕВКСИНАЛИ (грец. *ρευξινάλοι*) — сарматське плем'я, згадуване як союзник скіфів у декреті на честь pontійського полководця Діофанта (кін. 2 ст. до н. е.), прийнятому громадянами Херсонеса Таврійського. Гадають, що Р.— те саме, що й роксолани.

РЕВМАТИЗМ [від грец. *ρέυμα* (*ρέυσθαις*) — течія, потік] — системне запальне захворювання сполучної тканини інфекційно-алергічного походження. Ушкоджуються здебільшого серце (міокард, ендокард, перикард), судини, суглоби, нервова система (нейроревматизм). Хворіють на Р. найчастіше особи молодого віку з спадковою склонністю і ті, хто є тривалим носієм інфекції, в основному *β*-гемолітичного стрептокока групи А.

У патогенезі Р. основну роль відіграють запалення і порушення імунітету. Запальна реакція у сполучній тканині, яка спричинюється і підтримується компонентами стрептокока і продуктами його життєдіяльності (стрептолізином О і S, гіалуронідазою, стрептокіназою тощо), має певний перебіг: повільне припухання, фібринoidні зміни, неспецифічні ексудативно-проліферативні реакції (переважно у серці), розвиток Ашоф — Талалаєвських гранулюм. Кінцевою стадією ревматичного процесу є склероз сполучної тканини ушкодженого органа. Порушення імунітету при Р. виявляється в надмірній продукції циркулюючих протистрептококових і протикардіальних антиплі, наявності фіксованих імунних комплексів, відповідних для ендокарда і міокарда. Відмічаються при Р. також порушення клітин-

1
2

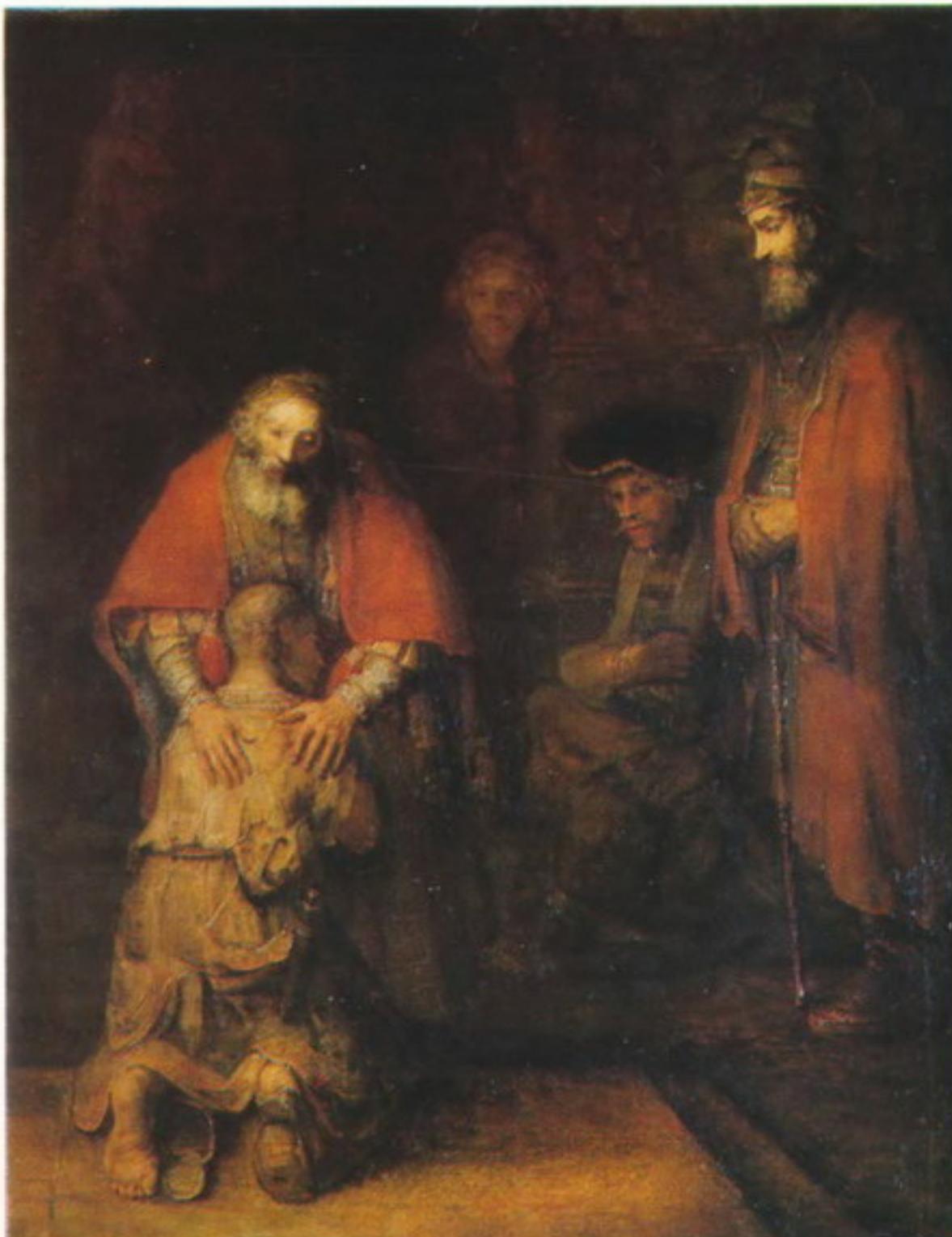
До ст. Рафаель.

1. Сікстинська мадонна. 1515–19. Дрезденська картинна галерея.
2. Мадонна Конестабіле. Близько 1500–02. Державний Ермітаж у Ленінграді.
3. Афінська школа. Фрагмент фрески в станці (залі) делла Сеньятура у Ватикані в Римі. 1509–11.

3

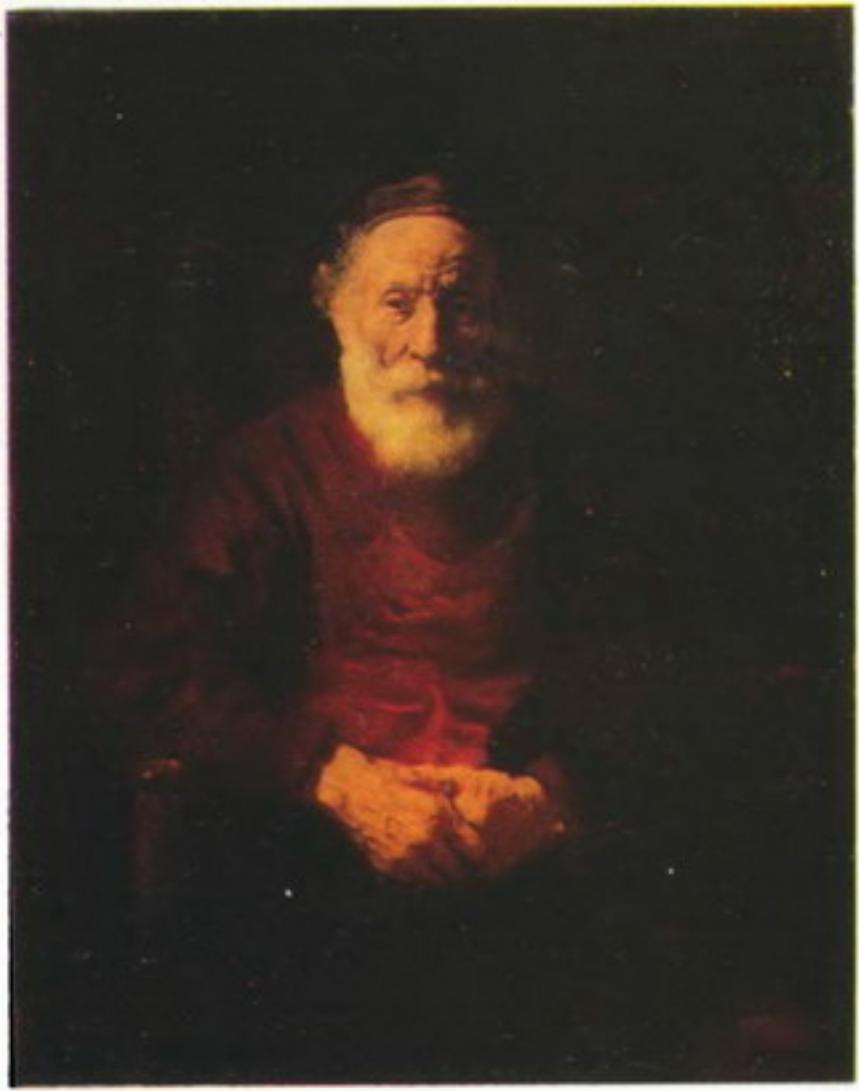
1
2

3

4
5

До ст. Рембрандт.

1. Повернення блудного сина. Близько 1668–69. 2. Три дерева. Офорт. 1643. 3. Прощання Іакова з Веніаміном. Перо, бістр. Близько 1650. Музей Тейлера. Гарлем. 4. Даная. 1636. 5. Портрет старого в червоному. Близько 1654. 1, 3 і 4 — Державний Ермітаж у Ленінграді.

ного і неспецифічного гуморально-го імунітету. Різноманітність реакцій організму на стрептококову інфекцію пояснюється широкий діапазон клінічних варіантів Р.— від гострих форм до затяжних і з латентним (прихованим) перебігом.

У хвилеподібному перебігу Р. виділяють активну (I, II, III ступені) і неактивну фази. Найнесприятливішим вважається безупинно рецидивуючий варіант ревматичного процесу, який часто супроводиться прогресуючою серцево-судинною недостатністю. Залежно від клініко-лабораторної характеристики Р. проводиться індивідуальне комплексне лікування, в більш тяжких випадках — триступеневе (стационар — кардіоревматологічний кабінет — поліклініка — приміський санаторій). Усі хворі на Р. потребують багаторічного диспансерного спостереження і профілактичного лікування.

Літ.: Струков А. И. Современные представления о морфологии ревматизма. В кн.: Научная сессия по проблемам ревматизма. Труды. М., 1959; Насонова В. А., Бронзов И. А. Ревматизм. М., 1978.

М. Ф. Скопиченко.

РЕВМАТОЛГІЯ (від *ревматизм* і грец. λέυξ — вчення) — наука про ревматичні захворювання опорно-рухового апарату, один з найбільш стародавніх розділів медицини. Термін «ревматизм» був запропонований франц. вченім Г. Баллоніусом в 16 ст. на основі вчення К. Галена про походження захворювань внаслідок змішування хвороботворних рідин, що постійно циркулюють в організмі (грец. φεύγει — течія). З великої групи захворювань *суглобів*, що історично об'єднувались цим терміном, за деякими заг. ознаками, поступово було виділено істинний ревматизм (хвороба Сокольського — Буйо), інфекційний неспецифічний (ревматоїдний) *поліартрит*, інфекційні *артрити* відомої *етіології* (брucельозний, дизентерійний, гонорейний, туберкульозний та ін.), професійні дистрофічні поліартрити, артрити ендокринно-обмінного походження та ін. Одним з актуальних завдань сучас. Р. є вивчення, поряд з ревматизмом, дифузних хвороб сполучної тканини з імунними порушеннями: системного *восічака червоного*, системної *склеродермії*, вузликового періартріту, дерматоміозиту, синдрому Съегрена. В організаційно-методичному плані Р. об'єднує представників багатьох медичних спеціальностей (терапевтів, педіатрів, ортопедів, хірургів-кардіологів, патоморфологів, імунологів, гігієністів та ін.). В 1928 було створено Міжнародну лігу по боротьбі з ревматизмом і національні антиревматичні комітети в багатьох країнах світу, у т. ч. в Рад. Союзі. Рад. вчені (О. А. Кисіль, М. П. Кончаловський, Є. М. Тареев, В. О. Насонова, В. Т. Талалаев, М. О. Скворцов, А. І. Струков, А. І. Несторов, зокрема укр. вчені М. Д. Стражеско, М. О. Ясиновський та ін.) досягли великих успіхів у вивчені проблем ревматології, приділивши особливу увагу питанням імуноген-

незу, гістоморфогенезу, діагностики, профілактики і лікування ревматизму і дифузних хвороб сполучної тканини з імунними порушеннями. Ревматологіч. служба в нашій країні здійснюється кардіоревматологічними диспансерами та численними кабінетами. Науково-методичне керівництво в цій галузі медицини належить Всесоюзному науковому ревматологічному т-ту та створеному (1958) при АМН СРСР н.-д. Ін-ту ревматизму (Москва). З 1961 виходить спеціальний журнал «Вопросы ревматизма».

Літ.: Скворцов М. А. Основные этапы в развитии учения о ревматизме. «Советская медицина», 1949, № 10; Несторов А. И., Насонова В. А. Состояние и перспективы советской ревматологии. «Вопросы ревматизма», 1978, № 2. М. Ф. Скопиченко.

РЕВМОКАРДІТ, ревматичний кардит (від *ревматизм* і грец. καρδία — серце) — захворювання серця, спричинюване ревматизмом. При Р. може наставати запалення різних шарів стінок серця — ендокарда (*ендокардит*), міокарда (*міокардит*), перикарда (*перикардит*). Запалення усіх шарів серця — панкардит зустрічається рідко. Р. може бути дифузним і вогнищевим. Супроводиться більш або менш виявленою серцевою недостатністю (болем в ділянці серця, задишкою, серцебиттям, перебоями тощо). Профілація і лікування такі самі, як при ревматизмі.

РЕВНА — річка у Брян. обл. РРФСР та Черніг. обл. УРСР, ліва прит. Снову (бас. Дніпра). Довж. 81 км, площа бас. 1660 км². Шир. річища від 5—10 до 20—40 м. Живиться сніговими й ґрутовими водами. Воду Р. використовують для госп.-побутових потреб. На Р.— м. Семенівка.

РЕВО Михайло Васильович [4 (16).IX 1889, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 2.III 1962, Чернігів] — укр. рад. вчений в галузі ветеринарії і медицини, доктор мед. (з 1936) і вет. (з 1939) наук, засл. діяч науки УРСР (з 1948). В 1912 закінчив Варшав. вет. ін-т, 1917 — мед. факультет Харків. ун-ту. З 1925 — професор. Працював у Київ. вет.-зоотех., Казан. вет., Харків. зоовет. ін-тах; з 1961 — у відділі мікробіології Укр. н.-д. інституту землеробства (Чернігів). Праці з питань мікробіології, вірусології та імунітету. Цінним вкладом у науку є дослідження Р. антигенної структури окремих збудників інфекц. хвороб с.-г. тварин, розробка нових методів діагностики і профілактики.

В. О. Рождественський.

РЕВОЛЮЦІЙНА СИТУАЦІЯ (франц. situation — становище) — сукупність суспільних передумов, необхідних для революції соціальної. Соціально-екон. основою Р. є конфлікт між новими, зростаючими *продуктивними силами* і старими, відживаючими *виробничими відносинами*. За визначенням В. І. Леніна, Р. с. характеризує наявність таких ознак: «1) неможливість для пануючих класів зберегти в незміненому вигляді своє панування; та чи інша криза „верхів“, криза політики пануючого класу, що створює розколину,

в яку проривається невдоволення й обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває не досить, щоб „низи не хотіли“, а потрібно ще, щоб „верхи не могли“ жити по-старому. 2) Загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів. 3) Значне підвищення, внаслідок зазначених причин, активності мас, які в „мирну“ епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, та к і самими „верхами“, до самостійного історичного виступу. Без цих об'єктивних змін, незалежних від волі не тільки окремих груп і партій, але й окремих класів, революція — за загальним правилом — неможлива» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 206). Проте для переростання Р. с. в революцію, крім об'єктивних умов, потрібні й суб'єктивні: свідомість і організованість мас, їхня готовність під керівництвом революц. партії до рішучих дій. Взаємодію об'єктивних і суб'єктивних умов В. І. Ленін визначив як революц. кризу. Вчення про Р. с. є складовою частиною ленінської теорії соціалістичної революції і має величезне значення для стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій у сучасній епохі.

Літ.: Ленін В. І. Повне зіbrання творів: т. 5. Гонителі земства і Аннібалі лібералізму; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) — дрібнобурж. націоналістична партія на Україні (1900—05). Створено в Харкові Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем та ін. Складалася з невеликої кількості гуртків — т. з. «вільних громад», що існували в Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві, Чернігові, Лубнах та ін. містах України. Програмний документ РУП — брошюра «Самостійна Україна», написана в дусі крайнього шовінізму, ворожості до ін. націй і народів, насамперед до російського. Як і ін. дрібнобурж. партії в Росії, РУП взяла на озброєння ідею «культурно-національної автономії». Підтримуючи теорію про агр. характер укр. нації, рупівці вважали укр. селянство гол. рушійною силою в боротьбі за визволення укр. народу і соціальні інтереси трудящих. РУП мала вплив на частину студентської та учнівської молоді, незначну частину селянства, переважно заможного. Укр. робітники рішуче відкинули претензії РУП на керівництво їхньою боротьбою. Друк. органи — журн. «Гасло» (1902—03) і газ. «Селянин». Після кількох розколів РУП у грудні 1905 почала називатися Українська соціал-демократична робітнича партія.

РЕВОЛЮЦІЙНЕ ПРАВО — юридичний журнал, що видавався в УРСР двічі на місяць укр. мовою з 1931 по червень 1941. Створений на базі журналів «Вісник радянської юстиції» і «Червоне право». Висвітлював теор. питання радянського права, судової, прокурорсько-слідчої та адвокатської практики. Див. також «Радянське право».

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ДЕМОКРАТИЗМ — ідеологія революційно-візвольного руху, що відображає інтереси насамперед селянської демократії. Визначними представниками Р. д. в Зх. Європі були Дж. Мадзіні, Дж. Гарібалльді (Італія), Е. Дембовський (Польща), Й. В. Фріч (Чехія), С. Маркович (Сербія) та ін. В Росії Р. д. зародився в 40-х рр. 19 ст. в обстановці кризи кріпосницької системи, найвищого розвитку досяг у 60—70-х рр. 19 ст. Як політ. течія Р. д. оформився під час революції 1859—61. Р. д. становив осн. зміст другого, різночинського, або бурж.-демократич. етапу визвольного руху, який, за визначенням В. І. Леніна, охоплював період прибл. 1861—95 (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). Першими ідеологами Р. д. в Росії були В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, Т. Г. Шевченко. В 60-х рр. Р. д. очолювали М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов. Революц. демократи пропагували ідеї *Просвітительства*. За філос. поглядами революц. демократи були матеріалістами в розумінні явищ природи й атеїстами. Вони більше за всіх мислителів домарксист. періоду підійшли до *діалектичного матеріалізму*; однак, хоч вирішальною силою істор. процесу вони вважали нар. маси, в цілому в розумінні історії лишалися на ідеалістичних позиціях. В 60—70-х рр. 19 ст. в іхній ідеології ідеї сел. революції поєднувалися з *утопічним соціалізмом*. Вбачаючи в селянстві єдиний революц. клас у країні, представники Р. д. помилково вважали, що Росія після знищення кріпосництва шляхом сел. революції прийде до соціалізму через сел. общину, обмінувшись капіталізм. В. І. Ленін писав про представників Р. д.: «Віра в особливий уклад, в общинний лад російського життя; звідси — віра в можливість селянської соціалістичної революції, — ось що запалювало їх, піднімало десятки й сотні людей на геройську боротьбу з урядом» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 252—253). Саме революційні демократи першими після дворянських революціонерів-декабристів створили таємні революц. орг-ції (див. *Народництво*). Істор. місце Р. д. чітко визначив В. І. Ленін, назвавши революц. демократів попередниками рос. соціал-демократії (див. там же, т. 6, с. 24). Р. д. на Україні розвивався як складова частина загальнорос. революц. руху. Продовжувачами традицій Р. д. 60-х рр. тут були І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Леся Українка та ін. В сучас. умовах Р. д. поширений у нац.-визвольному русі і обстоює *некапіталістичний шлях розвитку* країн, що розвиваються.

«РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СОЮЗ НЕЗАМОЖНОЇ ШКОЛЬНОЇ МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ», Спілка шкільної молоді Західної України — нелегальна організація учнів середніх шкіл, що діяла 1931—35 під керівництвом Комуністичної Спілки Молоді Зх. України. Союз виступав проти полонізації укр. шкіл, проти польських

та укр. бурж.-націоналістичних орг-цій, за безоплатне навчання тощо, видав підпільний журнал «Голос школини» («Шкільний голос», № 1, квітень, 1935), друкував і поширював листівки.

РЕВОЛЮЦІЙНІ КОМІТЕТИ, ревкоми — тимчасові надзвичайні органи *диктатури пролетаріату* в період *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. На відміну від *військово-революційних комітетів* Р. к. були органи не встановлення, а відновлення і змінення влади Рад на місцях. Завдання ревкомів, порядок утворення їх, взаємовідносини з органами центр. влади, з місц. Радами і командуванням військ частин були визначені Положенням ВЦВК «Про революційні комітети» від 24.X 1919. В УРСР 11.XII було створено *Всеукраїнський революційний комітет*. Р. к. вели боротьбу проти контрреволюц. виступів, за встановлення революц. порядку, організовували допомогу Червоній Армії, на визволені від ворога території проводили підготовчу роботу до виборів *Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*. У 1918—20 на Україні не раз створювалися Р. к., які виконували функції Рад і їхніх виконкомів, забезпечували умови для організації постійних органів влади — Рад. 2.I 1920 постановою Ради робітн. і сел. оборони губ. і повітові Р. к. було скасовано. Вони могли зберігатися лише як виняток там, де була в цьому необхідність. В деяких губерніях України ревкоми існували до серед. 1921. Сибірський Р. к. функціонував ще 1925.

Літ.: Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; Литвинова Г. И. Революционные комитеты в годы гражданской войны. М., 1974.

Л. Л. Потарикіна.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРИБУНАЛИ — в Рад. країні суди, створені в перші роки *Радянської влади* для боротьби з найнебезпечнішими злочинами. Запроваджені поряд з заг. судами *Декретом про суд* 1917. Розглядали справи про контрреволюц. злочини, саботаж, мародерство тощо, з 1918 — справи про шпигунство, погроми, хабарництво, хуліганство та ін. За Положенням про Р. т. від 12. IV 1919 складалися з голови і 2-х членів, які обиралися місц. Радами робітн., солдат. і селян. депутатів. Попереднє розслідування в справах, підсудних Р. т., провадилося надзвичайними та слідчими комісіями. Спочатку вироки Р. т. не підлягали оскарженню. Згодом для розгляду скарг та протестів на вироки Р. т. було утворено касаційні відділи, а потім суди (див., зокрема, *Верховний касаційний суд УРСР*). На Україні Р. т. запроваджено постановою *Народного Секретаріату* від 4 (17).I 1918. Р. т. відігравали значну роль у боротьбі з контрреволюц. та ін. найбільш суспільно небезпечними злочинами. Ліквідований 1922 у зв'язку з утворенням єдиної судової системи.

Я. П. Нагноїний.

РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ І СЕЛЯНСТВА — революц. влада робітників і селян при

керівній ролі *робітничого класу* і його партії, що виникає внаслідок перемоги *буржуазно-демократичної революції* в епоху імперіалізму.

Гол. завданням Р.-д. д. п. і с. є придушення опору контрреволюц. сил, послідовне здійснення демократичних перетворень, підготовка умов для боротьби пролетаріату, який виступає гегемоном у бурж.-демократичній революції, за переростання її в соціалістичну. Вперше ідею і лозунг Р.-д. д. п. і с. висунув і обґрутував В. І. Ленін під час *революції 1905—07 в Росії*. Політ. органом Р.-д. д. п. і с., на його думку, має бути тимчасовий революц. уряд, утворений внаслідок перемоги *збройного повстання*. Його першочерговим завданням є практичне здійснення програми-мінімум РСДРП (встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскація поміщицьких земель, надання всім націям права на самовизначення). Життєвість ленінської ідеї Р.-д. д. п. і с. як переходного етапу від бурж.-демократичної до соціалістичної революції підтверджив досвід революції 1905—07, *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 в Росії*, пізніше — *народно-демократичних революцій* у ряді країн Європи і Азії.

РЕВОЛЮЦІЯ (фрanc. *révolution*, від лат. *revolutio* — розгортання, переворот) — 1) Докорінна якісна зміна; різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового, одна з важливих закономірностей діалектичного розвитку природи, суспільства й мислення. Протилежність поняттю *еволюція*. Див. *Перехід кількісних змін у якісні*. 2) Докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого сусп. ладу й утвердження нового, прогресивного. Див. *Революція соціальна*. 3) Р. у *природознавстві* — особливий етап у розвитку *пізнання*, що характеризується швидким, стрибкоподібним нагромадженням і поглибленим знань про *природу*. Див. також *Науково-технічна революція*, *Культурна революція соціалістична*.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848—49 в Австро-Угорії — бурж.-демократична революція, гол. завданнями якої були ліквідація феод.-абсолютистського ладу, знищення багатонаціональної Австрійської імперії і створення самостійних нац. бурж. держав. Рушійною силою революції виступили широкі нар. маси, очолені ліберальною буржуазією. Поштовхом до виступу нар. мас в Австро-Угорії стали революц. події в лютому — березні 1848 у Франції і Німеччині. 13.III у Відні почалося нар. повстання. Реакційний уряд канцлера К. Меттерніха було повалено. 17.III почав діяти новий уряд з представників дворянства і ліберальної буржуазії. Було створено збройні організації *«Академічний легіон»* і *Національну гвардію*. Революц. боротьба розгорнулася й на зх.-укр. землях (див. *Львівське збройне повстання 1848*). Піднялися на боротьбу нар. маси Закарпат. України. Укр.

населення Закарпаття висунуло вимогу об'єднання в одну провінцію з Сх. Галичиною, яку підтримала *Головна руська рада* у Львові. Проте правлячі кола Австрії не допустили цього об'єднання. Під тиском революц. подій австр. імператор Фердинанд I пішов на деякі поступки. Але конституція, проект якої обнародувано 25.IV 1848, фактично залишила всю владу в руках імператора і призначуваної ним верх. палати парламенту, а виборчий закон позбавляв більшість нар. мас виборчих прав. Невдовolenня громадськості конституцією змусило уряд піти на нові поступки. 22.VII почав роботу однопалатний рейхstag, більшість у якому здобули поміщицько-буржуазія депутати. Рейхstag ухвалив рішення про скасування феод. повинності на тер. імперії за викуп, але відмовився надати народам імперії право на самовизначення. Налякані розмахом революції буржуазія відкрито перейшла в табір контрреволюції. На поч. жовтня 1848 австр. уряд вирішив надіслати частину віденського гарнізону на придушення революц. і нац.-визвольного руху угор. народу (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*). Це привело 6.X 1848 до нар. повстання у Відні, яке стало кульмінаційним моментом революції. Лише 31.X імперським військам вдалося взяти Віден. Після поразки жовтневого повстання в Австрії було створено новий уряд з представників феод.-монархічних кіл і великої буржуазії. Імператор *Франц-Йосиф I*, що вступив на престол у грудні 1848 після зрешення Фердинанда I, проголосив введення реакційної конституції (березень 1849); рейхstag було розігнано. Революція в Австрії залишилася незавершеною. Гол. причиною поразки її були зрада буржуазії і перехід її на бік контрреволюції. Завдання бурж.-демократичної революції не були розв'язані. Народи Австр. імперії залишилися під гнітом *Габсбургів*. Однак визволення селян від феод. повинностей було першим кроком до капіталістичного розвитку Австрії.

Б. М. Гончар.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848—49 В ІТАЛІЇ — бурж. революція, основним завданням якої була боротьба за нац. незалежність і держ. єдність італ. народу (див. *Рисорджименто*), а також ліквідація феод. відносин. У боротьбі за досягнення цієї мети серед антифеод. нац. сил оформилися дві політ. течії: революц.-демократична на чолі з Дж. Мадзіні і Дж. Гарібалльді і помірковано-ліберальна. На 1-му етапі революції (січень — серпень 1848) на чолі боротьби проти феод.-абсолютистської реакції, яку підтримувала Австрія, виступила ліберальна буржуазія, що прагнула до об'єднання країни «зверху», навколо *Савойської династії*. Революція почалася нар. повстанням 12.I 1848 в Палермо (Сіцилія), в лютому — березні воно перекинулось на континент і охопило Тоскану, П'емонт, Римську і Ломбардо-Венеціанську та ін. області, де були проголошенні помірковані бурж. конституції, в ряді д-в виникли конституц. уряди. Під тис-

ком революц.-патріотичного руху король Сардинії Карл Альберт 25.III оголосив війну Австрії (див. *Австро-італійські війни 19 століття*). В ході нац.-визвольної війни в країні загострилися класові суперечності. Ліберальна буржуазія, налякані нар. рухом, пішла на компроміс з феод.-монархічними силами. Перехід контрреволюц. сил в наступ, політика компромісів і поступок Карла Альberta, що очолював італ. війська, привели до поразки італ. армії 25.VII 1848 біля Кустоци. 2-й етап революції (серпень 1848 — серпень 1849) проходив під керівництвом революц. демократів, які виступали за об'єднання Італії «знизу», шляхом революції. В серпні 1848 в Тоскані, Венеції і особливо в *Папській області* почалися революц. виступи. В Римі (лютий 1849), а потім у Флоренції було проголошено республіку (див., зокрема, *Римська республіка 1849*). В березні 1849 під тиском патріотичного руху, що посилювався, знову було почато війну проти Австрії, але 23.III італ. війська зазнали повної поразки поблизу Новари. Перемога австр. військ прискорила наступ контрреволюції по всій Італії. Зрада лібералів, непослідовність бурж. демократів, які не розв'язали агр. питання, привели до поразки революції.

Т. Г. Солтановська.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848—49 В НІМЕЧЧИНІ — бурж.-демократична революція, гол. завданням якої було створення єдиної нім. національної держави і ліквідація феод.-абсолютистського ладу. Рушійною силою революції виступили широкі нар. маси — робітники, ремісники, селяни. Проте гегемонія належала ліберальній буржуазії. На звістку про повалення монархії у Франції (див. *Революція 1848 у Франції*) 27.II почалися революц. виступи в Бадені. На поч. березння революц. піднесення охопило й ін. держави Пд., Зх. і Пд.-Зх. Німеччини. Заворушення в містах були підтримані виступами селян, які захоплювали поміщицькі землі, відмовлялися виконувати панщину. Перемога нар. повстання 18.III в Берліні змусила прусського короля вивести урядові війська з столиці і сформувати 29.III ліберальний уряд (ліберальні уряди було сформовано і в ін. д-вах Німеччини). Після березневої революції в країні посилився демократичний і робітн. рух, було створено робітн. орг-ції в Берліні, Кельні (див., напр., *Кельнський робітничий союз*). Проте буржуазія, яка прийшла до влади, стала на шлях зради революції, намагаючись не допустити її дальншого розвитку і поглиблення. Активну участь у революції взяли К. Маркс і Ф. Енгельс. Прибувші у квітні 1848 до Німеччини, вони розгорнули боротьбу за доведення бурж.-демократичної революції до кінця, за об'єднання всіх демократичних сил. 18.V 1848 у Франкфурті-на-Майні відкрилися загальнонім. нац. збори, скликані, щоб розв'язати питання про об'єднання країни. Збори зволікали з прийняттям загальнонім. конституції. Поступки буржуазії силам реакції дали

можливість контрреволюції здійснити в Берліні в листопаді 1848 держ. переворот, що став сигналом до наступу контрреволюції по всій країні. 6.XII 1848 було обнародовано конституцію, «даровану зверху», яка розчистила шлях для відновлення в Пруссії абсолютизму. Навесні й влітку 1849 в Саксонії і Пд.-Зх. Німеччині розгорнулися нар. повстання на захист імперської конституції, прийнятої в березні 1849 Франкфуртськими нац. зборами, але відхилені урядами Пруссії та ін. нім. д-в. Конституція, яка, хоч і зберігала монархічний лад, була все ж кроком уперед на шляху до об'єднання Німеччини. Незважаючи на героїчну боротьбу повстанців, рух на захист конституції було жорстоко придушено. В червні 1849 розігнано Франкфуртські нац. збори, що означало остаточну перемогу контрреволюції в Німеччині. Революція залишилася незавершеною. При владі залишилися феод.-монархічні сили, збереглася роздробленість країни. Гол. причини поразки революції полягали в зраді ліберальної буржуазії, слабкості і неорганізованості робітн. класу. Перемога контрреволюції значною мірою зумовила подальше об'єднання країни антидемократичним шляхом під егідою мілітаристської Пруссії.

Б. М. Гончар.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848—49 В УГОРШИНІ — бурж. революція, завдання якої полягали в ліквідації феод. порядків і завоюванні нац. незалежності. Рушійними силами революції були селяни, ремісники, міська біднота, робітники. Почалася під впливом *революції 1848—49 в Австрії* 15.III 1848 нар. повстанням у Пешті, очоленим революц. демократами Ш. Петефі та П. Вашварі. 17.III було сформовано нац. угор. уряд, за своїм складом переважно ліберально-дворянський, який здійснив ряд по-міркованих бурж. реформ (зокрема, скасував кріпацтво за викуп). Проте агр. питання не було остаточно розв'язане; країна залишилася зв'язаною з Австрією монархічною унією. Великодерж. політика угор. уряду щодо неугор. населення (Хорватії, Трансильванії, Закарпаття) дала змогу австр. владі використати нац. рухи проти революц. Угорщини. Придушивши повстання у Відні, австрійський уряд кинув проти революц. Угорщини основні сили. 5.I 1849 австр. військам удалось захопити Пешт. Обороною Угорщини керував Комітет захисту вітчизни (створено 21.IX 1848) на чолі з Л. Кошутом. Після реорганізації армії в березні почався успішний контрнаступ і визволення території країни. 14.III Держ. збори проголосили повалення *Габсбургів* і утворення незалежної Угорщини. Президентом-правителем було обрано Л. Кошута. Лібер. дворянство, налякане активністю мас, відкрито виступило за припинення революції. В травні рос. царські війська на прохання імператора Франца Йосифа I почали збройну інтервенцію проти революц. Угорщини. 13.VIII один з керівників угор. армії, на той час вже тимчасовий диктатор А. Гергей зрадив

свій народ і капітулював. Залишки угор. нац. сил продовжували опір до вересня. Незважаючи на поразку, угор. революція завдала відчутного удару феод.-кріпосницькій системі Габсбурзької імперії.

Є. В. Панкова.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848 У ФРАНЦІЇ — бурж.-демократична революція, що повалила Літнє монархію і встановила Другу республіку у Франції (1848—52). Була викликана антагоністич. суперечностями між пролетаріатом і буржуазією, а також суперечностями всередині правлячого класу. Гол. рушійною силою революції виступив франц. пролетаріат. Почалася 22.II антиурядовими демонстраціями трудящих Парижа, що переросли 23—24.II в нар. повстання, в результаті якого 24.II було утворено Тимчасовий уряд, 25.II проголошено республіку. Бурж. уряд, що прийшов до влади, під тиском пролетаріату видав декрети про заг. виборче право для чоловіків, скорочення робочого дня. Було створено нац. майстерні для безробітних, працівники яких мали стати опорою буржуазії. 16.IV відбулася демонстрація трудящих Парижа під гаслом знищення експлуатації людини людиною. 23—24.IV на виборах до Установчих зборів перемогли бурж. республіканці. Буржуазія почала наступ на працівничий клас, на його революц. завоювання. 23.VI в Парижі відбулося збройне повстання — перша в історії спроба працівнич. класу із зброєю в руках знищити бурж. лад (див. Червневе повстання 1848). Після розгрому повстання почався посиленний наступ реакції. Прагнучи закріпити свої завоювання, буржуазія 4.XI схвалила конституцію, яка обмежувала права народу і встановила в країні сильну виконавчу владу (в особі президента республіки). 10.XII 1848 президентом було обрано Луї Наполеона Бонапарта (див. Наполеон III). На виборах до Законодавчих зборів (13.V 1849) перемогу здобули реакц. «партія порядку» і монархісти. Діяльність Законодавчих зборів була спрямована на ліквідацію завоювань революції. 2.XII 1851 Луї Наполеон, якого підтримали велика буржуазія, чиновництво, офіцерство, вище духовництво, здійснив держ. переворот і встановив у Франції режим військ.-бурж. диктатури, що фактично ліквідувала Другу республіку. 2.XII 1852 офіційно було проголошено Другу імперію, яка відновила монархію в країні. Революція 1848 — перша в історії революція, в якій пролетаріат виступив як самостійна політ. сила, як клас зі своїми економічними і політичними вимогами. Революція зазнала поразки через контрреволюційну позицію французької буржуазії.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. і Енгельс Ф. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Луїбланівщина; т. 34. Початок бонапартизму; Собуль А. Из истории Великой буржуазной революции 1789—1794 годов и революции 1848 года во Франции. Пер. с франц. М., 1960.

Г. А. Джеджула.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—07 В РОСІЇ

— перша в світі бурж.-демократична революція періоду імперіалізму. Революція була бурж.-демократичною — за соціально-екон. змістом, пролетарською — за керівною роллю працівнич. класу і за стосуванням засобів його класової боротьби, селянською — за гол. суспільно-політ. завданням — ліквідацією поміщицького землеволодіння, народною — за осн. рушійними силами — пролетаріатом і селянством, які становили переважну більшість усього населення країни. Перша рос. революція прискорила хід світової історії, стала генеральною репетицією Великої Жовтневої соціалістичної революції, наблизила її перемогу. Рос. революція 1905—07 була явищем закономірним, її неминучість зумовлювалася соціально-екон. і політ. розвитком пореформеної Росії. Скасування кріпосного права було здійснено в інтересах поміщиків-кріпосників. Феод. пережитки зберігалися на самперед у землеволодінні і землекористуванні, в політ. системі країни. На поч. 20 ст. надзвичайно загострився конфлікт між капіталістичними виробничими відносинами, що панували в пром-сті і все глибше проникали в с. г., і пережитками кріпосництва, які не були ліквідовані в пореформеній Росії. Ця суперечність — осн. причина першої рос. революції. «1861 рік, — відзначав В. І. Ленін, — по-родив 1905» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 167). Всі суперечності капіталістичного розвитку посилилися в епоху імперіалізму. Саме Росія стала іхнім вузловим пунктом. Надзвичайно тяжкий капіталістичний гніт, від якого терпіли пролетарі, поміщицька сваволя примножувалися деспотизмом царизму, а в нац. районах — утисками нац. прав. Так, царизм, проводячи політику притискування русифікації, позбавив українців права на нац. культуру (заборона освіти, преси, л-ри рідною мовою тощо). Екон. криза 1900—03 далі погіршила становище трудящих. Серйозним прискорювачем революції (революційна ситуація почала складатись у країні на поч. 20 ст.) стала російсько-японська війна 1904—05, що з особливою наочністю продемонструвала гнилість держ. ладу царської Росії. В країні визріли і сили, здатні революц. шляхом ліквідувати всі суперечності, врятувати країну. На поч. 20 ст. Росія стала центром світового революц. руху, а рос. працівнич. клас — авангардом міжнар. пролетаріату. На відміну від бурж. революцій 18—19 ст. в Зх. Європі рос. революція почалася в умовах імперіалізму, коли буржуазія вже втратила свою революц. роль. Вона все більше переходила в табір реакції. Очолити революцію міг лише пролетаріат. Створення В. І. Леніним революц. марксистської партії нового типу дало працівнич. класові Росії могутню організаційну та ідейно-політ. зброю в боротьбі проти експлуататорів (див. Комуністична партія Радянського Союзу). Найближчим союзником пролетаріату виступило селянство. Напередодні і в ході революції на політ. арені Росії дія-

ло три табори: 1) царизм і поміщики, які прагнули не допустити революції; 2) ліберально-бурж. опозиція, що проповідувала реформістський, а не революц. шлях розвитку Росії, прагнучи зберегти по можливості і монархію, і поміщицьке землеволодіння (див. Земсько-ліберальний рух); 3) революц. демократія — працівнич. клас, його союзник селянство та ін. верстви дрібної буржуазії, які виступали за встановлення демократичної республіки. Безпосередніми завданнями революції були повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, знищення поміщицького землеволодіння, ліквідація станової нерівності, нац. гніту.

Початком революції стали криваві події Дев'ятого січня 1905 в Петербурзі. Пролетаріат Росії підтримав пітерських працівників, які вже 9 (22).I збудували барикади (див. Путіловський страйк 1905). Піднялися на боротьбу моск. працівники, робітники Центр.-пром. району, Поволжя, Уралу. Прибалтики, Польща, Україна. В січні страйковий рух охопив 66 міст. У страйковій боротьбі брало участь 440 тис. чол., а вже через кілька тижнів кількість їх перевищила 800 тис. У січні — березні тільки на Україні страйкувало бл. 170 тис. чол. Найбільші страйки пройшли в Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Києві, Миколаєві, Одесі (див. Січнево-березневі політичні страйки 1905 на Україні). Ідеї більшовизму все глибше входили в політ. свідомість працівнич. класу. Цьому сприяло створення місцевих більшовицьких організацій у пром. центрах, у т. ч. в Харкові і Києві, в січні — лютому — груп «Вперед». Важливою подією першої рос. революції був Третій з'їзд РСДРП. Він розглянув корінні питання революції, дав марксистсько-ленинське визначення її характеру і рушійних сил, озброїв партію революц. стратегічним планом і тактичною лінією, рішуче засудив розколівницькі дії меншовиків. У липні 1905 вийшла книга В. І. Леніна «Дії тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій обґрунтовано осн. положення політики пролет. партії в бурж.-демократичній революції, накреслено перспективу переростання її в революцію соціалістичну. Велике значення для мобілізації більшовиків України на виконання рішень III з'їзду партії мала Нарада більшовицьких організацій Півдня Росії (1905), скликана 30.VII (12.VIII) 1905 в Києві за рішенням ЦК РСДРП. Рішення з'їзду, програмні праці В. І. Леніна озброїли більшовиків конкретним планом боротьби за розвиток революції. Протягом 1905 революція розвивалася по висхідній: від страйків протесту, екон. страйків до політ. виступів, збройної боротьби проти самодержавства. Весняно-літній наступ її почався масовими першотравневими страйками, в яких взяло участь 220 тис. працівників у 200 містах країни; виступи мали здебільшого політ. характер. Ве-

лике значення в підвищенні класової політ. свідомості робітн. мас мав страйк в Іваново-Вознесенську (тепер м. Іваново; див. *Іваново-Вознесенські страйки*). Саме тут робітники виявили істор. ваги ініціативу, створивши Раду уповноважених, яка стала фактично першою в Росії *Радою робітничих депутатів 1905*. У число страйкуючих включилося 50 тис. пролетарів України. В червні піднялися на збройну боротьбу робітники

Війська, викликані для розгону сходки студентів Київського політехнічного інституту, які зібралися на знак протесту проти розстрілу петербурзьких робітників. Січень 1905.

Лодзі, Варшави, Риги, Одеси (див. *Одеський червневий збройний виступ 1905*) та ін. міст. Розгортається сел. рух. В січні — квітні 1905 він охопив 17% усіх повітів Європ. Росії. На Україні сел. рух за своїм розмахом посідав одне з перших місць у Росії. Сел. заворушення відбулися у всіх губерніях, охопили бл. 46% повітів (див. *Знам'янський виступ селян 1905*, *Комікарівське селянське заворушення 1905*, *Коробівський виступ селян 1905*, *Майданецькі селянські заворушення 1905*). В серпні 1905 виникла масова революція сел. орг-ція — *Селянська спілка Всеросійська*. Її діяльність поширилася і на Україну (див. *Покошицька селянська спілка*). Вибухнули повстання на військ. кораблях Чорномор. флоту — броненосці «Потьомкін» і навч. судні «Прут». Всього влітку 1905 відбулося понад 40 революційних виступів солдатів і матросів.

Царський уряд, наляканій заг. піднесенням революції руху, опублікував 6 (19).VIII маніфест про скликання Держ. дорадчої думи (див. *Булигінська дума*). Більшовики виступили за її бойкот. Ця тактика в-період піднесення революції мала успіх — Думу так і не було скликано. В серед. жовтня вся Росія була охоплена заг. політ. страйком (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). В ньому брали участь понад 2 млн. чол., з них на Україні понад 120 тис. Цар 17 (30).Х видав маніфест з обіцянками політ. свобод, скликання законодавчої Думи. Це була перша перемога революції. Пролетаріат завоював, хоч на короткий час, хоч обмежену, але небачену раніше в Росії свободу слова, друку, профспілок. Та водночас з виданням маніфесту царизм посилив репресії, чорносотенці

влаштовували погроми, організовували розправи, вбивства революціонерів. Замість обіцянної свободи рос. губернії одна за одною оголосувалися на воєнному стані. В той період відбулося чітке розмежування класових і політ. сил у революції. В бік реакції відкрито повернула ліберальна буржуазія. Гуртували лави й революц. маси. В дні Жовтневого страйку Ради робітн. депутатів були створені, зокрема, в Катеринославі, Києві, Одесі, Луганську (тепер Ворошиловград), Миколаєві, Юзівці (тепер Донецьк), Єнакієвому, Маріуполі (тепер м. Жданов). У ряді пром. центрів виникли профспілкові орг-ції. Восени різко посилився сел. рух, що охопив бл. 37% повітів Європ. Росії. Найзначнішими осередками сел. руху стали Сарат., Тамб., Орлов., Курська, Ворон. губернії. Полум'я сел. повстань охопило Грузію, Прибалтику. На Україні зареєстровано бл. 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків, в аграрних страйках (їх відбулося понад 230) взяли участь десятки тисяч селян та с.-г. робітників. Восени 1905 особливо було помітне загострення боротьби між сільс. біднотою і куркульством, яке все більше повертало в бік контрреволюції (див. *Вихостівська трагедія 1905*). Царська влада жорстоко розправлялася з повсталими (див. *Байдаківське селянське заворушення 1905*, *Кобеляцьке селянське заворушення 1905*, *Сорочинська трагедія 1905*). В процесі боротьби вперше в історії створювався революц. союз робітників і селян. Та все ж сел. рухові не вистачало організованості, згуртованості і витримки. Він був набагато слабшим за робітн. рух. Якщо в страйках під час революції 1905—07 брали участь бл. $\frac{3}{5}$ усіх фабричних робітників, то революц. рухом на селі було охоплено не більше $\frac{1}{5}$ селян. Значні революц. виступи відбулися в армії — в Кронштадті, Владивостоці, Києві, Харкові, Севастополі. Всього в жовтні — грудні 1905 — в період найвищого піднесення революції — зареєстровано 195 масових солдатських виступів (див., зокрема, *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*, *Саперівське повстання 1905*, *Богодухівського полку збройна демонстрація 1905*). Повсталий крейсер «Очаків» очолив лейтенант П. П. Шмідт (див. також *Севастопольське збройне повстання 1905*). В Харкові солдати виступили разом з робітниками (див. *Харківське збройне*

не повстання 1905). В країні наїрівало збройне повстання. Партия більшовиків, керована В. I. Леніним, який 8 (21).XI повернувся з еміграції, посылено вела військ.-тех. підготовку повстання. Її орг-ції на місцях створювали загони дружинників (див. *Бойові дружини 1905—07*). Кульмінаційним етапом революції були *Грудневі збройні повстання 1905*. Застрільником збройної боротьби став пролетаріат Москви. Його приклад наслідували робітники ряду пром. міст країни — Нижнього Новгорода (тепер м. Горький), Ростова-на-Дону, Новоросійська (див. *«Новоросійська республіка»*), Красноярська (див. *«Красноярська республіка»*), Чити (див. *«Читинська республіка»*) та ін. Збройні повстання спалахнули в Польщі, Прибалтиці, Закавказзі. На боротьбу піднялися пролетарі України (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*, *Горлівське збройне повстання 1905*, *Дебальцевське збройне повстання 1905*, *Катеринославський загальнopolітичний страйк 1905*, *Люботинське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905* та ін.). Для керівництва збройним повстанням пролетаріат створював *бойові страйкові комітети*. Але повстання мали локальний характер, не були об'єднані одним керівництвом, відбувалися не одночасно. Дезорганізуючу роль в боротьбі відігравали політика і тактика меншовиків та есерів, які часто діяли не тільки нерішуче, а й прямо виступали проти збройної боротьби. Це були гол. причини того, що перша спроба збройного штурму царизму виявилася невдаю. Однак, як зазначав В. I. Ленін, «грудневою боротьбою пролетаріат залишив народові одну з тих спадщин, які здатні ідейно-політично бути маяком для роботи кількох поколінь» (Повне зібр. тв., т. 19, с. 205).

З поразкою Грудневого повстання почався поступовий відступ революції, що тривав півтора року. Царський уряд поспішав покінчили з революцією. По всій країні лютували каральні експедиції, проводилися масові арешти, закривалися легальні прогресивні газети й журнали. Та робітн. клас вів запеклі ар'єгардні бої, сел. рух став навіть активнішим. У 1905 було зареєстровано бл. 14 тис. робітн. страйків з 2,86 млн. страйкуючих (60% заг. кількості пром. пролетаріату), в 1906 — 6100 страйків з 1,1 млн. учасників (бл. 38% усіх робітників), в 1907 — 3570 страйків і 0,74 млн. страйкарів (32,8% робітників). Сел. заворушення 1906 охопили половину всіх повітів Європ. Росії. Гол. районами сел. боротьби були Поволжя, Чорноземний центр, Україна, Польща. На Україні, зокрема, відбулися *Іванівське селянське заворушення 1906*, *Каржинське селянське заворушення 1906*, *Коржівське селянське заворушення 1906*, *Кропивненське заворушення селян 1906*, *Кумейківське селянське заворушення 1906*, *Лебединське селянське заворушення 1906*. Протягом 1906—07 відбувся ряд революц. виступів в армії: на Балтиці — *Свеаборзьке пов-*

Прибуття учасників Харківського збройного повстання на станцію Люботин. Грудень 1905.

стання 1906, на Україні — Єлецького полку повстання 1906, Севського полку повстання 1906, Селенгинського полку повстання 1907 у Києві, Саперного батальйону повстання 1907 у Києві та ін. Нар. маси нац. районів, у т. ч. й України, виступали також проти нац. гніту. Вони боролися проти великороджавно-шовіністичної політики царського уряду, добивалися заг. безплатного навчання рідною мовою, права користуватися нею в судах, установах тощо. В нац. русі на Україні в період революції проявилися дві тенденції: нац.-визвольний рух робітників і селян та націоналістичний рух буржуазії. Більшовики підтримували демократичні прагнення в нац.-визвольному русі, виступали проти націоналістичних домагань буржуазії, відстоювали єдність класової боротьби пролетаріату. Як і 1905, царизм діяв не лише репресіями, а продовжував тактику маневрування. Щоб розколоти сили революції, заспокоїти громад. думку, він у квітні 1906 скликав законодавчу *Державну думу*. *Бойкот Державної думи* виявився помилковим, бо проводився в умовах спаду революції. Враховуючи це, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї Держ. думи. 1-а та 2-а Держ. думи не задовольняли царизму, і він розігнав їх. Новий виборчий закон від 3 (16).VI 1907 забезпечував у 3-ї Держ. думі неподільне панування поміщиків і великої буржуазії. *Третій червневий переворот 1907* означав закінчення революції.

Гол. причини поразки революції: не було міцного союзу робітн. класу і селянства; виступи робітників, селян, солдатів не вдалося злити в єдиний потік; незважаючи на значну кількість виступів матросів і солдатів (бл. 250), армія в осн. масі зберігала вірність царизму; недостатня організованість самого пролетаріату; опортуністична політика меншовиків; зрадницька роль ліберальної буржуазії, підтримка царизму світовими імперіалістичними силами. Революція 1905—07 не досягла своєї безпосередньої мети, проте мала величезне всесвітньо-істор. значення. Вона завдала удар царизму, після якого доля його практично була вирішена. Революція пробудила до політ. діяльності мільйонні маси трудящих, прилучила їх до боротьби, після чого Росія стала країною революц. народу, в якій робітн. клас став гегемоном революц. боротьби, а чисто пролет. форми натиску на держ. владу — масовий заг. страйк, збройні повстання — продемонстрували світові найефективніші засоби розв'язання осн. питання всякої революції — питання про владу. Вперше 1905 пролетаріат продемонстрував ефективні форми здійснення цієї влади — створив Ради робітн. депутатів, які 1917 перетворилися на держ. форму *диктатури пролетаріату*. Революція показала, що більшовики є єдиною до кінця революц. партією в країні. В ній, як зазначено в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років в Росії» (1974), виявилася роль В. І. Леніна як

найбільшого теоретика марксизму, який він злагатив, розробивши питання про гегемонію пролетаріату, про керівну роль партії, про перевороти бурж.-демократичної революції в соціалістичну, про Ради як органи збройного повстання та революц. влади і т. д. В ході революції більшовики організаційно зміцніли, виростили кількісно, посилили свій вплив у масах. У 1905—07 яскраво виявилися організаторські здібності цілої плеяди більшовиків-ленінців. Зокрема на Україні найактивнішими учасниками і керівниками революц. руху були Артем (Ф. А. Сергєєв), В. Д. Бонч-Бруєвич, В. В. Воровський, К. Є. Ворошилов, Г. М. Кржижановський, В. І. Невський, О. Я. Пархоменко, Г. І. Петровський, К. М. Самойлова, М. О. Скрипник, О. М. Ярославський, М. К. Владимиров, О. Г. Шліхтер, М. К. Муранов, М. О. Савельєв, О. Г. Скородод, Й. А. Пятницький, Н. І. Дубовий, І. Ф. Котлов та ін.

За роки революції 1905—07 робітн. клас і селянство пройшли велику політ. школу. Вони все більше переконувались, що лише спільними діями, лише під пропором пролет. інтернаціоналізму можливо здобути перемогу над самодержавством і буржуазією. Революція в Росії стала прикладом для трудящих всього світу. Слідом за нею відбулися *Іранська революція 1905—11*, революції в Туреччині (див. *Молодотурецька революція 1908*) і Китаї (див. *Сіньхайська революція*). Широкий відгук революц. подій в Росії дістали в Галичині, на Буковині, Закарпатті, що передували під гнітом Австро-Угорської монархії (див., зокрема, *Муцилівське селянське заворушення 1906*). В 1905 відбулися політ. мітинги і демонстрації у Львові, Дрогобичі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Чернівцях та ін. зх.-укр. містах. Порівняно з 1900 кількість підприємств, охоплених страйками 1905, в Галичині збільшилась майже в 4 рази, а число страйкарів — більш ніж утро, а на Буковині (порівняно з 1901) відповідно в 20 раз і 4 рази. На поч. 1906 в Галичині спалахнули масові страйки селян, що охопили 384 села в 38 повітах.

Революція 1905—07 завдала серйозного удара не тільки царському самодержавству, а й усій світовій системі імперіалізму в цілому, вона поклала початок піднесення революц. руху в усьому світі. З часу революції 1905—07 Росія остаточно стала центром світового революц. руху. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449; карта — с. 288—289.

Літ.: Ленін В. І. Про революцію 1905—1907 рр. К., 1955; Революція 1905—1907 рр. в России. Документы и материалы. [Серия: т. 1—16, кн. 1—18]. М.—Л., 1955—65; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в России. М., 1966; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975; Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні. К.,

1980; Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. К., 1980. Ю. Ю. Кондуфор.

РЕВОЛЮЦІЯ 1925—27 В КИТАЇ

— бурж.-демократична революція, спрямована на знищенння імперіалістичного гніту і напівфеод. порядків. Почалася після розстрілу англ. поліцією антиімперіалістичної демонстрації в Шанхай. 30.V 1925 масовий рух поширився на осн. центри країни. Рушійними силами революції були робітн. клас, селянство, міська дрібна буржуазія, частина великої нац. буржуазії, яка прагнула підкорити нар. маси своєму впливу. Боротьбу народу очолив єдиний нац. антиімперіалістичний і антимілітаристський фронт, створений на базі співробітництва Компартії Китаю (КПК) з гомінданом. 1.VII 1925 уряд в Гуанчжоу (діяв з 1923) був реорганізований в Нац. уряд Китайської республіки. Сформована в Гуанчжоу Нац.-революц. армія (НРА) 9.VII 1926 почала похід на мілітаристів Пн. Перемоги НРА і зростання антиімперіалістичного і антимілітаристського руху привели до визволення Пд. і Центр. Китаю з-під влади імперіалістів. У грудні 1926 Нац. уряд переїхав в Ухань. 22.III 1927 НРА вступила в Шанхай, 24.III — в Нанкін. Зросли чисельність і вплив КПК. Наяканна розмахом революції нац. буржуазія зрадила її і пішла на зговір з імперіалістами. Праві гомінданівці на чолі з Чан Кайши 12.IV 1927 здійснили контрреволюц. переворот. Війська НРА, які зберігали вірність Нац. уряду, продовжували боротьбу. Проте 15.VII 1927 в Ухані також відбувся контрреволюц. переворот. Революція зазнала тимчасової поразки. Нове піднесення революц. руху почалося після військ. повстання в Нанчані в серпні 1927 (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*). Р. М. Бродський.

«РЕВОЛЮЦІЯ В ДОХОДАХ» — одна з складових бурж. концепції «народного капіталізму». Суть її зводиться до того, що нібито в процесі *науково-технічної революції* і зростання екон. ролі д-ви відбувається докорінна зміна природи капіталізму, внаслідок чого визначилася тенденція до ліквідації нерівності в доходах між капіталістами і трудящими. Поширилася в 50-х рр. 20 ст. Автори концепції «Р. в д.» — С. Кузнець, Г. Моултон (США), М. Сальвадорі (Італія) на основі фальсифікованих статистичних даних намагаються довести, що в розвинутих капіталістичних країнах скорочується розрив між вищими і нижчими за рівнем доходів групами населення. Проте факти реальної капіталістичної дійсності наочно свідчать, що прибутки монополій з року в рік зростають, а частка трудящих у нац. доході, навпаки, невпинно зменшується. Мета ідеологів концепції «Р. в д.» полягає у теор. обґрунтуванні зрослої екон. активності бурж. д-ви, захищі ті держ.-монополістичного капіталізму в цілому. «Р. в д.» спрямована проти марксистсько-ленінського вчення про *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату* в капіталістичному

супільстві. Див. також «Демократизація капіталу», «Революція керуючих».

В. А. Вергун.

«РЕВОЛЮЦІЯ КЕРЮЧИХ» — сучасна оурж. апологетична концепція, автори якої розглядають науково-технічну революцію як таку, що веде до нових методів управління виробництвом, і в процесі якої на зміну приватним власникам-капіталістам до керівництва економікою приходять наймані керуючі (див. Менеджеризм), технократи (див. Технократія), бюрократи. Вони, в свою чергу, немовби намагаються забезпечити суспільне благо, а не керуються інтересами прибутку. «Р. к.» є складовою частиною більш широкої бурж. концепції «народного капіталізму». Теор. розробки набула в 40-х рр. 20 ст. в працях амер. економістів Дж. Бернхема, С. Чейза, Д. Ліліенталя, П. Дракера та ін. Згодом у різних варіантах концепцію розкрито в працях Д. Белла, З. Бжезінського, Д. Гелбрейта, Д. Монсена та ін. Ідеологи концепції «Р. к.» підміняють виробничі відносини адм.-технічними і на цій підставі приходять до неправомірного висновку про те, що зміна форм управління докорінно змінює екон. лад суспільства. Марксистсько-ленінська екон. теорія довела, що характер капіталістичного виробн. визначається не тим, хто ним керує в адм.-техн. відношенні, а приватно-капіталістичною формою власності на засоби виробництва, метою виробництва — виробництвом і привласненням додаткової вартості. Методологічною хібою концепції «Р. к.» є також позакласовий підхід до керуючих підприємствами і нівелювання їх, виділення керуючих в особливий клас. Ідеологічна функція концепції «Р. к.» проявляється в ігноруванні класових відносин. Її автори розглядають науково-технічну революцію як форму здійснення соціальної революції, чим намагаються довести непотрібність класової боротьби.

А. О. Старостіна.

РЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНА — докорінний якісний переворот у суспільному житті, в усій його соціально-екон. структурі, внаслідок якого повалено віджилій суспільний лад і утверджено новий, прогресивніший; засіб переходу від історично віджилої суспільно-економічної формациї до прогресивнішої; найвища форма класової боротьби. Осн. зміст Р. с. розкрили основоположники марксизму-ленінізму, які створили наук. теорію Р. с. К. Маркс писав: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 13, с. 7). Кон-

флікт між продуктивними силами й виробничими відносинами, який становить найглибшу основу Р. с., визріває повільно й поступово, в ході еволюції старого способу виробництва. Для розв'язання цього конфлікту, приведення виробничих відносин у відповідність з характером продуктивних сил потрібна докорінна ломка панівних виробничих відносин, що неможливо здійснити поступово, оскільки вони нерозривно пов'язані з інтересами правлячих класів, чия влада зберігається, доки залишається недоторканною пануюча в даному суспільстві форма власності. Р. с. насильно ламає віджилій виробничі відносини й відкриває простір дальшому розвиткові продуктивних сил. Історії людства відомі різні типи Р. с., які різняться своїм характером і рушійними силами (див. Буржуазна революція, Буржуазно-демократична революція, Національно-визвольна революція, Народно-демократична революція, Соціалістична революція). Характер Р. с. визначається тим, які соціальні суперечності вона розв'язує, до встановлення якого ладу вона веде. Рушійні сили Р. с. — класи суспільні, соціальні верстви, які за своїм об'єктивним становищем у суспільстві заінтересовані у встановленні нового сусп. ладу і тому безпосередньо здійснюють Р. с. Клас, що виступає керівником революції, є її гегемоном. Гегемонія пролетаріату — необхідна умова успіху бурж.-демократичних і соціалістичних революцій. Проте Р. с. не може бути здійснена в будь-який момент на бажання групи революціонерів. Для неї необхідні певні об'єктивні умови (див. Революційна ситуація). Головним питанням будь-якої Р. с. є питання про владу. В. І. Ленін підкреслював, що «перехід державної влади з рук одного в руки іншого класу є перша, головна, основна ознака революції і як у строго-науковому, так і в практично-політичному значенні цього поняття» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 129). Проте не всякий перехід влади з рук одного класу до іншого є Р. с. Прихід до влади реакц. класів є контрреволюцією. Р. с. може набирати різних форм (збройне повстання, політ. переворот, громадянська війна, мирні форми боротьби) залежно від співвідношення класових сил, від здатності й готовності революц. класів і політ. партій розв'язувати завдання, що постають перед ними. Р. с. означає прискорення сусп. розвитку, найшвидший і найрішучіший рух суспільства на шляху прогресу. Вищий тип Р. с. — соціалістична революція, яка назавжди ліквідує приватну власність на засоби виробництва, експлуатацію людини людиною, передає владу в руки робітничого класу, встановлюючи диктатуру пролетаріату, в той час, як усі попередні Р. с. приводили до зміни одного пануючого експлуататорського класу іншим. Яскравим прикладом переможної соціалістичної революції є Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила епоху переходу суспільства від

капіталізму до соціалізму. Р. с. притаманні лише класово антагоністичним суспільствам. У соціалістичному суспільстві суперечності між продукт. силами і виробн. відносинами розв'язуються без Р. с., планомірно, на основі політики комуністичної партії і соціалістич. держави.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Говори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. — Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; Ленін В. І. Повне зібрання творів; т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; т. 41. Дитяча хвороба «лівізму» в комунізмі: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва. 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Ковалев А. М. Соціальна революція. М., 1969; Селезнев М. А. Соціальная революция. М., 1971; Ленінська теорія соціалістичної революції и современность. М., 1972.

П. М. Дубровченко.

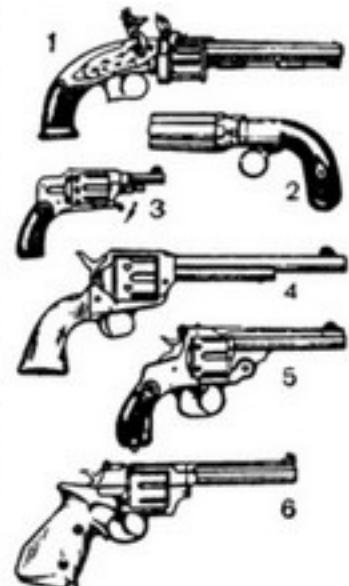
«РЕВОЛЮЦІЯ ЦІН» — різке підвищення цін на товари в країнах Європи внаслідок падіння вартості благородних металів, які виконують роль загального еквівалента (див. Гроші). Перша «Р. ц.» сталася у 2-й пол. 16 ст. у зв'язку з припливом у європ. країни великих мас золота і срібла з Америки, де вартість видобування їх була значно нижчою.

Падіння вартості благородних металів (перш за все срібла — осн. грошового металу 16 ст.) спричинило зростання товарних цін у 2—5 раз. «Р. ц.» сприяла збагаченню експлуататорських класів, які наживалися на зниженні реальної заробітної плати і зменшенні реальних розмірів орендної плати землевласникам (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 700—701). Друга «Р. ц.» була пов'язана з розробкою у 2-й пол. 19 ст. багатих родовищ золота в Каліфорнії та Австралії. Внаслідок цього відбулося зниження вартості золота, що призвело до підвищення товарних цін на 25—50%.

«Р. ц.» також супроводилася зростанням вартості життя і погіршенням становища трудящих. З «Р. ц.» пов'язане виникнення кількісної теорії грошей, прихильники якої хибно вбачають причину підвищення товарних цін у збільшенні маси грошей в обігу. Насправді зростання грош. маси є наслідком падіння вартості благородних металів, бо вартість товарів виражеться в більшій кількості золота або срібла, тобто підвищуються ціни товарів і тому для обслуговування товарообороту потрібна більша кількість грошей.

П. М. Леоненко.

РЕВОЛЬВЕР (англ. revolver, від лат. revolvo — обертаюсь) — особиста вогнепальна зброя (багатозарядна барабанна нарізна, не-автоматична) для ураження живих цілей на віддалі до 100 м. Калібр 7,62—11,56 мм, вага від 0,75 до 1,3 кг, число патронів у барабані — 6—7. Перші зразки з'явились у 16 ст. В 50-х рр. 19 ст.

Револьвери: 1. 4-зарядний Колттер з ударнокрем'яним замком (поч. 19 ст., Великобританія). 2. Капсульний Маріетта з обертовою зв'язкою з 4-х стволів (30-і рр., 19 ст., Бельгія). 3. 6-мм 7-зарядний «Стрілець» (поч. 20 ст., Росія). 4. 6-зарядний Кольта 1872 (калібр — від 7,65 до 11,43 мм, США). 5. 11,2-мм 6-зарядний Сміта—Бессона зразка 1914 (іспанське виробництво). 6. 7,62-мм 6-зарядний спортивний ТОЗ-36 (СРСР).

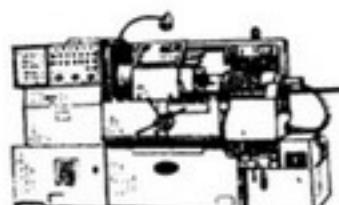
**РЕВОЛЬВЕРНИЙ
ВЕРСТАТ**

Д. М. Ревуцький.

Л. М. Ревуцький.

Револьверний верстат з програмним цикловим керуванням (розміщення револьверної головки — горизонтальне).

нарізні Р. з металевим патроном витіснили гладкоствольні пістолети. В рос. армії на озброєнні були Р. системи Сміта—Бессона зразка 1871, 1874 і 1880, замінені в кінці 19 ст. Р. зразка 1895 системи наган, який був на озброєнні і в Рад. Армії. В арміях і флотах замінено самозарядними або автом. пістолетами.

РЕВОЛЬВЕРНИЙ ВЕРСТАТ, токарно-револьверний верстат — металорізальний верстат токарної групи з багатопозиційною поворотною револьверною головкою, що в ній закріплюють різальні інструменти. Розрізняють Р. в. (мал.): з вертикальним, горизонтальним або похилим розміщенням револьверної головки; ручні, механізовані, автоматизовані, з програмним цикловим або числовим керуванням. На Р. в. одночасно обробляють (точінням, свердлінням тощо) зовн. і внутр. поверхні, одержуючи деталі складної форми з прутків (прутковий Р. в.) і штучних заготовок (патронний Р. в.). Застосовують Р. в. гол. чин. у сірійному виробництві. Поряд з Р. в. є револьверні напівавтомати з системами програмного циклового або числового керування. Їх використовують у дрібносерійному виробн. У Р. в. більша, ніж у токарного верстата, продуктивність, що пов'язана з можливістю швидко змінювати різальний інструмент, а також попередньо настроювати його поза верстатом у змінних револьверних головках.

В. М. Шишкін.

РЕВУЕЛЬТАС (Revueltas) Сільвестре (31.XII 1899, Сантьяго-Папаск'яро, Мексика — 5.X 1940, Мехіко) — мекс. композитор, скрипаль і диригент. Член Мекс. комуністичної партії. Муз. освіту здобув у Мексіці та США. В 1928—35 — диригент Нац. симф. оркестру в Мехіко. В 1937 виступав з авторськими концертами в Іспанії; брав участь у боротьбі ісп. народу проти фашизму. Був головою Ліги революц. письменників і артистів Мексики. Музика Р.— глибоко національна, демократична, відзначається мелодичним багатством. Його творчість — вершина муз. реалістичного мист. Мексики 1-ї пол. 20 ст. Твори: балети, оркестрові твори (симф. поеми «Куаунаук», 1930, «Ханітціо», 1933), «На честь Гарсіа Лорки» (1936), камерно-інструм. ансамблі, пісні (7 пісень Гарсіа Лорки, 1938). музика для кіно.

РЕВУН (Alouatta) — рід мавп род. чіпкохвостих, або капуцинових. Довж. тіла 56—91 см, маса до 9 кг, хвіст — 58—91 см, чіпкий; хутро темного, рудого або золотисто-жовтого кольору; мають добре розвинені горлові мішки, що відіграють роль резонаторів і зумовлюють гучний крик (особливо у самців), схожий на ревіння лева (звідси й назва Р.). Живуть переважно у гірських листяних лісах, на деревах, тримаються невеликими групами (7—10, іноді до 40 особин). Живляться бруньками, листками, плодами рослин, іноді дрібними тваринами. У травні — серпні самка Р. після 140-денної вагітності народжує одне малю. 6 (за ін. авторами — 5) видів, по-

ширеніх в Америці на Пд. до Аргентини, на Пн.— до Пд. Мексики включно; найвідоміші види: Р. чорний (A. caraya), Р. рудий (A. seniculus). Місцеве населення полює на Р. заради хутра і м'яса. Зникаючі види — гватемальський Р. (A. villosa) і колумбійський Р. (A. palliata) взяті під охорону.

О. П. Корнєєв.

РЕВУХА — річка в Черкас. обл. УРСР, ліва притока Ятрані (бас. Пд. Бугу). Довж. 53 км, площа бас. 439 км². У долині Р.— віходи граніту. Воду річки використовують для зрошування, водопостачання, риборозведення.

РЕВУЦЬКИЙ Дмитро Миколайович [24.III (5.IV) 1881, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 29.XII 1941, Київ] — укр. рад. музикознавець, фольклорист, літературознавець; один з основоположників укр. рад. музикознавства. Брат Л. М. Ревуцького. В 1906 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. В 1907—18 учителював у Ревелі (тепер — Таллін) та Києві. В 1918—23 — викладач Київського муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка, 1923—34 — співробітник Етнографічної комісії АН УРСР, з 1938 — старший науковий співробітник Інституту фольклору АН УРСР. Автор музикознавчих і фольклористичних праць: «Українські думи та пісні історичні» (1919), «С. С. Артемовський-Гулак і його комічна опера „Запорожець за Дунаєм“» (1936), «Лисенко — хоровий диригент» (1937), «Шевченко і народна пісня» (1939), «Автобіографії М. В. Лисенка» (1940). Уклав збірку укр. нар. пісень «Золоті ключі» (три випуски — 1926, 1929).

М. М. Гордійчук.

РЕВУЦЬКИЙ Євген Львович (н. 1.VI 1919, м. Ічня Черніг. обл.) — укр. рад. терапевт, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1969). Член КПРС з 1952. Син Л. М. Ревуцького. В 1947 закінчив Київський медичний ін-т, в 1954—67 працював у Фізіології інституті ім. О. О. Богомольця АН УРСР. З 1967 — зав. відділом діагностики і лікарської терапії Ін-ту експериментальної і клінічної онкології М-ва охорони здоров'я УРСР (тепер Онкології проблем інститут ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР); з 1970 — заст. директора по науковій роботі Кардіології українського науково-дослідного інституту ім. М. Д. Стражеска. З 1973 — зав. кафедрою терапії Київського медичного інституту. Праці Р. присвячені питанням гастроентерології, клінічної онкології, кардіології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

РЕВУЦЬКИЙ Лев Миколайович [8 (20).II 1889, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 30.III 1977, Київ] — укр. рад. композитор, педагог і муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1944), акад. АН УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1969). З 1903 навчався в школі М. Тутковського в Києві (клас фортепіано М. В. Лисенка). Згодом — у Музично-драматичній школі Миколи Лисенка. В 1907 вступив до Київ.

ун-ту і одночасно вчився на фп. відділі Київ. муз. уч-ща. У 1916 закінчив ун-т і Київ. консерваторію (клас композиції Р. Гліера). Пед. діяльність почав у Києві, де викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1924—34), консерваторії (1934—41 та з 1944; з 1935—професор). У 1941—44 — професор Ташкентської консерваторії. У 1944—48 — голова правління Спілки композиторів України. Р.— основоположник жанрів симфонії та фп. концерту в укр. рад. музиці, зробив великий внесок у розвиток жанру обробки нар. пісні. Його музиці властиві оптимістичні настрої, епічність і ліризм, мелодійність і барвистість гармонії, поєдання укр. муз. фольклору і здобрітків сучас. профес. музики. Серед учнів Р.— нар. артисти СРСР Г. Майгородська та П. Майгородська, нар. артисти УРСР Г. Жуковський, В. Кирейко, А. Філіпенко, засл. діячі мист. УРСР В. Гомоляка, М. Дремлюга, А. Свєчников та ін. Твори: для солістів, хору й оркестру — кантата-поема «Хустина» (на слова вірша «У неділю не гуляла» Т. Шевченка; з фортепіано 1923, з оркестром 1944); «Ода пісні» (1956, слова М. Рильського); для оркестру — 2 симфонії (1920, 2-а ред. 1957; 1927, 2-а ред. 1940, 3-я ред. 1970); концерт для фортепіано з оркестром (1934, 2-а ред. 1963); соната і п'єси для фортепіано; обробки нар. пісень (понад 120, у т. ч. цикли — «Козацькі пісні», 20-і рр.; «Сонечко», 1-е вид. 1926, «Галицькі пісні», 1928); 3 хори на слова Т. Шевченка «Ой чого ти почорніло», «У перетику ходила» та «На ріках круг Вавілона»; романси, пісні і хори на слова рад. поетів, дит. пісні; музика до театральних вистав і кінофільмів; ред. опери М. Лисенка «Тарас Бульба» (1937, остання ред. 1955) та ред. (разом з Г. Майгородською) концерту для фортепіано з оркестром В. Косенка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1966. Тв.: Автобіографічні записи. «Радянська музика». 1939, № 1.

Літ.: Кисельов Г. Л. М. Ревуцький. К., 1949; Горюхіна Н. Симфонізм Л. М. Ревуцького. К., 1965; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Клин В. Л. Ревуцький — композитор-піаніст. К., 1972; Бялик М. Л. Н. Ревуцький. Л., 1979; Шеффер Т. В. Лев Ревуцький. К., 1982. М. М. Гордійчук.

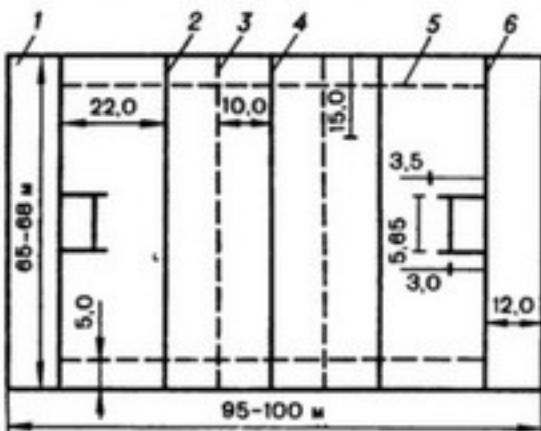
РЕВЯКІН Василь Дмитрович (1918, с. Ніколаївка, тепер Сарат. обл.— 14.IV 1944) — один з керівників антифашистського підпілля в Севастополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1942. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Брав участь у боях на тер. Молдавії, в обороні Одеси і Севастополя. Був захоплений у полон. Після втечі з полону включився в підпільну боротьбу проти ворога, в березні 1943 очолив Севастопольську підпільну організацію. В березні 1944 разом з групою підпільників заарештований і розстріляний фашистами.

РЕГАЛІІ (від лат. regalis — царський) — 1) У феодальній Європі —

монопольне право монархів і (з їхнього дозволу) великих феодалів на одержання певних прибутків (від карбування монет, суд. штрафів, ринкового мита, розробки рудників та ін.). 2) Символи монархічної влади — корона, скіпетр, держава, трон тощо. 3) Переносно — відзнаки (ордени, медалі тощо).

РЕГАТА (італ. regata) — змагання на гребних (див. *Весловий спорт*) і парусних (див. *Парусний спорт*) суднах, що складаються з серії гонок для суден різних класів (напр., олімпійська парусна Р.— з 7 гонок). Іноді Р. наз. змагання з *водно-моторного спорту*. На XXII Олімпійських іграх (Москва, 1980) переможцем парусної Р. в класі «Зірковий» був укр. спортсмен В. Г. Манкін.

РЕГБІ (від назви англ. містечка Регбі) — спортивна командна гра. Грають 2 команди (по 15 чол.) м'ячем овальної форми, завдовжки 27—29 см, на спец. майданчику — полі (95—100 × 65—68 м) з Н-подібними воротами. Мета гри (2 тайми по 40 хв) полягає в тому, щоб приземлити м'яч за лицьову лінію воріт противника або забити його ногою через перекладину воріт. Дозволяється передавати м'яч руками (тільки назад) або ногами (в будь-якому напрямі), заважати противнику, хапаючи його руками або збиваючи з ніг плечем. Виграє команда, що набрала найбільшу кількість очок (за приземлення м'яча — 4 очки, за забитий у ворота — 3 або 2 очки).

Майданчик для гри в регбі: 1 — залізкове поле; 2 — лінія 22 м; 3 — лінія 10 м; 4 — середня лінія; 5 — бокова лінія ігрового поля; 6 — лінія воріт.

Гра в Р. зародилася 1823 в Англії. З 1888 проводяться міжнар. зустрічі з Р. В 1900, 1908, 1920, 1924 Р. входило до програми Олімпійських ігор. В 1934 засн. Міжнар. аматорську федерацію з Р. (ФІРА). З 1960 проводяться змагання на Кубок ФІРА (неофіційний чемпіонат світу). В СРСР перші змагання з Р. відбулися 1923, чемпіонати країни — 1936, 1938, щорічно — з 1966. В 1968 створено Всесоюзну Федерацію, яка 1975 ввійшла до складу ФІРА. Укр. команда «Авіатор» (Київ) — чемпіон СРСР (1970) і володар Кубка СРСР (1979).

РЕГЕНЕРАТОР (від лат. *regenero* — відновлюю) у теплотехніці — теплообмінний апарат для регенерації тепла, що його переносить теплоносій. Найчастіше являє собою камеру (одну або кілька) з рухомою або нерухомою на-

садкою (напр., цегляною вогнетривкою кладкою), яка поперемінно омивається (періодично або безперервно) «гарячим» (тим, що виходить з печі, агрегату) і «холодним» (тим, що надходить у піч, агрегат) теплоносієм. «Гарячий» теплоносій нагріває насадку, а «холодний» нагрівається від неї. В Р. з періодичним надходженням теплоносія т-ра, напр., повітря підвищується до 1000—1200° С. Є Р. з безперервним надходженням теплоносія (мал.), де насадка нерухома, а «холодний» теплоносій нагрівається в обертових патрубках (т-ра повітря досягає 400° С). Менш поширені Р. металеві. Регенератори використовують у мартенівському (див. *Мартенівська піч*), доменному (регенеративні *повітронагрівники*), коксовому (див. *Коксова піч*), склоплавильному виробництві, енергетіці тощо.

РЕГЕНЕРАЦІЯ (лат. *regeneratio* — відродження, відновлення) в біології — відновлення організмом втрачених або ушкоджених органів і тканин, а також відновлення цілого організму з його частини. Розрізняють фізіологічну Р.— заміщення структур, втрачених у процесі життєдіяльності (напр., оновлення клітин крові, верхніх шарів шкіри тощо), і реаративну Р.— відновлення (вторинний розвиток) структур організму або ціліх організмів, що спричинилося їх втратою або ушкодженням (напр., загоювання ран, відростання втрачених кінцівок у хвостатих земноводних та ін.). Фізіол. Р. тією чи ін. мірою властива всім тканинам. У багатьох безхребетних тварин та деяких рослин можлива Р. всього організму з його частини (напр., у гідри, планарії, морських зірок, плісневих грибів, бегонії та ін.). При Р. замість втраченої частини звичайно розвивається така сама частина (гомоморфоз), іноді — інша (гетероморфоз). У ссавців до Р. здатні деякою мірою внутр. органи, скелет, шкіра. Розробка методів посилення слабкої і відновлення втраченої здатності до Р. має велике значення в медицині, зокрема у відновній хірургії. Див. також *Реституція* в біології.

РЕГЕНЕРАЦІЯ в техніці — 1) В ливарному виробництві — переробка використаних формувальних сумішей, яка має на меті відновити зерновий склад піску, що є в них, і підвищити активність поверхні його зерен. 2) В теплотехніці — повернення частини відхідного тепла для використання в енергетичних установках. Теплом відхідних (з печей, агрегатів) газоподібних продуктів згоряння («гарячого» теплоносія) підігрівають газоподібне паливо, повітря або інші суміші («холодний» теплоносій), що надходить у ці ж самі печі, агрегати. Така Р. відбувається в регенераторах. Теплом пари, відібраної з проміжних ступенів конденсаційної турбіни, нагрівають живильну воду, що надходить до парогенератора. 3) У зв'язку — відновлення вихідної форми сигналу, що його приймають, за допомогою спец. (регенеративних)

схем. Використовується в регенеративних ретрансляторах. 4) В обчислювальній техніці — автоматичне перезаписування даних для збереження інформації в запам'ятовувальному пристрії цифрової обчислювальної машини. 5) У виробництві гуми — виготовлення регенерату — пластичного продукту, одержуваного термічною обробкою (т. з. девулканізацією) подрібнених і звільнених від тканини зношених гумових виробів та відходів гумового виробництва. 6) Р. масел — відновлення експлуатаційних властивостей використаних нафтових масел для повторного застосування їх. Розрізняють Р. фізичну (сепарацією, фільтруванням, відстоюванням), фізико-хімічну (напр., адсорбцією, коагуляцією) і хімічну (очищеннем за допомогою сірчаної к-ти і лугу та ін.). 7) Уядерній техніці — див. *Регенерація ядерного пального*.

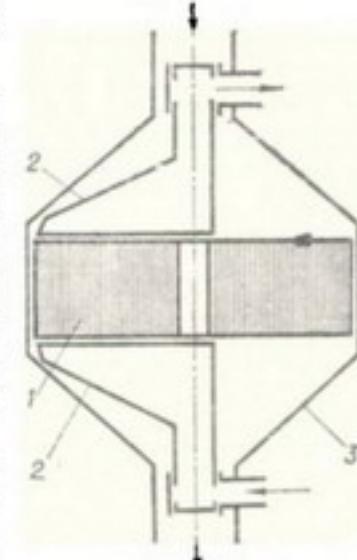
РЕГЕНЕРАЦІЯ ЯДЕРНОГО ПАЛЬНОГО — переробка використаного ядерного пального, яка має на меті вилучити з нього невигоріле первинне і накопичене вторинне пальне, а також очистити його від радіоактивних відходів. Проводиться радіохім. (див. *Радіохімія*) і хіміко-металург. методами. Невигоріле первинне пальне (напр., уран) після наступного збагачування (див. *Збагачування ядерного пального*) і накопичене вторинне пальне (напр., плутоній) використовують для виготовлення тепловидільних елементів. Видлені при Р. я. п. радіоактивні відходи після відповідної обробки (напр., випаровування) зберігають у спец. скриньках. Перед Р. я. п. пальне деякий час витримують, щоб зменшити його радіоактивність. Процеси Р. я. п. автоматизовані, керують ними дистанційно.

РЕГЕНТСТВО [від лат. *regens* (*regentis*) — правитель] — у монархічних державах тимчасове правління однієї чи кількох осіб у період, коли престол незайнятий або коли монарх не може здійснювати владу внаслідок тривалої відсутності, неповноліття, хвороби тощо.

РЕГЕР (Reger) Макс Йоганн Баптист Йозеф (19.III 1873, Бранд, Верхній Пфальц — 11.V 1916, Лейпциг) — нім. композитор, органіст, піаніст і диригент. Учень Г. Рімана. В 1905—06 — викладач Королівської академії музики в Мюнхені, 1907—16 — професор Лейпцигської консерваторії і музик-директор Лейпцигського ун-ту. У 1911—14 — керівник придворної капели в Майнінгені. Концертав як піаніст і диригент в різних країнах (зокрема, в Росії, 1906). У творчості Р. переплітаються дві провідні лінії — романтична і неокласична. Твори: для солістів, хору й оркестру — 4 хоральні канти (1903—05), «100-й псалом» (1908—10); для оркестру — симфоніста (1904—05), концерт у старовинному стилі (1912), 4 поеми за А. Бекліном (1913), варіації і фуга на тему Моцарта (1914); твори для інструментів з оркестром; камерні ансамблі; музика для органа.

Ревун рудий.

Регенератор з безперервним надходженням теплоносія (газу): 1 — насадка (цегляна кладка); 2 — повітряний патрубок; 3 — газовий короб (вертикальними стрілками показано впуск і випуск газу, горизонтальними — повітря).

РЕГІОМОНТАН [Regiomontanus — псевдонім Йоганна Мюллера; 6.VI 1436, Кенігсберг (у Франконії, істор. обл. Німеччини) — 6.VII 1476, Рим] — нім. астроном і математик. У 1468—71 — професор Віденського ун-ту, 1471 — 75 — у Нуриберзі, де заснував астр. обсерваторію. З 1475 на запрошення папи римського працював у Римі над реформою календаря. Р. завершив переклад лат. мовою праці *Птолемея*, початий його вчителем австр. ученим Г. Пурбахом (1423—61); склав астр. таблиці (це були останні таблиці, розраховані на базі теорії Птолемея), список затемнень на 1475—1530 рр.; для визначення довгот на морі Р. застосував т. з. спосіб місяцевих віддалей; винайшов кілька астр. приладів. Велике значення мали праці Р. з тригонометрії; склав тригонометричні таблиці.

РЕГІОНАЛІЗМ, ріджіоналізм (від лат. *regionalis*, англ. *regional* — місцевий, обласний) — 1) Течія в живописі США 30-х рр. 20 ст. Консервативна і суперечлива за своєю сутністю, вона поєднувала риси *примітивізму*, *експресіонізму*, «нової речовинності». Представники Р. (Т. Бентон, Дж. Керрі, Г. Вуд та ін.), виходячи в основному з реакц. націоналістичних і утопічних засад, відтворювали життя провінції, сільс. районів країни, ідеалізували етичні норми піонерів освоєння Америки. Живопис художників цієї течії був позначеній рисами *натурализму* і пуританської догматичності. Мистецтво Р. свого часу стало популярним завдяки ствердженню бурж. духовних цінностей, сатирі, спрямованій проти окремих проявів способу життя капіталістичних міст. 2) Термін, що застосовується до різних течій в архітектурі 20 ст., для яких характерне звернення до традицій місцевої (стародавньої або нар.) архітектури.

РЕГІОНАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ (від лат. *regionalis* — обласний) — міжнародні організації, створені на підставі договору, укладеного між державами певного регіону (територія, що характеризується притаманним їй комплексом ознак) земної кулі, об'єднаними для досягнення спільних цілей, що випливають з належності їх до нього. Р. о. можуть створюватися для розв'язання різноманітних політ., екон., соціальних і наук. питань та питань заг. характеру. Статут ООН передбачає можливість створення Р. о. з метою підтримання миру й гарантування безпеки в певних геогр. регіонах за умови, що їхня діяльність сумісна з цілями і принципами ООН (наприклад — Організація Варшавського договору, Ліга арабських держав та ін.). Існують неурядові Р. о., до яких, зокрема, належать: Організація солідарності народів Азії та Африки, Європейське співтовариство письменників, Союз латиноамер. університетів тощо.

РЕГІОНАЛЬНІ УГОДИ — міжнародні угоди з політ., економічних, військ., соціальних, наук.-тех. питань, а також з питань культур. і правового характеру, укладені між

д-вами, розташованими в одному географічному регіоні. Порядок укладення Р. у. передбачений ст. 52 Статуту ООН. На базі Р. у. створюються відповідні міжнародні *регіональні організації*.

РЕГІСТАН — піщана пустеля на Сх. Іранського нагір'я, в Афганістані. Площа бл. 40 тис. км². Поверхня рівнинна, поступово підвищується з Зх. на Сх. від 500 до 1500 м. Значні масиви рухомих пісків (див. *Бархани*). Рослинність майже немає. Оазиси лише біля підніжжя гір у пд.-сх. частині Р. та вздовж річок (найбільша — Гільменд).

РЕГІСТАН (іран., букв.—місце, вкрите піском, від рег — пісок і стан — місце; тадж. регістон) — парадна площа в містах Серед-Сходу. Визначеною пам'яткою архітектури є Р. у Самарканді (Узб. РСР). Являє собою прямоугольну площину, з трьох боків оточену монументальними будівлями: медресе Улугбека (1417—20), Тілля-Карі (1646 або 1647—1659 або 1660) і Шір-Дор (1619—1635 або 1636). Їх прикрашають багаті портали, величні ребристі куполи, стрункі мінарети, фігурна кладка, візерунки з кольорової глазуреної кераміки

Регістан у Самарканді.

РЕГІСТР (від лат. *regesta* — списки, перелік) — 1) Частина звуко-ряду, що займає певне положення за висотою звучання і має одинаковий *тембр*. В інструм. музіці розрізняють Р. нижній, середній та верхній, у співацькому голосі — грудний, головний і мішаний. Чоловічі голоси (зокрема, тенори) можуть утворювати звуки т. з. фальцетного Р. (див. *Фальцет*). 2) В язикових і духових інструментах (клавесин, фігармонія, акордеон, орган) — набір язичків чи труб різної висоти, але подібних за конструкцією і тембром. Часто Р. імітують (в акордеоні, клавесині, органі) звучання флейти, гобоя, віолончелі тощо. Кількість Р. у сучас. музіці збільшується завдяки застосуванню *електромузичних інструментів*.

РЕГІСТР — 1) В електро-звукозаписку — керуючий пристрій автоматичних телефонних і телеграфних станцій, що приймає, зберігає («запам'ятує») і передає адресну абонентську інформацію ін. керуючим пристроям (маркерам, шукачам), які безпосередньо з'єднують абонентів. Одночасно прийманням Р. відображає інформацію у вигляді цифрового коду. Наявність Р. підвищує ефективність дії комутаційних пристрій різного типу, ліній і каналів зв'язку. 2) В обчислювальній машині — типовий блок маши-

ни для проміжного оперативного зберігання кодових слів. Звичайно складається з набору запам'ятоувальних елементів (див. *Запам'ятоувальний пристрій*), про-нумерованих відповідно до розрядів слів, що зберігаються в ньому, та засобів (прийому й видачі слів), які обслуговують один або кілька таких наборів. Див. також *Арифметичний пристрій*.

РЕГІСТР ЛЛОЙДА, Регистр судноплавства Ллойда (Lloyd's Register of Shipping) — організація при страховому об'єднанні Ллойда (Великобританія), яка здійснює тех. нагляд за будівництвом морських суден, класифікує їх і щороку видає список суден морторг. флоту всіх країн. Існує з 1833.

РЕГІСТР СРСР — державний орган, що здійснює технічний нагляд за будівництвом і експлуатацією морського, річкового та озernого флоту і визначає умови, які гарантують безпеку руху морських, річкових та озernих суден, людей, які на них перебувають, та цілість вантажів, що перевозяться. В СРСР, який займає 2-е місце в світі за кількістю суден і 6-е — за тоннажем, діють як самостійні держ. органи Морський регистр СРСР (при М-ві мор. флоту СРСР) і Річкові регистри (при Гол. управліннях річкового флоту союзних республік (див., напр., *Річковий регистр УРСР*)). На Р. СРСР покладено облік і класифікацію суден, тех. нагляд за проектуванням, будівництвом, переустаткуванням і капітальним ремонтом суден, а також за суднами, що перевозять в експлуатації. З метою гарантування безпеки плавання Р. СРСР розробляє і видає правила, тех. норми та інструкції, обов'язкові для орг-цій, що проектують, будують і експлуатують судна, контролює виконання цих правил, а також вимог міжнар. конвенцій, що стосуються безпеки плавання суден.

І. М. Разнатовський.

РЕГЛАМЕНТ (франц. *réglement*, від *règle* — правило) — 1) Звід, система правил, які визначають порядок організації й діяльності органів держ. влади в цілому та їхніх складових частин. Так, у Р. Рад народних депутатів визначено внутр. організаційну структуру відповідної Ради, порядок роботи Ради, її допоміжних органів (див. зокрема, *Регламент Верховної Ради СРСР*, *Регламент Верховної Ради УРСР*). 2) Сукупність процедурних правил, які визначають порядок проведення сесій, засідань, зборів тощо. 3) Назва деяких актів міжнар. конференцій та конгресів (напр., Віденський регламент 1815).

РЕГЛАМЕНТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР — загальносоюзний законодавчий акт, який регулює порядок діяльності найвищого органу державної влади Союзу РСР та його органів. Прийнятий *Верховною Радою СРСР* 19.IV 1979 відповідно до ст. 127 Конституції СРСР та ін. законодавчих актів, що видаються на основі Конституції СРСР і стосуються діяльності Верховної Ради СРСР та її органів. Регламент має 12 глав, які

містять 70 статей. У гл. 1-й — Загальні положення — проголошується, що діяльність Верховної Ради СРСР ґрунтуються на колективному, вільному, діловому обговоренні й вирішенні питань, гласності, регулярній звітності створюваних нею органів перед Верховною Радою СРСР, широкому залученню рад. громадян до управління держ. і громад. справами, постійному врахуванні громадської думки. Гл. 2-а регламентує порядок скликання чергових і позачергових сесій (див. *Сесії Рад народних депутатів*), порядок повідомлення для заг. відома про питання, які передбачається внести на розгляд сесії Верховної Ради СРСР, про місце і час проведення засідань *Ради Союзу і Ради національностей*, визначає порядок скликання Ради Старішин і питання її компетенції, правила обрання Голови Верховної Ради УРСР, його заступників, а також їхні функції. Гл. 3-я — Президія Верховної Ради УРСР — регулює питання, пов'язані з утворенням і діяльністю цього постійно діючого органу Верховної Ради, його компетенцію. Ін. глави присвячено таким питанням: 4-у — комісіям Верховної Ради УРСР і передусім постійним комісіям (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*); 5-у — утворенню *Ради Міністрів УРСР*; 6-у — утворенню Комітету народного контролю УРСР, обранню *Верховного Суду УРСР*; 7-у — розглядові проектів законів УРСР та ін. питань; 8-у — розглядові держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету УРСР і звітів про виконання їх; 9-у — розглядові зовнішньополіт. питань; 10-у — здійсненню Верховною Радою СРСР контролю над повноваженнями своїх повноважень. Регламент містить положення й про порядок діяльності комісій Верховної Ради СРСР і комісій її палат (гл. 4-а); про утворення *Ради Міністрів СРСР* (гл. 5-а); про утворення К-ту нар. контролю СРСР, обрання Верховного Суду СРСР, призначення Ген. прокурора СРСР (гл. 6-а). 7-а гл. присвячена розгляду проектів законів СРСР та ін. питань; 8-а — розглядові держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, бюджету державного СРСР і звітів про виконання їх; 9-а — розглядові зовнішньополіт. питань; 10-а — здійсненню Верховною Радою СРСР контролю над повноваженнями; 11-а — опублікуванню актів, виданню стенографічних звітів та ін. документів Верховної Ради СРСР; 12-а — питанням апарату і кошторису витрат Верховної Ради СРСР.

В. С. Анджиевський.

РЕГЛАМЕНТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР — законодавчий акт, який регулює порядок діяльності Верховної Ради УРСР та її органів. Прийнятий Верховною Радою УРСР 25.III 1980 відповідно до ст. 114 Конституції УРСР. Складається з 12 глав, які містять 65 статей. У ньому відтворено положення Конституції СРСР і Конституції УРСР про місце Верховної Ради УРСР у системі органів держ. влади та її правове становище. Зокрема, гл. 1-а — Загальні положення — визначає, що Верховна Рада УРСР є найвищим органом держ. влади УРСР і право-мочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і Конституцією УРСР до відання республіки, що постійний і ефективний характер діяльності Верховної Ради УРСР забезпечується

роботою її сесій, Президії Верховної Ради УРСР, комісій Верховної Ради УРСР, депутатів. Гл. 2-а регламентує осн. форму діяльності Верховної Ради — сесії (див. *Сесії Рад народних депутатів*). Тут визначено порядок скликання чергових і позачергових сесій, процедурні правила проведення їх, порядок скликання Ради Старішин і питання її компетенції, правила обрання Голови Верховної Ради УРСР, його заступників, а також їхні функції. Гл. 3-я — Президія Верховної Ради УРСР — регулює питання, пов'язані з утворенням і діяльністю цього постійно діючого органу Верховної Ради, його компетенцію. Ін. глави присвячено таким питанням: 4-у — комісіям Верховної Ради УРСР і передусім постійним комісіям (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*); 5-у — утворенню *Ради Міністрів УРСР*; 6-у — утворенню Комітету народного контролю УРСР, обранню *Верховного Суду УРСР*; 7-у — розглядові проектів законів УРСР та ін. питань; 8-у — розглядові держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету УРСР і звітів про виконання їх; 9-у — розглядові зовнішньополіт. питань; 10-у — здійсненню Верховною Радою СРСР контролю над повноваженнями; 11-а — опублікуванню актів, виданню стенографічних звітів та ін. документів Верховної Ради СРСР; 12-а — питанням апарату і кошторису витрат Верховної Ради СРСР.

В. С. Анджиевський.

стає в темпах еволюції від швидкості змін умов існування і особливо від темпів еволюції екологічно близьких видів. Р. біол. веде до зниження різноманітності форм всередині виду. Це призводить до утворення *реліктів* або до *вимирання організмів*. Р. морфофізіологічний — процес *редукції* окремих органів або систем органів, які втратили пристосовне значення. При морфофізіол. Р. організм втрачає ознаки і властивості, які у змінених умовах існування стають непотрібними або зайвими. Втрачений утвір замінюється досконалішим (напр., хрящовий скелет — кістковим) або таким, що розширює умови існування (напр., зябра — легенями). Такі зміни сприяють ускладненню організації і є необхідною умовою еволюційного *прогресу*. Морфофізіол. Р. відбувається також при спрощенні умов існування у зв'язку з переходом до прикріплених способу життя (асцидії, вусоногі раки та ін.) або до *паразитизму* і супроводиться заг. *дегенерацією* організмів.

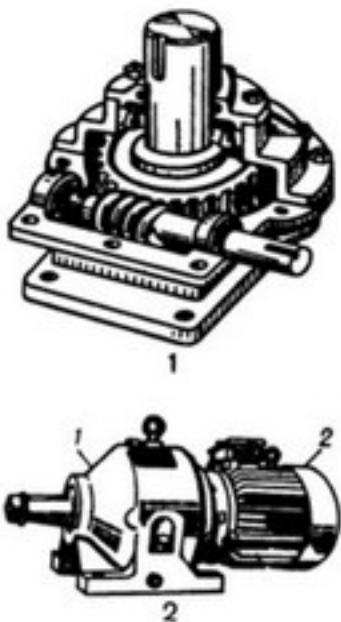
[О. В. Денисієвський.]

РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ — розділ математичної статистики, який охоплює побудову й опис регресійних залежностей на базі статистичних даних (див. *Регресія* в теорії імовірностей та математичної статистиці). Найтиповішими задачами Р. є: визначення виду функції регресії; оцінка невідомих параметрів цієї функції та дослідження властивостей оцінок; перевірка гіпотези про те, що задана функція є функцією регресії однієї випадкової величини на іншу. В Р. широко використовують *найменших квадратів метод* і його модифікації, метод макс. правдоподібності та метод т. з. довірчих інтервалів. Особливо детально розроблено методи статистичного визначення коеф. лінійної і поліноміальної регресії та методи кореляційного аналізу. Р. — один з найпоширеніших методів дослідження залежностей в економіці, фізиці, теорії вимірювань, сільському г-ві, біології тощо. Його використовують, напр., при визначенні за результатами спостережень залежності врожаю від кількості добрив, визначені дії катализатора на швидкість хім. реакції та ін.

Літ.: Смирнов Н. В., Дунін-Барковський И. В. Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений. М., 1969; Енциклопедия кібернетики, т. 2. К., 1973; Крамер Г. Математические методы статистики. Пер. с англ. М., 1975; Себер Дж. Лінейний регресійний аналіз. Пер. с англ. М., 1980.

[А. Я. Дороговцев]

РЕГРЕСІЯ (лат. regressio — зворотний рух, відхід) у теорії імовірностей та математичної статистиці — закон зміни математичного сподівання однієї випадкової величини залежно від значень іншої. Р. т. величини ξ на величину t є функція, значення якої $t(x)$ дорівнює матем. сподіванню ξ за умови $t = x$. Якщо $t(x) = \theta_1 + \theta_2 x$, то $t(x)$ — лінійна Р., а дійсні числа θ_1 і θ_2 — коеф. Р. Коли ξ і t — незалежні випадкові величини (див.

Редуктори:
1 — з черв'ячною передачею; 2 — з електродвигуном (мотор-редуктор): 1 — редуктор; 2 — електродвигун.

Незалежність у теорії імовірності, то $t(x) = \text{const}$. Якщо ξ і η мають сумісний нормальний розподіл з матем. сподіваннями a_1 і a_2 , дисперсіями σ_1^2 і σ_2^2 та коеф. кореляції ρ , то

$$t(x) = a_1 + \rho \frac{\sigma_1}{\sigma_2} (x - a_2).$$

Коеф. Р. найчастіше визначають статистичними методами. Практичні методи дослідження Р. за статистичними даними є осн. проблемою *регресійного аналізу*.

Поняття Р. широко застосовують у практичних задачах, які виявляють вплив одного чи кількох факторів на випадковий наслідок експерименту.

А. Я. Дороговцев.

РЕГРЕСІЯ МОРЯ — відступання морського басейну з суходолу. Відбувається гол. чин. внаслідок підняття суходолу або опускання мор. dna, пов'язаних з *тектонічними рухами*, а також зменшення об'єму води в мор. басейнах, зумовленого змінами кліматичних умов (напр., під час льодовикових *періодів*). Р. м. неодноразово відбувалися в різних районах земної кулі протягом її геол. історії. Нині Р. м. спостерігаються на узбережжях Балтійського (у Прибалтиці), Каспійського та на окремих ділянках Середземного морів. Див. також *Трансгресія*.

РЕГРЕСНИЙ ПОЗОВ (від лат. regressus — повернення) — вимога, пред'явлені громадянином чи установою, орг-цю в суді, арбітражі, третейському суді до ін. особи про повернення стягнених з них за рішенням цих органів коштів чи майна. Р. п. забезпечує відшкодування майнових наслідків різного роду порушень закону чи договору за рахунок осіб, з вини яких було допущено порушення, і є процесуальним засобом реалізації *суб'єктивного права* на захист. В УРСР право Р. п. визначено ст. 452 ЦивК УРСР, за якою особа, яка відшкодувала шкоду, заподіяну з вини іншої особи, має право Р. п. до винної особи в розмірі виплаченого відшкодування, якщо ін. розмір не встановлено законом. Батьки (усиновителі), опікун, піклувальник, а також орг-ції опіки, піклування тощо, які відшкодували шкоду, заподіяну неповнолітнім або особою, визнаною недієздатною (див. *Дієздатність*), не мають права Р. п. до цих осіб. За ст. 94 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік право регресної вимоги надано, зокрема, органам держ. соц. страхування і соціального застрахування, які виплатили допомогу і пенсії внаслідок ушкодження здоров'я чи смерті громадянина, до орг-цій і громадян, відповідальних за заподіяну шкоду (в УРСР — ст. 460 ЦивК УРСР). Р. п. може мати місце й у відносинах, що регулюються *господарським законодавством* (напр., Р. п. ген. підрядчика до субпідрядчика), у трудових правовідносинах тощо.

М. Й. Штефан.

РЕГУЛ, α Лева — зоря 1,4 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї Лева. Світність у 169 разів більша за сонячну, віддала від Сонця 26 парсек.

Р. є потрійною зорею (див. *Кратні зорі*).

РЕГУЛИ (від лат. regula — правило, норма) — те саме, що й *менструація*.

РЕГУЛЮВАННЯ СТОКУ (від лат. regulo — впорядковую) — штучний перерозподіл у часі *стоку* річок з метою найраціональнішого його використання. Необхідність Р. с. зумовлюється потребами води в різних галузях нар. г-ва (для *водопостачання*, зрошення, обводнення, судноплавства, гідроенергетики, риборозведення тощо). Проводять Р. с. звичайно за допомогою *водосховищ* та ставків, проте значну роль у цьому відіграє лісонасадження (див. *Лісорозведення*) та правильне застосування відповідних агротех. заходів на оброблюваних масивах водозберігної площині басейну річки. Залежно від тривалості періодів нагромадження і витрачання води розрізняють добове (напр., на ГЕС), сезонне (річне) та багаторічне Р. с. Найпоширеніше сезонне Р. с., коли затримують повеневі та літні дощові води і витрачають їх в наступний маловодний період року. За наявності водосховищ значних об'ємів можливе багаторічне Р. с., коли запаси води, зібрані у багаторічні роки, використовують у маловодні. На Україні Р. с. широко застосовують для водопостачання на річках Донбасу, Приазов'я та Криму, для гідроенергетики і зрошення на Дніпрі, Пд. Бузі, Дністрі та ін. річках республіки.

В. П. Кубишкін.
РЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКА (від лат. regularis — обов'язковий) — війська постійної армії, які комплектуються шляхом регулярного набору військовозобов'язаного населення. Мають встановлену штатну орг-цю, проходять систематичний курс військ. навчання, типове озброєння, форму одягу. Р. в. будуються на кадровій основі, що дає змогу скоротити чисельність армії в мирний час, створити численні підготовлені резерви (військовозобов'язаних запасу), які на випадок війни дають можливість розгорнати мільйонні армії. В державах Зх. Європи, а також у Японії Р. в. були створені в 17—18 ст., у Росії — в кінці 20-х рр. 18 ст.

РЕГУЛЯТОР (від лат. regulo — впорядковую) — автоматичний або неавтоматичний пристрій (сукупність пристрій), що підтримує стало значення регульованої величини (напруги, частоти тощо) або змінює її за певним законом. Першими промисловими пристроями такого типу були Р. живлення котла парової машини І. І. Ползунова і відцентровий Р. частоти обертання вала парової машини Дж. Уатта. До осн. частин Р. належать *вимірювальний перетворювач*, проміжний *підсилювач* потужності вихідної величини і *виконавчий механізм*. Р. бувають: статичні (напр., пропорційні), якими встановлюють нове значення регульованої величини з статичною похибкою відносно попереднього або заданого значення при зміні стану об'єкта регульовання, і астатичні, що підтримують одне й те саме значення регульованої величини

при будь-якому зовн. впливі на систему регулювання; прямої (без проміжного підсилювача) і непрямої дії; механічні, гідрравлічні, електричні, електронні, пневматичні та ін. Особливим різновидом автоматичних є екстремальні Р., якими підтримують екстремальне (найбільше або найменше) значення регульованої величини. Р. застосовують у тепло- і гідротехніці, в електро- і радіотехніці, на транспорті тощо. Див. також *Автоматичне регульовання напруги*, *Автоматичне регульовання частоти*.

РЕГУЛЯТОРИ РОСТА рослин — фізіологічно активні речовини, за допомогою яких можна змінювати біохімічні процеси, що відбуваються в рослині, що регульювати продуктивність с.-г. культур. За характером дії всі Р. р. рослин поділяють на три групи: активатори, що підсилюють ріст рослин; інгібітори — пригнічують ріст; речовини, які спричиняють летальні (смертельні) зміни в рослині. Одні й ті самі фізіологічно активні речовини, залежно від концентрації, можуть проявляти стимулюючу (активуючу), пригнічувальну чи летальну дію на рослини. До активаторів в росту належать речовини ауксинового ряду (див. *Ауксіни*), похідні *фенолу* та *нафталіну* та ін. До групи інгібіторів в росту належать гідразид *малеїнової кислоти*, метиловий ефір α -нафтилоцтової к-ти тощо. До речовин летальні дії відносять похідні феноксикислот, симетричного триазину та багато інших. За допомогою Р. р. рослин можна прискорювати їх ріст і розвиток; керувати цвітінням і плодоношенням; укоріненням живців, становом спокою у рослин або бульб; нагромадженням певних речовин, які мають практичне значення; підвищувати якість зберігання врожаю різних культур і зменшувати втрати сировини; запобігати *поляганню рослин*, знишувати непотрібну рослинність (див. *Гербіциди*); прискорювати опадання листя, підсушувати рослини перед збиранням (див. *Десиканти*, *Десикація*, *Дефоліанти*, *Дефоліація*, *Дозорювання плодів*). Все це спрямоване на збільшення виходу продукції рільництва з одиниці площи, на поліпшення її якості.

Літ.: Калинин Ф. Л., Мережинский Ю. Г. Регуляторы роста растений. К., 1965.

Ф. Л. Калінін.

РЕГУЛЯЦІЙНІ СПОРУДИ, вичівні споруди — гідротехнічні споруди, за допомогою яких регульюють (вправлюють) русла річок. Спорудами такого типу захищають населені місця, пром. об'єкти й орні землі від затоплення, запобігають руйнуванню берега (див. *Берегоукріпні споруди*), регульюють рідкий і твердий річковий стік. Розрізняють Р. с. постійні (важкого типу) і тимчасові; активної дії (вони змінюють структуру водяного потоку — його швидкість, витрату тощо) і дії пасивної; поздовжні (по відношенню до русла), поперечні й комбіновані. Постійні Р. с. (напр., *дачби*, *загати*, *напівзагати*, *огорожувальні валі*) зводять з каменю, бетону, зализобетону, *габіонів*. Їм притаман-

ні значний опір руйнівній дії водяного потоку і гнучкість, яка забезпечує міцність споруди при деформації її основи. Тимчасові Р. с. (хмизові плоти, напрямляючі щити тощо) дають змогу попереджувати можливі аварії або ліквідовувати їх у короткий строк. Такі Р. с. споруджують з місцевих матеріалів (напр., каменю, фашин).

M. I. Губина

РЕДАГУВАННЯ (від лат. *redactus* — доведений, впорядкований)

— 1) Різновид журналістської діяльності, громадсько-літ. і ідеологічна робота, пов'язана з діяльністю органів друку, радіомовлення і телебачення. 2) Процес підготовки документів взагалі. 3) Процес підготовки тексту до опублікування в пресі, передачі на радіо, телебаченні. Умовно розрізняють політ., наук. і літ. Р. Редакторську роботу над змістом викладу наз. політичним і науковим Р., над формою рукопису (композицією і стилем) — літературним Р. На практиці Р.— єдиний творчий процес, спрямований на вдосконалення змісту і форми тексту при збереженні авторської індивідуальності. Підготовку худож. оформлення видання та ілюстративного матеріалу до його наз. художнім Р., а планування, начерк тех. відтворення оригіналу — Р. технічним.

R. G. Іванченко.

РЕДАКЦІЯ (франц. *rédaction*, від лат. *redactus* — доведений, впорядкований)

— 1) Організація (колектив), що готове до друку матеріал періодичного чи неперіодичного видання. 2) Приміщення, де працює творчий колектив періодичного видання чи підрозділу видавництва. 3) Опрацювання, підготовка тексту до друку (див. також *Редактування*). 4) Варіант твору, що є результатом опрацювання тексту автором чи редактором. 5) Належним чином опрацьований текст. 6) Форма і стиль вираження думки.

R. G. Іванченко.

РЕДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ

(від *re ...* і франц. *démarcation* — розмежування) — перевірка визначеності раніше *демаркацією* кордонів лівій кордону державного й відновлення прикордонних знаків, якщо вони зникли або зруйновані.

РЕДЖО-ДІ-КАЛАБРІЯ — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Реджо-ді-Калабрія в обл. Калабрія. Порт на березі Мессінської прот. Залізнич. поромом сполучена з м. Мессіною на о. Сіцилія. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 172 тис. ж. (1974). Підприємства харч., деревообр. і вагонобуд. пром-сті. Виробн. ароматичних олій та цитрусових есенцій. Рибальство. Ун-т. Нац. музей. Геофіз. обсерваторія. Залишки споруд 4 ст. до н. е.

РЕДЖО-НЕЛЬ-ЕМІЛІЯ — місто на Пн. Італії, адм. ц. провінції Реджо-нель-Емілія в обл. Емілія-Романья. Вузол з-ць і автошляхів. 129 тис. ж. (1974). Розвинуті металургія та машинобудування (трансп., с.-г., авіамоторобудування). Підприємства електротех., хім., буд. матеріалів, текст., швейної, деревообр. та харч. галузей.

РЕДІСКА (*Raphanus sativus* var. *radicula*) — овочева коренеплідна рослина родини хрестоцвітих.

Листки непарноперисторозсічені, зібрани в прикореневу розетку. Суцвіття — китиця. Плід — стручок. Залежно від сорту коренеплоди бувають округлі, видовжені, з білою, червоною або рожевою шкіркою, 1,5—3,5 см в діаметрі. В них у середньому є 93% води, 1,2% азотистих речовин, 0,5% жиру, вуглеводи, в т. ч. 0,9% цукру, мінеральні солі, вітаміни (C, B₁, B₂, PP), ферменти та ін. сполуки, що сприяють обмінові речовин і поліпшують травлення. Походить Р. з Сх. Азії. Вирощують її в Європі, Азії, Пн. Америці й Австралії. Урожай коренеплодів у передових г-вах — до 200—250 ц/га. Див. табл. районованих на Україні (1983) сортів редиски.

РЕДІФ (араб., букв.— той, що сидить позаду вершника) — поширене у східній поезії форма римування, яка полягає в тому, що після рими повторюється слово або кілька слів. Приклад Р.: «Себе в руках весь час тримати — от справжнє благородство.// Глухих, сліпих не ображати — от справжнє благородство» (Рудакі, перекл. В. Мисика).

РЕДІЯ — одна з стадій розвитку *дигенетичних приспинів*. Паразитує в проміжному хазяїні — молюску. Виникає партеногенетично (див. *Партеногенез*) з спороцисти (попередня стадія розвитку). З Р. розвиваються *церкарії*.

РЕД-РІВЕР — ріка у США, права притока Міссісіпі. Довж. 2050 км, площа бас. 233 тис. км². Бере початок на плато Ллано-Естакадо, перетинає плато Прерій і виходить на рівнину. У пониззі від Р.-Р. відходить рукав Атч'яфалайо (впадає у Мексиканську зат.), по якому вода тече тільки під час весняно-літньої повені. Живлення дощове. Судноплавна до м. Шрівпорт. На Р.-Р. споруджено водосховище Тексома, ГЕС.

РЕДУКТОР (лат. *reductor* — той, що відводить назад) — 1) Пристрій, яким знижують кутові швидкості і відповідно збільшують обертаючі моменти; частина приводу машин. Основним елементом Р. (мал.) є *передача механічна* (напр., з зубчаста передача, черв'ячна передача), іноді — *гіdraulічна передача*, вміщена разом з валами, підшипниками і мастилом звичайно в закритий корпус. Р. бувають одно- (з невеликим *передаточним відношенням*) і багатоступінчасті. Агрегат, в якому конструктивно поєднано Р. і електродвигун, наз. мотор-редуктором. Р. застосовують у транспортних, вантажопідйомних, побутового призначення та ін. машинах. 2) Пристрій, яким знижують тиск робочого тіла (газу, пари, рідини), що надходить з посудини високого тиску у посудину тиску низького. Крім того, редуктором підтримують постійним тиск робочого тіла в процесі експлуатації. Осн. елемент Р. — редукційний клапан, зв'язаний з гнучкою плоскою мембрanoю, на яку з одного боку діє гвинтова пружина, а з другого — робоче тіло. Розрізняють Р. прямої і зворотної дії; одно- або двокамерні — відповідно для одно- або двократного зниження тиску. Встановлюють Р. в апаратах кисневого різання,

хлораторах води, сатураторах тощо.

Ю. О. Попченко.

РЕДУКТОРОБУДУВАННЯ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

ВНДІредуктор — установа М-ва верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР. Засн. 1969 у Києві на базі Головного спеціального конструкторсько-технологічного бюро з редукторобудування, гол. організація в СРСР по розробці редукторів, варіаторів та мех. приводів. У складі ін-ту (1981) 10 відділів, 4 лабораторії, експериментальний цех. Ін-т проводить і координує наук.-дослідні і дослідно-конструкторські роботи по створенню нормалізованих редукторів, варіаторів, муфт, приводів та процесів їх виробництва, розробляє методики розрахунку цих тех. засобів на міцність.

Л. С. Бойко.

РЕДУКЦІЙНИЙ ПОДІЛ — один з поділів *мейозу*, наслідком якого є зменшення (редукція) числа хромосом удвічі.

РЕДУКЦІЯ (лат. *reductio* — повернення, відведення назад) — логіко-методологічний прийом, який полягає у зведенні в процесі дослідження одного явища до іншого, однієї задачі чи проблеми до іншої з метою спрощення їх. Р. застосовують тоді, коли досліджуване явище досить складне і його не можна вивчити без абстрагування від багатьох його властивостей і відношень. Р. широко використовується в логіці. Особливо часто до Р. вдаються в процесі доведення, зокрема при спростуванні шляхом доведення до абсурду. Переображення значення Р. призводить до ігнорування специфіки досліджуваного об'єкта. Абсолютизація Р. характерна для сучас. бурж. філософії, що найяскравіше виявляється в метафіз. концепції редукціонізму.

РЕДУКЦІЯ в біологии —

1) Зменшення розмірів органів (аж до їх зникнення), спрощення їх будови і нерідко втрати ними функцій у процесі *онтогенезу* або *філогенезу* організмів. Р. зумовлюється втратою органом його значення для організму внаслідок зміни умов існування. Напр., у деяких тварин *печерної фауни* редукуються очі, у деяких водяних рослин — корені і т. ін. Див. також *Рудиментарні органи*.

2) Зменшення числа хромосом у клітинах в результаті *мейозу*.

РЕДУКЦІЯ в мовознавстві — ослаблення артикуляції ненаголосівих звуків і зміна їхнього звучання. У різних мовах Р. виявляється неоднаково. Є два види Р.: кількісна і якісна. При кількісній Р. зменшується тривалість і сила звучання ненаголосівого голосного при збереженні характерного тембру (пор. голосний а в словах «лан» і «ланій»). При якісній Р. змінюється акустична якість ненаголосівого голосного із втратою характерного тембру (пор. голосний е в укр. мові в формах слова — «сéла» (e) і «се́ла» (e^u); у рос. мові у слові «головá» перший голосний о вимовляється як невиразне ы, другий — як коротке а]. *Н. І. Тоцька*.

Редиска:

1 — Червона з білим кінчиком; 2 — Рубін; 3 — Лодяна бурулька.

Районовані (1983) на Україні сорти редиски

Сорти для відкритого ґрунту

Віровська біла

Вюрцбурзька 59

Зоря

Кишинівська кругла біла

Корейська місцева

Лиска одеська

Лодяна бурулька

Рубін

Червона з білим кінчиком

Сорти для закритого ґрунту

Зоря

Рубін

Червона з білим кінчиком

РЕДУЛЕСКУ (Rădulescu; літ. псевд.— Єліаде) Йон (6.I 1802, Тирговіште — 27.IV 1872, Бухарест) — рум. письменник, один із засновників нової рум. ліри. Автор однієї з перших «Румунських граматик» (1828), що сприяла процесові формування рум. літ. мови, видавець першої у Валахії газ. «Курієрул роминеск» («Румунський кур'єр», 1829—48), один із засновників рум. театру. Писав поезію, прозу, літ.-естетичні статті, політ. і філос. трактати. Кращі твори — елегія «Ніч на руїнах Тирговіште» (1836), балада «Збуретор» (1844). Під час революції 1848 був членом Тимчасового уряду, але стояв на поміркованих позиціях. Після поразки революції перебував у вигнанні (до 1859). У 1867—70 — голова Рум. академічного т-ва (з 1879 — Румунська Академія). С. В. Семчинський.

РЕДУТ (франц. redoute) — замкнute, квадратне або багатокутne польове укріплення, пристосоване для кругової, самостійної оборони. Р. складався із зовн. рову, валу з земляним банкетом для розміщення стрільців, гармат, а також внутр. рову для укриття тих, що оборонялися. З'явились у 16 ст. Втратили своє значення на поч. 1-ї світової війни.

РЕДУЦЕНТИ [від лат. *reducens* (*reducentis*) — той, що повертає назад, відновлює] — організми, які в процесі своєї життєдіяльності і нагромадження біомаси перетворюють (мінералізують) мертву органічну речовину на неорганічні сполуки, що можуть бути використані рослинами — *продуентами*. Більшість Р.— мікроорганізми, що живуть у воді, ґрунті. Р.— *сапрофіти*, належать до *консументів*. Див. також *Ланцюги живлення*.

РЕДЬКА (*Raphanus sativus* var. *major*) — овочева коренеплідна рослина родини хрестоцвітих. Листки ліровидні, розсічені, верхні суцільні. Квітки дрібні, правильні, перехрестозапильні, зібрани у китиці. Плід — стручок. Коренеплоди містять пересічно (в %): білкових речовин понад 1,9; цукру — 1,5; безазотистих екстрактивних речовин — 6,9; вітаміну С до 15 мг%; води понад 86,9. Сорти Р. поділяють на літні (Одеська 5) та зимові (Зимова кругла біла й Зимова кругла чорна, Сквирська біла, Сквирська чорна). Як бур'ян у посівах по всій території України трапляється Р. дика (*R. raphanistrum*) — з нею легко схрещується Р. овочева і дає неістівні коренеплоди, — а на Поліссі у Пн. Лісостепу — Р. біла (*R. candidus*). Заходи боротьби. Загальні агротехнічні й хімічні.

РЕДЬКІН (Редкін) Петро Григорович [4 (16).X 1808, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 7 (19).III 1891, Петербург] — вітчизн. філософ-ідеаліст, один з перших у Росії послідовників Г. В. Ф. Гегеля, правознавець. Н. в сім'ї поміщика. В 1826 закінчив гімназію вищих наук у м. Ніжині; продовжив освіту в Московському, Дерптському й Берлінському ун-тах. Був професором Моск. (1835—48) та Петерб. (1863—78) ун-тів, викладав історію філософії і права:

ректор Петерб. ун-ту (1873—76). Філос. погляди Р. зазнали еволюції від гегельянства до позитивізму. Р. належить перша в Росії спроба систематичного викладу філософії Гегеля («Огляд гегелевої логіки», 1841).

РЕЕКСПОРТ (від *ре...* та *експорт*) — вивіз із країни раніше імпортованих товарів для перепродажу їх іншим країнам.

РЕЕМІГРАЦІЯ (від *ре...* та *еміграція*) — повернення емігрантів на батьківщину.

РЕЕСТР (польс. *rejestr*, від лат. *regestra* — списки, перелік) — 1) Список, перелік, опис. 2) Форма реєстрації різних документів, які широко застосовують у *бухгалтерському обліку* й діловодстві. В бухгалтерії складають Р. карток, що їх відкривають для аналітичного обліку. 3) Список українських козаків, узятих польсько-шляхетським урядом на військову службу в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Див. *Реєстріві козаки*.

РЕЕСТРАЦІЯ (польс. *rejestracja*, від *rejestr* — *реєстр*) — 1) Запис, внесення до списку будь-яких даних з метою обліку або надання юридичної сили (напр., Р. пасажирів, документів, температур, *актів громадянського стану*). 2) Р. автоматична — автоматичне перетворення і запис результатів вимірювань фіз. величин, що характеризують якість процесів, явища, роботу устаткування тощо.

РЕЕСТРОВА ТОННА — одиниця виміру внутрішнього об'єму морських торговельних суден. Дорівнює 100 кубічним англ. футам (2,83 м³).

РЕЕСТРОВІ КОЗАКИ — козаки сформованого в 70-х рр. 16 ст. польсько-шляхетським урядом війська для боротьби проти нар. рухів на Сх. Україні і охорони її пд. кордонів. Виступи нар. мас України проти феод.-кріпосницького і нац.-реліг. гніту, що особливо посилився після Люблінської унії 1569, часто набували форми покозачення. Занепокоєні цим правлячі кола *Речі Посполитої* спробували розколоти козацтво, взявши на держ. службу певну частину заможних козаків, а також вихідців з мішан та дрібної укр. шляхти, і використати таке військо в своїх інтересах. У 1572 король Сигізмунд II Август наказав сформувати з низових козаків загін чисельністю 300 чол. Прийняті на держ. службу вписані в реєстр (список), звідки і дістали назву. Офіційно козаками визнавалися лише Р. к. (див. також *Нереєстріві козаки*). В 1578 король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 чол. Р. к. звільнялися від юрисдикції феодалів або відповідних установ (напр., міськ. магістратів), від податків і повинностей, крім обов'язкової військ. служби на власний кошт, здобували право судитися в своїх судах, право власності на землю, право займатися різними промислами і торгівлею, одержували грошову платню з держ. скарбниці. Р. к. дістали привілей на володіння містечком Трахтемировом (тепер село Канівського р-ну Черкас. обл.), *Трахтемирівським монастирем* і землями від Трахтеми-

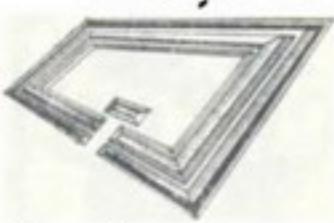
рова до Чигирина. Р. к. користувалися певним самоврядуванням. Старший реєстрого війська, пізніше гетьман, та ін. козац. старшина обиралися на козацькій раді. Старшина, що походила переважно з дрібної укр. шляхти, і багаті рядові козаки володіли хуторами, промислами, водяними млинами, корчмами. Заможні Р. к. експлуатували працю наймитів, *підсусідків* тощо. Під час воєн польс. уряд закликав до вступу в Р. к. всіх бажаючих, у т. ч. кріпаків, коли ж потреба в таких козаках минала, уряд переважну більшість їх виключав з реєстру і примушував повернутися до поміщиків. Ці т. з. *виписні козаки* становили масу невдоволених, які домагалися повернення в реєстр. Утиски з боку феодалів і нац.-реліг. гніту зумовили те, що основна маса Р. к. під час нар. повстань (під керівництвом К. Косинського, С. Наливайка, М. Жмайлі, Т. Федоровича, Павлюка, Я. Острянина, Д. Гуні), *вільної війни українського народу 1648—54* переходила на бік народу. Чисельність Р. к., незважаючи на опір польс. уряду, поступово зростала. За *Куруківською угодою 1625* реєстр було розширене до 6 тис. і поділено на 6 полків, за *Переяславською угодою 1630* — збільшено до 8 тис., а після поразки повстання 1637—38 під проводом Павлюка, Я. Острянина — знову зменшено до 6 тис., за *Зборівським договором 1649* реєстр офіційно розширене до 40 тис., за *Білоцерківським договором 1651* — зменшено до 20 тис. Під час нар.-вільної війни 1648—54 замість реєстрів почали складати *компти*. Назву *реєстріві козаки* замінено терміном *городові козаки*, а з 1735 — *віборні козаки*. Р. к. зробили великий внесок у боротьбу укр. народу проти тур.-тат. агресії.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2; т. 2, кн. 1. К., 1977—78; Голобудцік В. А. Запорожське казацтво. К., 1957. В. О. Голобудцік.

РЕЖИМ (франц. *régime*, від лат. *regimen* — управління) — 1) Держ. лад, спосіб правління. Див. *Режим політичний*. 2) Точно встановлений розпорядок чого-небудь (напр., Р. робочого часу, Р. харчування, *режим шкільний*). 3) Система правил, заходів, запропонуваних для досягнення певної мети (напр., *режим економії*). 4) Умови роботи або існування чого-небудь (Р. роботи машини, приладу, Р. живлення річки тощо).

РЕЖИМ ЕКОНОМІЇ — соціалістичний метод господарювання, спрямований на щадливе ставлення трудящих до соціалістичної власності, раціональне використання трудових, матеріальних, фінанс. і природних ресурсів, усунення *непродуктивних витрат* і втрат у всіх сферах нар. господарства. Р. е. в соціалістичному суспільстві сприяє зниженню собівартості продукції, поліпшенню всіх показників економічних підприємств, збільшенню соціалістичних нагромаджень, прискоренню темпів розвитку суп. виробн. Все це забезпечує підвищення нар. добробуту. Із збільшенням масштабів нар. г-ва значення Р. е.

ПРОТИВНИК

Типовий редут. 18—19 ст.

Редька сорту Зимова кругла чорна. Загальний вигляд.

дедалі зростає. Здійснення заходів, що забезпечують Р. е., — один з найважливіших принципів економічної стратегії КПРС.

Ф. М. Протас.

РЕЖИМ МОРСЬКОГО ДНА — міжнародно-правовий порядок використання морського дна у водах за межами континентального шельфу. Крім заг. принципів морського права, на цей район поширюються положення Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою від 5.VIII 1963 і Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення від 11.II 1971. На XXV сесії Генеральної Асамблеї ООН 17.XII 1970 схвалено Декларацію принципів, що регулюють режим дна морів і океанів та його надр за межами дії нац. юрисдикції. Ці принципи проголошують морське дно, його надра та ресурси «загальною спадщиною людства», яку всі д-ви без дискримінації зможуть використовувати виключно в мирних цілях. На цей район поширюються діючі принципи та норми міжнародного права, включаючи Статут ООН. Цей район мор. дна можна використовувати на благо всього людства з урахуванням насамперед інтересів країн, що розвиваються. Ці положення становлять основу правового Р. м. д. в проекті нової конвенції по морському праву, прийнятому З-ю Конференцією ООН по морському праву в серпні 1981.

О. Ф. Висоцький.

РЕЖИМ ПОЛІТИЧНИЙ — сукупність методів і заходів у держ. керівництві суспільством, що їх встановлює пануючий у даному суспільстві клас, щоб утримати або закріпити владу держави. Серцевиною Р. п. є держ. режим (система методів керівництва суспільством з боку д-ви), який характеризує форму держави, рівень її демократії. Р. п. визначається насамперед класовою структурою суспільства, типом виробничих відносин. На Р. п. впливають і відносини між націями, форма держ. правління, рівень політ. свідомості й активності різних верств населення, істор. і культурні традиції, розвинутість правової системи, міжнар. обстановка тощо. У сучас. бурж. країнах існують такі Р. п.: ліберально-демократичний, авторитарний, військово-поліційний, фашистський. У соціалістич. суспільстві Р. п. встановлюється у формі соціалістичної демократії. Він є найпрогресивнішим, дійсно демократичним і справедливим. Характерні риси його: залучення найширших трудящих мас до участі в держ. і громад. управлінні, сприяння макс. розвиткові їхньої політ. активності; надання й реальне забезпечення трудящим широких прав і свобод у всіх сферах життя; вирішальна роль організаційних та виховних методів діяльності д-ви у виконанні її функцій, застосування примусу до незначної меншості населення; здійснення всіх дій держ. органів, службових осіб, громадських організацій на основі законів;

постійна й зростаюча взаємодія держ. і громад. орг-цій у соціальному управлінні; керівна роль марксистсько-ленінської партії у здійсненні політичної влади.

Літ.: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое государство. М., 1972; Политические системы современности. М., 1978. П. М. Рабінович.

РЕЖИМ ШКІЛЬНИЙ — організований порядок чергування і характер зв'язків різних видів навчання, праці та відпочинку школярів. Р. ш.— найважливіша складова частина пед. процесу; одна з найважливіших умов навчання, виховання і фіз. розвитку учнів Р. ш. зумовлюється структурою навч. року, урочними та позаурочними заняттями протягом дня, тижня, навч. чверті, навч. року, тривалістю канікул. Він передбачає супр. корисну працю та супр. діяльність учнів. Залежить від вікових особливостей учнів, типу школи, її розташування (в сільській або міській місцевості) й визначається навч. планами і програмами. В УРСР встановлюється Статутом середньої заг.-осв. школи, інструкціями й наказами М-ва освіти УРСР, в окремих питаннях — розпорядженням місцевих органів влади, рішенням педагогічної та адміністрації шкіл. В поняття Р. ш. включають і систему пед. вимог, створення відповідного психологічного клімату в пед. колективі.

Д. І. Румянцева.
РЕЖИСЕР (франц. *régisseur*, від лат. *rego* — керую, управляю) — постановник спектаклю, кінофільму, теле- і радіопередачі, естрадно-концертної, або циркової програми. На основі власного творчого задуму (тлумачення твору) об'єднує роботу над постановкою вистави всіх учасників — акторів, художника, композитора, в кіно — оператора. Див. Режисерське мистецтво.

РЕЖИСЕРСЬКЕ МИСТЕЦТВО, режисура — мистецтво створення режисером гармонійного, ідейно і художньо цілісного видовища. Базуючись насамперед на драматургічному матеріалі і виходячи з власних ідейно-естетичних принципів, режисер об'єднує і спрямовує роботу всіх учасників творчого процесу — акторів, художників, композиторів, операторів (в кіно, на телебаченні), а також працівників допоміжних служб (освітлювачів, гримерів, бутафорів, костюмерів, озвучувачів та ін.). Основою Р. м. є режисерський задум, що включає творчу інтерпретацію п'єси, характеристику окремих персонажів, визначення стилістичних і жанрових особливостей акторського виконання в даній виставі, вирішення спектаклю в часі (в ритмі й темпі) і просторі (в мізансценах і плануванні), характер і принципи сценографічного й музично-шумового оформлення, що потім втілюється в єдиному ансамблі театральної вистави, кіно- й телевізу, радіопередачі, видовищі просто неба тощо.

Р. м. у драматичній виставі в сучас. розумінні виникло в 2-й пол. 19 ст. Однак елементи режисури існували вже

в античному театрі, де драматурги брали участь у постановці своїх творів. Постановочні елементи розвивались у середньовічному театрі 14—16 ст. (міракль, містерія, моралите).

Під час становлення профес. театру за доби Відродження склалася традиція, коли в одній особі поєднувалися керівник трупи, драматург, актор і організатор вистави (зокрема, А. Беолько — в Італії, Лопе де Руеда — в Іспанії, Г. Сакс — в Німеччині). Видатну роль у розвитку Р. м. відіграли драматурги 16—17 ст.: У. Шекспір — в Англії, Лопе де Вега — в Іспанії, Ж. Расін і Ж. Б. Мольєр — у Франції. Ж. Расін, який сам ставив у театрі «Бургундського отеля» (Париж) свої трагедії, вимагав від акторів наспівних інтонацій, манірності жестів, в той же час Ж. Б. Мольєр прагнув подолати декламаційну умовність, тяжів до життєвої правди у власній акторській грі і вимагав цього від ін. акторів. У добу Просвітительства Вольтер, Д. Дідро (у Франції), Г. Е. Лессінг (в Німеччині) прагнули сформулювати основи Р. м., визначити принципи гри актора. Ф. Л. Шредер у Гамбурзькому театрі вперше при створенні вистав запровадив вивчення актором не лише своєї ролі, а й усієї п'єси, ввів постійні репетиції і попередні читання п'єси. У Франції подібні реформи запровадив Ф. Ж. Тальма, діяльність якого знаменувала поворот від класицистичного театру до романтичного (див. Романтизм). Під час дальнішого розвитку театру значно підвищилися вимоги щодо відтворення історико- побутової достовірності в зображення епохи, щодо роботи над кожною сценою, з кожним виконавцем, створення ансамблю; велику роль відігравала діяльність Мейнінгенського театру (реж. Л. Кронек) та Вільних театрів А. Антуана в Парижі, О. Брама в Берліні, Незалежного театру в Лондоні.

В Росії елементи Р. м. з'явилися у виставах народної драми, придворного, шкільного і публічного театру 17—18 ст., ці елементи розвивалися в Першому рос. профес. театрі (Петербург) у 2-й пол. 18 ст., а також провінціальних театрах Росії та України кін. 18 — поч. 19 ст., в діяльності Ф. Волкова та І. Дмитревського, які заснували рос. акторську школу. Театр. принципи акторської режисури на засадах сценічного реалізму в рос. та укр. профес. театрах утверджив М. С. Щепкін у Харківському вільному театрі, Полтавському вільному театрі та Малому театрі (Москва). В дожовтневий час на Україні найбільшого розвитку Р. м. досягло в трупах М. Кропивницького (див. Трупи М. Л. Кропивницького), М. Старицького (див. Трупи М. П. Старицького), М. Садовського (див. Садовського М. К. трупа, Театр Миколи Садовського у Києві), П. Саксаганського (див. Трупа П. К. Саксаганського та І. Карпенка-Карого). На рубежі 19 і 20 ст. Р. м. як самостійний вид художньої творчості утверджується у виста-

Реза Аббасі. Портрет юнака. 1627—28. Київський музей західного та східного мистецтва.

вах багатьох театр. колективів, зокрема Малого театру (Москва), театру «Соловцов» (Київ), і досягло найвищого рівня у виставах Моск. Худож. театру, очолюваного К. Станіславським та В. Немировичем-Данченком (див. *Московський Художній академічний театр*). Створена на базі практичного досвіду *Станіславського системи* лежить в основі радянського Р. м. Становлення сучасного Р. м. відбувалося в пошуках різних напрямів режисури. А. Аппія (Швейцарія), Е. Г. Крег (Англія) пропагували умовність театр. мистецтва як самоціль, заперечували значення актора, пропонували замінити його *маріонеткою*. У боротьбі з натуралістичністю в театрі В. Мейерхольд (Росія), М. Рейнгардт (Німеччина), Л. Курбас (Україна) та ін. головну увагу приділяли виразній формі вистави, відверто умовній *сценічній дії*, прагнули розв'язати виставу в яскравій видовищній формі. Ряд спектаклів згаданих митців, проте, не були позбавлені захоплення *експресіонізмом* і *конструктивізмом*.

За рад. часу новий соціальний зміст рад. драматургії з її утвердженням героїки будівництва нового життя, історичних завоювань соціалістичного суспільства зумовили появу режисерів, творчість яких базується на принципах партійності, народності, революційного гуманізму і життєвої правди. Завоювання кращих традицій в їхній діяльності іде поруч з пошуками нових засобів театр. мистецтва (зокрема, з використанням специфіки кіно, цирку, балету та ін.), що розширює виражальні можливості методу *соціалістичного реалізму*. Цей процес пов'язаний з діяльністю Є. Вахтангова, О. Таїрова, К. Марджанішвілі, О. Ахметелі, О. Попова, О. Дикого, М. Охлопкова, Р. Симонова, М. Акимова, Б. Равенських, Ю. Завадського, К. Хохлова, О. Крамова. Видатним укр. режисером-новатором був Лесь Курбас (див. *«Березіль»*). Його вихованці та послідовники — В. Василько, М. Крушельницький, Б. Тягно, Л. Дубовик, В. Скляренко та ін. Значним внеском у розвиток укр. рад. театр. мистецтва є режисерська творчість Г. Юри, О. Загарова, Б. Романицького, К. Кошевського, В. Магара.

Досягнення рад. театру справили значний вплив на творчість зарубіжних театральних діячів — Ж. Копо, Ш. Дюллена (Франція), М. Валлентіна (Німеччина), Ю. Остерви та Л. Шіллера (Польща), М. Массалітінова (Болгарія), Е. Ф. Буріана (Чехословаччина), Е. Ле Гальєн (США) та ін. Роки після перемоги над фашист. Німеччиною позначилися плідним розвитком Р. м. в багатьох країнах. В театрі *«Берлінер ансамбл»* втілювалася теорія епічного театру Б. Брехта. Серед ін. прогресивних діячів театру нашого часу, які зробили значний внесок у розвиток Р. м., — Ж. Вілар і Ж. Л. Барро (Франція), П. Брук, М. С. Редгрев (Великобританія), Е. Де Філіппо, Л. Вісконті (Італія), Е. Піскатор (ФРН), режисери со-

ціалістич. країн (Е. Аксер, Т. Майор, М. Гелертер, І. Сава, К. Свінарський та ін.).

Сучасний етап розвитку Р. м. в СРСР характеризується синтезом кращих творчих здобутків діячів минулого, злагатився творчістю, зокрема, Г. Товстоногова, В. Плучека, А. Гончарова, О. Єфремова, А. Ефроса, В. Пансо, Ю. Мільтініса, К. Ірда, Ю. Любимова. Р. м. у музичній виставі (опера, опера, балет) ґрунтуються на музично-літературному матеріалі. Режисер підтримує тісний контакт з диригентом. Вони є інтерпретаторами партитури композитора і *лібретто* вистави. В постановці балетної вистави гол. роль належить балетмейстеру, функції режисера суть допоміжні. Вони сприяють здійсненню загального образно-пластичного задуму вистави. Відомі режисери муз. театру Б. Покровський, І. Туманов, Д. Смолич, М. Стефанович, М. Смолич та ін.

Р. м. в кіно покликане втілювати ідейно-художній задум фільму, досягаючи єдності драматичного, ритмічного та образного вирішення фільму (див. також *Кінодраматургія*, *Кіномузика*, *Операторське мистецтво*). Р. м. в кіно включає в себе декілька етапів роботи над фільмом, зокрема: вибір сценарію; створення режисерського (монтажного) сценарію, підготовчий період (підбір акторів, розробка ескізів декорацій, костюмів, визначення місця натурних кінознімань); знімальний період (в павільйоні, на натурі) та робота над *монтажем*, під час якої створюється остаточний образний лад фільму.

Р. м. в кіно зародилося на поч. 20 ст. під безпосереднім впливом театру. Проте вже тоді був відчутний пошук специфічних для кіномистецтва засобів виразності (техніка трюкового знімання Ж. Мельєса у Франції, подвійна експозиція, великий план і елементарний монтаж у *«брайтонській школі»* в Англії, та ін.). Після 1-ї світової війни великий внесок у розвиток Р. м. періоду *«німого»* кіно зробили Д. У. Гріффіт, Ч. Чаплін, Е. Штрогейм, К. Відор (США), Ф. Мурнау, Г. В. Пабст (Німеччина), Л. Деллюк, Ж. Фейдер (Франція). В Росії становлення Р. м. пов'язане з діяльністю В. Гардіна, П. Чардиніна, Я. Протазанова, Дз. Вертова. Великими досягненнями в галузі Р. м. по-значенні вже перші кроки рад. кіно. В 20-х рр. С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко створили фільми, які увійшли в золотий фонд світового кіномистецтва. В молодому укр. кіномистецтві 20-х рр. Р. м. утвердили П. Чардинін, І. Кавалерідзе, Г. Тасін, Ю. Стабовий, в цей час О. Довженко заклав основи укр. режисерської школи в кіно. Поява звуку в кіно (див. *Звукове кіно*) зумовила пошуки шляхів поєднання зображення і звуку. Принципово нові завдання — розширення естетичних можливостей кіномистецтва, засобів кінематографічної виразності — вирішували відомі майстри зарубіжного кіно, серед

них — Р. Клер, Ж. Ренуар, М. Карне, А. Рене, К. Шаброль, Ф. Трюффо (Франція), Д. Форд, У. Уайлер, О. Уеллес, С. Креймер (США), А. Корда, Т. Річардсон (Англія), Л. Бююель (Іспанія), І. Бергман (Швеція), представники *неореалізму* — Р. Росселіні, В. Де Сіка, Дж. Де Сантіс, П. Джермі, Л. Вісконті, Ф. Фелліні, М. Антоніоні (всі — Італія), С. Ямamoto, А. Куросава, К. Сіндо (Японія) та ін. Значими здобутками Р. м. стала творчість рад. кінорежисерів — Г. та С. Васильєвих, М. Донського, І. Пир'єва, Й. Хейфіца, С. Юткевича, Г. Александрова, С. Герасимова, І. Савченка, М. Ромма, Г. Козінцева, Р. Кармена, Ю. Райзмана, В. Шукшина та ін.

Успішний розвиток характеризує кінематографію країн соціалістичної співдружності — режисери А. Мунк (ПНР), Й. Трика, К. Земан (ЧССР), К. Вольф, Ф. Бейер (НДР), З. Фабрі, М. Янчо (УНР), Й. Попеску-Гопо (СРР), З. Жандов, Д. Даковський, Х. Христов (НРБ) та ін., кіномистецтво В'єтнаму, Монголії; країн Азії і Африки, що визволилися від колоніального гноблення. Сьогодні розвиток Р. м. в нашій країні базується на досягненнях класиків рад. кіно і здійснюється великим багатонац. загоном кіномитців. Серед них — С. Бондарчук, Г. Данилія, Т. Абуладзе, В. Жалакявичус, А. Тарковський, Г. Чухрай, М. Михалков та ін., зокрема на Україні: Т. Левчук, М. Мащенко, В. Денисенко, Ю. Ілленко, І. Миколайчук та ін. Творчо опановуючи все краще в світовому мистецтві, рішуче відкидаючи антиреалістичні, антигуманістичні тенденції прибічників буржуазного мистецтва, режисери рад. кіно всі засоби сучасного Р. м. спрямовують на формування духовного світу людини, комуністичної моралі. Р. м. на радіо і телебаченні і спирається на здобутки театру і кіно. Бурхливий розвиток телебачення вимагає осмислення специфіки виражальних засобів цього наймолодшого з мистецтв і майстерного використання її на практиці. Режисерські кадри для театру, кіно і телебачення готують в театр. ін-тах (на Україні — в *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. Карпенка-Карого, *Харківському інституті мистецтв* імені І. П. Котляревського). Див. також ст. про окремих режисерів. Літ.: Станіславський К. С. Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1954—61; Немирович-Данченко В. И. Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Марджанишвили К. Творческое наследие, т. 1—2. Тбіліси, 1958—66; Мейерхольд В. Э. Статьи. Письма. Речи. Беседы, ч. 1—2. М., 1968; Эйзенштейн С. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Попов А. Д. Творческое наследие. М., 1980; Товстоногов Г. Зеркало сцены, кн. 1. О профессии режиссёра. Л., 1980; Про мистецтво режисера. К., 1948; Садуль Ж. История киноискусства от его зарождения до наших дней. Пер. с франц. М., 1957; Вахтангов Е. Материалы и статьи. М., 1959; Гасснер Д. Форма и идея в современном театре. Пер. с англ. М., 1959; Брехт Б. О театре. Пер. с нем. М., 1960; Юткевич

До ст. Рєпін І. Ю.

1. Вечорниці. 1881. Державна Третьяковська галерея в Москві.
2. Портрет С. М. Драгомирової. 1889. Державний Російський музей у Ленінграді.
3. Козак у степу. 1890. Харківський художній музей.

До ст. Рубльов А.

Трійця. Темпера. 1-а чверть 15 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

С. Контрапункт режиссера. М., 1960; Михоэлс. Статьи. Беседы. Речи.— Воспоминания о Михоэлсе. М., 1965; Василько В. Фрагменты режиссуры. К., 1967; Курбас Лесь. Спогади сучасників. К., 1969; Кулешов Л. Азбука кинорежиссури. М., 1969; Кріг Е. Про мистецтво театру. Перекл. з англ. К., 1974; Брехт Б. Про мистецтво театру. Перекл. з нім. К., 1977; Сандро Ахметели. Тбіліси, 1977; Неллі В. Про режисуру. К., 1977; Симонов Рубен. Творческое наследие. М., 1981.

С. В. Данченко.

РЕЗ, рези — в Давній Русі процент від позичених грошей. Слово «рез» означало, мабуть, прирізку, прибуток. В «Руській правді» згадуються Р. місячні, третні (є дані, що вони дорівнювали 50%; стягувалися, очевидно, по третинах року), річні. Діяльність лихварів-резоїмців збільшувала тягар феод. експлуатації нар. мас, що, зокрема, привело до *Київського повстання 1113*, внаслідок якого кн. *Володимир Мономах* змушений був обмежити лихварство.

РЕЗА АББАСІ (Різайе Аббасі; бл. 1575, Кашан — 1635) — іран. мініатюрист. Жив у Ісфагані, де працював при дворі шаха Аббаса I й був провідним майстром Ісфаганської школи мініатюри. Малював переважно портретні мініатюри («Портрет юнака», 1627—28, Київ. музей зх. та сх. мист.; «Пастух», «Дівчина», 1602—03, ДЕ; «Старий», 1614, Музей мист. народів Сходу в Москві) та жанрові сценки, які відзначаються віртуозним малюнком і витонченим колоритом. Іл. див. також до ст. *Ісфаганська школа мініатюри*, т. 4, с. 462.

РЕЗАЙЕ — солоне озеро на Пн. Зх. Ірану. Див. *Урмія*.

РЕЗА-ШАХ ПЕХЛЕВІ (16.III 1878, Мазендеран — 26.VII 1944, Йоганнесбург, ПАР) — шах Ірану 1925—41, засновник династії Пехлеві. Зрікся престолу на користь свого сина Мохаммеда Реза Пехлеві в серпні 1941. Дин. Пехлеві було повалено в результаті антимонархічної, антиімперіалістичної революції в Ірані в лютому 1979.

РЕЗЕДА (*Reseda*) — рід рослин родини резедових. Одно- або багаторічні трави з лежачим або прямостоячим розгалуженим стеблом. Листки перистороздільні або трійчастороздільні, чергові. Квітки запашні двостатеві, неправильні, зібрани в китиці. Плід — коробочка. Бл. 60 видів, поширені у Середземномор'ї, Аравії та Ірані. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 5; ростуть у степах, на полях та вапняково-кам'янистих місцях. Р. білу (*R. alba*) та Р. запашну (*R. odorata*) культивують як однорічні декоративні рослини. На полях, вздовж доріг, на зачісніх місцях в Лісостепу й Степу росте Р. жовта (*R. lutea*).

РЕЗЕКЦІЯ (лат. *resectio* — зрізання, відсікання) — хірургічна операція, яка полягає у частковому, а іноді й повному відсіканні будь-якого органа при ураженні його хворобливим процесом. Р. шлунка, стравоходу, кишкі провадять при *виразках*, *тухлинах*, рубцевих звуженнях; Р. суглобів — при *туберкульозі* і *гнійних запаленнях*; Р. щитовидної залози — при зобі. Відсікання перифе-

ричної частини органа наз. *ампутацією*, а повне його видалення — *екстирпациєю*.

РЕЗЕРВ (франц. *reserve* — запас, від лат. *reservō* — зберігаю) — 1) Запаси, ресурси, кошти, що зберігаються і при потребі можуть використовуватися для певної мети. 2) Джерело, звідки беруть необхідні додаткові матеріали, сили. Див. також *Внутрівиробничі резерви*, *Резерви державні*. 3) (Військ.) Формування збройних сил, а також людські ресурси і запаси матеріальних засобів, призначенні для розв'язання нововинних завдань, поповнення і за- безпечення діючої армії і флоту. Р. називають також елемент опера- тивного шикування (бойового по- рядку), призначений для розв'язання завдань, що раптово виникають у ході операції (бою).

РЕЗЕРВАЖ — різновид офорту, що поширився з 2-ї пол. 19 ст. Малюнок, зроблений на поверхні металу пером або пензлем спец. чи звичайним чорнилом, *гуашю* або тушшю з додаванням цукру, по- кривається кислотостійким грунтом. Підготовлена таким чином друкарська форма, опускається у воду, внаслідок чого чорнило піднімає частинки ґрунту, які легко знімаються і оголюють метал. В результаті травлення (див. *Травле- лення в техніці*) дістають гравюру, яка нагадує начерк пером або малюнок пензлем.

РЕЗЕРВАЦІЯ, резерват (від лат. *reservō* — зберігаю) — територія, відведенна для примусового посе- лення корінного населення. Іс- нують у ряді капіталістичних країн, напр., для індіанців — у США, для афр. народностей — у ПАР, або *aborigenів* — в Австралії та ін. Під Р. відводять найгірші в природному відношенні райони. Наявність Р. — одна з форм расової і нац. *дискримінації*.

РЕЗЕРВИ ДЕРЖАВНІ — створю- вані державою запаси найважливі- ших видів сировини, матеріалів, палива, деяких видів машин та устаткування, продовольчих това- рів, а також продукції, призначе- них для розв'язання перспективних завдань розвитку нар. г-ва, по- в'язаних із здійсненням великих структурних зрушень в економіці з появою нових потреб. В СРСР утворення Р. д. передбачається в нар.-госп. планах для забезпечення безперебійного функціонування економіки і подолання частко- вих диспропорцій, що можуть виникнути в ході розвитку нар. г-ва, а також для зміцнення обороноздатності країни. Р. д. ста- новлять особливий централізованій фонд д-ви, який планомірно відновлюється і поповнюється. Витрачають Р. д. у виключних випадках тільки за особливою постановою і розпорядженням Ра- ди Міністрів СРСР.

РЕЗЕРПІН, 3, 4, 5-тритметоксибен-зоат метилрезерпінат — лікарський препарат, *алкалоїд*, що міститься в підземних частинах рослини *rau-вольфії*. Р. — білий кристалічний порошок, погано розчинний у воді. Блокує зворотне поглинання *норадреналіну*, *серотоніну* та ін. моноамінів, зменшуєчи їх запаси в нейронах. Знижує артеріальний

тиск, діє заспокійливо на центральну нервову систему, посилює дію наркотиків і снотворних за- собів. В медичній практиці за- стосовується в таблетках або внутрішньо-м'язово для лікування гіпертонічної хвороби та психічних хвороб.

РЕЗЕРФОРД (Rutherford) Ерnest (30.VIII 1871, Брайтуотер, Но- ва Зеландія — 19.X 1937, Кембрідж, похований у Вестмінстерсь- кому абатстві) — англ. фізик: один з основоположників вчення про *радіоактивність* та про будову атома. Член Лондон. королівсько- го т-ва (з 1903), почесний член АН СРСР (з 1925). В 1932 за наук. заслуги присвоєно титул лорда Нельсона. Закінчив Новозеландський ун-т (1894). З 1894 працював у Кавендішській лабораторії при Кембріджському ун-ті під керівництвом Дж. Дж. Томсона. У 1897—1907 керував кафедрою фізики в Монреальському ун-ті (Канада); виконав ряд досліджень з радіоактивності речовин. В 1907—19 Р. — професор Манчестерського, а з 1919 і до кінця життя — Кембріджського ун-тів, одночасно ді- ректор Кавендішської лабораторії. Наукові праці Р. стосуються питань радіоактивності і будови атомного ядра. Спільно з Ф. Содді Р. довів, що радіоактивність являє собою спонтанний розпад атома речовини, при якому він змінює своє місце у *періодичній системі елементів* Д. І. Менделєєва, тобто відбувається перетворення атомів одних елементів на інші. Показав, що випромінювання радіоактивної речовини — складний процес, в якому основна частина енергії переноситься частинками. Р. встановив, що таке корпускулярне випромінювання складається з двох частин і запропонував для них назви *α-проміння* і *β-проміння*. Р. довів, що α-проміння являє собою атоми гелію, а β-проміння — потік електронів. Вивчаючи роз- сіяння α-частинок під час проходження їх через речовину, він знайшов закони розсіяння і дійшов висновку, що в центрі атома існує масивне додатно заряджене ядро (див., напр., *Резерфорда формула*). Запропонував 1911 планетарну модель атома на зразок Сонячної системи, на основі якої 1913 Н. Бор створив теорію атома і спектрів. У 1919 здійснив першу штучну ядерну реакцію, перетворивши азот на кисень, заклавши тим самим осно- ви сучас. фізики ядра. З цього часу Р. зосередив свою діяльність на штучному перетворенні ядер під дією швидких частинок. Р. створив велику школу фізиків (Г. Моз- лі, Дж. Чедвік, Дж. Д. Кокрофт, М. Л. Е. Оліфант, Н. Бор, Г. Гейгер, О. Ган). З рад. фізиків учнями Р. були П. Л. Капіца, К. Д. Синельников та Ю. Б. Харитон. Нобелівська премія, 1908. Літ.: Капіца П. Л. Воспоминания о проф. Э. Резерфорде. «Успехи физических наук», 1938, т. 19, в. 1; Резерфорд — учений и учитель. М., 1973.

РЕЗЕРФОРДА ФОРМУЛА — формула для диференціального *ефективного перерізу* розсіяння *do* перелятивістських частинок, що взаємодіють за *Кулона законом*. У системі, в якій повний *імпульс*

Е. Резерфорд.

1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

РЕЗІДЕНТ

взаємодіючих частинок дорівнює нульові, Р. ф. має вигляд:

$$\frac{d\Omega}{d\Omega} = \left(\frac{Z_1 Z_2 e^2}{2 m v^2} \right)^2 \frac{1}{\sin^2(\Theta/2)}.$$

де $m = \frac{m_1 m_2}{m_1 + m_2}$ і v — відповідно приведена маса та відносна швидкість взаємодіючих частинок; Z_1, Z_2 — їхні заряди та маси; e — елементарний електр. заряд, Θ — кут розсіяння, $d\Omega$ — елемент тілесного кута. Р. ф. зберігає свій вигляд у квантовій теорії. Р. ф. одержав (1911) Е. Резерфорд з рівнянь механіки класичної і результатів дослідів по розсіянню альфа-частинок атомними ядрами.

РЕЗІДЕНТ [від лат. *residens* (*residentis*) — той, хто залишається на місці] — 1) За середньовіччя дипломатичний представник, який постійно перебував у даній країні, в 17 — на поч. 19 ст. нижчий дипломатичний ранг. З 1818 до кін. 30-х рр. 20 ст. в деяких країнах існував клас дипломатичних представників міністр-Р. 2) Представник *метрополії* в *протектораті* або на залежній території. Є головою колоніальної адміністрації. 3) В деяких д-вах — іноз. громадянин, який постійно проживає на тер. даної д-ви. 4) Таємний представник розвідки, який проживає на тер. іноз. д-ви, спрямовуючи дільність мережі агентів.

РЕЗІСТОР (англ. *resistor*, від лат. *resisto* — чиню опір) — структурний елемент кола електричного, призначений в осн. чинити номінальний (відомий) опір електричному струму. Р. (мал.) розрізняють за величиною опору, допустимим відхиленням від номінальних значень його й розсіюваною потужністю. Залежно від матеріалу струмопровідної частини Р. поділяють на металеві, вуглецеві, рідинні й напівпровідникові (див. *Напівпровідники*). Вони бувають сталі (з постійною величиною опору) і змінні, величину опору яких можна змінювати мех. пересуванням повзунка (*реостати*) або ін. способами. Є також спец. Р., що їх опір залежить від напруги (*варистори*), температури (*терморезистори*), освітленості (*фоторезистори*) або деформації (тензодатчики). За допомогою Р. регулюють струм і напругу в радіоелектронних пристроях, вимірюють т-ру, силу світла тощо. Деякі Р. (з термостійких матеріалів) використовують як нагрівальні елементи.

РЕЗОЛЮЦІЯ (лат. *resolutio* — розв'язання) — 1) Рішення, постанова, прийнята з'їздом, зборами тощо внаслідок обговорення якихось питань. 2) Напис службової особи на заяві, доповідній записці, ділових паперах, що являє собою коротке рішення з приводу викладених у цих документах питань.

РЕЗОНАНС (франц. *résonance*, від лат. *resonare* — звучу у відповідь, відгукуюсь) — явище різкого зростання амплітуди *вимушених коливань* у довільній коливальній системі, яке настає в тому разі, коли змінне у часі зовнішнє діяння (змушуюча сила) має гармонічні складові з частотою, близькою до однієї з частот *власних коливань* системи (див. *Гармонічні коливання*). З енерг. точки зору Р. пояснюється тим, що між змушуючою силою та вимушеними коливаннями встановлюються такі фазові співвідношення (див. *Фаза*), при яких у систему надходить найбільша *потужність*. Характер Р. істотно залежить від властивостей системи. Напр., якщо її параметри під дією зовн. впливу періодично змінюються з часом, в системі можливий параметричний Р. (див. *Параметричні коливання*). Значення макс. амплітуди установлених коливань при Р. залежить від швидкості дисипації енергії в системі (див. *Дисипативні системи*). Явище Р. властиве всім коливальним системам. Найпростішим є механічний Р. Його можна спостерігати, напр., у механічній системі, яка складається з тягаря і пружини, що перебувають під дією гармонічної сили. За фіз. природою розрізняють електричний Р. в коливальному контурі, антиферомагнітний резонанс, електронний парамагнітний резонанс, феромагнітний резонанс, ядерний магнітний резонанс тощо. Явище Р. широко застосовують при вивчені властивостей і структури речовини (див. *Радіоспектроскопія*, *Прискорювачі заряджених частинок*), у створенні електронних та радіотехнічних пристріїв та пристріїв (аналізатор спектра частот, гетеродинний індикатор резонансу, радіоприймач та ін.) тощо.

С. М. Лебитський, Е. А. Пашицький.

РЕЗОНАНСНЕ ПОГЛИНАННЯ — поглинання квантовомеханічною системою (молекулою, атомом, атомним ядром) квантів електромагнітного випромінювання такої частоти v , що енергія кванта $h\nu$ (h — Планка стала) дорівнює різниці енергій основного і одного із збуджених енергетичних станів системи. Р. п. фотонів молекулами й атомами є першим етапом процесу резонансної люмінесценції, при якій частоти падаючого та випромінюваного світла збігаються. Р. п. γ -квантів атомними ядрами утруднене через велике втрати енергії квантів на віддачу ядер і спостерігається лише тоді, коли атомні ядра містяться в кристалічній гратці, а імпульс віддачі передається всьому кристалу (див. *Мессбауера явище*).

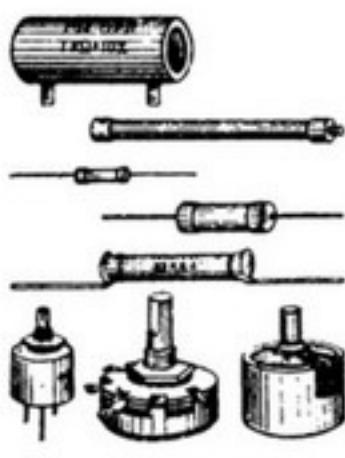
Е. А. Пашицький.

РЕЗОНАНСНІ ЧАСТИНКИ, резонанси — нестабільні елементарні частинки (адрони), які розпадаються на більш легкі адрони за рахунок сильних взаємодій. Р. ч. короткоживучі, вони мають час життя, що лежить в інтервалі 10^{-20} — 10^{-24} с, і тому не створюють треків у детектуючих пристроях (див. *Бульбашкова камера*, *Вільсонова камера*). Про існування Р. ч. судять з непрямих даних, зокрема з «резонансного» (звідси й назва частинок) збільшення ефективного перерізу дослідженого процесу взаємодії частинок в області енергій, що відповідає масі даної Р. ч. (в енерг. одиницях). Перша Р. ч. була відкрита (1952) Е. Фермі із співробітниками при дослідженні взаємодії

π^+ -мезонів з протонами. Ця Р. ч. — $\Delta_{3/2}$, має спін $3/2$, спін ізотопічний $3/2$ і масу, яка дещо перевищує суму мас протона і мезона. Відомо кілька сотень Р. ч. з різними масами і квантовими числами. Всі вони поділяються на дві групи: мезони (або бозонні) Р. ч., що розпадаються на мезони з баріонним зарядом $B=0$ (див. *Баріони*), і баріонні Р. ч. з $B=1$, які народжуються при зіткненнях частинок високої енергії в прискорювачах заряджених частинок і космічному промінні. Дослідження Р. ч. сприяло створенню гіпотези про кваркову структуру адронів (див. *Кварки*).

Літ.: Ахнезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977; Фейнберг Дж. Из чего сделан мир? Атомы, лептоны, кварки и другие загадочные частицы. Пер. с англ. М., 1981. М. П. Рекало.

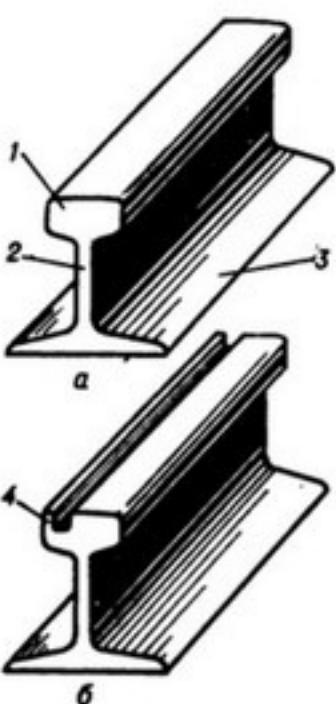
РЕЗОНАНСУ ТЕОРІЯ, теорія мезомерії — концепція, що доповнює теорію хімічної будови і слугує для пояснення і якісного предбачення властивостей іненасичених та ароматичних сполук (див. *Хімічна будова теорія*). Якщо насыщені сполуки можна описати однією класичною структурною формулою, то у випадку ненасичених і ароматичних сполук цього зробити не можна. Згідно з Р. т., істинний стан їхніх молекул є мезомерерним, тобто проміжним між кількома граничними станами, які можна зобразити хім. формулами відповідно до вимог валентності. Їх наз. резонансними структурами (р. с.) й розглядають як електронні ізомери (див. *Ізомерія*). Напр., будова бензолу описується двома р. с. Кекуле (мал., 1) і трьома р. с. Дьюара (мал., 2). Okremi r. s. не становлять незалежних реально існуючих станів молекул, вони є складовими елементами одного «гібридного» стану. Через це спроби виділити окремі електронні ізомери завжди залишались невдалими. В основі Р. т. лежить один з квантово-мех. методів розрахунку молекул — метод валентних схем (або структур), де кожній r. s. ставиться у відповідність хвильова функція Φ_r . Лінійна комбінація Φ_r (гібридизація r. s.) дає хвильову функцію істинного стану молекули. Енергія E такого стану у випадку оптимальної комбінації Φ_r завжди менша за енергію E_i , кожної окремої структури. Мінімальне розрахункове значення різниці $E_i - E$ наз. енергією резонансу ($E_{\text{рез}}$). Р. т. широко використовується у різних розділах органічної хімії і суміжних галузях (напр., у *кольоровості теорії*). Вона дає змогу якісно судити про симетрію молекул, їхню стабільність і реакційну здатність, про деякі фіз. властивості сполук, а також про еквівалентність окремих зв'язків і структурних фрагментів молекул. Згідно з Р. т., сполука тим стійкіша, тобто її $E_{\text{рез}}$ тим вища, чим більше еквівалентних за енергією r. s. можна для неї зобразити. Основи Р. т. заклав Л. Полінг 1928—31. Термін «резонанс» він запозичив у В. Гейзенберга, який помітив аналогію між квантово-

Резистори.

Резус. Самка з малям.

Рейки:
а — залізнична; б — трамвайна; 1 — головка; 2 — шийка; 3 — підошва (опорна частина); 4 — губка.

мех. описом двох взаємодіючих осциляторів і їхнім класичним описом, що враховує явище резонансу.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органіческої хімії. кн. 1. М., 1974; Киприанов А. И. Введение в електронную теорию органических соединений. К., 1975.

М. Ю. Корнилов.

РЕЗОНАТОР — коливальна система з розподіленими параметрами (з нескінченим числом ступенів вільності), в якій може виникнути явище резонансу. Р. бувають акустичні (камертон, мембрana, порожнина та ін.) й електромагнітні (коливальний контур, відкритий Р., об'ємний Р., кварцовий Р. тощо). В радіофізиці та електроніці найчастіше використовують відкритий Р. та об'ємний Р. В і д. к. р. и. т. Р. утворений сукупністю дзеркал або провідних екранів, в якій можуть збуджуватись та підтримуватись слабо згасаючі електромагнітні коливання оптичного або надвисокочастотного діапазонів. Відкриті Р. застосовуються в лазерах, мазерах на циклотронному резонансі, тощо. Об'ємний Р. являє собою замкнений об'єм, заповнений діелектриком (напр., повітрям) і обмежений провідною поверхнею. Об'ємні Р. надвисоких частот є невід'ємними частинами квантових генераторів і підсилювачів надвисокочастотного діапазону, кластронів, магнетронів тощо. Див. також Аналізатор спектра частот, Мікротрон.

Е. А. Пашицький.

РЕЗОНЕНР (франц. *raisonneur*, від *raisonner* — міркувати) — персонаж твору (передусім драматичного), який сам не бере активної участі в подіях, а лише виголошує промови та повчання. Устами Р. автор виражає власні погляди на зображені події й поведінку дійових осіб. Особливо популярною постать Р. була в л-рі класицизму (напр., Клеант у «Тартюфі» Мольєра). Приклад Р. в рос. л-рі 18 ст.—Стародум у «Недоростку» Д. Фонвізіна. Тепер поняття «резонер» вживается в негативному розумінні для позначення художньо непереконливих персонажів.

РЕЗОРЦИН, м-діоксибензол, $C_6H_4O_2$ — двоатомний фенол. Безбарвні кристали з характерним запахом; $t_{\text{пл}} = 110,8^\circ \text{C}$; $t_{\text{кпп}} = 280,8^\circ \text{C}$; добре розчиняється у воді, спирті, ефірі, мало розчиняється у бензолі і хлороформі. Р.—відновник, проте слабкіший, ніж пірокатехін. У пром-сті одержують лужним плавленням м-бензолдисульфокислоти. Застосовують у виробн. барвників, пластичних мас, вибухових речовин, у медицині як компонент мазей, в аналітичній хімії тощо.

РЕЗУС, макак резус, макак бенгальський (*Macaca mulatta*) — саванець роду макак групи вузконосих мавп. Довж. тіла до 60 см, хвоста — бл. 30 см; волоссяний покрив в осн. сіро-зеленуватий, жовтий, жовто-сірий. Морда, вуха і кисті рожеві, сідничні мозолі — червоні. Р. поширені в лісах Пн. Індостану й Індокитаю, в Гімалаях (до 2000 м над р. м.), у Пд. Китаї. Тримається стадами (іноді до 200 особин). Активність дenna. Живиться рослинною їжею

і дрібними тваринами. Самка після бл. 6 міс. вагітності народжує 1 маля. Р. добре витримує неволю, часто утримується в зоопарках, а також є об'єктом для медико-біологіч. дослідів. У 1940 в крові Р. був виявлений резус-фактор.

РЕЗУС-ФАКТОР — природжена групова властивість еритроцитів людини, зумовлена наявністю в них антигенів резус (назва — від макаки *резус*, у крові якої вперше було виявлено Р.-ф.). Р.-ф. не залежить від ознак ін. групових систем, передається спадково і не змінюється протягом усього життя; позначається символом Rh. Р.-ф. міститься в еритроцитах 85% людей, кров яких наз. резус-позитивною (Rh+). Близько 15% людей не мають Р.-ф. і кров іх наз. резус-негативною (Rh-). В організмі вагітної жінки, кров якої не містить Rh-фактора, під впливом антигена плода, успадкованого від «резус-позитивного» батька, утворюються антитіла до цього антигена, які, у свою чергу, впливають на еритроцити плода, викликаючи їх гемоліз (руйнування).

Таким чином, виникає резус-конфлікт, який клінічно виявляється у формі гемолітичної хвороби новонароджених, іноді з смертельним кінцем. Можливість виникнення резус-конфлікту може мати місце й при повторних переливаннях резус-позитивної крові особам з резус-негативною кров'ю. Див. також Групи крові, Переливання крові, Несумісність імунологічна.

«РЕІДЕОЛОГІЗАЦІЙ ТЕОРІЯ»

— реакційна бурж. соціологічна теорія, що акцентує увагу на необхідності обґрунтувати загальнолідську важливість і значимість соціальних цінностей капіталістичного суспільства. «Р. т.» наголошує на необхідності вироблення ідеології й ідеалів, які можна було б протиставити комуністичному світогляду й використати для впливу на свідомість мас в інтересах буржуазії. «Р. т.», як і «деідеологізації теорія», яка нібито протистоїть їй, спрямована на змінення капіталізму й має буржуазно-апологетичний і антикомуністичний характер.

РЕІЗМ (від лат. *res* — річ, предмет), конкретизм, соматизм — напрям у філософії, різновид номіналізму. Засновник Р.—польський логік і філософ Т. Котарбінський. Розрізняють онтологічний Р., який виходить з того, що реально існують лише речі, і методологічний Р., що пропонує таку реконструкцію мови, щоб будь-який її вираз можна було перекласти ін. виразом, у якому б містилися тільки імена речей, але не було назв подій, властивостей та ін. абстрактних об'єктів. Проте на практиці Р., який зіткнувся із значними труднощами перекладу ряду теор. термінів запропонованими методами, не набув помітного значення в перебудові мови науки.

РЕЙ (Rej) Міколай (4.II 1505, с. Журавне, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл.— між 8.IX і 4.X 1569, с. Рейовець, тепер Хельмського воєводства ПНР) — польсь. письменник. Заклав основи провідних родів і жанрів нац.

л-ри. Багатим джерелом відомостей про життя й звичай польсь. суспільства є сатирич. віршований діалог Р. «Коротка розмова між трьома особами — паном, війтам і плебаном» (1543) та зб. восьмирядкових віршованих епіграм «Звіринець» (1562), до другого видання якої додано цикл сатиричних притч «Фігліки» (жарти). Автор драми «Купець» (1549), зб. популярних антикатолицьких коментарів до біблії «Постилла» (1557), дидактично-алегоричної поеми «Правдиве зображення життя чесної людини» (1558). В багатотомному прозовому творі «Дзеркало» (1567—68), що завершується циклом віршів «Прощання із світом», змалював свій ідеал людини й громадянина.

Літ.: У кр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979.

В. П. Ведіна.

РЕЙ Сатьяджіт (н. 2.V 1921, Калькутта) — інд. кінорежисер. Навчався живопису в ун-ті, заснованому Р. Тагором в Шантінекетані. Основоположник т. з. калькутської школи кіно. Поставив трилогію, присвячену життю простих людей Бенгалії, — «Пісня дороги» (1955), «Непереможні» (1957), «Світ Апу» (1959), а також трилогію — «Дні і ночі в лісі», «Противник» (обидва — 1970), «Компанія з обмеженою відповідальністю» (1971). Інші фільми: «Камінь мудрості» (1958), «Герой» (1966), «Віддалений грім» (1973), «Посередник» (1976), «Шахісти» (1977). Картини Р. відзначенні нагородами на міжнар. кінофестивалях. Автор музики до багатьох своїх фільмів. Працював і як книжковий графік.

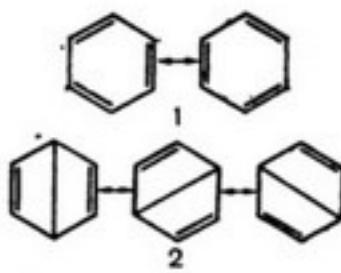
Літ.: Сатьяджіт Рей. М., 1979.

РЕЙГАН (Reagan) Рональд Уїлсон (н. 6.II 1911, Тампіко, шт. Іллінойс) — держ. діяч США. В 1932 закінчив коледж, де спеціалізувався в галузі економіки і політики. В 1937—67 — професійний кіноактор в Голлівуді. В 1942—45 перебував в армії. В 1967—74 — губернатор шт. Каліфорнія. З січня 1981 — президент США (обраний від Республіканської партії). В галузі внутр. політики Р. здійснив скорочення федерального бюджету за рахунок обмеження соціальних програм при одночасному збільшенні воєнних асигнувань і податкову реформу в інтересах великої бізнесу. Обстановка в США при Р. характеризується зростанням масового безробіття, загостренням расових конфліктів тощо. У зовн. політиці адміністрація Р. стала на шлях загострення міжнар. обстановки, дальшої мілітаризації, ескалації гонки зброєнь (рішення про виробництво нейтронної бомби і стратегічних ракет «МХ», п'ятирічна програма переозброєння США і НАТО, доктрина «обмеженої ядерної війни» та розміщення ракет серед. дальності в Європі, програма «хімічного переозброєння» США).

1. М. Кравченко.
2. РЕЙД (англ. raid — напад, наскок) — стрімкий рух і бойові дії в тилу противника частин, підрозділів, з'єднань або партизанських загонів (з'єднань). Р. здійснюється за зачасно накресленим маршрутом

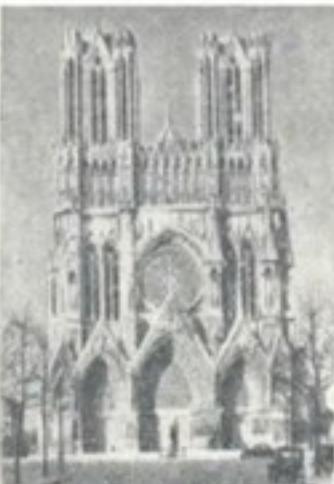
М. Рей.

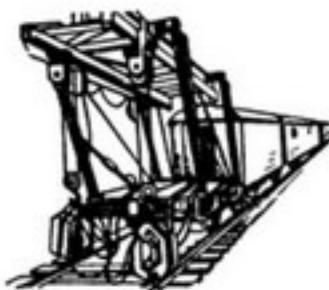
Резонансу теорія.
Резонансні структури: 1 — Кекулé; 2 — Дьюара.

М. Й. Рейзен.

Реймс. Собор Нотр-Дам. Західний фасад. 1211—1311.

Пересувна рейкозварювальна машина.

і має метою завдання удару по житті силі і техніці противника, руйнування об'єктів тилу, відволікання сил ворога, організацію та підтримку партизанського руху. Найвідоміші рейди: Р. кавалерійських загонів Д. В. Давидова, М. І. Платова та ін. по тилах франц. армії під час Вітчизняної війни 1812, Р. обох воюючих сторін у період громадян. війни в США 1861—65, Р. 1-ї Кінної армії (див. Кінні армії) під час громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20 в Росії, Р. рад. кав. корпусів Л. М. Доватора, П. О. Белова, танк. корпусу В. М. Баданова, партизанські рейди під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

РЕЙД (голл. reede) — ділянка водного простору поблизу берега або в порту, призначена для стоянки суден на якорі. Розрізняють Р.: зовнішні (на підходах до порту поза його огороженнем) і внутрішні (частина акваторії порту); відкриті (не захищені від вітру і хвиль) та закриті (захищені місами, молами тощо). На Р. судна чекають підходу до причалу. Судна з великою осадкою завантажують або розвантажують на відкритих Р., іноді ремонтують. Біля входу на Р. часом встановлюють сторожове судно — брандвахту.

РЕЙДЕР (англ. raider, від raid — напад, наскок) — надводний військ. корабель або озброєне торговельне судно, що виконують самостійні бойові дії по знищенню військ. транспортів і торговельних суден ворога на морських шляхах. Р. з'явилися у 16—18 ст. (див. Каперство). Застосовувались у 1-ї та 2-ї світових війнах.

РЕЙДІ (Reidy) Афонсу Едуарду (26.X 1909, Париж—10.VIII 1964, Ріо-де-Жанейро) — браз. архітектор. У 1930 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. Брав участь у спорудженні будинку М-ва освіти та охорони здоров'я в Ріо-де-Жанейро (1937—43). Серед ін. робіт — Громадський театр (1950), ансамбль житлових будинків на пагорбі Педрегулью (1950—52), Музей сучас. мистецтва (1958, у співавт. з Р. Бурле Марксом), всі — в Ріо-де-Жанейро. Для творчості Р. характерне пластичне багатство і витонченість композиційних рішень, синтез архітектури з монументально-декоративним і садово-парковим мистецтвом.

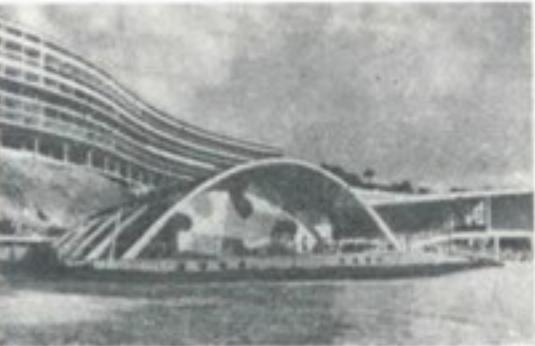
РЕЙЗЕН Марко Йосипович [н. 21.VI (3.VII) 1895, с. Зайцеве, тепер Синельниковського р-ну Дніпроп. обл.] — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1917—18 навчався в Харків. консерваторії. З 1921 — соліст Харків. оперного театру (тут виконував, зокрема, партю Тараса Бульби в одній операції М. Лисенка), 1925—30 — Ленінград. театру опери та балету, 1930—54 — Великого театру СРСР. Партиї: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусорського), Сусанин, Руслан («Іван Сусанин», «Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Іван Грозний («Псковитянка» Римського-Корсакова), Олоферн («Юдіф» Серова), Мефістофель («Фауст» Гуно, «Мефістофель» Бойто). Тонкий інтерпретатор ка-

мерної музики, виконавець рос. та укр. народ. пісень. В 1965—70 викладав у Моск. консерваторії (з 1967 — професор). Нагороджений З орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1951.

РЕЙКА НІВЕЛІГРА — вимірювальний пристрій, який використовують при нівелюванні. Являє собою дерев'яний брусок завдовжки 1,5; 2; 3 і 4 м, завширшки 10—20 см, завтовшки 2—3 см з нанесеною на його поверхню шкалою. Р. н. бувають суцільні й складні, односторонні (поділки нанесено з одного боку) й двосторонні. Р. н. надають вертикального положення за допомогою ручки й виска. При нівелюванні I та II класів застосовують штрихові рейки, III і IV класів — шашкові.

РЕЙКИ — сталеві спец. профілю балки, по яких рухаються поїзди, трамваї, вагонетки, вантажопідйомні крані тощо. Дві Р., розміщені на певній віддалі одна від одної і скріплені зі штамами залинич. колії та між собою, утворюють рейкову колію. На монорейкових дорогах застосовують одну рейку, закріплена на опорах. Основними характеристиками рейок є форма поперечного профілю і маса 1 м. В СРСР залиничні Р. випускають двотаврового профілю типів Р50, Р65 і Р75 (число означає приблизну масу 1 м рейки), стандартною довж. 25 м (тимчасово допускається довж. 12,5 м). Їх виготовляють з високовуглецевої сталі, експлуатаційну стійкість, надійність і довговічність підвищують термічною обробкою. Р. з'єднують у безперервну нитку за допомогою стикових скріплень (в шийках таких Р. роблять болтові отвори) або зварюванням (див. Рейко-балковальна машина) — для безстикової колії (Р. без болтових отворів і знезагартованими кінцями). На трамвайніх коліях поряд з залинич. застосовують Р. жолобчастого профілю (довж. 15—18 м), що їх при укладанні зварюють. Р. для засобів рудникового транспортування, пересувних підйомніх кранів (підкранові колії) легші за залиничні, у деяких з них особливий профіль. Перші чавунні Р. виготовлено 1767 у Великобританії, в Росії їх почали запроваджувати 1788. Катані сталеві Р. набули поширення з другої пол. 19 ст. Сучасні Р. прокатують на рейко-балкових станах. В УРСР Р. виготовляють на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ), на металург. з-ді «Азов-»

А. Е. Рейді. Ансамбль будівель на пагорбі Педрегулью в Ріо-де-Жанейро. 1950—52.

сталі» ім. Серго Орджонікідзе (м. Жданов), ін. підприємствах. Іл. с. 322.

Ю. Д. Волошко.

РЕЙКО-БАЛКОВИЙ СТАН — агрегат (система машин і пристрій), на якому виготовляють рейки, балки та ін. великосортний фасонний прокат, а також квадратні і круглі заготовки; різновид сортового стану. До найпоширеніших належать ступінчасті Р.-б. с., що складаються з двох або кількох ліній основного (для прокатки) устаткування. Такі Р.-б. с. відрізняються досить високою продуктивністю, їх можна легко переналагоджувати з одного профілю на інший.

◆ **РЕЙКОВА ВІЙНА** — 1) Дія партизанів у ворожому тилу з метою порушення роботи його залізничного транспорту і виведення з ладу живої сили, бойової техніки і матеріальних засобів, які перевозились по залізниці. 2) Назва великої операції рад. партизанів (з 3.VIII по 15.IX 1943) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Мета операції полягала в тому, щоб масовим і одночасним руйнуванням залізничних колій (рейок) дезорганізувати роботу залізничного транспорту і цим порушити постачання військ противника, перекидання резервів та ін., подати допомогу Рад. Армії в розгромі ворога в Курській битві 1943 та розгортації заг. наступу на рад. фронти. Керівництво «Р. в.» здійснювало Центр. штаб партизан. руху. Планом передбачалося знищити понад 200 тис. рейок у тилових районах груп армій «Центр» і «Північ». Для виконання операції заликалися 167 партизан. загонів Білорусії, Ленінграду, Калінінського, Смоленського, Орловської областей (бл. 100 тис. чол.). «Р. в.» почалася 3.VIII під час контраступу рад. військ. За одну ніч на території 1 тис. км по фронту було висаджено в повітря понад 42 тис. рейок. Одночасно з проведенням «Р. в.» активні дії розгорнули партизани України, яким за планом на весняно-літній період 1943 ставилось завдання паралізувати 26 великих залізничних вузлів у тилу груп армій «Південь». До 15.IX було зруйновано бл. 215 тис. рейок. На деяких з-цих рух було затримано на 3—15 діб, а магістралі Могильов — Кричев, Полоцьк — Двінськ, Могильов — Жлобин не працювали протягом серпня 1943. Руйнуючи залізничні шляхи, партизани водночас знищували ешелони, мости та ін. об'єкти ворога. Операція «Р. в.» продемонструвала могутність партизан. руху, сприяла поразці гітлерівських військ. Досвід «Р. в.» було використано в осінньо-зимовий період 1943—44 в операції «Концерт», Білоруській операції 1944, а також під час допомоги рад. партизанів Рухові Опору на завершальному етапі 2-ї світової війни.

РЕЙКОВЕ КОЛО — ізольована ділянка залиничної колії (залізничне коло електричне), рейки якої служать провідниками електричного струму. є елементом систем автоблокування і локомотивної сигналізації, який забезпечує зв'язок між залинич. рухомим складом і пристроями керування — залинич. стрілками і сигналами.

Крім рейкової колії, обмеженої ізоляючими стиками, до складових частин Р. к. (мал.) належать джерело струму (колійна батарея) і колійне реле. Розрізняють Р. к. нормально замкнені й нормальні розімкнені (нормальним є такий стан справного Р. к., коли на його колії немає залізничного складу). В нормальному замкнені Р. к. електричний струм по-

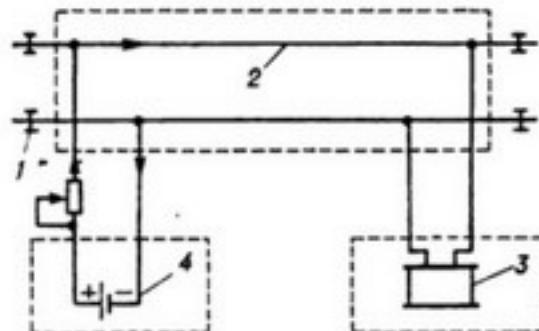

Схема рейкового кола: 1 — ізоляючий стик; 2 — рейка; 3 — колійне реле; 4 — колійна батарея (стрілками показано напрям електричного струму).

силається постійно, що дає змогу поряд з іх осн. функціями контролювати справність колійних пристрій. На залізницях СРСР (крім гірок сортувальних) застосовують саме такі Р. к. У нормальному розімкнені Р. к. колійне реле у нормальному стані не збуджене. Застосування Р. к. сприяє безпеці руху поїздів.

РЕЙКОЗВАРЮВАЛЬНА МАШИНА — машина для зварювання рейок у подовжені ланки, укладані в звичайну або безстикову колію. Найпоширенішими є Р. м. для контактного зварювання. Розрізняють Р. м. стаціонарні й пересувні. Стационарні Р. м. використовують на спеціалізованих рейко-зварювальних підприємствах у складі потокових ліній, де виготовляють подовжені ланки з рейок стандартної довжини. Пересувними Р. м. (мал.), що їх встановлюють на кінцях зварюваних рейок, з'єднують у польових умовах між собою окремі рейки або подовжені рейкові ланки.

РЕЙК'ЯВІК — столиця Ісландії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташований у пд.-зх. частині о. Ісландія, на березі зат. Фахсафлоуї Атлантичного ок. Осн. порт країни, вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. 83 тис. ж. (1979). Р.— один з гол. рибопром. та риботорг. світових центрів. Найрозвинутіша рибопереробна пром-сть (виробн. борошна, риб'ячого жиру, добрев та ін.). Судноверфі, підприємства по виробн. рибопром. устаткування, рибальських сіток, мила, маргарину, взуття, вовняних тканин, пледів, в'язаних вовняних виробів. У районі Р. розміщені алюм., цем. і азотно-туковий з-ди. Для побутових потреб і опалення будинків використовують воду гарячих підземних джерел. Ісл. ун-т і пед. ун-т. Нац. рада з наукових досліджень, ін-ти метеорології, патології та бактеріології, Ісл. наукове т-во. Найбільші б-ки: Нац., Публічна, Ісл. ун-ту. Музей: Нац., Нац. історії, художня галерея, Природничо-історичний та ін. Нац. театр. Р. заснували бл. 875 вікінги; з 1920 — офіційна столиця королівства

Ісландія, з 1944 — Республіки Ісландія.

РЕЙМАН (Reimann) Макс (31.X 1898, м. Ельбінг, тепер Ельблонг, ПНР — 18.I 1977, м. Дюссельдорф, ФРН) — діяч нім. і міжнародного комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. Трудову діяльність почав у 14 років робітником на верфі. В 1913 вступив до профспілки металістів і Спілки соціалістичної робітн. молоді, 1916 — до «Стартака союзу». Член КП Німеччини (КПН) з часу її заснування (1918—19). Учасник Листопадової революції 1918. З 1928 — секретар орг-ції КПН м. Хамм. У 1932 обраний секретарем Революційної профспілкової опозиції Рурської обл. Після встановлення в Німеччині 1933 фашист. диктатури вів підпільну парт. роботу. В 1939—45 перебував у тюрмі та концтаборах, де брав участь у Русі Опору. З 1945 — голова орг-ції КПН Рурської обл., з 1947 — перший голова орг-ції КПН землі Пн. Рейн-Вестфалія. З 1948 — перший голова, з 1954 — перший секретар Правління, з 1957 — перший секретар ЦК КПН. В 1949 перебував в ув'язненні. В 1949—53 — деп. парламенту, де очолював фракцію комуністів. З 1954 працював у підпіллі. В 1971 вступив до Німецької КП (НКП), обраний її почесним президентом. З 1973 — член Президії Правління НКП. Автор праць з питань комуністичного руху в Німеччині. Нагороджений орденом Жовтн. Революції.

Тв.: Р. с. перекл.— Избранные статьи и речи. М., 1970; Решения. 1945—1956. М., 1975.

РЕЙМОНТ (Reymont) Владислав Станіслав (7.V 1867, с. Кобелевільче, тепер Пъятрківського воєводства ПНР — 5.XII 1925, Варшава) — польський письменник. Уже в ранніх оповіданнях «Смерть» (1891), «Син шляхетський» (1892), «На вирубці» (1895) та ін. виступив як письменник-демократ, знавець польського села. В романах «Комедіантка» (1895—96) та «Бродіння» (1897) змалював тяжке становище акторів, безправність жінки в буржуазії. Всесвітне визнання здобув романом «Селяни» (ч. 1—4, 1902—09), в якому на широкому суспільному тлі зображене життя польського села. Після поразки революції 1905—07 творчість Р. дещо втратила свою гостроту. Це позначилося на істор. трилогії «1794 рік» (1913—18), героями якої є учасники повстання під проводом Т. Косцюшко. З Р. листувався і перекладав його твори М. Павлик. Нобелівська премія, 1924.

Тв.: Укр. перекл.— Селяни. К., 1953; Комедіантка. Львів, 1962; Р. с. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1911—12; Рассказы. М., 1953; Мужики, т. 1—2. М., 1954; Комедиантка.— Брожение, т. 1—2. Л., 1967.

РЕЙМС — місто на Пн. Сх. Франції, в департаменті Марна. Судноплавним каналом сполучений з річками Марною та Еною. Вузол з-ди і автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1975). Стародавнє місто, відоме до н. е. Р.— центр виготовлення

шампанських вин. Підприємства маш.-буд. (гол. чин. виробн. побутових електроприладів), вовняної, швейної та харч. (у т. ч. кондитерської) пром-сті. Ун-т. Серед архіт. пам'яток — давньорим. арка Марса (2 ст.), романське абатство Сен-Ремі (11—12 та 16 ст.); тепер музей), готичний собор Нотр-Дам (1211—1311, архітектори Жан д'Орбе, Жан Ле Лу, Гоше Реймський, Бернар Суассонський і Робер де Кусі, добудови 14—15 ст.), численні житл. будинки 13—18 ст., абатство Сен-Дені (13—18 ст., тепер Музей красних мистецтв). Р.— місце коронації франц. королів (до 1825). Тут взяла шлюб Анна Ярославна з Генріхом I.

РЕЙМСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ — одна з найдавніших пам'яток старослов'ян. писемності. Складається з двох частин — кириличної (написана дрібним уставом) і глаголичної. Перша частина (16 аркушів) є уривком апракосу (евангельських читань). Як гадають, її переписано в Києві в 1-й пол. 11 ст. з південнослов'янського (можливо, сербського) оригіналу. Сх.-слов'ян. походження кириличної частини підтверджується вживанням літер й замість у, ю; А — замість а, я; ж — замість старослов'янського жд; літери Ѹ замість т; давньорус. форм імперфекта тощо. Р. є. зберігається в м. Реймсі (Франція), куди воно потрапило в складі особистої бібліотеки Анни Ярославни, дочки Ярослава Мудрого, яка стала дружиною франц. короля Генріха I. У 14 ст. Р. є. деякий час перебувало в Чехії (тут написано його 2-у частину — 31 аркуш).

Літ.: Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст. М., 1978; Жуковська Л. П. Гіпотези ѹ факти про давньоруську писемність до XII ст. В кн.: Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981.

РЕЙН — ріка у Зх. Європі, в межах Швейцарії, на кордоні її з Ліхтенштейном та Австрією, у ФРН та Нідерландах, частково на кордоні ФРН з Францією. Довж. 1320 км, площа бас. 252 тис. км². Бере початок в Альпах двома витоками — Передній Р. і Задній Р., впадає у Північне м., утворюючи велику дельту. Вийшовши з Альп, Р. протікає через Боденське оз. У серед. течії перетинає Рейнські Сланцеві гори у вузькій, подекуди узвиштій, долині. Нижній Р.— рів-

М. Рейман.

В. С. Реймонт.

Рейк'явік.
Вид частини міста.

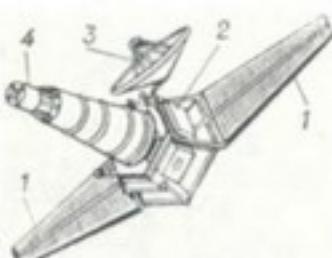
М. Рейнгардт.

Г. Рейндорф.

Я. ван Рейсдал. Лісова річка. Київський музей західного та східного мистецтва.

«Рейнджер»:

1 — сонячні батареї;
2 — контейнер з бортовою апаратурою і телевізійними камерами;
3 — гостронапрямлена антена;
4 — малона-
прямлена антена.

нинний, тече *Північно-Німецькою низовиною*, шир. річища досягає 800 м. У серед. та нижній течії русло Р. місцями випрямлене і обваловане. Для регулювання стоку і захисту узбережжя від затоплення у гирловій частині Р. здійснюється проект «Дельта» (1982). Гол. притоки: Неккар, Майн, Рур (праві), Ааре, Мозель, Маас (ліві). У верх. течії Р. має переважно снігове і льодовикове живлення, у серед. і нижній — дощове. Пере-січна річна витрата води у пониззі 2500 м³/с, річний стік — 79 км³. Р.— важлива водна магістраль Зх. Європи. Судноплавний на 886 км від гирла, заг. довжина судноплавних шляхів бас. Р.— понад 3000 км. Каналами сполучений з Дунайом, Реною, Марною, Везером, Ельбою, Емсом. ГЕС (переважно у верхів'ї). Води Р. дуже забруднені пром. та побутовими стоками, що спричинює отруєння риб, птахів та ін. тварин, становить загрозу для людей. Найбільші міста на Р.: Базель (Швейцарія), Страсбур (Франція), Мангейм, Бонн, Кельн, Дюссельдорф, Дуйсбург (ФРН), у дельті — Роттердам (Нідерланди). *В. С. Гаврилюк.*

РЕЙНГАРДТ (Reinhardt) Макс (справж. прізв.— Гольдман; 9.IX 1873, Баден, Австрія — 30.X 1943, Нью-Йорк) — нім. режисер, актор і театр. діяч. У 1894 закінчив Віденську консерваторію. В 1894—1904 — актор *Німецького театру* в Берліні. У 1905—33 (з перервами) керував цим театром. Р.— виконавець характерних ролей: Аким (*«Влада темряви»* Л. Толстого), Енгстрон (*«Примаріз»* Ібсена) та ін. Режисерську діяльність почав 1901. Очолював Малий і Новий театри в Берліні (1903—06), одночасно ряд інших нім. театрів. Р. ставив гол. чин. твори класичної драматургії, зокрема, М. Гоголя, Л. Толстого (*«Плоди освіти»*), А. Чехова (*«Ведмідь»*), М. Горького (*«На дні»*, під назвою *«Нічліжка»*) та ін. В 1933, з встановленням фашистського режиму, емігрував в Австрію, а з 1938 і до кінця життя жив і працював у США. Р.— режисер-експериментатор, який широко використовував різноманітні сценічні стилі та прийоми, прагнув відродити традиції масових нар. видовищ. Серед учнів — А. Моісса, Г. Ейзольда, Е. Янінга, В. Краус. Р. був у дружніх стосунках з К. Станіславським. Творчість Р. мала значний вплив на режисерів Зх. Європи і Рад. Союзу, зокрема на В. Мейерхольда, Л. Курбаса. Р. гастролював у багатьох країнах світу (1912 з виставою *«Цар Едіп»* Софокла виступав на Україні, зокрема у Києві). *Тв.: Рос. перекл.—Актёр. «Искусство».* 1929, № 3—4.

I. Г. Посудовська.

РЕЙНДЖЕР (англ. *«Ranger»*, букв.— блукач) — найменування серії амер. космічних літальних апаратів для дослідження Місяця (за винятком *«R.-1»* та *«R.-2»*, які виводились на геоцентричну орбіту і призначувались для випробування бортових систем); програма їх розробки і запусків (1959—65). Наук. обладнання: телекамера; гамма-спектрометр для визначення концентрації радіоактивних еле-

ментів у породах Місяця; радіолокаційний алтиметр для зондування поверхні Місяця і вимірювання віддалі між апаратом і Місяцем перед відокремленням місячної капсули. Завдання польотів—одержання телевізійних зображень місячної поверхні, вивчення властивостей порід Місяця за допомогою гамма-спектрометра, доставка на Місяць (напівжорстка посадка) приладного контейнера з сейсмометром. Апаратами *«R.-7»*—*«R.-9»*, які були запущені відповідно 28.VII 1964, 17.II 1965 і 21.III 1965, одержано понад 17 000 знімків місячної поверхні.

РЕЙНДОРФ Гюнтер [14 (26).I 1889, Петербург — 14.III 1974, Таллін] — ест. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1969), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). В 1905—13 навчався в уч-щі Штігліца в Петербурзі. З 1920 жив у Талліні. Твори: *«Вечір на острові Вормсі»* (1943), *«Долина річки Сапга»* (1946), *«Вечір над озером»* (1955).

Г. Рейндорф. Пекучі дні серпня. Олівець. 1955. Державний художній музей Естонської РСР.

«Берег північної Естонії» (1958), *«Фінляндія Сібеліуса»* (1962), *«Прибережна сосна»* (1966), *«Заповідний берег острова Муху»* (1978) та ін.; ілюстрації до книжок. В 1920—41 викладав у Таллінському художньо-пром. уч-щі, 1950—58 — Художньому ін-ті Ест. РСР (Таллін; з 1951 — професор). Нагороджений орденами Леніна і *«Знак Пошани»*. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145.

Літ.: Бернштейн Б. Гюнтер Рейндорф. М., 1981.

РЕЙНОЛЬДС (Рейнольдс; Reynolds) Джошуа (16.VII 1723, Плімpton, Девоншир — 23.II 1792, Лондон) — англ. живописець-портретист. В 1740—43 навчався в Лондоні у Т. Хадсона. В 1749—52 відвідав ряд країн Європи, де вивчав, зокрема, твори Корреджо, Тіціана, Рембрандта, Рубенса. З 1753 оселився в Лондо-

Ріка Рейн.

ні. Створив близько 2 тис. портретів держ. діячів, письменників, акторів та ін. Ці твори (портрет адмірала лорда Дж. О. Хітфілда, бл. 1787—88, та ін.) позначені рисами стилю барокко. В них Р. виявляє пильну увагу до індивідуальності людини. Простотою композиції, тонким ліризмом відзначаються портрети друзів художника (портрет письменника С. Джонсона, 1772), дітей («Пустуха», Київ. музей зх. та сх. мистецтва). Р. писав також картини на міфологічні та алегоричні сюжети («Великодушність Сципіона», 1788, та ін.). Картини зберігаються в Галереї Тейт у Лондоні, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях. Р.— організатор і перший президент (1768—90) Королівської академії мистецтв у Лондоні.

РЕЙНОЛЬДСА ЧИСЛО, Re — безрозмірна величина, яка характеризує рух (течію) в'язкої рідини або газу. Р. ч. визначають так: $Re = \rho ul/\mu = ul/v$, де ρ , u і v — відповідно густота, динамічна і кінематична в'язкості (в нутрійопір) рідини, а l — швидкість та лінійний розмір, характерні для даної течії рідини (див. *Гідродинаміка*) або газу. Кожній величині Р. ч. відповідає певна структура потоку. Якщо $Re > Re_{cr}$ (Re_{cr} — критичне Р. ч.), то ламінарна течія переходить у турбулентну течію. Р. ч. запровадив англ. фізик і інженер О. Рейнольдс (1842—1912).

«РЕЙНСЬКА ГАЗЕТА» (повна назва *«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»* — «Рейнська газета з питань політики, торгівлі й ремесла») — щоденна газета, заснована представниками ліберальної буржуазії, що були в опозиції до прусського уряду. Видавалася з 1.I 1842 в Кельні. У «Р. г.» співробітничали з квітня 1842 К. Маркс (з жовтня 1842 — її гол. редактор), а з кінця 1842 — Ф. Енгельс. Вони опублікували у «Р. г.» ряд праць, надавши їй революц.-демократичного напряму. Урядові репресії змусили К. Маркса 17.III 1843 залишити редакцію газети. 31.III 1843 її було закрито.

РЕЙНСЬКА ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА — частина території Німеччини (на лівому березі р. Рейну і смуга завширшки 50 км на її правому березі), що підлягало демілітаризації (див. *Демілітаризація території*). Встановлена Версальським мирним договором 1919 з метою запобігання агресії Німеччини проти Франції та ін. д-в, що межували з Німеччиною. В Р. д. з. заборонялося розміщувати нім. війська, споруджувати військ. укріплення, проводити військ. маневри. Статус демілітаризованої зони було ліквідовано, коли гітлерівська Німеччина 7.III 1936 ввела туди свої війська.

РЕЙНСЬКИЙ СОЮЗ 1806—13 — об'єднання нім. держав під протекторатом Наполеона I. Утворений за договором (укладений 12.VII 1806) між Францією і 16 д-вами Зх. і Пд. Німеччини. За цим договором члени Р. с. виходили із складу «Священної Римської імперії» (6.VIII 1806 було ліквідовано) і вступали у військ. союз з Францією. фактично стаючи її васала-

ми. До 1811 до Р. с. ввійшло ще 20 д-в Зх., Серед. і Пн. Німеччини. Наполеон I використовував Р. с. для зміцнення бурж. Франції і забезпечення франц. гегемонії в Європі. Союз розпався після поразки наполеонівських військ у Лейпцигській битві 1813.

РЕЙНУОТЕР (Rainwater) Джеймс (н. 9.XII 1917, Каунсіл, штат Айдахо) — амер. фізик, член Національної АН. Закінчив Каліфорнійський технологічний ін-т (1939). З 1939 працює в Колумбійському ун-ті в Нью-Йорку, з 1952 — професор. Наук. праці з ядерної фізики і фізики елементарних частинок. Нобелівська премія, 1975.

РЕЙПОЛЬСЬКИЙ Іван Миколайович [1789—21.IX (3.X) 1863, Харків] — укр. лікар. Н. на Україні в сім'ї священика. Закінчив Харків. колегіум (1810) та Моск. медико-хірург. академію (1814); служив військовим лікарем. З 1823 — ад'юнкт Харків. ун-ту, а з 1830 — професор патології і терапії, викладав також ботаніку. Брав участь у боротьбі з епідемією холери у Харкові та Курську, чому присвятив актову промову в ун-ті (1831). Описав ряд випадків різних отруєнь (1845), зокрема свинцем (1849). У 1823 видав у Харкові посібник з ветеринарії, де виклав вчення Ж. Кюв'є про органічну кореляцію.

М. О. Оборін.

РЕЙС (нім. Reise — поїздка, подорож) — завершена операція переміщення вантажів або перевезення пасажирів автомобілем, літаком чи ін. транспортними засобами, а також пробіг цих засобів в одному напрямі — від початкового до кінцевого пункту.

РЕЙСДАЛ (Ruysdael, Ruijsdael) Якоб ван (1628 або 1629, Гарлем — 1682, Амстердам, похованій 14.III в Гарлемі) — голл. живописець і графік. Навчався, імовірно, у свого дядька С. ван Рейсдала. На творчості Р. позначився вплив П. Поттера, Я. ван Гойена, Г. Сегерса. З 1656 жив в Амстердамі. Твори: «Будинок у гаю» (1646), «Єврейське кладовище» (бл. 1650—55), «Вид села Егмонд», «Пейзаж з водяним млином» (1661), «Болото», «Водоспад», «Гори у Норвегії», «Лісова річка». Картини Р. зберігаються в зібраниях Амстердама, в ДЕ в Ленінграді, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музей зх. та сх. мистецтва, в ін. колекціях.

Літ.: Фехнер Е. Ю. Якоб ван Рейсдаль і його картини в Государственному Ермітаже. Л., 1958.

РЕЙСМУСОВИЙ ВЕРСТАТ (нім. Reißtafel — рейсмус, від reißen — креслити і Maß — міра, розмір) — деревообробний верстат для простругування (плоского фрезерування) дощок, брусків або щитів на необхідну товщину. Різальній інструмент Р. в. — ножовий вал (довга фреза). Розрізняють Р. в. (мал.) одно- і двобічні. В однобічних Р. в. є один ножовий вал, розміщений над робочим столом, по якому переміщується оброблювана заготовка. В двобічних Р. в. (різновид — фугувально-рейсмусові верстати), крім ножового вала, розміщеного над столом, є вал, закріплений на столі (ним фрезерують нижню частину заготовки).

На Р. в. звичайно обробляють заготовки (завширшки 315—1250, завтовшки 5—160 мм), попередньо простругані на фугувальних верстатах. Швидкість подавання заготовок на Р. в. 5—30 м/хв, потужність електродвигуна до 44 кВт.

РЕЙСФЕДЕР (нім. Reißfeder, від geißen — креслити і Feder — перо) — креслярський інструмент, за допомогою якого тушшю або рідкою фарбою проводять лінії. Товщину ліній (0,08—1,6 мм), що їх креслять по лінійці, лекалу або від руки, змінюють спец. регулювальним гвинтом. Розрізняють Р. одинарні й подвійні (для одночасного проведення двох паралельних ліній); лінійні й радіусні (останні — складові частини циркулів і кронциркулів). Р., якими від руки проводять криві лінії постійної ширини, наз. кривоніжками. Ручку Р. виготовляють звичайно з пласти мас, рідше — із сталі, стулки — із сталі або удароміцних пласти мас, армованих сталевими пластинами. Іл. с. 329.

РЕЙСШИНА (нім. Reißschiene, від geißen — креслити і Schiene — шина, рейка) — креслярська лінійка Т-подібної форми, за допомогою якої проводять паралельні лінії. Розрізняють рейсшини з головками (поперечками) однопланковими (довжина лінійки 500—750 мм) і двопланковими (800—1400 мм). Верх. планку двопланкових Р. роблять поворотною, що дає змогу проводити паралельні лінії під будь-яким кутом до краю креслярської дошки. Р. виготовляють звичайно з твердої деревини. Іл. с. 329.

РЕЙТАРИ (від нім. Reiter — вершник) — вид найманої кінноти, озброєної вогнепальною (карабін, пістолі) й холодною (палаші, списи) зброєю у військах Польщі, Німеччини та ін. країн Зх. Європи в 16—17 ст. Польсь.-шляхет. уряд використовував Р. для придушення сел.-козац. повстань та під час вільної війни укр. народу 1648—54. У Рос. д-ві перший полк Р. створено 1632. На поч. 18 ст. полки Р. в. Росії реорганізовано в кінні драгунські полки (див. Драгуни).

РЕЙТЕР Макс Андрійович [12 (24).IV 1886, м. Віндава, тепер м. Вентспілс Латв. РСР — 6.IV 1950, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943). Член Комуністичної партії з 1922. На військ. службі з 1906. Учасник 1-ї світової війни, полковник. У Рад. Армії з 1919. Після громадян. війни — на командних посадах у Червоної Армії. Брав участь у придушенні Кронштадтського заколоту 1921, 1929 — у боях на Китайській Чанчуньській залізниці. У 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. тилу, заст. команд. військами Центр. і Брян. фронтів, пом. команд. Зх. фронтом, команд. 20-ю армією, Брян., Резервним фронтами, команд. військами Степового військ. округу, заст. команд. Ворон. фронтом, команд. військами Пд.-Уральського військ. округу. З 1946 — нач. курсів «Выстрел». Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЕЙТЕР (Reuters Ltd.) — інформаційне агентство Великобританії. Засн. 1851 (названо за ім'ям засновника П. Ю. Рейтера). Постачає іноз. інформацію газетам, радіо і телебаченню багатьох країн Європи, Азії, Америки, Африки, а також Австралії. є офіційним телеграфним агентством Великобританії. Міститься в Лондоні.

РЕЙХАНІ (ар-Рейхані) Амін ібн-Фаріс (жовтень 1876, Фурейка, Ліван — 1940) — ліван. письменник. У 1888 разом з батьками емігрував до США. Після 1-ї світової війни повернувся на батьківщину. Відіграв важливу роль в араб. літ. відродженні 20 ст. Виступав проти реліг. фанатизму, критикував амер. спосіб життя, обстоював свободу і єдність араб. народів. Літ. діяльність почав 1902 перекладами на англ. мову та публіцистикою. Найвідоміші твори: повість-памфлет «Погонич мулів і священик» (1904), зб. віршів у прозі, есе, статей, нарисів «ар-Рейханіят» (т. 1—2, 1910—11; т. 1—4, 1922—23), книги подорожніх вражень «Арабські володарі» (1924), «Серце Іраку» (1935), «Серце Лівану» (1947), публіцистики — «Сучасна історія Неджду» (1927), «Екстремізм і реформа» (1928), «Ви, поети!» (1933), романі «Лілія дна» (1915), «Поза гаремом» (1917). Писав також англ. мовою.

Тв.: Укр. перекл. — Революція. Х., 1932; Рос. перекл. — [Оповідання]. В кн.: Арабська проза. М., 1956; [Оповідання]. В кн.: Рассказы писателей Ливана. М., 1958. Літ.: Ковалівський А. Амін Рейхані та його творчість. В кн.: Рейхані А. Революція. Х., 1932; Левин З. І. Філософ из Фурейки. М., 1965.

Ю. М. Кочубей.

РЕЙХЕНБАХ (Reichenbach) Ганс (26.IX 1891, Гамбург — 9.IV 1953, Лос-Анджелес) — нім. філософ, логік, представник логічного позитивізму. Професор Берлінського (1926—33), Стамбульського (1933—38) та Каліфорнійського (з 1938) ун-тів. Основу філос. досліджень Р. становили проблема причинності, в розумінні якої він був близький до матеріалізму, та аналіз онтологічної природи й логічної структури причинних зв'язків. У пізнання теорії Р. заперечував ідеал досконалого доведення, вважаючи, що обґрунтuvання всякого знання найкраще досягається за допомогою ймовірності логіки. Свій варіант багатозначної логіки Р. використав для інтерпретації логіко-філософ. проблем квантової механіки.

РЕЙХСВЕР (нім. Reichswehr, від Reich — держава, імперія і Wehr — оборона) — збройні сили Німеччини 1919—35. Склад і чисельність Р. Версальським мирним договором 1919 було обмежено до 115 тис. чол. (100 тис. — сухопутні війська і 15 тис. — ВМС). Проте Р. мав таємні резерви — загони самооборони, спілки ветеранів тощо — бл. 4 млн. чол. У березні 1935 гітлерівська Німеччина, запровадивши заг. військ. повинність, в односторонньому порядку аннулювала військ. статті договору і на базі Р. почала формування вермахту.

РЕЙХСТАГ (нім. Reichstag, від Reich — держава, імперія і Tag —

А. ібн-Ф. Рейхані.

Дж. Рейнолдс. Пустуха. Київський музей західного та східного мистецтва.

Дж. Рейнолдс. Венера і Амур. 1788. ДЕ в Ленінграді.

Однобічний рейсмусовий верстат (посередині — виступаюча частина робочого стола).

**РЕЙХШТАДТСЬКА
УГОДА 1876**

Л. Е. Рекабаррен
Серрано.

Е. Реклю.

Магнітоелектричний
рекордер:
1 — постійний магніт;
2 — центрюча пружина;
3 — феромагнітний
якір; 4 — різець; 5 —
звукова котушка.

збори) — 1) Орган станового представництва при імператорі в «Священній Римській імперії». В л-рі часто наз. імперським сеймом. 2) Установчі збори Австрії в період революції 1848—49. 3) Нижня палата парламенту 1867—1918, у 1919—45 — парламент Німеччини (з 1933 існував формально).

РЕЙХШТАДТСЬКА УГОДА 1876 — таємна уода між Росією і Австро-Угорщиною з балканського питання. Укладена 26.VI (8.VII) 1876 в Рейхштадтському замку (тепер Закупи, ЧССР). Р. у. не зафіковано офіційним документом. Передбачала невтручання обох країн у війну Сербії та Чорногорії проти Туреччини. Сторони зобов'язувалися в разі перемоги Туреччини вимагати відновлення статус-кво і проведення адм. реформ у Боснії і Герцеговині; в разі перемоги Сербії та Чорногорії — узгодити дії з метою врегулювання наслідків війни. Росія обіцяла не сприяти утворенню на Балканах великої слов'ян. д-ви. Австро-Угорщина погоджувалася на повернення Росії населеної переважно українцями Пд.-Зх. частини Бессарабії, відторгнутої за *Парижким мирним договором 1856*, і на приєднання м. Батумі.

РЕКАБАРРЕН СЕРРАНО (Recabarren Serrano) Луїс Еміліо (6.VII 1876—19.XII 1924) — діяч чілійського й міжнар. комуністичного руху, один з перших пропагандистів марксизму в Лат. Америці. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — робітник-друкар. Очолював страйки друкарів. Організатор ряду робіт. марксистських газет і робіт. гуртків. Один із засновників КП Чілі. Не раз зазнавав ув'язнення, перебував в еміграції. В 1918 став одним із засновників КП Аргентини та її першим ген. секретарем. У 1922—23 відвідав СРСР. Учасник II конгресу Профінтерну (1922) і IV конгресу Комінтерну (1922). Після повернення до Чілі написав книгу «Робітнича Росія». В 1906 та 1921—24 — деп. парламенту. Автор праць з питань робіт. руху в Чілі.

Lit.: Ермолаєв В. И., Королев Ю. Н. Рекабаррен — великий громадянин Чили. М., 1970.

РЕКАПІТУЛЯЦІЯ (від лат. *re-capitulatio* — стисле повторення) — повторення організмами під час їх онтогенезу ознак, що були властиві їхнім предкам, але в процесі еволюції зникли у дорослих форм. Р. відбиває етапи істор. розвитку далеких предків організму. Частіше рекапітулюють дорослі стадії предкових форм. Найчіткіше Р. проявляється у вищих тварин. Напр., у глотковій частині зародка наземних хребетних, як і в їхніх дорослих рибоподібних предків, розвиваються зяброві міхури і щілини, між якими закладаються мезодермальні дуги з зябровими нервами та артеріальними дугами. Прикладом Р. у рослин є ліхтомічне галуження жилок у перших листків папоротеподібних, що було характерним для листків палеозойських псилофітів у дорослом стані. Явище Р. по-

служило підставою для формулювання *біогенетичного закону*.

Б. Г. Новиков.

РЕКВІЄМ (від першого слова лат. тексту «Requiem aeternam dona eis, Domine» — «Спокій вічний дай Ім, господи») — багатоголосий циклічний вокальний чи вокально-інструментальний твір скорботно-патетичного характеру. Виник у середньовічній церк. музиці як заупокійна *меса*. Поступово, втрачаючи сутін культове призначення, у 17—18 ст. почав виконуватись у концертних залах. Всесвітньо відомі реквієми В. А. Моцарта, Г. Берліоза, Дж. Верді, «Німецький реквієм» Й. Брамса. Серед сучас. зх.-європ. творів — «Військовий реквієм» Б. Бріттена. В рад. музиці назва Р. надається творам жалобно-героїчного характеру — «Симфонія-реквієм пам'яті В. І. Леніна» та реквієм «Тим, хто загинув у боротьбі з фашизмом» Д. Кабалевського, «Пам'яті більшовика» П. Козицького та ін.

РЕКВІЗИЙТ (від лат. *requisitum* — потрібне, необхідне) — необхідні акторам речі (справжні або бутафорські), що становлять частину декораційного оформлення вистави: меблі, предмети хатнього вжитку, зброя, іжа, квіти тощо.

РЕКВІЗИТИ документа — обов'язкові дані, встановлені чинними правилами або законами для документів, без яких вони не є підставою для обліку господарських операцій і не мають юридичної сили. До Р. д. належать: його найменування і дата складання; назва й адреса підприємства або орг-ції, які склали документ; заставлення сторін, що беруть участь у госп. операції; зміст операції; підстава щодо її здійснення; грош. й натуральні вимірювачі операції; підписи відповідальних осіб. Документ, у якому немає належних реквізитів, є недійсним.

РЕКЛАМА (франц. *réclame*, від лат. *reclamo* — вигукую) — 1) Інформація про споживні властивості товарів і різних видів послуг з метою їхньої реалізації, створення попиту на них. 2) Розповсюдження відомостей про особу, організацію, твори літератури і мистецтва з метою створити їм популярність. За умов капіталізму Р. є засобом конкурентної боротьби, що проводиться з метою розширення збуту й одержання макс. прибутків. Витрати на Р. постійно зростають. Це важким тягарем лягає на плечі покупця. Соціалістична Р. сприяє заг. і професійній освіті і самоосвіті, пропаганді наук. і естетичних знань, дальшому розвиткові соціалістичної економіки та культури. Для Р. використовують пресу, радіо, телебачення, кіно, виставки тощо. На Україні працюють респ. спеціалізовані орг-ції — «Укрторгреклама», «Укоопторгреклама», «Укрпобутреклама», «Реклама». Укр. реклами орг-ції підтримують тісні творчі й ділові контакти з Всесоюзним об'єднанням «Союзторгреклама», з рекламними орг-шіями союз. республік тощо.

В. А. Фесюк.

«РЕКЛАМА» — республіканське спеціалізоване видавництво по випуску всіх видів друкованої реклами; належить до системи Держ-

комвидаву УРСР. Засн. 1964 у Києві. Видає на замовлення м-в, відомств, підприємств, наук. закладів укр., рос. та іноз. мовами пристенкову л-ру для ВДНГ СРСР, ВДНГ УРСР і міжнар. виставок, а також каталоги, довідники, проспекти, листівки з описом нових виробів і нової технології, товаро-супровідну документацію, плакати з техніки безпеки, телефонні довідники, реклами туристичні видання. Шокварталу випускає збірник «Краса і мода». Видає інформаційно-довідкову л-ру, книги і брошури на побутову тематику (кулінарні рецепти, поради щодо влаштування сучас. інтер'єра тощо).

В. П. Самусєв.

РЕКЛАМАЦІЯ (лат. *reclamatio* — заперечення, несхвалення) — за рад. цивільним правом претензія покупця (замовника), що вимагає усунути недоліки, виявлені в поставлений продукції, придбаній речі, у виконаній роботі, або відшкодувати заподіяні внаслідок цього збитки. Порядок і строки пред'явлення Р. регулюються *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — ст. 235, 236, 250 ЦивК УРСР). Положенням про порядок пред'явлення і розгляду претензій підприємствами, організаціями і установами і врегулювання розбіжностей за госп. договорами, затвердженими Постановою Ради Міністрів СРСР від 17.X 1973, Типовими правилами обміну пром. товарів, куплених у роздрібній торг. мережі держ. і кооп. торговілі, затвердженими наказом Мінторгу СРСР і Держстандарту СРСР від 1.II 1974, та ін. актами. Сроки пред'явлення Р. різні. Так, Р. у зв'язку з неналежною якістю або некомплектністю поставленої продукції пред'являються протягом 1-го місяця від дня встановлення недоліків поставленої продукції зі збільшенням цього строку до 2-х місяців відносно недоліків с.-г. продукції, а також для підприємств і орг-цій районів Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостей. При виявленні недоліків у придбаній речі Р. повинна бути пред'явлена не пізніше 6 місяців від дня продажу речі. Щодо недоброкісних товарів, для яких встановлено гарантійні строки, то Р. на них можна заявити в межах цього строку. Додержання встановленого порядку щодо пред'явлення Р. в господарських спорах є обов'язковим. Порушення цих вимог позбавляє організацію права на звернення в арбітраж з позовом або тягне за собою майнову відповідальність.

С. П. Коломацька.

РЕКЛІНСЬКИЙ Василь (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 18 ст. Намалював іконостаси у Миколаївському соборі у м. Ніжині (1734) та соборі Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві.

РЕКЛІНСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у друкарні Києво-Печерської лаври. Створив алегоричні за змістом заголовні аркуші книги проповідей Антонія Радивиловського «Вінець Христо-вий» (1688) та Служебника (1692),

виконав зображення царя Давида до Псалтиря.

РЕКЛЮ (Reclus) Жан Жак Еліз (15.III 1830, Сент-Фуа-ла-Гранд, Жіронда, Франція — 4.VII 1905, Тюрихут, Бельгія) — франц. географ і соціолог. Вчився у Берлінському ун-ті. Під впливом революції 1848 став активним республіканцем. З політ. мотивів емігрував з Франції (1852—57). У 1865 вступив до 1-го Інтернаціоналу, за участі у *Парижкій комуні* 1871 засуджений на довічне вигнання з Франції. В 1892—1905 — професор географії в Брюсселі (спочатку Вільного ун-ту, а потім створеного за його ініціативою Нового ун-ту). Зібрав значний матеріал з географії та культури багатьох країн світу. Створив відому 6-томну працю «Людина й Земля» (вид. 1905—08). У країнознавчих творах Р., зокрема в 19-томній праці «Земля і люди» (1876—94), є розділи, присвячені Україні.

РЕКОГНОСЦИРОВКА (від лат. *recognosco* — оглядаю, обстежую) — 1) У військовій справі — візуальне вивчення місцевості і противника, що проводиться при організації бойових дій, пересуванні, розташуванні військ, виборі місць для пунктів управління тощо командуючим (командиром) з метою прийняття або уточнення рішення (плану). Звичайно в Р. беруть участь командири підлеглих з'єднань, частин, підрозділів, спец. військ і офіцери штабів. 2) У геодезії — огляд та обслідування місцевості з метою вибору астрономічних і геодезичних опорних пунктів для топографіч. зйомок. Див. Геодезична сітка.

РЕКОМБІНАЦІЯ (від лат. *combinatio* — сполучання, поєдання) — перерозподіл генетичної інформації у нащадків. У широкому розумінні термін «рекомбінація» використовують для позначення процесів, що відбуваються як зі зчепленими (містяться в одній хромосомі; див. Зчеплення генів), так і з незчепленими (розташовані в різних хромосомах) генами. В основі Р. незчеплених генів лежить механізм вільного комбінування хромосом у мейозі, а Р. зчеплених генів відбувається шляхом кросинговеру (міжгенна Р.) або внаслідок конверсії генів (внутрішньогенна Р.). Здатність до Р. властива всім живим організмам і вірусам. У вищих організмів Р. звичайно відбувається під час мейозу, іноді спостерігається і в мітозі; у нижчих організмів, зокрема у бактерій, — внаслідок процесів кон'югації, трансформації, трансдукції. Р. у вірусів і бактеріофагів здійснюється тільки всередині клітин, в яких вони паразитують. Р. — важливі джерело комбінативної мілівості і тому є одним з факторів еволюції. Р. генетичного матеріалу в останній час почали здійснювати різними штучними засобами за допомогою методів генетичної інженерії.

Ю. М. Александров.

РЕКОМБІНАЦІЯ у фізиці — зникнення вільних носіїв заряду протилежних знаків, зумовлене взаємодією носіїв заряду; процес, протилежний іонізації. Напр., в напівпровідниках відбувається Р.

електронів і дірок провідності, у плазмі — Р. додатних іонів та електронів. Внаслідок Р. утворюються нейтральні атоми та молекули в основному або збудженному станах (див. Рівні енергії). Надлишок енергії може виділятися у вигляді випромінювання квантів світла — фотонів, тому розрізняють випромінювальну Р., яка протилежна фотоіонізації, та безвипромінювальну Р. Кількісно Р. характеризується коефіцієнтом або часом Р. Вона має місце в природних явищах, що спостерігаються в галактических туманностях, іоносфері, у плазмі сонячної корони та ін. Випромінювальна Р. виявляється в люмінесценції кристалів і лежить в основі дії лазерів, світлодіодів тощо.

РЕКОНВАЛЕСЦЕНЦІЯ (від лат. *convalescentia* — одужання) — період одужання людини і тварини, який характеризується поступовим зникненням ознак хвороби і відновленням нормальної життєдіяльності організму. В період Р. поліпшується апетит, збільшується маса тіла, нормалізуються функції окремих органів, але не завжди відновлюються повністю. Р. буває швидкою (до однієї доби) або тривалою (кілька тижнів).

РЕКОНВЕРСІЯ (від лат. *conversio* — обернення, перетворення) — переведення воєнної пром-сті та ін. галузей нар. господарства на виробництво продукції мирного часу.

РЕКОНКІСТА (ісп. *Reconquista*, від *reconquistar* — відвоювати) — відвоювання народами Піренейського п-ова у 8—15 ст. земель, загарбаніх на поч. 8 ст. арабами і берберами (пізніше здобули загальну назву маври). Воєнні дії під час Р. супроводилися широким колонізаційним рухом — заселенням та екон. освоєнням відвоюваних територій. Початком Р. прийнято вважати битву біля Ковадонги (718), коли араби зазнали першої поразки. Центрами боротьби стали самостійні д-ви, які виникли під час Р. — Астурія, Наварра та Ісп. марка, Леон, Кастилія, Арагон, Каталонія. У 8—9 ст. Астурія відвоювала пн. та пн.-зх. частини півострова. В 1085 Кастилія оволоділа м. Толедо і поширила своє панування в басейні р. Тахо (Нова Кастилія). На Зх. Піренеїв 1139—43 здобула незалежність Португалія. Успішний хід Р. припинився на деякий час у зв'язку з вторгненням Альморавідів (кін. 11 ст.) і Альмохадів (серед. 12 ст.). 16.VII 1212 об'єднані сили Кастилії, Леону, Арагону і Наварри здобули перемогу над військом Альмохадів у битві біля Лас-Навас-де-Толоса. В 1236 кастильці відвоювали Кордову, 1248 — Севілью, 1262 — Кадіс. У 1229—35 Арагон приєднав до своїх володінь Балеарські о-ви, 1238 — Валенсію. В 1249—50 португальці визволили тер. Альгарви (Пд. сучас. Португалії). Здобуттям 2.I 1492 Гранади завершилася військ.-політ. історія Р. Успіхи Р. були зумовлені участю широких верств населення, об'єднаних інтересами спільноти боротьби проти завойовників. Головною силовою Р. було селянство.

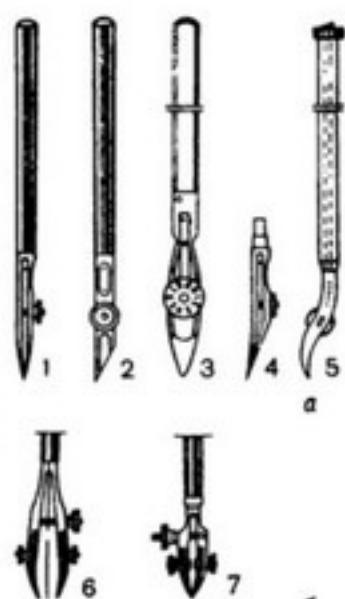
В боротьбі за землю, особисту свободу, общинне самоврядування селянами ряду провінцій добилися тимчасового пом'якшення феод. гніту. Спадкоємцями осн. багатств, здобутих у результаті військ. та екон. освоєння відвідованих у ході Р. земель, були знатні феодали, корона, духовно-лицарські ордени, церква. Р. викликала високу політ. активність горожан, лицарства, дрібних і серед. землевласників, наслідком чого було раннє формування станів і станово-представницьких установ — кортесів, розквіт у 13—14 ст. муніципального життя. З Р. також пов'язаний процес формування народностей — іспанської, каталонської, баскської, галісійської і португальської. Р. відображені в ісп. л-рі (епос про Сіда Кампелдора та ін.).

Г. Й. Хенегар.

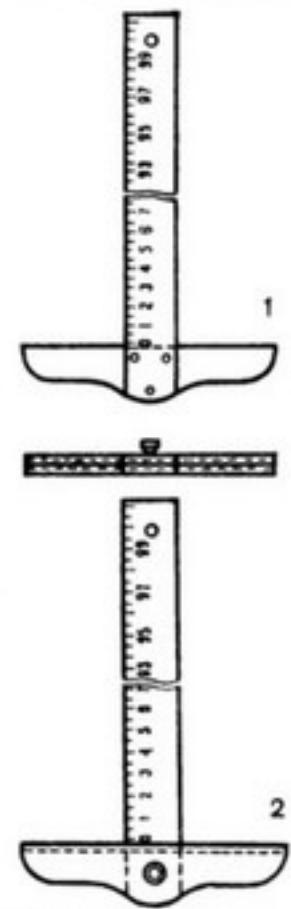
РЕКОНСТРУКЦІЯ (від лат. *re...* і лат. *constructio* — побудова) — 1) Перебудова будівлі для поліпшення її функціонального призначення. 2) Відтворення порушеного первісного вигляду населеного пункту, архіт. ансамблю або окремої будівлі, творів скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва тощо за рештками або описами. Р. здійснюється у вигляді кресленників, малюнків, описів, макетів тощо. Наукова Р. пам'ятки — важливий матеріал для його подальшої реставрації.

РЕКОРДЕР (англ. *recorder*, від *record* — записувати) — пристрій у мех. записувальних апаратів, що перетворює електричні коливання (звукових і відеочастот) на механічні коливання різця, фіксуючи тим самим електр. коливання на звуконосії — платівці, або диску, з лаковим покриттям. Найпоширенішими є магнітоелектричні Р. (мал.) для моно- і стереофонічного мех. звукозапису.

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ — галузь географічної науки, що вивчає закономірності формування, функціонування і поширення територіальних рекреаційних систем. Територіальна система складається з природних і культур. комплексів, інженерних споруд, що використовуються для рекреації, а також з обслуговуючого персоналу, органу управління та відпочиваючих; характеризується функціональною і тер. цілісністю. Завдання Р. г. полягає у дослідженні тер. рекреаційних систем, розробці принципів організації рекреаційного г-ва як складової частини цих систем, у типізації тер. рекреаційних утворень для визначення оптимальних шляхів переходу до інтенсивного використання рекреаційних ресурсів. Важливим завданням Р. г. є також розробка основ рекреаційного природокористування. Р. г. широко використовує такі методи, як істор., картографічний, статистичний, балансовий, моделювання та експедиційних досліджень. Вона тісно пов'язана з фіз., екон. та мед. географією; географією населення, психологією та ін. науками. Як галузь науки Р. г. виникла в кінці 60-х років 20 ст. Її становленню в СРСР значною мірою сприяє зростання матеріального добробуту й

Рейсфедери:
1 — одинарні (1 — лінійний; 2 — ножевидний; 3 — з широкими стулками і дільникою головкою; 4 — циркульний; 5 — кривоніжка); 6 — подвійні (6 — лінійний; 7 — кривоніжка).

Рейсшніни:
1 — з однопланковою головкою; 2 — з двопланковою головкою.

культур. рівня рад. народу та розвиток на цій основі рекреаційного г-ва. Осн. наук.-тех. завданнями Р. г. є: створення Генеральної схеми тер. організації рекреаційної діяльності населення країни, удосконалення методів прогнозування та критеріїв ефективності функціонування тер. рекреаційних систем, оцінка рекреаційних ресурсів, створення рекреаційних парків тощо. Рекреаційні дослідження провадять гол. чин. в Ін-ті географії АН СРСР і на геогр. ф-тах університетів.

Літ.: Теоретические основы рекреационной географии. М., 1975; Преображенский В. С. [та ін.]. Территориальная рекреационная система как объект изучения географических наук. «Известия АН СССР. Серия географическая», 1974, № 2; Мироненко Н. С., Твердохлебов И. Т. Рекреационная география. М., 1981.

М. В. Багров.

РЕКРЕАЦІЙНА ТЕРИТОРІЯ — територія, яку використовують для оздоровлення, масового відпочинку, туризму та екскурсій. Залежно від призначення виділяють дві групи Р. т.: для короткочасної й тривалої рекреації. Місцями короткочасної рекреації є лісотарки, приміські ліси, водні об'єкти тощо. До 2-ї групи Р. т. належать примор. райони, лік.-санаторні курорти й курортні райони, гірсько-лижні туристичні комплекси. Широкого розвитку набула тривала рекреаційна діяльність на територіях між населеними пунктами. Однією з її форм є створення природних рекреаційних парків, що поєднують завдання охорони природи і рекреації. Такі функції виконують, зокрема, національні парки та природні парки.

В СРСР та ін. соціалістичних країнах велика увага приділяється організації комплексного (короткочасного й тривалого) відпочинку населення в приміських зонах і розширенню мережі санаторно-курортних об'єктів у різних природно-кліматичних районах. Осн. Р. т. в СРСР: Кавказ, Крим, Карпати, Прибалтика, деякі райони Середньої Азії, Уралу, Пд. Сибіру та Далекого Сходу.

РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ — об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що використовуються для оздоровлення, відпочинку і туризму. Осн. властивості Р. р.— лікувально-оздоровче значення, естетична привабливість, художня й істор. цінність та унікальність. Розрізняють Р. р. природні й культурно-історичні. Природні Р. р. є однією з осн. передумов рекреації. Це насамперед природно-територіальні комплекси різного рангу, іхні компоненти та окремі властивості. Серед природних Р. р. є первозданні, видозмінені внаслідок госп. діяльності та штучно створені (водосховища, лісопосадки тощо). Характеристика природних Р. р. включає дані про якість природних умов, площу, на яку ці властивості поширяються, і тривалість періоду їхньої дії. Рекреаційне природокористування пов'язують з заг. завданнями охорони природи. До культурно-історичних Р. р. відносять різноманітні пам'ятки історії, ар-

хітектури, археології, мистецтва, пам'ятки природи та ін. об'єкти. Вони є передумовою організації культурно-пізнавальних видів рекреації. Використання пам'яток регламентує Закон Союзу РСР «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» (1978).

Р. р. вивчає рекреаційна географія.

М. В. Багров.

РЕКРЕАЦІЯ (лат. *recreation* — відновлення сил) — система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно-пізнавальної та спортивної діяльності людей на спеціалізованих територіях, що розташовані поза місцями їхнього постійного мешкання. Р. характеризується величиною часу, потрібного для відновлення сил, і діяльністю, спрямованою на це відновлення. Величина рекреаційного часу залежить від характеру виробничих відносин, рівня продуктивності супр. праці, а також від віку, статі, професії відпочиваючих та ін. факторів. Особливого розвитку Р. набула у 2-й пол. 20 ст., що пов'язано з скороченням робочого часу в умовах науково-технічної революції, прогресом на транспорті, негативними наслідками урбанізації. У капіталістичних країнах заходи щодо Р. спрямовані гол. чин. на одержання прибутку пануючих класів, у соціалістич. суспільстві — на оздоровлення і всебічний розвиток особистості. В нашій країні тривалість неробочого часу трудящих становить бл. третини року, що реально закріплює право рад. людей на відпочинок.

Рекреаційну діяльність за характером організації поділяють на організовану й самодіяльну, за правовим статусом — на відпочинок у своїй країні й іноз. туризм. Необхідною умовою розвитку Р. є наявність рекреаційного потенціалу — сукупності природних, культурно-істор. і соціально-екон. передумов організації рекреаційної діяльності на певній території (див. *Рекреаційна територія*). Найважливіша складова частина рекреаційного потенціалу — рекреаційні ресурси. Розрізняють Р. короткочасну з поверненням на почівлю у місця постійного мешкання та тривалу. Територіально короткочасна Р. обмежується приміською зоною. Здійснення тривалої Р. територіально практично не обмежується. Враховуючи різноманітність цілей рекреаційної діяльності, всі функції Р. об'єднують в такі осн. групи: медико-біол., соціально-культурну та економічну (просте і розширене відтворення робочої сили, формування госп. систем, що забезпечують задоволення рекреаційних потреб, розширення сфери прикладання практики тощо). У Рад. Союзі виділяють чотири великі рекреаційні зони. Південь Європейської частини СРСР — гол. рекреаційна зона країни. Тут зосереджено третину санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів і турбаз, бл. 70% піонерських таборів країни. До цієї зони включають тер. чорноморського узбережжя Кавказу з центром у Сочі, Південний берег Криму та Пн. Кавказ. Середня смуга

Європейської частини СРСР спеціалізується на рекреаційному обслуговуванні місц. населення і виступає як зона пізновального туризму загальносоюзного значення. У цій зоні розташовані найбільші туристичні центри країни — Москва і Ленінград, міста т. з. Золотого кільця, Київ, Львів та ін., а також курорти Прибалтики й України. Середня і південна смуга Азіатської частини СРСР включає територію від Уралу до Тихого океану без Крайньої Півночі. Рекреаційне г-во тут лише формується. Зона перспективна для створення рекреаційних територій типу національних парків. Північ СРСР — найбільша за площею зона, де Р. має локальний характер (гол. чин. вздовж великих річок — Лени, Єнісею, Обі).

ХХVI з'їзд КПРС вказав на необхідність дальнього розвитку та удосконалення санаторно-курортної справи й туризму, зокрема у Сибіру і на Далекому Сході, на Україні та в Грузії. Проблеми Р. досліджують рекреаційна географія, медична географія, соціологія, економічна географія та ін. науки. *Літ.:* Царфис П. Г. Рекреаційная география СССР. М., 1979; География рекреационных систем СССР. М., 1980.

М. В. Багров.

РЕКРИСТАЛІЗАЦІЯ — утворення і ріст нових зерен (кристалів) у моно- і полікристалах без зміни кристалічної гратки. Розрізняють Р. первинну, збиральну і вторинну. В процесі первинної Р., що відбувається при нагріві пластично деформованих металів і сплавів, вихідні зерна з підвищеною густиною дефектів кристалічної гратки замінюються новими, досконалішими. Внаслідок такої Р. змінюються текстура металу, мех. і фіз. властивості, які наближаються до властивостей недеформованого матеріалу. Збиральну Р. характеризується ростом зерен, що виникли при первинній Р., електрохім. осадженні, кристалізації з газової або рідкої фази, при спіканих кристалічних порошков. Вторинна Р. супроводиться ростом окремих великих зерен, що призводить до різнозернистості структури металів. Така Р. виникає через перегрів металу при термічній обробці, при відпалі чистих металів. Особливим видом є динамічна Р., яка спостерігається в процесі деформування при високій т-рі. Рекристалізації іноді передує полігонізація. Рекристалізацією усувають структурні дефекти, змінюють форму і розміри зерен, керують властивостями металів і сплавів.

Л. Н. Лариков.

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ (нім. *Rekrut* — новобранець, від франц. *recruter* — набирати, вербувати) — система комплектування рос. регулярної армії та військового флоту в 18—19 ст. Запроваджена Петром I. На Україні була поширенна після ліквідації в кін. 18 ст. залишків її політ. автономії. Р. п. підлягали всі податні стани (селяни, міщани та ін.). Дворянство було вільним від Р. п. Й служило в армії на ін. засадах. Згодом від Р. п. було звільнено купецтво,

сім'ї церк. служителів, жителів Бессарабії, віддалених районів Сибіру тощо. До 1724 рекрутів набирали з розрахунку 1 з 20 дворів, з 1724 — від певної кількості «рівільних душ». Строк служби спочатку був довічним, з 1793—25 років, з 1834 — 20 років, 1855—72 було встановлено послідовно 12-, 10- та 7-річні строки. Спочатку набори проводилися в міру потреби та в різних кількостях. У 1831 введено щорічні (звичайні — 5—7 чол. з 1 тис. душ, посилені — 7—10 чол. і надзвичайні — понад 10 чол.) набори. В 1874 Р. п. замінено заг. «військовою повинністю».

РЕКСИСТИ [від лат. Christus Rex — Христос Владика (девіз партії)] — члени фашистської партії в Бельгії (кінець 1935—1944). Після загарбання Бельгії фашист. Німеччиною 1940 Р. сприяли встановленню в країні окупаційного режиму, вели боротьбу проти Руху Опору. З Р. було сформовано мотобригаду СС «Валлонія», яка брала участь у війні проти СРСР на рад.-нім. фронти (1944 розгромлена рад. військами).

РЕКТИФІКАЦІЯ (від лат. gessus — прямий, простий і facio — роблю) — розділення багатокомпонентних рідких сумішей на практично чисті компоненти. Грунтуються на багаторазовому випаровуванні рідини й конденсації її пари або на одноразовому випаровуванні суміші з наступною багатоступінчастою конденсацією компонентів. Здійснюється у спец. установках — т. з. ректифікаційних колонах. Застосовують у хім., нафтопереробній та ін. галузях пром-сті, напр. для одержання спирту-ректифікату, бензину з нафти та нафтопродуктів.

РЕКТОР (лат. rector — управитель, керівник) — керівник вищого навч. закладу. У Франції Р.—особа, яка очолює навч. округ — «академію». В дореволюц. Росії і за кордоном Р. називали і духовних осіб, які стояли на чолі церковних приходів, а також тих, хто очолював духовні серед. та вищі навч. заклади.

РЕКТОСКОПІЯ (від лат. gessum — пряма кишка і грец. σχέλεω — розглядаю) — діагностичний метод дослідження слизової оболонки прямої і сигмовидної кишок. Провадиться за допомогою ректоскопа — порожнистої металевої трубки (завдовжки 25—30 см і діаметром 1,5—2 см), в яку вставлено стрижень з електричною лампочкою і окулятором. Тубус разом зі стрижнем вводять у пряму кишуку при колінно-ліктьовому положенні хворого. Після введення ректоскопа стрижень виймають і замість нього вставляють освітлювальний прилад. За допомогою Р. можна виявити пухлини, виразки, крововиливи у слизову оболонку тощо. При необхідності під час Р. роблять біопсію.

РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ (від лат. cultivatio — обробіток) — система заходів, спрямованих на відновлення народногосподарської цінності й комплексне поліпшення земель, порушеніх у процесі госп. діяльності людини; один

з видів меліорації. Рекультиваційні заходи передбачають цілісну перебудову порушеніх земель, що дає змогу відновити втрачену ними придатність для ефективного використання і створити повноцінні за структурою й функціонуванням, екологічно збалансовані ландшафти (див. Культурний ландшафт). Об'єкти Р. з.— відавали порід покрівлі, кар'єри, просадки та ін. порушення земної поверхні, що виникають при відкритому і підземному видобуванні корисних копалин, переробці мінеральної сировини, буд-ві лінійних споруд тощо. Розрізняють два етапи Р. з.: технічний (технічна й гірничотехн. Р. з.) і біологічний (біол. Р.). На першому етапі здійснюють технічну підготовку порушеніх земель (планування поверхні, нанесення ґрунту і родючих порід тощо), на другому проводять роботи по відновленню біоценозів. Найпоширеніші напрями Р. з.: с.-г., лісогосподарський, рибогосп., водогосп., рекреаційний (див. Рекреація), сан.-тігієнічний. Поєднання чи переважний розвиток цих напрямів визначено проектами Р. з., обов'язковими для підприємств, діяльність яких може привести до порушення земель. Р. з. є активною формою охорони природи. В СРСР рекультиваційні роботи регламентуються «Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1968), відповідними постановами. XXVI з'їзд КПРС вказав на необхідність зростання темпів робіт по Р. з. Проблеми Р. з. досліджують ґрунтознавство, ландшафтознавство, біогеоценологія та ін. науки.

Літ.: Проблемы рекультивации земель в СССР. Новосибирск, 1974; Моторина Л. В., Овчинников В. А. Промышленность и рекультивация земель. М., 1975; Дороненко Е. П. Рекультивация земель, нарушенных открытыми разработками. М., 1979.

Л. В. Моторина.

РЕКУПЕРАТОР (лат. gesciragator — зворотний одержувач) — теплообмінний апарат для рекуперації тепла газоподібних продуктів згоряння палива («гарячого» теплоносія). Тепло від «гарячого» теплоносія «холодному» передається через поверхню (металеву або керамічну), яка їх розділяє. Розрізняють Р. з. прямо- і проти-течією, перехресною течією теплоносія і комбіновані; трубчасті, ребристі, пластинчасті тощо. В Р. підігривають газ, повітря (рекуперативні повітронагрівники), рідину. Їх використовують у металургійній і хімічній промисловості, теплотехніці.

РЕКУПЕРАЦІЯ (лат. gesciragatio — зворотне одержання) — 1) У теплотехніці — використання частини тепла газоподібних продуктів згоряння палива для підігрівання повітря, газу або живильної води котлів («холодного» теплоносія). Відбувається в рекуператорах. 2) У хімії — вловлювання або виділення з використаних суміші органічних розчинників з метою повторного їх використання. Для цього вдаються, напр., до конденсації пари розчинника або до поглинання її рідким

чи твердим сорбентом (див. Сорбція) з наступною десорбцією. 3) В електротехніці — повернення електричної енергії в живильну мережу при гальмуванні електродвигунів, що діють при цьому в генераторному режимі.

РЕКУРЕНТНА ПОСЛІДОВНІСТЬ

[від лат. recurrens (recurrere) — зворотна послідовність — послідовність $\{a_n : n \geq 1\}$, члени якої визначаються із співвідношень

$$\begin{aligned} a_{m+1} &= f(m+1, a_m, a_{m-1}, \dots, a_1), \\ a_{m+2} &= f(m+2, a_{m+1}, a_m, \dots, a_2), \\ a_n &= f(n, a_{n-1}, a_{n-2}, \dots, a_{n-m}) \quad (1) \end{aligned}$$

з заданими функцією f та фіксованим натуральним числом m . Якщо задати перші m членів a_1, a_2, \dots, a_m , то за формулою (1) (яка наз. рекурентною) можна обчислити a_{m+1} , потім a_{m+2} і т. д. Прикладами Р. п. є арифметична прогресія, геометрична прогресія, послідовність Фіbonacci чисел та ін.

Р. п. застосовують при розв'язуванні багатьох практичних задач

(див., напр., Послідовних наближень методи).

Формулу (1) розглядають також як рівняння відносно послідовності $\{a_n : n \geq 1\}$

(рівняння в скінчених різницях).

Розроблено теорію таких рівнянь,

що наз. скінчених різниць численням.

А. Я. Дороговцев.

РЕЛАКСАЦІЯ (лат. relaxatio — послаблення, відпочинок) 1) У фізиці — процес повернення в стан термодинамічної рівноваги макроскопічної системи, що виведена із такого стану зовнішнім діянням. Р. — необоротний процес, що супроводиться дисипацією енергії (див. Дисипативні системи). Визначається макроскопічними параметрами стану і мікрокопічними характеристиками речовини, зокрема часом і довжиною вільного пробігу її частинок. Р.— багатоступеневий процес, оскільки параметри стану прямують до рівноваги з різною швидкістю. Повернення системи в стан рівноваги характеризується часом Р. До процесів Р. належать вирівнювання нерівномірного розподілу концентрації в розчинах та газових сумішах шляхом дифузії, вирівнювання три в нерівномірно нагрітому тілі шляхом теплопровідності тощо.

2) У фізіології — зниження тонусу скелетної мускулатури,

що спричиняється деякими хімічними речовинами (наркотичними, куареподібними та ін.), які

знижують або повністю пригнічують рухову активність, або виникає як патологічний стан.

Зумовлена переважно порушенням проведення імпульсу нервового з

рухових нервів на м'язи. Наркотичні речовини спричиняють поширену, але неповну Р.; речовини, що використовуються для місцевої анестезії, — неповну місцеву Р., а спец. препарати (релаксанти) — найбільш поширену і повну Р. До патологічної Р. відносять, напр., Р. діафрагми, що виникає від природженого недорозвинення м'язів або при ушкодженні діафрагмального нерва.

РЕЛЕ (франц. relais, букв.— місце перевантажування) — автоматичний пристрій, що реагує на зміну т-ри, тиску або ін. параметра фізич. процесу і в разі досягнення ним заданої величини примушує діяти *виконавчий механізм*. Одними з найпоширеніших є електромагнітні Р. (мал.), в яких при певній величині струму, що протикає в обмотці, які притягаються до осердя, перемикаючи контакти в керуючому колі. Залежно від природи явища, на яке реагує пристрій, Р. бувають також механічні (Р. переміщення, швидкості, прискорення, тиску, рівня і т. п.), акустичні, теплові, оптичні тощо. За виконуваними функціями Р. поділяють на виконавчі, пускові, уповільнювальні (Р. часу) та ін. Назва пристрою такого типу часто пов'язується з особливостями його осн. органів (напр., контактне і безконтактне Р.) або всієї конструкції (герметичне і негерметичне Р.). Р. застосовують в системах автом. керування, контролю, сигналізації, зв'язку, захисту (див. *Релейний захист електричних систем*, *комутації* тощо).

РЕЛЕЙСЬКЕ РОЗСІЯННЯ СВІТЛА — пружне розсіяння світла в мутному середовищі (в якому розміри неоднорідностей значно менші за довжину хвилі світла). Р. с. характеризується оберненою залежністю *інтенсивності* розсіяного світла від четвертого степеня довжини хвилі (закон Релея). Тому в розсіяному світлі переважає короткохвильова частина його спектра (див. *Спектри оптичні*). Цим пояснюється блакитний колір неба. Досліджуючи спектральний склад, інтенсивність і поляризацію розсіяного світла, можна визначати розмір, структуру і мол. вагу розсіюючих частинок; це використовують, зокрема, в *хімічному аналізі* та *нефелометрії*. Названо за ім'ям Дж. У. Релея. *Lit.*: Горбань І. С. Оптика. К., 1979.

РЕЛЕЙ (Рейлі; Rayleigh) Джон Уільям [до присвоєння титулу лорда (1873) — Стретт; 12.XI 1842, Ленгфорд-Гров, графство Ессекс — 30.VI 1919, Тірлінг-Плейс, поблизу м. Утлем] — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1873). Закінчив Кембріджський ун-т (1865). З 1879, після смерті Дж. К. Максвелла, — професор і директор Кавендішської лабораторії при Кембріджському ун-ті, з 1887 — професор Британського королівського ін-ту. Наукові праці — з акустики, оптики, електрики та ін. Р. сформулював ряд фундаментальних теорем лінійної теорії коливань. Праці Р. стосуються тиску механіч. хвиль, дифракції, розсіяння і поглинання поверхневих хвиль. Р. з'ясував питання про фазову і групову швидкість хвиль і встановив співвідношення між ними, вивів т. з. *Релея — Джінса закон випромінювання*.

Заклав основи теорії мол. розсіяння світла, пояснив походження блакитного коліору неба (див. *Релейське розсіяння світла*), створив теорію *роздільної здатності* оптичних приладів. У 1894 спільно з У. Рамзаем відкрив *argon*. Нобелівська премія. 1904.

РЕЛЕЙНИЙ ЗАХИСТ електрических систем — сукупність автоматичних пристрій (або пристрій), що містять реле і захищають електричні системи при аварійних режимах. Призначений в осн. для захисту від короткого замикання і небезпечних режимів дії електр. системи, при яких різко змінюються струм і напруга в окремих її елементах. У пристроях Р. з. розрізняють вимірювальну частину, що контролює стан захищуваного об'єкта і визначає умови, при яких діє Р. з., і частину логічну, яка відповідно до комбінації сигналів від вимірювальної частини відключає пошкоджений елемент або вмікає сигналізацію про його пошкодження. Окремими пристроями Р. з. обладнують, як правило, кожний елемент електр. системи (напр., *генератор*, *трансформатор*, *автоматичний трансформатор*, *шини електростанції* і *підстанції*, *лінію електропередачі*). Розрізняють Р. з.: основний і резервний (діє при відмові основного Р. з.); струмовий (діє при перебільшенні струму заданого значення), диференційний (реагує на різницю струмів на кінцях захищуваного елемента), дистанційний тощо. Осн. вимоги до Р. з. — надійність, швидкість, вибірковість (селективність), чутливість. Р. з. конструктивно і функціонально пов'язують з автом. і телемех. апаратурою, що дає змогу швидко відновлювати номінальний режим дії електр. систем.

РЕЛЕЯ — ДЖІНСА ЗАКОН ВИПРОМІНЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі *абсолютно чорного тіла* залежно від температури. Математичний запис Р.—Д. з. в. має вигляд:

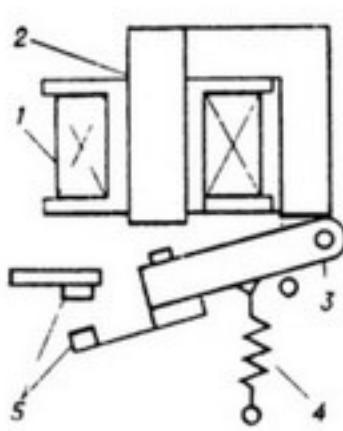
$$u_v = \frac{8\pi v^2}{c^3} kT$$

де u_v — густина випромінювання, яка відповідає частоті v , c — швидкість світла, T — абс. т-ра, k — Больцмана стала. Р.—Д. з. в. був виведений (1900) Дж. У. Релеєм, який використав класичні уявлення про рівномірний розподіл енергії за *ступенями вільності*, і не залежно від нього (1905—09) — Дж. Джінсом, який застосував методи класичної статистичної механіки до стаціонарних хвиль у порожнині. Р.—Д. з. в. добре узгоджується з експериментом лише для малих частот v і є окремим випадком *Планка закону випромінювання*.

РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ, гугенотські війни — війни у Франції між католиками і кальвіністами (гугенотами) 1562—94 (або 1562—98). За реліг. оболонкою Р. в. крилася боротьба між різними соціальними силами. Соціально-екон. обстановка (з одного боку, різке погіршення становища нар. мас, з другого — обмеження *абсолютизмом* політ. влади феод. знаті) зумовила участь у Р. в. як плебейства, так і дворянства. Обидва табори очолювали феод. знать, яка прагнула обмежити владу короля. На чолі католиків стояли герцоги Гізи, гугенотів — принц Л. Конде, потім Генріх Наварський (Генріх IV) і адмірал Г. Коліньї. Католиків під-

тримували гол. чин. у центр. і пн.-східних, гугенотів — у пд. і зх. провінціях. Перші три війни (1562—63, 1567—68, 1568—70) завершилися Сен-Жерменським миром 1570, за яким гугеноти здобули 4 міста-фортеці, право обіймати держ. посади, дозвіл кальвіністського богослужіння по всій країні. Посилення гугенотів спонукало Гізів і Катерину Медічі організувати 1572 масову різню їх (див. *Варфоломіївська річ*). В результаті воєн 1572—73, 1574—76 на Пд. Зх. Франції було створено т. з. Гугенотську конфедерацію міст, яку визнав королівський едикт 1576. Генеральні штати 1576 не визнали цей едикт, що привело до поновлення Р. в. Католики 1576 створили свою орг-цю — *Католицьку лігу*. З фактичним вступом на франц. престол (1594) Генріха Наварського, який перейшов у католицтво, воєнні дії в основному закінчилися. Остаточно завершив Р. в. *Нантський едикт* 1598.

РЕЛІГІЯ (лат. religio — благочестя, побожність) — форма суспільної свідомості, яка за своєю суттю є «фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті», — відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 309). Осн. ознакою будь-якої Р. є *vіra* в надприродне, в бога. Від фольклорних і літ. образів надприродного Р. відрізняється тим, що проголошує його реальність, можливість його впливу на долю людини і можливість людини впливати на нього, одержувати від нього допомогу. Р. являє собою комплексне явище, яке включає: ідеї, погляди, уявлення про надприродне; викликані ними переживання, почуття, емоції, настрої; відповідні їм культові дії — *молитви, обряди, свята, богослужіння; побутові традиції, стереотипи мислення і поведінки, способи життя; орг-ції, що об'єднують, спрямовують і контролюють віруючих* (див. *Церква*). За гносеологічною природою Р. антинаукова, оскільки неадекватно відображає природу і суспільств, а в соціальному плані — реакційна, бо через свою антинауковість не може дати правильних світоглядних і соціальних орієнтирів у пізнанні і перетворенні дійсності. Орієнтацією на потойбічне життя Р. знецінює реальне життя, прирікає віруючих на пасивність. К. Маркс називав Р. «опіумом народу» (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 385). Ця формула, за висловом В. І. Леніна, являє собою «наріжний камінь усього світогляду марксизму в питанні про релігію» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 17, с. 389—390). Хоча ряд антифеод., національно-визвольних, антиімперіалістичних рухів відбувався під реліг. прaporами і духівництво в ряді випадків виступало і виступає за прогресивні соціальні перетворення, проти мілітаризму, воєн, за мир, це не змінює сутності Р. і марксистської оцінки її соціальної ролі як антинаук. ідеології. Такі рухи виступи диктуються реальними

Електромагнітне реле:
1 — обмотка; 2 — осердя;
3 — якір з феромагнетиком;
4 — поворотна пружина;
5 — контакт.

інтересами людей, ґрунтуються не стільки на реліг. світогляді, скільки на політ., соціальних, філос. і моральних концепціях, які в кожній розвинутій реліг. системі супроводять вчення про надприродне, але не випливають з його сутності і мають значний запас нереліг. змісту. Реліг. форма прогресивних рухів і виступів свідчить про їхню недостатню зрілість, гальмує їх, обмежує їхні можливості.

Р. зароджувалася в первісному суспільстві у зв'язку з низьким рівнем продуктивних сил, сусп. відносин і пізнання, що призводило до фатальної залежності людини від природних стихій, породжувало хибні уявлення про панування над нею надприродних сил. У класовому суспільстві гол. коріння релігії соціальне — експлуатація людини людиною. В руках експлуататорських класів вона слугує знаряддям політ., соціального, духовного гноблення трудящих. Як соціально-істор. явище Р. змінювалася разом із зміною форм сусп. життя, які вона спотворено відображала. Етапами її еволюції були первісні вірування (*тотемізм, фетишизм, анімізм*), *політеїзм*, генотеїзм (візнання багатьох богів на чолі з одним верховним богом) і *монотеїзм* світових релігій (*християнство, іслам, буддизм*). Соціальний і *науково-технічний прогрес* зумовлює об'єктивну і нездоланну кризу Р. Однак це не виключає можливості появи нових форм вираження Р., що являють собою *синкретизм існуючих вірувань*, або суміш реліг. і світських ілюзій, спроби синтезу науки і Р. Нині Р. породжується тільки в умовах експлуататорських сусп. відносин. Соціалізм ліквідував експлуататорські сусп. відносини і усунув ті форми сусп. життя, які неминуче породжують реліг. відображення дійсності. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства Р. зберігається і відтворюється серед деякої частини населення як пережиток (див. *Пережитки минулого в свідомості й поведінці людей*). Осн. причинами цього є: нерівномірність розвитку окремих сфер сусп. життя, зокрема відставання побутової сфери від соціально-екон. і політичної; наявність істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом; існування капіталістичної системи і загрози світової війни; відставання свідомості певних категорій людей від їхнього буття; вплив природних стихій. Поки Р. зберігається в соціалістичному суспільстві, віруючим надається можливість вільного відправлення культу, яка гарантована *Конституцією СРСР* (див. *Свобода совісті*). Поряд з цим у соціалістичному суспільстві здійснюється атеїстична діяльність, спрямована на роз'яснення віруючим хибності реліг. поглядів (див. *Науково-атеїстична пропаганда*). Якщо атеїзм у його історично обмежених формах виявив в класово антагоністичних формacіях не був надбанням широких мас, то в соціалістичному суспільстві Р. протистоять масовий атеїзм (див. *Атеїстичне виховання*).

Створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних сусп. відносин, нової людини, дальший розвиток соціалістичного способу життя послідовно усувають об'єктивні й суб'єктивні причини і фактори релігійності серед населення Рад. країни, виховують якісно новий істор. тип особи, свідомість і спосіб життя якої несумісні з будь-якою релігією.

Lіт.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. I. Про релігію. К., 1975; Ленін В. I. Про атеїзм, релігію і церкву. К., 1980; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968; Зарубежные марксисты о религии и церкви. М., 1975; Анисимов А. Ф. Этапы развития первобытной религии. М.—Л., 1967; Зыбковец В. Ф. Человек без религии. М., 1967; Борунков Ю. Ф. Особенности религиозного сознания. М., 1972; Сухов А. Д. Религия как общественный феномен. М., 1973; Угринович Д. М. Введение в теоретическое религиоведение. М., 1973; История и теория атеизма. М., 1974; Пучков П. И. Современная география религии. М., 1975; Крывелев И. А. История религии, т. 1—2. М., 1976; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Угринович Д. М. Общий кризис капитализма и религия. М., 1979; Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Пер. с англ. М., 1980.

О. С. Онищенко.

РЕЛІКВІЇ (лат. reliquiae — рештки, останки) — 1) В різних релігіях предмети, нібито зв'язані з діяльністю пророків, богородиці, «святих», а також останки «святих», які є об'єктом релігійного поклоніння (див. *Фетишизм*). Особливо поширений культ Р. у католицизмі.

2) Речі, що зберігаються як пам'ять про минуле (істор. Р., сімейні Р. тощо).

РЕЛІКТИ (від лат. relictum — залишок) — рослинні і тваринні організми, як правило, рідкісні, що існують на обмеженій території, зберігшись з минулих геологічних періодів, під час яких були досить поширені. Р. мають велике значення в пізнанні історії Землі, зокрема еволюції *флори* і *фауни*.

Для Р. характерна ізольованість у філогенетичній системі (напр., сучас. *гінкго*). Р. розрізняють за часом колишнього панування або поширення (мерозойські, крейдові, неогенові Р. тощо), за місцем походження (середземноморські, туранські та ін.) і екологічними умовами (ксерофільні, мезофільні, гідрофільні). Р., що мало змінилися при відносно незмінних умовах середовища, умовно наз. консервативними, а Р., що більше змінилися, пристосовуючись до змін середовища, — адаптивними. Реліктовими можуть бути не лише окремі види організмів, а й цілі *біоценози* (напр., неогенові ліси Талишу). На території України серед рослин збереглися такі палеогенові і неогенові Р.: рододендрон жовтий, сосна Станкевича, сосна крейдяна, тис ягідний, бруслина карликова, шиверекія подільська, копитень європейський та ін.; серед тварин — такі неогенові Р.: вихухіль звичайний, перев'язка, багато комах, молюсків тощо.

Є. М. Кондратюк.

РЕЛІКТОВЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ — космічне радіовипромінювання, що відповідає випромінюванню абсолютно чорного тіла з температурою 2,7 К і приходить на Землю майже ізотропно (див. *Ізотропія*) з усіх напрямів. Існування Р. в. випливало з теорії «тарячого Всесвіту» (див. *Космологія*), запропонованої 1948 amer. вченим Г. О. Гамовим та ін. Згідно з цією теорією Всесвіт на ранній стадії свого розширення (до утворення *галактик* і *звір*) мав високу т-ру, достатню для протікання ядерних реакцій синтезу гелію з водню. Через це простір, окрім речовини, був насичений електромагн. випромінюванням величезної густини, ослаблені залишки якого і спостерігаються тепер у вигляді Р. в. Відкрили це випромінювання 1965 amer. фізики Р. Р. Вільсон (н. 1914) і А. *Пензіас* на довжині хвилі 7,35 см. Максимум випромінювання припадає на довжину хвилі ≈ 1 мм, інтенсивність випромінювання на цій довжині хвилі дорівнює $\approx 3 \cdot 10^{-15}$ ерг $\times (\text{см}^{-2} \cdot \text{с}^{-1} \cdot \text{стер}^{-1} \cdot \text{Гц}^{-1})$. Р. в. визначає густину енергії електромагн. випромінювання у Всесвіті — бл. 0,25 еВ/см³ та густину числа фотонів у Всесвіті — бл. 400 в 1 см³. На кожний атом у Всесвіті припадає понад 10⁹ реліктових фотонів. Дослідження Р. в. відіграє дуже важливу роль у космології як джерело інформації про ранні стадії розширення Всесвіту.

А. В. Манджос.

РЕЛІКТОВІ ГРУНТИ — ґрунти минулих часів ґрунтоутворення. Зустрічаються в товщах лесу (рідше в ін. відкладах) у вигляді темних шарів, часто з кротовинами, присипкою SiO_2 , скупченнями карбонатів. Вивчення Р. г. дає можливість відтворити краєвиди минулих геол. епох. Характер Р. г., зокрема, свідчить про те, що на території СРСР лісостеповий краєвид характерний для всього *антропогенового періоду і антропогенової системи*, а в степових р-нах СРСР ніколи не було ні *тундри*, ні вододільних лісів.

РЕЛІН, гумовий лінолеум — дво-або тришаровий лінолеум на основі синтетичних каучуків. Буває одно- і багатокольоровий (мармуropодібний). Відзначається водостійкістю, хім. стійкістю, високими діелектр. властивостями (див. *Діелектрики*), стійкістю проти зношування, низькими тепло- і звукопроникністю. Р. випускають товщ. $3 \pm 0,2$ мм у рулонах довжиною не менше 12 і ширину 1,0—1,6 м. Ним покривають підлогу у приміщеннях з підвищеною інтенсивністю руху і вологим режимом експлуатації.

РЕЛЯ, риля (перекручене ліра) — укр. струнний муз. інструмент; т. з. колісна ліра. В супроводі Р. співали *лірники*.

РЕЛЯТИВІЗМ (від лат. relativus — відносний) — 1) Принцип відносності людських знань. В. I. Ленін писав: «Матеріалістична діалектика Маркса і Енгельса безумовно включає в себе релятивізм, але не зводиться до нього, тобто визнає відносність усіх наших знань не в розумінні заперечення об'єктивної істини, а в розумінні

Е. М. Ремарк.

Ж. Н. А. Рембо.

історичної умовності меж наближення наших знань до цієї істини» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 127). 2) Суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютнозує відносність людських знань, заперечує наявність у них абсолютної істинного і на цій підставі заперечує існування об'єктивної істини, пізнавання світу. Р. є метафіз. реакцією на іншу метафіз. однобічність — докторатизм, який абсолютнозує моменти абл. істинності людських знань та ігнорує їхній відносний характер. Р. є гносеологічним джерелом агностицизму і скептицизму, однією з теор. основ ревізіонізму. 3) Р. етичний — методологічний принцип тлумачення моралі, що полягає в абсолютної моментів відносності й умовності в змісті моральних норм, уявлень, ідеалів; ігнорування сусп. природи моральних понять, зумовленості їхнього змісту конкретно-істор. чинниками.

РЕЛЯТИВІСТСЬКА АСТРОФІЗИКА — розділ астрофізики, що вивчає космічні об'єкти та явища, для дослідження яких необхідно застосовувати загальну відносність теорію (ЗТВ). До таких об'єктів належать надгусті зорі, чорні діри, космічне проміння, гравітаційні хвилі, гравітаційні лінзи — великі спіральні галактики, розташовані на шляху променів світла віддалого світила до Землі (відкрито 1979) та ін., а також вся Метагалактика в цілому. Okремий розділ Р. а. — релятивістська небесна механіка — досліджує рух небесних тіл з урахуванням ефектів ЗТВ. Ряд об'єктів, передбачених і описаних Р. а., було пізніше відкрито. До них належать нейтронні зорі (пульсари) та гравітаційні лінзи. Провадяться пошуки чорних дір, передбачених і описаних Р. а. зі всіма очікуваннями зовн. проявами їх та можливих космічних джерел гравітаційних хвиль. Особливим розділом Р. а. є релятивістська космологія, що досліджує будову і динаміку спостережуваної частини Всесвіту як цілого.

А. В. Манджос.

РЕЛЯТИВІСТСЬКА МЕХАНІКА — механіка, що ґрунтуються на принципах спеціальної відносності теорії. Р. м. вивчає рух частинок (тіл), що відбувається при швидкостях v , сумірних із швидкістю світла c у вакуумі. Оси. рівняння Р. м., що описують релятивістський закон збереження енергії — імпульсу та релятивістське узагальнення другого Ньютона закону механіки, є інваріантними відносно Лоренца перетворень і при $v \ll c$ переходять у рівняння механіки класичної. Наук. основи Р. м. заклав А. Ейнштейн.

Літ. див. до ст. Відносність теорія.

В. І. Коломицев.

РЕЛЬЕФ (фр. relief, від лат. relevo — піднімаю) в географії — сукупність різноманітних за формою, розмірами, віком та походженням нерівностей земної поверхні. Розрізняють позитивні, або опуклі (височини, гори тощо), і негативні, або ввігнуті (улоговини, річкові долини, яри, глибоководні жолоби), форми Р. За розмірами виділяють такі

форми Р.: планетарні, що займають сотні тисяч і мільйони квадратних кілометрів (материкові, ложе океану, серединно-океанічні хребти), мегарельєф з площею в сотні й десятки тисяч квадратних кілометрів (материкові виступи, величезні западини), макрорельєф, мікрорельєф і на орельєф (найдрібніші нерівності, що ускладнюють форми вищого порядку розмірності). Р. утворюється внаслідок взаємодії ендогенних процесів і екзогенних процесів. Залежно від їхньої ролі у формуванні Р. розрізняють морфоструктури і морфоскульптури. Значна роль у формуванні Р. належить також діяльності людини (див. Антропогенні форми рельєфу). Будучи компонентом природно-територіальних комплексів, Р. значною мірою впливає на їхню диференціацію. Вивчає Р. геоморфологія. Див. також Рельєф океанічного дна.

I. М. Рослий.

РЕЛЬЕФ у мистецтві — скульптурне зображення на площині. Р. може бути самостійним твором скульптури або частиною архіт. композиції. Розгортається композиції на площині, можливість перспективної побудови просторових планів і створення ілюзії окружності об'ємів дають змогу відтворювати в Р. складні багатофігурні сцени, архіт. та пейзажні мотиви. По відношенню до площини фону розрізняють Р. заглиблений та опуклий. Опуклий Р. поділяється на високий — горельєф і низький — барельєф. Відомий з епохи палеоліту. Згодом поширився в Старод. Єгипті, Ассирії, Індії, Китаї і особливого розвитку досяг в античному мист., в мист. епохи Відродження, а також в

Рельєф. М. Д. Панасюк. Деталь проекту пам'ятника на честь повстання саперів у Києві 1905. Гіпс. 1927.

пізнішій архітектурі та скульптурі, в т. ч. в укр. архітектурі 17—19 ст. та рад. часу. Заглиблений Р. (кайланогліф) застосовувався в архітектурі Старод. Єгипту, в античній гіллітиці (див. Інталія). Р. вміщують також на медалях, металевих грошах, декоративних виробах (див. Медальєрне мистецтво).

РЕЛЬЕФ ОКЕАНІЧНОГО ДНА — сукупність форм поверхні дна Світового океану. В межах океану дна виділяють материкову обміліну, материковий схил, улоговини, глибоководні западини, підняття та ін. великі форми рельєфу, що належать до елементів макрорельєфу. За сучас. уявленнями вони складають найбільші плане-

тарні форми мегарельєфу — підводні крайові області материков, переходні зони, ложе океану і серединно-океанічні хребти. За даними геофіз. досліджень (гол. чин. глибинного сейсмічного зондування), підводним крайовим областям материков відповідає континентальний тип, ложе океану і серединно-океанічним хребтам — океанічний, переходний тип земної кори. Підводні крайові області материков (до 22% площи Світового океану) включають материкову обміліну (шельф), материковий схил та материкове підніжжя. Для шельфу характерне поєднання реліктових форм рельєфу, що формувались у континентальних умовах (різноманітні льодовикові утворення, затоплені річкові долини і давні берегові лінії тощо), з формами, зумовленими сучас. субаквальними процесами, зокрема течіями (піщані пасма, ерозійні борозни, берегові вали). У тропічних водах у межах шельфу поширені коралові рифи. Материковий схил характеризується поширенням крайових плато, що лежать між крутими уступами, та підводних каньйонів протяжністю до сотень кілометрів. У гирловій частині каньйонів формуються акумулятивні форми — конуси виносу. Материкове підніжжя являє собою полого нахилену хвилясту рівнину завширшки 100—1000 км (до глиб. 3500—4500 м) з переважанням акумулятивних форм рельєфу, що є продуктами руйнування суходолу. Переходна зона — область сучас. гороутворення на межі стикування материков і океанів. Займає бл. 10% площи океану, ширина її 3000—3500 км; охоплює переважно периферію Тихого океану, частково Атлантичного океану і Індійського океану. Рельєф переходної зони представлений глибоководними улоговинами морів, глибоководними западинами (жолобами) — Маріанський жолоб, Тонга жолоб, Курило-Камчатський жолоб та ін., а також острівними дугами — молодими гірськими спорудами, що простягаються, як правило, вздовж внутр. боку глибоководних жолобів. Уздовж гребенів і схилів споруд розташовані вулканічні конуси, окремі вершини яких виходять на поверхню, утворюючи острови. Переходна зона характеризується значною сейсмічністю і проявами сучас. вулканізму. Ложе океану займає найнижчий гіпсометричний рівень земної поверхні і охоплює понад 50% площи дна Світового океану. Для ложа океану характерні обширні абісальні улоговини (див. Абісаль), в межах яких виділяють плескаті рівнини і горбисті височини. Абісальні горби (вис. до кількох сотень метрів) — одна з найпоширеніших форм рельєфу в межах ложа океану, зокрема у Тихому океані. Горби займають до 85% його площи. Улоговини розділені підняттями, що являють собою плато, океанічні вали, на гребенях яких підносяться плосковершинні гори — гайоти (напр., Маркус-Неккер), а також окремі вулканічні гори. Серединно-оке-

анічні хребти (понад 17% площи Саїтового ок.) утворюють підводну гірську систему, що проходить (переважно в меридіональному напрямі) через усі океани. Відносна їхня висота над дном океану — 2000—3500 м. У формуванні рельєфу хребтів велика роль належить розломній тектонічній діяльності (див. *Рифт, Георіфтогенез*). Серединноокеанічні хребти розчленовані поперечними трансформними розломами на окремі сегменти, що зміщені на сотні кілометрів і представлені у рельєфі підводними горстами і грабенами.

Р. о. д. досліджує геоморфологію. Вивчення його, крім наукового, має й велике практичне значення (для пошуків корисних копалин, судноплавства тощо). У дослідженнях Р. о. д. беруть участь, зокрема. Морський гідрофізичний інститут АН УРСР, Геологічних наук інститут АН УРСР та ін. наук. установи.

Літ.: Леонтьев О. К. Дно океана. М., 1968; Леонтьев О. К., Рычагов Г. И. Общая геоморфология. М., 1979; Сорокин А. И. Гидографические исследования Мирового океана. Л., 1980; Шепард Ф. Морская геология. Пер. с англ. Л., 1976. Е. Ф. Шноков.

РЕМ (Remus) — за римською легендою, брат-близнюк Ромула, першого царя Стародавнього Риму. Р. разом із Ромулом вважається легендарним засновником м. Рима. **РЕМАРК** (Remarque, Remark) Еріх Марія (справж. ім'я — Еріх Пауль; 22.VI 1898, Оsnabрюк — 25.IX 1970, Локарно, Швейцарія) — нім. письменник. Учасник 1-ї світової війни. З 1931 — в еміграції (Швейцарія, США). Романи «На західному фронті без змін» (1929), «Повернення» (1931), «Три товариши» (1938), «Люби близнього твоого» (1941), «Тріумфальна арка» (1946), «Іскра життя» (1952), «Час жити і час помирати» (1954), «Чорний обеліск» (1956), «Життя в борг» (1959), «Ніч у Лісабоні» (1963), «Тіні в раю» (посм., 1971), п'еса «Остання зупинка» (1956), незважаючи на окремі ідейні суперечності, пройняті гострою ненавистю до мілітаризму й фашизму, ідеями гуманізму, співчуттям до простих людей.

Те.: У к. р. п е р е к л . — На західному фронті без змін. Х., 1930; Три товариши. К., 1959; Чорний обеліск. К., 1961; Ніч у Лісабоні. «Всесвіт», 1963, № 7—8; Люби близнього твоого. «Всесвіт», 1966, № 8—10; Час жити і час помирати. К., 1974; Р. о. д. п е р е к л . — На западном фронте без перемен. — Возвращение. — Три товарища. Л., 1959; Тени в раю. М., 1972; Чёрный обелиск. — Триумфальная арка. М., 1978; Избранные произведения, т. 1—2. Кишинёв, 1979.

Н. М. Матузова.

РЕМАРКА (франц. remaque, букв. — позначка, примітка) — авторське пояснення в тексті драматичного твору, що стисло характеризує місце дії, зовнішній вигляд або внутрішній стан героя тощо. Поряд з дією та діалогом Р. є ознакою драми як особливого роду худож. л-ри.

РЕМБО (Rimbaud) Жан Нікола Артур (20.X 1854, Шарлевіль — 10.XI 1891, Марсель) — франц. поет. У ранніх віршах Р. відчувається вплив франц. прогресивних романтиків і Ш. Бодлера («Ко-

валь», «Лютъ кесаря» тощо). Ранній поезії притаманні безпосередність ліричного вираження, наближення до життя і розмовної мови. Вітав Паризьку комуну 1871, засуджував її катів («Руки Жанни Марі», «Паризька військова пісня», «Париж заселяється знову»). Наступний етап відзначається напруженістю творчих пошуків (програмний вірш «П'яній корабель»). Після кн. «Сезон у пеклі» (1873), в якій висловив розчарування в творчих пошуках, відійшов від поетичної діяльності. Деякі його починання й експерименти були підхоплені модерністами й доведені до крайності. Мав великий вплив на розвиток франц. і загалом європ. поезії.

І. М. Лозинський.

РЕМБРАНДТ Гарменс ван Рейн (Rembrandt Harmensz van Rijn; 15.VII 1606, Лейден — 4.X 1669, Амстердам) — голландський живописець і гравер. Н. в сім'ї мірошника Гарменса ван Рейна. Навчався в Лейдені у Я. ван Сваненбурга та в Амстердамі у П. Ластмана, де з 1632 постійно жив. Демократичні та гуманістичні ідеї, породжені нац.-визвольною боротьбою голландського народу проти ісп. ярма, надихали Р. протягом усього життя, визначили реалізм і народність його творчості. Р. виступив як сміливий новатор, як майстер великої життєвої правди. Його групові портрети сповнені внутр. драматизму та філософ. узагальнення («Урок анатомії доктора Тюльпа», 1632, Мауріцгейс, Гаага; «Нічна варта», 1642; «Старійшини суконного цеху», або т. з. «Синдики», бл. 1661—62, обидві — в Рейксмузеумі в Амстердамі). Автопортрети та портрети родичів і близьких друзів (портрет Я. Сікса, 1654, зб. Сікса, Амстердам; т. з. братової дружини, 1654, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва). Окрімі портреті й міфологічні сюжети Р. вирішував як жанрові полотна, пройняті глибоким психологізмом («Автопортрет з Саскією», бл. 1634—35, Дрезденська картинна галерея; «Флора», 1634, ДЕ; «Вірсавія», 1654, Лувр, Париж). Євангельські сюжети він використовував для зображення сцен з життя народу («Притча про робітників на винограднику», 1637; «Свята родина», 1645, обидві — в ДЕ). Р. досяг високих мистецьких узагальнень, які надають його шедеврам значення неминущих цінностей («Даная», 1636, ДЕ; «Ассур, Аман і Есфір», 1660, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна; «Повернення блудного сина», бл. 1668—69, ДЕ). Улюбленим художнім засобом Р. було застосування ефектів світлотіні, її нюансів та контрастів, за допомогою яких він досягав великої матеріальності та спрямовував увагу глядача на найголовніше в композиції. Стримана золотисто-червона гама, ла-

конічний малюнок і мерехтіння світла надавали живописній манері художника специфічності та емоційної виразності. Р. зробив великий внесок у розвиток світового реалістичного мистецтва. Був непревершеним майстром офорту («Сліпий Товій», 1651; автопортрети). Вплив Р. проявлявся і в укр. мистецтві, починаючи з середини 17 ст. (портрети Тимоша Хмельницького та його дружини Розандри, Львів. історичний музей; козацького полковника Солонини, не зберігся). Т. Шевченка захоплювало і «рембрандтівське освітлення», і близкуча техніка офортів, які він дбайливо копіював (офортна копія з олійної картини Р. «Притча про робітників на винограднику», замальовки окремих постатей з офорту Р. «Смерть Марії» та ін.). Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також до ст. *Автопортрет*, т. 1, с. 49; на окремих аркушах до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Нідерландське мистецтво*, т. 7, с. 432—433.

Літ.: Ротенберг Е. Рембрандт Гарменс ван Рейн. М., 1956; Білецький П. До питання про «рембрандтівське освітлення». «Мистецтво», 1956, № 4; Білецький П. О. Шевченко і Рембрандт. В кн.: Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції. К., 1959; Рембрандт Харменс ван Рейн. Картини художника в музеях Советского Союза. Альбом. Л., 1971; Андронов С. А. Рембрандт. М., 1981; Шахова К. Таємниче світло. «Всесвіт», 1981, № 8. П. О. Білецький.

«РЕМДЕТАЛЬ» — Всесоюзний науково-дослідний технологічний інститут відновлення спрацьованих деталей машин (ВНДІВСД) ВНВО «Ремдеталь». Підпорядкований Всесоюзному науково-виробничому об'єднанню «Ремдеталь» Держкомсільгосптехніки СРСР. Засн. в 1980 у смт Глевасі (Київ. обл.) на базі Українського філіалу ДержНІІТ (1962—80). В ін-ті діє 20 лабораторій. Осн. завданням ін-ту є розробка наукових основ індустриальних способів, прогресивних технологій, спеціалізованого і уніфікованого обладнання і оснащення для відновлення спрацьованих деталей машин, впровадження їх у виробництво, а також розробка оптимальної схеми розвитку і розміщення виробництв по відновленню деталей машин. Ін-том розроблено і передано виробництву понад 160 техпроцесів відновлення деталей; генеральну схему розвитку і розміщення виробництв Держкомсільгосптехніки СРСР по відновленню деталей; нормативні документи по збиранню і здаванню ремфонду, нормуванню праці і витрачанню матеріалів; оптові ціни на відновлені деталі. Ведуться роботи по створенню 15 потоково-механізованих ліній для відновлення деталей машин тощо.

І. С. Деревець.

РЕМЕЗ Євген Якович [5 (17).II 1896, м. Мстиславль, тепер Могильов. обл. БРСР — 30.VIII 1975, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1924) Київ. ін-т нар. освіти. У 1928—55 викладав у вузах Києва (1933—55 — у Київ. пед. ін-ті, в 1935—38 — у Київ. ун-ті), з 1935 одночасно працював в Ін-ті

Рембрандт. Автопортрет. 1659—60. Кенвуд-гаус. Лондон

Рембрандт. Жінка з дитиною спускається по сходах. Туш, перо. 1636. Приватна збірка. Нью-Йорк.

В. Ремек.

В. М. Ремесло.

Ремез звичайний біля гнізда.

РЕМЕЗ математики АН УРСР. Осн. праці Р. стосуються конструктивної теорії функцій та наближеного аналізу. Він розробив заг. обчислювальні методи чебишовського наближення функцій; алгоритм послідовних чебишовських інтерполяцій (алгоритм Р.), одержав важливі узагальнення теорем характеризації Чебишова — Маркова; теорему про метричну обмеженість поліномів; створив заг. операторний метод побудови залишкових членів.

РЕМЕЗ (Remiz) — рід птахів род. ремезових ряду горобцеподібних. Один вид — Р. звичайний (R. pendulinus), поширений у пд. частині Європи та в Азії. В УРСР зустрічається по всій території, селиться біля водойм. Довж. тіла 10—12 см, маса 7—11 г. Оперення переважно жовтого, рудуватого та коричневого кольорів. Гніздо у вигляді кулі з бічним входом (схоже на рукавичку) Р. роблять з рослинних волокон та пуху на кінці тоненьких гілочок (часто над водою) або між кількома стеблами очерету. Кладку з 7—8 яєць у травні насижує самка 13—14 днів. Живиться комахами. Виконані рештки відомі з голоцену Європи.

РЕМЕК (Remek) Владислав (н. 26. IX 1948, м. Чеське Будейовіце) — льотчик-космонавт ЧССР, Герой Радянського Союзу (1978), Герой Чехословацької Соціалістичної Республіки (1978), майор. Член КПЧ з 1968. Закінчив Вище авіаційне училище в м. Кошице (1970) та Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В грудні 1976 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готовуватися до польоту за програмою «Інтеркосмос». Пройшов повний курс навчання за програмою пілотованого корабля «Союз» та орбітальної станції «Салют». Разом з О. О. Губаревим у складі першого в історії космонавтики міжнар. екіпажу здійснив політ (2—10.III 1978) на кораблі «Союз-28». Корабель З. III було зістиковано з орбітальним наук. комплексом «Салют-6»—«Союз-27» (осн. екіпаж — Ю. В. Романенко і Г. М. Гречко). Космонавти виконали заплановану програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, розроблених ученими СРСР і ЧССР.

РЕМЕР (Rømer) Оле Кристенсен (25.IX 1644, Орхус — 19.IX 1710, Копенгаген) — дат. астроном. Освіту здобув у Копенгагенському ун-ті. В 1671—81 працював у Парижі. З 1681 — професор Копенгаген. ун-ту. В 1675 на основі спостережень затемнень супутників Юпітера визначив швидкість світла. Р. винайшов кілька астр. інструментів, зокрема меридіанний круг і мікрометр для спостереження затемнень. Користуючись ним, визначив схилення та прямі сходження понад 1000 зір.

РЕМЕСЛО Василь Миколайович [н. 28.I (10.2) 1907, с. Теплівка, тепер Пирятинського району Полтав. обл.] — український радянський селекціонер, академік АН СРСР (з 1974) і ВАСГНІЛ (з 1964), доктор с.-г. наук, професор, двічі Герой Соціалістич-

ної Праці (1966, 1977), заслужений діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва (Київ. обл.), працював у різних г-вах та установах агрономом-насіннярем. У 1933—37 — старший наук. співробітник Новоуренської (тепер Ульяновська Ульян. обл.) селекційно-дослідної станції; в 1938—42 і 1947—48 — зам. директора по науці Північно-Донецької держ. селекційної станції. В 1948—64 — заст. директора, а з 1964 — директор Миронівської селекційно-дослідної станції. З 1968 — директор Миронівського ін-ту селекції і насінництва пшеници. Р. розробив методи селекції, які дали змогу створити цінні, всесвітньо поширені сорти пшеници: Миронівська 264, Миронівська 808, Миронівська ювілейна, Миронівська 25 та ін.— всього 17 сортів; автор сортів ярої пшеници: Миронівська рання, Миронівська яра і Миронівська З. Делегат ХХII—ХХVI з'їздів КПРС і ХХII—ХХVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1966. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Левіна, орденами Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1963, Держ. премія СРСР, 1979. В м. Пирятині В. М. Ремеслу споруджено бронзовий бюст.

РЕМЕСЛО — дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці при відсутності внутрівиробничого поділу праці. Найхарактернішою ознакою Р. є виготовлення виробів на замовлення споживача. Розвиваючись у різних сусп.-екон. формacіях, найвищого ступеня Р. досягло за феодалізму. Гол. ремесличими центрами в цей період стають міста. Міські ремісники однакової професії для захисту своїх інтересів організують замкнуті корпорації — цехи. Поглиблення спеціалізації Р., що супроводилося збільшенням кількості цехів, створило матеріальні передумови для мануфактурного поділу праці (див. *Мануфактура*). В розвинутих капіталістичних країнах Р. (на замовлення і на ринок) збереглося гол. чин. у галузях, пов'язаних з обслуговуванням індивідуальних потреб споживача або з виробн. коштовних худож. виробів. Р. поширене в основному в економічно слаборозвинутих країнах, де воно дає значну частину продукції. Однак і тут його витіснене фабрична пром-сть. В 10—13 ст. Р. розвивалось у багатьох містах Київ. Русі. З утвердженням централізованої Російської д-ви великим осередком ремесличого виробн. стала Москва. В рос. містах 16 ст. було вже бл. 200 різних ремесличих спеціальностей. В 16—17 ст. в більшості міст країни виникли цехи, проте міські Р. в Росії не набуло розвинутих цехових форм. Одночасно прибл. з 16 ст. значно поширилось сільськ. Р. На Україні в серед. віки розвинулися різні його галузі й види:

інгварство, чинбарство, шорництво, слюсарство та ін. З кін. 16 — в 1-й пол. 17 ст. майже в усіх значних укр. містах і селищах більшість ремісників була об'єднана в цехи. Найінтенсивніше цехове Р. розвивалось у містах, які дістали т. з. *магдебурзьке право*, — в Києві, Львові, Полтаві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Житомирі, Бердичеві, Стародубі, Ніжині та ін. У 18—19 ст. великого розвитку в окремих районах України набули народні художні промисли: гончарство (Межигір'я, Дибенці, Опішня, Косів), худож. ткацтво (Кролевець, Дігтярі, Клембівка), різьблення на дереві (Полтава, Косів, Яворів, Вижниця), укр. вишивки, килимарство. З зародженням і розвитком капіталізму міське Р. в Росії, в т. ч. на Україні, стало базою становлення великого централізованого капіталістичного виробн., а сільськ. Р.— кустарної пром-сті і розпорошеної капіталістичної мануфактури. В місцях, де капіталістична пром-сть була розвинута слабо, зокрема на землях, Р. було поширене навіть у 20 ст. Внаслідок соціально-екон. відсталості царської Росії та цісарської Австро-Угорщини різні форми Р. тут збереглись у період капіталізму значно більшою мірою, ніж у країнах, промислово більш розвинутих.

В СРСР ремісники й кустарі спочатку були об'єднані в промкооперацію, яку 1960 було ліквідовано, а її підприємства передано в систему держ. місцевої пром-сті. Див. *Кооперація, Домашня промисловість, Кустарна промисловість*.

РЕМИГАННЯ — те саме, що й *жуйка*.

РЕМІЛТАРИЗАЦІЯ (від *re...* і лат. *militaris* — військовий) — відновлення військ. могутності, військ.-екон. потенціалу демілітаризованої (розброєної) держави або частини її території; проведення заходів військ. і військ.-екон. характеру, що заборонялися умовами мирного договору або капітуляції даної держави. Р. супроводиться посиленням реакції, обмеженням або повною ліквідацією демократичних прав і свобод трудящих, придушенням революц. і демократичного руху, гонкою озброєнь, широкою підготовкою до агресивних воєн. Р. дає поштовх зростанню мілітаризації економіки (див. *Мілітаризм*).

РЕМІНІСЦЕНЦІЯ (лат. *reminiscens* — відгомін, спогад) — відгомін події чи враження. 1) В психології — відтворення в пам'яті людини без повторного сприймання того, що відбувалося раніше в її житті (образи предметів і явищ світу, думки, слова, події). Розрізняють два види Р.: згадування відразу, безпосередньо після сприймання чи заучування матеріалу, та власне Р. як поліпшений, повніший від попереднього спогада запам'ятованого за допомогою багаторазового пригадування або безпосереднього відтворення, але через деякий час. Кількісні і якісні характеристики Р.— повнота, точність, яскравість образів — залежать від індивідуальних особливостей пам'яті, часу, що минув з моменту запам'ятання чи заучув-

До ст. Рубенс П. П.

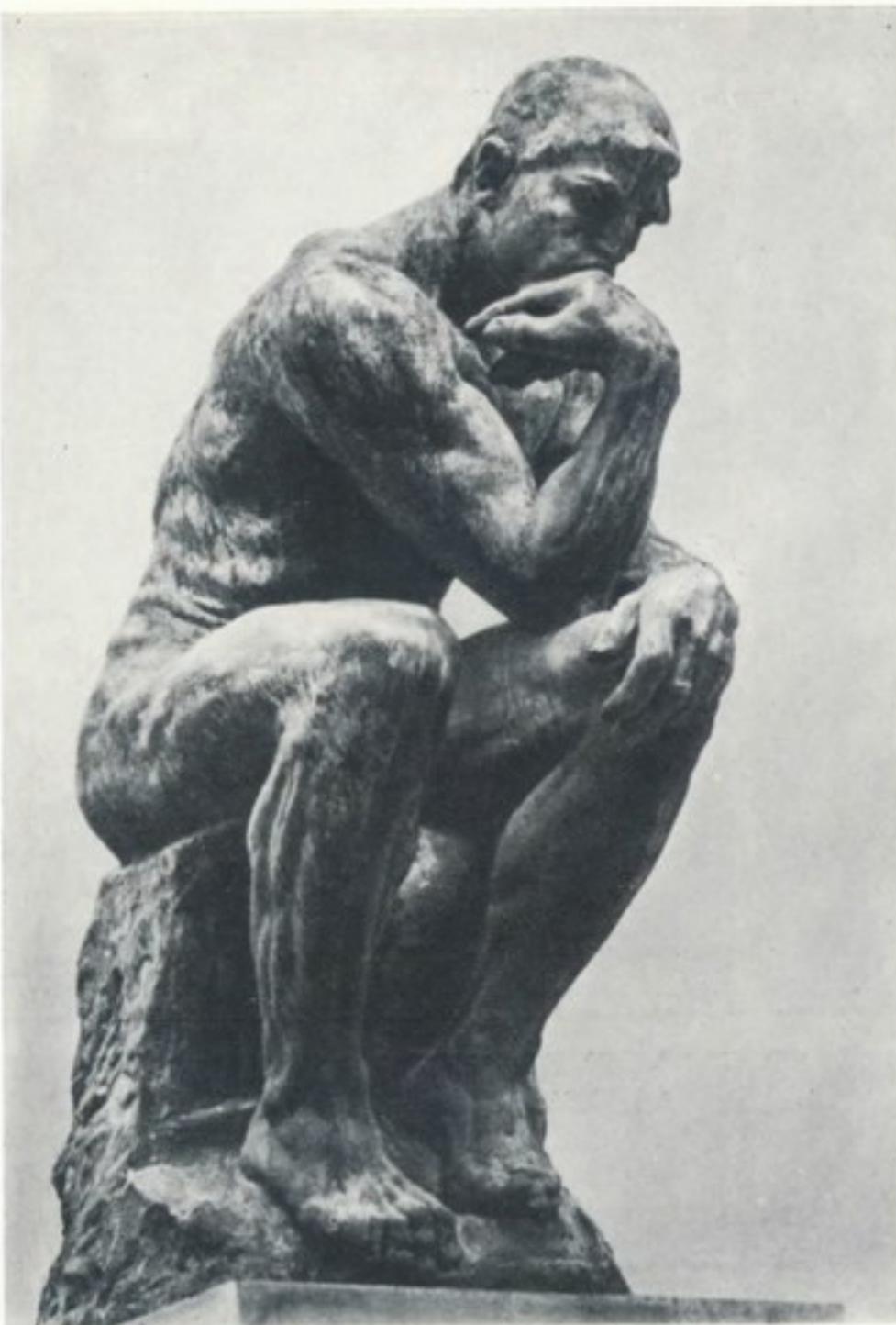
1. Союз Землі і Води.
Близько 1618.

2. Портрет камеристки інфантки Ізабелли.
1625.

3. Бог річки Шельди,
Кібела і богиня міста
Антверпена. Ескіз.
17 ст. Київський музей
західного та східного
мистецтва. 1 і 2 — Державний
Ермітаж у Ленінграді.

1
2
3

4

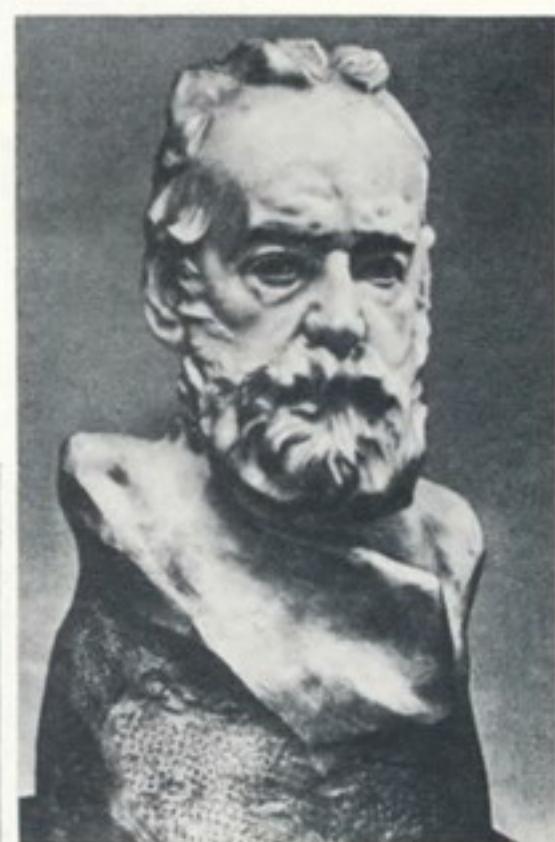

До ст. Роден О.

1. Мислитель. Бронза. 1889.
2. Портрет Ж. Далу. Бронза. 1883.
3. Бронзовий вік. Гіпс. 1877. Державний Ермітаж у Ленінграді.
4. Портрет В. Гюго. Мармур. 1897. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.
5. Громадяни Кале. Гіпс. 1884—88.
6. Поцілунок. Мармур. 1886. 1, 2, 5 — Музей О. Родена. Париж.

5

6

вання матеріалу, змісту матеріалу, міцності запам'ятання, психічного стану і віку людини та багатьох ін. факторів. 2) У літературі — відомі у худож. творі мотивів, образів чи деталей з твору ін. автора.

В. Ф. Шморгун.

РЕМІСІЯ (лат. *remissio* — зниження, ослаблення) — тимчасове ослаблення або зникнення проявів хвороби. Р. характерна для хронічних захворювань (малярії, повторного тифу, деяких нервових і психічних хвороб тощо). Тривалість Р. різна: від кількох днів або тижнів до кількох років або навіть десятків років.

РЕМІСІЯ в економіці — округлення суми платежу по рахунку в бік зниження.

РЕМІСНИЧІ УЧИЛИЩА — в СРСР навч. заклади системи професійно-технічної освіти. Створено 1940 згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви» з метою підготовки кваліфікованих кадрів робітників для різних галузей нар. г-ва (див. *Державні трудові резерви*). До 1940 існували школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). Срок навчання в більшості Р. у. тривав 2—3 роки, до них приймали молодь 14—17 років, як правило, з освітою не нижче 7 класів; учні перебували на держ. утриманні. Відповідно до закону «Про змінення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) Р. у. перетворено на міські й сільські профес.-тех. училища (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*).

РЕМКЕ (Rehmke) Йоганнес (1.II 1848, Ельмсгорн — 23.XII 1930, Марбург) — нім. філософ-ідеаліст, представник іманентної філософії. Професор філософії у Грейфсвальді (1885—1921). Філос. погляди Р. суперечливі й еклектичні. Визнаючи, з одного боку, безпосередню достовірність зовн. світу, Р. у розв'язанні основного питання філософії стояв на позиціях суб'єктивного ідеалізму. Стверджував, що пізнавана реальність не існує незалежно від свідомості, а є іманентною, тобто внутрішньо властивою останній. Тому те, що здається об'єктивним, є, за Р., нічим іншим, як змістом свідомості, продуктом свідомої діяльності суб'єкта. Р. захищав релігію, вважаючи бога «реальним поняттям». Погляди Р. піддав нищівній критиці В. І. Ленін у праці *Матеріалізм і емпіріокритицизм*.

Л. К. Куличенко.

РЕМОНТ (франц. *remonter*, спочатку — поповнення кавалерійських підрозділів кіньми, згодом — підтримання, відновлення) — сукупність техніко-економічних і організаційних заходів, пов'язаних з підтриманням і частковим або повним відновленням сложивної вартості основних фондів (засобів виробництва) або предметів особистого споживання. Залежно від конструктивних особливостей, характеру пошкоджень, ступеня спрацювання частин пристройів, а також від трудомісткості та обсягу відновних робіт розрізняють поточний, середній і капітальний Р.

Поточний Р. провадять для профілактики та з метою усунення раптової затримки в роботі устаткування і дрібних несправностей, заміни деталей, які вийшли з ладу або близькі до граничного спрацювання, або окремих вузлів устаткування. Під час середнього Р. провадять планову перевірку тех. стану устаткування, механізмів, агрегатів, ліквідують виявлені дефекти, а іноді виконують капітальний Р. деяких їхніх частин. Капітальний Р. передбачає повне розбирання і дефектування агрегатів, машин, устаткування, заміну або відновлення спрацьованих деталей, вузлів або механізмів. Витрати щодо поточного й середніх Р. включають у собі вартість продукції підприємства. Витрати щодо капітального Р. осн. фондів здійснюють за рахунок амортизаційного фонду (див. *Амортизація основних фондів*). Р. предметів особистого споживання здійснюють підприємства побутового обслуговування за рахунок населення.

В. О. Ломакін.

РЕМОНТАНТНІСТЬ (від франц. *remontant* — той, що знову підімається, знову цвіте) — здатність рослин протягом вегетаційного періоду цвісти і плодоносити кілька разів. Спостерігається в окремих форм малини, суніць, троянд, іноді у кісточкових порід, напр. у вишні. Р. пов'язана із здатністю рослин закладати плодові бруньки за ін. умов, ніж це відбувається звичайно у даної культури. Закладання нових плодових бруньок у ремонтантних сортів відбувається прискорено — протягом 2—3 тижнів. Нові бруньки відразу проростають, швидко проходить відокремлення бутонів, цвітіння і плодоношення, яке триває до настання заморозків.

РЕМОНТНИЙ МОЛОДНЯК — високопродуктивний молодняк с.-г. тварин, призначений для систематичної заміни в стаді вибракуваних тварин. Кількість Р. м. визначають потребою в заміні вибракованого поголів'я і плановим завданням щодо збільшення осн. стада. При простому відтворенні стада щороку замінюють (в %): корів 15—20, бугаїв 20—25, осн. свиноматок і кнурів 25—30, баранів та вівцематок 15—20, птицю (несучу) — повністю. Остаточну кількість Р. м. в г-ві визначають при складанні плану обороту стада. Р. м. відбирають від кращих за продуктивністю і походженням тварин. Він має бути здоровим, добре розвиненим, без екстер'єрних вад. Для Р. м. створюють кращі умови догляду, годівлі й утримання; у свинарстві Р. м. перевіряють на плодючість і молочність. Див. також *Племінна робота*.

РЕН (Wren) Крістофер (20.X 1632, Іст-Нойл, Уілтшир — 25.II 1723, Гемптонкорт) — англ. архітектор, представник англ. класицизму. У період між 1649 та 1653 вивчав математику в Оксфордському ун-ті. В 1681—83 — президент Лондонського королівського т-ва. У 60-х рр. почав працювати в галузі архітектури. Осн. твори: каплиця Пемброк-коледжу (1663—65) і б-ка Трініті-коледжу (1676—84) у Кем-

бріджі, театр Шелдона (1664—69) в Оксфорді, госпіталь (1682—91) в Челсі, численні споруди в Лондоні, в т. ч. собор св. Павла (1675—1710; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449). Для творчості Р. характерна різноманітність планів і просторових рішень. У деяких спорудах Р. вдавався до прийомів *бароко*.

РЕНАН (Renan) Жозеф Ернест (27.II 1823, Трег'є, Кот-дю-Нор — 2.X 1892, Париж) — франц. філософ, філолог, історик релігії, член Франц. академії (з 1878). Член-кор. Петерб. АН (з 1860). Основні праці: *Історія виникнення християнства*, т. 1—8, 1863—83, *Історія ізраїльського народу*, т. 1—5, 1887—93, та ін. Критикував Біблію, вбачав у Христі не бога, а ідеалізовану людину (галілейського проповідника), за що зазнав нападок клерикалів. За філос. поглядами — прихильник *позитивізму*. Суб'єктивістські соціально-етичні погляди Р. відображені у *Філософських діалогах і фрагментах* (1876) та ін. За політ. поглядами — відвертий противник демократії, виступав проти *Паризької комуни 1871*.

РЕНД — грошова одиниця Південно-Африканської Республіки і Намібії, поділяється на 100 центів.

РЕНЕ (Resnais) Ален (н. 3.VI 1922, Ванн) — франц. кінорежисер. Навчався на акторських курсах та в Ін-ті вищої кіноосвіти. Представник *Нової хвилі* (напрям у франц. кіно). Створив документальні стрічки *Герніка* (1949) та *Ніч і туман* (1956), які є високими зразками антифашист. кінопубліцистики. Художні фільми: *Хіросіма, любов моя* (1959), *Війна скінчилася* (1966; відтворено героїку комуністичного підпілля у франкістській Іспанії) та ін. Деякі фільми, зокрема *Минулого року в Маріенбаді* (1961), *Мюріель, або Час повернень* (1969), *Провидіння* (1976), експериментальні за характером. Особливі фільми Р. удостоєні нагород на міжнар. фестивалях.

Літ.: Божович В. І. Ален Рене. В кн.: Божович В. І. Современные западные кинорежиссеры. М., 1972.

В. Л. Скуратовський.

РЕНЕСАНС (франц. Renaissance — Відродження) — епоха в розвитку культури країн Зх. і Центр. Європи, переходна від середньовічної до культури нового часу. Див. *Відродження*.

РЕНЕТИ (франц. reinettes) — група сортів яблуні з десертними, неребристими плодами, що мають правильну (симетричну) форму. На Україні поширені: Ренет Симиренка, Р. шампанський, Р. ландсберзький, Р. сірий французький, Р. канадський, Р. Кулона, Р. касельський, Р. орлеанський, Р. золотий курський та інші.

РЕНІ (Reni) Гвідо (4.XI 1575, Кальвенцано, Емілія-Романья — 18.VIII 1642, Болонья) — італ. художник, представник *Болонської школи живопису*. Навчався у флан. художника Д. Кальварта в Болонії. З 1605 працював у Римі, з 1622 — в Болонії. Ранні твори Р. позначені впливом Караваджо (*«Мученицька смерть св.*

А. Рене.

К. Рені. Палац Гемптонкорт. Фрагмент південного фасаду. 1689—94.

Г. Рені. Відпочиваюча Венера з Амуром. Державний художній музей. Дрезден.

Петра», бл. 1601—03; «Викрадення Європи», 1610; фреска «Аврора» в Палаццо Паллавічіні-Роспільозі в Римі, бл. 1610, та ін.), пізнішим властиві риси ідеалізації («Оплакування Христа», 1616; «Атланта і Гіппомен», бл. 1625). На Україні окрім творів художника зберігаються в Одес. музеї західного та східного мистецтва («Голова дівчинки») і Харківському художньому музеї («Зняття з хреста»).

Літ.: Щербачева М. И. Картины Гвидо Рени в собрании Эрмитажа. В кн.: Труды Государственного Эрмитажа, т. 1. М., 1956.

РЕНІ — місто Одес. обл. УРСР, районцентр. Розташоване на р. Дунаї, за 3 км від гирла Пруту. Залізнич. вузол. Морський торговельний порт.

Засн. на місці поселення часів Кіївської Русі. Вперше згадується в писемних джерелах 1548. В той час Р. входило до складу Молдавського князівства. В 1621 загарбане Туреччиною і перейменоване на Томарово. Під час рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 Р. двічі (1769, 1790) здобували рос. війська. За Бухарестським мирним договором 1812 Р. відійшло до Росії. У 1821 Р. надано статус міста. Р. було одним з центрів грек. (1821) і болг. (1842) нац.-визв. рухів проти тур. іга. Після поразки Росії в Кримській війні 1853—56 Р. відійшло до Молдавського князівства. За рішенням Берлінського конгресу 1878 місто повернуто Росії. В 1905 залізничники Р. взяли участь у Жовтневому все-російському політичному страйку 1905. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1918 місто окупувала боярська Румунія. Того самого року в Р. створено підпільну комуністичну орг-цію. Після віз'єднання 1940 Бессарабії з СРСР Р.—райцентр Ізмаїльської, з 1954 — Одес. області.

У Р.—хлібний та цегельний заводи, тарно-рибний цех Ізмаїльського філіалу Чорноморського рибопромислового виробничого об'єднання «Антарктика», цех Ізмаїльського маслоробного з-ду, виробнича дільниця Ізмаїльського м'ясокомбінату, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколгоспна будівельна організація, комбінат побутового обслуговування. 7 загальноосвітніх, музична і спортивна школи, 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек. У 1892, 1894 тут діякий час жив М. М. Коцюбинський.

РЕНІЙ (Rhenium; від лат. *Rhe-nus* — Рейн), Re — хім. елемент VII групи періодичної системи елементів Д. I. Менделеєва, ат. н. 75, ат. м. 186, 207. Природний Р. складається із стабільного ізотопу ^{185}Re (37,07%) і слабкорадіоактивного ^{187}Re (62,93%). Існування Р. передбачив Д. I. Менделеєв. Відкрили 1925 німецькі вчені I. i B. Ноддак.

Реній — рідкісний розсіяний елемент, середній вміст у земній корі $1,0 \cdot 10^{-8}\%$ за масою. Супутній мінералам молібдену, міді, платини тощо. Р.—сріблясто-білий тугоплавкий, пластичний метал; густ. 21 030 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 3180° С;

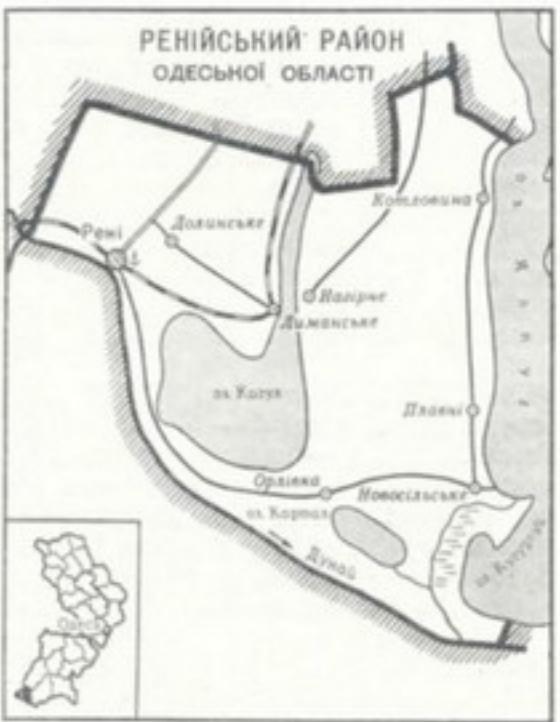
$t_{\text{кпп}}$ 5600° С. Не утворює карбідів, не реагує безпосередньо з азотом і воднем, не розчиняється у соляній й плавиковій к-тах, слабо взаємодіє з сірчаною і легко з азотною к-тами. Джерелом пром. одержання Р. служать в осн. молібденові концентрати. Жароміцні і тугоплавкі сплави Р. з вольфрамом, молібденом, ганталом застосовують для виготовлення деталей надзвукових літаків та ракет. Реніеві покриття служать для захисту ін. металів від корозії та зносу. Р. і його сполуки — ефективні каталізатори.

РЕНІЙСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ

торговельний. Розташований у Килійському гирлі р. Дунаю, за 126 км від Чорного м. в м. Рені Одес. обл. Буд-во почато 1816. За післявоєнні п'ятирічки порт відбудовано, реконструйовано й значно розширене, оснащено сучас. технікою. Він перетворився на велике трансп. підприємство. З 1944 входить до складу Радянського Дунайського пароплавства. Вигідне геогр. положення, сітка під'їзних шляхів сприяють розвиткові Р. м. п. Понад 30 портів Дунаю, Чорного й Середземного морів зв'язані з Р. м. п. Порт має велике значення для дальнього розвитку екон. зв'язків з придунайськими країнами, 85% обсягу експортно-імпортних вантажів становлять вантажі країн — членів РЕВ.

В. М. Шелест.

РЕНІЙСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Зх. Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1982). У районі — 8 населених пунктів, підпорядкованих міській і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Рені. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: пісок і глина. Пд.-зх. і пд. межі району проходять по р. Дунаю. В межах району — озера Кагул, Картал і більша частина оз. Ялпуг. Грунти — чорноземи південні, темно-каштанові. Розташований у степової зоні. Найбільше пром. підприємство — Ренійський цегельний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Рені). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур, соняшнику, винограду та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1981 становила 38,5 тис. га, у

т. ч. орні землі — 32,5 тис. га. Зрошуються 7,6 тис. га. У Р. р.— 6 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Рені, залізнична ст. Фрикацей. Автомоб. шляхів — 144 км, у т. ч. з твердим покриттям — 134 км. Мор. порт Рені. У районі — 21 заг.-осв., музична з 2 філіалами та спортивна школи; 8 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 10 будинків культури і клубів, кінотеатр, 10 кіноустановок, 21 б-ка. У Р. р. видаються газети «Придунайская післява» (з 1944) та «Скінтея дунай» (молд. мовою, з 1948).

Н. В. Савицька.

РЕНГІН (від лат. *gen* — нирка) — фермент класу гідролаз, який належить до підкласу протеолітичних ферментів з невідомим механізмом каталізу. Припускають, що Р. виробляють особливі клітини стінок артеріол ниркових клубочків, звідки Р. надходить у кров та лімфу; діє на фракцію білків плазми крові і сприяє утворенню ангіотензину — гормону, який спричиняє скорочення гладеньких м'язів судин, зниження інтенсивності кровообігу в нирках, зменшення виділення з організму рідини та солей, а також посилення секреції альдостерону кіркою надніркових залоз.

РЕНКЛОДИ (франц. *reines-claudes*) — група сортів сливи з круглими здебільшого жовтими або зеленими плодами. Плоди Р. споживають свіжими, варять варення, компоти тощо. Поширені на Україні сорти: Р. Бове, Р. Альтана, Р. зелений, Р. колгоспний та інші.

РЕНН (Renn) Людвіг (справж. ім'я та прізв.— Арнольд Фрідріх Фіт фон Гольсенеу; 22.IV 1889, Дрезден — 21.VII 1979, Берлін) — нім. письменник (НДР), член Нім. академії мистецтв (з 1950), Герой Праці НДР (1964). Член Компартії Німеччини з 1928. У 1933—35 був ув'язнений фашистами, 1936—47 — в еміграції (у Швейцарії, Франції, Мексіці). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Автор антимілітаристичних романів «Війна» (1928), «Після війни» (1930), «Перед величими змінами» (1936), «Занепад дворянства» (1944), «Війна без битви» (1957), «На руїнах імперії» (1961), «Інфляція» (1963), книг для дітей «Тріні» (1954), «Нобі» (1955), «Герніу і сліпий Азі» (1956) та ін., публіцистичних творів («Подорожі в Росію», 1932, та ін.). Брав участь у 2-й Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930).

Тв.: Укр. перекл.— Війна. Х., 1931; Після війни. Х.—К., 1933; Тріні. К., 1958; Нобі. К., 1959; Розп. перекл.— Крушение. М., 1929; На розвалинах імперії. М., 1964.

Літ.: Топер П. М. Людвіг Рені. М., 1965.

Н. М. Матузова.

РЕНН — місто на Пн. Зх. Франції, адм. ц. департаменту Іль-і-Вілен. Вузол з-ді і автошляхів. Каналом Іль — Ранс сполучений з зат. Сен-Мало (Ла-Манш). 198 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. (виробн. автомобілів, с.-г. машин), військ., електротех., хім., поліграф., текст., швейної та харчової промисловості. 2 університети, політехнічний інститут.

Музей. Архітектурні пам'ятки 15 та 17 ст.

РЕННЕР (Renner) Карл (14.XII 1870, Унтертенновіц, тепер Дольні Дунайовіце, ЧССР — 31.XII 1950, Відень) — австр. державний і політ. діяч, лідер і теоретик австр. правих соціал-демократів, один з ідеологів *австромарксизму*. Наприкінці 19 ст. висунув разом з О. Бауером опортуністичну теорію «культурно-національної автономії». Під час 1-ї світової війни 1914—18 — лідер австр. соціал-шовіністів. У листопаді 1918 — червні 1920 — державний канцлер Австр. республіки, 1931—33 — голова парламенту. Виступаючи за приєднання Австрії до Німеччини (див. *Аншлюс*), 1938 публічно схвалив загарбання фашист. Німеччиною Австрії і Судетської обл. Чехословаччини. Після визволення Австрії 1945 — голова Тимчасового уряду. З грудня 1945 — президент Австр. республіки.

РЕННІН — те саме, що й *сичужний фермент*.

РЕНТА (нім. Rente, франц. гепт, від лат. reddo — повертаю, сплачу) — доход з капіталу, землі або майна, що його регулярно одержують іхні власники, не займаючись підприємницькою діяльністю. Землевласники одержують земельну *ренту*, яка, в свою чергу, виступає у формі абсолютної, диференціальної і монопольної ренти. У багатьох капіталістичних країнах Р. наз. також доход у вигляді *процентів*, який одержують власники грош. капіталу або держателі цінних паперів з твердим курсом, і доход держателів облігацій держ. рентних позик. Зростання кількості капіталістів, які одержують Р., в епоху імперіалізму є одним з проявів паразитизму й загнивання капіталізму на його монополістичній стадії. Особи, які живуть на Р., утворюють паразитичний прошарок суспільства — *рантьє*.

РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ (від нім. gertabel — вигідний, прибутковий) — важливий екон. показник, що характеризує кінцевий результат госп. діяльності підприємства, галузі, нар. г-ва в цілому за відповідний відрізок часу. Відображає ефективність використання авансованих коштів на виробництво продукції. Р. в умовах капіталізму складається під стихійним діянням закону серед. норми прибутку, а в умовах державно-монополістичного капіталізму — закону макс. прибутку (див. *Ціна виробництва, Прибуток*).

За соціалізму Р. базується на сусп. власності на засоби виробництва і забезпечується планомірним веденням нар. г-ва, динамічним розвитком соціалістичної економіки на основі *науково-технічного прогресу*, неухильним зростанням *продуктивності праці*, раціональним розміщенням продуктивних сил країни. В сучас. умовах важливим напрямом забезпечення Р. є перехід на інтенсивні методи господарювання. Р. є необхідною умовою формування фінансових ресурсів для забезпечення високих і сталіх темпів розширеного *відтворення*, розвитку і вдосконалення *матеріально-технічної бази соціалізму*, матеріального стимулювання праці, підвищення добробуту трудящих. Рівень Р. виробництва визначають відношенням прибутку до середньорічної вартості осн. виробничих фондів (див. *Основні фонди*) і *оборотних засобів*. Соціалістичному г-ву притаманні народногосп. Р. і госпрозрахункова Р. Народногосп. Р. виражає інтереси всього суспільства і забезпечує умови для найповнішої реалізації основного економічного закону соціалізму. Госпрозрахункова Р. характеризує ефективність ведення г-ва підприємствами, об'єднаннями, галузями нар. г-ва, які функціонують на основі відносної самостійності в межах суспільної власності. Вона дає підприємствам змогу за рахунок коштів, одержуваних від реалізації продукції, відшкодовувати витрати виробн., одержувати частку чистого доходу у формі прибутку (див. *Чистий доход підприємства, Чистий доход колгоспу*), а також формувати централізований доход суспільства (див. *Податок з обороту*). Госпрозрахункова Р. орієнтує підприємства (об'єднання) на раціональне використання виробничих фондів, зниження *собівартості*, на виявлення резервів підвищення економічної ефективності соціалістичного виробництва і виконує важливу роль у системі госпрозрахункового заохочення іхньої діяльності.

М. Д. Миронов.

РЕНТГЕН (Röntgen) Вільгельм Конрад (27.III 1845, Леннеп, поблизу Дюссельдорфа — 10.II 1923, Мюнхен) — нім. фізик. Навчався у Вищій тех. школі в Цюриху (1865—68). Працював у Вюрцбурзькому (з 1870) і Страсбурзькому (з 1872) ун-тах. Професор Вищої с.-г. школи в Гоенгеймі (з 1875), Страсбурзького (з 1876), Гісенського (з 1879), Вюрцбурзького (з 1888, з 1894 — ректор), Мюнхенського (1900—1920) ун-тів. Р. досліджував п'єзоелектр. і піроелектричні властивості кристалів, встановив взаємозв'язок між електр. і оптичними явищами в кристалах. Дослідження Р. з магнетизму мали велике значення для створення Г. А. Лоренцом електронної теорії. Р. відкрив (1895) проміння, яке назвав Х-промінням (згодом це проміння дістало назву рентгенівського). Рентгенівське проміння широко застосовується у медицині, різних галузях науки і техніки (див. *Рентгенівська астрономія, Рентгенографія, Рентгенодефектоскопія, Рентгенологія, Рентгеноструктурний аналіз та ін.*). Р. перший з фізиків одержав Нобелівську премію (1901).

Літ.: Иоффе А. Ф. Вильгельм Конрад Рентген. «Природа», 1938, № 2; Beier W. Wilhelm Conrad Röntgen. Lpz., 1965.

РЕНТГЕН, Р. Р. — позасистемна одиниця експозиційної дози рентгенівського і гамма-випромінювання, яка характеризує іхню іонізуючу дію (див. *Іонізація*) на повітря. Названо на честь В. К. Рентгена. 1 Р. — доза, при якій відповідна рентгенівському та гамма-випромінюванню корпускулярна емісія (тобто електрони) утворює в $0,001293$ г повітря (в 1 см^3

повітря за нормальних умов) таку кількість іонів, що іони кожного знака мають сумарний заряд $\frac{1}{3} \times 10^9$ Кл (див. *Кулон*). Р. пов'язаний з одиницею експозиційної дози в *Міжнародній системі одиниць* (1 Кулон на кілограм) співвідношенням: $1 \text{ Р.} = 2,57976 \times 10^{-4}$ Кл/кг. Доза в 1 Р відповідає такому опроміненню живого організму, при якому спостерігається той самий біол. ефект, як і при дозі в 1 бер. Для іонізуючих випромінювань іншої природи застосовують фізичний еквівалент рентгена — *фер*.

РЕНТГЕНІВСЬКА АСТРОНОМІЯ — розділ астрономії, який вивчає космічні об'єкти, що випромінюють в рентгенівській області спектра (від 0,1 до 50 ангстремів). Виникнення Р. а. зумовлене розвитком космічної техніки, яка дала можливість виносити прилади за межі земної атмосфери (що поглинає рентгенівське проміння). Вперше рентгенівське випромінювання (р. в.) спостерігалось 1948 від Сонця. В його рентгенівському спектрі знайдено лінії багатократно іонізованих елементів, наявність яких зумовлена високою т-рою (10^6 — 10^7 К). Під час сонячних спалахів інтенсивність р. в. різко зростає. Р. в. за межами Сонячної системи спостерігається з 1962. Виявлено ізотропне (див. *Ізотропія*) фонове р. в. та бл. 500 дискретних джерел р. в. В межах Галактики такими джерелами є її ядро, поодинокі зорі, залишки наднових зір (оболонки й рентгенівські пульсари), рентгенівські подвійні зорі, короткочасні джерела, які мають велику потужність та існують бл. 6—8 місяців; серед. потужність випромінювання цих джерел 10^{36} ерг/с. Поза Галактикою такими джерелами є деякі звичайні галактики, галактики з активними ядрами, скручення галактик, радіогалактики, квазари; потужність випромінювання їх від $2 \cdot 10^{39}$ (звичайні галактики) до $3 \cdot 10^{45}$ ерг/с (квазари). Існують області прозорого газу, нагрітого до т-ри в кілька десятків мільйонів градусів, які є джерелами р. в. В компактних джерелах, які входять у тісні подвійні системи, р. в. виникає внаслідок падіння газу на пульсари або чорні діри. Воно може виникати також при гальмуванні релятивістських електронів у сильних магн. полях. Р. а.— новий ефективний напрям дослідження активних процесів у Всесвіті, пов'язаний з вивченням проблеми походження та еволюції небесних тіл.

Літ.: Фізика космоса. Маленька енциклопедія. М., 1976.

К. І. Чурюмов.

РЕНТГЕНІВСЬКЕ ЗНІМАННЯ — одержання на світлоочутливому матеріалі або магнітній стрічці тіньового зображення об'єктів, просвічуваних рентгенівським промінням. Розрізняють Р. з. прямим і непрямим способами. За прямим способом рентгенівське проміння проходить через об'єкт знімання і безпосередньо потрапляє на світлоочутливий матеріал: спец. (рентгенівську) плівку або пластинку з спектральною чутливістю в діапа-

Л. Рене.

В. К. Рентген.

зоні довжин хвиль 1—100 нм. Зображення, зареєстроване в такий спосіб (рентгенограма), характеризується високою різкістю, проте розмір об'єкта не може бути більшим за формат світлочутливого матеріалу. Щоб різкість зображення при рентгенівському кінозніманні не зменшилась (через переміщування плівки), об'єкт просвічують лише в період експонування (див. Експозиція) кадру. З цією метою на керуючу сітку триелектродної рентгенівської трубки (джерела проміння) рентгенівського апарату подають імпульси струму від комутатора, пов'язаного з стрічкопротяжним механізмом кінознімального апарату. Частота кінознімання — від одиниць до 100 тис. кадрів/с (високошвидкісне імпульсне Р. з.), час експонування кадру — 15 нс і більше. За непрямим способом Р. з. зображення, створене рентгенівським промінням на флуоресціюючому екрані рентгенівського апарату (роздільна здатність екрана 2—3 лінії/мм), знімається з екрана фото- чи кіноапаратом на флуорографічну плівку (з спектральною чутливістю в діапазоні довжин хвиль 400—600 нм) або реєструється на магн. стріці *відеомагнітофона*. Яскравість зображення на екрані посилюють електронно-оптичними перетворювачами, перетворювачами такого типу у поєднанні з телевізійними системами та ін. способами. Р. з. поряд з ін. видами знімання у невидимому промінні (інфрачервоному, ультрафіолетовому) застосовують при дослідженнях внутр. будови об'єктів у медицині, біології (див. Рентгенографія), дефектоскопії тощо.

Літ.: Рабкин И. Х., Ермаков Н. П. Электронно-оптическое усиление, рентгенотелевидение, рентгенокинематография. М., 1969; Кудряшов Н. Н. Специальные киносъемки. М., 1979.

О. А. Янушевський.

РЕНТГЕНІВСЬКЕ ПРОМІННЯ, рентгенівське випромінювання — електромагнітне іонізуюче випромінювання з довжиною хвилі λ від 10^{-4} до 10^3 Å. Р. п. умовно поділяють на м'яке ($\lambda > 2\text{Å}$) і жорстке ($\lambda < 2\text{Å}$). Залежно від механізму виникнення розрізняють гальмівне Р. п. і характеристичне Р. п. Гальмівне Р. п. виникає при різкому гальмуванні рухомих заряджених частинок (див. Гальмівне випромінювання) і характеризується неперервним спектром частот (див. Рентгенівські спектри). Характеристичне Р. п. виникає після іонізації атома з викиданням електрона однією з його внутр. оболонок. Ця іонізація може бути результатом зіткнення атома з швидкою частинкою (первинне Р. п.) або поглинання атомом фотона (флуоресцентне Р. п.). Характеристичне Р. п. має лінійчастий спектр частот, характерний для атомів кожного елемента. Найпопулярнішими джерелами Р. п. є рентгенівські трубки (двохелектродні електровакуумні пристрії, в яких Р. п. одержують, бомбардуючи анод швидкими електронами) і синхротрони. Природні джерела Р. п.— деякі радіоактивні ізото-

пи, Сонце та ін. космічні об'єкти. Р. п. дифрагує, заломлюється, розсіюється, здатне до повного відбиття, має велику проникну здатність. Спричинює люмінесценцію деяких речовин, іонізацію, фотоефект тощо. Дозу випромінювання Р. п. вимірюють у рентгенах. Р. п. реєструють за допомогою іонізаційних камер Гейгера — Мюллера лічильників, сцинтиляційних лічильників та ін. пристріїв. Відкрив проміння (1895) В. К. Рентген; осн. його властивості досліджували Ч. Г. Баркла, У. Л. Брігг, М. Лауе, Дж. Стокс та ін. вчені. Р. п. широко використовується в науці і техніці, напр. у рентгенівській астрономії, рентгенодіагностичній, рентгеноструктурному аналізі, рентгенографії, рентгенології.

Літ.: Блохин М. А. Физика рентгеновских лучей. М., 1957; Майзель А., Леонхардт Г., Сарган Р. Рентгеновские спектры и химическая связь. Пер. с нем. К., 1981.

Е. Й. Харьков.

РЕНТГЕНІВСЬКИЙ АПАРАТ — сукупність технічних засобів для одержання і використання рентгенівського проміння. В складі Р. а. виділяють рентгенівський живильний пристрій (пульт керування, високовольтний випрямний пристрій), рентгенівський випромінювач (рентгенівська трубка у металевому кожусі), пристрій для візуалізації і реєстрації рентгенівського зображення (приймачі випромінювання — флуоресціюючий екран, касета з плівкою, електрографічні пластини та ін.), штативний пристрій, пристрій для формування поля випромінювання (відсюда гратки, діафрагми, тубуси, автоматичні реле експозиції). Висока напруга на рентгенівську трубку подається по високовольтних кабелях або безпосередньо з трансформатора. В останньому випадку трубка і трансформатор перебувають в одному блоці. Для сучас. апарату характерне високе насичення елементами автоматики та електроніки. З метою посилення яскравості зображення і зниження дози опромінення застосовують електронно-оптичні перетворювачі або підсилювачі (ЕОП) та телевізійні установки. З екрана ЕОП і телевізора можна знімати зображення на кіно-, рентгенівську та магнітну плівки. За призначением Р. а. поділяють на медичні (для рентгенодіагностики та рентгенотерапії) і технічні (для рентгенівської дефектоскопії, структурного рентгенівського аналізу). Залежно

від конструкції і умов експлуатації Р. а. бувають стаціонарні, пересувні і переносні. Напруга на рентгенівській трубці залежить від призначення Р. а. і в діагностичних апаратах становить 35—150 кВ, в апаратах для дефектоскопії — до 2000 кВ, а сила струму — від 2 до 1000 мА. Для фіксації на плівці швидкоплинних процесів служать імпульсні апарати, в яких сила струму досягає 4000 А. Р. а. обладнані системами електричного та радіаційного захисту.

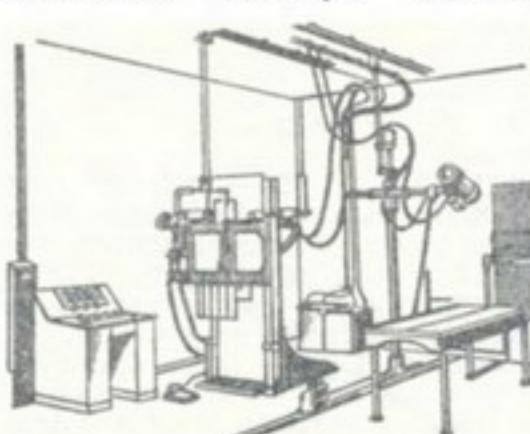
Я. С. Бабій.

РЕНТГЕНІВСЬКІ СПЕКТРИ — спектри випромінювання та поглинання електромагнітних хвиль, довжина яких становить від 10^{-4} до 10^3 Å, тобто в інтервалі рентгенівського проміння. Р. с. поділяють на неперервні (гальмівні) та лінійчасті (характеристичні спектри). Частина при гальмуванні може віддавати (випромінювати) довільну частину своєї енергії. Тому Р. с., що характеризує таке випромінювання, є неперервним. Довжина його найкоротшої хвилі відповідає випадку, при якому вся кінетична енергія загальмованої частинки переходить в енергію рентгенівського фотона. Неперервний Р. с. є частково поляризованим, а його інтенсивність зростає із збільшенням кінетичної енергії частинки. Р. с., що характеризує енерг. переходи внутр. електронів атома, є лінійчастим. Його лінії поєднують у серії, що їх позначають літерами K, L, M тощо, відповідно до електронних шарів. Напр., K-серія відповідає переходам електронів з віддалених від ядра оболонок на найближчі до нього K-оболонку. Лінійчастий Р. с. є неполяризованим, а інтенсивність його ліній визначається добору правилами. За частотою лінійчастого Р. с., використовуючи Мозлі закон, визначають порядковий номер елемента хімічного. Р. с. застосовують, зокрема, в рентгеноструктурному аналізі.

Е. Й. Харьков.

РЕНТГЕНО... — частина складних слів, що вказує на зв'язок із поняттям «рентгенівське проміння» (рентгенографія, рентгенологія).

РЕНТГЕНОГРАФІЯ (від рентгено... і грец. γράφω — пишу) — один з основних методів рентгенологічного дослідження, який полягає в одержанні тіньового зображення (рентгенограм) органа або частини тіла на рентгенівській плівці при проходженні через них рентгенівського проміння. Під час Р. досліджувана частина тіла хворого міститься між рентгенівською трубкою і алюмінієвою касетою з рентгенівською плівкою. Р. провадять не менш ніж у двох взаємно перпендикулярних проекціях. На рентгенограмі виявляються деталі, які не можна розглядіти при рентгеноскопії. Метод Р. дає можливість порівнювати кілька рентгенограм, зроблених повторно через будь-який час. Правильний вибір технічних умов при Р. істотно полегшується тим, що до сучасних рентгенівських апаратів додаються інструкції, які містять детальні таблиці експозицій, роз-

Стаціонарний діагностичний рентгенівський апарат типу РУМ-5.

рахованих для усіх частин тіла і органів людини середньої маси і росту. Див. також Рентгенодіагностика.

РЕНТГЕНОДЕФЕКТОСКОПІЯ — метод дефектоскопії, що ґрунтуються на просвічуванні контролюваних виробів рентгенівським промінням. При рентгенодефектоскопічному контролі (мал.) з одного боку виробу встановлюють рентгенівський апарат (або бетатрон), а з другого розміщують рентгенівську плівку (або, напр., екран, вкритий люмінофорами). За найпоширенішим фотографічним методом Р. наявність дефектів встановлюють залежно від ступеня почорніння рентгенівської плівки. Якщо у виробі дефектів немає, плівка чорніє рівномірно. При наявності дефектів на ній виникають місця з різним ступенем почорніння. Розрізняють також методи Р.: візуальний, за яким тіньове зображення виробу вивчають на люмінесціючому екрані; іонізаційний, що ґрунтуються на реєструванні інтенсивності рентгенівського проміння, що пройшло крізь виріб, за допомогою іонізаційної камери або лічильника, і ксерографічний (див. Ксерографія). Рентгенодефектоскопією в литих виробах виявляють тріщини, раковини, пористість, ліквацию, в зварюваних з'єднаннях — газові, шлакові та ін. включення в наплавленому металі, непроварі тощо. В кованих, пресованих і штампованих виробах за допомогою Р. виявляють великі тріщини і розшарування. До Р. вдаються також, щоб виявити порівняно великі тріщини і руйнування деталей в процесі дослідження й експлуатації складних конструкцій, для перевірки якості монтажу різних пристрій.

Літ.: Румянцев С. В. Радиационная дефектоскопия. М., 1974.

Л. С. Фельдман.

РЕНТГЕНОДІАГНОСТИКА (від рентгено... і діагностика) — розпізнавання ушкоджень і захворювань людини та тварин за допомогою рентгенівського проміння на основі даних рентгенологічного дослідження. Р. базується на властивостях рентгенівського проміння проникати крізь непрозорі тіла. В основі Р. лежать два основні методи — рентгеноскопія і рентгенографія. Рентгенівське проміння проникає крізь тіло по-різному, залежно від довжини хвилі проміння, коефіцієнта поглинання його різними речовинами, товщини об'єкта; це також стосується органів і тканин людського тіла. Наприклад, при дослідженні грудної клітки видно тіні різної інтенсивності — густі тіні (ребра, хребці, ключиці, лопатки, грудина), слабші тіні, які зливаються (м'язи, судини, нерви, лімфатичні вузли), і майже прозорі тіні легеневої тканини, тобто на рентгенограмі або екрані видно лише те, що контрастує. Для Р. деяких органів (кісток, серця, легень) є природні умови контрастності; стравохід та органи черевної порожнини мають однакову щільність, тому без штучного контрастування неможливе їх рентгенівське дослідження. Контрастують ці ор-

гани після введення в них нешкідливих для організму речовин, що складаються з елементів з великим атомним числом (сірчанокислий барій, серозин, білітраст тощо) або, навпаки, з малим атомним числом (повітря, кисень та ін. нешкідливі гази). Р. допомагає з'ясувати наявність перелому кістки, запалення легень, пухлини, локалізацію патологічного процесу і ступінь його розвитку. Повторно досліджуючи хворого за допомогою рентгенівського проміння, можна спостерігати перебіг патологічного процесу. Див. також Флюорографія.

Літ.: Методика и техника рентгенологического исследования. М., 1969; Линдебратен Л. Д. Этапы диагностического анализа рентгенограмм. «Вестник рентгенологии и радиологии», 1972, № 2; Михайлов А. Н. Справочник по рентгенодиагностике. Минск, 1980.

РЕНТГЕНОКІМОГРАФІЯ (від рентгено..., грец. κίμω — хвиля і γράφω — пишу) — рентгенологічний метод дослідження, що дає можливість реєструвати на рентгенівській плівці рухи серця, великих судин, шлунка, діафрагми тощо. Апарат для Р. (рентгенокімограф) має рухому свинцеву сітку з вузькими щілинами, через які на плівку проектиуються окремі ділянки обстежуваного органа. На кімограмі одержують хвилясті лінії або зубці, які відображують рухи органа на ділянці, рівній ширині щілин. Р. допомагає розпізнавати деякі захворювання (аневризму аорти, інфаркт міокарда та ін.). Р. запропонував польський лікар Б. Сабат (1911). Див. також Рентгеноскопія, Рентгенографія.

РЕНТГЕНОЛОГІЯ (від рентгено... і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає природу діяння й застосування рентгенівського проміння. Початок Р. поклав німецький фізик В. К. Рентген, який 1895 відкрив промені, що пізніше були названі його ім'ям. Під Р. звичайно розуміють медичну Р., хоча рентгенівські промені мають достатньо широке застосування і в техніці (використовуються для рентгеноструктурного та рентгеноспектрального аналізів, в кристалографії, у вивченні фізики твердого тіла тощо). Медичну Р. поділяють на рентгенотехніку (див. Рентгенівський апарат), рентгенодіагностику (див. Рентгенографія, Рентгенокімографія) та рентгенотерапію. Рентгенотехніка включає фізику рентгенівських променів, дозиметрію, конструкцію рентгенівських апаратів та трубок. Використання рентгенівського випромінювання з метою виявлення функціональних та анатомічних змін в органах і тканинах людини належить до рентгенодіагностики. Рентгенотерапія за останні роки увійшла в радіологію медичної.

Піонерами та основоположниками Р. в Росії були О. С. Попов, І. Р. Тарханов, В. М. Тонков, Д. Ф. Решетілло, Л. Л. Гольст та ін.; в Австрії — Г. Гольцкнхт; в Німеччині — Г. Альберс-Шенберг, А. Келер, в США — Л. Леонард, Л. Коул; у Франції — А. Беклер, Ж. Бергонье; в Англії —

М. Давідсон, Ч. Холленд та ін. Перший в нашій країні н.-д. ін-т рентгенологічного профілю був заснований в Петрограді. В 1920 створені рентгенологічні н.-д. ін-ти в Харкові та Києві. В 1923—24 в Харківі та Одесі мед. ін-тах та Одес. ін-ті уздосконалення лікарів були створені перші кафедри рентгенології. В 1927 таку кафедру було створено в Київ. мед. ін-ті; в 1928 — Харків., в 1932 — Донецькому, в 1936 — в Київ. ін-тах уздосконалення лікарів. Великий внесок у розвиток Р. в нашій країні в рад. часі зробили А. К. Яновський, М. І. Нем'юнов, С. А. Рейнберг, зокрема на Україні — С. П. Григор'єв, С. П. Тесленко, М. М. Ісащенко, М. К. Афанасьев, В. А. Дяченко, О. А. Лемберг та ін. Досягнення Р. залежать від розвитку багатьох галузей — фізики, електроніки, машинно-та приладобудування. Одночасно Р. впливає на розвиток таких мед. дисциплін, як торакальна (грудна) хірургія, кардіологія та ін. Перед сучас. Р. стоїть завдання подальшого уздосконалення мед. рентгенотехніки та методики обстеження хворих. Рентгенологічну допомогу населенню здійснюють рентгенодіагностичні кабінети та відділення. В УРСР наукову та практичну діяльність в галузі Р. очолює Рентгенорадіологічний і онкологічний київський науково-дослідний інститут.

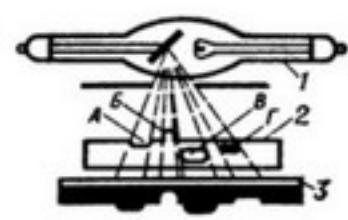
Літ.: Позмогов А. И. Развитие рентгенологии в УССР за годы Советской власти. «Вестник рентгенологии и радиологии», 1972, № 6; Линдебратен Л. Д., Наумов Л. Б. Медицинская рентгенология. М., 1974.

А. I. Позмогов.

РЕНТГЕНОРАДІОЛОГІЧНИЙ І ОНКОЛОГІЧНИЙ КИЇВСЬКИЙ НАУКВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1920; сучасна назва з 1946. В складі ін-ту (1981): 7 наук.-дослід. відділів, 20 відділень та лабораторій, клініка на 510 ліжок. Колектив ін-ту розробляє нові методики рентгенологічної, радіоізотопної та ін. видів діагностики злоякісних новоутворень, а також способи лікування онкологічних захворювань. Інститут — центр надання кваліфікованої допомоги хворим на онкологічні захворювання та розробці наук. проблем з рентгенології та онкології в УРСР. Ін-том щорічно видаються міжвідомчі збірники наук. праць «Клиническая онкология» та «Клиническая рентгенология». З Ін-том пов'язана наукова діяльність Р. Е. Каєвського, О. А. Кронтovського, В. К. Роша та ін. вчених.

А. I. Позмогов.

РЕНТГЕНОСКОПІЯ (від рентгено... і грец. σκοπέω — розглядаю) — один з основних методів рентгенологічного дослідження, одержання на флуоресціючому (що світиться) екрані площинного позитивного зображення досліджуваного об'єкта. При Р. хворий перебуває між екраном і рентгенівською трубкою. Р. провадять гол. чин. при рентгенодіагностиці захворювань внутрішніх органів, розташованих в черевній і грудній порожнинах, що дає можливість під контролем зору вив-

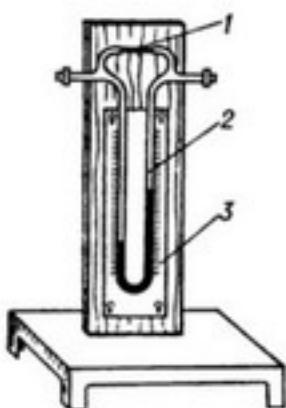

Рентгенодефектоскопія:

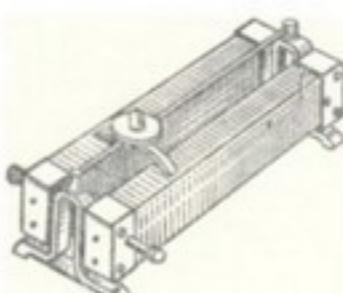
1 — рентгенівська трубка; 2 — контролюваний виріб; 3 — рентгенівська плівка з зображенням густини почорніння в різних місцях; А, Б, В і Г — дефектні місця виробу.

Ж. Реноар.

Реометр:
1 — капілярна трубка;
2 — трубка диференціального манометра;
3 — шкала.

Повзунковий реостат.

чати стан і функції цих органів. Див. також *Рентгенографія*.

РЕНТГЕНОСТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ — сукупність методів дослідження атомної структури речовини на основі вивчення *дифракції* рентгенівського проміння від даної речовини. Р. а. ґрунтуються на тому, що для рентгенівського проміння кристали є природними *дифракційними гратками*. Дифракційна картина залежить від характеру просторового розміщення атомів у кристалічній гратці, їхньої хім. природи і *довжини хвилі* рентгенівського проміння. В Р. а. застосовують рентгенівські апарати з фотографічною реєстрацією та рентгенівські дифрактометри з спец. *детекторами*. Найпоширенішими методами Р. а. є: метод Лауе, яким користуються для перевірки ступеня монокристалічності матеріалу; метод Дебая—Шерера — для вивчення полікристалів, зокрема розмірів їхніх кристалічних граток, *текстури*, величини мех. напружень; метод Бормана, яким досліджують *дислокації* монокристалів та ін. Дифракцію рентгенівського проміння на кристалах відкрив 1912 М. *Лауе*. В 1916 П. *Дебай* запропонував використовувати її для дослідження структури полікристалічних матеріалів. Методи Р. а. застосовують також у біології при дослідженні будови антибіотиків, білків, вітамінів, нуклеїнових кислот тощо. Див. також *Електронографія*, *Нейтронографія*, *Рентгенодефектоскопія*.

П. П. Кузьменко.
РЕНТГЕНОТЕРАПІЯ — один з методів *променевої терапії*, при якому для лікування використовують *рентгенівське проміння*. Метою Р. є пригнічення життєдіяльності клітин патологічно змінених тканин або повне їх зруйнування, без пошкодження, однак, здорових тканин. При Р. враховують, що найчутливішими до рентгенівського проміння є статеві залози, кровотворні органи, лейкоцити, клітини злоякісних пухлин. Кожному хворому визначають індивідуальну дозу опромінювання. Р. широко використовується для лікування захворювань шкіри, слизових оболонок тощо. Особливе значення Р. має при лікуванні злоякісних пухлин різних органів. Часто Р. використовують разом з *хіміотерапією* і лікуванням гормональними препаратами.

РЕНУАР (Renoir) Жан (15.IX 1844, Париж—12.II 1919, там же) — франц. кінорежисер. Син П. О. Реноара. В 1919—23 працював як художник-кераміст. Перші фільми: німі — «Дочка води» (1924), «Нана» (1926, за Е. Золя), «Маленька продавщиця сірників» (1928, за Г. К. Андерсеном); звукові — «Будю, врятований з води» (1931), «Тоні» (1934), «Злочин пана Ланжа» (1935). В 1935 — 38 зблишився з рухом Нар. фронту, керував постановкою фільму «Життя належить нам» (1936, на замовлення Франц. компартії). Ідеями цього руху пройнятій фільм «Велика ілюзія» (1937). Поставив також картини: «Заміська прогулянка» (1936, за Г. де

Мопассаном), «На дні» (1936, за М. Горьким), «Марсельєза» (1938), «Людина-звір» (1938, за Е. Золя), «Правила гри» (1939). В 1941—51 жив у США. Фільми 50-х років переважно видовищні: «Золота картина» (1952, за П. Меріме), «Сніданок на траві» (1959) та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Моя життя и мои фильмы. М., 1981.

Літ.: Жан Реноар. Статьи. Интервью. Воспоминания. Сценарии. Пер. с франц. М., 1972.

РЕНУАР (Renoir) П'єр Огюст (25.II 1841, Лімож — 17.XII 1919, Кань-сюр-Мер, поблизу Ніцци) — франц. живописець, графік і скульптор, представник *імпресіонізму*. З 1845 жив у Парижі. Творчий шлях розпочав як мастер декоративного розпису на фарфорі і тканинах. У 1862—64 навчався в Школі красних мистецтв і в майстерні Ш. Глейра, де зблишився з К. Моне, А. Сіслеєм та ін. художниками. В ранніх картинах («Шиночок матінки Антоні», 1866) наслідував Г. Курбе. Пізніше Р. захопився передачею ефектів світла, вібраторного повітря, кольоровими нюансами. Кращим твором Р. властиві життерадісність, досконалість малюнок, витончений колорит: «Купання на Сені» (1869), «Портрет К. Моне» (1872), «Купальниця», «Гойдалка», «Бал в Мулен де ла Галетт» (всі — 1876), «Портрет Жанни Самарі» (етюд 1877), «Парасольки» (1879), «Дівчина з віялом» (1881), «Дівчата в чорному» (1883) та ін. Серед скульптурних робіт — «Венера» (1914—16). Картини Р. зберігаються в музеї *імпресіонізму* в Парижі, ДЕ в Ленінграді, музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Імпресіонізм*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Вельчинская И. Реноар. Альбом. М., 1970; Реноар Ж. Огюст Реноар. Пер. с франц. М., 1970; Першою А. Жизнь Реноара. Пер. с франц. М., 1979.

РЕНУВ'Є (Renouvier) Шарль (1.I 1815, Монпельє — 1.IX 1903, Прад) — франц. філософ-ідеаліст, засновник франц. *неокантіанства* (неокритицизму), член Академії моральних і політ. наук (з 1900). За освітою — математик. Філософія Р.—еклектичне поєднання феноменалізму Юма з апріоризмом Канта. Р. виходив із самоочевидної реальності фактів свідомості, тому він заперечував існування «речей у собі» (див. «Річ у собі» і «річ для нас»), розглядаючи їх як явище. Він вважав, що досвід є сукупністю явищ, а відношення мислення і буття — принципова координація *суб'єкта і об'єкта* пізнання. В його філософії, як писав В. І. Ленін, «зв'язок явищ, порядок, закон оголошується апріорним, закон пишеться з великої букви і перетворюється в базу релігії» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 204). Р. створив систему категорій, у якій центр. місце посідає категорія відношення. Пізніше він займався проблемами моралі й свободи волі. Впливув на формування франц. *персоналізму*.

РЕНЬЄ (Régnier) Анрі Франсуа Жозеф де (літ. псевд.— Гюг Вінь; 28.XII 1864, Онфлер — 23.V 1936, Париж) — франц. поет, член

Франц. академії (з 1911). Стояв біля джерел символізму, в той же час зберігаючи зв'язок з традиціями романтиків і «парнасців» (див. «Парнас»). Найзначніші вірші написав на межі 19 та 20 ст. (збірки «Ігри поселян і богів», 1897; «Глиняні медалі», 1900; «Місто вод», 1902; «Крилати сандалія», 1906). Основні творчі досягнення Р. пов'язані з лірикою. Автор романів «Страх перед коханням» (1907), «Гришниця» (1920), «Я, вона і він» (1935) та ін., збірок оповідань «Яшмова палиця» (1897), «Лаковий піднос» (1913), «Втрачене щастя» (1924) та ін., есе.

Тв.: Укр. перекл. — Мармурова жінка. Х., 1926; [Вірші]. В кн.: Суздір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл. — Собраніє сочинений, т. 1—19. Л., 1923—26; Яшмовая трость. Л., 1925; Воля короля. Л., 1925; [Вірші]. В кн.: Эренбург И. Тень деревьев. Стихи зарубежных поэтов. М., 1969.

Л. А. Єремеєв.

РЕОБАЗА (від грец. *ρέος* — плин та *βάσις* — основа) — мінімальна сила постійного електр. струму, що здатна викликати збудження нерва чи м'яза при тривалій його дії. Це — *поріг подразнення* для постійного струму. Р., як і хронаксія, характеризує збудливість тканин і органів. Термін «реобаза» ввів у фізіологію 1909 франц. вченій Л. Лапік. Р. наз. також пороги величини не тільки електричних, а й ін. подразників — мех., світлових тощо.

РЕОГРАФІЯ (від грец. *ρέος* — плин і *γράφω* — пишу) — метод вивчення кровонаповнення якої-небудь ділянки тіла шляхом графічної реєстрації коливань його електричного опору. Метод заснований на тому, що при пропусканні через ділянку тіла змінного струму високої частоти (16—300 кГц) роль провідника струму виконують рідкі середовища організму, перш за все, кров. Електричний опір органів і тканин залежить від кровонаповнення. Коливання електричного опору реєструються апаратом-реографом у вигляді кривої — реограми. Розташовуючи електроди над різними органами людини, можна реєструвати реограму кінцівок (периферична Р.), легень, печінки, мозку (реоценцефалографія), серця (реокардіографія) та ін. Р. застосовується в фізіології і медицині, зокрема у медицині як один з діагностичних методів при захворюваннях серця, судин та ін. внутрішніх органів, а також при крововтраті і шоку.

РЕОЛОГІЯ (від грец. *ρέος* — плин і *λόγος* — вчення) — розділ механіки сущільного середовища, який вивчає явища деформування (див. *Деформація*) твердих тіл і руху рідин, в яких мають місце *релаксація* і *повзучість*. Ці явища післядії властиві переважно більшості матеріалів, але найяскравіше вони виявляються в полімерних матеріалах (див. *Полімери*) і рідинах з великою в'язкістю. Велику увагу в Р. приділяють вивченю властивостей гелів, золів та ін. дисперсних систем. Методи Р. широко використовують, зокрема, в металургії та полімерному виробництві, гірничій справі, медицині.

Літ.: Савін Г. М., Рушицький Я. Я. Елементи механіки спадкових середовищ. К., 1976; Рейнер М. Реологія. Пер. с англ. М., 1965. Я. Ф. Каюк.

РЕОМЕТР (від грец. *ρέος* — плин і *μετρέω* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють витрату газів; різновид *витратоміра*. Дія Р. засновується на вимірюванні перепаду тисків газів, лінійно пов'язаного з іхньою витратою, у капілярні трубці або ін. дроселюючому пристрії (див. *Дроселювання*), встановленому в трубопроводі. Різницю тисків визначають диференціальним манометром (дифманометром) Р. (мал.) з шкалою в одиницях витрати ($\text{см}^3/\text{хв}$, $\text{л}/\text{год}$). Реометрами вимірюють витрату газу (до $10^4 \text{ л}/\text{год}$) в апаратах, де хлорують воду, у приладах для змішування газів у певному співвідношенні тощо.

РЕОМЮРНА ШКАЛА — див. *Температурні шкали*.

РЕОСТАТ (від грец. *ρέος* — плин і *στατός* — стоячий, нерухомий), резистор змінний — електричний апарат (пристрій), яким регулюють і обмежують силу струму або напругу в колі електричному. Оси. частиною Р. є провідний елемент зі змінним електричним опором, величину якого можна змінювати плавно або ступінчасто. Розрізняють Р.: пускові, пускорегулювальні, навантажувальні і збуджувальні; з повітряним, масляним або водяним охолодженням. Залежно від матеріалу провідного елемента Р. бувають металеві (найпоширеніші), рідинні і вугільні. До найпростіших металевих належать повзункові Р. (мал.), що в них величину електр. опору змінюють, переміщуючи контактний повзунок по витках дроту, виготовленого з матеріалу високого питомого опору. Рідинні Р. являють собою посудини з електролітом, в який занурено електроди. Електр. опір таких Р. регулюють, змінюючи віддалю між електродами або глибину іхнього занурення. Вугільні Р. складаються з стовпчиків, набраних з тонких вугільних шайб. Іхній електр. опір залежить від величини прикладеного до стовпчиків тиску. Р. найчастіше застосовують в електротехніці.

РЕОФГЛЬНІ ТВАРИНИ, реофіли (від грец. *ρέος* — плин і *φίλος* — люблю) — водяні тварини, що живуть у проточних водах. Р. т. киснелюбні і потребують постійного припливу свіжої води. До Р. т. належать губки, моховатки, личинки деяких комах, багато видів молюсків, риб, ракоподібних та ін. Деякі Р. т. добре плавають і здатні пересуватися проти течії (напр., лососеві риби). Більшість Р. т. (сидячі і малорухомі форми) протистоять дії течії, прикріплюючись до субстрату, зариваючись у ґрунт, ховаючись у норках тощо.

РЕПАРАЦІЯ (від лат. *reparatio* — повертаюсь на батьківщину) — 1) Повернення емігрантів у країну іхнього походження з поновленням їх у правах громадянства. Р. емігрантів, біженців та ін. осіб, які залишили батьківщину з екон., політ. і реліг. міркувань, регулюється договорами міжнародними або нац. законодавством. 2) Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за межами своєї країни внаслідок війни. Р. половених регулюється Женевською конвенцією 1949 про поводження з військовополоненими і прийнятим 1977 Додатковим протоколом № 1 до Женевських конвенцій. Згідно з ними Р. військовополонених здійснюється як під час війни, так і після неї. Репатріованих не можна використовувати на дійсній військовій службі. Р. всіх військовополонених починається негайно і безумовно після припинення воєнних дій, за винятком засуджених осіб, хворих і поранених, яких не можна перевозити, або тих, проти яких порушено кримінальне переслідування за кримінальні злочини.

О. М. Оєсюк.
РЕПЕЛЕНТИ (від лат. *repello* — відштовхую, відганяю) — речовини, що відлягають комах, кліщів, ссавців та птахів. Захищають тварин і людину від нападу кровосис-

них членистоногих і комах (запобігають зараженню *трансмісивними хворобами*), а рослини, насіння, харчові продукти — від шкідників (комах, кліщів, зернідних птахів, гризунів тощо). Серед Р. є різні синтетичні препарати, продукти тваринного і рослинного походження різної хім. природи (прості й складні ефіри, ефірні олії, альдегіди, спирти, аміди та ін.). За механізмом діяння Р. поділяють на ольфакторні, або фуміганди (впливають гол. чин. на чулу органи і діють на відстані); контактні, або протикусні (діють на смаку органи при безпосередньому контакти); дезодоруючі, або маскуючі (нейтралізують або знищують запахи, що приваблюють комах). Найкращими Р. для людини і тварин є диметилфталат, діетилтолуамід (ДЕТА), бензімін. У людини Р. наносять на відкриті поверхні шкіри, одяг; у тварин — на всю поверхню шкіри (необхідно при цьому остерігатися потрапляння препаратів на слизові оболонки очей, рота, носа та ін.).

В. А. Василенко.

РЕПАРАЦІЯ в генетиці — ферментативний процес виправлення ушкоджень *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), що виникають внаслідок дії різних мутагенів, а також під час нормального біосинтезу ДНК. Відомо кілька механізмів Р. ДНК; найбільш вивчені фотопротекція, темнова Р. та постреплікативна Р. Фотопротекція — зменшення ушкоджень видимим світлом, що виникли в ДНК під дією ультрафіолетових променів; здійснюється особливим фотопротекцівичим ферментом, який розщеплює димери тиміну. Темнова Р. відбувається без участі світла. Під час неї вирізуються ушкоджені ділянки ДНК, а прогалина, що утворилася, відновлюється комплементарно (див. *Комплектарність*) до неушкодженої нитки тієї ж молекули ДНК. У постреплікативній Р. велика роль належить процесу рекомбінації.

РЕПАТРІАЦІЯ (від лат. *geratrio* — повертаюсь на батьківщину) — 1) Повернення емігрантів у країну іхнього походження з поновленням їх у правах громадянства. Р. емігрантів, біженців та ін. осіб, які залишили батьківщину з екон., політ. і реліг. міркувань, регулюється договорами міжнародними або нац. законодавством. 2) Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за межами своєї країни внаслідок війни. Р. половених регулюється Женевською конвенцією 1949 про поводження з військовополоненими і прийнятим 1977 Додатковим протоколом № 1 до Женевських конвенцій. Згідно з ними Р. військовополонених здійснюється як під час війни, так і після неї. Репатріованих не можна використовувати на дійсній військовій службі. Р. всіх військовополонених починається негайно і безумовно після припинення воєнних дій, за винятком засуджених осіб, хворих і поранених, яких не можна перевозити, або тих, проти яких порушено кримінальне переслідування за кримінальні злочини.

О. М. Оєсюк.
РЕПЕРФОРATOR (від *ре...* і *перфоратор*) — телеграфний пристрій, що автоматично пробиває отвори (перфорації) в паперовій стрічці відповідно до послідовно прийнятих і належним чином переворених електр. сигналів, які надходять від *телеграфного апарату*.

Крім того, Р. рівномірно пробиває в стрічці отвори, необхідні для про-

П. О. Ренуар. Автопортрет. 1910. Приватна збірка. Париж.

П. О. Ренуар. Театральна ложа. 1874. Інститут Курто. Лондон.

Оператор з ранцевою
репортажною телеві-
зійною установкою і
відеомагнітофоном.

Реп'яшок пряморогий:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — квітка;
3 — плід (сім'янка).

тягування П. Зручнішими є Р., що ними поряд з пробиванням отворів наносять на стрічку друковані знаки телеграм, спрощуючи тим самим зчитування їхньої адреси.

РЕПЕТЕЦЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у Чардж. обл. Туркм. РСР. Засн. 1928 для вивчення й охорони природного комплексу пустелі Каракуми. Пл. 34,6 тис. га. На тер. заповідника представлені всі осн. форми піщаного рельєфу. Найбільші площи займають пасмово-горбисті піски, здебільшого закріплені рослинністю; є також бархани, ніздрюваті піски тощо. Одне з найжаркіших і найпосушливіших місць СРСР (макс. температура +50°, опадів 115 мм на рік). У заповіднику — понад 210 видів рослин, у т. ч. 125 видів квіткових. Поширені саксаул (білий та чорний), кандими, селіни, піщана акація, ефедра та ін. На заповідній території — понад 1000 видів безхребетних (жуки, фаланги, скорпіони), 20 видів плазунів (варан, ефа, круглоголовка), 21 вид ссавців (піщанка, ховрах, тушканчик, заєць-толай). З 196 видів птахів, які трапляються на тер. заповідника, тут гніздяться бл. 25 (саксаульна сойка, саксаульний горобець, бухарська синиця, білокрилій дятел). Осн. напрям наук. роботи — дослідження різних форм життя в умовах піщаної пустелі, розробка методів закріплення пісків.

С. В. Вейсов.

РЕПЕТИЦІЯ (лат. *repetitio* — повторення) — 1) Основна форма підготовки *вистави* (концерту, естрадної або циркової програми). Проводиться колективом артистів або одним артистом під керівництвом режисера, в муз. театрі — режисера, диригента, балетмейстера тощо. 2) Особлива конструкція фортепіанного механізму, винайдена 1821 французьким майстром С. Еарром, яка дозволяє прискорювати видобування повторних звуків.

РЕПЛІКАЦІЯ, редуплікація (лат. *replicatio* — відновлення, *reduplicatio* — подвоєння) — внутрішньоклітинний багатоетапний процес копіювання молекул *нуклеїнових кислот*; лежить в основі точного відтворення *генів*, хромосом, плазмід, вірусів. Модель будови дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК) Дж. Уотсона й Ф. Кріка (1953) пояснює матричне копіювання молекул ДНК. Після розриву водневих зв'язків, що утримують два полінуклеотидні ланцюги, молекули ДНК, умовно позначених (+) і (-), на батьківських ланцюгах, що розходяться, синтезуються комплементарні (див. Комплémentарність) ім нові ланцюги: на (+)-ланцюгу утворюється із ним зв'язується (-)-ланцюг, а на (-)-ланцюгу — (+)-ланцюг. Таким чином, утворюються дві одинакові дочірні ДНК — копії вихідної молекули. Р. починається з ферментативного розплетення ланцюгів ДНК у певній точці (O) і появи двох Y-подібних ділянок росту, що рухаються в протилежних напрямах і пов'язані з реплікаційними комплексами (РК) ферментів та ін. білків. В кожній ділянці росту відбуваються підготовка до утворення і синтез РНК-

затравки, починаючи з точки O (його веде фермент РНК-полімераза, або примаза); нарощування з її кінця ланцюга ДНК (працює ДНК-полімераза); безперервний і переривчастий матричний синтез; зшивання (за допомогою лігази) новоутворених фрагментів ДНК після руйнування затравок і забудови дезоксирибонуклеотидами пропусків, що утворилися. Склад РК і особливості послідовного формування дочірніх молекул залежать від природи клітини і реплікуючої в ній ДНК. У випадку Р. вірусної одноланцюгової РНК на молекулі вірусного (+)-ланцюга РНК (як на матриці), що потрапила в клітину хазяїна, за допомогою РНК-реплікази синтезується проміжний (-)-ланцюг РНК, на останньому (після їхнього роз'єдання), в свою чергу, — (+)-ланцюг і т. д. До складу вірусних часточок наступного покоління входять тільки (+)-ланцюги РНК. У ретровірусів проміжним ланцюгом служить ДНК (в цьому випадку працює фермент ревертаза).

Lіт.: Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Корнберг А. Синтез ДНК. Пер. с англ. М., 1977; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

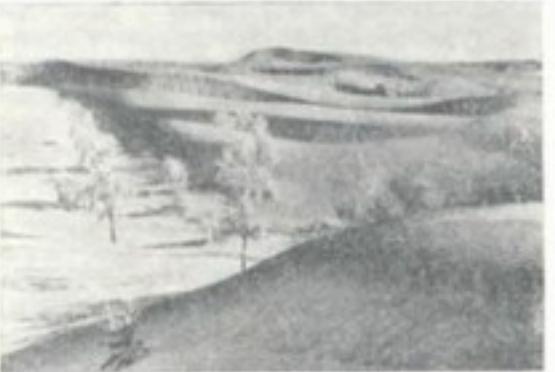
I. П. Кок.

РЕПОРТ (франц. *report*) — у капіталістичних країнах спекулятивна угода — продаж цінних *паперів* з одночасним зворотним викупом їх на певний строк за підвищеним курсом.

РЕПОРТАЖ (франц. *reportage*, від лат. *reporto* — повідомляю) — інформаційний жанр журналістики, оперативне повідомлення у *пресі*, по *радіо*, *телебаченню* кореспондента про подію дня, очевидцем або учасником якої був автор.

РЕПОРТАЖНА ТЕЛЕВІЗІЙНА УСТАНОВКА — мобільна телевізійна установка, використовується для телевізійних репортажів, інтерв'ю тощо; різновид *пересувної телевізійної станції*. Установки такого типу застосовуються з 70-х рр. 20 ст. Розрізняють Р. т. у. (мал.) ранцеві, розміщувані в ранці оператора або його асистента, й автомобільні, що їхня апаратура змонтована в кузові мікроавтобуса або в легковому автомобілі. Осн. частинами Р. т. у. є малогабаритна *телевізійна камера*, зв'язана з ін. телевізійною апаратурою (в мікроавтобусі) кабелем (довж. 100—1500 м) або лінією радіозв'язку. Телевізійні сигнали з Р. т. у. на *телекентр* надходять по каналах зв'язку пересувної телевізійної

Репетецький заповідник.

станції, через передавач, розміщений у спец. автобусі, або у *відеозаписі* портативним *відеомагнітофоном*.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ (від франц. *représentatif* — типовий, показовий) — статистична відповідність характеристик вибіркової сукупності характеристикам генеральної сукупності. Зabezпечується правильною організацією вибіркового обстеження. Щоб вибіркова сукупність точно відображала співвідношення в генеральній сукупності, вибірка має здійснюватись об'єктивно: відбрана частина одиниць у відношенні до середньої величини ознаки повинна бути ніби представником тієї сукупності, з якої провадився відбір. Однією з причин порушення Р. є привнесення в добір одиниць будь-якої упередженості, внаслідок чого одержувані дані не відображають дійсності.

РЕПРЕСАЛІЇ (від лат. *reprimo* — стримую, приборкую) — в *міжнародному праві* міжнародно-правові санкції, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави з метою примусити д-ву-порушницю відшкодувати збитки або утриматись від правопорушенів у майбутньому. На відміну від *репортажі* Р. є засобом реагування виключно на міжнар. правопорушення. Метою Р. є примусити правопорушника вдатися до погоджених засобів зрегулювання міждерж. спорів. Р. має передувати вимога про відшкодування збитків; Р. повинні бути негайно відмінені, якщо під час застосування їх противіні дії припинено, збитки відшкодовано. Р. визнаються засобом правового захисту у міждерж. відносинах. Однак потерпіла д-ва за будь-яких умов не може вдаватися до застосування збройної сили, оскільки такі дії за сучас. міжнар. правом кваліфікуються як *агресія*. В Декларації про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*) закріплено положення про те, що д-ви повинні утримуватись від актів Р., пов'язаних із застосуванням сили. Проте ця заборона не поширюється на т. з. *воснні* Р., що можуть мати місце під час збройного конфлікту з метою примусити ін. воюючу сторону утриматись від порушень законів і звичаїв війни. Р., застосовувані у мирний час, здебільшого мають форму *ембарго* чи *бойкоту*. Як Р. використовується *секвестр* майна, заморожування банківських вкладів д-ви-правопорушниці, конфіскація її майна або вилучення її *авуарів* з банків потерпілої д-ви, анулювання чи тимчасове припинення дії тих або ін. угод. При будь-якому застосуванні Р. д-ви повинні додержувати правил пропорційності, тобто вдаватися до таких засобів примусу, які розмірні характерові й шкідливим наслідкам міжнар. правопорушення. Див. також *Міжнародно-правова відповідальність держави*. В. А. Василенко.

РЕПРЕСОР (лат. *terressor* — той, що обмежує, стримує) — особливий регуляторний білок, що контролює синтез (*транскрипцію*) матричної, або інформаційної, рибо-

нуклеїнової кислоти (м-РНК) з певного оперона. Приєднуючись до оператора, Р. «виключає» його і тим самим блокує роботу структурних генів, тобто синтез м-РНК припиняється. При приєднанні Р. до відповідного ефектора оператор звільняється від нього, і синтез м-РНК відновлюється. Кожний Р. регулює синтез одного, іноді кількох білків, якщо вони синтезуються на одній м-РНК.

РЕПРЕВ Олександр Васильович [14 (26).VIII 1853, поблизу м. Суздаля, тепер Володимир. обл. РРФСР — 21.VI 1930] — укр. патолог, один з основоположників вітчизн. ендокринології. Закінчив петерб. Медико-хірург. академію (1878). В 1891—95 — професор Томського, а 1895—1924 — Харків. ун-тів. З 1924 — співробітник ряду н.-д. установ Харкова. Праці Р. присвячені вивченню обміну речовин при вагітності, дослідженю залоз внутрішньої секреції, проблемам радіобіології, онкології тощо. Р. створив школу рад. патофізіологів.

РЕПРИЗА (франц. *gerprise* — повторення; вставний номер) — 1) В музиці — повторення одного з розділів твору. Найпоширенішими є тричастинні репризи структури. 2) На естраді і в цирку — короткий жартівливий номер, дотеп, який виконують актори розмовного жанру і клоуни; комбінація пов'язаних між собою трюків, після яких настає пауза. У кінному цирку — рух коня одним і тим самим алюром. 3) У фехтуванні — повторний удар. 4) У кінному спорту — перехід коня на алюр після подолання перешкоди.

РЕПРОГРАФІЯ [від *репро*(дукція) і грец. *урáфо* — пишу] — одержання копій текстових і графічних оригіналів фотографічними або ін. способами, не пов'язаними (на відміну від *поліграфії*) з виготовленням і застосуванням друкарських форм. Репрографічними є, напр., процеси *діазокопіювання*, *електрофотографії*, *мікрофільтрування*. Р. відзначається точним відтворенням оригіналу, коротким технологічним циклом, дає змогу змінювати масштаб копій порівняно з оригіналом. Методами і засобами Р. користуються на великих підприємствах, в б-ках, архівах, конструкторських бюро тощо. Див. також *Копіювання документів*.

РЕПРОДУКТИВНІ ОРГАНІ (від *ре...* і лат. *producō* — виробляю, створюю) — органи рослин і тварин, що виконують функцію розмноження. У рослин, яким властиве чергування поколінь — нестатевого (*спорофіт*) і статевого (*гаметофіт*), Р. о. представлені як органами нестатевого розмноження — спорангіями, так і органами статевого відтворення (див. *Статеві органи рослин*). До Р. о. у рослин відносять також органи *вегетативного розмноження* (бульби, цибулини, кореневища тощо). Про Р. о. у тварин див. *Статеві органи*.

РЕПРОДУКЦІЙНА ТЕХНІКА — техніка, пов'язана з *репродукційними процесами* одержання копій картин, плакатів та ін.

До засобів Р. т. належать репродукційні *фотографічні апарати*, *фотозбільшувачі*, контактні *копіюальні апарати*, спеціальні столи для *ретуші* фотографічних форм — негативів, діапозитивів, копіюальні рами (в них зображення з фотографічних форм передається на формний матеріал). Засобами Р. т. є також установки для *проявлення фотографічного*, *дублення* або *випалу* копій фотографічних форм, машини для *виготовлення*, потокові лінії для *виготовлення* форм *офсетного друку*, верстали, на яких одержують пробні відбитки, *друкарські машини*, ін. засоби. Набули розвитку електронні засоби Р. т.: електронні кольороподільники-кольорокоректори, за допомогою яких відтворюють багатокольорові зображення, електрографірувальні апарати (електронно-травірувальні автомати). Вони дають змогу спрощувати і значно скорочувати процес виготовлення друкарських форм, забезпечуючи високу якість репродукцій.

Lit.: Полиграфические машины. Каталог-справочник. М., 1974; Захаров А. Г., Либерман Н. И., Фуфаевский Д. А. Офсетные печатные машины. М., 1975; Чередник Н. М. Машины и оборудование цехов высокой печати. М., 1977. Т. О. Стародуб.

РЕПРОДУКЦІЙНІ ПРОЦЕСИ — процеси відтворення і розмноження образотворчих і тексто-ілюстраційних оригіналів засобами *репродукційної техніки*. Складаються з виготовлення друкарських форм і одержання з цих форм відбитків (*репродукції*). Друкарські форми створюють фотомех. (фотохіміко-графічним), фотоелектрографічним або фотоелектрографічним (див. *Електрографія*) способом. За фотомех. (найпоширенішим) способом оригінал фотографують, одержуючи фотографічну форму (негатив, діапозитив), за допомогою якої виготовляють (на формному матеріалі) копію зображення. Щоб утворити на копії пробільні і друкарські елементи і, отже, перетворити її на друкарську форму, копію обробляють у спец. розчинах (див. також *Автоматичні*). Photoelектрографічний спосіб полягає у вирізуванні на формному матеріалі необхідних елементів друкарської форми. Відбитки одержують способами *високого друку*, *глибокого друку*, *плоского друку* і *трафаретним* (за допомогою *трафарету*). Вибір способу репродукування визначається видом і призначенням друкованої продукції, її тиражем тощо. Див. також *Репографія*.

Т. О. Стародуб.

РЕПРОДУКЦІЯ (від *ре...* і лат. *producō* — виробляю, створюю) — 1) Фотографічне або поліграфічне відтворення зображень (творів живопису, друкованого тексту, карт, документів, фотознімків тощо). 2) Картина, малюнок, кресленик, фотознімок та ін., виготовлені поліграфічним способом. При точній передачі всіх особливостей об'єкта Р. називається *факимільною*. 3) Психологічний процес відтворення запам'ятованого. 4) В біології — відтворення організмом нових особин; те саме, що і розмноження.

РЕПС (англ. *reps*) — густа бавовняна, вовняна або шовкова тканина дрібновізерунчастого (репсового) *переплетення* ниток з дрібними рубчиками. Розрізняють Р. з рубчиками поздовжніми (пітканевий Р.) і поперечними (основний Р.). З Р. шиють верхній одяг.

РЕПТИЛІЇ — клас хребетних тварин. Те саме, що й *плазуни*.

РЕП'ЯШОК (*Seratocephalus*) — рід рослин родини *жовтецевих*. Невеликі однорічні трави з пальчастороздільними листками в прикореневій розетці. Квітки зібрани в короткий колос на верхівці стебла. Плід зібірний з загострених сім'янок, які чіпляються за вовну овець, забруднюють її. Відомо 7 видів, поширені у Європі й Азії. Ростуть в степах, на полях, сухих схилах. В СРСР, в т. ч. в УРСР, два види: Р. пряморогий (*S. orthoceras*) і Р. серпорогий (*S. falcatus*). Перший вид використовувався в народ. медицині при шлункових захворюваннях, ревматизмі тощо.

РЕПІХ Микола Костянтинович [27.IX (9.X) 1874, Петербург — 13.XII 1947, Нагар, долина Кулу, шт. Пенджаб, Індія] — рос. живописець, археолог, мандрівник, громадський діяч, дійсний член петерб. АМ (з 1909). В 1893—97 навчався в петерб. АМ у А. Куїндžі, 1900—01 — в студії Ф. Кормона в Парижі. Був членом об'єднання «Мир искусств» (1910—19 — його голова). В ранній період творчості захоплювався давниною, особливо культурою Давньої Русі («Гонець», 1897; «Заморські гости», 1901; «Будують місто», 1902; «Знамення», 1915, Одеський художній музей). З 1916 Р. жив у Фінляндії, з 1920 — в США та Індії. В цей час створив монументальні декоративні пейзажі.

Р. відомий також як театр. художник (декорації до опера О. Бородіна «Князь Ігор», 1908; до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт», 1912; балету І. Стравинського «Весна священна», 1913, та ін.). В 30—40-х рр. Р. написав картини «Гуга Чохан» (1931), «Знаки Гесера» (1940), «Гімалаї. Нанда-Деві» (1941), «Пам'ятай» (1945) та ін. Багато творів зберігаються в ДТГ (більше 400 картин, виконаних в Індії, передано до музеїв СРСР). Виставки творів Р. не раз демонструвалися в СРСР, зокрема в Києві. Р. добре знав укр. мистецтво, музику й театр. У часи навчання в петерб. АМ на укр. вечорі за ескізами М. Микешина ставив «живі картини» з «Кобзаря» Т. Шевченка. Відвідав Київ. За ескізами Р. було виконано мозаїки в церкві в с. Пархомівці (тепер

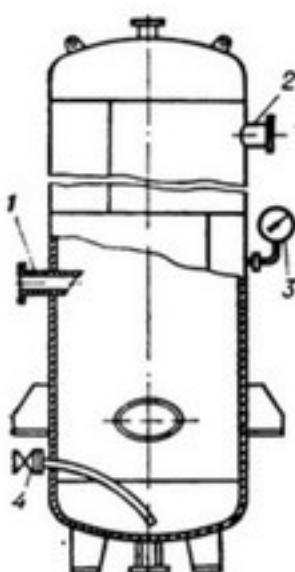
М. К. Репіх. Портрет роботи С. М. Репіха. Фрагмент. 1936. Люксембурзький палац. Париж.

М. К. Репіх. Похід Ігоря. Темпера. 1941. Приватна збірка.

С. М. Рерих. Девіка Рані Рерих. 1951. Зібрання С. М. Рериха. Бангалор.

Ресивер:
1 — впускний патрубок;
2 — виспускний патрубок;
3 — манометр;
4 — вентиль для пропускання ресивера.

Володарського р-ну Київ. обл., 1903—06) і в Троїцькому соборі Почаївської лаври (1910). За ініціативою Р. у Гаазі 1954 підписано Заключний акт Міжнар. конвенції по захисту культур. цінностей на випадок збройного конфлікту. *Тв.: Зажигайте сердца. М., 1978.*

Літ.: Полякова Е. Николай Рерих. М., 1973; Бабаєва Е. Виставка творів М. К. Рериха у Києві. «Образотворче мистецтво», 1975, № 3.

РЕРИХ Святослав Миколайович [н. 23.X (5.XI) 1904, Петербург] — живописець, росіянин за національністю, почесний член АМ СРСР (з 1978). Син М. К. Рериха. З 1919 навчався в Королівській АМ у Лондоні, з 1920 — в Колумбійському і Гарвардському ун-тах на архіт. ф-ті. З 1936 живе в Індії. Автор портретів, пейзажів, декорацій до театр. вистав, іл. до книжок. Твори: «Микола Константинович Рерих» (1937), «Пандіт Джавахарлал Неру» (1942), «Девіка Рані Рерих» (1951), «Канченджунга», «Вічне життя» (обидва — 1954), «Мій дім» (1962), «Карма Дордже» (1974) та ін. Відвідав СРСР 1960 і 1974—75. Виставка творів Р. та його батька експонувалася у Києві 1979.

Літ.: Тюляєв С. И. Святослав Николаевич Рерих. В кн.: Н. К. Рерих. Жизнь и творчество. М., 1978.

РЕСІВЕР (англ. receiver, від receive — вміщувати) — металева посудина, в якій нагромаджують гази (пару, повітря) при тимчасовому припиненні їхньої витрати, а також вирівнюють їхній тиск в разі нерівномірної витрати або надходження. У Р. (мал.) компресійних установок також охолоджують газ, виділяють з нього краплини масла і вологи. В парових машинах за допомогою Р. (теплоізольованої труби) з'єднують циліндри високого і низького тиску.

РЕСІСТЕНСІЯ — місто на Пн. Сх. Аргентині, адм. ц. пров. Чако. Вузол з-ць. Близько 150 тис. ж. Бавовноочисні, лісопильні й олійницькі підприємства. Виробн. кебрачевого екстракту.

РЕСІФІ, Пернамбуку — місто на Пн. Сх. Бразилії, адм. ц. штату Пернамбуку. Порт на узбережжі Атлантичного ок., вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 1,2 млн. ж. (1975, з передмістями). Харч., текст., машинобудівна, хім., цем., шкіряно-взут. пром-сть. Ун-т. Р. засн. 1535.

РЕСОРБА (франц. ressort) — пружний пристрій *підвіски* транспортних машин і повозів, який пом'якшує поштовхи й удари на нерівностях шляху і сприймає навантаження від кузова без залишкової деформації. Найпоширенішими є Р. листові, пружинні і торсіонні (див. Торсіон). Листові Р. (мал.) складаються з сталевих загартованих листів, з'єднаних хомутами, які спираються на ходові частини машин. Вільні кінці листів такої Р. закріплюють на кузові. Пружинні Р. (з однією або кількома пружинами, розміщеними одна в одній або одна над одною) часто поєднують з листовими (напр., Р. залізничного рухомого складу). Є також гідрравлічні і пневматичні Р., що являють собою балони, заповнені відповідно рідинами або газом (повітрям).

РЕСПІРАТОР (від лат. respiro — дихаю) — пристрій для індивідуального захисту органів дихання людини від пилу і шкідливих речовин. Р. поділяють на ізоляючі і фільтруючі (протипилові), фільтри яких виготовляють з *вати*, *фетру*, спец. картону тощо. Ізоляючі Р. (з кисневим балоном) використовують при недостатній (менше 16%) кількості кисню, а також в разі великого вмісту шкідливих домішок у повітрі протягом тривалого часу (напр., при аварійно-рятувальних роботах, див. *Гірничорятувальна справа*). Фільтруючі Р. (мал.), що іх застосовують при меншій забрудненості повітря, бувають одноразового (найпростіші — безклапанні Р.) і багаторазового користування (клапанні Р.). Респіраторами користуються на виробництві, в лабораторіях тощо.

РЕСПУБЛІКА (лат. respublica, від res — справа і publicus — громадський, всенародний) — одна з форм держ. правління, при якій органи влади обираються (чи формуються) на певний строк у гому чи ін. порядку. Р. як форма держави ще не визначає класової суті держави, що залежить від панівного типу виробничих відносин у даній країні. Р. існували в умовах рабовласницького суспільства (античні Р. Старод. Греції, Римська Р.), у феод. суспільстві. Р. є більшість бурж. д-в. Усі Р. експлуататорських формаций забезпечували і забезпечують фактичне панування (диктатуру) експлуататорів над трудящими. Формою правління д-в соціалістичного типу (див. *Тип держави*) завжди є соціалістична Р., яка може набувати різних форм: Рад. Р., народно-демократична Р.; всі вони будуються на єдиних соціалістичних принципах.

РЕСПУБЛІКА ЗЕЛЕНОГО МИСУ — назва (з 1982) країни *Острови Зеленого Мису* в Африці.

РЕСПУБЛІКАНСЬКА АВТОМАТИЗОВАНА СИСТЕМА (РАС) — система збирання й обробки інформації, призначена для вдосконалення обліку, планування та управління нар. г-вом республіки на основі ефективної взаємодії автоматизованих систем управління підприємствами (АСУП), об'єднаннями, територіальними організаціями, АСУ міністерств і відомств, автоматизованих систем збирання й обробки інформації центральних республіканських органів управління, а також інших обчислювальних центрів та електронних систем збирання й обробки даних різного призначення. РАС — тер. ланка *Загальнодержавної автоматизованої системи управління* (ЗДАС). Процес створення РАС здійснюється за етапами відповідно до постанов та рішень партії і Уряду СРСР щодо соціально-екон. розвитку країни в цілому і союзних республік. Структурно РАС — це багаторівнева матрична система взаємодіючих елементів, які організаційно об'єднані з діючими органами управління. Практично до складу РАС увійдуть всі АСУ та електронні системи збирання, зберігання й обробки інформації і

управління для керівних республіканських органів, обласних і районних тер. органів управління, підприємств і орг-цій.

Тех. базу РАС утворює Респ. мережа обчислювальних центрів (РМОЦ) — складова частина Загальнодерж. мережі обчислювальних центрів (ЗМОЦ). Вона включає галузеві, відомчі й тер. ОЦ, об'єднані Респ. системою передавання даних (РСПД), що являє собою тер. ланку Загальнодерж. системи передавання даних (ЗДСПД). Вхідні дані РАС становитиме об'єктивна й достовірна інформація, що характеризує стан різних об'єктів нар. г-ва у визначені моменти часу й планові періоди. Вихідною має бути інформація, необхідна респ. і обл. органам управління, м-вам і відомствам для прийняття раціональних перспективних і поточних планових, а також оперативних рішень. Див. також *Автоматизована система управління*, *Автоматизована система державної статистики*.

М. Т. Матвеєв.

РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ

США — партія amer. фінансового капіталу і великих монополій. Засн. 1854. Разом з *Демократичною партією* США становить т. з. двопартійну систему в країні. Перебувала при владі 1861—85, 1889—93, 1897—1913, 1921—33, 1953—61 (президент — Д. Ейзенхауер), 1969—76 (адміністрації Р. Ніксона і Дж. Форда), з 1981 (президент Р. Рейган). У внутр. політиці Р. п. проводить реакційний курс, спрямований проти прогресивних сил США, на змінення позицій фінанс. і пром. капіталу шляхом скорочення податків з корпорацій, обмеження федеральних екон. і соціальних програм, розширення зовн. торгівлі і зарубіжних капіталовкладень, збільшення асигнувань на воєнні цілі. На міжнар. арені Р. п. виступає (за винятком періоду президентства Р. Нікса і Дж. Форда, коли було висунуто концепцію «переходу від ери конфронтації до ери переговорів») за політику «з позиції сили», посилення *гонки озброєнь*, сколочування агресивних воєнних блоків, спрямованих проти країн соціалістичної співдружності. Детройтський з'їзд Р. п. (1980) прийняв найконсервативніші з часів *«холодної війни»* програмні установки, що передбачають, під при-водом досягнення воєнно-стратегічної переваги над СРСР, прискорене нарощування США нових видів озброєння, включаючи ракетно-ядерний комплекс *«МХ»*, ракети серед. радіуса дії для розміщення в Зх. Європі, стратегічний бомбардувальник *«B-1»*, атомні підводні човни типу *«Трайдент»*, нейтронну і лазерну зброю. Р. п. очолює Нац. к-т (штаб-квартира — у Вашингтоні). З'їди Р. п. (скликуються раз на 4 роки) затверджують передвиборну платформу, висувають кандидатів на пости президента і віце-президента США. Офіц. емблема Р. п. — зображення слона.

І. М. Кравченко.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ БУДИНОК ОРГАННОЇ ТА КАМЕРНОЇ МУЗИКИ, Український респ. будинок органної та камерної му-

зки в Києві. Створений 1978; перший концертний сезон розпочався 1981. Пропагує країні твори органної та камерної музики, використовуючи всі форми концертної роботи філармонічного типу: концерти, концерти-лекції, авторські вечори тощо. Узагальнює теор. питання вітчизн. та зарубіжної органної музики. Худож. керівник — засл. діяч мист. УРСР А. Котляревський. Т. М. Смирнова.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ КАЛЕНДАР, революційний календар — новечислення часу, запроваджене замість григоріанського календаря (див. Календар) 5.Х 1793 у Франції під час Великої французької революції. За Р. к. літочислення велося з дня проголошення Республіки — 22.IX 1792. Рік було поділено на 12 місяців (по 30 днів кожний). Назви місяців відображали особливості пір року та процеси в с.-г. виробництві (див. табл.). В основу назв днів тижня було покладено кількісні числовники: перший день, другий і т. д. Щоб тривалість календарного року (становив 360 днів) не розбігалася з тривалістю сонячного, до календарного року щороку додавалося 5, а у високосному році — 6 днів. Діяв до 1.I 1806. Скасований Національном I. Р. к. було відновлено під час Паризької комуни 1871 (діяв до 28.V 1871).

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ КАРДІОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР, РКЦ — координаційно-організаційна мед. установа в УРСР. Осн. функції: планування наук. досліджень з кардіології, удосконалення медичної допомоги хворим кардіологічного профілю, впровадження наукових розробок в практику; підготовка наукових кадрів і підвищення кваліфікації лікарів; лікувально-консультативна допомога хворим з серцево-судинною патологією. Створений в 1977 на базі Київського науково-дослідного інституту кардіології ім. акад. М. Д. Стражеска. Вчені Р. к. ц. разом з вченими ін-тів МОЗ УРСР і АН УРСР розробили і впроваджують в життя «Наукову програму з кардіологією» і «Цільову програму боротьби з ішемічною хворобою серця». Програми передбачають поглиблення наукових пошуків з ішемічною та гіпертонічною хворобами, інфаркту міокарда, а також з стабілізації захворюваності і смертності від цих хвороб. Наук. дослідження за розробленою програмою здійснюють колективи 35 н.-д. ін-тів України у комплексі з колективами ін-тів Москви, Ленінграда, а також країн соціалістич. співдружності — ЧССР, НДР, УНР, НРБ, ПНР та ін. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальнішому поліпшенню народної охорони здоров'я» від 22.IX 1977 на Україні за допомогою Р. к. ц. передбачається в 11 п'ятирічні додатково створити 25 обл. кардіологічних диспансерів, 110 кардіологічних відділень в лікарнях, 600 кардіологічних кабінетів у поліклініках і 270 спеціалізованих кардіологічних бригад швидкої допомоги; підготувати більше як 2500 лікарів-кардіологів.

М. К. Фуркало.

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ РАДЯНСЬКІ ЕНЦІКЛОПЕДІЇ. Створення енциклопедичних видань національними мовами в усіх союзних республіках стало можливим завдяки здійсненню ленінської національної політики, в результаті корінних соціальних перетворень, які відбулися в Рад. країні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Р. р. е. поряд з універсальними відомостями про найважливіші досягнення людської цивілізації, з заг. відомостями про сучас. науку, техніку й культуру подають найповніші відомості про істор. минуле й сучасне республік, про духовне життя народу, про досягнуті успіхи в комуністичному будівництві, про братні зв'язки з рос. народом, з ін. народами Рад. Батьківщини. У створенні Р. р. е. активну участь беруть держ. діячі, провідні вчені, наукові і творчі центри, громад. орг-ції республік. Завершено багатотомні універсальні Р. р. е. (нац. мовами): Українську Радянську Енциклопедію (1-е вид., 17 тт., 1959—65), Білоруську Радянську Енциклопедію (12 тт., 1969—75), Узбецьку Радянську Енциклопедію (14 тт., 1971—80), Казахську Радянську Енциклопедію (12 тт., 1972—78), Молдавську Радянську Енциклопедію (8 тт., 1970—81), Киргизьку Радянську Енциклопедію (6 тт., 1976—80), Естонську Радянську Енциклопедію (8 тт., 1968—76). Продовжується ред. підготовка і випуск ін. Р. р. е.— Грузинської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (5 тт., 1975—80), Азербайджанської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (5 тт., 1976—81), Литовської Радянської Енциклопедії в 12 тт. (9 тт., 1976—82), Латвійської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (1т., 1981), Таджицької Радянської Енциклопедії в 6 тт. (3 тт., 1978—81), Вірменської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (7 тт., 1974—81), Туркменської Радянської Енциклопедії в 10 тт. (4 тт., 1974—81). Видано тематичну Коротку Білоруську Радянську Енциклопедію (5 тт., 1978—82, білорус. і рос. мовами) і тритомні регіональні Литовську (1966—71) і Латвійську (1967—70) Радянські Енциклопедії. Укр. та рос. мовами виходить 2-ге видання Української Радянської Енциклопедії в 12 тт. (8 тт. укр. мовою, 1977—82; 8 тт. рос. мовою, 1979—82). Видано окремі оглядові томи про союзні республіки: УРСР (17-й том 1-го вид. УРЕ), БРСР, Узб. РСР.

К. Рессу. Відпочинок косарів. 1925. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Каз. РСР, Груз. РСР, Литов. РСР, Молд. РСР, Тадж. РСР, Туркм. РСР, Ест. РСР, енциклопедичні довідники про столиці (Київ, Мінськ, Таллін); ряд видань опубліковано і рос. мовою. В УРСР крім універсальної енциклопедії в 60—80-і рр. вийшли Український Радянський Енциклопедичний Словник (УРЕС; т. 1—3, 1964—67), галузеві енциклопедії з економіки, історії України, нероганічних матеріалів, с. г., кібернетики, біографічна енциклопедія «Шевченківський словник» (т. 1—2, 1976—77), «Історія українського мистецтва» (т. 1—6, 1967—70), «Історія міст і сіл Української РСР» (т. 1—26, 1967—74), серія словників з багатьох галузей знань та ін. (див. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії).

Літ.: Шмушкіс Ю. Е. Советские энциклопедии. Очерки истории. Вопросы методики. М., 1975. Я. О. Шмушкіс. **РЕССЕЛЛ** (Rassell; Russel) Генрі Норріс (25.X 1877, Ойстер-Бей, шт. Нью-Йорк — 18.II 1957, Прінстоун) — amer. астроном, член Національної АН США (з 1911). Закінчив (1897) Прінстоунський ун-т. З 1905 по 1947 працював у ньому (з 1911 — професор, з 1912 — директор обсерваторії цього ун-ту), 1947—52 — в Гарвардській обсерваторії. Осн. праці Р. стосуються астрофізики, зоряної астрономії та космогонії. Незалежно від Е. Герцштрunga побудував діаграму залежності абс. зоряної величини від спектрального класу зір (див. Герцштрunga — Ресселла діаграма); застосував теорію іонізації до астр. явищ; визначав маси зір та зоряне паралакси; обчислював орбіти подвійних зір; визначав блиск і альбедо планет. Р. є автором однієї з перших гіпотез про еволюцію зір.

РЕССУ (Ressu) Каміл (28.I 1880, Галац — 1.IV 1962, Бухарест) — рум. живописець і графік, нар. художник СРР, член Академії СРР. Член Компартії Румунії з 1922. Навчався в Школах красних мист. у Бухаресті (1897—99) та Яссах (1899—1902), пізніше в Мюнхені й академії Жюльєна в Парижі (1902—07). Один із засновників об'єднання «Румунське мистецтво». На поч. 20 ст. виконував сатиричні малюнки для газет і журналів. Серед творів — «Пастухи з Влаїча» (1911), «Пейзаж» (1914), «Відпочинок косарів» (1925), «Підписання відозви за мир» (1952), портрети, монументальні розписи. Викладав в Ін-ті образотворчих мистецтв у Бухаресті (професор — з 1924; ректор — з 1955).

РЕСТАВРАЦІЯ (лат. restauratio — відновлення) в історії — відновлення скасованого революцією супспільно-політ. ладу або правлячої раніше династії; тимчасова перемога реакції.

РЕСТАВРАЦІЯ в архітектурі і мистецтві — закріплення й відновлення зруйнованих або пошкоджених творів мистецтва й споруд. є складовою частиною охорони пам'яток історії й культури, має велике значення для вивчення заг. історії й історії мистецтва. Спроби Р. відомі з часів античності. Наукова теорія

Місяці республіканського календаря:

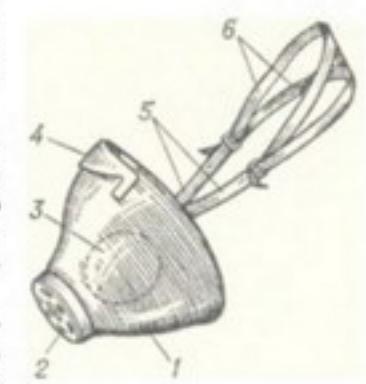
- нівоз (місяць снігу)
- плювіоз (місяць дощів)
- вантоз (місяць вітрів)
- жерміналь (місяць проростання)
- флореаль (місяць цвітіння)
- преріаль (місяць лук)
- месидор (місяць жнів)
- термідор (місяць спеки)
- фруктидор (місяць плодів)
- вандем'єр (місяць збирання винограду)
- брюмер (місяць туманів)
- фример (місяць заморозків).

Листова ресора задньої осі автомобіля:

1 — ресора; 2 — хомут;

3 — підвіска.

Клапанний фільтруючий респіратор:

1 — напівмаска; 2 — відхідний клапан;

3 — вдихальний клапан;

4 — носовий затискач;

5 — еластична тасьма;

6 — нерозтяжна тасьма.

Р. виникла на рубежі 19 і 20 ст. Для сучас. Р. застосовують три основні методи: консервація — збереження пам'ятки у тому вигляді, в якому вона дійшла до наших часів; аналітичний — закріплення справжніх її частин, які збереглися, і відновлення частин, яких не вистачає (проводяться на підставі наук. досліджень); синтетичний — цілісне відновлення пам'ятки на підставі існуючих аналогій (застосовують переважно для пам'яток, зруйнованих під час недавно). У сучас. Р. широко використовують досягнення різних галузей науки — хімії, біології, оптики, фотографії, рентгенографії, обстеження інфрачервоними променями тощо. Великих успіхів досягла рад. реставраційна наука і практика. З перших років свого існування Р. була під держ. контролем. За ініціативою І. Грабаря вже в травні 1918 було створено Всерос. реставраційну комісію, яка займалася відновленням пам'яток архітектури (образотворчим мист. віддала комісія по збереженню і виявленню пам'яток мистецтва), згодом перетворена на Центр. держ. реставраційні майстерні (тепер Всеросійський худож. наук.-реставраційний центр ім. академіка І. Е. Грабаря). В Москві створено також Всесоюзний наук.-дослідний ін-т реставрації. На Україні Р. архіт. пам'яток провадять Респ. наук.-виробничі реставраційні майстерні Держбуду УРСР (створені 1951) з відділами у Києві, Львові, Чернігові, Одесі, Криму; Р. творів образотворчого мист. — Державна наук.-дослідна реставраційна майстерня М-ва культури УРСР (створена 1938). Реставраційні майстерні є при великих держ. музеях у Києві, Львові, Севастополі та при Укр. т-ві охорони пам'яток історії та культури. На Україні проведено велику роботу по відновленню і збереженню пам'яток архітектури і образотворчого мист., яким під час Великої Вітчизн. війни було завдано великої шкоди. Відреставровано архіт. ансамблі Києво-Печерської лаври, Софійського собору і Видубицького монастиря — у Києві, архіт. споруди в Чернігові (Борисоглібський собор та ін.), Львові, Полтаві, Сумах та ін. містах. Здійснено Р. численних творів живопису, скульптури, графіки, прикладного мистецтва.

Є. А. Афанасьев.

Реставрація. Портрет титара Івана Шияна роботи невідомого художника. 18 ст. Одеський краєзнавчий музей (праворуч — після реставрації).

РЕСТАВРАЦІЯ у Франції — період повторного правління династії Бурбонів 1814—30. Розрізняють першу Р. (1814—15) і другу Р. (1815—30), які розділяє період «Ста днів». Реакційний режим Р., що відображав інтереси дворянства і клерикалів, був повалений *Липневою революцією 1830*. **РЕСТИТУЦІЯ** (лат. *restitutio* — відновлення) в біології — відновлення ушкодженого органа чи тканини. В основі Р. лежать процеси *регенерації* і *репарації*. При Р. може відбуватися повне відновлення функції внаслідок заміщення дефекту рівноцінною спеціалізованою тканиною. Найповніше відновлюються ушкоджені епітеліальна (шкіра, слизові оболонки) і сполучна (кістки, хрящи, сухожилля, фасції) тканини. Гірше регенерують паренхіматозні (див. *Паренхіма*) органи, кровоносні і лімфатичні судини, гладенькі м'язи, нервові волокна. Дуже погано або не відновлюються зовсім нервові і поперечносмугасті м'язові клітини, їх дефекти виповнюються сполучнотканинними і епітеліальними клітинами у вигляді рубця (явище субституції). Р. відбувається тим краще, чим прimitivніша будова організму та чим він молодший. Це пояснюється ступенем камбіальності тканин — здатності їх диференціюватися за генетичною програмою даного виду. Напр., ящірка може відновити втрачений хвіст, а ссавці на це не здатні. На думку деяких вчених, Р. — це відновлення цілого організму з невеликої його частини. Напр., у гідри з $\frac{1}{200}$, а у планарії з $\frac{1}{280}$ об'єму тіла відновлюється цілий організм. Особливо здатністю до Р. серед вищих рослин характеризується бегонія, верба та ін. На явищі Р. зустрічається *вегетативне розмноження* рослин живцями.

С. Ф. Мамзій.

РЕСТИТУЦІЯ у праві — 1) У *цивільному праві* — відновлення в попередньому становищі, тобто застіб поновлення порушених майнових прав шляхом повернення сторін у стан, який передував укладенню *угоди*. В рад. цивільному праві Р. застосовують до угод, що їх суд або арбітраж визнав недійсними. Як правило, вдаються до двосторонньої Р.: кожна з сторін зобов'язана повернути ін. стороні все, одержане за договором (гроши, майно тощо). Якщо угоду укладено внаслідок обману, погроз тощо, то повертає все отримане тільки сторона, винна в неправомірних діях, а отримане потерпілим від неї стягується в доход д-ви (в УРСР — ст. 48, 49 ЦивК УРСР). 2) У *міжнародному праві* здійснюване за мирним договором або ін. міжнар.-правовим актом повернення майна, худож. цінностей, що були неправомірно вилучені під час війни однією з воюючих д-в з тер. д-ви-противника. Міжнар.-правові акти, прийняті під час і після 2-ї світової війни 1939—45, передбачали Р. матеріальних цінностей д-вам, що зазнали нападу і були окуповані гітлерівською Німеччиною та її союзниками.

РЕСТОРАЦІЇ (франц. *restaurations*, від лат. *restauratio* — віднов-

лення) — вид міжнародно-правової відповідальності держави, за якою держава-правопорушник повинна відновити юридичний статус, подібний до того, який існував до вчинення нею міжнар. правопорушення. Суть Р. полягає в обов'язку суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки своєї протиправної поведінки, напр. піти з неправомірно окупованої території, припинити порушення принципу відкритого моря, звільнити незаконно затримуваних дипломатичних представників тощо, а також скасувати законодавчі, виконавчі, адм. та ін. акти, які завдають шкоди потерпілим д-вам, іншим юрид. особам та громадянам. Р. є першим необхідним заходом на шляху до ліквідації всіх шкідливих наслідків міжнар. правопорушення і створення належних умов для повернення до попередніх нормальних форм міждержавних відносин.

В. А. Василенко.

РЕСТРИКЦІЯ (лат. *restrictio* — обмеження) — обмеження виробництва, продажу та експорту, які проводять *монополії* (особливо міжнар. картелі) для дедалі більшого підвищення цін і одержання монопольного надприбутку; обмеження капіталістичними банками і д-вою розмірів кредиту для запобігання відливу золотих запасів за кордон, уникнення краху банку тощо.

РЕТАРДАНТИ [від лат. *retardans* (*retardantis*) — той, що сповільнює] — синтетичні регулятори росту рослин, що сповільнюють їхній ріст. До Р. належать сполучки різної хім. природи, напр. хлорхолінхлорид, деякі похідні фосфонію, диметиламіноянтарної к-ти тощо. Дія Р. виявляється в уповільненні лінійного росту стебел. При цьому зменшується витягання меживузлів і збільшується міцність стебла. Дія Р. протилежна дії *гіберелінів*. Р. застосовують у рільництві для запобігання поляганню хлібів, у садівництві — для затримки росту вегетативних пагонів і посилення плодоношення.

РЕТИКУЛІН (від лат. *reticulum* — сітка) — 1) Білок ретикулінових волокон сполучної тканини, основу яких становить колаген. 2) Антибіотик (синонім — оксистрептоміцин); за походженням, хім. будовою і біол. дією близький до стрептоміцину. 3) Алкалойд, виділений з тропічної рослини *Annona reticulata*.

РЕТИКУЛО-ЕНДОТЕЛІАЛЬНА СИСТЕМА (від лат. *reticulum* — сітка та *ендотелій*), РЕС — система клітин, об'єднаних за захисною функцією і різних за ембріональним походженням в організмі хребетних тварин і людини. Відповідно до класифікації Всесвітньої орг-ції охорони здоров'я (ВООЗ), 1973 термін Р.-е. с. замінено на термін *Система мононуклеарних фагоцитів*.

Н. М. Бережна.

РЕТИКУЛЯРНА ФОРМАЦІЯ (від лат. *reticulum* — сітка і *formatio* — утворення), сітковидний утвор — сукупність нервових клітин (*нейронів*), що розташовані в стовбурному відділі мозку; розрізняють Р. ф. довгастого мозку, варолівого мосту та середнього мозку. Має сітчасту будову внаслідок

переплетення відростків нервових клітин, тіла яких утворюють т. з. ядра і клітинні групи Р. ф. (іх виділено 48). Мікроелектродне вивчення (див. *Мікроскопічна техніка*) окремих нейронів Р. ф. виявило різні форми їх біоелектричної активності: від клітин, що «мовчать», до клітин, які мають постійну тонічну активність. Частота розрядів клітин Р. ф. варіє від однічних до 500—1000 імпульсів за сек, при цьому надходження збудження з різних рецепторів шкіри, м'язів і внутр. органів відбіково змінює частоту генерації потенціалу дії. Встановлено низхідні впливи Р. ф.— на структури спинного мозку та висхідні впливи — на кору великих півкуль головного мозку, мозочок та ін. утвори, що містяться вище Р. ф. Серед них і дніх впливів — ті, що модулюють активність рухових і чутливих нервових клітин спинного мозку, тобто Р. ф. полегшує або гальмує їхні функції. Вперше гальмівні впливи Р. ф. відкриті І. М. Сеченовим (1862). У Р. ф. довгастого мозку відкрито дихальний (П. В. Овсянников, 1871) і судиноруховий (М. О. Миславський, 1885) центри, подразнення яких спричиняє зміни дихання і кровообігу. В Р. ф. є ділянки, збудження яких спричиняє підвищення артеріального тиску (пресорні зони) або його зниження (депресорні зони). Висхідні впливи Р. ф. активують діяльність кори мозку і визначають рівень активності організму. Так, під час збудження Р. ф. імпульсами з аферентних систем (див. *Доцентрові нервові волокна*) настає пробудження від глибокого сну, а послаблення або припинення висхідних впливів Р. ф. спричиняє сон. Р. ф. має відбікову чутливість до дії ряду біологічно активних речовин і фармакологічних препаратів. Напр., на Р. ф. активуюче впливають адреналін, вуглекислий газ і ряд гормонів.

В. П. Замостян.
РЕТИНІТ (від лат. *retina* — сітчаста оболонка) — запалення сітчастої оболонки ока. Здебільшого уражаються обидва ока. Р. може спричинюватися інфекційними хворобами, порушеннями обміну речовин, захворюваннями нирок, крові, туберкульозною інтоксикацією тощо. Звичайно Р. поєднується з запаленням судинної оболонки ока — хоріоретинітом. Ознаки: зниження гостроти зору, звуження поля зору (вогнищеві випадіння в полі зору — скотоми). Лікування спрямоване на усушення основного захворювання.

РЕТИНОЛ, вітамін А,—20-вуглевічевий поліпреніловий спирт, найактивніша (порівняно з дегідроретинолом, вітаміном A₂) хім. форма жиророзчинних вітамінів групи А. Відкрив Р. і з'ясував його роль у створенні зорових пігментів Дж. Уолд. Утворюється Р. тільки в тваринних тканинах, при розщепленні провітамінів А (попередників вітаміну A₁) — β-каротину, ін. каротиноїдів, які потрапляють до тваринного організму з їжею рослинного походження. Р. входить до складу зорового пурпуру (див. *Родопсин*). Недостача Р. в

організмі призводить до розвитку т. з. *курячої сліпоти*. Р. виконує в організмі важливі функції: посилює гостроту зору при слабкому освітленні, змінює епітеліальні тканини (див. *Епітелій*); сприяє нормальному росту і розвитку організму, збільшує його стійкість до інфекційних хвороб. Добова норма Р. для людини — 1,5—2,5 мг. Основними джерелами Р. є молоко, вершкове масло, яєчний жовток, печінка, ікра, риб'ячі жири, а провітаміну А — морква, шпинат, чорна смородина та ін. рослинні продукти.

Літ.: Ленинджер А. Біохімія. Пер. с англ. М., 1976; Мецлер Д. Біохімія. т. 2. Пер. с англ. М., 1980.

РЕТИФ ДЕ ЛА БРЕТОНН (*Rétif abo Restif de La Bretonne*) Нікола (22.XI 1734, Сасі, департамент Йонна — 3.II 1806, Париж) — франц. письменник. Один з попередників реалістичної л-ри 19 ст. Автор більш як 200 томів творів, зокрема серії утопічних романів і книг під заг. назовою «Дивні ідеї» (1769—89). На романах «Розпусний селянин, або Небезпеки міста» (1775), «Пан Нікола, або Викрите людське серце» (т. 1—16, 1794—97) помітний вплив Ж. Ж. Руссо. У кн. нарисів «Паризькі ночі, або Нічний глядач» (1788—94) відобразив життя трудящих, у серії новел «Сучасниці...» (т. 1—42, 1780—85) — становище жінки в сім'ї і суспільстві. Твори Р. де ла Б. пройняті демократич. тенденціями, симпатіями до простих людей.

Тв.: Рос. перекл.— Соврашнений поселянин.— Жизнь отца моего. М., 1972.

Літ.: Буачідзе Г. С. Ретиф де ла Бретонн в России. Тбіліси, 1972.

В. І. Пащенко.

РЕТОРОМАНСЬКІ МОВИ — мови ретороманців. Належать до романських мов іndoевроп. сім'ї. Сформувалися на основі латинської мови (точніше — нар. латині) на ретійському *субстраті*. Р. м. глибоко діалектно диференційовані. Поділяються на західну (Граубюнденську, Швейцарія), центральну (тирольську, Італія) та східну (Фріульську, Італія). Граубюнденська (швейцарська) Р. м. є однією з чотирьох нац. мов Швейцарії (про л-ру цією мовою див. *Швейцарія*, розділ *Література*). Р. м. мають найбільше архаїчних рис з усіх романських мов. Алфавіт — на основі латинського.

Літ.: Бородина М. А. Современный литературный ретороманский язык Швейцарии. Л., 1969.

К. М. Тищенко.

РЕТОРОМАНЦІ — група народів (романши, ладини, фріули), які говорять ретороманськими мовами. Живуть в пн.-сх. і пн. Італії і у високогірних альпійських районах пд.-сх. Швейцарії. Чисельність —бл. 385 тис. чол. (1978, оцінка). За релігією переважна більшість Р.— католики, швейцарські ладини — протестанти. Р.— нащадки ретів (давні альпійські племена), що змішалися з кельтами, римлянами, германцями. Тепер Р. за культурно- побутовими ознаками майже не відрізняються від сусідніх італійців та німців, хоча й зберігають деякі самобутні традиційні звичаї та свята. Осн. заняття — тваринництво альпій-

ського типу, почасти — землеробство та шовківництво.

РЕТОРСІЯ (лат. *retorsio* — зворотна дія) — обмежувальні заходи, що іх вимушена застосовувати одна держава у відповідь на несправедливі, недружні (але правомірні з погляду *міжнародного права*) дії ін. держави, які завдають безпідставної шкоди інтересам або престижеві потерпілої д-ви. Щоб домогтися припинення їх, вдаються до Р. (напр., підвищення митних зборів, обмеження закупівель товарів). Сучас. міжнар. право допускає звернення до Р. тільки як до крайнього заходу, коли вичерпано всі ін. правомірні заходи впливу на д-ву, яка здійснює політику *дискримінації*. Своєрідність Р. полягає в тому, що їх можна застосовувати і у відповідь на міжнар. правопорушення. У цьому разі вони набувають характеру міжнародно-правових санкцій і мають на меті забезпечити відновлення порушених прав потерпілої д-ви та відшкодувати завдану нею шкоду. Р. являють собою один з поширених засобів примусової охорони прав та інтересів д-в, який включає застосування збройної сили. Здійснювані відповідно до сучас. міжнар. права Р. покликані створити в кінцевому підсумку належні умови для застосування погоджених засобів у розв'язанні міжнар. конфліктів.

В. А. Василенко.

РЕТРАНСЛЯТОР — 1) Р. активний — радіотехнічний пристрій (станція), встановлений на проміжному пункті лінії *радіозв'язку* для *ретрансляції* радіосигналів. Проміжні (ретрансляційні) пункти бувають нерухомими (напр., станції лінії *радіорелейного зв'язку*, наземні станції системи *«Орбита»*) і рухомими (штучні супутники Землі, судна тощо). В СРСР перша наземна ретрансляційна станція стала до ладу 1956 (в УРСР — 1958), перша космічна — 1965 (на супутнику зв'язку *«Молния»*). З допомогою Р. сигнали можна ретранслювати на велику віддалю — практично між двома будь-якими точками Землі. Р. складається з антени (однієї чи кількох), *радіоприймача*, *радіопередавача*, пристрою для дистанційного керування, джерела живлення і (часто) резервного комплекту апаратури. Щоб усунути взаємні перешкоди при одночасному прийманні і передаванні радіосигналів, в Р. вдаються до розділення цих сигналів: частотного, часового або кодового. Р. може обслуговувати мережу зв'язку тільки з обмеженою кількістю ліній. Різновидом активних є регенеративні Р., використовувані здебільшого у хвилеводних лініях зв'язку. 2) Р. пасивний — пристрій (механічна конструкція певної форми), небесне тіло або штучно створене електропровідне середовище, здатні розсіювати чи направлено відбивати енергію *радіохвиль*. Є проміжним пунктом лінії радіозв'язку. На лініях радіорелейного зв'язку ретрансляторами служать напрямлені антени, плоскі відбивачі, в космічному зв'язку — штучні супутники Землі, пояси голок, виведені ними на навколоземну ор-

О. О. Реутов.

біту, поверхня Місяця тощо. На відміну від активного пасивний Р. може обслуговувати мережу зв'язку, що складається з великої кількості ліній з різними частотами радіосигналів, оскільки він відбиває (розсіює) енергію багатьох сигналів, які надходять, без взаємних перешкод. Практичне застосування пасивних Р. обмежене через слабкість відбитих ними радіосигналів (вони поглинаються і розсіюються поверхнею ретранслятора).

РЕТРАНСЛЯЦІЯ (від фр. *retransmission*) — приймання радіосигналів на проміжних (одному або послідовно на кількох) пунктах лінії *радіозв'язку* для підсилення і дальнього передавання їх. Дає змогу збільшувати далекість зв'язку, ослаблюючи або знімаючи обмеження, зумовлені специфікою *поширення радіохвиль* і *захищення радіосигналу*. Провадиться за допомогою *ретрансляторів*. Для Р. використовують лінії *радіорелейного зв'язку*, *штучні супутники Землі* (*«Екран»*, *«Молнию»*, *«Радугу»* та ін.) тощо. До Р. вдаються у радіотелефонному і радіотелеграфному зв'язку, телебаченні, радіомовленні і т. п.

«РЕТРО» (від лат. *retro* — назад, раніше) — термін, яким у мистецькій критиці 70—80-х рр. 20 ст. прийнято визначати стиль художніх фільмів, театр. вистав з точністю і достовірною реконструкцією предметного середовища і відтворенням атмосфери більш-менш віддаленого, але чітко визначеного минулого (у муз. творах — з поверненням до муз. форм минулого). У мист. більшості країн Заходу цей стиль пов'язаний із неоконсерватизмом — рухом в політиці та ідеології, який утверджує усталені цінності капіталістичного суспільства. В мист. соціалістичних країн Р. як самостійний стиль не набув поширення. Елементи стилю Р. певною мірою мають місце лише в окремих творах, в яких звернення до минулого здійснюється не заради його реконструкції, а для розкриття аспектів сучасності шляхом осмислення історії та культури минулого.

В. П. Михальов.

РЕТРОСПЕКЦІЯ (від лат. *retro* — назад і *specio* — дивлюсь) — 1) Погляд у минуле, аналіз минулих подій, вражень тощо. 2) Спосіб розгляду, осмислення суспільних ідей, подій сучасності під кутом зору минулого, звернення до минулого для виявлення в ньому зародків тенденцій, властивих сучасності. 3) Реакційний погляд на прогресивні соціальні ідеали як на такі, що вже існували в більш-менш віддаленому минулому.

РЕТСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [від лат. *Raetia* — Ретія (давня назва області між річками Дунаєм, Рейном, По і Лехом)] — останній вік пізньотріасової епохи тріасового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Р. я. (глини, піски, пісковики) поширені на пн.-зх. окраїнах Донбасу і Кримському п-ові. Їхня потужність до 110 м. Див. також *Тріасовий період і тріасова система*.

РЕТУШ (фрanc. *retouche*) — виправлення зображення — малюнків, фотознімків, негативів або діапозитивів. Розрізняють Р. технічну, яка полягає у видаленні випадкових дефектів (напр., подряпин), а також градаційну і кольороподільну, що ґрунтуються на зміні контрасту зображення відповідно до тоно- і кольоропередачі. Технічну Р. виконують вручну — промальовуванням зображення олівцями або фарбами, зшкрябуванням окремих ділянок, градаційну і кольороподільну — хім. (див. *Ослаблення фотографічне*) і фотомех. обробкою, а також за допомогою спец. пристрій — електронних кольороподільників-кольорокоректорів. У поліграфії до Р. вдаються, щоб підготувати оригінали і виправити негативи та діапозитиви, призначенні для фотомех. виготовлення *друкарських форм*.

РЕУТ Михайло Венедикович (19.IX 1882—28.III 1940) — професійний революціонер. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в с. Паричі (тепер смт Світлогорського р-ну Гомельської обл. БРСР) в сел. сім'ї.

В революц. русі з 1902. Під час революції 1905—07 брав активну участь у революц. подіях у Севастополі як нач. бойової дружини. Вів парт. роботу в Києві (з 1909 — член Київ. к-ту РСДРП) і Катеринславі. Не раз зазнавав арештів, двічі потрапляв на заслання. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Київ. Ради робітн. депутатів, Центр. бюро профспілок. У 1918 — один з організаторів боротьби трудящих Київщини проти нім. окупантів, член Всеукраїнського партійного тимчасового комітету, Київського підпільного обласного комітету КП(б)У. Після громадянської війни — на госп. роботі.

Л. А. Пономаренко.
РЕУТИЛІЗАЦІЯ (від фр. *utilis* — корисний) — повторне, іноді багаторазове використання рослиною засвоєних нею раніше мінеральних речовин. При Р. мінеральні речовини, необхідні для утворення нових, молодих органів, надходять від старих органів, що вже закінчили свій ріст. Особливо інтенсивна Р. нагромаджених у вегетативних органах мінеральних елементів відбувається при розвитку репродуктивних органів.

У багаторічних рослин перед листопадом значна частина калію, фосфору, азоту, магнію, що мають високу здатність до Р., надходить із листків до стебел та коренів, а навесні знову використовується для росту молодих частин рослин.

РЕУТОВ Олег Олександрович (н. 5.IX 1920, м. Макіївка Донецького обл.) — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Закінчив Моск. ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1945 — в Моск. ун-ті, з 1957 — завідувач лабораторією теоретичних проблем органічної хімії ун-ту й одночасно лабораторією ізотопів в Ін-ті елементоорганічних сполук АН СРСР. З 1978 — завідувач кафедрою Моск. ун-ту. Осн. праці — в галузі фіз. органічної хімії, вивчення механізму реакцій електрофільного заміщення, мол. п.регрупувань, хімії карбонієвих

іонів, ілідів миш'яку й сірки, онієвих сполук, участі іонів та іонних пар в органічних реакціях, стереохімії тощо. Створив теорію електрофільного заміщення у насиченого атома вуглецю в багатьох металоорганічних сполуках. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

РЕУТОВ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР. Залізнична ст. Реутово. 63 тис. ж. (1981). В Р.— бавовнопрядильна, ткацька й повстяна ф-ки та ф-ка іграшок, експериментальний з-д (виробн. протезів). Р. утворений 1940.

РЕФЕРАТ (від лат. *refero* — дозвідаю) — 1) Короткий виклад (усний чи письмовий) осн. положень вчення, наук. праці, дослідження або змісту книги. Р., зроблений автором, називають авторефератом. 2) Доповідь на певну тему, що містить огляд друкованих джерел. 3) Жанр журналістики, що популяризує серед читачів певний твір. 4) Жанр інформативного видання. Включає короткий виклад змісту реферованої праці, вказівку на методику дослідження, його результати та на час і місце виконання роботи.

Р. Г. Іванченко.

РЕФЕРАТИВНІ ЖУРНАЛИ — різновид оперативних видань для поточні та ретроспективної вторинної інформації. Містять короткі відомості про результати наук. досліджень, здійснених у нашій країні та за її межами, про нові методи виробництва, про винаходи і раціоналізаторські пропозиції. Інформують про наук. друк. продукцію, що виходить в СРСР та за кордоном. Охоплюють сусп., природничі, тех. науки, економіку, промисловість. Як тип видання виникли наприкінці 18 — поч. 19 ст. В СРСР Р. ж. готують і видають органи наук.-тех. інформації країни. Зокрема, Всесоюзний ін-т наук. і тех. інформації Державного комітету СРСР по науці й техніці та АН СРСР (ВІНІТІ) випускає Р. ж.: «Автоматика и радиоэлектроника», «Астрономия и геодезия», «Биология», «Биологическая химия», «География», «Геология», «Горное дело», «Геофизика», «Математика», «Машиностроение», «Металлургия», «Механика», «Физика», «Химия и биологическая химия», «Экономика промышленности», «Электротехника и энергетика», «Информатика» та ін. В галузі суспільних наук Р. ж. випускає Ін-т наук. інформації з суспільних наук АН СРСР — «Общественные науки в СССР» (7 серій) і «Общественные науки за рубежом» (9 серій). Укр. НДІНТІ видає Р. ж. «Технология и организация производства» та «Механизация и автоматизация управления», секція сусп. наук АН УРСР — окремі неперіодичні реферативні збірники.

Р. Г. Іванченко.

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — всенародне голосування здебільшого з найважливіших, конституційних питань держ. життя. В Р. можуть брати участь всі громадяни, які мають виборчі права.

Відповідно до ст. 108 Конституції СРСР закони СРСР приймаються Верховною Радою СРСР або всенар. голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради СРСР. В УРСР закони УРСР приймаються Верховною Радою УРСР або Р., який проводиться за рішенням Верховної Ради УРСР.

РЕФЕРЕНТ [від лат. *referens* (*referentis*) — той, що доповідає] — 1) Особа, яка складає або читає реферат. 2) Службова особа, яка є консультантом, доповідачем з певних питань.

РЕФЕРІ (англ. *referee*, від лат. *refero* — передаю, повідомляю) — суддя спортивних змагань з боксу; іноді термін «рефері» вживають щодо суддів з футболу, тенісу, хокею.

РЕФЛÉКС (від лат. *reflexus* — звернений назад, відбитий) у жи-воописі — кольоровий відблиск, що виникає, коли світло, відбившись від навколоїшніх об'єктів, падає на предмет. Термін «рефлекс» може застосовуватись як до самої натури, так і до її зображення. Точне відтворення Р. сприяє передачі об'єму, багатства кольорів і відтінків натури.

РЕФЛÉКСИ — реакції організму на подразнення, які здійснюються за участю центральної нервової системи. Ці реакції можуть виникати в будь-якому органі (м'язах, залозах, кровоносних судинах та ін.) у вигляді підсилення чи послаблення їхньої діяльності. Функціональне значення Р. полягає в тому, що за їх допомогою організм здатний швидко й цілеспрямовано реагувати на різні зміни внутр. і зовн. середовища. Р. лежать в основі регуляційної і координаційної діяльності нервової системи; вони забезпечують регуляцію всіх фізіол. функцій організму і пристосування діяльності окремих органів і систем до поточних потреб усього організму. Так, за допомогою Р. регулюється виділення слизи, шлункового і підшлункового соків при травленні, змінюється інтенсивність кровообігу і дихання під час фіз. праці, регулюється тонус м'язів і забезпечується нормальній перебіг рухових актів. Р. беруть участь в підтриманні сталості внутр. середовища організму (*гомеостазу*) та ін. Значення Р. для нормальної діяльності організму людини звичайно виявляється під час хвороб, які пригнічують ті чи ін. рефлекторні реакції. Кожний Р. здійснюється певним для нього нервовим механізмом, в основі якого лежить рефлекторна дуга. Р. починається з дії подразника на відповідні рецептори, в яких подразнення трансформується в імпульси нервові. По доцентрових нервових волокнах аферентних нейронів імпульси надходять до центр. нервової системи, де безпосередньо або частіше через проміжні нейрони перемікаються на еферентні нейрони. По відцентрових нервових волокнах цих нейронів імпульси надходять до того чи ін. робочого органу, який виконує рефлекторну реакцію. За характером рефлекторної реакції Р. поділяються на рухові, секреторні,

серцево-судинні, дихальні, обмінні та ін.; за місцем розташування рецепторів — на екстерорецептивні (див. *Екстерорецепція*), інтерорецептивні (див. *Інтерорецепція*) та пропріорецептивні (див. *Пропріорецептори*); за місцем перемікання у центр. нервовій системі — на спінальні, стовбурові та кіркові; за біол. значенням — на орієнтуальні, оборонні, травні, статеві і локомоторні. І. П. Павлов всі Р. тварин і людини поділив на безумовні рефлекси і умовні рефлекси (див. також *Вища нервова діяльність*). Матеріалістичне трактування природи рефлекторної діяльності цілісного організму належить І. М. Сеченову та І. П. Павлову.

Літ.: Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 4. М., 1951; Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга. М., 1961; Бабский Е. Б. [та ін.]. Физиология человека. М., 1972; Шеррингтон Ч. Интегративная деятельность нервной системы. Пер. с англ. Л., 1969. П. М. Сирков.

РЕФЛÉКСІЯ (від лат. *reflexio* — вигин, відображення) — 1) У психіології — самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні, хворобливо загострені) над власним душевним станом. 2) У філософії — форма геор. діяльності людини, спрямована на осмислення свого пізнання, дій та вчинків, їхнього об'єктивно-закономірного характеру. Р. дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

РЕФЛЕКСОЛОГІЯ (від *рефлекси* і грец. *λόγος* — вчення) — механістичний, біологізаторський напрям у вітчизняній психологии, педагогіці, психіатрії, соціології, мистецтвознавстві тощо. Існував 1909—31. Засн. В. М. Бехтеревим. Намагаючись подолати сумбективізм та ідеалізм інтропективної психології і запровадити в психоневрологію сутно об'єктивні, рефлекторні методи (див. *Рефлекси*) дослідження, представники Р., проте, неминуче біологізували психологічні й соціальні явища, оскільки не враховували їхньої якісної відмінності від явищ біологічних. Зводячи сусп. життя до простої суми рефлекторних реакцій, Р. вступала в непримиренну суперечність з діалектичним та істор. матеріалізмом. Концепції Р. вплинули на *педологію* й *педагогічну психологію*, призвели до виникнення спрошено-механістичного розуміння поведінки дитини. Методологічна дискусія 1930—31 довела її наук. неспроможність. Р. деякою мірою була поширена й на Україні (В. П. Протопопов, О. С. Залужний, К. С. Мокульський та ін.). Крайності Р. піддавалися критиці на сторінках журн. «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1925—26). О. Т. Губко.

РЕФЛÉКТОР (від лат. *reflecto* — вигинаю, відбиваю) — 1) Пристрій або природна перешкода для зміни напряму та інтенсивності потоку світлової, звукової, теплової, гідростатичної, електромагнітної енергії та енергії потоку частинок, а також напряму руху твердих тіл, що мають пружні властивості. 2) В астрономії — телескоп, обладнаний дзеркальним

об'єктивом. Зображення в Р. розглядають через окуляр, фотографують чи реєструють ін. світло-приймачем. Крім гол. дзеркала, Р. може мати додаткові дзеркала або лінзи, застосування яких зменшує вплив aberracії (див. *Аберрації оптичних систем*), змінює відносний отвір або сприяє зручності спостережень. Перевагою Р. перед рефрактором є те, що гол. дзеркало можна зробити більших розмірів, ніж лінзовий об'єктив; це дає змогу збільшити діаметр об'єктива, а отже, і *світлосилу* та *роздільність* телескопа. Осн. недолік Р. полягає в тому, що їхні труби відкриті потокам повітря, які псують поверхню дзеркал, а також у залежності Р. від впливу коливань т-ри та мех. навантажень.

Найбільший у світі Р. збудовано в СРСР і встановлено на *Спеціальній астрофізичній обсерваторії*. Він має гол. дзеркало діаметром 6 м та кілька змінних додаткових дзеркал. Див. також *Астрономічні інструменти*, *РАТАН*.

Літ.: Михельсон Н. Н. Оптические телескопы. Теория и конструкция. М., 1976. М. М. Фащевський.

РЕФЛЕКТОРНА ДУГА — сукупність нервових утворів, які здійснюють певний рефлекс. Такими утворами є рецептори, доцентрові нервові волокна, нервовий центр, що реагує на імпульси нервові, які надходять з рецепторів, відцентрові нервові волокна та ефектори (робочі органи). Р. д. безумовних рефлексів відносно постійна, а умовних рефлексів — змінна. Р. д. не відображає повністю структуру рефлексу.

РЕФОРМА (від лат. *reformatio* — перетворюю) — 1) Перетворення, зміна, нововведення, яке не ліквідує основ існуючої структури. 2) Політ. перетворення, зміна, що її здійснює пануючий клас без порушення основ існуючого ладу. В умовах класово антагоністич. суспільства Р. суперечлива за змістом і впливом, який вона справляє на хід соціальних процесів. З одного боку, Р. здебільшого є кроком уперед у сусп. розвитку, з другого — заходом, що має на меті запобіти поваленню правлячих класів, які погоджуються на Р., щоб ослабити натиск революц. сил, спрямувати його в русло реформістських ілюзій і зберегти своє панування. Співвідношення Р. і революції соціальної — одна з найважливіших теор. і практичних проблем міжнар. робітн. руху. В. І. Ленін писав: «Поняття реформи, безперечно, протилежне поняттю революції; забуття цієї протилежності, забуття тієї грани, яка розділяє обидва поняття, постійно приводить до найсерйозніших помилок у всіх історичних міркуваннях. Але ця протилежність не абсолютна, ця грань не мертвa, а жива, рухлива грань, яку треба вміти визначати в кожному окремому конкретному випадку» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 158). В. І. Ленін боровся як проти реформізму, ревізіонізму, так і проти доктринерства, сектантства, які, прикриваючись революц. фразою, метафізично протиставляють Р. революції і принижують значення

боротьби за Р. Співвідношення Р. і революції визначається складним переплетенням об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких головним є співвідношення класових сил у міжнар. масштабі і в межах кожної країни. Залежно від цього співвідношення можливі два осн. шляхи до соціалізму: мирний і немирний. У свою чергу, роль Р. залежить від того, яким шляхом піде революція. В умовах мирного переходу до соціалізму Р.— суттєвий елемент самого революц. процесу перетворення суспільства в соціалістичному напрямі. З перегоною соціалізму протилежність Р. і революції ліквідується. Завдяки відсутності класових антигонізмів докорінні революц. зрушення в сусп. відносинах здійснюються планомірно, шляхом більш або менш поступових змін.

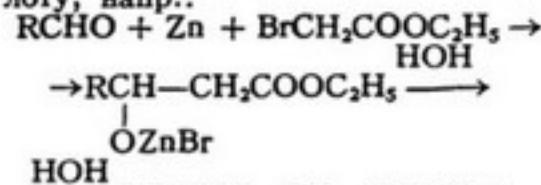
РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА, реформати (від лат. *reformatus* — перетворення) — назва кальвіністських церков (див. Кальвінізм), що виникли в країнах континентальної Європи в результаті Реформації. За будовою і зіровченням близькі до пресвітеріанських церков (див. Пресвітеріані). Загальноприйнятого «символу віри» Р. ц. не має. Р. ц. є в Швейцарії, ФРН, Франції, Угорщині, Чехословаччині, США та ряді ін. країн. В СРСР нечисленні реформатські громади є на Закарпатті.

РЕФОРМАТСЬКИЙ Олександр Миколайович [25.XI (7.XII) 1864, с. Борисоглебськ, тепер Іванов. обл.— 27.XII 1937, Москва] — рос. рад. хімік. Брат С. М. Реформатського. Закінчив Казанський ун-т (1888), учень О. М. Зайцева. Професор вищих училищ закладів Москви (Моск. ун-ту, Вищих жіночих курсів, Моск. ін-ту тонкої хімічної технології та ін.). Один з організаторів (1897) Пречистенських робітничих курсів (вечірнього заг.-осв. навч. закладу для дорослих), де протягом 25 років викладав курси хімії та заг. природознавства. Р. вперше добув і дослідив спирти ряду $C_nH_{2n-5}OH$. Автор підручників з неорганічної та органічної хімії.

РЕФОРМАТСЬКИЙ Сергій Миколайович [20.III (1.IV) 1860, с. Борисоглебськ, тепер Іванов. обл.— 27.XII 1934, Москва] — рос. і укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Учень О. М. Зайцева. Після закінчення Казанського ун-ту (1882) працював там же. Професор Київ. ун-ту (1891—1934), Київ. політехнічного ін-ту (1898—1907). Зав. хім. відділом Укр. н.-д. ін-ту каучуку і каучуконосів у Києві (1930—34). Голова Київ. фіз.-хім. т-ва (1910—16 і 1920—33). Осн. праці — з металоорганічного синтезу. Розробив метод синтезу β-оксикислот (див. Реформатського реакція). Відомі також дослідження Р. в галузі одержання натурального каучуку з рослин. Автор підручника «Початковий курс органічної хімії» (1893).

РЕФОРМАТСЬКОГО РЕАКЦІЯ — синтез β-оксикислот з ефірів галогензаміщених карбонових кислот. При дії цинку на суміш галогензаміщеної кислоти, альдегіду або кетону утворюється цинковий

алкоголят ефіру β-оксикислоти, який при гідролізі дає оксикислоту, напр.:

(R — органічний радикал). Винайшов 1890 С. М. Реформатський. Р. широко застосовується при дослідженні і синтезі складних природних сполук (напр., вітаміну А та його похідних).

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *reformatio* — перетворення, виправлення) — широкий антифеод. і антикатолицький суспільно-політ. та ідеологічний рух, який у 16—17 ст. охопив більшість країн Зх. та Центр. Європи і відобразив потреби пристосування релігії до завдань утвердження нових, бурж. суспільних відносин. У вузькому, буквальному розумінні — здійснення реліг. перетворень у дусі протестантизму. В ідеологічній підготовці Р. найбільшу роль відіграли середньовічні ересі, гусізм, нім. містика, гуманістичний рух *Відродження*. Причиною Р. було загострення соціальних суперечностей, викликане розкладом феод. ладу й зародженням у його надрах капіталістичних відносин. Оскільки католицька церква за середньовіччя була ідеологічною опорою феод. ладу, знищити його було неможливо без підтримки впливу католицизму. Р. почалася в Німеччині. Ідеологи Р., стверджуючи ідею про безпосереднє спілкування душі віруючого з Богом, проголосили непотрібність церкви як проміжної ланки між Богом і людиною. Джерелом віровчення прихильники Р. вважали тільки «священне письмо» (*Біблію*) і, на відміну від католиків, заперечували «священний переказ», постанови церк. соборів, декреталії пап, церк. традицію. У Р. брали участь різні прошарки суспільства, через що реформаційний рух розколовся на три осн. напрями: бургсрсько-бурж., селянсько-плебейський і королівсько-князівський. Представники бургсрсько-буржуазного напряму, очолюваного М. Лютером, Ж. Кальвіном, У. Цвінглі (див. також Лютеранство, Кальвінізм), вимагали ліквідації церковного землеволодіння, чернецтва, виступали за спрощення культу і демократизацію богослужіння, обстоювали створення нац. церков, здійснення церк. відправ рідною мовсю. Представники селянсько-плебейського напряму на чолі з Т. Мюнцером (див. також Абантисти, «Польські брати») вимагали рівності в сусп. відносинах, скасування кріпацтва і станових привілеїв, рівності майна. Королівсько-князівський напрям відображав прагнення феодалів захопити земельні багатства католицької церкви, поставити її в залежність від світської влади і змінити цим своє панування. Ідеї Р. в 16—17 ст. через Польщу (див. Арианство) проникли на Україну (серед шляхти і міщенства тут було поширене гол. чин. уччення соци-

ніан, серед міських низів, козаків, селян — уччення Феодосія Косого). Поширення ідей Р. було пов'язане з антифеод. нац.-визвольною боротьбою укр. народу проти польських магнатів, насильницьким покатоличенням і полонізацією. Ці ідеї знайшли свій прояв і в критиці верхівки православного духівництва (частина якого, зокрема, уклала зрадницьку *Брестську унію* 1596), чернецтва, а також у демократичній інтерпретації Біблії, у вимозі громадянської рівності. Ідеї Р. висловлювалися письменниками-полемістами (див. Полемічна література), діячами братств, деякими професорами і вихованцями Києво-Могилянської академії (зокрема Г. С. Сковородою). В серед. 17 ст. реформаційні громади на Україні припинили існування. Р. в Зх. Європі відіграва певну прогресивну роль. В результаті Р. католицька церква втратила тут монопольне становище, що сприяло розвиткові науки і світської культури. Католицизм відповів на Р. контреформацією.

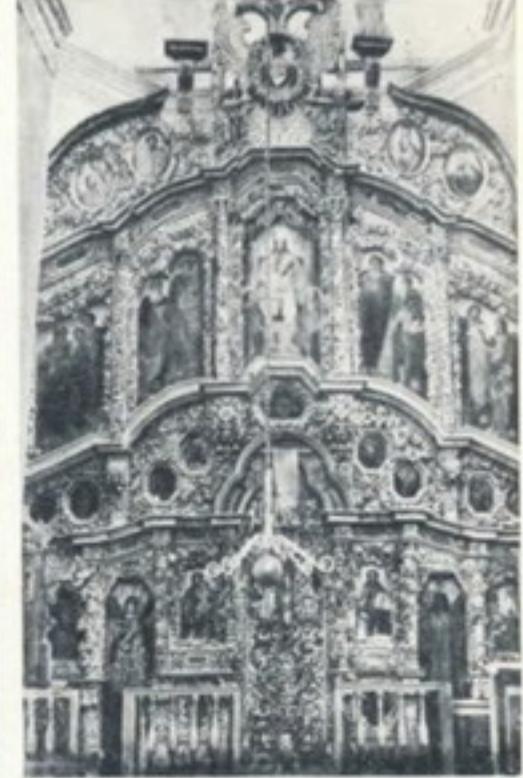
РЕФОРМАЦІЯ у літературі і мистецтві — процеси в літературі і мистецтві, пов'язані з впливом Реформації 16—18 ст. З одного боку, внаслідок Р. центр духовного життя змістився в релігійно-світоглядну сферу. На перший план висувалося ставлення людини до Бога, що означало відхід від властивих *Відродженню* поглядів на людину й людський світ як найвищі цінності буття і осн. предмет мистецтва. Загострення віросповідань суперечностей породило численну полемічну л-ру, з'явилися нові жанри духовної л-ри (гімни, псалми, проповіді, послання тощо). З другого боку, завдяки Р., посилилися суспільно-політ. тенденції в л-рі, її зв'язки з життям та ідеологічною боротьбою народних мас. Значною мірою л-ра часів Р. відбивала протест нар. мас, що виступав під релігійною оболонкою, проти феод. ладу. Поширилися так звані «оперативні» жанри (відозви, проповіді, «летючі листки» тощо), які були знарядям не лише боротьби за віру, а й суспільно-політ. рухів. Попередником л-ри європ. Р. стала л-ра гуситського революційного руху в Чехії 15 ст. Свого найповнішого вияву л-ра Р. набула в Німеччині в період Великої Селянської війни 1524—26. Р. породила епос на біблійні теми («Втрачений рай» і «Віднайдений рай» Дж. Мільтона, «Мессіада» Ф. Г. Клонштока, та ін.). Більш однозначним, в окремих випадках переважно негативним, був вплив Р. на мистецтво, зокрема на живопис, скульптуру, театр. Деякі реформаційні течії заперечували й переслідували певні види мистецтва (іконоборство в нім. Р., заборона театру англ. пуританами тощо). Однак це не означало, що в протестантських країнах в цілому припинився розвиток мистецтва. Ідеї Р. знайшли своє вираження в живописі та графіці (зокрема, у творах А. Дюрера, Л. Кранаха Старшого та ін.), з часом — в музиці, яка розвивалася переважно на основі нар. мелосу (Й. Вальтер — у Німеччині,

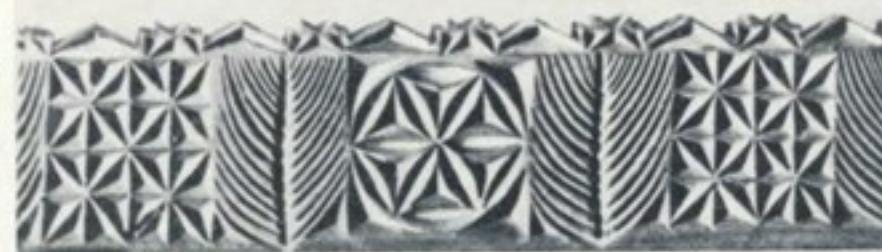
До ст. Рубо Ф. О.

1. Атака запорожців у степу. 1881.
2. Таврійська губернія. 1883. Музей-панорама «Бородінська битва» в Москві.

1
2
3
4

5

6
7
8
9

10

До ст. Різьблення художнє.

1. Деталь іконостаса Михайлівської церкви в селі Скориках. 17 ст. Поділля. 2. Капітель Борисоглібського собору. 1120–1123. Чернігів. 3. Порохниця. Ріг. 1700. Полтавщина. 4. Іконостас Преображенської церкви в селі Великих Сорочинцях. 1732. Полтавська область. 5. Фрагмент полиці. Дерево. Поч. 19 ст. Київщина. 6. Сідло. 19 ст. Яворів. Гуцульщина. 7. В. Ю. Шкрібляк. Стіл, крісла. Яворів. 1900-і рр. 8. І. Й. Станько. Скринька. Плоске різьблення. 1959. Яворів.

9. П. В. Одрихівський. Піднос. Лемківське різьблення. 1962. Львів. 10. В. І. Свіда. Скульптура «Поziulonok матери». 1957. 11. І. М. Смолянець. Барилце. 1961. Косів Івано-Франківської області. 12. Сопілка. Дерево. 20 ст. Гуцульщина. 13. П. Волник. Декоративний пласт «Чари». 1975. Полтава. 14. В. К. Нагнибіда. Ківш, ложка. 1975. Кременчук Полтавської області. 15. Скульптура «Іван – селянський син». Дерево. 20 ст. «Галівина казок» поблизу Ялти. Кримська область.

11
12

13

13
14
15

Дж. Тавернер — в Англії, та ін.). Вплив Р. виразно позначився на укр. і білорус. л-рах кінця 16 — першої пол. 17 ст. В полемічній л-рі, яку видавали друкарні братства, з'явилися твори Христофора Філалета, Стефана Зизанія, Івана Вишенського та ін., які за ідейними мотивами, громадсько-політичними функціями, жанровою структурою були близькі до л-ри европ. реформації.

Літ.: Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокризис». Львів, 1964; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Культура епохи Возрождения и Реформации. Л., 1981.

Д. С. Наливайко.

РЕФОРМІЗМ — бурж. і дрібно-бурж. ідеально-політ. концепція, відповідно до якої за допомогою реформ можна усунути антагоністич. суперечності капіталізму, перетворити його на суспільство соціальної справедливості (бурж. Р.) або забезпечити шляхом серії реформ, не виходячи за межі бурж. законності, його еволюц. вростання в соціалізм (соціал-Р. у робітн. русі). Бурж. Р. виник у 19 ст., коли виявилися докорінні антагонізми капіталістичного способу виробництва і буржуазія під натиском робітн. руху змушені були на певні поступки і реформи (напр., законодавче обмеження приватності робочого дня). Реформістська ідеологія в робітн. русі зародилася вже на перших етапах його розвитку, коли він мав стихійний характер і не міг вийти за межі боротьби за поліпшення екон. становища робітн. класу в рамках капіталістичного ладу. З виникненням марксизму Р. в робітн. русі використовується буржуазією в її боротьбі проти зростаючого революц. руху пролетаріату. В. І. Лєнін, викриваючи сутність Р. в період імперіалізму, показав нерозривну єдність бурж. і с.-д. Р. «Реформізм проти соціалістичної революції — ось формула сучасної „передової“, освіченої буржуазії» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 288). В період загальної кризи капіталізму Р. пронизує всі осн. течії бурж. соціально-екон. думки. Вирішальне значення для посилення Р. у сучас. епоху має те, що розвиток реального соціалізму в СРСР та ряді ін. країн, некапіталістична орієнтація ряду країн, що визволилися, назавжди поховали міф про вічність капіталізму. В цих умовах непролет. соціально-екон. думка з метою апології капіталізму посилено розробляє концепції «трансформації капіталізму», його нібито еволюц. перетворення на «неокапіталізм» (теорії «організованого капіталізму», «народного капіталізму», «демократизації капіталу», «революції керуючих» тощо) і навіть на некапіталізм (теорії «індустриального суспільства», «постіндустриального суспільства», «технотронного», «постбуржуазного» суспільств, «демократичного соціалізму» та ін.). Їхні представники відкидають соціалістичну революцію, соціалізм і комунізм як всесвітньо-істор. перспективу сучас. сусп. розвитку, підмінюючи їх якимсь «третім шляхом», а в дійсності — шляхом даль-

шого розвитку державно-монополістичного капіталізму в умовах науково-технічної революції. Р. у робітн. русі виступає з опортуністичними концепціями мирного вростання капіталізму в соціалізм (див. Опартунізм, Ревізіонізм).

Він панує в с.-д. і соціалістич. партіях, що входять до Соціалістичного інтернаціоналу. Соціал-Р. цього гатунку (лейбористи в Англії, австромарксизм, франц. реформістський соціалізм та ін.) затушовує суперечності капіталізму, ототожнюю зростання держ. сектора господарства в імперіалістич. країнах із зростанням сусп. власності, оголошує, виходячи з концепції «надкласовості» д-ви, заходи по держ.-монополістичному регулюванню капіталістичної економіки соціалістичними або такими, що ведуть до соціалізму, зображує держ.-монополістичний капіталізм як «мішану економіку», яка розвивається на шляху до «демократичного», «гуманного» соціалізму. Істор. досвід показує, що в жодній країні, де реформістські с.-д. партії перебували або перебувають при владі, нічого не було зроблено для підтримки основ капіталізму.

В реформістському с.-д. русі формується ліве крило, яке в умовах загострення суперечностей капіталізму і під натиском революц. вимог робітн. класу поступово віходить від притаманих Р. відкрито антикомуністичних позицій, що створює певні передумови для спільніх дій комуністів і соціалістів проти монополістично-го капіталу, за мир, демократію і соціалізм. Марксизм-ленинізм виступає не проти боротьби робітн. класу за реформи, що поліпшують його становище в рамках капіталізму, а проти реформістських ілюзій, проти уголовства з буржуазією, опортунізму. Комуністи розглядають реформу як засіб створення сприятливих можливостей для розгортання боротьби трудящих на чолі з робітничим класом за революц. повалення влади буржуазії і побудову соціалістичного суспільства.

В. М. Мазур. **РЕФРАКТЕРНІСТЬ**, рефрактерний період (від франц. *réfractaire* — несприйнятливий) — тимчасовий стан зниження або зникнення збудливості нервової або м'язової клітин, що настає безпосередньо після виникнення в них потенціалу дії. Є важливою властивістю збудливих утворів, що зумовлює періодичність виникнення збудження й регулює інтенсивність енергетич. витрат. Р. виявляється під час дії на нерви або м'язи парних електрич. імпульсів. Після 1-го імпульсу при дуже короткій паузі перед 2-м спостерігається повна незбудливість клітини (період абсолютного Р.), потім збудливість поступово відновлюється (період відносного Р.). Тривалість періоду Р. залежить від тривалості потенціалу дії (в рухомій первовій клітині вона становить бл. 2 мс, у деяких нейронів центр. нервової системи — менш ніж 1 мс) й лімітує макс. кількість актів збудження за одиницю часу (напр., при тривалості періоду Р. 2 мс клітина не може відтворити більш ніж 500 актів

збудження на секунду). З тривалістю періоду Р. пов'язана лабільність клітини. Механізми Р. тісно пов'язані з іонними процесами, що відбуваються на клітинній мембрани під час виникнення потенціалу дії (див. Біоелектричні потенціали, Проникність біологічних мембран). Р. окремих клітин в сукупності визначає Р. і лабільність збудливих тканин, органів. Так, скелетний м'яз може тривало відтворювати ритм збуджень до 40 імпульсів на секунду. За період часу 20—25 мс м'яз не встигає розслабитися й тому його мех. реакція при такому (або частішому) подразненні виявляється постійним тетанічним напруженням (див. Тетанус). Тривалість періоду Р. серцевих м'язових клітин становить бл. 200 мс, що визначає макс. можливий ритм серця в норм. умовах 3—4 скорочення на секунду. Період Р. може варіювати в певних межах і залежить від зміни функціонального стану тканин і органів, пов'язаної з втомленням, зміною кровопостачання, нервовими і гормональними регуляторними впливами.

В. П. Замост'ян. **РЕФРАКТОМЕТРІЯ** (від лат. *refractus* — заломлений і грец. *ψτρέω* — вимірюю) — сукупність методів дослідження фізико-хімічних властивостей твердих, рідких або газоподібних речовин на основі вимірювання їхніх показників заломлення світла; розділ прикладної оптики. Заломлення показники вимірюють за допомогою інтерферометрів та рефрактометрів. Найпоширенішими в Р. є методи прямого вимірювання кутів заломлення світла при проходженні ним межі поділу двох середовищ; інтерференційні методи, що ґрунтуються на інтерференції світла; фотометричні методи (див. Фотометрія). Р. застосовують у фізиці, хімії (зокрема, в кількісному аналізі), медицині, біології, геології, техніці тощо.

РЕФРАКТОР (від лат. *refractus* — заломлений) — телескоп, устаткований лізевим об'єктивом. Зображення в Р. розглядають через окуляр, фотографують чи реєструють ін. світловим пристроєм. Об'єктив Р. звичайно містить 2—3 лінзи з різних сортів скла для виправлення хроматичної аберрації та ін. аберрацій (див. Аберрації оптических систем) і має відносний отвір від 1 : 5 до 1 : 20. Перший Р. збудував 1609 Г. Галілей. Найбільший в світі Р. (діаметр 102 см) установлено на Йеркській астр. обсерваторії (США). В СРСР найбільший Р. (діаметр 65 см) установлено в Пулково. За ефективністю ці Р. значно поступаються сучас. великим рефлекторам.

М. М. Фащевський. **РЕФРАКЦІЯ** (лат. *refractio* — заломлення) — викривлення направлів поширення акустичних або електромагнітних хвиль в неоднорідному середовищі із змінними фіз. характеристиками (густинною, заломленням показником, діелектричною проникністю тощо). За типом хвиль розрізняють рефракцію світла (прикладом якої є рефракція атмосферна), Р. радіохвиль і Р. звуку. Р. радіохвиль

РЕФРАКЦІЯ АТМОСФЕРНА

А. Рефреж'є.
Мати з дитиною.
Малюнок.

в атмосфері спричиняється зміною діелектричної проникності, ступеня іонізації атмосфери при переході від одного шару до іншого. Р. коротких радіохвиль в іоносфері зумовлює їх поширення на великі віддалі. Р. звуку в атмосфері пояснюється зміною й т-ри і складу, швидкості і напряму вітру. Звукові промені, що поширюються проти напряму вітру, загинаються догори, а промені, що поширюються за напрямом вітру, — донизу. Внаслідок цього в першому випадку звук чути гірше, ніж у другому. Звукові промені відхиляються в бік холодніших шарів атмосфери, тому починаючи з певної висоти звук стає нечутним. Р. звуку у водному середовищі пов'язана із зміною т-ри, тиску, солоності води з глибиною. Явища Р. широко застосовують у гідроакустичі, радіоастрономії, рефрактометрії.

РЕФРАКЦІЯ АТМОСФЕРНА — рефракція світла, зумовлена заломленням світлових променів в атмосфері. Проявляється в позірному зміщенні або зміні форми віддалених об'єктів. Внаслідок Р. а. спостерігач бачить предмети не в напрямі їх дійсного положення, а в напрямі дотичної до променів у точці спостереження. Розрізняють астрономічну Р. а. — заломлення променів від небесних світил, внаслідок чого світила здаються розміщеними вище за їхнє дійсне положення на небі (мал.), та наземну (геодезичну) Р. а. — заломлення променів, що поширюються від земних предметів, розташованих в атмосфері.

РЕФРАКЦІЯ ОКА — заломна здатність ока. Око як оптичний апарат складається з світлозаломної системи (рогівка, камерна волога, кришталік, скловидне тіло) та світлоочутливого екрана (сітківка). Залежно від положення головного фокуса заломної системи ока по відношенню до сітківки розрізняють нормальну Р. о. (фокус на сітківці), короткозорість і далекозорість.

РЕФРАКЦІЯ СВІТЛА — викривлення напрямів поширення світла у середовищі, що його заломлення показник змінюється в просторі. Р. с. зумовлена заломленням світла. Її прикладом є рефракція атмосферна. Внаслідок Р. с. за деяких умов виникають міражі та ін. явища. Див. також Рефракція ока.

РЕФРЕЖ'Є (Refregier) Антон [н. 7 (20).III 1905, Москва — 10.X 1979, там же, похований у США] — амер. живописець і графік. Жив у США з 1920. В 1920—25 навчався в Рисувальній школі Род-Айленда в Провіденсі. В 30-х рр. 20 ст. був членом прогресивного літ.-мистецького об'єднання «Клуб Джона Ріда» в Нью-Йорку, активно співробітничав у робітничій і комуністичній пресі. Творчість Р. позначена високим громадським пафосом, ідеями боротьби за мир. Твори: розписи павільйону США на Всесвітній виставці 1939 в Нью-Йорку (1939), цикл розписів «Історія Каліфорнії» в поштовому відділенні району Рінконхілл (Сан-Франціско, 1946—49); живописні композиції — «Спадкоємець май-

бутнього» (1943), «Війна або мир» (1961), цикли картин «Про громадські права» і «Про мир» (обидва — 60-і рр. 20 ст.), рисунки (ілюстрації до власних книжок: «Подорож художника», 1965—69; серія рисунків «Чілі», 1975—79). окремі твори зберігаються в музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. Р. був членом Всесвітньої Ради Миру (з 1955). Не раз відвідував СРСР, експонував тут свої твори.

Літ.: Выставка произведений Антона Рефрежье. Каталог. М., 1966; Антон Рефрежье. Художник против фашизма. Цикл «Чили». Альбом. М., 1981.

РЕФРЕН (франц. refrain) — 1) повторення групи слів, рядка або кількох віршованих рядків наприкінці строф або групи строф. У пісні наз. також пристівом. 2) у муз. формі рондо — головна тема, що багато разів повторюється, чергуючись з ін. епізодами.

РЕФРИЖЕРАТОР (англ. refrigerator, від лат. refrigerero — охолоджую) — транспортний засіб з теплоізольованою камерою і холодильною установкою, яким перевозять швидкопасувні продукти. Засобами такого типу є ізотермічні автомобілі, причепи і напівпричепи з теплоізольованими кузовами, вагони ізотермічні, рефрижераторні поїзди і судна тощо.

РЕЦЕНЗІЯ (лат. recensio — розгляд) — жанр публіцистичного твору. Містить аналіз та оцінку літ., мистецького чи наук. твору і пропозиції та поради поліпшити чи змінити щось у ньому. Розрізняють видавничі Р. і Р. у пресі. Видавнича Р. підпорядкована справі поліпшення підготовки видання. Р. у пресі популяризує досягнення науки, мистецства, красі твори худож. л-ри, а також містить критику наявних недоліків. В СРСР виходить журн. «Літопис рецензій» (видання Всесоюзної книжкової палати), на Україні — «Літопис рецензій» (видання Книжкової палати УРСР).

Р. Г. Іванченко.

РЕЦЕПТ (від лат. receptum — прийняте зобов'язання) — письмове звернення лікаря до фармацевта в аптеку, в якому міститься розпорядження про виготовлення і видачу ліків, а також вказівки, як ці ліки треба застосовувати. Р. зв'язується простим, коли в ньому висвана одна лікарська речовина, і складним — коли кілька лікарських інгредієнтів. Р. виписується на спец. бланку з печаткою.

РЕЦЕПТОРИ (від лат. receptor — той, що сприймає) — 1) Чутливі нервові закінчення аналізаторів, що сприймають подразнення і кодують їх у потоки імпульсів нервових, які по доцентрових нервових волокнах надходять у центральну нервову систему. За допомогою Р. організм одержує необхідну для його життєдіяльності інформацію про різноманітні зміни у зовнішніх (див. Екстерорецепція) і внутрішніх (див. Інтерорецепція) середовищах. Р. знаходяться в усіх тканинах організму, включаючи всі внутрішні органи. Р., розташовані у внутрішніх органах — інтерорецептори, беруть участь у всіх рефлексах, що регулюють діяльність цих

органів, а також у реакціях, спрямованих на підтримання сталості внутрішнього середовища організму — гомеостазу. Р. скелетних м'язів і сухожилків — пропріорецептори; відіграють важливу роль в регуляції м'язового тонусу і координації рухів. За характером подразнень, що сприймаються, Р. поділяються на механо-, хемо-, осмо-, термо-, фоно- і фоторецептори. Р. кожної з цих груп вибірково високочутливі тільки до суворо визначених подразнень: механорецептори — до зміни тиску і розтягування, хеморецептори — до зміни хім. складу оточуючого їх середовища, фонорецептори — до звукових, а фоторецептори — до світлових подразнень тощо. Р., що містяться у сітківці ока, внутрішніх вусі, шкірі, слизових оболонках язика і носа, є важливими елементами чуттів органів у людини; їх збудження є основою для виникнення почування. Див. також Механорецептори, Хеморецепція, Барорецептори, Терморецептори. 2) Білкові комплекси збудливої мембрани нервових клітин, які вибірково реагують з медіаторними речовинами. В результаті взаємодії Р. з медіатором відбувається зміна іонної проникності мембрани, що спричиняє виникнення в клітині збудження чи гальмування. В залежності від того, з яким медіатором взаємодіє Р., розрізняють: холіно-, адрено-, серотоніно-, гліцинорецептори.

Літ.: Черніговський В. Н. Интерорецепторы. М., 1960; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Окс С. Основы нейрофизиологии. Пер. с англ. М., 1969.

П. М. Серков.

РЕЦЕПЦІЯ ПРАВА (лат. gesertio — прийняття) — запозичення і пристосування до умов певної країни норм права, вироблених в ін. державі або в попередню істор. епоху. Р. п. являє собою сприйняття розвинутіших правових форм внаслідок істор. наступності тощо. Класичним зразком Р. п. є запозичення країнами Зх. Європи за середньовіччя римського права, чим було підготовлено ґрунт для відтворення багатьох його конструкцій в осн. кодифікаціях буржуазного права (напр., у франц. цив. Кодексі 1804, відомому під назвою Кодекс Наполеона).

РЕЦЕСИВНІСТЬ (від лат. recessus — відступ, віддалення) — форма фенотипного (див. Фенотип) вияву гена. Як правило, рецесивний алель гена виявляється лише у відсутності домінантного (див. Домінантність). Але це не означає, що всі рецесивні гени пригнічуються домінантними у гетерозиготному (див. Гетерозиготність) стані й абсолютно не функціонують (див. Менделя закони). Відомо, що під час неповного домінування функціонують обидва алелі гена. Навіть у випадку повного домінування відомі приклади, що свідчать про вироблення рецесивним алелем певного генного продукту. Так, у ротиків червоне забарвлення квітків домінує над рожевим. З'ясовано, що червоний пігмент ціанідин відрізняється від рожевого пеларгонідину за вимі

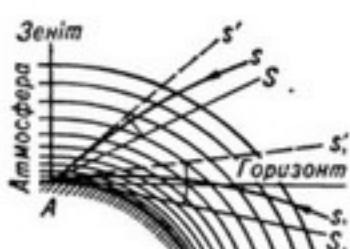

Схема впливу астрономічної рефракції атмосферної: небесне світило S (S_1), розташоване в напрямі AS (AS_1), видно в напрямі As' (As_1) (крива As (As_1) — лінія поширення світла від світила S (S_1)).

гідроксил-іоном OH^- , який приєднується до молекули за допомогою *ферменту*, що виробляється домінантним алелем. Рецесивний алель теж функціонує, але він виробляє неактивний фермент. Завдяки цьому у гомозигот (див. *Гомозиготність*) за рецесивним алелем не відбувається реакції гідроксилювання, ціанідин не синтезується і, отже, квітка утворюється рожева. Рецесивна дія гена може бути спричинена також уповільненням швидкості протікання певних біохім. реакцій в організмі, зміною характеру цих реакцій тощо. У випадках, пов'язаних з серйозними порушеннями фізіологічно-біохім. процесів у організмі, рецесивна *мутація* може привести в гомозиготі до летального ефекту. Виявлення самої рецесивної ознаки часто залежить від умов зовнішнього середовища. У кукурудзи, напр., рецесивна мутація *a* у гомозиготі при низькій температурі визначає жовте забарвлення сходів, при високій — всі проростки зелені, тобто забарвлення таке, яке викликає домінантний алель *A* за будь-яких температурних умов. Природні популяції різних видів організмів мають безліч рецесивних мутацій, які в прихованому вигляді наявні у гетерозиготних фенотипово нормальних особинах. В міру підвищення концентрації цих мутацій у популяціях підвищується імовірність їхнього переходу у гомозиготний стан і виявлення їх у фенотипі особини. Рецесивні мутації відіграють важливу роль в еволюції організмів.

Ю. М. Александров.

РЕЦИДИВ (від лат. *recidivus* — відновний) у медичній практиці — повторення клінічного виявлення як інфекційного (черевний тиф, паратифи, дизентерія, малярія, гепатит вірусний, бруцельоз та ін.), так і неінфекційного (виразкова хвороба, екзема, рецидивуючий параліч, шизофренія) захворювань. Р. часто викликає тяжкі наслідки та ускладнення. Профілактика Р.— раціональне лікування первинного захворювання. **РЕЦИДИВ** у праві — за рад. кримінальним правом повторне (чи неодноразове) вчинення злочину особою, яка вже має судимість за раніше скосний злочин. Див. також *Рецидивіст*.

РЕЦИДИВІСТ — за рад. кримінальним законодавством особа, яка раніше була засуджена за вчинення злочину, має судимість і знову вчинила злочин. Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (ст. 34) розглядають рецидив як обставину, що обтяжує відповідальність. Відповідно до ст. 23¹ Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 26 КК УРСР в редакції від 12.XII 1969 та 17.VI 1974) особливо небезпечною є Р. лише за вироком суду може бути визнана особа, яка (на відміну від звичайної повторності) неодноразово або повторно вчинила тяжкий або тяжкі злочини, раніше засуджувалася до позбавлення волі і знову засуджувана до цієї міри покарання. Для особливо небезпечних Р. закон встановлює підвище-

ну відповідальність, що зумовлюється їхньою особливою небезпечністю, стійкістю антисоціальних поглядів і звичок, злісною навмисністю злочинної поведінки, тим, що вони схиляють на злочинний шлях ін. осіб тощо. Визнання особливо небезпечним Р. тягне для неї серйозні правові наслідки: призначення покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 15 років (напр., при вчиненні розбою), неможливість застосування умовно-дострокового звільнення від покарання і застосування м'якшого покарання; після звільнення від покарання над Р. обов'язково встановлюється адм. нагляд органів міліції тощо.

РЕЦІПІЕНТ [від лат. *recipientis* (*recipiens*) — той, що знов одержує] — 1) в медичній практиці — людина або тварина, якій переливають кров або пересаджують який-небудь орган, тканину чи клітини від іншої людини або тварини (*донора*). Пересаджування роблять з лікувальною метою, в експерименті на тваринах, іноді з косметичною метою (див. *Косметика*). Див. також *Переливання крові*, *Трансплантація*. 2) Р. в генетиці — бактеріальна клітина, в яку переносять генетичний матеріал клітини-донора.

РЕЦІПРОКНЕ СХРЕЩУВАННЯ (від лат. *reciprocus* — зворотний, взаємний) — система схрещувань, що використовується для з'ясування характеру успадковування ознак. Включає два схрещування — пряме і зворотне. В одному з них організми з ознаками, що вивчаються, використовують як материнські, в іншому — як батьківські ($\varphi A \times \delta B$ і $\varphi B \times \delta A$). Ознаки гібридів, що одержані при прямому і зворотному схрещуванні, не відрізняються, якщо вони контролюються ядерними генами. Різниця гібридів виникає при явищі *спадковості цитоплазматичній* і при локалізації гена, що вивчається, у *статевих хромосомах*.

В. А. Труханов.

РЕЦИРКУЛЯЦІЯ (від *re...* і лат. *circulatio* — кругообіг) — багаторазове повне або часткове повернення потоку газів (повітря), рідин чи твердих речовин у технологічний процес, апарат, установку тощо. Рециркуляцію регулюють концентрацію компонентів у сумішах, т-ру в теплообмінних апаратах. Внаслідок Р. хім. сировини підвищуються вихід кінцевого продукту. Р. димових газів дає змогу запобігти прилипанню шлаку до поверхонь нагріву топок, зменшувати в топках кількість оксиду азоту, що є важливим засобом боротьби з токсичністю димового газу, знижувати теплові навантаження топкових екранів. Важливу роль відіграє Р. в насосах, системах *повітряного опалення*.

РЕЧЕННЯ — граматично й інтонаційно оформлена за законами даної мови одиниця мовлення, яка є осн. засобом формування й вираження думки. Р.— синтаксична одиниця, яку протиставляють слову й словосполученню. Головна функція Р.— комунікативна. Залежно від мети висловлювання Р. бувають розповідні, питальні й спонукальні. Найістотніші озна-

ки Р.— *предикативність, модальність, ритмомелодична завершеність, порядок слів*. В укр. мові, як і в ін. слов'янських і взагалі іndoевроп. мовах, для Р. характерна номінативна конструкція в мовознавстві). За будовою розрізняють *просте речення* й *складне речення*.

Літ.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966; Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972.

Г. Г. Солонська.

РЕЧИТАТИВ (італ. *recitativo*, від *recitare* — читати вголос, декламувати) — вид *вокальної музики*, відтворення у співі інтонаційних особливостей і ритміки мови. Р. використовується, зокрема, в операх, канатах, ораторіях та ін. жанрах музики.

РЕЧІ у праві — матеріальні предмети як у природному стані (вугілля, нафта, ліс та ін.), так і створені працею людини (верстати, меблі, взуття тощо), що є об'єктом цивільних прав і обов'язків, у зв'язку з якими виникають цивільні правовідносини. Величезну різноманітність Р. зведені в рад. цивільному праві в певну систему. Класифікація Р. пов'язана з *правом власності* і визначає правовий режим різних Р. (порядок їх придбання, користування і розпорядження ними). В зв'язку з цим розрізняють, зокрема, Р. як *засоби виробництва і предмети споживання*. Засоби виробництва в СРСР є власністю соціалістичної д-ви, профспілкових і ін. громад. орг-цій, колгоспів та ін. кооп. орг-цій (ст. 10, 12 Конституції СРСР). Предмети споживання можуть бути власністю як соціалістичних орг-цій, так і громадян (ст. 13 Конституції СРСР). Розрізняють Р. вилучені з обігу, обмежені в обігу й не вилучені з обігу. Вилучені з обігу Р. не можуть бути продані, куплені, заставлені, не підлягають описовій продажі для сплати боргів. До них належать, зокрема, об'єкти права виключної власності д-ви (земля, під надра, води, ліси). Вони можуть тільки надаватися в користування. Обмеженими в обігу визнаються Р., які з міркувань держ. безпеки, з метою охорони соціалістич. економіки та з ін. підстав можуть бути придбані лише з особливого дозволу відповідних органів, напр., зброя, сильно-діючі отрути, вибухові речовини, валютні цінності (див. *Валютні операції*). Не вилученими з обігу є Р., що їх можна продавати, купувати (див. *Купівлі-продажу договір*), заставляти дозволеними законом способами. Розрізняють також Р. родові (що визначаються кількістю, мірою, вагою, вживанням і замінюються) й індивідуально визначені, що характеризуються особливими, тільки їм властивими ознаками (єдині в своєму роді). Ця класифікація має значення для укладення ряду договірів (див., напр., *Майнового найму договір*, *Позики договір*). У праві існує й класифікація Р. на подільні й неподільні. Подільною визнається Р., що внаслідок її поділу на певні фізичні частини не

Решетилівка.

О. М. Василенко. Рушник. Н. Н. Бабенко. Килим «Осінь». Обидва — 70-і роки 20 ст.

втрачає свого призначення (напр., зерно, бензин), неподільною — Р., що внаслідок поділу втрачає або своє первісне призначення, або корисні властивості (шafa, годинник, човен). Ці властивості Р. враховуються при встановленні *солідарної відповідальності* боржників, при розділенні *спільної власності* та в ін. випадках.

Д. В. Боброва.

РЕЧМЕДІН Валентин Остапович [30.I (12.II) 1916, с. Андрушівка, тепер Погребищенського р-ну Вінницької обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював на редакторській роботі. Автор худож. і публіцистичних творів, гол. тематика яких — героїчна боротьба рад. людей проти фашизму (романи «Коли закипала кров», 1958; «Весняні грози», 1961; повість «Дівчина в терновому вінку», 1967, та ін.), утвердження високих моральних принципів трудящої людини (зб. оповідань «Вітер з берегів юності», 1960; «Відчинив у світ я двері», 1960; романи «Богонь батькових ран», 1969; «Народження Афродіти», 1974; «Пора пізніх доріг», 1975, та ін.). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: За весною весна. К., 1979; Р ос. п е р е к л . — Весенние грозы. М., 1976. П. О. Сердюк.

РЕЧОВИНА — сукупність дискретних утворень, що мають масу спокою (див. *Маса у фізиці*); поряд з *полем фізичним* один з двох видів матерії. Відоме 4 стани Р.: гази, рідини, тверді тіла і *плазма*. Будь-яка Р. складається з *електронів*, *протонів* і *нейтронів*. Вся різноманітність фіз. і хім. властивостей Р. зумовлюється електромагн. взаємодією між електронами і ядрами, а також між атомами і молекулами. Будова Р. визначається фундаментальними властивостями *елементарних частинок*. Протиставлення, яке виникає в класичній фізиці, поля *фізичного*, що має неперервну структуру, і Р., що характеризується дискретною природою, не є абсолютною. Напр., у квантовій теорії (див. *Квантова механіка*) показано, що електрон зіставляється з електронним полем, яке має неперервний характер, і навпаки, електромагн. поле зіставляється з фотоном, що має властивості дискретної частинки. Протягом багатьох століть в історії філософії і в природознавстві появляється Р. і матерії не розрізняли. Докорінна ломка механістичних уявлень про Р. на межі 19—20 ст. при метафізичному ототожнюванні Р. з матерією спричинила ряд ідеалістичних викривлень. Напр., з появою електромагнітної теорії поля представники *«фізичного» ідеалізму*, *махізму* й *енергетизму* дійшли хибного висновку про *«зникнення матерії»*. Ідеалістичну й агностичну суть цих висловлювань викрив В. І. Ленін в роботі *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*.

Літ.: Вавилов С. И. Развитие идеи вещества. В кн.: Вавилов С. И. Собрание сочинений, т. 3. М., 1956; Амальди Дж. Вещество и антивещество. Пер. с італ. М., 1969. М. П. Рекало.

РЕЧОВІ ДОКАЗИ — предмети, що в судочинстві можуть служити засобом встановлення наявності

або відсутності тих або ін. обставин по справі. Так, у *кrimінальному судочинстві* Р. д. є (ст. 78 КПК УРСР) предмети, що були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктами злочинних дій, гроши, коштовності та ін. речі, нажиті злочинним шляхом, а також ін. предмети, що свідчать про *вину* або невинність обвинуваченого; в *цивільному судочинстві* — предмети, що мають значення для правильного розв'язання справи. Той або ін. предмет стає Р. д. тільки після відповідної постанови слідчого чи прокурора або ухвали суду. Питання про долю Р. д. у кrimінальних справах вирішується *вироком*, ухвалою чи постановою; у цивільних справах — *судовим рішенням*. С. А. Альперт.

РЕШЕТИЛІВКА — селище міського типу Полтавської області, районний центр. Розташована на р. Говтві (прит. Псла), за 10 км від залізнич. ст. Решетилівка. 8,6 тис. ж. (1982). Вперше згадується в 1-й пол. 17 ст. В Р. Петро I підписав *Решетилівські статті* 1709. У Р. 1818 майбутні *декабристи* П. І. і А. І. Борисови заснували таємне *«Товариство першої згоди»*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Р. — с-ще міськ. типу. У Р. — фабрика художніх виробів, маслоробний завод; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 міжколг. буд. організації, птахокінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще худож. промислов., 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

Р. — один з центрів укр. нар. декоративно-ужиткового мистецтва. Здавна тут виготовляли скатерти, рушники, плахти, килими, вишивані сорочки. Як осередок ткацтва, килимарства і вишивки відома з 19 ст. У 1923 на базі ткацької майстерні утворилася артіль ім. К. Цеткін, яку 1960 перетворено на ф-ку худож. виробів. На ф-ді виготовляють рушники, чоловічі сорочки, блузи, килими, скатерти, серветки. Для тканих виробів характерна декоративність і яскравість барв; в основі килимів — рослинний орнамент. Решетилівська вишивка відрізняється чіткістю композицій, різноманітністю ритмів і форм, багатством технічних прийомів (гладь, виразування, вишивання, мережки, рушникові шви). У вишивці переважає техніка білої гладі на білому тлі у поєднанні з виразуванням. Особливістю вишиваних виробів є поєднання ажурних і щільних швів, численні варіації геом. та рослинно-геом. мотивів. Серед майстрів — Н. Бабенко, О. Василенко, Л. Товстуха, Є. Бодня, Н. Куян, О. Гончар, Л. Циганська, Г. Омельченко. Вироби ф-ки експонувалися на респ., всесоюзних та міжнар. виставках (Брюссель, Марсель, Монреаль та ін.). Влітку і восени 1845 Р. відвідав Т. Г. Шевченко.

Літ.: Жук А. К. Решетилівська фабрика художніх виробів. «Народна творчість та етнографія», 1977, № 1. Т. О. Дениско (художній осередок).

РЕШЕТИЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Полтавської області, Україна. Утвор. 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 30,3 тис. чол. (1982). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільським. Радам народних депутатів. Центр — село Решетилівка. Р. р. розташований у межах Придніпровської низовини. Осн. корисні копалини — природний газ

і нафта. Річки — Псел (на зх. межі району) та його прит. Говтва. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, осика) займають 2,9 тис. га. В межах району — Михнівський держ. заказник. Найбільші підприємства: решетилівські фабрика художніх виробів та маслоробний завод. Комбінат побутового обслуговування (Решетилівка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза), тех. (цукор-бурая, соняшник) та овочевих культур; вироби. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1980 становила 83,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,0 тис. га. У Р. р. — 16 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Решетилівка і Братішки. Автомоб. шляхи — 286 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км. У районі — профес.-тех. уч-ще худож. промислов., 34 заг.-осв. і музична школи; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 36 клубних установ, кінотеатр, 40 кіноустановок, 33 б-ки; музеї: істор. у с. Шевченковому, історико-краєзнавчий у Решетилівці. В с. Плоскому Р. р. народився український радянський письменник-сатирик О. І. Коєвінка. У Р. р. видається газ. «Червоний Жовтень» (з 1931).

К. Ф. Усатий.

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 — регламентація основ самоврядування Лівобережної України. Складалися з 14 пунктів «просвітительних статей», з якими 17 (28). VII 1709 гетьман І. Скоропадський звернувся з Решетилівки (тепер с-ще міськ. типу Полтавської області) до Петра I, і відповідей царського уряду. Царський уряд 31.VII (11.VIII) 1709 задовільнив біль-

шість прохань козац. старшини, зокрема зберіг за нею феод. привілеї, адм.-судову владу, заборонив рос. воеводам втручатися в справи адм. управління, звільнив до кін. 1709 козац. військо від участі у воєнних походах, пообіцяв заборонити самовільні військ. постій, ліквідувати зловживання підводною повинністю та використання козаків офіцерами для своїх «приватних послуг». Водночас було відмовлено звільнити наказних гетьманів під час походів від підпорядкування рос. командуванню та у поверненні частини козац. артилерії, захопленої царськими військами у зрадника І. Мазепи, встановлювався контроль над збиранням податків гетьманською адміністрацією та за статтями їх використання. При особі гетьмана мав перебувати царський резидент, який повинен був наглядати за його діяльністю. Встановлювався постійний контроль над усім політ. життям Лівобережної України. Р. с. законодавчо закріплювали привілейоване становище козац. старшини, посилювали владу царського уряду на Лівобережній Україні й обмежували її самоврядування.

В. М. Кулаковський.
РЕШЕТНИКОВ Анатолій Георгійович (справж. прізв. — Решетченко; н. 22.VI 1923, Київ) — рос. і укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1966). Після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1948, курс К. П. Холкова) — у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Астров («Дядя Ваня» Чехова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Шалімов («Дачники» М. Горького), Нагульнов («Піднята цілина» за Шолоховим), Забелін («Кремлівські куранти» Погодіна), Родіон Миколайович («Старомодна комедія» Арбузова), Дмитро Миколайович («Тема з варіаціями» Альошина), Дон Жуан, Річард Айрон («Камінний господар», «У пущі» Лесі Українки), Гайдай («Загибель ескадри» Корніччука), маркіз де Поза («Дон Карлос» Шіллера). З 1973 викладає в Київському інституті театрального мистецтва. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

С. М. Грин.

РЕШЕТНИКОВ Федір Михайлович [5 (17).IX 1841, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 9 (21).III 1871, Петербург] — рос. письменник-демократ. Друкуватися почав 1861. Значну роль у творчій долі письменника відіграво зближення його з «Современником», в якому 1864 опублікував етногр. нарис «Підліпівці» — з життя бурлаків. Р.— один з перших у рос. літературі 19 ст. звернувся до теми робітн. класу, показав страйк. Романи «Гірники» (1866), «Глумови» (1866—67; окрім опубл. 1880), «Де краще?» (1868) — про життя пореформеної Росії, її соціальних низів, уральських робітників. Автор автобіографічної повісті «Поміж людей» (1865), роману «Свій хліб» (1870), присвяченого проблемі еманципації жінки.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; У кр. перекл.— Вибра-не. К.— Одеса, 1936; Підліпівці. К., 1954.

Г. М. Сивокінь.

РЕШЕТНИКОВ Федір Павлович [н. 15 (28).VII 1906, с. Сурсько-Литовське, тепер Дніпропетровського р-ну Дніпропетровського обл.) — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1974), дійсний член АМ СРСР (з 1953; з 1974 — віце-президент). Член КПРС з 1945. В 1929—34 навчався у Москві у ВХУТЕІНі — Ін-ті образотворчих мист. у Д. Моора і С. Герасимова. Учасник експедицій на криголамах «Сибіряков» (1932) та «Челюскин» (1933—34). Твори: картини «Перший літак на крижині челюсінців» (1937), «Більшовики на Північному полюсі» (1938), «Німці в Керчі (Багерове)» (1942), «Прибув на канікули» (1948), «За мир!» (1950), «Знову двійка» (1952), «В'єтнамська мати» (1969), «Портрет О. Шмідта» (1973), «Перші герої Радянського Союзу» (1976), «Я чую землю (портрет Героя Радянського Союзу Е. Кренкеля)» (1980) та ін.; іл. до книжок, скульптурні шаржі. В 1953—56 викладав у Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1954 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Літ.: Евграфова Л. Федор Павлович Решетников. Перм', 1961.

РЕШІЦА — місто на Пд. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Карап-Северія. Залізнична станція. 87,3 тис. ж. (1977). Розвинута металург. пром-сть (найдавніший в країні комбінат повного циклу). Підприємства важкого машинобудування (виробн. локомотивів, устаткування для електроенерг., нафтової, металургійної і металообробної галузей), хімічної, будівельних матеріалів та харчової промисловості. ГЕС.

РЕШТ — місто на Пн. Ірану, адм. ц. остану Гілян. Вузол автомоб. шляхів. 176 тис. ж. (1975). Підприємства шовкової, трикотажної, джутової, деревообр., скляної, шкіряної, миловарної, тютюнової, рисо- і бавовноочисної пром-сті. Ремесла (художня вишивка, різьблення на дереві). Важливий перевалочний пункт для зовнішньоторг. перевезень між Іраном і СРСР через порт Ензелі (див. т. 12, Додаток).

РЕЮНЬОН — володіння Франції на о. Реюньйон у групі Маскаренських о-вів в Індійському ок. Пл. 2,5 тис. км². Нас. понад 500 тис. ж. (1980), головним чином

мулати і негри. Офіційна мова — французька.

Адм. ц.—м. Сен-Дені. Острів вулканічного походження, гористий (вис. до 3069 м, г. Пітон-де-Неж). Є діючий вулкан Фурнез. Клімат тропічний, пасатний. В горах поширені тропічні ліси. Острів відкрили португальці 1513. У 40-х рр. 17 ст. його загарбала Франція. В 1649 дістав назву о. Бурбон. В 1664—1767 — у віддані франц. Ост-Індської компанії. З 1793 — сучас. назва (остаточно затвердилась 1848). В 1810—15 окупований Великобританією. В 1848 на Р. скасовано рабство. Під час 2-ї світової війни 1939—45 з листопада 1942 адміністрація Р. приєдналася до руху «Франція, що бореться» (див. «Вільна Франція»). В березні 1946 дістав статус «заморського департаменту» Франції. На Р. є секції основних франц. політ. партій. Демократичні сили Р. на чолі з Реюньйонською комуністичною партією (засн. 1959) виступають за надання країні нац. автономії, за радикальні економічні реформи.

Основа економіки — вирощування цукр. тростини і виробн. цукру (260 тис. т, 1980), що контролюється франц. капиталом. Плантації цукр. тростини займають 40 тис. га з 62 тис. га оброблюваних земель. Вирощують також ваніль, чай, кукурудзу, герань тощо. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. Підприємства по виробн. ефірних олій, консервів, рому, тютюнових виробів, обробці ванілі. Довж. автомоб. шляхів бл. 2 тис. км. Гол. морський порт — Ле-Пор. Вивозять цукор, ефірні олії, ваніль; довозять машини і устаткування, цемент, продовольство, тканини тощо. Грош. одиниця — франц. франк.

РЕЮНЬЙОНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (РКП). Створ. 17—18.V 1959 на I, установчому з'їзді на основі утвореної 1947 Реюньйонської федерації Французької КП. З'їзд прийняв політ. тези РКП, в яких визначив гол. завдання партії — боротьба за надання Реюньйону статусу нар.-демократичної автономії в рамках союзу з Францією, здійснення аграрних реформ, націоналізацію цукр. пром-сті, встановлення нац. контролю над зовн.-екон. зв'язками та ін. демократичні перетворення. В з'їзді РКП (липень 1980) намітив дальші завдання партії по зміцненню антиімперіалістичної солідарності всіх прогрес. сил країни в боротьбі за поліпшення становища її трудящих мас. РКП входить до Фронту боротьби за самовизначення Реюньйону (ств. 1978). В своїй діяльності партія спирається на профспілки, об'єднані в Загальну конфедерацію праці (як самостійна організація оформилася 1968), Фронт автономістської молоді, Спілку жінок та інші демократичні організації країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1960 і 1969. Чисельність — бл. 8 тис. чол. (1982). Генеральний секретар — П. Вержес (з 1967; 1959—67 — 1-й секретар ЦК). Друк. орган — щоденна газ. «Темуаньяж» («Свідчення», з 1944).

I. Д. Шевченко.

А. Г. Решетников.

Ф. П. Решетников.

Ф. П. Решетников.
Знову двійка. 1952. Державна Третяковська галерея в Москві.

Рея з немовлям Зевсом і корибанти. Теракотовий рельєф. 2 ст. Лувр. Париж.

РЕЯ ('Rēa') — у грец. міфології титаніда (див. *Титани*), дочка *Урана* і *Геї*, дружина *Кроноса*, мати *Зевса*, *Гери*, *Деметри* та ін. олімпійських богів. Іл. с. 357.

РЕЯ — супутник планети *Сатурн*. Діаметр Р. 1530 км, серед. віддалі від центра планети 527 000 км. Відкрив 1672 Дж. Д. *Кассіні*. Див. також *Супутники планет*.

РЕДІН Єгор Кузьмич [2 (14).XI 1863, с. Старше Дмитрієвського пов. Курської губ.— 27.IV (10.V) 1908, Харків] — рос. та укр. мистецтвознавець і історик. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі, де навчався у Н. Кондакова. Працював у Харків. ун-ті з 1893 (з 1907 — професор). Автор фундаментальних досліджень з історії худож. культури Київ. Русі, археології періоду раннього християнства, італійського мистецтва доби Відродження, архіт.-худож. пам'яток Києва, Харкова тощо. Один із фундаторів вітчизн. мистецтвознавства, джерелознавства і бібліографії мистецтва. Був чл.-кор. (з 1893) та дійсним членом (з 1902) Моск. археол. т-ва, членом (з 1893) та секретарем (з 1897) Харків. історико-філол. товариства.

Літ.: Пам'яти професора Егора Кузьмича Редіна. Х., 1909.

С. І. Білокінь.

РЕЗАНОВ Володимир Іванович [28.VIII (9.IX) 1867, с. Любаче, тепер Обоянського р-ну Курської обл.— 31.XII 1936, Ніжин] — рос. і укр. рад. літературознавець. Чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Закінчив Ніжинський історико-філол. ін-т (1890), де з 1899 був викладачем (з 1910 — професор). Написав бл. 70 наук. праць, значна частина яких присвячена укр. л-рі. Р. в основному вивчав і публікував тексти укр. і рос. драми 16—18 ст. («Екскурс в область єзуїтського театру», 1910; «Шкільні дійства XVII—XVIII ст. і театр єзуїтів», 1910, тощо). Протягом 1925—29 видав тексти укр. драм періоду феодалізму («Драма українська. Старовинний театр український») та розвідки про них. Вийшло 6 випусків. Автор наукових праць про Т. Шевченка, Лесю Українку, В. Жуковського та ін.

РЕЗНИК Борис Якович (н. 5.I 1929, с. Холодна Балка Біляївського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. лікар-педіатр, доктор мед. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1975. Закінчив Одес. мед. ін-т (1950). В 1956—72 працював у Донец. мед. ін-ті. З 1972 — зав. кафедрою факультетської і госпітальної педіатрії Одес. мед. ін-ту. Основні праці Р. присвячені питанням гематології дитячого віку, електрокардіографії в педіатрії, менінгіту у дітей, впливу профілактичних щеплень на здоров'я дітей, дитячих інфекційних хвороб, захворювання органів дихання у дітей, фармакотерапії в педіатрії. Р. — депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Держ. премія УРСР, 1979.

РЕЗНИКОВ Олександр Григорович (н. 12.XI 1939, Одеса) — укр. рад. ендокринолог-патофізіолог, доктор мед. наук (з 1974). Член КПРС з 1969. Закінчив (1962) Одес. мед. ін-т. З 1965 — наук. співробітник лабораторії патофі-

зіології, з 1973 — керівник лабораторії нейрогормональної регуляції розмноження в Київському н.-д. ін-ті ендокринології і обміну речовин. Осн. праці присвячені фізіології, біохімії і патології надниркових та статевих залоз, нейроендокринній регуляції розмноження і статевого розвитку, розробці і впровадженню в практику охорони здоров'я і тваринництва нових методів діагностики і терапії захворювань надниркових та статевих залоз, а також нових лікувальних засобів (хлодитан, ніфтолід). Держ. премія УРСР, 1976.

РЕЗНИКОВИЧ Михайло Ієрухимович (Юрійович; н. 26.IV 1938, Харків) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1975. В 1963 закінчив Ленінгр. ін-т театру, музики і кіно (курс Г. Товстоногова). В 1966—70 — працював у Моск. драм. театрі ім. К. С. Станіславського. В 1963—66 і з 1970 — режисер (з 1982 — гол. режисер) Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Вистави: «Діти Ванюшина» С. Найдіонова, «Насмішкувате мое щастя» Л. Малюгіна, «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика, «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Хто за? Хто проти?» П. Загребельного і М. Резниковича, «Як важливо бути серйозним» О. Уайлъда, «Отель» У. Шекспіра. Здійснив ряд спектаклів у НРБ (зокрема, «Тил» М. Зарудного). На Київ. студії худож. фільмів ім. О. Довженка поставив телефільми «Дощ у чужому місті» (1978), «Лишє три тижні» (1971). З 1971 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Тв.: Резникович М. Ю. Долгий путь к спектаклю. К., 1979. С. М. Грин. **РЕЗНИЧЕНКО** Абрам Ісаакович (22.II 1916, Кременчук — 26.VI 1973, Київ) — укр. рад. графік. Спец. художньої освіти не мав. З 1933 працював художником у газ. «Комуніст» (з 1943 має називу «Радянська Україна») та журналах. У 1944—46 виступав з політ. плакатами і сатиричними малюнками. Автор іл. до романів «Як гартувалася сталь», «Народжені бурею» М. Островського (1949), повістей «Земля гуде» О. Гончара (1950) і «Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького (1951), романа «Пропороносці» О. Гончара (1951). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1951.

Літ.: Лукина З. Абрам Ісаакович Резниченко. М., 1955.

РЕПІН Ілля Юхимович [24.VII (5.VIII) 1844, Чугуїв, тепер Харків. обл.— 29.IX 1930, Куоккала, Фінляндія, тепер смт Репіно Ленінгр. обл.] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 1863 навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочування художників у Р. Жуковського та І. Крамського, 1864—71 — в петерб. АМ, 1873—76 — пенсіонер цієї академії в Італії та Франції. Член Т-ва *передвижників* (з 1878). У роки навчання зблизився з І. Крамським і В. Стасовим. Численні портрети, картини на істор. та побутові теми Р. пов'язані з сучасним йому вільним рухом, пройняті палкою

любов'ю до народу, до батьківщини. Вже в ранніх творах («Готування до іспитів», 1865; «Портрет В. Шевцової», 1869; «Воскресіння дочки Іаїра», 1871, всі — в ДРМ) виявився інтерес художника до психологічної характеристики людини. Одна з найвизначніших картин Р. — «Бурлаки на Волзі» (1870—73, ДРМ); в ній з великою худож. силою показано духовну могутність народу, не зламаного підневільною працею. Повернувшись з-за кордону, Р. жив у Москві (1877—82), з 1882 — в Петербурзі. В картинах цього періоду («Музик з лихим оком», «Мужичок з полохливих», обидві — 1877; «Хрестинний хід у Курській губернії», 1880—83, всі — в ДТГ) художник відтворив різні соціальні типи реформеної Росії. Пізніше звернувся до революц. тематики («Відмова від сповіді», 1879—85; «Арешт пропагандиста», 1880—92; «Не чекали», 1884—88, всі — в ДТГ). Р. — автор істор. полотен («Царівна Софія», 1879; «Іван Грозний і син його Іван», 1885, обидва — у ДТГ), які відзначаються глибоким драматизмом. Велику цінність становлять портретні роботи Р. (портрети В. В. Стасова, 1873, ДРМ; М. Мусоргського та М. Пирогова, обидва — 1881; П. Стрепетової, 1882; Л. Толстого, 1887, всі — у ДТГ в Москві). В 1901—03 художник написав груповий портрет — картину «Урочисте засідання Державної Ради» (у співавт. з Б. Кустодієвим та І. Куликовим, ДРМ в Ленінграді). З 1900 жив у Куоккалі (до 1940 — тер. Фінляндії). Походження, творча, педагогічна діяльність Р. пов'язані з Україною; він вивчав історію та побут укр. народу, його культуру і мистецтво. В 1867 та 1876—77 деякий час жив у Чугуєві. В 1883 відвідав Київ. Багато творів присвятив Україні («Українська селянка», 1880; «Портрет Т. Шевченка», 1888, Київ. музей Т. Г. Шевченка; «Запорожці пишуть листа турецькому султану», 1878—91, ДРМ, варіант — у Харків. музей; «Вечорниці», 1881, ДТГ; «Чорноморська вольниця», 1908; рисунок «Прометей» за поемою Т. Шевченка «Кавказ», 1910; чотири ескізи до проекту пам'ятника Т. Шевченку, 1912, та ін.). Р. товарищував і листувався з діячами укр. культури (А. Праховим, М. Кропивницьким, М. Ге, М. Мурашком, Д. Яворницьким та ін.), з великим захопленням писав про укр. нар. мистецтво. Підтримував творчість укр. художників кін. 19 — поч. 20 ст., а також діяльність рисувальних шкіл М. Мурашка в Києві, М. Раєвської-Іванової в Харкові, Одесської рисувальної школи. В 1894—1907 Р. викладав у петерб. АМ (1898—99 — ректор). У нього навчалися І. Бродський, І. Грабар, укр. художники М. Пимоненко, О. Мурашко, Ф. Красицький, С. Прохоров та ін. У 1940 в смт Репіно відкрито музей-садибу художника «Пенати», в 1969 — Репіна І. Ю. музей в Чугуєві. В Москві та Чугуєві Р. встановлено пам'ятники (автор М. Манізер). Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321, а також на окремих аркушах до ста-

I. Ю. Репін.
Автопортрет. 1887. ДТГ
у Москві.

Пам'ятник І. Ю. Репіну
в Чугуєві. Бронза, граніт.
1956. Скульптор
М. Г. Манізер.

A. I. Резніченко.
Ілюстрація до повісті
О. Гончара «Земля
гуде». 1950.

тей Графіка, т. 3, с. 144—145; Гоголь М. В., т. 3, с. 448—449; Запорізька Січ, т. 4, с. 224—225.

Тв.: Об искусстве. М., 1960; Далекое близкое. Л., 1982.

Літ.: Белічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Репіна. К., 1963; Лясковская О. А. Илья Ефимович Репин. М., 1982.

О. М. Лопухов.

РЕПІНА І. Ю. МУЗЕЙ, Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна в Чугуеві. Відкрито 1969 в будинку, де художник жив з сім'єю з кін. 1876 до вересня 1877. Музей міститься у невеликому одноповерховому будиночку. Творчість Репіна представлена в основному копіями з його творів. Серед оригінальних робіт — «Жіночий портрет» (90-і рр. 19 ст.), «Портрет Є. В. Сапожникової» (1880), олівцеві рисунки, а також меморіальні речі і фотодокументи.

Літ.: Художественно-меморіальний музей І. Е. Репіна в Чугуеве. Путеводитель. Х., 1978.

РЕПІНІН (Репнін) Анікита Іванович [1668—3 (14).VII 1726, Рига] — рос. воєначальник, генерал-фельдмаршал (з 1725), князь. В 1685 — поручик «потішної» роти Петра I. Учасник Азовських походів 1695—96, Північної війни 1700—21, Прутського походу 1711. В Полтавській битві 1709 командував центром рос. армії. З 1719 — генерал-губернатор Ліфляндії, одночасно 1724—25 — президент Військ. колегії. Підтримав вступ на престол Катерини I (1725), але невдовзі був відправлений О. Д. Меншиковим в Ригу.

РЕПІНІНА (Репніна) Варвара Миколаївна [19 (31).VII 1808, Москва — 27.XI (9.XII) 1891, там же] — рос. письменниця. Дочка М. Репніна-Волконського. В 40-х рр. жила на Україні, в містечку Яготині, де 1843 зустрілася з Т. Шевченком. Їй поет присвятив поему «Тризна». Р. була другом Шевченка, високо цінувала його талант, клопоталася про полегшення його становища під час заслання, листувалася з ним. В незакінченій повісті Р. (опубл. в уривках 1916) гол. персонажем є Шевченко. Під псевд. Лізварської видала «Листи до молодої жінки про виховання» (1866). Ряд статей («До біографії Шевченка», «Із спогадів про Гоголя», «Спогади про бомбардування Одеси в 1854 р.» та ін.) було опубліковано в журналі «Русский архів». Портрет див. до ст. Псьол Г. І. В. О. Судак.

РЕПІНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ (Репнін-Волконський) Микола Григорович [1778 — 6(18).I 1845, Яготин, тепер місто Київської обл.] — рос. військ. і держ. діяч, генерал від кавалерії (1828). Брат декабриста С. Г. Волконського. Після закінчення кадетського корпусу (1792) служив у армії. В 1809—12 — посол у Вестфальсько-му герцогстві. Учасник Вітчизняної війни 1812. В 1813—14 — генерал-губернатор Саксонії, 1816—34 — малорос. генерал-губернатор (Полтав. і Черніг. губернії). Р.-В. був близько знайомий з Т. Г. Шевченком, який 1843—44 не раз бував у його маєтку в Яготині. Т. Г. Шевченко зробив дві копії портрета Р.-В. роботи швейцарського художника Й. Горнунга. Портрет с. 360.

РЕПІНІН-ФОМІН (Репнін-Фомін)

Флор Пилипович (1778, станиця Черкаськ-на-Дону — 1857) — російський та український живописець. У 1802 закінчив петерб. АМ. В 1803 подорожував по Дону і Дніпру. Працював у галузі тематичної картини й портрета: «Вигнання з храму» (1800), «Смерть Сократа», «Втеча св. сімейства до Єгипту» (обидві — 1802), «Василіса Мелентіївна», «Смерть Гостомисла» (обидві — 1802—04, остання — в ДРМ, Ленінград), «Портрет М. Мизька», ескіз до картини «Звернення Мініна до новгородців» (1807), обидві — у Дніпроп. худож. музеї. В 1804—15 викладав у Катеринославській гімназії, 1815—38 — у Харків. університеті.

РЕЧИЦЯ — місто обласного підпорядкування Гом. обл. БРСР, районцентр. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, пристань на Дніпрі. 64 тис. ж. (1981). У місті — метизний, кераміко-трубний заводи та судноверф. Розвинута деревообробна (виробниче деревообр. об'єднання), харч. (хлібний, льонообробний, маслоробний, виноробний, консервний, гідролізно-дріжджовий і пивоварний з-ди), легка (виробниче ткацьке об'єднання, філіали гом. об'єднань — швейного «Комінтерн» та взут. «Труд») пром-сті. Р.— центр нафтогазодобувного району, діє газопереробний з-д. Зоовет. технікум. Краєзнавчий музей. Р. відома з 12 ст., місто — з 1960.

РЕЧКАЛОВ Григорій Андрійович (н. 9.II 1920, с. Худяково, тепер с. Зайково Ірбітського району Свердловської області) — радянський військ. льотчик, генерал-майор авіації (1957), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки та ескадрильї, заст. командира та командир гвард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ., 1,2 і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 450 бойових вильотів, особисто збив 56 ворожих літаків, у групових боях — 5. Після війни — на відповідальних посадах у ВПС. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1959 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЖЕВ — місто обласного підпорядкування Калінін. обл. РРФСР, районцентр. Розташований на р. Волзі. Залізнич. вузол. 70 тис. ж. (1981). Перша згадка про Р. в літописі під 1216. З 1225 — центр удільного князівства. В 14 ст. увійшов до Московського великого князівства. Рад. владу встановлено в жовтні 1917. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 Р. 14.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. З поч. 1942 на підступах до Р. проходили запеклі бої. Рад. Армія визволила Р. 3.III 1943. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1978). У Р.— з-ди: автотракторного електрообладнання, кранобуд., рем.-мех.; льоночесальна ф-ка, меблевий комбінат. Підприємства по виробн. буд. матеріалів та харч.

пром-сті. Філіал заочного відділення Калінін. політех. ін-ту, маш-буд. технікум і радгосп-технікум, мед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей.

РЖЕВСЬКИЙ Володимир Васильович (н. 23.VII 1919, с. Воронцовсько-Олександровське, тепер м. Зеленокумськ Ставр. краю) — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив (1941) Моск. гірничий ін-т. З 1949 викладав у цьому вузі (з 1962 — ректор). Осн. праці — з теорії та практики відкритої розробки родовищ корисних копалин, фізики гірських порід і процесів. Створив метод геом. аналізу кар'єрних полів, проектування режиму гірничих розробок і теорію розкриття та систем відкритих гірничих розробок. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

РЖЕВУСЬКІ — польсь. магнатський рід. Див. Жевуські.

РЖЕГОРЖ (Rehoř) Франтішек (16.XII 1857, с. Стежери поблизу м. Градець-Кралове, тепер ЧССР — 6.X 1899, Прага) — чеський етнограф. Народився у сім'ї селянина. В 1877 — 90 жив у Галичині, де вивчав побут, звичаї, народну медицину українців (зокрема, гуцулів, бойків, лемків). Осн. праці: «Календарик з народного життя бойків», «Русинське весілля лемків у Карпатах», «Народне лікування галицьких малорусів», «З етнографічного природознавства Галицької Русі». Діяльність Р. високо цінів І. Я. Франко.

РЖЕЗАЧ (Rezáč) Вацлав (справж. прізв. — Вонявка; 5.V 1901, Прага — 22.VI 1956, там же) — чеський письменник. Почав друкуватися в 20-х рр. (вірші, оповідання). У романі «Сівба під вітер» (1935) відобразив трагічну долю молодого покоління в роки 1-ї світової війни. Романом «Тупик» (1938) засвідчив зближення з пролет. л-рою. Відіграв значну роль у розвитку чесь. психологічного роману («Чорне світло», 1940; «Свідок», 1942; «Рубіж», 1944). Романи «Наступ» (1951) і «Битва» (1954) — про соціалістичне будівництво в країні. Автор книг для дітей («Хлопці, гайдя за ним!», 1934, та ін.), літ.-критичних статей, нарисів, фейлетонів.

Тв.: Укр. перекл. — Наступ. К., 1953; Битва. К., 1955; Рос. перекл. — Битва. М., 1956; Лицом к лицу. М., 1959; Рубеж. М., 1962; Избранное. М., 1973; Свет тьмы. — Свидетель. М., 1980.

В. І. Шевчук.

РЖЕЦЬКА Лідія Іванівна [5 (17).IV 1899, Мінськ — 24.X 1977, там же] — білорус. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Творчу діяльність розпочала 1916 в укр. трупі під керівництвом Чухліба. Потім працювала в Першому театрі білорус. драми і комедії (1917—20). В трупі Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ) з 1921. Ролі Альжбета («Павлинка» Я. Купали), Степанида («Загибель вовка» Самуїльонка), Авдотья Захарівна, тьотя Катя («Співають жайворонки», «Хто сміється останнім» Країнки), Мурзавецька («Вовки» і

Ф. П. Рєпнін-Фомін.
Портрет М. Мизька.
Перша чверть 19 ст.
Дніпропетровський
художній музей.

Л. І. Ржецька.

Н. С. Рибак.

М. Г. Репній-Волконський. Копія з портрета роботи Й. Горнунга, яку виконав Т. Г. Шевченко. 1843.

вівці» О. Острівського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука). Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

РЖИЩІВ — селище міського типу Кагарлицького р-ну Київ. обл. УРСР. Розташований на правому березі Дніпра, за 21 км від залізнич. ст. Кагарлик. Пристань. 9,9 тис. ж. (1982). Виник на місці Іван-города, який згадується в літописі під 1151, 1240 був знищений ордами Батия. Під називою Р. відомий з 1506. Після Люблінської унії 1569 Р. підпав під владу шляхет. Польщі. В 1653 у Р. гетьман Б. Хмельницький вів переговори з рос. послами про возз'єднання України з Росією. Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1938 Р.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (21.VIII 1941—7.I 1944) в Р. з літа 1942 діяв підпільний райком партії. У Р.— з-ди: «Радіатор», маслоробний, хлібний, виноробний, виробниче відділення Кагарлицької райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування, гідролісомеліоративна та птахоінкубаторна станції. Пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, буд. технікум, З заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії селища. В Р. народилися укр. рад. поетеса Л. В. Костенко і рад. офіциал. А. І. Дащевський. У 1934—38 в Р. жив і навчався Олег Кошовий.

РИБАК Володимир Павлович (25.II 1907, с. Нестерівці, тепер Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.— 27.VII 1961) — діяч укр. прогресивних організацій у США. В 1928 емігрував до США. Працював у редакції газ. «Українські щоденні вісті». З 1935 — секретар Української секції Міжнародного робітничого ордену (організації взаємодопомоги трудящих). У 1954—60 — секретар Ліги американських українців.

РИБАК Ігор Михайлович (н. 21.III 1934, Харків) — укр. рад. спортсмен-важкоатлет, засл. майстер спорту (з 1957). Член КПРС з 1963. Олімпійський чемпіон (1956) в легкій ваговій категорії у триборстві з сумою 380 кг. Чемпіон Європи (1956) у напівсередній ваговій категорії. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

РИБАК Наталя Самійлович [21.XII 1912 (3.I 1913), с. Іванівка, тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.— 11.IX 1978, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Київському хіміко-технологічному інституті (1929—31). Друкуватися почав 1930. Автор романів «Гармати жерлами на схід» (1934), «Київ» (1936), «Дніпро» (кн. 1—2, 1937—39), «Помилка Оноре де Бальзака» (1940; екранизовано 1969), «Зброя з нами» (1943), «Час сподівань і звершень» (ч. 1—3, 1960—65), «Солдати без мундирів» (1967),

збірок оповідань. Визвольній війні українського народу 1648—54 присвятив роман «Переяславська рада» (кн. 1—2, 1948—53; Держ. премія СРСР, 1950). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1963—64; Твори, т. 1—5. К., 1981; Рос. перекл.— Ошибка Оноре де Бальзака. М., 1979; Переяславская Рада, т. 1—2. М., 1979.

Літ.: Беляєв В. Г. Наталя Рибак. В кн.: Літературні портрети, т. 2. К., 1960; Кобиличев Ю. Наталя Рибак. К., 1963; Логвиненко М. Наталя Рибак. К., 1972.

Г. О. Бандура.

РИБАКОВ Анатолій Наумович [н. 1 (14).I 1911, Чернігів] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1948. Автор романів на виробничу тематику «Водії» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Катерина Вороніна» (1955), «Літо в Сосняках» (1964); пригодницьких повістей для дітей і юнацтва «Кортик» (1948), її продовження — «Бронзовий птах» (1956), «Пригоди Кроша» (1960), «Канікули Кроша» (1966), «Невідомий солдат» (1970), «Постріл» (1975), роману «Важкий пісок» (1978) та ін. Ряд творів Р. екранизовано. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978; Водители.— Екатерина Воронина.— Неизвестный солдат. М., 1973; Укр. перекл.— Водії. К., 1952; Катерина Вороніна. К., 1961; Пригоди Кроша. К., 1963; Канікули Кроша.— Невідомий солдат. К., 1973.

М. Ф. Гетьманець.

РИБАКОВ Борис Олександрович [н. 21.V (3.VI) 1908, Москва] — рад. археолог, історик, академік АН СРСР (з 1958), член ряду іноземних академій, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1951. В 1930 закінчив історичний ф-т Моск. ун-ту. Професор цього ун-ту (з 1943), директор Ін-ту археології АН СРСР (з 1956). Одночасно — директор Ін-ту історії АН СРСР (1968—70), академік-секретар Відділення історії АН СРСР (1973—75). Керівник ряду археол. експедицій, що досліджували давньорус. міста, зокрема на тер. УРСР: Чернігів (1946—47), Любеч (1957—60), Витачів (1961—62). Осн. праці присвячені соціально-екон. і політ. історії сх. слов'ян і Давньої Русі, історії давньорус. ремесла і культури, метрології, епіграфіці, хронології, літописанню, нар. епосу та ін. Один з авторів книг: «Історія культури Давньої Русі» (1948), «Історія російського мистецтва» (т. 1, 1953), «Нариси історії СРСР. III — IX ст.» (1958), «Історія СРСР» (т. 1, 1964), «Історія СРСР. Перша серія» (т. 1, 1966). Нагороджений З орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1952. Ленінська премія, 1976.

Тв.: Ремесло древней Руси. М., 1948; Древности Чернигова. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 11. М.—Л., 1949; Первые века русской истории. М., 1964; «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; Геродотова Скифия. М., 1979;

Язычество древних славян. М., 1981; Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.

РИБАКОВ Микола Хрисанфович [7 (19).V 1811, Курськ — 15 (27). XI 1876, Тамбов] — рос. актор. Дебютував 1826 в Курську у трупі І. Штейна. Значну частину життя працював у Харкові (антреприза Л. Млотковського — 1833—41, К. Зелінського — 1841—49). Артистичну діяльність почав під впливом М. Щепкіна і П. Мочалова, з якими не раз виступав у гастрольних виставах (під час гастролей П. Мочалова у Києві 1838 Р. грав Кассіо у спектаклі «Отелло» Шекспіра). Серед кращих ролей — Хлестаков, Земляника («Ревізор» Гоголя), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Любим Торцов, Куррослев, Нещасливцев («Бідність не порок», «Гаряче серце», «Ліс» О. Острівського; Р. був прототипом Нещасливцева), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). З 1872 працював у Москві.

Літ.: Клинчин А. Николай Хрисанфович Рыбаков. М., 1972.

I. O. Волошин.

РИБАЛКО Павло Семенович [23.X (4.XI) 1894, с. Малий Істороп, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 28.VIII 1948, Москва] — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в робітн. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, рядовий. В Рад. Армії з 1919. В роки громадян. війни був комісаром полку і бригади 1-ї Кінної армії. Після війни — на командній роботі в армії. В 1934 закінчив військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1937—40 — військ. аташе в Польщі та Китаї, потім — на викладацькій роботі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з травня 1942 — заст. команд. 5-ю танк. армією, з липня 1942 командував 5, 3 і 3-ю гвард. танк. арміями на Брян., Пд.-Зх., Центр., Ворон., 1-му Білорус. та 1-му Укр. фронтах. З квітня 1946 Р.— перший заст. командуючого, з квітня 1947 — команд. бронетанк. і механізованими військами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Пропора, ін. орденами, медалями.

РИБАЛОЧКА (Alcedo) — рід птахів ряду сиворакшоподібних. Об'єднує 9 видів, поширені перев. у тропічних областях Європи, Азії та Африки. В СРСР, у т. ч. в УРСР, гніздиться один вид — Р. блакитна (A. atthis). Довж. її тіла 15—20 см, маса 25—40 г. Голова непропорційно велика з довгим, мідним і гострим дзьобом. Хвіст відносно короткий. Оперення на спині бліскучо-синє або зелене (залежно від освітлення). Живе поблизу водойм; гніздо буде в норах на берегових схилах, іноді в дуплах. Кладка з 2—8 яєць у травні — червні; насиджують самець і самка протягом 21 доби. Живиться Р. дрібною рибою і комахами. Викопні рештки відомі починаючи з пліоцену. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Птахи.

РИБАЛЬСТВО, риболовство — ловіння (добування) риби, морського звіра та ін. об'єктів промислу в океанах, морях або ін. водой-

мах; добувна галузь рибної промисловості. Одна з найдавніших форм госп. діяльності людини, відома з часів верх. палеоліту. Сучасне Р. поділяють на промислове (океанічне, морське, прибережне, річково-озерне) та любительське (спортивне). Пром. Р. ґрунтуються на вивченні сировинної бази, біології об'єктів лову, місць і строків їхньої концентрації, шляхів міграції тощо. В СРСР його ведуть держ. рибопромислові організації, риболовецькі колгоспи та держ. підприємства споживчої кооперації, використовуючи рибопромислові судна з високопродуктивними риболовними знаряддями (див. також *Риболокатор*), малий судоходний і парусно-весловий флот. Світовий вилов риби, мор. звіра та ін. об'єктів промислу (1978) — 72 379 тис. т, зокрема в Японії — 10 752 тис. т, або 14,9%, в СРСР — 8930 (12,3%), у КНР — 4660 (6,4%), у США — 3512 тис. т, або 4,9%. Переважна частина заг. вилову (в СРСР бл. 93% загальносоюзного) припадає на морське й океанічне Р. гол. чин. у водах континентального шельфу (приблизно 92% промислового вилову) та на значній глибині (до 1,5 км і більше — пелагічне Р.). Осн. способи морського і океанічного Р.: траловий (в СРСР понад 73,1%) — донними (16,7%) і різномобільними (56,4%) тралами; капшуковий (14,3%) — обкіндними капшуковими, або кошиковими, неводами; дрифтєрний (0,1%) — плавучими (дрифтєрними) сітями; ярусний (0,05%) — горизонт. і вертик. ярусами. Запроваджено також безсітковий спосіб ловіння риби — рибонасосами. Ефективність Р. підвищують діянням на риб штучного світла (світлолов), електр. струму (електролов) і хім. препаратів. Для річково-озерного Р. (7% загальносоюзного вилову) використовують ставні й плавучі сіті, закидні неводи та гачкові знаряддя. УРСР за обсягом вилову риби у внутр. водоймах посідає (1981) друге місце серед союзних республік (після РРФСР). В СРСР пром. Р. контролюють органи Головрибводу, діяльність яких спрямована на розширення сировинної бази у водоймах країни. Порядок і умови Р. у внутр. водоймах СРСР регулюють законодавство СРСР і союзних республік, зокрема *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 15.IX 1958 з наступними змінами й доповненнями, зокрема від 17.XI 1978, 22.VI 1979, 2.X 1981. В УРСР питання про Р. регулює постанова Ради Міністрів УРСР про держ. контроль за використанням і охороною вод УРСР від 26.VII 1979 з доповненнями від 28.X 1981, *Водний кодекс УРСР*. Порядок Р. у відкритому морі регулюють міжнар. угоди (див. *Морське право*). Любительське Р. (вудками, спіннінгами) з додержанням певних правил дозволяється в усіх водоймах, крім риборозплідників, а також тих, де встановлено спец. режим. В СРСР проблеми Р. дос-

ліджують Всесоюзний н.-д. ін-т рибного г-ва та океанографії (Москва) і його філіали, зокрема в УРСР — Азово-Чорномор. н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії (Керч).

Літ.: Лукашов В. Н. Устройство и эксплуатация орудий промышленного рыболовства. М., 1972; Кузьмичев А. Б. Мировое рыболовство в 1978 г. «Рыбное хозяйство», 1981, № 2; Мельников В. Н., Лукашов В. Н. Техника промышленного рыболовства. М., 1981; Фридман А. Л. Теория и проектирование орудий промышленного рыболовства. М., 1981.

О. Г. Долгов.

РИБАЛЬСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ

— в Охтирському р-ні Сум. обл. УРСР. Пов'язане з антиклінальною складкою (див. Антикліналь) завдовжки до 6,5 км і завширшки до 5,5 км. Родовище переважно газове. Осн. запаси газу — у відкладах юрської і тріасової системи, нафти — в середньокам'яновугільних відкладах. Поклади масивні й пластові, глиб. залягання їх 1500—3450 м. Нафта метан-нафтенового типу, легка, малосірчиста (0,2% сірки), парафінista (3% парафіну). Густ. її 832—888 кг/м³. Газ метановий (до 93,1% метану). Родовище відкрито 1962, експлуатується з 1963. Нафта родовища надходить на Кременчуцький нафтопереробний завод, газ — до газопроводу Шебелинка — Київ, частково використовується для газопостачання м. Сум.

В. Г. Дем'янчук.

РИБАЛЬСЬКИЙ СПОРТ — ловіння риби спорт. риболовними снастями — вудками всіх типів і найменувань, спіннінгами тощо. У Р. с. забороняється використовувати снасті для масового вилову риби (напр., сіткові снасті). Р. с. є видом активного відпочинку; зміцнює здоров'я. В СРСР аматори Р. с. об'єднуються в спец. т-ва рибалок-спортсменів при добровільних спортивних товариствах, відомствах і т-вах мисливців-рибалок (див. *Українське товариство мисливців і рибалок*). Керівництво Р. с. в СРСР здійснює Все-союзна федерація спорт. рибальства.

РИБАЛЬЧЕНКО Михайло Андрійович [н. 25.X (7.XI) 1909, м. Луганськ, тепер Ворошиловград] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з

М. А. Рибальченко, О. П. Любимський. Юніори. Темпера. 1980.

1949. В 1931 закінчив Харків. художній інститут, де навчався у М. Бурачека, С. Прохорова, О. Кокеля. Твори: «Зміна. Шахтарі» (1931), «Білі в місті» (1937, у співавт. з О. Любимським), «Шляхами війни» (1947), «На світанку» (1957), «Т. Шевченко з письменниками-демократами у Петербурзі» (1961), «Солдати» (1967), «Зорі назустріч» (1968), «Вогняні роки» (1969), «Первісток» (1971), «Змагання» (1977), «Юніори», «Літо» (обидва — 1980), сім останніх — у співавт. з О. Любимським.

РИБАС Тарас Михайлович (14.III 1919, с. Старі Санжари, тепер с. Решетники Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— 13.III 1977, м. Ворошиловград) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1957. Закінчив Ворошиловград. пед. ін-т (1952). З 1930 жив і працював у Донбасі. Друкуватися почав 1946. Перша зб. оповідань — «Зустрічі» (1955). Автор нарисів і оповідань про трудівників шахтарського краю («По-комуністичному», 1961; «Зачаровані», 1964), романів «Син загиблого» (1965) і «Червоний сніг» (1971), п'ес для театру й телебачення («Живий ланцюг» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Син погибшого. К., 1974; Голос чистих родників. К., 1977; Красный снег. Донецк, 1982. П. О. Сердюк.

РИБЕЦЬ (Vimba) — рід риб род. коропових. Тіло (довж. 25—30 см, іноді до 50 см, маса 300—800, іноді до 3 кг) помірно високе, між спинним і хвостовим плавцем є вкритий лускою кіль. В роді єдиний вид — рибець, або сирть (V. vimba) з кількома підвідами. Прісноводні риби. Поширені в басейнах Північного і Балтійського морів (сирть), Чорного та Азовського морів (Р. азово-чорноморський — V. v. carinata, Р. малий — V. v. tenella), Каспійського м. (Р. каспійський — V. v. persa). Р. тримаються в придонних шарах. Статевозрілими стають на 4—5-му році. Для розмноження заходять у річки, і кру (до 300 тис. шт.) відкладають у квітні — травні. Живляться донними безхребетними, іноді дрібною рибою. Об'єкт промислу.

РИБИ (Pisces) — надклас первинноводних хребетних тварин. Мають переважно обтічну форму тіла, довж. від 7—11 мм (філіппінські бички) до 15—20 м (акули). маса відповідно від кількох десятих г до 15 т; шкіра слизиста, у більшості видів вкрита лускою, у деяких — кістковими пластинками, шипами (осетрові, камбалові), іноді гола (вугрі, соми). Забарвлення різноманітне, буває дуже яскраве, зумовлюється пігментацією шкіри; деякі глибоководні Р. здатні до світіння (мають спец. органи — фотофори). Органи руху — парні та непарні плавці. Внутр. скелет хрящовий або кістковий, складається з черепа, хорд або хребта, ребер, грудного і тазового поясів. Хребці амфіцельні (двохгнучі), лише у панцирних щук — опістоцельні (опукло-вгнуті). Центральна нервова система складається з двох відділів: головного і спинного мозку. Головний мозок звичайно добре розвинений, поділяється

Рибець.

Б. О. Рибаков.

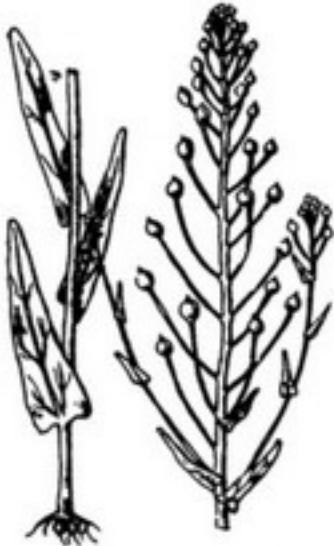

М. Х. Рибаков.

П. С. Рибалко.

Рижій посівний. Нижня і верхня частини рослини.

на передній, проміжний, середній мозок, мозочок і довгастий мозок. *Спинний мозок* лежить в каналі, утвореному верхніми дугами хребців. *Кровоносна система* з одним колом кровообігу, серце двокамерне (у двошиних передсердя частково поділене перетинкою). Органи дихання — *зябра*, у деяких цю функцію можуть виконувати також *плавальний міхур*, лабірінтовий орган, *кишечник* або *шкіра*. *Травна система* складається з шлунка (у деяких він відсутній) слабо диференційованого кишечника, травних залоз — *печінки* й *підшлункової залози*; у деяких, для збільшення всмоктувальної поверхні, у кишечнику є спіральна зморшка (клапан) або пілоричні (сліпі) відростки. Видільні органи — мезонефричні (тулубові) *нирки*. З *чуттів органів* у Р. є органи зору, нюху, слуху, смаку, дотику, бічна лінія (орган орієнтації); багато Р. здатні сприймати та утворювати механічні, інфра- та ультразвуки, інші — електричний струм; чимало Р. для захисту від хижаків мають отруйні органи (залози, ікра, м'ясо, кров, шкіра). Більшість Р.— роздільностатеві тварини. Статеві залози парні, у самок — це яєчники (ястки), що продукують ікро (яйцеклітини), в самців — сім'яники (молоки), які продукують молочко (сперматозоїди). *Запліднення* зовнішнє, іноді внутрішнє; Р. властиве *яйцеродіння* (викидання ікри у воду, відкладання на водяну рослинність, підводні предмети тощо), *яйцевородіння* та *живородіння*; деякі виявляють турботу про погомство (охрана гнізда тощо). Плодючість Р. коливається від кількох штук або десятків до кількох млн. ікринок. Характерна сезонність розмноження: у багатьох *нерест* відбувається у весняно-літній час, у деяких — восени (лососеві) або взимку (сиги, тріскові). Більшість Р. відкладає ікро щорічно, деякі — через 1—2 роки (деякі осетрові і оселедці), є такі, що після нересту гинуть (прохідні далекосхідні лососі). Розвиток ікры триває кілька годин (деякі акваріумні Р.), кілька діб (коропові), кілька тижнів (деякі тріскові), кілька місяців (лососі). Статевозрілими Р. стають у віці від кількох місяців (пюлька, коропозубі, деякі бички) до 16—20 років (*блуза*). Тривалість життя від одного (деякі бички) до 50 і більше років (деякі акули, осетрові, палтус). Сучас. Р. поширені по всій земній кулі, зустрічаються практично від полюсів до екватора, живуть у мілководних гірських струмках (на вис. до 6 тис. м над рівнем моря) і океанських впадинах (на глибинах понад 7,5 тис. м), в річках і стоячих водоймах, в підземних печерних водах, при т-рі води від —2 до +50° С. За умовами та способом життя розрізняють різні біол. групи: морські, прісноводні, солонуватоводні і прохідні риби та інші. Багато риб здійснюють далекі кормові, зимувальні, нерестові міграції (див. *Міграція тварин*). Живляться Р. тваринами, водяними безхребетними, іншими рибами та рослинами. Відомо понад 25

тис. видів Р. (з них сучас. — понад 20 тис.), поширені всесвітньо; в СРСР — понад 1500 сучас. видів, у т. ч. в УРСР — бл. 200. Систематика риб досить складна. Деякі зоологи вважають Р. одним класом. Існують великі розходження також у визначенні обсягів нижчих таксономічних груп. Надклас поділяють на 5 осн. класів: викопні — щілинозябрі (Acanthodii), панцирні (Placodermi) та крилопанцирні (Pterichthyes); сучасні — *хрящові риби* і *кісткові риби*. Перші Р. виникли в ранньому силурі від примітивних організмів, подібних до вимерлих щілинозябрів. Згодом — у пізньому силурі — середині девону від них відділились інші групи — панцирні, крилопанцирні, хрящові та костисті риби. Р. мають велике значення в житті людини. Багато з них є об'єктами промислу (шорічний вилов понад 70 млн. т), з яких одержують продукти харчування (м'ясо, ікра), лікар. сировину, кормове борошно, мінеральні добрива, технічні жири, шкіру тощо (див. *Рибальство*). Р. є також об'єктами спец. розведення (див. *Рибництво*), спортивного рибальства. Okремі види риб розводять як декоративні (див. *Акваріумні риби*). У зв'язку з господарською діяльністю людини (zmіни ландшафтів, порушення екологічної рівноваги, вдосконалення знарядь і способів лову, забруднення навколошнього середовища тощо) рибні запаси значно зменшилися і потребують охорони. В СРСР проводиться значна робота по охороні Р., створенню спец. заповідників і заказників, штучному відтворенню цінних промислових видів. Розділ зоології, присвячений вивченню Р., наз. *іхтіологією*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Lіт.: Маркевич О. П., Короткий Й. І. Визначник прісноводних риб УРСР. К., 1954; Берг Л. С. Риби пресних вод ССР і сопредельних стран. ч. 1—3. М.—Л., 1948—49; Световидов А. Н. Рибы Чорного моря. М.—Л., 1964; Никольський Г. В. Частная іхтиология. М., 1971; Никольський Г. В. Экология рыб. М., 1974; Расс Т. С., Линдберг Г. У. Современные представления о естественной системе ныне живущих рыб. «Вопросы ихтиологии», 1971, т. 2, в. 3 (68); Смогоржевський Л. О. Хордові тварини. К., 1980.

Ю. В. Мовчан.

РІБИ — одне з сузір'їв зодіаку. Найяскравіші зорі 3,6, 3,7 і 3,8 візуальної зоряної величини. В сузір'ї тепер міститься точка весняного рівнодення. Видно на всій території СРСР влітку, восени й на поч. зими (найкраще — у вересні й жовтні). Див. карту до ст. *Зорянє небо*.

РІБІНСЬК (1946—57 — Щербаков) — місто обласного підпорядкування Яросл. обл. РРФСР, районний центр. Розташований на берегах р. Волги та Рибінського водосховища. Залізнична станція, річковий порт. 243 тис. ж. (1981). Поділяється на 2 міські райони. Важливий центр машинобудування (заводи: поліграф., дорожніх машин, електротех., кабельний, гідромеханізації, деревообробних верстатів, суднобуд.). Підприємства харч. пром-сті. Меблево-деревооброб. комбінат, сірниковая фабрика

«Маяк», з-ди пластмасових виробів, шкіряний, окулярної оптики. ГЕС. У Р.— авіац. технологічний ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльок. Істор.-худож. музей. Вперше згадується 1071. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1977).

РІБІНСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ

— водосховище на р. Волзі, в межах Волог., Калінін. і Яросл. областей РРФСР. Утворилося внаслідок спорудження греблі Рибінського гідрорезервуара. Заповнення відбувалось 1941—47. Площа 4550 км², пересічний об'єм води 25,4 км³. Пересічна глибина 5,6 м. Має багаторічний режим регулювання. Р. в.— частина Волго-Балтійського водного шляху. Використовують для потреб водопостачання, енергетики, судноплавства, а також риборозведення. Частина акваторії Р. в.— в межах Дарвінського заповідника.

РІБКА (Rybka) Еугеніуш (н. 6.V 1898, Радзімін, поблизу Варшави) — польсь. астроном. Закінчив (1923) Ягеллонський ун-т у Krakові. Директор астр. обсерваторії у Львові (1932—45), Broцлаві (1945—58) і Krakові (1958—68). Віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1952—58). Президент польського Національного астр. комітету (з 1958). Наук. праці стосуються астрофотометрії, дослідження змінних зір та історії астрономії.

РІБКА — укр. нар. танець-пісня. Виконується парами. Темп помірний, плавний. Муз. розмір 2/4, лад — мажорний. Слова і музику записав В. Верховинець у с. Шпичинцях (тепер Ружинського р-ну Житомир. області).

РІБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої зайняті виловом риби, добуванням морського звіра, морепродуктів та виробництвом з них харчової, мед., кормової й тех. продукції.

Р. п. Рад. Союзу випускає продукцію 2000 найменувань, у т. ч. УРСР — понад 100. Осн. з них: риба морожена й охолоджена, солона, копчена, рибні консерви, рибне кормове борошно, нехарчова риба для потреб хутрового звірівництва і тваринництва, деякі види сировини для парфумерно-косметичної, хіміко-фарм. промсті та ін. галузей. В дореволюц. Росії добували й обробляли рибу виключно вручну. Вилов її здійснювали у внутрішніх водоймах (1913 становив 80,2% всього вилову риби в країні) та в узбережжих районах Європ. Півночі й Тихого ок. В 1913 в Росії було виловлено 1,1 млн. т риби і добуто морепродуктів. За роки Радянської влади Р. п. перетворилася на високорозвинуту галузь харч. пром-сті. Створено потужний рибопромисловий флот, оснащений найновішою технікою для розвідування, вилову риби та її обробки. Збудовано розвинуту берегову базу — рибні порти, суднобудівні верфі, судноремонтні та бондарні заводи, сітков'язальні фабрики, рибокомбінати, холодильники. Організовано океанічне й морське рибальство. Вилов значної частини риби та добування морепродук-

тів здійснюються в Атлантичному, Північному Льодовитому, Тихому, Індійському океанах, водах Антарктики. В 1980 в СРСР виловлено риби, добуто морського звіра і морепродуктів 9,5 млн. т (1940 — 1,4 млн. т). Найважливіші центри Р. п. України — Севастополь, Керч, Одеса, Жданов, Бердянськ. У Севастополі, Керчі та Одесі створено велику базу океанічного рибальства в складі портів з комплексом підприємств по ремонту суден, виробн. знарядь лову, ходильників, консервних з-дів. На підприємствах Р. п. республіки впроваджено найновіші машини, потокові і комплексно-механізовані лінії для обробки риби. В 1980 вилов риби, добування морського звіра і морепродуктів дорівнювали 934 тис. т (1940 — 139 тис. т). Велику увагу в УРСР приділяють створенню сировинних ресурсів Р. п. (див. Рибництво). В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) по СРСР передбачено збільшити обсяг товарної рибної продукції (включаючи консерви) на 10—12%, збільшити продуктивність внутр. водойм і мор. районів, прилеглих до узбережжя СРСР, поповнити рибопромисловий флот новими високопродуктивними суднами. Наук. проблеми розвитку Р. п. на Україні розв'язують, зокрема, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі, Рибного господарства український науково-дослідний інститут у Києві, а також Ін-т біології південних морів АН УРСР у Севастополі та ін.

Л. О. Поліщук.

РІБНИКОВ Павло Миколайович [24.XI (6.XII) 1831, Москва — 17 (29). XI 1885, Каліш, тепер ПНР] — рос. фольклорист і етнограф. Закінчив Моск. ун-т (1858). Записував народні пісні на Чернігівщині, був заарештований, звинувачений у революц. пропаганді і засланий 1859 у Петрозаводськ. Під час перебування в Карелії записав багато билин, істор. пісень тощо. Опублікував «Пісні, зібрані П. М. Рибниковим» (т. 1—4, 1861—67), що відкрило можливості для широких наук. досліджень в цій галузі. Автор розвідки «Замітки збирача» (1864) та ін.

РІБНИЦТВО — 1) Галузь рибного господарства, що займається відтворенням і збільшенням рибних запасів та якісним поліпшенням їх. Розрізняють Р. в природних водоймах і ставкове. Завданням Р. в природних водоймах є рибогосподарська меліорація (поліпшення природних умов розведення і нагулу риби) та штучне риборозведення, яке має на меті збільшення запасів цінних пром. риб (на Україні, напр., сазан, ляш, судак, осетрові, форель та ін.), акліматизацію нових видів риб, завезених з ін. районів. В УРСР акліматизовано завезених з Далекого Сходу амурського сазана, білого й чорного амура, білого й пістрявого товстолобика. В СРСР штучним риборозведенням займаються рибоводні з-ди, пункти, а також нерестово-вирощувальні г-ва. На Україні є форельні рибоводні з-ди (Карпати, Крим), форельні ферми (Волинь і Терноп. області), товарне г-во

«Свалява» в Карпатах, осетровий з-д (у районі нижнього Дніпра), нерестово-вирощувальні г-ва на Каховському й Кременчуцькому водосховищах. Початок штучному риборозведенню на території СРСР поклав російський вчений-рибовод В. П. Враський у середині 19 ст. Завданням ставкового Р. є вирощування риби в спец. рибоводних ставках. Осн. об'єкт тепловодного ставкового Р.— короп, ходноводного — форель. Для підвищення рибопродуктивності ставків до осн. видів підсаджують додаткові види риб (лин, сріблястий карась, судак, щука, товстолобик та ін.). В ставковому Р. проводять племінну роботу, спрямовану на поліпшення спадкових якостей і підвищення продуктивності риби. На Україні виведено дві породи коропа — український лускатий та український рамчастий. Запроваджують і пром. схрещування коропів різних порід та коропа з амурським сазаном. Н.-д. роботу в галузі Р. на Україні проводить Рибного господарства український науково-дослідний інститут.

2) Наука, що розробляє біологічні основи рибоводних заходів, а також методи розведення й вирощування промислових видів риб. **РІБНИЦЯ** — річка в Івано-Франківському обл. УРСР, права притока Пруту (бас. Дунаю). Довж. 56 км, площа бас. 291 км². Бере початок у Покутсько-Буковинських Карпатах. Має гірський характер. Використовується для пром., побутового і с.-г. водопостачання. На Р.— м. Косів.

РІБНОВ Олександр Васильович [н. 20.VIII (2.IX) 1906, Москва] — рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив хоровий, 1930 — теор. ф-ти Моск. консерваторії. З 1930 — хормейстер, з 1958 — гол. хормейстер Великого театру СРСР. В 1954—67 викладав у Муз.-пед. інституті ім. Гнесіних. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1950.

РІБНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — н.-д. установа Головного управління рибного г-ва внутр. водойм. Міститься в Києві. Створений 1930 на базі дослідної станції рибництва. Має 5 відділів (1982): пром. рибництва, дніпровських водойм, іхтіопатології, наук.-тех. інформації, планово-виробничий, а також 3 лабораторії, Львів. і Херсон. відділення, 4 опорні пункти. Ін-т розробляє методи інтенсивного ведення рибного г-ва, селекції та гібридизації ставкових риб, форелевого г-ва, освоєння рослиноїдних риб і нових об'єктів рибництва, відтворення рибних запасів і регулювання промислу на дніпровських водоймах, технологію годівлі риб, підвищення ефективності рибних г-в та ін. При ін-ті є аспірантура, курси підвищення кваліфікації, заочна школа рибоводів. Видаеться збірник «Рибное хозяйство». Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981).

П. Т. Галасун.

РІБОЗА (D-рибоза) — моносахарид, що належить до класу пентоз

ди). Емпірична формула $(\text{CH}_2\text{O})_5$. Існує у вигляді оптично активної (див. Оптична активність) D-або L-форми, а також неактивної — рацемата. В природі поширені: D-рибоза як компонент рибонуклеїнових кислот, а також похідна — 2-дезокси-D-рибоза — у складі дезоксирибонуклеїнової кислоти.

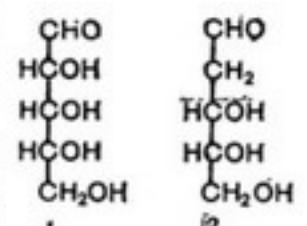
РИБОЛОВНІ ЗНАРЯДДЯ — пристрой і пристосування для промислового рибальства. Розрізняють Р. з. сіткові, гачкові і всмоктувальні. Сіткові Р. з. поділяють на обчарунковувальні — ставні й плавучі (дрифтерні) сіті, в яких риба заплутується (обчарункується); відціджувальні (закидні й обкідні неводи, трали, підхвати тощо), в сітковому полотні яких риба відокремлюється від води, й пастки-лабіринти (ставні неводи, ятери та ін.). Такі Р. з. виготовляють гол. чин. з капрону, лавсану, поліпропілену та ін. синтетич. матеріалів, що їх звичайно вкривають плівкоутворюючими речовинами. Гачковими Р. з. є вудки (з 1—3 гачками) і снасті (з багатьма гачками, напр. яруси, перемети). Вони бувають самоловні (гострий гачок при дотику риби впинається в її тіло) й наживні (риба заковтує гачок разом з приманкою). До всмоктувальних Р. з. належать рибонасоси (найпоширеніші — відцентрові), що переміщують рибу разом з перекачуваною водою. Щоб збільшити зону активної дії, рибонасоси звичайно використовують у комплексі з світлом і електр. струмом, за допомогою яких штучно концентрується риба. Застосовують також гідромех. Р. з. безперервної дії — рибонасоси, поєднані з тралом або неводом. У любительському рибальстві використовують вудки і спіннінги.

РІБОЛОКАТОР — гідроакустичний прилад (гідролокатор), встановлюваний на рибопромислових суднах для розвідування промислових скupчень риби, крабів тощо. Поява косяка риби відмічається на екрані електроннопроменевої трубки Р. або на ехограмі самописця. Риболокатор може служити й ехолотом.

РІБОНОУКЛЕАЗИ — ферменти класу гідролаз; здійснюють розщеплення фосфодієфірних зв'язків в молекулах рибонуклеїнових кислот (РНК). Серед Р. існують ендонуклеази і екзонуклеази. Р. з ендонуклеотичною дією розщеплюють міжнуклеотидні зв'язки всередині полірибонуклеотидного ланцюга. Це найпоширеніша в природі група Р. До неї належать: ендонуклеаза селезінки (нуклеїнат 3'-олігонуклеотидгідролаза, або мікрококова нуклеаза, фосфодієстера з селезінки); гуаніл-рібонуклеаза (гуанілат 3'-гіанілолігонуклеотидгідролаза, або РНКаза T₁, RNaza T₁, рибонуклеаза Aspergillus oryzae), проміжним продуктом ендонуклеотичної розщеплення РНК є циклічні фосфати; рибонуклеаза I (рибонуклеїнат 3'-піримідино-олігонуклеотидгідролаза, або РНКаза I, RNaza I, панкреатична РНКаза, лужна РНКаза) — добре вивчена Р. великої рогатої худоби, складається з 124 амінокислот, мол. м. дорівнює 14000, утворю-

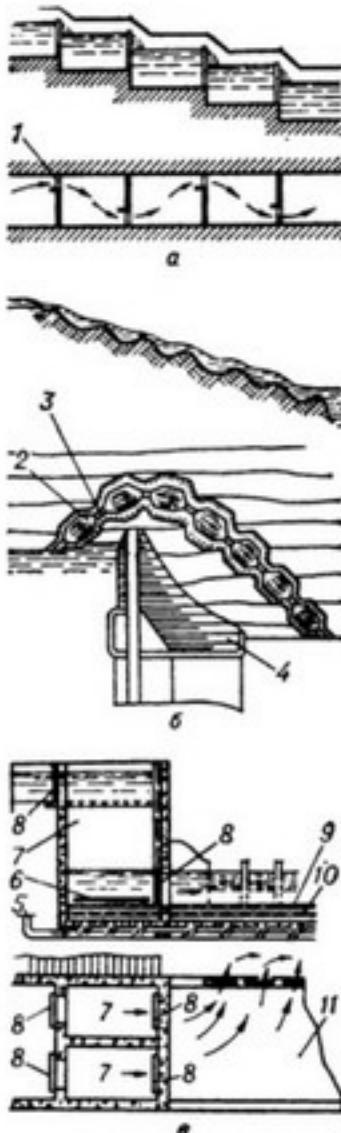
О. В. Рибнов.

Рибоза:

1 — D-рибоза;
2 — 2-дезокси-D-рибоза.

РІБОНУКЛЕІНОВІ КИСЛОТИ

Рибопропускні споруди:
 а — сходовий рибохід (поздовжній розріз, план);
 б — ставковий рибохід (поздовжній розріз, план);
 в — рибохідний шлюз (поздовжній розріз, план);
 г — отвір для риби;
 2 — ставок; 3 — канал;
 4 — гребля; 5 — живильний трубопровід;
 6 — рухома підлога;
 7 — камера; 8 — затвор;
 9 — дерев'яна гратчата підлога; 10 — залізобетонна гратчата підлога; 11 — підхідний канал.

ється у підшлунковій залозі, секретується у дванадцятипалу кишку і розщеплює там РНК і полірібонуклеотиди, що надходять до травного тракту в складі харчових продуктів, як проміжний продукт при розщепленні РНК утворює 2' : 3'-цикло-фосфати; рибонуклеаза II (рибонуклеїнат 3'-олігонуклеотидгідролаза, або RNaza рослин, РНКаза I *Escherichia coli*, кисла РНКаза, гібридна нуклеаза, RNaza H), каталізує гідроліз РНК у положенні 3'-пурин- і 3'-піrimідиннуклеотидних залишків, розщеплює ланцюг РНК в гібриді ДНК—РНК; ендорибонуклеаза III (дволанцюговий рибонуклеїнат 3'-олігонуклеотидгідролаза), високоспецифічна Р.: розщеплює тільки молекули дволанцюгової РНК; нуклеїнат-ендо-нуклеаза (нуклеїнат 5'-олігонуклеотидгідролаза, або нуклеаза *Azotobacter*, нуклеаза квасолі). Р. з екзонуклеотичною дією послідовно відщеплюють рибомононуклеотиди з певного кінця полірібонуклеотидного ланцюга. До цієї групи належать ендонуклеаза (рибонуклеїнат 5'-нуклеотидгідролаза, або екзо-РНКаза II *Escherichia coli*), ендонуклеаза селезінки. В біохімічних дослідженнях Р. застосовують для вивчення первинної структури та функцій різних РНК і препаративного виділення чистої ДНК; в медицині — для лікування таких вірусних хвороб, як грип і кліщовий енцефаліт.

Див. також *Нуклеази*, *Пуринові основи*, *Піримідинові основи*, *Рибонуклеопротеїди*.

Літ.: Фізіологія сільськохозяйственных животных. Л., 1978; Дэвидсон Дж. Біохімія нуклеїнових кислот. Пер. с англ. М., 1976; Номенклатура ферментів. Пер. с англ. М., 1979.

Я. Л. Германюк.

РІБОНУКЛЕІНОВІ КИСЛОТИ (РНК) — складні високомолекулярні сполуки; один з двох типів **нуклеїнових кислот**, мономерами яких є **нуклеотиди**, зокрема рибонуклеозидмонофосфати. До складу кожного з мономерів входять **вуглевод D-рибоза**; азотисті основи аденин і гуанін (**пуринові основи**) та цитозин і урацил (**піримідинові основи**); кислотний компонент — залишок фосфорної кислоти. Деякі РНК містять, крім постійних азотистих основ, і їх похідні або **«мінорні»** основи, наявність яких зумовлює специфічність функцій РНК. Молекули РНК, як правило, одноланцюгові, але деякі містять короткі спіралізовані ділянки. Молекули РНК реовірусу, вірусу поліоміеліту та ін. спіралізовані повністю, тобто мають структуру подвійної спіралі. В усіх клітинах тварин, рослин та бактерій виявлено РНК трьох основних видів, які відрізняються деякими ознаками, а також конкретною функцією, хоч всі вони беруть участь в передачі **генетичної інформації**. Найбільшу частину (понад 80%) клітинної РНК становить **рибосоми** або РНК (рРНК). Вона входить до складу рибосом і відповідає за **біосинтез** білка. За мол. масою розрізняють такі рРНК: $(1,3-1,75) \cdot 10^6$; $0,7 \cdot 10^6$ і $3,6 \times 10^4$ Дальтон — у тварин; $1,1 \cdot 10^6$; $0,56 \cdot 10^6$ і $3,6 \cdot 10^4$ —

у бактерій. Знайдено також рРНК в **мітохондріях** з мол. масою $5,3 \times 10^5$ та $3 \cdot 10^5$ Да. За коефіцієнтом **седиментації** ці рРНК характеризуються як 25—28S, 18S і 5S — у тварин, 23S, 16S та 5S — у бактерій, 16S і 12S — в мітохондріях. Функції окремих рРНК ще тільки з'ясовуються. Бл. 10% клітинної РНК припадає на розчинну або транспортну РНК (тРНК). Вона за участю ферменту аміноацил-тРНК-синтетази з'єднується із специфічною **амінокислотою** і переносить її до місця біосинтезу білка — рибосом. На рибосомах тРНК пізнається і з'єдується із своїм триплетом (див. *Кодон*) на інформаційній, або матричній, РНК (мРНК), після чого амінокислота включається в поліпептид, що синтезується на мРНК. Існує більше 60 видів тРНК. Всі вони низькомолекулярні ($2,5 \times 10^4$ Да) містять 80—100 нуклеотидів. Дляожної амінокислоти існує одна або ціла «родина» тРНК. Відрізняються тРНК первинною структурою (послідовністю нуклеотидів). Вторична структура у всіх тРНК подібна — вигляд листка конюшини. Молекулаожної тРНК має два особливі триплети: один, по якому іде приєднання амінокислоти, а другий — **антикодон**, яким вона за принципом комплементарності з'єднується з триплетом на мРНК, кодуючи одну амінокислоту. Найменшу кількість (5%) клітинної РНК становить мРНК. Вона виконує функцію транспортування від ДНК до рибосом генетичної інформації, закодованої у вигляді послідовності нуклеотидів. На рибосомах ця інформація «зчитується» та виявляється певною послідовністю амінокислот в молекулі синтезованого білка. Мол. м. мРНК дорівнює $0,5 \cdot 10^6$ Да і вище. Метаболічно мРНК дуже нестійка. За часом життя мРНК клітин **«екаріотів»** поділяють на короткоживучі (час піврозпаду 20—30 хв), з середнім часом піврозпаду (від 2—3 до 24 г) і довгоживучі — функціонують кілька десятків годин і діб. У бактерій час життя мРНК не перевищує кількох десятків хв. Механізми, що відповідають за час життя та розпад мРНК, ще невідомі. Всі види РНК синтезуються в ядрах клітин за участю ДНК-або РНК-залежних РНК-полімераз (див. *Полімерази*). Деякі РРНК і тРНК синтезуються в мітохондріях. Вони відрізняються від відповідних РНК, синтезованих в ядрах. Розпад РНК здійснюється **рибонуклеазами** або неспецифічними нуклеазами.

Літ.: Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Транспортные рибонуклеиновые кислоты. Некоторые аспекты структуры и функции. К., 1976; Нейфах А. А., Тимофеева М. Я. Молекулярная биология процессов развития. М., 1977; Дэвидсон Дж. Біохімія нуклеїнових кислот. Пер. с англ. М., 1976.

Г. А. Осипенко.

РІБОНУКЛЕОПРОТЕЇДИ — складні біоорганічні сполуки, побудовані з простих **білків** і **рибонуклеїнової кислоти** (РНК). Білковою частиною Р. можуть бути як лужні білки (гістони), так і кислі або нейтральні білки. Р. входять до складу всіх структурних утвор-

ень цитоплазми і ядра клітин. РНК-частини Р. здатна об'єднуватися з специфічними білками в дуже великі понадмолекулярні нуклеопротеїдні комплекси, зокрема **рибосоми**, віруси.

Г. А. Осипенко.

РІБООБРОБНА МАШИНА — машина, призначена для виконання однієї або комплексу операцій обробки риби. Велику групу становлять машини для мех. розбирання тушок риб. Такі Р. м. бувають: одно- і багатоопераційні; конвеєрного, карусельного або барабанного типу; з поперечним або поздовжнім орієнтуванням тушки на подавальному транспортері; для розбирання дрібної, середньої і великої риби. На них відсікають у риб голову й плавці, розкривають черевну порожнину, видаляють нутроці, ділять тушку на порції, зрізають філе. Є також машини рибомийні (барабанні, конвеєрно-душові), лускоочисні, сортувальні тощо. Р. м. застосовують на **рибопромислових суднах** і берегових рибопереробних підприємствах. Часто Р. м. об'єднують у механізовані потокові лінії, обладнані приладами для регулювання і дистанційного контролю технологічного процесу.

РІБОПРОМІСЛОВЕ СУДНО

— океанське, морське, річкове або озерне судно для промислового **рибальства**; одиниця флоту **рибної промисловості**. Найбільшу групу становлять Р. с. добувні — риболовні (наприклад, *траулери*, *сейнери*), краболовні, а також звіробійні судна й Р. с. обробні (рибо- і крабоконсервні плавучі бази, рибообробні *рефрижератори* та ін.), на яких прийняті з добувних суден об'єкти лову переробляють на напівфабрикати або готову продукцію. Є транспортні Р. с., якими доставляють на добувні й обробні судна паливо (див. *Танкер*) та ін. вантажі (суховантажні судна), вивозять з району лову рибу-сирець, напівфабрикати й готову продукцію (приймально-транспортні й рефрижераторні судна). Великі Р. с. (напр., добувні й обробні) одночасно виконують кілька операцій. До допоміжних Р. с. належать деякі **дослідні судна**, судна для пром. розвідки, буксири-рятівники (див. *Буксирне судно*) та ін.

РІБОПРОМІСЛОВИЙ ФЛОТ

— складова частина промислового флоту; сукупність суден, спеціально обладнаних для вилову риби в океанах, морях і внутрішніх водоймах та для переробки, зберігання й доставлення її в порти. Р. ф. — основна матеріальна частина **рибальства**. Р. ф., що проводить промисел на внутр. водоймах і прибережних мор. водах країни, складається в основному з невеликих добувних (промислових) суден, які здають вилов риби на берегові рибоприймальні пункти. Р. ф., що працює в далеких районах промислу (оceanічний, експедиційний вилов), являє собою комплекс добувних, обробних, добувно-обробних, транспортних та допоміжних суден. Добувні та добувно-обробні судна є осн. активною частиною Р. ф. (траулерний флот). Це великотоннажні траулери-заводи, в т. ч. супертраулери та спеціалі-

зовні консервні траулери, середньотонажні рефрижераторні та морозильні траулери різних модифікацій, сейнери, багатоцільові сейнери-траулери. До переробних суден належать комбіновані добувні судна та спец. рибопереробні плавучі бази, які приймають рибу та виготовляють з неї готову харчову продукцію, з відходів — рибне борошно безпосередньо в районах вилову. Трансп. судна (великотонажні, середні та невеликі рефрижератори-постачальники) приймають рибу продукцію і доставляють її з районів промислу до портів, а також поставляють у райони вилову добувним суднам та плавучим базам прісну воду, паливо тощо. Допоміжні судна — танкери, буксири та ін. — обслуговують флот на промислі та в портах. Судна Р. ф. обладнано сучас. засобами вилову, електронною апаратурою пошуку, радіонаутою приладами, потужними силовими та холодильними установками. Процеси обробки риби на суднах механізовано.

В. С. Єфремов.

РИБОПРОПУСКНІ СПОРУДИ — гідротехнічні споруди, що ними пропускають (переміщують) рибу через греблі або в обхід природних перешкод (водоспадів, порогів тощо) до місць нересту. До осн. Р. с. (мал.) належать рибоходи, рибохідні шлюзи й рибопідйомні ліфти. Рибоходи являють собою невеликі канали, по яких з верх. б'єфу (ділянки водойми перед греблею) у нижній б'єф (ділянку водойми за греблею) тече з встановленою швидкістю вода, а в зворотному напрямі піднімається риба. Такі Р. с. бувають лоткові (вільні, з неповною перегородкою, з підвищеною широткістю), ставкові (кілька басейнів-ставків, прокладених в обхід греблі або по схилу земляної греблі і з'єднаних між собою каналами або лотоками) й сходові (лотоки з східчастим дном і поперечними перегородками, де є отвори для риби). Рибохідні шлюзи подібні за принципом дії до шлюзів судноплавних. В таких Р. с. є звичайно одна або дві камери, обладнані затворами з боку верх. і нижнього б'єфів. Рибопідйомні ліфти (вони діють за принципом мех. суднопідйімачів) піднімають рибу з нижнього у верх. б'єф у наповнених водою рухомих камерах або насухо у спец. сітках. Іноді рибу пропускають у верх. б'єф через судноплавні шлюзи, водоскиди тощо. Спрямовують її до входу у рибопропускну споруду напрямними й огорожувальними пристроями — сітками, гратачами, електричною загорожею (вертикальними електродами, підвішеними до сталевих канатів). Р. с. розміщують найчастіше біля водоскидних споруд.

РИБОРОЗПЛІДНИК — рибоводне г-во, що займається розведенням молоді риб (зарібка) — мальків і цьогорічків коропа, рослиноїдних риб, форелі та ін., призначеної для дальнього вирощування до товарної (столової) маси у ставах рибоводних. Найпоширеніші коропові Р. На Україні Р. є в усіх держ. рибних г-вах (рибокомбінатах) і багатьох рибоводно-меліоративних

станціях, у колгоспах і радгоспах, де розвинуте ставкове рибне господарство. Створюються також Р. для нових об'єктів рибництва — канального сома, буфalo.

П. Т. Галасун.

РИБОСОМИ — клітинні органели всіх живих організмів. Осн. функцією Р. є матричний синтез білків, під час якого Р. зв'язують і утримують компоненти білоксинтезуючої системи, виконують каталітичні функції і трансляцію (див. Білки, розділ Біосинтез Б.). Найбільшу кількість Р. мають клітини, для яких характерним є інтенсивний білковий синтез (напр., клітини печінки, підшлункової залози, бактерії). В клітині зустрічаються як у вільному стані, так і у вигляді зв'язаних спіралеподібних утворів — полірібосом (або полісом). Часто Р. з'єднані з мембрани ядра і ендоплазматичної сітки (в останньому випадку утворюють т. з. «шорсткий ретикулум»). Р.— нуклеопротеїд, що складається з рибонуклеїнової кислоти, РНК (60—65%) і білка (40—35%); сферичної форми, діаметром бл. 25 нм. Кожна Р. має дві нерівні субодиниці (субчастинки) — велику і малу. Мала рибосомальна субчастинка має активну ділянку для приєднання матричної РНК (м-РНК) і транспортної РНК (т-РНК), а велика — для синтезу поліпептидного ланцюга (мал.).

Л. М. Коваль.

РИБОФЛАВІН, лактофлавін, вітамін В₂ [7,8-диметил-10-(1-D-рибітил)-ізоалоксазин] — біологічно активна речовина, що належить до класу водорозчинних вітамінів групи В. Хімічно чистий препарат Р.— кристал. порошок оранжево-жовтого кольору, погано розчинний у воді. Р. входить до складу флавінових коферментів, які міцно зв'язані з білками (див. Флавопротеїди) і в такому стані беруть участь у окислювано-відновних реакціях. Одержані вітамін вперше (з молочної сироватки) амер. вченій Блайт (1879), структуру встановив Р. Кун (1933), синтезував П. Каррер (1935). Біол. синтез Р. відбувається у клітинах мікроорганізмів та рослин. До клітин тварин і людини Р. потрапляє з іжею. Добова потреба бл. 2 мг. Внаслідок великого поширення Р. у продуктах харчування недостача Р. у людини виникає зрідка і насамперед спричинює ураження шкіри, порушення зору; гостра недостача — кому. Міститься Р. у пивних дріжджах, яєчних жовтках, бічачій печінці, молочних продуктах. Літ.: Конюшков А. И. Биохимия животных. К., 1980; Леннінджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Мецлер Д. Биохимия, т. 2. Пер. с англ. М., 1980.

РИБЧИНСЬКА Зінаїда Сергіївна (1885, Кам'янець-Подільський — 1964, Москва) — українська радянська драматична актриса і співачка (меццо-сопрано). Вокальну освіту здобула у Музично-драм. школі М. Лисенка та студії Київ. оперного театру (1907), вдосконалювала професійну майстерність в Італії. Виступала в оперних театрах Тбілісі (1907—08), Харкова, Казані, Баку, Києва Ризьку зат. Балтійського м. Пло-

(1910, 1914—16, 1922—23), Одеси (1912—14), Єкатеринбурга [тепер Свердловськ (1916—17)], а також в Італії (1911, 1928). Серед партій — Солоха («Черевички» Чайковського), Мінішк («Борис Годунов» Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Амнеріс («Аїда» Верді), Кармен («Кармен» Бізе). У 30-х рр. працювала в Москов. театрі ім. В. Мейерхольда (ролі Наталії Дмитрівни у виставі «Лихо з розуму» Грибоєдова та Олімпії — «Дама з камеліями» Дюма-сина). У 1937 залишила сцену. П. К. Медведик.

РИБЧИНСЬКИЙ Ігор Всеволодович [н. 25.X (7.XI) 1917, с. Білоцерківка, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. режисер і актор, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1961. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1946 Воронезького театр. уч-ща працював у рос. театрах РРФСР, з 1950 — на Україні: режисером і актором Микол. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1950—54), гол. режисером Київ. обл. муз.-драм. театру ім. П. К. Саксаганського (м. Біла Церква, 1954—69), Сум. укр. муз.-драм. театру ім. М. Щепкіна (1969—76), Ровен. укр. муз.-драм. театру ім. О. Островського (1976—79). Серед вистав — «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Піднята цілина» за М. Шолоховим (грав роль Нагульнова), «Конармія» за І. Бабелем (роль Гулевого), «Материнське поле» за Ч. Айтматовим, «Медея» Евріпіда.

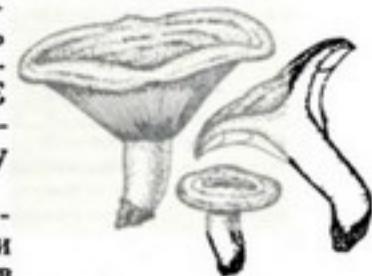
РИБ'ЯЧЕ БРОШНО — білковий корм, який виготовляють з висушеної і розмеленої риби та відходів її переробки. Належить до кормів тваринного походження. Р. б. містить до 60% повноцінного білка, багато мінеральних речовин, зокрема кальцію і фосфору, вітаміні (A, D і групи В). В 1 кг стандартного Р. б.— 0,83 корм. од. і 0,53 кг перетравного протеїну. Перетравність органічної речовини Р. б. висока (85—90%). Р. б. згодовують свиням, птиці, великій рог. худобі, плідникам. Входить до складу комбікормів.

РИБ'ЯЧИЙ ЖИР — продукт, який одержують з печінки риб. Прозора, густа масляниста рідина від світло-жовтого до світло-коричневого кольору із специфічним запахом. До складу Р. ж. входять тригліциди ненасичених к-т, холестерин, вільні жирні кислоти та вітаміни A і D. В медицині й тваринництві звичайно використовують Р. ж., добутий з печінки риб родини тріскових, який застосовують при А-вітамінній недостатності, для лікування і профілактики раку, курячої сліпоти, а також як загальнозміцнюючий засіб. Р. ж., добутий з підшкірного жиру морських ссавців (дельфінів, тюленів тощо), застосовують переважно як зовн. засіб при лікуванні шкірних захворювань. Є також тех. Р. ж., який використовують у шкіряному, міловарному та ін. виробництвах.

Г. В. Танцурев.

Рибосоми (схема):

1 — мала субодиниця;
2 — матрична РНК;
3 — транспортна РНК;
4 — амінокислота;
5 — велика субодиниця;
6 — мембрана ендоплазматичної сітки;
7 — синтезуваний поліпептидний ланцюг.

Рибосоми (схема):

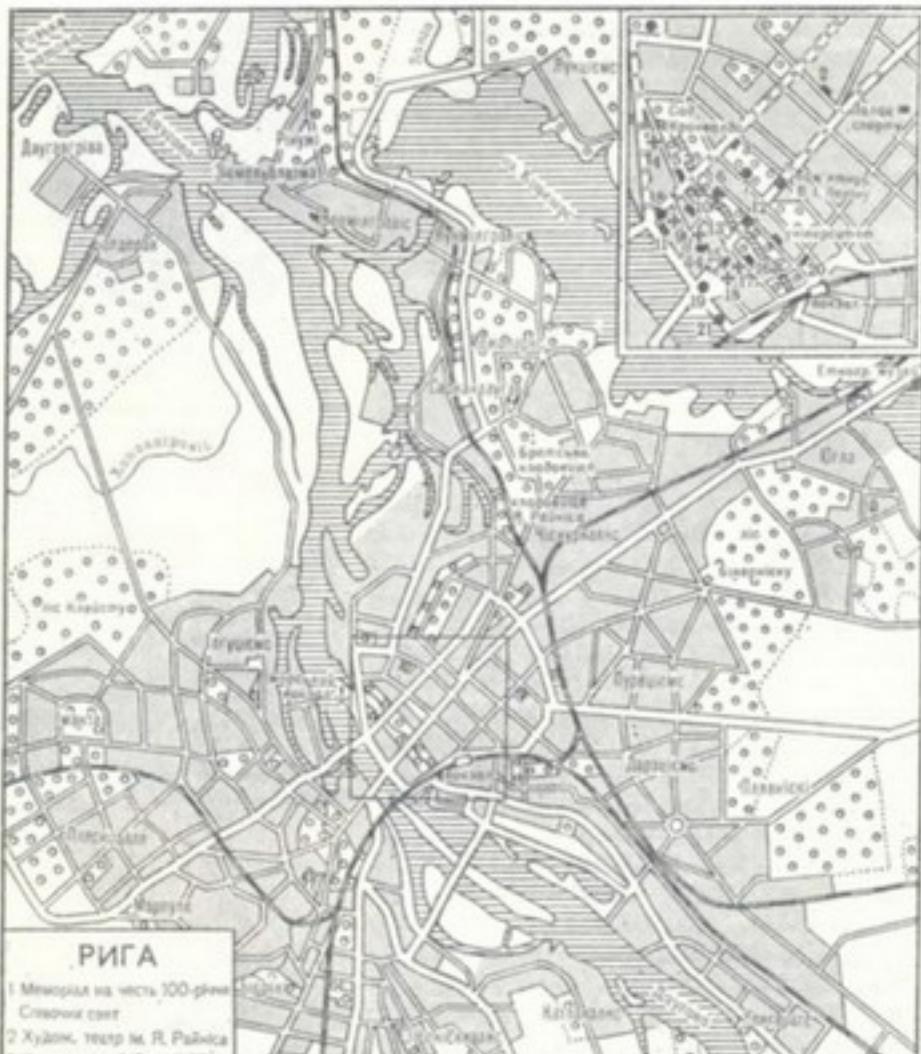
I. В. Рибчинський.

Рижик смачний.

Рига. Церква Петера. 13—15 ст. Вежа 17—18 ст.

РИГА

1 Меморіал на честь 100-річчя Славського сандату

2 Художн. театр ім. Я. Райніса

3 Художн. музей Латв. РСР

4 Церква Петера-Павла

5 Театр драми ім. А. Ульса

6 Пам'ятник Р. Балтрушайсу

7 Пам'ятник Я. Райнісу

8 Пам'ятник П. Стучки

9 Церква Єкаба

10 Музей революції Латв. РСР

11 Оденсий замок (Палац 13 Домський собор з монастирем)

- 12 Пам'ятник Свободи
- 13 Оденсий замок (Палац 13 Домський собор з монастирем) 14 Музей історії м. Риги 15 Музей історії латиського мореплавства
- 16 Театр опери та балету 17 Церква Яні
- 18 Церква Петера 19 Меморіальний музей-панорама латиськими червоною стрілами
- 20 Музей природи Латв. РСР 21 Пам'ятник Борцям революції 1905 р.

ща 307,17 км². Нас. 858 тис. ж. (1982). Поділяється на 6 міськ. районів.

Р. виникла на місці торг. поселення прибалт. народностей при впадінні в р. Даугаву р. Риги (звідси назва міста, річки тепер не існує). Перша писемна згадка про Р. датується 1198, з 1201 — місто. На поч. 13 ст. нім. хрестоносці перетворили Р. на фортецю. Входила до складу Ризького архієпископства, згодом — до Лівонського ордена. З 1561 — вільне місто. З 1581 — у складі Речі Посполитої; 1621 була завойована шведами. Під час Північної війни 1700—21 14 (24). VII 1710 Р. зайняли рос. війська. За Ніштадтським мирним договором 1721 її було приєднано до Росії. З 1714 Р.— центр Ризької, з 1796 — Ліфляндської губернії; з 2-ї пол. 18 ст. Р.— один з найважливіших пром. центрів Рос. д-ви, великий порт. На поч. 90-х рр. 19 ст. тут виникли марксистські гуртки; восени 1899 було створено с.-д. орг-цю. В квітні 1900 до міста приїздив В. І. Ленін. Р. була одним з пунктів, через який до Росії пересилалася з-за кордону нелегальна л-ра. Пролетаріат Р. брав участь у революції 1905—07 в Росії. 21.VIII (3.IX) 1917 місто окупували нім. війська. 3.I 1919 повсталі робітники та червоні латиські стрільці визволили Р. 13.I 1919 в місті було проголошено Рад. владу. 22.V 1919 контрреволюц. сили захопили Р. В 1919—40 вона була столицею бурж. Латвії. В червні 1940 в Латвії відновлено Радянську владу, 21.VII 1940 Р. стала столицею Латвії.

ської РСР. Р. нагороджено орденом Леніна (1970).

За роки Рад. влади Р. перетворилася на значний індустр. центр Рад. Союзу. Провідне місце посідають галузі, що мають загальносоюзне значення — радіотех., електронна, хім., електротех., точне приладобудування; трансп. та енерг. машинобудування. Далішого розвитку набули легка, харч., поліграф., скляна та фарфорофаянсова галузі. На Р. припадає 53% всієї пром. продукції Латв. РСР (1981). Найбільші маш.-буд. виробничі об'єднання: «ВЕФ» ім. В. І. Леніна, «Радіотехніка», «Ризький електромашинобудівний завод»; з-ди: вагонобуд., дизелебуд., «Ригасільмаш», «Автоелектроприлад», мотозавод «Сарканіа Звайгзне», суднорем. та ін. Розвинута хім. (з-ди: лакофарбовий, медичних препаратів, хіміко-фармацевт., виробниче об'єднання «Сарканайс квадратс»), деревообр. (виробниче об'єднання меблевої пром-сті «Рига», паперова ф-ка) та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші підприємства легкої пром-сті: виробничі об'єднання «Рігас мануфактура», «Рігас текстилс», «Латвія» та «Рігас апгербс», «Мара» та «Сарканайс рітс», панчішна ф-ка «Аврора». Розвинута харч. пром-сті (м'ясоконсервний, молочний, млинарський комбінати, кондитерська ф-ка). Діють об'єднання парфумерно-косметичної пром-сті «Дзінтарс», склоробний та фарфоро-фаянсовий з-ди. Р.— значний рибопром. центр (консервно-кулінарний з-д, бази тралового та рефрижераторного флоту, рибний порт). Електроенергія надходить з Ризької ГЕС та двох ТЕЦ, що їх включено до Об'єднаної пн.-зх. енергосистеми. Місто одержує газ із Комі АРСР (трубопровід Валдай — Псков — Рига). Р. має велике трансп. значення — вузол залізничних шляхів, морський (другий серед рад. портів на Балтійському м.) та річковий порти, 2 аеропорти. Р.— важливий культур. центр. В 1980/81 навч. р. в Р. було 143 загальноосв. школи (105 тис. учнів), 22 серед. спец. навч. заклади (26,6 тис. учнів), 27 профес.-тех. уч-щ (13,6 тис. учнів); у 7 вищих навч. закладах навчалося 35,1 тис. студентів. Найбільші вузи — Латвійський університет імені П. Стучки (11,5 тис. студентів), політех. ін-т (14 тис. студентів), Ін-т інженерів цивільної авіації ім. Ленінського комсомолу (5 тис. студентів), мед. ін-т (3 тис. студентів), Академія мистецтв, консерваторія. В Ризі працює Академія наук Латвійської РСР — гол. наук. центр республіки. В місті — 170 масових б-к (фонд — 10,7 млн. одиниць зберігання), 45 клубних закладів, 62 кіноустановки; 7 профес. театрів — Театр опери та балету, Театр драми ім. А. Упіта, Худож. театр ім. Я. Райніса, Ризький театр оперети, Ризький театр рос. драми, Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Театр ляльок, цирк, філармонія; 11 музеїв — Музей історії Латв. РСР, Музей революції Латв. РСР, Музей історії м. Риги та мореплавства, Худож. музей Латв. РСР, Музей юстиції, 1936—38, арх. Ф. Скуїнь, тепер — будинок Ради Міністрів Латв. РСР). За рад. часу здійснено великі містобудівні роботи, прокладено нові магістралі, площи, парки, реконструйовано набережні, відбудовано й споруджено нові мости через Даугаву, створено нові житл. райони (Пурвциемс, 1965—74, арх. Е. Дранде, Г. Мелберг, Е. Фогеліс та ін.; Агенскалиські Сосни, 1958—62, арх.

мистецтва ім. Я. Райніса, Музей історії медицини ім. П. Страдінія, Музей природи Латв. РСР та ін. Позашкільні заклади — 14 спорт. шкіл, Палац пionерів і школярів, 6 будинків пionерів, 2 станції юних техніків, станція юних натуралистів та ін. Працюють вид-ва: «Ліесма» («Полум'я»), «Звайгзне» («Зірка»), «Зінатне» («Наука»), «Авотс» («Джерело»). Видаються 9 респ. газет, 33 журнали. З 1957 виходить міська вечірня газета

Рига. Вид центральної частини міста.

«Рігас балсс» («Голос Риги») латис. та рос. мовами. Працює інформ. агентство ЛАТИНФОРМ. Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі латис. і рос. мовами по чотирьох радіо- і трьох телепрограмах. Телецентр. Р. має концентрично-поясну планувальну структуру. На правому березі р. Даугави розташоване стародавнє ядро Р.— Старе місто з численними пам'ятками архітектури: романо-готичні — Домський собор (закладено 1211 — бл. 1215), церква Єкаба (13 ст., перебудовано у 14, 18 ст.); готичні — церкви Петера (13 — поч. 14 ст., перебудована в 14—15 ст.; вежа вис. 123,2 м, 17—18 ст.; 1941 згоріла, відбудована 1970—73) і Янія (вперше згадується 1297, перебудована в 15 — на поч. 16 ст.), кол. Орденський замок (1330, перебудований 1497—1515); у стилі класицизму — церква Петера-Павла (1780—86, арх. С. Зеге, К. Габерланд), арсенал-пакгауз [1828—32, арх. І. Луккіні (?), Ю. Шпацір], житл. будинки 15—18 ст. У забудові центр. району переважають 5—6-поверхові прибуткові будинки та парадні громад. будівлі (Худож. музей Латв. РСР, 1905, арх. В. Нейман; Палац юстиції, 1936—38, арх. Ф. Скуїнь, тепер — будинок Ради Міністрів Латв. РСР). За рад. часу здійснено великі містобудівні роботи, прокладено нові магістралі, площи, парки, реконструйовано набережні, відбудовано й споруджено нові мости через Даугаву, створено нові житл. райони (Пурвциемс, 1965—74, арх. Е. Дранде, Г. Мелберг, Е. Фогеліс та ін.; Агенскалиські Сосни, 1958—62, арх.

Н. Рендель, Е. Якобсонс; Іманта, 70-і рр., арх. Р. Леліс, Р. Пайкуне, Т. Францмане та ін.). Сред споруд — будинок АН Латв. РСР (1950—57, арх. В. Апсітіс, О. Тілманіс та ін.), вокзали: залізничний (1957—60, арх. В. Кузнецов, В. Ципулін) та морський (1963—65, арх. М. Гелзіс, В. Сависько), аеровокзал (1970—74, арх. Л. Іванов, В. Єрмолаєв), Палац спорту (1970, арх. Б. Бурчика, О. Краукліс та ін.), Меморіальний музей-пам'ятник латис. червоним стрільцям (відкрито 1971, арх. Д. Дріба, Г. Лусіс-Грінберг, скульптор В. Алберг), будинок ЦК Компартії Латвії (1972—74, арх. Я. Вілцінь, Г. Асаріс та ін.), готель «Латвія» (1978, арх. А. Рейнфелдс та ін.). Пам'ятники: ансамбль Братьського кладовища (1924—36, арх. А. Бірзенік та ін.), пам'ятник Свободи (1931—35, арх. Е. Шталберг; обидва — скульптор К. Зале), пам'ятники Р. Блауманісу (1929, скульптор Т. Залькали), Я. Райнісу (1934, скульптор К. Земдега, арх. А. Аренд; другий — 1958—65, скульптори А. Гулбіс та ін.), В. І. Леніну (1947—50, скульптори В. Боголюбов, В. Інгал), П. Стучці (1962, скульптор Е. Мелдеріс), Борцям революції 1905 (1956—59, скульптор Л. Буковський; 1960, скульптор А. Терпиловський), А. Калніно (1979, скульптор Залькали), Меморіал на честь 100-річчя Співочих свят (1973, скульптори Буковський, Г. Бауманіс). Іл. див. до ст. *Латвійська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 6, с. 448—449.

Я. Я. Вагрис.

РІГЕЛЬ (нім. Riegel, букв.— за-сув) — лінійний переважно горизонтальний несучий елемент (балка, стрижень) конструкцій будинків (споруд). З'єднує жорстко або шарнірно вертикальні елементи — колони, стояки (Р. рами), служить опорою балок (прогонів) і плит (Р. перекриття, покриття). Розрізняють Р.: металеві, залізобетонні й дерев'яні; сущільні (прямо-кутного, таврового або ін. попечного перерізу) та гратчасті.

РИГДНІСТЬ (від лат. rigidus — жорсткий, твердий) у фізіології — підвищення тонусу скелетних м'язів, що виявляється при порушеннях або пошкодженнях в центральній нервовій системі. В основі Р. лежить послаблення або припинення низхідних впливів структур головного мозку, що змінює активність рухових нейронів спинного мозку. Прикладами Р. можуть бути т. з. десеребраційна Р., яка розвивається при розриві зв'язків стовбури частини головного мозку і виявляється в порушенні здатності тіла до руху та збереження рівноваги; Р. м'язів потилиці, що спостерігається при запаленні мозкової оболонки (*менінгіті*). При ряді психічних захворювань може виникати Р. різних груп м'язів, кататонія, каталепсія. Певну роль у розвитку Р. відіграють рефлекторні впливи (див. *Рефлекси*) з самих м'язів або з ін. систем організму.

В. П. Замост'ян.

РИГОРЕНКО Микола (рр. н. і см. невід.) — укр. бандурист 19 ст. Жив у с. Красний Кут (тепер

смт Краснокутськ Харків. обл.). У його репертуарі були думи: «Хвесько Ганжа Андібер», «Маруся Богуславка», «Козацьке життя», «Корсунська перемога» та «Плач невольників на турецькій каторзі» (перші чотири опублікували 1856 П. Куліш у «Записках о Южной Руси»).

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

А. Ф. Омельченко.

РИГОРІЗМ (франц. rigorisme, від лат. rigor — твердість, суровість) — педантичне, дріб'язкове додержання якихось принципів, різновид формалізму в моралі. Р. часто пов'язаний з фанатизмом, аскетизмом. Характерний, напр., для релігії *пуритан*. В етици принцип Р. сформульований І. Кантом у вченні про обов'язок як єдиний критерій моральності.

РИЖЕНКО Яків Омелянович [1 (13).XI 1892, хутір біля с. Пустовітове, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.— 29.V 1974, Астрахань] — укр. рад. мистецтвознавець. Закінчив Моск. політех. ін-т. У 20-х рр. працював заст. директора Центру Пролет. музею Полтавщини (тепер Полтав. краєзнавчий музей). З 1929 — наук. співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії укр. культури ім. Д. І. Багалія. Автор праць з килимарства, літва й гончарства Полтавщини, вивчав історію чумачтва. З 1932 працював в установах Курська й Астрахані.

Тв.: Килимарство й килими Полтавщини. Полтава, 1928; Українське шитво. Полтава, 1929; Гончарство Полтавщини. Полтава, 1930.

С. І. Білокінь.

РИЖИК (Lactarius deliciosus) — юїтівний шапинковий гриб родини сироїжкових. Шапинка до 17 см у діаметрі, світло- або червонувато-оранжева, з темнішими концентричними смугами, спочатку плескати, пізніше стає лійковидною. Ніжка до 9 см завдовжки, одного кольору з шапинкою або світліша, у молодих грибів — щільна, у старих — порожниста. Росте в соснових і ялинових лісах, здебільшого групами. Плодові тіла утворюють в червні — жовтні. В іжу використовується смаженим, тушкозаним і засоленим. Іл. с. 365.

РИЖИХ Віктор Іванович (н. 29.VII 1933, Омськ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). У 1958 закінчив Київський художній ін-т, де навчався у В. Пузиркова, Г. Меліхова та К. Трохименка. Твори: «Дослідники» (1966), «Реліквії Бреста» (1968), «Комінтерн» (1970), «Інтерклуб» (1972), «Музика» (1975), «Пошук», «Гости Києва» (обидва — 1977), «Київський футбол» (1979), серії пейзажів України, Грузії, Італії (1975—80).

РИЖІЙ (Camelina) — рід трав'янистих рослин родини хрестоцвітих. Стебло гіллясте, 30—100 см заввишки. Листки ланцетовидні. Суцвіття — китиця. Самозапилювач. Плід — грушовидний стручочек. Відомо 12 видів, поширені в Європі, Середземномор'ї, Серед. Азії; в СРСР — 8 видів, у т. ч. на Україні — 6 видів. У культурі найпоширеніший Р. посівний ярий (*C. sativa* var. *glabrata*), рідше

зустрічається Р. озимий (*C. pilosa*). Насіння Р. містить від 25 до 46% олії, яку використовують для виготовлення оліфи, лаків, зеленого мила і в іжу. Р. вирощують в СРСР, в т. ч. на Україні; в країнах Зх. Європи. Іл. с. 362.

РИЖКОВ Микола Іванович (н. 28.IX 1929, с. Диліївка, тепер селище, підпорядковане Дзержинській міськраді Донецької обл.) — радянський партійний діяч. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї робітника. В 1959 закінчив Уральський політех. ін-т. У 1951—70 — змінний майстер, нач. цеху, заст. директора, гол. інженер «Уралмашзаводу» ім. С. Орджонікідзе. В 1970—71 — директор «Уралмашзаводу». В 1971—75 — ген. директор виробн. об'єднання «Уралмаш». У 1975—79 — перший заст. міністра важкого і транспорт. машинобудування СРСР. У 1979—82 — перший заст. голови Держплану СРСР. З листопада 1982 — секретар ЦК КПРС. З 1981 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1969, 1979.

РИЖОВ Микола Іванович [н. 18 (31).X 1900, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). Син В. М. Рижової. Навчався на драм. курсах при *Малому театру*, потім у драм. уч-щі Моск. філармонії. З 1923 — в трупі Малого театру. Серед ролей — Єлеся, Белогубов («Не було ні гроша, та раптом алтин», «Тепленьке місце» О. Островського), Джозеф Седлі («Ярмарок пихи» за Теккереєм), Мотильков («Слава» Гусєва), Колосов («Любов Ярова» Треньова). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

РИЖОВ Олександр Іванович [23.XI (5.XII) 1895, с. Кир'яніха, тепер Кінешемського р-ну Іван. обл.— 14.XII 1950, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1940 закінчив курси при Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькою д-зією, корпусом, 56, 18, 46, 47, 37, 4-ю гвард. і 70-ю арміями. Війська під керівництвом Р. билися на Пд., Пн.-Кавказ., Степовому, 2-му Укр., 1-му і 2-му Білорус. фронтах. Після війни — на командиних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РИЖОВА Варвара Миколаївна [до 1896 виступала під прізв. Музіль Перша; 15 (27).I 1871, Москва — 18.V 1963, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Н. в акторській родині. Після закінчення Моск. театр. уч-ща (педагог О. П. Ленський) до 1956 працювала в *Малому театрі*. Творче обдарування Р. особливо виявилося у побутових і характерних ролях. Серед ролей — Улита, Анфуса Тихонівна, Феліцата, Глумова («Ліс», «Вовки і вівці», «Правда добре, а щастя краще», «На

М. І. Рижков.

М. І. Рижов.

В. М. Рижова.

В. І. Рижих. Пошук.

РИЖСЬКИЙ

М. М. Рижук.

М. М. Рикалів.

Ризаліт на Будинку вчителя в Кисві. Архітектор П. Ф. Альошин. 1909—11.

Я. Й. Рик. Сталевари. 1960.

всякого мудреця доволі простої» О. Острівського), Мавруша («Смерть Тарелкіна» Сухово-Кобіліна), Мар'я («Любов Ярова» Треньова), Демидівна («Навала» Леонова), Палажка («В степах України» Корнійчука), Емілія («Сестри з Бішофсберга» Гауптмана). Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. К. О. Сіліна.

РИЖСЬКИЙ Іван Степанович (1761, Рига — 1811) — вітчизняний філософ, логік. Перший ректор Харків. ун-ту (1805), член Рос. академії (з 1802). Н. в сім'ї священика. Освіту здобув у семінаріях Псковської і Троїце-Сергієвої лавр. На наук. діяльності Р. позначився вплив М. В. Ломоносова, М. І. Новикова, а також франц. енциклопедистів. Р. вважав, що поняття і відчуття є відображеннями предметів і явищ. Доводив, що правильне розуміння речей може дати тільки поєднання раціонального пізнання з чуттєвим. Автор одного з перших у Росії підручників з логіки («Умослов'я, або Розумова філософія» ..., 1790). Метою логіки («умослов'я»), за Р., є вивчення правил, що забезпечують досягнення істини.

РИЖУК Марія Матвіївна (н. 14.I 1933, с. Ленінське, тепер Сквирського р-ну Київ. обл.) — новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1972. Закінчила Сквирський с.-г. технікум (1953), 1953—57 — агроном колгоспу «Шлях до комунізму» (тепер колгосп «Прогрес») Тетіївського р-ну Київ. обл., 1957—74 — там же бригадир рільничої бригади, з 1974 — керуюча відділком.

Делегат ХХV з'їзу КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, медаллю.

М. Н. Петренко.

РИЗАЛІТ (від італ. *risalita* — виступ) — частина споруди, що виступає за основну лінію фасаду. Є засобом архіт. композиції, який використовується для підкреслення центр. частини фасаду будинку, гол. його осей тощо.

РІЗНИЦЯ — в християнських церквах і монастирях — приміщення, де зберігається культовий одяг і церковне начиння.

РИЗОГІДИ (від грец. *ρίζα* — корінь і *εἶδος* — вигляд, форма) — нитковидні одно- або багатоклітинні утвори у спорових рослин, якими мохоподібні, лишайники, деякі водорості і гриби прикріплюються до субстрату. Р. служать також для поглинання із зовн. середовища води і поживних речовин. Своїм зовн. виглядом Р. нагадують кореневі волоски.

РИЗОСФЕРА (від грец. *ρίζα* — корінь і *σφαῖρα* — куля) — шар ґрунту завтовшки 2—3 мм, що безпосередньо прилягає до коріння рослин. Різноманітні кореневі відділення, зокрема органічні речовини, сприяють розвиткові в Р. мікроорганізмів, яких в Р. в кілька десятків разів більше, ніж у навколошньому ґрунті. Представники мікрофлори Р. забезпечують рослини азотом, синтезують фітогормони, мінералізують органічні

сполуки тощо; деякі з них пригнічують рослини, виділяючи токсичні, або паразитують (див. Паразитизм).

РИЗОТОРФІН — бактеріальне добрило, яке виготовляють з чистої культури бульбочкових бактерій, розмножених у стерильному торфі. Виробляють Р. на заводах бактеріальних добрив і застосовують для обробки насіння бобових культур перед сівбою. Р. сприяє утворенню бульбочок на коренях бобових рослин і підсилює зв'язування атм. азоту. Київський завод бактеріальних препаратів, що є найбільшим в СРСР по виробництву Р., випускає препарат в поліетиленовій упаковці з етикеткою, на якій зазначено, для якої бобової культури призначений Р., площу, на яку дана порція розрахована, способи застосування та строки придатності. Р. підвищує урожай не лише тієї культури, під яку його вносять, а й наступних, що їх висівають після бобових.

С. М. Малинська.

РІЗЬКА ЗАТОКА — затока на Сх. Балтійського м., біля берегів Ест. РСР та Латв. РСР. Від моря відокремлена островами Моонзундського архіпелагу, сполучається з ним протоками Ірбенською та Муху. Довж. 174 км, шир. біля входу понад 100 км, глиб. до 62 м. Солоність до 6‰. Є острови (Кіхну, Рухну). У Р. з. впадають ріки Пярну, Гауя, Даугава, Ліелупе. Замерзає з грудня по квітень. Осн. порти: Пярну, Рига (у гирлі Даугави). Вздовж пд. узбережжя затоки — курортний район Ризьке узмор'я.

РІЗЬКЕ УЗМОР'Я — кліматичний приморський курортний район Латв. РСР, розташований між пд. берегом Ризької затоки та р. Ліелупе. Р. у. адміністративно підпорядковано м. Юрмалі. Літо помірно тепло (пересічна т-ра червня 17° С), зима помірно м'яка (серед. т-ра січня —5° С). Лікувальні засоби: кліматотерапія, морські купання (з червня до кінця серпня), аеро- та геліотерапія. Показані: функціональні захворювання центр. та периферич. нервової системи, захворювання органів дихання (нетуберкульозного характеру), серцево-судинної системи, недокрів'я, порушення обміну речовин, ревматизм у дітей. Функціонує цілий рік.

РІЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 — договір між РРФСР і УРСР, з одного боку, і бурж. Польщею, з другого, про припинення радянсько-польської війни 1920 та нормалізацію відносин; підписаний 18.III в Ризі. Від Рад. України в переговорах брали участь Є. Й. Квірінг, Д. З. Мануйльський, М. О. Скрипник. У ході війни уряд РРФСР не раз виступав з мирними пропозиціями, але польський уряд, підбурюваний Антантою, висував неприйнятні умови переговорів. Тільки 12.X 1920 були підписані перемир'я і прелімінарні (попередні) умови миру. Спираючись на підтримку Антанти, реакційні кола Польщі під час переговорів добилися відчуження від молодої Країни Рад зх.-укр. і зх.-білорус. земель всупереч позиції рад. делегації, що відстоювала пра-

во на самовизначення і возз'єднання населення цих земель з УРСР і БРСР. Обидві сторони зобов'язалися поважати держ. суверенітет одної, не втручатись у внутр. справи, не допускати створення і перебування на своїх територіях орг-цій та груп, діяльність яких спрямована проти ін. сторон. Однак уряд бурж. Польщі не дотримувався умов договору про припинення ворожої діяльності щодо Країни Рад, порушував його 7-у статтю, яка гарантувала українцям і білорусам у Польщі широкі права, що мали забезпечувати вільний розвиток їхньої культури, мови і виконання реліг. обрядів; він проводив політику денационалізації, нац. гноблення. Р. м. д. було анульовано урядом СРСР 17.IX 1939 у зв'язку з розпадом бурж. Польськ. д-ви. Зх. Україна і Зх. Білорусія згідно з волею їхнього населення ввійшли до складу Союзу РСР і возз'єдналися з УРСР і БРСР.

В. Є. Спицький.

РИК Яків Йосипович (н. 6.XII 1929, Харків) — укр. рад. скульптор. У 1949 закінчив Харків. уч-ще прикладного мистецтва. Твори: пам'ятник Я. М. Свердлову в Харкові (1957), композиції «Наше майбутнє» (1962—63), «Азовсталівці» (1966—67), «Романтики» (1968), «Азовські рибалки» (1969), «Д. С. Коротченко» (1970, у співавт.); брав участь у створенні монумента в Харкові на честь проголошення Рад. влади на Україні (1975) і меморіального комплексу в пам'ять про рад. воїнів і громадян, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1977). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449; до ст. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, т. 8, с. 286.

РИКАЛІН Микола Миколайович [н. 14 (27).IX 1903, Одеса] — рад. вчений у галузі зварювання і металургії, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив (1929) Далекосхідний ун-т, працював там же, 1936—39 — у Моск. вишому тех. уч-щи ім. М. Е. Баумана. В 1939—53 — в Секції електрозварювання й електротермії АН СРСР, з 1953 — керівник лабораторії Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР. Осн. праці — в галузі теплофіз. основ зварювання і обробки металів, плазмових процесів у металургії й технології неорганічних матеріалів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

РИКЕТСІЇ — бактерії порядку Rickettsiales (за міжнародною класифікацією, 1974). Більшість видів Р.— нерухомі паличикоподібні і кокоподібні грамнегативні (див. Грама метод) облігатні (безумовні) паразити членистоногих (вогій, бліх, кліщів) розміром 0,3—1,0 мкм. Р. родини Rickettsiaceae здатні викликати інфекційні захворювання (див. Рикетсіози) у тварин і людини. Людина є випадковим хазяїном Р., за винятком Р. *висипного тифу*. Розмножуються Р. тільки всередині клітин осн. хазяїна бінарним

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ у 27 році до нашої ери–138 році нашої ери

Регіони Італії:

- Лацій і Кампанія
- Апулія я Калабрія
- Луканія
- Самній
- Піцен
- Умбрія
- Етрурія
- Емілія
- Лігурія
- Венеція та Істрія
- Транспадана

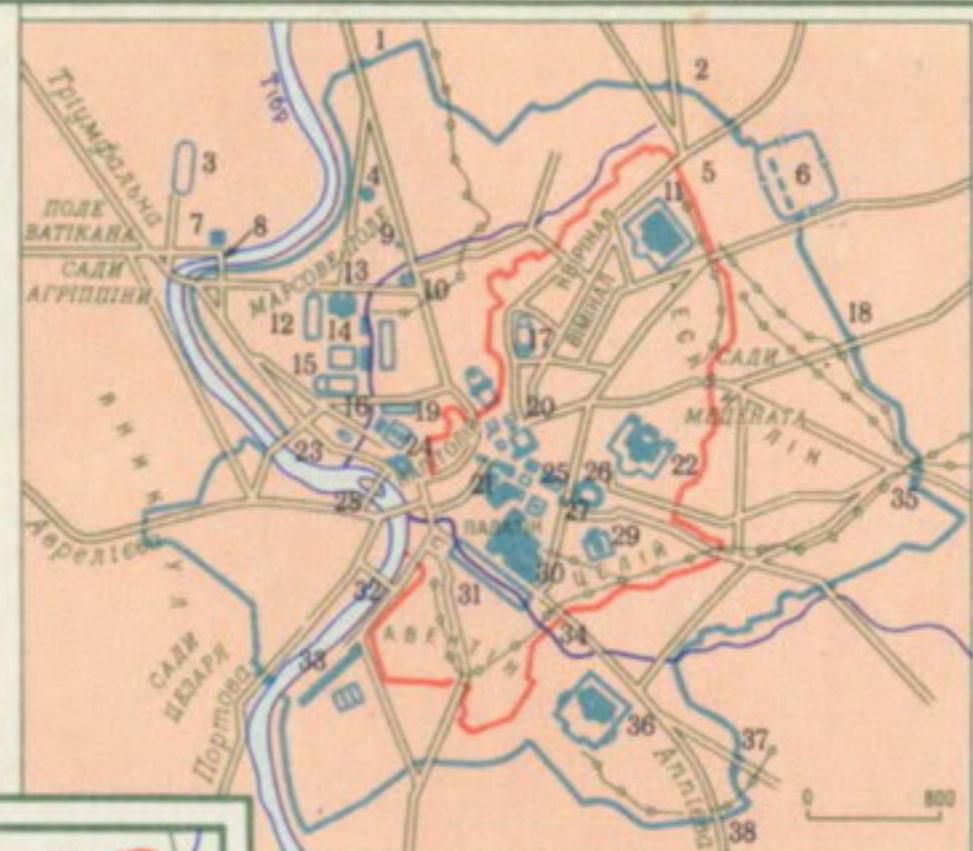

ПЛАН МІСТА РИМА ПЕРІОДУ ІМПЕРІЇ

— Стіна Сервія Туллія
— Стіна імператора Авреліана (3 ст. н. е.)
— Дороги — Акведуки

Цифрами на карті позначені:

1	Брама Фламінія	16	Портик Помпея
2	Соляна брама	17	Терми Константина
3	Цирк Адріана	18	Тібуртінська брама
4	Мавзолей Августа	19	Цирк Фламінія
5	Колінська брама	20	Імператорські форуми
6	Казарми преторіанців	21	Римський форум
7	Мавзолей Адріана	22	Терми Траяна
8	Міст Елія	23	Міст Аврелія
9	Вівтар Миру	24	Театр Марцелла
10	Колона Марка Аврелія	25	Храм Венери і Роми
11	Терми Діоклетіана	26	Колізей
12	Стадіон Доміціана	27	Арка Константина
13	Терми Нерона	28	Міст Цестія
14	Пантеон	29	Храм Клавдія
15	Терми Агріппи	30	Імператорські палаці

- 31 Цирк Максімус 35 Пренестинська брама
 32 Міст Проба 36 Терми Каракалли
 33 Ринок 37 Латинська брама
 34 Капенська брама 38 Аппієва брама

Скорочення

<i>A.-B.</i>	—Августа-Вінделікорум	<i>C.</i>	—Сісція
<i>A.-T.</i>	—Августа-Треверорум	<i>Tевт.</i>	—Тевтобург-
<i>A.-Р.</i>	—Августа-Раурікорум		ліс съкий ліс
<i>Ав.</i>	—Авентік	<i>Е.</i>	—Емона
<i>Ар.</i>	—Арелат		
<i>Арм.</i>	—Арімін		Римські провінції:
<i>Д.</i>	—Дурокорторум	<i>1</i>	Альпи Котійські
<i>К.-А.</i>	—Колонія-Агріппіна	<i>2</i>	Альпи Приморські
<i>М.</i>	—Могонціак	<i>3</i>	Кіренайка і Кріт
<i>Мур.</i>	—Мурсія		
<i>Нік.</i>	—Нікополь		Території:
<i>Сір.</i>	—Сірмій	<i>1</i>	Десятинні поля
		<i>2</i>	Альпи Гравійські
			та Пеннінські

поперечним поділом. Назву дістали за ім'ям амер. вченого Х. Т. Ріккетса, який відкрив їх (1909). **РИКЕТСІОЗИ** — група гострих інфекційних хвороб людини і тварин, що спричиняються рикетсіями. Р. належать до групи кров'яних (трансмісивних) інфекцій, тому що збудники хвороби певний час циркулюють в крові й лімфі, а передавання інфекції з крою хворої у кров здорової людини здійснюється за допомогою кровосисних переносників. Поширяють інфекцію заражені комахи (воші, блохи), які виділяють рикетсій з фекаліями або з секретом слинних залоз (кліщі). У людини здебільшого перебіг тяжкий, супроводиться гарячкою, висипом на шкірі, ураженням дрібних судин. Відомо понад 30 різних Р. Найважливіші з них — епідемічний (вошовий) висипний тиф, пацюковий (блошиний) висипний тиф, плямиста гарячка Скеястих гір, марсельська гарячка, північно-азіатський кліщовий Р., гарячка цуцугамуші, везикульозний Р., пароксизмальний кліщовий Р., волинська гарячка, Ку-гарячка. Профілактика: боротьба з вошами, кліщами, гризунами. Лікування тільки в умовах стаціонару.

У тварин найпоширеніші Р.: Ку-гарячка, інфекційний гідропікардит (коудріоз), рикетсіозний моноцитоз (ерліхіоз) і рикетсіозний кератокон'юнктивіт. Для них характерні природна вогнищевість і сезонність, пов'язані з часом живлення на тваринах кліщів-переносників, висока т-ра, аборти. Хворі тварин виділяють рикетсії з молоком, сечею, фекаліями, слизом, навколооплідною рідиною. Перебіг хвороби переважно без специфічних ознак. Ефективних заходів лікування немає. В г-ві проводять вет.-сан. заходи згідно з інструкцією, ведуть боротьбу з кліщами і мишовидними гризунами. Тварин досліджують на рикетсіоносійство і виявленіх ізоляють, молоко від них кип'ятять, приміщення дезинфікують, додержуючись при цьому особистої безпеки.

РІКОВ Валеріан Микитович (1874, Тбілісі — 25.III 1942) — укр. рад. архітектор. Член Комуністичної партії з 1939. У 1902 закінчив петерб. АМ. Автор проектів багатьох житл. і громад. споруд у Києві: будинок Народної аудиторії (1909, тепер ін-т «Діпропромбуд»), будинок Маріїнської общини Червоного хреста (1913, тепер н.-д. ін-т), будівлі старого іподрому (1916), кінофабрика (1927—30, тепер Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), надбудови Держбанку УРСР (30-і рр., разом з О. Кобелевим) та ін. У 1904—10 викладав у Київ. політех. ін-ті, 1934—39 — зав. кафедрою архітектури Київ. худож. інституту.

Літ.: Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Ріков. К., 1967. **РІКСДАГ** (швед. riksdag) — однопалатний парламент Швеції. Складається з 349 деп., обираючих населенням на 3 роки (310 деп. обираються від виборчих округів, а 39 — від усієї країни).

РІЛА — гірський масив на Пд. Зх. Болгарії. Вис. до 2925 м, г. Мусала (найвища вершина Балканського п-ова). Складається з давніх кристалічних порід. Характерні альп. форми рельєфу; багато льодовикових озер. Схили вкриті дубовими, буковими та хвойними лісами, вище 2000 м — гірські луки. Мінеральні джерела. Курорти, район туризму.

РІЛЕЄВ Кіндрат Федорович [18 (29).IX 1795, с. Батово, тепер Гатчинського р-ну Ленінград. обл.— 13 (25).VII 1826, Петербург] — рос. поет, декабрист. Один з керівників *Північного товариства декабристів*. Разом з О. Бестужевим вдавав альманах «Полярна звезда» (1823—25). Спочатку був конституційним монархістом, згодом — республіканцем. Відіграв значну роль в організації повстання 14 грудня 1825 на Сенатській площі. Страчений серед п'яти керівників декабристського повстання. Друкуватися почав 1820. Утвердився як поет революц.-романтичного спрямування. Автор сатиричного вірша «До временщика», поезій «Громадянська мужність», «Бестужеву», «На смерть Чернова», «Громадянин», істор. дум («Волинський», «Державін», «Іван Сусанин» та ін.), численних агітаційних віршів. Твори Р. проявили гострим відчуттям сучасності, зважами до свободи, ненавистю до деспотизму, високою громадянською активністю. У 1817—20 жив на Слобідській Україні (в Острогозьку), бував у Києві, Харкові, зізнав укр. мову, побут, звичаї, укр. народну поезію, вивчав історію України. Був знайомий з багатьма діячами укр. культури (М. Маркевичем, О. Сомовим, О. Корниловичем). Автор думи «Богдан Хмельницький», поем «Войнаровський», «Наливайко» (незакінч.), «Мазепа» (незакінч.). Р. не раз згадував у листах і «Шоденику» Т. Шевченко. Вірші Р. укр. мовою перекладали П. Грабовський, О. Кониський, П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, М. Терещенко та ін.

Тв.: Полное собрание сочинений. М.—Л., 1934; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1955.
Літ.: Базанов В. Г. Поэты-декабристы. М.—Л., 1950; Цейтлин А. Г. Творчество Рильєева. М., 1955; Заславский І. Рильєев і російсько-українські літературні взаємини. К., 1958; Фрізман Л. Г. Поэзия декабристов. М., 1974.

Ю. З. Янковський.
РІЛГЗИНГ-ГОРМОНИ (від англ. releasing — вивільнення) — біологічно активні речовини, які виробляє гіпоталамус в дуже незнач-

А. О. Рилев. У блакитному просторі 1918. ДТГ в Москві.

ній кількості (їх наявність визначається нанограмами). Структура Р.-г. встановлена і підтверджена хімічним синтезом таких Р.-г., як тироліберин, люліберин, соматостатин. Вони являють собою олігопептиди, що складаються відповідно з трьох, десяти та чотирнадцяти амінокислот. Р.-г. відіграють ключову роль у гормональній регуляції організму, контролюючи діяльність гіпофіза: стимулюють (ліберини) або пригнічують (статини) виділення деяких гормонів гіпофіза, до якого Р.-г. потрапляють по спеціальному судинному руслу — капілярах порталової системи. В гіпоталамусі виявлено сім стимуляторів та три інгібітори секреції аденоіндофізарних гормонів. Р.-г. відзначаються специфічністю дії, а також надзвичайною біологічною активністю. Див. також *Нейроендокринологія*.

М. І. Калинський.

РІЛОВ Аркадій Олександрович [17 (29).I 1870, с. Істобенське, тепер Істобенськ Кіров. обл.— 22.VI 1939, Ленінград] — рос. рад. живописець, акад. петерб. АМ (з 1915), засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). В 1894—97 навчався в петерб. АМ у А. Куїнджа. Член об'єднань «Мир искусства», «Союз русских художников», АХРР. Автор монументальних пейзажів: «Догорає багаття» (1898), «Зелений шум» (1904), «У блакитному просторі» (1918), «Трактор на лісових роботах» (1934). Створив картину «Ленін у Розливі» (1934). Твори Р. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, ін. музеях Рад. Союзу.

Літ.: Федоров-Давыдов А. А. Аркадий Александрович Рылов. М., 1959.

РІЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович [7 (19).III 1895, Київ — 24.VII 1964, там же] — укр. рад. поет і громадський діяч, академік АН СРСР (з 1958) і АН УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. Син Т. Р. Рильського. Учився в Київ. ун-ті (1915—18). З 1919 до 1929 вчителював. З 1929 перешов на літ. роботу. Перший вірш надрукував 1907. У 1910 вийшла зб. поезій «На білих островах». Книга «Під осінніми зорями» (1918) та ідилія «На узлісся» (1917, окреме вид. 1918) засвідчили зростання худож. майстерності Р. Водночас відчувається відірваність його від революц. сучасності. Вже в цих книгах виявилися властиві Р. людяність, поетизація праці, життєлюбство, нахил до реалістично виразного малюнка. У 20-і рр. Р. належав до літ. угруповання «неокласиків», позиція якого в цілому характеризувалась естетською відстороненістю від революц. сучасності. І хоч Р. у творчості йшов шляхом все більшого зближення з життям народу, з ідеями Жовтня, однак у зб. «Синя дачічінь» (1922) ще помітні заглиблення в світ книжних образів, культ мистецтва як джерело самодостатньої естетичної насолоди. Та вже в ряді творів, що вийшли до зб. «Тринадцята весна» (написана 1922—24, вид. 1926) і особливо «Крізь бурю й сніг» (1925) з'являються виразні ознаки ідейної співзвучності з радянською дійсністю.

В ліриці Р., що припадає на 2-у

К. Ф. Рильєв.

М. Т. Рильський.

Пам'ятник М. Т. Рильському в Києві. Скульптор О. О. Ковалев, архітектор В. М. Костін. 1968.

РИЛЬСЬКИЙ

Рильський монастир.
1816—60. Внутрішнє
подвір'я.

пол. 20-х рр. (збірки «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін», обидві — 1929), поважне місце посідають роздуми про життя і мистецтво, людину і суспільство, людину і природу. У поемі «Сашко» (1928) Р. вперше звертається до образу революції, пролетаря. В роки першої п'ятирічки Р. активно включається в боротьбу за побудову соціалізму. В «Декларації обов'язків поета і громадянина» проголошує партійність і народність вищою заповіддю творчості. У зб. «Знак терезів» (1932) Р. виступає як співець будівничої праці рад. народу. У віршованій повісті «Марина» (1933) прагне показати фальш ідеалізації старовини, викриває ліберальне народолюбство і звеличує силу духу жінки-кріпачки. Протягом передвоєнних років вийшли збірки Р. «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940). Провідною в цих книгах є тема рад. патріотизму і дружби народів. У роки Великої Вітчизн. війни став широко відомим вірш Р. «Слово про рідну матір» (1942). Створений поетом високохудожній образ Радянської України закликає на битву, вселяє непохитну віру в перемогу.

Ідея дружби народів з особливою силою виявилась у вірші «Москва» (1941). Патріотизм, нерозривна злитість рад. людини з багатонац. соціалістичною Вітчизною, народом визначають зміст поеми «Жага», присвяченої 25-річчю Рад. України (1942). Мемуарний характер має поема «Мандрівка в молодість» (1942—44). В перше післявоєнне десятиріччя Р. виступив з книгами віршів «Чаша дружби» (1946), «Вірність» (1947), «Мости» (1948), «Братерство» (1950), «Наша сила» (1952), «Сад над морем» (1955) та ін., в яких відбито і величі соціально-політ. подій, і особисті переживання поета, і роздуми на філос.-естетичні теми. Провідні мотиви цих книг — братерство народів, боротьба за мир. Поеми «Слово про тулу і щастя» (1947), «Весняні води» (1948), «Молодість» (1950) здебільшого фрагментарні, майже безсюжетні, але цікаві різноманітним життєвим матеріалом, поданим у ліричному переломленні. Гуманістичною повнотою чуттів, душевною молодістю відзначається зб. «Троянди й виноград» (1957), у якій поет стверджує

Літературно-меморіальний музей
М. Т. Рильського.

єдність прекрасного і корисного, «практичного» і «духовного» в нашій дійсності. У зб. «Далекі небосхили» (1959) з великою силою звучать ідеї пролет. інтернаціоналізму. Збірки «Голосіївська осінь» (1959), «Зграя веселіків» (1960), «В затінку жайворонка» (1961), «Зимові записи» (1964) — визначні зразки соціалістичної лірики, яка по-новому, в дусі активного гуманізму осмислює т. з. вічні теми. Поезія Р.— видатне явище не тільки в укр. рад. л-рі, але й у всій поезії соціалістичного реалізму, в світовій поезії. Вона являє собою живий міст між класичною дoreволюц. і рад. л-рою; вироблені в худож. школі О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Міцкевича принципи простоти, гармонійності мислі і чуття Р. з успіхом застосував до нової тематики, стверджуючи силу реалістичних традицій. Р.— видатний майстер худож. перекладу. Серед його праць — переклади творів О. Пушкіна («Євгеній Онегін», «Мідний вершник», лірика), О. Грибоєдова, М. Лермонтова, М. Некрасова, М. Гоголя, рад. поетів — рос., білорус., вірм., груз., евр.; Р. належать переклади багатьох творів А. Міцкевича, Ю. Словацького та ін. Р.— перекладач франц. поезії і драматургії (Вольтер, Н. Буало, Ж. Расін, П. Корнель, В. Гюго). Спільно з П. Карманським переклав «Божественну комедію» («Пекло») Данте. Серед наук. праць Р.— розвідки про Т. Шевченка, О. Пушкіна, А. Міцкевича, Ю. Словацького та ін., укр. поезію, теорію худож. перекладу, актуальні проблеми вивчення нар. творчості, про театр, музику, кіно.

Був головою СП України (1943—46). Директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (1944—64). Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Держ. премія СРСР, 1943, 1950; Ленінська премія, 1960. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. В будинку, де жив і працював поет, 1968 відкрито Рильського М. Т. музей. Ім'ям Р. назовано Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—10. К., 1960—62; Рос. перекл.—Сочинения, т. 1—4. М., 1962—63; О поэзии. М., 1974.

Літ.: Крижанівський С. А. Максим Рильський. К., 1960; Малишко А. С. Слово про поета. К., 1960; Бисикало С. Максим Рильський. К., 1962; Білецький О. І. Творчість Максима Рильського. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Новицький Л. М. Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Скокан К. Є. М. Т. Рильський. Бібліографічний покажчик. К., 1970.

Л. М. Новицький.

РИЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович [21.XII 1840 (2.I 1841), с. Ставище, тепер смт Ставищенського р-ну Київ. обл.— 25.IX (7.X) 1902, с. Романівка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.] — укр. культурно-освітній діяч і етнограф бурж.-демократичного напряму. Батько М. Т. Рильського. Закінчив Київ. ун-т (1862). Належав до Старої громади (див. Громади). Підтримував тісні зв'язки з М. В.

Лисенком, В. Г. Короленком та ін. прогресивними діячами. Створив у своєму будинку в с. Романівці школу, де вчителював бл. 20 років. Автор статей у журн. «Основа» (1861—62, під псевдонімом Максим Чорний), розвідок про укр. нар. звичаї, побут тощо (1888, 1890, 1903 — всі в «Київській старині») і статей у «Записках Наукового товариства імені Шевченка»), опублікував спогади сучасника про Коліївщину (1887). Автор популярних брошур для нар. читання. Високу оцінку діяльності Р. дав І. Я. Франко.

Тв.: К изучению украинского народного мировоззрения. К., 1903; Сельські пригоди. СПБ, 1905.

С. І. Білокінь.

РИЛЬСЬКИЙ МОНАСТИР — історико-архітектурна пам'ятка в Болгарії. Розташований у центрі гір Рила за 120 км на Пд. від Софії. Заснований у 10 ст. Сучасного вигляду набув внаслідок відбудови після пожежі 1833. До архітектурного комплексу входять: кам'яна вежа Хреля (1335, вис. бл. 25 м) з залишками стародавніх розписів в інтер'єрі, кам'яні корпуси (1816—19, майстер Алексій, відбудова 1833—34), які утворюють замкнуте 5-кутне у плані подвір'я, в центрі — соборний 5-купольний храм Різдва Богородиці (1834—60, майстер Павел) з розписами, дерев'яним різьбленим декором та іконостасом (1839—44). В оздобленні деяких приміщень Р. м. (бл. 300) широко застосовано декоративний розпис, різьблення по дереву. В Р. м.— тепер музей; зберігаються давні евангелія з мініатюрами, предмети декоративно-ужиткового мистецтва.

Літ.: Христов Х., Стойков Г., Мятев К. Рильський монастир. Пер. с болг. Софія, 1957.

О. В. Замостьян.

РИЛЬСЬКОГО М. Т. МУЗЕЙ, Літ.-меморіальний музей Максима Рильського. Засн. 1966. Розташований у мальовничій місцевості Києва — Голосієві, в будинку, де 1951—64 жив і працював письменник. У музеї 8 кімнат. Вітальні, спочивальні і робочий кабінет — меморіальні. У двох розміщено б-ку М. Рильського, що налічує бл. 8 тис. книг. У трьох кімнатах розгорнуто експозицію, яка розповідає про життєвий і творчий шлях поета-академіка. У музеї можна оглянути сад і квітники, посаджені М. Рильським, прослу-

Кабінет М. Т. Рильського.

хати записи голосу поета У фондах музею зберігаються особисті речі М. Рильського, рукописи його творів, листи, книжки з автографами, образотворчі матеріали, кіно-, фono- і фотодокументи, видання творів поета, документи про його літ., наук. і громадську діяльність.

Б. М. Рильський. **РИМ** — столиця Італії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Адм. ц. Римської пров. і обл. Лацио. Розташований на р. Тібрі поблизу його впадіння в Тіренське м. Вузол з-ць і автошляхів. 2 аеропорти — Ф'юмічіно і Чампіно. Річковий порт Сан-Паоло, аванпорт Р. на узбережжі Тіренського м.— Чівітавек'я. Нас.— 2,9 млн. ж., з передмістями — 3,7 млн. ж. (1980). В межах міста знаходиться Ватікан. За античною легендою, Р. засн. 754 до н. е. Ромулом і Ремом. З 6 ст. до н. е. до 330 н. е. Р.— столиця Рим. д-ви (див. Рим Стародавній). Переесення столиці Рим. імперії в Константинополь (330), поділ імперії (395), падіння Зх. Рим. імперії (476), численні інон. навали (вестготів — 410, вандалів — 455 та ін.) призвели до занепаду міста. З 552 Р. тривалий час перебував під владою Візантії (555—568 — столиця Візант. імперії). З 756 Р.— столиця Папської області. В 1084 зруйнований норманнами. В 11 ст. в Р. з'явилися перші ремісничі цехи. Населення Р. вело активну боротьбу проти світської влади пап, за респ. форму правління, що приводило до широких нар. повстань (див., зокрема, Арнольд Брешіанський, Кола ді Рієнто).

В серед. 15 — на поч. 16 ст. Р.— один з центрів Відродження. Під час Італійських воєн 1494—1559 розгромлений (1527) військом Карла V. Центр Римської республіки 1798—99, яка позбавила папу світської влади, і Римської республіки 1849. З 1871 Р.— столиця Італ. королівства. В 1922 внаслідок захоплення Р. фашист. загонами Муссоліні в Італії було встановлено фашист. диктатуру. За Латеранськими угодами 1929 на частині тер. Р. утворено державу місто Ватікан. У 1943—44 Р. окупували нім.-фашист. війська; визволили англо-амер. війська (4.VI 1944). З 1946 — столиця Італ. рес публіки. Р.— один з найбільших центрів робітн. і демократичного руху сучас. Італії.

Розвинуті текст., поліграф., швейна, меблевая, паперова, взуттєва, парфюмерна, галантерейна, виноробна, кондитерська, пивоварна й борошномельна пром-сть. Машинобудування представлене виробн. локомотивів, вагонів, екскаваторів, літаків, мотоциклів, велосипедів, с.-г. машин, друкарського устаткування та ін. Підприємства електротех. (телефонно-телеграфне устаткування, електро-прилади тощо), електронної, хім. (фотоматеріали, штучний шовк, мінеральні добрива, кислоти), хім.-фарм. і буд. матеріалів пром-сті. ТЕС. Ремісниче виготовлення худож. і ювелірних виробів, goblenів, виробів із скла, шкіри, муз. інструментів та ін. Метрополітен. Один з центрів міжнар. туризму.

Римський університет, приватний Міжнар. ун-т соціальних наук, Академія красних мистецтв і худож. ліцей, консерваторія «Санта-Чечілія» та ін. вузи. **Національна академія деі Лінчей**, Академія мед. наук, Нац. ін-т ядерної фізики, Астр. обсерваторія, Нац. рада з наук. досліджень, понад 100 наук. т-в, центрів та ін-тів з різних галузей науки і мистецтва. Найбільші б-ки: Нац. центральна, ун-ту, «Анджеліка», Касанатенсе. Музей: Нац. (музей Терм), Вілла Джулія, етнографії й доistor. періоду, галерея Боргезе, галерея античного мистецтва, Нац. галерея сучас. мистецтва, музей Барракко, Нац. музей нар. мист. і традицій, рим. цивілізації, Рима та ін. Рим. опера, драм. трупа «Театро ді Рома» та ін. Кіномістечко «Чінечітта». Найдавніші пам'ятки зосереджені гол. чин. на лівому березі Тібуру: руїни Рим. форуму з тріумфальними арками Тіта (81 н. е.) і Сеп-

тімія Севера (203), Колізей (75—80), Пантеон (бл. 125), терми Каракалли (206—217) і Діоклетіана (306) та ін. пам'ятки античної архітектури (див. Рим Стародавній). У пн.-зх. частині міста, на правому березі Тібуру, височить мавзолей Адріана (135—140, з серед. віків — замок Сант-Анджело). В Р. збереглися ранньохристиянські будови, зокрема базиліка Санта Марія Маджоре (3-я четверть 4 ст., перебудовано 432—440 і в 13 ст.) з мозаїками 5—6 і 13 ст. Великі архіт. і містобудівні роботи провадилися у 15—17 ст. Тоді було споруджено: собор святого Петра (серед. 16 — поч. 17 ст., арх. Дж. Браманте, Мікеланджело, Дж. делла Порта, Д. Фонтана, К. Мадерна та ін.), а також площу св. Петра і колонаду (1657—63, арх. Дж. Л. Берніні), палаццо Канчеллерія (1485—1511, арх. А. Бреньйо, Браманте) і Фарнезе (1513—89, арх. А. да Сангальо, Мікеланджело та ін.), ансамбль Ваті-

кану та ін.; створено й ансамблі: Капітолію (будівництво почало 1546, арх. Мікеланджело); площ — Навона, Дель Пополо; палаців — Квірінале (з 1547, арх. Ф. Понціо та ін.), Боргезе (1590—1615, арх. М. Лонгі Старший). У 18 ст. закінчено буд.-во Ісп. сходів (1725, арх. Ф. де Санктіс і А. Спеккі), споруджено фонтан Треві (1732—62, арх. Н. Сальві). Центр. частиною сучас. Р. є площа Венеції (15 ст.) з палацом Венеція (поч. буд.-ва 1452) і пам'ятником Віктору Еммануїлу II (1885—1911, арх. Д. Сакконі, скульптори А. Дзанеллі, Е. К'ярадія). Серед сучас. споруд — ансамблі стадіону Форо-Італіко (1928—34, арх. М. П'яченці та ін.) і Олімпійського містечка (закінчено 1960, інж. П. Л. Нерві та ін.), залізнич. вокзал Терміні (1948—50, арх. Е. Монтуорі, Л. Каліні та ін.), район ЕУР (Всесвітньої рим. виставки, поч. буд.-ва 1937, арх. П'яченці, Дж. Пагано та ін.), аеропорт Ф'юмічіно (1963, арх. Гарделла), житл. райони Корвіале, Лаурентіно, Віньє-Нуове (70-і рр.).

В Р. жили худ. О. А. Іванов, С. Ф. Шедрін, письменник М. В. Гоголь, бували І. Франко, М. Коцюбинський, П. Куліш, М. Костомаров, Б. Грінченко, художники В. Штернберг, І. Труш, представники культури ін. народів СРСР.

РИМ Стародавній (лат. *Roma*) — місто, яке виникло в 8 ст. до н. е.; з кінця 3 ст. до н. е. до кінця 5 ст. н. е.— середземноморська рабовласницька держава.

Історія. Місто Рим утворилося внаслідок злиття окремих поселень племен латинів і сабінів, які жили з 10 ст. до н. е. на кількох пагорбах (Палатін, Авентін, Капітолій та ін.) лівого берега р. *Тібр* (за рим. легендою, заснований братами-близнюками *Ромулом* і *Ремом* 754 або 753 до н. е.). В 6—3 ст. до н. е. Р.— місто-держава (див. *Поліс*), що поширила панування на весь Апеннінський п-ов; з кін. 3 ст. до н. е.— середземноморська рабовласницька д-ва, до складу якої з 2 ст. н. е. ввійшли області Зх. і Пд.-Сх. Європи, Пн. Африки, Малої Азії, Перед. Сходу. Осн. періоди історії Р.: т. з. царський (754 або 753—510 або 509 до н. е.); республіка [510 або 509—30 (або 27) до н. е.]; імперія [30 (або 27) до н. е.];

Рим. Панорама частини міста.

до н. е.— 476 н. е.], в цьому періоді виділяють *принципат* [30 (або 27) до н. е.— 193 н. е.], кризу 3 ст. н. е. (193—284), *домінат* (284—476). За розвитком соціально-екон. відносин історію Р. поділяють на період ранньоробовласницьких відносин (8—3 ст. до н. е.), розквіту рабовласницької суспільно-екон. формациї (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.), заг. кризи рабовласницького засобу виробництва (3 ст. н. е.), розкладу рабовласницьких відносин і зародження елементів феод. формациї (4—5 ст. н. е.).

У 8—6 ст. до н. е. в Р. формувалося класове суспільство і складався держ. апарат. Р. перетворювався на рабовласницьку громаду з великою кількістю пережитків родових відносин. Рим. населення поділялося залежно від майнового і правового стану на такі соціальні групи: *патриції*, *плебеї*, *клієнти* (див. *Клієнта*), *раби*. Повноправне населення (спочатку — патриції) становило «римський народ» (*populus romanus*). Основою соціальної структури римського суспільства були *роди* (спочатку 100, потім 300). Правили римською громадою народні збори по куріях (куріатні *коміції*), *сенат* (рада з 300 старійшин родів) і цари (за рим. традицією — Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостлій, Анк Марцій, Тарквіній Пріск, *Сервій Туллій*; *Тарквіній Гордий*). Цар був воєначальником, верховним жерцем і суддею. Між патриціями і плебеями точилася боротьба. З ім'ям *Сервія Туллія* традиція пов'язує реформу, за якою плебеїв було включено до рим. народу, хоч повністю в правах з патриціями вони не зрівнялися і не добилися доступу до громад. землі (*ager publicus*). Патриції і плебеї, поділені на 5 майнових розрядів, мали від кожного розряду виставляти певну кількість відповідно озброєних військ. одиниць (*центуриї*) до рим. війська (ополчення). Поряд з куріатними коміціями почали діяти й збори воїнів по центуріях (центріатні коміції). Родові триби поступово замінялися територіальними.

Дальший розвиток соціально-екон. і політ. життя рим. громади привів до заміни царської влади владою виборних службових осіб (спочатку *преторіїв*, потім *консулів*) і перетворення Р. на аристократичну республіку (за традицією, 510 або 509 до н. е., після вигнання Тарквінія Гордого і визволення Р. від панування *етрусків*). У 6—3 ст. в рим. суспільстві точилася гостра соціально-політ. боротьба, внаслідок якої плебеї добилися повного зрівняння в політ. і екон. правах з патриціями, а головне — права володіти громад. землею та заборони боргового рабства. Бл. 494 до н. е. плебеї почали вибирати нар. *трибуунів* з правом накладати *вето* на постанови сенату і службових осіб. На кін. 4 ст. до н. е. вони здобули право обіймати в республіці всі посади. Патриціанско-плебейська рабовласницька верхівка поступово зливалася в новий соціальний стан — *нобілітет*. З торг.-грошової аристократії сформувалися *вершники*. В 5—3

ст. до н. е. завершилося створення держ. устрою республіки. Функціонували куріатні, центуріатні й трибуутні коміції. Виконавча влада зосереджувалася в руках виборних службових осіб (*магістратів*), до яких належали консули, претори, цензори, нар. трибууни, едилі, квестори, а за надзвичайних обставин призначався *диктатор*. Найвищим держ. органом вважався сенат. Важливу роль у житті республіки відігравала армія.

Внесення орендної плати колонами. Рельєф з надгробка. 3 ст. н. е.

Військ. організація Р. вдосконалювалася під час воєн, які велися за панування на Апеннінському п-ові. Подолавши етрусків, сабінів, еквів, вольськів (6—5 ст. до н. е.), Р. закріпився на правому березі р. *Тібр*. На поч. 4 ст. його експансію на деякий час припинила навала *галлів*. Після війни з латинами (340—338 до н. е.), *самнітами* (343—341, 327—304, 298—290 до н. е.) Р. почав панувати в Серед. Італії. Війна з Тарентом (282—272 до н. е.), що спирається на допомогу епірського царя *Пітра*, поклала кінець незалежності грец. міст на Апеннінському п-ові. В 60-х рр. 3 ст. вся Італія була захоплена Р., а підкорені племена, народи, міста поставлені на різний ступінь залежності від нього. Поширення експансії Р. за межі Італії призвело до боротьби проти *Карфагену* за панування в Зх. Середземномор'ї, яка закінчилася перемогою Р. (див. *Пунічні війни*). Війни Р. проти *Іллірії* (229—228, 219 до н. е.), *Македонії* Стародавньої (215—205, 200—197, 171—168, 149—148 до н. е.), *Сірії* (192—188 до н. е.), *Ахейського союзу* (146 до н. е.) перетворили його на наймогутнішу середземноморську рабовласницьку д-ву. Позаітал. володіння Р. перетворили на провінції, населення яких вважалося його підданими і зазнавало жорстокої експлуатації. Значні зміни відбулися на поч. 2 ст. до н. е. також у соціально-екон. та політ. ладі республіки. Розвиток класичних рабовласницьких відносин, товарно-грошового г-ва, великого землеволодіння, масове розорення дрібних землевласників, дальнє ускладнення класового і станового поділу рим. суспільства загострило соціальні суперечності та викликало кризу полісної орг-ції. Боротьба рабів проти рабовласників вилилася в ряд повстань: 198 до н. е. в Лациумі, 196 до н. е. в Етрурії, 185 до н. е. в Апулії, 136 (або 138)—132 до н. е. в Сіцилії, 138—129 до н. е. в Малій Азії, 104—100 (або 99) до н. е. в Сіцилії. В 74 (або 73) — 71 до н. е. Р. захистило *Спартака* повстання. Становище республіки ускладнилося боротьбою між класами і станами вільного населення. Боротьба навколо зем. проблем спричинила в

30—20-х рр. 2 ст. до н. е. виступ братів *Гракхів*, 111 до н. е.—агр. закон Спурія Торія, 100 до н. е.—Сатурніна, 64 або 63 до н. е.—Сервілія Рулла. Тривалий час прав рим. громадянства добивалися *італіки*. Після Союзницької війни (90—88 до н. е.)—загальноїт. антирим. повстання — Р. надав права рим. громадянства всьому населенню Апеннінського п-ова. Запекла боротьба за владу і панування в провінціях велася між угрупованнями правлячих кіл. У цю боротьбу втягувалися різні верстви вільного населення і армія, в яку за реформою *Марія* 107 до н. е. були допущені найбідніші громадяни (пролетарі) і яка стала професійною, найманою. Боротьба *популарів* і *оптиматів* наприкінці 2—на поч. 1 ст. до н. е., громадян. війни у 80-х рр. 1 ст. до н. е., диктатура *Суллі* 82—79 до н. е., діяльність *Помпея* в 70—60-х рр. до н. е., змови *Катіліни* 66 та 63 до н. е., *тріумвірат* Помпея, *Красса* і *Юлія Цезаря*, виступ Клодія, громадян. війни Цезаря і Помпея, диктатура Цезаря і громадян. війни після його смерті — найголовніші події соціально-політ. боротьби, в ході якої завершився крах республіки і відбувся перехід до імперії. У 2—1 ст. до н. е. внаслідок численних воєн (*Югуртинська війна*, війни проти понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, племен *кімбрів* і *тевтонів*, Парфії, війни Цезаря в *Галлії*) тер. республіки значно розширилася. Після перемоги над Мітрідатом VI Євпатором (63 до н. е.) вплив Р. поширився на античні держави *Північного Причорномор'я*. Частину Пн. Причорномор'я було включено до рим. провінції *Мезії* (згодом Нижньої Мезії).

Першим рим. імператором став *Август*. Режим, який він встановив, було названо принципатом (princeps — перший сенатор у списку членів сенату). За його правління зберігалися респ. установи, але вся повнота влади, в т. ч. й найвища військова, зосереджувалася в руках принцепса. Август і його наступники змінювали владу рабовласників. До управління д-вою почали поступово заливати представників рабовласницької аристократії провінцій. У 1 ст. н. е. створився бюрократичний апарат імперії. Влада імператора спиралася на регулярну армію та імператорську гардию (*преторіанців*). До імперії ввійшли нові провінції — Каппадокія (17), Іллірія (27), Мавретанія (між 40 і 45), Британія (43), Фракія (46). За часів Августа та династії Юліїв-Клавдіїв (Тіберій, Калігула, Клавдій, Нерон) повставали паннонські, іллірійські, герм. племена, велики повстання відбулися у Фракії та Галлії (21), Африці (17—24), Британії (61), Галлії (68), Іудеї (див. *Іудейська війна* 66—73). Загострення соціальних суперечностей і боротьба за владу між групами рабовласницької аристократії Середземномор'я спричинили громадян. війну 68—69. *Веспасіан*, з якого починається правління дин. *Флавіїв* (69—96), придушив повстання в Іудеї та повстання *Цібеліса* в Галлії. В

73 до складу сенату було введено представників провінційної аристократії. Значно розширив тер. імперії представник дин. *Антіонінів* (96—192) *Траян*. Він завоював Дакію (106) і добився значних (хоч тимчасових) успіхів у війні проти *Парфянського царства*. За *Адріана* (117—138) наступальні війни Р. припинилися, але внутр. становище імперії загострилося. В 2 ст. відбулися повстання в Іudeї (*Бар-Кохба*), Дакії, Єгипті. Тяжкі війни велися проти Парфії (162—166) і герм. племен маркоманів (див. *Маркоманська зійна* 166—180). В 186 нар. рухи почалися в Пн. Італії, Галлії, Іспанії, Дунайських областях. Антоніні праґнули поліпшити становище в країні, зміцнивши держ. апарат, запровадивши аліментарний фонд (систему допомоги найбіднішим вільно народженим дітям). В 1—2 ст. Р. вів широку торгівлю, в т. ч. з слов'янами (проце, зокрема, свідчать численні знахідки рим. монет перших століть н. е. на тер. України). У 2 ст. серйозні зміни відбулися в екон. і соціальному житті імперії, ще дужче ускладнилася класова і стнова структура рим. суспільства. З 3 ст. Римська імперія переживала глибоку екон., соціальну і політ. кризу, яка була викликана кризою рабовласницького засобу виробництва та розпадом рабовласницьких відносин. Занепадали міста, ремесло, торгівля, дрібне рабовласницьке г-во. Розвивався колонат. Експлуатація колонів значно посилилася. Заходи імператорів з дин. *Северів* (193—235), військ. реформа *Септімія Севера*, надання 212 Авреліем Антоніном Каракаллою прав рим. громадянства вільному населенню провінцій та ін. не внесли докорінних змін. Особливо тяжкою стала криза в 2-й пол. 3 ст. Вона супроводилася повстаннями селян, міськ. бідноти, колонів і рабів. Боротьба між угрупованнями пануючих верств рим. суспільства призводила до зміни на престолі т. з. солдатських і селянських імператорів (за 235—284 змінилося 19 «законних» імператорів і бл. 30 узураторів.). У деяких рим. провінціях розгорнувся сепаратистський рух. Значно посилився натиск на імперію племен *варварів*. За *Діоклетіана* (284—305), з правління якого прийнято вважати початок домінату, становище імперії дещо нормалізувалося. Політику зміцнення влади імператора, стабілізації внутр. і зовн.

життя імперії продовжив *Константин I* (306—337). Проте екон. становище імперії залишалося тяжким. Посилилася криза рабовласницьких відносин. Революц. рух колонів і рабів наростиав. Збільшився натиск варварських племен, яких досить часто в боротьбі проти імператорських військ підтримували пригноблені маси рим. суспільства. В 395 сини імператора *Феодосія I* (379—395) поділили імперію на Західну (див. *Західна Римська імперія*) і Східну. В 410 Рим захопили й пограбували *вестготи*. У 452 в Італію вторглися гуни. В 455 Рим був пограбований *вандалами*. В 476 *Одоакр*, який очолив повстання найманіх військ, усунув від влади останнього рим. імператора Ромула Августула. Цим було покладено кінець існуванню Зх. Рим. імперії. Сх. Рим. імперія під назвою *Візантія* проіснувала ще бл. 1000 років. *В. С. Шиловцева*.

Освіта. Система виховання і освіти в Р. будувалася відповідно до етапів розвитку рабовласницького суспільства. В царський період (8—6 ст. до н. е.) в Р. панувало сімейне виховання, метою якого була підготовка землероба-война. Лише в деяких сім'ях хлопчиків навчали грамоти, письма і лічби. В період республіки (6—1 ст. до н. е.), коли бурхливо зросло рабоволодіння, склалася певна система шкіл. Для нижчих верств вільних громадян функціонувала т. з. школа *ludi*, в якій навчали грамоти, письма і лічби. Діти привілейованих станів поч. освіту здобували вдома, а з 10—12 років вступали до граматичних шкіл, де вивчали лат. граматику й л-ру, риторику, грец. мову. Вищим типом шкіл, що готували ораторів і політ. діячів, були риторські школи. В них вивчали грец. і римську л-ри, філософію, риторику, елементи математики й астрономії, музику, правознавство, структуру управління д-вою, військ. справу. В період імперії (1 ст. до н. е.—5 ст. н. е.) всі типи шкіл підпорядковано д-ві, яка спрямовувала навчання і виховання в них на підготовку вірних імператору урядовців. В останні століття імперії було засновано вищі спец. школи — юридичні й медичні, а також вищу філос. школу — атенеум (за зразком афінської). Шкіл для дітей рабів у Р. не було.

Видатним представником пед. думки в Старод. Р. був *Марк Фабій Квінтіліан*. Див. також *Римське виховання*.

С. А. Литвинов. **Філософія** Р. виникла в кін. 3—на поч. 2 ст. до н. е. на основі філософії Старод. Греції. Розвивалася в умовах гострої класової боротьби в рабовласницькому суспільстві, що відобразилося в боротьбі матеріалістичного та ідеалістичного філос. напрямів. Найпослідовнішою матеріалістичною, атеїстичною течією в рим. філософії був епікурізм (див. *Епікур*). Ідеологом прогресивних верств рим. рабовласницької демократії виступав *Лукрецій*, який у філос. поемі «Про природу речей» дав систематичний виклад античного матеріалізму та атеїзму. Значне поширення і вплив у Р. мала фі-

Напад римлян на германське село. Рельєф з колони Марка Аврелія. 2 ст. н. е.

Сіріянка. Мармур. Близько 170 н. е. ДЕ у Ленінграді.

лософія стоїцизму. Вона відіграва погану роль у розвитку етичних ідей, що відбилися в римському праві та л-рі. Визначними представниками стоїцизму були Сенека, Епіктет, Марк Аврелій. Популярним серед аристократії Р. був і еклектизм, прибічники якого (Ціцерон, Варрон та ін.) поєднували різні філос. вчення ідеалістичного напряму. Занепад рабовласницького суспільства відобразився у філософії скептицизму (Енесідем, Агріппа, Секст Емпірик). У філософії останніх століть існування Рим. імперії панували реліг.-містичні вчення — неопіфагореїзм, неоплатонізм, Александрийська школа, які стали одним з ідейних джерел християнства.

Література. Від періоду становлення словесності лат. мовою (до 3 ст. до н. е.) з писемних пам'яток не збереглося майже нічого. Рим. словесність розвивалася спершу на основі фольклору, зокрема святкових видовищ карнавального характеру, з яких виникли т. з. фесценіни й ателани — попередниці театр. вистав. Початком поезії були обрядові пісні, реліг. гімни та молитви, магічні заклинання, письмові епітафії; прози — найдавніші літописи, тексти законів, промови ораторів. Формування рим. л-ри проходило в 3—2 ст. до н. е. під сильним впливом грец. л-ри. В цей час Лівій Андронік здійснив переклад «Одіссеї», ряду грец. трагедій і комедій, з'явилися оригінальні епічні поеми Г. Невія («Про Пунічну війну»), Кв. Еннія («Аннали»), трагедії Пакувія, Акція, комедії Т. Маккія Плавта і П. Теренція Афра. Розвивався специфічний рим. жанр сатури — віршовані сценки на вільні теми, які писав Г. Лукілл. Реакцією на грец. вплив були твори оратора й історика М. П. Катона, зокрема трактат «Про сільське господарство». В 1 ст. до н. е. відбувалося засвоєння всіх жанрів грец. л-ри. З філос. та істор. творами (ораторська проза) виступав М. Т. Ціцерон, історичними — Г. Юлій Цезар та Г. Саллюстій Крісп, філос. поезією — Лукрецій («Про природу речей»), любовною й сатиріко-полемічною лірикою — Г. Валерій Катулл. У період правління Августа досягла розквіту худож. та наук. л-ра. В історії цей період відомий під назвою «золотий вік римської літератури». Значну роль у розвитку л-ри відіграв гурток Г. Цільнія Мецената, до якого входили П. Верглій Марон, Кв. Гораций Флакк та ін. Любовні елегії писали А. Тібулл, С. Проперцій, істор. твори, близькі до епічної поезії — Тіт Лівій. У розвитку літератури періоду розквіту й кризи імперії (1—3 ст.) залежно від стилістичного забарвлення можна виділити три етапи. Перший етап (1-а пол. — серед. 1 ст.) — панування «нового стилю», що знайшов відображення в поезії П. Овідія Назона, філософських та драматичних творах Л. Аннея Сенеки, в трагічній поемі «Фарсалія» М. Аннея Лукана, сатирах Авла Персія Флакка, романі «Сатирикон» Петронія Арбітра, байках Федра. Другий етап (кін. 1 —

поч. 2 ст.) — панування неокласицизму, що був реакцією на «новий стиль». В цей час з'явився трактат М. Фабія Квінтіліана «Про виховання оратора», енциклопедичний твір Г. Плінія Секунда Старшого, листи Г. Плінія Секунда Молодшого, епічні твори П. Папінія Стация, Сілія Італіка, Валерія Флакка, епіграми М. Валерія Марціала, сатири Д. Юнія Ювенала, істор. твори П. Корнелія Таціта і Г. Транквілла Светонія. Третій етап (2 — поч. 3 ст.) — панування архаїзму. Відбувалася децентралізація культур. життя. Розвивалася л-ра в провінціях, напр. «Метаморфози» («Золотий осел») Апулея. Деякі письменники писали твори грек. мовою (Марк Аврелій). Після застою л-ри в 3 ст. з 4 ст. спостерігалося відродження класичних жанрів (поети Д. Магн Авзоній, Кл. Клавдіан, Кл. Рутлій Намаціан, енциклопедист Марціан Капелла). Поряд з язичеською, з 3 ст. почала розвиватися християнська л-ра лат. мовою. Продовженням римської л-ри можна вважати латиномовну л-ру середніх віків і часів Відродження.

А. О. Білецький.

Архітектура. Рання архітектура Р. у 8—6 ст. до н. е. зберігала традиції буд-ва етрусків. Будували греблі, канали, мости та ін. інженерні споруди; зводили своєрідні т. з. трицелові храми, гробниці (тумулуси біля м. Цере, 6 ст. до н. е.); застосовувався *тосканський ордер*. У період Рим. республіки буд. техніка та інженерне мистецтво досягли високого як на той час рівня. Поряд з кам'яними (т. з. клинчастими) конструкціями розвивалися й бетонні. Швидко зростали Рим, Помпеї, Остія та ін. міста; створювалися громад. площа (форуми), ансамблі адм. будівель, криті ринки, терми, театри, цирки, аркові мости, розкішні житла багатіїв, багатоквартирні будинки (інсули). В Римі і біля нього було споруджено: фортечну стіну (т. з. Сервія Туллія; 379—352 до н. е.), бруковану *Аппієву дорогу* (312 до н. е.), Аппіїв водопровід (311 до н. е.), підземний стічний канал (Клоака Максима, 4 ст. до н. е.). В будівлях кін. 3 — поч. 2 ст. до н. е. дедалі більше позначався вплив давньогрец. архітектури. До кращих культових і меморіальних споруд належать круглий храм Вести в Римі (1 ст. до н. е.) та гробниця Цецілія Метелли біля Рима (1 ст. до н. е.). В часи республіки сформувався старорим., т. з. подіумний тип храму (напр., храм Фортуни Вірліс у Римі, початок 1 ст. до н. е.). За часів Рим. імперії буд-во досягло великих масштабів, широко застосовували кам'яні та бетонні конструкції, куполи, коробові та хрестові склепіння. Архітектура відзначалася парадною помпезністю. Споруджували військові міста-табори, що мали геом. планування (Тімгад, поч. 2 ст. н. е., та ін.). В адм. центрах створювалися великі ансамблі урядових будинків та храмів, що іноді об'єднували кілька площ (імператорські форуми в Римі, 1 ст. до н. е.—2 ст. н. е.). Інтенсивно будували дороги, великі мости (міст Елія в

Римі, 30-і рр. 2 ст. до н. е.), гігантські акведуки (напр., акведук Клавдія поблизу Рима, 38—52 н. е.). Поширились тріумфальні арки (арка Тіта в Римі, 81 н. е.; іл. див. до ст. *Арка тріумфальна*, т. 1, с. 244), колони тріумфальні (колона Траяна в Римі, 113 н. е., арх. Аполлодор із Дамаска). В Римі створено великий храм Пантеон (бл. 125 н. е.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225) і грандіозні споруди, призначенні для великої кількості людей — амфітеатр Флавіїв (т. з. Колізей; 75—80 н. е.), терми Каракалли (206—217 н. е.) та Діоклетіана (бл. 4 ст. н. е.). Багато монументальних споруд було зведені і в провінціях імперії, зокрема храмовий ансамбль у Баальбеку (1—3 ст. н. е., Ліван). Пам'яткою старорим. архітектури на Україні є залишки фортеці Харакс (1 ст. н. е.) на тер. сучас. Крим. обл. На кінець існування імперії все більше будували оборонні споруди (напр., фортечна стіна Авреліана в Римі, 3 ст.; Палац-фортеця Діоклетіана в Римі, 4 ст.); прості зовні і багаті всередині християнські базиліки (напр., базиліка св. Петра в Римі, 326 н. е.). Старорим. архітектура мала великий вплив на дальший розвиток архітектури світу.

Ю. С. Асеев.

Образотворче мистецтво. Раннє мистецтво Р. сформувалося під впливом етрусько-італ. і давньогрец. традицій (див. *Етруси, Греція Стародавня*). Розквіту в Р. досягло мистецтво реалістичного скульптурного портрета, якому передував звичай знімати воскові маски з померлого. Скульптурним портретам часів республіканського Р. властиві сурова простота, натуралистична точність; портрети періоду ранньої імперії (кін. 1 ст. до н. е.—кін. 2 ст. н. е.) психологічно виразніші. В період імперії розвинулися також скульптурний рельєф (колона Траяна, 113; арка Тіта, 81), мозаїка, декоративний живопис (розписи в *Помпеях*), ювелірне мистецтво, *гліпттика*, різні види худож. ремесла (вироби з бронзи, скла). Значне місце в культурі Старод. Р. зайняло мистецтво провінцій, в якому місцеві традиції поєднувалися з рим. впливами (скульптурні рельєфи Пн. Галлії та Німеччини, живописні та скульптурні портрети в Пальмірі, *фаюмські портрети* в Єгипті). З кризою рабовласницького ладу в Старод. Р. мистецтво занепало (розписи в християнських катакомбах, пам'ятки скульптури 3—4 ст.). Цінні зібрання творів давньорим. мистецтва є в Ермітажі в Ленінграді та в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві. В музеях України зберігаються окремі пам'ятки давньорим. мистецтва (скульптурні портрети, скло тощо). Л. М. Сак.

Музика Р. розвивалася під впливом елліністичної культури. Муз. поетичні жанри були пов'язані з побутом (зокрема, пісні — триумфальні, весільні, застольні, поминальні тощо). Музикою супроводилися культові свята (напр., на честь бога Марса жерці виконували магічні гімні й військ. тан-

ці, свято врожаю відзначалося виконанням молитов і гімну (текст зберігся); на вакханаліях звучали кімвали та ін. ударно-шумові інструменти]. Поезія і музика були тісно пов'язані: оди Горация, еклоги Вергілія, поеми Овідія виконували під акомпанемент струнних щипкових муз. інструментів (*кіфари, арфи, ліри*). Муз. номери речитативного характеру в супроводі тибії (*авлоса*) вводилися в рим. драму. При військ. легіонах були великі духові оркестри [інструменти: роги (букции), прямі труби (туби) та ін.]. У цирках і театралах виступали великі хорові ансамблі. Влаштовувалися публічні концерти віртуозів. Популярними були *пантоміми* — виступи танцівника-соліста у супроводі хору та оркестру. Рим. патриції навчали своїх дітей співу і гри на кіфарі, мали оркестри з рабів-музик, встановлювали в своїх палацах водяні органи (гідрравлоси).

Театр. Театр. мистецтво в Р. почало формуватися в 3 ст. до н. е. під впливом грецького. Проте ґрунт для нього був підготовлений розвитком рим. нар. драми, що мала різні форми: фасценіни — жартівліви пісні в діалогічній формі з танцями; сатира (сатура) — поєднання музики, танців, жартівлівих діалогів, міміки і жестів; ателани — жартівліви побутові сценки, в яких брали участь чотири незмінні персонажі-маски (Макк, Буккон, Папп, Доссен). Ці форми нар. драми вирости з хліборобських обрядових ігор. Першу літ. драму поставив у Римі 240 до н. е. Лівій Андронік (перекладав з грец. мови комедії і трагедії). Переробляючи твори грецьких авторів, комедіографи Невій, Енній, Стаций, Плавт, Теренцій та ін. у 3—2 ст. до н. е. створили т. з. «комедію плаща». Їхня тематика була виключно побутова, але деякі драматурги розвивали і громад. мотиви. За грец. зразком Невій, Енній, Пакувій, Акцій та ін. створили рим. трагедію, т. з. претексту, проте успіху у римлян вона не мала. У 2-й пол. 2 ст. до н. е. з'явилася «комедія тоги» — побутова комедія на рим. сюжет і з рим. персонажами (що були одягнені в тогу). Представники цієї комедії — Тітіній, Афраній, Атта. З серед. 1 ст. до н. е. найпопулярнішими жанрами стали літературно оброблені ателани — вид нар. імпровізованих сценок (Невій, Помпоній та ін.) та *мім* (Лаберій, Сір та ін.). Театр. вистави до серед. 1 ст. до н. е. відбувалися на тимчасових дерев'яних сценах. У 55—52 до н. е. збудовано перший кам'яний театр. За часів республіки власті зневажливо ставилися до акторів-професіоналів, їх позбавляли громадян. прав, за винятком деяких великих акторів, зокрема трагіка Езопа і коміка Росція. У 1 ст. до н. е. актори почали грati в масках. У період імперії театр. мистецтво перетворилося на розважальні видовища, драма зійшла зі сцени і стала драмою для читання (трагедії Сенеки). В театрі домінували мім і *пантоміма* (сольна і ансамблева, т. з. *піриха*), в яких гол. місце займали музика, танці, акро-

батика, еротичні сценки, пишні декорації тощо. Найпопулярнішими були циркові вистави, в яких відбувалися криваві бої *гладіаторів* між собою та з хижими звірами. Рим. театр відіграв велику роль у розвитку новоєвроп. театру, що почав формуватися в епоху *Відродження*. Іл. див. на окр. арк., с. 448—449; карти — с. 368—369. *Lіт.*: Маркс К. и Энгельс Ф. Об античности. Л., 1932; Ленін В. И. Про державу. Повне зібрання творів, т. 39: Всемирная история, т. 2. М., 1956; Сергеев В. С. Нарисы з історії стародавнього Рима, ч. 1. К., 1940; Машкін М. О. Історія стародавнього Риму. К., 1955; Вейцківський І. І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264—219 рр. до н. е. Львів, 1959; Сергеенко М. Е. Жизнь древнего Рима. М.—Л., 1964; Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. М., 1965; Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М., 1969; Шоффман А. С. Маркс, Энгельс, Ленин об античном обществе. Казань, 1971; История Древнего Рима. М., 1971; Нечай Ф. М. Образование римского государства. Минск, 1972; Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. М., 1978; Историография античной истории. М., 1980; Тронский И. М. История античной литературы. Л., 1957; История римской литературы, т. 1—2. М., 1959—62; Античная литература, ч. 2. Рим. К., 1976; Соколов Г. Искусство Древнего Рима. М., 1971; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. К., 1929; Варнеке Б. В. Античний театр. Х.—К., 1929.

РІМА (від грец. *ῥύθμος* — розміреність, узгодженість) — співзвуччя, звуковий повтор у віршах, який набув композиційного значення, допомагаючи розмежовувати рядки один від одного і об'єднувати їх у *строфи*. Р. відіграє у вірші важливу евфонічну і організуючу роль. У античній поезії Р. зустрічалась лише випадково, але вже в нар. поезії римлян набула чималого значення. Поряд з римованими віршами є і віршовані твори без рим, т. з. *білій вірш*. Розрізняють такі найголовніші види Р.: чоловіча Р.— якщо наголошено останній склад (вода — руда), жіноча — з наголосенням передостаннього складу (плями — полями), дактилічна — з наголосом на третьому від кінця складі (проклятими — паненятами), гіпердактилічна, коли наголос розміщений ще далі від кінця слова (лісинами — розколісаними). За характером звучання Р. бувають точні і приблизні, багаті і бідні, *асонанси*, *дисонанси*, складні, тавтологічні, нерівноскладові, різнонаголосені тощо. За розміщенням у рядку розрізняють Р.: кінцеві, початкові, внутрішні. Звукові особливості Р. привертають до римованих слів посилену увагу читача, а тому римуються найважливіші слова тексту. Це тісно пов'язує Р. із змістом твору.

Lіт.: Ковалевський В. В. Рима. К., 1965.

РІМЛЯНИН Павло (р. н. невід., Рим — 1618, Львів) — укр. архітектор кін. 16 — поч. 17 ст. За походженням італієць. Працював у Львові. Вперше згадується в цехових книгах Львова 1585. Будував у стилі доби *Відродження* з прийомами скульптурного декору та форм тосканського ордеру (див. *Архітектурні ордери*). Тво-

ри: Успенська (Волоська) церква (керував буд.-вом 1591—98; закінчували 1598—1629 арх. А. Прихильний і В. Купинос), каплиця Кампіанів (кін. 16 — поч. 17 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273). Брав участь у буд.-ві костьолу бернардинів (1600—30).

Г. Н. Логвин.

РІМНІЦЬКИЙ БІЙ 1789. Відбувся 11 (22).IX між рос.-австр. і тур. військами під час рос.-тур. війни 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) на р. Римніку (Румунія). Тур. командування, зумівши відволіти гол. сили рос. армії в напрямі Ізмаїла, осн. свої сили (бл. 100 тис. чол.) направило проти 18-тисячного австр. корпусу в район Фокшанів. Дізнатавшись про це, О. В. Суворов з загоном (7 тис. чол.) 8 (19).IX виступив з району Бирлада (за 100 км від Фокшанів) на допомогу союзникам. Прибувши до Фокшанів раніше від турків, О. В. Суворов прийняв командування над рос.-австр. військами. Зненацька атакувавши тур. військо, що розташувалося четири тaborами між річками Римною і Римніком та оволодівши трьома тaborами, союзники змусили противника безладно відступати.

РІМСЬКА КУРІЯ — вживана в літ-рі назва сукупності установ, підпорядкованих *pапі* римському як главі католицької церкви і д-ви *Ватікан*. Виникла в 12 ст. на основі різних установ папського двору. Включає конгрегації (міністерства), вищі церк. суди тощо.

РІМСЬКА РЕСПУБЛІКА 1798—99. Проголошена в *Папській області* 15.II 1798. Утворена в результаті італ. походів 1796—97 франц. армії під командуванням Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*). Р. р. ліквідувала світську владу папи Пія VII, прийняла конституцію (1798) і ряд антифеод. законів: про конфіскацію церк. майна і його продаж, про ліквідацію ряду феод. привілеїв, скасування особистої залежності селян та ін. Фактично при владі перебувала франц. військ. адміністрація. Вторгнення в країну влітку 1799 австр. і неаполітанських військ призвело до ліквідації Р. р. і відновлення влади рим. папи.

РІМСЬКА РЕСПУБЛІКА 1849 — бурж.-демократична республіка, проголошена в *Папській області* в ході революції 1848—49 в Італії. 16.XI 1848 в Римі вибухнуло нар. повстання. В січні 1849 на основі заг. виборчого права було обрано Установчі збори, які 9.II позбавили *pапу* римського світської влади і проголосили утворення Р. р. Половинчаста політика бурж. уряду Р. р. призвела до активізації сил внутр. феод.-абсолютистської контролевої. Незважаючи на героїчний опір революц. армії Дж. Гарібалльді, Рим 3.VII зайняли франц. інтервенти. 14.VII було відновлено світську владу папи.

РІМСЬКЕ ВИХОВАННЯ — антична педагогічна система, сукупність форм і методів виховання й навчання молодого покоління в Старод. Римі (до 6 ст. н. е.). В епоху патріархально-родового Риму велика роль відводилась сі-

П. Римлянин. Костьол бернардинів у Львові. 1600—30.

М. А. Римський-Корсаков.

мейному вихованню. Освіта в Римі часів республіки та імперії представлена трьома типами шкіл: елементарними, граматичними та школами риторів. Елементарні школи (історик Тіт Лівій відносить їх виникнення до 5 ст. до н. е.) були численними й забезпечували поширення письменності серед вільного населення. Для дітей патріціїв та вершників існували навч. заклади вищого типу — *граматичні школи*; у 1 ст. н. е. з'явилися граматичні школи для дівчаток. Цей тип шкіл з деякими змінами проіснував до кінця Римської імперії. В риторських школах юнаки здобували вищу гуманітарну освіту. Всі школи в Старод. Римі були приватними і платними. З серед. 1 ст. до н. е. вони стали державними. Поступово навчання і виховання в граматичних і риторських школах набуло формального характеру і сприяло підготовці та створенню численного апарату чиновників. У 5 ст. н. е. рим. школа припинила своє існування, поступившись місцем перед християнськими школами раннього середньовіччя.

Т. Л. Пономаренко.

РИМСЬКЕ ПРАВО — сукупність вироблених у Римі Стародавньому правових норм, що регулювали суспільні відносини в д-ві і виражали волю пануючого класу робовласників, закріплюючи їхні інтереси, експлуатацію та повне безправ'я рабів. Джерелами права в Старод. Римі спочатку були норми звичаєвого права, пізніше — *Дванадцять таблиць законів*, преторські *едикти*, одноособові розпорядження імператора (т. з. конституції). Р. п. поділялося на публічне (регулювало держ.-правові відносини) і приватне (регулювало цивільно-правові відносини). *Кодифікацію* Р. п. завершено 529—534 н. е. у зведенні, відомому під назвою *Корпус юрис цівіліс*. Поряд з правом власності Р. п. велику увагу приділяло зобов'язальному праву, зокрема *договорам*. Р. п. зробило великий вплив на розвиток цивільного права в середні віки й пізніше; його покладено в основу бурж. законодавства багатьох зх.-европ. країн.

«РИМСЬКИЙ КЛУБ» — міжнар. неурядова організація. Засн. 1968 у Римі з ініціативи італ. громад. діяча Ауреліо Печчей. Об'єднує бл. 100 відомих політ. і громад. діячів, учених, керівників великих корпорацій країн Зх. Європи, США і Японії. Гол. форма діяльності — організація великомасштабних наук. досліджень, перш за все в галузі економіки. Результати досліджень публікуються у вигляді т. з. доповідей Римському клубу. В основному діяльність «Р. к.» являє собою спробу оцінити перспективи розвитку всього людства з позицій сучас. бурж. ідеології. «Р. к.» не має чіткої структури, адм. штату, фіксованого бюджету. Осн. джерело фінансування діяльності «Р. к.» — пожертвування великих монополістичних об'єднань і фондів.

О. К. Єременко.

РИМСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (*Сапієнца*) — один з найстаріших університетів Італії та Європи. Засн. 1303. Переїхав у фінан-

совій і адм. залежності від рим. пап. Після об'єднання Італії (1870) став важливим наук. і навч. центром країни. В ньому працювали хімік С. Канніццаро, геометр Е. Бельтрамі, фізики Е. Фермі, Е. Амальді, історик Р. Б'янкі-Бандінеллі та ін. У 1980/81 навч. р. мав 11 ф-тів: юридичний; політ. наук; торговельно-екон.; філології і філософії; пед.; медичний; математики, фізики і природничих наук; інженерно-буд. та ін., на яких налічувалося 150 тис. студентів. В ун-ті є б-ка (засн. 1661, фонд — 1062 тис. тт.), обчислювальний центр. Близько 1575 для Р. у. збудовано спец. палац *«Сапієнца»* (арх. Джакомо делла Порта), називу якого іноді переносять і на ун-т; 1935 споруджено новий комплекс будинків.

А. В. Санцевич.

РИМСЬКИЙ-КОРСАКОВ Микола Андрійович [б (18)III 1844, м. Тіхвін — 8 (21).VI 1908, садиба Любенськ, поблизу м. Луги, тепер Ленінгр. обл., похований у Петербурзі] — рос. композитор, педагог, диригент, муз.-ромадський діяч, муз. теоретик і письменник. У 1862 закінчив петерб. Морський корпус, деякий час перебував на мор. службі. У 1859—60 брав уроки у піаніста Ф. А. Канілле. В 1861 став учасником *«Могучої кучки»*. З 1871 — професор Петерб. консерваторії.

Виступав як диригент оперних вистав і симф. концертів. Творчість Р.-К. пройнита передовими ідейно-естетичними ідеалами, глибоко національна. Р.-К. — глава великої композиторської школи. Серед його вихованців (понад 200) — О. Глазунов, А. Лядов, М. Іпполітов-Іванов, А. Аренський, І. Стравінський, М. Мясковський, С. Прокоф'єв, О. Гречанінов, Б. Асаф'єв. Багато учнів Р.-К. стали відомими діячами нац. муз. шкіл України (М. Лисенко), Вірменії (О. Спендіаров), Грузії (М. Баланчівадзе), Естонії (Р. Тобіас, А. Капп), Латвії (А. Юр'ян, Я. Вітол, Е. Мелнгайліс), Литви (К. Галкаускас).

Твори: 15 опер, у т. ч. *«Псковиця»* (1872), *«Снігуронька»* (1881), *«Садко»* (1896), *«Царева наречена»* (1898), *«Казка про царя Салтана»* (пост. 1900), *«Сказання про невидимий град Кітеж і діву Февронію»* (1904), *«Золотий півник»* (пост. 1909); кантати, зокрема *«Світязянка»* (1897); три симфонії (1861—65, 1868, 1873). муз. картина *«Садко»* (1867), *«Іспанське каприччіо»* (1887), сюїта *«Шехерезада»* (1888); концерт для фортепіано з оркестром (1882); камерно-інструм. ансамблі — фп. тріо (1897) та ін.; хори, камерно-вокальні ансамблі, 79 романсів; обробки нар. пісень; редакції і оркестровки творів ін. авторів, зокрема опер *«Кам'янний гість»* О. Даргомижського, *«Хованщина»* і *«Борис Годунов»* та муз. картини *«Ніч на Лісій горі»* М. Мусорського. Теор. і літ. праці: *«Практичний підручник гармонії»* (1884). *«Основи оркестровки з партитурними зразками з власних творів»* (вид. 1913), *«Музичні статті і ноатки»* (вид. 1911). У Тіхвіні міс-

титься будинок-музей, в Ленінграді — квартира-музей Р.-К. Ім'я композитора присвоєно Ленінгр. консерваторії, перед будинком якої 1952 встановлено пам'ятник Р.-К. Р.-К. приїздив до Одеси (1894) та Києва (1895; гостював у М. Лисенка, був присутній на виставі *«Снігуронька»* в Київській опера). На українські теми написав опери *«Майська ніч»* (1878—79, пост. 1880), *«Ніч перед різдвом»* (1895, пост. 1895), обидві — за однойменними повістями М. Гоголя. Серед учнів Р.-К. — укр. композитори Ф. Акименко, Я. Степовий, П. Молчанов, Г. Давидовський, І. Козаченко. Твори Р.-К. широко представлені в репертуарі театрів опери та балету, муз. колективів, окремих виконавців України.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—50. М., 1966—70; Летопись моей музыкальной жизни. М., 1982.

Літ.: Асафьев Б. (Игорь Глебов). Николай Андреевич Римский-Корсаков (1844—1944). М.—Л., 1944; Каuffman L. M. A. Римский-Корсаков. К., 1949; Куин И. Ф. Николай Андреевич Римский-Корсаков. М., 1979. Л. Б. Архимович.

РИМСЬКІ ПРОВІНЦІЇ — території, під владні Стародавньому Риму за межами Апеннінського п-ова. На кінець існування рим. республіки налічувалося бл. 20 Р. п., у період імперії — бл. 50. Найзначнішими Р. п. були: Сіцілія (перша Р. п., утворена 241 до н. е.), Галлія Цізальпінська, Іспанія, Африка, Азія, Сірія, Єгипет, Мезія, Британія, Фракія, Вірменія. За часів республіки Р. п. перебували у віданні сенату. Р. п. управляли призначени (звичайно на рік) сенатом намісники, які мали військ., адм. і судову владу. В 27 до н. е., за Августа, Р. п. було поділено на сенатські та імперські (прикордонні). Сенатськими провінціями управляли проконсули, імперськими значними — пропретори, незначними — прокуратори (напр., Понтій Пілат в Іудеї). Значна частина землі в Р. п. належала рим. колоністам. Р. п. обкладалися численними податками, право стягування яких віддавалося відкупникам. Р. п. були зобов'язані утримувати намісників і розташовані в провінціях рим. війська. В Р. п., особливо в західних, відбувалася примусова романізація. Рим. панування не раз викликало повстання в провінціях (напр., повстання *Бар-Кохба*). З часу Юлія Цезаря окремі особи та громади, а з 212 н. е. всі вільні жителі Р. п. здобули права рим. громадянства. В З ст. всю Рим. імперію було поділено на адм.-тер. одиниці — провінції (кордони їх не збігалися з кордонами рим. провінцій).

Л. Л. Дмитренко.

РИМСЬКІ ЦИФРИ — цифри, якими користувалися давні римляни. Є особливими позначеннями десяткових розрядів та їх половин: I = 1, X = 10, C = 100, M = 1000, V = 5, L = 50, D = 500. Натуральні числа з Р. ц. утворюються за принципом додавання: один знак повторюють двічі або тричі, причому знак вищий пишуть перед нижчим (напр., VII = = 5 + 1 + 1 = 7, XXIII = 10 + 10 + 1 + 1 + 1 = 23. MDLXV =

$= 1000 + 500 + 50 + 10 + 5 = 1565$) або за принципом віднімання (щоб уникнути чотирикратного повторення одного знака): передвищим знаком пишуть нижчий і його значення віднімають (напр., IV = 5 - 1 = 4, IX = 10 - 1 = 9, MCMXLIII = 1000 + 1000 - 100 + 50 - 10 + 1+1+1 = 1943). Р. ц. тепер майже не вживаються, за винятком позначення місяців у датах, іноді століть, глав книг тощо.

РІМША Андрій (бл. 1550, с. П'янчина, поблизу Новогрудка — після 1595) — український і білоруський поет. За деякими відомостями, навчався в Острозькій школі на Волині. У 1581 видав в Острозі білорус. мовою віршовану «Хронологію». Автор панегіричних віршів на герби білоруських магнатів О. Воловича (1585), Л. Сапіги (1588), Ф. Скумина (1591), воєводи новогрудського («Апостол», Вільно, друкарня Мамоничів). Писав також прозою (оповіді польс. мовою про воєнні дії К. Радзивілла, вид. 1585), перекладав з латині.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

РИНГ (англ. ring, букв.— кільце, коло) — один з найпростіших видів монополістичних об'єднань; тимчасова угода спекулятивного характеру між капіталістами про скуповування на ринку будь-якого товару або затримання його на складах до моменту, найбільш вигідного для його продажу за підвищеними монопольними цінами.

РИНГ спортивний — майданчик квадратної форми для проведення змагань з боксу. Сторони Р. (розміром 6 × 6 м) обведені трьома канатами або тросами в захисній оболонці на висоті 40, 80 і 120 см від підлоги. Підлога вкрита м'яким настилом (повстя, брезент, синтетичні матеріали). Р. звичайно розташований на помості заввишки 0,75—1,25 м, з довжиною сторін 10 м. Конструкція сучас. Р. відома з 1838.

РИНГІТ — грошова одиниця Малайзії, поділяється на 100 сен. За курсом Держбанку СРСР на 16.X 1982 100 Р. дорівнюють 31,26 крб.

РИНДЗВКИ — укр. нар. величальні обрядові пісні. Виконували їх під час велиcodних свят як величання. Р. побутують у деяких місцях на Зх. Україні як веснянки. За сюжетом, стилем і ритмікою близькі до колядок.

РИНДІН Вадим Федорович [2 (15).I 1902, Москва — 9.IV 1974, там же] — рос. рад. театр. художник, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1964). Член КПРС з 1951. В 1918—22 навчався у Вільних художньо-технічних майстернях у Боронежі, 1922—24 — у моск. ВХУТЕМАСі. Член АХРР. Автор декорацій і костюмів до вистав: «Оптимістична трагедія» Вишневського (1933, Камерний театр у Москві), «Земля» за Віртою (1937, МХАТ), «Молода гвардія» за Фадеєвим (1947) і «Гамлет» Шекспіра (1954), обидва — моск. Театр драми в Москві; «Муса Джалиль» Жиганова (1959), «Дон Карлос» Верді (1963), «Невідомий солдат» Молчанова (1967).

«Ікар» Слонімського (1972), всі — Великий театр СРСР в Москві. Викладав у Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1965). Нагороджений орденом Леніна, З ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Березкин В. И. Вадим Рындин. М., 1974.

РІНІН Микола Олексійович [11 (23).XII 1877, Москва — 28.VII 1942, Казань] — рад. вчений у галузі повітроплавання, космонавтики та нарисної геометрії. Після закінчення (1901) Петерб. ін-ту інженерів шляхів працював там же (професор з 1921). За участю Р. в ін-ті було створено одну з перших в Росії аеродинамічну лабораторію (1909) та організовано ф-т повітря. сполучень (1920). Р.— автор монографії «Теорія авіації» (1917), курсу «Проектування повітряних сполучень» (1937) та ін. У 1918 опубліковано його висновок про проект М. І. Кібальчича. У 1928—32 видав «Міжпланетні сполучення» (в. 1—9) — першу енциклопедичну працю з історії й теорії реактивного руху та космічних польотів. Автор підручників з нарисної геометрії.

Ім'ям Р. названо кратер на зворотному боці Місяця.

РИНІОФТИ (Rhyniophyta) — відділ найдавніших і найпримітивніших вищих рослин. Має один клас — риніопсида (Rhyniopsida), в якому є два порядки: ринієві (Rhyniales), представником яких є ринія, і псилофітові (Psilophytales). Існували в кінці силурійського — на початку середньодевонського періодів. Р. були невеликими рослинами, без листків та коренів, з дихотомічно розгалуженим спорофітом. Різні за розміром та формою спорангії з численними спорами, що мали трипроменевий тетрадний рубець, містилися на верхівці. Провідна система Р.— типова протостела, ксилема складалася з кільчастих, спіральних, рідше східцевих (у псилофіта) трахеїд. Р. жили на вологих та болотяних місцях, деякі були водяними рослинами. Найдавніший представник Р.— куксонія (Cooksonia) — відомий з силурійських відкладів Поділля. Вважають, що Р.— вихідна предкова група для мохоподібних, хвощовидних та папоротеподібних.

С. В. Сябрій.

РИНІТ [від грец. φίς (φινός) — ніс] — запалення слизової оболонки носа. Розрізняють гострий і хронічний Р. Риніт може бути самостійним захворюванням, що спричиняється різними мікробами, і може виникати внаслідок переохолодження. Крім того, Р. часто є симптомом ряду інфекційних захворювань (напр., грипу, дифтерії, кору та ін.). Внаслідок набрякlosti слизової оболонки в носі або у горлі виникає відчуття паління та сухості. Через кілька днів, а іноді й раніше з'являються рясні слизо-водяні виділення з носа. Заг. стан при цьому змінюється мало, т-ра звичайно нормальні або трохи підвищується (37,0—37,5° С). Водночас з'являється відчуття важкості у голові, знижується працездатність, утруднюється носове дихання. Іноді внаслідок запалення слизової обо-

лонки очей спостерігається слізотеча, знижується нюх. Особливо тяжкий перебіг Р. у дітей. Гострий Р. може перейти у хронічний. Профілактика — загартування організму. Лікування — залежно від причини, що викликала риніт.

РІНІЯ (Rhynia) — рід найдавніших вищих рослин з порядку Rhyniales класу Rhyniopsida. Обидва відомі види Р. (R. major і R. gwynne-vaughanii) існували в ранньому і серед. девоні. Р. були невеликими рослинами (до 50 см заввишки) з тонкими, циліндричними, дихотомічно розгалуженими пагонами діаметром бл. 5 мм, на кінцях яких містилися великі довгасті спорангії. За допомогою горизонтального кореневищеподібного ризомоїда з численними ризоїдами Р. розмножувалися вегетативно. Провідна система мала вигляд тонкої центр. протостелі із слабо розвиненою ксилемою, що складалася з кільчастих трахеїд. Р. були вологолюбними рослинами, утворювали густі зарості на заболочених ґрунтах.

С. В. Сябрій.

РИНКИ ЗБОЛОТА — особливі центри в капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються, де ведеться регулярна купівля-продаж золота. В орг. відношенні вони звичайно являють собою консорціуми місц. банків і спеціалізованих фірм, які поряд з торгівлею золотом провадять очищення металу й виготовляють зливки різної величини. Продавцями виступають в основному золотодобувні країни, а також власники запасів, переважно приватних; покупцями — приватні фірми й особи — ювеліри, промисловці, інвестори, тезавратори (див. Тезаврування золота) і спекулянти, іноді — центр. банки. Більшість Р. з. обслуговує попит промисловців і тезавраторів у межах своєї країни, діяльність ряду Р. з. має міжнар. характер. Через останні реалізується осн. маса золота; ввезення і вивезення його на цих ринках вільне. Найбільші Р. з.— в Лондоні, Цюриху, Сінгапурі та ін.

«РИНКОВИЙ СОЦІАЛІЗМ» — різновид сучасних антимарксистських бурж., реформістських і ревізіоністських екон. концепцій, згідно з якими соціалістична економіка розглядається як вид товарно-грошового господарства, що функціонує за законами ринкової конкуренції. Ідейно-теор. джерелами «Р. с.» є дрібнобурж. утопії 19 ст. про досягнення соціалістич. ідеалів при збереженні суспільства приватних товаровиробників (соціалісти-рікардіанці, Прудон та ін.). Концепція «Р. с.» вперше була висунута у 20—30-х рр. 20 ст. в рамках неокласичного напряму бурж. політ. економії, найбільше поширилася в кінці 60—на поч. 70-х рр.

Соціал-реформістські та ревізіоністські моделі «Р. с.» відображають вплив бурж. і дрібнобурж. ідеології на робітн. рух. В основі «Р. с.» лежить ідеалізація ринкового механізму вільної конкуренції як регулятора економіки, ототожнення раціональних пропорцій виробн. і розподілу з тими, які стихійно

В. Ф. Ріндін.

складаються під діянням *попиту і пропозиції*, неконтрольованих коливань цін. Ця концепція розглядає економіку як суму окремих підприємств, заперечує сусп. держ. власність як основу соціалізму, вирішальну роль централізованого нар.-госп. планування в механізмі соціалістичного г-ва. Одним з варіантів «Р. с.» є анархо-сіндикалістський, згідно з яким колективи підприємств ведуть виробн. за власний рахунок, самі розподіляють валовий доход, визначаючи фонд нагромадження і величину заробітної плати (включаючи частку з прибутку), відповідають за збитки тощо, тобто виступають фактично груповими власниками. В. І. Ленін характеризував анархо-сіндикалістську вимогу передачі ф-к, з-дів робітникам, які на них працюють, як величезне перевернення соціалізму (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 452). Неспроможність концепції «Р. с.» зумовлюється її відривом від реальних умов сучас. виробн., сусп. характер якого вимагає сусп. власності, планомірності розвитку нар. г-ва, коли механізм ринкових відносин уже не може забезпечити повного використання ресурсів, реалізацію досягнень наук.-тех. революції, створення відповідної *інфраструктури* тощо, а також принциповою несумісністю соціалізму з ринком робочої сили і *капіталу*, груповою власністю. Здійснення на практиці ідей «Р. с.» в соціалістичному суспільстві не могло б не привести до диспропорцій, безробіття, інфляції, відродження ринкової стихії з її неминучими тенденціями до реставрації капіталізму. «Р. с.» використовується імперіалізмом, антисоціалістичними силами для боротьби проти наук. комунізму і реального соціалізму.

B. M. Mazur.
РИНОК — сфера обміну як система товарно-грошових відносин виробників і споживачів матеріальних благ і послуг. Р. виникає на основі сусп. поділу праці та спеціалізації виробників, розвитку товарного виробництва. Його місткість залежить від обсягу виробн. товарів і рівня купівельної спроможності споживачів. Характер ринкових відносин визначається сусп. ладом країни, панівними виробничими відносинами. Існування двох сусп.-екон. систем зу-

мовлює два типи Р.— капіталістичного і соціалістичного. Залежно від тер. сфери та розмірів розрізняють зовн. Р., який включає: всесвітній Р.— сфера торг.-екон. зв'язків д-в двох систем, світовий капіталістичний ринок і світовий соціалістичний ринок, та внутр. Р.— національні (загально-держ.) Р. і місцеві Р. Існують також Р. нафти, Р. зерна тощо. У вузькому значенні Р. наз. місце продажу товарів. Найвищого розвитку ринкові відносини досягають за *капіталізму*, де товарне виробн. набуває заг. і всеохоплюючого характеру, а товарами стають не тільки продукти праці, а й робоча сила людини. За цих умов Р. виступає єдиною формою екон. зв'язків між відособленими товари-виробниками, регулятором розподілу капіталів і робочої сили між галузями нар. г-ва, пропорційного розвитку. Поряд з товарним Р. засобів виробн. і засобів споживання за капіталізму існують Р. позичкового капіталу і Р. робочої сили. Для капіталістичного Р. характерні анархія і стихійна гра цін, гостра конкурентна боротьба і постійно зростаюча суперечність між ростом виробн. і вузькістю купівельної спроможності трудящих, що виявляється в загостренні проблеми реалізації, кризах надвиробництва тощо. В країнах капіталу небачених масштабів набула *інфляція*. Крива зростання інфляції стає дедалі крутішою, а звідси ускладнюється і проблема внутр. Р. Разом з тим посилюється боротьба між імперіалістичними д-вами за зовн. Р., за джерела сировини й енергії. Сучас. імперіалізм до краю загострив проблему Р. в цілому. Докорінно змінюються характер і роль ринкових відносин за соціалізму, де панує сусп. власність на засоби виробн. і здійснюється загальнодерж. регулювання економіки. Р. за соціалізму перестав бути всеохоплюючим, з його сфери вилучені земля, її надра, ліси, води, з-ди, електростанції тощо. Перестала бути товаром робоча сила. Соціалістичний Р., як і суспільне відтворення в цілому, розвивається за єдиним загальнодерж. планом, не знає анархії і конкуренції, вільного коливання цін. Він підпорядкований досягненню найвищої мети соціалізму — неухильному підвищенню нар. добробуту. Місткість соціалістичного Р. постійно зростає на основі розширення виробн. і підвищення купівельної спроможності населення. Про це свідчить динаміка роздрібного товарообороту. В СРСР 1970 він становив 159,4 млрд. крб., 1981 — 293,9 млрд. крб.; в УРСР відповідно — 27,5 млрд. крб., 48,8 млрд. крб. Внутр. Р. поділяють на організований і неорганізований. До організованого Р. належать система матеріально-технічного постачання, держ. закупівлі с.-г. продукції, держ. і кооп. торговля товарами нар. споживання. Тут у плановому порядку встановлюються товарні фонди, їхня структура, діє система планових цін. Неорганізованим Р. є колг. торговля, де продавцями виступають колгоспи й колгоспники, які реалізують

лишки продуктів безпосередньо населенню. Ціни на колг. Р. встановлюються за домовленістю між продавцями та покупцями залежно від *попиту і пропозиції* на ті чи ін. товари. Держава впливає на ціни колг. Р. через розширення держ. і кооп. торговлі та підтримання стабільності роздрібних цін. XXVI з'їзд КПРС поставив відповідальні завдання щодо вдосконалення ринкових відносин, поліпшення організації матеріально-тех. постачання і держ. закупівель с.-г. продукції, посилення їхнього впливу на ефективність виробн., дальнього розвитку рад. торговлі як важливого фактора підвищення добробуту рад. людей.

Lіт.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981.

B. O. Хилько.

РИНОК ПЛОЩА у Львові — архітектурний ансамбль 14—19 ст. Утворена після 1352. В плані прямокутна (142×129 м). Дерев'яну й муровану забудову 14—15 ст. у стилі готики знищено по-жежею 1527. Збереглися будинки в стилі доби Відродження з тривіконними фасадами, з надбудовами 4-х поверхів у стилі бароко (18 ст.), у стилі класицизму (19 ст.), у стилі модерн. У центрі площі була ратуша з вежею (15 ст., перебудовано в кін. 16 ст.; не збереглася). Існує ратуша — в стилі класицизму (1827—35, арх. Й. Маркль, Ф. Трешер), з вежею (1851, арх. Й. Зальцманн). Поблизу ратуші встановлено чотири фонтани (кін. 18 ст.) у стилі класицизму з скульптурами Нептуна, Діани, Адоніса й Амфітрити (скульптор Г. Вітвер). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Львів*, т. 6, с. 448—449; а також до ст. *Львів*, т. 6, с. 267.

Lіт.: Площа Ринок у Львові. Фотоальбом. Львів, 1977. Г. Н. Логвин.

РИНОК ПОЗИЧКОВИХ КАПІТАЛІВ — за капіталізму грошовий ринок для надання капіталів у позичку. Єдиність Р. п. к. є наслідком не лише спільноті грош. форм, в якій капітал виступає на ринку як *товар*, а й результатом високого рівня пропонування *позичкового капіталу*, що акумулюється кредитною системою. Для Р. п. к. характерна різноманітність форм і методів передачі капіталів у позичку. Позичальниками на Р. п. к. виступають торг.-пром. фірми, банки та ін. кредитно-фінанс. ін-ти, біржові спекулянти, урядові установи й агентства. Важливим показником становища на Р. п. к. є процентні ставки.

РИНОЛОГІЯ [від грец. φίλος (φίλος) — ніс і λύση — вчення] — розділ оториноларингології, що вивчає анатомію, фізіологію, патологію носа, розробляє методи лікування і профілактику його захворювань.

РИНОСКОПІЯ [від грец. φίλος (φίλος) — ніс і σκοπέω — розглядаю] — інструментальний метод дослідження носової порожнини. Розрізняють передню, середню та зад-

Ринок площа у Львові.

ю Р. Для Р. застосовують т. з. носові дзеркала. Освітлюють носову порожнину при Р. світлом, відбитим від спец. рефлектора, закріпленого на лобі в лікаря. Передню Р. застосовують для огляду передніх відділів носових ходів, середню — глибоких відділів носа, задню — при огляді носоглотки та задніх відділів носа.

РИРПРОЕКЦІЙ МЕТОД (від англ. gear — задній і проекція) — метод комбінованого кінонімінання, за яким реальний об'єкт знімають на фоні раніше зафікованого (на плівці, стрічці) зображення, що його проєціють на просвічуваний кіноекран (рірекран), розміщений за об'єктом. Динамічні сюжети фону відтворюють на екрані ма-лошумними кінопроекційними апа-ратами (рірпроекторами) з вели-ким світловим потоком, проекцію статичних зображень одержують за допомогою діаскопів з потужни-ми джерелами світла і водяною або повітряною системою охолоджуван-ня. При зніманні комбінованого кадру (частота знімання — зви-чайно 24 кадр/с) кінонімальний апарат встановлюють так, щоб вісь його об'єктивів і вісь об'єктивів рір-проектора були на одній прямій. Щоб час експонування (див. Ек-спозиція) комбінованого кадру збігався з часом проєціювання фону, приводи апаратів мають дія-ти синхронно і синфазно. Р. м. дає змогу одержувати комбіновані зображення достатньої різкості при невеликій глибині різкості об'єктивів кінонімального апара-та. До того ж актори мають мож-ливість (на відміну від ін. спосо-бів комбінованого кінонімінання), спостерігаючи на екрані зображення, координувати з ним свої дії; оператор бачить у процесі зніман-ня весь комбінований кадр. В разі потреби Р. м. поєднують з ін. методами комбінованого кіно-німінання (напр., перспективного суміщення методом). При створен-ні комбінованого телевізійного зо-браження застосовують електрон-ний метод рірпроекції — з вико-ристанням швидкодіючого елек-tronного перемикача відеосигналів зображеній (фону, об'єкта).

РІС (Oryza) — рід однорічних і багаторічних рослин родини зла-кових. Походить з Пд.-Сх. Азії. Бл. 28 видів, пошири, переважно в тропіках та субтропіках. В куль-турі — здебільшого Р. посівний, або культурний (*O. sativa*) — од-норічна рослина, заввишки 50—200 см (у вирощуваних на Україні сортів — до 80—140 см), одна з найважливіших і найдавніших продовольчих культур. Світове виробництво зерна Р. 1978 становило 376,4 млн. т (лише на 65,0 млн. т менше, ніж пшениці). Коренева система мичкувата, має добре роз-винену повітродносну тканину — аренхіму, яка з'єднується з арен-хімою піхви листка; через неї під час затоплення посівів до коренів рослин надходить кисень по-вітря. Стебло (соломина) пряме, у деяких сортів іноді гілкується. Листки лінійно-ланцетні. В місці переходу листка в піхву є невеликий прозорий відросток-язичок, а по боках — вушка, які охоплюють

стебло (за цими ознаками молоді рослини Р. відрізняють від зліс-них бур'янів — плоскіх). Суцвіття — пряма або похила волоть, колоски одноквіткові. Квітки дво-статеві. На відміну від ін. злаків вони мають 6 тичинок. Самозапи-лювач, але можливе й перехресне запилення. Плід — зернівка, вкри-та лусочками, при достиранні не осипається. Очищено від плівок зерно містить 14% води, 75,2% вуглеводів (переважно крохмаль), 7,7 — 10% сирого білка, 1,5 — 2,5% жиру, до 12,5% клітковини, 4,5 — 5% золи. З рису-сирцю виго-тovляють рисові крупи. В Китаї, Індії, Японії та ін. країнах Р. є осн. продуктом харчування. З ри-сової соломи виготовляють папір, капельюхи, кошики тощо. Урожайність зерна Р. по УРСР в 1980 пе-ревищила 40 ц/га, у Кримській області — 50 ц/га, окремі г-ва — передовики збирати по 60—65 ц/га. На Україні районовано на 1983 сорти: Горизонт, Дунай, Краснодарський 424, Малиш, Спальчик. Посівна площа Р. на Україні в 1981 становила 34,7 тис. га.

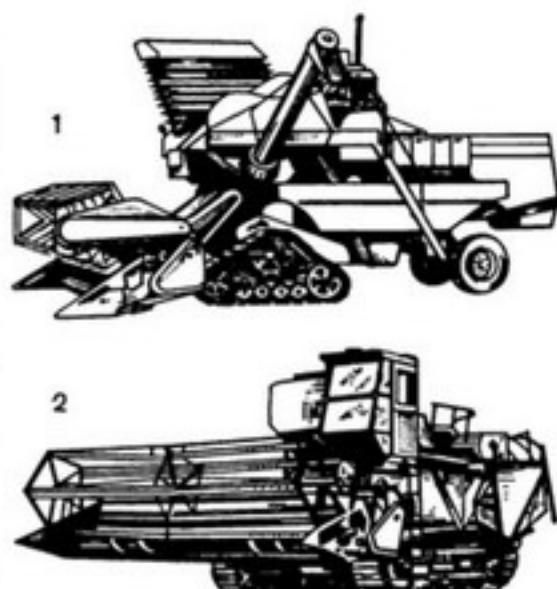
Lit.: Розин С. Я. Рис на Украине. К. — Х., 1950; Кацан А. А. Выращивание риса на юге Украины. К., 1965; Круп'яні культури. К., 1968; Лактюнов Б. І. Досвід вирощування рису на Україні. К., 1968; Диденко В. П. Освоение новых земель под рис. Алма-Ата, 1979.

О. О. Собко.

РИСБЕРМА (голл. rijstberm, від rijst — прут, хворостина та berm — вал, насип) — водопроникна частина кріплення річища каналу або річки в межах водоскидної споруди (зокрема, водозливної греблі) безпосередньо за водобоєм; скла-дова частина флютбета. Рисбер-мою запобігають розмиванню річи-ща, гасять енергію потоку, вирів-нюють і знижують швидкість його. Нею гасять також напір фільтра-ційного потоку в основі споруди і запобігають мех. супозиї грунту основи. Частину Р., що примикає до водобою, роблять з бетонних плит і масивів, бетонних і залізобе-тонних плит, з'єднаних гнуцкою арматурою, а також із зрубів, заповнених каменем; кінцеву її ча-стину — з габіонів, фашин, кам'я-ної накиді тощо.

РИСОВА ЖНИВАРКА — маши-на для скошування і укладання у валки рису, а також зернових

Рисозбиральні комбайни:
1 — СКПР-6; 2 — СКД-6Р.

культур при роздільному збиран-ні. На Україні, як і в ін. зонах вирощування рису, використову-ють Р. ж. марки ЖНУ-4,0 — навіс-ну на трактори ДТ-75 і Т-74. Осн. робочі органи Р. ж., як і ін. жни-варок, взаємозамінні. Продуктив-ність 1,6 га за годину.

С. О. Карпенко.

РИСОВІ БУНТІ — масові ре-волюції, виступи япон. трудящих у серпні — вересні 1918. Відбувались під впливом Великої Жовти. соціалістичної революції. Безпо-середнім поштовхом до «Р. б.» було спекулятивне підвищення влас-тими цін на рис. В «Р. б.» брало участь, за деякими даними, бл. 10 млн. чол. Під час бунтів учасники руху захоплювали склади рису, спалювали поліцейські діль-ници тощо. «Р. б.» було придушене за допомогою військ.

РИСОЗБИРАЛЬНІ КОМБАЙНИ

— машини для збирання врожаю рису, зернових, зернобобових і інших важкообмолочуваних куль-тур в зонах підвищеної вологості. Р. к. застосовують як при прямо-му комбайнуванні, так і при роз-дільному збиранні врожаю. Про-мисловість СРСР постачає с. г. Р. к., які є рисозбиральними мо-дифікаціями зернозбиральних ком-байнів «Колос» і «Сибірськ». Про-пускна спроможність їх 6 кг/с. На Р. к. встановлено молотильні апа-рати з двома барабанами: штифто-вим (зубчастим) і бильним, що забезпечує повний вимолот зер-на. В рисосіючих г-вах поширені Р. к., які випускає Таганрозький комбайнів завод, марки СКПР-6 на пневматичних ведучих колесах та із змінним напівгусеничним хо-дом (мал.), і комбайн СКД-6 на гусеничному ходу марки СКД-6Р (мал.) виробництва Краснояр-ського комбайнівого заводу. На комбайнах СКПР-6 встановлено дизельний двигун потужністю 150 к. с., а на комбайні СКД-6Р — по-тужністю 120 к. с.

С. О. Карпенко.

РИСОРДЖИМЕНТО (італ. Ri-sorgimento, букв.— відродження) — нац.-визвольний рух італ. на-роду з кінця 18 ст. до 1861 (оста-точно завершився 1870) за воз'єднання країни і знищенння австрій-ського гніту. Об'єктивним змістом Р. була боротьба проти феод-абсолютистських порядків, за ут-вердження в Італії бурж. ладу. Р. очолила неоднорідна за своїм соціальним складом буржуазія. Керівну роль відігравали лібера-ли, які виражали інтереси великої буржуазії і ліберального дворянства та вимагали об'єднання Італії під владою Савойської династії або папи римського. Демократи, що захищали інтереси дрібної та серед. буржуазії, боролися за об'єднану Італію у формі демократич-ної республіки. Проте в ході боротьби бурж. демократи вияви-лися неспроможними здійснити бурж.-демократичні перетворення в країні (див., напр., Революція 1848—49 в Італії). Тому Р. закін-чилося утворенням 1861 об'єднаної Італ. д-ви у формі конституцій-ної монархії. Другим Р. назива-ють визвольну боротьбу італій-ського народу 1943—45 проти нім-

Валовий збір рису
в СРСР (1980)

Республіки	Збір. млн. т
СРСР	2,79
в т. ч	
РРФСР	1,47
УРСР	0,15
Каз. РСР	0,61
Узб. РСР	0,51

Рис посівний:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — волоть ос-
тистої форми; 3 — вол-
оть безостої форми;
4 — квітка без лусок;
5 — квітка з лусками.

РИС-СИРЕЦЬ

Рисунок.
Ж.-О. Д. Енгр. Портрет
Н. Паганіні. Олівець.
1819. Музей міста
Бонни. Франція.

Рисунок.
В. А. Фаворський.
Пушкін-ліцеїст. Олі-
вець. 1934. Всесоюзний
музей О. С. Пушкіна в
Москові

Рисунок.
К. М. Ломікін.
Рисунок. Вугіль. 1973.

фашист, окупантів та італійських фашистів. Т. Г. Солтановська.

РИС-СИРЕЦЬ — нешеретоване зерно посівного рису; сировина для одержання рисових крупів. Р.-с. містить (у %) білків 7—10, крохмалю 65—75, жиру 1,5—2,5, клітковини 2,5—12,5, золи 4,5—5. Технологічні властивості Р.-с. характеризуються плівчастістю, скловидністю, тріщинуватістю і вмістом домішок у зерні. П л і в ч а с - т і с т ь Р.-с. (процентне відношення ваги квіткових плівок до ваги зерна) у вітчизняних сортів рису коливається від 17 до 3,5%; чим вона менша, там вища якість зерна. С к л o v i d n i s t ь R.-s. (процентне відношення ваги скловидних зерен до ваги всіх зерен зразка) характеризує структурно-мех. властивості зерна. Чим вища скловидність Р.-с., тим більше одержують з нього крупів високої якості. Т r i s h i n u v a t i s t ь R.-s. (процентне відношення ваги зерен з надтріснутим ендоспермом до ваги всіх зерен зразка). Чим вона більша, тим менший вихід цілих крупів вищого, 1-го й 2-го сортів, більший вихід дроблених крупів. Д о m i s k i i , особливо важко відокремлювати (плоскуха рисова крупноплідна) і пожовклі зерна рису, ускладнюють технол. процес, знижують вихід крупів вищих сортів або роблять їх виробництво зовсім неможливим. Плівчастість й скловидність Р.-с. залежать від сорту вирощуваного рису, а вміст домішок і тріщинуватість — від умов вирощування, збирання урожаю й післязбиральної обробки зерна.

О. С. Зубко.

РИСТИЧ (Ristić) Йован (13.II 1831, Крагуєвац — 5.IX 1899, Белград) — серб. державний і політ. діяч, історик. Істор. освіту здобув у Франції і Німеччині, доктор філософії (з 1852). В 1861—67 — серб. посланик у Туреччині. За князювання Мілана Обреновича (див. Обреновичі) — один з регентів (1868—72), ініціатор конституції 1869, що обмежила владу князя. В 1873, 1878—80, 1887 — прем'єр-міністр Сербії. В 1889—93 — один з регентів при кн. Олександру Обреновичі. Представляв Сербію на Берлінському конгресі 1878. Автор праць з сербської дипломатичної історії 19 ст.

РИСУНОК, малюнок — 1) Один з основних засобів зображення видимого світу в образотворчому мистецтві. Передає обриси, форму, структуру фігур і предметів, їхнє розташування у просторі. Досконалість (точність, виразність, емоційність) Р. є основою майстерності в усіх галузях образотворчого мистецтва.

2) Зображення, виконане від руки на площині (тепер переважно на папері, в стародавньому світі — на папірусі, в середні віки — на пергаменті) сухими (вугіль, графіт, сланець, крейда, металевий штифт), або рідкими (туш, чорнило, акварель, сепія, бістр) матеріалами. Р. виконує художню або прикладну (креслення, план, схема) функцію. В першому випадку є різновидом графіки. 3) Окремий художній твір. Може мати самостійне мистецьке значення (станковий Р., ілюстрація, карика-

тура, плакат) або відігравати допоміжну роль у процесі виконання твору живопису, графіки, скульптури, архітектури, декоративного мистецтва (начерк, етюд, ескіз). Худож. Р. відомий з часів первісного суспільства (наскельні зображення людей, тварин, сцен праці). В старод. Шумері, Єгипті, Китаї, Індії, Греції і Римі; у Візантії, в Київ. Русі, в Зх. Європі доби середньовіччя і Відродження досконале опанування Р. було першою і основною передумовою майстерності художника. Відомими майстрами Р. були Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело — в Італії, А. Дюрер, Л. Кранах, Г. Гольбейн Молодший — в Німеччині, Ф. Клуе — у Франції; в 17—18 ст.: Рембрандт — в Голландії, П. П. Рубенс — у Фландрії; Н. Пуссен — у Франції, У. Гогарт — в Англії; в 19—20 ст.: Ф. Гойя — в Іспанії, Ж. О. Д. Енгр, О. Дом'є — у Франції, А. Менцель, Г. Цілле — в Німеччині, Я. Матейко — у Польщі, Е. Дега, П. Пікассо, А. Матісс — у Франції, М. Швабінський — в Чехословаччині, Сюй Бейхун — в Китаї, та ін. В Росії розквіт мистецтва Р. припадає на 2-у половину 18 — поч. 19 ст. У ньому значну роль відіграли викладачі петерб. АМ — А. Лосенко, Г. Угрюмов, О. Іванов, К. Брюллов. Серед значних рос. майстрів Р. дожовтневого часу — О. Кіпренський, П. Федотов, П. Чистяков, І. Рєпін, В. Серов, М. Врубель; рад. часу — Г. Верейський, Д. Митрохін, В. Фаворський, Кукринікси, Д. Шмаринов, Є. Кибрик.

Мистецтво Р. на Україні успадкувало традиції Візантії та Київ. Русі. На основі попередньо виконаних Р. виконувалися фрески, мозаїки, ікони, різьбилися рельєфи. Як самостійна галузь графіки Р. на Україні найраніше виділився в мистецтві книги — мініатюри орнаментального, портретного і сюжетного характеру. З 16 ст. всі гравюри в укр. книгах виконувалися на основі заздалегідь створених Р. З 15 ст. на Україні розвивався станковий Р. Найкращі взірці Р. дали художні школи і майстерні при монастирях, зокрема при Києво-Печерській лаврі (див. «Кужбушки»). Значні досягнення в галузі укр. Р. 19 — поч. 20 ст. можна простежити в творах Т. Шевченка, В. Боровиковського, І. Сошенка, Л. Жемчужникова, Д. Безперчого, К. Трутовського, П. Мартиновича, М. Пимоненка, М. Мурашка і О. Мурашка, К. Устияновича, М. Івасюка, С. Васильківського. В укр. рад. образотворчому мистецтві Р. відзначається широким розмаїттям тем і жанрів. Р. велику увагу приділяли І. Їжакевич, О. Сластион, Г. Нарбут, М. Жук, Ф. Кричевський, О. Шовкуненко, К. Трохименко, Г. Пустовійт, О. Павленко, В. Седляр, І. Плещинський, К. Єлева, В. Кацяян, О. Кульчицька. Серед сучас. майстрів — М. Дерегус, С. Григор'єв, Г. Меліхов, Т. Яблонська, Г. Якутович, О. Данченко. Іл. див. також на окр. акр.. с. 448—449.

Літ.: Сидоров А. А. Рисунок старих русских мастеров. М., 1956; Советская графика. 1917—1957. [Альбом]. М..

1957; Гращенко В. Н. Рисунок мастеров итальянского Возрождения. М., 1963; Агамирова А. А., Глуховская Р. А. Советский станковый рисунок. Первая Всесоюзная выставка. Альбом. М., 1981. Д. В. Степовик.

РИСЬ (*Felis lynx*) — хижий ссавець роду *кіт*. Довж. тіла 82—105 см, маса 8—20 кг, іноді до 32 кг. Вуха з китицями на кінцях, по боках голови — широкі баки, ноги відносно довгі, хвіст короткий (довж. 20—31 см), ніби обрубаний. Волосяний покрив густий, м'який, забарвлення від полово-димчатого до іржастого з темними плямами на спині й кінцівках. Самка навесні після 9—10 тижнів вагітності народжує 2—3 малят. Р. живиться переважно дрібними тваринами (у т. ч. її свійськими і промисловими). Поширені в лісовій зоні Європі та Пн. Америки, в гірських лісах Кавказу, Малої і Серед. Азії та Тібету, в УРСР — в Карпатах і пн. р-нах Волин., Ровен., Житомир., Черніг. областей. Р.— хутровий звір, але в зв'язку з нечисленністю пром. значення його невелике; подекуди шкодить тваринництву і мисливському г-ву. Туркменська Р. включена у Червону книгу СРСР. Іл. с. 382.

РИСЬ — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря 3,1 візуальної величини. Видно на всій території СРСР протягом року (найкраще — в січні й лютому). Див. карту до ст. Зорянє небо.

РИТМ (від грец. ῥυθμός — розміреність, узгодженість) — форма перебігу в часі якихось процесів. Р. у мові — звукова організація мови, здійснювана за допомогою різного роду змін і протиставлень висоти тону, інтенсивності, тривалості, чергування фонетично однакових (або різних) складів тощо. Напр., в укр. мові закономірно чергуються наголошенні й ненаголошенні склади, ненаголошенні склади різного ступеня тривалості й інтенсивності, у латинській — довгі й короткі склади тощо. Р. мови лежить в основі віршування, прози є своя ритмічність. Ритмічна будова звукового ладу худож. творів літератур різних народів залежить від своєрідності фонетичної системи їхньої мови. Див. також Віршування, Народне віршування, Ритміка.

Р. у музиці виявляється в організованому чергуванні звуків різної тривалості; є одним з основних виражальних і формоутворюючих засобів, обов'язковим елементом муз. інтонації. Основою його організації є метр (див. Метр у музичні). Р.— важливий фактор відтворення емоційних процесів, відзначається різноманітністю. Існують певні ритмічні формулі і звороти, характерні для тієї чи іншої національної музики, окремих музичних жанрів.

В архітектурі Р.— засіб створення гармонійної композиції архітектурного твору та його емоційної виразності. В архіт. ансамбліях Р. досягається розміщенням на тер. забудови будівель різних розмірів.

В образотворчому мистецтві ритмічна побудова зображення (див. Орнамент) дося-

гається за допомогою різних елементів симетрії, а також чергуванням або зіставленням елементів композиційного характеру (повторенням кольорів, рельєфних форм, переплетенням ліній). Р. є одним з головних засобів художньої виразності. В кіно необхідний Р. створюється протяжністю кадрів, монтажем тощо.

РІТМІКА (від грец. *ρύθμικός* — розмірений) — 1) Наука про ритм. 2) Сукупність усіх ритмічних особливостей, характерних для окремого гвору, творчості композитора в цілому, муз. жанру, стилю тощо. 3) Р. в поетиці — розділ віршознавства, що вивчає ритмічні особливості кожного віршового рядка, які надають творові музичності і мовної динамічності, не порушуючи обраного розміру (див. *Метр*). Р. певного письменника називають систему всіх його ритмічних засобів, а також їх систематику, напр., Шевченкова ритміка, ритміка Маяковського. 4) Система фізичних вправ під музику для розвитку почуття ритму.

Літ.: Ковалевський В. В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. К., 1960.

РІТМІЧНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА — додержання за обсягом і часом рівномірного й безперебійного виготовлення і випуску продукції в передбачених співвідношеннях, номенклатурі та якості, відповідно до плану на основі чіткої злагодженості робіт на всіх дільницях підприємства. Виробничий ритм залежить від типу виробництва. В масовому виробн. він характеризується рівномірним випуском однакової кількості продукції, що виготовляється на даний потоковій лінії, через встановлений інтервал часу (такт). Серійному виробн. властиві періодичність і черговість виготовлення (запуску і випуску) певної партії виробів або деталей. Виробничий ритм дрібносерійного та одиничного виробн. характеризується регулярним повторюванням протягом календарного часу (квартал, рік) виконання в оптимальних співвідношеннях різних видів робіт, необхідних для виготовлення продукції у встановлені відповідно до плану строки. Осн. передумовами Р. є чітка організація праці та оперативно-планової роботи на підприємстві, встановлення оптимального розміру партій, періодичність запуску партій в обробку, а також створення необхідних матеріальних запасів і заготовок на всіх стадіях виробничого циклу. Р. — важлива умова і показник ефективності соціалістичного виробництва.

С. М. Бухало.

РІТОН (грец. *ρύτον*) — стародавня посудина для пиття (найчастіше для вина) у вигляді рога з невеликим отвором у нижній вузькій частині. Р. виготовляли з металу, глини, рогу тощо, прикрашали рельєфними і гравірованими зображеннями. Посудини з рогу, подібні до Р., відомі з часів палеоліту. Іл. див. до ст. *Nisa*, т. 7, с. 387.

РІТОР (грец. *ρήτωρ*) — 1) Оратор і учитель красномовства у Старод. Греції (з 5 ст. до н. е.) та Старод. Римі. Видатні Р.: *Сократ*, *Ціцерон*, *Квінтіліан* та ін. 2) Оратор, що говорить багато і пишномовно. 3) Учитель по класу риторики — на Україні в братських школах і в Росії 18—19 ст. — в духовних семінаріях. Іноді Р. називали також учнів братських шкіл і духовних семінарій по класу риторики.

РІТОРИКА, реторика [грец. *ρήτορική* (*τέχνη*)] — 1) Наука красномовства. Виникла у Стародавній Греції; розробила багато стилістичних прийомів, риторичних *фігур*, які стали надбанням не тільки ораторської, а й художньо-літ. мови. Міркування щодо риторичного стилю зустрічається в *Ізборниках Святослава* (1073, 1076). Видатними ораторами були давньорус. письменники *Іларіон і Кирило Туровський* (11—12 ст.). Праці з теорії і практики красномовства створили письменники і викладачі Київської академії *І. Галятовський*, *Ф. Прокопович*, *Г. Кониський*, *М. Довгалевський* та ін. З кінця 16 ст. у братських школах на Україні Р. викладалася разом з поетикою (пітикою).

2) Переосно Р. — зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство.

РІТОРІЧНІ ФІГУРИ — особливі інтонаційно-сintаксичні засоби, якими досягається підсилення емоційного впливу ораторської та художньої мови. Розрізняють кілька видів Р. ф.: риторичне звертання (напр., «О мій русівий Прометею, загублений в почах війни!» — А. Малишко), риторичне запитання («Хто од нас у світі дужчий? Із яких країн?» — П. Тичина), риторичний оклик («Буде бите царями сіянес жито!» — Т. Шевченко), риторичні ствердження і заперечення («Так, була моя пісня палка!» — Леся Українка), анафора, епіфора, інверсія та ін. Див. також *Фігура стилістична*.

Ф. Д. Пустова.

РІТУАЛ (від лат. *ritualis* — обрядовий) — вид обряду, норма поведінки, що історично склалася або спеціально встановлена за якої способом виконання дій суверено канонізований і має символічний характер. Р. здійснюють переважно в урочистій обстановці, вони пов'язані з церемонійними формами офіц. поведінки (напр., дипломатичний Р.), а також з виконанням обрядів у побутов. відносинах. Особливо широко використовує Р. релігія для зміщення у вірючих реліг. почуттів і поглядів. У соціалістичному суспільстві Р. набув якісно нового змісту. В СРСР розвивається рад. громадян. Р., який відповідає сучас. ідейно-естетичним вимогам. Він супроводжує урочисті події та обряди, зокрема, всенар. свята, реєстрацію шлюбу, народження дитини, посвячення молоді в робітники.

РІТУАЛ у біології — складна природжена форма поведінкового акту, що виробилася в процесі еволюції певного виду тварин; виявляється під час стілкування тварин, як правило, з іншими особинами виду; має значення в продовженні виду. Р. характеризується рядом рухів тіла, які повторюються через певні проміжки часу і в певній послідовності,

часто супроводжуються певними голосовими (співи, крики) або інструментальними (барабанний дріб дятла) звуками, виділенням специфічних для виду запашних речовин (феромонів) тощо. Р. тварин особливо виявляється під час охорони певної ділянки (місця нересту, гнізда), першої зустрічі з особиною протилежної статі, спарювання або нересту тощо. При цьому тварини обох статей приймають певні пози. На початку ритуального періоду у багатьох тварин, переважно у самців, з'являються яскраве забарвлення, додаткові ділянки шкіри (напр., гребінь у тритона) або оперення (напр., «комір» кулика-турухтана) та ін. зміни, що приваблюють особину протилежної статі.

Літ.: Никольский Г. В. Экология рыб. М., 1974; Мантейфель Б. П. Экология поведения животных. М., 1980.

Л. О. Смогоржевський.

РІТХЕУ Юрій Сергійович (н. 8.III 1930, с. Улен, Чукот. нац. округ, тепер Чукот. авт. округ) — чукот. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Пише чукот. та рос. мовами. Друкується з 1946. Автор збірок оповідань «Люди нашого берега» (1953), «Чукотська сага» (1956), «Люди північного сяйва» (1969); трилогії «Час танення снігів» (1958—67), романів «У долині Маленьких Зайчиків» (1962), «Айвангу» (1964), «Іній на порозі» (1970), «Метальница гарпуна» (1971), «Кінець вічної мерзлоти» (1977), повістей, нарисів, збірок віршів, кіносценаріїв, творів для дітей, публіцистичних статей. У своїх творах Р. показав перехід раніше відсталих малих народів Півночі (чукчів, ескімосів та ін.) до нового соціалістичного життя. Виступає як перекладач. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— Люди нашого берега. К., 1955; Ім'я людини. К., 1958; Прощання з богами. К., 1961; Айвангу. К., 1969; Сон на початку туману.— Іній на порозі. К., 1981; Роз. перекл.— Нунивак. М., 1963; Голубые песцы. М., 1964; Самые красивые корабли. М., 1968; В долине Маленьких Зайчиков.— Везёт и Агнес. Л., 1972; Когда киты уходят. Л., 1977; Белые снега. М., 1980.

М. М. Плісецький.

РИФЕЙ [від лат. *Rip(h)aei* топtes — Рифейські гори (давня назва Уральських гір)] — етап геол. історії розвитку земної кори у пізньому протерозої та відклади, що утворилися в той час. Почався бл. 1650 млн. років тому, тривав бл. 1100 млн. років, до кембрійського періоду (див. *Кембрійський період і кембрійська система*). Виділив рифейські відклади М. С. Шатський 1945. Р. поділяють на ранній, середній, пізній і термінальний (або кудаш та венд). Перша половина Р. у тектонічному відношенні була спокійною. Платформенні області в межах сучас. території Рад. Союзу були зайняті переважно мілководними мор. басейнами, в яких нагромаджувалися теригенні відклади, а також запоняки і доломіти. Значні простори являли собою суходоли. В геосинкліналях, що були на місці нинішніх Уральських і Алтайських гір, Саян, Єнісейського кряжу та ін., формувалися потужні (до

Ю. С. Ритхеу.

Рисунок.
К. М. Єлєва.
Хата в Каневі. Рисунок з серії «Кіев—Канів». 1945—50.

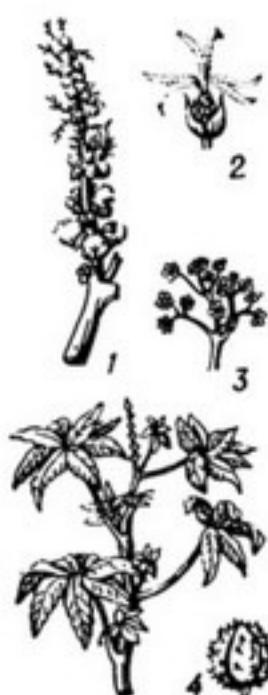
Рисунок.
С. М. Прохоров.
Хлопчик. Олівець. 1933.
Харківський художній музей.

Рисунок.
А. Ф. Рибачук.
Це буде сарафан.
Вугільний олівець.
пастель. 1955—56.

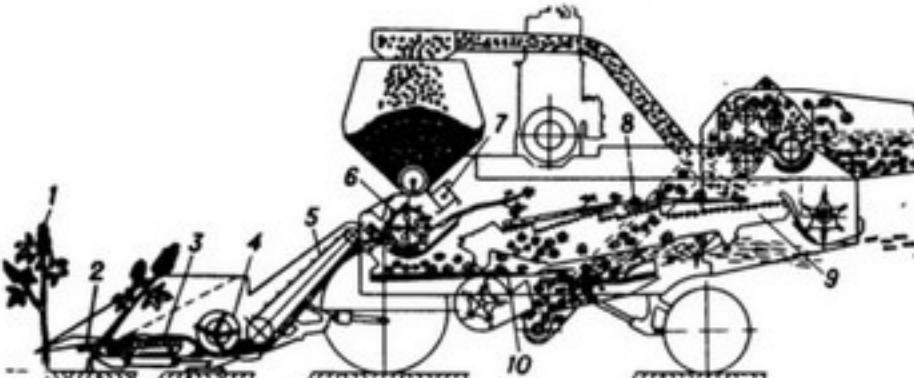

Риф.

Рицина:
1 — квітуча гілка;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка;
4 — плід.

Технологічна схема роботи рициноабірального комбайна ККС-6:
1 — кущ рицини; 2 — різальний апарат; 3 — транспортна дошка; 4 — шнек; 5 — похилий транспортер; 6 — молотильний барабан; 7 — проміжний бітер; 8 — вичісувальний апарат; 9 — соломотряс; 10 — стрясна дошка.

15 тис. м) товщі теригенно-карбонатних і вулканогенних геол. відкладів. У кінці Р. відбулася байкальська складчастість (див. Докембрійські епохи складчастості), внаслідок якої збільшилися площи платформ. Рослинний світ Р. представлений синюзеленими водоростями. Значне місце належало зализобактеріям. У 2-й половині термінального Р. (венді) значно поширилися безхребетні, що не мали зовн. скелету (деякі представники кишковопорожнинних, членистоногих, плоских червів, кільчастих червів та ін.), а також евкаріотні (див. Евкаріоти) водорости. Вважають, що у Р. був аридний клімат, у 2-й половині в окремих районах — льодовиковий. На Україні відклади Р. (пісковики, алевроліти, базальти, туфи) поширені в межах Волино-Подільської плити і Галицько-Волинської синеклізи. Їх використовують як буд. матеріали, сировину для кам'яного літва, як жорнове і точильне каміння. З рифейськими відкладами пов'язані невеликі родовища горючих сланців. Див. також Протерозойська ера і група. Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 2. К., 1971; Келлер Б. М. Рифей и его место в единой стратиграфической шкале докембрия. «Советская геология», 1973, № 6. В. В. Кир'янов.

РИФИ, риф — берберський народ (див. Бербери), який населяє гірську область Риф на півночі Марокко. Чисельність — 900 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до берберських мов; другою мовою Р. є арабська. За релігією Р. — мусульмани-суніти. На поч. 8 ст. Р. були завойовані арабами. В 17—18 ст. і особливо в 19 — 1-й пол. 20 ст. Р. зазнавали гніту франц. та ісп. колонізаторів. У 1921—26 вели проти них геройчу нац.-визвольну боротьбу (див. Рифська республіка). Осн. заняття — землеробство.

РИФИ (голл. rif, одн.) — пасма підводних або невисоких надводних скель на мілководді. Р. утворюються при розмиві дна і берегів, а також внаслідок нагромадження скелетів колоніальних коралів (див. Коралові рифи), молюсків, водоростей тощо. Розрізняють Р. бар'єрні, берегові, кільцевидні (атоли).

РИФСЬКА РЕСПУБЛІКА — військ.-політ. об'єднання племен гірської області Риф у Пн. Марокко, створене в ході нац.-визвольної війни рифських племен 1921—26 на чолі з Абд аль-Керімом проти ісп. колонізаторів. 27.V 1926 Р. було розгромлено об'єднаними силами Іспанії і Франції.

РИФТ (англ. rift, букв.— розколина, ущелина) — лінійно витягну-

та тектонічна структура ровоподібної форми. Довж. Р. досягає кількох сотень, іноді тисяч кілометрів, шир. — десятків і сотень кілометрів. Р. складаються з серії розрізів тектонічних, серед яких переважають скиди з нахилом поверхні 60—70° і опусканням її до 3,5—5 км. У межах Р. є грабени і горсти різних порядків. Розрізняють Р. внутрішньоконтинентальні (напр., Східно-Африканська зона розломів), міжконтинентальні (Р. Червоного м., Аденської зат. та ін.) і внутрішньоокеанські (напр., Р. Серединно-Атлантичного хребта). Прихильники глобальної тектоніки вважають, що Р. утворюються внаслідок розсування літосферних плит.

М. В. Шербакова.

РИХЛІВСЬКИЙ Данило Степанович (прізвиська — Данило Бандурка, Малий; прибл. 1738, Київ — р. см. невід.) — укр. козак-бандурист. У десятирічному віці навчився грati на бандурі. Юнаком помандрував на Запорізьку Січ і став козаком Корсунського куреня. За участь у гайдамацьких збройних походах його було заарештовано. Матеріали допитів Данила Бандурки опублікував В. Ястребов у ст. «Гайдамацький бандурист» («Київська старина», 1886, т. 16).

Літ.: Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

РИЦИНА (*Ricinus*) — рід рослин родини молочайних. В роді — 1 вид: Р. звичайна (*R. communis*) — олійна рослина. В тропіч. і субтропіч. країнах Р. — багаторічна деревовидна рослина вис. 6—10 м і 20 см в діаметрі; живе до 10 років. В країнах помірного клімату, зокрема на Україні, Р. використовують як однорічну трав'янисту рослину. Коренева система розгалужена, проникає в ґрунт на глибину до 1,5—3 м і більше. Стебло прямостояче, порожнє, розгалужене, заввишки 0,8—3 м, іноді до 5 м. Листки великі, пальчасторозсічені (на 5—11 лопатей), на довгих черешках. Квітки одностатеві, однодомні, зібрані в китицевидні суцвіття завдовжки до 70 см; запилення передхресне, можливе й самозапилення. Плід — овально-куляста тригнізда коробочки. Насіння містить 40—58% жирної невисихаючої рицинової олії, яку використовують в різних галузях пром-сті — авіаційній, шкіряній, парфумерній, електротех., миловарній, для виготовлення фарб і лаків, синтетичних речовин, в медицині її застосовують як проносне. Насіння й макуха Р. містять дуже отруйну речовину — рицинін, а тому неприєдатні для згодовування с.-г. тваринам. Макуху використовують як добрево, з неї виготовляють клей, отруєні принахи для боротьби з шкідниками. Р. походить з Африки. В культурі здавна поширилася в Індії, Китаї, Греції та ін. країнах. В СРСР Р. вирощують в Краснодар. і Ставроп. краях, Рост. обл., на Україні, в Серед. Азії. Урожай насіння Р. в умовах високої агротехніки 15—20 ц/га. Посіви Р. в СРСР (1977) розміщені на 210 тис. га з них бл. половини зосереджені на Україні (Запоріз., Дніпроп., Микол., Крим., Херсон., Одес.

обл.). Районовані на Україні в 1982 сорти Р.: ВНИИМК 165, ВНИИМК 165 поліщений, Гібрид ранній, Донська 39/44, Донська великоцісточкова, Червона. Р. широко культивують і як декоративну рослину.

РИЦІНОВА ОЛІЯ, кастророва олія — суміш складних ефірів глицерину й жирних кислот (гол. чин. рицинолеїнової, до 80%); жирна рослинна олія, яку одержують пресуванням або екстрагуванням з насіння рицини. Р. о. — в'язка біло-жовта рідина, добре розчинна в спирті, погано — у бензині й мінеральних маслах; застигає при -10 °C від 10 до -18 °C, омілення число 176—191. Р. о. належить до невисихаючих рідких олій. Застосовується як високоякісне мастило, у миловарні, виробн. олії, при алізариновому фарбуванні тканин та ін., в медицині — для виготовлення всіляких мазей, бальзамів і як проносне.

РИЦІНОЗБІРАЛЬНИЙ КОМБАЙН — машина для збирання рицини. В СРСР, в т. ч. на Україні, використовують Р. к. самохідний ККС-6. Він зрізує рослини, відділяє від рослин стиглі і зелені коробочки, вилущує із достиглих коробочок насіння, окремо подає в один бункер насіння, в інший — достиглі і зелені коробочки, подрібнює і розкидає стебла по поля. Створено Р. к. на базі зернозбирального комбайна СК-5 «Нива». На Р. к. встановлено двигун потужністю 100 к. с. Осн. вузли і агрегати Р. к. див. на мал. Продуктивність Р. к. — 3 га/г.

С. О. Карпенко.

РІШТА, мединська нитянка (*Dracunculus medinensis*) — безхребетна тварина класу круглих червів. Довж. тіла статевозрілої самки до 120 см, самця — до 3 см. Паразит людини і хребетних тварин, що викликає захворювання — ришту, або дракункульоз. Локалізується в підшкірній клітковині, спричинюючи нариви, всередині яких міститься згорнута в клубок самка. Личинки, народжені самкою, розвиваються в тілі проміжних хазяїв — прісноводних веслоногих раків циклопів. Остаточний хазяїн заражається, проковтуючи з водою циклопів. Р. пошиrena в тропічних і субтропічних країнах Африки, Азії, Пд. Америки. В СРСР (Серед. Азія) повністю ліквідована.

В. П. Коєль.

РІШТОВАННЯ — допоміжні пристрої, використовувані при будівельних або ремонтних роботах на висоті, переважно зовні будинку (споруди). Сучас. Р. являють собою каркасну систему з уніфікованих металевих елементів багаторазового застосування. В СРСР найпоширенішими є стоякові (трубчасті) риштовання, що їх складають на хомутах, і т. з. безболтові Р. — з труб, з'єднаних за допомогою гаків і патрубків. Розраховують Р. на міцність і стійкість, його настили огорожують перилами. Риштованням підтримують також у необхідному положенні буд. конструкції, нестійкі в період зведення (напр., прогонові будови мостів). Іл. с. 384.

РІЮЧІ ОСІ, сфецидні (*Sphecoidea*) — група родин жалячих ко-

мах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 4—26 мм) чорне з жовтим і червоним малюнком. Живуть поодиноко, гнізда влаштовують в нірках у ґрунті, сухих гілках чагарників, гнилій деревині тощо. Дорослі Р. о. живляться переважно пилком таектаром квіткою, для личинок запасають ін. комах та інших личинок, яких паралізують за допомогою жала. Бл. 12 тис. видів, поширені на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 1000 видів, у т. ч. на Україні — 400. Багато видів корисні як запилювачі рослин і винищувачі комах-шкідників. окремі, напр. бджолиний вовк (*Philanthus triangulum*), запасаючи для своїх личинок бджіл, шкодять бджильництву. Іл. с. 384. Г. З. Осичнюк.

РІАЛ — 1) Грошова одиниця Ірану, поділяється на 100 динарів. За курсом Держбанку СРСР на 1.IX 1982 100 іран. Р. дорівнюють 0,86 крб. 2) Грошова одиниця Саудівської Аравії, поділяється на 20 кершів (курушів) або на 100 халалів. 3,42 саудівського Р. дорівнюють 1 дол. США (вересень 1981). 3) Грошова одиниця Йеменської Арабської Республіки, поділяється на 40 букиш. За курсом Держбанку СРСР на 1.IX 1982 100 юменських Р. дорівнюють 16,09 крб. 4) Грошова одиниця Катару, поділяється на 100 дірхамів. 3,6 Р. Катару дорівнюють 1 дол. США (жовтень 1981). 5) Грошова одиниця Оману, поділяється на 100 байза. 1 Р. Оману дорівнює 2,90 дол. США (жовтень 1981).

РІБАЛЬТА (Ribalta) Франсько (2.VI 1565, Сольсона, Леріда — похований 14.I 1628, Валенсія) — ісп. живописець, засновник реалістичного напряму у Валенсійській школі живопису. Твори: цикли картин для «Колегії тіла Христового» у Валенсії (1603—10), картезіанського монастиря в Портакоелі (закінчено 1627) та ін. Картина Р. властиві сувора простота і народність образів, безпосередність у передачі почуттів, контрасти світлотіньових переходів.

РІБЕЙРАН-ПРЕТУ — місто на Пд. Сх. Бразилії. Вузол з-ци. 259 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства по переробці продукції сільського та лісового г-ва (м'ясоконсервні, деревообробні та ін.). Сталеливарний та с.-г. машин з-ди, текст. фабрики. Торг. центр с.-г. району (бавовник, кава, цукр. тростина, тютюн).

РІБЕЙРУ (Ribeiro) Акіліну (13.IX 1885, Каррегал-да-Табоза — 27.V 1963, Лісабон) — португ. письменник. Учасник респ. руху і боротьби проти фашист. диктатури. Перша зб. оповідань «Сад вітров» (1913) і роман «Звивистий шлях» (1918), спрямовані проти

дворянства, бюрократії, клерикалів, розвивали реалістичні тенденції в португ. л-рі. В зб. оповідань «Дорога на Сантьяго» (1922), романах «Людина, яка вбила диявола» (1930), «Безкінечна битва» (1932), «Вольфрам» (1943), «Світло вдалині» (1948) та ін. змалював португ. життя, особливо села. В романі «Коли виуть вовки» (1958) виступив проти салазарівського режиму. Автор кн. для дітей «Роман про лиса» (1924), досліджень про вітчизняну літературу, історико-літературних праць.

Te.: Р. с. п. е. к. л.— Когда воют волки. М., 1963. В. С. Харитонов.

РІБЕРА (Ribera) Хусепе де [прізвисько — Спаньйолетто; 17.II (?) 1591, Хатіва, Валенсія — 2.IX 1652, Неаполь] — ісп. живописець і гравер. Навчався, ймовірно, у Ф. Рібалти у Валенсії. В 1613 війшав до Італії, де був придворним живописцем ісп. віце-королів. На творчість Р. справив вплив караваджизм. Твори: «Св. Іеронім» (1626, ДЕ), «Св. Інеса» (1641, Дрезденська картина галерея), «Кривоніжка» (1642, Лувр), «Св. Іеронім» (1644, Луцький обласний краєзнавчий музей), «Св. Іаков Старший» (1646, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві).

Lit.: Знамеровская Т. П. Хусепе Рибера. М., 1981.

РІБО (Ribot) Теодоль Арман (18.XII 1839, Генган — 9.XII 1916, Париж) — франц. психолог і філософ. Професор Сорбонни (1885) і Колеж де Франс (1888), де був директором першої у Франції психологічної лабораторії (1889). Засновник дослідного, природничо-наук. напряму у франц. психології. В основу наук. узагальнень поклав експериментальний матеріал з широким використанням клінічних даних. Позитивно ставився до рефлекторної теорії психіки І. М. Сеченова. Особливого значення надавав руховим компонентам у психіч. розвитку, показав їхню роль у процесах уваги, мислення й творчої уяви. Прихильник еволюційного вчення. У тлумаченні закономірностей психічного розвитку вказував на важливість спадковості. Р. автор численних монографій, присвячених увазі, пам'яті, уяві, мисленню, почуттям, волі, характеру, природі несвідомого, історії психології та філософії. В. А. Роменець.

РІВ, Ров — річка в Хмельн. та Вінн. областях УРСР, права притока *Південного Бугу*. Довж. 104 км, площа бас. 1160 км². Тече Подільською височиною. Використовують для зрошування і водопостачання, а також рибництва. На Р.— м. Бар.

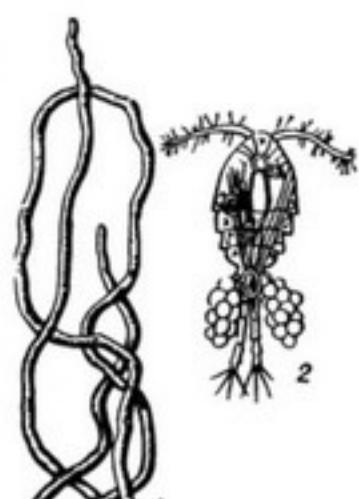
РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ — ступінь розвитку суспільного виробництва країни (групи країн, екон. районів) на певний історичний момент. Р. е. р.— узагальнююче поняття; характеризується системою показників: виробн. сукупного суспільного продукту, національного доходу на душу населення, структурою суспільного виробн., рівнем зайнятості населення, рівнем використання природних ресурсів, організацією та ефективністю суспільно-

го виробництва. В різних країнах і навіть у різних районах тієї самої країни Р. е. р. неоднаковий. Це зумовлюється екон., істор., природними та ін. факторами. Рівень і темпи екон. розвитку країни залежать від прогресу продуктивних сил та виробничих відносин, які тісно пов'язані з метою виробництва супільства. За капіталізму діє нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон. Зростання Р. е. р. капіталістичних країн стримується економічними кризами, мілітаризацією капіталістичної економіки. В СРСР підвищення Р. е. р. здійснюється відповідно до п'ятирічних планів розвитку нар. господарства на основі раціонального використання природних ресурсів, всього потенціалу економічного і потенціалу науково-технічного країни. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства темпи зростання Р. е. р. зумовлюються науково-технічним прогресом, послідовним розв'язанням поставленого Комуністичною партією завдання щодо органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. Розвиток економіки країни як єдиного народного господарського комплексу СРСР підвищує Р. е. р. країни в цілому, окремих союзних республік, країв, областей і районів. Зокрема, в УРСР здійснено вирівнювання Р. е. р. між окремими регіонами. Так, в економічно відсталих до возз'єднання зг. областях республік створено потужну індустрію. Значних успіхів у розвитку нар. г-ва, підвищенні й вирівнюванні Р. е. р. досягли ін. країни соціалістичної співдружності на основі використання міжнародного соціалістичного поділу праці, братерського співробітництва і взаємодопомоги. Зближення й вирівнювання Р. е. р. соціалістичних країн є економічним законом світової системи соціалістичного господарства. Зростання Р. е. р. усіх соціалістич. країн вищими темпами, ніж капіталістич. країн, має вирішальне значення для перемоги соціалізму в економічному і науково-технічному змаганні двох світових систем господарства. Див. також Вирівнювання рівнів економічного розвитку соціалістичних країн, Соціалістична економічна інтеграція. І. Д. Фаріон.

РІВЕНЬ МОРЯ — положення вільної поверхні Світового ок., яке

Темпи зростання національного доходу на душу населення в деяких соціалістичних країнах (1950 = 100)

Країни	1960	1980
СРСР	223	581
Болгарія	260	в 10 разів
Угорщина	166	415
НДР	279	700
Польща	174	448
Румунія	238	в 11 разів
Чехословаччина	188	406

Ришта:
1 — самка;
2 — личинка в циклоні.

Х. Рібера. Св. Іеронім. 1644. Луцький краєзнавчий музей.

Ф. Рібалта. Євангеліст Лука. Є припущення, що це автопортрет художника. 1627—28. Музей. Валенсія.

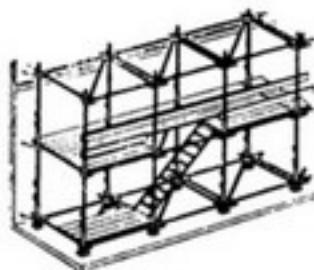
РІВЕРА

Д. Рівера.

Д. Рівера. Збирання цукрової тростини. Фреска. 1923. Міністерство освіти. Мексико.

Стоякові (трубчасті) риштовання.

Рибочі оси. Бджолиний зовк.

визначають по прямовисній лінії відносно умовної початкової відмітки. На водну оболонку земної кулі, порушуючи її рівновагу, впливають сили тяжіння Землі, припливоутворюючі сили Сонця і Місяця (див. *Припливи та відпливи*), а також атм. тиск, сонячна радіація, тектонічні процеси тощо. Для вимірювання коливань Р. м. застосовують спец. прилад — *магнітограф*. За даними спостережень визначають пересічні Р. м. за добу, місяць, рік та багаторічні. Абс. висоти точок земної поверхні на суходолі й глибини моря обчислюють від пересічного багаторічного Р. м. В СРСР його відраховують від нуля *футштоком* в Кронштадті.

РІВЕРА (Rivera) Дієго (8.XII 1886, Гуанахуато — 25.XI 1957, Мексико) — мекс. живописець, один із засновників мекс. монументального живопису. В 1896—1902 навчався в АМ в Мексико. У 1907—21 жив у Європі, де навчався в АМ в Мадриді (1907), працював у Парижі (1909—21), в Італії (1920—21). З 1922 — член Мекс. компартії. В 1927—28 і 1955—56 відвідав СРСР. В 1930—34 і 1940 працював у США. Твори: розписи в Нац. підготовчій школі (1922—23), М-ві освіти (1923—29), М-ві охорони здоров'я (1929—30), Нац. палаці (1929—50-і рр.), отелі «Прадо» (1947—48), всі — у Мексико; Нац. с.-г. школі в Чапінго (1926—27), палаці Кортеса в Куернаваці (1929—30), Ін-ті мистецтва в Детройті (1932—33); мозаїка і рельєф у театрі «Інсурхентес» (1951—53), розпис олімпійського стадіону (1952—53). Р. — автор і станкових творів. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Мексіка*, т. 6, с. 448—449. Літ.: Основат. Л. Диего Ривера. М., 1969.

РІВЕРА (Rivera) Хосе Еустасіо (19.II 1889, Нейва — 1.XII 1929, Нью-Йорк) — колумб. письменник і дипломат. У зб. поезій «Земля обітана» (1921) оспіував красу рідної землі. В романі «Вір» (1924), написаному під впливом особистих вражень від перебування в районах каучукових плантацій, відтворив картину соцально-екон. гноблення індіанського пролетаріату монополіями. Книга поклала початок т. з. л-рі «зеленого пекла», стала взірцем реалістичної прози в Латинській Америці.

Тв.: Рос. перекл.— Пучина. М., 1957. Т. Д. Ковальова.

РІВ'ЄРА — смуга узбережжя Середземного моря, яка включає *Лазурний берег* та Італійську Рів'єру (від кордону Франції до м. Спеції в Італії). Зима м'яка (пересічна температура від 9,3 до 12° С), літо жарке (пересічна т-ра липня 24° С); опадів — від 500 до 700 мм на рік. Курорти Р.: у Франції — Канн, Антіб, Ніцца, Ментона та ін.; у Монако — Монако і Монте-Карло; в Італії — Сан-Ремо, Імперія, Рапалло та ін. Показання: хронічні форми туберкульозу легень, хронічні бронхіти, анемія, функціональні захворювання нервової системи. Крім хворих, Р. відвідує багато туристів. Курорти Р. функціонують цілий рік.

РІВНА ПОЛОНИНА — гірський масив у внутрішній смузі Карпат Українських, у межах Закарп. обл. Підноситься на межиріччі Латориці та Ужу (бас. Дунаю), в пн.-зх. частині Полонинського хребта. Вис. до 1479 м (г. Полонина-Руна). Пригребенева поверхня масиву плосковершинна. Пн. схили круті, пд. — розчленовані долинами на низькогірні межиріччя. Вкрита буковими лісами з домішкою дуба, клена, ясена; з вис. 1100 м — полонини, які використовують як пасовища.

М. М. Койнов.

РІВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО — один з основних принципів *виборчого права*, згідно з яким кожний громадянин має один голос і всі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах. В СРСР Р. в. п. гарантується ст. 97 *Конституції СРСР* і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 86 *Конституції УРСР*) і авт. республік. Р. в. п. в СРСР і ін. країнах соціалізму принципово відрізняється від декларованого в ряді буржуазних держав такого права, яке фактично використовується правлячими колами для проведення своїх кандидатів у депутати. Див. *Цензи виборчі*.

РІВНЕМІР — прилад, яким вимірюють рівень рідини у відкритих резервуарах, закритих посудинах, водоймах тощо. Розрізняють Р.: лінійні (рейки з позначками); механічні (поплавкові, які фіксують положення поплавка на поверхні рідини, та буйкові, що ними вимірюють виштовхуючу силу, яка діє на буйок) і гідростатичні (ними визначають тиск стовпчика рідини). Крім того, Р. бувають електричні (напр. ємнісні, що вимірюють ємність конденсатора, одним з елементів якого є контролювана рідина); акустичні, або ультразвукові (принцип їхньої дії ґрунтуеться на явищі відбивання ультразвукових коливань від площини розподілу середовищ рідини — газ); фотоелектричні (вони фіксують переривання рідиною променя світла, що падає на *фотоелемент*); радіоізотопні (як правило, з джерелом *гамма-випромінювання*, мал.) та ін. Деякими Р. вимірюють також рівень сипких матеріалів. Р. застосовують у тепловій гідротехніці, гірничій справі тощо.

РІВНІНА — елемент рельєфу поверхні суходолу, дна морів і океанів, що характеризується незначними коливаннями висот і поступовим переходом між підвищеними та зниженими ділянками. На суходолі розрізняють Р., що лежать нижче р. м. (наприклад, приморська частина *Прикаспійської низовини*); низовинні (див. *Низовина*) — вис. від 0 до 200 м; підвищені (див. *Височина*) — від 200 до 500 м і нагірні — вище 500 м. Поверхня Р. може бути горизонтальною, похиленою та ввігнутою. За морфологією виділяють погорбовані, хвилясті, увалисті, пасмові й плескаті Р., за походженням — акумулятивні (виникли в результаті нагромадження пухких відкладів) і денудаційні (утворилися внаслідок руйнування пер-

винного рельєфу). До найбільших Р. світу належать *Амазонська низовина*, *Західно-Сибірська рівнина*. На Україні великі Р. (*Причорноморська низовина*, *Придніпровська низовина* та ін.) переважно акумулятивні. Більшість Р. формуються на *платформах*, у гірських областях Р. приурочені переважно до міжгірних і передгірних прогинів. Рівнинні області займають бл. 36% суходолу. Серед підводних найпоширеніші абіальні (див. *Абіаль*) Р., ложа океанів, а також Р. материкових обмілін і окраїнних морів.

РІВНИЦЯ — товста слабоскрученна або слабозсукана нитка, з якої виробляють *пряжу*; напівфабрикат *прядіння*. Formується на *рівничих машинах* способом скручування (в прядінні бавовни, луб'яних волокон, в гребінному прядінні довгої вовни) або *сукання* (в апаратному і гребінному прядінні тонкої вовни) волокнистої стрічки. При формуванні набуває міцності, достатньої для намотування і розмотування, а також витягування на *прядильних машинах*.

РІВНИЧНА МАШИНА — машина прядильного виробництва, на якій виробляють *рівницю*. Осн. частинами Р. м. є *витяжний прилад* і *крутильно-мотальній механізм*. Рівницю створюють скручуванням (частота обертання *веретена* досягає 1000 обертів за хвилину) або суканням малозміненої стрічки, яка надходить на Р. м. з *гребечесальної машини* і *стрічкової машини*.

РІВНІ ЕНЕРГІЇ — можливі значення *енергії* квантових систем (систем *електронів*, *атомних ядер*, *атомів* та ін. мікрочастинок, що підпорядковуються законам *квантової механіки*). Внутрішня енергія квантової системи, що складається з мікрочастинок, які взаємодіють між собою, набуває тільки визначених дискретних значень, які відповідають *стационарним станам* цієї системи. Р. е., що відповідає найменшій енергії, яку може мати система, наз. основним (він характеризує осн. стан системи). Всі інші Р. е. наз. збудженими і характеризують збуджені стани. *Квантові переходи* системи з одного стану в інший визначаються *доброру правилами*. Р. е., якому відповідає кілька стационарних станів, є виродженим (див. *Виродження* у квантовій механіці). До найважливіших характеристик Р. е. належать час життя системи на даному рівні т (середня тривалість перебування системи у даному стані) і ширина рівня, яка за *невизначеності* *співвідношенням* для енергії і часу дорівнює $\Delta E \approx \hbar/t$, де \hbar — *Планка стала*. Для стационарних станів $t = \infty$, $\Delta E = 0$. Р. е. утворюють або дискретну сукупність (коли віддалі між ними перевищує їхню ширину), або неперервну послідовність. Якщо, напр., внутрішня енергія атома водню менша за енергію *іонізації*, він характеризується дискретною сукупністю Р. е., які для нього розраховуються за формулою: $E_n = -R/n^2$, де R — Рід-

берга стала, n — головне квантове число. Якщо ж внутрішня енергія атома водною перевищує енергію іонізації, то його Р. е. утворюють неперервну послідовність. Вся сукупність значень енергії системи наз. її енерг. спектром, який може бути дискретним, неперервним або складатись з дозволених і заборонених значень енергії (див. *Зони енергетичні в кристалах*). Визначають Р. е. теоретично за допомогою законів квантової механіки або експериментальними методами, напр. за спектрами оптичними речовин. Див. також *Спектральні серії*, *Спектри молекулярні*.

Літ.: Блохинцев Д. Н. Основы квантовой механики. М., 1976; Федорченко А. М. Основы квантовой механики. К., 1979.

А. М. Федорченко.

РІВНІ МОВИ — підсистеми мови, кожна з яких має власну абстраговану базову одиницю: фонемний рівень — фонему, морфемний — морфему, лексичний — слово, синтаксичний — речення. Проміжними є морфонологічний, фразеологічний та рівень словосполучення. Р. м. взаємно пов'язані й підпорядковані один одному: одиниця нижчого рівня звичайно входить до складу одиниці вищого рівня (фонема — до складу морфеми, морфема — до слова і т. д.). Кожному Р. м. властиві внутр. системні зв'язки та особлива структура. Абстраговані одиниці Р. м. реалізуються у мовленні у відповідних конкретних варіантах (наприклад, фонему представляє алофон, морфему — аломорф, лексему — алолекс).

Літ.: Уровни языка и их взаимодействие. М., 1967.

Ю. О. Жлуктенко.

РІВНІСТЬ МАТЕМАТИЧНА — формула для запису твердження, що два об'єкти a і b (функції, числові або буквенні вирази, елементи множини тощо) рівні. Запис: $a = b$. Напр., $5 + 3 = 2^3$; $\sin x = \cos(90^\circ - x)$; $a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$; $2x + 1 = x + 3$. Осн. властивості Р. м.: 1) рефлексивність (кожен об'єкт дорівнює самому собі: $a = a$); 2) симетрія (якщо $a = b$, то $b = a$); 3) транзитивність (якщо $a = b$ і $b = c$, то $a = c$). Див. також *Рівняння*.

М. П. Слободенюк.

РІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — однакове соціальне становище всіх людей у суспільстві, рівноправне користування громадянськими свободами та обов'язками і рівний розподіл всієї сукупності створених суспільством матеріальних і духовних цінностей. Основою Р. с. є однакове становище людей в головному — у відношенні до знарядь і засобів виробництва. Перші уявлення про Р. с. виникають у зв'язку з появою соціальної нерівності в умовах класово-антагоністичних формаций, де поряд з суп. поділом праці відбувалося розшарування суспільства на антагоністичні класи. У зв'язку з цим класова боротьба трудящих проти експлуататорів історично постає як історія поступового і закономірного досягнення рівності в житті суспільства внаслідок ліквідації різноманітних форм класових, станових, на-

ціональних, расових, статевих та ін. привілеїв і обмежень. Ідея Р. с. в досоціалістичну епоху досягли найбільшого розвитку в бурж. суспільстві (див., зокрема, *Прогресивство*), хоч власно бурж. розуміння не виходить за межі юрид. (формальної) рівності громадян перед законом і освячує експлуатацію людини людиною, майному, політ. та ін. форми нерівності, насаджуючи фактичне безправ'я мас. На протилежність такому розумінню Р. с. в бурж. суспільстві розвивається пролет. розуміння Р. с. як вимоги знищення будь-якого соціального гніту. Марксизм-ленинізм виходить з того, що соціальна нерівність є явищем історично минулого. Об'єктивною передумовою встановлення справжньої Р. с. є знищення приватної власності на знаряддя і засоби виробництва та експлуатації людини людиною. Цей процес починається з перемогою соціалістичної революції. Перемога соціалізму, ліквідація експлуататорських класів, розвиток соціалістичної демократії означають величезний крок на шляху досягнення Р. с. Проте за соціалізму залишається нерівність, пов'язана з оплатою за кількістю і якістю праці, з відмінністю між містом і селом, розумовою і фізичною працею.

Найбільшого розвитку Р. с. досягла в СРСР у зв'язку з побудовою розвинутого соціалістичного суспільства, що знайшло яскраве відображення в Конституції СРСР (див., зокрема, *Рівноправність громадян СРСР*, *Рівноправність жінки і чоловіка в СРСР*, *Рівноправність рас і національностей в СРСР*). Дальший екон. прогрес суспільства, глибокі якісні зрушенні в його матеріально-технічній базі, процес розширення прав, свобод та обов'язків трудящих, долання соціальних відмінностей наближають становлення комуністичного ідеалу соціальної рівності.

П. Я. Номеровський.

РІВНОВАГА МЕХАНІЧНОЇ СИСТЕМИ — стан механічної системи, при якому всі її точки перебувають у спокії відносно довільної системи відліку. Р. м. с. наз. абсолютною, якщо система відліку є інерціальною (див. *Інерціальна система відліку*), і відносною — у протилежному разі. Умови Р. м. с., число яких дорівнює числу ступенів вільності, вивчає статистика. Необхідними і достатніми умовами рівноваги вільного твердого тіла є рівність нульові сум проекцій на координатні осі (див. *Координати*) всіх прикладених до нього сил (враховуючи силу інерції) і сум моментів сил відносно цих осей. Необхідні і достатні умови Р. м. с. з ідеальними в'язаннями (див. *В'язі механічні*) одержують за допомогою можливих переміщень принципу. Рівновагу рідин та газів вивчають у гідростатиці та аеростатиці (див. *Гідроаеромеханіка*).

РІВНОВАГА СТАТИСТИЧНА — стан замкнутої макроскопічної системи, що складається з дуже великої кількості одинакових частинок (молекул, атомів, електронів і т. д.), в якому середні значення

всіх фіз. величин, що характеризують цю систему, не змінюються з часом. Р. с. — одне з осн. понять статистичної фізики. Систему в стані Р. с. не можна вважати рівноважною в мех. значенні, оскільки в мікрооб'ємах такої системи відбуваються малі коливання фіз. величин біля їхніх середніх значень (флуктуації). Див. також *Термодинамічна рівновага*.

РІВНОВАГА ТЕРМОДИНАМІЧНА — стан макроскопічної фізичної системи, в який вона завжди переходить сама собою, якщо перебуває в незмінних зовнішніх умовах або є замкненою (див. *Термодинамічна рівновага*).

РІВНОВАГА ХІМІЧНА — стан системи, в якій прямі і зворотні хімічні реакції протікають з однаковою швидкістю. При цьому склад системи (напр., $H_2 + I_2 \rightleftharpoons 2HI$) залишається сталим, поки умови її існування (т-ра, тиск) не зміняться. Для кожної реакції співвідношення концентрацій реагуючих речовин при Р. х. постійне при даних умовах (див. *Діючі маси закон*). Залежність Р. х. від умов існування системи якісно виражається *Ле Шательє — Брауна принципом*, а кількісно — відповідними термодинамічними рівняннями (див. *Термодинаміка хімічна*). Вивчення умов Р. х. має велике теор. й практичне значення. В хім. технології визначення положення Р. х. при різних тисках і т-рах і врахування швидкостей реакцій дають змогу вибирати оптимальні умови процесу, зокрема умови максимального виходу хімічних продуктів.

РІВНОВАГИ ОРГАНІ — органи людини і більшості тварин, що сприймають зміни положення тіла в просторі, дію на організм сил тяжіння і прискорення. У безхребетних тварин (крім найпростіших і губок, у яких Р. о. немає) Р. о. представлені статоцистами, або слуховими пухирями, всередині яких містяться т. з. *отоліти*, або слухові камінці; мають різну будову і місцерозташування. Напр., статоцисти сцифідних і гідроїдних кишковопорожнинних розміщені по краю дзвонів; Р. о. ракоподібних являють собою мішечки сферичної форми, розташовані біля основи антенул; у головоногих молюсків Р. о. у вигляді замкнених пухирців лежать у капсулах головного хряща. У комах спрощені статоцисти немає. У людини і хребетних тварин Р. о. представлені *вестибулярним апаратом*.

«РІВНОВАГИ» ТЕОРІЯ — вульгарно-механістична й антидіалектична концепція, яка поширює діяння закону рівноваги в механіці на розвиток явищ природи і суспільства. Джерело *руху «Р.»* т. вбачає в зовн. суперечностях, заперечуючи внутр. суперечності як взагалі, так і як джерело *розвитку*. Стосовно суп. явищ *«Р.»* т. заперечує внутр. суперечності розвитку антигностичного суспільства, підміняючи їх зовн. суперечностями між природою і суспільством. Однією з осн. рис *«Р.»* т. є твердження, що протилежності, в т. ч. класові, взаємно нейтралізуються, зрівноважуються, і тільки таким чином нібито досягається стало-

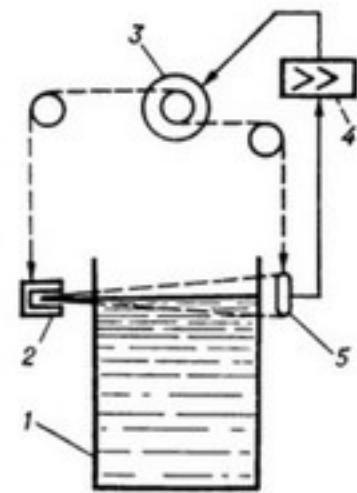
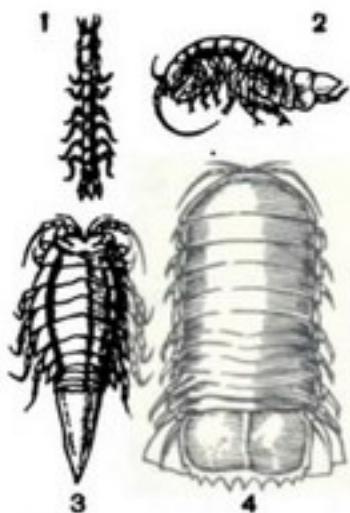

Схема дії радіоізотопного рівнеміра:
1 — резервуар з рідиною; 2 — джерело гамма-випромінювання; 3 — двигун; 4 — реєструючий пристрій; 5 — приймач гамма-випромінювання (переміщується синхронно з джерелом гамма-випромінювання).

**РІВНОВЕЛИКІ ТА
РІВНОСКЛАДЕНІ
ФІГУРИ**

Рівноногі ракоподібні:
1 — *Cyathura carinata*;
2 — *Neophreatoicus assimilis*; 3 — *Aega psora*; 4 — *Bathynotus giganteus*.

становище суспільства. Насправді протилежності перебувають у боротьбі, яка неминуче приводить до зняття їх, до ліквідації даних суперечностей і виникнення нового стану суспільства. «Р.» т. пропагували О. Конт, Г. Спенсер, К. Каутський, О. О. Богданов та ін. На «Р.» т. спираються й деякі сучас. бурж. соціологи й економісти, праві соціалісти, ревізіоністи. Модель динамічної рівноваги беруть на озброєння представники структурно-функціонального аналізу в бурж. соціології. На основі «Р.» т. ідеологи опортунізму будують свої антимарксистські догми про «мирне вростання» капіталізму в соціалізм, про «гармонію класових інтересів», про «ультраімперіалізм» тощо.

РІВНОВЕЛИКІ ТА РІВНОСКЛАДЕНІ ФІГУРИ. Рівновеликими наз. плоскі (або просторові) фігури однакової площині (відповідно об'єму), рівноскладеними — фігури, які можна розрізати на однакову кількість відповідно рівних частин. Рівноскладені фігури завжди рівновеликі. Рівновеликі многокутники завжди рівноскладені, рівновеликі многогранники — не завжди.

РІВНОДЕННЯ — момент часу, коли центр сонячного диска перетинає екватор небесний. Якби Сонце було точкою і Земля не мала атмосфери, то в цей момент день був би рівним ночі на всій Землі. Насправді день триває на кілька хвилин довше за 12 год (на широті Києва — на 11 хв) внаслідок рефракції атмосферної і значних видимих розмірів диска Сонця. Рухаючись по екліптиці, Сонце двічі на рік буває в екваторі: один раз — переходячи з Пд. половини небесної сфери (20 або 21 березня); цей момент наз. весняним Р., бо після нього в Пн. півкулі настає астр. весна), другий раз — переходячи з Пн. половини (23 вересня); цей момент наз. осіннім Р., бо після нього в Пн. півкулі настає астр. осінь). Точки перетину екліптики з екватором дістали назви точок весняного (Γ) та осіннього (Δ) Р. (див. Зодіак). Внаслідок прецесії точки Р. повільно переміщуються вздовж екліптики назустріч видимому річному рухові Сонця на $50''$ за рік.

В. К. Дрофа.

РІВНОКРІЛІ, нижчі метелики (Haploneura, синонім Jugata) — підряд метеликів. Розмах крил 8—16 мм (лише у австралійських тонкопрядів — 230 мм). Вусики короткі. Ротові органи, якщо вони розвинені, — сисні, хоботок — короткий; у архаїчних первинних зубатих молей — гризучі. Форма і жилкування передніх і задніх крил майже однакові (звідси й назва); на крилах, крім лусочок, є дрібні волоски. Метелики літають вдень, вранці або присмерком. Гусінь пошкоджує («мінує») переважно листя берези, ліщини, каштана, дуба та ін. дерев. Бл. 500 видів, поширені на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — понад 50, в УРСР — бл. 30 видів. Підряд поділяють на 3 надродини, що об'єднують 8 родин, з них у СРСР поширені представники 3

родин: первинні зубаті молі (Micropterigidae), первинні беззубі молі (Eriocraniidae), тонкопрядові (Hepialidae). Р. філогенетично пов'язані з волохокрилими.

З. Ф. Ключко.

РІВНОКРІЛІ ХОБОТНІ (Hemiptera) — ряд комах. Тіло (довж. 0,3—62 мм) часто вкрите восковими видленнями, у кокцид — щитком. Ротовий апарат колючо-сисний, нижня губа видозмінена в 3—4-членниковий хоботок, який підгинається під голову, у деяких його немає. Ноги ходильні, у листоблішок і деяких попелиць задні — стрибальні, у деяких попелиць і кокцид — редуковані. Крил — 2 пари, у самців кокцид — 1 передня пара, окремі види безкрилі. Живляться клітинним соком рослин. Розвиток з неповним перетворенням. Бл. 20 тис. видів, поширені на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — бл. 2300 видів, у т. ч. на Україні — понад 1400. Багато видів відомі як шкідники с.-г. культур і лісових дерев або переносники вірусних та ін. хвороб рослин. Ряд поділяють на 5 підрядів: білокрилки (алейродиди), кокциди, листоблішки, попелиці, цикадини. У виконному стані відомі починаючи з нижнього карбону.

В. О. Мамонтова.

РІВНОМІРНИЙ РУХ — рух точок, при якому числові величини їх швидкості v стала. Шлях, пройдений точкою при Р. р. за проміжок часу t , дорівнює $s = vt$. Тверде тіло може здійснювати поступальний Р. р., коли всі його точки з стала швидкістю за той самий проміжок часу проходять однакові шляхи, та рівномірне обертання навколо нерухомої осі, при якому кутова швидкість ω стала, а кут повороту тіла $\phi = \omega t$.

РІВНОНОГІ РАКОПОДІБНІ (Isopoda) — ряд безхребетних тварин класу вищих ракоподібних. Тіло (довж. від 1 до 50 мм, *Bathynotus giganteus* — до 27 см) звичайно сплющене в спинно-черевному напрямі. Кінцівки (7 пар) вільних грудних сегментів одногілчасті, ходильні, звичайно майже однакової довжини і форми (звідки й назва). Черевні ніжки двогілчасті, виконують функцію дихання і плавання. Переяжна більшість видів населяє моря Світового океану, частина — суходіл (мокриці), деякі — прісні води (напр., водяний ослик). Окремі види відомі як деревоточці (див. Деревоточці морські). Серед Р. р. є і паразити ін. ракоподібних та риб. Ряд об'єднує бл. 4500 видів; в СРСР трапляється бл. 240 видів, у т. ч. на Україні — бл. 50. У виконному стані Р. р. відомі починаючи з тріасу.

В. І. Монченко.

РІВНОПРАВНІСТЬ ГРОМАДЯН СРСР — досягнута в Рад. країні рівність громадян у всіх галузях політ., екон., соціального і культурного життя, закріплена в правових нормах, які встановлюють реальні гарантії однакового здійснення на практиці всіма громадянами їхніх прав і обов'язків, відсутність у цих нормах дискримінаційних відмінностей. Найбільш повно і всебічно Р. г. СРСР знайшла свій вияв у новій Рад. конституції. «Громадяни СРСР —

записано у ст. 34 Конституції СРСР, — є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру заняття, місця проживання та інших обставин». Це положення відтворено в усіх конституціях союзних (ст. 32 Конституції УРСР) і авт. республік. В Осн. Законі окремо виділено такі важливі завоювання соціалізму, як рівноправність жінки і чоловіка (ст. 35), рівноправність рас і національностей (ст. 36), а також здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом (ст. 156). Конституція СРСР і прийняті на її основі нормативні акти забезпечують реальність здійснення рівноправності (див., зокрема, Охорона материнства і дитинства). Рівність громадян перед законом і судом гарантується як правом на судовий захист, так і існуванням в СРСР єдиної судової системи, яка забезпечує кожному громадянину справедливий і відкритий розгляд справ компетентним, незалежним і неупередженим судом. Іноземним громадянам і особам без громадянства в СРСР гарантується передбачені законом права і свободи.

Г. І. Чамгулі.

РІВНОПРАВНІСТЬ ЖІНКИ І ЧОЛОВІКА в СРСР — надання жінкам і чоловікам рівних прав у всіх галузях госп., держ., культур. і громадсько-політ. життя; складова частина рівноправності громадян СРСР. Гарантована ст. 35 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 33 Конституції УРСР) і авт. республік. Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, винагороді за неї і просуванні по роботі, участі в громадсько-політ. і культур. діяльності.

Р. ж. і ч. забезпечується й спец. заходами по охороні праці й здоров'я жінок; створенням умов, що дають жінкам змогу поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною й моральною підтримкою материнства і дитинства (див. Охорона материнства і дитинства), включаючи надання оплачуваних відпусток під час вагітності та ін. пільг вагітним жінкам і матерям, поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей.

РІВНОПРАВНІСТЬ РАС І НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ в СРСР — надання всім громадянам СРСР рівних прав незалежно від раси або національності в усіх галузях державного, політич., економіч. і культурного життя; складова частина рівноправності громадян СРСР. Гарантована ст. 36 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — ст. 34 Конституції УРСР) і авт. республік як юрид. закріплення досягнутої в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва фактичної рівноправності громадян різних рас і національностей. Р. р. і н. забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і на-

родностей СРСР, вихованням громадян у дусі рад. патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами ін. народів СРСР. Будь-яке пряме чи непряме порушення національної і расової рівноправності карається відповідно до закону.

РІВНОСИЛЬНІ РІВНЯННЯ — рівняння, які мають однакову сукупність розв'язків. Див. Еквівалентні рівняння алгебраїчні.

РІВНОСТІ І ОДНАКОВОЇ БЕЗПЕКИ СТОРІН ПРИНЦІП — один з принципів, що має бути неодмінною основою угод і переговорів з питань обмеження гонки озброєнь і роззброєння. Цей принцип як основу довгострокової угоди між СРСР і США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь було підтверджено в ході радянсько-амер. зустрічі на найвищому рівні у Владивостоці (1974); на ньому наголошено в підписаному у Відні 1979 Договорі про ОСО-2. Цей принцип відображає існуючу приблизну воєнно-стратегічну рівновагу між СРСР і США, між країнами Варшавського Договору 1955 і НАТО. Цю рівновагу всіляко прагнуть порушити агресивні кола імперіалізму. На здійснення принципу рівності і однакової безпеки сторін спрямовано ініціативи, висунуті на ХХIV — ХХVI з'їздах КПРС, зокрема про встановлення мораторію на розміщення в Європі нових ракетно-ядерних засобів середньої дальності. СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності послідовно і наполегливо відстоюють цей принцип. Розглядаючи існуючу воєнну рівновагу як важливий фактор збереження миру, СРСР активно добивається скорочення озброєнь, виступає за зниження рівня воєнного протистояння.

РІВНЯННЯ в математиці — аналітичний запис задачі на відшукання значень аргументів, при яких значення двох даних функцій рівні. Аргументи звичайно наз. не відомими, а значення невідомих, при яких значення функцій рівні, — розв'язки або коренями Р. Напр., $3x - 2 = 0$ є Р. з одним невідомим, $x = \frac{2}{3}$ — його розв'язок; $x^2 + 2y^2 = 6$ є Р. з двома невідомими, $x = 2$, $y = 1$ — один з його розв'язків. Розв'язати Р. — означає знайти всі його розв'язки. Сукупність розв'язків даного Р. залежить від області M значень, допустимих для невідомих. Напр., Р. $x^4 - 9 = 0$ не має розв'язків в області раціональних чисел, має 2 розв'язки ($x_1 = \sqrt[4]{3}$, $x_2 = -\sqrt[4]{3}$) в області дійсних чисел і 4 розв'язки ($x_1 = \sqrt[4]{3}$, $x_2 = -\sqrt[4]{3}$, $x_3 = i\sqrt[4]{3}$, $x_4 = -i\sqrt[4]{3}$) в області комплексних чисел. Якщо всі значення з області M є розв'язками Р., то воно наз. тогожністю в області M . Напр., Р. $x = \sqrt{x^2}$ є тогожністю в області невід'ємних дійсних чисел і не є тогожністю в області всіх дійсних чисел. Якщо розглядають сукупність Р. і шукають ті значення невідомих, які є розв'язками усіх Р. сукупності, то говорять про систему Р.

і її розв'язки. Напр., $x^2 - y^2 = 0$, $x + y + z = 1$ є системою двох Р. з трьома невідомими, а $x = 1$, $y = -1$, $z = 1$ є одним з її розв'язків. Залежно від функцій, які входять у Р., розрізняють алгебраїчні рівняння та трансцендентні рівняння. Див. також Діофантові рівняння.

У широкому розумінні Р. наз. аналітичний запис задачі на відшукання таких елементів деякої множини A , що $F(x) = G(x)$, де F і G — дані відображення множини A в ін. множину B . Якщо A і B — числові множини, то матимемо Р., розглянуті вище, якщо A і B — множини точок багатовимірних просторів, то матимемо системи Р., якщо ж A і B — множини функцій, то залежно від характеру відображень F і G можуть виникати диференціальні рівняння, інтегральні рівняння та ін. види рівняння.

М. П. Слободенюк.

РІВНЯННЯ МАТЕМАТИЧНОЇ ФІЗИКИ — диференціальні рівняння з частинними похідними, а також інтегральні, інтегро-диференціальні та ін. рівняння, що описують закономірності фізичних явищ (див. Математична фізика). В класичній теорії Р. м. ф. вивчають переважно рівняння вигляду

$$\sum_{i,j=1}^n a_{ij} \frac{\partial^2 u}{\partial x_i \partial x_j} + \sum_{i=1}^n b_i \frac{\partial u}{\partial x_i} + cu = f, \quad (1)$$

де a_{ij} ($a_{ij} = a_{ji}$), b_i , c , f — задані функції незалежних змінних x_1 , x_2 , ..., x_n ($n \geq 2$), u — шукана функція тих же змінних. Класифікують рівняння (1) відповідно до знаків коренів алгебр. відносно λ рівняння

$$\begin{vmatrix} a_{11} - \lambda & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} - \lambda \end{vmatrix} = 0. \quad (2)$$

Коли всі n коренів рівняння (2) мають одинакові знаки, то кажуть, що рівняння (1) належить до еліптичного типу; коли знаки коренів різні, то рівняння (1) належить до гіперболічного типу; нарешті, коли рівняння (2) має нульові корені, — до парabolічного типу. До рівнянь еліптичного типу відносять, напр., Пуассона рівняння і його окремий випадок — Лапласа рівняння, гіперболічного типу — телеграфне рівняння і його окремий випадок — хвильове рівняння, параболічного типу — теплопровідності рівняння. Щоб одержати однозначний розв'язок Р. м. ф., необхідно врахувати додаткові (т. з. крайові) умови, тобто розв'язати крайову задачу. Велику увагу при вивченні Р. м. ф. приділяють наближенному розв'язуванню крайових задач за допомогою ЕОМ, а також узагальнених функцій. Перші результати з теорії Р. м. ф. одержали Ж. Л. Д'Аламбер і П. С. Лаплас. Значний внесок в її розвиток зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, І. Н. Векуа, В. С. Владимиров, О. А. Самарський, В. І. Смирнов, С. Л. Соболев, А. М. Тихонов, Л. Д. Фаддєєв, укр. вчені І. І. Данилюк, М. М. Крилов, В. О. Марченко,

Ю. О. Митропольський, О. С. Парасюк, Г. М. Положій та ін. Літ.: Соболев С. Л. Уравнения математической физики. М., 1966; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976.

Ю. О. Митропольський.

РІВНЯННЯ СТАНУ — співвідношення між тиском p , об'ємом V і т-рою T фізично однорідної системи, що перебуває в стані термодинамічної рівноваги. Р. с. одержують експериментально або визначають теоретично методами статистичної фізики, виходячи з молекулярно-кінетичних уявлень про будову даної речовини. Розрізняють термічні Р. с., що їх описують співвідношенням $f(p, V, T) = 0$, та калоричні Р. с., в яких внутр. енергія U залежить від двох із трьох параметрів p, V, T . Зв'язок між двома типами Р. с.:

$$(\partial U / \partial V)_T + p = T (\partial p / \partial T)_V,$$

де $(\partial p / \partial T)_V$ і $(\partial U / \partial V)_T$ визначають відповідно з термічних і калоричних Р. с., встановлюється з другого термодинаміки начала. Прикладами термічних Р. с. є Клапейрона — Менделєєва рівняння для ідеального газу, Ван-дер-Ваальса рівняння для реального газу (див. Міжмолекулярна взаємодія). Р. с. є необхідним доповненням до законів термодинаміки, що дає змогу використовувати їх для конкретних речовин.

РІВНЯННЯ ХІМІЧНІ — зображення хімічних реакцій за допомогою формул хімічних, знаків хімічних, чисел та знаків математичних. Формули вихідних речовин пишуть у лівій частині Р. х., а утворюваних речовин — в правій. Між формулами речовин ставиться знак +, а обидві частини Р. х. сполучають знаком рівності = (в необоротних реакціях ставлять спрямовану вправо стрілку \rightarrow , в оборотних реакціях — подвійну \rightleftharpoons). Число атомів кожного хім. елемента в лівій і правій частинах Р. х. має бути однаковим. Тому перед хім. формулами ставлять цілочислові коефіцієнти, що показують число молекул вихідної та утворюваної речовин. Напр., знаючи, що внаслідок горіння ацетилену в кисні утворюється лише вода і діоксид вуглецю, можна одразу написати Р. х. цієї реакції: $2C_2H_2 + 5O_2 = 4CO_2 + 2H_2O$. У більш складних випадках використовують методи електронного балансу, напівреакцій тощо (див. Оксисловально-відновні реакції). Якщо в реакції беруть участь газоподібні речовини, то Р. х. дає змогу знайти їхні об'єми на основі Авогадро закону. За допомогою Р. х. обчислюють вихід продуктів реакції і відношення фактично одержаної кількості продукту реакції до теор. обчисленої. Р. х. не вказують на механізм протікання хім. реакції.

В. В. Григор'єва.

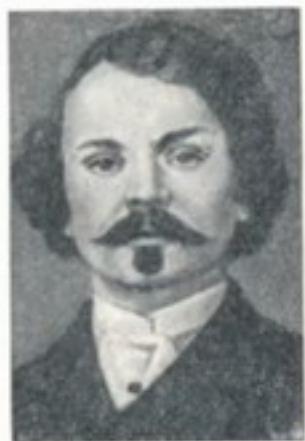
РІВНЯННЯ ЧАСУ — різниця між справжнім і середнім сонячним часом. Зумовлене тим, що справжній сонячний час нерівномірний внаслідок, по-перше, нерівномірності видимого руху Сонця по небу, що є відображенням руху Землі по еліптичній орбіті, і, по-друге, нахилу екліптики до екватора не-

Ріга Феррео.

Дж. Рід.

Т. М. Рід.

бесного. Тому Р. ч. описується кри-вою, яка є сумою двох приблизно синусоїдальних хвиль (річного і піврічного періодів), амплітуди яких майже рівні (мал.). Протягом року Р. ч. неперервно змінюється від $-14,3$ хв (12 лютого) до $+16,4$ хв (4 листопада) і 4 рази (16 квітня, 14 червня, 1 вересня і 25 грудня) дорівнює нулеві.

В. К. Дрофа.

РІГ — духовий мундштучний муз. інструмент (пастуший, мисливський, поштовий, військовий сигнальний), прообраз багатьох муз. інструментів з конічним каналом. Виготовляли Р. з рогів тварин, пізніше — з дерева, кістки або металу. В Росії у 18—19 ст. існували рогові оркестри (з мисливських рогів).

РІГ ДОСТАТКУ — 1) У грец. міфології ріг кози Амалфеї, яка вигодувала своїм молоком Зевса, коли його мати Рея, боячись, щоб Кронос не проковтнув і цього сина (як і ін. своїх дітей), ховала Зевса немовлям на о. Кріт. Зевс узвів Амалфею на небо, а ріг її зробив чарівним: у ньому завжди було повно їжі й питва. 2) Переносно «ріг достатку» — джерело достатку, багатства.

РІГА ФЕРЕО ('Рήγας, Фερέος; 1757, Велестіон — 24.VI 1798, Белград) — грец. письменник, нац. герой Греції. Зазнав впливу ідей франц. бурж.-демократичної революції 1789—94. Займався просвіт. діяльністю, перекладав франц. художню й наук.-популярну прозу. Складав проект конституції майбутньої незалежної федерації держави Балканських країн «Новий політичний устрій народів Румелії, Малої Азії, островів Середземного моря, Валахії та Молдавії», який разом із «Картою Греції» та двома гімнами повстання згаданих народів проти османського ярма було опубліковано 1797 у Відні. Йому приписували (без достатніх підстав) перекладену Дж. Г. Байроном «Бойову пісню греків». При спробі перейти до активної політ. боротьби заарештований австр. поліцією, переданий султанові і страчений. Ідеї Р. Ф. були поширені в Європі на поч. 19 ст. «Військовий марш» Р. Ф. рос. мовою переклав М. Михайлов, укр. — А. Чердаклі. Т. М. Чернишова.

РІГЕЛЬ, в Оріона — зоря 0,1 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї Оріона. Віддала від Сонця 250 парсек, світність у 51 000 раз перевищує світність Сонця. Р.— візуально подвійна зоря; супутник 7,4-ї зоряної величини на 10" віддалений від гол. зорі.

РІГЕЛЬМАН Олександр Іванович [1720—23.X (3.XI) 1789, с. Андріївка, тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл.] — рос. історик, військовий інженер і топограф, генерал-майор (1771). Походив з нім. дворянської сім'ї, що в 30-х рр. 18 ст. переселилася в Росію. Закінчив Шляхетний корпус у Петербурзі (1738). У 1741—43 у зв'язку з розмежуванням рос.-тур. кордонів перебував на Запоріжжі. Учасник рос.-тур. воєн 1735—39 і 1768—74. Брав участь у будівництві укріплених ліній на Пд. України, узбережжі Азовського м. З 1782 — у відставці. Автор

компілятивної праці «Літописне повістування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі...» (ч. 1—4, 1847), що включає також спостереження автора і документальні матеріали. Незважаючи на вороже ставлення до укр. козацтва, праця Р. містить цінні відомості про побут і звичаї запорізьких козаків.

РІГО (Rigault) Рауль Жорж Адольф (16.IX 1846, Париж — 24.V 1871, там же) — франц. революціонер, діяч Паризької комуни 1871. Послідовник Л. О. Бланкі. За фахом журналіст. 26.III 1871 обраний до Комуни (був членом Комісії заг. безпеки), 26.IV — прокурором Комуни. Один з керівників оборони Парижа. Розстріляний версальцями.

РІД (Reed) Джон (22.X 1887, Портленд — 17.X 1920, Москва) — амер. письменник і журналіст, діяч амер. робітн. руху. Закінчив Гарвард. ун-т (1910). У 1912—18 співробітничав у марксист. виданнях Америки. В 1914 опублікував кн. репортажів про мекс. революцію «Повсталі Мексика». Під час 1-ї світової війни перебував у Європі як військ. кореспондент. Автор кн. репортажів «Війна у Східній Європі» (1916) і зб. віршів «Бубон» (1917). У 1917 разом з дружиною Л. Брайант прибув до Росії. Учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції, був особисто знайомий з В. І. Леніним. Після повернення 1918 на батьківщину написав один з кращих творів про рос. революцію — «Десять днів, що потрясли світ» (1919). Книга вийшла з передмовою В. І. Леніна. Перекладена майже всіма мовами світу, вона принесла Р. світову славу. Р.— один із засновників (1919) Комуністичної робітн. партії Америки (1921 ввійшла до складу Об'єднаної комуністичної партії Америки). Восени 1919 приїхав до Москви. Був членом Віконкому Комінтерну. Брав участь у роботі II конгресу Комінтерну (липень 1920). Помер від тифу; похований біля Кремлівської стіни. Останній твір — «Дочка революції» (опубл. 1927).

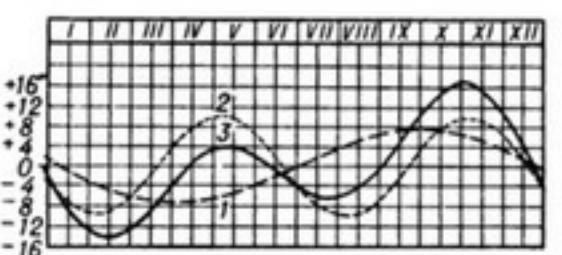
Тв.: Укр. перекл. — Десять днів, що потрясли світ. К., 1977; Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1957; Восставшая Мексика. — Десять дней, которые потрясли мир. — Америка 1918. М., 1968.

Літ.: Гладков Т. К. Джон Рид. М., 1966; Панкова Л. Г. Джон Рід. Життя і творчість. К., 1977; Старцев А. И. Русские блокноты Джона Рида. М., 1977; Дангулов А. С., Дангулов С. А. Легендарный Джон Рид. М., 1978; Джон Рид. Библиографический указатель. М., 1978.

Т. Н. Денисова.

РІД (Reid) Томас (26.IV 1710, Строн, Кінкардін — 7.X 1796.

Графік рівняння часу: 1 — складова, що визначається нерівномірністю руху Землі по орбіті; 2 — складова, що визначається нахилом екліптики до екватора; 3 — рівняння часу.

Глазго) — англ. філософ-ідеаліст, засновник шотланд. школи «здорового глузду». Професор філософії ун-ту в Глазго (з 1764). Виступав проти скептицизму Д. Юма, англ. емпіризму і сенсуалізму, що стверджували досвідне походження знання. Обстоював ідеалістичне вчення про природжені ідеї, які нібито є основою « здорового глузду ». В праці « Нариси про інтелектуальні здібності людини » (1785) Р. наводив 12 осн. суджень « здорового глузду », що нібито не залежні від досвіду, закладені в розум людей богом і служать основою пізнання. В 20 ст. деякі положення філософії Р. відроджуються неореалізмом та лінгвістичною філософією.

РІД (Reid) Томас Майн (4.IV 1818, Балліроні, Пн. Ірландія — 22.X 1883, Лондон) — англ. письменник. Брав участь в американо-мекс. війні 1846—48. Прославився авантюристично-пригодницькими романами. Роман « Вільні стрільці » (т. 1—2, 1850) — про опір мекс. повстанців amer. вторгненню, « Квартеронка » (т. 1—3, 1856) — про жахи роботоргівлі на Пд. США. В романах « Мисливці за скальпами » (1851), « Оцеола, ватажок семінолів » (1858), « Вершник без голови » (т. 1—2, 1866) та ін. реалістично відтворено життя й побут індіанців, стверджується ідея боротьби народів amer. континенту за визволення.

Тв.: Укр. перекл. — Оцеола, ватажок семінолів. К., 1928; Білій ватажок. К., 1929; Верхівець без голови. К., 1929; Квартеронка. К., 1929; Цілінні ліси. (Молоді мисливці). К., 1929; Шукачі рослин. К., 1929; Повзуни по скелях. К., 1929; Морське вовчення, або Подорож у темряві. К., 1958; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—6. М., 1956—58.

А. О. Колібанова.

РІД — 1) Форма спільноті людей за первіснообщинного ладу; господарське і соціальне об'єднання кровних родичів. Р. виник за пізнього палеоліту. Розвиток продуктивних сил вимагав заміни несталого « первісного людського стада » міцним, тісно згуртованим виробничим колективом; ним став Р. В силу закону екзогамії Р. не могли існувати ізольовано, а з самого початку об'єднувалися в племена (див. Плем'я). Більшість рад. дослідників вважає, що родове суспільство в своєму розвитку пройшло два послідовні етапи: матріархат і патріархат. За матріархату Р. був осн. екон. і соціальним осередком первісного суспільства. За патріархату осн. екон. осередком суспільства стала велика патріархальна сім'я. Група патріархальних сімей (патріонімій) становила патріархальний Р., члени якого були пов'язані спільністю походження. Очолював Р. глава найстарішої в Р. сім'ї або патріонімій. В той час виробничі відносини перестали відповідати відносинам між кровними родичами. Р. зберігав переважно шлюбно-регулюючі й релігійно-обрядові функції. До того часу належали й початок розкладу родових відносин і поступова заміна їх територіальними. Патріархальна сім'я різних Р., які жили поряд, створювали сусідську общину. Поступово складалася мала сім'я як осн.

екон. осередок суспільства, що призводило до остаточного розкладу родових відносин, які замінилися класовими. 2) Ряд поколінь, які походять від одного реального предка.

РІД у біології — систематична категорія, яка об'єднує близько споріднені, безпосередньо зв'язані походженням види. Напр., до Р. клен (*Acer*) належать різні види кленів (звичайний, американський, чорноклен та ін.), до Р. собака (*Canis*) — собака, шакал, вовк та ін. Р. може об'єднувати багато, кілька або один вид. Р., що представлена одним видом, напр., гінкго (*Ginkgo*), хохуля (*Desmania*), наз. монотипними. Кожний Р. входить до складу певної родини.

РІД у мовознавстві — граматична категорія іменника, яка характеризує його відносно належності до одного з трьох класів, що наз. граматичними родами, — чоловічого, жіночого чи середнього. Більшість іменників — назв осіб в однині належить до чоловічого та жіночого Р. відповідно до статі осіб. Іменники — назви тварин належать до чоловічого чи жіночого Р. в основному залежно від флексії (кріт, синиця). Іменники — назви предметів належать здебільшого до середнього роду (вікно, поле), частину їх відносять до чоловічого та жіночого Р. за флексією (дуб, вода). У множині іменники родових відмінностей не мають. окремо виділяють групу іменників т. з. спільногого Р., які набувають значення Р. залежно від статі названих ними осіб (сирота, суддя). У деяких мовах (напр., семіто-хамітських, багатьох індо-європейських) розрізняють два Р. — чоловічий і жіночий. є мови, які не мають категорії Р. Категорія Р. у прикметниках, дієприкметниках, у частині числівників та займенників, у формах мимулагою часу дієслова залежить від Р. іменника, з яким вони узгоджуються (зелений ліс, зелена трава, зелене поле). I. K. Кучеренко.

РІД ВІЙСЬК (сил) — складова частина виду збройних сил держави, що включає підрозділи, частини і з'єднання, які мають властиві тільки їм зброю, військ. техніку, тактику. До 20 ст. існували Р. в.: піхота, кавалерія, артилерія (з 16 ст.). Із створенням у 20 ст. нової зброї, військ. техніки з'явилися нові Р. в., а кавалерія втратила своє значення. Поділ військ (сил) на роди прийнятий у всіх арміях і флотах. У Збройних Силах СРСР до Р. в. належать: мотострілецькі, танк., ракетні, повіт.-десантні, спец. війська, артилерія; бомбардувальна, винищувальна, винищувально-бомбардувальна авіація; надводні кораблі, підводні човни, морська піхота та ін. Р. в. у бою та операції застосовуються, як правило, в тісній взаємодії один з одним.

РІД ЛІТЕРАТУРНИЙ — класифікація творів художньої літератури за основними особливостями їхнього змісту й типами поетичної структури. Відповідно до трьох способів відображення дійсності розрізняють три літ. роди: епос (зображення зовнішнього по відношенню до письменника світу,

різних подій), лірику (вираз суб'єктивно-емоційних роздумів і почуттів) та драму (показ життя через розмови та вчинки дійових осіб). Літ. роди не існують ізольовано один від одного, бувають твори, в яких поєднано кілька родових ознак. Так, ліризм часто проникає в епічні й драм. твори (див. *Ліро-епічний твір*), елементи драми трапляються в епосі й ліриці. Твори кожного з родів за способом побудови образів і обсягом поділяються на види, або жанри. Рід (напр., епос) завжди проявляє себе через вид (жанр): епопея, героїчна поема, роман, повість, оповідання, нарис та ін. До лірики належать ліричний вірш, пісня, гімн, медитація, елегія та ін. Драм. твори поділяються на tragedii, комедii і власне драми.

Літ.: Аристотель. Об искусстве поэзии. М., 1957; Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 5. М., 1954; Шаховский С. Литературные роды и виды. К., 1963; Гачев Г. Д. Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Тетр. М., 1968. В. М. Лесин.

РІДБЕРГА СТАЛА, R — фізична стала, що входить у вирази для рівнів енергії і частот випромінювання атомів водню та одноелектронних іонів (див. *Спектральні серії*). Якщо припустити, що маса нерухомого атомного ядра нескінченно велика порівняно з масою електрона, то

$$R_{\infty} = \frac{me^4}{8\epsilon_0^2 h^3 c} = 1,097373143 \cdot 10^9 \text{ м}^{-1},$$

де e — заряд і маса електрона, ϵ_0 — електрична стала, h — Планка стала, c — швидкість світла у вакуумі. Для врахування руху ядра масу електрона замінюють приведеною масою електрона і ядра, тоді

$$R_r = R_{\infty} (1 + m/M_i),$$

де M_i — маса ядра. Р. с. для легких атомів має значення (м^{-1}):

$$\begin{aligned} R_H &= 1,09678 \cdot 10^9, \\ R_D &= 1,09707 \cdot 10^9, \\ R_{He^3} &= 1,09717 \cdot 10^9, \\ R_{He^4} &= 1,09722 \cdot 10^9. \end{aligned}$$

Введена 1890 швед. фізиком Й. Рідбергом (1854—1919) при вивчені спектрів атомів.

А. М. Федорченко.

РІДДЕР — колишня (до 1941) назва м. Леніногорська Сх.-Казахстанської обл. Каз. РСР.

РІДИННИЙ РАКЕТНИЙ ДВИГУН (РРД) — реактивний двигун літального апарату, що працює на рідких паливних компонентах (пальниковому й окислювачі). Уперше в світі основи теорії і принципову схему РРД розробив і опублікував К. Е. Ціолковський 1903. Запропоновані ним принципи конструктивного вирішення РРД були доповнені Ю. В. Кондратюком і в осн. збереглися в сучас. двигунах. Розробка і випробування таких двигунів проводились і в ряді ін. країн. Перші вітчизняні РРД з'явилися 1930—31. Розроблені пізніше конструкції дали змогу запускати ракети, виводити на орбіту штучні супутники Землі і пілотовані космічні кораблі. Як

пальне в РРД використовується гас, водень, несиметричний диметилгідразин тощо; як окислювач — кисень (кисневі РРД), азотна к-та (азотнокислотні РРД) та ін. РРД складається з камери згоряння (КЗ) і реактивне сопло (РС), системи живлення, регулювання подачі і запалювання палива, а також допоміжних агрегатів. У головці КЗ розміщені змішувальні форсунки. Система живлення паливом — витискувальна (газобалонна) або турбонасосна. До турбонасосного агрегату (ТНА) належить парогазова турбіна і відцентрові насоси. Робоче тіло для привода турбіни ТНА одержують у газогенераторі (ГГ), що використовує осн. ракетне паливо РРД або спец. допоміжне. Відпрацьований у турбіні газогенераторний газ викидається в навколошне середовище через допоміжні сопла, які часто є рульовими (РРД без допалювання), або надходить в КЗ двигуна для допалювання (РРД з допалюванням). РРД першої схеми енергетично менш вигідний, ніж другої. Основне охолодження камери РРД здійснюється одним з компонентів палива, який протікає в зазорі між внутр. і зовн. оболонками. Існують РРД основні, що забезпечують розгін літального апарату на активній ділянці польоту, і допоміжні (рульові, коректуючі, гальмівні), що керують польотом за заданою програмою. Крім того, розрізняють РРД одноразового і багаторазового запуску, одно-, дво- і чотирикамерні (мал.). РРД ракетних літальних апаратів розвивають тягу від кількох мН (мікроракетні двигуни) до кількох МН (осн. двигуни).

Літ.: Добровольський М. В. Жидкостные ракетные двигатели. М., 1968; Глушко В. П. Развитие ракетостроения и космонавтики в СССР. М., 1981.

I. П. Голдаев.

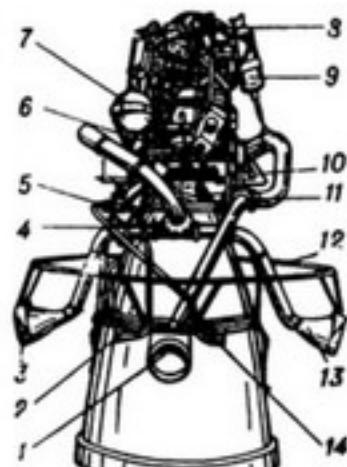
РІДКЕ СКЛО — водний розчин силікатів натрію, калію (або інших лужних металів) та їхніх сумішей. Одержані Р. с. з розчинного скла в автоклавах або розварювальних апаратах при т-рі 100—200° С і тиску 0,5—0,6 МПа. Р. с. твердне на повітрі, виділяючи аморфний кремнезем. Застосовується для виготовлення силікатних фарб, клею, миючих засобів, кислотостійких цементів, жаростійких бетонів, вогнезахищених матеріалів, різних ливарних форм, при збагачуванні руд. силікатизації ґрунтів тощо.

РІДКІ КРИСТАЛИ — широкий клас органічних сполук, що за певних умов мають одночасно властивості кристала (анізотропія основних фіз. властивостей) і рідини (в'язкість, текучість тощо). Р. к. поділяють на термотропні і ліотропні. Термотропні утворюються тільки при термічній дії на речовину (нагрівання, охолодження), ліотропні — при розчиненні ряду сполук у певних розчинниках. Р. к. широко використовуються як середовища для візуалізації цифрової інформації, термоіндикатори тощо.

Літ.: Чистяков И. Г. Жидкие кристаллы. М., 1966; Жен П. де. Физика жидких кристаллов. Пер. с англ. М., 1977.

Роги. Частина набору рогового оркестру.

Однокамерний рідинний ракетний двигун: 1 — тангенс; 2, 14 — крену, 3, 13 — курсу; 4, 5, 11 — газорозподільні; 6 — камера згоряння; 7 — балон стиснутого повітря; 8 — турбонасосний агрегат; 9 — газогенератор; 10 — силова рама; 12 — монтажне кільце рульової системи.

Різак звичайний:
1 — верхня частина рослини;
2 — квітка;
3 — олід.

Різець з прямокутною державкою:
1 — головка;
2 — державка.

РІДКІСНИХ МЕТАЛІВ ТА НАПІВПРОВІДНИКОВИХ МАТЕРІАЛІВ ПРОМИСЛОВІСТЬ

галузь кольорової металургії, підприємства якої добувають і збагачують руди рідкісних металів, а також виробляють *рідкісні метали*, сполуки і сплави на їхній основі та напівпровідникові матеріали. Продукцію галузі широко застосовують в атомній енергетиці, радіоелектроніці, авіаційній та ракетній техніці, приладобудуванні тощо. В Рад. Союзі Р. м. та н. м. п. створено після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Було організовано пошук і розвідування сировинних джерел, розроблено технологічні процеси одержання рідкісних металів, збудовано пром. підприємства по добуванню, збагаченню руд і переробці концентратів рідкісних металів, підготовлено спеціалістів, організовано н.-д. роботи. Перше підприємство галузі введено в дію 1926. За довісні роки в СРСР організовано виробн. вольфраму, молібдену, твердих сплавів, ферованадію, танталу, берилію, рубідію, цезію, солей радію тощо. В післявоєнні роки освоєно пром. виробн. титану та його сплавів, цирконію і гафнію, ніобію, селену й телуру, *рідкісноземельні елементи*, гелію, індію, талію, германію й кремнію напівпровідникової чистоти та різних інтерметалевих сполук з напівпровідниковими властивостями. В Укр. РСР виробн. рідкіснометалевої продукції почалося з освоєнням 1939 цирконієвого родовища в Донецькому обл. Прискореного розвитку галузь республіки набула в післявоєнні роки. На базі Малишівського родовища титано-цирконієвих пісків введено в дію *Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат*. У республіці діють підприємства по виробн. напівпровідникових матеріалів, рідкісних металів та їхніх сполук.

О. Г. Щукін.

РІДКІСНІ МЕТАЛИ — умовна назва металів, об'єм виробн. яких через високий ступінь розсіяності, незначну поширеність у природі та складність технологічних методів видобування порівняно невеликий. До Р. м. належать легкі (літій, рубідій, цезій, берилій), розсіяні (див. *Розсіяні елементи*), рідкісноземельні (див. *Рідкісноземельні елементи*), радіоактивні (див. *Радіоактивні елементи*) і тугоплавкі *метали*. Проте деякі Р. м. можуть бути віднесені до різних груп (напр., гітан — одночасно легкий і тугоплавкий метал). З розвитком виробництва і споживання Р. м. термін «рідкісні метали» поступово втрачає первісне значення.

Р. м. застосовують у різних галузях пром-сті та техніки (див. також *Рідкісних металів та напівпровідникових матеріалів промисловість*).

РІДКІСНОЗЕМЕЛЬНИХ І РОЗСІЯНИХ ЕЛЕМЕНТІВ РУДИ — природні мінеральні утворення з вмістом рідкісноземельних елементів і розсіяних елементів у таких кількостях, при яких їх доцільно вилучати за сучасного рівня розеніту економіки й техніки. Осн.

пром. мінерали рідкісноземельних елементів: монацит, бастензит $\text{Ce}[\text{FCO}_3]$, лопарит $(\text{Na}, \text{Ce})\text{TiO}_3$, ксенотим $\text{Y}[\text{PO}_4]$, гадолініт $\text{Y}_2\text{FeBe}_2[\text{OSiO}_4]_2$, евксеніт $(\text{Y}, \text{Er}, \text{Ce}, \text{U}, \text{Pb}, \text{Cu})[(\text{Nb}, \text{Ta}, \text{Ti}), (\text{O}, \text{OH})_6]$. Розсіяні елементи, як правило, окремих мінералів не утворюють, вони входять як домішки до складу ін. мінералів, з яких їх вилучають при переробці берилієвих, літієвих, заліз., титанових, танталових, ніобієвих, цинкових, молібденових та деяких ін. руд або з вугілля, фосфоритів, солей та деяких ін. корисних копалин. Лише в певних випадках розсіяні елементи ($\text{Sc}, \text{Te}, \text{Ge}, \text{V}, \text{Se}, \text{Te}$ і Cd) можуть утворювати окремі мінерали. Найбільше пром. значення мають титан-рідкісноземельно-ніобієво-танталові руди нефелінових сієнітів, карбонатитові, альбітитові й пегматитові руди, а також торій-берилій-рідкісноземельно-свинцево-цинкові руди гідротермальних родовищ та монацитові розсипища і руди залишкових родовищ *кір вивітрювання*, що утворилися на рідкісноземельних карбонатитах. Б. І. Горошников.

РІДКІСНОЗЕМЕЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ, РЗЕ — умовна назва, що об'єднує 16 хім. елементів III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: ітрій, лантан та лантаноїди. Деякі вчені відносять до РЗЕ ще скандій. Розрізняють церієві (лантан, церій, празеодим, неодим, прометій, самарій, европій) та ітрієві (ітрій, гадоліній, тербій, диспрозій, голмій, ербій, тулюй, ітербій, лютесій) РЗЕ. У природі церієві РЗЕ поширені більше, ніж ітрієві, але всі вони у різних співвідношеннях входять до складу одних і тих же мінералів типу фосфатів (напр., монацити, апатити, ксенотими), фторокарбонатів (бастнесити), титано-танталоніобатів (пірохлори, лопарити тощо). РЗЕ — сріблясто-блі мінерали, хімічно активні, тъмяніють на вологому повітрі внаслідок утворення плівки оксиду. Виділяють їх як побічні продукти при одержанні урану, торію, ніобію, танталу та ін. Про властивості та застосування див. статті про відповідні рідкісноземельні елементи.

В. Л. Павлов.

РІДКОЛІССЯ — рідкостійні ліси, в яких дерева не утворюють зімкнутого пологу. Характерні для пн. межі лісів Пн. півкулі (лісотундра), верх. межі поясу деревної рослинності в горах; у сухих субтропіках і тропіках поширені ксерофітні Р. В лісотундрі розрізняють ялинові, модринові, березові Р., дерева в яких рідко досягають 6—8 м заввишки і внаслідок розрідженості незначною мірою впливають на нижчі яруси лісу (лишайниковий, мохово-лишайниковий тощо). Ксерофітні Р. здебільшого представлені заростями колючих чагарників з поодинокими низькорослими деревами; поширені в Африці, Пд. Америці, Австралії. В СРСР ксерофітні Р. представлені арчевниками і фісташниками, що ростуть в Серед. Азії і Закавказзі.

РІДКОТЕКУЧІСТЬ — здатність розплавлених матеріалів, в основному металів (сплавів), заповню-

вати ливарну форму; одна з найважливіших технологічних властивостей ливарних сплавів. Зумовлюється фіз.-хім. характеристиками рідкого металу (хім. складом, будовою, в'язкістю та ін.), а також умовами заливання і властивостями ливарної форми (напр., змочуванням її поверхні металом, газо- і тепlopровідністю матеріалу стінок форми, її конфігурацією, напором металу). Розрізняють Р. практичну, що її визначають при постійній т-рі заливання, та справжню, яку визначають при постійному перегріві — постійній різниці між т-рою заливання і т-рою нульової рідкотекучості. Р. встановлюють за довжиною відливка або ступенем заповнення металом еталонної форми. Крашою Р. відзначаються евтектичні сплави (див. *Евтектика*). Р. металів поліпшують розкисленням і модифікуванням.

«РІДНА ПРИРОДА» — інформаційно-методичний бюллетень Державного к-ту УРСР по охороні природи, Укр. т-ва охорони природи та Укр. т-ва мисливців і рибалок. Виходить з 1971 щоквартально укр. мовою. Узагальнює і популяризує досвід роботи, яка проводиться на Україні щодо рационального природокористування, охорони атм. повітря, надр, ґрунтів, вод, рослинного й тваринного світу. Широко висвітлює участь громадськості, парт. і рад. органів в охороні природи.

А. Л. Андрієнко.

«РІДНА ШКОЛА» — громадська культурно-освітня орг-ція, бурж-ліберального напряму, що діяла в Сх. Галичині (1881—1939) й Зх. Волині (20—30-і рр. 20 ст.). Засн. 1881 у Львові як «Руське товариство педагогічне». В 1912—26 мала назву «Українське педагогічне товариство», а з 1926 — «Рідна школа». Т-во організовувало приватні школи й гімназії, дитячі садки, курси для неписьменних. У 1938 «Р. ш.» належало 605 дитячих садків, 33 поч. і неповні серед. школи, 12 гімназій, 11 ліцеїв, вид-во, книгарні. Передова інтелігенція боролася проти бурж.-націоналістичного керівництва «Р. ш.». Значна частина цієї інтелігенції в 20—30-і рр. була під впливом КПЗУ.

«РІДНИЙ КРАЙ» — укр. щотижневий громадський і літературно-наук. журнал демократичного, а потім ліберально-бурж. напряму. Виходив 1905—07 у Полтаві, 1908—14 — Києві, 1915—16 — Гадячі. Редактори — М. Дмитрієв і Г. Коваленко, з 1908 — Олена Пчілка. В журналі друкувались твори Панаса Мирного («До сучасної музи», «Сон»), М. Кропивницького (п'еса «Скрутна доба»), Лесі Українки («В катакомбах», «Королівна», «Йоганна, жінка Хусова» та ін.), а також А. Кримського, Л. Яновської, Грицька Григоренка, Х. Алчевської, П. Капельгородського, Д. Яворницького, поета-робітника Т. Романченка, перші вірші П. Тичини, О. Журлівої та ін. За антисамодержавні виступи журнал зазнавав конфіскацій та заборони. В окремих статтях з історії та етнографії були прояви нац. обмеженості. В 1906, 1908—14 до

«Р. к.» виходив додаток «Молода Україна». П. М. Федченко.

«РІДНИЙ КРАЙ» — щотижнева укр. прогресивна газета в Аргентині. Виходить з 1960 в Буенос-Айресі. Висвітлює громад. і культурне життя українців в Аргентині, друкуючи матеріали про Рад. Україну, твори укр. рад. письменників. Частина матеріалів у кожному номері публікується ісп. мовою.

РІЕГО-І-НУНЬЄС (Riego y Núñez) Рафаель (24.X 1785, Санта-Марія-де-Тунья, Астурія — 7.XI 1823, Мадрид) — один з керівників революції 1820—23 в Іспанії. В січні 1820 очолив повстання в армії (в районі Кадіса) проти абсолютистського правління Фердинанда VII, на захист ліберальної конституції 1812, яке стало початком революції. В січні 1821 був призначений генерал-капітаном Арагону, 1822 обраний президентом мадридських кортесів. Організатор і керівник революц. загонів, що вели боротьбу проти франц. інтервенції (квітень 1823). У вересні 1823 потрапив у полон. Стражений за вироком королів. суду. Ім'я Р.-і-Н. стало символом боротьби за свободу Іспанії (на честь Р.-і-Н. під час Іспанської революції 1931—39 написано революц. гімн, що був державним гімном Іспанської республіки).

РІЕКА — місто на Пн. Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Розташована на узбережжі Рієцької зат. Адріатичного м. Великий порт, яким користуються також Угорщина, Чехословаччина та Австрія. Вузол з-ць, аеропорт. 135 тис. ж. (1972). Розвинуте машинобудування, особливо суднобудування, а також виробн. суднових дизелів, моторів та ін. Нафтопереробний з-д, підприємства хім., деревообр., паперової, шкіряно-взут. і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Мед. ф-т Загребського ун-ту. Вища мор. і пед. школи. Музей, у т. ч. природничий. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. Поселення на місці Р. виникло за античних часів.

РІЕЛЬ — грошова одиниця Народної Республіки Кампучії, поділяється на 100 сенів. Запроваджений у березні 1980.

РІЖКИЙ — 1) Хвороба злаків, спричинювана паразитичним грибом *Claviceps purpurea*. В колосі уражених рослин замість зерен утворюються ріжки, що являють собою темно-фіолетову грибницю гриба в стані спокою (див. Склероції). Найчастіше уражуються жито, пшениця, ячмінь, ріжка. Хвороба поширюється спорами, які потрапляють на зав'язі квітучих рослин. Р. отруйні для людини і тварин. Вживання борошна з домішкою Р. може привести до корчів, передчасних родів або викидів. В медицині Р. використовуються для припинення маткових кровотеч. Заходи боротьби: сівба очищеним насінням, збирання хлібів до осипання Р., лущення стерні, глибока зяблева оранка, скочування злакових трав до цвітіння. 2) Українська назва гриба *Claviceps purpurea*.

РІЗАК (Falcaria) — рід рослин родини зонтичних. Дворічні трави з трійчастими або двічі-трійча-

стими листками. Квітки білі, в зонтиках. Плід — двосім'янка. Відомо 5 видів, поширені у Середземномор'ї, Серед. Європі, Малій і Серед. Азії та Зх. Сибіру. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — два. Найпоширеніший Р. в еховий, або звичайний (*F. siooides*, синоніми: *F. vulgaris*, *F. rivini*); росте в степах, на луках, вздовж доріг, іноді як бур'ян на полях.

РІЗАННЯ МЕТАЛІВ — див. Обробка металів різанням.

РІЗДВА БОСТРІВ, Крістмас — володіння Австралії на острові тієї самої назви, у сх. частині Індійського ок. Площа 135 км². Нас. 3 тис. чол. (1975), гол. чин. китайці й малайці, а також невелика група англо-австралійців. Офіц. мова — англійська. Острів вулканічного походження, вис. до 361 м. Клімат і рослинність тропічні. До 1958 входив до складу колонії Сінгапур. 1.X 1958 переданий Австралії. Основа економіки — видобування фосфоритів на експорт.

РІЗДВО, різдво христове — одне

з головних свят християнства на

честь «народження» міфічного Ісуса Христа. Запозичене християнами з стародавніх культів, узаконене Ефеським собором 431. В 10 ст. свято Р. разом з християнством поширилося на Русі, де поступово злилося з місцевими зимовими святами на честь бога сонця Ярила та святками, перейнявши від них численні обряди: колядки, вживання куті тощо. Відзначається 25.XII [в одних країнах — за григоріанським календарем (новий стиль), в інших — за юліанським календарем (старий стиль, що відповідає 7.I нового стилю)].

РІЗЕЦЬ — різальний інструмент, яким обробляють металеві і неметалеві заготовки. Встановлюється на довбалльних, револьверних, розточувальних, стругальних, токарних або спец. верстатах. Різець (мал.) складається з головки (різальної частини певної геометричної форми) і державки, за допомогою якої він закріплюється на верстаті. За формою головки розрізняють Р. прямі, відігнуті (зігнуті) і чашкові; за формою державки — прямо-кутні, квадратні і круглі; за способом з'єднання головки і державки — суцільні, з привареними чи припаяними головкою або різальною пластинкою тощо. Залежно від виду обробки Р. бувають прямі, підрізні, розточувальні, відрізні, прорізні, різьбові та ін. є Р.: чорнові (обдирні), чистові, для тонкого точіння і вигладжувальні; праві (обробка заготовки справа наліво) і ліві (зліва направо).

В. В. Різниченко. Листівка «Геть з царатом! Хай живе революція!». 1905.

Головку Р. виготовляють з інструментальних (у т. ч. швидкорізальних) сталей, твердих сплавів на основі карбідів вольфраму і титану, синтетичних алмазів, мінерало-керамічних та ін. матеріалів; державку — переважно з конструкційних сталей.

Г. К. Якимчук.

РІЗНИЧЕНКО Володимир Васильович [6 (18).X 1870, хутір Велентіїв, тепер с. Валентіїв Ніжинського району Чернігівської обл. УРСР — 1.IV 1932, Київ] — український радянський геолог, академік АН УРСР (з 1929). Закінчив Харків. ун-т (1896). Проводив геол. та геогр. дослідження на Тянь-Шані, Алтаї, Тарбагатаї. За дослідження зледеніння Пд. Алтаю його нагороджено медаллю ім. М. М. Пржевальського. З 1916 працював на Україні. Був директором Укр. геол. комітету, 1930—32 — директором Н.-д. геол. ін-ту АН УРСР. Вивчав Лівобережжя України, Серед. Придніпров'я, зокрема Канівські гори. Дав нове грунтовне висвітлення стратиграфії і тектоніки цього району, вперше на Україні встановив дислокації антропогенового віку. Досліджував гідрогеол. умови Волині. Організував і очолив комплексну експедицію в район Дніпробуду. Р.— організатор комісії по вивченню антропогенового (четвертинного) періоду на Україні, яку очолював 1930—32. Наук. праці — з питань заг., динамічної та регіональної геології, гідрогеології, географії, археології.

Р. відомий також як художник і поет (псевдоніми: Велентій, Гайд, В-й). Працював у галузі політ. карикатури, спрямованої проти реакційних партій, ідеологів та захисників царизму («Геть з царатом! Хай живе революція!», «Після скасування кріпацтва», «Обніміте, брати мої, найстаршого брата!..», «Біля пам'ятника Шевченкові»). Карикатури вміщував в ілюстрованому додатку до ленінської «Іскри» (1902), сатиричному журні «Шершень» (1906), газ. «Рада» (1909—12). Поезії друкував у літ.-артистичному альманасі «Терновий вінок» (К., 1908). Переклав укр. мовою «Пісню про Буревісника» М. Горького. Іл. див. також до ст. Карикатура, т. 5, с. 34.

Літ.: Блюміна І. М. В. В. Різниченко (Велентій) — художник і поет. К., 1972.

РІЗНОВІДНІСТЬ у біології — систематична категорія в ботаніці, нижча від виду. Під Р. розуміють популяцію або групу особин, що відрізняються від типових представників виду другорядними ознаками, які рідко усипадковуються. Р. не має чітко відмежованого ареалу. В сучас. систематиці поняття Р. майже не вживається через нечіткість його визначення. В зоол. номенклатурі Р. відповідає варієтетом.

РІЗНОВУСІ, нічні метелики (Heterocera) — група (серія) метеликів. Розмах крил від 3,25 мм (*Nepticula filipendulae*) до 30 см (*Erebias agricippina*); забарвлення переважно яскраве. Вусики різної форми (звідси й назва): нитковидні, пилчасті, гребінчасті тощо. Мен-

P. Riego-i-Nunyess.

V. V. Riznichenko.

**РІЗНОДЖГУТИКОВІ
ВОДОРОСТІ**

М. І. Різоль.

Різблення художнє.
М. В. Константинова.
Ярослав Мудрий. Дерево. 1982.

Різблення художнє.
Ложка. Дерево. Івано-
Франківська область.
Початок 20 ст.

телики (за винятком строкаткових) активні смерком або вночі (звідси їх друга назва). Гусінь багатьох видів ушкоджує с.-г. та лісові культури, зернопродукти, хустро, різну сировину. Метелики багатьох видів — запилювачі рослин; шовковичного шовкопряда та дубового шовкопряда використовують для одержання шовку (див. Шовківництво). Група Р. включає 20 надродин, що об'єднують 131 родину, з них найчисленніші: совкові, п'ядунові, вогнівкові, молеві, листовійкові, коконопрядові та ін. У світовій фауні — понад 100 тис. видів, поширені на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — бл. 10 тис. видів, з них в УРСР — понад 2 тис. Деякі красиві рідкісні або зникаючі види взяті під охорону. До Червоної книги Української РСР включені шовкопряд-ендроміс (*Endromis versicolora*), шовкопряди кульбабовий (*Lemonia taraxaci*), деякі павиночкові та бражникові.

З. Ф. Ключко.

РІЗНОДЖГУТИКОВІ ВОДОРОСТІ — відділ нижчих рослин. Див. Жовто-зелені водорості.

РІЗНОЧЙНЦІ, «люди різного чину і звання» — прошарок суспільства в Росії кінця 18—19 ст. (юридично неоформлений), вихідці з купців, міщан, духівництва, селянства, а також дрібного чиновництва та збіднілого дворянства, які здобули освіту і відірвалися від свого попереднього середовища. Зростання ролі Р. в 40—50-х рр. 19 ст. свідчило про початок формування бурж. інтелігенції в Росії. Р. відіграли вирішальну роль у визвольному русі 2-ї пол. 19 ст. Бурж.-демократичний етап визвольної боротьби в Росії (приблизно 1861—95) В. І. Ленін назвав різночинським (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). До Р. у 19 ст. належали В. Г. Бєлінський, Петрашевці, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко та ін. революц. демократи (див. Революційний демократизм), більшість революц. народників 70-х рр. (див. Народництво), чимало видатних діячів науки, літератури, мистецтва Російської держави, зокрема України.

О. І. Лугова.

РІЗБЛЬ Микола Іванович (н. 19. XII 1919, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. баяніст, педагог, нар. арт. УРСР (з 1982). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1951 закінчив Київ. консерваторію (навчався у М. Геліса), з 1948 — викладач цієї консерваторії, з 1973 — професор. Розробив теорію п'ятипалцевої аплікатури на баяні. З 1939 — організатор, худож. керівник і учасник квартету баяністів Київ. філармонії. Автор творів для баяна (концерт з оркестром, п'ес, обробок нар. пісень), посібника «Принципи застосування п'ятипалцевої аплікатури на баяні» (1977). Лауреат Всесоюзного конкурсу виконавців на нар. інструментах (1939). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Літ.: Лисенко М. Т. Квартет баяністів Київської філармонії. К., 1973; Акимов Ю. Т. Миколай Іванович Різблль. В кн.: Баян и баянисты, в. 5. М., 1981.

«РІЗОСПАСТІС» («Різооластис» — «Радикал») — щоденна газета, орган ЦК Комуністичної партії Греції (КПГ). Засн. 1.VIII 1921. Наступниця щотижневої газети КПГ «Ергатікос агон» («Активна боротьба»), що видавалася з листопада 1918. В 1925—26, 1936—44 та 1947—74 виходила нелегально. Видається в Афінах.

РІЗУХА (*Najas*) — єдиний рід рослин родини різухових. Водяні (цілком занурені) однорічні, одно- або дводомні вилчасто розгалужені, трав'янисті рослини. Листки супротивні або в кільцях, лінійні, вищерблено-зубчасті або пильчасті. Квітки одностатеві, непоказні, поодинокі; оцвітина малопомітна або її немає. Запилення відбувається під водою. Плід костянкоподібний. 35 видів, поширені майже по всій земній кулі. Ростуть у прісних, рідше в солонуватих водах. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — два: Р. морська (*N. marina*) і Р. мала (*N. minor*).

РІЗЦЕВА ГРАВЮРА — найдавніший різновид гравюри на металі. Техніка Р. г. полягає в заглибленні гострим різцем елементів друкованої форми, відповідно до підготовчого рисунка, що потім заповнюється фарбою, та наступним тисненням форми на папері. Р. г. характеризується точним моделюванням об'єктів зображення за допомогою паралельних рядів або сітки тонких ліній і створенням штрихами чітких контурів. Розквіт мистецтва Р. г., що припадає в Зх. Європі на 15—17 ст., пов'язаний з творчістю М. Шонгауера, А. Дюрера, А. Мантенеї, Луки Лейденського та ін. У вітчизн. графіці Р. г. поширилася завдяки укр. майстрям О. і Л. Тарасевичам та І. Щирському, а також рос. художникам — братам Зубовим, М. Уткіну, Ф. Йордану.

РІЗЬБА — гвинтова канавка на циліндричній або конічній поверхні деталей. Р. розрізняють за формою перерізу — профілем (напр., трикутну, прямокутну, трапецідну), за розміщенням (зовнішню, внутрішню), за призначенням (напр., кріпильну, артилерійську) тощо. В СРСР найпоширенішою кріпильною є трикутна метрична Р. (мал.). За допомогою Р. утворюють різбові з'єднання, ущільнюють і переміщують деталі машин і механізмів, приладів або апаратів. Р. створюють пластичним деформуванням (напр., накаткою на різьбонакатувальних автоматах), різанням на токарних, різьбофрезерних та ін. верстатах (див. Різьбообробний верстат) або вручну різьбонарізним інструментом. Для контролю і вимірювання Р. застосовують різьбовимірювальний інструмент.

РІЗЬБЛЕННЯ ХУДОЖНЄ — вид декоративно-ужиткового мистецтва, спосіб художньої обробки дерева, каменю, кістки, лаку, теракоти шляхом вирізування. Р. х. прикрашають предмети побуту, споруди, мініатюрну пластику. Р. х. поділяється на орнаментальне і сюжетне. Залежно від способу виконання воно буває різних видів: об'ємне — дрібна тривимірна скульптура; високорельєфне — значне заглиблення фону і випукле

зображення; плоскорельєфне — невисокий рельєф силуетного характеру; виїмчасте (заглиблене) — ґрунтуються на поєднанні графічної чіткості орнаментальних форм з живописністю створюваної ними гри світлотіні; контурне — заглиблені лінії на гладкому тлі; наскрізне — створюється повним видаленням тла (буває, зокрема ажурне, прорізне, пропильне); накладне — накладання вирізьблених малюнка на рівну поверхню. Іноді в одному виробі поєднуються кілька видів Р. х. Різбллені вироби часто обробляють — покривають лаком, позолотою, тонують, полірують, розписують фарбами тощо. Р. х. відомі з часів палеоліту (плоскорізьблений кістяний браслет і кістяні скульптурні фігури з пізньопалеолітичної Мізинської стоянки на Чернігівщині; роговий наконечник жезла з рельєфним зображенням людини з стоянки Молодове V на правому березі Дністра на території сучасної Чернівецької обл.).

Дуже поширене було в неоліті й пізніше. Р. х. було відоме у стародавніх Єгипті, Вавілоні, Китаї, Індії, Греції, Римі та ін. країнах. У скіфських курганах (Мелітополь, Чортомлик, Солоха) знайдено багато виробів, прикрашених геом. і рослинним рельєфно-ажурним Р. х. В архітектурі Київ. Русі (Софійський собор, Михайлівський монастир у Києві, Дмитріївський собор у Владимири, Георгіївський монастир в Юр'єві-Польському, церква Пантелеймона в Галичі), Грузії (Самтавісі, 11 ст., Пінареті, 13 ст.), Вірменії (собори в Ані, Ахтамарі, 10—11 ст.). Широко використовувалося Р. х. на камені (плетінкові, рослинно-тваринні та фігурні зображення). У Росії 17—18 ст. уславилось Сольвичегодське, Великоустюжське та Холмогорське різбллення на кістці. На Україні у ті часи було поширене Р. х. на рогових виробах (зокрема, — порохівниці). Надзвичайно багатим і різноманітним було рельєфне та ажурне Р. х. укр. дерев'яних іконостасів 17—19 ст. В 19—20 ст. укр. нар. різьбярі створили високохудож. вироби з дерева, в яких зберегли нац. традиції й утвердили своєрідні територіальні види Р. х.: тригранно-виїмчасте — на Полтавщині, Київщині та Чернігівщині, плоске з інкрустацією перламутром, різокольор. деревом, металом, бісером тощо — на Гуцульщині, рельєфне та скульптурне — на Лемківщині та Поділлі. В рад. час відроджуються старі

Різбллення художнє. І. В. Бровді. Вечорниці. Декоративний рельєф. Дерево. 1975. Місто Берегове Закарпатської області.

види нар. різьблення та виникають нові [яворівське плоске різьблення (рослинні мотиви), прикарпатське плоске різьблення (геом. мотиви), контурно-фігурне різьблення та інтарсія]. Широко відомі укр. нар. різьбярі: П. Верна, В. Кваша, Я. Усик, Я. Халабудний, М. Орисик, І. Балагурак, родини Корпанюків, Одрихівських, Тонюків, Шкріблаків та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Літ.: Макаренко М. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. К., 1930; Лапа В. Полтавські різьбярі. К., 1937; Паньків В. М. Лемківські майстри різьби по дереву. К., 1953; Будзан А. Ф. Різьба по дереву в західних областях України. К., 1960; Моздир М. І. Українська народна дерев'яна скульптура. К., 1980; Бобринській А. А. Резной камень в России, в. 1. М., 1916; Вишневская В. М., Каплан Н. И., Буданов С. М. Русская народная резьба и роспись по дереву. М., 1956; Русская резная кость. [Альбом]. М., 1960; Василенко В. М. Народное искусство. М., 1974. А. Ф. Будзан.

РІЗЬБОВЕ З'ЄДНАННЯ — рознімне з'єднання деталей за допомогою різьби. Забезпечує відносну нерухомість з'єднувань деталей машин, приладів, апаратів або механізмів. До осн. частин Р. з. належать болти, гвинти та ін. кріпильні деталі, від конструкції і точності виготовлення яких залежить міцність та довговічність з'єднання. Р. з. утворюють також діючі механізми (напр., домкрати) або машини (гвинтові преси тощо).

РІЗЬБОВИМ ГРЮВАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ, різьбовим грювальні прилади — інструменти (прилади), якими вимірюють і контролюють різьбу; різновид контролально-вимірювальних засобів. Середній діаметр різьби визначають мікрометрами, нутромірами, оптиметрами, її профіль — спец. приладами, іноді кутомірами, крок — крокомірами, інструментальними та універсальними мікроскопами. До засобів комплексного контролю, що їх використовують під час прийому різьбових виробів, належать калібри та індикаторні інструменти (див. Індикатор) з різьбовими вимірювальними елементами.

РІЗЬБОНАКАТУВАЛЬНИЙ АВТОМАТ — верстат для створення (накаткою) зовнішньої різьби на циліндричних заготовках. У найпоширеніших Р. а. є два різьбонакатувальні ролики (див. Різьбонакатувальний інструмент) з гвинтовою нарізкою, що обертуються в одному напрямі з однаковою частотою. На деяких Р. а. різьбу створюють різьбонакатувальними плашками.

РІЗЬБОНАКАТУВАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ — інструмент, яким, вдаючись до накатки, створюють різьбу на металевих заготовках. Встановлюють Р. і. на різьбонакатувальних автоматах або ін. верстатах. До Р. і. належать різьбонакатувальні ролики з нарізкою, профіль якої відповідає профілю створюваної різьби, різьбонакатувальні плоскі плашки, різьбонакатувальні головки, в корпусі яких розміщено ролики, і накатувальники — інструменти у вигляді стрижня з різьбою.

РІЗЬБОНАРІЗНИЙ ІНСТРУМЕНТ — металорізальний інструмент, яким нарізають зовнішню або внутрішню різьбу. Встановлюють Р. і. на різьбообробних верстатах та верстатах ін. типу, деякі інструменти використовують також для ручного нарізання різьби. До Р. і. належать різьбові різці, мітчики, плашки, фрези, шліфувальні круги, а також гребінки і різьбонарізні головки. Різьбові гребінки (кілька об'єднаних в єдиній конструкції різьбових різців) бувають плоскі (стрижневі, призматичні) і круглі. В корпусі різьбонарізних головок вмонтовано кілька різьбових гребінок. Іл. с. 395.

РІЗЬБООБРОБНИЙ ВЕРСТАТ — металорізальний верстат для створення й обробки різьби. Р. в. поділяють на різьбонакатні (див. Різьбонакатний автомат), різьбонарізні, різьбофрезерні і різьбощліфувальні. До різьбонарізних належать токарно-гвинторізні верстали, де різьбу створюють за допомогою різців, а також верстали гайко- і болтонарізні — з мітчиками, плашками, різьбонарізними головками (багатолезовим інструментом) тощо. Різьбофрезерні верстали (мал., 1) — напівавтоматичні й автоматичні — використовують для нарізування зовн. і внутр. різьби дисковими, пальцювими або гребінчастими фрезами. На різьбощліфувальніх верстатах (мал., 2), обладнаних шліфувальними кругами, піддають чистовій обробці різьбу, створену на ін. верстатах. Різьбощліфувальні верстали бувають універсальні (найпоширеніші), спеціальні і напівавтоматичні. Різьбу створюють також на трубонарізних, револьверних, розточувальних, свердливих та ін. верстатах.

Л. Г. Лубенець.

РІК — основна одиниця вимірювання тривалих проміжків часу, пов'язана з орбітальним рухом Землі навколо центра мас Сонячної системи та позірним видимим рухом Сонця по екліптиці. Вивчення особливостей орбітального руху Землі зумовило виникнення різних визначень поняття «рік». Осн. з них є тропічний Р. — проміжок часу між послідовними проходженнями Сонця через точку весняного рівноводення (дорівнює 365, 2422 серед. сонячних діб); з ним пов'язана зміна *періоду року*.

Зоряний (сидеричний) Р. — проміжок часу, що відділяє два послідовні повернення Сонця на те саме місце по відношенню до зір (дорівнює 365, 2536 діб). Аномалістичний Р. (дорівнює 365, 2596 діб) — час, який протікає між двома проходженнями Землі через перигелій; використовують у небесній механіці. Драконічний Р. (346, 6201 діб) — проміжок часу, після якого Сонце повертається до того ж вузла місяцевої орбіти; використовується для передбачень сонячних та місячних затемнень. Тривалість кожного з Р. зазнає невеликих змін, які виникають небесною механікою. Р. є основою календарів: юліанський Р. (365, 25 діб) — юліанського, григоріанського та ін. Р. — (365, 2425 діб) — григоріанського, місячний Р. (354, 367 діб), що дорівнює 12 синодичним

місяцям, — місячного. В юліанському й григоріанському календарях розрізняють простий рік (365) та високосний рік (366 діб).

В. П. Цесевич.

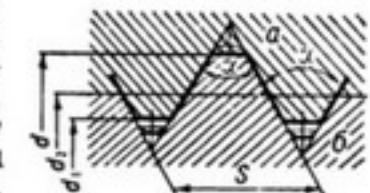
РІКА — водний потік, що тече у розробленому ним лінійно видовженному зниженні рельєфу і живиться за рахунок стоку з площини свого водозбору. Місце, де Р. бере початок, наз. *її витоком*, кінець, тобто місце впадіння в ін. річку, озеро, море, океан — *гирлом річки*. У гирлах деяких Р. утворюються *дельти*, *естуарії*, *бари*. Р., що губляться у пісках, не мають чітко визначеного гирла. Зниження у рельєфі, що утворюється внаслідок розмиваючої дії текучої води і по якому тече Р., наз. *долиною*. Найнижча ділянка долини, де протікає водний потік, наз. *річищем*; частина долини, що затоплюється лише під час повені, — *заплавою* Р. Водозбирна площа, з якої стікає вода у Р., наз. *річковим басейном*; лінія, що розділяє суміжні водні системи, — *вододілом*. Разом з притоками Р. утворює *річкову систему*, характер і розвиток якої зумовлені гол. чин. кліматом, рельєфом, геол. будовою і розмірами басейну. Залежно від характеру поверхні, по якій тече Р., розрізняють гірські й рівнинні Р. Гірські Р. мають глибокі долини, крутий поздовжній профіль (див. Профіль рівніваги), швидку течію. Для рівнинних Р. характерні широкі терасовані долини, незначне падіння, повільна течія. Деякі Р. мають гірські й рівнинні ділянки. Режим Р. визначається змінами витрат і рівнів води, швидкості течій, т-ри, хім. складу, льодового режиму та ін. Він залежить гол. чин. від характеру живлення Р. (дощове, снігове, льодовикове і підземне) і кліматичних умов місцевості.

Особливості живлення визначають фази водного режиму: *повінь*, *паводок*, *межень*. Зміни режиму Р. за певний відрізок часу передбачають за допомогою гідрологічних прогнозів. Існує кілька класифікацій Р., одна з перших — О. І. Воеїкова (1884), в основу якої покладено аналіз умов живлення і характеру повені.

Розподіл Р. на земній кулі дуже нерівномірний. Найгустіша річкова мережа в екваторіальному поясі, а також у тропічному та помірному. В пустелях Р. майже відсутні або мають сезонний чи транзитний (напр., Ніл) характер. За величиною басейну, довжиною, водністю тощо Р. поділяють на великі, середні й малі. До найбільших Р. світу належать Ніл, *Mis-cicini*, Амазонка, Янцзи, Конго, Енісей, Лена, Об, Амур, Волга; на Україні, крім Дніпра, Дністра, Сіверського Дніця, Десни, Прип'яті та Південного Бугу, всі Р. належать до середніх і малих. Річний стік Р. у Світовий ок.— 38,8 тис. км³. Р.— важливий елемент природного середовища. Вони здавна використовуються людиною для різних потреб (пром. і побутове водопостачання, судноплавство, джерело енерг. ресурсів, зрошування і як водоприймачі при осушенні земель), а також як об'єкт туризму. Води багатьох Р.

Різуха морська:
1 — частина рослини;
2 — пуп'янок тичинкової квітки;
3 — напіврозкрита тичинкова квітка;
4 — розкрита тичинкова квітка;
5 — плід.

Метрична різьба (профіль):
a — зовнішній діаметр;
d — середній діаметр;
d₁ — внутрішній діаметр;
S — крок;
α — кут при вершині профілю;
a — гайка;
б — болт.

Різьбообробні верстали:
1 — різьбофрезерний;
2 — різьбощліфувальний.

земної кулі (особливо на Сході Пн. Америки і в Зх. Європі) забруднені пром. і побутовими стоками. У Рад. країні вживаються законодавчі, тех. і сан.-гігієніч. заходи (див. *Охорона природи*), спрямовані на раціональне використання водних ресурсів, зокрема Р., і охорону їх від забруднення. Р. вивчає гідрологія. Гідрологічні спостереження і вивчення режиму Р. здійснюють на гідрологічних станціях.

РИКА — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. Тиси (бас. Дунаю). Довж. 92 км, площа бас. 1130 км². Утворюється злиттям річок Прислопу і Торунки на пд. схилах Верховинського Вододільного хр. У верхів'ї тече глибокою долиною, яка поступово розширяється. Води Р. використовують для тех. та побутового водопостачання. На Р.— Теребле-Ріцька ГЕС, м. Хуст.

РІКАРДО (Ricardo) Давід (19.IV 1772, Лондон—11.IX 1823, графство Глостершир) — англ. економіст, один із засновників класичної буржуазної політичної економії; ідеолог пром. буржуазії в той час, коли вона боролася проти земельної аристократії. Праці Р. являють собою вершину наук. думки англ. класичної бурж. політ. економії. Осн. з них є «Засади політичної економії та оподаткування» (1817). Р. продовжив розробку теор. основ класичної школи, подолавши деякі її недоліки. Зокрема, піддаючи критиці теорію вартості А. Сміта, Р. довів, що вартість визначається тільки затраченою працею на виробн. продукту. Теорію трудової вартості розглядав як основу політ. економії. Р. заперечував абсолютну ренту, визнаючи тільки диференціальну ренту, яку пов'язував з т. з. «спадкоємчістю землі». Р. вважав, що робітники продають капіталістам не робочу силу, а працю, тому він не зміг пояснити походження додаткової вартості й прибутку на основі теорії трудової вартості.

Розглядаючи заробітну плату і прибуток як дві частини вартості, створеної працею, Р. дійшов вис-

новку, що підвищення однієї з цих частин веде до зниження другої. Цим самим він по суті виявив протилежність інтересів пролетаріату і капіталістів. Через бурж. обмеженість Р. розглядав капіталістичний спосіб виробн. як вічну й природну форму сусп. виробн., а екон. категорії — товар, гроші, капітал, прибуток тощо — як такі, що змінюються лише в кількісному відношенні. Вчення Р. лягло в основу екон. ідей англ. утопічних соціалістів 1-ї пол. 19 ст.

В. К. Черняк.

РІККЕРТ (Rickert) Генріх (25.V 1863, Данциг, тепер Гданськ, ПНР — 28.VII 1936, Гейдельберг) — нім. філософ, один із засновників баденської школи. Професор Фрейбур. (з 1894) і Гейдельберзького (з 1916) університетів. Стояв на позиціях неокантіанства, зводив буття до людської свідомості, вважав, що предмет науки конструюється свідомістю з хаотичного потоку переживань. Розглядаючи філософію як вчення про «цінності», Р. протиставляв генералізуючий (узагальнюючий) метод природознавства (спрямований на загальне, на закони) індивідуалізуючому методові істор. наук, що конструює одиничні й неповторні явища й події, які співвідносяться з «цінностями» (особливого роду ідеальними сутностями), завдяки чому набувають значущості в історії. Тлумачення Р. історії як науки було спрямоване проти принципу історизму й матеріалістичного розуміння історії.

І. В. Бичко.

РІЛЛЯ — 1) Землі, що їх систематично обробляють і використовують під посіви сільськогосподарських культур. До Р. належать поля *сівозмін*, в т. ч. *парі*, а також городи, ін. с.-г. угіддя, крім посівів багаторічних трав на природних кормових угіддях і орних земель, на яких закладено довготривальні культурні пасовиська. 2) Віране поле.

«**РІЛЛЯ**» — двотижневий укр. ілюстрований журнал. Виходив 1910—14 в Києві. Давав поради селянам, публікував статті хліборобів-практиків. У журналі висвітлювались і питання скотарства, птахівництва, шовківництва тощо.

РІЛЬКЕ (Rilke) Райнер Марія (4.XII 1875, Прага — 29.XII 1926, санаторій Валь-Мон, Швейцарія) — австр. письменник. Перші збірки віршів — «Життя і пісні» (1894), «Увінчаний снами» (1897), «Переддень різдва» (1898), «Мені на свято» (1900) написані в руслі неоромантизму, що поєднувався із символізмом. Важливе значення в становленні світогляду й творчості Р. мали його подорожі в Росію 1899 і 1900 (під час другої побував і на Україні, відвідав могилу Т. Шевченка). Славу здобув зб. «Часослов» (ч. 1—3, 1899, 1901, 1903), у появі якої особливу роль відіграли кіїв. враження. В ній відобразилася пантеїстична концепція світу, інтуїтивно-ліричне сприйняття навколої дійсності. Зб. «Нові поезії» (ч. 1—2, 1907—08) засвідчує тенденцію до предметної образності, словесної пластики. Зрілій творчості Р. притаманне неприйняття капіталістичної дійсності. Йї протиставляє ви-

тончену духовну культуру й мистецтво філос.-психологічної спрямованості (роман «Нотатки Мальте Лауріса Брігте», 1910; поетичні цикли «Дуйнські елегії» і «Сонети до Орфея», обидва — 1923). Писав п'еси, перекладав з англ., франц., італ. мов. Захоплювався рос. л-рою, переклав «Слово о полку Ігоревім». Цікавився поезією Т. Шевченка і укр. фольклором, що відбилося в поетичній зб. «Книга картин» (1902), в оповіданні «Пісня про правду» тощо. Мав значний вплив на європ. поезію 20 ст. Укр. мовою твори Р. перекладали П. Тичина, М. Зеров, М. Бажан, Л. Первомайський та ін. Тв.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1974; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Рос. перекл. — Ворпсведе. — Огюст Роден. — Письма. — Стихи. М., 1971; Избранные лирика. М., 1974; Лирика. М., 1976; Новые стихотворения. Новых стихотворений вторая часть. М., 1977.

Б. М. Гавришків.

РІЛЬНИЦТВО — основна галузь рослинництва; виробництво зернових, технічних, кормових, овочево-баштаних культур і картоплі. Р. виділилося в окрему галузь в процесі спеціалізації с. г. Воно постачає населенню продукти харчування, легкі та харч. пром-сті-сировину, тваринництву — корми. Вирощування с.-г. рослин у Р. ґрунтуеться на використанні ріллі і є завданням землеробства. В УРСР площа ріллі 1980 становила 226,4 млн. га, або 10,2% заг. зем. площи, посівна площа (млн. га) всіх зернових культур — 126,6, у т. ч. озимих — 32,7, ярових — 93,9; площа тех. культур — 14,6, кормових — 66,9. Валовий збір (млн. т): зерна — 189,1, бавовни-сирцю — 9,96, цукр. буряків — 79,6, картоплі — 67,0, овочів — 25,9. На Україні 1980 площа ріллі становила 34,2 млн. га, або 56,9% заг. земельної площи. В УРСР питома вага продукції Р. 1980 становила 40% всієї продукції с. г. та 89% продукції рослинництва. В республіці майже всі орнопридатні землі перетворено на ріллю. Р. всієї країни, в т. ч. УРСР, розвивається шляхом підвищення родючості ґрунту і ефек-

Д. Рікардо.

Р. М. Рільке.

Посівні площи основних польових культур в УРСР (всі категорії господарств, тис. га)

	1913	1940	1965	1980
Вся посівна площа	27 952	31 336	33 785	33 578
Зернові культури	24 696	21 385	16 495	16 473
у т. ч. пшениця озима	3088	6317	7346	8000
ячмінь ярій	5824	3987	2600	3281
кукурудза	853	1560	1814	1498
зернобобові	438	836	1199	1194
Технічні культури	904	2699	4248	4071
у т. ч. цукрові буряки	558	820	1863	1755
соняшник	76	720	1777	1683
льон-довгунець	16	118	224	226
Картопля та овочево-баштанинні культури	1400	2811	2750	2350
у т. ч. картопля	1080	2060	2108	1682
Кормові культури	894	4441	10 292	10 684
у т. ч. кукурудза на силос	—	—	4375	4023
і зелений корм	378	1793	3712	2871
однорічні трави	491	2038	1372	2944
багаторічні трави				

Врожайність основних польових культур в УРСР (всі категорії господарств: ц з 1 га)

Культури	1913	1940	В середньому за рік	
			1961	1976
Зернові	9,4	12,4	17,5	26,1
Пшениця	11,8	12,1	18,4	30,1
озима	9,3	14,2	22,7	24,1
Ячмінь ярій	10,2	16,3	24,0	29,0
Кукурудза	8,6	10,3	14,3	19,7
Зернобобові	167	159	198	300
Цукрові буряки	9,3	13,1	13,8	14,3
Соняшник	2,6	1,6	2,9	5,3
Льон-довгунець	79	101	88	120
Картопля	...	113	105	147
Овочі				

тивнішого використання ріллі. Структура посівних площ польових культур змінюється залежно від потреб країни у продовольстві й с.-г. сировині. За роки Рад. влади при заг. зниженні частки зернових культур значно зросли посіви цінної продовольчої культури — озимої пшениці, зернофуражної культури — кукурудзи та зернобобових. Розширене площа посівів важливих тех. культур — цукр. буряків (у Лісостепу), соняшнику (в

Валовий збір основних польових культур в УРСР (всі категорії господарств; тис. т)

Культури	1913	1940	В середньому за рік		
			1951	1955	1976
			—	—	—

Всі зернові 23157 26420 29348 43151
у т. ч.

пшениця	3645	7650	11777	21910
озима	5420	5662	7709	10032
ячмінь ярий	870	2550	8034	4353
кукурудза	377	809	2427	2371
зернобобові	9337	13052	34131	53891
Цукрові буряки	71	946	2287	2422
Соняшник	4	19	67	124
Льон-довгунець	8546	20664	18446	20541
Картопля	...	5486	4994	7579

Степу), льону-довгунця (на Полісі), картоплі та овоче-баштаних культур. У зв'язку із значним розвитком тваринництва збільшилася площа кормових культур в 12 раз. Проведено значну роботу щодо підвищення культури Р.: запроваджено систему раціональних сівов-змін, поліпшено насінництво, значно збільшено використання органічних, мінеральних добрив і хім. засобів боротьби з шкідниками та хворобами с.-г. рослин, бур'янами, великими масштабами здійснюються меліорація. Поліпшення культури ведення Р. і механізація виробничих процесів забезпечили підвищення врожайності і збільшення валових зборів продукції Р. Разом із зростанням виробн. в республіці збільшуються й держ. закупівлі всіх видів продукції Р., особливо зерна, соняшнику, цукр. буряків, картоплі. Р.— найбільш механізована галузь с. г. На Україні в основному здійснено комплексну механізацію вирощування зернових та ряду ін. культур. Зростаючий рівень механізації робіт забезпечує систематичне зниження затрат праці на одиницю продукції.

Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року передбачено прискорене і стало нарощування виробн. зерна за рахунок повсякного підвищення врожайності при збереженні стабільності посівних площ зернових культур. Намічено збільшити в країні середньорічне виробн. зерна в одні надцятій п'ятирічці до 238—243 млн. т і в дванадцятій — до 250—255 млн. т (в УРСР відповідно — 51—52 млн. т і 53—54 млн. т). Для збільшення ресурсів кормово-

го зерна поряд з нарощуванням виробн. ячменю та вівса намічено повніше використовувати великі можливості кукурудзи. Забезпечити виробн. зернобобових культур 1985 у кількості 12—14 млн. т і 1990—18—20 млн. т, кормів відповідно — 500 млн. т і 540—550 млн. т кормових одиниць. Програма передбачає також збільшення виробн. і підвищення якості плодоовочевої продукції та картоплі. Для виконання цих завдань велике значення матимуть дальший розвиток хімізації с. г., оснащення його сучас. технікою (див. *Машинно-тракторний парк* у сільському господарстві), вдосконалення технології виробн., розширення меліорації земель, підвищення ефективності наукових досліджень у галузі с. г. і впровадження їх результатів у виробництво. Див. також *Зернове господарство, Овочівництво*.

О. П. Каневський.

РІМАН (Riemann) Георг Фрідріх Бернгард (17.IX 1826, Брезеленц, Нижня Саксонія — 20.VII 1866, Селаска, поблизу Інтри, Італія) — нім. математик. Навчався у Геттінгенському та Берлінському ун-тах, з 1857 — проф. Геттінгенського ун-ту. Осн. праці стосуються теорії функцій комплексної змінної, теорії чисел, матем. аналізу, матем. фізики та геометрії. Р. поклав початок геом. напрямові в теорії *аналітичних функцій*; запропонував т. з. ріманові поверхні; займається питаннями розподілу *простих чисел*; розробив теорію *конформних відображеній*; подав осн. ідеї *топології*; дослідив розкладність функцій у тригонометричні ряди; визначив необхідні й достатні умови існування визначеного інтеграла (див. *Інтегральнечислення*). У лекції «Про гіпотези, які лежать в основі геометрії» (1854; опубліковано 1867) виклав заг. ідею матем. простору та вперше висловив погляд на геометрію як на теорію аналітичних многовидів (ріманових просторів). Кожний елемент цих просторів визначається за допомогою упорядкованої сукупності чисел, а віддала між двома нескінченно близькими елементами — за допомогою деякої квадратичної форми (див. *Ріманова геометрія*); залежно від вибору коефіцієнтів цієї форми ріманів простір може бути *евклідовим* простором або простором *Лобачевського геометрії* чи ін. *неевклідової геометрії*. Запропоновані Р. ідеї та методи відкрили нові шляхи в розвитку математики й набули застосування в механіці та фізиці, зокрема в заг. *відносності теорії*.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1948.
Літ.: Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979; Клейн Ф. Лекции о развитии математики в XIX столетии, ч. 1. Пер. с нем. М.—Л., 1937.

РІМАН (Riemann) Карл Вільгельм Юліус Гуго (18.VII 1849, Гросмельра, поблизу м. Зондерспаузен — 10.VII 1919, Лейпциг) — нім. музикознавець. Навчався в ун-тах Берліна та Тюбінгені і в Лейпцигській консерваторії. Професор Лейпцигського ун-ту (з 1901). Директор Ін-ту музикознавства

(1908—19), Ін-ту муз. науки (1914—19). Діяльність Р. охоплює муз. теорію, історію музики, муз. естетику і критику. Серед його теор. праць — «Музичний словник» (1882), «Посібник з історії музики» (т. 1—5, 1901—13). Автор муз. творів.

Тв.: Рос. перекл. — Катехизис истории музыки, ч. 1—2. М., 1896—97.

РІМАНОВА ГЕОМЕТРІЯ — розділ диференціальної геометрії, в якому вивчається теорія різноманітних ріманових просторів. Рімановим простором V_n наз. n -вимірний дійсний многовид (див. *Алгебраїчна геометрія*) з заданою на ньому неособливою інваріантною (див. *Інваріанти*) відносно вибору координат x^1, x^2, \dots, x^n диференціальною квадратич. формою

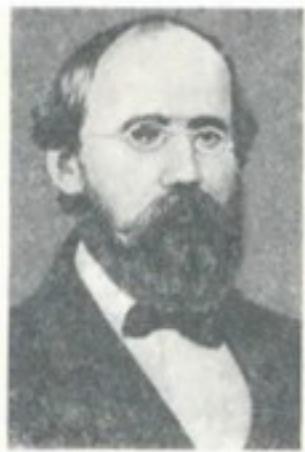
$$\sum_{\alpha, \beta=1}^n g_{\alpha\beta}(x^1, x^2, \dots, x^n) dx^\alpha dx^\beta \quad (1)$$

(вона наз. також метричною формою, або просто метрикою, V_n). Осн. апаратом Р. г. є *тензорний аналіз* і метод зовн. форм Е. Ж. Картана.

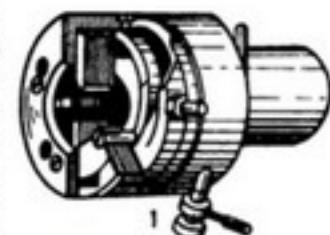
За допомогою форми (1) у V_n застосовуються поняття довжини вектора, кута між двома векторами, довжини дуги кривої тощо. В Р. г. розвиваються теорії паралельного перенесення векторів, *геодезичних ліній* (аналога прямих ліній *евклідової геометрії*), ін. кривих і поверхонь, теорія кривини V_n , теорії ізометричних, конформних, геодезичних відображенів та груп рухів. Оскільки коеф. $g_{\alpha\beta}(x^1, x^2, \dots, x^n)$ можна обирати довільно, існує нескінчена множина ріманових просторів з різноманітними геом. властивостями, напр. простори постійної кривини, конформно-плоскі простори, простір Ейнштейна, симетричні простори тощо.

Через те, що в кожній точці простору V_n форма (1) визначає метрику *n*-вимірного *евклідового простору*, V_n можна розглядати, образно кажучи, як «гладко склеєну» в одне ціле нескінченну множину його малих кусків. Оскільки «склеювання» цих кусків відбувається «під різними кутами», рімановому просторові притаманна внутр. кривина (яка в двовимірному випадку збігається з *поноюю кривиною* поверхні тривимірного евклідового простору). Коли кривина K постійна, то випадок $K = 0$ відповідає *евклідовій геометрії*, $K < 0$ — *Лобачевського геометрії*, $K > 0$ — т. з. *еліптичної геометрії* (яку 1854 розробив Г. Ф. Б. Ріман). За відсутності зовн. сил динамічні процеси в гравітаційних і електромагн. полях, в суцільності середовищі протикають по геодезичних лініях просторів V_n з формою (1), яка визначається енерг. режимом цих процесів; тому Р. г. застосовується в багатьох галузях механіки і фізики. Напр., Р. г. є геом. основою заг. *відносності теорії*.

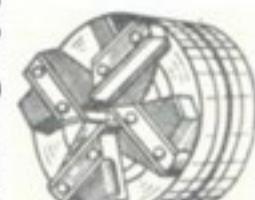
Сочинения. М.—Л., 1948.
Літ.: Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979; Клейн Ф. Лекции о развитии математики в XIX столетии, ч. 1. Пер. с нем. М.—Л., 1937.

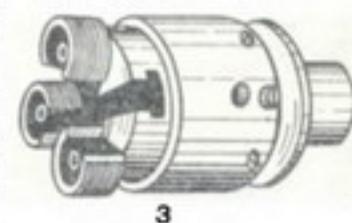
Г. Ф. Б. Ріман.

1

2

3

Різьбонарізний інструмент. Різьбонарізні головки:
1 — з радіально встановленими плоскими гребінками; 2 — з тангенціально встановленими плоскими гребінками; 3 — з круглими гребінками.

РІМІНІ

1928), рад. вчені В. Ф. Каган (1869—1953), П. О. Широков (1895—1944) та М. М. Яненко, укр. вчені О. В. Погорєлов і О. З. Петров.

Літ.: Ращевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1964; Петров А. З. Новые методы в общей теории относительности. М., 1966; Синюков Н. С. Геодезические отображения римановых пространств. М., 1979; Эйзенхарт Л. П. Риманова геометрия. Пер. с англ. М., 1948.

М. С. Синюков.

РІМІНІ — місто на Пн. Італії. Розташоване поблизу Адріатичного м., з яким з'єднане каналом. Вузол з-ць, мор. порт, аеропорт. 125 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., буд. матеріалів, фарм., деревообр., швейної і харч. пром-сті. Виробн. с.-г. знарядь. Рибальство. Мор. порт обслуговує д-ву Сан-Маріно. Бальнеологічний курорт. Збереглися давньорим. будівлі та пам'ятки архітектури серед. віків.

РІНАЛЬДІ (Rinaldi) Антоніо (бл. 1710—10.IV 1794, Рим) — італ. архітектор. З 1751 працював у Росії, 1756—90 — придворний архітектор. Для творчості Р. характерний перехід від складної об'ємно-просторової композиції і пластичного багатства деталей, притаманних архітектурі бароко (палац Петра III, 1758—62; Китайський палац, 1762—68; павільйон «Катальна горка», 1762—74, всі — у м. Ломоносові), витонченої декоративності рококо (інтер'єр Китайського палацу) до простих членувань і чіткості об'ємів, властивих класицизму (палац у Гатчині, 1766—81, пізніше перебудовано; Мармуровий палац у Петербурзі, 1768—85, тепер Ленінград. філіал Центр. музею В. І. Леніна).

РІНГЕРА РОЗЧИН — сольовий розчин, близький за складом і концентрацією іонів до морської води; один з видів фізіологічних розчинів. Запропонований англ. фізіологом С. Рінгером (1882).

РІНЕККЕР (Rienäcker) Гюнтер (н. 13.V 1904, Бремен) — нім. хімік, акад. АН НДР (з 1953), іноз. член АН СРСР (з 1966). Член СЄПН з 1946. Вищу освіту здобув (1922—26) у Мюнхенському ун-ті. З 1936 — екстраординарний професор Геттінгенського ун-ту; з 1942 — професор і директор Ін-ту неорганічної хімії Ростокського ун-ту. Директор Ін-ту неорганічного каталізу (1951—69), генеральний секретар АН НДР (1957—68). Член ЦК СЄПН (1958—63). Керівник досліджень Центр. ін-ту фізичної хімії АН НДР (з 1969). Осн. на-

ук. праці — в галузі неорганічного каталізу. Багато досліджень Р. присвячено новим методам одержання каталізаторів, а також інтенсифікації пром. каталітичних процесів. Нац. премія НДР, 1955.

РІНЬ — те саме, що й галька.

РІО-ГРАНДЕ, Ріо-Браво-дель-

Норте — ріка у Пн. Америці, в США та на кордоні США з Мексикою. Довж. 3033 км, площа бас. 570 тис. км². Бере початок у Скелястих горах, впадає у Мексиканський океан.

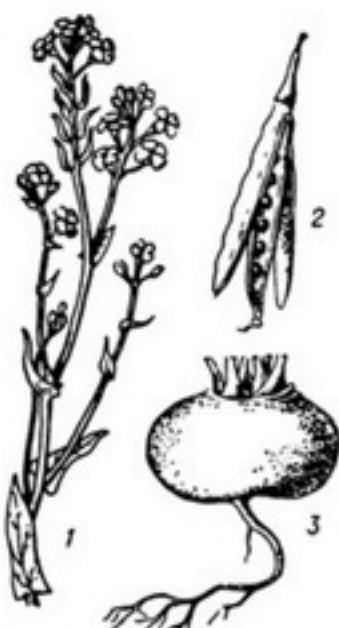

ку зат. Живлення переважно снігове і дощове. Режим несталий, з літнім мінімумом. Води Р.-Г. майже повністю розбираються для зрошування. Споруджено водосховища. Судноплавна у нижній течії. На Р.-Г. — міста Ель-Пасо (США), Сьюдад-Хуарес, Нуево-Ларедо (Мексика).

РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО — місто на Пд. Сх. Бразилії, адм. ц. штату Ріо-де-Жанейро. Одне з найбільших міст Пд. Америки, пром.-фінанс. і торг. центр країни. Розташоване на узбережжі Атлантичного океану. Вузол з-ць і автошляхів, значний мор. порт, міжнар. аеропорт. 8,1 млн. ж. (1979, з передмістями). В січні 1502 португ. мореплавці відкрили бухту Гуанабара і назвали її Р.-де-Ж. (порт. — січнева ріка). В 1531, 1555—67 місто було в руках франц. завойовників. З 1763 — столиця віце-королівства Бразилії (колонія Португалії). З 1822 — столиця Бразильської імперії. В 1889—1960 — столиця республіки Сполочені Штати Бразилії. З поч. 20 ст. Р.-де-Ж. — центр робітн. руху країни. Осн. галузі пром-сті — машинобудування (судно-, тракторо- і літакобудування, виробн. авіамоторів та ін.), текст., швейна, борошномельна. Металург., ме-

тальнообр., хім., деревообр., шкіряні, джутові й харч. підприємства. Ограновування алмазів. У місті зосереджені численні банки, правління акціонерних т-в, контори торг. і пром. фірм. 6 університетів (4 держ., 2 католицькі), у т. ч. Браз. ун-т. Нац. консерваторія хорового співу, Нац. школа музики Браз. ун-ту та ін. Браз. академія наук, Нац. мед. академія, Нац. к-т по атомній енергії, Обсерваторія. Нац. б-ка. Португ. королівський

Рінальді. Палац у Гатчині. 1766—81.

Ріпа сорту Петровська:
1 — частина стебла з
суцвіттям;
2 — стручок;
3 — коренеплід.

Ріо-де-Жанейро. Панорама частини міста.

Андрада), палац Ітамараті у стилі класицизму (1856, арх. Ж. М. Ж. Ребелу). Серед споруд 20 ст.—М-во освіти і охорони здоров'я (1937—43, арх. Л. Коста, О. Німейер, А. Е. Рейді та ін.), гідроаеропорт (1938, арх. А. Корреа Ліма), банк Боваїста (1946, арх. Німейер), стадіон Мараканья (1950, арх. П. П. Бастус, А. А. Діас Карнейру та ін.), житловий масив Педрегулью (1952, арх. Рейді), університетське містечко (1955, арх. Ж. Морейра), готель «Насіональ» (1970, арх. Німейер). Пам'ятник загиблим у 2-й світовій війні 1939—45 (1960, арх. Е. Маріню, М. Кондер Нету). В місті — бот. сад та нац. парки.

РІО-КОЛОРАДО — ріка у Пд. Америці, в межах Аргентини. Довж. 1100 км, площа бас. бл. 350 тис. км². Утворюється злиттям річок Ріо-Гранде і Барранкос, що беруть початок на скилах Головної Кордильєри Анд. Перетинає посушливі райони Патагонії і впадає у зат. Баїя-Бланка Атлантичного ок. Живлення переважно льодовикове і снігове. Судноплавна на 320 км від гирла. ГЕС. Використовують для зрошування.

РІОНІ — ріка в Груз. РСР. Довж. 327 км, площа бас. 13,4 тис. км². Бере початок з льодовика на пд. скилах Головного хр. Великого Кавказу, перетинає Колхідську низовину, впадає у Чорне м., утворюючи дельту. Живлення переважно снігове і льодовикове, у пониззі — дощове. Пересічна річна витрата води у гирлі 405 м³/с. Судноплавна від гирла до м. Самтредія. Використовують для зрошування, гол. чин. у серед. течії. На Р.— ГЕС (Гуматі, Ріоні, Варціхська); м. Кутаїсі. В бас. річки — Аджаметський заповідник.

РІПА (*Brassica campestris* var. *vara*) — овочева коренеплідна дворічна рослина родини хрестоцвітих. В 1-й рік розвиває розетку листків і коренеплід, на 2-й — стебло і насіння. Суцвіття — щиток; плід — стручок. Коренеплоди містять клітковину (1,41%), білки (1,74%), вуглеводи (5,14%), вітаміни С, В₁, В₂, каротин. Р. поширені в помірному поясі земної кулі. В СРСР вирощують гол. чином в пн.-зх., пн. і пн.-сх. районах. На Україні культивують рідко. Поширені сорти: Петрівська 1, Травнева жовта зеленоголова 172, Міланська біла червоноголова 283 та ін. Кормова Р. відома під назовою *турнепс*.

РІПАК, кольза (*Brassica napus* var. *olifera*) — однорічна олійна рослина родини хрестоцвітих. Стебло прямотояче, гіллясте, сизувате від воскового нальоту. Квітки жовті, зібрани в китиці. Плід — стручок завдовжки 5—10 см. Розрізняють дві форми Р.: Р. ярий (кольза) і Р. озимий. Найбільше значення має Р. озимий. Його олія використовується в лакофарбовій, миловарній, харчовій (маргариновій) та ін. галузях промсти. *Макуху* після пропарювання згодовують худобі. Р. озимий вирощують також на зелений корм. Медонос. В СРСР переважно на Україні. Урожайність у передових г-вах від 16 до 30 ц/га. Поширені на Україні сорти: Гарант, Кві-

нта, Дублянський, Митницький, Івано-Франківський, Київський 18, Ювілейний.

РІПКИ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізнич. ст. Голубичі. 6,6 тис. ж. (1982). Вперше згадуються 1607. В 1618 їх захопила шляхет. Польща. В 1648 визволені від польс.-шляхет. загарбників сел.-козац. військом. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (30.VIII 1941—26.IX 1943) в селі з травня 1943 діяв підпільній райком партії, в районі — партизан. загін. З 1958 Р.— с-ще міськ. типу. У селищі — деревообр., асфальтовий, 2 цегельні, буд. матеріалів, льонопереробний та маслоробний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

РІПКИНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 53,7 тис. чол. (1982). У районі — 120 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 23 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — смт Ріпки. Р. р. розташований у межах Поліської низовини. Поклади торфу, глин, кварцевого піску. Ріки: Дніпро (на зх. межі району) та його прит. Сож. Грунти в основному дерново-підзолисті піщані й супіщані та торф'яно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів (сосна, береза, вільха, дуб), які займають 77,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — Замглайський торфобрикетний з-д, Любецькі суднорем. майстерні, Олешнянське заводоуправління буд. матеріалів, добрянські швейна та меблевая ф-ки, лісгоспзаг, ріпкінські з-ди буд. матеріалів та льонопереробний. Комбінат побутового обслуговування (Ріпки). Спеціалізація с. г.—землеробство льонарсько-картоплярського напряму при значному розвитку зернового (жито, пшениця, ячмінь, овес) г-ва, тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 98,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,4 тис. га, луки і пасовища — 40,3 тис. га. У Р. р.— 23 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Голубичі, Грибова Рудня, Горностаївка, Неданчичі. Автомоб. шляхів — 728 км, у т. ч. з твердим покриттям — 282 км. У районі — тех. уч-ще (смт Замглай), 57 заг.-осв. та 2 муз. школи; 52 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень. 75 будинків культури і клубів, 62 кіноустановки, 60 б-к, істор. музей (смт Любеч). У с. Грибовій Рудні Р. р. народився укр. рад. майстер керамічної скульптури О. С. Железняк, у с. Сибережі — новатор с.-г. виробн. В. М. Левчих, у смт Радулі — укр. рад. терапевт А. Л. Міхнів, у с. Ловині — рос. рад. вчений в галузі електротехніки О. О. Чернишов. У Р. р. видається газ. «Колгоспне життя» (з 1932). К. О. Овчинін.

РІПКО Олексій Миколайович (н. 25.XII 1907, м. Охтирка, тепер Сум. обл.) — укр. рад. режисер,

засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Навчався в Харків. театр. ін-ті. Учень Б. Тягна. Творчу діяльність почав 1929. Працював у театрах Харкова, Сум, Тернополя, Охтирки, з 1956 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед вистав: «Бондарівна», «Суєта», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «У неділю рано зілля копала» за О. Кобилянською, «Правда» О. Корнійчука, «Марія Заньковецька» І. Рябокляча, «Діти Сонця» М. Горького, «Урітель Акоста» К. Гуцкова.

П. К. Медведик

РІПНІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ — слов'янські поселення (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), що датуються 3—11 ст., виявлені поблизу с. Ріпнева Буського р-ну Львів. обл. Досліджували їх 1954—55, 1957—60, 1964. Розкопками відкрито залишки землянок і напівземлянок з глиняними печами, залишки гончарної печі і трьох печей для обробки заліза, госп. ями. В деяких житлах 6—7 ст. стіни були облицьовані дерев'яними плахами. Знайдено уламки ліпного і гончарного посуду, глиняні, залізні (в т. ч. наральник і чересло) й бронзові вироби, кістяні й скляні предмети тощо.

РІС (Riesz) Фрідеш (22.I 1880, Дер — 28.II 1956, Будапешт) — угор. математик, член Угорської АН (з 1916). Навчався в Цюриху (1897—99), Будапешті (1899—1901), Геттінгені (1901—03) та Парижі (1903—04). Професор ун-тів у Клужі (1911—19), Сегеді (1919—45) та Будапешті (з 1945). Основні праці Р. стосуються функціонального аналізу. Вивчив лінійні простори, складені з інтегровних функцій; дослідив системи лінійних рівнянь з нескінченим числом невідомих; побудував теорію функцій від операторів тощо. Р.— один з основоположників теорії топологічних просторів.

РІСАЛЬ (Risal-i-Alonso; Rizal у Alonzo) Хосе (19.VI 1861, Каламба, пров. Лагуна — 30.XII 1896, Маніла) — філіппінський просві-

X. Рисаль.

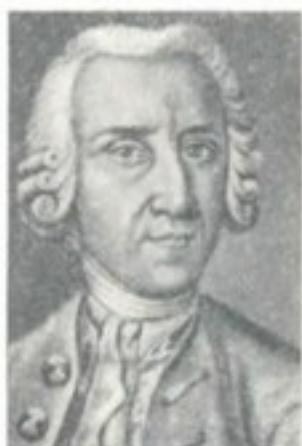

Ріпак озимий. Загальний вигляд рослини.

A. Рісторі.

Г. В. Ріхман.

Ф. П. Ріхтгофен.

титель, письменник, учений. Навчався в Манільському ун-ті, в Іспанії та Німеччині. Знав понад 20 мов. Писав ісп. мовою. Великою популярністю користувались його поезії, гострополемічна публіцистика. Автор романів «Не торкайся мене» (1887, рос. переклад — 1963), «Флібустьєри» (1891, рос. переклад — 1937, 1965). У 1892 створив першу в країні політ. орг-цю — Філіппінську лігу. Прагнув визволити народ від зліднів та безправ'я без кровопролиття і насильства. Проте об'єктивно діяльність Р. мала великий вплив на формування нац. самосвідомості філіппінців і сприяла ідеологічній підготовці Філіппінської визвольної революції 1896—98. Під час повстання 1896 на Філіппінах Р. страчений ісп. владою, яка звинуватила його в підбурюванні до заколоту. Нац. герой філіппінського народу.

PICT — один з проявів індивідуального розвитку організмів, пов'язаний із збільшенням їх живої маси. Р. здійснюється внаслідок переважання асиміляційних процесів у організмі над дисиміляційними (див. Асиміляція в біології, Дисиміляція в біології). У тварин і людини Р. пов'язаний з поділом клітин, збільшенням їх розмірів і маси міжклітинної речовини. Розрізняють ваговий, лінійний та об'ємний Р. Швидкість Р. визначається на основі обчислення абсолютноного та відносного приросту організму за одиницю часу. Абсолютна швидкість Р. при графічному зображені має вигляд S-подібної, т. з. логістичної кривої, яка відображає зростання швидкості Р. на початку розвитку організму і її зниження при досягненні певного віку. Р. організму, що розвивається, взаємопов'язаний з його якісними перетвореннями, зокрема диференціацією тканин. В певні періоди розвитку різні тканини і органи проходять різні стадії диференціації і ростуть з неоднаковою швидкістю. У багатьох тварин, зокрема у ссавців, швидкість Р. різна в ембріональній період, періоди статевого дозрівання і статевої зрілості. Закономірності Р. організму, його кінцеві розміри і пропорції тіла визначаються генетично. Розрізняють визначеній Р., який закінчується у певному віці (напр., у чоловіків у 25—26, у жінок у 19—20 років), і невизначений Р., який здійснюється протягом всього життя організму (напр., у молюсків, риб). На Р. впливають фактори зовн. середовища (забезпеченість їжею, т-ра, вологістю тощо). Р. регулюється гол. чин. гормонами. У хребетних тварин і людини регулятором Р. є соматотропний гормон *гіпофіза* (див. Росту гормон), а також деякі гормони ендокринних залоз. В певному віці в гіпоталамусі виробляється соматостатин, що пригнічує Р. У рослин Р. триває протягом усього життєвого циклу. Збільшення розмірів і маси рослин внаслідок Р. пов'язане з утворенням нових клітин, тканин і органів. У дорослих вищих рослин Р. відбувається за рахунок клітин меристеми, які весь час діляться. Розрізняють 3 осн.

стадії Р. рослинних клітин: ембріональну, розтягнення, диференціації. Типи Р. різних органів визначаються характером розташування конуса наростиання. Р. стебел і коренів, які ростуть верхівкою, наз. апікальним; Р. стебла у злаків — інтеркалярним (див. Інтеркалярний ріст); Р. листків злаків, трав, ін. однодольних, які ростуть своїми основами, — базальним. У деревних рослин потовщення осьових органів відбувається внаслідок діяльності камбію і фелогену. Р. багаторічних рослин помірних широт характеризується сезонною пе-ріодичністю (див. Спокій у рослин). Важливими для Р. рослин є умови, що забезпечують фотосинтез (мінеральне живлення, вологість, т-ра, тривалість світлового дня). Р. контролюється фітогормонами і інгібіторами росту рослин. В основі рухів у рослин та-кож лежать ростові процеси.

Lit.: Шмальгаузен І. І. Ріст організмів. Х.—К., 1932; Кефели В. І. Рост растений. М., 1973; Міна М. В., Клевезаль Г. А. Рост животных. М., 1976; Фітогормони — регуляторы роста растений. М., 1980. Б. Г. Новиков.

RISTORI (Ristori) Аделаїда (29.I 1822, с. Чівідале-дель-Фріулі, провінція Удіне — 8.X 1906, Турин) — італ. актриса. Одна з засновників італ. школи сценічного реалізму. Н. в акторській сім'ї. Профес. діяльність почала 1837. Учениця Г. Модена. У 1855—85 виступала в країнах Європи, Америки, в Австралії та Новій Зеландії. Розквіт творчості Р. пов'язаний з періодом революцій. боротьби італ. народу за незалежність та об'єднання Італії. Створила образи жінок різних епох — Антігона («Антігона» Софокла), Федра («Федра» Расіна), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера), леді Макбет («Макбет» Шекспіра), Мірра («Мірра» Альф'єрі) та ін. Їм притаманні риси мужності, гордості, цілеспрямованості. В 1860—61 гастролювала в Росії, 1871 відвідала Україну (виступала в Києві та Одесі).

Tet.: РОС. перекл. — Этюды и воспоминания. СПБ, 1904.

І. Г. Посудовська.

RITTER Павло Григорович (5.IV 1872, с. Чутове, тепер смт Полтав. обл. — 17.IV 1939) — укр. рад. літературознавець і мовознавець, сходознавець. Закінчив Харків. ун-т (1894), працював у ньому з 1897 (з 1921 — професор). Один із засновників і член редакції журн. «Східний світ». Автор праць з давньоінд. та новоінд. л-р і мов. Р. належать переклади укр. мовою творів Калідасі (зокрема, «Хмаровістун»), гімнів Рігведи, віршів і прози Р. Тагора.

Lit.: Антологія літератур Сходу. Х., 1961. Ю. В. Покальчук.

RÍU-NÉGRU — ріка у Пд. Америці, переважно в межах Бразилії, ліва прит. Амазонки. Бере початок у Колумбії, де має назву Гуайнія. Довж. 2300 км, площа бас. 691 тис. км². У верхів'ї порожиста, нижче тече Амазонською низовиною, русло розширяється місцями до 50 км, багато островів. Живлення дощове. Басейн Р.-Н. через р. Касік'яре з'єднано з басейном р. Оріноко (див. Біффуркація). Судно-

плавна на 1000 км від гирла (до м. Манаус).

RIFFAUD (Riffaud) Мадлен (н. 1923, Арвільє) — франц. письменниця і журналістка. Член Франц. компартії. Учасниця Руху Опору. Спец. кореспондент газ. «Юманіте» (з 1946). Автор патріотичних віршів, антиколоніальних статей і репортажів. Публіцистичні книги «Нефритові палички» (1953), «У партізанів Південного В'єтнаму» (1965), «У Північному В'єтнамі». Написано під бомбами» (1967) присвятила подвигам в'єтнам. народу у визвольній боротьбі проти франц. і amer. колонізаторів. У зб. віршів «Коли б я повірила жасминові» (1958) вистуває проти «брудної війни» в Алжирі. Документальна книжка «У лікарів швидкої допомоги. Щоденник санітарки» (1974) — про систему медичної служби в бурж. Франції. *Tet.*: Укр. перекл. — [Поезії]. «Всесвіт», 1959, № 10; У лікарні швидкої допомоги. Щоденник санітарки. «Всесвіт», 1976, № 5; [Поезії]. «Всесвіт», 1980, № 5; РОС. перекл. — От вашого специальногого корреспондента. М., 1965; У партізан Южного Вьєтнама. М., 1967; В Северном Вьєтнаме. М., 1969.

В. І. Пащенко.

RIXMAN Георг Вільгельм [11 (22). VII 1711, Пярну, тепер Ест. РСР — 26.VII (6.VIII) 1753, Петербург] — рос. фізик, академік Петерб. АН (з 1741). Навчався в ун-тах Галле та Ієни. З 1744 керував фіз. кабінетом Петерб. АН. Осн. праці — з калориметрії та електрики. В 1744 вивів і перевірив експериментально формулу т-ри суміші рідин (формула Р.). Винайшов ряд приладів для потреб метеорології, гідрології, термометрії. Вивчав електризацію, електропровідність, 1748—51 відкрив явище електростатичної індукції. Побудував (1745) перший електрометр. Спільно з М. В. Ломоносовим досліджував атмосферну електрику. Загинув від удару блискавки під час дослідів з незаземленим блискавковідводом.

Tet.: Труды по физике. М., 1956.

RİXTHOFEN (Richthofen) Фердинанд Пауль Вільгельм (5.V 1833, Карлсруе, тепер Покуй, Опольське воєводство, ПНР — 6.X 1905, Берлін) — нім. географ і геолог. Одержав освіту в ун-тах Бреслау (тепер Вроцлав) і Берліна. Член Прусської АН (з 1899). Президент Берлінського геогр. т-ва (з 1873). Професор Боннського (1875—79), Лейпцигського (1883—86) і Берлінського (з 1886) ун-тів. У 1860—62 брав участь в експедиції до Сх. Азії (Японія, Тайвань, Філіппіни та ін.). В 1862—68 провадив геол. дослідження у Пн. Америці. В 1868—72 здійснив сім подорожей у внутр. райони Китаю, видав чотиритомну монографію й створив атлас Китаю. Осн. праці з геоморфології та геології Азії, теор. питань географії. Р. висунув еолову гіпотезу утворення лесу в Китаї. На честь Р. названо один з хребтів Наньшаню.

RÍXTER Анатолій Петрович (н. 24.III 1930, м. Бельці, тепер Молд. РСР) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1960. У 1960 закінчив Київ. консерваторію (клас І. Паторжинського). З того ж року — соліст Одес. театру опери та бале-

ту. Партий: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Борис («Борис Годунов» Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Балтієць («Загибель ескадри» Губаренка), Генерал («Арсенал» Г. Майбороди) та ін.

РІХТЕР Андрій Олександрович [3 (15). VIII 1871, с. Курівське, тепер Калуз. р-ну Калуз. обл.— 9.IV 1947, Москва] — рос. рад. фізіолог рослин, акад. АН СРСР (з 1932) і ВАСГНІЛ (з 1935). У 1893 закінчив Петерб. ун-т. Професор Пермського (з 1917; з 1921 — ректор), Саратовського (з 1924) та Моск. (з 1931) ун-тів. Директор Лабораторії біохімії і фізіології рослин АН СРСР (з 1932) і створеного на її основі Ін-ту фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР (1934—38). З 1939 — директор Лабораторії фотосинтезу АН СРСР. Осн. праці з питань зимостійкості, посухостійкості, солевитривалості рослин, фотосинтезу (вдосконалив методику досліджень), спиртового бродіння, імуноститу рослин до грибних захворювань, біохімії тех. культур тощо. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

РІХТЕР (Richter) Бертон (н. 22. III 1931, Нью-Йорк) — амер. фізик-експериментатор. Закінчив Массачусетський технологічний інститут (1952). З 1956 працює в Станфордському ун-ті (з 1967 — професор). Наук. дослідження присвячені фізиці високих енергій та елементарних частинок, прискорювальній техніці. Незалежно від С. Тінга відкрив (1974) псі-частинки. Нобелівська премія, 1976.

РІХТЕР (Richter) Ганс Вернер (н. 12.XI 1908, Банзін, о. Узедом) — нім. письменник (ФРН). У 1933—34 — в еміграції (Париж). У 1940—43 — солдат вермахту. Після 2-ї світової війни — один із засновників і керівників «Групи 47» (1947—67), що об'єднала прогресивних літераторів і відіграла помітну роль у літ. житті ФРН. В романі «Розбиті» (1949) одним з перших письменників ФРН звернувся до критичного осмислення уроків війни. Цю тему продовжено і в романі «Не убий» (1955). У сатиричному романі «Лінус Флек, або Втрачена гідність» (1959) викриває продажність бурж. преси, моральний занепад західнонім. буржуазії в післявоєнні роки. Враження дитячих та юнацьких літ оживають у зб. оповідань «Фальшиві трагедії. Банзінські історії» (1970).

Тв.: Р ос. перекл. — Не убий. М., 1960; Лінус Флек, або Утраченное достоинство. М., 1965.

А. Г. Баканов.

РІХТЕР Святослав Теофілович [н. 7 (20).III 1915, Житомир] — рос. рад. піаніст, нар. арт. СРСР (з 1961), Герой Соціалістичної Праці (1975). Музики вчився спочатку в свого батька — піаніста та органіста, згодом самостійно вивчав муз. літературу, акомпанував, займався композицією. В 1933—

37 — концертмейстер Одес. театру опери та балету. В 1937—47 (з перервами) навчався в Моск. консерваторії (клас проф. Г. Г. Нейгауза). З 1940 концертует. Мистецтву Р. притаманні самобутня інтерпретація виконуваних творів, яскрава образно-художня переконливість, досконала тех. майстерність. У його репертуарі — твори зх.-европ., рос., рад. класики, багатьох сучас. композиторів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1961.

Літ.: Дельсон В. Святослав Ріхтер. М., 1961; Рабинович Д. Портреты пианистов. М., 1970; Цыпин Г. Святослав Ріхтер. М., 1981.

В. Д. Тимофеєва.

РІЦА, Велика Ріца — озеро у зх. частині Кавказу, в Абх. АРСР. Площа 1,49 км², пересічні глиб. 35—45 м, найбільша глиб. 116 м. Лежить на вис. 950 м над р. м., у долині р. Лашипсе (бас. Бзибі), на тер. Ріцинського заповідника. Улоговина озера має льодовиковотектонічне походження. Живлення переважно снігове і дощове. Коливання рівнів досягає 2—3 м.

Озеро Ріца.

У Р. водиться форель, акліматизовано сига. Район озера Р.— об'єкт туризму. Автомагістраллю сполучена з курортами чорноморського узбережжя Кавказу. Поблизу Р.— оз. Мала Ріца (пл. 0,2 км²).

РІЦОС ('Рітос') Янніс (н. 1.V 1909, м. Монемвасія, п-ів Пелопоннес) — грек. поет. Член Комуністичної партії Греції. Учасник Руху Опору. 11 років провів у фашист. в'язницях і концтаборах. Перша зб.— «Трактори» (1934). Автор збірок «Епітафія» (1936, створена під враженням від розстрілу робітн. демонстрації в м. Салоніках у травні 1936), «Випробування» (1943), «Місячна соната» (1956), «Кам'яний час» (написано 1949 у фашист. концтаборі; опубл. 1957 під назвою «Вірші з острова Макронісos»), «Вісімнадцять пісень про нещасну батьківщину», «Загибель острова Мілоса» (обидві — 1974) тощо. Перекладач творів рос., зх.-европ. поетів. Один з перших популяризаторів творчості Т. Шевченка в Греції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1977. Портрет с. 400.

Тв.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1965; Поезії. К., 1979; Рос. перекл. — Избранная лирика. М., 1968; Избранное. М., 1973; Становление. М., 1979; Четвертое измерение. М., 1980. Т. М. Чернишова.

РІЧ — 1) У філософії — категорія, що відображує дискретність (перервість), відносну від-

особленість і сталість існування матеріальних утворень; об'єкт пізнання є предмет діяльності. Р. характеризується сукупністю властивостей, що виражають її якісну визначеність і відмінність від інших Р. 2) У логіці — все те, що перебуває у відношенні з чимсь або має якесь властивість. Суб'єктивний ідеалізм (Дж. Берклі, Е. Макс) розуміє під Р. сукупність відчуттів. Об'єктивний ідеалізм розглядає реальні Р. як втілення ідеальних Р.— ідей. Діалектичний матеріалізм довів, що ідеальні Р. є копіями, відображеннями матеріальних Р., і заперечує існування абсолютно незмінних, неподільних Р.— елементів світу, з яких, за метафіз. уявленнями, нібито складаються всі ін. Р. Кожну Р. можна розглядати як певну систему, що складається з безлічі Р., які поєднуються в певних відношеннях.

РІЧ ПОСПОЛІТА (польс. Rzeczpospolita — республіка) — офіційна назва об'єднаної польс.-лит. держави з часу Люблінської унії 1569 до 1795 (див. Польща).

«РІЧ У СОБІ» і «РІЧ ДЛЯ НАС» — у філософії: «річ у собі» — те, що існує саме по собі, незалежно від людської практики й пізнання; «річ для нас» — річ, як вона розкривається людиною в процесі пізнання. Розрізнення цих понять набуло особливого значення у 18 ст. у зв'язку з запереченням можливості пізнання об'єктивних речей І. Кантом. Діалектичний матеріалізм визнає пізнаваність «речей у собі» й розглядає пізнання як процес перетворення «речей у собі» на «речі для нас» на основі практики.

РІЧАРД I Левове Серце (Richard Lion-Hearted; 8.IX 1157, Оксфорд — 6.IV 1199, Шалю, Франція) — англ. король з династії Плантагенетів. Вів безперервні війни, чужі інтересам Англії. Під час 3-го хрестового походу (1189—92) захопив о. Кіпр і фортецю Акру (в Палестині). З 1194 вів війну проти франц. короля Філіппа II Августа, який прагнув відвоювати володіння Плантагенетів у Франції. Під час війни загинув.

РІЧАРДСОН (Richardson) Оуен Уілланс (26.IV 1879, Дьюсбері, Йоркшир — 15.II 1959, Елтон, Гемпшир) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1913). Закінчив (1900) Кембріджський ун-т. Осн. праці — з термоелектронної емісії. Знайшов залежність густини струму термоелектронної емісії від т-ри поверхні металу (1901). Вивчав також фотоелектр. ефект, деякі питання магнетизму, квантової теорії, спектроскопії, фізики рентгенівських променів тощо. Нобелівська премія, 1928.

РІЧАРДСОН (Richardson) Семюел (1689, Дербішір — 4.VII 1761, Парсонс-Грін) — англ. письменник, попередник реалістичного соціально-психологічного европ. роману. В романі «Памела, або Вигнагороджена добродетесність» (т. 1—2, 1740) змалював, хоч і непослідовно, духовну перевагу простої дівчини над дворянством. Героїня найзначнішого роману Р. «Клариса» (1748), відстоюючи особисту гідність, протистоять як дво-

А. П. Ріхтер.

А. О. Ріхтер.

С. Т. Ріхтер.

Я. Ріцос.

Річковий транспорт. Морський траулер проходить новий шлюз Дніпрогесу імені В. І. Леніна. Комфортабельний пасажирський теплохід «Советская Россия» на туристській лінії Київ—Одеса. Загальний вигляд 2-го вантажного району Київського річкового порту.

рянському аморалізму (ім'я його носія — Ловласа — стало прозивним), так і бурж. користолюбству. В цілому творчість Р., особливо останній роман «Історія сера Чарльза Грандісона» (т. 1—7, 1754), позначена релігійно-дидактичними мотивами, ідеалізацією міщанського святенництва та бурж.-індівідуалістичної етики.

Б. Б. Буніч-Ремізов. **РІЧАРДСОН** (Richardson) Тоні (справж. ім'я — Сесіл Антоні; n. 5.VI 1928, Шиплі, Йоркшир) — англ. режисер театру і кіно. Закінчив Оксфордський ун-т. В 1949—51 — президент Драм. т-ва цього ун-ту. З 1955 — в театрі «Ройял корт тіетр», де поставив п'єси, в яких порушуються гострі соціальні питання: «Оглянися у гніві» (1956; 1957 виставу показано в Москві), «Комедіант» (1957), «Лютер» (1961), всі — Дж. Осборна, «Орфей спускається в пекло» Т. Уельямса (1958). В Шекспірівському меморіальному театрі (Стратфорд-он-Ейвон) поставив п'єси У. Шекспіра «Перікл» (1958), «Отелло» (1959). З 1959 працює в кіно. Серед фільмів — «Оглянися у гніві» (1958), «Комедіант» (1960), «Смак меду» (1961, за п'єсою Ш. Ділені), «Самотність бігуна на довгу дистанцію» (1962), «Том Джонс» (1963), «Історія пригод Джозефа Ендруса і його друга Абраама Адамса» (1976), два останні — за романами Г. Філдинга.

РІЧИЩЕ, русло — найнижча ділянка річкової долини, по якій тече водний потік. Утворюється внаслідок розмиваючої дії текучої води на підстелюючі породи. Для рівнинних рік характерна звивиста (в плані) форма Р. та наявність наносів з мулу, піску, глини, гравію. Р. гірських річок часто мають пороги і водоспади. Ширина Р. від кількох метрів до кількох кілометрів (напр., пониззя Обі, Лени, Амазонки та ін. річок).

РІЧКА — село Косівського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташована на р. Річка (бас. Пруту), за 16 км на Пд. Зх. від Косова. В селі — два цехи Косівського виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» і музей худож. гуцульських виробів. Р.— давній осередок нар. мистецтва Сх. Карпат. Найбільшого розвитку тут набули художні різьблення на дереві, інкрустація дерев'яних виробів перламутром, кольоровими металами і каучуком, випалювання на дереві, мосяжництво, ткацтво килимів та ліжників, вишивка,

виготовлення художньо оздобленого нар. гуцульського одягу. В селі працювали нар. майстри М. Мегединюк, М. Медвідчук, Я. Тонюк, працюють М. Тонюк, В. Білак, І. Грималюк, І. Тинкалюк.

РІЧКОВА СИСТЕМА — сукупність усіх річок у межах даного річкового басейну. Складається з гол. ріки та її приток: 1-го порядку, що впадають у гол. ріку; 2-го порядку, що впадають у притоки 1-го порядку і т. д. Великі річки мають до 20 порядків приток. Р. с. має назву гол. ріки.

РІЧКОВИЙ ВОКЗАЛ — комплекс споруд для обслуговування пасажирів *річкового транспорту* і виконання вантажних, поштових і багажних операцій у річкових портах. До Р. в. (мал.) звичайно належать привокзальна площа, пасажирський будинок (з приміщеннями операційними, для чекання й відпочинку пасажирів та ін.) і причал. Пасажирський будинок зводять на прибережних ділянках, що їх вибирають з урахуванням навігаційних вимог, гідро-геол. умов, зручності з'язку з осн. магістралями населеного пункту.

Річковий вокзал у Києві.

За одночасною місткістю розрізняють Р. в. малі (25—100 пасажирів), середні (100—500) і великі (500—900). Іноді Р. в. об'єднують з *вокзалами* ін. видів транспорту. В УРСР найбільші Р. в.— у Миколаєві, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі.

РІЧКОВИЙ РЕГІСТР УРСР — орган держ. технічного нагляду за додержанням правил безпеки плавання річкових і озерних суден, охорони життя людей та збереження вантажів. Функції Р. р. УРСР покладаються на Дніпровську інспекцію Регістру (ДІР), виділену згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 27.VII 1957 зі складу *Регістру СРСР* і передану за постановою Ради Міністрів УРСР від 7.VIII 1957 у відання Головрічфлоту УРСР. До компетенції Р. р. УРСР відноситься тех. нагляд за пасажирськими, вантажно-пасажирськими та службово-розв'язними суднами з двигунами потужністю понад 25 к. с. та ін. самохідними суднами з двигунами понад 50 к. с., несамохідними вантажними суднами місткістю 100 реєстрових т і більше та несамохідними суднами спец. призначення завдовжки 20 м і більше, а також суднами, на яких є котли та ін. пристрої, що працюють під тиском, і вантажо-підйомні механізми на 1 т і більше. В межах своїх повноважень ДІР здійснює контроль за спорудженням, експлуатацією і ремонтом

суден, придатністю для цієї мети матеріалів і виробів, провадить огляди й випробування корпусів і допоміжних механізмів суден, обладнання їх рятівними, сигналними та ін. засобами. Вона встановлює обов'язкові для судновласників райони й строки плавання, пасажиромісткість і мінім. висоту надводного борту суден, видає документи, що засвідчують придатність суден до плавання тощо. Інспекція також веде облік флоту і берегових об'єктів, які перебувають під її наглядом. Крім того, ДІР бере участь у розслідуванні аварій з тех. причин та здійснює деякі ін. функції.

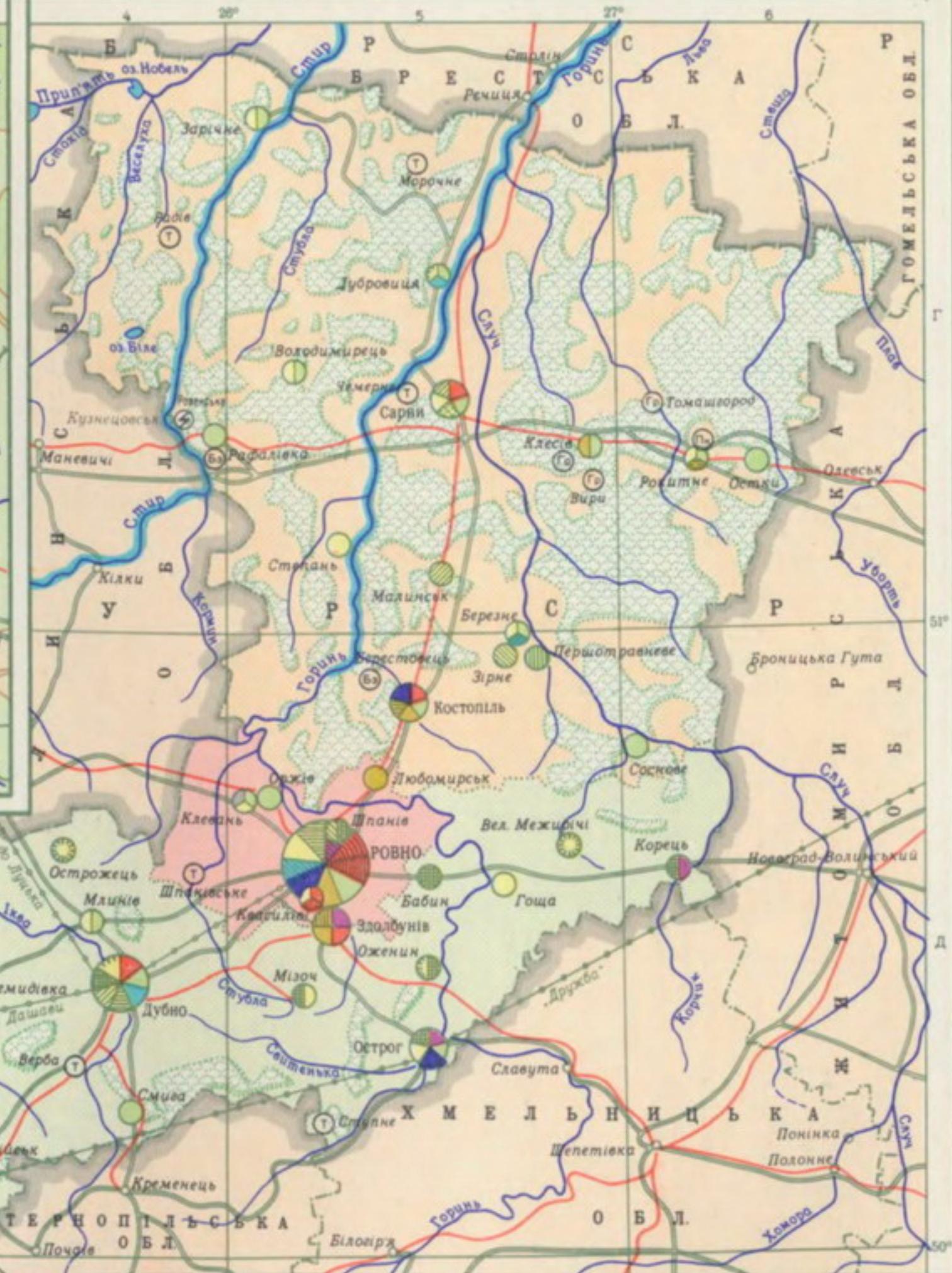
А. І. Пшеничний.

РІЧКОВИЙ ТРАНСПОРТ — один з основних видів *транспорту*, що здійснює перевезення пасажирів і вантажів в основному внутрішніми водними (природними й штучними) шляхами. Річковий транспорт СРСР — складова частина *Єдиної транспортної системи СРСР*. До Р. т. належать: внутрішні шляхи (річки, озера, водосховища, канали); флот (судна всіх типів і видів призначення); порти, пристані; судноремонтні підприємства і рем.-експлуатаційні бази; гідротех. споруди; навч. заклади. Порівняно з ін. видами транспорту Р. т. економічно ефективніший. Деяшо знижує його ефективність сезонний характер роботи. Річкове судноплавство було розвинуте здавна в Месопотамії, Єгипті, Китаї, у слов'ян. племен по ріках Дніпру, Дунаю, Дону, Бугу. З 16 ст. в окремих країнах будувалися штучні водні системи; в Росії перші такі системи збудовані 18 — на поч. 19 ст. Парове річкове судноплавство в Росії почало розвиватися з 1815. За роки Рад. влади річковий транспорт СРСР перетворено на одну з розвинутих галузей нар. г-ва. Різко змінився кількісний і якісний склад річкового флоту, збільшилася серед. потужність, вантажопідйомність, пасажиромісткість та швидкість руху суден. Збудовано й реконструйовано великі річкові порти, які оснащено сучас. перевантажувальними механізмами. Судноплавні водні шляхи розширяються в результаті спорудження каналів, гідрозвузлів, водосховищ тощо. Протяжність штучних водних судноплавних шляхів в СРСР 1980 становила 20,5 тис. км (1913 — 2,0 тис. км).

На Україні парове судноплавство по Дніпру почалося 1823. В 1850 було відкрито першу регулярну пасажирську лінію між Кременчуком і Пінськом. У 1857 організовано «Російське товариство пароплавства і торгівлі», що здійснювало перевезення в нижній частині Дніпра та біля чорноморського узбережжя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції декретом від 23.I (5.II) 1918 весь флот було націоналізовано. В 1923 організовано два річкові пароплавства на Дніпрі — Верхньодніпровське (з центром у Києві) і Нижньодніпровське (з центром у Херсоні), які в 1926 було об'єднано у Дніпровське річкове пароплавство (з 1965 — Гол. управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР). За

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Виробництво мінеральних добрив
 - Електротехнічна і приладобудування
 - Борошномельно-круп'яна і комбікормова
Видобування:
 - базальту
 - піску

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- ко-молочне скотарство; льонкарство, картоплярство, обробництво зерна

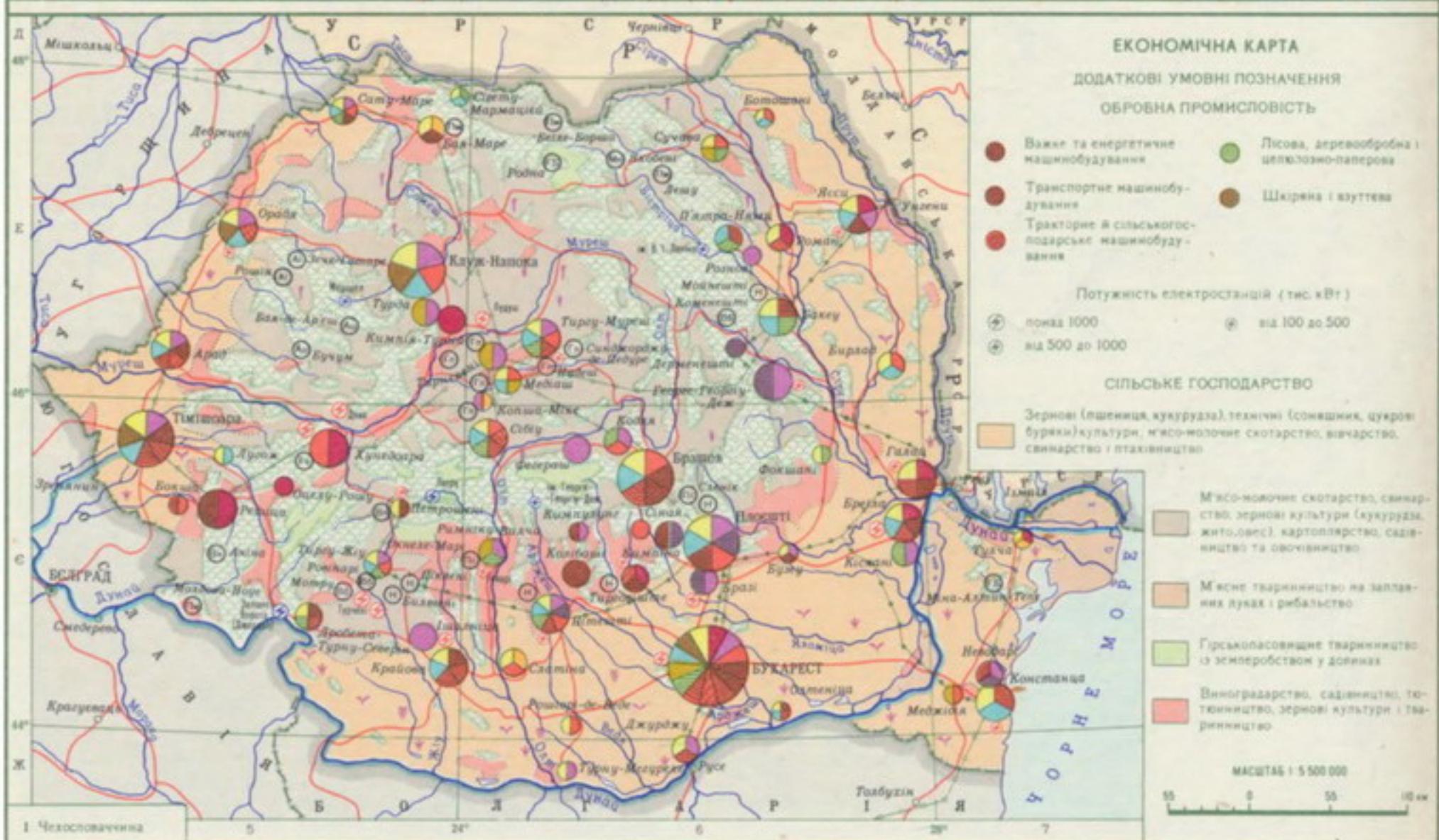
ко-молочне скотарство, свинкарство; буряківництво, обробництвом зерна

ко-молочне господарство приміського типу з виробництвом цукрових буряків і зерна

МАСШТАБ 1:1750 000

A horizontal scale bar with tick marks and numerical labels. The bar is divided into four equal segments by three tick marks. The first segment is labeled "8.75" at its right end. The second segment is labeled "0" at its center. The third segment is labeled "8.75" at its left end. The fourth segment is labeled "35 km" at its right end.

РУМУНІЯ

роки п'ятирічок Р. т. України на був тех. рознітку, зростали обсяги перевезень пасажирів і вантажів було збудовано сотні самохідних суден і несамохідних барж, створено і реконструйовано великих механізовані порти в Києві, Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві. Створено глибоководний шлях від Києва до Херсона з гарантованою глибиною 3,65 м. що дає можливість розширити географію роботи флоту. окремі типи суден працюють на закордонних лініях. Осн. обсяг перевезень вантажів і пасажирів здійснюється по Дніпру і його притоках — Прип'яті і Десні. Трансп. перевезення в республіці здійснює також флот малих річок (Стиру, Горині, Семері, Дністра, Пд. Бугу, Сули та ін.). Р. т. України перевозить значну частину важливих нар. госп. вантажів, у т. ч. кам'яне вугілля, кварцити, нафту, нафтопродукти, руду, метали та брухт, мінеральні буд. матеріали, хлібні вантажі тощо. Н.-д. та проектно-конструкторські роботи, спрямовані на дальше підвищення організації тех. рівня Р. т. в УРСР, виконують Держ. ін-т проектування підприємств Р. т. Укрдіпрорічтранс та проектно-конструкторське бюро Головрічфлоту УРСР (обидва в Києві).

Див. також *Водні шляхи*.

Л. С. Михальська.
РІЧКОВІ РАКИ — безхребетні тварини ряду десятиногих ракоподібних. Представлені 3 родинами: Astacidae (бл. 200 видів, поширені у помірних р-нах Голарктичної біогеографічної області), Parastacidae (76 видів у помірних р-нах пд. півкулі) та Austrastacidae (2 види у Пд. Австралії). В СРСР — 10 видів, у т.ч. в УРСР — 4, з них найбільше промисл. значення мають довгопалий рак (*Astacus leptodactylus*) і широкопалий рак (*A. astacus*). Довж. тіла Р. р., що зустрічаються в СРСР, до 25 см, у південноавстралійських — до 50 см. Тримаються на дні прісних і солонуватих водойм, нерідко в норах. Живляться рослинами і тваринами, часто мертвими. Статева зрілість настає на 3-му році життя. Самка весною (у деяких видів — восени) відкладає 50—200 ікринок, які виношує на черевці. Розвиток без метаморфозу. Осн. р-ни промислу Р. р.— Азово-Чорноморський басейн, зокрема Україна дає більше половини загальносоюзного лову. Р. р.— об'єкти інтродукції та аквакультури. Іл. с. 402. В. І. Монченко.

РІЧМОНД — місто на Сх. США, адм. ц. штату Віргінія. Вузол з-ць і автошляхів, порт у пониззі р. Джеймс. 227 тис. ж. (1976). Промінна галузь пром-сті — тютюнова. Виробн. с.-г. машин, мінеральних добрив, паперу; металообробка, складання автомобілів, текст. пром-сть. 2 ун-ти. Р. засн. 1737, місто — з 1782. В період громадян. війни в США 1861—65 — центр конфедерації пд. рабовласницьких штатів.

РІЧНІ КГЛЬЦЯ, річні шари — 1) У рослин — зони приросту деревини, що утворюються в результаті сезонної періодичності чи

яльності камбію, зумовленої зміною теплої й холодної пір року. В Р. к. розрізняють ранню (більш пухку і світлу) і пізню (більш щільну і темну) деревину. На по-перечному розрізі стовбура Р. к. звичайно мають вигляд концентричних, не зовсім правильних кілець. Іноді, за несприятливих умов вегетації (посуха, об'їдання листків шкідниками і т. д.), утворюються несправжні кільца. За кількістю Р. к. на висоті кореневої шийки можна визначити вік рослини. За Р. к. можна також почасті робити висновок про кліматичні умови і час зростання тих чи інших рослин в минулому. 2) У тварин — шари річних мінералізованих утворень в деяких тканинах. Виникають внаслідок нерівномірного росту тканин в різні сезони року. Спостерігаються на лусці риб, раковинах молюсків, на кігтях, зразках зубів і кісток у ссавців тощо. За Р. к. визначають вік організму і темпи його росту.

РІШЕЛЬЄ (Richelieu) Арман Емманюель дю Плессі (14.IX 1766, Бордо — 17.V 1822, Париж) — франц. і рос. державний діяч, герцог. У 1790 служив у рос. військах. Учасник штурму Ізмаїла. В 1793—94 у складі австро-prus. коаліц. військ брав участь у збройній боротьбі проти революц. Франції. З 1795 жив у Росії. З 1803 — градоначальник Одеси, одночасно 1805—14 — генерал-губернатор Новорос. краю. За дорученням цар. уряду Р. керував заселенням Пн. Причорномор'я, міським будівництвом, спорудженням мор. порту в Одесі. Після реставрації Бурбонів (1814) повернувся до Франції, де обіймав держ. пости. В 1817 в Одесі відкрито навч. заклад, названий *Рішельєвським ліцеєм*. В Одесі Р. встановлено пам'ятник роботи І. П. Мартоса (1828).

РІШЕЛЬЄ (Richelieu) Арман Жан дю Плессі (5.IX 1585, Париж — 4.XII 1642, там же) — франц. держ. діяч, кардинал (з 1622), герцог (з 1631), ідеолог абсолютизму. В 1624—42 очолював королівську раду, був фактичним правителем Франції. Змінюючи абсолютизм, Р. ліквідував політ. орг-цю гугенотів. Після здобуття Ла-Рошель (1628) і пд. фортець (1629), що належали гугенотам, позбавив їх політ. прав, наданих *Нантським едиктом 1598*, але залишив свободу віросповідання і деякі привілеї гугенотській буржуазії («Едикт милості», 1629). В 1632 Р. придушив феод. заколот у Лангедоку. Реорганізував держ. апарат, підніс значення королівських урядовців. Жорстоко розправився з повстаннями селян (*кроканів* 1624, 1636—37, «босоногих» 1639) та городян (повстання у містах у 20—40-х рр.). Сприяв розвиткові мануфактур, торгівлі, колонізації Канади. В зовн. політиці гол. завданням Р. вважав боротьбу проти Габсбургів. З його ініціативи Франція з 1635 взяла участь у Тридцятирічній війні 1618—48, очоливши антигабсбурзьку коаліцію. Осн. принципи політики абсолютизму виклав у т. з. «Політичному заповіті». В 1635 Р. заснував Французьку

академію (див. *Інститут Франції*). *З. І. Михіна.*

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ в Одесі — закритий середній навч. заклад підвищеної типу для дітей аристократії й багатого купецтва. Засн. 1817. Названий на честь кол. новорос. ген.-губернатора А. Е. Рішельє. Навч. плани ліцею не передбачали спеціалізації, германін навчання становив 8 років. Спочатку було два відділення — філос. та юрид.-політичне. До 1820 викладання проводилося франц. мовою. При директорі І. С. Орлаї (1826—29) було вдосконалено навч. програми (включено математику, фізику, хімію, біологію, географію, історію та ін.), поліпшено методи викладання, відкрито педагогічне відділення, згодом назване пед. ін-том, для підготовки пед. кадрів для повітових і комерційних шкіл, при якому діяла кафедра педагогіки. У 1837 організовано фіз.-матем. відділення, ін-т східних мов, що готовував перекладачів для військ. установ, 1843 — камеральне відділення з кафедрами природничих та екон. наук. У 1856 попечителем Одес. навч. округу було призначено М. І. Пирогова, за ініціативою якого 1865 Р. л. перетворено на Новоросійський ун-т (див. *Одеський університет імені І. І. Мечникова*). Частим гостем ліцеїстів був О. Пушкін у роки перебування в Одесі (1823—24); бл. року (1824—25) в Р. л. готовувався до викладацької роботи А. Міцкевич. *М. Ф. Коваль.*

РКП(б), Російська Комуністична партія (більшовиків) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РКСМ, Російська Комуністична Спілка Молоді — див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

РНК — скорочена назва *рибонуклеїнової кислоти*.

РО Лев Михайлович [21.X (2.XI) 1883, с. Новосаратовка, тепер Ленінград. обл. РРФСР — 14.IX 1957, Київ] — укр. рад. плодовод-селекціонер. В 1902 закінчив Пензенське училище садівництва. Працював в учбових і дослідних установах в Умані, Полтаві, Млєві, Сімферополі та ін. З 1933 — професор. Праці з питань біології і селекції плодових рослин. Створив багатий гіbridний фонд плодових культур. 12 сортів яблуні й 1 сорт груші, виведені Р., увійшли в стандартний сортимент плодових культур України. Держ. премія СРСР, 1951.

РОА БАСТОС (Roa Bastos) Аугусто (н. 1918) — парагв. письменник. Перша зб. «Соловей на сві-

Основні показники розвитку річкового транспорту загального користування СРСР

Показники	СРСР			в т. ч. УРСР		
	1913	1940	1980	1913	1940	1980

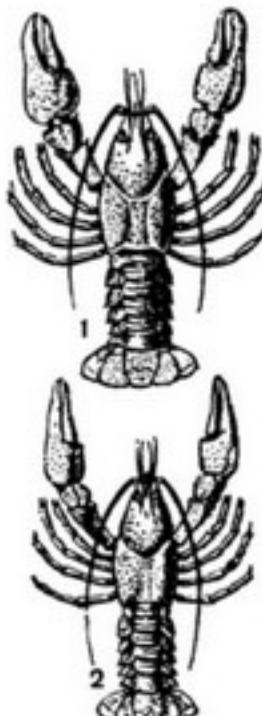
Протяжність внутрішніх водних судноплавних шляхів, що експлуатуються, тис. км	64,6	108,9	142,0	2,3	3,2	4,7
Вантажооборот, млрд. т-км	28,9	36,1	244,9	...	1,1	10,7
Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км	1,4	3,8	6,1	0,4	0,6	

Річка.
М. С. Мегединюк. Барильце. Різьбллення. Дерево, інкрустоване бісером. Початок 20 ст. І. Ю. Грималюк. Вироби з дерева. Випалювання. Середина 20 ст.

М. Робесп'єр.

Річкові раки:

1 — широкопалий рак.

2 — довгопалий рак.

"танку" та інші вірші» (1940) мала романтичний характер. Широку популярність здобув зб. оповідань «Грім серед листя» (1953) й особливо романами «Син людський» (1960) і «Я — верховний» (1975; про правління одного з патріархів диктаторів 19 ст. Х. Г. Франсія). Осн. місце в прозових творах Р. Б., що являють собою оригінальний тип нац. худож. прози, посідає зображення гострих соціальних конфліктів парагв. дійсності. В них поєднується фольклор індіанців гуарані з поетикою сучас. латиноамер. і світової літератур. Тв.: Р. с. перекл. — Син чоловеческий. М., 1967.

В. С. Харитонов.

РОББІА (Robbia) — родина італ. скульпторів доби Відродження. Жили і працювали у Флоренції. Вперше застосували техніку кольорової майоліки. Лука делла Р. (1399 або 1400—23.II 1482). Художню освіту здобув у ювелірній майстерні. На його творчість впливали Л. Гіберті та Донателло. Твори: мармурові рельєфи співацької трибуни в соборі Санта-Марія дель Фйоре (1431—38), майолікові рельєфи для будинків та віттарів (13 медальйонів у капелі Пацци церкви Санта-Кроche), до бронзових дверей собору Нової сакристії (1464—69) — у Флоренції, численні майолікові рельєфи із зображенням мадонни (Лунета Палаццо дей Капітані ді Парте Гуельфа). Андреа делла Р. (1435—1525). Племінник і учень Луки делла Р. Твори: медальйони на фасаді Оспедале дель Інноченці (1463—66), група «Зустріч Марії з Єлизаветою» (1491, церква Сан-Джованні Фуорі-Чівітас в Пістої). Джованні делла Р. (1469 — після 1529). Син Андреа. Серед творів — «Різдво» (ДЕ в Ленінграді).

РОБ-ГРІЙЕ (Robbe-Grillet) Ален (н. 18.VIII 1922, Бретон, Фіністер) — франц. письменник і кінорежисер. Один із засновників «нового роману» (див. «Антироман»). В зб. статей «За „новий роман“» (1963) висловив думку про неспроможність «традиційного» роману відобразити реальність 20 ст. через вичерпаність усіх резервів його розвитку.

Оновлення цього жанру вбачав у радикальній зміні форм, у відмові від інтриги, характеру, психологізму, соціально-політ. й моральної насиченості змісту. В романах «Гумки» (1953), «Підглядач» (1955), «Ревнощі» (1957), «В лабіринті» (1959), «Будинок побачень» (1965), «Проект революції для Нью-Йорка» (1970) та ін., де Р.-Г. виступає як практик «шозизму» (від франц. choses — речі), прагнення до вульгарно зрозумілої об'єктивності стилістично вилилося в безпристрасний перелік речей, в один ряд з якими поставлено й людину, що, на думку Р.-Г., повинно було на «новому» художньому рівні показати її справжнє місце в світі. В цілому антисоціальні, дегуманізовані твори (до них належать і кіносценарії «Минулого року в Маріенбаді», 1961; «Поступово сповзаючи в насолоду», 1973) Р.-Г., який обмежив свої пошуки галуззю письменницької

техніки й відмовився від будь-яких зв'язків зображеного з реальним життям, своєрідно відбивають містифіковану дрібнобурж. свідомість, характерну для частини франц. інтелігенції 2-ї пол. 20 ст. Літ.: Еремеев Л. А. Французский «новый роман». К., 1974.

Г. М. Рягузова.

РОБЕРТ БРЮС (1274—1329) — король Шотландії з 1306. Див. Брюс Р.

РОБЕСП'ЄР (Robespierre) Максімільян Марі Ізідор де (6.V 1758, Аррас — 28.VII 1794, Париж) — діяч Великої французької революції. Н. в сім'ї адвоката. Навчався в коледжі Людовіка Великого в Парижі, потім у Сорбонні. За фахом юрист. Зазнав впливу ідей франц. просвітителів 18 ст., особливо Ж. Ж. Руссо. З 1781 — адвокат в Аррасі. В 1783 обраний членом Арраської академії наук і мистецтв. У 1789 — депутат Генеральних штатів, згодом Установчих зборів, в яких захищав інтереси народу і принципи бурж. демократії. 11.VIII 1792 був обраний членом Паризької комуни, у вересні 1792 — депутатом Конвенту. Відіграв важливу роль у підготовці і проведенні в Парижі нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке повалило владу жірондистів і встановило владу якобінську диктатуру. З липня 1793 Р. очолював Комітет громадського порятування, який фактично виконував функції уряду. Відіграв велику роль у мобілізації сил народу для досягнення перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією. В той же час виявив бурж. обмеженість, завдаючи ударів по лівих громад. силах, що призвело до ослаблення соціальної бази якобінської диктатури. Після контрреволюції термідоріанського перевороту (27—28.VII 1794) Р. і його найближчих соратників було заарештовано і без суду гільйотиновано.

К. О. Джеджула.

РОБІНЕ (Robinet) Жан Батіст Рене (23.VI 1735, Ренн — 24.I 1820, там же) — франц. філософ-матеріаліст, просвітитель. Філос. погляди Р. сформувалися під впливом Р. Декарта, Дж. Локка, Г. В. Лейбніца, Е. Кондільяка, а також біол. теорій 17—18 ст. Під час франц. революції 1789 виступав за бурж. демократичні перетворення. Матеріалістичні погляди Р. поєднувалися з елементами дейзму, він визнавав Бога як творця і першопричину світу, в поясненні природи свідомості дотримувався позиції гілозоїзму. В теорії пізнання Р. розвивав вчення матеріалістичного сенсуалізму, критикував ідеалізм Платона. Гол. праця — «Про природу». Р. належить і 4 тт. коментарів до словника П. Бейля, 5 тт. доповнень до Енциклопедії Д. Дідро.

РОБІНІЯ (Robinia) — рід рослин родини бобових. Листопадні дереви і кущі. Листки перистоскладні, прилистки видозмінені в колючки. Квітки двостатеві, неправильні, білі, рожеві, червоні, в пониклих китицях. Плід — біб. Бл. 20 видів, пошир. у Пн. і Центр. Америці. В СРСР лише в культурі 7 видів, в т. ч. в УРСР — 5. Найпоширеніша Р. звичайна, або біла акація

(*R. pseudoaaccia*), яку використовують як декоративну, фітомеліоративну, кормову і фарбувальну рослину. Медонос. Деревина іде на виготовлення меблів, шпал тощо; квітки застосовують в науковій медицині при лікуванні захворювань нирок, в народній медицині — як в'яжучий і антиспазматичний засоби.

А. П. Лебеда.

РОБІНСОН (Robinson) Джоан Вайлолет (н. 31.X 1903, Камберлі) — англ. економіст. За своїми поглядами — ідеолог бурж. реформізму. Освіту здобула у Кембріджському ун-ті, 1965—71 — професор цього ун-ту. Теор. погляди Р. еклектичні, запозичені у Дж. Кейнса — заг. підхід до макроекономічних процесів, у А. Маршалла і Д. Рікардо — підхід до аналізу осн. категорій — прибутку, заробітної плати, процента, капіталу. На поглядах Р. позначився деякий вплив марксизму. Висунула концепцію недосконалості конкуренції, в 50-х рр. — концепцію зростання капіталістич. економіки. Проявлюючи реалізм в оцінках деяких суперечностей капіталізму, у своїх політ. висновках приходить до уточненої ідеї створення суспільства, в якому нібито можуть співробітничати «прогресивні підприємці» і профспілки.

РОБІНСОН (Robinson) Роберт (13.IX 1886, Баффорд, побл. м. Честерфілд — 24.II 1975, Лондон) — англ. хімік-органік, член Лондон. королівського т-ва (з 1920), іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Манчестерський ун-т (1906), а 1910 одержав ступінь доктора наук. Професор органічної хімії Сіднейського (1912—15), Ліверпульського (1915—21), Манчестерського (1922—28) та Лондон. (1928—30) ун-тів, професор хімії Оксфордського ун-ту (1930—55). Р.— один з основоположників хімії природних сполук. Досліджував будову багатьох алкалоїдів, ізопреноїдів, антиоціанів, встановив структуру морфіну, стрихніну, розробив синтез атропіну, кокаїну тощо. Нобелівська премія, 1947.

«РОБІТНИЦЯ» — укр. прогресивний двотижневий журнал у Канаді; видавався 1924—37 у м. Вінніпезі. В журналі друкувалися статті на суспільно-політ. теми, кореспонденції з Канади, США, Зх. України і Рад. України, твори укр. л-ри. Сприяв зміцненню жіночої секції Товариства Український Робітничо-Фермерський дім.

РОБІТНИЧА АРИСТОКРАТІЯ — порівняно невелика привілейована верхівка з кваліфікованих робітників і профспілкових діячів у капіталістичних країнах, яку монополістична буржуазія підкуповує за рахунок одержуваних надприбутків і використовує для змінення свого класового панування. Для робітників цього прошарку встановлюють підвищенну заробітну плату, створюють кращі житл. умови, серед них розміщують на пільгових умовах акції капіталістичних підприємств, деяким надають добре оплачувані посади в держ. апараті, реакційних профспілках, кооперації тощо. Р. а. є гол. соціальною опорою буржуазії в робітн. середовищі, провідником реформізму й опортунізму в ро-

бітн. русі, агентурою буржуазії. З загостреним загальної кризи капіталізму, крахом колоніальної системи, зростанням класової самосвідомості й організованості робітників, посиленням впливу комуністичного руху Р. а. все більше позбавляється опори в масах.

«РОБІТНИЧА ВОЛЯ» — соціал-демократичні групи, що виділилися на поч. 900-х рр. з місцевих комітетів РСДРП. 1) Київ. с.-д. група «Р. в.», яку організували на поч. 1901 члени місц. к-ту РСДРП, недоволені його опортуністичною «економістською» (див. «Економізм») лінією. Група заявила про свою солідарність з «Искрою», виступила з критикою діяльності Київ. к-ту РСДРП, який був під впливом «економістів». Друкувала на гектографі листівки, видавала «Листок „Рабочей воли“» (вийшло 6 номерів), присвячений питанням політ. та екон. боротьби кіїв. робітників. Редакція «Искри» (№ 6), вітаючи відмежування групи від «економістів», критикувала ряд помилкових положень її заяви, зокрема про штучний відрив робітників від інтелігенції. Внаслідок донущених помилок група втратила вплив на робітників і припинила свою діяльність, об'єднавшись з групою сприяння «Искре», створеною в червні 1901 в Києві. 2) Одеський с.-д. союз «Р. в.», організований у квітні 1902 соціал-демократами, які відійшли від місц. к-ту РСДРП. Союз обстоював побудову парт. орг-цій за профес. принципом, виступав проти участі інтелігенції в с.-д. русі. Перемога іскрівського напряму в с.-д. орг-ціях, зростання революц. робітн. руху змусили членів «Р. в.» переглянути свої погляди. У вересні 1903 газ. «Искра» (№ 50) опублікувала маніфест «Р. в.», в якому союз визнавав свої помилки і заявляв про об'єднання з іскрівським Одесським комітетом РСДРП.

«РОБІТНИЧА ГАЗЕТА» — перший легальний орган ЦК Комуністичної партії Сх. Галичини. Видавалася з 24.VII до 30.X 1921 в Перемишлі (тепер м. Пшемисль, ПНР). Вийшло 9 номерів. «Р. г.» вміщувала матеріали про становище зх.-укр. пролетаріату, закликала до боротьби проти капіталістичної експлуатації, систематично повідомляла про життя трудящих СРСР, зокрема Рад. України. Польс. бурж. уряд заборонив видання газети.

«РОБІТНИЧА ГАЗЕТА» — щоденна газета ЦК Компартії України. Видавається в Києві укр. та рос. мовами з 1.1 1957, спочатку як орган ЦК Компартії України, 1960—62 — орган Укрпрофради.

«Р. г.» широко висвітлює життя робітн. класу республіки, діяльність парт., профспіл. і комс. орг-цій, трудових колективів підприємств, будов і транспорту, н.-д. установ, спрямовану на дальший розвиток економіки республіки, вдосконалення системи управління виробництвом, підвищення дієвості соціалістичного змагання, питання комуністичного виховання трудящих, соціального розвитку, підвищення нар. добробуту, охорони навколошнього середовища.

В. М. Басараб.

«РОБІТНИЧА ГАЗЕТА ПРОЛЕТАР» — щоденна газета, видавалася з 23.XI 1926 по 4.III 1932 в Харкові укр. мовою. Спочатку виходила як орган Всеукр. ради профспілок, з 1930 — ЦК КП(б)У і Всеукр. ради профспілок. Газета проводила велику роботу по мобілізації робітн. класу України на виконання завдань першої п'ятирічки. Відіграла значну роль в організації соціалістичного змагання, в піднесені культурно-технічного рівня робітників, вела боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників.

«РОБІТНИЧА ОПОЗИЦІЯ» — антипарти. фракційна група, прояв анархо-синдикалізму в РКП(б). Виникла восени 1920. Лідери «Р. о.» О. Г. Шляпников, С. П. Медведев, Ю. Х. Лутовинов, О. М. Коллонтай та ін. неправильно уявляли роль профспілок, розглядаючи їх як єдині органи керівництва нар. г-вом країни. «Р. о.» вперше під цією назвою виступила на Дев'ятій Всеросійській конференції РКП(б) (вересень 1920). В листопаді її представники організували власну фракцію на моск. губ. парт. конференції. Свою платформу «Р. о.» протиставила ленінській платформі під час дискусії про профспілки, нав'язані партії опозиціонерами напередодні Десятого з'їзду РКП(б). На з'їзді партія дала вирішальний бій «Р. о.». Провідну роль в ідейному розгромі «Р. о.» відіграв В. I. Ленін. У працях, написаних до Х з'їзду, у виступах на з'їзді він глибоко проаналізував хибність позицій «Р. о.», розкрив її небезпечність для робітн. класу і диктатури пролетаріату, дав класову оцінку антипарти. поведінки її лідерів. На пропозицію В. I. Леніна з'їзд прийняв резолюцію «Про синдикалістський і анархістський ухили в нашій партії», в якій розкрив теор. неспроможність поглядів «Р. о.», що були виявом дрібнобурж. і анархічних хитань. Пропаганду поглядів «Р. о.» з'їзд визнав несумісною з належністю до партії. На Україні представники «Р. о.» Кузнецов, Перепечко виступили з нападками на лінію партії на П'ятій конференції КП(б) України (листопад 1920), але їхні погляди були рішуче засуджені. Велику допомогу комуністам України в боротьбі з «Р. о.» надали ЦК РКП(б) і особисто В. I. Ленін. Після Х з'їзду партії більшість членів «Р. о.» підкорилася його рішенням. Проте окремі з них на чолі з Шляпниковим і Медведевим продовжували фракційну боротьбу. В лютому 1922 вони надіслали у Виконком Комінтерну (ВККІ) «заяву 22-х», у якій містилися наклепницькі нападки на партію. В зв'язку з цим Одинадцятий з'їзд РКП(б) (1922) повернувся до оцінки поведінки опозиціонерів; окремі з них були виключені з РКП(б).

Lit.: Ленін В. I. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Десятий съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4. кн. 1. К., 1972; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Б. I. Корольов.

РОБІТНИЧА ПАРТІЯ — КОМУНІСТИ (РПК) Швеції. Створена 26—27.III 1977 на установчій конференції членами Лівої партії — комуністи (засновані 1917), які вийшли з неї внаслідок внутрішньої боротьби. З'їзд РПК (листопад 1977) прийняв її статут і програму, в якій підкреслено, що ідеальною основою партії є марксизм-ленинізм, пролетарський інтернаціоналізм, що вона прагне в ході боротьби за інтереси робітн. класу стати його революційним авангардом, привести робітн. клас до влади з метою соціалістичного переворення суспільства. Шлях Швеції до соціалізму, вказано в програмі, проходить через антимонополістичну демократію, яка може бути завойована спільною боротьбою робітн. класу та всіх демократичних сил країни. Черговий з'їзд РПК (квітень 1980) намітив шляхи активізації діяльності партії в масових організаціях трудящих, посилення боротьби за мир, розрядку і роззброєння і прийняв документ «Комуністи на рубежі 1980 років». Чисельність — 5,5 тис. чол. (1980).

Голова Правління — Рельф Хагель (з 1977). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Норшенсфламман» («Північне сяйво», з 1906), теор.-журнал «Комуністіск ревю» («Комуністичний огляд»).

П. Ф. Гринюк.

РОБІТНИЧА ПАРТІЯ ЯМАЙКИ (РПЯ). Заснована 14—17.XII 1978 на I, установчому з'їзді в м. Кінгстоні на базі Ліги визволення робітників, утвореної в грудні 1974 з метою боротьби за інтереси трудящих мас і підготовки умов для створення в країні політ. партії робітн. класу. З'їзд прийняв програму і статут партії. В програмі підкреслено, що гол. метою РПЯ є боротьба за побудову соціалізму, визначену осн. завданням партії в сучас. умовах — досягнення єдності антиперіалістичних і лівих сил. II з'їзд РПЯ (грудень 1981) відзначив, що партія стала однією з провідних політ. сил Ямайки, підкреслив необхідність підвищення її ролі в ямайському суспільстві, зміцнення зв'язків з нар. масами, активізації діяльності по об'єднанню всіх прогрес. сил країни в боротьбі за інтереси трудящих. Ген. секретар — Тревор Мунро, голова — Ентоні Едвардс. Друк. органи: газ. «Страгл» («Боротьба»); теоретичний журнал «Соушелім!» («Соціалізм!»).

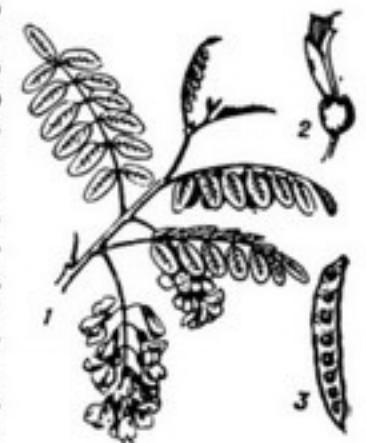
Е. Г. Лапішев.

РОБІТНИЧА ТРИБУНА — газета, орган Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини, що діяв під керівництвом КПЗУ. Видавалася у Львові. Перший номер вийшов 16.X 1922. Після другого номера «Р. т.» було закрито. В 1923 газета почала виходити польською мовою («Грудьона robotnicza»). 21.VI 1924 видання її було заборонено. За час існування газети вийшло 158 номерів. «Р. т.» викривала колонізаторську політику уряду бурж. — поміщицької Польщі, таврувала зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналістів і закликала трудящих Зх. України до революції боротьби за возз'єднання з Радянською Україною.

РОБІТНИЧЕ ЗАПОМОГОВЕ ТОВАРИСТВО (РЗТ) — укр. прогресивна організація в Канаді.

Майстерня Л. деля Роббія. Горельєф «Благовіщення». Теракота. 15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Робінія звичайна:

1 — квітуча гілка рослини;

2 — квітка;

3 — плід.

Зростання чисельності промислових робітників (млн. чол.)

Країна	Середина 19 ст.	Початок 20 ст.
--------	-----------------	----------------

Велико- британія 4,1 8,5
США 1,4 10,4
Німеччина 0,9 8,6
Франція 2,5 3,4

Створена 1922 у м. Вінніпезі. Разом з ін. прогресивними орг-ціями бореться за соціальне забезпечення грудящих, за мир і дружбу між народами. РЗТ має відділи в різних містах Канади. Члени РЗТ щомісяця сплачують внески до каси товариства і одержують допомогу під час захворювання. Найвищим органом є крайовий з'їзд (конвенція), що відбувається раз на два роки. На з'їзді обирається Голова, виконавчий к-т. Голова адміністрація РЗТ перебуває в м. Вінніпезі.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — один з основних класів сучас. суспільства, найпередовіший і послідовно революц. клас, гол. рушійна сила істор. процесу ліквідації капіталізму й побудови соціалізму і комунізму; перша продуктивна сила людства, гол. творець матеріальних і духовних цінностей. Р. к. і система найманої праці виникають з зародженням капіталізму, у процесі т. з. *первісного нагромадження капіталу*. Завершення формування фабрично-заводського Р. к. (пролетаріату) пов'язане з *промисловим переворотом* і утвердженням великого машинного виробн. Наступні стадії сусп. розвитку, інтернаціоналізація госп. і політ життя, революц. перетворення світу, започатковані *Великою Жовтневою соціалістичною революцією*, завоювання незалежності народами колоній — усе це зумовило формування сучас. міжнар. Р. к., який складається з трьох великих загонів: Р. к. індустриально розвинутих капіталістичних країн: молодий і зростаючий Р. к. країн, що розвиваються, який бореться за розв'язання загальнодержавних завдань, а в деяких країнах — за некапіталістичний шлях розвитку; Р. к. соціалістичних країн, який завоював політ. владу, буде соціалізм і комунізм під керівництвом комуністичних і робітн. партій. У своєму істор. розвитку Р. к. проходить дві великі стадії, принципово різні за його соціально-екон. і політ. становищем: стадію пролетарську, капіталістичну, коли Р. к. позбавлений засобів виробництва, є неимущим, експлуатованим і безправним класом, і стадію соціалістичну, коли він стає політично й економічно пануючим класом (не є пролетаріатом у власному розумінні цього слова).

В умовах капіталізму Р. к.— це численний клас найманіх робітників, позбавлених засобів виробн. і засобів існування і змушених продавати свою робочу силу, за знає капіталістичної експлуатації з боку пануючого класу — *буржуазії*. Пролетаріат і буржуазія — осн. антагоністичні класи капіталістичного суспільства, взаємовідносини між якими характеризуються непримиреною класовою боротьбою.

У процесі нагромадження капіталу та розвитку капіталізму неухильно зростає й чисельність Р. к. «В тій самій мірі, в якій розвивається буржуазія, тобто капітал, — відзначається в „Маніфесті Комуністичної партії“», — розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки

тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу, а знаходять її лише до того часу, поки їх праця збільшує капітал» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 416). З виникненням капіталістичних відносин почалася боротьба робітників проти капіталістичної експлуатації, яка в мануфактурний період мала переважно приховані форми і проявлялась в одиничних виступах — стихійних бунтах, окремих *страйках*. З розвитком капіталізму, загостренням його суперечностей боротьба робітників набуває більш організованих форм і політ. характеру. Наприкінці 18 ст. в Англії та Франції створено перші профспілкові орг-ції робітників. Особливо посилився робітн. рух у 30—40-х рр. 19 ст. — *Люксембурзьке повстання 1831, 1834* у Франції, *Слезьке повстання ткачів 1844* в Німеччині, *чартистський рух в Англії* (див. *Чартізм*). Але в цей час робітн. рух перебував під впливом *утопічного соціалізму*, він не мав своєї пролетарської теорії, знаменував лише початок розвитку масового пролетарського революц. руху. Поворотним етапом в історії *міжнародного робітничого руху* було виникнення в середині 19 ст. марксизму (див. *Марксизм-лєнінізм*), який допоміг Р. к. усвідомити свої корінні інтереси свою істор. місію як могильника капіталізму і будівника нового, комуністичного суспільства, сформувати свій пролетарський, марксистський світогляд. К. Маркс і Ф. Енгельс не лише створили нову, революц. теорію, а й першу в історії міжнар. комуністичну організацію — *Союз комуністів*.

Програмою Союзу комуністів був *«Маніфест Комуністичної партії»*, який закликав пролетарів усіх країн єднатися на боротьбу проти капіталістичного гніту, за повалення влади капіталістів і встановлення диктатури пролетаріату. Першою міжнар. класовою орг-цією пролетаріату було *Міжнародне т-во робітників* (див. *Інтернаціонал 1-й*), створене 1864 К. Марксом і Ф. Енгельсом. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст., коли капіталізм переріс у свою найвищу стадію — *імперіалізм*, ще більше посилилась експлуатація Р. к. В цей період почав ширше розгортається робітн. рух, почали створюватись соціалістичні партії. В 1889 засновано *Інтернаціонал 2-й*, що на першому етапі свого існування відіграв значну роль у зміненні інтернаціональної єдності і згуртуванні соціалістичних партій. Проте на перешкоді розвитку робітн. руху, зростанню революц. свідомості й організованості пролетаріату став *опортунізм* лідерів 2-го Інтернаціоналу, які в роки 1-ї світової війни остаточно зрадили інтересам Р. к. Опортунисти виступали проти соціалістичної революції, гальмували доведення класової боротьби до *диктатури пролетаріату*. На поч. 20 ст. центр міжнар. революц. руху перемістився з Заходу в Росію, де особливо гостро проявлялись усі суперечності імперіалізму. Формування Р. к. в Росії мало ту особливість, що Росія пізні-

ше, ніж країни Заходу, стала на шлях капіталістичного розвитку. Лише після реформи 1861 прискорився процес перетворення Р. к. Росії на самостійний клас суспільства. З 1865 до 1890 його чисельність збільшилась + 706 тис. до 1433 тис. чол. Зростали організованість і самосвідомість Р. к., виникли перші революц. орг-ції Р. к., почалося поєднання робітн. руху з наук. соціалізмом. Особливо цей процес посилюється зі створенням (1895) В. I. Леніним петербурзького *«Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, який став зародком марксистської партії в Росії. Такі орг-ції виникають у Москві, Іваново-Вознесенську, Києві, Катеринославі та ін. містах (див. *Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). Важливим кроком в об'єднанні цих орг-цій у єдину партію став *Перший з'їзд РСДРП* (1898). II з'їзд РСДРП (1903) прийняв першу Програму партії і поклав початок існуванню більшовицької партії, партії нового типу, озброєної знанням законів розвитку суспільства, класової боротьби. В *революції 1905—07 в Росії* Р. к., керований партією більшовиків, виступив гегемоном революції, гол. силою в боротьбі проти самодержавства, завоював на свою сторону революц. селянство і напівлітерарські маси. В революції «цілком виявилася керівна роль пролетаріату. Виявилось і те, що його сила в історичному русі незмірно більша, ніж його частка в загальній масі населення» (Ленін В. I. *Повне зібр. тв., т. 3, с. 13*). Разом з рос. пролетаріатом проти царизму і капіталістичної експлуатації боровся Р. к. України, чим завдав рішучого удару по націоналістах, які всіляко намагались підірвати єдність революційних дій укр. і рос. робітників.

Невтомна боротьба більшовиків після революції 1905—07 проти *меншовицизму*, *ліквідаторства*, *троцькізму*, *одзловістю*, буржуазних націоналістів сприяла зростанню класової свідомості і зміненню рядів пролетаріату та його революц. партій. У зв'язку з розвитком пром-сті Р. к. Росії значно зросі кількісно. З 1900 по 1913 чисельність тільки фабрично-заводських та гірничозаводських робітників зросла з 2198,8 тис. до 2929,8 тис., або на 36%; в т. ч. на Україні відповідно — з 360 тис. до 631 тис. чол., або на 75%. Відбулися і якісні зміни в середовищі Р. к.: збільшився пролетарський прошарок робітників, підвишився рівень концентрації Р. к., зміцніли його зв'язки з трудовим селянством як надійним союзником, посилилась інтернац. єдність пролет. мас Росії. Висока організованість і політ. зрілість Р. к. Росії, досвід його революц. боротьби, існування дійсно революц. марксистсько-лєнінської партії забезпечили перемогу Великої Жовтн. соціалістичної революції що відкрила нову істор. епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. Було встановлено диктатуру пролетаріату, вищим принципом якої

є союз робітничого класу і селянства при керівній ролі Р. к. в цьому союзі; вона стала гол. знаряддям побудови соціалізму в СРСР. Перемога пролетаріату Рад у жовтні 1917 стала надихаючим прикладом у революц. боротьбі Р. к. ін. країн, у розвитку нац.-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. З перемогою Великого Жовтня світ розколовся на дві протилежні системи — соціалістичну і капіталістичну, почався перший етап загальної кризи капіталізму. Відбулися суттєві зміни в міжнар. робітн. і комуністичному русі (див. *Міжнародний комуністичний рух*). Р. к. Рад. Союзу, що став пануючим класом, і ленінська Комуністична партія, що стала правлячою партією, виступають в авангарді світового робітн. і комуністичного руху. Велику роль у згуртуванні комуністичних і робітн. партій, зміцненні їхньої єдності і посиленні впливу на революц. боротьбу народів відіграво об'єднання комуністичних партій світу в міжнар. революційну прогрес. організацію — 3-й Інтернаціонал (Комуністичний Інтернаціонал), що було здійснено за ініціативою В. І. Леніна 1919. Величезною інтернаціональною і нац.-патріотичною силою виявив себе Р. к. у ході 2-ї світової війни. Поряд з рад. Р. к., який зробив вирішальний внесок у розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму, Р. к. ін. країн, що зазнали фашист. окупації, став головною силою *Руху Опору*. В ряді країн Європи і Азії при керівній ролі Р. к. розгорнулись і перемогли нар.-демократичні і соціалістичні революції (Болгарія, Югославія, Угорщина, Китай та ін.). За участю Р. к. в країнах Зх. Європи (Італія, Франція, Бельгія, Австрія, Фінляндія та ін.) було здійснено ряд прогресивних соціально-екон. і політ. реформ. У 1945 виникла *Всесвітня федерація профспілок* (ВФП), до складу якої ввійшли профспілки 56 країн. В 1949 було створено *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок* (МКВП). Після 2-ї світової війни посилилась роль Р. к. в розвинутих капіталістич. країнах. Чисельність Р. к. цих країн тепер досягла 220 млн., або $\frac{4}{5}$ усього самодіяльного населення. В ході класової боротьби він добився ряду важливих завоювань: встановлення 8-годинного робочого дня, введення більш прогресивного соціального законодавства, розширення виборчих прав та ін. Разом з тим монополістична буржуазія, використовуючи об'єднану силу монополій і держ. апарату, посилює наступ на права та інтереси Р. к., обмежує права профспілок, кидає в тюрми комуністів, країнських представників революц. Р. к.; спираючись на досягнення науково-технічної революції, вона підвищує ступінь експлуатації Р. к., широко застосовує жіночу та дитячу працю. Невпинно зростає безробіття, яке стало в епоху заг. кризи капіталізму хронічним і масовим. За повідомленням офіц. органів у березні 1982 в семи найбільших ка-

піталістичних країнах заг. кількість безробітних становила 20,7 млн. чол., що втрое перевищує масштаби безробіття десять років тому.

Небачених масштабів набула інфляція, яка важким тягарем лягає перш за все на Р. к. та ін. верстви трудящих. Одночасно зі збільшенням чисельності Р. к. відбуваються істотні зміни в його структурі, якіній характеристики і ролі в сусп. житті. Виникають нові про-

Кількість повністю безробітних у розвинутих капіталістичних країнах (тис. чол., у середньому за рік)

Країна	1965	1970	1982 (березень)
Великобританія	347	618	3050
США	3366	4088	9900
ФРН	139	149	1800
Франція	142	262	1900
Японія	390	590	1310

фесії, збільшується чисельність робітників переважно розумової праці, а також висококваліфікованих робітників (наладчики, оператори напівавтоматич. та автоматич. виробничих агрегатів і т. п.). Сучасний Р. к. капіталістич. країн складається з трьох галузевих загонів — промисловий пролетаріат, с.-г. пролетаріат і Р. к. сфери послуг. Зростає організованість і політ. згуртованість Р. к., підвищуються його соціальна активність і керівна роль в антимонополістичній боротьбі, в боротьбі за мир і соціальний прогрес. Він виступає тією сусп. силою, яка все більше згуртовує навколо себе всі трудящі маси, здатна повести їх на боротьбу за своє визволення від гніту капіталу, покінчити з усіма формами експлуатації і гноблення. В сучас. умовах ніякий інший клас, ніяка інша соціальна верства суспільства не можуть зрівнятися в організованості й силі з робітничим класом. Чисельність рядів цього класу постійно збільшується. Його революційний досвід надзвичайно багатий. Його ідейний, культурний і духовний рівень зростає рік у рік. Політико-моральний авторитет робітничого класу в суспільстві незмірно підвищився.

Свою істор. місію Р. к. може виконати лише при наявності у нього політ. авангарду — марксистсько-ленінської партії. За останні роки широкого розмаху набув страйковий рух у розвинутих капіталістичних країнах. Лише за 70-і рр. кількість учасників страйків зросла більш як на третину і становить, лише за офіційними даними, 250 млн. чол. (1980). Характерним є те, що страйковий рух дедалі більше набуває політ. спрямування, підвищується рівень і розширюється масштаби вимог трудящих. У боротьбі проти робітн. руху імперіалізм використовує не тільки репресії, поліцейський терор і гоніння, а й ідеологіч. вплив, підкрив єдності Р. к. тощо. Монополістич. буржуазія та її апологети всіляко намагаються довести, що Р. к. нібито клас минулого, заперечу-

ють не тільки його роль як провідної сили суспільства, а й взагалі відкидають існування Р. к. в соціальній структурі сучасного капіталістичного суспільства. Вони пропагують ідею про розпад Р. к. на різні профес. групи й соціальні верстви, які різняться рівнем доходів, освіти та ін. (див. «Депролетаризація капіталістичного суспільства», «Революція в доходах», «Революція керуючих»). Шоб внести розкол у ряди Р. к., буржуазія підкуповує верхівку Р. к., за рахунок монопольних надприбутків створює т. з. робітничу аристократію, свою агенцію в робітн. русі. Ці верстви обуржуазнених робітників є гол. соціальною опорою буржуазії, провідником її ідеології і моралі, реформістських ідей і поглядів, що завдає величезної шкоди робітничому і комуністичному рухові, боротьбі за досягнення корінних інтересів пролетаріату (див. Тред-юніонізм, Реформізм, Соціал-демократія). Завдання комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн полягає в тому, щоб і далі розширяти свої зв'язки з масами, зміцнювати єдність Р. к. і підвищувати його провідну роль у революц. процесі, відстоювати й захищати ідеали марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Зростає й міцніє Р. к. у країнах, що розвиваються. Його чисельність тепер досягла 170 млн. чол. проти 9—11 млн. 1917. В багатьох молодих країнах Р. к. належить провідне місце в класовій структурі суспільства. Він стає все більш значною силою в світовому робітн. русі. Формування Р. к. в колоніях і залежних країнах прискорилося в епоху заг. кризи капіталізму, коли під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції піднялась могутня хвиля національно-визвольного руху, почалась криза і розпад колоніальної системи імперіалізму. Особливо підвищилися темпи зростання Р. к. в країнах, що розвиваються, після 2-ї світової війни, в ході їх індустриалізації і створення нац. промисловості. У багатьох країнах, що визволились від колоніальної залежності, промисловий Р. к. зростає в 2,5—3 рази швидше, ніж заг. чисельність населення. В країнах Африки, напр., із багатомільйонної армії найманої праці 70% нині становлять робітники. Поряд з кількісним ростом Р. к. молодих нац. держав підвищується його політ. активність і роль у боротьбі за права й інтереси трудящих, за прогресивний розвиток своїх країн. Особливо це стосується країн, що стали на шлях некапіталістичного розвитку. Р. к. цих країн очолює боротьбу, по-перше, за ліквідацію позицій імперіалістичних монополій і іноземного капіталу, за забезпечення екон. незалежності країн; по-друге, за здійснення прогресивних соціально-екон. перетворень в інтересах усього народу, зокрема аграрних перетворень, і ліквідацію влади феодалів; по-третє, за піднесення продуктивних сил, розвиток пром-сті і зміцнення позицій держ. сектора в економіці, заохочення не тільки його роль як провідної сили суспільства, а й взагалі відкидають існування Р. к. в соціальній структурі сучасного капіталістичного суспільства. Вони пропагують ідею про розпад Р. к. на різні профес. групи й соціальні верстви, які різняться рівнем доходів, освіти та ін. (див. «Депролетаризація капіталістичного суспільства», «Революція в доходах», «Революція керуючих»). Шоб внести розкол у ряди Р. к., буржуазія підкуповує верхівку Р. к., за рахунок монопольних надприбутків створює т. з. робітничу аристократію, свою агенцію в робітн. русі. Ці верстви обуржуазнених робітників є гол. соціальною опорою буржуазії, провідником її ідеології і моралі, реформістських ідей і поглядів, що завдає величезної шкоди робітничому і комуністичному рухові, боротьбі за досягнення корінних інтересів пролетаріату (див. Тред-юніонізм, Реформізм, Соціал-демократія). Завдання комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн полягає в тому, щоб і далі розширяти свої зв'язки з масами, зміцнювати єдність Р. к. і підвищувати його провідну роль у революц. процесі, відстоювати й захищати ідеали марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Зростає й міцніє Р. к. у країнах, що розвиваються. Його чисельність тепер досягла 170 млн. чол. проти 9—11 млн. 1917. В багатьох молодих країнах Р. к. належить провідне місце в класовій структурі суспільства. Він стає все більш значною силою в світовому робітн. русі. Формування Р. к. в колоніях і залежних країнах прискорилося в епоху заг. кризи капіталізму, коли під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції піднялась могутня хвиля національно-визвольного руху, почалась криза і розпад колоніальної системи імперіалізму. Особливо підвищилися темпи зростання Р. к. в країнах, що розвиваються, після 2-ї світової війни, в ході їх індустриалізації і створення нац. промисловості. У багатьох країнах, що визволились від колоніальної залежності, промисловий Р. к. зростає в 2,5—3 рази швидше, ніж заг. чисельність населення. В країнах Африки, напр., із багатомільйонної армії найманої праці 70% нині становлять робітники. Поряд з кількісним ростом Р. к. молодих нац. держав підвищується його політ. активність і роль у боротьбі за права й інтереси трудящих, за прогресивний розвиток своїх країн. Особливо це стосується країн, що стали на шлях некапіталістичного розвитку. Р. к. цих країн очолює боротьбу, по-перше, за ліквідацію позицій імперіалістичних монополій і іноземного капіталу, за забезпечення екон. незалежності країн; по-друге, за здійснення прогресивних соціально-екон. перетворень в інтересах усього народу, зокрема аграрних перетворень, і ліквідацію влади феодалів; по-третє, за піднесення продуктивних сил, розвиток пром-сті і зміцнення позицій держ. сектора в економіці, заохочення

чення кооп. руху на селі; по-четверте, за послідовне проведення миролюбної зовн. політики, зміцнення дружби і розвиток співробітництва з соціалістичними державами.

Рад. Союз розвиває широке економічне і науково-тех. співробітництво з країнами, які визволились, подає допомогу цим країнам у будівництві великих госп. об'єктів, у підготовці кадрів і т. п. Провідним загоном сучас. міжнар. робітничого класу є Р. к. соціалістичних країн, під керівництвом якого будується розвинуте соціалістичне суспільство і комунізм. Це спрямлює величезний революційний вплив на Р. к. капіталістичних д-в і країн, що розвиваються. З перемогою соціалістичної революції і побудовою соціалістичного суспільства становище Р. к. докорінно змінюється. Р. к. соціалістичних країн — це правлячий клас, провідна сила соціалістичного суспільства. В союзі з трудовим селянством і нар. інтелігенцією він здійснює політ. владу і держ. керівництво суспільством, є власником осн. засобів виробн., які планомірно використовує в інтересах усього суспільства. Змінився характер праці Р. к. З підневільної праці на експлуататорів вона перетворилася на добровільну працю на себе і своє суспільство. Плоди цієї праці є основою змінення екон. та оборонної могутності країни, неухильного підвищення добробуту і культурного рівня населення. На основі зростання соціалістичного виробн., і перш за все розвитку пром-сті, в соціалістичних країнах неухильно збільшується чисельність Р. к. Заг. кількість робітників і службовців у країнах світової системи соціалізму збільшилась з 69 млн. чол. 1950 до 140 млн. 1960 і майже до 210 млн. чол. 1975. У країнах РЕВ 1950 налічувалось 59 млн. робітників і службовців, а 1975 — 145 млн. чол. Кількість робітників у країнах світової соціалістичної системи 1975 становила понад 130 млн. чол., у т. ч. в країнах РЕВ — понад 90 млн. чол.

Питома вага робітників і службовців у заг. кількості зайнятих у нар. г-ві 1940 становила 30,4%, 1970—59%, 1980—61,7%. Р. к. соціалістичних країн — не лише гол. продуктивна сила суспільства, гол. творець матеріальних благ, а й гол. організатор сусп. виробн. і всього сусп.-політ. життя країни. Р. к. СРСР відіграв важливу роль в інтернаціональному згуртуванні всіх трудящих і утворенні Союзу РСР, у здійсненні соціалістичної індустриалізації і колективізації с. г., у зміненні екон. могутності країни. Під керівництвом КПРС, разом з усім народом він забезпечив перемогу у Великій Вітчизняній війні, вперше в історії побудував розвинуте

соціалістичне суспільство. Р. к. Радянського Союзу — послідовний виразник ідей інтернаціоналізму, соціалістичного патріотизму, корінних інтересів усіх трудящих. Його революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, його ідеали і цілі стають нині надбанням усіх верств рад. суспільства. Незрівнянно зросли органіованість Р. к., рівень його ідейно-політичної зрілості, профес. підготовки, освіти і культури. Якщо

Динаміка чисельності робітників в СРСР і УРСР (млн. чол., у середньому за рік)

	1940	1970	1980
Всього в СРСР	23,9	64,8	78,8
у т. ч. в УРСР	4,6	11,7	14,2

1939 на 1 тис. робітників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й середню освіту (повну й неповну) мали 87 чол., то 1959 їх було вже 401 чол., а 1981 — 787 чол. На ХХVI з'їзді КПРС відзначено: «Підвищується роль робітничого класу в житті суспільства. Зростає його чисельність. Нині в країні близько 80 мільйонів робітників — дві третини зайнятого населення. Отже, робітничий клас став у нас не просто найчисельнішим класом, а й більшістю трудового народу» (Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62). В умовах науково-технічної революції праця робітників дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом, у їхній виробничій діяльності все тісніше переплітаються фіз. і розумова праця. Багато з них є раціоналізаторами і винахідниками, авторами статей і книжок про передовий досвід, організацію виробн., шляхи вдосконалення його техніки та технології.

Р. к. соціалістичних країн характеризується високою соціальною активністю, піклуванням про загальнонар. інтереси. Він є соціальною базою марксистсько-ленинських партій соціалістичних країн, його кращі представники становлять ядро цих партій.

В партіях ін. країн соціалістичної співдружності питома вага робітників становить від 30 до 59%. Р. к. разом з колг. селянством і нар. інтелігенцією бере активну участь в управлінні виробн., справами суспільства і д-ви, в обговоренні й розв'язанні найважливіших питань життя країни. Робітники широко представлені у Верховній Раді СРСР і Верховних Радах союзних республік, у місцевих Радах нар. депутатів, в органах нар. контролю. У складі Верховної Ради СРСР 522 (34,8%) депутати — робітники. На чергових виборах (20.VI 1982) до місцевих Рад народних депутатів по СРСР обрано 1 013 101 робітника, або 44,3% заг. числа депутатів. В УРСР робітники становлять 34,1% депутатів місцевих Рад і 34,4% — Верховної Ради республік. Р. к. бере участь у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань також через свою найбільшу орг-цію — профспілки (див. Професійні спілки СРСР, Професійні спілки УРСР) та ін.

громад. орг-ції, через збори трудових колективів, пресу і т. д. На підприємствах СРСР існує бл. 140 тис. постійно діючих виробничих нарад, які розв'язують актуальні проблеми планування та організації виробн., впровадження нової техніки, змінення дисципліни праці. До складу цих нарад обрано бл. 6 млн. чол., з них 63% — робітники. Невід'ємними рисами соціалістичного способу життя Р. к., як і всіх трудящих СРСР, є відсутність безробіття, з яким покінчено ще 1930, неухильне зростання добробуту, поліпшення умов праці й побуту, безплатність і доступність мед. допомоги, освіти, користування надбаннями культури. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців СРСР за останні два десятиріччя (1960—80) збільшилась більш як у 2 рази, з виплатами і пільгами із суспільних фондів споживання зросла майже в 2,2 раза.

Комуністичні і робітн. партії країн соціалізму приділяють особливу увагу зміцненню керівної ролі Р. к. в житті і розвитку суспільства, у розв'язанні екон. і соціальних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Як і в перші роки соціалістичних переворень він веде за собою всі трудящі маси, виступає застрильником усього нового й передового, організатором всенар. соціалістичного змагання, перебудови всіх сторін сусп. життя на притаманних новому ладові колективістських засадах. Р. к. не прагне до увічнення свого панування. Його діяльність спрямована на досягнення кінцевої мети — побудову комуністичного суспільства, в якому не буде поділу людей на класи. Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 16. Маркс К. Установчий маніфест Міжнародного Товариства Робітників; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Шо таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів; т. 2. Фрідріх Енгельс; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 26. Карл Маркс; т. 33. Держава і революція; т. 39. Великий почин. — Про диктатуру пролетаріату; В. І. Ленін, КПСС о рабочем класі. М., 1981; Программа Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1982; Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981; Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. М., 1975; Зарождение робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.—1861 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1982; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Колтунов В. М. Современный капитализм: положение рабочего класса. М., 1974; Рабочий класс развитого социалистического общества. М., 1974; Микульский К. И. Классовая структура общества в странах социализма. М., 1976; Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества. М., 1977; Обострение общего кризиса капитализма и рабочий класс в Западной Европе. М., 1981; Плюш М. Р. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічно-

Чисельність робітників у складі КПРС

	1956	1966	1971	1976	1981
Робітники у складі КПРС, млн. чол.	2,3	4,7	5,8	6,4	7,6
Питома вага в заг. чисельності КПРС, %	32,0	37,8	40,1	41,6	43,4

го прогресу в промисловості. К., 1981; Рабочий клас в мировому революціонному процесі. М., 1981; Розвиток рабочого класа в соціалістичному обществі. М., 1982. В. О. Хилько.

РОБІТНИЧИЙ КОНТРОЛЬ над виробництвом і розподілом продуктів — форма революційного втручання пролетаріату в капіталістичну економіку; контроль робітників за підприємницькою діяльністю буржуазії, спрямований на обмеження, а потім і ліквідацію капіталістичних форм господарства; підготовчий захід для здійснення соціалістичної націоналізації промисловості і транспорту, необхідна умова налагодження організації супр. виробництва. В Росії, в т. ч. й на Україні, Р. к. пройшов два етапи розвитку. Перший етап — період від лютого до жовтня 1917, коли робітники окремих підприємств Петрограда, Москви, Харкова та ін. міст створювали к-ти й комісії по контролю за діяльністю підприємств, вели рішучу боротьбу проти закриття ф-к і з-дів, відстоювали інтереси трудящих. Розвиток Р. к. на цьому етапі відіграв важливу роль у згуртуванні робітничого класу, створенні масових робітн. орг-цій, був формою прояву революц. почину та ініціативи робітн. класу. Але в умовах політ. панування буржуазії він не набув всеохоплюючого характеру, був неповним і обмеженим. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції і утвердженням диктатури пролетаріату почався другий етап розвитку Р. к. Він став заг. законодавчо встановленим заходом, спрямованим проти екон. панування капіталістів, на підготовку умов переходу пром-сті, банків, транспорту в супр. соціалістичну власність. В Росії Р. к. був запроваджений декретом ВЦВК 14 (27). XI 1917 на основі написаного В. І. Леніним «Проекту положення про робітничий контроль». Він охоплював виробн., розподіл, купівлю та продаж продуктів і сировини, зберігання й використання їх, а також фінанс. діяльність пром., транспорт., с.-г., торг. та ін. підприємців, які мали найманіх робітників. Було скасовано комерційну таємницю, а органам Р. к. надано право перевіряти ділове листування підприємців, книги обліку і звітності. Р. к. на підприємствах здійснювався через виборні органи — заводські й фабричні к-ти, контрольні комісії, ради старост і т. п. У великих містах, губерніях і пром. районах утворювалися Ради Р. к., а для заг. керівництва їхньою діяльністю було організовано Всеросійську раду Р. к. Незважаючи на опір буржуазії, Р. к. в короткий строк було встановлено на всіх великих підприємствах. На Україні з листопада 1917 до квітня 1918 Р. к. було охоплено всі галузі пром-сті. Першочерговими завданнями Р. к. були: втілення в життя заходів Комуністич. партії і Рад. д-ви щодо налагодження госп. життя в країні, забезпечення безперебійної роботи пром-сті і транспорту, боротьба проти саботажу капіталістів і верхівки бурж. спеціалістів, підготовка умов для націоналізації пром-сті, транспорту,

банків. Там, де капіталісти чинили опір заходам Рад. влади, органи Р. к. брали керівництво підприємствами в свої руки — ставали органами робітн. управління виробництвом. Значення Р. к. полягає також у тому, що він був першою практичною школою господарювання по-новому, першим кроком до заг.-держ. планового регулювання госп. життя країни; в його органах робітн. клас навчався управління виробн., виховував кадри господарників. У зв'язку із здійсненням націоналізації великих капіталістичних підприємств екон. та орг. функції Р. к. перейшли до органів Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ). Досвід Комуністичної партії і Рад. д-ви в організації Р. к. має велике міжнар. значення. В. І. Ленін зазначав, що «першим основним кроком, який є обов'язковим для всякого соціалістичного, робітничого уряду, повинен бути робітничий контроль» (Повне зібр. тв., т. 37, с. 133). Досвід використання Р. к. у боротьбі проти саботажу капіталістів, у підготовці і здійсненні соціалістичного усуспільства засобів виробн. і переході до планового управління економікою широко застосовувався в ін. соціалістичних країнах.

Lіт.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 35. Проект положення про робітничий контроль; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1957.

В. О. Хилько.

«РОБІТНИЧИЙ ТЕАТР» у Львові — стаціонарний театр малих форм. Засн. 1927. Об'єднував і спрямовував аматорські театр. гуртки Зх. України. Діяльність «Р. т.» відбувалася під керівництвом ЦК КПЗУ. До складу «Р. т.» входили: Н. Матулівна (худож. керівник і режисер), М. Вовк, Й. Завадка, С. Скиба, Й. Макарчук, М. Стецівна та ін. В репертуарі: п'єси І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Ірчана, Я. Галана, Г. Запольської; інсценізації за творами «Фата моргана» і «Коні не винні» М. Коцюбинського, «Жерміналь» Е. Золя, «Як Шевченко шукав роботи» О. Маковея; колективні декламації — «Поеми про війну» М. Терещенка, «На майдані» П. Тичини, «Думи пролетарія» І. Франка; масове дійство «Суд над страйколовами»; т. з. «живе газета» (висвітлювала злободенні теми). «Р. т.» видавав «Живу сцену» (додаток до журн. «Вікна») та журн. «Масовий театр». Театр був членом Міжнародного об'єднання робітничих театрів (МОРТ). Інструктори-методисти «Р. т.» вели комуністичну пропаганду серед нар. мас. Переслідувані владою бурж.-поміщ. Польщі «Р. т.» на прикінці 1932 тимчасово припинив свою діяльність, 1934 його було закрито.

М. І. Дубина.

РОБІТНИЧІ УНІВЕРСИТЕТИ — навч. заклади в системі загальноосвітніх шкіл і курсів для дорослих. Діяли в СРСР, у т. ч. в УРСР, з 1925 по 1931. Створювались Головполітосвітами з метою підвищення політ. і наук. знань, виробничої кваліфікації робітни-

ків без відриву від виробництва. Р. у. готовили робітничі кадри для висування на керівну госп., парт. і профспілкову роботу. Для тих, хто не мав загальноосв. і спец. підготовки, при Р. у. існували підготовчі курси і консультаційні пункти. Навчання в Р. у. проводилося на двох відділеннях — сусп.-екон. і технічному зі строком навчання відповідно 2 і 3 роки. Припинили діяльність у зв'язку з появою нових типів навчальних закладів для дорослих.

А. О. Леонова.

РОБІТНИЧІ ФАКУЛЬТЕТИ, робітфаки — в СРСР загальноосв. навч. заклади для дорослих, створені для підготовки трудящих до вступу у вузи. Відіграли велику роль у демократизації вищої школи і підготовці кадрів рад. інтелігенції з робітників і трудящих селян. Перші Р. ф. відкрились 1919 у Москві при вузах і школах як самостійні заклади, заняття в яких проводилися у вечірній час, без відриву від роботи. Систему Р. ф. законодавчо оформлено декретом РНК РРФСР «Про робітничі факультети» від 17.IX 1920 за підписом В. І. Леніна. Працювали dennі Р. ф. із строком навчання 3 роки і вечірні — 4 роки. Студенти dennих Р. ф. забезпечувалися стипендією. Ліквідовані 1940 у зв'язку з розвитком у 30 — на поч. 40-х рр. середньої освіти та організацією середніх вечірніх шкіл для дорослих.

РОБІТНИЧО-КОЛГОСПНІ ТЕАТРИ (РКТ) — один з видів рад. професійного *пересувного театру*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з аматорських гуртків (див. розділ Народний театр у ст. *Народна творчість*) за участю профес. акторів утворилися театри, що називалися робітничо-селянськими театралами (РСТ). Серед них — *Одеський перший український робітничо-селянський театр* імені І. Франка (1924), *Роменський пересувний робітничо-селянський театр* імені Г. П. Затиркевич-Карпинської (1925), *харківський театр «Веселый пролетарий»* (1926), *Театр Київської обласної Ради профспілок імені М. М. Коцюбинського* (1927); театри в Лохвиці (ім. І. Тобілевича, 1925), Кіровограді (ім. Т. Шевченка), Краснограді (ім. І. П. Котляревського, обидва — 1926), у Запоріжжі (ім. Дніпрельстану) та ін. містах. В репертуарі: укр., рос. і зарубіжна класика, твори сучас. рад. драматургів. Ці театри поряд з самодіяльними драм. колективами були на той час єдиними видовищними закладами, які проводили велику культур.-масову роботу, обслуговували районні центри, робітн. селища, колгоспи. В 30-х рр., в період розгорнутого масового колгоспного руху РСТ були перейменовані на РКТ. Виникли *Охтирський український робітничо-колгоспний пересувний театр* імені Т. Г. Шевченка (1930—45), *Перший харківський робітничо-колгоспний театр* (1933—45), Артемівський РКТ ім. Артема (1930), Ніжинський РКТ ім. М. Коцюбинського та ін. Важливу роль у діяльності цього виду театру на Україні відіграли респ.

олімпіади РКТ (1937, 1939), видання журн. «Сільський театр» (1926—30) і «Масовий театр» (1931—33). На поч. 1941 в СРСР працювало 120 РКТ, з них понад 40 — на Україні. До 1961 РКТ було реорганізовано в обласні театри.

О. А. Казимиров.

РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА ІНСПЕКЦІЯ (PCI), Робсельінспекція — в Рад. країні 1920—23 орган держ. контролю, 1923—34 — складова частина об'єднаних органів парт.-держ. контролю (контрольні комісії — робітничо-селянські інспекції; КК — PCI). PCI утворено постановою ВЦВК від 7.II 1920. Всеукр. PCI утворено 25.II 1920; у травні 1920 реорганізовано в Наркомат PCI УРСР. Робсельінспекція здійснювала контроль за законностю і доцільністю дій держ. установ. Виходячи з рішень XII з'їзу КПРС, Президія ЦВК і РНК СРСР 6.IX 1923 прийняли постанову про злиття Центр. контролю комісії ВКП(б) з PCI в об'єднаний орган парт. і держ. контролю — ЦКК — НК PCI. Було прийнято постанову про відповідну реорганізацію наркоматів PCI союзних республік і їхніх місц. органів. В УРСР її було законодавчо закріплено постановою ВУЦВК від 29.VIII 1923 «Про Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції». На ЦКК — PCI було покладено завдання охорони єдності рядів Комуністичної партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни тощо. В діяльності PCI активну участь брали широкі маси трудящих, її контроль був гласним і всенародним. У 1934 замість ЦКК — НК PCI утворено два контрольні центри — Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б) і Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР.

РОБІТНІ ЛЮДИ — робітники промислов., пром. підприємств і водного транспорту в Рос. державі, в т. ч. на Україні, 17—1-ї пол. 19 ст. З появою мануфактур прошарок Р. л. поповнився їхніми робітниками, а з поч. 18 ст. — також і посесійними селянами. В 1-ї четверті 18 ст. Р. л. називали й мобілізованими на держ. роботи (будування верфей, каналів) селян і посадських людей. До Р. л. належали як кріпаки, так і наймані робітники (останні почали переважати з 60-х рр. 18 ст.). Нестерпні умови праці, зростаюча експлуатація були причинами антифеод. виступів Р. л. (див., зокрема, *Бахмутський страйк 1765*). Р. л. брали участь у сел. війнах під проводом С. Т. Разіна, О. І. Пугачова.

РОБОРОВСЬКИЙ Всесловод Іванович [26.IV (8.V) 1856, Петербург — 23.VII (5.VIII) 1910, маєток «Тараки», тепер Калінін. обл. РРФСР] — рос. мандрівник, дослідник Центр. Азії. Брав участь у

Тібетських експедиціях 1879—80, 1883—85 під керівництвом М. М. Пржевальського та 1889—90 — М. В. Певцова. В 1893—95 очолював експедицію до Тянь-Шаню, Наньшаню, Пн. Тібету, а також до Хамійської улоговини в Китаї. Експедиція нанесла на карту значні площи досліджених областей, зібрала бот., зоол. і мінералогічні колекції. Р. організував перші довгострокові метеорологічні спостереження в глибинних районах Центр. Азії. Нагороджений Костянтинівською медаллю Рос. геогр. товариства (1897).

РОБОТ — складна система переробки інформації та керування, устаткована датчиками сприйняття інформації про зовнішнє середовище та виконавчими механізмами, яка може цілеспрямовано поводити себе. Від ін. систем переробки інформації Р. відрізняється антропоморфізмом, тобто здатністю реагувати на ті ж зовн. сигнали, що й людина, та виконувати просторові рухи подібно до людини. У Р. можна виділити три осн. блоки (мал.): блок сприймання, блок виконавчого механізму і блок керування.

Блок сприймання складається з датчиків, які сприймають інформацію різноманітної фіз. природи, включаючи й ту, яку не може сприйняти людина (гравітаційні, індукційні, ультразвукові, електромагн. хвилі тощо). Блок виконавчого механізму у залежності від призначення Р. та середовища, в якому він функціонує, має маніпулятори («рукі»), педипулятори («ноги»), колісні та ін. механізми. Блок керування здійснює цілеспрямовану поведінку Р. в реальній навколошній обстановці. Системи обробки інформації Р. залежать від виду та обсягу вхідних даних і можуть реалізовуватись як у вигляді найпростіших перемикальних пристройів, так і у вигляді складних систем розпізнавання образів. Системи керування Р. можуть бути або простими пристроями з обмеженою кількістю керованих рухів, або складними, здатними в автономному режимі планувати просторові переміщення виконавчих органів.

Розрізняють два осн. напрями робототехніки: промислові роботи (ПР) і Р. для екстремальних умов. До ПР належать маніпулятори з програмним та ручним керуванням. Вони є одним з видів автоматизованого технологічного устаткування, орієнтованого на виконання різних робочих операцій за заданою програмою, як, напр., при куванні, штампуванні, літті, мех. і термічній обробці, зварюванні тощо. ПР є ефективним засобом автоматизації не тільки в масовому та серійному, а й у дрібносерійному виробництві. Ін. важливою особливістю ПР є їхня здатність виконувати дії, які є поза межами фіз. можливостей людини. Це важливо для підвищення продуктивності праці, звільнення людини від одноманітних і важких операцій для раціональнішого використання її здібностей. Розрізняють ПР: в яких може змінюватися постійність позицій,

що в них переміщується захват маніпулятора; з навчанням послідовності позицій або траекторій переміщення захвату; з числовим програмним керуванням; адаптивні, здатні пристосовуватись до змін положення та орієнтації об'єктів маніпулювання; інтелектуальні, здатні розпізнавати об'єкти навколошнього світу, планувати свої цілеспрямовані дії. Два останні типи ПР доцільно використовувати в екстремальних середовищах замість маніпуляторів, якими керують вручну. В. І. Рибак.

РОБОТА у фізиці — фізична величина, що характеризує перетворення енергії одного виду на інший, яке відбувається в даній фізичній системі. В механіці Р. є мірою дії сили і залежить від величини, напряму цієї сили та переміщення точки її прикладання. Р., виконана силою \vec{F} на малому переміщенні \vec{dr} точки M прикладання M , визначається формулою:

$$dA = (\vec{F}, \vec{dr}) = F \cdot ds \cdot \cos \alpha, \text{ де } ds = |\vec{dr}| \text{ — довжина шляху точки } M, \alpha \text{ — кут між векторами сили } \vec{F} \text{ і переміщення. Р. сили } \vec{F} \text{ на скінченому переміщенні } \vec{r}_2 - \vec{r}_1 \text{ дорівнює криволінійному інтегралу, взятому вздовж траекторії } L \text{ точки } M, \text{ тобто } A = \int_L (\vec{F}, \vec{dr}).$$

При русі мех. системи сума Р. усіх діючих сил на деякому переміщенні дорівнює зміні кінетичної енергії T цієї системи: $\Delta T = T_2 - T_1$. У випадку потенціальних сил Р. не залежить від виду траекторії точок прикладання сил і визначається лише значеннями потенціальної енергії P початкового P_1 та кінцевого P_2 , положень системи: $A = P_1 - P_2$. Поняття «робота» широко застосовують також у термодинаміці, ін. галузях фізики та техніці. В Міжнародній системі одиниць (СІ) Р. вимірюють у джоулях.

М. Д. Корнієнко.

РОБОТА ВИХОДУ — найменша робота, яку має виконати електрон, щоб вийти з твердого тіла або рідини у вакуум. В зонній теорії твердого тіла Р. в. розглядають як різницю Фермі енергії та енергії електрона у вакуумі. Р. в. — осн. характеристика, яка визначає закономірності емісії електронної з поверхні провідника (напівпровідника). Має величину кілька електронвольтів і залежить від матеріалу тіла, будови його поверхні та наявності на ній домішкових (сторонніх) атомів. Відмінність Р. в. двох провідників (напівпровідників) визначає контактну різницю потенціалів між ними. Знання величини Р. в. особливо необхідне при конструюванні електровакуумних пристріїв, термоелектрогенераторів тощо.

М. Д. Корнієнко.

РОБОЧА СИЛА — здатність до праці, сукупність фізичних і духовних здібностей людини, які вона використовує в процесі виробництва матеріальних благ: головний елемент виробництва в будь-якому суспільстві. В процесі ви-

Блок-схема робота.

робн. людина не лише діє на навколоишню природу, а й збагачує свій виробничий досвід, навички до праці. За капіталізму, де робітники позбавлені засобів виробництва, Р. с. стає товаром, має вартість споживну вартість. Споживна вартість Р. с. полягає в здатності робітника в процесі праці створювати вартість, більшу за вартість Р. с., тобто додаткову вартість, виробництво і привласнення якої становить мету капіталістичного способу виробництва. Вартість Р. с. визначається вартістю життєвих засобів, необхідних для підтримання нормальної трудової діяльності людини, утримання членів сім'ї робітника, а також витратами на навчання його, якого вимагає науково-технічна революція. Величина вартості Р. с. змінюється з розвитком суспільства, рівня потреб і збільшенням кількості життєвих засобів, необхідних для робітника та його сім'ї, з розвитком продуктивних сил. Ціна Р. с. як грошовий вираз її вартості має тенденцію відхилення вниз від вартості Р. с., що зумовлено, насамперед, наявністю безробіття. За соціалізму, що ґрунтуються на сусп. власності на засоби виробн., праця вільна від будь-яких форм експлуатації, Р. с. перестає бути товаром, людина працює на себе і своє суспільство.

Р. А. Сліпоморий.

РОБОЧЕ МІСЦЕ — ділянка виробничої площини, закріплена за окремим робітником або бригадою і оснащена відповідно до їхньої спеціалізації необхідним технолог. устаткуванням, інструментами, підйомно-транспортними механізмами та допоміжними пристроями. Оснащення Р. м. та його розташування на виробничій площині мають забезпечувати високу продуктивність праці, гарантувати безпеку роботи, відповідати фізіологічним, сан.-гіг. та естетичним нормам. Організовуючи Р. м., враховують вимоги наукової організації праці, ергономіки, інженерної психології, технічної естетики тощо.

РОБОЧЕ ТІЛО — газоподібна або рідка речовина, за допомогою якої відбувається перетворення будь-якої енергії для одержання механіч. роботи (у двигунах), холоду (в холодильних машинах), теплоти (у теплових системах). Найпоширеніші Р. т.: водяна пара — в парових турбінах і парових машинах; продукти згоряння різних видів палива — у двигунах внутрішнього згоряння, газових турбінах; вода та ін. рідини — у гідрравлічних двигунах; повітря — в пневматичних механізмах, холдоагент — у холодильних машинах; розжарені гази, що утворюються при згорянні ракетного палива в ракетних двигунах.

РОБОЧИЙ ДЕНЬ — визначена кількість годин на добу, протягом яких трудящий працює на підприємстві, в установі або організації. Соціальна природа Р. д. визначається панівними виробничими відносинами. Р. д. поділяється на необхідний робочий час і додатковий робочий час. В умовах капіталізму такий поділ Р. д. має антигоністичний характер і відобра-

жає прагнення капіталістів одержати якнайбільше додаткової вартості на основі розширення додаткового часу. Обмеження тривалості Р. д. і поступове його скорочення за капіталізму було і є результатом боротьби між робітничим класом і капіталістами, визначається співвідношенням сил в боротьбі між цими класами. На фактич. тривалість Р. д. мають великий вплив ступінь інтенсивності праці, розміри безробіття, рівень реальної заробітної плати, зміна фаз пром. циклу тощо. За соціалізму весь робочий час, як необхідний, так і додатковий, є часом роботи виробників на себе і своє суспільство. Соціалістичне суспільство на кожному етапі свого розвитку планомірно встановлює тривалість Р. д., з одного боку, виходячи з необхідності забезпечити більш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб членів суспільства, а з іншого боку — враховуючи досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, продуктивності суспільної праці, потреби щодо дальнього розвитку виробництва.

Р. А. Сліпоморий.
«РОБОЧИЙ НАРОД» — газета укр. трудової еміграції в Канаді, що її видавала 1909—18 у м. Вінніпезі Укр. соціалістична видавнича спілка. З 1910 — орган Федерації укр. соціал-демократів, з 1914 — Української соціал-демократичної партії Канади. Газета поширювала теорію марксизму в Канаді, виступала проти імперіалістичної війни, вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. В 1915 газета надрукувала повний текст «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, в кінці 1917 — на поч. 1918 — статтю В. І. Леніна «Політичні партії в Росії». Газета публікувала твори І. Франка, М. Горького. «Р. н.» відіграв суттєву роль у заснуванні Товариства Український Робітничо-Фермерський дім. У вересні 1918 уряд Канади закрив газету.

РОБОЧИЙ ПЕРІОД — тривалість робочого часу, необхідного для перетворення вихідної сировини на готовий продукт. Р. п. є найважливішою частиною часу виробництва.

РОБОЧИЙ РІК — період роботи робітника або службовця на даному підприємстві, в установі, організації протягом 12 місяців. Р. р. починається з дня вступу на роботу і закінчується рівно через рік. Згідно з законодавством про працю щорічні оплачувані відпустки надаються один раз за Р. р., а не за календарний.

РОБОЧИЙ ТИЖДЕНЬ — в СРСР кількість робочих годин у календарному тижні, встановлена Конституцією СРСР (ст. 41), Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (ст. 21), законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 50 КЗПП УРСР).

На роботах з нормальними умовами праці норма робочого часу не може перевищувати 41 години на тиждень. Для робітників і службовців встановлено 5-денний Р. т. з двома вихідними днями. При цьому тривалість щоденної роботи

(зміни) визначається правилами внутр. розпорядку або графіками змінності, які затверджує адміністрація за погодженням з комітетом профспілки, з додержанням встановленої нормальної тривалості Р. т. — 41 год. і 36 або 24 год. для неповнолітніх та працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці. На тих підприємствах, в установах, орг-ціях, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження 5-денного Р. т. є недоцільним, встановлюється 6-денний Р. т. з тривалістю щоденної роботи 7 год. при тижневій нормі 41 год.; 6 год. при тижневій нормі 36 год. і 4 год. при тижневій нормі 24 год. Як при *прийнятті на роботу*, так і згодом може бути встановлений за угодою сторін неповний Р. т. (насамперед в інтересах жінок, що мають дітей). *І. С. Александров.*

РОБОЧИЙ ЧАС — тривалість участі працівника в суспільні організованій праці; встановлений законом час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі або організації. Р. ч. вимірюють тривалістю робочого дня, робочого тижня, робочого місяця, робочого року. Р. ч. поділяється на час роботи і час перерв. Час роботи — це весь час, протягом якого працівник виконує роботу, передбачену виробничим завданням. Перерва — це час, протягом якого, незалежно від причин, працівник не зайнятий в Р. ч. роботою.

У виробничому процесі весь час роботи поділяють на машинний час і ручний час. Раціональне і повне використання Р. ч., скорочення непродуктивних його затрат є важливим джерелом поліпшення організації праці, зростання її продуктивності та підвищення показників економічних виробн. За капіталізму Р. ч. — об'єкт класової боротьби, оскільки капіталісти намагаються подовжити робочий день понад необхідний робочий час або підвищити інтенсивність праці в межах встановленого Р. ч. з метою одержання дедалі більшої додаткової вартості. Однією з осн. закономірностей соціалізму є послідовне скорочення Р. ч. робітників і службовців і збільшення вільного часу в міру розвитку продуктивних сил. В СРСР нормування тривалості Р. ч. робітників і службовців здійснюється за участю профспілок. Рад. трудове законодавство передбачає: нормальний Р. ч. (41 година на тиждень), скорочений Р. ч. і неповний Р. ч. (встановлюється за згодою працівника та адміністрації). Див. також *Баланс робочого часу*, *Норма часу*.

Р. А. Сліпоморий.
РОБСІЛЬКОРІВСЬКИЙ РУХ — масовий рух робітників, селян та інтелігенції в СРСР, які на громад. засадах беруть активну участь у роботі органів періодичної преси. Р. р. є виявом творчої ініціативи та самодіяльності трудящих. Історія Р. р. тісно пов'язана з історією більшовицьких газет «Іскра», «Правда» та ін. Широко розгорнувся Р. р. після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Робсількорівці групувалися

П. Робсон.

навколо редакцій газет (у Києві, напр., таке об'єднання виникло 1922 при редакції газ. «Пролетарська правда»). У 1928—41 на Україні виходив щомісячний журнал робіти. і сел. кореспондентів «Робселькор», 1931—35 видавалась газ. «Робселькор-ударник» — газета працівників низової преси і робітників Кіївщини. Практикувалися наради робітників і селян (перша відбулася при редакції «Правди» в листопаді 1923). Наприкінці 20-х і в 30-х рр. на Україні проводилися обл. (окружні) з'їзди і зльоти робітників. ЦК партії приділяв і приділяє велику увагу Р. р., визначає його завдання. З Р. р. пов'язаний дальший розвиток громадських зasad у рад. пресі. При редакціях газет України створено позаштатні відділи, громадські ред. ради, прийомні, кор. пункти тощо. З 1924 у Москві видається журнал «Рабоче-крестьянський кореспондент».

РОБСОН (Robeson) Поль (9.IV 1898, Прінстон, штат Нью-Джерсі — 23.I 1976, Філадельфія) — amer. співак (бас), драм. актор, громад. діяч. Син негритян. священика. В 1923 закінчив юридич. ф-т Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку. З 1921 виступав як драм. актор у амер. і англ. театрах (краща роль — Отелло в одноименній трагедії Шекспіра, 1930, театр «Савой», Лондон). Як співак уперше виступив 1925. Набув популярності після концертів у Європі (1926—28). До 1960 концертував у багатьох країнах, у т. ч. в СРСР (вперше 1934). У репертуарі Р. (співав 20 мовами) були нар. негритянські й амер. пісні, пісні іспан. і нім. антифашистів, рад. композиторів, пісні народів СРСР та ін. Виступав на Україні (в Києві, Одесі, Харкові), виконував пісню на слова Т. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий». Знімався в кіно (з 1933). Був членом Все-світньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1950. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

Тв.: Р. о. п. е. — На том я стою. М., 1958.

Літ.: Горохов В. Робсон. М., 1952.

РОВЕНСЬКА АЕС. Розміщена у смт Кузнецівську Володимирецького р-ну Ровенської обл. Буд.-во почато 1973. Перший блок першої черги потужністю 440 тис. кВт, який складається з реактора, двох турбін і двох турбогенераторів, введено в дію наприкінці 1980; другий блок такої ж потужності — 1981. Проектна потужність першої черги — 1,88 млн. кВт з дальшим розширенням до 4,88 млн. кВт. На Р. АЕС встановлюються водоводяні реактори. Схема станції двоконтурна. Вироблена електроенергія надходить в систему «Львівенерго» та Об'єднану енергетичну систему Півдня. До кінця одинадцятої п'ятирічки (1981—85) передбачено ввести в дію енергоблок потужністю 1 млн. кВт.

О. С. Бурлака.

РОВЕНСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій Комуністичної партії України, створена 1939 після возз'єднання земель з Укр. РСР. Перші мар-

ксистські с.-д. орг-ції на Ровенщині почали діяти в кінці 19 ст. В 1900 в м. Острозі виник нелегальний с.-д. гурток з учнів гімназії і міського училища. Активну участь в його роботі брав Д. З. Мануїльський. Керував групою кіївським «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Того ж року створюється с.-д. група з 14 чоловік у Здолбунові. З розвитком революції руху с.-д. гуртки виникли в Дубнівському і Ровенському повітах. Не обмежуючись політ. агітацією, вони організовували страйки. Важливу роль у поширенні революції ідей відіграли газ. «Искра» та ін. марксист. видання, які 1901—02 нелегально пересилалися через Ровенщину в глиб країни. В 1904 виникли нові с.-д. гуртки в Ровно і Сарнах, які підтримували зв'язки з Київ. та Моск. орг-ціями РСДРП. Активізувалася діяльність орг-цій РСДРП Ровенщини в роки першої рос. революції. Під їхнім керівництвом відбувалися страйки, демонстрації, революції. Виступи. В роки реакції (1907—10) було розгромлено с.-д. групи Здолбунова, Острога, Ровно, Сарн. Проте, незважаючи на репресії, більшовицькі орг-ції Ровенщини продовжували революцію. роботу в масах. Уже в кін. 1910 відновили діяльність Здолбунівська і Сарненська, а на поч. 1912 — Ровенська групи, які очолили виступи трудящих проти царизму. В роки 1-ї світової війни у військових частинах і з'єднаннях Пд.-Зх. фронту виникли підпільні більшовицькі групи, які розгорнули революцію. роботу в Ровно, Сарнах, Дубно. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики Ровенщини вийшли з підпілля й очолили боротьбу трудящих проти бурж. Тимчасового уряду, а з перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції — за встановлення влади Рад. 13 (26).XII 1917 Рад. владу було проголошено в Ровно, 9 (22).I — в Сарнах, 22.I (4.II) — в Дубровиці, 26.I (8.II) 1918 — в Дубно. В лютому 1918 тер. Ровенщини окупували австро-нім. війська, в грудні 1918 захопила бурж.-націоналістична Директорія. Більшовицькі підпільні орг-ції розгорнули боротьбу проти окупантів та укр. бурж. націоналістів. Під їхнім керівництвом трудящих Ровенщини взяли участь у Всеукраїнському страйку залізничників 1918, відбулося Дубровицьке збройне повстання 1918—19. Влітку 1919 в більшості повітів Ровенщини було відновлено Рад. владу. У вересні 1920 тер. Ровенщини окупувала бурж.-поміщицька Польща. Боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною очолили підпільні комуністичні осередки, які з кін. 1923 діяли у складі Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Парт. орг-ції, що діяли в пн. районах (Сарненський повіт), входили до Комуністичної партії Зх. Білорусії (КПЗБ). Всі орг-ції КПЗУ на території Ровенщини пізніше було підпорядковано Луцькому окружному партії. Під їхнім керівництвом проходили страйки, мітинги, демонстрації, зокрема першотрав-

неві демонстрації в Острозі (1932), Варковичах, Княгинині, Млиніві, Дубно (1934—35), сел. страйк у Дубнівському повіті (1935) та ін. Активними діячами Ровенського парт. підпілля були секретарі підпільних райкомів КПЗУ Г. У. Гапончук, К. М. Тацій, І. І. Николайчук, І. В. Вальчун, О. С. Снасть та ін. Після возз'єднання земель з УРСР було утворено Р. о. п. о., яка очолила боротьбу трудачих області за здійснення соціалістичних перетворень. У квітні 1940 відбулися районні і обласні парт. конференції. На 1.I 1941 Р. о. п. о. налічувала 3884 комуністи.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ровенщину окупували нім.-фашист. загарбники. Комуністи області стали ініціаторами й організаторами всенар. боротьби проти окупантів. Вони створювали підпільні антифашист. орг-ції, партизан. загони і групи. Вже 1941 виникли підпільні орг-ції в Дубровиці на чолі з О. О. Криньком, у Сарнах, яку очолював М. К. Фідов. У Ровно діяли 3 підпільні орг-ції під керівництвом П. М. Милющенка, Т. Ф. Новака, М. М. Остафова. Мужньо боролися проти фашизму підпільні Володимирецького, Морочнівського, Острозького, Рафалівського, Ровенського та ін. районів. Ровенщина фактично перетворилася на партизан. край. У липні 1942 сюди прибув загін особливого призначення під командуванням Д. М. Медведєва. Антифашист. боротьба значно активізувалася після утворення в лютому 1943 Ровен. підпільного обкуму КП(б)У (секретар — В. А. Бегма) та обл. штабу партизан. руху, а в червні 1943 — підпільного обкуму ЛКСМУ.

В 1943 на тер. Ровенщини діяли партизан. з'єднання під командуванням В. А. Бегми, І. П. Федорова, М. Й. Куницького (пізніше — Р. Я. Сатановського). Понад 3 тис. ровенських партизанів і підпільніків нагороджено орденами і медалями; М. І. Кузнецю, М. Т. Приходьку, Д. М. Медведеву, Т. Ф. Новаку, М. С. Орлову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У березні 1944 Рад. Армія повністю визволила Ровенщину від фашист. загарбників. Незважаючи на шалений опір і кривавий терор банд укр. бурж. націоналістів, Р. о. п. о. підняла трудящих на відбудову нар. г-ва, здійснення соціалістичних перетворень. У 1946—50 було повністю відбудовано і реконструйовано пром-сть, при братній допомозі всіх народів країни в по-воєнні роки створено нові галузі: машинобудівну, хімічну, електротехнічну, будівельну, текстильну. В 1950 було в основному завершено колективізацію с. г. Багато уваги Р. о. п. о. приділяє спеціалізації і концентрації, зміцненню матеріально-тех. бази с.-г. виробництва. Колгоспи і радгоспи Ровенщини перетворилися на багатогалузеві господарства, оснащені передовою технікою. Партизан. орг-ції області проводять велику роботу в галузі культур. будівництва, охорони здоров'я, поліпшення добро-

Ровенська область. Башта Дубнівського замку. 15—17 ст.

бути трудящих, удосконалюють стиль, форми і методи орг. та ідеологічної роботи. Успішному виконанню планів комуністичного будівництва активно сприяє традиційне соціалістичне змагання трудящих Ровенщини з трудівниками Костромської (РРФСР), Могильовської (БРСР), Волинської та Житомирської областей, дружні зв'язки з трудящими Видинського округу НРБ. Обл. парт. орг. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 37 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Здійснюючи рішення ХХІІІ—ХХVI з'їздів КПРС і з'їздів Компартії України, обл. парт. орг. спрямовує свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у духу рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, віданості Комуністичній партії. На 1.1 1982 обл. парт. орг. складалася з 2 міських, 14 районних, 1650 первинних парт. орг. цій, пали чувала майже 55 тис. комуністів. На 1982 в Р. о. п. о. відбулося 19 обласних парт. конференцій. У різний час обл. парт. орг. очолювали В. А. Бегма, В. Д. Чучкало, Т. С. Жуков, О. І. Денисенко, І. О. Мозговий. Вірним помічником парт. орг. є обл. комсомольська орг. ція, яка налічує 172,1 тис. комсомольців (на 1.1 1982). Бл. 5 тис. молодих ровенчан брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель. Юнаки і дівчата області збудували в Донбасі шахту «Ровенська-Комсомольська», працюють на спорудженні Байкало-Амурської магістралі, Ровенської атомної електростанції, ін. важливих новобудов. Друкованим органом Р. о. п. о. є газ. «Червоний прапор».

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. К., 1973; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів, 1981.

Т. І. Панасенко.

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. Поділяється на 15 районів, 303 сільради, має 9 міст і 19 с-щ міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Природа. Поверхня Р. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пд. на Пн. Північна (більша) частина області лежить у межах Поліської низовини, південна — у сх. частині Волинської височини (вис. в межах області до 350 м). Поверхня височини в межах області густою сіткою річкових долин розчленована на окремі плато (Мізоцький кряж, Повчанська височина, Ровенське та Гощанське плато). На крайньому Пд. Зх.— *Мале Полісся*, на Пд. Сх.— пн. край Подільської височини (вис. до 372 м). Серед корисних копалин найпоширеніший торф, який використовується як паливо і добробіт, та мінеральні буд. матеріали (базальти, граніти, гнейси, діабази, діорити, вапняки, пегматити, каолін, сініти,

лесові суглинки, крейда, пісковики, різні глини). Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від $-4,8$ до $-5,4^{\circ}$, липня — від $+18,2$ до $+18,6^{\circ}$. Тривалість безморозного періоду 163 дні. Опадів 600—700 мм на рік. Ровенщина багата на поверхневі води — річки, озера, водосховища і ставки. Річки, що протікають територією області, належать до бас. Дніпра. На крайньому Пн. Зх. тече *Прип'ять*, яка приймає притоки *Горинь* зі *Случчю*, *Стир* з *Іквою*, *Ствигу* з *Мостовою*. В межах Поліської низовини річки мають широкі, з заболоченими заплавами долини, в яких багато стариць і озер. На Волинській височині долини річок здебільшого вузькі й глибокі. Серед озер найбільшими є Нобель і Біле. Грунтова покрив області відрізняється великою різноманітністю. У пн. частині поширені дерново-підзолисті (піщані, глинисто-піщані, глеюваті), торфові й торфово-болотні та дернові ґрунти; у південній — темно-сірі й сірі опідзолені та черноземні ґрунти. Більшість ґрунтів потребує меліорації. Пн. та крайня пд.-зх. частини області розташовані в зоні мішаних лісів (*Полісся Українське*), південна — у лісостеповій. Ліси займають 35,5% тер. області (на Пн. — переважно хвойні й мішані, на Пд. — широколистяні й мішані), луки — понад 25%. Найпоширеніші породи дерев: сосна, ялина, береза, ясен, модрина, липа, дуб, клен, осика, явір тощо. На тер. області водяться лось, вовк, борсук, дика свиня, лисиця, козуля, білка, куниця, заєць, бобер, горностай, трапляються рись і ведмідь. З птахів — глухар, вальдшнеп, тетерук, рябчик, сіра куріпка, лісовий жайворонок, дрізд, дятел, сойка, зозуля, сова, яструб, шпак та ін. На берегах річок — видра, ондатра. У водоймах — короп, щука, окунь, карась, сом, ляш, лин, сазан та ін.

Акліматизовано нутрію, снотовидного собаку, благородного оленя, лань даниель. У Клеванське держ. г-во завезено з Білорусії зубрів. В області взято під охорону 172 природні об'єкти, серед яких 11 держ. заказників (Вишнева гора, Уроцище Брище, Золотенський, Почаївський, Сварицевицький, Воронківський, Хиноцький, Озерський, Вичівський, Дубровський та Острівський), понад 50 пам'яток природи, дендропарки тощо.

Населення. Осн. населення — українці (понад 93,2%), живуть також росіяни, білоруси, євреї, поляки та ін. Пересічна густота нас. — 56,4 чол. на 1 км². Найгустіше заселені центр. і пд. райони. Міське населення становить 38,5% (1981). Найбільші міста: *Ровно*, *Дубно*, *Здолбунів*, *Костопіль*, *Сарни*.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР Ровенщина у складі кол. бурж.-поміщицької Польщі була відсталим agr. р-ном. Промисловість була представлена дрібними підприємствами (в основному цегельні, каменоломні, лісопильні, млини). За роки Рад. влади при братерській допомозі народів Рад. Союзу Р. о. перетворилася на індустр.-agr. область з розвинутою харч., лісовою, деревооброб. і паперовою пром-стю та багатогалузевим с. г.

Промисловість. На здійснення політики індустріалізації зх. областей України, в Р. о. створено маш.-буд. і металообр., хім. пром-сть, сучасну буд. індустрію, ряд галузей легкої пром-сті. Буд-во нових ф-к і з-дів, реконструкція на сучас. технологічні основі старих підприємств докорінно змінили характер пром-сті області. В її структурі на харч. пром-сть припадає 28,4% валової продукції, легку — 21,6%, маш.-буд. і металообр. — 16,5%, деревооброб. і паперову — 10,3%, хім. — 8,8%, вироби буд. матеріалів — 7,9% (1980). Паливно-енерг. базою нар. г-ва області є енергія Ровенської АЕС, Добротвірської ДРЕС, торф (Смизьке торфопідприємство, Клесівський та Моквинський торфобрикетні з-ди). Харч. пром-сть представлена цукр. (Бабинсько-Томашівський, Дубнівський, Корецький, Мізоцький, Острозький, Шпанівський з-ди), м'ясною (Дубно і Ровно), консервною (Демидівка, Дубно, Острожець, Острог, Межирічі, Ровно, Червоноармійськ), спиртовою, пивоварною, молочною і маслоробною та хлібопекарською галузями.

Друге місце за обсягом валової продукції посідає легка пром-сть — текст. (Ровенський льонокомбінат імені Комсомолу України, Ровен. ф-ка нетканих матеріалів), швейна, взуттєва, трикотажна. Машинобудування і металообробка зосереджені в Ровно (з-ди: високовольтної апаратури, тракторних запасних частин, торг. обладнання), Кvasилові, Костополі, Дубно. Респ. значення має лісова, дерево-

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,1 тис. км²

Населення — 1142,0 тис. чол. (1982)

Центр — м. Ровно

Річка Случ.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

1981

Трактори (фіз. одиниць)	8,0
Зернозбиральні комбайни	1,9
Вантажні автомобілі	6,1

Ровно.
Радянська площа.

посівні площи
основних сільсько-
гospодарських культур
1980, %

1. Ровенська атомна електростанція.
2. На ровенському виробничому об'єднанні «Азот».
3. В одному з цехів Костопільського домобудівного комбінату.
4. Загальний вигляд Здолбунівського цементно-шиферного комбінату.
5. В ткацькому цеху Ровенського льонокомбінату.

вообр. і паперова пром-сть, підприємства якої випускають стандартні будинки, паркет, фанеру, меблі, папір, картон (домобуд. комбінат у Костополі, деревообр. комбінат в Оржеві й Смизі, меблеві ф-ки в Дубно, Костополі, Острозі, Ровно, Сарнах і Червоноармійську, паперова ф-ка у Першотравневому). Найбільше підприємство хім. пром-сті — ровенське виробниче об'єднання «Азот». В області добре розвинута буд. індустрія, яка зосереджена в Ровно (виробниче об'єднання «Ровнозалізобетон», домобуд. комбінат, з-ди по виробн. залізобетонних виробів і конструкцій та цегли), в Здолбунові (Здолбунівський цементно-шиферний комбінат імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), в Новій Любомирці (вапняно-силікатний з-д). У Костопільському, Сарненському, Рокитнівському р-нах — видобування і обробка природного каменю — базальту, граніту. Склоробні з-ди — в Костополі й Рокитному. Сільське господарство. Осн. напрям розвитку с. г. області — льонарсько-картоплярський (у пн. частині) та зерновобуряківничий (на Пд.) у поєднанні з м'ясо-мол. тваринництвом. У 1981 в області було 250 колгоспів, 37 радгоспів, 23 районні об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 15 об'єднань райсільгоспхімії. С. г. області високомеханізоване (табл.). У 1981 площа с.-г. угідь становила 928 тис. га, у т. ч. орні землі — 652 тис. га, сіножаті й пасовища — 264 тис. га. Важливим резервом збільшення с.-г. угідь є осушення та освоєння боліт і заболочених земель. Всього на 1980 було осушено 334 тис. га, з них 268,9 тис. га с.-г. угідь. Осушувальні системи: «Іква», «Печалівка», «Стубла» і «Прип'ять». Осн. зернові культури: озима пшениця, жито, ячмінь; технічні — цукрові буряки, льон-довгунець. Розвинуті хмелярство, овочівництво. Площа садів і ягідників — 17,2 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 11,8 тис. га (1980). Провідні га-

лузі тваринництва: скотарство, свинарство, вівчарство. Осн. породи: великої рогатої худоби — чорноряба і червона поліська, свиней — велика біла, овець — прекос і латвійська чорноголова. Розвиткові тваринництва сприяє велика кількість природних кормових угідь, а також продукція комбікормової пром-сті (1980—15 з-дів), відходи харч. пром-сті, вирощування кормових культур. В області діють 10 тваринницьких комплексів і

1981 — 449 млн. крб. В області діють 75 держ. і кооп. підрядних буд. і монтажних організацій та 34 міжгосп. буд. орг.ції. За 1976—81 держ. і кооп. підприємства та організації, колгоспи і населення збудували житл. будинки площею 2597 тис. м², у т. ч. 410 тис. м² 1981.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1981 в області діяло 5,0 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1981 зріс проти 1975 в 1,4 раза. В Р. о. 1981 діяло 1335 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 576 — у сільсь. місцевості. Обсяг побутових послуг 1981 зріс проти 1975 в 1,6 раза.

Охорона здоров'я. У 1980 в області було 13,0 тис. лікарняних ліжок (115,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 2994 лікарі (26,4 лікаря на 10 тис. ж.). Діяли 102 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 5 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 552 ліжка.

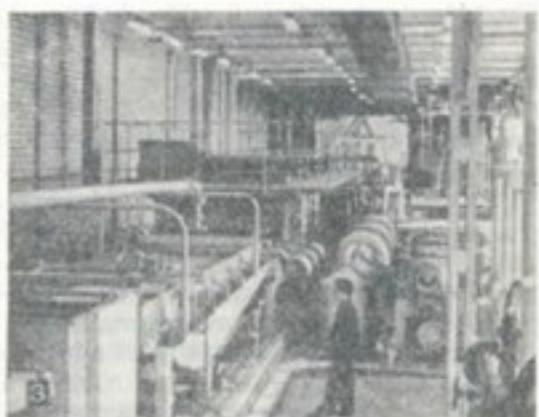
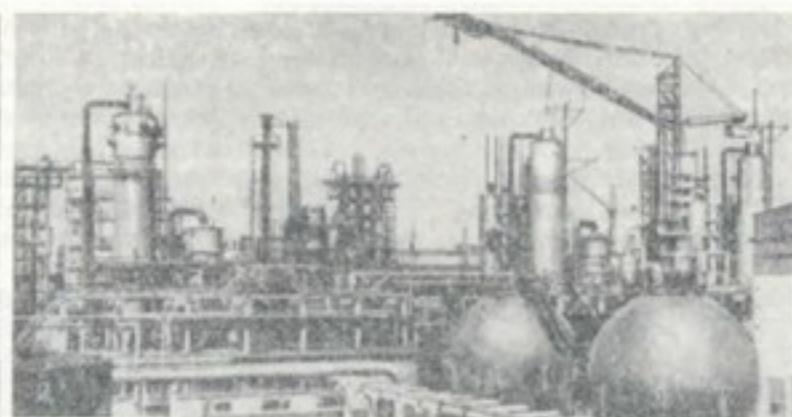
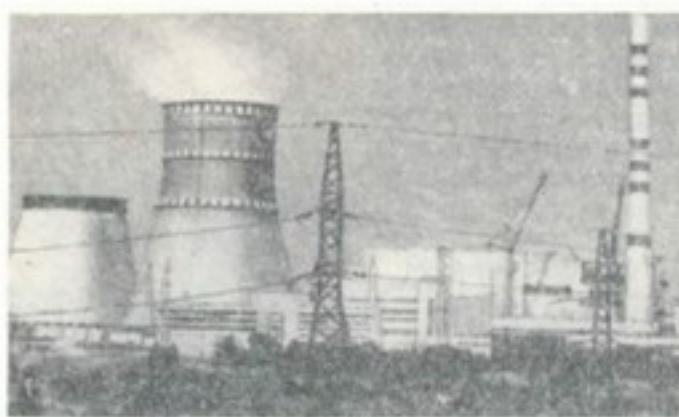
Культура. В 1981/82 навч. р. в області було 786 загальноосв. шкіл (203,0 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (14 тис. учнів), 22 профес.-тех. уч-ща (13,9 тис. учнів; 1981), 3 вищі навч. заклади — Ровенський педагогічний інститут імені Д. З. Мануйльського, Ровенський інститут культури, Український інститут інженерів водного господарства (всього — 15,5 тис. студентів), н.-д. станції — Ровен. обл. ветеринарна, Сарненська по освоєнню боліт. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), архітекторів (з 1980), обласні об'єднання — літературне (з 1950), самодіяльних композиторів (з 1961), Ровенський український музично-драматичний театр імені М. Островського, Ровенський театр ляльок, обл. філармонія. В Р. о. 859 масових б-к з фондом 10,8 млн. одиниць зберігання, 930 клубних установ, 845 кіноустановок, 3 держ. музеї

Збирання картоплі в колгоспі «Правда» Костопільського району.

ферм, 19 міжгосп. підприємств по виробн. яловичини, м'яса птиці та вирощуванню нетелів, 66 спец. господарств по виробництву яловичини і свинини.

Транспорт. Довж. з-ць заг. користування в межах області 1982 становила 611 км. Територією області проходять з-ці: Київ — Ковель — Брест, Москва — Ковель, Ленінград — Львів та ін. Найбільші залізничні вузли: Здолбунів, Ровно, Сарни. Заг. довжина автомоб. шляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,8 тис. км (1981). Автомагістралі: Київ — Варшава, Київ — Ровно — Брест, Київ — Ровно — Львів, Київ — Ровно — Чернівці, Львів — Житомир, Ровно — Тернопіль та ін. Аеропорт у Ровно. Судноплавство по Прип'яті, Горині й Стиру. Бу д і в н и ц т в о. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—81 становили 2279 млн. крб. (у порівнянні з цінами), у т. ч.

(Ровенський краєзнавчий музей, що має відділи — Літературно-меморіальний музей М. О. Острозького в с. Вілії, Музей наук. атеїзму, Меморіальний музей-квартира М. І. Кузнецова в Ровно, музей-заповідник «Козацькі могили»

в с. Пляшева та ін.; Острозький історико-культурний заповідник, Дубнівський (філіал Ровенського) краєзнавчий музей), 200 музейів та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культурно-осв. закладах — понад 8 тис.

колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 140 тис. аматорів, 73 колективи удостоєні звання народних. Найвідоміші — хорова капела Дубнівського районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю льонокомбі-

До карти Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ровенської області.

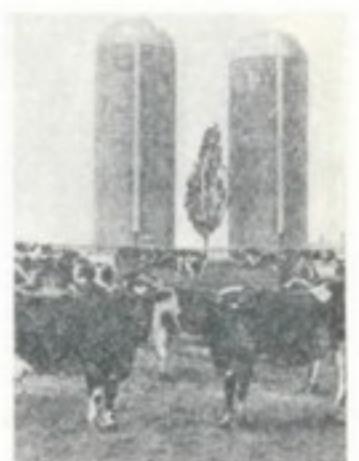
- Музей історії Ровенського підпільному обкуму КП(б)У
- Пам'ятник учасникам Дубровицького бойового повстання 1918—19.
- Музей історії Дубровицького збройного повстання 1918—19.
- Пам'ятник жителям Старого Села, спаленим нім.-фашист. окупантами восени 1942
- Парк 17 ст.
- Пам'ятник Героєві Рад. Союзу Д. М. Медведеву.
- Місце народження рад. агронома-селекціонера академіка ВАСГНІЛ М. О. Ольшанського.
- Краєзнавчий музей.
- Пам'ятка архітектури — Троїцька церква 18 ст.
- Місце, де 1898 жив рос. письменник О. І. Купрін. Зібраний тут матеріал ліг в основу повісті «Олеся»
- Пам'ятник рад. воїнам і партизанам, які загинули в січні 1944 під час визволення Березного від нім.-фашист. загарбників.
- Краєзнавчий музей.
- Меморіальна кімната-музей Героя Рад. Союзу В. Т. Сидорова, який загинув 1944 під час визволення Костополя від нім.-фашист. загарбників.
- Обеліск на могилі матроса-більшовика Г. Т. Гунтика — активного учасника революц. подій на Ровенщині.
- Пам'ятки архітектури: замок — комплекс споруд 15—17 ст., костьол 17 ст.
- Обеліск на місці загибелі 1943 Героя Рад. Союзу М. Т. Приходько.
- Пам'ятник комсомолці М. С.
- Панетник В. I. Леніну
- Пам'ятники і пам'ятні місця історико-революційних подій та під час громадянської війни
- Пам'ятники я пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.
- Пам'ятники я пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державника, політичних і військових діячів, діячів науки і культури
- Пам'ятники загиблим від рук українських буржуазних націоналістів
- Архітектурні пам'ятки
- Археологічні пам'ятки
- Музеї
- Заповідні місця та пам'ятки природи

Панасюк, закатованій укр. бурж. націоналістами 1941.

- Пам'ятник на братській могилі жителів Малина, спалених нім.-фашист. загарбниками 1943.
- Городище 11—13 ст. — залишки літописного міста Переопниця.
- Обеліск на могилі воїнів 1-ї Кінної армії, які загинули в боях за визволення Ровно 1920.
- Пам'ятник воїнам — визволителям Ровно від нім.-фашист. загарбників.
- Обеліск на братській могилі рад. воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення Ровно від нім.-фашист. загарбників.
- Пам'ятник рад. воїнам, партизанам і підпільнікам, які боролися за визволення Ровенщини від нім.-фашист. загарбників.
- Пам'ятник на честь 30-річчя визволення України від нім.-фашист. загарбників.
- Меморіал Воїнської Слави.
- Пам'ятник жертвам фашизму на місці концтабору, де в роки Великої Вітчизн. війни було закатовано бл. 82 тис. рад. громадян.
- Пам'ятні місця, пов'язані з героїчною діяльністю в роки Великої Вітчизн. війни М. І. Кузнецова та ін. партизанів-підпільніків.
- Пам'ятник героям Великої Вітчизн. війни Гулі Корольові.
- Пам'ятник рад. парт. і держ. діячеві В. А. Бегемі.
- Пам'ятник героям громадян. війни Олеко Дундичу.
- Пам'ятник М. І. Кузнецову.
- Пам'ятки архітектури: Успенська церква 18 ст.; будинок гімназії 19 ст., в якій 1844—45 викладав М. І. Костомаров, а 1866—71 нав-

чався рос. письменник В. Г. Короленко.

- Ровенський краєзнавчий музей.
- Музей-квартира Героя Рад. Союзу М. І. Кузнецова.
- Музей наукового атеїзму.
- Музей бойової Слави.
- Парк культури та відпочинку ім. Т. Г. Шевченка.
- Пам'ятка архітектури — Успенська церква 11—17 ст.
- Городище — залишки літописного міста 11—13 ст. Дорогобужа.
- Пам'ятки архітектури: залишки замку 16 ст., костьол 16—17 ст., будівлі жіночого монастиря 16—19 ст.
- Обеліск в пам'ять розстріляних поліцією учасників масового повстання робітників під керівництвом райкому КПЗУ 1935.
- Пам'ятник рад. воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизн. війни.
- Краєзнавчий музей.
- Обеліск на честь комсомольців-підпільніків, які загинули від рук укр. бурж. націоналістів 1943.
- Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 17 ст.
- Парк 19 ст.
- Пам'ятник поету-революціонерові С. Х. Євчуку.
- Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 17 ст.
- Музей-заповідник «Козацькі могили», створений 1966 на честь Берестецької битви 1651.
- Пам'ятник на місці бою загону рад. парт. активу м. Дубна з фашистами в червні 1941.
- Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
- Пам'ятки архітектури: замок 15—17 ст., палац 16—17 ст., Луцька брама 16 ст., Спаська церква 17 ст., Юр'ївська церква поч. 18 ст., костьоли бернардинців і кармеліток 17 ст.
- Краєзнавчий музей.
- Городище — залишки літописного міста 11—13 ст. Дубен.
- Пам'ятник на могилі героя громадян. війни командира бригади 1-ї Кінної армії С. М. Патолічеву.
- Стела борцям за владу Рад.
- Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. Т. Приходько.
- Меморіальний музей М. Т. Приходько.
- Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
- Пам'ятки архітектури: замок 14 ст.; башта на Замковій горі 16 ст.; Богородицька церква 15 ст.; башти: Мурвана 14 ст. та Кругла 16 ст.; Татарська та Луцька башти, обидві — 16 ст.; синагога 17 ст.; костьол 18—19 ст.; будинок гімназії 19 ст.
- Краєзнавчий музей.
- Пам'ятник поетові-комсомольцю М. Максисю, який загинув від рук укр. бурж. націоналістів 1948.
- Могила укр. письменника-полеміста, філолога М. Смотрицького.
- Місце народження укр. рад. поета-перекладача Бориса Тена.
- Дерманський монастир-фортеця 15—17 ст.
- Пам'ятка архітектури — Троїцький монастир-фортеця 15—17 ст.
- Місце народження рад. письменника М. О. Острозького. Літ.-меморіальний музей М. О. Острозького. Пам'ятник письменникові.
- Сквер Героїв, де поховані рад. воїни, які загинули 1944 під час визволення Червоноармійська від нім.-фашист. окупантів.

Сінажні башти колгоспу «Зоря комунізму» Ровенського району.

Пам'ятник герою громадянської війни Олеко Дундичу в Ровно. Скульптор Л. Л. Безюк, архітектор В. М. Герасименко. 1959.

**РОВЕНСЬКЕ
ВИРОБНИЧЕ
ОБ'ЄДНАННЯ
«АЗОТ»**

Ровенська область.
Пам'ятник радянським
воїнам, партизанам і
підпільнникам у Ровно.
Скульптор Б. В. Рич-
ков. 1972.

Ровенський український музично-драматичний театр імені М. Островського.

нату, капела бандуристок і оркестр нар. інструментів обл. міжспілкового будинку самодіяльної нар. творчості, квартет бандуристок, засл. ансамбль танцю УРСР «Полісянка» Ровен. міськ. будинку культури, нар. театр Острозького районного будинку культури. Розвинуте ужиткове мистецтво. Осн. осередки: вишивання — с. Велике Вербче Сарненського р-ну, ткацтво — с. Крупове Дубровицького р-ну, с. Залібівка Здолбунівського р-ну, гончарство — с. Кривиця Дубровицького р-ну, с. Вілля Острозького р-ну, плетіння з лози — с. Велика Клецька Корецького р-ну. Позашкільні заклади: 22 палаців і будинки піонерів, 4 станції юних натуралістів, 4 станції юних техніків, станція юних туристів, 13 дитячо-юнацьких спорт. шкіл. Виходять дві обл. газети — «Червоний прапор» та орган Ровен. обкому ЛКСМУ «Зміна», 15 міськ. і районних газет. Обл. радіомовлення, Центральне і республіканське телебачення. Трудячи Р. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Видинського округу НРБ. Тер. Р. о. багата на істор., археол., етногр. і архітектурні пам'ятки. Бл. 1000 пам'яток історії та культури Ровенщини взято державою під охорону. В Р. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ровенської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. К., 1973; Сербін Г. П. Ровенщина. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1970; Природа Ровенської області. Львів, 1976; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. К., 1981; Гайдук В. Соціалістична Ровенщина. Короткий покажчик літератури. Львів, 1971. В. Я. Мандрик.

Г. П. Сербін.

РОВЕНСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «АЗОТ» імені 50-річчя СРСР. Розташоване поблизу м. Ровно. Створено 1975 на базі Ровенського хім. комбінату (буд.-во почато 1965; першу продукцію — аміак одержано 1969). До складу об'єднання (1981) входять три виробництва: аміачне, сірчанокислотне і складних мінеральних добрив. Осн. продукція: аміак, неконцентрована азотна к-та, аміачна селітра, рідка вуглекислота, сухий лід, аміачна вода, рідкий кисень, сірчана й фосфорна к-ти, нітратомофоска, амофос, сульфат амонію, фтористий алюміній, криоліт, рідкі комплексні добрива. Всі цехи об'єднання оснащено найновішим устаткуванням. І. І. Паруна.

РОВЕНСЬКИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ — вищий навч. заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1979 на базі культурно-осв. факультету Київ. ін-ту культури ім. О. Е. Корнійчука, який працював у Ровно з 1970. В 1980/81 навч. р. у складі ін-ту два ф-ти: культурно-осв. роботи і бібліотечний, на яких навчалося 1,6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 870 студентів. В ін-ті 10 навч. кабінетів, 5 н.-д. лабораторій: тех. засобів навчання, наочної агітації і пропаганди, нар. творчості та ін., 6-ка (понад 93 тис. одиниць зберігання). Є заочне відділення.

РОВЕНСЬКИЙ КРАЕЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1906 при Ровенському с.-г. т-ві. З 1940 мав назву Ровенський історико-краєзнавчий музей, з 1965 — сучасна назва. Має відділи: природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. Йому також підпорядковані Меморіальний музей-квартира рад. розвідника Героя Рад. Союзу М. І. Кузнецова і Музей наук. атеїзму в Ровно; музей-заповідник «Козацькі могили», Сарненський, Березнівський, Млинівський краєзнавчі музеї, Літ.-меморіальний музей-квартира рад. письменника М. О. Островського в с. Вілії, Істор. музей у м. Корці. Філіал Р. к. м.— Дубнівський краєзнавчий музей. На 1982 в Р. к. м. зберігаються бл. 130 тис. предметів. Експонати музею відображають історію краю з давніх часів до наших днів. Серед них — «Острозька біблія» (1581), рукописна книга з с. Дермані (1608), картина «Козак Мамай» (1-а пол. 18 ст.) та ін.; твори В. І. Леніна, які розповсюджувалися на Ровенщині в роки громадян. війни, матеріали про возз'єднання земель з Рад. Україною, численні експонати років Великої Вітчизн. війни, матеріали про участі трудящих Ровенщини в соціалістичному і комуністичному будівництві.

В. Я. Сидоренко.

РОВЕНСЬКИЙ ЛЬОНКОМБІНАТ імені Комсомолу України — підприємство лляної промисловості. Буд.-во почато 1959. Першу чергу введено в дію 1963, другу — 1965. До складу комбінату входять виробництва: льоночесальне, пряильне й ткацьке тех. тканин, пряильне й ткацьке побутових тканин, обробне. Осн. продукція: парусина, брезентові, мішкові та пакувальні тканини, скатеркове та простирадлове полотно, льонолавсанові костюмно-платтяні, сорочки-блузкові тканини, штучні та сувенірні вироби. Підприємство оснащене високопродуктивним технологічним устаткуванням. Комбінат нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

І. В. Безчинська.

РОВЕНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Д. З. Мануйльського — вищий навч. заклад М-ва освіти Укр. РСР. Засн. 1940 як учительський ін-т, з 1953 — педагогічний. У 1967 йому присвоєно ім'я Д. З. Мануйльського. В складі ін-ту ф-ти: фізико-матем., філол., пед. (готує вчителів поч. класів і вихователів дошкільних установ), музично-пед., загально-

технічних дисциплін і праці; є заочне й підготовче відділення; н.-д. сектор; 6-ка (понад 322 тис. одиниць зберігання). У 1982/83 навч. р. в ін-ті навчалося 4,7 тис. студентів, зокрема 2,4 тис. на денному відділенні. З часу заснування інститут підготував 21 тис. спеціалістів (1982).

В. В. Павлюк.

РОВЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Ровен. обл. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 85,2 тис. чол. (1982). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 21 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. Ровно. Район лежить у межах Волинської височини. Корисні копалини: пісок, вапняк, крейда, глина, торф. Річки — Горинь з прит. Устя, Стубла, Путулівка. Ґрунти чорноземні, сірі опідзолені та дерново-підзолисті. Півчастина району розташована в межах зони мішаних лісів (Полісся), пд. — в лісостеповій. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха, граб) займають 21% тер. району. В межах району — держ. заказник Вишнева гора. У районі — підприємства маш.-буд. (Квасилівський дослідний з-д устаткування для тваринницьких комплексів і ферм), харч. (Шпанівський цукр., Квасилівський пивоварний, Клеванський прод. товарів з-ди), деревообр. (Оржівський і Клеванський деревообр. комбінати) та буд. матеріалів (вапняно-силікат. з-д у с. Новий Любомирці) промсті. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Клевань) та 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь), цукр. буряків, картоплі та овочевих культур; тваринництво — м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. у гд. 1981 становила 76,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,2 тис. га. У Р. р.— 13 колгоспів, 6 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція, райсільгосп-техніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Ровно, Клевань, Обарів, Любомирськ. Автомоб. шляхів — 480 км, у т. ч. з твердим покриттям — 371 км. У районі — сільськ. профес.-тех. уч-ще (Клевань), 61 заг.-осв., 3 муз., мистецтв і спортивна школи; 83 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; 3 санаторії. 14 будинків культури, 65 клубів, 3 кінотеатри, 71 кіноустановка, 72 б-ки. У смт Клевані — фортеця — комплекс споруд 15—17 ст. У Р. р. відається газ. «Слово правди» (з 1939).

М. В. Дондюк.

Ровенська область. Палац культури в селі Зоря Ровенського району.

РОВЕНСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Засн. 1975. Серед вистав — «Маленька фея» В. Рабадана, «Заяча школа» П. Манчева, «Троянда волі» В. Сідак і М. Шурупова, «РВР» і «Хлопчиш Кібальчиш» за А. Гайдаром, «Великий Іван» С. Образцова і С. Преображенського, «Снігова королева» Є. Шварца, «Запеклі вороги» У. Леєса, «Краще Ферди немає у світі» Й. Колаба.

М. М. Песчаний.

Ровенський театр ляльок. Архітектори С. В. Царинник, П. І. Кондратюк і М. М. Молодоженя, скульптор А. С. Марчук. 1979.

РОВЕНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. Острівського. Засн. у грудні 1939 на базі Мелітопольського укр. муз.-драм. театру. Під час Великої Вітчизн. війни не діяв; відновив роботу 1944. З 1965 — імені М. Острівського. В репертуарі: класичні й сучас. твори укр. драматургії («Украдене щастя» Франка, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Земля» за Кобилянською в інсценізації В. Василька, «Наливайко» Івана Ле, «Правда» Корнійчука), рос. драматургії («Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Живий труп» Л. Толстого), п'єси письменників братніх республік («Птахи нашої молодості» Друце, «Затюканій апостол» Макайонка, «Материнське поле» за Айтматовим, «Закон вічності» Думбадзе), твори зарубіжних авторів («Король Лір» Шекспіра, «Розбійники» Шіллера, «Собор Паризької богоматері» за Гюго). В театрі працювали: нар. арт. СРСР В. Григорич, нар. артисти УРСР І. Рибчинський, Н. Рудницька, засл. діячі мист. УРСР П. Федоренко, К. Пивоваров, засл. артисти УРСР Є. Гречук, К. Кияновський, Н. Камінська, режисер П. Морозен-

ко. В складі театру (1982): засл. артисти УРСР А. Гаврюшенко, Н. Ніколаєва, В. Петрухін, В. Сніжний, М. Яриш; головний режисер — Я. Бабій (з 1979).

Я. Ф. Бабій.

РОВЕНЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Ворошиловград. обл. УРСР. Розташовані на р. Ровеньку (бас. Міусу). Залізнична станція. 63,4 тис. ж. (1982). Вперше згадуються як козац. містечко 1705 під назвою Осиновий Ровеньок, пізніше — як Ровеньок. У 30—60-х рр. 18 ст. Р. стали одним з опорних пунктів Української лінії. Назва Р. тоді була Катеринівка, з 1793 — Орлово-Ровенецька слобода, пізніше — слобода Ровеньки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1934 Р.— місто. У Р.— 7 шахт, взут. ф-ка Ворошиловград. взут. об'єднання. Гірничий технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 25 заг.-осв. та 2 спорт. школи; 6 лікарень, 2 поліклініки. Палац культури, 3 кінотеатри, 12 клубів, 21 бібліотека.

В Р. народився космонавт Г. С. Шонін. В Р. поховані останки закатованих у Громчому лісі під Р. молодогвардійців (див. «Молода гвардія»), рад. письменник М. П. Трублаїні.

РОВИНСЬКИЙ Дмитро Діомидович (Демидович; 8.XI 1888, Зіньків, тепер Полтав. обл.— 28.III 1942) — укр. рад. актор, режисер і театральний діяч. Професіональну діяльність почав у мандрівних укр. трупах. Працював у Театрі Миколи Садовського (1916—18), Держ. драм. театрі (1918—19), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (1919—29, з 1923 — театр пересувний, з 1927 — Дніпроп. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Засновник і худож. керівник укр. драм. театру «Жовтень» в Ленінграді (1929—32). Серед ролей — Перелесник, Юда («Лісова пісня», «На полі крові» Лесі Українки), Хвенько («Сорочинський ярмарок» Старицького), Осип («Ревізор» М. Гоголя), Грозний («Любов Ярова» Треньова), Старий Вітіг («Візник Геншель» Гауптмана). Вистави — «Наташка Полтавка» І. Котляревського, «Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації Л. Курбаса, «Вій» Остапа Вишні за М. Гоголем і М. Кропивницьким, «97» М. Куліша, «Мандат» Ердмана, «Моральність пані Дульської» Г. Запольської та ін.

П. І. Тернюк.

РОВИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович [16(28). VIII 1824, Москва — 11(23). VI 1895, Бад-Вільдунген, Німеччина] — рос. ліберальний судовий діяч, історик мистецтва і колекціонер, почесний член Петерб. АН (з 1883) і петерб. АМ (з 1870). Служив у суд. установах, збирал і вивчав гравюру і нар. картинки. Видав фундаментальні праці («Докладний словник російських граверів XVI—XIX ст.», 1895), в яких систематизував величезний матеріал з історії гравюри в Росії, що є важливим джерелом і для вивчення укр. гравюри. Збирав і досліджував гравюри Рембрандта, А. ван Остаде та ін.

РОВНО — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташоване

на р. Усті (бас. Прип'яті). Вузол залізничних і автомоб. шляхів. Аеропорт. 198 тис. ж. (1982). Вперше згадується в істор. актах 1283 як місто Галицько-Волинського князівства. З 2-ї пол. 14 ст.— під владою лит. феодалів. У кін. 15 ст. дістало магдебурзьке право. Після Люблинської унії 1569 Р. загарбала шляхет. Польща. В 1648 в Р. спалахнуло антифеод. повстання міської бідноти. Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. у складі Правобережної України возз'єднане з Росією. В 1904 в місті створено групу РСДРП. У жовтні — грудні 1905 тут відбулися страйки робітників. Рад. владу встановлено 15(28).XII 1917. 1(14).I 1918 організовано Ровен. червоногвард. загін під командуванням В. С. Кіквідзе. В лютому 1918 місто окупували австро-німецькі війська, 1920 його захопила буржуазно-поміщицька Польща. В боях за Р. загинув герой громадянської війни О. Дундич (1920). На Ровенщині відбулося Дубровицьке збройне повстання 1918—19. З 1929 в Р. діяв підпільний повітовий к-т КПЗУ, 1933 тут перебував окружний к-т КПЗУ, 1934 створено міський к-т КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Місто стало обл. центром. У грудні 1939 створено Ровенську обласну партійну організацію. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (28.VI 1941—2.II 1944) в місті діяли 3 підпільні орг-ції, в області (1943) — підпільні обком партії (sekretar B. A. Begma), обком ЛКСМУ та обл. штаб партизан. руху. В місті діяли партизани-розвідники загону Д. М. Медведєва, в т. ч. М. І. Кузнецова. За роки Рад. влади Р. з міста, в якому переважали невеликі підприємства харч. пром-сті, перетворилося на значний пром. і культур. центр республіки. Розвинуті маш.-буд. і металообробна, легка та харч. пром-сть. Машинобудування й металообробка представлені з-дами: високовольтної апаратури, тракторних запасних частин, торг. обладнання. Найбільшими підприємствами легкої пром-сті є Ровенський льонокомбінат імені Комсомолу України, швейна і нетканих матеріалів ф-ки. Докорінно реконструйовано старі і створено нові підприємства харч. пром-сті (овочесушильно-консервний та молочний з-ди, кондитерська ф-ка, м'ясокомбінат). Розви-

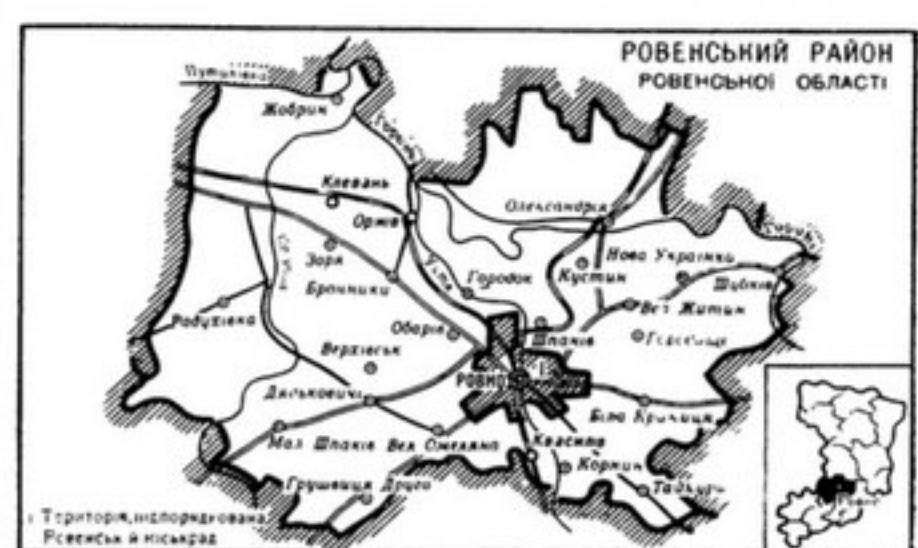
Д. Д. Ровинський.

Ровно. Успенська церква. 18 ст.

1. Обсяги на місці зоні 5-ї Німецької армії, що загинули в бою під час відвоювання міста Ровно в 1920 р.
2. Пам'ятник радянським воїнам, паркований 1-го підпільником — киевлянином Ровенським від німецько-фашистських загарбників.
3. Музей бойової Слави
4. Пам'ятник загиблим фашистам
5. Музей-квартира рад. розлітника М. І. Кузнецова
6. Краєзнавчий музей (у приміщенні кол. гімназії; відкр. пам'ятка 19 ст.)
7. Муз.-драм. театр ім. М. Острівського

РОВНО-ЛУЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944

вается хім пром-сть (ровенське виробниче об'єднання «Азот»). Значні місце пос. дає пром-сть буд. матеріалів (виробниче об'єднання «Ровнозалізобетон», домобудівний та великонапірного домобудування комбінати, з-ди по виробн. залізобетонних виробів і конструкцій та цегли). Виробн. меблів (виробниче об'єднання «Ровнодерев»). Р. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в Р. було 24 загальноосв. школи (понад 23 тис. учнів), 2 дит. музичні, художні школи, 7 профес.-тех. уч-щ (бл. 6 тис. учнів), 7 технікумів (понад 7 тис. учнів). У трьох вищих навч. закладах — Ровенському педагогічному інституту імені Д. З. Мануйльського, Українському інституті інженерів водного господарства та Ровенському інституті культури навчалося 15,7 тис. студентів.

У місті працюють: Ровенська сільська ветеринарна н.-д. станція; проектні установи — Ровенський філіал проектного ін-ту Діпроміст (м. Київ), Ровенський філіал Укр. держ. головного ін-ту інженерно-тех. розвідувань Укрдінтр та ін. наук. установи та проектні орг-ці. У місті функціонують 74 б-ки (фонд — 3,6 млн. одиниць зберігання), 25 клубних закладів, 6 кінотеатрів, 2 держ. театри — Ровенський український музично-драматичний театр імені М. Острівського та Ровенський театр ляльок, філармонія, музеї, зокрема Ровенський краєзнавчий музей з відділами — Меморіальним музеєм-квартирою М. І. Кузнецова та Музеєм наукового атеїзму. Позашкільні заклади: міський Палац пionерів та школярів, станції юних техніків і натуралистів,

спортивна школа, дитяча залізниця. В місті видаються дві обласні газети — «Червоний прапор» і «Зміна», а також районна — «Слов'яно-правда». Обласний комітет по радіомовленню, телебаченню. Архіт. пам'ятки: Успенська церква з дзвіницею (1756, дерев'яні), гімназія (1839, у стилі класицизму). За рад. часу споруджено: театр (1965, арх. О. Крилова, О. Малишенко), кінотеатр «Жовтень» (1967, арх. Н. Кочеткова,

Ровно. Вулиця Ленінська.

Л. Безюк), готель «Мир» (1968), спорт. комплекс (1970), будинки обкому Компартії України, облвиконкому та Будинок політосвіти (1974). Пам'ятники: героям Великої Вітчизн. війни (1948, скульптор І. Матвієнко), Олеко Дундичу (1959, скульптор Л. Безюк), М. І. Кузнецову (1961, скульптори В. Вінайкін та І. Шаповал), Т. Г. Шевченкові (1964, скульптори М. Лисенко та Г. Шульман), жертвам фашизму (1968, скульптори О. Пироженко, Б. Ричков), меморіал Воїнської Слави (1975, скульптор М. Фаріна).

У 1844—45 в Ровен. гімназії викладав М. І. Костомаров, 1866—71 в ній навчався В. Г. Короленко. Влітку 1915 Р. відвідав Дж. Рід. Тут бували Дем'ян Бедний, М. І. Подвойський. В. І. Луценко.

РОВНО-ЛУЦЬКА ОПЕРАЦІЯ

1944 — наступальна операція рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. Ватутін), проведена 27.I—11.II під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 з метою розгрому лівого флангу 4-ї танкової армії (до 10 д-рій) нім.-фашист. групи армій «Південь» і визволення району Ровно — Луцьк — Шепетівка. Гол. удару по нім.-фашист. військах завдавала 13-а армія з району Сарни в напрямі на Ровно і Луцьк. В II смузі вводились у бій для обхідного маневру на Луцьк, Ровно 1-й і 2-й кав. корпуси, на які було покладено роль гол. ударної сили. У Р.-Л. о. лівофлангові з'єднання 13-ї армії повинні були вести фронтальний наступ, обходячи Ровно з Пд. і Пд.-Зх. 60-а армія завдавала ряд фронтальних ударів з метою оволодіння рубежем Острог — Славута — Шепетівка. Рад. війська 13-ї і 60-ї армій 27.I прорвали оборону противника. Кав. корпуси проникли в його тил на 40—50 км і, досягши р. Стир, повернули на Пд. Зх. і раптовим ударом здобули Луцьк, разом з військами, що наступали з фронту, визволили Ровно. 60-а армія оволоділа Шепетівкою. В ході Р.-Л. о. з рад. військами активно взаємодіяли партизан. з'єднання Ровен., Волин. і Кам'янець-Подільської (Хмельницької) областей. 11.II

війська правого крила 1-го Укр. фронту вийшли на рубіж Маневичі — Луцьк — Шепетівка Р.-Л. о. забезпечила вигідні умови для дальнього наступу рад. військ.

РОГАЛЯ Самійло (р. н. невід.—14.I 1644, Львів) — білорус. і укр. друкар. В 20—30-х рр. 17 ст.—чернець віленського Святодухівського монастиря і майстер у монастир. друкарні. Деякий час проживав у Львові, у 1-й пол. 40-х рр.—тех. керівник Києво-Печерської друкарні. В 1643 посланий П. Могилою в Ясси для орг-ції першої друкарні в Молдавії. Надавав допомогу рос. послові О. Л. Ордину-Нащокіну в його дипломатичній діяльності. Я. Д. Ісаєвич.

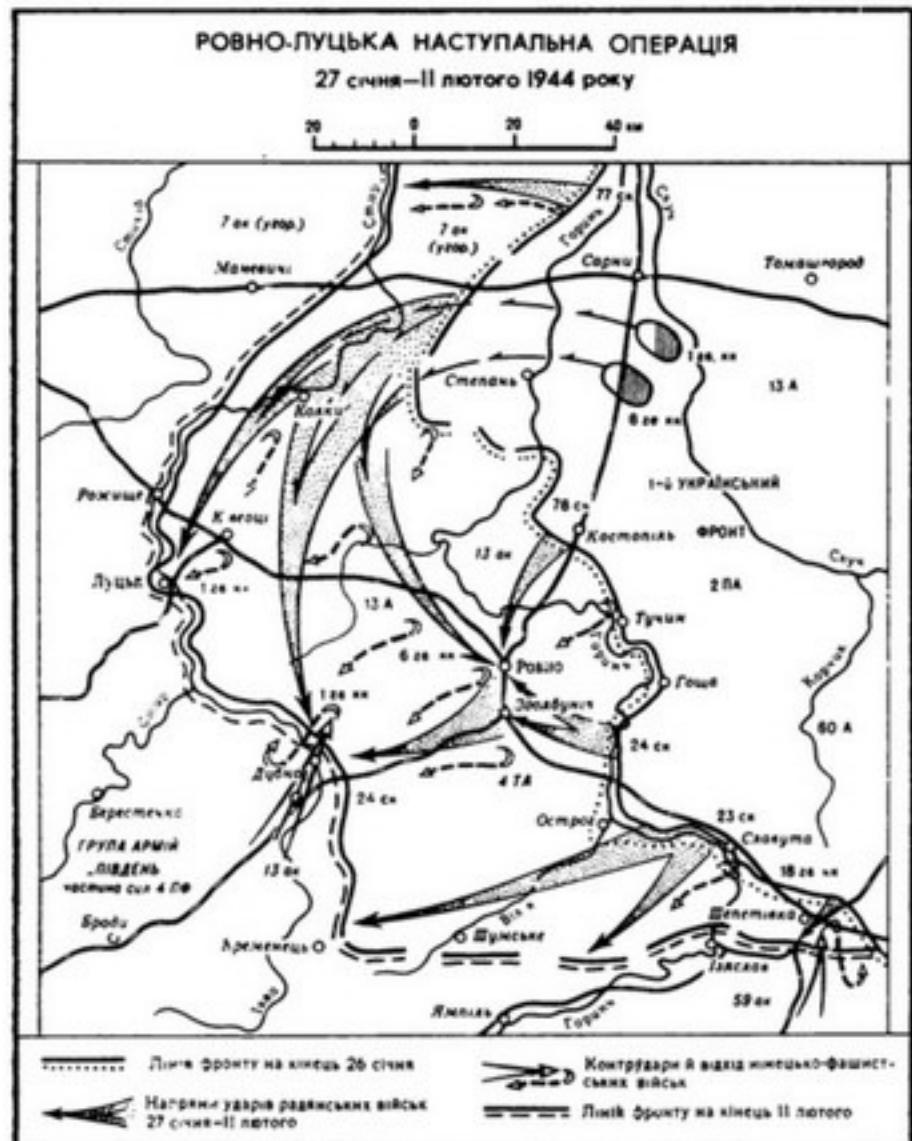
РОГАНЬ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на річці Рогані (бас. Сіверського Дніпра). Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1982). У Р. — картонна ф-ка, навч. г-во «Комуніст», обласні племоб'єднання та міжколг. спеціалізована насіннєва станція по насінництву багаторічних трав, 2 будинки побуту. Харків. с.-г. ін-т, З заг.-осв. школи, лікарня, Палац культури, 2 клуби, 3 б-ки. Перші згадки про Р. датовано 1736; с-ше міськ. типу — з 1938.

РОГАТИК — рід базидіальних грибів родини рогатикових Тесаме, що й булавниця.

РОГАТИН — місто Івано-Франківського обл. УРСР, районний центр, на р. Гнилій Липі (прит. Дністра). Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Перші писемні згадки про Р. належать до 12 ст. З кінця 14 ст. місто було під владою Польщі. В 1415 Р. дістав магдебурзьке право. Трудячі Р. брали участь у Мухи повстанні 1490—92. У 1589 в Р. було засновано братство. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р. загарбала Австро-Угорщина (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Р. захопила Польща (1919). В 1924 в Р. було створено осередок КПЗУ. В 1939 Р. в складі Зх. України відійшло з УРСР. З того самого року Р. — місто. У Р. — комбінат хлібопродуктів, сокоекстрактний з-д з цехом по розливу мінеральної води «Роксолана», газокомпресорна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Радгосп-технікум, сільськ. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, З бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква Різдва (13—14 ст.), мури з брамами (13—14 ст.), Святодухівська церква (17 ст., дерев'яна), костел у стилі ренесанс (1666).

В Р. народився укр. письменник С. Г. Яричевський. Уродженкою Р. була Роксолана. В Р. працювали укр. письменники А. В. Крушельницький, Д. Я. Лукіянович, історик І. П. Крип'якевич, художник Ю. І. Панькевич.

РОГАТИНЕЦЬ Юрій (Юрій Козьмич Рогатинець; р. н. невід.. Рогатин — 1605, Львів) — укр. письменник, громадський і осв. діяч. Бл. 1580 оселився у Львові, де працював ремісником-сідлярем. Один із засновників та керівників

Львівського братства і Львівської братської школи. Як представник братства на церковному соборі 1596 рішуче виступив проти Брестської унії 1596. Автор публіцистичних листів. Згідно з гіпотезою І. Я. Франка, Р. був таож автором «Перестороги» і співавтором статуту Львівської школи.

Я. Д. Ісаєвич.

РОГАТИНСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 61,8 тис. чол. (1982). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Рогатин. Р. р. лежить на Пд. Зх. Подільської височини, в межах Опілля. Корисні копалини: валняки, пісок, торф. Є мінеральні джерела. Річки: Дністер (на пд. межі району) і його прит. Свірж, Гнила Липа та Нараївка. Грунти чорноземні та темно-сірі й сірі опідзолені. Розташований у лісостепової зоні. Ліси (бук, граб, дуб, вільха, ліщина) та чагарники займають 15,5 тис. га.

Найбільші промислові підприємства району: Рогатинський комбінат хлібопродуктів, Лопушнянське кар'єруправління, Букачівський хлібокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Рогатин), 4 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима пшениця, жито, ячмінь), цукр. буряків, льону, картоплі та овочевих; тваринництво — на виробн. м'яса, молока і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 58,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,4 тис. га. У Р. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Рогатин і Букачівці. Автомоб. шляхи — 351 км, у т. ч. з твердим покриттям — 335 км. У районі — радгосп-технікум, сільс. профес.-техн. уч.-ще, 59 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 63 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; санаторій (с. Черче), 74 клубні установи, кінотеатр, 74 кіноустановки, 71 б-ка, музей атеїзму (с. Стратин). У с. Явчому Р. р. народився учасник революц. руху на Зх. Україні М. В. Левицький, у с. Чесниках — укр. співак і педагог Р. Любинецький, у с. Помоняти — укр. рад. актриса С. В. Федорцева, у с. Пукові — один з керівників партизанської боротьби на Зх. Україні проти польського окупантів П. М. Шеремета. У Р. р. видається газ. «Зоря» (з 1939).

Б. А. Юрчак.

РОГАТИНСЬКОЇ ЦЕРКВІ СВЯТОГО ДУХА ІКОНОСТАС — пам'ятка укр. мистецтва серед. 17 ст. П'ятирядний іконостас споруджено 1649—50 в дерев'яній церкві в Рогатині (тепер Івано-Фр. обл.) на кошти місцевого міщанського братства. В різьбленні і мальстрі цього комплексу поряд з ренесансними традиціями з'являються тенденції, характерні для стилю бароко. Зображення в іконах іконостасу мають елементи реалізму та світського трактування релігійних сцен, що пов'язано із загальним піднесенням нац.-визволь-

ної боротьби укр. народу й активними взаємними контактами тогочасного мистецтва з культурами ін. народів. Іл. с. 418. О. Ф. Сидор.

РОГАЧ з Дуби (Roháč z Dubé) Ян (р. н. невід. — п. 9.IX 1437, Прага)

— діяч гуситського революційного руху, керівник тaborитів (з 1421) в Чехії, соратник Я. Жижки. Після поразки тaborитів біля Ліпан (1434) очолив їхне військо. В 1436—37 керував захистом фортеці Сіон — останньої опори тaborитів. Страчений з 52 соратниками.

РОГИ — тверді утвори, що містяться на лобних (парні та непарні Р.) і носових (непарні Р.) кістках ссавців. Р. виконують переважно захисну функцію. Частише Р. мають тільки самці. Р. оленів (парні масивні гіллясті; скидаються щорічно) та жирафів (невеликі прямі вирости) утворюються з дерми, в якій розвиваються різноманітні скостеніння. За рахунок розростання зроговілого епідермісу утворюються Р. у носорогових і порожнисторогих (див. Бічачі) — негіллясті; щорічно не скидаються (винятком є амер. вилорога антилопа). Молоді недорозвинені Р. ізюбра, марала та плямистого оленя використовуються для виготовлення пантокрину. Р. дорослих тварин — у художньому промислі.

РОГІВКА, рогова оболонка — передня прозора частина білкової (зовнішньої) оболонки ока, яка входить до складу його світлозаломного апарату (див. Рефракція ока) і являє собою безпосереднє продовження склери. Оберігає око від ушкоджень і пилу. В тканинах Р. немає кровоносних судин. Нервові гілки пронизують усю товщу Р. У дених тварин Р. займає $\frac{1}{5}$ білкової оболонки, у нічних — від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$. Про хвороби Р. див. Очні хвороби. а також Більмо.

РОГІЗ (Turfa) — єдиний рід рослин родини рогозових. Багаторічні високі (до 3 м) водяні або болотяні однодомні трав'янисті рослини з потовщенім повзучим кореневищем. Листки великі, лінійні з довгими піхвами. Квітки одностатеві, без оцвітини, зібрани на верхівці стебла в колосовидне циліндричне суцвіття. Плоди дрібні, горішковидні. Відомо 16 видів, поширені від пн. полярного кола до 30° пд. широти. В СРСР — 10 видів, в т. ч. на Україні — 5, з них найпоширеніші: Р. широколистий (*T. latifolia*) і Р. вузьколистий (*T. angustifolia*), які часом утворюють зарості на великих площах (переважно в заплавах річок). З Р. плетуть кошики, мати, мотузки тощо; вони є сировиною для паперової і целюлозної пром-сті. Багате на крохмаль кореневище Р. — цінний корм для ондатри, нутрії, хохулі звичайної. Іл. с. 420.

РОГОВА ОБМАНКА — мінерал класу силікатів, групи амфіболів. Хім. склад непостійний. Приблизна формула $\text{Ca}_2\text{Na}(\text{Mg}, \text{Fe}^{2+})_4(\text{Al}, \text{Fe}^{3+})(\text{OH})_2[(\text{Si}, \text{Al})_4\text{O}_{11}]_2$. Сингонія моноклінна. Густ. 3,1—3,3. Твердість 5,5—6. Колір зелений, бурий, чорний. Р. о. дуже поширені в земній корі. Важливий породоутворюючий мінерал інтузив-

них (гранодіоритів, сіенітів, діоритів, роговообманкових габро), ефузивних (андезитів, базальтів, порфіритів) і метаморфічних (амфіболітів, роговообманкових гнейсів тощо) гірських порід.

РОГОВИЙ — щільна тонкозерниста гірська порода бурого або сірого кольору. Складається з кварцу, слюди, гранатів, польових шпатів тощо. Утворюється гол. чин. в результаті діяння магми на породи, в які вона проникає (див. Інтузія). На Україні Р. поширені в межах Українського щита.

РОГОВИЙ (Cerastium) — рід рослин родини гвоздикових. Однолітні або багаторічні здебільшого опущені невеликі трави з видовженими листками. Квітки білі або блідо-рожеві. Плід — коробочка. Бл. 100 видів, поширені переважно в помірній зоні Європи й Азії. В СРСР — 50 видів, в т. ч. в УРСР — 23. На сухих луках, узліссях, по чагарниках на всій території УРСР росте Р. польовий (*C. arvense*). Деякі Р. вирощують як декоративні, серед них Р. Біберштейна (*C. biebersteinii*), який зустрічається в горах Криму (т. з. кримський едельвейс). Іл. с. 420.

РОГОВИЧ Опанас Семенович [18 (30).I 1812, хутір Рогівці Стародубського повіту Чернігівської губ., тепер Брянської обл.— 1878, Київ] — укр. ботанік і палеонтолог, доктор природничих наук (з 1853). У 1838 закінчив Київ. ун-т. З 1852 — директор Ботанічного саду Київ. ун-ту, одночасно у 1853—68 — професор ботаніки Київ. ун-ту. Р. подав перші грунтовні списки рослин Лісостепу і Полісся, зібрав гербарій (10 тис. аркушів) рослин України, описав нові види рослин, досліджував викопні рослини, викопних риб, ссавців, птахів, морських їжаків. Збирав також матеріали з етнографії укр. народу.

РОГОВІ КОРАЛИ — ряд безхребетних тварин класу коралових поліпів. Те саме, що й горгонієподібні.

РОГОВЦЕВА Ада Миколаївна [н. 16.VII 1937, Глухів, тепер Сум. обл.] — рос. і укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Після закінчення

А. М. Роговцева в ролях Раневської («Вишнівний сад» А. Чехова) та Лесі Українки («Сподіватися» Ю. Шербака).

ва («Насмішкувате мое щастя» Малюгіна), Надія («Хазяйка» Гараєвої), Леся Українка («Сподіватися» Щербака), Сесілі («Як важливо бути серйозним» Уайльда). Знялася в кінофільмах — «Кривавий світанок», «Сімейне коло», «Важкі поверхні», «Хвилі Чорного моря» (Київ. студія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), «Салют, Марія!», «Приборкання вогню», «Вічний поклик». З 1980 викладач в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. Карпенка-Карого. Делегат ХХV з'їзду Компартії України. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1973. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1981.

С. М. Грин.
РОГОЖИН Анатолій Йосипович (н. 27.X 1923, Тбілісі) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (1967), професор. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1952—63 — проректор, з 1963 — зав. кафедрою цього ж ін-ту. Осн. праці — з історії Рад. д-ви і права. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1981.

Тв.: Українська РСР — невід'ємна складова частина Союзу РСР. К., 1974; Правоохоронні органи УССР в перші роки Советської влади (1917—1920 рр.). Х., 1981.

Рогатинської церкви святого Духа іконостас. 1649—50.

1959 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Лариса («Безприданниця» О. Острівського), Наташа («На дні» М. Горького), Машенька (одноименна п'єса Афіногенова), Варя («Розгром» за Фадєєвим), Варюха («Підніята цілина» за Шолоховим), Наташа («104 сторінки про любов» Радзинського), Гелена («Варшавська мелодія» Л. Зоріна), Ліка Мізино-

РОГОЗА Михайло (р. н. невід.—п. 1599) — київ. митрополит, один з організаторів *Брестської унії* 1596. Походив з білорус. шляхти. Належав до верхівки православного духовництва, яка спиралася на шляхет. Польщу. В 1589 польсь.-шляхет. уряд призначив Р. київ. православним митрополитом. У 1590 Р. з частиною православних єпископів почав таємні переговори з польсь. королем *Сигізмундом III* про об'єднання (унію) православної церкви з католицькою. В 1596 Р. та його прибічники скликали в Бресті церк. собор для офіц. проголошення унії. Ставши з 1596 уніатським митрополитом у Києві, Р. за допомогою польсь.-шляхет. уряду силоміць захопив на Україні та в Білорусі ряд православних монастирів та церков і перетворив їх на уніатські.

РОГОЛІСНИК — єдиний рід багаторічних трав'янистих водяних рослин родини куширових. Те саме, що й *кушир*.

РОГОХВОСТИ (*Siricoidea*) — надродина перетинчастокрилих комах, що об'єднує родини: сирицид, або справжніх Р. (*Siricidae*), ксифідрид (*Xiphydriidae*), анаксієлід (*Anaixyelidae*). Довж. тіла 5,5—50 мм. Р. — небезпечні шкідники технічної деревини. У самок є свердловидний яйцеклад, за допомогою якого вони відкладають яйця в деревину стовбуру і гілок хвойних та листяних деревних рослин. Білі червовидні личинки Р. протягом 1—4 років живуть у деревині, просвердлюючи довгі звивисті ходи. Понад 200 видів Р., поширені на всіх материках, крім Антарктиди, в СРСР — бл. 40 видів, у т. ч. на Україні — 13, з них найшкідливіші сирекс синій (*Sirex juvencus*), тремекс березовий (*Tremex fuscicornis*). У виконному стані Р. відомі починаючи з юри. Іл. с. 420.

В. М. Єрмоленко.
РОГУТЬКО Павло Олександрович (н. 27.VIII 1927, с. Івот, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва в хіміко-фотографічній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1952. Працюючи з 1954 на Шосткинському хім. з-ді (тепер шосткинське виробничє об'єднання «Свема» ім. 50-річчя СРСР) апаратником цеху виготовлення кінофотооснови, бригадиром (з 1970) цеху виробн. магнітних стрічок, зробив значний внесок у підвищення ефективності пром. виробн. Делегат ХХIV з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудової Слави 3-го ступеня, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

Н. Ф. Сахарова.

РОД-АЙЛАНД, род-айланд — порода курей м'ясо-яєчного напряму продуктивності. Виведена в США в 40—50-х рр. 19 ст. у штатах Род-Айленд і Массачусетс схрещуванням місцевих курей із завезеними з Індії половими шанхайськими і червоно-бурими малайськими північними. Помісей схрещували з бурими леггорнами. У курей глибокий і широкий тулуб прямокутної форми, листковидний прямостоячий гребінь. Оперення на тулубі червоно-буре, хвіст чорний з зеленкуватим полиском. Ноги і дзьоб жовті. Жива маса півнів 3,4—3,5

кг, курок — 2,4—2,6 кг. Несучість 170—180 яєць на рік, у окремих ліній 210—215; маса яйця 56—58 г, шкаралупа коричнева. Р.-а. поширені в США, Канаді, Великобританії, Голландії, Данії, Японії та ін. В СРСР їх розводять з 1925, зокрема на Україні. Курей м'ясного типу використовують для виробництва *бройлерів*.

М. М. Карпукъ.

РОД-АЙЛЕНД — штат на Пн. Сх. США, на Атлантичному узбережжі. Площа 3,2 тис. км². Нас. 935 тис. чол. (1977). Адм. та гол. пром. центр і мор. порт — м. Провіденс. Один з найурбанізованих штатів країни. Провідні галузі промисловості — текст., маш.-буд. і металообробна. Гумові, поліграф., галантерейні та ювелірних виробів підприємства. С. г. переважно приміськ. типу. Рибальство. Туризм. На узбережжі — курорти (найбільший — Ньюпорт).

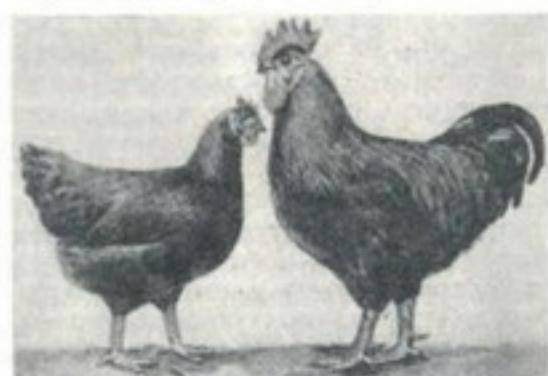
РОДАКОВЕ — селище міського типу Слов'янського р-ну Ворошиловград. обл. УРСР. Залізнична станція. 7,4 тис. ж. (1982). У Р.— локомотивне депо, будинок побуту, Заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 4 б-ки. Р. виникло 1878, с-ще міськ. типу — з 1938.

РОДАНИСТОВОДНЕВА КИСЛОТА, тіоціанатна кислота, роданид водню, HSCN — безбарвна, олійста, з різким запахом рідина. Стійка лише при т-рі нижче — 90° С або у розведених водних розчинах (менш ніж у 5%-них), де майже повністю дисоційована. Практичне значення мають лише похідні Р. к., напр. *роданіди*, а також складні ефіри, що їх використовують як *інсектициди* та *фунгіциди*.

РОДАНІДИ, тіоціанати — солі *роданистоводневої кислоти* HSCN. Стійкі кристалічні речовини, більшість яких добре розчинна у воді; нерозчинні AgSCN, CuSCN, Hg(SCN)₂. Легко утворюються при кип'ятінні сірки з водними розчинами *ціанідів*. Велика кількість Р. утворюється при очищенні коксових газів. Р. амонію NH₄SCN і калію KSCN широко використовують в аналітичній хімії для утворення координатійних сполук при вилученні металів *екстрагуванням*.

РОДАРІ (Rodari) Джанні (23.X 1920, Оменья — квітень 1980) — італ. письменник. Член Італійської компартії з 1944. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В збірках «Книга веселих віршів» (1951), «Вірші в небі й на землі» (1960) тощо, повісті «Пригоди Чіполліно» (1951), «Казках по телефону» (1962) та ін. у про-

Кури породи род-айлана.

стій і яскравій, доступній для дітей формі виражав важливий соціальний і політичний зміст італійської сучасності.

Тв.: У кр. перекл.— Малим і старим про Італію й Рим. К., 1956; Підорож Блакитної Стріли. К., 1959; Якого кольору ремесла. К., 1960; Пригоди Цибуліно. К., 1961; Планета Новорічних Ялинок. «Всесвіт», 1965, № 10; Торт у небі. К., 1973; Роз. перекл.— Здравствуйте, діти! М., 1955; Поїзда и города. М., 1955; Все-мирний хоровод. М., 1962; Сказки. Л., 1969; Грамматика фантазии. Введені в искусство придумування історій. М., 1978.

Літ.: Брандис Е. От Эзопа до Джани Родари. М., 1980.

Д. С. Наливайко.

РОДБЕРТУС-ЯГЕЦОВ (Rodbertus-Jagetzow) Карл Йоганн (12.VIII 1805, Грайфсвальд — 6.XII 1875, Ягецов) — нім. економіст, один з основоположників концепції «державного соціалізму», виразник інтересів обуржуазеного прусського дворянства. Освіту здобув у Геттінгенському та Берлінському ун-тах. Виступав за розв'язання соціальних проблем шляхом реформ, за зміщення соціально-екон. становища юнкерства і увічнення привілейованих класів. На Р.-Я. сильний вплив мало вчення Д. Рікардо. Для Р.-Я. характерне некритичне запозичення бурж. трактувань екон. категорій. Він не розумів сусп. природи власності, зміщував *споживну вартість* з *міновою вартістю*, не розумів також природи абстрактної праці, що створює вартість, і не міг дати наук. пояснення механізму утворення *додаткової вартості*. Периодичні кризи надвиробництва пояснювали недостатнім споживанням трудящих. Погляди Р.-Я. мали помітний вплив на розвиток бурж. і дрібнобурж. концепції соціалізму.

РОДЕН (Rodin) Рене Франсуа Огюст (12.XI 1840, Париж — 17.XI 1917, Медон, поблизу Парижа) — франц. скульптор. В 1854—57 навчався в Парижі у Школі малювання і математики у Ж. Б. Карпо, 1864 — в Музеї природничої історії у А. Л. Барі. В 1864—71 працював у майстерні А. Кар'є-Беллеза. Вже першими творами (*Людина зі зламаним носом*, 1864; *Бронзовий вік* і *Людина, що йде*, обидва — 1877; *Іоанн Хреститель*, 1879) Р. виступив проти академізму, надаючи створеним образам життєвих рис, розкриваючи глибину емоційного стану моделі. Цього скульптор досягав новаторськими зображеннями засобами — експресією композиції й ліпління, контрастами світла і тіні, що зближувало його з імпресіоністами (див. *Імпресіонізм*). З 1880 по 1917 Р. працював над оформленням вхідних дверей паризького музею декоративних мистецтв, які він зробив у вигляді багатофігурної композиції *«Брама пекла»* на теми *«Божественної комедії»* Данте. Одночасно з цією роботою Р. виконав багато станкових скульптур, в яких використав, зокрема, фігури і образи цієї горельєфної композиції, що стали самостійними творами (*«Три тіні»*, 1880; *«Єва»*, 1881; *«Поцілунок»*, 1886; *«Мислитель»*, 1888). Протягом 1884—88 Р. працював над мону-

ментальним пам'ятником *«Громадяни міста Кале»*, в якому відтворив геройчу самопожертву шести громадян м. Кале заради життя мешканців усього міста. Широко відомий Р. і портретами (скульптора Ж. Далу, 1883; мадам Руссель, 1888; Б. Шоу, 1906; В. А. Моцарта, 1910, та ін.), пам'ятниками (К. Лоррену, 1889; В. Гюго, 1886—1900; О. Бальзаку, 1893—97), а також аллегоричними й символічними творами (*«Думка»*, 1886; *«Вічний кумир»*, 1889; *«Вічна весна»*, 1894). Скульптурам Р. притаманні величність і глибина ідейних задумів, пристрасний драматизм образів, досконалість пластичних засобів.

Р. був видатним рисувальником і офортістом. Мистецтво Р. вплинуло на творчість скульпторів багатьох країн світу. У Р. навчалися рад. скульптори Г. Голубкіна, І. Шадр, Я. Ніколадзе, В. Домогацький, Л. Шервуд, укр. скульпторка Л. Блох та ін. Твори Р. (варіанти його скульптур) зберігаються в Музеї Р. у Парижі, а також у багатьох музеях світу, зокрема в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337, а також до ст. *Імпресіонізм*, т. 4, с. 363.

Літ.: Вейс Д. Огюст Роден. Пер. с англ. М., 1969; Рильке Р.-М. Ворпсведе. — Огюст Роден. Письма. Стихи. Пер. с нем. М., 1971. Л.П. Логвинська.

РОДЕНБАХ (Rodenbach) Жорж (16.VII 1855, Турн — 25.XII 1898, Париж) — бельг. письменник. Один з визначних представників символізму в бельг. л-рі. Писав франц. мовою. Належав до літ. групи *«Молода Бельгія»*. З 1887 жив у Парижі. Поетичні збірки *«Чиста юність»* (1886), *«Царство мовчання»* (1891), *«Замкнуті життя»* (1896), *«Відбліски рідного неба»* (1898) та ін. пройняті настроями смутку, самотності, релігійно-містичними мотивами. Комплексом декадентських умонастроїв позначені й романи *«Мертвий Брюгге»* (1892) і *«Звонар»* (1897), зб. оповідань *«Прядка туманів»* (вид. 1901) тощо.

Д. С. Наливайко.

РОДЕНБЕРГ (Rodenberg) Ганс (н. 2.X 1895, Люббеке, Північний Рейн-Вестфалія, тепер ФРН) — політ. і культурно-громад. діяч НДР, перекладач, Герой Праці НДР (1960), член Нім. Академії мистецтв у Берліні. Член Соціал-демократичної Единої партії Німеччини. З 1954 — член ЦК СЄПН. З 1932 перебував у СРСР. У 1948 повернувся на батьківщину. В 1952—58 — гол. директор кіностудії худож. фільмів ДЕФА, з 1958 — професор вищої кінематографічної школи. Член Держ. Ради НДР. Перекладач творів Т. Шевченка (23 твори, серед яких — поеми *«Варнак»*, *«Марина»*, *«Сліпий»*; увійшли до двотомного *«Кобзаря»* нім. мовою, виданого 1951 в Москві).

Я. М. Погребенчик.

РОДЕНЬ — давньоруське місто, що згадується в літописі під 980. Див. *Княжа гора*.

РОДЗЕВИЧ Сергій Іванович [16 (28).VIII 1888, м. Лодзь, тепер ПНР — 29.I 1942] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1913), викладав у цьому ун-ті. Одна з перших

праць Р. присвячена розглядові творчості І. Тургенєва. Автор наук. праць з історії укр. л-ри: *«Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка»* (1927), *«Романтизм і реалізм в ранніх творах Шевченка»* (1939). Виступав проти вульгарного соціологізму в оцінці творчості О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, за вироблення марксистсько-ленінської методології в літературознавстві. Р. належить багато передмов до видань творів світової класики в укр. перекладах (У. Шекспіра, Д. Дідро, Вольтера), а також оглядів зарубіж. л-ри (статті про Р. Ролана, А. Франса, Л. Арагона).

РОДЗІН Микола Іванович (28.III 1924, с. Новоселівка, тепер Харківської обл. — 2.III 1978, Дніпропетровськ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1972). У 1955 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у В. Мироненка та Й. Даїца. Твори: серії — *«Індустриальні мотиви»* (1955), *«Каховська ГЕС»* (1956—57), *«Комсомольські будови Дніпропетровщини»* (1959), *«Мій край»* (1966—67); *«Партизанська землянка»* (1968), триптих *«Врятування Севастопольської панорами»* (1967—70), *«Заводська симфонія»* (1971), *«Сталеві шеренги»* (1974). Іл. с. 421.

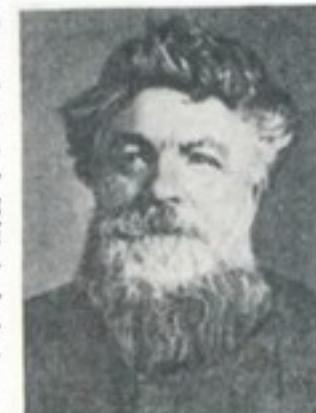
РОДЗЯНКИ — укр. поміщицький рід, що походить з козацької старшини. У 18 — на поч. 20 ст. Р. володіли значними маєтностями в Полтав. і Катеринославській губерніях. Василь Р. (р. н. невід. — п. 1734) — хорольський сотник. Іван Васильович Р. (р. н. невід. — п. 1751) — гадяцький полковник. Збагатився насильственным закріпаченням селян і захопленням козац. і рангових земель. Аркадій Гаврилович Р. (бл. 1793—1846) — укр. поміщик. Писав вірші. Був знайомий з Т. Г. Шевченком. Платон Гаврилович Р. (н. 1802 — р. см. невід.) — укр. поміщик, предводитель дворянства в Хорольському пов. Знайомий Т. Г. Шевченка.

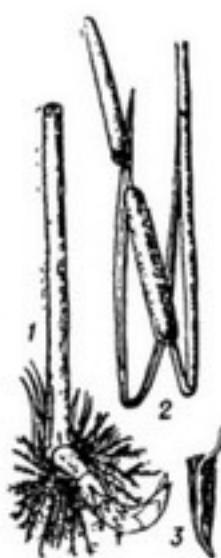
Михайло Володимирович Р. (1859—1924) — великий поміщик, один з лідерів партії *октябрістів*, монархіст. Підтримував гнобительську політику самодержавства щодо неруських національностей Рос. імперії, зокрема укр. народу. Під час громадянської війни 1918—20 був у контрреволюції. добровольчій армії. Емігрував за кордон.

РОДЗЯНКО Андрій Платонович [3 (15).XII 1839, с. Платонівка, тепер у складі с. Пузикове Глобинського р-ну Полтав. обл. — р. см. невід.] — укр. піаніст. У 1861 закінчив Київ. ун-т. Навчався гри на фортепіано у чес. піаніста Костлера, 1860 удосконалював майстерність у Ф. Ліста у Веймарі. Концертав у Києві, Москві, Петербурзі. Мистецтво Р. високо цінували О. Серов і О. Даргомижський. У кін. 60-х рр. Р. повернувся на Україну.

Літ.: Серов А. Три последние вечера Русского музыкального общества. В кн.: Серов А. Критические статьи, т. 3. СПБ, 1895.

РОДИ — складний фізіологічний процес, що завершує *вагітність*, те саме, що *й пологи*.

Rogoz вузьколистий:
1 — нижня частина
рослини;
2 — суцвіття;
3 — маточкова квітка.

Rоговик польовий.
Надземна частина
квітучої рослини.

Rогохвости. Сирекс синій. Самка і личинка.

РОДИ у сільськогосподарських тварин — завершуючий *вагітність тварин* фізіологічний процес виведення з організму матері зрілого плода, плодових вод і оболонок через родові шляхи. У різних видів тварин Р. мають свою назву: у корів — отелення, кобил — жеребіння, свиней — опорос, овець — ягніння і окіт, собак — щеніння, у кролів — окріл. Перед родами вагітних тварин переводять у родильне відділення або окремі станки. Р. у тварин відбуваються переважно вночі або рано вранці. У родовому процесі розрізняють 3 періоди: підготовчий, народження плода і виділення посліду. Підготовчий період триває від 2—12 годин до 2 днів. В цей час розкривається шийка матки і змінюється положення плода. Тварина втрачає спокій, часто виділяє сечу. Період народження плода триває: у кобил — 15—30 хв, корів — від 20 хв до 4 і більше год, свиней — 2—6 год і більше, овець і кіз — 5—30 хв, кролиць — 15—30 хв, у сук — від 10 хв до 12 год. При багатоплідній вагітності інтервал між народженням двох плодів коливається від 15 хв до 15 год. Період виділення посліду триває: у кобил — 30 хв, корів — 6—8 год, овець — до 3 год. У свиней послід виділяється з кожним плодом або після народження всіх поросят, у собак і кішок — з кожним плодом. За розміщенням плода щодо просвіту таза у тварин визначають положення, передлежання, позицію і членорозміщення плода. Акушерську допомогу тваринам подають лише при тяжких або ненормальних родах; коли плід не виводиться, то вдаються до хірургіч. втручання. В перші дні після Р. тваринам дають невелику кількість легкоперетравних кормів, потім поступово переводять на повний раціон, що відповідає їх живій масі і продуктивності.

Lіт.: Андрієвський В. Я., Смирнов І. В. Ветеринарне акушерство, гінекологія і штучне осіменення. К., 1978; Студенцов А. П. [та ін.]. Ветеринарное акушерство и гинекология. М., 1980.

С. Нагорний.

РОДИМКИ, родимі плями, невус — обмежені зміни шкіри природженого характеру. Виникають в ембріональному періоді життя, дитячому і юнацькому віці, рідше у дорослих і людей похилого віку. Пігментні Р.— бурувато-чорного кольору, часто підносяться над рівнем шкіри, іноді можуть перетворюватись на злойкісні пухлини (*меланоми*). Судинні Р.— рожеві або червоно-багрові, різноманітної форми; виникають здебільшого на обличчі, потилиці, слизових оболонках; утворюються з кровоносних (гемангиом) або лімфатичних (лімфангиом) судин. Лікування: електроагуляція, кріотерапія, променева терапія, хірургічне.

РОДИМЦЕВ Олександр Ілліч [23.II (8.III) 1905, с. Шарлик, тепер райцентр Оренб. обл.— 13.IV 1977, Москва] — рад. військ. лікар, генерал-полковник (1961), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1945). Член КПРС з 1929. В Рад. Армії з 1927. В 1936—37 — учасник нац.-революц. війни ісп. на-

роду. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир бригади, дивізії і корпусу брав участь у боях на Пд.-Зх., Донському, Сталінградському, Степовому, 2-му та 1-му Українських фронтах. Очолена Р. 5-а повітряно-десантна бригада відзначилася в оборонних боях під Києвом, а 13-а гвард. дивізія — в боях за Сталінград. Після війни Р.— на командних посадах у Рад. Армії. З 1966—військ. консультант в апараті М-ва оборони СРСР. Автор спогадів «Люди легендарного подвигу» (1964), «За місто-герой Київ» (1964), «Під небом Іспанії» (1968), «Гвардійці стояли насмерть» (вид. 2 — 1974), «Твої, Вітчизно, сини» (1974). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоно-го Пропора, іншими орденами, медалями.

«РОДИНА», Радянське товариство по культурних зв'язках з співвітчизниками за кордоном, Товариство «Родина» — союзно-республіканська громадська організація, створена 1975 в Москві на базі Комітету по культурних зв'язках з співвітчизниками за кордоном (діяв з 1963). Здійснює контакти і культурні зв'язки з співвітчизниками, які проживають за кордоном, та їхніми прогресивними організаціями, що виступають за дружбу і співробітництво з рад. народом, сприяє їхньому ознайомленню з історією, культурою та життям народів СРСР, з миролюбною зовн. політикою Рад. д-ви Керівні органи — Всесоюзна конференція (скликається 1 раз на 5 років), Рада та Президія т-ва. Т-во видає щотижневу газ. «Голос Родини» і щомісячний журнал «Отчизна».

Г. В. Горшков.

РОДИНА в біології — систематична категорія, що об'єднує близько споріднені роди рослин чи тварин, які мають спільне походження. Так, роди горох, квасоля, сочевиця і багато ін. становлять Р. бобових; роди собака, лисиця, песець та ін. об'єднано в Р. собачих. Кількість родів, що входять до складу різних Р., дуже коливається (від одного до кількох сотень). Великі Р. іноді поділяють на підродини. Споріднені Р. в свою чергу об'єднують у ряди тварин або порядки рослин.

РОДИНСЬKE — місто Донецьк. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді. Розташоване за 8 км від Красноармійська. Виникло 1950 в зв'язку з будівництвом шахт. З 1962 — місто. В Р.— 2 шахти, збагачувальна ф-ка. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв та музична школа, лікарня. Палац культури.

РОДІЙ (*Rhodium*; від грец. ρόδον — троянда), Rh — хім. елемент VIII групи *періодичної системи елементів* Д. I. Менделєєва, ат. н. 45, ат. м. 102, 9055; належить до платинових металів. Природний Р. складається з стабільного ізотопу ^{103}Rh , штучно одержані радіоактивні ізотопи з масовими числами від 96 до 110. Відкрив 1803 англ. хімік У. Волластон (1766—1828), досліджуючи самородну платину. Р.— дуже рідкісний і

розсіяний елемент, вміст його у земній корі $1 \cdot 10^{-7}\%$. У природі трапляється разом з платиною та ін. платиновими металами. Р.— сріблясто-блакитний метал, твердий і тугоплавкий; густ. (т-ра 20°C) 12410 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 1963° С; $t_{\text{кпп}}$ 3700° С. Хімічно стійкий, нерозчинний у к-тах і лугах. Легко утворює координаційні сполуки. Одержані Р. в осн. з напівпродуктів *афінажу* платини. Р. застосовують для гальванічних покриттів з високою відбивною здатністю (*прожекторів*, *рефлекторів* тощо), а також у сплавах з платиною (*каталізатори*, *термопари*, хім. посуд тощо). Сплави Р. з платиною, паладієм та ін. металами використовують у ювелірній промисловості.

РОДІН Микола Олексійович (н. 11.XI 1919, с. Жарки, тепер Бежецького р-ну Калінін. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. В 1946—52 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. Касіяна, О. Пащенка та І. Плешицького. Твори: серії офортів «З життя і діяльності М. І. Калініна» (1953—57), «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1962—64), «Шляхами війни» (1964—80), «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року» (1963—67), «Ми — радянські люди» (1968—81), «Петро Запорожець — соратник Леніна» (1971), «Фелікс Дзержинський» (1977).

Lіт.: Микола Родін. Жовтнева сюїта. К., 1971.

РОДІН Петро Родіонович (н. 17.VI 1922, с. Крюки, тепер Покровського р-ну Влад. обл.) — укр. рад. вчений у галузі обробки металів, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1945) Моск. авіац. технологічний ін-т. В 1950—63 викладав в Одеському політех. ін-ті, 1963—78 — нач. Управління н.-д. робіт М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1978 — зав. кафедрою Київ. політех. ін-ту. Осн. праці — в галузі обробки металів різанням, заг. методів розрахунку і проектування металорізальних інструментів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Пропора, ін. орденами, медалями.

РОДІБЛА (*Rhodiola*) — рід багаторічних дводомних рослин родини товстолистих. Стебла прямостоячі прості з черговими, сидячими листками. Кореневище багатоголове, дерев'янисте, усаджене лусковидними буруватими листочками. Квітки одностатеві, дводомні, жовті, рожеві, червоні, в щитковидних суцвіттях. Плід — листянка. Бл. 50 видів (за ін. джерелами — 80), пошир. у помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 23 види, з них в УРСР — один: Р. рожева, або золотий корінь (*Rh. rosea*); трапляється в Карпатах на альпійських луках, в тріщинках скель, біля джерел. Лікарська, медоносна і декоративна рослина. Кореневища і корені Р. рожевої містять глікозиди, тандири, лактони, органічні кислоти, летку олію, вітаміни С і РР. За лікувальною дією рослина подібна до *женевеня*. Іл. с. 422.

А. П. Лебеда.

РОДІБНОВ Володимир Михайлович [16 (28).X 1878, Москва — 7.II 1954, там же] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Дрезденський політехнічний ін-т (1901) і Моск. вище тех. училище (1906). Професор Моск. хіміко-технологічного ін-ту та ін. вищих училищ закладів Москви (з 1920); наук. консультант багатьох вузів і з-дів. Дослідження Р. стосуються хімії алкалоїдів, барвників, запашних речовин, вітамінів тощо. Розробив загальні методи синтезу β-аміно-кислот, дослідив властивості і петретворення цих сполук. Брав активну участь у створенні й розвитку аніліно-фарбової і фарм. пром-сті, а також виробн. синтетичних запашних речовин. З 1946 — віце-президент, з 1950 — президент Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. I. Менделєєва. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1946, 1949, 1950.

РОДІБНОВ Петро Володимирович [н. 9 (21).IX 1896, с. Бесідка, тепер Ставищенського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. фармаколог, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Закінчив Катеринославський (тепер Дніпропетровський) мед. ін-т (1925). У 1928—39 — співробітник Київ. мед. ін-ту; 1932—41 і 1945—55 — зав. кафедрою Київ. стоматологічн. ін-ту; професор (з 1947). В 1941—45 — зав. лабораторією Всесоюзн. ін-ту патології та терапії інтоксикацій; 1934—41 і з 1944 працював в н.-д. установах УРСР. Праці Р. присвячені питанням загальної фармакології та токсикології, а також фармакології хіміотерапевтичних протиракових сполук — хлоретиламінів і етиленамінів.

РОДІБНОВ Сергій Петрович [26.IX (8.X) 1898, Сергіївський посад, тепер м. Загорськ Моск. обл. — 2.V 1961, Київ] — укр. рад. геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1919. Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1929). У 1931—35 — зав. кафедрою Криворізького гірничорудного ін-ту. В 1935—38 — нач. н.-д. сектора Укр. геол. управління у Києві (тепер трест «Півнукр-геологія»). З 1938 працював в Інституті геологічних наук АН УРСР. У 1945—52 — зав. кафедрою Київ. ун-ту (за сумісництвом). Наук. праці — з питань петрографії Українського щита і проблем розміщення залізорудних формаций докембрію УРСР. Нагороджений орденами Червоної Зірки і Трудового Червоного Прапора, медалями.

РОДОВИК (*Sanguisorba*) — рід рослин родини розоцвітих. Багаторічні трави і зрідка півкущі і чагарники з непарноперистими листками. Квітки червонуваті, зібрани в щільні головчасті суцвіття. Плід горішковидний. Бл. 30 видів, поширені у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — до 12 видів, з них в УРСР — один: Р. лікарський (*S. officinalis*) заввишки до 1 м; росте по заплавних луках, лучних степах, узліссях, берегах річок. Його кореневище містить дубильні речовини, ефірну олію, крохмаль, щавлевокислий кальцій та ін. Застосовується в медицині

при проносах, внутрішніх кровотечах тощо. Деякі види розводять як декоративні. Іл. с. 426.

РОДОВІД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН — записи про батьків і дальших предків тварини, на підставі яких встановлюють її походження. Провадиться за певною формою для всіх с.-г. тварин. В Р. с. т. зазначають кличку тварини, номер *племінної книги* або інвентарний номер, дату і місце народження, породність, продуктивність і проміри тварини, а також найважливіші дані про предків. Р. с. т. бувають текстові та структурні, що викреслюються у вигляді фігур. Найпоширеніші вертикальні Р. с. т. у вигляді таблиць, де потомство розміщують вгорі, а предків у 3—4 рядки внизу; чоловіче потомство записують праворуч, а жіноче — ліворуч. В СРСР у кожному плем. г-ві за проваджено заводські книги, в яких записують родовід, дані про продуктивність та ін. якості тварин, необхідні для ведення *племінної роботи*.

РОДОВІДНЕ ДЕРЕВО, філогенетичне дерево — деревовидне зображення філогенетичних (споріднених) зв'язків у будь-якій природній групі організмів або в межах всього органічного світу (див. *Походження життя на Землі*). Походженняожної групи і зв'язок її з іншими позначаються місцем відходження даної «гілки» від спільного «ствбура» або більшої «гілки». Великі таксони (*типи, класи, ряди, родини та ін.*) розташовують близче до основи «ствбура». Кінцеві «пагони» Р. д. позначають категорії нижчого рангу — *роди, іноді види*. Споріднені відношення між різними групами організмів часто дуже складні, і тому плоске зображення Р. д. дедалі частіше замінюють просторовим.

РОДОДЕНДРОН (*Rhododendron*) — рід вічнозелених, рідше листопадних рослин родини вересових. Кущі, іноді невеликі дерева з шкірястими простими видовжено-яйцевидними або видовжено-ланцетними листками. Квітки чималі, поодинокі або зібрани в зонтиковидне суцвіття. Плід — багатонасінна коробочка. Понад 400 видів, поширені переважно в Пн. півкулі; ростуть здебільшого в горах. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — один: Р. східнокарпатський, або Р. Коці (*R. kotschyi*), — кущик до 50 см заввишки з пурпурово-фіолетовими квітками; утворює зарости на скелястих схилах субальпійської і альпійської смуг (до 2000 м над р. м.). Багато видів Р. вирощують як декоративні. Листки Р. містять таніди, дубильні речовини, глікозиди. До роду Р. часто відносять рід *азалія*. Іл. с. 426.

РОДОНІТ (від грец. *ρόδον* — троянда) — мінерал класу силікатів, групи піроксенойдів ($Mg, Ca_5 [Si_5O_{15}]$). Сингонія триклінна. Густ. 3,40—3,73. Твердість 5,5—6,5. Колір рожевий, бурувато-червоний, малиновий. Бліск скляний. У Рад. Союзі родовища Р. є в РРФСР (на Уралі), на Україні (в Карпатах); за кордоном — в Іспанії, Швеції, США, Мексіці.

Р. одержують і штучно. Використовують як *виробне каміння*, облицьовувальний матеріал; продукти вивітрювання Р. — як *марганцеву руду*.

РОДОПИ — гірський масив на Балканському п-ові, в Болгарії та частково в Греції. Довж. 240 км, вис. до 2191 м (г. Голям-Перелік). Родовища поліметалевих руд, міді. Багато мінеральних джерел. На схилах (до вис. 700 м) — плантації тютюну, виноградники, вище — листяні й хвойні ліси, субальп. луки. Р. — курортний і туристський район.

РОДОПСИН, зоровий пігмент — складний білок (ліпопротеїд), який є сполученням білка опсину з альдегідним похідним *ретинолу* (вітаміну A₁). Мол. маса Р. ссавців 28 000—35 000. Міститься у чутливих зорових *рецепторах* — *паличках*, які сконцентровані в периферичній частині *сітківки*. Р. відіграє роль фотохімічного сенсибілізатора: чим яскравіше освітлення, тим більше розпадається Р., знижуючи чутливість ока, а у темряві при наявності ретинолу відбувається регенерація Р., внаслідок чого підвищується чутливість сітківки до сприймання світла малої інтенсивності.

РОДОС — острів в Егейському м., найбільший з групи островів *Споради Південні*. Належить Греції. Площа 1404 км². Нас. понад 70 тис. чол. Поверхня погорбована, на Зх. — гори заввишки до 1215 м (г. Атавірос). Клімат середземноморський. Ландшафти типу *маківіс*, ліси з сосни, кипариса, дуба. Плантації зернових, винограду, олив, цитрусових, мигдалю. Рибальство. Гол. місто і порт — Родос. Р. — один з центрів *егейської культури*. У 8—7 ст. до н. е. міста Р. брали участь у колонізації Сіцилії, Пн. Африки та ін. територій. Під час *греко-перських воєн* Р. захопила Персія; згодом ввійшла до *Делоського союзу*. В 408—405 до н. е. міста Р. було об'єднано в *единий поліс*. За античних часів Р. був розвинутою рабовласницькою л-вою на чолі з торг.-ремісничою і землевласницькою олігархією. В 44 н. е. Р. завойовані Римом. У 4—13 ст. належав *Візантії*, в 14 ст. захоплений духовно-лицарським орденом *іоаннітів*, у 16 ст. — *Османською імперією*. В 1912—47 — володіння Італії. За мирним договором з Італією (1947) перейшов до Греції. З кін. 5 ст. до н. е. містобудування на острові здійснювалося за принципом регулярного планування. За часів середньовіччя на Р. споруджено візант. храми (11—15 ст.), церкви і госпіталь лицарів ордену *іоаннітів* (15 ст.), тур. мечеті й лазні (16 ст.). У 15—16 ст. навколо м. Родос було зведені масивні мури з воротами. У 3—1 ст. до н. е. на Р. сформувалася родоська школа скульптури — статуя *«Ніка Самофракійська»* (кін. 4 ст. до н. е., Лувр, Париж) і статуя Геліоса (т. з. Колос родоський, 285 до н. е., не зберігся), композиція *«Фарнезький бик»* Аполлонія і Тавріска (рим. копія, Нац. музей, Неаполь), *«Лаокоон»* Агесандра, Полідора та Атенодора (бл. 50 до н. е., Музей Піо-Клементіно, Ва-

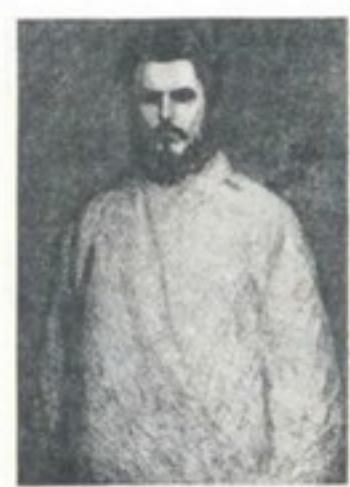
О. І. Родимцев.

В. М. Родіонов.

М. І. Родзів. Учасник врятування Севастопольської панорами в роки Великої Вітчизняної війни С. І. Аннапольський. Вугіль. 1974.

М. О. Родін. Петро Запорожець — соратник В. І. Леніна. Офорт. 1971.

РОДОХРОЗИТ

Родос. Так званий майстер Марсія. Ваза (пеліка) «Пелей і Фетіда». 340—330 до н. е.

Родіола рожева.
Загальний вигляд
рослини.

Родовик лікарський.
Нижня і верхня частини рослини та квітка.

тікан, Рим). Збереглися пам'ятки родоської розписної кераміки часів античності і середньовіччя. **РОДОХРОЗІЙ** (від грец. ῥόδον — троянда і χρῶσις — колір), марганцевий шпат — мінерал класу карбонатів. Mn [CO₃]. Сингонія тригональна. Густ. 3,7. Твердість 3,5—4. Колір білий, рожевий, червоний, коричневий. Бліск скляний. У Рад. Союзі родовища Р. відомі в РРФСР (Урал), на Кавказі (див. Чіатурський марганцевий басейн), на Україні в межах Никопольського марганцевого басейну; за кордоном — у США, Франції. Р. одержують і штучно. Важлива марганцева руда.

РОД-ТАУН — адм. ц. Віргінських островів (володіння Великобританії). Розташований на о. Тортола в Карабському м. Бл. 3,5 тис. ж. (1980). Харчосмакова пром-сть (зокрема, виробн. рому). Кустарні промисли.

РОДЮЧІСТЬ ГРУНТУ — властивість ґрунту безперервно задовольняти потреби рослин протягом усього їх життя одночасно у воді, повітрі, теплі, елементах зольної поживи і зв'язаному азоті. Родючість є найважливішою якістю ознакою ґрунту, якою він істотно відрізняється від материнської породи. Розрізняють потенціальну (природну) і ефективну, або економічну, Р. г. Потенціальна Р. г. виникає і розвивається в процесі ґрунтоутворення (див. Грунтоутворювальний процес). Завдяки життєдіяльності макро- і мікроорганізмів у верхніх шарах ґрунту нагромаджуються у вигляді органіч. речовини (див. Органічна речовина ґрунту) необхідні для рослин поживні елементи, зокрема азот, якого не було в материнській породі. При цьому змінюються склад і властивості ґрунту, його водний, повітряний, тепловий і поживний режими. З використанням ґрунту в с. г. потенціальна Р. г., що забезпечувала існування природної рослинності, переходить в ефективну, або економічну, родючість. Ефективна Р. г. залежить не тільки від природних, а й від соціально-економічних умов, що визначають характер розвитку науки і техніки. Застосування добрив, правильного обробітку ґрунту, с.-г. меліорації дає можливість перетворювати на високородючі навіть ті ґрунти, які в природному стані визнаються непридатними для с.-г. використання (заболочені і засолені землі, бідні піски тощо). Прогресивною агробіологічною науковою і передовою практикою доведено, що людина здатна постійно підвищувати Р. г., і це спростовує бурж. теорії, пов'язані з т. з. законом спадної родючості ґрунту (див. «Спадної родючості ґрунту закон»).

Літ.: Костичев П. А. Почвоведение. М.—Л., 1940; Соколовський О. Н. Курс сільськогосподарського ґрунтознавства. К., 1954; Проблемы плодородия почв Української СРР. Труды Українського НІІ почвоведения, т. 4. Х., 1959; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980.

РОЕ — те саме, що й швидкість осідання еритроцитів — ШОЕ.

РОЖА (Alcea) — рід багаторічних

шених рослин родини мальвових. Стебло прямостояче, просте або розгалужене, 30—250 см заввишки. Листки черешкові пальчастолопатеві. Квітки — поодинокі, правильні, зібрани в китицю. Плід розпадається на численні сім'янки. Бл. 60 видів, поширені у країнах Середземномор'я. В СРСР — 34 види, з них в УРСР — 4: Р. зморшкувата (*A. rugosa*), Р. Гельдрайха (*A. heldreichii*), Р. бліда (*A. pallida*) і Р. рожева (*A. rosea*), ростуть переважно у Пд. Лісостепу та Степу. Р. рожева поширені як декоративна багаторічна рослина. Використовують для окремих куртин, сіють вздовж доріг, огорож. Іл. с. 424. *Л. М. Яременко.*

РОЖАЛІН Кузьма Федорович (1740, с. Вовківці, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 1795, Москва) — укр. лікар. Навчався в Київ. академії (1751—58), Петерб. мед. школі (1758—60), Лейденському і Берлінському ун-тах (1761—65). Після захисту дисертації, темою якої було вивчення цинги, виклав фізіологію і фармакологію в госпітальних школах Петербурга. Під час рос.-турецької війни (1769—74) очолював Єлизаветградський госпіталь. Керував боротьбою з епідемією чуми в Єлизаветграді, Новомиргороді та Харкові (1771—75). В 1776 призначений лікарем Новорос. губ. Був у дружніх стосунках з Й. В. Гете.

М. К. Бородій.

РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Валерій Ілліч (н. 13.II 1939, Ленінград) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1976), полковник-інженер. Член КПРС з 1961. Закінчив (1961) Вище військово-морське інженерне училище ім. Ф. Е. Дзержинського. В загоні космонавтів — з 1965. Разом з В. Д. Зудовим як бортінженер здійснив (14—16.X 1976) політ на космічному кораблі «Союз-23».

РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Всеволод Олександрович [29.III (10.IV) 1895, Царське Село, тепер м. Пушкін — 31.VIII 1977, Ленінград] — рос. рад. поет. Учасник 1-ї світової 1914—18 і громадянської 1918—20 воєн. Друкувався почав 1910. Перша зб.—«Гімназичні роки» (1914). Збірки поезій «Велика Ведмедиця» (1926), «Гранітний сад» (1929), «Земне серце» (1933), «Вікно в сад» (1939) присвячені соціалістич. будівництву, Ленінграду — місту революції, діячам рос. культури. Писав вірші про будівників Дніпрогесу. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. Автор мемуар. книги «Сторінки життя» (1962), де згадує про перебування на Україні, зустрічі з укр. письменниками; праця про О. Пушкіна, оперних лібретто. Ряд віршів присвятив Т. Шевченкові. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранное. т. 1—2. Л., 1974; В созвездии Пушкина. М., 1972; Город на Неве. Л., 1978. М. Ф. Гетьманачець.

РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Всеволод Петрович (н. 2.VII 1918, Полтава) — укр. рад. хімік, засл. діяч науки УРСР (з 1945). Закінчив Харків. технологічний ін-т (1904). Працював у Київ. ун-ті під керівництвом С. М. Реформатського (з 1904); 1916—18 — в Москві в лабораторії І. І. Остромисленського (1880—1939), де вперше одержав еbonit.

КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Навчався в Харків. (1936—39) та Київ. (1939—41) консерваторіях. З 1945 — гол. диригент та зав. муз. частиною Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Твори: балет «Свято врожаю» (1947); п'ять муз. комедій, зокрема «За двома зайцями» (1954) і «Жайворонки» (1977); музика — вокально-симфонічна (кантата пам'яті М. В. Гоголя, 1952; кантата, присвячена В. І. Леніну, 1970), для оркестру (концерт для скрипки з оркестром, 1947), камерна (струнний квартет пам'яті Т. Г. Шевченка, 1965), до театр. вистав («Петербурзька осінь» О. Ільченка, «Пророк» І. Кочерги). Нагороджений орденом «Знак Пощани», медалями.

РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Геннадій Миколайович (н. 4.V 1931, Москва) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1954 закінчив Моск. консерваторію (з 1976 — професор). В 1951—60 — диригент, 1965—70 — гол. диригент Великого театру СРСР. У 1961—74 — гол. диригент і худож. керівник Великого симф. оркестру Все-союзного радіо і телебачення, з 1974 — гол. диригент Моск. муз. камерного театру. Серед вистав за участю Р.—балети «Лускунчик» П. Чайковського, «Весна священна» І. Стратінського, «Спартак» А. Хачатуряна; опери «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (всі — Великий театр СРСР), «Ніс» Д. Шостаковича (Моск. муз. камерний театр). В симф. репертуарі Р. поряд з класикою широко представлена твори рад. та сучас. зх.-європ. композиторів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

Тв.: Дирижерская аппликатура. Л., 1974; Мысли о музыке. М., 1975.

В. С. Мурза.

РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Дмитро Сергійович [26.III (7.IV) 1876, Петербург—25.VI 1940, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив (1900) Петербург. ун-т. З 1903 працював у Петерб. ун-ті (з 1916 — професор). У 1918—32 — директор Державного оптичного ін-ту, створеного за його ініціативою. Осн. праці Р. присвячені аномальній дисперсії, будові атома і теорії мікроскопа. Значний внесок зробив у теорію і систематику атомних спектрів. Перший висунув ідею про магн. природу спектральних дублетів і триплетів. Дослідженнями Р. з теорії мікроскопа доведено важливу роль інтерференції світла при утворенні зображення в мікроскопі. Р. брав активну участь в організації оптичної пром-сті в СРСР, створив школу фізиків-оптиків.

РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Микола Миколайович [22.III (4.IV) 1878, Москва — 2.II 1952, Донецьк] — укр. рад. хімік, засл. діяч науки УРСР (з 1945). Закінчив Харків. технологічний ін-т (1904). Працював у Київ. ун-ті під керівництвом С. М. Реформатського (з 1904); 1916—18 — в Москві в лабораторії І. І. Остромисленського (1880—1939), де вперше одержав еbonit.

Професор Донецьк. гірничого технікуму (з 1922) і хім. ін-ту (1933—50; реорганізований 1936 в Донецьк. індустриальний ін-т). Праці присвячені органічній хімії і методіці викладання хімії.

Г. В. Малеев. **РОЖДЕСТВЕНСКИЙ** Роберт Іванович (н. 20.VI 1932, с. Косиха, тепер райцентр Алтайського краю) — рос. рад. поет. Друкувався почав 1950. Перша кн. — «Прапори весни» (1955). Збірки віршів («Ровеснику», 1962; «Син Віри», 1966; «За двадцять років», 1973; «Все починається з любові», 1977; «Розмова про пісню», 1979; «Семидесяті», 1980, та ін.); поеми «Моя любов», 1955; «Лист у тридцяте століття», 1963; «Присвята», 1969, та ін., публіцистичні нариси, літ.-критичні статті. На слова поеми «Реквієм» (1961) Д. Кабалевський написав музику. Автор текстів пісень («Мир», «Стань таким», «Невідкриті острови» та ін.). За книгу віршів «Голос міста» (1978) і поему «Двісті десять кроків» (1978) удостоєний 1979 Держ. премії СРСР. Перекладач творів Д. Павличка. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; Укр. перекл.—Поезії. К., 1976. **I. M. Давидова.**

РОЖЕВЕ ДЕРЕВО — деревина тропічних і субтропічних дерев рожевого або рожево-червоного кольору, іноді з запахом троянди. Р. д. використовують для виготовлення коштовних меблів, муз. інструментів, художніх токарних виробів тощо. Джерелом Р. д. є *Physocalymma scaberrimum* із род. плакунових (зустрічається в Пд. Америці), *Pterocarpus erinaceus* із род. бобових (в Африці), *Dalbergia latifolia* із род. бобових (у Пд.-Сх. Азії), *Dysoxylum fraserianum* із род. мелієвих (в Австралії).

РОЖЕВИЙ ЛИШАЙ (*pityriasis rosea*), пітириаз — захворювання з групи інфекційних еритем (збудник не виявлений, можливо, вірусної етіології). Здебільшого починається з появи на тілі однієї великої рожево-червоної плями круглої або овальної форми (т. з. материнської плями), яка лущиться. Через кілька днів з'являються висипання, що складаються з невеликих рожевих плям (іноді супроводиться заг. нездужанням і незначним підвищеннем т-ри). Спостерігається здебільшого навесні та восени. Лікування: при нездужанні і наявності т-ри — сульфамідні препарати, антибіотики, антигістамінні препарати, вітаміни тощо, зовнішньо індинферентні пудри, бовтанки; автогемотерапія тощо.

РОЖЕВИЙ ШПАК (*Pastor*) — рід птахів род. шпакових ряду горобцеподібних. Один вид — рожевий шпак (*P. roseus*), поширений в Пд.-Сх. Європі та Пд.-Зх. Азії. Довж. тіла 21—24 см, маса 65—80 г. Оперення голови, шиї, крил і хвоста чорне з металічним бліском; спини, боків, грудей та черева — рожеве; на голові — чубок. В УРСР зустрічається гол. чин. у пд.-сх. районах степової зони. Гніздиться колоніями на скелях, в норах по крутах та ярах,

зрідка у будівлях. Кладку з 4—7 яєць на початку червня насиджують самець і самка 15 днів. Р. ш. живиться комахами, зокрема знищуючи сарану і прямокрилих.

Л. О. Бабенко.

РОЖЕСТВЕНСЬКИЙ Борис Миколайович [2 (14).XII 1874, м. Перм, тепер Пермської обл. РРФСР — 11.I 1943, Харків] — укр. рад. вчений в галузі агрономії, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). В 1897 закінчив Новоалександровський ін-т с. г. і лісівництва (тепер м. Пулави, ПНР). Працював на Іванівській дослідній станції (1902—07), в Українському н.-д. інституті землеробства (у Харкові) і Харків. с.-г. ін-ті (1931—41). З 1934 — професор. В 1910—1912 організував Харківську обласну с.-г. дослідну станцію (тепер Український н.-д. ін-т рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва), якою керував протягом 18 років. Проводив дослідження (з питань обробітку ґрунту, застосування добрив, технології вирощування с.-г. культур), спрямовані на уdosконалення системи землеробства, методики дослідної справи.

П. О. Дмитренко.

РОЖИЩЕ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Стирі (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 13 тис. ж. (1982). Вперше згадується в документах 1377. Переївала під владою Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Р. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1919 Р. окупувала бурж.-поміщицька Польща. В 1922 в селищі виник підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р. — с.-щє міськ. типу. У Р. — «Рожищеферммаш», залізобетонних виробів, консервний, сироробний і хлібний з-ди, спорт. виробів і меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум, Заг.-осв., музична й спорт. школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 4 клуби, 3 б-ки, історико-краєзнавчий музей.

РОЖИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 44,7 тис. чол. (1982). У районі — 67 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Рожище. Поверхня Р. р. — слабохвиляста рів-

нина. Поклади глин і пісків. Річки: Стохід (на пн.-зх. межі району) та Стир з прит. Конопелькою (бас. Прип'яті). Озера: Тристенське, Ворончинське, Крижівське, Вишнівське. Ґрунти сірі опідзолені, дерново-підзолисті та дерново-лугові. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, осика) займають 4,9 тис. га. Найбільші пром. підприємства: рожищенські «Рожищеферммаш», консервний, залізобетонних виробів і сироробний заводи, меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Рожище). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні картоплі, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 71,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,3 тис. га, сіножаті — 11,6 тис. га, луки і пасовища — 13,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, льон, картопля. Вирощують також хміль. У Р. р. — 25 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Рожище і Переспа. Автомоб. шляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км. У районі — зоовет. технікум, 50 заг.-осв., музична і спорт. школи; 62 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 42 клуби, 55 кіноустановок, 44 б-ки; музей — релігій та атеїзму (с. Пожарки), історико-краєзнавчий (Рожище). Архіт. пам'ятки: Петропавлівська церква (1629) в с. Іванівці, Стефанівська церква (1788, дерев'яна) у с. Пожарках, Успенська церква (1816) у с. Соколі, Михайлівська церква (1661, дерев'яна) у с. Щурині. У с. Романові Р. р. народився польський поет В. Висоцький. У районі видається газ. «Світло Жовтня» (з 1945).

О. П. Малярчук.

РОЖКОВ Микола Олександрович [24.X (5.XI) 1868, Верхогутур'є, тепер місто Свердл. обл. — 2.II 1927, Москва] — рос. історик і політ. діяч. Закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту (1890). З 1898 — приват-доцент цього ун-ту. В 1905 став членом РСДРП, примкнув до більшовиків. Делегат V з'їзду РСДРП (1907), обраний до ЦК партії. В 1907—08 — член Рос. бюро ЦК РСДРП. Переїхав на засланні (з 1910), примкнув до меншовиків-ліквідаторів. У 1917 — в партії меншовиків (як представник цієї партії у травні — липні 1917 входив до Тимчасового уряду), 1922 порвав з ними, засудивши їхню політ. лінію. Працював у вузах і наук. установах Ленінграда і Москви. З 1922 — професор. Істор.-соціологічні погляди Р. еклектичні. Праці з історії с. г., держ. апарату 16—17 ст., розвитку капіталізму в Росії. Автор «Російської історії в порівняльно-історичному висвітленні» (т. 1—12, 1918—26). Твори Р. містять значний фактичний матеріал.

РОЖНЯТІВ — селище міського типу Івано-Франківськ. обл. УРСР, райцентр. Розташований у Прикарпатті, поблизу р. Ломниці (прит. Дністра), за 7 км від залізнич. ст. Рожнятів. 3,5 тис. ж. (1982). Відомий з 12 ст. З кін. 14 ст. Р. підпав під владу шляхет. Польщі. З 1785 Р. — місто. З 1928 у Р. діяла орг-ція «Сельроб», з 1931 —

В. І. Рождественський.

Г. М. Рождественский.

Д. С. Рождественский.

Рожевий шпак.

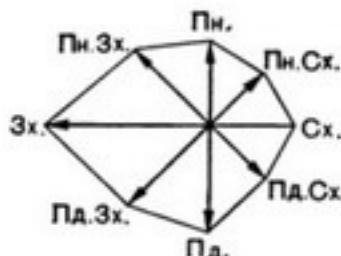
**РОЖНЯТИВСЬКИЙ
РАЙОН**

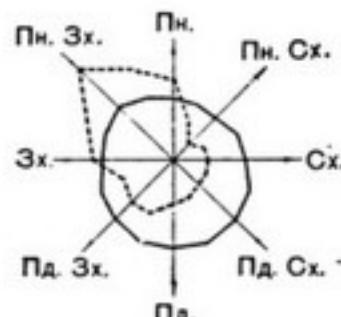
М. Н. Розанов.

Рожа. Верхівка квіту-
чої рослини.

Роза вітру.

Роза течій:
— поширення течії;
— модуль швидкості
течії.

підпільний осередок КПЗУ, з 1934 — комсомольська орг-ція. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р.— с-ще міськ. типу. У Р.— філіал Тисменницького меблевого об'єднання, хлібокомбінат, комбікормовий з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к, музей атеїзму. Архіт. пам'ятка — замок (поч. 15 ст.).

РОЖНЯТИВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,3 тис. км². Нас. 69,7 тис. чол. (1982). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 22 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — смт Рожнятів. Пн. частина лежить у межах Передкарпатської височини, пд. (більша) — у межах Карпат Українських. Корисні копалини: нафта, природний газ. Річки: Ломниця з прит. Чечва, Дуба (усі — бас. Дністра). Грунти дерново-підзолисті глейові та бурі. Ліси (сосна, смерека, ялиця, бук) займають 83,3 тис. га. У межах району — держ. заказник Турова Дача, заказно-мисливське г-во з форельним розплідником. Найбільші пром. підприємства: лісокомбінат «Осмолода», брошнівський лісокомбінат та експериментальний з-д «Лісодеревмаш». Верхньострутинський металовиробів та Перегінський сокоекстрактний заводи. Тер. району проходить траса газопроводу «Союз». Комбінат побутового обслуговування (Рожнятів). Спеціалізація с. г.— вирощування льону, картоплі, пшениці, жита, ячменю, коромових та овочевих культур, виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. у гід. 1981 становила 25,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 10,1 тис. га. У Р. р.— 9 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Рожнятів. Майже всі автомоб. шляхи (330 км) з твердим покриттям. У районі — профес.-тех. уч.-ше (смт Брошнів-Осада), 42 заг.-осв. та 2 муз. школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Ясень» (с. Ясень). 41 клубна установа, 2 кінотеатри, 57 кіноустановок, 50 б-к; музей: атеїзму (Рожнятів) та краєзнавчий (с. Ценява). У с. Креховичах Р. р. народився польсь. поет А. Бельовський, у с. Ясені — укр. поет І. М. Вагилевич, у с. Берлогах — укр. бібліограф І. О. Левицький. У районі видається газ. «Нові горизонти» (з 1945).

М. П. Пригородський.

РОЗА (Rosa) — рід рослин родини розових. Бл. 400 видів. Природне пошир.— в Пн. півкулі. В СРСР— 63 дикоростучі види. На Україні дикорослі Р. називають *шипшинами*, а культурні — *трояндами*.

РОЗА ВІТРІВ — графічне зображення повторюваності напрямів і сили вітру в даному пункті за певний період (рік, місяць, сезон тощо). Для побудови Р. в. (див. мал.) від центра діаграми у вибраному масштабі по 8 або 16 румбах відкладають вектори, величини яких пропорційні повторюваності вітру даного напряму або значенням швидкості вітру. Кінці від-

різків можуть бути з'єднані прямыми лініями. Для характеристики режиму вітрів певної території складають карти Р. в. Дані Р. в. враховують, зокрема, при плануванні населених пунктів, розміщенні промислових підприємств тощо.

«РОЗА И КРЕСТ» — перший на Україні експериментальний театр-студія. Відкрита в лютому 1919 в Києві. Студія мала об'єднати ліві течії тогчасного мистецтва на Україні. Режисер — К. Марджанішвілі. Готовала вистави за творами А. Луначарського, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра, Лопе де Вега. Студія припинила існування в серпні 1919 після захоплення Києва денікінцями.

РОЗА ТЕЧІЙ — графічне зображення повторюваності напрямів і швидкостей морських течій за певний період у даному місці. Для побудови Р. т. (див. мал.) від центра діаграми у вибраному масштабі по 8 або 16 румбах відкладають вектори, пропорційні повторюваності напрямів або величині швидкості течій. Р. т. мають велике значення при гідрографічних дослідженнях, для судноплавства тощо.

В. О. Іванов.

РОЗАНОВ Володимир Миколайович [3 (15).XII 1872, Москва — 16.X 1934, там же] — рос. рад. хірург, Герой Праці (1923). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1896). У 1910 організував і очолив хірургіч. відділення в Солдатенковській лікарні в Москві (тепер лікарня ім. С. П. Боткіна). З 1929 — зав. хірургіч. відділенням Кремлівської лікарні. Оперував (1922) В. I. Леніна: витягнув з його тіла кулі, які залишились після замаху (1918) на життя. Організатор (1927) курсів удосконалення лікарів з хірургії. З 1931 — зав. кафедрою хірургії в Центр. ін-ті удосконалення лікарів. Осн. праці Р. присвячені черевній та черепно-мозковій хірургії, операцівному лікуванню захворювань ендокринної системи і нирок; питанням ортопедії, організації охорони здоров'я. Нагороджений орденом Леніна.

РОЗАНОВ Іван Никанорович [10 (22).VIII 1874, м. Моршанськ, тепер Тамб. обл.— 22.XI 1959, Москва] — рос. рад. літературознавець, книгоиздатець. Брат М. Н. Розанова. Друкуватися почав 1900. Опублікував бл. 300 праць — книги «Російська лірика» (1914), «Пісні російських поетів» (1936), «Російські пісні XIX ст.» (1944), статті «Віршовані розміри в донекрасовській поезії і у Некрасова», «Три розділи з історії російської строфіки» та ін. Р. зібрав унікальну б-ку рос. поезії, передану після його смерті в дар Музею О. С. Пушкіна в Москві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

РОЗАНОВ Матвій Никанорович [26.XI (8.XII) 1858, Москва — 20.X 1936, там же] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1921). Брат І. Н. Розанова. Осн. праці: «Поет періоду „бурхливих прагнень“ Якоб Ленц. Його життя і твори» (1901), «Ж. Ж. Руссо і літературний рух кінця XVIII і поч. XIX ст.» (1910). Автор досліджень про зв'язки О. Пушкіна з італ. л-рою. Представник *культурно-історичної школи* в літературознавстві.

РОЗАРІЙ (лат. rosarium, від го-са — троянда) — сад або розсадник, у якому розводять троянди. Р. створюють з урахуванням характерних особливостей садово-паркової архітектури. Влаштовують Р. для демонстрування великої різноманітності найцінніших за всіма ознаками рослин роду роза. Р.— це об'ємно-просторовий комплекс, який, крім насаджень квітів і газонів, включає мережу доріжок, оглядові майданчики, водоймища, скульптурні та архітектурні комплекси. Р. може бути виконаний у регулярному або ландшафтному стилі, але найчастіше застосовують мішане планування. Центральну частину Р. займають *клумби, рабатки, розділені доріжками, периферія ж вирішується в ландшафтному стилі*. В Рад. Союзі найкращі Р. створено в Головному ботанічному саду АН СРСР (Москва) і *Ботанічному саду центральному республіканському АН УРСР (Київ)*. В Європі Р. були створені на поч. та в середині 19 ст. Перший Р.— сад троянд на Україні заснований в Києві (1735) на території теперішнього Першотравневого парку.

О. А. Ткачук.

РОЗБІЙ — за рад. кримінальним законодавством злочин, що полягає у нападі з метою заволодіння держ., громадським або особистим майном громадян, поєднаному з насильством (погрозою насильством), небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу (в УРСР — ст. 86, 142 КК УРСР). Р., на відміну від інших способів *розкрадання державного або громадського майна*, а також особистого майна громадян, посягає не тільки на майно, а й на особу, яка володіє ним або його охороняє. При Р. насильство може бути фізичним (завдання тілесних ушкоджень) і психічним (погроза вбивством, фізичним насильством, небезпечним для життя, тощо). Закон розрізняє Р. простий —

карається позбавленням волі на строк до 10 років і Р. при обтяжливих обставинах — карається позбавленням волі на строк до 15 років. Обставинами, що обтяжують відповідальність за цей злочин, є попередня змова групи осіб, вчинення Р. особливо небезпечним рецидистом, поєднання нападу з завданням тяжких тілесних ушкоджень та ін. За вчинення Р., спрямованого на заволодіння держ. або громад. майном в особливо великих розмірах, закон передбачає підвищеною відповідальністю — позбавлення волі на строк до 15 років або смертну кару. Я. П. Нагноїний.

РОЗВАДОВСЬКИЙ Вячеслав Константинович [12(24).IX 1875, Одеса — 18.I 1943, Ташкент] — укр. рад. художник і педагог. У 1890—94 навчався в Одес. худож. школі, 1894—1900 — петерб. АМ у А. Куїндзі. Малював пейзажі та жанрові картини з життя укр. селян («Над Дніпром», 1900; «Жнива», «Катерина», «Ой не світи, місяченьку...», «Гопак», «Гуцулка», 1904; «Подруги», «Млин», дві останні — 1905). Живучи на Україні, влаштовував у містах і селах пересувні худож. виставки. В 1905 заснував у Кам'янці-Подільському худож. школу з інтернатом для сел. дітей. У 1912 Р. вислано в Серед. Азію, де він прожив до кінця життя, працюючи педагогом і дослідником нар.-декоративного мистецтва. Серед творчого доробку Р. в цей період — картини «Каракулівництво», «Старий туркмен».

Літ.: Вахрамеев О. Сіяч прекрасного і доброго. «Образотворче мистецтво», 1971, № 5.

РОЗВАДОВСЬКИЙ (Rozwadowski) Зигмунд (21.I 1870, Львів — 23.VII 1950, Закопане, ПНР) — польс. живописець. Навчався в Krakів. школі красних мистецтв, 1892—93 — мюнхен. АМ. Жив у Krakів, пізніше — у Львові. Працював у галузі батального та побутового жанрів і портрета.

Твори: «Автопортрет», «Епізод битви під Ольшинкою», «Сутичка кавалеристів», усі — Львів. картина галерея; «Битва під Грюнвальдом», «Панорама старого Львова» (у співавт. з С. Яновським), обидва — у Львів. істор. музеї.

РОЗВАДОВСЬКИЙ (Rozwadowski) Ян Михал (7.XII 1867, Чарна, поблизу Тарнова — 13.III 1935, Варшава) — польс. мовознавець, член Польської академії знань (з 1903), її президент (1925—29), чл.-кор. Петерб. АН (з 1911). У 1885—89 навчався в ун-тах Krakівського та Лейпцига. Професор Krakівського ун-ту (з 1900). Автор праць з заг. індоєвроп., польс. мовознавства: «Історична фонетика польської мови» (1915; у переробленому вигляді опубл. як розділ колективної «Граматики польської мови», 1923), «Про явища й розвиток мови» (1921), «Студії над назвами слов'янських річок» (опубл. 1948) тощо. У своїх працях використовував лінгвістичні дані юкр. мови. П. Д. Тимошенко.

РОЗВАНТАЖУВАЧ, розвантажувальна машина — машина (пристрій), що розвантажує силкі, поштучні або грудкові вантажі з транспортних машин, пристрой

тощо. Механічні Р. бувають: перекидні (вагоноперекидачі, автомобілерозвантажувачі); зштовхувальні, обладнані зштовхуючими скребками; зачерпувальні, що складаються з ківшових елеваторів (або скребкових конвеєрів) і відвального стрічкового конвеєра, та вібраційні, віброплатформа яких надає коливання вантажам. Є Р. гідралічні та пневматичні. Розрізняють Р. стаціонарні і самохідні; безперервні і періодичної дії. Як Р. використовують, напр., одноківшові екскаватори, бульдозери. Р. застосовують на транспорті, у буд-ві тощо.

РОЗВЕДЕННЯ I ШТУЧНОГО ОСІМЕНІННЯ ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

Міститься на тер. дослід. г-ва «Олександровка» Бориспільського р-ну Київ. обл. Підпорядкований М-ву с. г. УРСР. Створений 1975 на базі Центр. дослід. станції штучного осіменіння с.-г. тварин і Київ. дослід. станції тваринництва «Терезино». В ін-ті (1982) 18 відділів та лабораторій, дослід. г-ва і Дніпроп. відділення. Розробляє методи поліпшення існуючих і створення нових типів порід великої рог. худоби, пристосованих до умов пром. технології, способи тривалого зберігання сперми плідників, удосконалення апаратури для штучного осіменіння; веде пошуки нових методів і орг. форм плем. роботи, основаної на оцінці та широкому використанні бугаїв-поліпшувачів. З участю співробітників ін-ту виведено нові типи м'ясної і високопродуктивні лінії молочної худоби. При ін-ті видається наук. збірник «Розведення і штучне осіменіння великої рогатої худоби». В. Ю. Недава.

РОЗВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН

1) Наука (розділ зоотехнії) про принципи і методи якісного поліпшення с.-г. тварин, удосконалення існуючих та створення нових порід і високопродуктивних користувальних стад. 2) Галузь практичної зоотехн. роботи щодо цілеспрямованого розмноження і вирощування с.-г. тварин. Наука про Р. с. т. вивчає біол. і господарсько-корисні ознаки с.-г. тварин (продуктивність, конституцію, екстер'єр, інтер'єр), їх індивідуальний розвиток, спадковість, мінливість, способи оцінки тварин за родоводом та якістю потомства, добір штучний, підбір, методи розведення, зміни ознак у процесі одомашнення тварин тощо. Розробляє теорію й практичні заходи племінної роботи щодо всіх видів с.-г. тварин і напрямів продуктивності сільськогосподарських тварин, яку оцінюють за кількістю, якістю і собівартістю одержуваної продукції. Під впливом добору і підбору, умов вирощування та використання відбувається еволюція с.-г. тварин, зменшується їхня схожість з дикими предками, а більше розвиваються господарсько-корисні властивості. Важливою умовою одержання у наступних поколіннях тварин вищих якостей, ніж у попередніх поколіннях, є цілеспрямованість плем. роботи. В удосконаленні стад і порід тварин

велике значення мають племінні книги. Мету розведення, виражену в певних, заздалегідь намічених вимогах до породи, стада або групи тварин, наз. стандратом, або заводським типом, порівняно з яким і оцінюють окремі ознаки тварин (див. Бонітування тварин). Виходячи з поставлених завдань, проводять підбір пар для парування чи штучного осіменіння. Щоб закріпити й посилити в потомстві бажані ознаки, підбирають для парування подібних тварин, а для одержання у потомстві нових якостей підбирають особин, що мають певні відмінності. Вибір відповідних режимів вирощування й використання тварин дає можливість уточнити добір і краще розвинуті ті якості, заради яких застосовується той чи ін. підбір. У зоотех. практиці користуються переважно такими методами Р. с. т.: чистопородне розведення (осн. метод), схрещування (вбирне, ввідне, відтворювальне перемінне, промислове та ін.) і гібридизація. Внаслідок застосування методів розведення і спеціалізації тварин за певними напрямами продуктивності удосконалюються існуючі та створено багато нових порід тварин, цінні якості яких поліпшуються методом розведення по лініях і родинах (див. Племінне тваринництво. Племінний завод). При розведенні по лініях у плем. г-вах застосовують споріднене парування (див. Інбридинг). У розв'язанні теоретич. і практич. проблем Р. с. т. велике значення мають генетичні методи керування спадковістю тварин для одержання потрібних людині форм. Вони використовуються для нагромадження фено- і генотипів корисних властивостей, у т. ч. і тих мутацій, які дають нові корисні ознаки. У Р. с. т. широко використовують генетико-матем. методи. Великого значення набуло виявлення та використання гетерозису як при схрещуванні, так і при застосуванні кросів (міжлінійне парування в межах породи) при чистопородному розведенні. Для контролю за походженням тварин все ширше застосовують методи імуногенетики.

Літ.: Кравченко Н. А. Розведення сільськогосподарських животних. М., 1973; Тваринництво. К., 1982.

М. А. Кравченко.

РОЗВЕРТКА — багатолезовий металорізальний інструмент для точної і чистової обробки отворів після їх попередньої обробки свердлом, зенкером або розточувальним різцем. Розрізняють Р. (мал.): циліндричні, конічні і ступінчасті; з прямими і гвинтовими зубцями; вставні (з хвостовиком) і насадні (з отвором); суцільні, розтискні та ін. Р. бувають ручні, застосовувані під час слюсарних робіт, і машинні, що їх використовують на свердлильних, револьверних, токарних та ін. верстатах.

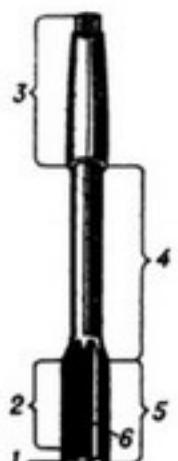
РОЗВИВАЮЧЕ НАВЧАННЯ — спрямованість принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школян: сприймання, мислення, пам'яті, уяви тощо. Спираючись на незавершенні цикли психічного

В. К. Розвадовський.
Гуцулка. 1904.

3. Розвадовський. Автопортрет. 1904. Львівська картинна галерея

Циліндрична розвертка:

- 1 — різальна частина;
- 2 — калібрувальна частина;
- 3 — хвостовик;
- 4 — шийка;
- 5 — робоча частина;
- 6 — зубець.

РОЗВИНУТЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

Рододендрон східно-карпатський. Квітуча гілка та квітка.

розвитку дитини, Р. н. формує мисливельні здібності, самостійність школярів, інтерес до навчання, а також удосконалює різні форми сприймання. У процесі оволодіння знаннями учень просувається і в своєму розвитку. Методика Р. н. передбачає інтенсивну розумову роботу учнів шляхом орг-ції *проблемного навчання*, запровадження системи пізнавальних завдань, озброєння їх прийомами пізнавальної діяльності. Правильна постановка навч.-виховної роботи сприяє заг. розвиткові школярів, а тим самим здійсненню завдань всебічного розвитку особистості. У зв'язку з перебудовою змісту і *методів навчання* в школі рад. педагогами і психологами (Г. С. Костюк, В. В. Давидов, Н. О. Менчинська, Л. В. Занкова та ін.) проведено значні дослідження в цій галузі. *О. Я. Савченко.*

РОЗВИНУТЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО, зрілий соціалізм — якісно новий, історично закономірний етап соціалізму — першої фази комуністичної *суспільно-економічної формациї*. Побудова Р. с. с. стала результатом революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувалися під керівництвом Комуністичної партії в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Р. с. с. є необхідним етапом екон., соціально-політ. і духовної зрілості соціалістичного ладу й існує протягом відносно тривалого істор. періоду, підготувавши всі необхідні передумови для безпосереднього переходу до комунізму. Наук. обґрунтування сутності зрілого соціалізму знайшло відображення в марксистсько-ленінській концепції Р. с. с., розробленій КПРС та братніми комуністичними партіями. Для Р. с. с. характерні динамічна цілісність сусп. організму, завершення перебудови всіх *суспільних відносин* на внутрішньо притаманих соціалізові колективістських засадах, комплексний характер і зростаюча гармонійність розвитку суспільства, поглиблена і всебічний розвиток *соціалістичної демократії*, зміцнення матеріальних і духовних основ *соціалістичного способу життя*. Ці найзагальніші риси зрілого соціалізму, як свідчить досвід СРСР, де Р. с. с. побудовано в 60-х рр., знаходять свою конкретизацію в економічній, соціально-політ. і духовній сферах сусп. життя. Економіка Р. с. с. в СРСР відзначається високим рівнем усунення праці і виробництва, неухильним зближенням держ. (загальнонар.) і колгоспно-кооп. форм власності, високорозвинутими продуктивними силами, утворенням *єдиного народного господарського комплексу СРСР*, який розвивається на основі органічного поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарювання. На етапі зрілого соціалізму створюються *матеріально-технічна база комунізму*, народногосподарська структура, що втілює в собі основні риси та ідеали нового суспільства, уособлює інтеграцію науки і виробництва, союз творчої думки і творчої праці. Як відзна-

чив ХХVI з'їзд КПРС, саме в галузі економіки «створюються необхідні передумови успішного руху радянського суспільства до комунізму» (Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 37). Найхарактернішими соціально-політ. рисами Р. с. с. є дальнє підвищення керівної і спрямовуючої ролі КПРС у всіх сферах сусп. життя, політ. стабільність, справжнє народовладдя, дальнє вдосконалення загальнонар. соціалістичної д-ви, національних відносин (див. *Національна політика КПРС*). В СРСР, як підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу РСР», забезпечено юрид. і фактичну рівність усіх націй і народностей, сформувалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Ця спільність ґрунтуються на нероздільноті істор. долі рад. людей, непорушному союзі робітн. класу, селянства й інтелігенції, на глибоких об'єктивних змінах як матеріального, так і духовного порядку. Вона є результатом зростаючої інтернаціоналізації госп. і всього сусп. життя, розвитку *соціалістичних націй*, між якими склалися відносини справжньої рівноправності, братерської взаємодопомоги і співробітництва, поваги і взаємної довіри. Р. с. с. наочно демонструє нерозривний взаємозв'язок розв'язту і зближення всіх націй і народностей Рад. країни з поглибленим соціалістичної демократії, яка надійно захищає соціальні й нац. інтереси і права всіх народів, створюючи разом з тим реальні можливості для ширшої і безпосередньої участі трудящих в управлінні справами д-ви і суспільства. У Р. с. с. найяскравіше розкривається загальнонар. характер *соціальної політики КПРС* і Рад. д-ви, спрямованої на максимальне задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих. На цій основі відбувається закономірний процес зближення всіх *класів суспільних і груп соціальних*, який завершується досягненням повної соціальної однорідності рад. суспільства. Духовне життя Р. с. с. характеризується дальшим розвитком і зміцненням єдиної інтернац. культури рад. народу, що вбирає в себе загальнозначиме в досягненнях і самобутніх традиціях нац. культур, значним підвищеннем рівня освіченості рад. людей, зростанням їхньої політ. свідомості та ідейної зрілості, формуванням наук. марксистсько-ленінського світогляду у широких трудящих мас. У країні створено найсприятливіші умови для всебічного і гармонійного формування людської особистості, творчої діяльності рад. людей у галузі науки і мистецтва. Соціалістична за змістом, різноманітна за своїми нац. формами, інтернаціоналістська за духом і характером рад. культура стала великою силою ідейно-морального згуртування націй і народностей СРСР. У період Р. с. с. сформувались і зміцніли такі риси рад. людини, як відданість справі комунізму, соціалістичний *інтернаціоналізм* і рад. патріотизм, трудова і громадсько-політ. активність, непримиреність до експлуатації і гноблення в будь-яких формах і проявах та до нац. і расових передсудів, солідарність з трудящими всіх країн. Глибокий аналіз характерних рис Р. с. с. в СРСР дано в матеріалах ХХIV—ХХVI з'їздів КПРС, законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*, конституціях союзних і авт. республік. Особливе значення має теор. висновок ХХVI з'їзду КПРС про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбуватиметься в істор. рамках зрілого соціалізму (див. Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). Дальше вдосконалення і розвиток зрілого соціалізму в СРСР має велике міжнар. значення, насамперед для країн світової соціалістичної співдружності. Цей процес нерозривно пов'язаний з *соціалістичною економічною інтеграцією*, з поглибленим політ., ідеологічними і культур. зв'язками з країнами соціалістич. співдружності. Псевдова Р. с. с. в СРСР знаменує важливий істор. рубіж у віковій боротьбі передового людства за революційне відродження світу. *М. Г. Кириченко.*

РОЗВИТОК — специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового (Див. *Нове і старе*), поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного. Механізм становлення нового, джерело й заг. спрямованість Р. визначаються об'єктивними законами. Наукою про заг. закономірності Р. природи, суспільства й людського мислення є матеріалістична *діалектика*, яку В. І. Ленін визначав як найбільш глибоке й всеобще вчення про розвиток (див. *Повне зібрання творів*, т. 26, с. 47—48). І либина і всебічність цього вчення полягають у розкритті діалектично суперечливої природи Р., як єдності *перервності*, *поступовості* і *стрибка*, кількісних і якісних змін. Протиставляючи діалектичну та метафізичну концепції Р., Ленін писав: «Дві основні... концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення, і розвиток як єдність протилежностей... При першій концепції рух лишається в тіні саморуху, його рухова сила, його джерело, його мотив (або це джерело переноситься на зовні — бог, суб'єкт etc.). При другій концепції головна увага спрямовується саме на пізнання джерела „само“ руху. Перша концепція мертвa, бліда, суха. Друга — життева. Тільки друга дає ключ до „саморуху“ всього сущого; тільки вона дає ключ до „стрибків“, до „перетворення в протилежність“, до „знищення старого і виникнення нового“ (там же, т. 29, с. 299). Діалектичне вчення про Р. не сумісне з метафіз. крайностями — плоским еволюціонізмом, який не визнає стрибків у Р., і т. з. теорією катасстроф, яка заперечує закономірну еволюційну підготовку стрибків. Стосовно сусп. Р. ці метафіз. крайності становлять фіlos. осно-

ву реформізму й анархізму, правоопортуністичної відмови від революц., перетворення суспільства, лівацького екстремізму. Діалектичне вчення про Р. розкриває безпідставність різних бурж. концепцій, які в кінцевому підсумку спрямовані на заперечення соціального прогресу, істор. необхідності переходу від капіталізму до соціалізму. Діалектичний принцип Р. методологічно орієнтує на наук. пізнання й практичне розв'язання об'єктивних суперечностей, на творчий пошук шляхів боротьби за прогресивний Р. людства. Див. також *Рух, Прогрес і регрес*.

М. Л. Злотина.

РОЗВИТОК організмів — 1) Індивідуальний розвиток (онтогенез), який виявляється в сукупності послідовних морфологічних, фізіол. і біохім. змін, що відбуваються в організмі з моменту його зародження і до кінця життя. Р. включає взаємопов'язані кількісні (*ріст*) і якісні (*диференціація*) перетворення. 2) Історичний розвиток (*філогенез*) організмів, їх систематичних категорій (*видів, родів, родин та ін.*), а також органічного світу загалом протягом існування життя на Землі. Індивідуальний і історичний Р. організмів взаємопов'язані між собою (див. *Біогенетичний закон*).

«РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В РОСІЇ». Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості — праця В. І. Леніна, присвячена дослідженню системи виробничих відносин Росії в останній третині 19 ст., вивченю економіки і класової структури суспільства в пореформений період. Написана 1896—99, опублікована в березні 1899 під псевдонімом Володимир Ільїн. Включена в Повне зібр. творів, т. 3. В основу дослідження В. І. Ленін поклав процес утворення внутр. ринку для великої пром-сті.

В кінці 19 ст. в Росії переважну більшість населення становило селянство. За таких умов, як твердили народники (В. П. Воронцов, Н. Ф. Даніельсон та ін.), розвиток Росії не піде по капіталістичному шляху, а тому перспективи для здійснення пролетарської соціалістичної революції нереальні. Вони намагалися довести, що реалізація додаткової вартості, вміщеної в товарі, неможлива без зовн. ринків, а в Росії без них не може розвиватись капіталізм. 1-й розділ праці В. І. Леніна присвячено критиці теор. помилок ліберальних народників (див. *Народництво*). Спираючись на Марксову теорію *відтворення*, В. І. Ленін всебічно обґрунтав висновок про те, що показником розвитку капіталізму є не зовнішній, а внутр. ринок, в основі якого лежить сусп. поділ праці, насамперед спеціалізація сусп. виробн., виникнення нових галузей, у т. ч. перетворення с. г. на товарну галузь. Він показав, що перехід від простого товарного господарства до капіталістичного здійснюється внаслідок експропріації безпосередніх виробників, що веде до утворення внутрішнього ринку предметів споживання і засобів виробництва. У 2-му розділі В. І. Ленін дав со-

ціально-екон. характеристику розвитку капіталістичного землеволодіння в Росії, показав процес диференціації селянства на різні класові групи, осн. з яких є сіль. буржуазія (клас товаровиробників у землеробстві) і сільс. пролетаріат (наймані робітники). Середнє селянство займає проміжне становище, поступово розкладаючись і поповнюючи осн. класи. «Общинне селянство — не антагоніст капіталізму, а, навпаки, найглибшай найменша основа його» (Повне зібр. тв., т. 3, с. 159). Значну роль у розвитку капіталістичного ладу відіграє торг. і позичковий капітал. У 3-му розділі, досліджуючи процес еволюції поміщицького г-ва в капіталістичн., В. І. Ленін показав особливості розвитку капіталізму в с. г. Росії. До них належать істотні пережитки кріпосництва у формі панщини, викупних платежів тощо, які гальмували розвиток капіталістичного способу виробн. Зainteresованість селянства в ліквідації поміщицького г-ва є основою його революційності.

4-й розділ присвячено вивченю особливостей розвитку різних галузей с. г., насамперед землеробства, його впливу на розширення внутр. ринку. Характерною особливістю цього процесу в с. г. є необов'язкове застосування праці найманих робітників, існування перехідних форм між сільс. буржуазією і сільс. пролетаріатом. Об'єктом дослідження 5—7-го розділів є три стадії розвитку капіталізму в пром-сті Росії: дрібне товарне виробн., капіталістична мануфактура, велика машинна індустрія. Ці стадії в Росії існували одночасно, при постійній тенденції перетворення дрібнотоварного виробн. на мануфактуру, а мануфактури на велику машинну індустрію, що незаперечно свідчило про капіталістичний розвиток пореформеної Росії. Критикуючи теор. погляди економістів-народників, В. І. Ленін зробив значний знесок у дальший розвиток теорії відтворення К. Маркса, обґрунтавши випереджаючого (переважного) зростання виробництва засобів виробництва закон.

В заключному, 8-му розділі дано глибоку характеристику ролі капіталістичного ладу в посиленні процесу усунення виробництва і праці, в зростанні продуктивних сил. В праці показано, що розвиток капіталістичного способу виробн. відбувається стрибкоподібно, шляхом постійного порушення пропорцій, серед цілого ряду нерівномірностей. Аналіз виробничих відносин у Росії в кінці 19 ст., даний В. І. Леніним, характеристика сусп. структури країни дали змогу зробити важливий висновок про робітничий клас як керівну силу бурж.-демократичної і соціалістичної революції. Осн. висновки праці В. І. Леніна «Р. к. в Р.» і тепер є теор. базою для революц. дій народів, які борються за нац. визволення, демократію і соціалізм, для вивчення сучас. соціально-екон. процесів, для критики антимарксистських теорій.

С. В. Мочерний.

РОЗВИТОК РОСЛИН — сукупність змін, які відбуваються в рос-

линних клітинах за час онтогенезу рослини. Р. р. тісно пов'язаний з ін. важливим процесом життєдіяльності рослинного організму — ростом рослини. Р. р. залежить від сезонних факторів та ґрунтово-кліматичних умов і прискорюється чи сповільнюється, що дає рослині можливість вчасно відтворювати своє потомство. Якщо умови вирощування не відповідають спадковим вимогам рослини, Р. р. затримується доти, поки не настануть ці умови. Напр., озимі культури не зацвітають, якщо не пройдуть певного періоду охолодження (див. *Яровизація*), рослини короткого дня не цвітуть в умовах цілодобового освітлення тощо. Зовнішньо видимі зміни в Р. р. наз. фазами Р. р., напр., для злакових культур це — проростання насіння, сходи, кущення, вихід у трубку, колосіння, цвітіння, формування, наливання та досягнання зерна. Див. також *Стиглість рослин*.

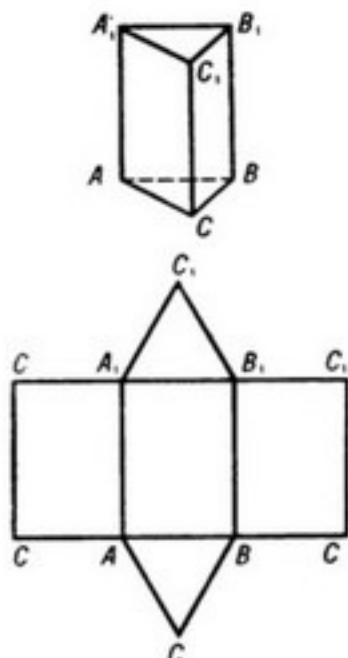
РОЗВІДКА — сукупність заходів військового командування всіх ступенів, які проводять з метою збирання, обробки і вивчення даних про воєнно-політ. обстановку в окремих країнах та коаліціях держав імовірного або діючого противника, про його збройні сили, воєнний потенціал, театр воєнних дій, склад, положення, стан, характер дій та наміри угруповань військ. Ці дані використовують для прийняття командуючим (командиром) найдоцільніших рішень щодо операції (бою) та найефективнішого застосування засобів ураження. Залежно від галузі *воєнного мистецтва*, яку забезпечує військ. Р., розрізняють стратегічну, оперативну й тактичну Р. Залежно від сфери дій, характеру розв'язуваних завдань і використовуваних сил і засобів Р. поділяють на наземну, повітряну, морську, спеціальну. В сучас. розвідці широко застосовують тех. засоби. Поряд з уdosконаленням існуючих тех. засобів Р. розробляються якісно нові (космічні, лазерні, телевізійні, тепловізійні, магнітотетричні, інфрачервоні тощо).

Літ.: Тактическая разведка. М., 1968; Симонян Р. Г., Гришин С. В. Разведка в бою. М., 1980. Є. Н. Мещеркін.

РОЗВІДНИЙ МІСТ — міст з рухомою (розвідною) прогоновою будовою для проходження суден значної висоти. Розрізняють Р. м. поворотні (прогонова будова моста може повертатися навколо вертикальної осі, мал.), вертикально-підйомні і розкривні (одно- або двокрилі), у т. ч. коромислові та відкотні. Р. м. обладнують мех. або гіdraulічними механізмами переміщення прогонової будови. світ-

Розвідний міст (поворотний)

Розгортка правильної трикутної призми.

ловою і звуковою сигналізацією, а також блокувальними пристроями. Конструкцію рухомої прогонової будови роблять полегшеною (балки або ферми із сталі чи легких сплавів). Споруджують Р. м. в разі тех. і екон. недоцільності зведення мостів з підмостовим габаритом, достатнім для пропускання великовагітних суден. Див. Р. м.— необхідність переривати рух по мосту, коли прогонову будову розведено, і неможливість проходження суден під мостом, якщо вона закрита.

Я. В. Хом'як.

РОЗВІДУВАЛЬНА АВІАЦІЯ —

1) Рід ВПС, призначений для ведення повітряної розвідки за допомогою літаків-розвідників і вертолітів. Осн. завдання Р. а.: виявлення засобів ядерного нападу ворога, визначення місця знаходження його військ, авіації, ВМФ, засобів ППО, спостереження за діяльністю тилу, ведення радіолокаційної і радіаційної розвідки та ін. Р. а. сформувалася під час 1-ї світової війни. Сучас. Р. а. оснащена радіоелектронним та ін. устаткуванням, має великі швидкість і дальність польоту. В наш час поряд з пілотуваннями застосовують безпілотні літаки-розвідники. 2) У цивільній авіації літаки-розвідники проводять розвідку риби у морі, пересування криги в Арктиці та ін.

РОЗВІЮВАННЯ — процес перенесення й перевідкладання вітром пухких уламкових гірських порід (пісків, глин, алевритів, лесів). Найчастіше Р. відбувається в пустелях, меншою мірою — у місцях поширення не закріплених рослинностю пісків — у занавісах областях (див. Зандри) та на борових терасах. Див. також Видування.

РОЗВ'ЯЗКА — в літературно-художньому творі заключна частина сюжету. У розв'язці завершуються розвиток дії, основний конфлікт твору, боротьба й зіткнення дійових осіб.

РОЗГАЛЬМОВУВАННЯ — усунення внутрішнього гальмування в корі головного мозку внаслідок дії збудження. Якщо подіти на тварину стороннім незвичним для неї подразником, то він викликає збудження, яке поширяється по корі головного мозку, захоплює загальмовані в даний час ділянки кори і послаблює або зовсім усуває гальмівний процес. Р. може спостерігатися і в ін. відділах центральної нервової системи.

РОЗГОРТКА в геометрії — одне з геометрических понять. Р. кривої є відрізок прямої, довжина якого дорівнює довжині цієї кривої. Відшукання цього відрізу наз. спрямленням кривої. Іноді під Р. кривої розуміють її еволовенту (див. Еволюта і еволовента). Р. многогранника наз. сукупність многокутників, що його утворюють, з вказаним правилом склеювання (ототожнення) їх сторін і вершин (мал.). Поняття Р. застосовують також до кривих поверхонь. Напр., Р. прямого колового конуса є сектор круга, радіус якого дорівнює твірній, а кут при вершині (в радіанах)

дорівнює частці від ділення довжини кола основи на твірну конуса.

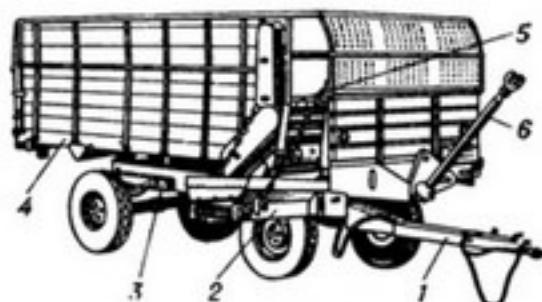
РОЗГОРТКА в часі — відображення змінної у часі фізичної або ін. величини, яка характеризує певний процес. у вигляді умовного зображення — сукупності відповідно зсунутих (розгорнутих) у просторі елементів; спосіб одержання інформації про перебіг спостережуваного процесу. За напрямом зсуву елементів зображення розрізняють Р. прямолінійну, кільцеву, спіральну, радіальну, растрову та ін. Вона буває безперервна, якщо після одного циклу розгортання починається другий, і ждуча, коли кожний цикл розгортання настає тільки після надходження спец. сигналу. Р. дає змогу візуально спостерігати зміни у часі електр. напруги, струму або перетвореніх на них ін. величин на екрані електроннопроменевого осцилографа або на світлочутливому матеріалі світлопроменевого осцилографа, одержувати інформацію про перебіг швидкоплинних процесів (див. Розгортка оптична). До Р. вдається у радіолокації, визначаючи координати віддалених об'єктів на екрані індикаторів радіолокаційних станцій, у телебаченні (див. Телевізійна розгортка). Фототелеграфії тощо.

Я. В. Зирін.

РОЗГОРТКА ОПТИЧНА — відображення перебігу швидкоплинного процесу (електричного розряду в газах, ударної хвилі тощо) безперервним взаємним переміщенням його оптичного зображення (або частини зображення) і носія візуальної інформації (переважно світлочутливого матеріалу), на якому фіксуються різні за часом стадії процесу. Розрізняють Р. о. механічну, оптико-механічну й електронно-оптичну. За мех. способом Р. о. повз нерухоме оптичне зображення процесу переміщують фотоплівку, закріплена, напр., на швидкообертовому барабані. Оптико-мех. способ Р. о. полягає у переміщенні оптичного зображення процесу по фотоплівці за допомогою обертових дзеркал (звичайно дзеркальних многогранників). Для електронно-оптичної Р. о. використовують електронно-оптичні перетворювачі, де електронні пучки, що переносять інформацію про оптичне зображення процесу з фотокатода на люмінесцентний екран приладу, відхиляються магн. або електр. полем. Р. о. застосовують у швидкісних фотoreєстраторах, де зображення досліджуваного процесу проекціюється об'єктивом на непрозору заслінку з вузькою щілиною, а та частина зображення, яка пройшла через щілину, за допомогою ін. об'єктива фіксується на фотоплівці, що переміщується перпендикулярно до осі щілини (щілинна розгортка). Крім того, Р. о. використовують у високошвидкісних фотокамерах з дисекцією (поділом) зображення процесу на вузькі смуги, що реєструються на рухомій фотоплівці, в растрових швидкісних фотокамерах тощо. Р. о.— осн. засіб надшивідкісного наукового фото- і кінознімання.

Я. В. Зирін.

РОЗДАВАЧ КОРМІВ — машина чи обладнання для роздавання кормів тваринам при їх годівлі. Р. к., що їх використовують на тваринницьких та птахівничих фермах, поділяють на дві групи: стаціонарні та пересувні. З стаціонарних Р. к. для великої рогатої худоби в СРСР, у т. ч. на Україні, найпоширеніший транспортер-роздавач ТВК-80Б (див. Кормотранспортери). З пересувних Р. к. у г-вах широ-

Роздавач кормів КТУ-10:
1 — причіп; 2 — вивантажувальний транспортер; 3 — рама; 4 — кузов; 5 — бітери; 6 — карданий привод.

ко застосовують транспортний пристрій-роздавач КТУ-10 (мал.). Це двовісний ходовий візок на чотирьох пневматичних колесах. Він на ходу завантажує годівниці подрібненими грубими і соковитими кормами в молочно-товарних фермах, відгодівельних пунктах. КТУ-10 використовують також на завантаженні силосних ям і при роздачі кормів в літніх таборах, на вигульних майданчиках. Агрегатують з тракторами «Беларусь».

С. О. Карпенко.

РОЗДІЛЕННЯ ЦЕРКОВІВ, схизма — офіційне розділення християнської церкви на католицьку і православну, що відбулося 1054. Початок Р. ц. було покладено під час поділу Римської імперії в кін. 4 — на поч. 5 ст. і створення в зв'язку з цим поряд з Римом реліг. центру в Константинополі. Боротьба між папами римськими і константинопольськими патріархами за панування в церкві завершилася Р. ц. Див. також Християнство, Католицизм, Православ'я.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ — додаткові графічні знаки, які служать для членування тексту відповідно до синтаксичних, смислових, інтернаційних та ін. його особливостей. У сучас. рос., укр. та ін. писемностях, що базуються на слов'янському кириличному, а також на лат. графічні основах, і в сучасних грец., араб., єврейській, інд. та деяких ін. писемностях вживається єдина система пунктуаційних знаків. Р. з. позначають різну міру змістової завершеності уривків тексту (крапка, крапка з комою, кома); емоційно-смислові нюанси уривків тексту (знаки оклику й питання, три крапки); інтернаційно-смислові відтінки частин тексту (тире, двокрапка); логічне виділення слова чи уривка тексту (лапки, дужки). Особливий Р. з.— дефіс виконує роль знака переносу або з'єднання частин слова, а навскісна риска — знака скорочення. Функцію Р. з. виконують також пробіл, що вказує на межу між словами, та абзац. Система Р. з. європ. мов веде початок відalexandrijskих траматик 2—1-го ст. до н. е., а

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

.	крапка
,	кома
:	крапка з комою
:	двоноякі
-	тире
()	дужки
[]	знак питання
?	знак оклику
!	знак емоції
" "	лапки
« »	крапки
...	три крапки

близького до сучас. вигляду на-
була наприкінці 15 ст. у виданнях
А. Мануція. У давньорус. рукопи-
сах найуживанишим Р. з. була
крапка (або комбінація крапок).
Система Р. з. удосконалувалась у
процесі розвитку літ. мови, усклад-
нювалася з розвитком книгодруку-
вання. Її впорядкуванню сприяло
запровадження в Росії (1708) гра-
данського шрифту. Сукупність
правил уживання Р. з. наз. *пунк-
туацією*.

Літ.: Булаховський Л. А. Україн-
ська пунктуація. К.—Львів, 1947;
Іванова В. Ф. История и принципы
русской пунктуации. Л., 1962

Н. А. Москаленко.

РОЗДОЛЬНА — місто Одес. обл.
УРСР, райцентр. Залізнич. вузол.
Виникла в зв'язку з будівництвом
1863—65 залізничної лінії Одеса —
Балта. Рад. владу встановлено в
кінці січня 1918. З 1957 Р.— місто.
У місті — заводи ковальсько-пре-
сового устаткування, молочний,
хлібний, виноробний; елеватор,
міжколг. буд. орг-ція, райсіль-
госптехніка, райсільгоспхімія, ком-
бінат побутового обслуговування.
Тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична
школи, лікарня, 2 будинки куль-
тури, 2 клуби, 5 бібліотек.

РОЗДОЛЬНА ЗДАТНІСТЬ, раз-
дільна сила — здатність систем,
приладів та фотоматеріалів роз-
різняти (відтворювати) дуже близь-
кі у просторі, у часі або за фіз.
властивостями об'єкти чи процеси:
кількісна міра цієї здатності.

1) Р. з. оптичних систем —
здатність оптичних систем давати
раздільне зображення двох близь-
ких точок предмета. Внаслідок
дифракції світла будь-яка оптична
система зображає самосвітну точку
у вигляді світлої плями, оточеної
поперемінно темними та світли-
ми кільцями. За умовою Дж. У.
Релея дві дифракційні плями, що
відповідають зображенням двох
точок однакової яскравості, можна
розділити, якщо світлий центр од-
нієї з них збігається з серединою
першого темного кільця другої.
Р. з. оптичної системи визнача-
ється найменшою лінійною або
кутовою віддаллю між точками
предмета, починаючи з якої зо-
ображення цих точок зливаються.
Р. з. мікроскопа $R = 0,61\lambda/A$,
де A — числовий апертурний об'єктив,
 λ — довжина хвилі світла; Р. з. (кутова) в секундах зорових
 труб становить $R = 120/D$, де
 D — діаметр входної зіниці систе-
ми в мм. 2) Р. з. спектральних
приладів — здатність цих приладів відтворювати дві
спектральні лінії з близькими дов-
жинами хвиль λ_1 і λ_2 як дві роз-
дільні лінії. За критерієм Релея
такі лінії розділяються, якщо від-
 даль між максимумами їхніх ін-
тенсивностей $d\lambda = \lambda_2 - \lambda_1$, не
менша за ширину цих ліній. Р. з.
спектральних приладів характери-
зується величиною $R = \lambda_1/d\lambda$.
Р. з. дифракційної рештки та
інтерферометра $R = kN$, де k —
порядок інтерференції, N — числовий
інтерферуючих променів. 3) Р. з.
фотоматеріалу — властивість матеріалу роздільно відто-
рювати у фотозображені дрібні
суміжні деталі об'єкта. Зумовлю-
ється ступенем дисперсності світ-

лочутливих компонентів фотоша-
ру, залежить від контрасту оптичного зображення, спектрального складу оптичного випромінювання, часу освітлювання (видержки), умов проявлювання тощо. Визначається макс. кількістю паралельних ліній, що їх розрізняють під мікроскопом на 1 мм фотозображення штрихової міри (у більшості фотоматеріалів 70—300 мм^{-1}).

С. П. Парняков
(системи і прилади).

РОЗДОЛЬНЕ ЗБИРАННЯ зер-
нових культур — спосіб двофаз-
ного збирання зрожаю з виділен-
ням основної продукції за два ета-
пи. Спочатку скошують жниварка-
ми хлібну масу у валки в фазі
воскової стигlosti. Потім, коли
достигне зерно і підсохнуть валки,
їх обмолочують зернозбиральними
комбайнами з підбирачами. До-
цільність роздільного збирання в
тому, що за цього способу косови-
чию хлібів починають заздалегідь,
коли зерно ще кологе, тобто знач-
но раніше, ніж при прямому ком-
байнуванні. В результаті скорочу-
ються втрати зрожаю, підвищує-
ться якість зерна, зменшуються
їого вологість і засміченість.

М. Д. Галенко.

РОЗДОЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙОН —
у центр. частині Одес. обл. УРСР.
Утворений 1923. Площа 1,4 тис.
 km^2 . Нас. 58,3 тис. чол. (1982).
У районі — 87 населених пунктів,
підпорядкованих міській, селищ-
ній і 15 сільським. Радам нар. депута-
тів. Центр — м. Роздільна. На
Пд. Зх. Р. р. омивається Кучур-
ганським лиманом, на Пд. Сх.—
Хаджибейським лиманом. Лежить
у межах Причорноморської низо-
вiny. Корисні копалини: ракуш-
няк, глина, пісок. Найбільша річ-
ка — Кучурган. Грунти чорнозем-
ні. Розташований у степовій зоні.
Основні пром. підприємства: раз-
дільнянські ковальсько-пресового
устаткування, виноробний, мо-
лочний заводи. Комбінат побутово-
го обслуговування (Роздільна),
7 будинків побуту. Осн. спеціа-
лізація с. г. — землеробство зер-
нового (з розвинутим садівницт-
вом та виноградарством), тварин-
ництво м'ясо-мол. напрямів. Пло-
ща с.-г. угідь 1981 становила 113,8
тис. га, в т. ч. орні землі — 86,8
тис. га, сади і виноградники — 6,6
тис. га. Осн. культури: озима пше-
ніця, цукр. буряки, соя, конопель, овочеві.
В тваринництві розвинуті
скотарство, свинарство, вівчарство,
птахівництво. В Р. р. — 14 колгос-
пів, 9 радгоспів, племінний птах-
завод, об'єднання по птахівництву,
райсільгосптехніка, райсільгоспхі-
мія. Залізничний вузол Роздільна,
залізничні ст. Єреміївка, Кучур-
ган, Карпове. Автомоб. шляхів —
269 км, у т. ч. з твердим покрит-
тям — 247 км.

У районі — тех. (Роздільна) та
2 сільськ. профес.-тех. (смт Лимансь-
ке та с.-ще Степове) уч-ща, 40 заг.-
осв., 2 муз. і спортивна школи;
47 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень.
42 будинки культури і клуби,
44 кіноустановки, 50 б-к, музей
історії с. Новоукраїнки. У Р. р.
видається газ. «Вперед» (з 1931).

М. Н. Качуренко.

РОЗДОЛЬСЬКА Марія Степанів-
на (н. 14.1 1924, с. Перегримка Яс-
ловського повіту Жешувського воє-
водства, тепер ПНР) — новатор
с.-г. виробництва, Герой Соціалі-
стичної Праці (1966). Член КПРС
з 1969. Ветеран колгоспу ім. Сте-
пана Мельничука Коломийського
р-ну Івано-Франківського об'єднання
«Колос», швейна ф-ка Дрогобиць-
кого об'єднання «Зоря», Миколаївський
комбікормовий з-д, лісниче
підприємство. 2 загальноосвітні шко-
ли, дільниця Миколаївської лі-
карні, Будинок культури, кінотеатр,
6 бібліотек; санаторій. Нагороджена
орденом Леніна, ін. орденами, медалями. М. С. Федик.

РОЗДОЛ — селище міського типу
Миколаївського р-ну Львів. обл.
УРСР. Розташований на березі
Дністра, за 11 км від залізнич.
ст. Миколаїв-Дністровський. 5,0
тис. ж. (1982). У Р.— пивоварний
з-д Львів. виробничого об'єднання
«Колос», швейна ф-ка Дрогобиць-
кого об'єднання «Зоря», Миколаївський
комбікормовий з-д, лісниче
підприємство. 2 загальноосвітні шко-
ли, дільниця Миколаївської лі-
карні, Будинок культури, кінотеатр.
Вперше згадується в писемних
джерелах 1569; селище міського
типу — з 1940.

РОЗДОЛЬНЕ — селище міського
типу Крим. обл. УРСР, райцентр.
Розташоване за 7 км від узбережжя
Каркінітської зат. Чорного м. та
за 43 км від залізнич. ст. Война.
7,2 тис. ж. (1982). Засн. на поч.
60-х рр. 19 ст. переселенцями з
Німеччини. Мало назуви Ак-Шеїх.
Рад. владу встановлено в серед-
січня 1918. В 1944 село Ак-Шеїх
перейменовано на Р. З 1960 Р.—
селіще міськ. типу. У селищі —
маслоробний, хлібний та комбікор-
мовий з-д, міжколг. буд. орг-ція,
лісомеліоративна станція, райсіль-
госптехніка, райсільгоспхімія, ком-
бінат побутового обслуговування.
2 заг.-осв., музична та спортивна
школи, лікарня, поліклініка, Бу-
динок культури, кінотеатр, 2 біб-
ліотеки.

РОЗДОЛЬНЕНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ —
багатошарове поселення на
правому березі р. Кальміуса біля
с. Роздольного Старобешівського
р-ну Донецького обл. Досліджувалося
1965—67. Виявлено п'ять куль-
турних шарів. Нижній, що датується
неолітом, включає мікролі-
тичні крем'яні знаряддя й уламки
глиняного посуду, типового для
дніпродонецької культури. В другому
шарі, що належить до мідно-
го віку, знайдено гостродонний
посуд, крем'яні ножі, наконечники
стріл. Цей шар відноситься до
пам'яток нижньомихайлівського
типу (див. *Михайлівське поселен-*

М. С. Роздільська.

РОЗДОЛЬНЕНСЬКИЙ РАЙОН

ня). Третій шар належить до раннього періоду ямної культури і містить горщики яйцеподібної форми, прикрашені відбитками шнура й гребінця. Четвертий шар, в якому виявлено залишки кам'яних жител, горщики переважно видовжених біконічних форм, оздоблені пружком чи прокресленими лініями, кам'яні сокири-молоти, бронзовий ніж, належить до багатоваликої кераміки культури. У верхньому шарі знайдено переважно посуд салтівської культури 8—9 ст.

Літ.: Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус. В кн.: «Археологія», т. 23. К., 1970.

О. Г. Шапошникова.

РОЗДОЛЬНЕНСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Крим. обл. УРСР. До складу району входять Лебедячі острови. Утворений 1935. Площа 1,2 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1982). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Роздольне. На Пн. Зх. район омивається водами Каркінітської зат. Чорного м. Поверхня рівнинна. Поклади чепешників. На тер. району — оз. Бакальське. Грунти в основному каштанові, є також чорноземні. Лежить у степової зоні. В межах району — філіал Кримського заповідно-мисливського господарства та частина Каркінітського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства — роздольненські хлібний і маслоробний та Новоселівський виноробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Роздольне), З будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, озимий ячмінь, рис, кукурудза, сорго) і тех. (гол. чин. соянишник, льону-кудряшу) культур; тваринництво — на виробництві м'яса і молока (скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво). Виноградарство і садівництво. Розвивається кролівництво та конярство. Площа с.-г. угідь 1981 становила 123,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 82,2 тис. га. Зрошуються 20,4 тис. га (Роздольненський канал — відгалуження Північно-Кримського канала імені Комсомолу України). У Р. р. — 7 колгоспів, 6 радгоспів, міжгосп. підприємство по виробн. тваринницької продукції, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — сільськ. профес.-техн. уч-ще (смт Новоселівське), 22 заг.-осв., 2 муз., мистецтв та спортивна школи; 30 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 25 б-к, краєзнавчий музей (с. Славне). У Р. р. видається газ. «Авангард» (з 1933).

А. О. Омесов

РОЗДОЛЬСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СІРКА» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство по вилученню сірки з сірковмісної руди. Розташоване в м. Новому Роздолі Львів. обл. Буд-во почалося 1956. Першу технологічну чергу введено в дію 1959, другу — 1964.

Сировинною базою є Роздольське та Подорожненське родовища самородної сірки, які входять до складу групи родовищ Передкарпатського сірконосного басейну. До складу об'єднання входять: рудники, цехи подрібнення, збагачувальна ф-ка, сіркоплавильні, очищення, фунгісидів, сірчанокислотний цехи. Підприємство спеціалізовано на випуску грудкової, рідкої та молотої сірки. Крім того, тут виробляють сірчану кислоту, змочуваний порошок сірки, вапняково-сірчані добрива. Осн. виробничий процес організовано із застосуванням відкритого способу добування руд, флотаційного методу збагачення їх та пароводяного методу виплавки сірки в автоклавах із флотаційних концентратів.

І. Д. Кривошеєв.

РОЗДОЛЬСЬКЕ РОДОВИЩЕ СІРКИ — поблизу смт Роздол Миколаївського р-ну Львів. обл. УРСР, у межах Передкарпатського сірконосного басейну. Пов'язане з антиклінальною складкою гірських порід (див. Антикліналь). Пром. скupчення сірки — у вапняках міоценового віку (див. Міоценова епоха і міоценовий відділ). Глиб. залягання сірконосних відкладів від 10 до 80 м, їхня потужність — від 0,6 до 28 м. Рудний поклад пластоподібний. Сірка залягає у вигляді вкраплень, гнізд, прожилок, смуг. Вміст її в руді до 25%. Родовище обводнене (води напірні). Відкрито 1950, розробляється з 1958. Сірчані руди родовища переробляють на роздольському виробничому об'єднанні «Сірка».

І. І. Алексенко.

РОЗДОЛЬСЬКИЙ Данило Іванович [1875—22.VII (4.VIII) 1902] — укр. композитор. Був священиком у приході Сихів (поблизу Львова). Автор церковної музики та чоловічого хору а капела «Сонце заходить» на вірші Т. Шевченка. **РОЗДОЛЬСЬКИЙ** Осип Іванович [17 (29).IX 1872, с. Доброводи, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл. — 27.II 1945, Львів] — укр. фольклорист, педагог і перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1897). Працював викладачем гімназій у Коломиї, Перемишлі, Львові. Під впливом І. Франка з 1892 почав

збирати фольклор, з 1900 записував пісні на фонографі. З 1926 був членом Етногр. комісії АН УРСР. Керував фольклорною експедицією АН УРСР на Львівщині (1940—41). Основні фольклорні видання Р.: «Галицькі народні казки» (ч. 1—2, 1895—99), «Галицькі народні новели» (1900), «Галицько-руські народні мелодії» (ч. 1—2, 1906—07). Фольклористичну діяльність Р. високо цінив І. Франко. Переклав укр. мовою «Евтифон» Платона (опубл. 1906), нім. мовою — новели В. Стефаника і Лесі Мартовича.

Літ.: Медведик П. Фольклористична діяльність О. І. Роздольського. «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3.

П. К. Медведик.

РОЗДОРИ — селище міського типу Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на р. Нижній Терсі (бас. Дніпра). Залізнична станція. 2,2 тис. ж. (1982). У Р.— цегельний з-д, виробниче відділення райсільгосптехніки. Заг.-осв. школа, лікарня, мед. пункт, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1778, с-ще міськ. типу — з 1957.

РОЗДЮВАННЯ КОРІВ — система заходів, спрямованих на підвищення молочної продуктивності корів. Важливий засіб інтенсифікації молочного тваринництва. Р. к. ґрунтуються на використанні біологічних закономірностей розвитку молочної залози і лактації корів у зв'язку з фізіол. станом. Підготовку до Р. к. починають із запуску доїння корів, яке припиняють під час сухостійного періоду за 50—60 днів до родів. Р. к. починають через 10—15 днів після отелення. Для цього кормовий раціон складають з урахуванням того надою, який заплановано одержати в найближчі 10—15 днів. Збільшення норми кормів здійснюють доти, поки зростають надої. Якщо ж корова не реагує підвищеним надоїв на цей захід, її переводять на годівлю відповідно до фактичного надою. Як правило, Р. к. закінчується через 2—3 місяці після отелення.

Літ.: Тваринництво. К., 1982.

РОЗДРІБНА ТОРГІВЛЯ — заключна фаза обігу предметів особистого споживання, де відбувається реалізація товарів і послуг в обмін на грошові доходи населення. В СРСР існує три форми Р. т.— державна, кооперативна і колгоспна. Провідною і переважаючою формою є держ. торгівля. Р. т. включає продаж товарів через мережу роздрібних торг. підприємств і підприємств громад. харчування та на колг. ринках, а також виторг за ремонт для населення одягу, взуття, предметів домашнього вжитку тощо. Див. також Торгівля.

РОЗДРІБНИЙ ТОВАРООБОРОТ — обіг товарів, що забезпечує рух товарних мас з сфери виробництва безпосередньо до споживачів. Див. Товарооборот.

РОЗДРІБНІ ЦІНИ — ціни, за якими товари народного споживання продають населенню. Р. ц. в СРСР здебільшого включають оптову ціну пром-сті (див. Оптові ціни), до складу якої входять собівартість продукції, прибуток,

оптово-збутова націнка, по ряду товарів — податок з обороту і торг. націнка (знижка), використовувана для покриття витрат обігу й утворення прибутку роздрібних торг. орг-цій. Р. ц. поділяють на держ., кооперативні і цінні колг. ринку, які складаються на основі держ. цін і співвідношення попиту і пропозиції товарів. Держ. Р. ц. встановлюють у плановому порядку. Розрізняють єдині загальносоюзні, поясні та місц. держ. Р. ц. Вони можуть бути постійними (для більшості товарів), тимчасовими й сезонними (на овочі та фрукти). Гол. завданням у галузі держ. Р. ц. відповідно до Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни на 1981—1985 роки і на період до 1990 року є послідовне проведення лінії на забезпечення стабільності держ. Р. ц. на основні продовольчі і непродовольчі товари. Див. також Ціна, Ціноутворення.

РОЗЕН Віктор Романович [21.II (5.III) 1849, Таллін — 10 (23).I 1908, Петербург] — рос. сходознавець-арабіст, акад. Петерб. АН (з 1901). Закінчив ф-т східних мов Петерб. ун-ту (1870). В 1893—1902 — декан цього ф-ту. З 1885 очолював Сх. відділення Рос. археол. т-ва, засновник журн. «Записки восточного отделения Рус. археол. об-ва» (1896). З діяльністю Р. пов'язано створення нової школи сходознавства. Запровадив сучас. прийоми й методи дослідження й текстологічної критики істор. джерел. Досліджував араб. і перс. джерела. Автор праць з араб. класичної поезії, історії культури Сходу. Вивчав і видавав араб. джерела з історії Росії.

РОЗЕНБАУМ Соломон Аронович [19 (31).XII 1885, Полтава — 1941, там же] — укр. рад. живописець. В 1901—08 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1908 — петерб. АМ, 1915—17 працював у майстерні І. Мясоєдова в Полтаві. Був членом АХЧУ і АХРР. Автор ліричних та індустриальних пейзажів («Околиці Полтави», 1926; «На Дніпрельстані», 1928; «Полтавський краєвид», 1939; «Дніпрогес», «Домни в Макіївці», «Зима», всі — 1940), портретів («Портрет вантажника», 1926), жанрових картин і натюрмортів. Викладав у навч. закладах Полтави (1909—41), в обл. Будинку нар. творчості (з 1939). Твори Р. зберігаються в музеях Полтави, Києва, Дніпропетровська. Загинув від рук фашистських окупантів. В. М. Ханко.

РОЗЕНБЕРГ Олександр Минейович [н. 1(14). III 1902, Іркутськ] — рад. вчений у галузі машинобудування й обробки металів різанням, доктор тех. наук (з 1941), професор (з 1941), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Після закінчення (1926) Томського технологічного (тепер політехнічний) ін-ту працював у ньому. З 1963 — в Ін-ті надтвердих матеріалів АН УРСР. Основні праці — з теорії різання металів, обробки отворів методом ступінчастого пластичного деформування. Нагороджений З орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

РОЗЕНКО Петро Якимович [н. 7 (20).XII 1907, м. Горлівка] — держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1977), засл. працівник пром-сті УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив Донец. гірничий ін-т (1931). В 1950—52 — заст. директора комбінату «Донецьквугілля», 1952—54 — нач. комбінату «Донецькшахтобуд», 1954 — заст. міністра вуг. пром-сті УРСР. У 1954—57 і 1959—79 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР; 1957—59 — перший заст. голови Держплану і міністр УРСР, 1959—63 та 1967—79 — голова Держплану УРСР, 1963—65 — голова Ради нар. г-ва УРСР. З 1979 — на пенсії. На ХХII з'їзді КПРС обирається членом ЦК КПРС, на ХХIII—ХХV з'їздах — кандидатом у члени ЦК КПРС. На ХІХ з'їзді КП України обирається кандидатом у члени ЦК, на ХХI—ХХV з'їздах — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

РОЗЕНТАЛ (Розенталс, Розенталь) Яніс Михайлович [6 (18).III 1866, хутір Бебрі, тепер Салдуського р-ну Латв. РСР — 13 (26).XII 1916, Хельсінкі] — латис. живописець. У 1888—94 навчався в петерб. АМ у В. Маковського. Був членом худож. гуртка «Рукіс» («Трудівник»). У 1901—15 працював у Латвії. Твори: «Після обідні» (1894), «З кладовища» (1895), «В корчмі» (1896), «З роботи» (1907), «Сінокіс» (1910). Автор портретів («Автопортрет», 1900; «П. Феддер», 1901). Картини Р. зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі.

РОЗЕНТАЛЬ Константін Давід (Даніель; 1820, Будапешт — 23.VII 1851, там же) — рум. живописець. Навчався в Будапешті, Відні (1837—39) та Парижі (1844—47). Писав переважно портрети (революціонерів Н. Белческу, 1844; Е. Негуліча, 1847; Аніки Ману з синами, 1848, та ін.). Брав активну участь в революції 1848—49 у Валахії й відтворив ці події в алегоричних, пройнятих пафосом визвольної боротьби, картинах («Румунія розриває свої кайдани на полі Свободи», 1848; «Революційна Румунія», 1850). У 1851 був заарештований австр. поліцією; загинув під час катувань у тюрмі.

РОЗЕТКА (франц. rosette, зменшувальне від rose — троянда) — 1) У мистецтві та архітектурі — орнаментальний мотив у вигляді стилізованої круглої квітки з однаковими пелюстками. Широко застосовується в декоративно-оформлювальному мистецтві. 2) Орденський бант. 3) Прикраса на струнних інструментах навколо резонаторного отвору на десці; виконує акустичні і декоративні функції. 4) Електрична арматура (наприклад, штепсельна розетка).

РОЗЕТТСЬКИЙ КАМІНЬ — бальзальта плита з написом, зробленим трьома мовами — давньоєгипетською (ієрогліфами), єгипетською розмовною (демотичним шрифтом) та давньогрецькою. Знайшли

Р. к. 1799 в дельті р. Нілу, поблизу м. Розетти (Єгипет). Тексти, що їх було висічено 196 до н. е., являли собою відчінний напис єгипетців цареві Птолемею V Єпіфану (правив 204—180 до н. е.). Ж. Ф. Шампольйон 1822 дешифрував ієрогліфи цього каменю, що поклав початок вивченню ієрогліфічної писемності. Р. к. зберігається в Британському музеї.

РОЗЗБРОЕННЯ — система міжнародних заходів, здійснення яких має привести до повного знищення або істотного скорочення засобів ведення війни і створення умов для усунення загрози її виникнення. На сучас. етапі, в зв'язку з наявністю ядерної зброї та ін. видів зброї масового ураження, Р. стало стрижневим питанням міжнар. відносин. Рад. д-ва з перших днів свого існування веде наполегливу боротьбу за Р., яке, за визначенням В. І. Леніна, є ідеалом соціалізму (див. Повне зібр. тв., т. 30, с. 144). Тільки в післявоєнні роки СРСР висунув на міжнар. форумах понад 110 пропозицій по цій проблемі. Саме завдяки послідовним зусиллям СРСР, ін. соціалістичних країн набрали чинності бл. 30 багатосторонніх і двосторонніх угод, зокрема такі важливі, як Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963), Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищенння (1971), Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1976) та ін. Програма миру, розроблена XXIV—XXVI з'їздами КПРС, висунула ряд додаткових конструктивних пропозицій як з Р. в цілому, так і з нацрілих питань обмеження гонки озброєнь.

У 70 — на поч. 80-х рр. Рад. Союз виступив в ООН з рядом важливих ініціатив щодо розв'язання проблем Р.: про припинення виробництва ядерної зброї всіх видів й поступове скорочення її запасів, аж до повної ліквідації їх; про скликання Всесвітньої конференції з Р.; про скорочення воєнних бюджетів д-в — постійних членів Ради Безпеки ООН з використанням частини заощаджених коштів на подання допомоги країнам, що розвиваються; про повну і заг. заборону випробувань ядерної зброї; про практичні шляхи до припинення гонки озброєнь; про заборону розробки і виробництва нових видів і систем зброї масового знищенння; про недопустимість мілітаризації космосу тощо. Рад. Союз та інші соціалістичні країни виступили також з конкретною ініціативою скорочення збройних сил і озброєнь у Центр. Європі (переговори з цього питання ведуться у Відні з 1973).

Важливу роль у розв'язанні проблем Р. відіграють двосторонні рад.-амер. переговори про обмеження стратегічних озброєнь, які почалися 1969 і з травня 1972 проходять у Женеві, а також ряд угод

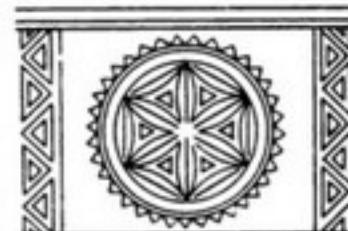
С. А. Розенбаум. Жінка з трояндами. 1937. Полтавський художній музей

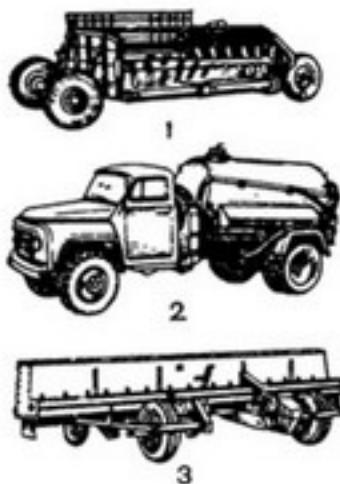
Я. М. Розенталь. Після обідні. 1894. Художній музей Латвійської Риги.

Д. Д. Розенталь. Революційна Румунія. 1850. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Розетка.

Розкидачі:

- 1 — розкидач органічних добрив РПН-4;
2 — розкидач рідких добрив РЖУ-3, 6;
3 — розкидач-сівалка РТТ-4,2.

з окремих питань Р., укладених між СРСР і США (див. *Радянсько-американські документи*).

Розвиткові воєнної розрядки, позитивному розв'язуванню проблеми Р. з дедалі більшою запеклістю чинять опір мілітаристські реакційні кола імперіалістичних д-в. На вимогу *воєнно-промислового комплексу* урізуються витрати на соціальні програми, а натомість приймаються рішення про додаткові програми десятилітнього нарощування озброєнь в країнах — членах НАТО (1978), про розміщення в Зх. Європі нових amer. ракет середньої дальності (1979), про заморожування набрання чинності (1980) Договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2). Одночасно прихильники гонки озброєнь висувають наклепницьке твердження про «радянську загрозу» і використовують його для збільшення витрат на розробку якісно нових видів зброї, виправдовування зростаючих воєнних бюджетів і мілітаристської активності НАТО. Насправді, як підкреслюється в документах ХХVI з'їзду КПРС, версія про «радянську загрозу» не відповідає дійсності. СРСР не добивався і не добивається воєнної переваги над ін. стороною. Причиною воєнної загрози всім країнам світу є гонка озброєнь, напруженість, яка зберігається в світі. 23.VI 1981 Верховна Рада СРСР в заклику «До парламентів і народів світу» звернулася до всіх миролюбних сил спільними зусиллями відстоюти і зберегти мир, добиватися припинення гонки озброєнь. Новим миролюбним кроком стали пропозиції СРСР про укладення Договору про заборону розміщення в космічному просторі зброї будь-якого роду та заборону ядерної нейтронної зброї, схвалені 1981 XXXVI сесією Генеральної Асамблей ООН. В 1982 Рад. Союз в односторонньому порядку припинив розгортання ракет серед. дальності на території Європ. частини СРСР, здійснив скорочення деякої іхньої кількості. Керуючись інтересами народів, прагненням відвести від них загрозу ядерного спустошення і, врешті, виключити його з життя людства, Рад. Союз у своєму Меморандумі 2-ї спец. сесії Генеральної Асамблей ООН по Р. (червень 1982) взяв на себе зобов'язання не застосовувати першим ядерної зброї. Ця виняткової важливості акція вступила в силу негайно, в момент її обнародування. В цьому ж Меморандумі Рад. Союз висунув ряд пропозицій щодо розробки, прийняття і поетапного здійснення програми ядерного Р., конкретизуває свої пропозиції в галузі укладення Всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах, повної заборони хім. зброї та ліквідації її запасів, обмеження і скорочення стратегічних озброєнь і стримання іхньої гонки. У жовтні 1982 СРСР висунув на розгляд держав — членів ООН нову пропозицію — основні положення Договору про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї. Г. М. Цвєтков.

РОЗІ (Rosi) Франческо (н. 15.XI 1922, Неаполь) — італ. кінорежи-

сер. В кіно — з 1949. Учень Л. Вісконти. Один з найхарактерніших представників «політичного кіно». У фільмах Р. «Сальваторе Джуліано» (1961), «Руки над містом» (1963), «Люди проти» (1970), «Справа Маттеї» (1972), «Щасливчик Лючано» (1973) відтворено реальні події сучас. життя Італії. Серед ін. фільмів — «Ясновельможні трупи» (1976), «Христос зупинився в Еболі» (1979, за твором К. Леві, призи міжнар. кінофестивалів у Москві й Канах).

РОЗІВКА — селище міського типу Куйбишевського району Запорізької обл. УРСР. Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1982). У Р.— з-д «Металопобут», міжгосп. буд. організація, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Розівська дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи. Р. засн. 1788; с-ще міськ. типу — з 1938.

РОЗКИДАЧ — машина або пристрій для розкидання і рівномірного розподілу по поверхні поля органічних і мінеральних добрив, їх суміші, а також отруйних принаряд. Р. органічних добрив — це гноє- і гноївкорозкидачі, напр. Р. двовісний РПН-4 (мал.) — причіпний вантажопідйомністю 4 т. Призначений для поверхневого внесення (розкидання) органічних добрив. Робочі органи приводять в дію вал відбору потужності трактора. Агрегатують з тракторами класу 1,4 і 3 тс. За робочий день розкидає до 500 т добрив. В с. г. застосовують також Р. органічних добрив марки ПРТ-10, ПРТ-16, РОУ-5, РОС-3 та ін. Поширені в г-вах і Р. рідких та напіврідких добрив РЖУ-3,6 (мал.) — для забирання, транспортування і внесення в ґрунт рідкого гною, а також гноївки.

Монтують його на шасі автомобіля ГАЗ-53А. З цією ж метою застосовують Р. рідких органічних добрив РЖТ-4; РЖТ-8; РЖТ-16 та ін. З Р. мінеральних добрив широко застосовують розкидачі-тукові сівалки РТТ-4,2 (мал.) і РТТ-4,2А — причіпні до тракторів класу 1,4—3 тс; призначенні для розкидання порошковидних і гранульованих добрив при передпосівному обробітку ґрунту, підживленні зернових культур і трав. Приведення в дію робочих органів від ходових коліс. Продуктивність 3,14 га/год. Для поверхневого внесення мінеральних добрив, вапна і гіпсу промисловість поставляє с. г. Р. марки РУМ-8, РУМ-5, РУМ-16, КСА-3 та ін., а також комплекс машин для транспортування і внесення в ґрунт безводного аміаку. Р. отруйних принаряд РПГ-100 використовують для гніздового розкидання отруєних зернових принал, що їх застосовують у боротьбі з ховрахами і мишовидними гризунами.

Д. Г. Войтюк.
РОЗКІСЛЕННЯ металів — видalenня з розплавлених металів (гол. чин. сплавів на основі заліза) кисню — шкідливої домішки, що погіршує їхні мех. властивості;

один з процесів *рафінування* металів. При Р. в розплавлений метал додають хім. елементи — розкислювачі (або їхні сплави, напр. феросплави), що здатні з'єднуватися з киснем. Продукти розкислення спливають у шлак або видаляються у вигляді газу (оксиду вуглецю). До найпоширеніших розкислювачів сталі належать кремній, марганець і алюміній, а також кальцій, церій, титан, магній, дзеркальний чавун. Розкисленню сталі сприяє обробка вакуумом (див. *Вакуумування сталі*). Деякі колючі металі (напр., мідь, никель) розкислюють воднем (див. *Плазмоводуговий переплав*) або матеріалами і речовинами, що містять вуглець. Р. провадять безпосередньо в печах звичайно в кінці-плавки або поза печами — в ковшах. Див. також *Мартенівське виробництво*, *Киснево-конверторний процес*.

М. Я. Іщук.

РОЗКЛАДАННЯ НА МНОЖНИКИ — тотожне перетворення числа або многочлена на добуток кількох множників. Р. на м. цілих чисел має велике значення при вивченні іхньої *подільності*, бо будь-яке складене число можна подати у вигляді добутку *простих* чисел (напр., $396 = 2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 11$). *Многочлен* від однієї змінної над заданим полем Р не завжди можна подати у вигляді добутку многочленів нижчого степеня над тим же полем Р. Такі нерозкладні многочлени наз. *незвідні* над Р. Будь-який ін. многочлен від однієї змінної розкладається на добуток незвідних многочленів над тим же полем однозначно з точністю до постійних множників і порядку нумерації множників. Кожний многочлен від однієї змінної з дійсними коеф. однозначно розкладається над полем дійсних чисел на лінійні множники та квадратні тричлени з від'ємними дискримінантами. Напр., $x^5 + x^4 + x + 1 = (x + 1)(x^2 + \sqrt{2}x + 1)(x^2 - \sqrt{2}x + 1)$. Див. також *Ідеал* у математиці.

Літ.: Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1—2 К., 1974—76. В. С. Чарін.

РОЗКЛАДАННЯ СІЛ у механіці — заміна при розв'язуванні задачі сили, що діє на тіло, системою сил, які спричиняють ту ж дію, що й задана сила. Для тіла скінчених розмірів точки прикладання складових сил обираються таким чином, щоб сума їхніх моментів дорівнювала моментовій заданої сили (див. *Момент сили*). Р. с. — операція, обернена *додаванню сил*.

Г. Л. Фалько.

РОЗКОЛ — релігійно-громадський рух у Росії 17 ст., що виник у зв'язку з реформою *Руської православної церкви*. Див. *Старообрядництво*.

РОЗКРАДАННЯ ДЕРЖАВНОГО АБО ГРОМАДСЬКОГО МАЙНА — за рад. кримінальним правом умисне, корисливе, противправне звернення державного або громадського майна на свою користь або на користь ін. осіб. Один із злочинів *проти соціалістичної власності*. Кримінальний кодекс УРСР, як і кодекси ін. союзних республік, залежно від способу

(форми) викрадення держ. або громад. майна розрізняють розкрадання, вчинене шляхом **крадіжки, грабежу, шахрайства, привласнення, розтрати або зловживання службовим становищем, розбою.** Окрім передбачена відповідальність за дрібне розкрадання (при якому, як правило, вартість викраденого не перевищує 50 крб.) і за розкрадання в особливо великих розмірах (понад 10 тис. карбованців), незалежно від способу їх вчинення. За розкрадання шляхом привласнення, розтрати або зловживання службовим становищем може застосуватись додаткове покарання — позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 5 років. Заг. обставинами, що обтяжують відповідальність за розкрадання, є: повторність, вчинення його за попереднім зговором групою осіб, великі або особливо великі розміри викраденого, вчинення цього злочину особливо небезпечним рецидивістом. За Р. д. або г. м. встановлено кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі строком до 15 років, а за розкрадання в особливо великих розмірах може бути застосована **смертна хара.** Після встановлення 1973 адм. відповідальності за дрібне розкрадання кримінальну відповідальність за вчинення таких дій несе особа, яка протягом року двічі була піддана **адміністративному стягненню,** заходам адм. чи громад. впливу і знову вчинила такі самі дії.

Я. П. Нагний.

РОЗКРИВНІ РОБОТИ — видлення гірських порід, що покривають або суміщують корисну копалину, з метою відслонення її покладу; один з головних процесів **відкритої розробки родовищ.** Р. р. полягають у відокремлюванні гірських порід від масиву (відбиванні), їхньому навантаженні та переміщуванні у відвалах з подальшим відвалоутворенням (див. *Відбивальні роботи*). Тверді породи відокремлюють від масиву, вдаючись до **бурапідрывних робіт** (див. також *Буріння, Підривні роботи*). При розробці м'яких порід відбивання суміщують з навантажуванням, використовуючи **екскаватори, скрепери, бульдозери тощо, а також засоби гідромеханізації.** Для переміщування порід у відвалах застосовують екскаватори (т.з. драглайні), **транспортно-відбивальні мости** і консольні відвалоутворювачі, засоби колісного, рейкового або конвеєрного транспорту, кабель-крани тощо. Коефіцієнт розкриву (кількість породи, що видаляють, на одиницю видобутої корисної копалини) іноді досягає 10—15 м³/т. Р. р. виконують при створенні **кар'єрів**, а також у процесі їхньої експлуатації, щоб забезпечити доступ до корисної копалини.

В. І. Таран.

РОЗЛІВ. Разлив — селище на Пн. Зх. від Ленінграда, залізнична станція; в Р. та його околицях переховувався В. І. Ленін після липневих днів 1917. Переслідуваний бурж. Тимчасовим урядом, В. І. Ленін вночі проти 10 (23).VII за рішенням ЦК РСДРП(б) вийшов з Петрограда в с-ще поблизу ст. Р.

Кілька днів він переховувався на гориці сараю (у дворі будинку робітника-більшовика М. О. Ємельянова), потім перейшов у курінь за оз. Розлив і жив тут під виглядом косаря. Звідси він продовжував керувати діяльністю партії. В Р. В. І. Ленін написав тези «Політичне становище», статті «Про конституційні ілюзії», «Уроки революції», брошур «До лозунгів» та ін., почав роботу над книгою «Держава і революція». Звідси

Розлив. Пам'ятник-музей В. І. Леніна «Курінь». Архітектор О. І. Гелло. 1927.

В. І. Ленін керував роботою Шостого з'їзду РСДРП(б). У зв'язку з посиленням переслідувань В. І. Ленін вночі проти 9 (22).VIII 1917 за рішенням ЦК партії залишив Р., приїхав до Петрограда, а ввечері нелегально виїхав до Фінляндії. Місця в Р., де переховувався В. І. Ленін, 1925 перетворено на заповідні. На місці куреня 1927 встановлено гранітний пам'ятник у вигляді куреня (арх. О. І. Гелло).

РОЗЛИВАННЯ металів — наповнювання рідким металом (сплавом) спеціальних форм (**виливниць, ливарних форм, кристалізаторів**), де він твердне, утворюючи зливки або фасонні відливки. Є заключним процесом виплавлення металів, під час якого формується їхня структура. Розливанню передує випуск металу з плавильного агрегату у розливний ківш, звідки його виливають через носик або т. з. стакан — вогнетривку трубку у дні ковша. Сталь розливається з ковшів зверху або знизу (сифонний спосіб). Крім того, використовують установки **безперервного розливання сталі.** Під час Р. зверху (мал.) стала надходить у форми безпосередньо з ковша або через проміжну лійку чи проміжний ківш. За сифонним способом одночасно заповнюють кілька форм, розміщених на піддоні. Щоб поліпшити якість зливків, стала розливають під шаром синтетичного **шлаку, екзотермічних або теплоізоляційних сумішей, в умовах вакууму.** Цей процес супроводиться **дегазацією** сталі. Кольорові метали розливають безпосередньо з плавильного агрегату або з ковшів. Для Р. чавуну, феросплавів, а також кольорових металів застосовують **розливні машини.**

Р. Я. Якобше.

РОЗЛИВНА МАШИНА, розливальна машина — машина для розливання металів, **штейну** і деяких шлаків кольорової металургії. Розрізняють машини (установки) для

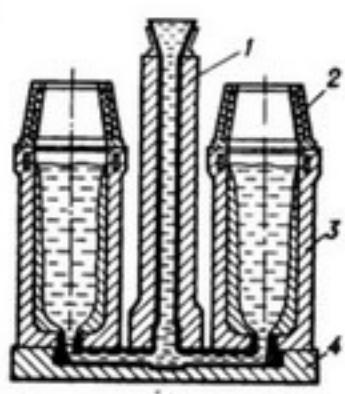
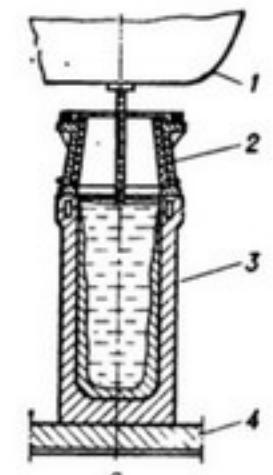
безперервного розливання сталі, а також машини стрічкові та карусельні. Стрічкові Р. м. являють собою похилій конвеєр з двох паралельних безконечних ланцюгів, до яких прикріплено металеві форми — **мульди.** На таких машинах найчастіше розливають чавун, рідше — кольорові метали, **феросплави, штейни і шлаки.** Карусельні Р. м. (мал.) являють собою обертові столи, на яких встановлено форми (кокілі), що автоматично перекидаються після тверднення металу. Машини такого типу застосовують для розливання кольорових металів.

РОЗЛОМИ ТЕКТОНІЧНІ — те саме, що **роздріви тектонічні.**

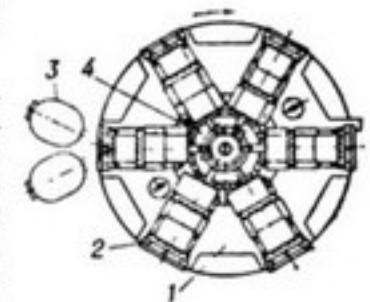
РОЗЛУЧЕННЯ — за рад. правом припинення шлюбу за заявкою одного з подружжя або їх обох. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю, кодекси союзних республік про шлюб та сім'ю (зокрема, гл. 7 і 23 КпШС УРСР) встановлюють, що розірвання шлюбу проводиться в судовому порядку, а в ряді випадків — в органах запису **актів громадянського стану** (при взаємній згоді подружжя, що не має неповнолітніх дітей, а також з особами, визнаними у суд. порядку безвісно відсутніми, недієздатними або особами, засудженими за вчинення злочину до позбавлення волі не менше як на 3 роки). Чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про Р., якщо дружина вагітна (див. *Вагітність*), і протягом одного року після народження дитини. Закон визначає, що суд за проханням сторін або однієї з них чи за своєю ініціативою має право відкласти розгляд справи про Р. і призначити подружжю час для примирення. Таку ухвалу суду не можна оскаржувати в касаційному порядку. Про Р., яке вважається здійсненим з часу його реєстрації в органах ЗАГС, робиться відмітка в **паспортах** або документах, що їх замінюють.

РОЗМАРИН (*Rosmarinus*) — рід вічнозелених кущових рослин родини губоцвітих. Вис. 60—120 см. Листки лінійні, цілокраї, зверху темно-зелені, зісподу блідуваті від густого опушенні. Квітки синьо-фіолетові, іноді білі, зібрани по 5—10 в китицевидні суцвіття на вкорочених гілочках. Відомо 4—5 близьких видів, поширені у Середземномор'ї. Деякі види Р. в СРСР (в Криму і на Кавказі) вирощують як декоративні та ефіроолійні рослини. Р. справжній (*R. officinalis*) використовується в парфумерній пром-сті і медицині. Іл. с. 434.

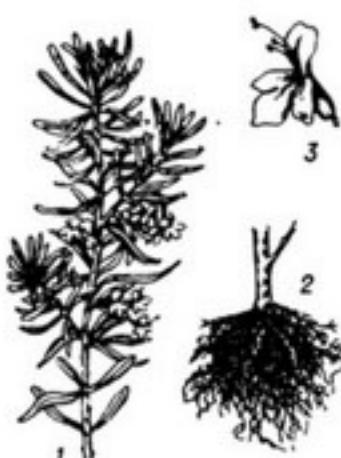
РОЗМИРОВИЧ Олена Федорівна [26.II (10.III) 1886, с. Петропавлівка, тепер Саратського р-ну Одес. обл.— 30.VIII 1953, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в дворян. сім'ї. За освітою юрист. З 1904 — на підпільній парт. роботі в Києві. В 1907—09 — секретар Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці. В 1910—12 — в еміграції. Виконувала доручення Закордонного бюро ЦК РСДРП. В 1913—14 — секретар більшови-

Розливання металів:
а — зверху (1 — розливний ківш; 2 — надставка; 3 — вилівниця; 4 — піддон);
б — знизу (1 — центральний ливник; 2 — надставка; 3 — вилівниця; 4 — піддон).

Карусельна кокільна розливна машина:
1 — обертовий стіл;
2 — секція кокілів;
3 — дозатор металу;
4 — розподільна колонка керування.

Розмарин справжній:
1 — квітуча верхівка
рослини;
2 — корінь;
3 — квітка.

цької фракції 4-ї Державної думи, секретар Рос. бюро ЦК РСДРП, член редакції газ. «Правда» і журн. «Работница» й «Просвещение». В 1915 вела парт. роботу в Москві, 1916 була заслана до Туруханського краю. Під час Лютн. революції 1917 — член Іркутського к-ту партії; з березня — в Петрограді. Член Центр. бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), член редакції газ. «Солдатская правда». Учасниця Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В 1918—22 — голова слідчої комісії Верховного трибуналу при ВЦВК, 1922—30 — член колегії Наркомату РСІ СРСР, 1931—33 — член колегії Наркомз'язку СРСР. З 1935 — на наук. роботі. З 1924 — член ЦКК, 1927—30 — член Президії ЦКК. Член ВЦВК 3—5-го скликань. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

РОЗМІР музичний, метричний розмір, тактовий розмір — вираження муз. метру в певних ритмічних одиницях.

РОЗМІР ВІРШОВИЙ — схема будови віршового рядка. Основа Р. в. залежить від системи віршування: у метричному віршуванні — це розміщення довгих і коротких складів, у силабічному віршуванні — кількість складів, у силабо-тонічному віршуванні — кількість і порядок чергування нагошених і ненагошених складів у стопах. В укр. і рос. силабо-тонічному віршуванні розрізняють розміри двоскладові (хорей, ямб) і трискладові (дактиль, анапест, амфібрахій).

РОЗМІРНІСТЬ — 1) У математиці — важливе поняття топології. Для скінченновимірного векторного простору Р. дорівнює числу векторів його базису. В аналітичній геометрії Р. дорівнює числу координат, потрібних для визначення довільної точки геом. фігури. Напр., положення точки на лінії визначається однією координатою (Р. лінії дорівнює 1), на поверхні — двома (Р. поверхні дорівнює 2), в тривимірному просторі — трьома (його Р. дорівнює 3). Визначення Р. для множин заг. структури дав. 1921 П. С. Урисон, який побудував теорію Р. Див. також Багатовимірний простір. 2) У фізиці — вираз, який показує залежність довільної фізичної величини (ф. в.) від основних величин певної системи одиниць. Напр., довільна ф. в. F у Міжнародній системі одиниць (СІ) виражається через сім осн. величин: довжини (L), маси (M), часу (T), сили електр. струму (I), термодинамічної т-ри (Θ), кількості речовини (N), сили світла (J). Р. ф. в. F у цьому разі записують у вигляді т. з. формул розмірності:

$$\dim F =$$

$$= L^P_L M^P_M T^P_T I^P_I \Theta^P_\Theta N^P_N J^P_J,$$

де P_L, P_M, \dots — раціональні числа, що наз. показниками розмірності; символ \dim — початок англ. слова dimension — «розмір» (замість $\dim F$ іноді застосовують позначення $[F]$). Ф. в., всі показники Р яких дорівнюють нулеві, наз. безрозмірними. Р. певної ф. в. у різних системах одиниць можуть

бути неоднаковими. Р. ф. в. використовують для перевірки правильності формул та рівнянь (незбіжність Р. лівої та правої частин довільної рівності свідчить про її помилковість), а також для переведення одиниць ф. в. з однієї системи в іншу. За Р. ф. в. і тих ф. в., від яких вона залежить, можна знайти явний вигляд цієї залежності з точністю до безрозмірних коефіцієнтів.

Lit.: Сена Л. А. Единицы физических величин и их размерности. М., 1977; Седов Л. И. Методы подобия и размерности в механике. М., 1981.

РОЗМІЧАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ — інструмент, у т. ч. вимірювальний, яким розмічують (наносять лінії, точки) поверхні заготовок. До Р. і. належать загострені сталеві стрижні — кернери (ними наносять точки — керни), розмічальні циркулі і штангенциркулі, масштабні лінійки, косинці, креслярки. При нанесенні похилих ліній користуються кутомірами і малками (колодками і лінійками, з'єднаними гвинтом), при просторовому розмічуванні поверхонь — рейсмасами (стojаками, в затискачах яких закріплено креслярки), а також штангенрейсмасами. Центр кола визначають центрощукачами різних конструкцій (напр., кернер-центрощукачами). Застосовують Р. і. гол. чин. під час слюсарних робіт.

РОЗМІЩЕННЯ в математиці — один з видів комбінаторних конфігурацій. Див. Комбінаторний аналіз.

РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СІЛ — розподіл речових компонентів виробництва і трудових ресурсів по території країн та їхніх економічних районів; істор. процес, що відбувається на основі заг. і територіального поділу праці. Кожній суспільно-екон. формациї відповідає властиве їй Р. п. с., зумовлене закономірностями розвитку даного способу виробництва. За капіталізму Р. п. с. відбувається стихійно і підпорядковане інтересам окремих капіталістів, монополістичних об'єднань. Це спричинює нерівномірність і нестабільність у розвитку районів, хижацьке використання природних ресурсів, особливо на залежних територіях, надмірне скупчлення населення й погіршення умов його життя у великих містах, забруднення навколошнього середовища. На економічно розвинуті капіталістич. країни припадало (1980) 83,9% пром. виробн. всього несоціалістич. світу, в т. ч. на США — 35,8%, Зх. Європу — 31,5%, Японію — 10,3%, на всі країни, що розвиваються, де зосереджена більша частина населення та ресурсного потенціалу капіталістичного світу, — лише 16,1%. В царській Росії, в т. ч. на Україні, продуктивні сили розвивалися і розміщувалися нерівномірно. Обробна пром-сть була відірвана від джерел сировини, $\frac{3}{4}$ її продукції вироблялося в чотирьох районах — Московському, Петербурзькому, Івановському та на Півдні (Україна). В Казахстані, Серед. Азії й Сибіру панувала крайня екон. відсталість. За соціалізму при

і плановому веденні г-ва з'явилися об'єктивні умови для раціонального розміщення виробн. Осн. принципами Р. п. с. в СРСР є планомірність і наук. обґрунтованість цього процесу, раціональне використання природних і трудових ресурсів, наближення виробн. до джерел сировини й енергії та районів споживання готової продукції, спеціалізація й комплексний розвиток республік і екон. районів, дальнє вирівнювання їхнього екон. розвитку, зміцнення оборонної могутності СРСР і всіх країн соціалістичної співдружності, врахування потреб і можливостей міжнародного соціалістичного поділу праці, дальнє поглиблення соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ.

За роки Рад. влади у Р. п. с. СРСР, у т. ч. України, відбулися корінні зміни. Втілення в життя ленінських ідей щодо раціонального розміщення виробн., починаючи від першого перспективного плану розвитку нар. г-ва ГОЕЛРО до створення й успішного розвитку єдиного народного господарського комплексу СРСР, стало основою побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР. Поряд з комплексним розвитком старих пром. районів Центру, Рад. Прибалтики, Донбасу й Придніпров'я, Уралу, створено нові індустриальні й с.-г. бази як в Європ., так і в ін. частинах СРСР — Казахстані, Серед. Азії, пн. районах, Сибіру. На Україні зросли нові пром. (енергетичні, машинобудівні, хім., текстильні та ін.) та агропром. центри і райони у Київському Придніпров'ї (Київ і Київщина, Житомир, Чернігів, Черкаси), у пд., пн.-сх. та ін. областях. Швидкими темпами розвивалися зем. області, возз'єднані з УРСР 1939—45.

Раніше відсталі Волинь, Прикарпаття, Закарпаття стали високо-розвинутим індустриально-аграрним краєм; в ньому створено паливно-енергетичну базу, потужні ТЕЦ, АЕС, машинобудівні, гірничо-хім., хім., текст. та ін. центри. Планомірне Р. п. с. дає можливість значно підвищувати продуктивність сусп. праці, а також забезпечувати охорону природи. Важливе значення для піднесення ефективності сусп. виробн. має планове формування й розвиток територіально-виробничих комплексів (ТВК) різного типу як прогресивної форми Р. п. с. і всієї тер. організації продуктивних сил. Відповідно до рішення ХХIV—ХХVI з'їздів КПРС для вдосконалення Р. п. с. в СРСР прискорюється нарощування екон. потенціалу сх. районів і підвищується їхня роль у загальносоюзному пром. виробн. Зростання пром-сті в Європ. частині СРСР і на Уралі передбачено в основному шляхом тех. переозброєння і реконструкції діючих підприємств. Розвиваються існуючі й формуються нові ТВК із спільною виробничою і соціальною інфраструктурою. Серед них — гол. база країни по видобуванню нафти і газу — Зх.-Сибірський ТВК, а також Братсько-Усть-Ілімський, Павлодар-Екі-

бастузький, Оренбурзький, Саянський, Кансько-Ачинський, Пд.-Якутський та ін. на сході; Нижньокамський, Тімано-Печорський, КМА (на базі ресурсів Курської магнітної аномалії) в Європ. частині СРСР. У Нечорноземній зоні РРФСР здійснюється комплексна цільова програма по переворенню її на район високопродуктивного землеробства і тваринництва. Розвиток тер.-виробничих комплексів лише за роки 10-ї п'ятирічки (1976—80) забезпечив увесь загальносоюзний приріст видобутку нафти, газу, вугілля, виробни тракторів, значну частину виробни електроенергії, видобутку заліз. руди, половину приросту виробни вантаж. автомобілів. В умовах зрослих масштабів супр. виробни та взаємозв'язків у нар. г-ві, властивих розвинутому соціалізму, дедалі більшого значення набувають підвищення наук. обґрунтованості перспективного планування (див. Планування народного господарства) і проектування підприємств, ТВК, розробка схем Р. п. с. у республіках і екон. районах та в цілому по території СРСР. В основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, схвалених XXVI з'їздом КПРС, накреслено шляхи поліпшення Р. п. с. у 80-х рр. на основі дальшої спеціалізації і пропорційного розвитку г-ва союзних республік і екон. районів в єдиному нар.-госп. комплексі країни.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт: Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали ХХVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Корецький Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Альмов А. Н., Заставный Ф. Д., Федорищева А. Н. Размещение производительных сил. К., 1978; Некрасов Н. Н. Региональная экономика. М., 1978.

Л. М. Корецький.

РОЗМНОЖЕННЯ — відтворення організмом нових особин. Р.— одна з осн. властивостей живих організмів, що забезпечує безперервність і спадкоємність життя. Розрізняють статеве розмноження, при якому новий організм розвивається із зиготи, що утворилася в результаті запліднення, або іноді з незаплідненої яйцеклітини (див. Партеногенез), та нестатеве розмноження, осн. типами якого є спороутворення (див. Спорогенез) і вегетативне розмноження.

РОЗМОВНА МОВА, розмовне мовлення — 1) Різновид літературної мови (один із її функціональних стилів), уживаний у повсякденному живому спілкуванні, в невимушений розмові співбесідників за різних життєвих ситуацій. Порозуміння полегшується при цьому використанням інтонації, міміки, жестів. Р. м. переважно усна, діалогічна. У ній часто використовуються короткі фрази, вживаються слова й вирази, що надають мовленню влучності й експресивності. Цим визначаються спе-

цифічні риси Р. м., якими вона відрізняється від книжної — переважно писемної мови. Р. м. часто використовується в худож. л-рі, особливо в драм. творах. 2) Будь-яке мовлення, що відбувається в усній формі (лекція, доповідь; побутове мовлення, зокрема діалектне, просторічне).

Літ.: Баранник Д. Х. Усний монолог. Дніпропетровськ, 1969; Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. К., 1973; Земская Е. А. [та ін.] Русская разговорная речь. М., 1973; Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности. М., 1974.

Н. М. Кучеренко.

РОЗНАТОВСЬКИЙ Дмитро Іванович [11 (23).III 1878, с. Грабарівка, тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.— 30.V 1957, Чернівці] — укр. і рос. співак (баритон). Співу навчався приватно у К. Массіні в Києві (1903—07). Був солістом Великого театру (Москва, 1908—10), Київ. рос. опери (1911—12) та приватних антреприз. Концертна (1919—29) і пед. (з 1930) діяльність. Партиї: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний («Наташка Полтавка» Лисенка), Демон, Мазепа (одномінні опери А. Рубінштейна та П. Чайковського), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Ріголетто («Ріголетто» Верді). В камерному репертуарі Р. були романси укр. композиторів, зокрема М. Лисенка.

І. М. Лисенко.

РОЗО — столиця Домініки. Гол. порт країни, вузол автомоб. шляхів. 19 тис. ж. (1977). Підприємства по переробці с.-г. продукції (виробн. соків, фруктових консервів, копри).

РОЗОВ Віктор Сергійович [н. 8 (21).VIII 1913, м. Ярославль] — рос. рад. драматург. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша п'еса — «Її друзі» (1949). У п'есах «В добрий час» (1954), «В пошуках радості» (1957), «Нерівний бій» (1960) та ін. показав формування характеру молодої рад. людини. Провідною темою п'єси «Вічно живі» (1956; кінофільм «Летять журавлі», 1957) є тема громадянського обов'язку, п'еси «У день весілля» (1964), «Ситуація» (1973) — з життя рад. робітн. класу 60—70-х років; «Гніздо глухаря» (1977) — про рад. інтелігенцію. П'еси Р. ідуть на сценах театрів України. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Мої шестидесяті. М., 1969; В добрий час. П'есы. М., 1973; У кр. п е р е к л . — В добрий час. К., 1956; Нерівний бій. К., 1960. Ю. І. Корзов.

РОЗОВ Володимир Олексійович (15.VII 1876, Київ — 21.V 1940, Загреб) — укр. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1902). У 1906—16 викладав у Київ. ун-ті філологічні дисципліни, в т. ч. історію укр. мови й діалектологію, 1916—18 — професор Ніжин. істор.-філологічного ін-ту. В 20—30-х рр. жив у Югославії, працював в ун-тах у Скоп'є та Загребі. Автор праць: «Значення грамот XIV і XV ст. для історії малоруської мови», «До староруської діалектології» (обидві — 1907), «Мова південноруських грамот XIV—XVI

ст.» (1929), розвідок про укр. шкільну драму, про староболг. та старосерб. писемні пам'ятки. Опублікував збірку: «Українські грамоти, т. 1. XIV в. і перша половина XV в.» (1928).

Літ.: Гриничшин Д. Володимир Олексійович Розов. «Мовознавство», 1976, № 5. В. М. Русанівський.

РОЗОВІ (Rosoideae) — родина дводольних рослин. Листопадні, іноді вічнозелені дерева і кущі, здерев'янілі ліани, одно- і багаторічні трави. Листки здебільшого чергові, рідко супротивні, прості і складні (трійчасті, пальчасті, перисті), звичайно з прилистками. Квітки правильні, переважно двостатеві, білі, рожеві, яскравочервоні, жовті, поодинокі або частіше в суцвіттях (зонтик, щиток, волоть, китиця, головка тощо). Оцвітина здебільшого подвійна, незрослопелюсткова, 5-членна, рідше 3—8- або багаточленна. Іноді, крім чахолистків, є ще зовнішнє коло листочків, які утворюють підчашу. Тичинок в 2—4 рази більше, ніж чахолистків, або їх багато, рідко 1—5. Маточок багато (рідше 1—5). Зав'язь верхня, напівніжня або нижня. Плід — листянка, сім'янка, коробочка, кістянка, ягодоподібний та ін. Р. поділяють на 4 підродини: таволгові (Spiraeoideae), розові (Rosoideae), яблуневі (Rosoideae), сликові (Prunoideae). Більшість Р.— рослини комахозапилюні, зрідка — вітро- та самозапилюні. Бл. 2000 видів (понад 100 родів), поширені в помірній і субтропічній зонах Пн. півкулі. В СРСР дико росте і культивується понад 1240 видів (58 родів), з них в УРСР — бл. 300 видів (понад 40 родів).

Серед Р. велика кількість корисних рослин: харчових (абрикос, айва, вишня, груша, малина, персик, полуниця, слива, суніця, черешня, яблуня), лікарських (глід, горобина, калган, лавровиця, роздовик, черемха, шипшина), декоративних (екзохорда, кизильник, таволга, троянда), ефіроолійних, кормових тощо.

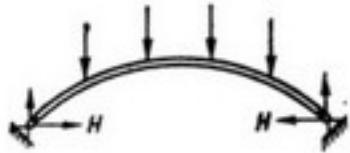
А. П. Лебеда.

РОЗОЦВІТІ (Rosales) — порядок дводольних роздільнолисткових рослин. Об'єднує 15—16 родин; у флорі УРСР дико ростуть представники трьох родин — розових, товстолистих і ломикаменевих. Деякі ботаніки Р. називають родину розових.

РОЗПІЗНАВАЛЬНИЙ — сюжетні або орнаментальні живописні зображення на різних будівлях (див. Декоративно-ужиткове мистецтво, Настінні розписи, Панно, Плафон), а також на ужиткових предметах (див. Емаль, Кераміка, Лаки художні, Фарфор, Фаянс). В нар. мистецтві Р. д.— самостійна галузь творчості (див. Народна творчість). Існують окремі осередки народних художніх промислів (Петриківка, Палехська мініатюра, Хохломський розпис та ін.), де виготовляються переважно твори, оздоблені розписом декоративним.

РОЗПІЗНАВАЛЬНА СИСТЕМА — тех. система, що здійснює розпізнавання сигналів (див. Розпізнавання образів). Р. с. має три осн. блоки: аналізатор, класифікатор і ефектор. В аналізатор

РОЗПІЗНАВАЛЬНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ

Розпірна система.
Двошарнірна арка
(H — розпір).

т о р і на підставі вхідного сигналу обчислюються характерні ознаки об'єкта розпізнавання. За цими ознаками класифіатор виробляє відповідь розпізнавання, яку ефектор втілює в певну дію. Р. с. реалізуються за допомогою засобів вимірювальної та обчислювальної техніки, головним чином на основі міні-ЕОМ та мікро-ЕОМ. Використовують їх в автоматичних та автоматизованих системах обробки інформації та керування. До Р. с. належать читаючий автомат для читання друкованих текстів; система розпізнавання мови (див. Розпізнавання і розуміння мови машинне); діагностична машина, що на підставі шумів механізму визначає величини зазорів тощо.

Т. К. Вінцюк.

РОЗПІЗНАВАЛЬНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ — наявність на певних частинах тіла тварини яскравих або контрастних плям, оперення тощо, які допомагають їй розпізнавати особин свого виду або особин протилежної статі. Див. Забарвлення тварин.

РОЗПІЗНАВАННЯ ЗОБРАЖЕНЬ, обробка зображенень — процес автоматичної обробки інформації, що міститься в зображеннях: окрім випадок розпізнавання образів. Метою Р. з. є автоматизація процесу обробки зображенень у пром-сті (напр., при контролі якості продукції за зовн. виглядом), в науці (аналіз знімків, що реєструють результати фіз. чи біол. експерименту), техніці (автом. кодування тех. документації, креслень, схем), криміналістиці, медицині та багатьох інших сферах людської діяльності.

М. І. Шлезінгер.

РОЗПІЗНАВАННЯ І РОЗУМІННЯ МОВИ МАШИННЕ — процес автоматичної обробки мовного сигналу з метою визначення послідовності слів (розпізнавання мови) або смислу (розуміння мови). Необхідне для забезпечення спілкування людини з ЕОМ в найзручнішій для людини формі — за допомогою голосу. Усний діалог з ЕОМ може вестись як штучною, так і природною мовою. Розв'язування задачі Р. і р. м. м. означає знаходження способу класифікації мовних сигналів, який найточніше відповідає класифікації, що її здійснює людина. У широкому розумінні Р. і р. м. м. — це процес, пов'язаний з фонемним перекодуванням мовного акустичного сигналу. Допоміжними класами мовних сигналів у цьому разі виступають фонеми. З розв'язанням проблеми Р. і р. м. м. в широкому розумінні стане можливим створення автом. друкарської машинки, що друкуватиме й редактуватиме текст під диктовку. У вузькому розумінні Р. і р. м. м. — це розв'язування окремих задач розпізнавання і розуміння мови, коли для полегшення розв'язування задачі штучно обмежують умови, за яких роблять класифікацію. За цих умов створено системи, що здійснюють розпізнавання ізольовано вимовлених слів з певного словника (об'ємом від 20 до 1000 слів), розпізнавання зв'язної мови, що складається зі слів вибраного словника (об'ємом до 1000

слів), розпізнавання і смислову інтерпретацію злитого мовлення на штучній або природній мовах певної предметної області. При розв'язуванні задачі Р. і р. м. м. широко використовують методи математичної статистики, граматик формальних, матем. програмування тощо. Проблема Р. і р. м. м. — одна з найважливіших проблем штучного інтелекту.

Т. К. Вінцюк.

РОЗПІЗНАВАННЯ ОБРАЗІВ — процес автоматичної обробки інформації, в якому на основі непрямих характеристик (ознак або сигналів) якогось об'єкта визначається одна або кілька нових, найістотніших його характеристик. Типовими задачами Р. о. є, напр., задачі розпізнавання зображень, звукових сигналів тощо. Процеси Р. о. реалізуються в розпізнавальних системах, які використовуються автономно або як складова частина людино-машинних систем (див. Система «людина — машина») обробки інформації та керування. Р. о. необхідне при обробці великої кількості інформації, що мало доступна для людського розпізнавання, напр., при визначення корисних копалин за даними геофіз. вимірювань, або коли необхідно швидко ввести в ЕОМ деяку інформацію, що можливе, напр., при автом. розпізнаванні людської мови машиною. Можливість Р. о. виліває з об'єктивної класифікації об'єктів. Характерною особливістю процесу Р. о. є величезна різноманітність числових характеристик об'єктів (вхідних даних). Отже, Р. о. завжди пов'язане зі значним скороченням об'ємів інформації. Напр., при розпізнаванні друкованих знаків прямокутне поле зору, на якому розміщується знак, розбивається на елементарні ділянки (клітинки) однакових розмірів так, що утворюється сітка розміром, напр., 256×128 клітинок. Якщо яскравість у кожній клітинці вимірювати п'ятьма бітами інформації (32 рівні яскравості), то зображення знака характеризується $5 \cdot 256 \cdot 128 = 5 \cdot 2^{15}$ бітами, а кожний елементарний акт розпізнавання буде переходом від інформації об'єктом $5 \cdot 2^{15}$ біт до інформації з 6 біт про номер знака, представленого зображенням, що розпізнається. Розв'язують задачі Р. о. гол. чин. шляхом явного чи неявного встановлення матем. залежностей між непрямими вимірюваннями і шуканими параметрами — побудовою т. з. матем. моделей об'єктів розпізнавання. Для цього вивчають фіз. закономірності процесів генерації сигналів, що характеризують об'єкти. Часто моделі формулюються як неповні, тобто такі, що мають невідомі параметри. Ці параметри оцінюються за т. з. навчальними вибірками. Після того, як матем. модель об'єктів побудовано, на її основі розробляється алгоритм розпізнавання, що вказує послідовність обчислень, необхідних для переходу від даних непрямих вимірювань до шуканих параметрів. При розв'язуванні задач Р. о. широко використовуються методи математичної статистики, граматик формальних та матем. програмування. Практичні досягнення Р. о. стосуються насамперед створення читаючих автоматів для безпосереднього введення з паперу в ЕОМ буквенно-цифрової інформації, систем розпізнавання мови для усного діалогу людини з ЕОМ (див. Розпізнавання і розуміння мови машинне). Р. о. можна використовувати також в тех. і мед. діагностиці, при обробці даних фіз. експериментів, у робототехніці (див. Робот).

Т. К. Вінцюк.

РОЗПІРНА СИСТЕМА в будівельній механіці — система (конструкція), в якій під дією вертикального навантаження виникають як вертикальні, так і горизонтальні (розпір) реакції опор. До Р. с. належать арки (без затяжок, мал.), висячі системи, рамні (див. Рама) конструкції багатьох видів, деякі просторові системи (напр., склепіння, куполи) тощо. У таких системах роблять, як правило, міцну й стійку основу, в разі потреби їх підсилюють контрфорсами.

РОЗПОДІЛ — одна з сторін виробничих відносин і фаз суспільного відтворення. Включає Р. факторів виробництва — засобів виробництва по галузях нар. г-ва і підприємствах, Р. робочої сили за різними видами виробн. і Р. предметів споживання. Вирішальним в екон. системі є Р. факторів виробн. Р. зумовлює способи застачення працівників до участі в сусп. праці й стимули підвищення продуктивності праці. Характер і принцип (форми) Р. визначаються панівним способом виробництва, формою власності. За капіталізму Р. сукупного суспільного продукту і створюваного національного доходу має антагоністичний характер. Значна частина їх іде на збагачення капіталістів — власників засобів виробн.; частка робітн. класу виступає у формі оплати вартості робочої сили. Використовуючи безробіття, капіталісти намагаються знизити заробітну плату робітників нижче вартості робочої сили. В умовах соціалізму Р. має принципово новий соціально-екон. зміст. Сукупний сусп. продукт і нац. доход в умовах панування сусп. власності на засоби виробн. розподіляються в інтересах неухильного зростання сусп. виробн. і якнайповнішого задоволення матеріальних і культур. потреб народу (див. Основний економічний закон соціалізму). В соціалістичному суспільстві Р. здійснюється планомірно. Осн. увага приділяється збалансованому розвиткові всіх галузей народного господарства, встановленню оптимальних пропорцій суспільного виробництва. Р. предметів споживання й послуг на першій стадії комунізму здійснюється відповідно до кількості й якості праці, затраченої в сусп. виробн. та ін. сферах діяльності. Контроль з боку суспільства над мірою праці і споживання кожного його члена відбувається на основі розподілу по праці закону. Частина життєвих засобів розподіляється через суспільні фонди споживан-

ня. Ця форма Р. в умовах соціалізму є доповненням до Р. по праці і певною мірою вже не пов'язана з часткою праці кожного в суп. виробн. Вона сприяє досягненню більш повної соціальної рівності людей. Переход до комуністичного принципу Р. «від кожного — по здібностях, кожному — по потребах» підготовляється розвитком усіх існуючих у розвинутому соціалістичному суспільстві форм Р., на основі побудови матеріально-технічної бази комунізму.

В. К. Черняк.

РОЗПОДІЛИ ВИПАДКОВИХ ВЕЛИЧИН — одне з основних понять імовірності теорії. Розподілом випадкової величини ξ є набір імовірностей, який визначає імовірність того, що ξ набуває значень з різних підмножин числової осі. Якщо можливі значення випадкової величини становлять скінченну або нескінченну послідовність, то Р. в. в. визначають, задаючи ці значення x_1, \dots, x_n, \dots і відповідні їм імовірності p_1, \dots, p_n, \dots . Такі розподіли наз. дискретними. Прикладами дискретних Р. в. в. є біноміальний розподіл та Пуассона розподіл. При дискретному Р. в. в. імовірність попадання випадкової величини ξ в довільну підмножину A числової осі визначається за формулою

$$P(A) = P\{\xi \in A\} = \sum_{x_i \in A} p_i.$$

В заг. випадку Р. в. в. ξ задається з допомогою функції розподілу $F(x) = P\{\xi < x\}$. Імовірність попадання ξ в будь-який проміжок $[a, b]$ визначається за формулою

$$P\{a \leq \xi < b\} = F(b) - F(a).$$

Якщо для випадкової величини існує густина імовірності, то Р. в. в. наз. неперервним. Серед неперервних розподілів важливу роль відіграють рівномірний, показниковий (експоненціальний) та нормальній розподіл. Напр., похибки заокруглення до цілого числа мають рівномірний розподіл на відрізку $[-\frac{1}{2}, \frac{1}{2}]$; густина цього розподілу дорівнює 1 на відрізку $[-\frac{1}{2}, \frac{1}{2}]$ і нулеві поза цим відрізком. Густина показникової розподілу дорівнює $e^{-\lambda x}$ при $x > 0$ і нулеві при $x < 0$. Показниковий розподіл широко використовується в теорії надійності та масового обслуговування теорії (див., напр., Ерланга формула). Практичного застосування набули числові характеристики Р. в. в. — дисперсія, математичне сподівання, медіана та інші.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969; Гихман И. И., Скорогод А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979.

М. Й. Ядренко.

РОЗПОДІЛУ ПО ПРАЦІ ЗАКОН — об'єктивний екон. закон соціалізму, суть якого полягає в тому, що розподіл благ для індивідуального споживання здійснюється відповідно до кількості й якості праці, затраченої в суспільному ви-

робництві працюючими. Це гол. форма розподілу за соціалізму. Об'єктивні передумови розподілу по праці за соціалізму полягають у тому, що досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і сусп. виробн. ще не забезпечує достатнього виробн. життєвих благ для створення матеріальної основи переходу до розподілу за потребами. Це зумовлює необхідність контролю за мірою праці та мірою споживання. Неподільне панування суспільної соціалістичної власності забезпечує рівність усіх членів суспільства щодо засобів виробництва, рівне право на працю і рівне право одержувати свою частку сусп. продукту, відповідно до кількості і якості затраченої праці. За соціалізму праця ще не перетворилася на першу життєву потребу, усвідомлену необхідність кожної працездатної людини. В зв'язку з цим на перший план виступає матеріальне стимулювання праці (див. також Моральне стимулювання праці) для заличення всіх трудящих у сферу трудової діяльності, підвищення результативності та якості праці. Розподіл по праці вимагає рівної оплати за рівну працю незалежно від статі, віку, раси, національності, заличення всіх трудящих до суспільно корисної праці. На цій основі розвиваються стимули до зростання продуктивності праці, організації соціалістичного змагання за підвищення ефективності сусп. виробн., краще використання всіх ресурсів, зростання виробн. продукції, підвищення її якості. Ще на зорі Рад. влади В. І. Ленін виступав проти дрібнобуржуазного уявлення про соціалізм як про однаковість смаків, звичок, потреб і зрівняльний розподіл матеріальних і духовних благ, який випливав звідси (див. Зрівняльний комунізм). Р. по п. з. виражає об'єктивну необхідність існування міри праці та міри споживання. Міра споживання, в першу чергу, визначається мірою оплати праці. Цей взаємозв'язок містить внутр. суперечність — однакова міра праці застосовується до працівників різних здібностей, різного стану здоров'я, сімейного становища, чим зберігається різниця в рівні матеріального забезпечення. Але ця суперечність долається з переходом від соціалістичного суспільства до комуністичного внаслідок зростання частки продукту, яка розподіляється у вигляді суспільних фондів споживання пропорційно потребам. Реалізація Р. по п. з. в госп. практиці відбувається за допомогою тарифікації (див. Тарифно-кваліфікаційний довідник) праці робітників, розробки норм праці, форм і систем її оплати, визначення тарифних ставок, посадових окладів, доплат і надбавок до них, премій, винагород тощо. В результаті цього складаються реальні екон. відносини працівника з підприємством, реалізується вся система інтересів економічних, властива соціалістичним виробничим відносинам.

З розвитком соціалізму вдосконалюються форми й системи оплати

праці, що сприяє повнішій реалізації закону розподілу по праці.

М. Д. Миронов.

РОЗПОДІЛЬНИЙ ЗАКОН — те саме, що й закон дистрибутивності.

РОЗПОДІЛЬНИЙ ПРИСТРІЙ електричний — пристрій, що розподіляє електричну енергію (від генераторів електростанцій, трансформаторів та ін.) між її споживачами. У складі Р. п. є вимикачі, розрядники, електричні реактори, трансформатори струму і напруги, збірні електр. шини, роз'єднувачі, вимірювальні прилади тощо. При напрузі до 35 кВ Р. п. розміщують звичайно в приміщеннях (закриті Р. п., здебільшого в металевих шафах або оболонках); якщо напруга становить переважно 35 кВ і вище, — на відкритих майданчиках (відкриті Р. п.). Керування розподільними пристроями — автоматичне або напівавтоматичне.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ у праві

— 1) Підзаконний правовий акт Ради Міністрів СРСР, Рад Міністрів союзних і авт. республік, виконкомів місцевих Рад народних депутатів. Видається відповідними органами в межах їхньої компетенції на основі і на виконання законів, указів, ін. актів вищестоячих органів. Р. виконковому видається й на підставі рішень місц. Рад, які він підпорядкований. 2) Один з елементів права власності, що полягає в правомочності власника вирішувати долю належного йому майна, напр., шляхом продажу, дарування, міни тощо.

РОЗПОРЯДЧЕ ЗАСІДАННЯ СУДУ — в СРСР засідання суду в складі судді та двох нар. засідателів за участю прокурора, де вирішуються питання, пов'язані з відданням обвинуваченого до суду. Р. з. с. проводиться у випадках незгоди судді з обвинувальним висновком, у справах про злочини неповнолітніх і злочини, за які може бути застосована смертна кара, а також коли треба змінити запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого. Передбачено ст. 36 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 237 КПК УРСР). В ін. випадках питання віддання до суду вирішує судя одноособово. Суд у Р. з. с. виносить одне з таких рішень: про віддання обвинуваченого до суду (не вирішуючи наперед питання про винність його), про повернення справи на додаткове розслідування, про зупинення провадження в справі, про направлення справи за підсудності, про закриття справи. У разі віддання обвинуваченого до суду в Р. з. с. вирішують питання, пов'язані з підготовкою справи до розгляду в судовому засіданні.

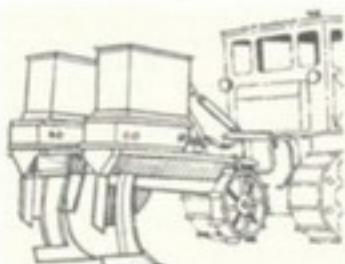
В. В. Леоненко.

РОЗПРАВИ — у феод. Росії станові суди для державних селян. Діяли 1775—96 в місцевостях, де жила значна кількість цих селян, зокрема на Лівобережній і Слобідській Україні. Складалися з двох ланок: верхніх та нижніх Р. У кожній губернії була, як правило, одна верхня Р., яка розглядала в апеляційному порядку справи.

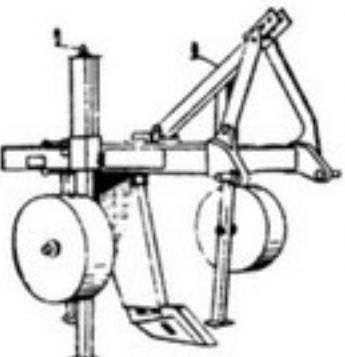
РОЗПУШНИК

Розпушник РС-1,5.

Розпушник РТН-2—25.

Розпушник РН-80Б.

що надходили з нижніх розправ. На території України Р. існували 1782—96.

РОЗПУШНИК — знаряддя для розпушування щільних ґрунтів без перевертання скиби. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі Р.: Р. при чіпний РС-1,5 (мал.) для обробітку солонцевих ґрунтів без вивертання нижніх шарів ґрунту на поверхню поля, а також для розпушування цих ґрунтів, зораних триарусним плугом. Глибина розпушування до 35 см, ширина захвату 1,5 м. Агрегатують з тракторами класу 3—4 тс. Р. на вісний РТН-2—25 (мал.) для глибокого (до 70 см) розпушування полотна терас з одночасним внесенням в ґрунт органічних і органо-мінеральних добрив. Ширина терас 4—4,5 м. Продуктивність 0,31 га/год. Агрегатують з тракторами класу 6 тс. Р. на вісний РН-80Б (мал.) для передплантажного розпушування важких ґрунтів на глиб. до 80 см. Продуктивність 0,19 га за годину.

С. О. Карпенко.

РОЗРАХУНКИ в народному господарстві — система економічних відносин в соціалістичних країнах між державою, підприємствами, організаціями, установами і населенням у процесі реалізації товарів і послуг, оплати праці, а також при розподілі й перерозподілі національного доходу через бюджет і в процесі банківського кредитування. Р. в народному господарстві планомірній сталі. В СРСР вони мають дві форми: готівкову й безготівкову. Грош. відносини між підприємствами і орг-ціями соціалістичної системи г-ва і фінанс.-кредитними органами відбуваються в основному шляхом безготівкових розрахунків. Грош. відносини соціалістичного сектора г-ва і фінанс.-кредитної системи з окремими громадянами здійснюються готівкою. Підприємства, орг-ції, установи зберігають свої кошти в банку або *ощадній касі*, де їм відкривають рахунок. На цей рахунок проводять безготівкові перерахування та видають готівку для покриття витрат. Розрізняють платежі з розрахункових і поточних рахунків, з позичкових і спец. позичкових, з депозитних рахунків і через зарахування зустрічних вимог. Осн. видами розрахункових документів, на підставі яких банк виконує доручення по платежах, є платіжні вимоги, платіжні доручення, чеки, *акредитиви*. Рух документів при здійсненні розрахунків називається документооборотом.

РОЗРАХУНКОВА СХЕМА — спрощене (умовне) зображення споруди (або основи споруди, системи конструкцій, механізму), прийняте для її розрахунку. У Р. с. не враховують багато другорядних особливостей споруди і виділяють чинники, найважливіші при її експлуатації. Для однієї і тієї ж споруди можна вибрати кілька Р. с. залежно від бажаного ступеня точності розрахунку споруди і наявності певного матем. апарату. Чим точніше Р. с. відповідає дійсній споруді, тим складніший її розрахунок. Вибір Р. с. певною

мірою відображає рівень розвитку будівельної механіки.

РОЗРАХУНКОВИЙ БАЛАНС — співвідношення всіх вимог і зобов'язань даної країни, що виникли внаслідок її торговельних, кредитних та інших зв'язків з іншими країнами. Р. б. складається як за певний період (напр., за рік), так і на певну дату (напр., на початок року). Р. б. на певну дату дає заг. характеристику та стан розрахунків даної країни і відображає, чи є вона боржником чи кредитором. Р. б. за певний період подає лише зміни заборгованості та вимог даної країни. Р. б. включає *баланс торговельний*, баланс послуг, баланс руху капіталів тощо. Структура Р. б. в основному збігається з структурою *балансу платіжного*. На відміну від платіжного балансу Р. б. відображає не тільки грош. розрахунки за певний період, а й кредитні операції, незалежно від строку здійснення їх. В активі Р. б. подають вартість іноз. цінних паперів, прямі *інвестиції*, різні кредити, розміри клірингових рахунків (див. Кліринг), суми вкладень в іноз. банках тощо; в пасиві — всі ці цінності, що належать іноз. країнам, банкам та громадянам. Характерною рисою Р. б. провідних імперіалістичних д-в є активне сальдо, пов'язане з наданням кредитів країнам, що розвиваються, або збільшенням прямих інвестицій за кордоном. Це призводить до зростання заборгованості залежних країн. Так, заг. заборгованість країн, що розвиваються, на 1981 досягла 580 млрд. дол., а щорічна виплата процентів коливається в межах 30—40 млрд. дол. і більше. Це зумовлює посилення політ. залежності цих країн. Баланси, які періодично публікують м-ва фінансів зарубіжних країн, включають елементи як Р. б., так і платіжного балансу, що не дає можливості створити дійсну картину стану Р. б. В соціалістичних країнах Р. б. відображає новий тип міжнародного економічного співробітництва, спрямованого на дальший розвиток соціалістичної економічної інтеграції. Він відображає вимоги та зобов'язання по кредитних операціях, клірингових розрахунках, розрахунки по неторг. операціях тощо. Р. б. СРСР показує також розмір допомоги, наданої у формі кредитів та позик соціалістичним країнам і країнам, що розвиваються, та одержані кредити і позики від ін. країн. Р. б. за соціалізму складається на основі планового ведення народного господарства та планування міжнародних валютних і кредитних відносин.

В. М. Линников.

РОЗРАХУНОК СПОРУД — визначення зусиль, деформацій і переміщень, що виникають в елементах споруд при статичних, динамічних, температурних та ін. навантаженнях. Метою Р. с. є забезпечення надійності й довготривалості споруди згідно з умовами міцності, жорсткості й стійкості найнапружених її елементів при мінім. витраті матеріалів, а також оцінка параметрів граничного стану конструкцій. Залежно від типу споруди і виду навантаження для Р. с. застосовують різні розрахункові схеми і методи розрахунку. Стрижневі системи розраховують за законами будівельної механіки й опору матеріалів, тонкостінні елементи (напр., оболонки, пластини) — за законами прикладної теорії пружності й буд. механіки, масивні споруди — на основі законів математич. теорії пружності. Підвищенню точності розрахунку і виявленню фактичного запасу несучої здатності споруд (конструкції) сприяє врахування пластичної деформації матеріалу споруди (конструкції). Іноді (напр., у розрахунках залізобетонних споруд, основ споруд, фундаментів) враховують і реологічні (див. Реологія) властивості матеріалів. Споруди, що зазнають випадкових навантажень (напр., дії мор. хвиль, сейсмічних сил), розраховують статистичними методами. Широкого розвитку набули числові методи Р. с. за допомогою ЕОМ. Див. також Динаміка споруд.

Літ.: Киселев В. А. Строительная механика. М., 1976. Г. В. Ісааков.

РОЗРІВ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН — припинення безпосередніх зносин з ін. державою по дипломатичних каналах; специфічний офіційно оголошений державою вид міжнар.-правових санкцій. Полягає у відкліканні дип. персоналу, ліквідації дипломатичного представництва (посольства, місії). Причинами юрид. і фактичного Р. д. в. є, як правило, ворожі або неправомірні дії ін. держави.

РОЗРІВ ТЕКТОНІЧНІ, розломи тектонічні — порушення суцільності верств гірських порід земної кори, що виникають внаслідок тектонічних рухів. Утворюються в гірських породах, коли вони втрачають здатність до пружних і пластичних деформацій. Р. т. бувають різних розмірів — від тріщин, що перетинають кілька верств порід, до великих розколін (глибинних розломів), які січуть усю товщу порід земної кори і сягають у довжину десятків і сотень кілометрів. Розрізняють розриви, що виникають від дії сил стиснення (підкіди, насуви) і від дії сил розтягання (скиди). З Р. т. пов'язане утворення горстів і гребенів.

Вивчення Р. т. дає змогу відтворювати поля тектонічних напружень минулых геол. епох. У зонах Р. т. формуються родовища нафти, металевих корисних копалин тощо. На Україні Р. т. широко розвинуті в багатьох місцях, особливо в Карпатах, Кримських горах, на Донецькому кряжі, де їх можна спостерігати на земній поверхні.

І. І. Чебаненко.

РОЗРІВНІ ФУНКЦІЇ — функції, що в деяких точках (т. з. точках розриву) не є неперервними функціями. Точка розриву x_0 функції $f(x)$ наз. точкою розриву 1-го роду, якщо існують скінченні правостороння і лівостороння граници $f(x)$ в цій точці. Всі ін. точки розриву наз. точками розриву 2-го роду. Напр., точка $x = 1$ є точкою розриву наз. точками розриву 2-го роду. Напр., точка $x = 1$ є точкою розриву 1-го роду для функції $f(x) = 0$ при $x \leq 1$ і $f(x) = 1$ при $x > 1$, точка $x = 0$

є точкою розриву 2-го роду для функції $f(x) = \sin \frac{1}{x}$. Множина точок розриву може мати складну структуру. Існують Р. ф. в кожній точці, напр. т. з. функція Діріхле: $f(x) = 0$, коли x — ірраціональне число і $f(x) = 1$, якщо x — раціональне число.

РОЗРІВ-ТРАВА, бальзамін (*Impatiens*) — рід рослин родини бальзамінових. Одно- і багаторічні (в тропіках) трави з соковитими стеблами і цілісними черговими простими листками. Квітки в небагатоквіткових пазушних китицях, іноді поодинокі; чашечка з пелюстковидною шпоркою; у деяких видів поряд з яскраво забарвленими є й клейстогамні квітки (див. *Клейстогамія*). Плід — довгаста коробочка, стулки її при досягненні скручуються (особливо при дотику) і викидають насіння (звідки і назва). Відомо 750 видів (за ін. джерелами, бл. 400), що ростуть гол. чин. у тропіч. Азії й Африці. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — два: Р.-т. дрібноквіткова (*I. parviflora*) — заносний бур'ян, родом з Монголії і Р.-т. звичайна (*I. noli-tangere*) з яскраво-жовтими квітками. На Україні Р.-т. садова, або бальзамін (*I. balsamina*), і Р.-т. Ройля (*I. roylei*), які походять з Індії, вирощують як декоративні. У фольклорі Р.-т. — казкове зілля, що має нібито силу розривати кайдани, відмикати замки тощо.

РОЗРІЗ архітектурний — фронтальна проекція будівлі або архітектурної деталі, умовно розсічена площею або системою площин. Р. служить для зображення на кресленіку конфігурації архітектурних деталей, об'ємів або внутр. простору, а також характеризує форму і конфігурацію споруди в цілому.

РОЗРІЗ у гірничій справі — 1) Зображення у певному масштабі пласта (покладу) корисної копалини або гірничої виробки в проекції на січну площину. У практиці найчастіше застосовують розрізи вертикальні й горизонтальні.

2) Гірниче підприємство (кар'єр) по видобуванню вугілля відкритим способом (вугільний Р.) або розсипних корисних копалин.

РОЗРБКА РОДОВИЩ корисних копалин — сукупність гірничих робіт, пов'язаних з видобуванням корисних копалин. Є відкрита розробка родовищ корисних копалин, підводна розробка родовищ корисних копалин і підземна розробка родовищ корисних копалин. Родовища з невеликим вмістом корисних копалин, з наявністю розсіяних елементів розробляють геотехнологічними методами (див. *Геотехнологія*). Залежно від типу і розмірів родовища, умов залягання, виду і якості корисної копалини, а також її пром. запасів розробку родовища ведуть одне або кілька підприємств гірничої промисловості: шахти, рудники, кар'єри, копальні тощо.

С. А. Саратикович. **РОЗРЯДИ В ГАЗАХ** електричні — проходження електр. струму в га-

зі під дією електричного поля. У звичайних умовах газ є ізолятором. Для виникнення Р. в г. між електродами, до яких прикладено напругу, треба, щоб у міжелектродному проміжку з'явилися вільні заряди — електрони й іони. Розрізняють несамостійні і самостійні Р. в г. Якщо вільні заряди виникають лише під дією зовн. факторів (емісія електронна з розжареного катода, іонізація газу опроміненням тощо), розряд наз. несамостійним тихим. При збільшенні міжелектродної напруги заряди (гол. чин. електрони), перш ніж досягти електродів, зумовлюють додаткову іонізацію газу, і струм різко зростає. Такий Р. в г. наз. несамостійним. Величина напруги, при якій відбувається перехід від тихого до лавинного розряду, залежить від типу газу і його тиску, а також від форми й розмірів електродів і віддалі між ними. Додаткова іонізація збільшує потік падаючих позитивних іонів на катод, що спричиняє збільшення електронної емісії за рахунок нагрівання катода (термоелектронна емісія) і вибивання з нього електронів. У результаті цього виникає т. з. самостійний Р. в г., який може існувати без зовн. іонізатора. Серед самостійних Р. в г. розрізняють тліючий і дуговий (див. *Дуга електрична*) розряди. Характерним для них є те, що весь об'єм розрядного проміжку, за винятком вузьких приелектродних шарів, заповнений іонізованим газом з високою концентрацією іонів і електронів — плазмою. Внаслідок цього значна частина напруги зосереджується біля електродів (в основному біля катода). Дуговий розряд відрізняється від тліючого значно більшою густиною струму емісії з катода. При тискові газу, близькому до атмосферного, спостерігається т. з. іскровий розряд, який являє собою ряд швидко виникаючих і зникаючих яскравих зигзагоподібних розрядних каналів. Різновидом іскрового розряду є блискавка. В разі значної неоднорідності електр. поля біля одного з електродів, внаслідок його великої кривини, виникає коронний розряд. Характерним для цього типу Р. в г. є малий розрядний струм. Високочастотні Р. в г. підтримуються за рахунок змінного електр. поля і можуть існувати й без електродів. Р. в г. застосовують у газорозрядних приладах (газотронах, тиатронах, розрядниках тощо), в джерелах світла (від люмінесцентних ламп до потужних газових лазерів), для одержання стійкої високотемпературної плазми, необхідної для здійснення керованих термоядерних реакцій тощо.

Літ.: Капцов Н. А. Электрические явления в газах и вакууме. М.—Л., 1950; Грановский В. Л. Электрический ток в газе. М., 1971.

Л. Л. Пасічник.

РОЗРЯДИ СПОРТИВНІ — оцінка рівня підготовки рад. спортсменів з усіх видів спорту, що культивуються в СРСР. Існують Р. с. — кандидат у майстри, спортсмен 1-го (2-го, 3-го) розряду й спортсмен юнацького розряду (1-го, 2-го,

3-го), а також додатковий з шахів і шашок — спортсмен 4-го розряду, а з шахів ще й спортсмен 5-го розряду. Для одержання того чи ін. Р. с. спортсмен повинен виконати певні норми й вимоги *Єдиної Все-союзної спортивної класифікації*. У тих видах спорту, де результат неможливо вимірюти об'єктивно (хвилинами, секундами, масою, віддаллю), введені спец. вимоги, напр. одержати певну кількість перемог над спортсменами певних розрядів (бокс, фехтування, боротьба), кількість балів за виконання вправ (гімнастика, стрибки в воду тощо). Виконання розрядних норм і вимог зараховується тільки на офіційних змаганнях при певному складі суддів.

РОЗРЯДКА МІЖНАРОДНОЇ

НАПРУЖЕНОСТІ — якісно новий етап розвитку міжнар. відносин в 70-х рр. 20 ст., коли в результаті неухильного зміцнення позицій країн соціалізму зросі їхній вплив на хід світової політики, а сили імперіалізму змушені були пристосовуватися до нових істор. умов, визнати необхідність здійснення принципу *мирного співіснування* країн з різними соціально-політ. системами в міжнар. відносинах. Необхідними і найважливішими елементами Р. м. н. є відмова д-в від використання сил, погрози силою, зміцнення взаємного довір'я і взаєморозуміння, вміння зважати на законні інтереси один одного, розв'язання спорів і конфліктів мирним шляхом, роззброєння, відмова від гонки зброєнь, невтручання у внутр. справи д-в, повага до їхнього суверенітету і незалежності, взаємовигідне політ., екон., торг., культур. і наук.-тех. співробітництво. Успіхи політики розрядки в 70-х рр. уособлюють угоди між СРСР і США (див. *Радянсько-американські документи*), створення системи договорів та угод, що визнають недоторканність післявоєнних кордонів в Європі, підписання *Заключного акта* Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі та ін. Політика розрядки не скасовує законів класової і нац.-визвольної боротьби. Р. м. н. створює сприятливі умови для мирного соціалістичного і комуністичного будівництва. В період розрядки в світі тривають далі прогресивні процеси, на перешкоді яким стоять реакційні сили в імперіалістичних країнах.

На межі 70 і 80-х рр. правлячі кіла США та деяких ін. країн роблять спробу підірвати Р. м. н., нарощують гонку зброєнь, безпредметно збільшують воєнні витрати, загострюють відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Народи земної кулі ведуть невтомну боротьбу проти намагань імперіалістичної реакції зірвати процес Р. м. н. СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності докладають зусиль для поглиблення Р. м. н., прагнучи зробити її необоротною, створити умови для кардинального розв'язання проблем миру і безпеки народів. Даючи відсіч агресивному курсові імперіалістичних д-в, Рад. Союз на XXVI з'їзді КПРС висунув *Програму миру* для 80-х рр., що

Розрив-трава звичайна:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — розкрита коробочка;
4 — насіння.

Розріз архітектурний. Поперечний розріз колишнього будинку Біржі в Ленінграді. Архітектор Тома де Томон. 1805—10.

містить конкретні пропозиції щодо скорочення ядерної і звичайної зброї, мирного розв'язання спірних міжнародних проблем.

М. М. Білоусов.

РОЗРЯДНИК — пристрій (прилад), що замикає коло електричне за допомогою електричного розряду в газі, вакуумі або в твердому тілі. До осн. частин Р. належать електроди, проміжок між якими пробивається (його електропровідність різко збільшується) при підвищенні напруги до певної (пробійної) величини. Розрізняють Р. захисні і керуючі. Захисними Р. (напр., іскровими розрядниками) захищають від перенапруги лінії електропередачі, контактні мережі, електр. машини тощо. За допомогою керуючих Р. тимчасово з'єднують елементи електр. схем апаратури високої напруги, приєднують навантаження до потужних імпульсних джерел струму та ін.

РОЗРЯДНІ КНИГИ, «государеві розряди» — книги записів розпоряджень рос. уряду про щорічні призначення на військову, адм. і придворну службу в 16—17 ст., зведення витягів з різних офіційних документів. Велися дяками спочатку великої князівської канцелярії, згодом Розрядного приказу (див. Прикази). Р. к. складали 1566, 1584, 1585, 1598, 1604—05, кожен раз за кілька попередніх років чи десятиліття. З 1613 їх складали щорічно (збереглися за 1613—36); присвячені в основному описі служби на пл. кордонах Росії. Ведення Р. к. закінчилося на поч. 18 ст. у зв'язку з ліквідацією Розрядного приказу. Р. к. є важливим джерелом з історії держ. управління, організації рос. армії, зовнішньої політики Російської держави 16—17 ст.

РОЗСАДА — молоді рослини, вирощувані в теплицях, парниках і розсадниках для висаджування на постійне місце у відкритому чи закритому ґрунті. Р. широко застосовують в овочівництві, плодівництві, лісівництві, декоративному садівництві і при вирощуванні технічних, лікарських та ефіроолійних рослин. Розсадний метод дає можливість одержувати високий урожай овочевих та багатьох інших культур на 1—1,5 міс. раніше, ніж при сівбі їх насінням.

РОЗСАДОСАДИЛЬНА МАШИНА — машина для садіння розсади овочевих, а також ефіроолійних культур, тютюну, сунціць. В с. г. СРСР, у т. ч. на Україні, використовують шестириядну Р. м. СКН-6А (мал.). Під час руху Р. м. від опорно-приводних коліс і ланцюгової передачі приводяться в дію садильні диски з розсадотримачами. Садильні беруть розсаду з ящиків і кладуть її в розкриті розсадотримачі, які закриваються під дією пружин, а в нижньому положенні вони розкриваються, і розсада випадає в борозну, що утворюється сошником. Одночасно із резервуара вода по трубопроводу надходить в сошники і поливає рослини. Борозни загортуються прикочувальними котками. Про дуктивність 0,3—1,2 га/год. Агрегатують з тракторами «Беларусь» ДТ-75.

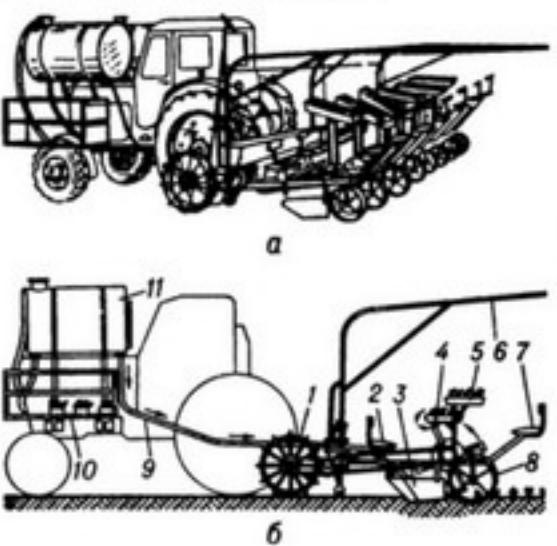
Г. Р. Гаврилюк.

РОЗСЕЛЕННЯ — розміщення населення по території країни, області, району, що зумовлюється рівнем розвитку продуктивних сил, а також виробничими відносинами даного суспільства. В класово антагоністичних формах Р. зумовлюється стихійним діянням притаманних їм екон. законів. За соціалізму Р. відбувається на основі пізнання і використання відповідних сторін прояву діяння планомірного пропорційного розвитку народного господарства захону. Різні форми розташування нас. пунктів залежать, з одного боку, від розміщення продуктивних сил, нового буд-ва, транспортної мережі та ін., з другого — від природних умов — місцевознаходження корисних копалин, місце видобування сировини, палива, розміщення річок, кліматич. умов і т. д. Первінною ланкою Р. є поселення. Розширення зон життедіяльності населення привело до утворення нових форм поселень: агломерацій (див. Агломерація населених пунктів), конурбацій, урбанізованих зон (див. Урбанізація) тощо. В СРСР сформувалася єдина система Р., яка включає міські і сільські поселення (див. Місто. Село). В ній виділяють такі підсистеми: республіканські, регіональні, обласні, міжрайонні, місцеві. Для характеристики Р. застосовують показники густоти населення, серед. віддалі між нас. пунктами й потенціалу поля Р., різні міри концентрації та централізації. Управління процесом Р. в умовах розвинутого соціалізму здійснюється відповідно до потреб створення матеріально-технічної бази комунізму.

О. У. Хомро.

РОЗСИПИЩЕ — природне скупчення уламків гірських порід, багатих на кристали або зерна цінних мінералів. Утворюються Р. внаслідок руйнування гірських порід, що містять ці мінерали, або корінних родовищ відповідних корисних копалин. У Р. нагромаджуються лише стійкі до процесів вивітрювання й перенесення мінерали (алмаз, золото, платина, касiterит, монацит, ільменіт, ру-

Розсадосадильна машина СКН-6А:
а — загальнийгляд; б — технологічна схема:
1 — опорно-привідне колесо;
2 — переднє сидіння; 3 — сошник;
4 — розсадотримачі (захвати); 5 — ящики для розсади; 6 — тент; 7 — заднє сидіння; 8 — прикочувальні котки;
9 — труба для води; 10 — стелажі;
11 — резервуар для води.

бін, сапфір, циркон, янтар тощо). Залежно від процесів, що зумовлюють формування Р., розрізняють кілька генетичних типів їх. Осн. з них: елювіальні (лишились на місці залягання корінних порід), делювіальні (дещо перемістилися від місця їхнього утворення і залягають на схилах гір або височин) і аллювіальні (перенесені та відкладені ріками). Найбільше практичне значення мають аллювіальні Р., з якими пов'язані, зокрема, родовища золота, ільменіту, янтарю тощо. Див. також Золоті руди і розсипища.

РОЗСИПНЕ — селище міського типу Донецьк. обл. УРСР, підпорядковане Торезькій міськраді. Залізнична станція. 5,6 тис. ж. (1982). У Р.— шахтоуправління «Волинське». Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, б-ка. Р. виникло 1905, с-ще міськ. типу — з 1956.

РОЗСІЯНИЙ СКЛЕРОЗ — хронічне прогресуюче захворювання, що характеризується симптомами дифузного ураження центральної і периферичної нервої системи, гол. чин. рухових, рідше чутливих, провідних шляхів. Причина виникнення Р. с. невідома. Хворіють здебільшого люди молодого віку (18—35 років). В головному і спинному мозку виникають у великій кількості різної величини і форми сірувато-рожеві вогнища (т. з. склеротичні бляшки), а також з'являються вогнища ураження мієлінових оболонок нервових волокон провідних шляхів, а в більш пізніх стадіях і їх основних циліндрів. Захворювання звичайно розвивається повільно (протягом багатьох років), з короткочасними періодами тимчасового поліпшення. Ознаки Р. с.: парези і паралічі кінцівок, ністагм, порушення координації рухів, погіршення зору.

Лікування: препарати, що нормалізують обмін речовин, вітамінний баланс, десенсибілізуючі засоби, імуноадресанти тощо.

РОЗСІЯНІ ЕЛЕМЕНТИ — група хім. елементів (Rb, Cd, Cs, Sc, Ga, In, Tl, Ge, Hf, V, Se, Te, Re), що поширені в земній корі переважно як домішки в мінералах. Р. е. входять до мінералів у вигляді ізоморфного (див. Ізоморфізм у хімії, фізиці, мінералогії) заміщення ін. елементів, розміщуються в дефектах кристалічних гратах (див. Дефекти в кристалах), трапляються у складі мікроскопічних мінеральних утворень або металоорганічних сполук (напр., у викопному вугіллі). Вперше групу Р. е. виділив В. І. Вернадський 1934. Див. також Рідкісноземельних і розсіяних елементів руди.

О. С. Єгоров.

РОЗСІЯННЯ МІКРОЧАСТИЙНОК — процес зіткнення частинок, в результаті якого змінюються їхні імпульси. Р. м. наз. пружним, якщо кількість частинок та їхній внутр. стан не змінюються при зіткненні, і непружним — у противному разі. Найважливішою кількісною характеристикою Р. м. є ефективний переріз розсіяння, вимірювання якого дає змогу досліджувати структуру частинок і вивчати закони їхньої взаємодії

(див., напр., *Резерфорда формула*). Класична теорія Р. м. будеться на законах *механіки класичної*. Р. м. у квантово-механічній теорії описується матрицею розсіяння (*S*-матрицею). Через елементи *S*-матриці виражаються практично всі фізичні величини, які вимірюються на досліді: переріз розсіяння, *поляризація частинок* тощо. Елементи цієї матриці можуть бути також обчисленними при певних припущеннях про вид взаємодії частинок. Р. м. при високих енергіях описується методами *квантової теорії поля*.

Літ.: Ситенко А. Г. Лекции по теории рассеяния. К., 1971; Федорченко А. М. Теоретична фізика. Механіка. К., 1975.

В. С. Ольховський.

РОЗСІЯННЯ СВІТЛА — зміна характеристик потоку *світла* (інтенсивності, частотного спектра, *поляризації світла*), що відбувається при його взаємодії з речовиною і сприймається як невласне світіння речовини. Р. с. наз. пружним, якщо відбувається без перетворення частоти (напр., *релеївське розсіяння світла*), і непружним — в протилежному разі. Р. с. є когерентним, якщо *фаза розсіяної хвилі* однозначно визначається фазою падаючої хвилі, в інших випадках Р. с. є некогерентним. Залежно від складу і стану розсіюючої речовини розрізняють Р. с. вільними електронами (*Комптона явище*), дрібними частинками (*Тіндаля явище*), тепловими *флюктуаціями* (молекулярне Р. с.), молекулами (комбінаційне розсіяння світла), *гіперзвуком* (Мандельштама — Бріллюена розсіяння). Вимущене Р. с. виникає в середовищі, у якому рух мікрочастинок узгоджується інтенсивним розсіянням світлом. Р. с. дрібними частинками (розміри яких r значно менші за *довжину хвилі світла* λ) описують на основі теорії *дифракції світла*, а Р. с. великими частинками ($r \gg \lambda$) — на основі законів *геометричної оптики*, враховуючи *інтерференцію світла*. Послідовний опис Р. с. можливий на основі квантових уявлень про будову речовини. Р. с. зумовлює *օреоли*, *райдуги* та ін. явища. Дослідження характеристик розсіяного світла дає інформацію про властивості розсіюючих частинок; це широко використовують, зокрема, в *кількісному аналізі*. Вимущене Р. с. застосовують також і для перетворення випромінювання *лазера*, збудження інтенсивного гіперзвучку.

РОЗСОЛОБДА Іван Гнатович (бл. 1771, м. Нікополь, тепер Дніпропетровськ. обл. — р. см. *невід.*) — укр. народний оповідач. Син запорізького козака. У 80-х рр. 19 ст. Д. І. Яворницький записав від 116-літнього Р. багато переказів, легенд, билиць та оповідок, уривків пісень (історичних, побутових), цікавих істор. даних про життя запорізьких козаків — про побут, звичаї, одяг, зброю, різні обладунки, муз. інструменти, звичаєве право козаків-січовиків: про особливості госп. життя, знаряддя праці, одяг, іжу, житло, хатне начиння, звичаї та обряди осілих козаків (т. зв. *гніздюків*, чи *сиднів*) тощо. Ці матеріали Д. І. Яворниць-

кий подав окремим розділом у своїй праці «Запорожье в остатках старини и преданиях народа» (ч. 2. СПБ, 1888). **I. П. Березовський.**

РОЗСПІВ — система певним чином організованих мотивів-поспівок, які складають мелодію. У православному церк. співі було кілька Р.— знаменний (склався в 12 ст.; див. *Крюки*), демественний, подорожній (16—17 ст.), болгарський, грецький і київський. Останній сформувався на Україні на основі нар. пісенної творчості. Він підпорядкований системі осьмогласся (букв.— восьмиголосся); поспівки терцово-квартової будови вкладаються у діатонічний звукоряд; техніка композиції заснована на порядковому розспіві тексту. Особливо поширився з 17 ст., після возз'єднання України з Росією.

РОЗСУДОК — див. *Розум і розсудок*.

РОЗТОЧУВАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — металорізальний верстат, на якому різцем або ін. інструментом розточують отвори. Крім того, на Р. в. свердлять отвори, нарізають різьбу, обточують циліндричні поверхні або торці тощо. Розрізняють Р. в.: універсальні і спеціалізовані; з горизонтальним і вертикальним розміщенням шпинделів. Для обробки отворів з точною віддаллю між осіми застосовують координатно-розточувальні (з вертикальним шпинделем) верстати (мал.). На них, крім розточувальних, виконують свердлильні, обточувальні та ін. роботи. Для виконання розточування отворів призначенні алмазно-розточувальні верстати. Є Р. в. з програмним керуванням.

А. Ф. Пічко.

РОЗТОЧЧЯ — пасмо горбистих підніять у Львів. обл. УРСР. Є продовженням *Подільської височини*, у пн.-зх. напрямі виходить за межі України, у Польщу, де з'єднується з Люблінською височиною. Довж. 170 км, шир. 10—30 км. Пн.-зх. схил Р. порівняно прямолінійний, східчастий, пн.-сх. має вигляд уступу, значною мірою розчленованого. Р. є вододілом між басейнами рік Дністра, Сану і Бугу. Долини річок, що розчленовані, глибоко врізані, заболочені. Бл. 60% території Р. зайнято буково-дубовими і дубово-буково-сосновими лісами.

Б. П. Муха

РОЗТЯГ-СТИСК в опорі матеріалів — видовження або укорочення тіла (стрижня, бруса тощо) під дією сил, рівнодіюча яких перпендикулярна до поперечного перерізу тіла і проходить через центр ваги його; вид деформації.

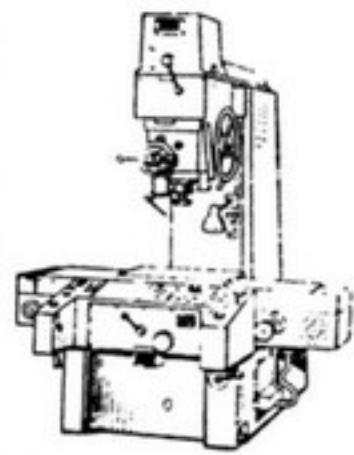
При Р.-с. розрізняють одноосовий (лінійний) напруженій стан (у стрижнях), а також дво- або триосовий (просторовий) напруженій стан (за певних умов у плоских і масивних тілах). В разі одноосового напруженого стану у поперечному перерізі стрижня виникають лише нормальні напруження σ_1 . В межах пружної деформації ці напруження визначають за формулою $\sigma_1 = N/F$, де N — розтягальна або стискальна сила; F — площа поперечного перерізу стрижня. Залежність між σ_1 і відносними деформаціями є описується *Гука*

законом ($\sigma_1 = \mu E$, де E — модуль пружності матеріалу), а співвідношення між поперечною (ϵ_2) і поздовжньою (ϵ_1) відносними деформаціями має вигляд $\epsilon_2 = -\mu \epsilon_1$, де μ — т. з. коеф. Пуассона (у більшості металевих матеріалів становить 0,3). У межах пластичної деформації залежність між нормальними напруженнями і відносними деформаціями складніша, вона описується різними empirичними (нелінійними) законами. Якщо стискальна сила досягає критичної величини, зважають на можливість втрати стрижнем стійкості (поздовжній згин). Р.-с. може спричинюватися як силами, прикладеними до кінців стрижня, так і силами, розподіленими у його об'ємі (власною вагою стрижня, силами інерції). Результати випробувань стрижнів на Р.-с. використовують при визначені осн. мех. характеристик матеріалів, розробці теорії міцності іх.

Г. В. Ісаєнов.

РОЗУМ і РОЗСУДОК — філософські категорії, вироблені для позначення двох якісно відмінних способів раціонального освоєння дійсності. Розум є вищою формою інтелектуальної діяльності, що полягає в усвідомленому оперуванні поняттями, які спирається на розкриття їхньої природи і змісту. Гол. особливість й соціально покликання розуму полягає в тому, що, будучи по суті діалектичним, ставлячися «до всякої речі так, як того вимагає сутицтво самої речі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 7), він висуває нові ідеї, які виходять за межі попередніх систем знання і уявлень, тобто саме з діяльністю розуму пов'язана творчість людини в усіх сферах життєдіяльності.

Розсудок є спосіб інтелектуальної діяльності за раніше заданими схемами і шаблонами, без проникнення в змістову сутність формально впорядкованих понять. Гол. функція розсудку полягає в мисленому розчленуванні, класифікації, численні факторів об'єктивної дійсності, зведені здобутих знань у систему. Необхідно розрізняти розсудок як один з механізмів інтелектуальної діяльності, що опосередковується й знімається розумом, і розсудок як самодостатнію, здатну до самообмеження форму мислення. В першому випадку розсудок є необхідним моментом усякої пізнавальної, проектувальної, практичної діяльності. Він надає думці однозначності, системності й строгості. Розсудкове оперування готовими формулами, стереотипами, типовими проектами тощо робить наук. знання широко вживаним у практиці й дієцільне там, де творча сила мислення не потрібна. У другому випадку — розсудок без розуму робить мислення метафізичним (див. *Метафізика*), що в істор. умовах класово антагоністичного суспільства підпорядковує його диктаторів зовнішнім утилітарної доцільності, ідеологічним штампів, розхідних норм моралі. Тільки розум, який діалектично інтегрує всі формоутворення людського духу в людську свідомість, являє собою суверенне

Розточувальний верстат (координатно-розточувальний).

мислення, здатне виробити *світогляд*, що дає істинні ціннісні й цільові орієнтири. Грані між розумним і розсудковим історично рухливі. Найвищим виразом розуму в сучас. епоху є ідея революц. перетворення світу на комуністичних засадах в ім'я вільного гармонійного розвитку людини, її блага і щастя.

О. І. Яценко.

РОЗУМІННЯ — мислительний процес, спрямований на виявлення (з'ясування) істотних рис, властивостей і зв'язків предметів, явищ і подій дійсності. Фізіологічною основою Р. є складна аналітико-синтетична діяльність мозку, актуалізація минулих умовних зв'язків, утворення нових тимчасових зв'язків та встановлення їхньої значимості. Процес Р. спирається на роботу *другої сигналної системи*. Р. досягається на основі знань і вмінь, здобутих у попередньому досвіді. Р. належить до сфери *інтелекту*, однак міцно спирається на емпіричний досвід. Важливу роль у Р. відіграють заг.-психологічні категорії, що допомагають розкрити суть предметів і явищ. В сучас. психологічній науці процес Р. розглядається в єдиності з дослідженням форм і засобів спілкування між людьми, семантики текстів, їхнього історико-психологічного значення.

Т. С. Яценко.

«РОЗУМНОГО ЕГОЇЗМУ» ТЕОРІЯ — концепція, висунута представниками антропологічного матеріалізму (Л. Фейербахом, М. Г. Чернишевським), сутність якої полягає в поясненні природи морального вчинку усвідомленням індивідом «розумного» суспільного інтересу як свого особистого, а «розумного» особистого — як суспільного. «Розумний» егоїзм, на думку представників цієї теорії, полягає в тому, що правильно усвідомлений особистий інтерес збігається з суспільним. «Р. е.» т. була спрямована гол. чин. проти християнської реліг. моралі. Мала прогресивне значення, оскільки відстоювала інтереси особи, встановлення гармонії між особою і суспільством. Проте «Р. е.» т. часто ідеалізувала приватне підприємництво, а «сусп. інтерес» виступав у ній фактично як класовий інтерес буржуазії. Представники рос. революційного демократизму розглядали «розумний егоїзм» не тільки з погляду вигоди індивіда, а й вбачали в ньому вигоду для всіх людей. Критерієм вчинків людини вони вважали безкорисливе служіння народові, участь у революц. перетворенні дійсності. К. Маркс і Ф. Енгельс, позитивно оцінюючи прогресивну гуманістичну спрямованість «Р. е.» т., критикували її за нерозуміння класової зумовленості моралі, особистих і суспільних інтересів (див. Тв., т. 3, с. 226—246).

РОЗУМОВА ТА ФІЗИЧНА ПРАЦЯ — два історичні види суспільної праці, що склалися на основі відокремлення духовного виробництва від виробництва матеріального. Суспільний поділ праці, що виник на певному ступені розвитку суспільства, виявляється у відокремленні Р. та ф. п. й закріплених кожного з цих видів за

різними сусп. групами. В класово антагоністич. суспільстві Р. та ф. п. виступають як соціальні протилежності, оскільки розумова праця стає, як правило, привілеєм пануючого класу, а фізична — долею експлуатованих. Ця протилежність між Р. та ф. п. поглибується в умовах капіталізму, особливо монополістичного, для якого характерні паразитизм верхівки пануючого класу і виникнення численної соціальної групи людей, професійно зайнятих розумовою працею — *інтелігенцією*, яка посідає в бурж. суспільстві своєрідне місце. З одного боку, її працю використовує буржуазія для одержання максимального прибутку, з другого, — інтереси інтелігенції збігаються з інтересами пролетаріату і селянства, оскільки розумова праця стає об'єктом капіталістичної експлуатації.

В результаті перемоги соціалізму, ліквідації експлуатації людини людиною соціальна протилежність між Р. та ф. п. зникає, оскільки наслідки обох видів праці є надбанням усього народу, але істотні відмінності між ними зберігаються (див. *Подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*). В ході комуністичного будівництва, тісного товариського співробітництва всіх трудящих зазначені відмінності неухильно додаються.

На основі створення матеріально-технічної бази комунізму, здійснення науково-технічної революції, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин відбувається зближення характеру і змісту Р. та ф. п. За комунізму Р. та ф. п. органічно поєднуються у виробн. діяльності всіх працівників, особа досягне всебічного розвитку.

Ю. І. Ширяєв.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ — важлива складова частина всебічного розвитку особистості, підготовки її до життя і праці. Р. в. передбачає розвиток мислення і пізнавальних здібностей людини. Осн. факторами, що визначають ефективність Р. в., є науковість і різноманітність змісту засвоюваних знань, застосування такої методики навчання, яка забезпечує активність і самостійність пізнавальної діяльності, стимулювання інтересів, створює позитивний мікроклімат навчання.

Р. в. відбувається безперервно: під час цілеспрямованого навчання, гри, праці, розв'язання життєвих ситуацій, спілкування з дорослими і ровесниками, при сприйманні й усвідомленні матеріалу, що надходить через засоби масової інформації. Найінтенсивніше відбувається розумовий розвиток під час розв'язування пізнавальних і проблемних задач, коли необхідно виявити творчий підхід. ініціативність і самостійність думки (див. *Проблемне навчання*). Велика роль у Р. в. належить повноцінному засвоюванню великого обсягу знань (глибоке проникнення у їх сутність, оволодіння методами їх набування і застосування, перетворення знань на переконання, на знаряддя мислення і діяльності). Розумовий розвиток виразно виявляється у засобах діяльності,

структурі мислительних процесів, вільному володінні учнем осн. розумовими операціями, логічними прийомами, методами наук. пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, конкретизація, вміння визнати головне, встановлювати і пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, доводити, висловлювати оцінкові судження тощо). У рад. школі Р. в. відбувається у процесі всієї навч.-виховної роботи на уроках і в позаурочний час, у тісній взаємодії з ін. складовими частинами виховання (див. *Трудове виховання*, *Фізичне виховання*, *Естетичне виховання*, *Моральне виховання*, *Художнє виховання*, *Самовиховання*, *Сенсорне виховання*). Різноманітні аспекти проблеми формування розумової діяльності досліджували рад. учени О. М. Леонтьєв, П. Я. Гальперін, В. В. Давидов, К. М. Кабанова-Меллер, Н. О. Менчинська, М. О. Данилов, на Україні — Г. С. Костюк, О. В. Скрипченко та ін.

О. Я. Савченко.

РОЗУМОВСЬКІ — укр. дворянський рід 18 — 1-ї пол. 19 ст. 1) Олексій Григорович Р. [17 (28).III 1709, х. Лемеші, тепер село Козелецького р-ну Черніг. обл.— 6 (17).VII 1771, Петербург] — рос. держ. діяч, фельдмаршал (з 1756), граф (з 1744). Н. в сім'ї городового козака Г. Я. Розума. В 1731 взятий в Петербург до придворного хору, став фаворитом Єлизавети Петрівни. Після вступу її на престол (1741) обіймав високі посади при дворі, дістав великі зем. володіння, 10 тис. кріпаків. У 1742 таємно обвінчаний з Єлизаветою Петрівною. Обстоював інтереси укр. козац. старшини, сприяв відновленню гетьманства на Україні й обранню гетьманом свого брата Кирила Григоровича Р. Після смерті Єлизавети Петрівни участі в політ. житті не брав. 2) Кирило Григорович Р. [18 (29).III 1728, х. Лемеші — 3 (15). I 1803, Батурин, тепер смт Черніг. обл.] — останній гетьман Лівобережної України (1750—64), граф (з 1744), ген.-фельдмаршал (з 1764). У 1743—45 навчався в ун-тах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга. В 1746—65 — президент Петерб. АН. Підтримував М. В. Ломоносова. На Глухівській раді 1750 обраний гетьманом. Сприяв посиленню й збагаченню козац. старшини, універсалом 1760 (затверджений царським урядом 1763) обмежив переходи селян, провів судову реформу на Україні 1760—63. Підтримуючи всі заходи Р., спрямовані на посилення феод.-кріпосницького гніту укр. селянства і рядового козацтва, царський уряд разом з тим обмежував гетьманську владу — встановив контроль над роздаванням старшині зем. володінь, вилучив з-під юрисдикції гетьмана Київ тощо. Брав активну участь у підготовці двірцевого перевороту 1762 на користь Катерини II, за що дістав звання сенатора і чин генерал-ад'ютанта. За період гетьманства став власником величезних маєтностей. Після ліквідації гетьманства (1764) залишився в оточенні Катерини II, 1768—71 — член

Держ. ради. 3) Олексій Кирилович Р. [12 (23).IX 1748, Петербург — 5 (17).IV 1822, Почеп, тепер Брян. обл. РРФСР] — рос. держ. діяч, граф. Старший син Кирила Григоровича Р. З 1765 навчався в Страсбурзькому ун-ті, з 1767 перебував в Італії, Англії. В 1769—75 служив при дворі Катерини II, з 1786 — сенатор. У 1795 вийшов у відставку. Зібрав найбільшу в Росії б-ку природничих книг. З 1807 — попечитель Моск. ун-ту, 1810—16 — міністр нар. освіти. При цьому, зокрема, було відкрито гімназію в Києві, грец. уч-ще в Ніжині, Т-во наук при Харків. ун-ті. Був прихильником русифікації нац. районів Росії, в т. ч. України. Заборонив приймати до гімназій і пед. ін-тів дітей кріпаків. З 1818 жив у Почепі.

4) Айдрай Кирилович Р. [22.X (2.XI) 1752, м. Глухів — 11 (23).IX 1836, Віден] — рос. дипломат, князь (з 1815). Третій син Кирила Григоровича Р. Закінчив Страсбурзький ун-т. З 1769 служив у флоті. З 1777 — на дипломатичних посадах у Неаполі, Данії, Швеції, Австрії. В 1807 вийшов у відставку, жив у Відні. Брав участь у Віденському конгресі 1814—15. Був близько знайомий з композиторами Й. Гайдном, В. А. Моцартом, Л. Бетховеном; останній присвятив Р. три квартети. Мав велику картинну галерею. 5) Григорій Кирилович Р. [10 (21).XI 1759, Петербург — 3 (15).VI 1837, маєток Рудолець, Австрія] — один з перших вітчизняних геологів, почесний член Рос. АН та ряду іноз. академій. Шостий син Кирила Григоровича Р. Навчався в Лейдені (Нідерланди) та ін. містах Європи, багато мандрував. Автор кількох опублікованих (присвячені вивченю мінералів) і багатьох ненадрукованих праць. Відкрив новий мінерал (названий на його честь розумовськіт).

В. М. Кулаковський.

РОЗУМОВСЬКОГО КИРИЛА ТЕАТР — трупа музикантів і акторів кріпацького театру при дво-рі К. Розумовського. Утворений 1751 в Глухові. Тут влаштовувалися концерти (б-ка Розумовських на-лічувала понад 2300 творів оперно-симф. та камерно-інструментальної музики; тепер зберігаються в фондах Центр. наук. б-ки АН УРСР), ставилися опера, балети, комедії (зокрема «Ізюмський ярмарок» невід. автора). Організо-вувалися виступи великої (до 40 чол.) придворної капели співаків-кріпаків (серед них виділявся Гаврило Марцинкевич). Її очолював А. Рачинський; запрошували співаків і з Італії та Франції.

РОЗХІДНИК (Glechoma) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини губоцвітих. Стебла сланкі з висхідними квітконосними пагонами. Листки округло-серцевидні і округло-нірковидні. Квітки синьо-фіолетові, по 2—3 в пазухах листків. Плід з чотирьох горішків. 6 видів, поширені у помірних і субтропіч. зонах Європи й Азії. В СРСР — три види, в т. ч. в УРСР — два. Найпоширеніший Р. звичайний (G. bederacea); містить ефірні олії і дубильні речовини.

РОЗЦІНКА — розмір оплати праці робітника за одиницю роботи (операцію, деталь, партію виробів тощо). Р. встановлюють для відрядних робіт. Її визначають, множачи норму часу (в годинах) на годинну тарифну ставку відрядника, або ділячи денну тарифну ставку на норму виробітку за зміну. При незмінності тарифних ставок розцінки змінюються прямо пропорційно нормам часу та обернено пропорційно нормам виробітку.

РОЗЧИНИ — гомогенні (однорідні) суміші з кількох компонентів (речовин). В Р. компоненти рівномірно розподілені в усьому об'ємі, і кожний елемент об'єму характеризується однаковими хімічними та термодинамічними властивостями. Компонент, кількість якого найбільша в Р., наз. розчинником, інші — розчиненими речовинами. В істинних або просто Р., на відміну від колоїдних (див. Колоїдні системи), компоненти перебувають на мол. ступені дисперсності; в багатьох випадках розчинена речовина утворює невеликі агрегати — асоціати; в розчинах електролітів вона перебуває у вигляді електрично заряджених частинок-іонів. Залежно від агрегатного стану компонентів Р. поділяють на газоподібні (напр., повітря, природні горючі гази), рідкі (природні води, нафта тощо), тверді (див. Тверді розчини, Сплави); за термодинамічними властивостями вони бувають ідеальні (назва вказує на схожість Р. з ідеальними газами), атермальні й регулярні. Найважливішою характеристикою Р. є концентрація розчиненої речовини, верхня межа якої зумовлюється розчинністю. Залежно від концентрації розрізняють Р. насичені, ненасичені й перенасичені (див. Насичений розчин, Ненасичений розчин, Пересичений розчин). Між концентрацією Р., з одного боку, і тиском насиченої пари розчинника або всіх компонентів Р. (див. Рауля закони), температурами замерзання або кипіння (див. Кристалопідібні розчини, Ебулюскопія), електропровідністю тощо, з другого, існує зв'язок.

Вчення про природу Р. становить важливий розділ фізичної хімії. Воно розвивалось у двох напрямах — фізичному (С. А. Арреніус, Я. Г. Вант-Гофф, В. Ф. Остwald) і хімічному (Д. І. Менделєєв). Відповідно до першого напряму утворення Р. є мех. процесом. Згідно з другим Р. — це насідок хім. взаємодії між молекулами розчинника і розчиненої речовини з утворенням сольватів. Сучас. теорія Р. (в розробку якої вагомий внесок зробили укр. рад. вчені В. О. Плотников, О. І. Бродський, М. А. Ізмайлова та ін.) являє собою синтез обох напрямів. Оскільки більшість хім. процесів відбувається в Р., вони широко застосовуються в техніці і повсякденній практиці людини.

Літ.: Фіалков Ю. Я., Житомирський А. Н., Тарабаренко Ю. А. Физическая химия неводных растворов. Л., 1973; Товбин М. В. Физическая химия. К., 1975; Ізмайлова Н. А. Электрохимия растворов. М., 1976.

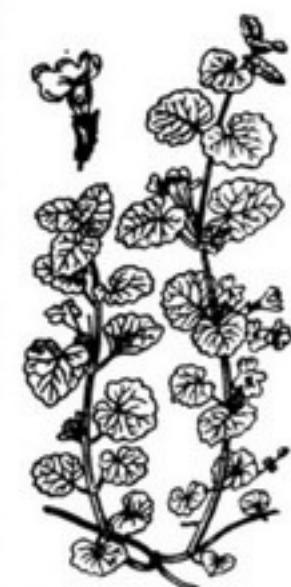
Ю. Я. Фіалков.

РОЗЧИЙНЕ СКЛО — склоподібний сплав силікатів натрію або калію та їхніх сумішей. Одержані Р. с. у скловарних печах, де кварцовий пісок сплавляють із со-дою, сульфатом натрію або поташем (карбонатом калію). Силікат-глиба, що утворюється при повільному остиванні розплаву (або силікат-гранулят, якщо розплав випускають тонкою струміною у проточну воду), практично нерозчинна у воді при кімнатній т-рі, проте легко розчиняється в ній при т-рі 100—200° С (в автоклавах, розварювальних апаратах). Розчин Р. с. у воді (рідке скло) застосовують при виготовленні кислотостійких цементів, жаростійких бетонів, шлаколужних бетонів, силікатних фарб, для просочування тканин, силікатизації ґрунтів тощо.

РОЗЧИЙНИКИ — індивідуальні рідини або рідинні суміші, застосовувані для приготування розчинів. Якщо розчинена речовина — газ або тверда речовина, за Р. прийнято вважати рідкий компонент, а для розчинів рідини — рідина Р. є компонент, кількість якого більша. Р. поділяють на неорганічні та органічні. Найпоширенішими неорганічними Р. є вода, а також сірчана кислота, хлористі сульфурил і тіоніл тощо та зріджені гази — аміак, сірчистий ангідрид. До органічних Р. належать: вуглеводні (бензол, толуол, ксилоли), спирти (метиловий, етиловий, ізопропіловий та ін.), хлорорганічні сполуки (хлороформ, дихлоретан та ін.), ефіри, кетони, карбонові кислоти тощо. Р. бувають полярні і не-полярні. Полярні — рідини, що поєднують велику діелектричну проникність, дипольний момент (див. Диполь електричний) з наявністю функціональних груп, які забезпечують утворення переважно водневих зв'язків, напр. вода, к-ти, аміни, нітросполуки. Неполярні — рідини з малим дипольним моментом без активних функціональних груп, напр. вуглеводні, сірковуглець. Р. поділяються на окремі групи і залежно від їхніх фіз. властивостей: т-ри кипіння або замерзання, леткості та ін. У пром-сті їх побуті широко застосовуються на ф-ті в Р. — рідини, одержувані переробкою нафти. Р., особливо органічні, використовують для виготовлення пластмас, лаків, фарб, клейів, синтетичних волокон тощо. Р., що поліпшують мех. і фіз. властивості каучуків, мастил, мазей, наз. пластифікатами. Органічні Р. застосовують також у процесах екстрагування та електроосаджування металів, що не виділяються з водних розчинів. При роботі з неводними Р. необхідно враховувати їхню токсичність і горючість.

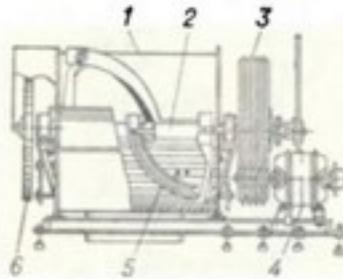
Ю. Я. Фіалков.

РОЗЧИННІСТЬ — здатність речовини розчинятися у розчиннику, утворюючи розчин. Мірою Р. речовини є концентрація її насиченого розчину. Неорганічні речовини, як правило, краще розчинні у воді та полярних розчинниках, органічні — в органічних та неполярних розчинниках. Р. залежить

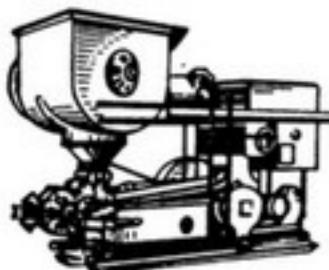
Розхідник звичайний.
Квітуча гілка та квітка.

РОЗЧИНО- ЗМІШУВАЧ

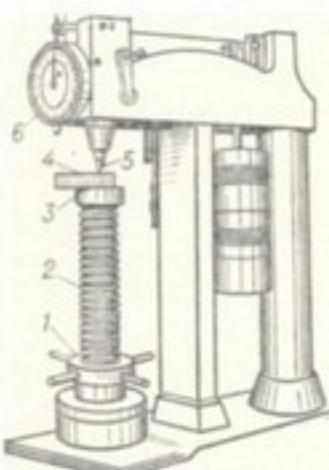

Станціонарний розчино-
змішувач з примусовим
змішуванням компонен-
тів:

- 1 — змішувальний барабан;
- 2 — лопатевий вал;
- 3 — клинопасова передача;
- 4 — електродвигун;
- 5 — лопать;
- 6 — зубчаста передача.

Поршневий розчино-
змішувач.

Роквелла метод.

- Твердомір:
- 1 — маховик;
 - 2 — підйомний гвинт;
 - 3 — столик;
 - 4 — досліджуваний зразок;
 - 5 — алмазний конус;
 - 6 — індикатор.

насамперед від хім. природи, т-ри та *діелектричної проникності* розчинника. Із зростанням т-ри Р. твердих і рідких речовин звичайно збільшується, газів — зменшується. На Р. газів дуже впливає зовн. тиск. *Ю. Я. Фіалков.*

РОЗЧИНОЗМІШУВАЧ, розчиномішалка — машина, в якій готовують будівельні розчини мех. змішуванням їхніх компонентів. Розрізняють Р. (мал.): періодичної і безперервної дії; гравітаційні й з примусовим змішуванням; пересувні (продуктивністю 1,5—5 м³/год) і стаціонарні (до 100 м³/год). Тривалість змішування у Р. компонентів звичайних розчинів — до 1,5—2,5 хв, легких розчинів — 2,5—3,5, розчинів з гідралічними або ін. добавками — до 5 хв. В СРСР виготовляють Р. з об'ємом готового замісу 30—1800 л.

РОЗЧИНОНАСОС — насос, яким будівельний розчин переміщують (нагнітають) по трубах або прогумованих рукавах до місця укладання. Розрізняють Р. (мал.) поршневі, або плунжерні, та безпоршневі. Поршневі Р. (одно- та двокамерні) бувають діафрагмові (поршень насоса діє на буд. розчин через проміжну рідину, відокремлену від розчину гумовою *діафрагмою*) і бездіафрагмові, або прямодіючі (з безпосереднім діянням поршня на розчин). Безпоршневі Р. переміщують розчин в результаті діяння похилого обертового диска на діафрагму насоса і створення в насосній камері всмоктувальної і нагнітальної порожнин або видавлюванням розчину з пружного шланга роликами обертового *ротора*. За допомогою Р. буд. розчин транспортують на віддалю до 200 м по горизонталі та 40 м по вертикалі. Робочий тиск, створюваний у Р., — до 1—1,5 кПа, їхня продуктивність — 1—6 м³/год.

РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ — див. *Відтворення*.

РОЗШИРНИЙ ЦЕМЕНТ — цемент, який у процесі тужавіння й тверднення розширяється. У більшості Р. ц. розширення спричинюється утворенням високооснівних гідросульфоалюмінатів кальцію, що їх об'єм у 1,5—2,5 раза більший (через значну кількість хімічно зв'язаної води) об'єму вихідних твердих компонентів *в'яжучої речовини*. До Р. ц. належать *напружуючий цемент*, розширний *портландцемент* (компоненти — портландцементний *клінкер*, високоглиноземистий *шлак*, *гіпс* і активна гідралічна *добавка*) та *гіпсоглиноземистий цемент* (компоненти — ломенний гранульований *шлак* і *гіпс*). Міцність Р. ц. на стиск — 30—50 МПа і більше. Р. ц. застосовують для замонолічування стиков збірних залізобетонних конструкцій, гідроізоляції швів у гідротех. спорудах, виготовлення напірних залізобетонних труб тощо.

РОЗЩІПЛЕННЯ в генетиці — розходження алельних (див. *Алелі*) пар *генів* у різні статеві клітини при випадковому розподілі хромосом у *мейозі*. Спостерігається звичайно у нашадків від *самозатилення* або *схрешування* між собою організмів, гетерозиготних (див. *Гетерозиготність*) за

однією чи кількома парами алельних генів. Виявляється в певних числових відношеннях організмів з домінантними (див. *Домінантність*) та рецесивними (див. *Рецесивність*) ознаками. У організмів, гетерозиготних за однією алельною парою генів Аа, внаслідок випадкового розподілу хромосом гени потрапляють в різні гамети. Після об'єднання цих гамет виникають нашадки з *генотипами* AA : 2Aa : aa. За умови повного домінування гена A над геном а таке генотипове Р. виявляється фенотипово (див. *Фенотип*) двома групами особин, $\frac{1}{4}$ з яких мають домінантну ознаку і $\frac{1}{4}$ — рецесивну (другий *Менделя закон*). Якщо організм гетерозиготний більш ніж за однією парою алельних генів, то Р. в межах кожної пари іде незалежно від ін. пар, а кількість фенотипів є сукупною результатом такого незалежного Р. по кожній з алельних пар. Напр., організм, гетерозиготний за двома парами алельних генів (Aa, Bb), буде мати у наступному поколінні дев'ять різних поєднань алельних генів, які спричиняють появу чотирьох фенотипів у співвідношенні 9 : 3 : 3 : 1 (третій закон Менделя). У організму, гетерозиготного за п. парами алельних генів, внаслідок Р. виникає 2ⁿ різних типів гамет, незалежне поєднання яких веде до появи у нашадків 3ⁿ різних генотипів і 2ⁿ — різних фенотипів (за умов повного домінування). При неповному домінуванні та зчепленому успадкуванні генів (див. *Зчеплення генів*) спостерігаються інші закономірності.

В. А. Труханов.

РОІК Віра Сергіївна (н. 25.IV 1911, м. Лубни, тепер Полтав. обл.) — український рад. майстер художньої вишивки, заслужений майстер народної творчості УРСР (з 1967). З 1952 живе і працює в Сімферополі. Вивчає стильові особливості вишивки різних областей України, створює самобутні за своїм художнім рішенням вироби. Серед творів: вишивані рушники — «Півники» (1960), «Мереживо» (1970), «Волинський» (1971), «Виноград» (1973), «Полтавський» (1977), «Ніжна казка» (1980); декоративне панно «Заповіт» (1978), «Сонечко» (1981), ювелірна папка «50 років Радянської влади» (1967), портьери, серветки, галстуки. Твори експонуються на республ., всесоюзних та зарубіжних худож. виставках (у т. ч. персональних в Польщі та Болгарії), зберігаються в ДМУНДМ в Києві, ін. музеях республіки.

Літ.: Федорук О. К. Мистецтво, народжене соціалізмом. К., 1976.

Н. О. Глухенька.

РОІННЯ БДЖІЛ — форма розмноження й розселення бджоли медоносної та ін. бджіл. Полягає у відокремленні від бджоляної сім'ї частини бджіл (рою) разом з маткою та утворенні ними нового гнізда (в природних умовах — у дуплах дерев, ущелинах скель та ін.). Розрізняють природне і штучне Р. б. Природне Р. б. настає в першій половині літа, коли сім'ї бджіл досягають повної сили, мають багато розплоду і велику кількість молодих не зайнятих

роботою бджіл-годувальниць. Найбільше рояться сильні, але мало-продуктивні сім'ї. Жарка погода, переповнення гнізда, недостатня вентиляція сприяють посиленню ройового стану бджіл. Р. б. призводить до зменшення медозбору, ослаблення материнської сім'ї. Природне Р. б. не допускають або обмежують своєчасним розширенням гнізд, заміною маток молодими, а щоб збільшити число бджолосімей і взяток, застосовують штуче ділення сім'ї, створюючи відводки бджіл (див. *Пакет бджіл*), нуклеуси (невелика бджоляна сім'я), роблячи «нальоти» на матку або маточник, переводять нові сім'ї в ін. вулик тощо.

РОЙАЛ БАНК ОФ КАНАДА (англ. Royal Bank of Canada — Королівський банк Канади) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Канади. В центрі групи — одноіменний банк, засн. 1869; сучас. назва — з 1901. Фірми і відділення групи розташовані в Аргентайні, Бразилії, Бельгії, США та ін. країнах. Активи групи зосереджено в кредитно-фінанс. сфері нафт. і нафтохім. пром-сті.

С. В. П'ятенко.

РОЙЗЕНМАН Борис Онисимович (1878—1938) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в робітн. сім'ї. Робітник-кочегар. В революц. русі з 1899. Учасник революц. подій 1905—07 на Україні. Проводив парт. роботу в Черкасах, Катеринославі та ін. містах. Не раз зазнавав арештів і заслань. В 1916 мобілізований в армію, проводив революц. агітацію серед солдатів. У 1917 — член Катериносл. к-ту РСДРП(б), член Президії Катериносл. Ради робітн. депутатів. В 1918—19 — уповноважений РНК по постачанню 8-ї та 9-ї армій Пд. фронту, уповноважений РПО на Уралі. В 1921—23 — на відповідальній госп. роботі. З 1923 працював в органах парт. і рад. контролю. З 1923 — кандидат у члени ЦКК, 1924—34 — член Президії ЦКК ВКП(б), з 1934 — заст. голови Комісії рад. контролю. Нагороджений орденом Леніна.

РОЙТЕР Володимир Андрійович [14 (26).VII 1903, с. Нижньодніпровськ, тепер у межах Дніпропетровська — 8.VIII 1973, Київ] — укр. рад. фізикохімік, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Закінчив Дніпропетровський нац. університет (1926). З 1929 і до кінця життя працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР; одночасно — у вищих наукових закладах Дніпропетровська (професор з 1934). Осн. наук. напрям досліджень — теорія і практика гетерогенного катализу, зокрема дослідження механізмів катализу аміаку, каталітичного окислення ацетилену. Один з творців нової галузі фіз. хімії — макрокінематики — науки про роль процесів перенесення речовини на пористих катализаторах. Заклав основи єдиної теорії електродніх процесів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1968. **РОКА** — мис, крайня зах. точка Європи (9°34' зх. д. і 38°47' пн.

ш.). Розташований на Піренейському п-ові, в межах Португалії.

РОКАДА, (франц. *gocade*), рокадні шляхи — залізниці, шосейні або ґрунтові шляхи в прифронтовій смузі, що проходять паралельно лінії фронту. Р. служить для маневрування військами і матеріальними засобами.

РОКАЙЛЬ (франц. *gocaille* — дрібні камінці; раковина) — 1) Характерний для рококо мотив орнаменту — стилізована раковина. 2) Термін, який іноді застосовують для визначення стилю рококо.

РОКАЧЕВСЬКИЙ Опанас Юхимович (1830, Київ — 25.I 1901, там же) — укр. живописець. В 1852—57 навчався в петерб. АМ (з 1860 — академік). Твори: «Портрет невідомої» (1860), «Портрет селянки», «Портрет ліцеїста», «Портрет дочки», всі — ДМУОМ у Києві. Портрети Р. позначені рисами академізму. З 1860 очолював Малювальну школу при Києво-Печерській лаврі.

РОКВЕЛЛА МЕТОД — метод визначення твердості матеріалу (переважно металу) вдавлюванням в його поверхню алмазного конуса з кутом при вершині 120° (шкала А і С) або сталової загартованої кульки діаметром 1,588 мм (шкала В). Одницею твердості за Роквеллом є величина, що відповідає осьовому переміщенню конуса (кульки) на 0,002 мм. Випробування за Р. м. провадять на настільних приладах — твердомірах (мал.), де твердість фіксується індикаторами. Метод наз. за ім'ям амер. металурга 20 ст. С. П. Роквелла.

РОКІТИ — гірський хребет у Покутсько-Буковинських Карпатах, у межах Івано-Франківської обл. УРСР. Довж. бл. 25 км. Складається з витягнутих низько- та середньогірніх вершин (Маківка, Рокита Велика, Рокита Мала та ін.). Вершини і пригребенева частина хребта переважно безлісі. Район туризму. Б. Ф. Ляцук.

РОКИТНЕ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, районний центр, на р. Росі (прит. Дніпра). Залізнична станція. 13,5 тис. ж. (1982).

Вперше згадується в кін. 15 — на поч. 16 ст. У 80-х рр. 16 ст. Р. належало гетьману укр. реєстрових козаків К. Косинському, пізніше його загарбали магнати Острозькі. Населення Р. брало участь у визвольній війні українського народу 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Селяни Р. брали активну участь у Київській козаччині 1855.

Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Р. — с-ще міськ. типу. У Р. — маслоробний, цукр., комбікормовий, хлібний, плодоконсервний і асфальтовий з-ди, виробниче об'єднання буд. матеріалів і конструкцій, виробнича дільніця Білоцерківського пивобезалкогольного з-ду, цех Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання, 2 гранітні кар'єри, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, З бібліотеки.

РОКИТНЕ — селище міського типу Ровен. обл. УРСР, районний центр. Залізнич. ст. Рокитне-Волинське. 7,0 тис. ж. (1982). Виникло у 80-х рр. 19 ст. під назвою Охотникове. В 1905 в селищі створено с.-д. групу. Рад. владу встановлено в січні 1918. За Ризьким мирним договором 1921 Охотникове відійшло до Польщі. В 1922 селище перейменовано на Р. В 1923 створено осередок КПЗБ, з 1927 — районом КПЗБ. В 1939 воно в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Р. — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Р. (15.VII 1941 — 4.I 1944) в с-щі з травня 1943 діяв підпільний район партії, з серпня 1943 — підпільний район комсомолу. У Р. — склоробний та каменедробильний з-ди, деревообр. комбінат, лісгospзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. та профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 7 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

РОКИТНИК — рід рослин родини бобових. Те саме, що й зіновів.

РОКИТНІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 2,4 тис. км². Нас. 49,5 тис. чол. (1982). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — село Рокитне. Р. р. лежить у межах Полісся Українського. Корисні копалини: граніти, каолін, кварцові піски, торф. Річки — Струга з прит. Льва (бас. Прип'яті). Значна кількість озер. Грунти дерново-підзолисті піщані, торфово-болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, ялина, вільха) і луки займають майже 50% тер. району. Підприємства склоробної, лісової і деревообр., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: Рокитнівський склоробний та Томашгородський щебеневий з-ди, Рокитнівський та Остківський лісгospзаги. Комбінат побутового обслуговування (Рокитне), 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, картоплі, льону-довгунця; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 33,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 14,1 тис. га, сіножатій пасовища — 19,8 тис. га. Осушено понад 24 тис. га. У Р. р. — 9 колгоспів, 6 радгospів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Рокитне-Волинське, Томашгород, Осжи, Сновидовичі. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — мед. та профес.-тех. уч-ще, 42 заг.-осв. та музична школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні, 11 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 34 кіноустановки, 41 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У Р. р. видається газ. «Шлях до комунізму» (з 1943).

M. V. Mіськов. **РОКИТНЯНСЬКИЙ РАЙОН** — у пд. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 41,6 тис. чол. (1982). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній та 14 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — смт Рокитне. Поверхня Р. р. — хвиляста рівнина, розчленована ярами та балками. Корисні копалини: граніти, цегельно-черепичні глини, пісок. Річки — Рось з прит. Горохуваткою (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостепової зоні. Ліси (сосна, дуб, береза, граб) займають 11 тис. га. Переважають пром. підприємства по переробці с.-г. та мінеральної сировини. Найбільші: рокитнянські маслоробний, цукр., плодоконсервний, комбікормовий та асфальтовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Рокитне) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с.-г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 41,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, овочеві. В Р. р. — 12 колгоспів, 3 радгospів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Рокитне, Ольшаниця. Автомоб. шляхів — 215 км (усі з твердим покриттям). У районі — профес.-тех. уч-ще, 21 заг.-осв., музична та спорт. школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 11 клубів, кінотеатр, 25 кіноустановок, 28 б-к. У с. Довгалівському Р. р. народилися рад. держдіяч, дипломат В. С. Довгалевський та укр. рад. письменник Ф. М.

V. A. Röter.

V. S. Roik.
Рушник «Мир».
Полтавська гладь,
рушниковий шов. 1974.

O. Yu. Rokachevskiy.
Portrait of his daughter.
Second half of the 19th century.
DMUOM in Kiev.

**РОКИТНЯНСЬКИЙ
ЦУКРОВИЙ
ЗАВОД**

М. А. Рокицький та ін.
Розпис Селянського санаторію імені ВУЦВК в Одесі. Фреска. 1928

Бурлака. У Р. р. видається газ. «Комуністичний шлях» (з 1932).

M. A. Смакота.

РОКИТНЯНСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД — підприємство цукрової промисловості. Розташований поблизу смт Рокитного Київ. обл. Буд.-во почало 1971, закінчено 1973. Потужність підприємства — 3 тис. т переробки цукр. буряків за добу. Сировинною базою з-ду є зони бурякосіяння Рокитнянського, Таращанського, Ставищенського та Богуславського р-нів Київ. обл. Осн. продукція — цукор-пісок і патока.

A. Я. Романюк.

РОКИЦЬКИЙ Микола Андрійович [6 (19).IV 1901, с. Заріччя, тепер Ковельського р-ну Волин. обл. — 11. II 1944, Київ] — укр. рад. живописець. У 1927 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у М. Бойчука. Був членом АРМУ. Твори: картини — «Яблуні» (1925), цикл «Доменний цех» (1929), «Оборона Луганська» (1932), «Похорон бойового товариша» (1935); монументальні роботи — фреска «Зміна» (1927), розписи Селян. санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928, у співавт.), картони для гобеленів (30-і рр.).

РОКІТАНСЬКИЙ (Rokitansky) Карл (19.II 1804, м. Кенігсбрег, Богемія, тепер м. Градець-Кралове, ЧССР — 23.VII 1878, Відень) — австр. лікар, представник описової патологічної анатомії. Член (з 1848) і президент (з 1869) Віденської АН.

член Паризької АН (з 1870). Освіту здобув у Паризькому і Віденському ун-тах. В 1834—75 — проф. патологіч. анатомії Віденського ун-ту. В 1844 організував у Відні першу самостійну кафедру патологіч. анатомії з музеєм препаратів. Описав морфологію прориву виразки шлунка, защемлення кишок, спонтанних розривів аорти, природжених дефектів перетинок серця та ін.

РОКОКО (франц. *госоко*, рокайль — стиль у зх.-європейському мистецтві 1-ї пол. 18 ст. Виник у Франції в період кризи абсолютизму. В Р. відбилися характерні для аристократії гедоністичні настрої (див. *Гедонізм*), бажання відійти від дійності. Осн. ознаки Р. — вигнуті лінії, що нагадують обриси раковини, сплетіння різьблених і ліпих орнаментів, зашитки, розірвані *картуши*, використання дзеркал і живописних *панно*. В стилі Р. оздоблювали свої споруди архітектори: Р. Декотт, Ж. М. Оппенор, Ж. О. Мейсонье, Ж. Баффран — у Франції; Й. Б. Нейман, Г. В. Кнобельсдорф, частково М. Д. Пеппельман — у Німеччині. В Росії елементи Р. використовував В. В. Растреллі, на Україні — І. Григорович-Барський. В живописі Р. проявився в камерності й декоративності, у зверненні до фантастики, до міфологічної і пасторальної тематики (живописці Н. Ланкре, Ж. М. Натьє, Ф. Буш — у Франції, А. Пен — в Німеччині, Ф. А. Маульпец — в

Австрії), у скульптурі — в декоративних рельєфах, статуях і стаутетках з теракоти, фарфору (Ж. Б. Лемуан — у Франції, І. І. Кендлер — в Німеччині). В стилі Р. оздоблювали також меблі (Ш. Кressan) та ювелірні прикраси (Ж. Жермен).

У музичній стилі Р. виявився в широкому використанні *мелізмів*, які становили невід'ємну частину мелодичної лінії. Фактура відзначалася легкістю, панував гомофонний склад, елементи поліфонії використовувалися скупо. Зразками Р. в музиці є клавесинні мініатюри Ф. Куперена і Ж. Ф. Рамо, деякі твори А. Скарлатті.

РОКОССОВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [9 (21).XII 1896, м. Великі Луки, тепер Псков. обл. — 3.VIII 1968, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї залізничника. Учасник 1-ї світової і громадянської. В Рад. Армії з 1918. В 1929 закінчив курси вищого начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував механізованим корпусом, 16-ю армією, яка брала участь в обороні Москви, потім — військама Брян., Донського, Центр., Білорус., 1-го та 2-го Білорус. фронтів. Війська, очолені Р., брали участь у визволенні України. Після війни Р. командував Пн. групою рад. військ. У 1949 на прохання уряду Польсь. Нар. Республіки з дозволу Рад. уряду вийхав до ПНР. В 1949—56 у званні Маршала Польщі був заст. голови Ради Міністрів і міністром нац. оборони ПНР. У 1956 повернувся до СРСР. У 1956—62 (з перервою — жовтень 1957—58) — заст. міністра оборони СРСР і гол. інспектор М-ва оборони СРСР (з липня 1957). З 1962 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. З 1956 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го, 5—7-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Перемога», 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РОКОТОВ Федір Степанович [1735 (?), с. Воронцове, тепер у складі Москви — 12 (24).XII 1808, Москва] — рос. живописець-портретист. Син кріпака. З 1760 навчався в петерб. АМ (з 1765 — академік). У 1765 переїхав до Москви. Твори: портрети — Катерини II (1763), І. Голенищева (1-а пол. 60-х рр. 18 ст.), В. Майкова (бл. 1765), А. Струйської (1772), В. Новосильцевої (1780), подружжя Суровцевих (2-а пол. 80-х рр. 18 ст.), Є. Санті (1785) та ін. Зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Лапшина Н. П. *Федор Степанович Рокотов*. М., 1959.

РОКОШ (польс. *rokosz* — заколот) — у Речі Посполитій у 16—18 ст. збройний виступ шляхти проти королівської влади з метою захисту своїх прав і вільностей. Термін

Рококо.

1. Ж. Обер. Стайні в Шантії. 1719—35.
2. Ж. Ламур. Грати огорожі площа Станіслава у Нансі. 50-і рр. 18 ст.
3. В. В. Растреллі. «Купецький зал» Великого палацу в Петербурзі (тепер Петродворець). 1747—50.
4. А. Ватто. Вередунка. ДЕ в Ленінграді.
5. Ф. Буш. Юпітер і Каллісто. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.
6. Інтер'єр одного з залів Київського музею західного та східного мистецтва.

походить з Угорщини від назви місцевості, де відбувалися з'їзди угор. феодалів. Юридичною основою права шляхти на Р. були «артикули» короля Генріха Валуа 1573, які визнавали цю форму опору законною в разі порушення королем прав і вільностей шляхти. Одним з найбільших у Речі Посполитій був Р., організований проти Сигізмунда III 1606—07. Типовими Р. на тер. України були *Барська конфедерація 1768* і *Тарговицька конфедерація 1792*.

Я. С. Мельничук.
РОКСОЛАНА (Лісовська Настя; 1505, м. Рогатин, тепер Івано-Франківського обл.— 1561, Стамбул) — дружина тур. султана Сулаймана II, українка за походженням. В 1520 під час нападу кримських татар її захопили в полон і продали в султанський гарем. За свідченням сучасників, Р. відзначалася красою, розумом і музичним талантом. Відіграла значну роль у політ. житті Османської імперії 20—50-х рр. 16 ст. Намагалася посадити на престол свого сина Селима. Образ Р. виведено в ряді творів укр. джовтн. л.-ри, романі П. Загребельного *«Роксолана»* (К., 1979), однойменній опері Д. Січинського (1909). З ім'ям Р. пов'язано ряд архіт. пам'яток у Стамбулі та його околицях (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449).

РОКСОЛАНИ — група іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Пн. Причорномор'я з 2 ст. до н. е. до 4 ст. н. е. (див. *Сармати*). Спочатку Р. виступали в Пн. Причорномор'ї як вороги скіфів, але в кін. 2 ст. до н. е. в союзі зі скіфами вели боротьбу проти Херсонеса. В серед. 1 ст. н. е. частина Р. просунулася за Дніпро на Зх. і бл. 70 вторглась у рим. провінцію *Мезію*, але була розгромлена римлянами. В 3 ст. Р. разом з ін. пн.-причорноморськими племенами не раз вторгалися в межі Рим. імперії. В 70-х рр. 4 ст. гуни розгромили Р. і витіснили їх на Зх., на тер. сучас. Румунії. Востаннє Р. згадує готський історик *Йордан* (6 ст.) у зв'язку з боротьбою народів Європи проти гуннів.

РОКСОЛАНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — залишки античного міста 6 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. на сх. березі Дністровського лиману біля с. Роксоланів Овідіопольського р-ну Одес. обл. Площа Р. г.— 3,8 га. Розкопують його з 1957. Виявлено залишки жител (кам'яні підвали, цегляні стіни), знайдено знаряддя праці, монети, амфори, чорнолаковий розписний посуд, теракоти тощо. Амфори з клеймами та численні знахідки монет свідчать про жаві торг. зв'язки жителів Р. з такими античними центрами, як Афіни, Фасос, Хіос, Гераклея, Сінопа, Аміс, *Tира*, Херсонес та Ольвія. Дослідники Р. г. ототожнюють його з містом Ніконієм, яке згадують античні автори.

РОКФЕЛЛЕРИ (Rockfeller) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США і всього капіталістичного світу. Почала створюватися у кін. 19 ст. на базі нафт. компанії «Стандарт ойл». Центром групи в сучас. період

є нафт. монополія «Ексон» (до 1972 — «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі») і один з найбільших банків у світі «Чейз Манхаттан». Група Р. контролює підприємства майже в 100 країнах світу. Бл. половина активів групи зосереджено у кредитно-фінансовій сфері. Провідну роль відіграє також в електротехн. і маш.-буд. галузях. Керують групою п'ять братів Р. Один з них — Н. Рокфеллер у 70-х рр. 20 ст. був віце-президентом США. С. В. П'ятенко.

РОЛ (нім. Rolle, від лат. rotula — коліщатко) — апарат (машина), що в ньому розмелюють волокнисті матеріали, з яких виготовляють *патрі* або *картон*. Вперше апарати такого типу були застосовані (на межі 17—18 ст.) в Голландії. Осн. частиною Р. є розмелювальний пристрій (обертовий барабан і нерухома планка, на яких закріплено ножі), розміщений у ванні (ємкістю 3—18 м³), куди заливають воду і завантажують волокнисті матеріали. Р. замінюють продуктивнішими апаратами — розмелювальними млинами, *рафінерами*.

РОЛЕЙ ТЕБРІЯ — сучасна бурж. соціально-психологічна концепція, яка визначає особу як сукупність соціальних ролей, які вона виконує, наслідуючи норми й зразки поведінки, прийняті в даній соціальній системі. Започаткована Р. Ліntonом, Дж. Mіdom, Дж. Moreno та ін. Центр. поняттям цієї теорії є роль *соціальна*. Поведінка людини опосередкована також індивідуальним сприйняттям ролі. Засвоєння ролі полягає в суб'єктивному визначені індивідом своєї позиції і відповідних обов'язків. Виконання ролі робить помітний вплив на мотиви поведінки, ціннісну орієнтацію особи, на її ставлення до ін. людей. Р. т. містить ряд метафіз. та ідеалістичних положень. Вона ігнорує вплив способу виробництва на структуру сусп. відносин і на формування особи. Водночас у Р. т. знайшли відображення емпірично виявлені процеси психологічної взаємодії людей.

В. О. Тихонович.

РОЛКЕР, ролкерне судно (від англ. roll — котити і sag — автомобіль, візок) — судно, яким перевозять засоби колісної техніки та будь-які поштучні вантажі, на вантажуючи і вивантажуючи їх через носові (бортові, кормові) ворота по *апарелях* за допомогою автонавантажувачів або спец. платформ з тягачами. На ролкерах перевозять автомобілі, *трейлери*, контейнери, пакети тощо. Іл. с. 448.

РОЛЛ Яків Володимирович [21.X (2.XI) 1887, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 3.XI 1961, Київ] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1948). Закінчив Харків. ун-т (1913). З 1920 — професор Харків. лісогosp. і с.-г. ін-ту. З 1934 працював на Гідробіологічній станції у Києві, реорганізований 1939 в Ін-т гідробіології АН УРСР (у 1939—59 — директор ін-ту); одночасно — професор Київ. лісогosp. ін-ту (1945—

53). Праці присвячені вивченю флори прісноводних водоростей і фітопланктону (див. *Планктон*) річок УРСР і пн. р-нів РРФСР. Описав нові роди десмідієвих водоростей.

РОЛЛАН (Rolland) Ромен (29.I 1866, м. Кламсі — 30.XII 1944, м. Везеле на Пд. Франції) — французький письменник, музикознавець, громад. діяч, почесний академік АН СРСР (з 1932). Освіту здобув у Вищій нормальній школі в Парижі. З 1897 — проф. історії музики у Вищій нормальній школі, у 1903—12 — професор Сорбонни. Автор теор. праці *«Народний театр»* (1900—03), численних музикознавчих досліджень (*«Музиканти минулих днів»*, *«Музиканти наших днів»*, обидві — 1908; *«Гендель»*, 1910; *«Бетховен. Великі творчі епохи»*, опубл. 1928—45, та ін.). Літ. діяльність почав у 90-х рр. Перші драми *«Святий Людовік»* (1897), *«Аерт»* (1898) разом з антиімперіалістичною п'єсою *«Настане час»* (1903) становлять цикл *«Трагедії віри»*. В циклі *«Драми революції»* (*«Вовки»*, 1898; *«Триумф розуму»*, 1899; *«Дантон»*, 1900; *«Чотирнадцяте липня»*, 1902) відтворив пафос франц. революції 1789—94. Р. належить цикл худож. біографій *«Героїчні життя»* (*«Життя Бетховена»*, 1903; *«Життя Мікланджело»*, 1907; *«Життя Толстого»*, 1911). Ідейно-естетичні погляди Р.-реаліста найяскравіше відбилися в десятитомному романі-епопеї *«Жан-Кристоф»* (1903—12), де подано широку картину життя Франції і Німеччини в епоху імперіалізму, показано долю митця в бурж. суспільстві. Образ нар. художника-різьбяра 17 ст. створив у романі *«Кола Брюнньон»* (закінчив 1914, опубл. 1918; на сюжет роману Д. Кабалевського написав опера *«Майстер із Кламсі»*; пост. 1938). Під час 1-ї світової війни виступив з антилітаристськими відзвівами і статтями (збірки *«Над сутінкою»*, 1915; *«Предтечі»*, 1919). Антивоєнні мотиви притаманні драм. сатири *«Лілюлі»* (1919), роману *«Клерамбо»* (1920) та ліричній повісті *«П'єр і Люс»* (1920). Розумів міжнар. значення Великої Жовтн. соціалістичної революції, але довгий час заперечував революц. методи боротьби. У 30-х рр. став на позиції соціалістич. гуманізму, свідченням чого були публіцистичні статті *«Процесія з минулім»* (1931), *«Ленін, мистецтво і дія»* (1934), збірки статей *«П'ятнадцять років боротьби»*, *«Мир через революцію»* (обидві — 1935) та ін. Постійно цікавився госп. і культур. досягненнями в СРСР, листувався з М. Горьким. Влітку 1935 відвідав СРСР. Разом з А. Барбюсом був натхнеником і організатором антифашист. конгресів. Найвизначніший твір Р. цього періоду — багатотомний роман *«Зачарована душа»* (1922—33), в якому змальовано типовий процес переходу передової европ. інтелігенції в табір соціалізму. Остання книга роману позначена рисами методу соціалістичного реалізму. Драмою *«Робесп'єр»* (1939) завершив цикл *«Драми революції»*.

Під час 2-ї світової війни зали-

К. К. Рокоссовський.

Роксолана.

Ф. С. Рокотов.
Портрет В. М. Суровцевої. Друга половина 80-х рр. 18 ст. ДРМ в Ленінграді.

Р. Роллан.

У. Р. Ролстон.

Роллер з розкритими носовими воротами.

шався переконаним антифашистом і демократом. Р. Роллан помер у м. Везеле. Похований був у м. Кламсі. За його заповітом, прах перенесено на кладовище Брев поблизу м. Кламсі. Нобелівська премія, 1915.

Тв.: Укр. перекл.— П'єр і Люс. К., 1966; Кола Брюньон. К., 1971; Твори. К., 1975; Думки про мистецтво. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—20. Л., 1930—36; Собрание сочинений, т. 1—14. М., 1954—58; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1974.

Літ.: Іванов Л. Д. Творчість Ромена Роллана. Львів, 1960; Дюшен И. Б. «Жан-Кристофф» Ромена Роллана. М., 1966; Балахонов В. Е. Ромен Роллан и его время. Л., 1968; Мотильева Т. Ромен Роллан. М., 1969; Урицкая Б. С. Ромен Роллан — музыкант. Л.—М., 1974; Аносимов И. И. Французская класика со времён Рабле до Ромена Роллана. М., 1977; Журавська І. Ю. Ромен Роллан. К., 1978; Паевская А. В. Ромен Роллан. Библиографический указатель. М., 1959.

І. Ю. Журавська.

РОЛЛЕ (Rolle) Антоній Юзеф (псевд.— Д-р Антоні Ю.; 1830, с. Генріхівка, тепер селище Роля Шаргородського р-ну Вінн. обл.— 21.I 1894, м. Кам'янець-Подільський) — польськ. історик бурж-ліберального напряму, лікар. Н. в сім'ї франц. емігранта. В 1855 закінчив Київ. ун-т. З 1860 — лікар у Кам'янці-Подільському. Автор ряду праць з історії Правобережної України. Найзначніші з них: «Подільські замки на мунтенських рубежах» (т. 1—3, 1880) та «Історичні оповідання», в яких висвітлюється історія Поділля 16—18 ст. Р.— автор праць з історії медицини на Волині та Поділлі 15—19 ст.

РОЛЛЯ ТЕОРЕМА — одна з основних теорем диференціального числення. Якщо функція $f(x)$ неперервна на відрізку, диференційовна в кожній внутр. точці його і набуває рівних значень на кінцях цього відрізка, то, за Р. т., її похідна $f'(x)$ дорівнює нулеві хоча б в одній внутр. точці цього відрізка. Названа ім'ям М. Ролля, хоч він довів алгебр. теорему, яка в неявній формі є лише окремим випадком наведеної теореми.

РОЛЛЬ (Rolle) Мішель (21.IV 1652, Амбер — 8.XI 1719, Париж) — франц. математик, член Паризької АН (з 1685). Осн. праці присвячені алгебрі. В «Трактаті з алгебри» (1690) розвинув метод відділення дійсних коренів алгебр. рівнянь, що базується на окремому випадку т. з. Ролля теореми. Автор досліджень, присвячених розв'язуванню в цілих числах невизначених лінійних рівнянь з двома невідомими.

РОЛСТОН (Ralston), Шедден-Ролстон (Shedden-Ralston) Уільям Ролстон (4.IV 1828, Лондон — 6.VIII 1889, там же) — англ. русист і перекладач, чл.-кор. Петерб. АН (з 1885). З 1850 вивчав русистику. Кілька разів відвідав Росію. Листувався з багатьма рос. письменниками і М. Драгомановим, з яким був особисто знайомий. Дружив з І. Тургеневим. У 1871 і 1874 читав в Оксфорд. ун-ті курс лекцій з рос. історії та фольклору. Перекладав байки І. Крілова (четири видання, 1868—83), роман І. Тургенєва «Дворянське гніздо»

(1869), понад 50 рос. нар. казок, зібраних О. Афанасьевим (1873). Автор дослідження «Пісні російського народу як зразки слов'янської міфології і російського побуту» (1872), у якому чимало місця відведено укр. колядкам, щедрівкам, загадкам. Опублікував понад 100 журналних та енциклопедичних статей про рос. письменників (О. Кольцова, О. Острівського, І. Тургенєва, Л. Толстого та ін.). Написав дві рецензії на збірку укр. істор. пісень у франц. перекладі А. Ходзька, видану 1879 в Парижі.

Р. П. Зорічак.
РОЛЬ (фрanc. rôle, букв.— спісок, перелік) — 1) Літературний персонаж у п'єсі (кіносценарії) і відповідний сценічний (кінематографічний) образ, втілений актором у виставі (кінофільмі, радіоп'єсі). В муз. театрі Р.— те саме, що й партія. 2) Частина тексту у виставі (фільмі), що має виконуватися однією дійовою особою. 3) Переносно — ступінь участі, міра впливу, значення.

РОЛЬ НАРОДНИХ МАС I ОСОБИ В ІСТОРІЇ — одна з гол. проблем історичного матеріалізму. Основоположники марксизму-ленинізму, створивши вчення про Р. н. м. і о. в і., розв'язали проблему співвідношення істор. необхідності і свідомої діяльності людей, пояснили істор. роль діяльності нар. мас. Вони довели, що народ є гол. суб'єктом істор. руху, найважливішим фактором сусп. розвитку. Нар. маси відіграють вирішальну роль у всіх сферах суспільного життя — матеріальній, суспільно-політ., духовній. Виробнича діяльність нар. мас — основа зміни екон. відносин, а отже й зміни суспільно-економічних формаций. Революц. боротьба нар. мас розв'язує докорінні суперечності сусп. ладу, забезпечує сусп. прогрес. В духовній сфері вирішальна роль нар. мас виявляється як опосередковано (створення умов для творчості діячів культури), так і безпосередньо (створення мови, етнографічно-фольклорна творчість, поповнення лав діячів науки і культури тощо).

З розвитком суспільства, в процесі класової боротьби свідомість і організованість нар. мас, а разом з тим і їхня роль у суспільстві зростають. Довівши це, К. Маркс встановив об'єктивний закон неухильного підвищення ролі нар. мас в історії. Якісно змінюються роль нар. мас в епоху соціалістичних революцій, будівництва соціалізму і комунізму. За соціалізму нар. маси вперше в історії стають свідомими творцями свого життя. На етапі зрілого соціалізму їхня істор. творчість набирає небачених раніше масштабів, набуває якісно нових характеристик. Діяльність нар. мас як творця і гол. суб'єкта історії відбувається в безпосередньому зв'язку з діяльністю класів, насамперед робітничого класу, партії, вождів і видатних осіб, які очолюють маси. Діяльність особи — необхідний елемент істор. процесу. Роль особи в історії визначається тим, якою мірою її діяльність відображує істор. необхідність, виражає життєві інтереси певних класів. У зв'язку з цим

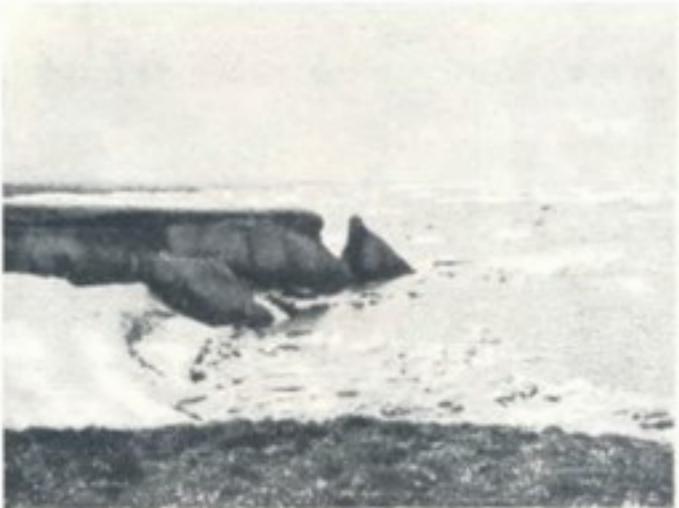
особа може відігравати як прогресивну, так і реакційну роль в історії, прискорювати або гальмувати розвиток суспільства. Особливо велика роль тих діячів, які виражують інтереси трудящих, очолюють їхню боротьбу за соціальне й нац. визволення, тобто відображають прогресивні тенденції істор. руху. Сила вождів світового пролетаріату полягає саме в нерозривному зв'язку з боротьбою трудящих, з діяльністю робітн. класу, комуністичних і робітн. партій. Марксизм-ленинізм, з'ясовуючи Р. н. м. і о. в і., рішуче відкидає як культ особи, так і анархістське заперечення ролі вождів і авторитетів, піддає критиці сучас. бурж. ідеалістичні концепції (еліти теорію, «масового суспільства теорію» тощо).

В. С. Пазенок.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНА — нормативний зразок поведінки, який визначається певним становищем індивіда в суспільстві чи в соціальному мікросередовищі; поведінка, що реалізує ці норми. З категорією «Р. с.» тісно пов'язані поняття статус соціальний, соціальна позиція тощо. В рольовому описанні суспільство чи будь-яка група соціальна можуть бути представлені у вигляді набору певних соціальних позицій (робітник, учений, солдат тощо), перебуваючи в яких, індивід повинен підкорятися «соціальному замовленню» чи «сподіванням» ін. індивідів, пов'язаних з даною позицією. Вимоги, сподівання, які пред'являються Р. с., формуються в сусп. свідомості під впливом загально-культур. норм, цінностей і традицій, конкретної сусп. системи, соціальної групи. Значення ролі як регулятора соціальної поведінки полягає в тому, що, приступаючи до виконання певних соціальних функцій, індивід, як правило, знає права й обов'язки, що відповідають його становищу, й санкції, які можуть бути застосовані внаслідок порушення їх. Поняття «роль соціальна» ввели в наук. обіг американські соціологи Р. Ліnton і Дж. Mid (див. Ролей теорія). Нині воно займає центр. місце в теоріях структурно-функціонального аналізу. При різноманітних тлумаченнях даного поняття ці теорії поєднують абсолютизація значення ролей в організації сусп. життя й формуванні індивід. свідомості. Марксистсько-ленинська соціологія при аналізі соціальної структури суспільства надає вирішального значення класової структурі, щодо якої Р. с. виступають як похідні чи другорядні. В працях рад. соціологів і психологів досліджується діалектичний взаємозв'язок між Р. с. і свідомим, творчим виконанням особою соціальних функцій.

Н. В. Панна.

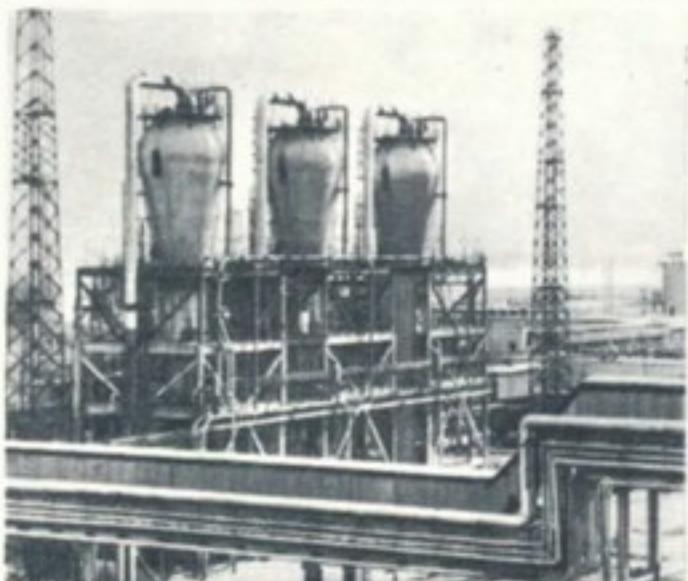
РОЛЬГАНГ (нім. Rollgang, від Rolle — коток і Gang — хід) — пристрій (роликовий конвеєр), по роликах якого, закріплених у рамі на невеликій віддалі один від одного, переміщаються вантажі (поштучні, у тарі). Буває без привода та з приводом. У неприводних Р. ролики приводяться у рух при проштовхуванні вантажів вручну або за допомогою

1
2
3

До ст. Російська Радянська
Федерацівна Соціалістична
Республіка.

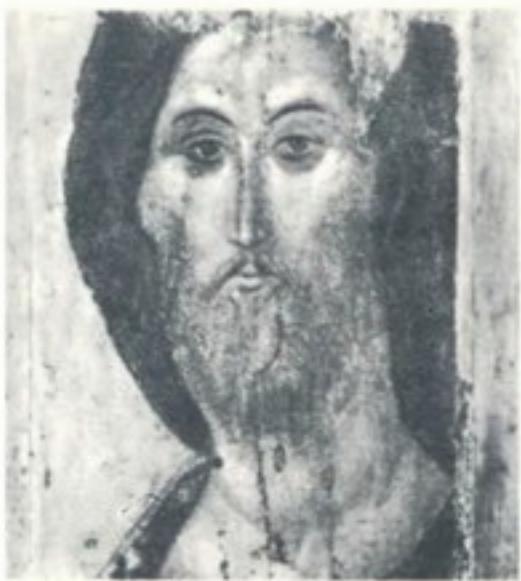
1. На острові Вайгач.
2. Полярний Урал.
3. Північні олені на Чукотці.
4. Онезьке озеро.
5. Східно-Європейська рівнина.
6. Лісотундра в дельті річки Яни.
7. Західно-Сибірська рівнина.
8. Колимський хребет.
9. Ріка Волга.
10. Чорноморське узбережжя Кавказу.
11. У передгір'ї Алтаю.
12. Примор'я.

4
56
78
910
11
12

До ст. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

1. Видобування газу в Оренбурзькій області. 2. Красноярський край. Будівництво Саяно-Шушенської ГЕС. 3. Ставропольський край. Одна з дільниць Прикумського заводу пластмас. 4. Куйбишевська область. Тольятті. Головний конвеєр Волзького автомобільного заводу. 5. Тульська область. У крутильному цеху Шокінського заводу синтетичного волокна. 6. Свердловська область. Конверторне відділення плавильного цеху Надеждинського заводу. 7. Краснодарський край. Одна з дільниць заводу «Пролетар» ордена Леніна комбінату «Новороссіцемент». 8. Алтайський край. Кулундинський зрошувальний канал. 9. Татарська АРСР. В цеху автоматичних ліній молочного комбінату в місті Брежнєві. 10. Воронезька область. Жнива в колгоспі імені С. М. Кірова. 11. Бурятська АРСР. В одному з цехів свинокомплексу «Южний».

1
2
3
45
6
78
9
10

До ст. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка. 1. А. Рубльов. Спас. Деталь. Звенигородський чин. Близько 1410. 2. І. Я. Вишняков. Портрет С. Е. Фермор. Близько 1750. 3. Ф. І. Шубін. Портрет О. М. Голіцина. Мармур. 1775. 4. К. П. Брюллов. Італійський полудень. 1827. 5. І. І. Шишкин. Жито. 1878. 6. І. М. Крамській. Лісник. 1874. 7. М. О. Врубель. Царівна-лебідь. 1900. 8. К. С. Петров-Водкін. Купання червоного коня. 1912. 9. О. О. Дейнека. Майбутні льотчики. 1938. 10. Д. Д. Жилинський. Гімнасти

СРСР. Темпера. 1964. 11. А. О. Пластов. Вечеря тракториста. 1951. Іркутський художній музей. 12. А. Ф. Лутфуллін. Три жінки. 1969. Башкирська АРСР. 13. С. П. Санаков. До колгоспу. Гіпс тонуваний. 1971. Північно-Осетинська АРСР. 14. М. О. Петров. Перекочування. Ліногравюра. 1968. Тувинська АРСР. 1, 3, 5–9 – Державна Третьяковська галерея в Москві. 2 і 4 – Державний Російський музей у Ленінграді.

11
12
13
14

До ст. Російська Радянська Федерація Соціалістична Республіка.

1. Церква Спаса Преображення. Новгород. 1374.
2. Архітектурний ансамбль у Коровниках. Ярославль. 1649 – поч. 18 ст.
3. Церква Зосима і Саватія й лікарняні палати Троїце-Сергієвої лаври. Загорськ. 1635–38.
4. Ансамбль Ростовського Кремля. Ярославська обл. 17–18 ст.
5. Таврійський палац. Велика галерея. Арх. І. Є. Старов. Ленінград. 1783–89.
6. Гауптвахта. Арх. П. І. Фурсов. Кострома. 1824–25.
7. Будинок Приморського краївого драматичного театру ім. М. Горького. Арх. Р. Бегунц та ін. Владивосток. 1967–70.
8. Житловий масив Тропарево. Південна частина. Арх. М. В. Посохін та ін. Москва. Кін. 60 – поч. 70-х рр. 20 ст.
9. Санаторій «Зелений гай». Водний павільйон. Арх. І. О. Ярошевський та ін. Сочі. 70-і рр. 20 ст.
10. Будинок побутових послуг у Казані. Арх. С. Галанина. Татарська АРСР. 70-і рр. 20 ст.
11. Олімпійський комплекс на просп. Миру. Арх. М. В. Посохін, Б. Л. Тхор і Р. І. Семерджієв. Москва. 1976–80.

1
2
3

4
5

6
7

8
9
10

11

До ст. Революція 1905—07 в Росії.

1. Демонстранти на одній з вулиць Петербурга. 1905.

2. Мітинг протесту проти царського маніфесту 17(30) жовтня 1905 біля міської думи в Києві. Жовтень 1905.

3. Барикади на Арбаті в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.

4. Прибуття повсталого броненосця «Потьомкін» в Одесу. Червень 1905.

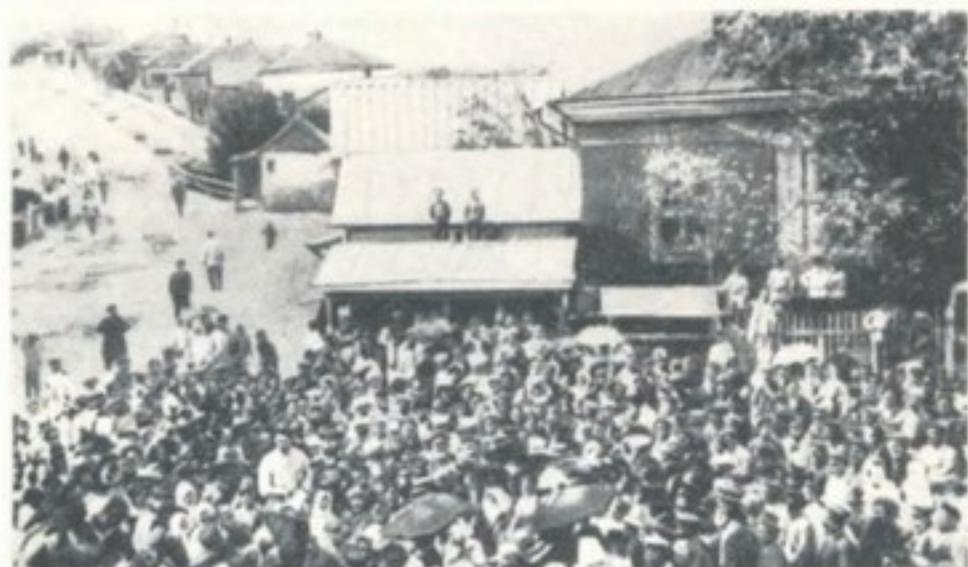
5. Демонстрація трудящих Тбілісі в жовтні 1905.

6. Мітинг селян у станиці Усть-Медведицькій Область Війська Донського. 1905.

7. Демонстрація трудящих Харкова в жовтні 1905.

8. Демонстрація безробітних Риги. 1906.

9. Демонстрація робітників у Києві. Січень 1906.

1

2

3

4

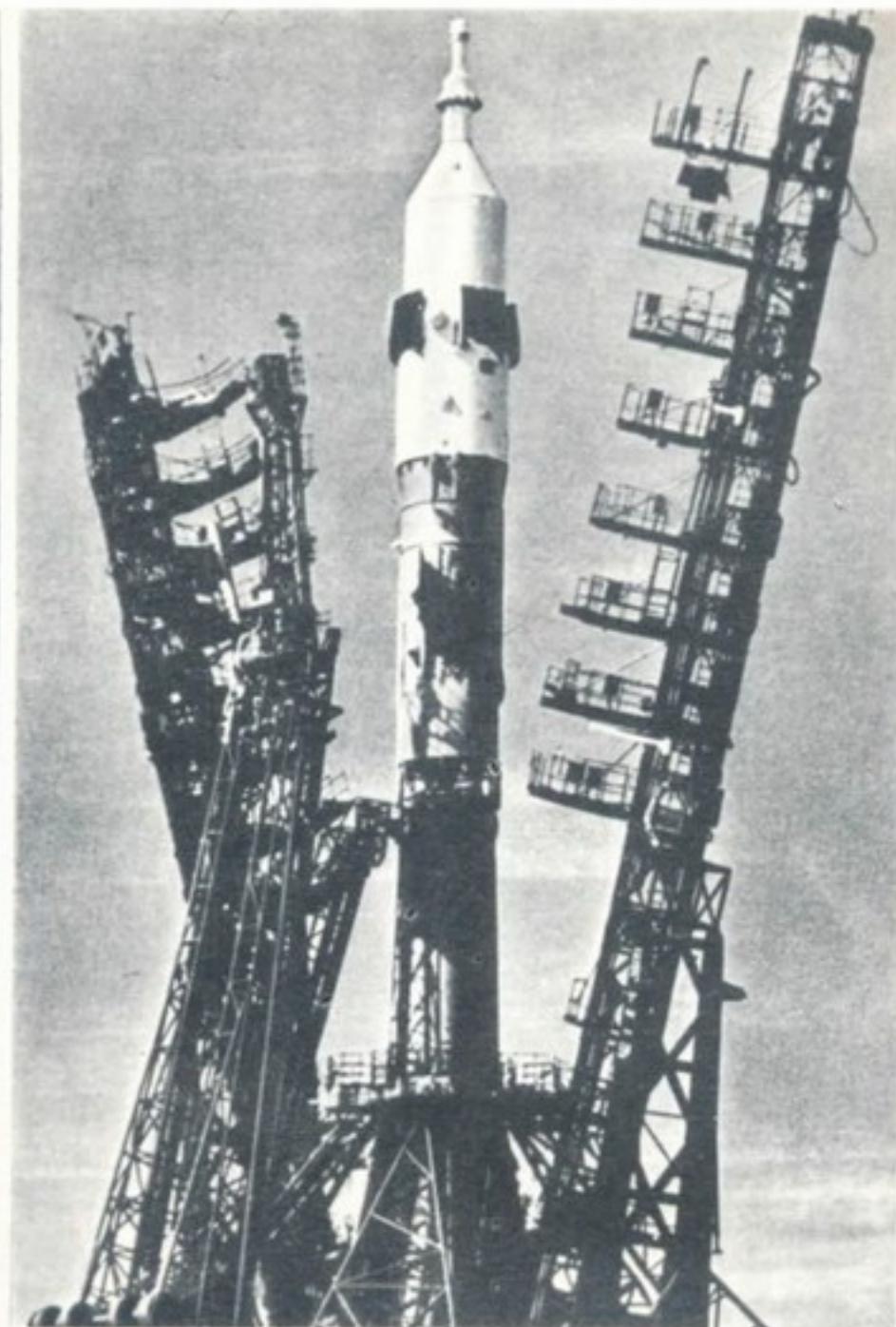
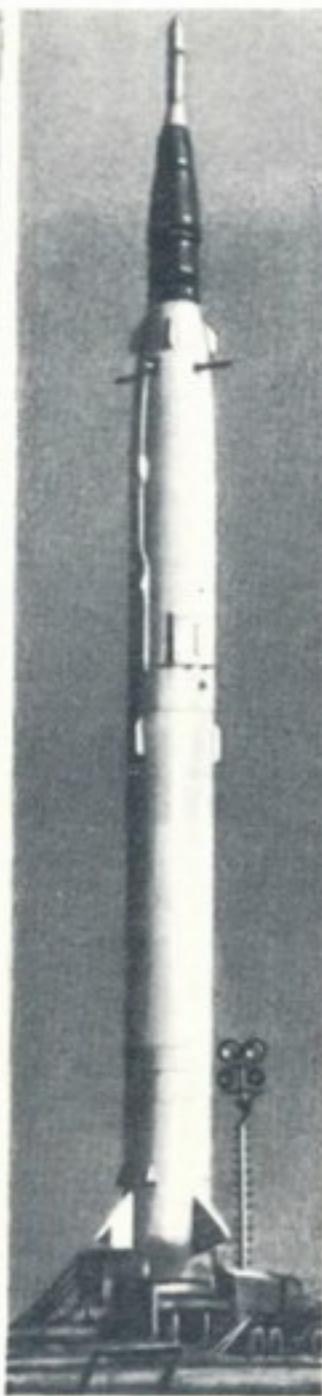
5

6

7

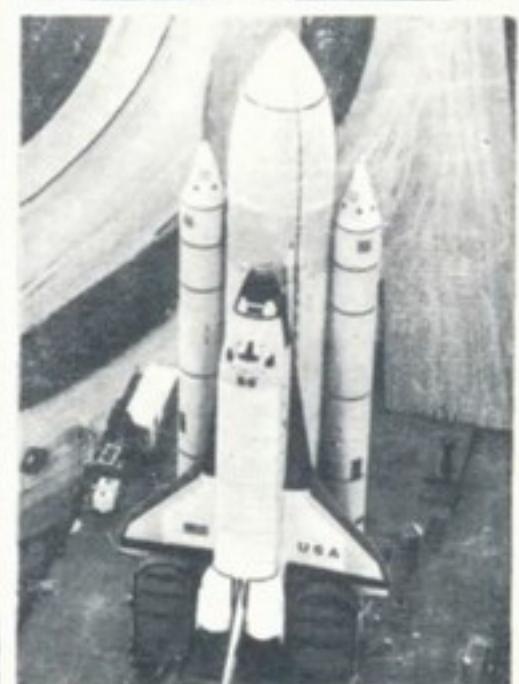
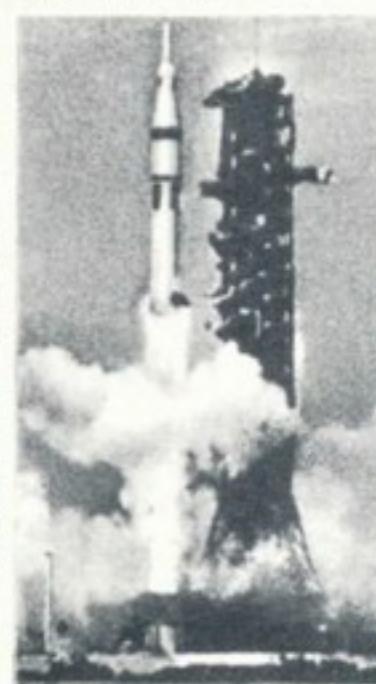
8

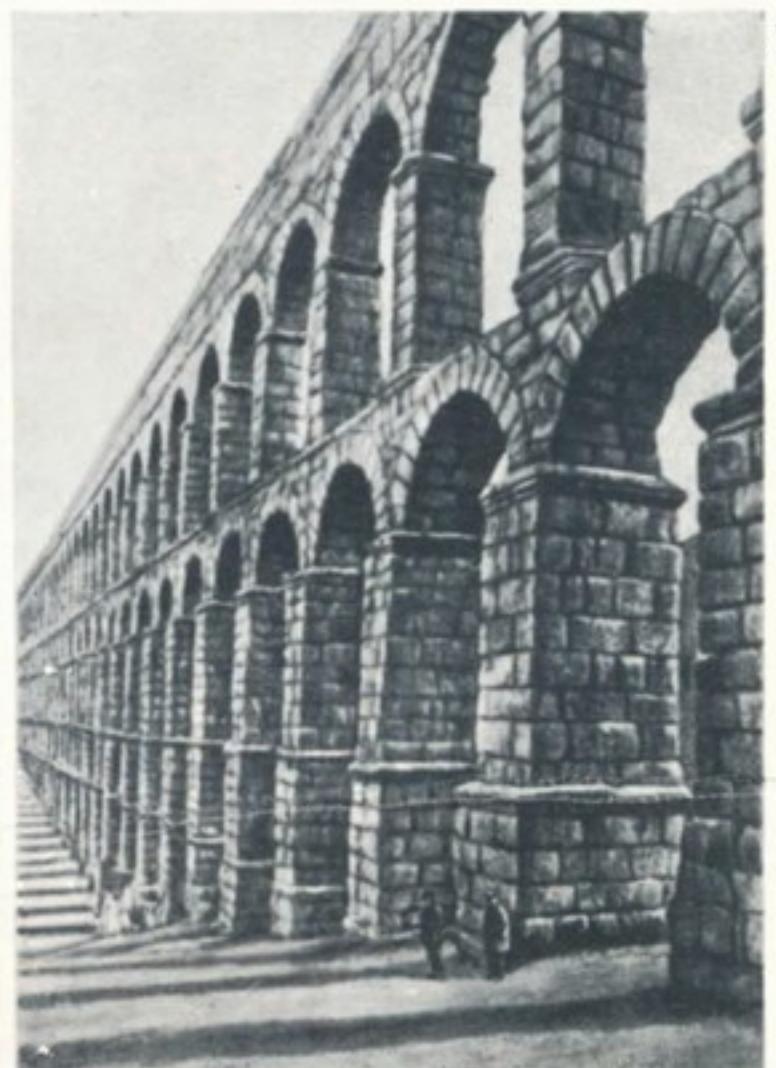
9

До ст. Ракета.

1. Старт космічного корабля «Восток».
2. Геофізична одноступінчаста ракета Р-5А.
3. Ракета-носій з космічним кораблем «Союз» на старті.
4. Міжконтинентальна ракета.
5. Головна частина геофізичної ракети Р-2А з науковою апаратурою.
6. Ракета-носій «Восток».
7. Зенітні ракети Сухопутних військ.
8. Старт ракети-носія «Сатурн» з кораблем «Аполлон» (США).
9. Транспортування космічного апарату багаторазового використання «Колумбія» (США).

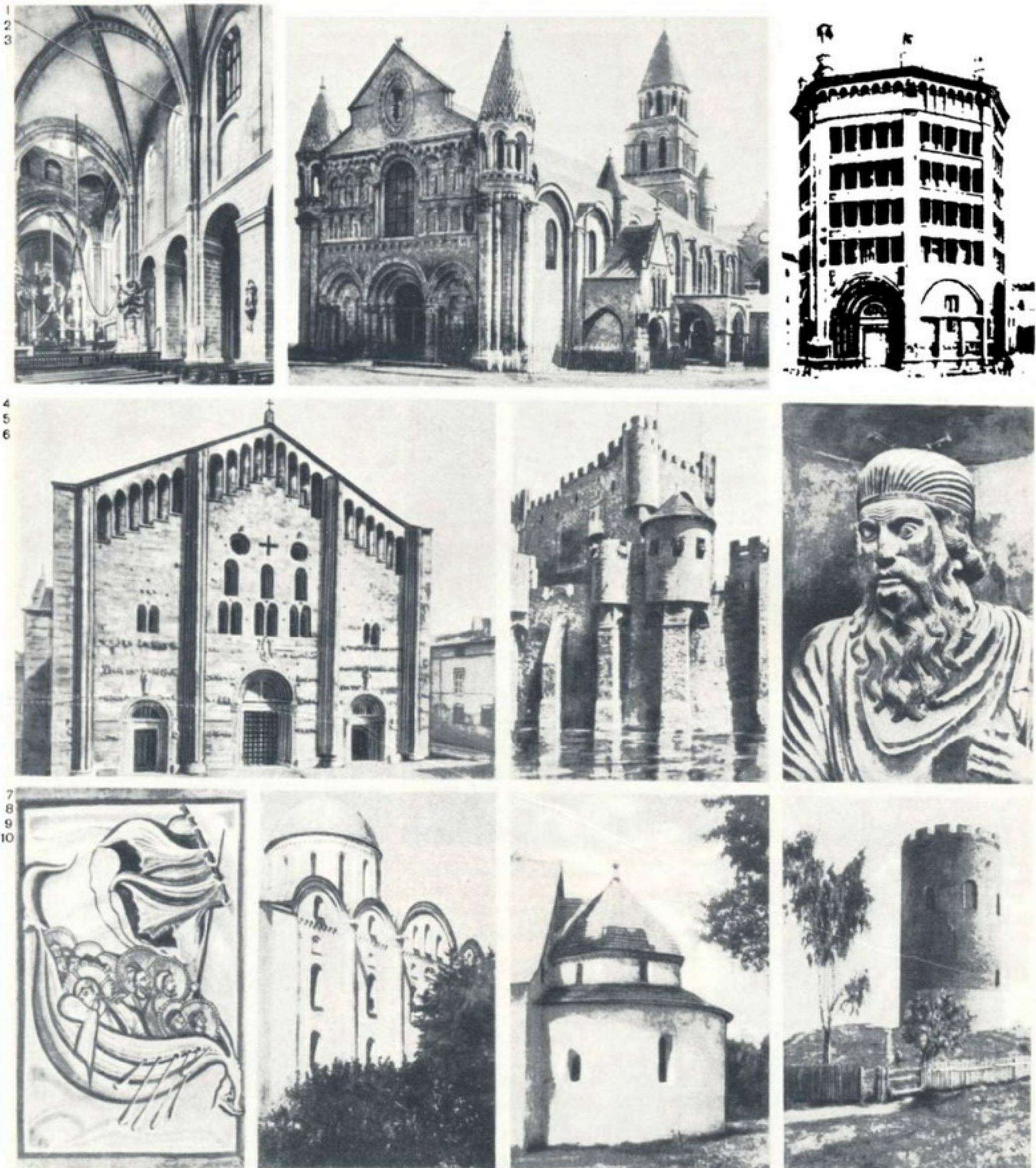

1
2
3

До ст. Рим Стародавній.

1. Вулиця в Помпеях. 1 ст. н. е.
2. Гробниця Цецілії Метелли на Аппійовій дорозі поблизу Рима. Середина 1 ст. до н. е.
3. Храм Вакха (ансамбль у Баальбеку). 2 ст. н. е. Ліван.
4. Арка Константина в Римі. Близько 316 н. е.
5. Акведук у Сеговії. Початок 2 ст. н. е. Іспанія.
6. Фрагмент рельєфу Вівтаря Миру. Мармур. 13–9 рр. до н. е. Уффіци. Флоренція.
7. Сцена з комедії. Мозаїка.
8. Статуя Августа з вілли Лівії у Пріма-Порта. Мармур. Початок 1 ст. н. е. Ватікан. Рим.

4
5

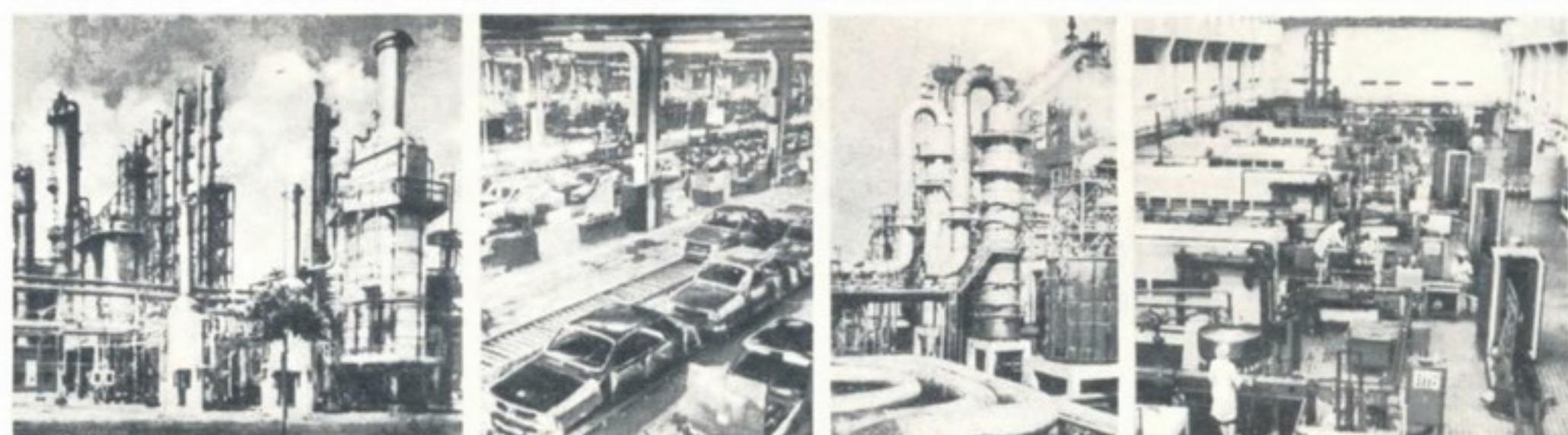
До ст. Романський стиль.

1. Собор у Вормсі. Інтер'єр. Близько 1170–1240. Німеччина. 2. Церква Нотр-Дам ла Гранд у Буатьє. Загальний вигляд. Будівництво закінчено наприкінці 12 ст. Франція. 3. Житловий будинок у Клюні. Головний фасад. Близько 12 ст. Франція. 4. Баптистерій у Пармі. Будівництво почало 1196. Італія. 5. Замок графів Фландрських у Генті. Близько 1170. Бельгія. 6. Статуя пророка Їезекіїля в соборі в Борго-Сан-Донніно.

Майстер Benedetto Antelami. 2-а пол. 12 ст. Італія. 7. Буря на Генісаретському озері. Мініатюра з кодексу Гітди фон Мешеде. Близько 1300. Бібліотека в Дармштадті. ФРН. 8. Борисоглібський собор у Чернігові. 2-а пол. 12 ст. 9. Ротонда в с. Горянах біля Ужгорода. 12–13 ст. 10. Біла вежа. 1288. Кам'янець. Брестська область.

1
23
4

5

6
7
8
910
11
12

До ст. Румунія.

1. Замок у Хунедоарі. 14–15 ст.
2. єпископська церква в Куртя-де-Ардеш. 1512–17.
3. Церква «Трьох святителів» у Яссах. 1639. Реставрація 19 ст.
4. Атенеум у Бухаресті. 1886–88. Арх. А. Галлерон.
5. Готель «Інтерконтиненталь» у Бухаресті. 1970–73. Арх. Х. Майку, Д. Харітон та ін.
6. Президія Ради Міністрів СРР у Бухаресті. 1936–38. Арх. Д. Марку.

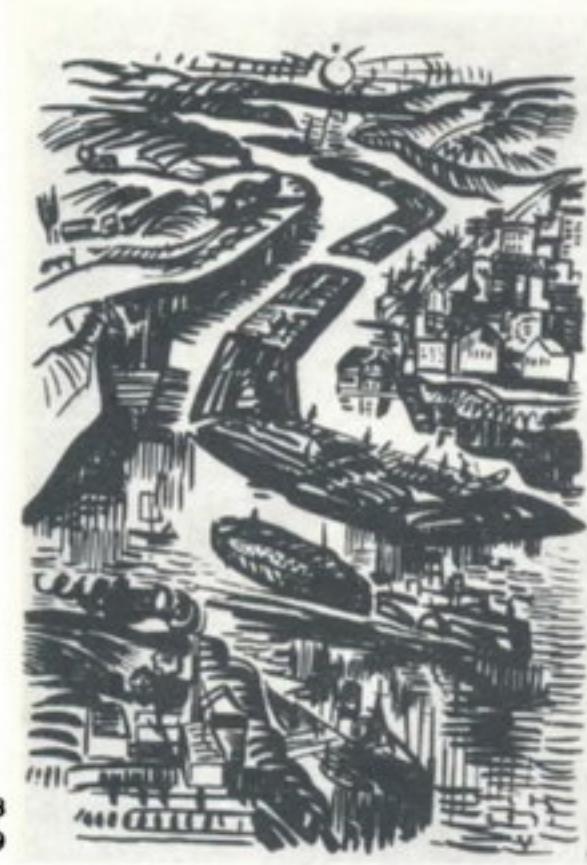
7. Портретне зображення Руксандри. Фрагмент розпису архієрейського собору в Куртя-де-Ардеш. 16 ст.
8. І. Андрееску. Портрет селянки в зеленій хустці. 1880–81.
9. Н. Грігореску. Віз, запряжений волами. 90-і рр. 19 ст.
10. К. Баба. Портрет дівчини. 1957.
11. С. Белаш. Початок світу. 70-і рр. 20 ст.
12. Кадр з кінофільму «Ліс повішених». 1964.
13. Виступ фольклорного ансамблю «Румунська рапсодія». 7–10 — Музей мистецтв СРР. Бухарест.

1
2
34
5
67
89
10
11

До ст. Садово-паркове мистецтво.

1. Золотий павільйон ландшафтного парку 15 ст. Кіото. Японія. 2. Палацово-парковий ансамбль Во-ле-Віконт поблизу Мелена. Арх. А. Ленотр. 1656–61. Франція. 3. Каріатиди на віллі Адріана біля Тіволі. 125–135 н. е. Старод. Рим. 4. Ландшафтний парк ім. Є. В. Вучетича. 1981. Київ. 5. Дендрологічний парк «Тростянець». Засн. 1834. Ічнянський р-н Черніг. обл. 6. Нікітський бот. сад. Крим. Засн. 1812. 7. Фрагмент парку при Маріїнському палаці. Засн. у серед. 18 ст. Київ. 8. Палацово-парковий ансамбль Версаль. 1661–68. Арх. А. Ленотр. Франція. 9. Парк «Софіївка». 1796–1800. Місто Умань Черкас. обл. 10. Парк Бліклін-холу. Графство Норфорк. Великобританія. 11. Фонтан і Приморський канал у Петродворці. 1710. Ленінгр. обл.

До ст. Рисунок.

1. Т. Г. Шевченко. Вдовина хата на Україні. Олівець 1845. Кіївський музей Т. Г. Шевченка.
2. О. Г. Сластіон. Бандурист. Олівець. 1905.
3. Г. П. Світлицький. Диспут про бога. Туш, перо. 1919.
4. Ф. Г. Кричевський. Голова молодої гуцулки. Рисунок для картини «Довбуш». Олівець. 1931–32.
5. Г. М. Пустовійт. Старий гуцул. Олівець. 1941.
6. В. І. Касян. Портрет художникової дочки Оксани. Олівець. 1945.
7. С. О. Григор'єв. Дівчатка. Воскова пастель. 1971
8. С. П. Конончук. Над Дніпром. Туш, пензель. 1931.
9. Г. С. Меліхов. «Ось вона, Шпре!». Олівець. 1945.
10. В. Г. Аверін. Олені. Туш, графітний олівець. 1933.
11. Ю. З. Литвинчук. Тарас Бульба. Вугільний олівець. 1957.
12. Т. Н. Яблонська. Мати. Пастель. 1964. 2, 4, 5 і 9 – Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. Пушкін О. С.

1. О. С. Пушкін. Гравюра художника Є. Гейтмана. 1822.
2. «Полтава». Ілюстрація Т. Шевченка. 1840.
3. «Руслан і Людмила». Ілюстрація О. Довгала. 1949.
4. Н. М. Пушкіна. Акварель О. Брюллова. 1832.
5. Михайлівське. Будинок-музей О. С. Пушкіна (вид з боку р. Сороті).
6. «Євгеній Онегін». Ілюстрація М. Кузьміна.
7. «Брати-розвбійники». Ілюстрація К. Трутовського. 1862.
8. Пам'ятник О. С. Пушкіну в Ліцейському саду в м. Пушкін (кол. Царське Село). Скульптор Р. Бах. Відкрито 1900.
9. «Скупий лицар». Барон у підвалі. Гравюра на дереві В. Фаворського. 1961.
10. Малюнок О. Пушкіна до «Казки про попа і наймита його Балду». 1830.
11. «Борис Годунов». Б. Годунов — Ю. Шумський. Київський український драматичний театр імені І. Франка. 1931—32.
12. «Борис Годунов». Б. Годунов — Ф. Шаляпін. Київська російська опера. 1901—02.
13. «Пікова дама». Герман — Ю. Кипоренко-Доманський. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1939—40.
14. Могила О. С. Пушкіна в Свято-горському монастирі. Псковська область.

1
2
3

4
5

6
7
8

До ст. Рильський М. Т.

1. Будинок Рильських у с. Романівці Попільнянського району Житомирської області. 2. Т. Р. Рильський — батько поета. 3. М. Рильський у рік закінчення гімназії (1915). 4. Група українських радянських письменників, відзначених урядовими нагородами. 1939. 5. М. Рильський серед учасників Антифашистського мітингу представників українського народу в Саратові. 1941. 6. М. Рильський, П. Тичина, П. Панч і В. Сосюра на відбудові Хрещатика. 1946. 7. М. Рильський серед

виборців с. Романівки. 1946. 8. М. Рильський виступає в місті Каневі Черкаської області. 1949. 9. Збірка «Троянди й виноград». 1957. 10. Ілюстрація худ. Г. В. Якутовича до зб. «Сонети». 1969. 11. Ілюстрація художника В. Є. Перевальського до книги «Твори в двох томах». 1975. 12. Пам'ятник М. Рильському на Байковому кладовищі в Києві. Скульптори П. Ф. Кальницький і П. П. Остапенко.

9
10
11
12

До ст. Садовський М. К.

1. М. К. Садовський. 80-і рр. 19 ст.
М. К. Садовський у ролях:
2. Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» М. Старицького).
3. Миколи («Наталка Полтавка» І. Котляревського).
4. Командора («Камінний господар» Лесі Українки).
5. Мартина Боруля («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого).

6. Трупа М. К. Садовського (М. К. Садовський і М. К. Заньковецька у центрі) у 1890–91 (?).
М. К. Садовський у ролях:
7. Вишневського («Тепленьке місце» О. Островського).
8. Самуся («Дві сім'ї» М. Кропивницького).
9. Сави Чалого («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого).
10. Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського).
11. Панаса Дзюби [у фільмі «Вітер з порогів» («Останній лоцман»)].
ВУФКУ, 1929.

1
2
3
4

5
6
7

До ст. Саксаганський П. К.

П. К. Саксаганський у ролях:

1. Богуна («Богдан Хмельницький» М. Старицького).
2. Юліана («Лиха іскра поле спалить і сама пізне» І. Карпенка-Карого).
3. Харка Ледачого («Паливода XVIII століття» І. Карпенка-Карого).
4. Кабиці («Чорноморці» М. Старицького).
5. Цокуля («Наймичка» І. Карпенка-Карого).
6. Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. 90-і рр.

П. К. Саксаганський у ролях у виставах за ін. п'есами І. Карпенка-Карого:

7. Пеньонжки («Мартин Боруля»);
8. Копача («Сто тисяч»);
9. Тарабанова («Сусга»);
10. Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського).
11. Шпоньки («Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка» М. Старицького).

8
9
10
11

спец. штовхачів (горизонтальні Р.) чи під дією ваги вантажів (похилі Р.). У приводних Р. ролики мають груповий або індивідуальний привод. Р. застосовують на пром. підприємствах, складах, вони є частинами транспортних, с.-г. та ін. машин.

РОМ (англ. rum) — міцний спиртний напій. Виготовляється з розмого спирту міцністю 60% об. (його одержують зброжуванням і перегонкою соку або патоки при виробн. цукру з цукрової тростини), який розводять дистильованою водою (в СРСР до міцності 45% за об'ємом). Потім в розчин додають цукор (до 1%), далі палений цукор (для кольору), після чого суміш розливають у дубові бочки, де витримують не менше чотирьох років при т-рі 18—23° С і відносній вологості повітря 70—80%. Виробн. Р. почалося в 17 ст. в британських колоніях Вест-Індії. Тепер Р. виготовляють в усіх країнах, де культивується цукрова тростина.

РОМА (лат. *Roma*) — у рим. міфології богиня, що втілювала Римську державу. Вшанування Р. було пов'язане з культом римських імператорів.

РОМАДІН Микола Михайлович [н. 6 (19) V 1903, Самара, тепер м. Куйбишев] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1971), дійсний член АМ СРСР (з 1967). В 1923—30 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі.

М. М. Ромадін. Волхов. 1947. ДТГ у Москві.

Твори: «Прифронтовий ревком» (1934—35), «Автопортрет» (1939), серія «Волга — російська ріка» (1944—45), «Керженець» (1946—47), «Волхов» (1947), «Ріка-царівна» (1954), «Біла сільрада» (1957), «Рожева весна» (1967), «Затоплений ліс» (1970), «У парку Ленінграда» (1970—72), «Есенінська Русь» (1976—78), «Заячий слід» (1978—79). Картини Р. зберігаються в ДТГ в Москві, музеях України. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1980.

Літ.: Земля родная. Пейзажи Ромадина. Альбом. М., 1971; Николай Ромадин. М., 1981.

РОМАН, ромен (*Anthemis*) — рід рослин родини складноцвітих. Одно- або багаторічні трави. Листки чергові перисторозсічені, рідше лінійні. Квітки білі або жовті, зібрани в кошики; крайові (жіночі) — язичкові, серединні (дво-

статеві) — трубчасті. Плід — сім'янка, іноді з невеликим чубчиком. Бл. 100 видів, поширені в Європі, Азії, Америці, Африці. В СРСР — 50 видів, з них в УРСР — 15. Найпоширеніші: Р. фарбувальний (*A. tinctoria*), Р. сібачий (*A. cotula*) — трапляються по всій території України як бур'яни. Окремі види Р. — декоративні рослини. Деякі види використовували в народ. медицині від простуди, як протиглистяний засіб тощо. Усі види Р. мають сильний запах і гіркі на смак.

РОМАН (франц. roman, букв. — романський) — жанр розповідної худож. літератури: значний за обсягом і складний за будовою епічний прозовий твір, у якому широко охоплено події й докладно розкрито життєві долі кількох, а іноді багатьох людей протягом тривалого часу. Р. дає змогу глибоко і всебічно відтворити складні життєві конфлікти, показати формування характерів, участь персонажів у соціальній боротьбі. Цьому жанрові властива розгалуженість сюжету, переплетіння ряду сюжетних ліній, докладні описи. Різновидом Р. є роман у віршах, у якому епічна розповідь поєднується з ліричним розкриттям теми («Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Маруся Чурай» Л. Костенко). Р. був відомий ще в античній л-рі («Золотий осел» Апулея), але розвинувся він пізніше. У 12—14 ст. виник середньовічний лицарський Р. («Трістан та Ізольда»). Тоді ж з'явилось і слово «роман» від франц. *conte roman*, що значило оповідання, написане живою романською мовою, на відміну від творів, писаних лат. мовою. В 16—18 ст. поширився т. з. шахрайський роман («Ласарільйо із Тормеса»). З доби *Відродження* веде початок реалістичний Р. («Дон Кіхот» Сервантеса). У 18 ст. розвивається соціально-побутовий (Г. Філдінг, Т. Смоллетт), сентиментальний (С. Річардсон, Ж. Ж. Руссо) і просвітительський (Д. Дефо) Р. З появою романтизму виник істор. Р. (В. Скотт). У 19 ст. бурхливо розвивається Р. критичного реалізму (О. Бальзак, Ч. Діккенс, Л. Толстой, Ф. Достоєвський). На Україні Р. з'явився в 70—80-х рр. 19 ст. (І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний). Першою спробою створення укр. Р. була «Чорна рада» П. Куліша (1857). Визначні романісти 20 ст.— А. Франс, Р. Роллан, Т. Манн, У. Фолкнер, М. Андерсен-Нексе, Е. Хемінгей та ін. Р. відіграв важливу роль у розвитку соціалістичного реалізму. В рад. л-рі Р. розвивається як багатоплановий, різноманітний за формою жанр сучасної прози. Це і психологічний Р. («Розгром» О. Фадеєва), і історичний роман-епопея («Тихий Дон» М. Шолохова, «Хліб і сіль» М. Стельмаха), публіцистичний Р. («Російський ліс» Л. Леонова, «Твоя зоря» О. Гончара), наук.-фантастичний, пригодницький тощо. Широко відомі Р. письменників ін. братніх рад. народів — Я. Коласа, І. Мележа, В. Лашіса, А. Упіта, Ч. Айтматова, Й. Друге, К. Лордкішанідзе, Н. Думбадзе, А. Каххара та ін.

Літ.: Голубєва З. С. Український радянський роман 20-х років. Х., 1967; Новиченко Л. М. Український радянський роман. К., 1976; Наєнко М. К. Сучасний український роман. К., 1981; Мотылева Т. Л. Роман — свободна форма. М., 1982.

В. М. Лесин.

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (р. н. невід.— п. 1205) — галицько-волинський князь з 1199. Син волинського князя Мстислава Ізяславича. Спочатку князював у Новгороді (1168—69), з 1170 — у Володимири (Волинському). В 1199 об'єднав Галицьке князівство з Володимиро-Волинським в єдине могутнє Галицько-Волинське князівство. Поширив свою владу на Київ. Вів успішну боротьбу проти нападів половців і лит. феодалів, змінив зх. кордони свого князівства. Брав активну участь у політ. справах Угорщини, Польщі, Візантії та ін. країн. Загинув під час походу на Польщу.

РОМАНЕНКО Віктор Дмитрович (н. 30.XI 1930, Чернігів) — укр. рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1954. Закінчив Київ. вет. ін-т (1954). У 1962 — заст. гол. вченого секретаря Президії АН УРСР. У 1963—72 працював в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. У 1972—79 — зав. відділом фізіології водяних тварин, з 1979 — директор Ін-ту гідробіології АН УРСР. Осн. наукові праці присвячені вивченню механізмів адаптації водяних тварин до температурних і сольових факторів водного середовища. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

РОМАНЕНКО Віталій Петрович (н. 13.VII 1926, с. Русанів Броварського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1955); стрілецький спорт, засл. тренер УРСР (з 1974). Олімпійський чемпіон (1956) у стрільбі по мішені «олень, що біжить». Чемпіон світу (1954), неодноразовий чемпіон світу і Європи (1954—62) в командних змаганнях та СРСР (1955—62) в особистих і командних змаганнях. Рекордсмен світу (1954—58). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

РОМАНЕНКО Іван (1794—1854) — укр. кобзар і лірник. Жив у м. Борзні, а потім у містечку Британах на Чернігівщині. У репертуарі Р. були нар. пісні та думи «Проводи козака», «Федір безродний, бездольний», «Козак Голота», «Втеча трьох братів з города Азов». Думи від Р. записував М. Білозерський (перші три опубліковано в зб. А. Метлинського «Народные южнорусские песни», 1854). Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

А. Ф. Омельченко.

РОМАНЕНКО Ілля Никанорович [20.VII (2.VIII) 1909, с. Майданівка, тепер Бородянського р-ну Київ. обл.— 28.IX 1982, Київ] — укр. економіст, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1940. В 1932 закінчив Київ. зоотех. ін-т. З цього ж року — на науково-пед. роботі у вищих уч. закладах і н.-д. установах. У 1956—66 — директор Укр. н.-д. ін-ту економіки і організації с. г., з 1966 до 1977 — зав. кафедрою економіки Укр. с.-г. академії, з 1977 — консультант. Наукові пра-

М. М. Ромадін.

Роман фарбувальний.
Верхня частина квіту-
чої рослини і нижня ча-
стина рослини.

РОМАНЕНКО

П. К. Романенко.

Ю. С. Журін.

Б. В. Романицький.

Б. В. Романицький
у ролях Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Святослава («Сон князя Святослава» І. Франка), Тетерева («Мішані» М. Горького) та Отелло («Отелло» У. Шекспіра).

ці з питань економіки с. г. та історії народного г-ва СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

А. М. Жадан.

РОМАНЕНКО Прокіп Каленикович [26.VII (8.VIII) 1906, с. Сосонка, тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.— 17.VIII 1965, там же] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1952, 1958). Член КПРС з 1938. В 1930—37 і 1944—50 — голова Сосонської сільської Ради. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950—59 — голова колгоспу «Ленінський шлях» Калинівського (тепер Вінницького) р-ну Вінн. обл. Під керівництвом Р. колгосп щорічно вирощував багаті врожаї всіх с.-г. культур і домігся високої продуктивності тваринництва, став передовим г-вом області. Р. нагороджений орденом Леніна, медалями. В с. Сосонці Р. споруджено бронзовий бюст. Ю. С. Журін.

РОМАНЕНКО Прокопій Логвинович [13 (25).II 1897, хутір Ромененки, тепер територія Роменського р-ну Сум. обл.— 10.III 1949, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944). Член Комуністичної партії з 1920. Учасник 1-ї світової (прапорщик) і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. Після громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 3-ю танк. армією, заст. команд. Брян. фронтом, командл. 5-ю, 2-ю танк. арміями і 48-ю армією. В 1945—47 — команд. військами Сх.-Сибірського військ. округу. В 1948 закінчив Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами медалями.

РОМАНЕНКО Юрій Вікторович (н. 1.VIII 1944, селище Колтубанівський Бузулукского р-ну Оренб. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1978, 1980), Герой ЧССР (1978), Герой Республіки Куба (1980), полковник. Член КПРС з 1965. Закінчив (1966) Черніг. вище авіац. училище льотчиків. У загоні космонавтів — з 1970. Разом з Г. М. Гречком як командир корабля здійснив політ (10.XII 1977 — 16.III 1978) на космічному кораблі «Союз-26» (див. «Союз»). Після стикування корабля з орбітальною станцією «Салют-6» (див. «Салют») космонавти виконали велику н.-д. програму. Під час польоту, що тривав 96 діб, вони здійснили вихід у космос;

до орбітального комплексу пристиковувались кораблі «Союз-27» (В. О. Джанібеков і О. Г. Макаров) і «Союз-28» (О. О. Губарев і В. Ремек); було проведено дозаправку станції за допомогою вантажного корабля «Прогрес-1» (див. «Прогрес»). На Землю Р. і Г. М. Гречко повернулись на кораблі «Союз-27». За програмою «Інтеркосмос» разом з А. Тамайо Мендесом як командир корабля здійснив політ (18—26.IX 1980) на космічному кораблі «Союз-38». Після стикування (19.IX) з орбітальним комплексом «Союз-37» — «Салют-6» (екіпаж — Л. І. Попов і В. В. Рюмін) космонавти виконали заплановану програму наук.-тех. досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР і Республіки Куба.

РОМАНІЦЬКИЙ Борис Васильович [н. 19 (31).III 1891, с. Чорнобай, тепер смт центр Чорнобай. району Черкас. обл.] — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1940. Акторську діяльність почав 1913 в трупі П. Саксаганського. Після закінчення Муз.-драм. школи М. Лисенка в Києві (1915) грав у «Товаристві українських артистів» під орудою І. О. Мар'яненка, за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського (1915—16); актор і режисер укр. «Народного театру» (1918—22) під керівництвом П. Саксаганського. В 1922 став одним з засновників і худож. керівником (1922—48) Театру ім. М. Заньковецької (засн. 1922 в Києві, згодом — пересувний; з 1944 — «Львівський український драматичний театр ім. М. Заньковецької»). Аktor цього театру. Серед кращих ролей — Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Сава Чалий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Цвіркун («Чорноморці» Старицького), Гайдай, Часник («Загибель ескадри», «В стенах України» Корнійчука), Стефан Граса («Маклена Граса» М. Куліша), Храпов («Васса Железнова» М. Горького), Карл Моор («Розбійники» Шіллера), Юріль Акоста (одноіменна п'єса Гуцкова); вперше 1926 створив на укр. сцені образ Отелло (одноіменна трагедія Шекспіра). Кращі режисерські роботи: «Три сестри» А. Чехова, «Останні» М. Горького, «Все залишається людям» С. Альошина, «97» М. Куліша (грав роль Копистки), «На велику землю» А. Хижняка. Автор праць з історії укр. театру, один із засновників Укр. театр. т-ва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1974.

Тв.: Український театр у минулому і тепер. К., 1950.

Літ.: Кордиани Б. Ф. Борис Васильович Романицький. К., 1960; Завадка Б. В. Борис Романицький. К., 1978.

Б. Ф. Кордиани.

РОМАНІЙШИН Михайло Миколайович (н. 16.VIII 1933, містечко Великий Березний, тепер смт Закарп. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. У 1953 закінчив Ужгород. уч-ще прикладного мистецтва, де навчався у А. Ерделі, Й. Бокшая та Ф. Манайла, 1954—60 — у Київ. художньому ін-ті у К. Трохименка та Г. Меліхова. Твори: «Лісоруб» (1963), «Вівчар» (1968—69), «Джерело» (1970—71), «Леся пори перших пісень» (1971), «Свято праці» (1975), «Київ святковий» (1976), «Синевирська блакіть» (1976—78), «Вінок слави трудової — переможцям» (1978—79), «Місячна ніч. Київ» (1980), «На сінокосі» (1980—81). Іл. с. 452.

Літ.: Михайло Романишин. Альбом. К., 1979.

РОМАНІВ Олег Миколайович (н. 21.III 1928, м. Сокаль, тепер Львів. обл.) — укр. рад. вчений у галузі фізико-хімічної механіки матеріалів, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1970. Закінчив (1950) Львів. політех. ін-т, працював у Пд. відділенні Всесоюзного тресту по організації та раціоналізації електростанцій (Львів). З 1956 — в Ін-ті машинобудування та автоматики (тепер Фізико-механічний ін-т) АН УРСР (з 1977 — заст. директора). Осн. дослідження — з питань термомех. змінення, фрактографії і механіки корозійного руйнування металів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1976.

РОМАНІВКА — село, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташоване на правому березі р. Унави, за 20 км на Пн. Сх. від районного центру і залізничної станції Попільня. Село відоме з серед. 16 ст. Тепер у Р. розміщена центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», в селі — клуб, 2 бібліотеки, райсільгостехніка. З Р. пов'язані життя і громад. та освітня діяльність Т. Р. Рильського. Тут пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. Т. Рильського. При середній школі ім. М. Т. Рильського створено кімнату-музей поета. На території школи — пам'ятник М. Т. Рильському. Іл. с. 453.

РОМАНІВСЬКА Марія Михайлівна [н. 15 (28).VII 1901, с. Єрки, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменниця. Працювала вчителькою, в редакції газети «Вісті ВУЦВК» (Харків), в кінематографії. З 1932 — на літ. роботі. Під час Великої Вітчизн. війни — співробітница обласної газети в Таджикистані. Видала казки для дітей «Мурашина перемога» (1927), «Болотна солов'їха» (1959), зб. оповідань «Напровесні» (1927), п'есу «Нежить лейтенанта Швайнера» (1941), повісті «Марійка» (1930), «Високий літ» (1950), «Червоний тюльпан» (1956), науково-фантастичні повісті «Загнуздані хмарі» (1936), «Шахти в небі» (1940).

«На верхів'ях холоду» (1960), «Рятівне коло» (1969), роман «Любов і мир» (1966).

РОМАНІСТИКА — 1) У широкому значенні — наука про мови, історію, право, етнографію, фольклор, літературу й мистецтво романських народів від найдавніших до наших часів. 2) У вузькому значенні — наука про романські мови й л-ри, що досліджує їхню еволюцію і синхронний стан на різних етапах (те саме, що й романська філологія). Почала складатися в 14 ст. (трактат Данте «Про народне красномовство»). У 19 ст. Ф. К. Діц заклав основи романського порівняльно-історичного мовознавства. Значний внесок у розвиток Р. зробили мовознавці різних країн Г. І. Асколі, В. Мейер-Любке, А. Мейє, Ш. Баллі, Г. Шухардт, Й. Йордан та ін. В СРСР проблеми Р. розробляли й розробляють В. Ф. Шишмар'єв, М. В. Сергієвський, Р. О. Будагов, М. Г. Корлетяну, зокрема на Україні — І. В. Шаровольський, С. В. Савченко, О. О. Андрієвська та інші дослідники.

Літ.: Бурсье Э. Основы романского языкоznания. Пер. с франц. М., 1952; Йордан Й. Романское языкоznание. Пер. с рум. М., 1971.

РОМАН-КОШ — найвища вершина Кримських гір. Розташований на Головному пасмі, на масиві Бабуган-яйла, на Пн. від Гурзуфа. Вис. 1545 м. Складений з вапняків. Поширені карстові форми рельєфу (воронки, карни). Вершина безліса, на схилах переважає гірсько-лучна рослинність. Р.-К. міститься в межах Кримського заповідно-мисливського господарства.

В. Г. Єна.

Гора Роман-Кош.

РОМАНОВ Григорій Васильович (н. 7.II 1923, с. Зихново, тепер Боровицького р-ну Новгород-обл.) — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1983). Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. В 1953 закінчив Ленінградський кораблебуд. ін-т (заочно). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—54 — конструктор, нач. сектора Центр. конструкторського бюро на з-ді ім. А. О. Жданова (Ленінград). В 1955—57 — секретар парткому, парторг ЦК КПРС на тому ж з-ді. У 1957—61 — секретар, перший секретар Кіровського райкому КПРС у Ленінграді. В 1961—62 — секретар Ленінградському КПРС. У 1962—63 — секретар, 1963—70 — другий секретар Ленінградському КПРС (1963—64 — другий секретар Ленінградському пром. обкому КПРС). З 1970 — перший секретар Ленінградському КПРС.

обкому КПРС. Член ЦК КПРС з 1966. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з 1973. Член Політбюро ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань; член Президії Верховної Ради СРСР з 1971. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.

РОМАНОВ Михайло Федорович [16 (28).X 1896, Петербург — 4.IX 1963, Москва] — рос. рад. актор,

М. Ф. Романов у ролях Чуйка («Дочка прокурора» Ю. Яновського) та Павла Протасова («Діти сонця» М. Горького).

режисер і театр. діяч, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1950. В 1920 закінчив драм. курси в Петрограді. Працював у петроградських театрах, 1924—36 — в Ленінградському драматичному театрі ім. О. С. Пушкіна. В 1936—63 — актор Київського драматичного театру ім. Лесі Українки. Кращі сценічні образи — Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Нещасливцев («Ліс» О. Островського), Павло Протасов («Діти сонця» М. Горького), Багратіон («Фельдмаршал Кутузов» Солов'ївської), Телегін («Ходіння по муках» за О. М. Толстим), Степанов («Директор» Альошина), Дубравін («Вогненний міст» Ромашова), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Макаров («Під золотим орлом» Галана), Чуйко («Дочка прокурора» Яновського, був і режисером вистави). Серед спектаклів — «Дядя Ваня» А. Чехова, «Машенька» О. Афінгенова (грав роль Окайомова), «В пошуках радості» В. Розова. Знявся в кінофільмах — «Діти капітана Гранта» (капітан Мангльс), «Третій удар» (генерал Антонов), «Іван Франко» (М. Коцюбинський), «Поема про море» (Письменник), а також у фільмах-спектаклях «Діти сонця» (Павло Протасов), «Вогненний міст» (Дубравін). Видатний майстер художнього слова. Виступав зі статтями з питань театрального мистецтва. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Я верю в театр! «Огонек», 1960, № 50; А Ваше мнение? «Театр», 1961, № 5.

Літ.: Бернацкая Р. М. М. Ф. Романов. Народный артист СССР. К., 1960; Сеникова Р. Д. Михаил Романов. К., 1972. Р. Д. Сеникова.

РОМАНОВИ — боярський рід, з 1613 — царська, з 1721 — імператорська династія в Росії; правила до лютого 1917. На рос. престолі були такі представники династії Р.: Михайло Федорович (1613—45), Олексій Михайлович (1645—76), Федір Олексійович (1676—82), Іван V Олексійович (1682—96), Петро I (1682—1725), Катерина I (1725—27), Петро II (1727—30); з

його смертю династія Р. припинилася в прямому чоловічому поколінні), Анна Іванівна (1730—40), Іван VI Антонович (1740—41), Єлизавета Петрівна (1741—61; з її смертю династія Р. припинилася і по жіночій лінії, однак прізвище Р. успадкували представники Гольштейн-Готторпської династії), Петро III (1761—62), Катерина II (1762—96), Павло I (1796—1801), Олександр I (1801—25), Микола I (1825—55), Олександр II (1855—81), Олександр III (1881—94), Микола II (1894—1917). В ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 династію Р. було повалено [Микола II зрікся престолу 2 (15).III].

РОМАНОВИЧ Марія Федорівна (справж. прізв. — Рожанковська; 1.VII 1852, с. Довгопілля, тепер Путильського р-ну Чернів. обл.—бл. 1933, м. Вижниця, тепер Чернів. обл.) — укр. драм. артистка і співачка. Дебютувала 1873. У 1881—82 виступала в укр. трупі своєї сестри — Т. Романович. В 1874—80 працювала у Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, 1883—85 — аматорському драм. театрі у Чернівцях. Серед ролей — Наташка («Наташка Полтавка» Котляревського), Галія («Назар Стодоля» Шевченка), Уляна («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Маруся («Чорноморці» Лисенка), Катерина («Гроза» О. Островського). Амалія («Розбійники» Шіллера).

РОМАНОВИЧ Теофіла Федорівна (справж. прізв. — Рожанковська; 16.V 1842, с. Довгопілля, тепер Путильського р-ну Чернів. обл.—16.I 1924, Чернівці) — українська драматична артистка і театральний діяч. Сестра М. Романович. В 1867—80 (з перервами) — артистка Театру товариства «Руська бесіда» у Львові (1874—80 — директор). У 1875 Р. запросила в цей театр М. Кропивницького (як актора й режисера). В 1873 і 1881—82 очолювала власні трупи, з якими гастролювала на Наддніпрянщині, в Галичині та Польщі. В 1883—85 працювала в аматорському театрі в Чернівцях. Серед ролей — Терпиліха («Наташка Полтавка» Котляревського), Одарка («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Арина («Одруження» М. Гоголя), Тетяна («Підгіряні» Гушалевича). П. К. Медведік.

РОМАНОВИЧ-СЛАВАТИНСЬКИЙ Олександр Васильович (14.VII 1832, с. Войкове, тепер Барышівського р-ну Київ. обл.—7.IX 1910) — вітчизн. юрист, професор Київського ун-ту. Н. в укр. дрібнопомісній дворян. сім'ї. Після закінчення юридичного ф-ту Київ. ун-ту з 1856 викладав держ. право у цьому ж ун-ті. Йому належить ряд праць (зокрема, «Дворянство в Росії від початку XVIII століття до скасування кріпацтва», 1870), в яких він виступав проти формально-юрид. конструкцій юриспруденції, був прихильником бурж. соціологічних ідей. У галузі держ. управління Р.-С. відстоював ліберальні ідеї місцевого самоврядування тощо.

Г. В. Романов.

М. Ф. Романов.

М. Ф. Романов.

Т. Ф. Романов.

Баран романовської породи.

РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО Наталя Данилівна (1884, м. Сквира, тепер Київ. обл.— 1933, Київ) — укр. рад. письменниця. Навчалася в Златополі (тепер Новомиргород) і Києві. Учасниця революц. гуртків. У 1903—06 перебувала в еміграції у Львові, де познайомилася з І. Франком. Друкуватися почала 1905 в журн. «Літературно-науковий вістник». У кращих оповіданнях закликала до революц. боротьби («Богиня революції», 1904), викривала лібералів і ренегатів («На балконі», 1909; «Біля родинного вогнища», 1911). У 20-х рр. друкувалася в журн. «Червоний шлях». Належала до літературної організації «Плуг».

Тв.: Життя людське. Черкаси, 1918; Чебрець-зілля. К., 1928; Зінькова зірка. Х., 1929; Несподіваний землетрус. Х., 1929; Нас клічути гудки. Записки революціонерки 900-их років. Х.—К., 1931.

Г. Я. Неділько.

РОМАНОВСЬКА ПОРОДА ОВЕЦЬ — вітчизн. порода **грубовівних овець**. Виведена в 18—19 ст. у приволзьких р-нах Ярославської губ. добором кращих за шубними якостями пн. короткохвостих овець. Назву дістали від місця первісного поширення — Романово-Борисоглебський повіт (тепер Яросл. обл.). Вівці цієї породи дають найкращі в світі шубні овчини (особливо від 6—8-місячних ягнят). Вовна їх м'яка, містить багато пуху, що на 1,5—2 см переворстає ость, і утворює косиці з кільцеподібними завитками. Пух білий, ость чорна. Міздра овчин міцна, добре тримає волосяний покрив, що має сірувато-голубуватий колір. Вовна на кожухах і тулупах не звалиється при носінні. Жива маса баранів 52—75 кг, вівцематок 48—55. Барани і матки бувають рогаті й комолі. Стрижуть овець 3 рази на рік. Середньорічний настриг вовни з баранів 2,5—3,5 кг, з маток 1,4—1,7 кг. Плодючість висока — 230—250 ягнят на 100 вівцематок. Вівці скороспілі, мають добре м'ясні якості. Р. п. о. розводять у пн. і пн.-сх. районах РРФСР і БРСР; баранів використовують для поліпшення грубовівних овець у багатьох районах країни.

РОМАНОВСЬКИЙ Олексій Корнійович (н. 18.II 1918, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровоградської області) — український радянський літературознавець. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Київський педагогічний інститут (1951) та Академію суспільних наук при ЦК КПРС (1958). Був на парт. роботі. Працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, з 1964 (з перервою) — ректор Київ. пед. ін-ту іноз. мов. У 1973—77 — міністр культури УРСР. Автор літературознавчих досліджень «Із історії підготовки Першого з'їзду радянських письменників» (1958), «Знаменна віха» (1965), «Партія веде» (1967), «Література ленінського гарту» (1969), «Життя в ім'я майбутнього» (1974, у співавт.). Перекладає з рос. мови. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

С. П. Стрілкова.

РОМАНС (франц. romance, з ісп. *romance* — романський) — музично-поетичний твір для голосу з інструментальним супроводом. Його коріння — у народнопісенній ліриці, **камерній музиці**. Зачинателем Р. вважають австр. композитора Ф. Шуберта. В період становлення нац. композиторських шкіл активізувався розвиток профес. Р. в Німеччині (Р. Шуман, Й. Брамс, Г. Вольф), Франції (Г. Берліоз, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Массне), Норвегії (Е. Гріг), Росії (М. Глинка, О. Даргомижський, М. Балакірев, Ц. Кюї, О. Бородін, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, П. Чайковський, С. Рахманінов; поряд з класичним існував і стилістично близький до пісні побутовий Р.—О. Аляб'єв, О. Варламов, О. Гурильов, П. Булахов, О. Дюбюк та ін.).

На Україні розвинуті формі Р. передувала пісня-Р., в якій відбився взаємозв'язок між усною народнопісенною творчістю, писемною літературою та профес. муз. мистецтвом [«Іхав козак за Дунай» С. Климовського, «Ой ти, птичко жолтобока» Г. Сковороди, «Про Гриця», «Сонце низенько» (авторство двох останніх не встановлено) та ін.]. У романах М. Лисенка, зокрема на слова Т. Шевченка, яскраво виявився властивий цьому жанрові естетичний принцип синтезу поезії і музики, заснований на художньо-стильових особливостях фольклору. М. Лисенко створив Р.-думи, балади, арії, драм. сцени. Образно-стильове і тематичне багатство характерні для романової лірики К. Стеценка, Я. Степового, О. Нижанківського, Д. Січинського, С. Людкевича, В. Косенка, Б. Лятошинського, Г. Майбороди, Ю. Мейтуса, Ф. Надененка, А. Кос-Анатольського, Ю. Іщенка, Л. Дичко, В. Сільвестрова, В. Губаренка та ін.

Романсом називається також інструментальна п'еса наспівного характеру.

Літ.: Васина-Гроссман В. А. Русский классический роман XIX века. М., 1956; Фільц Б. М. Український радянський роман. К., 1970; Булат Т. П. Український роман. К., 1979.

Т. П. Булат.

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ — художній стиль у країнах Зх., Центр. і частково Сх. Європи, що панував у 10—12 ст. (подекуди й у 13 ст.). Термін «романський стиль» виник у 20-х рр. 19 ст. Р. с. є одним із важливих етапів середньовічної художньої культури. Увібрал елементи старорим., візантійського, меровінгського мистецтва, здобутки «каролінгського відродження» тощо. Р. с. утворився і розвивався в умовах формування феод.-реліг. ідеології. Провідне місце в мистецтві Р. с. належало архітектурі. Споруди Р. с. відзначалися важкими формами і масивністю. У Р. с. будували феодальні замки з могутніми стінами (товщину яких підкреслювали вузькі вікна), з баштами, масивними стовпами і колонами, загибленими в стіну порталами (замок графів Фландрських у Генті, бл. 1180, та ін.). Фортічний характер мали і монастирські комплекси. Міста з оборонною метою оточувалися му-

рами і баштами (напр., м. Авіла в Іспанії, 11 ст.). Збільшення щільноти міської забудови привело до збільшення кількості поверхів будинків. У Німеччині та Франції споруджували т. з. фахверкові (дерев'яним каркасом) будинки з 5—6 поверхами. У церк. будівництві поширилися храми гипу базиліки, які в плані мали форму хреста. В ранній період Р. с. перекриття базилікальних храмів робили плоскими, переважно з дерева. Пізніше їх замінили коробові, а згодом хрестові кам'яні склепіння. Яскраві зразки Р. с. створено в Німеччині (собор у Вормсі, 12—13 ст.; церкви св. Михайла у Гільдесгеймі, після 1001—33; Марія-Лаах, 11—13 ст.), у Франції (церкви Сен-Філібер у Турніо, 11 ст.; Нотр-Дам у Пуатьє, 12 ст.; житл. будинок у Клоні, 12 ст.), в Італії (церква Сан-Мікеле у Павії, 12 ст.), а також у Польщі (костьол св. Яна у Познані, бл. 1200—1512), Угорщині, Чехії. Риси Р. с. відбились в архітектурі Давньої Русі, зокрема в архітектурі та пластиці **владимиро-суздальської школи** (Успенський собор у Владимири, 1160), а також в архітектурі Смоленської (Петропавлівська церква, 1146), Волині. (Успенський собор у Володимири-Волинському, 1160), Київ. (Кирилівська церква, серед. 12 ст.), Чернігівської (Борисоглібський собор, 12 ст.) земель.

Романський живопис і скульптура були тісно пов'язані з архітектурою і в цілому мали умовний характер. У скульптурі часто порушувалися пропорції і масштаб зображеннях постатей. Осн. матеріалами скульптури були пісковик (у Центр. Європі) та білий мармур (в Італії), рідше застосовували дерево й бронзу. Скульптурні твори здебільшого розмальовували. У живописі переважала **фреска**. Зображення мали площинний характер, фігури групувались роздільно, їх обводили товстими темними контурами і розмальовували фарбами без тонких переходів одного кольору в інший. Багато уваги приділяли худож. оформленню рукописів, книжковій **мініатюрі**, орнаментальним прикрасам будинків, книг, одягу. Розвинулося художнє літво, карбування на металі, різьблення, емаль. Риси Р. с. відбились в образотворчому мист. Давньої Русі (в різьбленні Галичини, новгородському живописі). В 12—13 ст. Р. с. витіснила **готика**.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

РОМАНСЬКІ МОВИ — група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. У складі Р. м. розрізняють підгрупи: іберо-романську (ісп., португ., галісійська й каталанська мови), галло-романську (франц. і провансальська мови), італо-романську (італ. і сардинська мови), ретороманську (див. Ретороманські мови), східнороманську, або балкано-романську (рум., молд., аромунська та ін. мови). Є й ін. класифікації. Р. м. виникли внаслідок взаємодії тер. варіантів латинської мови з місцевими мовами завойованих Римом провінцій (мови італійських племен, іберів, галлів, даків тощо). Форму-

М. М. Романюк. Вівчар. 1968—69.

вання Р. м. відбувалося в 5—9 ст. за умов розпаду Римської імперії та впливу мов народів-захопників (вестготів і арабів на Іберійському п-ові, франків і бургундів у Галлії, лангобардів в Італії і слов'ян на Балканах). У 10—16 ст. остаточно визначилася територія поширення їх у Європі — т. з. Романія. З 16 ст. колоніаторська політика європ. держав привела до виникнення «Нової Романії» (Центр. і Пд. Америка, частина Пн. Америки, частина Африки та ін.). Розвивалася писемність Р. м. (з 10 ст.). На базі деяких Р. м. виникли креольські мови. У 16—20 ст. формуються національні мови та їхні варіанти, відбувається унормування і дальший розвиток функціональних стилів Р. м. Спільність Р. м. зумовлена успадкованими від нар. латині лексичним складом і граматичною будовою, розвитком аналогічних словотвірних моделей, виробленням категорії артикуля, спільністю займенників систем, утворенням складних дієслівних часових форм, широким використанням прийменників конструкцій замість відмінкових форм, які збереглися частково в сх.-романських мовах, запозиченням великої кількості слів, способів словотворення і синтаксичних схем з літературної латинської мови, а також взаємними лексичними запозиченнями. Р. м. й літератури вивчає *романістика*.

Літ.: Сергіевский М. В. Введение в романское языкознание. М., 1952; Романские языки. М., 1965; Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. М., 1972; Корлатян Н. Г. Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками. М., 1974; Бурсье Э. Основы романского языкознания. Пер. с франц. М., 1952; Йордан І. Романское языкознание. Пер. с рум. М., 1971.

С. В. Семчинський.

РОМАНТИЗМ (франц. *romantisme*) — художній метод, що склався в кінці 18 — на поч. 19 століття і поширився як напрям (течія) у літературі й мистецтві Європи (зокрема, Росії), а також США. Виникнення Р. було пов'язане з крахом ідей *Просвітительства*, піднесенням антифеодальних нац.-визвольних рухів. Романтики прагнули протиставити дійсності, яка їх не задоволяла, нові, хоч і багато в чому не ясні, умовні супр. ідеали, піднести їх вище дійсності. У боротьбі за утвердження нових естетичних принципів послідовники Р. виступали проти раціоналістичних догм *klassicizmu*, проти повсякденного матеріального практицизму, ставлячи на перший план духовне життя людини. Вони вдавалися до зображення незвичайних явищ і обставин, напружених ситуацій. У творах романтиків виступає винятковий герой — людина, наділена сильним характером і пристрастями, трагічно самотня, оскільки вона стоїть вище свого оточення. Характерні риси романтичного стилю — піднесеність, емоційність, суб'єктивізм в оцінці зображеного, контрастність картин і характерів, екзотичність обставин, прийоми символіки і гіперболізації. В літературі романтики виявляли великий інтерес до фольклору.

Основлювали і вдосконалювали жанрові форми істор. роману, фантастичної повісті, ліричної поеми, балади, драми, насичували мову тропами, словесними прикрасами. В епоху Р. розквітла *лірика*. Зумовлений історично розлад мрії з дійсністю у романтиків набував то революційного, то консервативного ідейного спрямування. Звідси наявні два напрями Р.: з одного боку, це Р. прогресивний, або активний, вищим проявом якого став революційний Р., з другого — консервативний, або пасивний. Романтики активного напряму прагнули революції, шляхом оновити дійсність, представники пасивного Р. виявляли настрої зневіри і безнадії, впадали у містичну, ідеалізацію минулого. У кожній нац. л-рі Р. мав свої особливості, визначені істор. умовами і культурними традиціями. Зокрема, розвиток Р. у слов'ян. країнах пов'язаний із слов'ян. Відродженням, з демократичним визвольним рухом. Прогресивні антифеодальні тенденції нім. Р. виявилися у творчості Й. В. Гете, Ф. Шіллера, революційно-демократичним пафосом пройняті твори Г. Гейне. Широко відома романтична фантастика Е. Гофмана. Світового значення набули твори англ. романтиків П. Б. Шеллі, Дж. Байрона, В. Скотта. Революційні мотиви звучать у творчості угор. романтика Ш. Петефі, чес. письменників Й. Фріча, Ф. Челаковського, серб. — Б. Радичевича, чорногорського — П. Негоша. Могутній потік революції Р. у польськ. л-рі знаменує творчість А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гошинського. В рос. л-рі видатним представником Р. (переважно консервативного) був В. Жуковський. Революційні змістом сповнені твори декабристів К. Рилєєва, О. Одоєвського, В. Кюхельбекера, раннього О. Пушкіна та М. Лермонтова. Найвидатнішим представником революції Р. в укр. л-рі виступив Т. Шевченко в ранній творчості. До романтичної течії належали П. Гулак-Артемовський, І. Срезневський, М. Костомаров, Л. Боровиковський, В. Забіла, М. Петренко, О. Афанасьев-Чужбинський. На Зх. Україні основи нової укр. л-рі закладали письменники-романтики М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Устянович, А. Могильницький, О. Духнович. До консервативних романтиків належали О. Корсун, А. Метлинський, І. Гушалевич. Представники Р. багато зробили у збиранні й виданні нар. творчості, в організації журналістики, у розробці істор. тематики. Вони наблизили лірику до нар. пісенної творчості, розвинули жанр поеми, удосконалили засоби віршування. Багато їхніх творів ввійшло в народний пісенний репертуар. Пізніше, коли в укр. л-рі утверджився реалізм, окрім письменників писали романтичні твори поряд з реалістичними (Ю. Фед'кович, Я. Щоголів, В. Самйленко, Леся Українка, в прозі — О. Стороженко). На новому етапі літ. розвитку Р. вступив у взаємодію з реалізмом (ранні твори М. Горького), проте у 20-му ст. він уже не становив цілісної худож. течії. Йдеться

тільки про риси Р. у творчості окремих письменників (О. Блок, О. Грін). Стосовно рад. л-рі правильніше говорити не про Р., а про елементи *романтики*.

В образотворчому мистецтві Р. найяскравіше виявився в живописі та графіці; в архітектурі майже не поширений (частково позначився на садово-парковому мист. архітектурі маліх форм). Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. риси Р. вже були притаманні творам швейцарця І. Г. Фюслі, У. Блейка (Великобританія), Ф. Гойї (Іспанія). У Франції Р. відобразився у творчості Ж. Л. Давіда, А. Ж. Гро, П. П. Прюдона, Ф. Жерара. Прогресивна романтична школа склалася в боротьбі проти догм класицизму, породивши теми і сюжети, пов'язані з сучасністю й фольклором. Р. вініс в усі жанри образотворчого мист. героїчні мотиви, сприяв забагаченню виражальних засобів (в композиції, трактуванні освітлення і колориту). Найпослідовніше прогресивний Р. виявився у Франції в творчості живописців Т. Жеріко і Е. Делакруа, графіка О. Дом'є, скульптора Ф. Рюда, консервативний Р. — у творчості Е. Деверія та А. Шеффера; в Німеччині виявився в творах т. з. *назарейців* (Я. Корнеліуса, Ф. Овербека та ін.). Прогресивні тенденції англ. Р. виявилися в творах Дж. Констебла, Р. П. Бонінтона. Ідеями патріотизму та нац.-визвольної боротьби позначені твори художників-романтиків Італії (Ф. Гайєц, А. Мореллі), Бельгії (Г. Вапперс), Чехословаччини (Й. Манес, П. Навратіл), Угорщини (М. Барабаш, В. Мадарас), Польщі (О. Орловський, П. Міхаловський). В Росії риси Р. помітні у творчості О. Кіпренського, К. Брюллова, В. Тропініна, М. Воробйова, І. Айвазовського, на Україні — в ранніх творах Т. Шевченка і К. Трутовського, в творчості І. Сошенка, А. Мокрицького, М. Сажина, О. Сластіона, І. Соколова.

У музиці Р. формувався в 20-х рр. 19 ст. під впливом Р. в л-рі на основі досягнень муз. класики. Він яскраво виразився в творчості видатних композиторів поч. і серед. 19 ст. — Ф. Шуберта (Австрія), Е. Т. А. Гофмана, К. М. Вебера, Ф. Мендельсона-Бартольді, Р. Шумана, Р. Вагнера (Німеччина), Н. Паганіні, В. Белліні, раннього Дж. Верді (Італія), Г. Берліоза, Д. Ф. Е. Обера, Дж. Мейербера (Франція), Ф. Шопена, С. Монюшка (Польща), Ф. Ліста (Угорщина). Естетика Р. також виразно позначилася на музичі зх.-європ. композиторів 2-ї пол. 19 ст. — Й. Брамса, Х. Вольфа, А. Брукнера, С. Франка, Р. Штрауса. В Росії елементи Р. виявилися в музиці О. Аляб'єва, О. Верстовського, М. Глинки, вони набули дальнього розвитку в творчості композиторів «Могучої кучки», П. Чайковського, С. Рахманінова, О. Скрябіна, М. Метнера. Р. відіграв велику роль у формуванні нац. муз. школ (творчість Б. Сметани, А. Дворжака — в Чехії, Е. Гріга — в Норвегії, Я. Сібеліуса — у Фінляндії). Риси Р. властиві творам укр. композиторів С. Гулака-Артемов-

Романівка. Пам'ятник М. Т. Рильському. Скульптор О. О. Ковалев, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1970.

Л. Роман'яч. Людина з флягою. Національний музей. Гавана.

РОМАНТИЗМ

О. І. Романюк.

Я. Д. Ромас.

ського, М. Лисенка, А. Вахнянина, риси пізнього Р.—творам С. Людкевича. Для композиторів-романтиків характерне глибоке проникнення у внутрішній світ людини, ліричне наповнення і емоційна піднесеність звучання, звернення до фантастичної, екзотичної, нар. та нац. тематики, широке використання фольклору. В мистецтві романтиків втілилися шатротичні й демократичні ідеї, протест проти соціального і нац. гноблення, проти пригнічення особистості людини.

З Р. пов'язане оновлення і забагачення муз. засобів виразності—розширення мелодичних структур, посилення колористичних властивостей ладово-гармонічної мови, урізноманітнення ритмічного малюнка, індивідуалізація *фактури*. Р. сприяв дальшому розвиткові симф., камерно-ансамблевих та синтетичних (*пісня, роман, опера*), а також інструм. жанрів, зокрема фп. мініатюр, нерідко об'єднаних у цикли (*прелюдії, ноќтюрни, валси, мазурки тощо*). Великого значення у творчості романтиків набула *програмна музика*; виникли нові жанрові різновиди—симфонічна поема, інструментальна балада та ін.

В театральному мистецтві Р. виник у 1-й пол. 19 ст. як протиставлення класицистичній школі. Р. звернув осн. увагу на суперечності й контрасти навколої дійсності, істор. минулого. Актори романтичної школи відмовилися від наспівної декламації. Поряд з піднесеністю і темпераментністю виконання вони вносили у свою гру і побутові риси, підкреслювали симпатії до простої людини, прагнули розкрити її внутрішній світ. Основою естетики Р. в театрі стала уява і почуття. Романтичний театр вперше утвердив переживання, безпосередність і правдивість гри як основу акторської творчості. Р. як напрям припинив існування у 2-й пол. 19 ст.; його художні здобутки (новлення жанрів, забагачення виражальних засобів, демократизація героїв, літ. мови, історизм та ін.) значною мірою підготували розквіт реалістичного театру. Серед акторів-романтиків відзначалися Е. Кін (Англія), Л. Девріент (Німеччина), Г. Модена і А. Рісторі (Італія), М. Дорваль і А. Фредеріко-Леметр (Франція), П. Мочалов, М. Єрмолова (Росія), Г. Араблинський (Азербайджан) та ін.

На Україні Р. виявився у режисерській діяльності М. Старицького, частково—М. Кропивницького, в акторській грі М. Заньковецької, М. Садовського.

Літ.: Острік М. М. Романтика в літературі соціалістичного реалізму. К., 1964; Ванслов В. Эстетика романтизма. М., 1966; Проблемы романтизма, кн. 1—2. М., 1967—71; Искусство романтической эпохи. Сборник статей. М., 1969; Щукина В. В., Пономарев Н. В., Пожилова Л. В. Вопросы романтизма в советском литературоведении. Бібліографічний указатель. Казань, 1970. I. I. Пільгук (Р. у літературі), Л. М. Сак (Р. в образотворчому мистецтві), М. П. Загайкевич (Р. у музиці)

РОМАНТИЗМ у філософії—ідеалістична течія в зх.-европ. філософії кінця 18—поч. 19 ст. Гол. представники—Ф. Шлегель, Ф. В. Шеллінг, Новаліс та ін. Виходячи гол. чин. з суб'єктивно-ідеалістичної філософії Й. Г. Фіхте, вони тлумачили дійсність як естетичне явище, вважали мистецтво першоосновою світу. Закони худож. дійсності романтики розглядали як конструктивні принципи перетворення дійсності, а природу—як несвідомий худож. витвір духу. Провідну роль у пізнанні відводили інтуїції. По суті Р. стирав межі між філософією й мистецтвом. Представники Р. ідеалізували феодалізм, деякі з них були ідеологами *Реставрації*. Характерною рисою романтичного історизму є персоніфікація й міфологізація істор. явищ. Р. підкреслював автономність культури, незалежність її від зовн. мети. Вільне розкриття особи (яке адекватно здійснюється нібито тільки як художня творчість)—найвищий ідеал романтичної етики. Деякі ідеї Р. знайшли відображення у «філософії життя».

РОМАНТИКА (від франц. *romantique*—романтичний)—особливість художньої творчості, яка полягає в тенденції до зображення яскравих, небудених, героїчних сторін життя і у відповідному стилювому пафосі твору. Це худож. явище виникло під впливом романтизму, проте твори романтичні і твори, забарвлені Р.,—явища різні. Як складова частина соціалістичного реалізму Р. властива радянській літературі. Оскільки в її основі лежить показ революційного перетворення світу, героїчного начала в людині, втілення мрії про прекрасне майбутнє людства, Р. подвигу в ім'я людського щастя.

РОМАНЧЕНКО Трохим Миколайович [23.VII (4.VIII) 1880, Полтава—11.VI 1930, Дніпропетровськ]—укр. письменник-робітник. Освіту здобув самотужки. В 1893—1910 був робітником у друкарні. Захворівши на сухоти, залишив цю роботу. Після 1917 працював зав. книгарнею, бібліотекарем у Катеринославі. Довгий час був хранителем Дніпропетровського істор. музею. У 1926 Уряд УРСР призначив Р. персональну пенсію. Друкуватися почав 1905 в альманасі «Перша ластівка». Публікував свої твори в журналах, антологіях, за радянського часу—в журн. «Зоря». Автор віршів на

Т. Романчук. З дороги. 1898. Львівський музей українського мистецтва.

робітничу тематику («Борців», 1907; «Пісня робітників», 1908; «Барикади», 1910, та ін.), оповідань, літературно-критичних (зокрема, про І. Манжуру) та публіцистичних статей.

Тв.: Поезії. Катеринослав, 1916; [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957; Народні пісні в записах Трохима Романченка. К., 1980.

РОМАНЧУК Тит Романович (1865—1911, місто Ловран, тепер СФРЮ)—укр. живописець. Навчався у Львів. пром. школі та приватній майстерні в Мюнхені. Писав картини з життя укр. народу («На водопої», 1893; «З дороги», 1898), пейзажі («Узлісся», 1890), портрети (письменника Ю. Федьковича, 1891). Твори Р. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. Автор сатиричних малюнків для журналів.

РОМАНЮК Олександр Іванович (н. 10.II 1933, с. Широке Скадовського р-ну Херсон. обл.)—вчений-агроном, новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1962. В 1976 закінчив Херсонський с.-г. ін-т. Працюючи ланковим механізованої ланки колгоспу «Нове життя» (в березні 1977 передіменованій на колгосп ім. Ладичука—героя-партизана Великої Вітчизн. війни 1941—45) з 1956 до 1978, одержував високі врожаї зерна кукурудзи (100 ц/га) і пшениці (50—60 ц/га) на поливних землях. З 1979—голова того ж колгоспу ім. Ладичука. Р.—депутат ХХІІІ з'їзу КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

М. С. Авраменко.

РОМАНЬЯ—історична область Італії. Назва «Романья» з'явилася в 6 ст. (так іменувалися володіння Візантії в Італії). З 8 ст. тер. Р.—під владою лангобардів, потім рим. пап. З 962— складі «Свяенної Римської імперії». З поч. 16 ст.—під владою рим. пап. У 1796—1815 окупована франц. військами. В 1815—59 Р.—знову володіння пап (крім 1831, коли папську владу в Р. було скинуто). В 1860 Р. увійшла до Сардінського (з 1861—Італійського) королівства. В Італ. Республіці (з 1947) Р.—частина адм. обл. Емілія-Романья.

РОМАНЬЯЧ (Романьча-Гільєн; Romanach у Guillén) Леопольдо (7.X 1862, Кайвар'єн—10.IX 1951, Гавана)—кубінський живописець і педагог. Навчався в АМ Сан-Александро в Гавані (1885—86) та в Римі (1890—95), відвідав Францію, США. Твори: картини—«Старий з апельсинами», «Людина з флягою», «Голова дівчини», «Ворожка»; плафони «Мистецтво і наука», «Поезія», «Танок»—у президентському палаці в Гавані. Твори зберігаються в Нац. музеї в Гавані. З 1900 був професором. 1934—35—директор АМ Сан-Александро у Гавані. Іл. с. 453.

РОМАС Яків Дорофійович [29.I (11.II) 1902, Соколка, тепер Сокулка Бялистоцького воєводства ПНР—18.V 1969, Астрахань]—рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1965). дійсний член

**РОМЕНСЬКА
ОСУШУВАЛЬНО-
ЗВОЛОЖУВАЛЬНА
СИСТЕМА**

АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1929. В 1924—30 навчався в Москві в **ВХУТЕМАСі** — ВХУТЕІНі. Спочатку працював як декоратор (художнє оформлення Центр. музею В. І. Леніна, 1936, та ін.). Відомий як пейзажист (**«На Дніпрі»**, 1939; **«Свіжий вітер»**, 1946; **«Весняна пущина на Північному Каспії»**, 1961; **«Зелена вода»**, 1968; **«Незабаром у море, все ж таки»**, 1969) і майстер жанрових полотен (зокрема, **«На плоту»**, 1947). Твори зберігаються в ДТГ у Москві. На-городжений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Державна премія СРСР. 1948

Я. Д. Ромас. Кінець путини. 1961.

РОМАШКА (*Matricaria*) — рід однорічних та дворічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Листки перисті або двічі-тричі перисторозсічені. Суцвіття — кошики з черепичастою обгорткою. Плід — сім'янка. Бл. 70 видів, поширено в Середземномор'ї. В СРСР — бл. 10 видів, у т. ч. на Україні — 3, з них поширені Р. лікарська, або аптечна (*M. recutita*, син. *M. chamomilla*) — однорічна запашна рослина до 50 см заввишки. Росте як бур'ян на відкритих місцях. Запроваджено в культуру як лікар. рослину. В суцвіттях її є ефірна олія, слизисті, смолисті й гіркі речовини, глікозиди тощо. Настій суцвіть застосовують у медицині як пом'якшувальний, потогінний і противапальний засіб. Урожай сухих кошиків 5—10 ц/га. Крім Р. лікарської, у медицині застосовують і Р. без'язичкову, або з апашну (*M. matricarioidea*, син. *M. discoidea*), що росте на Україні як бур'ян.

РОМАШКІНСЬКЕ РОДОВИЩЕ НАФТИ — на Пд. Сх. Татарської АРСР, у межах Волго-Уральської нафтогазоносної провінції. Пов'язане з склепінною частиною Південно-Татарської геол. структури, складеної з палеозойських відкладів, потужність яких до 2000 м. Виявлено 20 нафтоносних горизонтів. Осн. запаси нафти — у відкладах девонського віку. Нафта легка. Вона містить 1,5—2,1% сірки, 2,4—5,4% парафіну, 30—48% смол, 44—54% легких вуглеводнів; густина її 796—820 кг/м³. Родовище відкрито 1948, експлуатується з 1952. Нафта Р. р. н. надходить до нафтопроводу «Дружба». Р. Х. Мусімов.

РОМАШОВ Борис Сергійович [18 (30).VI 1895, Петербург — 6.V 1958, Москва] — рос. рад. драматург, засл. діяч мистецтв РРФСР

(з 1949). Жив у Києві (1896—1916). Перша значна п'єса — **«Федъка-осавул»** (1924). У комедіях **«Пухкий пиріг»** (1925) та **«Кінець Криворильська»** (1926) Р. викривав міщанську психологію, створив образи позитивних героїв — носіїв нової моралі. Драма **«Вогненний міст»** (1929) присвячена ролі інтелігенції у революції, п'єса **«Велика сила»** (1947, Держ. премія СРСР, 1948) — проблемі життя і праці рад. вчених. Р. виступав як критик, зокрема з питань укр. драматургії (зб. **«Драматург і театр»**, 1953).

Тв.: П'єси. М., 1954; Драматург и театр. М., 1953; У кр. перекл.—Бійці. Х., 1934: Велика сила. К., 1952.

Ю. І. Корзов.

РОМБ (грец. ῥόμβος, букв. — дзига, круження) — паралелограм з рівними сторонами. Діагоналі Р. взаємно перпендикулярні і ділять кути Р. навпіл (мал.). Р. з прямими кутами наз. квадратом. Площа Р. дорівнює половині добутку його діагоналей.

РОМБІЧНА СИНГОНІЯ — кристалографічна сингонія, що об'єднує три види симетрії. Більшість простих форм Р. с. в розрізах, перпендикулярних до подвійних осей, мають форму ромбів (звідки й назва). Геом. константи Р. с.: $a \neq b \neq c$; $\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$ (див. Сингонія). До Р. с. належать такі види симетрії: 1) ромботетраедричний, що має три взаємно перпендикулярні осі другого порядку; 2) ромбопіраміdalний (має одну вісь другого порядку, дві взаємно перпендикулярні площини симетрії); 3) ромбодипіраміdalний (має три осі другого порядку, три площини і центр інверсії). Кристали Р. с. за оптичними властивостями відносять до двовісників. До Р. с. належить бл. третини усіх відомих кристалів. У Р. с. кристалізуються олівін, топаз, арагоніт та ін. мінерали.

РОМБОВІДНИЙ МОЗОК — відділ стовбурової частини головного мозку тварин і людини. Р. м. утворюється на ранній стадії зародкового розвитку з третього первинного мозкового міхура. Пізніше з Р. м. розвиваються довгастий мозок і задній мозок (міст мозку, або вароліїв міст, і мозочок). Формування мозкового моста і мозочка еволюційно пов'язане з удосконаленням функції підтримання пози тіла. Міст знаходиться на нижній поверхні головного мозку у вигляді широкого валикоподібного виступу, вісь якого спрямована до бічних поверхонь мозку. Він межує спереду з ніжками великого мозку, ззаду — з довгастим мозком, а з боків переходить в медіальні мозочкові ніжки. Порожнина Р. м. є четьвертий шлунок мозку, розташований між мостом і довгастим мозком спереду і мозочком ззаду. Шлунок має дах і дно (ромбовидну ямку), вкрите тонким шаром сірої речовини, скучення нервових клітин якої утворюють ядра 5-ї—12-ї пар черепномозкових нервів. Шлунок переходить в краніальному напрямі в сільвіїв водопровід (трубковидну порожнину середнього мозку), а каудальному — в центральний ка-

нал спинного мозку. Через Р. м. проходять аферентні волокна (висхідні), що підіймаються з спинного мозку, і еферентні волокна (нізхідні), що йдуть у зворотному напрямі (див. **Провідні шляхи головного й спинного мозку**).

РОМБОДОДЕКАЕДР (від ромб і додекаедр) — проста форма кубичної сингонії, обмежована дванадцятьма гранями, що мають форму ромбів. У вершинах Р., де сходяться гострі кути, виходять осі 4-го порядку, в ін. вершинах — осі 3-го, а в центрах граней — осі 2-го порядку. Р. є в усіх 5 видах (класах) кубичної сингонії. Типовий для кристалів гранату (альмандину), тому в мінералогії його часто наз. гранатоедром. Іл. див. до ст. Додекаедр, т. 3, с. 424.

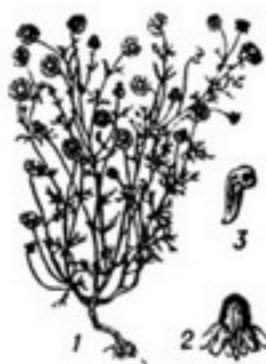
РОМБОЕДР (від ромб і грец. ἕδρα — основа, бік, сторона) — паралелепіпед, грані якого є рівними ромбами (мал.). Паралелепіпед є Р. тоді і тільки тоді, коли він має вісь симетрії гретього порядку.

РОМЕН — річка у Черніг. та Сум. областях УРСР, права прит. Сули (бас. Дніпра). Довж. 121 км, площа бас. 1660 км². Заплава Р. частково заболочена; є торфовища. Живлення переважно снігове і грунтове. Воду Р. використовують для госп.- побутових потреб. На річці споруджено водосховище і 12 шлюзів-регуляторів; біля впадіння Р. у р. Сулу — м. Ромни.

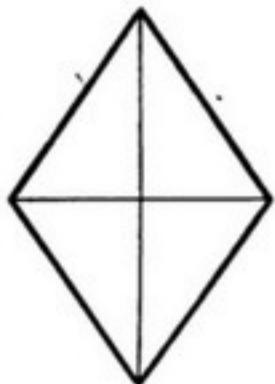
РОМЕНЕЦЬ Василь Власович (1889, м. Кролевець, тепер Сум. обл. — 16.I 1957, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї ремісника. Після Лютневої революції 1917 — голова матроського к-ту, член Севастопольської Ради військ. та робітничих депутатів, член Центрофлоту. В 1917—18 — гол. комісар по мобілізації і демобілізації, тимчасовий командуючий Чорноморським флотом, пом. військ. комісара Кубано-Чорноморської Рад. Республіки, керівник партизан. загону на Кубані. В 1919—20 брав участь у боях проти білогвардійців на Україні. З 1921 — на військ., парт. та громад. роботі; з 1941 — персональний пенсіонер. У м. Кролінці Р. встановлено пам'ятник.

РОМЕН-САЛАТ (*Lactuca sativa* var. *romana*) — різновидність салату з довгими листками і нещільними головками. Вирощують здебільшого в другій половині літа для споживання восени і взимку. Щоб довше зберегти салат свіжим, рослини перед настанням приморозків викопують з корінням і прикопують у погребі в пісок або парникову землю. Р.-с. найбільше поширеній на Пд. і Зх. Європи. В СРСР вирощують сорти Р.-с.: Паризький зелений. Баллон та інші. Іл. с. 457.

РОМЕНСЬКА ОСУШУВАЛЬНО-ЗВОЛОЖУВАЛЬНА СИСТЕМА — гідромеліоративна система для меліорації боліт та заболочених земель в заплавах річок Ромна і Торговиці на території Сумської і Чернігівської областей. Загальна площа 14,1 тис. га. Введена в експлуатацію 1933. За тимчасової окупації території України нім. фашистськими загарбниками Р.-с. с. була частково зруйнована.

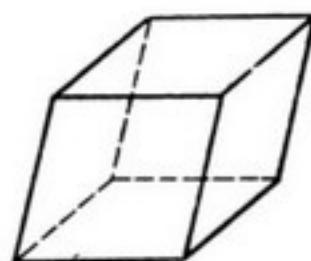
Ромашка лікарська:
1 — загальний вигляд квітучої рослини;
2 — кошик у розрізі;
3 — насіння.

Ромб.

Ромбовидний мозок:
1 — проміжний мозок;
2 — середній мозок;
3 — вароліїв міст;
4 — довгастий мозок;
5 — спинний мозок;
6 — мозочок.

Ромбоедр.

РОМЕНСЬКА ПОРОДА ГУСЕЙ

Ромни. Пам'ятник героям революції.
Скульптор І. П. Кавалерідзе. 1921.

Відбудована 1954, а також реконструйована (1961—73) для двостороннього регулювання водно-повітряного режиму осушуваних земель. На системі споруджено осушувальну мережу довж. 517,3 км, у т. ч. 106,5 км магістральних каналів і 410,8 км — бокових. Система забезпечує інтенсивне використання понад 11,4 тис. га угідь, у т. ч. 1568 га під однорічні культури і 9872 га поліпшених сіножатей.

К. В. Примак.

РОМЕНСЬКА ПОРОДА ГУСЕЙ — порода місцевих поширених на Україні гусей. Назву дістали від м. Ромен Сумської обл. Гуси мають міцну конституцію, широкий тулуз, коротку, товсту шию, широкі груди, на животі 1—2 складки шкіри. Оперення сіре (80%), біле, рябє. Дзьоб оранжевий, ноги рожево-червоні. Жива маса гусаків 6—7 кг, гусок 4,5—6 кг. Несучість 10—20 (до 48) яєць на рік. Маса яйця 145—160 г. Гуси пристосовані до місцевих умов, добре відгодовуються, м'ясо жирне, соковите. Найбільше розводять Р. п. г. у Черніг., Сум., Полтав., Харків., Хмельн., Ворошиловгр., Херсон. та Одес. областях. Використовувалась при виведенні великої сірої породи гусей і переяславської породи гусей.

РОМЕНСЬКИЙ Михайло Дамінович [9 (21).XII 1887, Курськ — 21.XI 1971, Київ] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1946). Навчався в Московській консерваторії (1913—16). В 1917—34 працював у оперних театрах Росії, з 1934 — соліст Харків. (1934—42) і Київ. (1942—58) театрів опери та балету. В 1947—52 викладав у Київ. консерваторії. Парти: Виборний («Наталя Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Сусанін і Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Данькевича), Валько («Молода гвардія» Мейтуса). Р.— виконавець камерних тво-

рів та укр. і рос. нар. пісень. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1949.

Літ.: Михайло Роменський. Спогади. Матеріали. К., 1982.

РОМЕНСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ТЕАТР імені Г. П. Затиркевич-Карпинської. Засн. у грудні 1925 в Ромнах. З 1926 — ім. Г. П. Затиркевич-Карпинської. В творчому складі: гол. режисер І. Кавалерідзе, режисери — М. Петліченко, О. Ходимчук, Ю. Григоренко; актори — І. Бровченко, І. Воліківська, Є. Твердохліб, Є. Хутorna, С. Шкурат, К. Богданович, В. Горбенко, К. Кармель, Н. Омельченко, О. Семененко; диригент А. Воликівський. В репертуарі: «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інспекції Л. Курбаса), «За двома зайцями» М. Старицького, «У пущі», «Лісова пісня» Лесі Українки, «Катерина» М. Аркаса, «Не співайте, півні» С. Васильченка, «97», «Комуна в степах» М. Куліша, «Родина щіткарів» М. Ірчана, «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Ревізор» М. Гоголя, «Влада темряви» Л. Толстого, «Овча криниця» Лопе де Вега, «Розбійники» Ф. Шіллера, та ін. У 1930 театр припинив діяльність.

Л. І. Барабан.

РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1931. Площа 1,9 тис. км². Нас. 63,1 тис. чол. (1982). У районі — 142 населені пункти, підпорядковані 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Ромни. Поверхня Р. р.— хвиляста рівнина, подекуди розчленована ярами та балками. Корисні копалини: нафта, газ, кам. та калійна солі, мергель, діабаз тощо. Річки — Сула з прит. Ромен та Олава. Грунти чорноземні. Лежить у лісостепової зоні. Ліси (липа, клен, ясен, дуб) займають 19,4 тис. га. У межах району — Андріяшівсько-Гудимівський та Біловодський держ. казни. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування — Ромни. У районі найбільші підприємства — Біловодський комбінат хлібопродуктів, Роменський з-д замінника незбираного молока. Районний комбінат побутового обслуговування (Ромни). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 144,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 118,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочеві. У Р. р.— 19 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Ромни, залізничні станції — Андріяшівка, Біловоди, Рогинці. Автомоб. шляхів — 562 км, у т. ч. з твердим покриттям — 252 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч.-ще (с. Глинськ), 59 заг.-осв. школ; 84 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 86 клубних установ, 77 кіноустановок, 73 б-ки. У с. Гаврилівці (тепер с. Гришине Р. р.) народився укр. і рос. філолог О. О. Потебня, на хуторі Патичисі, біля с. Заруддя — укр. рад. фізіо-

лог В. Ю. Чаговець, у с. Хмелеві — рад. військ. діяч І. Ф. Фед'ко, у с. Рогинцях — укр. рад. актор В. С. Яременко, у с. Волошнівці — укр. рад. юрист М. О. Максимійко. У Р. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1918).

О. П. Нелін.

РОМЕНСЬКІ ГОРОДИЩА — залишки укріплених поселень сх.-слов'янських племен 8—10 ст. на Дніпровському лівобережжі. Назва походить від м. Ромен Сумської обл., де на поч. 20 ст. вперше було виявлено городище цього типу (див. Монастирище). Р. г. будували на мисах високих берегів лівих приток Дніпра, утворюючи таким чином кілька ліній укріплених поселень для захисту від експансії кочовиків. Здебільшого площа Р. г. невелика (до 0,1 га). Найвідоміші Р. г.: Новотроїцьке городище, Опішнянське городище, Петрівське городище, Воргол та ін. Населення Р. г. мешкало в житлах напівземлянкового типу; житла мали зрубну або каркасну конструкцію. Поблизу напівземлянок були госп. споруди у вигляді ям різного призначення (напр., для зберігання збіжжя). Осн. заняттями населення Р. г. були орні землеробство, скотарство, промисли (під час розкопок знайдено наральники, серпи, коси, кістки диких і свійських тварин, обгорілі зерна, знаряддя мисливства, рибальства, бортництва тощо), а також ремесла, про що свідчать знахідки залишків сиродутних горен, ремісничих виробів. Носії т. з. роменської культури жили сільс. громадами, які передували на стадії переходу від патріархально-родового ладу до феодалізму. Знахідки срібної монети сх. походження та своєрідних прикрас свідчать про зв'язки населення Р. г. з іншими сусідами — племенами салтівської культури. Характерний поховальний обряд — трупоспалення з похованням праху в урні в курганних насипах. Поселення та городища, подібні до роменських, відомі на Верхній Оці та в басейні Верхнього й Середнього Дону, мають назустріч боршевських. Деякі дослідники запропонували вживання терміна «роменсько-боршевські» городища, але в останній час ставиться питання про неправомірність цього, оскільки роменські і боршевські городища належать двом різним етнографічним групам східнослов'янських племен (перші — «сіверянам», другі — «в'ятачам»).

Літ.: Сухобоков О. В. Славяне Дні-

Гуси роменської породи.

провского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники). К., 1975.

РОМЕР (Romer) Евгеніуш (3.II 1871, Львів — 28.I 1954, Krakів) — польс. географ і картограф. Член Польської АН (з 1916). Закінчив Львів. ун-т (1893). Професор Львів. (1911—31) і Krakівського (1946—47) ун-тів. Подорожував по Алясці, Пн. Канаді, Пд. Європі тощо. Р.— автор і редактор багатьох геогр. карт і атласів, зокрема склав гіпсометричні карти материків, географостатистичний атлас Польщі (1916). Праці з геоморфології, кліматології та методики викладання географії. Деякі з праць написані з geopolіт. позицій (див. Геополітика).

РОМЕРО (Romero) Ельвіо (н. 1926, с. Егрос на Пд. Сході Парагваю) — парагв. поет. Учасник нар. повстання 1947. Після придушення його емігрував до Аргентини, жив у Бразилії, на Кубі. Осн. теми творів Р.— уславлення борців проти фашизму, оспівування мужності народу в боротьбі за свободу пригнобленої батьківщини. Автор збірок «Зорані дні» (1948), «Обличчям до серця» (1955), «Сонце під корінням» (1956), «З цією суворою гітарою» (1961), «Ми безіменні» (1962) та ін., книги про ісп. поета М. Ернандеса «Miguel Hernández. Dоля й поезія» (1958). До «Поетичної антології» Р. (1965) ввійшли кращі вірші 1947—61 і поема «Книга подорожей», побудована на давньому фольклорі індіанців гуарані.

Тв.: Р. с. перекл.— Стихи. М., 1961; Мигель Эрнандес. Судьба и поэзия. М., 1962; Земной зной. М., 1966; С этой суповой гитарой. М., 1968.

В. С. Харитонов.

РОММ Михайло Ілліч [11 (24).I 1901, Іркутськ — 1.XI 1971, Москва] — рос. рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1939. В 1918—21 — в Червоній Армії. В 1925 закінчив Вищий держ. художньо-технічний ін-т. Перший фільм — «Пампушка» (1934, за Гі де Мопассаном). Поставив фільми: «Тринадцять», «Ленін у Жовтні» (обидва — 1937), «Ленін у 1918 році» (1939), «Мрія» (1943), «Російське питання» (1948), «Секретна місія» (1950), «Вбивство на вулиці Данте» (1956), дилогію «Адмірал Ушаков», «Кораблі штурмують бастіони» (обидва — 1953), «Дев'ять днів одного року» (1962). Брав участь у створенні фільму «Володимир Ілліч Ленін» (1949, документальний), режисер документальних стрічок «Звичайний фашизм» (1966) та ін. З 1949 (з перервами) викладав у ВДІКу (з 1958 — професор). Фільми Р. відзначені на міжнар. кінофестивалях (Канн, Карлові Вари). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1946, 1948, 1949, 1951. *Тв.: Беседы о кино. М., 1964; Беседы по кинорежисуре. М., 1975; О профессии кинорежиссера. М., 1980.*

Літ.: Погожева М. Михаил Ромм. М., 1967; Зак М. Х. Михаил Ромм и традиции советской кинорежиссуры. М., 1975.

РОМНІЙ — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, районний центр, на р. Сулі при впадінні в неї р. Ромен (басейн Дніпра). Залізничний вузол. 52,4 тис. ж.

(1982). Вперше згадуються під назвою Ромен в *Лаврентіївському літописі* під 1096 як одне з міст-фортець, що захищали сх. кордони Київської Русі від нападів половців. У 60-х рр. 14 ст. Р. загарбали лит. феодали. На поч. 16 ст. Р. ввійшли до складу Рос. д-ви. За *Деулинським перемир'ям* 1618 Р. у складі Чернігово-Сіверщини відійшли до Польщі. Населення Р. брало участь у *Федоровича повстанні 1630*, *Павлюка повстанні 1637*, *Острянина повстанні 1638*.

В 1654 Р. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1783 Р. дістали *магдебурзьке право*. В 1902 в Р. було створено групу РСДРП. Під час *революції 1905—07 в Росії* в Р. відбулися політ. демонстрації та робітн. страйки. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — підприємства маш.-буд. (з-ди: «Поліграфмаш», автом. телефонних станцій, тракторних зап. частин), буд. матеріалів (буд. матеріалів, цегельний з-ди), харч. (м'ясний, хлібний, хлібородуктів комбінати, замінника незбираного молока, консервний, пивоварний з-ди тощо) та легкої (взут., гардинно-тюлевая, швейна ф-ки тощо) пром-сті. Меблевий комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Індустріальний та с.-г. технікуми, профес.-техн. уч-ще, 15 заг.-осв., музична та спорт. школи; 3 лікарні. Будинок культури, 4 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Георгіївська церква (18 ст., дерев'яна), Вознесенська церква та дзвіниця (1753—97), Святодухівський собор (18 ст.). Пам'ятник Т. Шевченку (1918, скульптор І. Кавалерідзе).

В Р. народилися укр. художник Г. А. Стеценко, рад. геолог і палеонтолог О. О. Борисяк, укр. рад. терапевт М. М. Губергриц, рад. фізик А. Ф. Йоффе, рад. режисер О. Я. Таїров. У 1845 в Р. побував Т. Г. Шевченко. В 1818, 1819 і 1829 у місц. театр виступав М. С. Щепкін. У Р. працювали укр. і рос. філолог О. О. Потебня, рад. художник і поет І. К. Пархоменко. В Р. у різний час бував один з організаторів перших марксистських гуртків Ю. Д. Мельников. У Р. починала театр. діяльність укр. актриса Г. П. Затиркевич-Карпінська.

Літ.: Ромни. Х., 1968.

РОМНІ-МАРШ (англ. Romne Marsh, від назви долини у графстві Кент в Англії), кентські вівці — порода напівтонкорунних довговівних овець м'ясо-вовнового напряму. Виведена у 19 ст. в Англії схрещуванням місцевих овець з

Баран породи ромні-марш.

баранами породи лейстер. Тварини великі, з міцним кістяком, досягають м'ясними чистотами, скорості сплі, пристосовані до умов вологого клімату, комолі. Жива маса баранів 100—130 кг, маток 70—90 кг. Річний настриг вовни від баранів 6—8 кг, від вівцематок 4—6 кг. Вихід чистої вовни 50—55%. Вовна біла, однорідна, напівтонка, довж. 11—18 см; тонина 44—56 якості. Р.-м. поширені в Новій Зеландії, Пд. Америці, Австралії. В Росію завозились у кінці 19 ст. В СРСР, зокрема на Україні, Р.-м. використовують для поповнення грубовових овець і пром. схрещування; вони були також використані при виведенні північноказахстанської породи овець та ін.

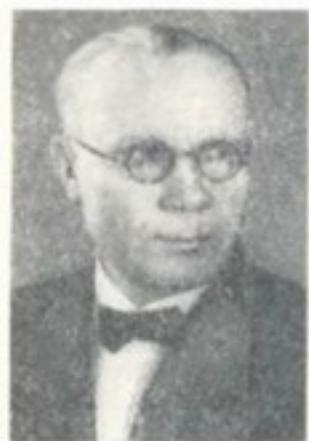
РОМОДАН — селище міського типу Миргородського р-ну Полтав. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,3 тис. ж. (1982). У Р.— хлібний з-д, колгосп, рибне г-во. З заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, кінотеатр, 4 б-ки. Засн. у 80-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ, Ромодан — старовинний торговельний шлях. Проходив Лівобережною Україною з Пн. на Пд. через Ромни — Лохвицю — Лубни — Кременчук. Був частиною великого шляху з Росії до Криму. Характерною особливістю Р. є була порівняно незначна кількість переправ через річки, він минав також пішані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 60—80-х рр. 19 ст. був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили в Крим по сіль. У 19 ст. Р. є були використовували й для прогону з України в центр. губернії Росії гуртів худоби.

Іл. див. на окремому аркуші, т. 2, с. 64—65.

РОМОДАНОВ Андрій Петрович (н. 11.XI 1920, м. Лубни, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1974), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1952. Закінчив Київський мед. ін-т (1942). В 1942—45 — хірург в лавах Радянської Армії. З 1946 почав працювати в Київському н.-д. інституті нейрохірургії. В 1949—51 — зав. організаційно-методичним відділенням, 1951—64 — заст. директора по наук. роботі, з 1964 — директор цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням дитячої нейрохірургії, хірургії травм та судин головного мозку, а також епілепсії, функціональній нейрохірургії. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1977. *Тв.: Опухолі головного мозку у дітей. К., 1965; Острий нарушений мозгового кровообращення. К., 1980 [у співавт.]. Л. С. Пелех.*

РОМОДАНОВСЬКИЙ Григорій Григорович [р. н. невід.— 15 (25). V 1682] — рос. держ. і військовий діяч, боярин, князь. Був учасником Земського собору 1653. В складі рос. посольства, яке очолював В. В. Бутурлін, Р. брав участь у Переяславській ради 1654. В 1654—56 був воєводою рос. військ на Україні у війні проти Польщі. Після смерті Б. Хмель-

М. Д. Роменський.

М. І. Ромм.

А. П. Ромоданов.

Ромен-салат сорту Баллон.

П. Рочар.

О. Д. Ропська.

ницького Р., використовуючи суперечності між старшинськими угрупованнями, домагався виборів гетьманів, угодних царському урядові (І. Брюховецького, Д. Многогрішного та ін.). Командував російськими військами в боротьбі проти турецького гетьмана П. Дорошенка, проти агресії Туреччини (див. Чигиринські походи 1677 і 1678). Потім служив при царському дворі. Р. було вбито під час Моськовського повстання 1682.

РОМУЛ (лат. Romulus) — легендарний засновник м. Рима і перший цар (8 ст. до н. е.) Стародавнього Риму. За легендою, Р. і його брат-близнюк Рем — сини весталки Реї Сільвії (дочки царя міста Альба-Лонги Нумітора) від бога Марса — мали бути втоплені в р. Тібрі разом із своєю матір'ю за втрату нею дівоцтва. Але завдяки заступництву бога р. Тібуру близнюки лишилися живі; вони були вигодувані вовчицею і виховані в домі царського настуха. Здобувши владу, вони заснували нове місто на тому місці, де їх знайшли.

РОНА — ріка у Зх. Європі, в межах Швейцарії і Франції. Довж. 812 км, площа бас. 98 тис. км². Бере початок з Ронського льодовика в Лепонтінських Альпах, протікає через Женевське озеро, нижче перетинає Ронську низовину і впадає в Ліонську зат. Середземного м., утворюючи дельту пл. понад 12 тис. км². Найбільша притока — Сона. Пересічна річна витрата води у гирлі 1780 м³/с. Р. судноплавна від гирла до впадіння р. Ен. Каналами сполучена з річками Рейном, Мозелем, Маасом, Сеною,盧aroю; в обхід дельти Р. споруджено канали. ГЕС. На Р.— міста Женева (Швейцарія), Ліон, Авіньйон, Арль (Франція).

РОНДЕЛЬ (франц. rondel, від rond — коло) — віршований твір на 13 рядків строго канонізованої, т. з. твердої строфічної форми, укладений на дві рими, причому 1-й рядок обов'язково повторюється як 7-й і 13-й, а 2-й — як восьмий. З'явився Р. у середньовічній франц. ліриці. Прикладом Р. в укр. поезії є «Ронделі» П. Тичини.

РОНДРІС ('Routrörs') Дімітріос (н. 1899. Порос) — грец. актор і режисер. Навчався в Афінському ун-ті. В 1919 дебютував на сцені, 1923—27 грав у театрі М. Котопулі. В 1929—33 підвищував свою акторську і режисерську майстерність у семінарі М. Рейнгардта. В 1934—55 (з перервами) був гол. режисером Нац. театру в Афінах, в якому здійснив спектаклі за п'єсами У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, К. Гольдоні, Ф. Шіллера, сучас. грец. драматургів; був ініціатором постановок давньогрец. граведій (в них уславилась А. Папатанасіу — учениця Р.). В 1957 заснував Пірейський театр, в якому здійснив вистави «Електра» Софокла, «Медея» Евріпіда, «Хеофори» і «Евменіди» Есхіла. В 1962 і 1963 разом з театром був на гастролях в СРСР.

РОНДО (італ. rondò) — музична форма, для якої характерні кількаразове повторення осн. муз. теми (рефрен), що чергується з контрастними музичними епізодами (куплетами).

РОНДО (фрanc. rondeau, від rond — коло) — віршований твір, що так само, як і рондель, складається з тринадцяти рядків, але в якому тематичні повтори (кола) утворюються іншим способом: початкові слова 1-го рядка є лейтмотивом твору і повторюються після 8-го і 13-го рядків, здебільшого залишаючись неримованими. Пишеться Р. на дві рими, напр., поезія Лесі Українки «Sol» з циклу «Сім струн». До Р. найбільше зверталися франц. поети 16—17 ст. (К. Маро, В. Вуатюр, І. Бенсерад).

РОНСАР (Ronsard) П'єр де (11.IX 1524, замок Ла Поссоньєр, провінція Вандома — 27.XII 1585, абатство Сен-Ком, Турень) — франц. поет. Один з керівників «Плеяди». Залишив багату поетичну спадщину. Оспіував радість життя, кохання (збірки «Любовні вірші», 1552—53; «Продовження любовних віршів», 1555; цикли «Нове продовження любовних віршів», 1556; «Сонети до Елени», 1578), писав вірші на громадянські, патріотичні, філософські теми (збірки «Оди», 1550—52; «Гімни», 1555—56). В «Роздумах про будування цього часу» (1560—62), «Застереженні французькому народу» (1563) осуджував реліг. війни. Автор зб. «Елегії» (1565), мадриталів, епітафій. В останні роки життя працював над епічною поемою «Франсіада» (1572, незакінч.). Трактат Р. «Короткий виклад поетичного мистецтва» (1565) відіграв значну роль у формуванні франц. класицизму. Українською мовою твори Р. перекладали М. Зеров, М. Терещенко, Ф. Скляр.

Тв.: Укр. перекл. — Лірика. К., 1977; Рос. перекл. — Избранные стихотворения. М., 1946; Лірика. М., 1963; [Вірші]. В кн.: Дю Белле Ж., Ронсар П. де. Стихи. М., 1969.

Г. Т. Духовний.

РОПА — соляний розчин високої концентрації у природних і штучних водоймах. Р. наз. і насичені солями підземні води. Коли концентрація Р. наближається до перенасичення, в осад можуть випадати мінеральні солі. За хім. складом розрізняють три гіпти Р.: карбонатну, сульфатну і хлоридну. Р. використовують на грязьових курортах для ванн у комплексі з грязелікуванням, для лікування шлунково-кишкових захворювань (Одесський курортний район та ін.). Р. підземних вод, яку добувають за допомогою свердловин, використовують для одержання кухонної і лікувальних солей. Див. також Мінеральні води.

РОПАК — окрема крижина, що підноситься вертикально серед відносно рівної поверхні льодового покриву водойм (моря, річки, озера). Найпоширеніші у морях Пн. Льодовитого ок. Див. також Тороси.

РОПСЬКА Олександра Дмитрівна [11 (23).IV 1897, с. Ширяєво, тепер Калачаєвського р-ну Ворон. обл.— 20.IV 1957, Київ] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1941). В 1919 закінчила Саратовську консерваторію. Творчу діяльність почала в Полтаві. Працювала в Одес. (1926—

27). Харків. (1927—28), Київському (1928—57) театрах опери та балету. З 1944 викладала в Київській консерваторії. Партії: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Ганна («Вибух» Б. Яновського), Аксиня («Тихий Дон» Дзержинського), Лель, Любаша («Снігуронька», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Ольга («Євгеній Онегін» Чайковського). Кармен («Кармен» Бізе).

Літ.: Донцов В. Видатна співачка. «Музика», 1977, № 3.

РОПУХА (Rufo) — рід безхвостих земноводних род. ропухових. Довж. тіла до 30 см, іноді більше. Зініца горизонтальна, язик без вирізки, зубів немає, привущі залози добре розвинені, шкіра горбкувата, бородавчаста. Секрет привущих залоз отруйний, особливо у аги. Бл. 250 видів, поширені на всіх материках, крім Антарктиди, Австралії, а також Нової Гвінеї, Мадагаскар та о-вів Полінезії; у фауні СРСР, у т. ч. на Україні, — 3: Р. сіра, або звичайна (B. bufo), Р. зелена (B. viridis), Р. очеретяна (B. calamita). Р.— наземні присмокові та нічні тварини. Розмножуються у водоймах; кладка (1200—7000 яєць) у вигляді шнура. Зимують Р. в норах гризунів, під камінням, в ямах, погребах. Живляться переважно комахами, павуками, слімаками, дощовими червами і т. п. Знищуючи шкідників с.-г. культур, Р. приносять велику користь. Р. очеретяна як рідкісний вид включена до Червоних книг УРСР і СРСР. Викопні рештки відомі починаючи з олігоцену Європи і плюоцену Північної Америки. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Земноводні.

Л. І. Таращук.

РОРБАХ (Rohrbach) Якоб (р. н. невід.— п. 1525) — один з керівників селянського антифеодального повстання у Франконії під час Селянської війни 1524—26 в Німеччині. За походженням селянин. У квітні 1525 очолив повстанчих селян у долині р. Неккар. Закликав повсталих селян і революцій. міські маси до об'єднаних дій і відмови від усіх феод. повинностей. Рішуче розправлявся з церковними і світськими феодалами. Після поразки загону Р. в бою з військами Швабського союзу 12.V 1525 Р. потрапив у полон і був спалений живцем.

РОСА — дрібні краплі води, що утворюються при конденсації водяної пари на поверхні Землі і наземних предметах при охолодженні їх внаслідок нічного випромінювання. Один з видів гідрометеорів. Р. виникає в ясні ночі, переважно за тихої погоди при т-рі вище 0° (див. Росі точка). На Україні Р. може дати до 0,5 мм опадів за ніч (за рік — 10—30 мм).

РОСАВА — річка в Київ. та Черкась. областях УРСР, ліва прит. Росі (бас. Дніпра). Довж. 90 км, площа бас. 1720 км². Використовують для пром. та побутового водопостачання; риборозведення. На Р.— міста Кагарлик і Миронівка. В бас. Р. (поблизу Миронівки) — лік. радонові джерела.

РОСАРІО — місто на Сх. Аргентині. Порт у пониззі р. Парани,

доступний для морських суден, вузол з-ць, аеропорт. 810,8 тис. ж. (1970). Найрозвинутіші борошномельна й шкіряно-взуттєва галузі промисловості. Підприємства сталепрокатної, хімічної, керамічної, цементної, деревообробної, текстильної, м'ясохолодобійної, маслоробної і цукрової галузей. Університет. Театри. Засн. 1730.

РОСІЙ ТОЧКА — температура, при якій повітря досягає стану насичення водяною парою при незмінному тиску і даному стані вологоутримання. Р. т.— одна з осн. характеристик *вологості повітря*. При відносній вологості повітря менше 100% Р. т. завжди нижча від фактичної т-ри. Коли відносна вологість становить 100% (тобто при насиченні), Р. т. збігається з фактичною температурою повітря. Р. т.— необхідна умова утворення *роси*.

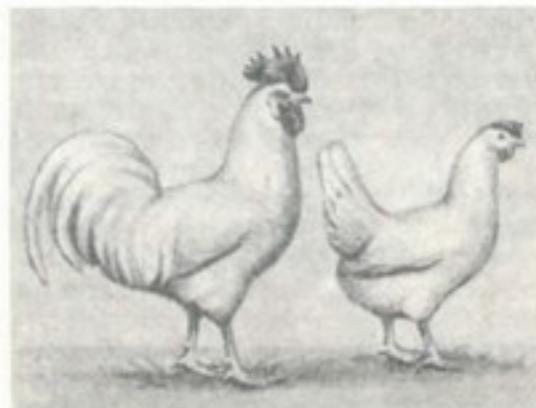
РОСИЧКА, росянка (*Drosera*) — рід багаторічних трав'янистих комахоїдних рослин родини росянкових. Листки в прикореневій розетці, вкриті залозками з чутливими волосками. Дрібні комахи прилипають до клейких головок волосків і перетравлюються за участю ферментів, що їх виділяють за лозки. Квітки здебільшого зібрани в однобічну китицю на верхівці безлистого стебла. Плід — коробочка. Бл. 100 видів, поширені майже по всій земній кулі (більшість — в Австралії, Пд. Африці, Новій Зеландії та на о. Мадагаскар). В СРСР 4 види, в т. ч. в УРСР — три; ростуть переважно на мохових болотах. Найпоширеніша Р. круголиста (*D. rotundifolia*); її використовували в народній медицині при коклюші, астмі та ін. захворюваннях.

РОСІЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ ПРОЛЕТАРСЬКИХ МУЗИКАНТІВ, РАПМ — об'єднання рад. композиторів, музикознавців і муз. педагогів, яке існувало 1923—32. Визначивши своєю метою боротьбу за розвиток пролет. муз. культури. РАПМ, однак, припинялась ідеологічних помилок: відкидала нар. музику, класичну спадщину та монументальні муз. жанри (оперу, симфонію), фактично обмежуючи творчість композиторів масовою піснею. При РАПМ виходили журнали «Пролетарский музыкант» (1929—32), «За пролетарскую музыку» (1930—32). РАПМ ліквідовано постановою ЦК ВКП(б) «Про передбудову літературно-художніх організацій» (1932).

РОСІЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ (РАПХ) — об'єднання майстрів рад. образотворчого мистецтва. Створено 1931 на базі Асоціації художників революційної Росії (АХРР), Об'єднання молоді АХРР (ОМАХРР) та Об'єднання художників-самоуків (ОХС). РАПХ відродила хибні ідейно-творчі та організаційні принципи *Пролеткульту*: виходячи з вульгарно-соціологічного розуміння питань художньої творчості боролася за т. з. чистоту пролетарського мист., штучно поділяла рад. художників на «пролетарських» і «буржуазних», насаджувала в мист. групівщину та методи грубого адміністрування. Ліквідовано 1932. До РАПХ була

блізька ВУАПМІТ (Всеукраїнська асоціація пролетарських митців), утворена 1930 на базі Асоціації художників Червоної України (АХЧУ).

РОСІЙСЬКА БІЛА ПОРОДА КУРЕЙ КУРЕЙ — вітчизн. порода курей несучого напряму продуктивності. Виведена 1929—53 схрещуванням місцевих курей з *леггорнами* в центр. р-нах РРФСР, на Україні, Пн. Кавказі. Як порода затверджена 1953. Тулуб у курей довгий, широкий і глибокий, гребінь листовидний, у півнів прямостоячий,

Кури російської білої породи.

у курок звисає набік. Оперення біле, дзьоб і ноги жовті. Жива маса півнів 2,8—3,1 кг, курок 2,1—2,3 кг. Несучість 180—190, в кращих г-вах — 215—240 яєць на рік. Маса яйця 58—65 г. Р. б. п. к.— одна з найпоширеніших порід у країні. Кури добре акліматизуються, пристосовані до кліткового утримання. Розводять їх у багатьох районах СРСР, в т. ч. на Україні.

РОСІЙСЬКА ВАГОВОЗНА ПОРОДА КОНЕЙ — порода ваговозних коней, виведена в Росії в кінці 19 ст. схрещуванням місцевих коней з бельг. арденами та ін. ваговозними породами. Використовуються в с. г. як робочі і плем. коні. Рос. ваговози невисокі, мають гармонійну і міцну будову тіла, довгий та широкий тулуб з добре розвиненими м'язами, міцні й короткі ноги. Масть руда, чала, гніда, сіра, ворона. Осн. типи: новоолександровський, створений на Україні, та уральський.

Жеребець російської ваговозної породи

Рос. ваговози мають високу роботоздатність, добру витривалість і вантажопідйомність, скороспілі, плодючі й високомолочні, перспективні для м'ясного конярства. Розводять Р. в. п. к. у Європ. частині СРСР, зокрема на Україні й Білорусії, на Уралі і в Сибіру. Див. також *Кінь свійський*.

Б. М. Гопка.

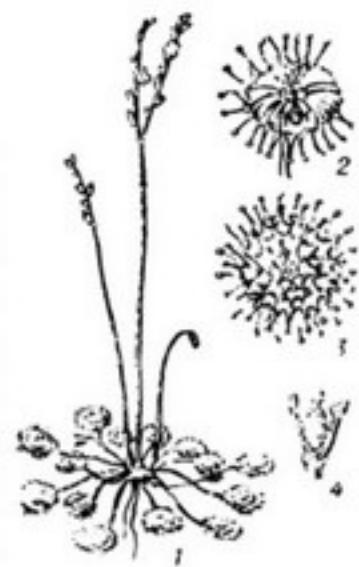
«РОСІЙСЬКА ГРУПА СОЦІАЛЬНОМОСТІВ» — одна з перших соціал-демократичних організацій у Києві. Виникла 1891. Інтернаціональна за складом і напрямом діяльності. До неї входили Б. Л. Ейдельман, М. В. Кульчицький, Ю. Д. Мельников, С. В. Померанц та ін. Спочатку група складалася з передових студентів університету і окремих робітників, займалася вивченням, пропагандою і перекладом марксист. творів, викривала шкідливість *народництва*. Група мала бібліотеку нелегальної л-ри, страйкову касу, підтримувала зв'язки з соціал-демократами Петербурга і Москви. Згодом утворила пропагандист. гуртки в залізничних майстернях, серед ремісників, учнів гімназій і реальних училищ. У цих гуртках брали участь П. К. Запорожець, В. З. Кециховелі, А. В. Луначарський, І. А. Саммер та ін. відомі соціал-демократи. Під впливом Ю. Д. Мельникова група стала переходити від пропаганди до агітації серед широкого кола робітників. Значну роль у цьому відігравала школа-майстерня (*«Лук'янівський клуб»*). У 1894 група провела першу в місті майвку. В грудні 1895 з ініціативи Ю. Д. Мельникова було створено Робітничий к-т, який очолив пропаганду і агітацію серед робітників, видавав і розповсюджував листівки. В зв'язку з незгодами в питанні про переход до масової політ. агітації наприкінці 1896 «Р. г. с.-д.» припинила існування. На її основі тоді ж утворилася група *«Рабочее дело»*, до якої ввійшли всі члени «Р. г. с.-д.», які поділяли необхідність переходу від пропаганди до масової агітації.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; В. І. Ленін і «Союз борьбы». М., 1978.

П. Л. Варгатюк.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ — монархічна станована багатонаціональна держава; складалася на основі *Російської централізованої держави*, що її 1721 Петро I проголосив імперією. На кін. 19 ст. територія Р. і. становила 22,4 млн. км², населення — 128,2 млн. чол. (за переписом 1897). На тер. Р. і. проживало понад 100 народів і народностей. Нерос. народи становили 57% населення Р. і. За висловом В. І. Леніна, Р. і. була *«тюрмою народів»* (див. Повне зібр. тв., т. 27, с. 63).

В 1914 територія Р. і. поділялася на 81 губернію і 20 областей, частину з них було об'єднано в *генерал-губернаторства*. Р. і. була спадковою монархією на чолі з імператором, що мав самодержавну владу (див. *Романови*). Законодавчу владу імператор здійснював через Держ. раду (з 1810) і *Державну думу* (з 1906), держ. апаратом керував через *Сенат*, Раду Міністрів і міністерства. Імператор був верх. керівником збройних сил Р. і. Християнська церква була складовою частиною держ. апарату, панівне становище належало *русській православній церкві*, якою управляв імператор через *Синод*. Все населення вважалося підданими Р. і. Воно поділялося на 4 стани: *дворянство, духовицтво, міських обивателів (мі-*

Росичка круголиста:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — листок із захопленою комахою;
3 — листок;
4 — квітка без оцвіти.

щан) і сільс. обивателів (селянство). Дворянство було пануючим класом, йому належала політ. влада. Місц. населення Казахстану, Сибіру та ряду ін. районів Р. і. виділялось у самостійний стан і наз. інородцями. Законодавство Р. і. було зведене в Повному зібранні законів Російської імперії та «Зводі законів Російської імперії». *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* скинула самодержавство, *Тимчасовий уряд 1 (14).IX 1917* оголосив Росію республікою. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* на тер. кол. Р. і. було утворено РРФСР, згодом — ін. рад. республіки, що добровільно об'єдналися в *Союз Радянських Соціалістичних Республік*.

РОСІЙСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (більшовиків), РКП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА МОВА — мова російського народу. Р. м.— засіб міжнаціонального спілкування народів СРСР. Разом з українською та білоруською становить східну підгрупу слов'ян. групи іndoевроп. сім'ї мов. В СРСР за переписом 1979 Р. м. вважають рідною 153,5 млн. чол. (з них 137,2 млн. росіян). Крім того, 61,3 млн. чол. вільно володіють Р. м. як другою мовою. Вона є однією з п'яти офіційних мов ООН.

Сучасна літ. Р. м.— результат тривалого розвитку і взаємодії різних тер. діалектів і соціальних різновидів мови. Її осн. норми остаточно встановилися протягом перших десятиліть 19 ст. Літ. Р. м. становить складну структуру співвідносних функціональних стилів. У сучас. Р. м., яка стала здобутком широких нар. мас, швидко стираються діалектні відмінності. В сучас. Р. м. виділяють два осн. наріччя — північноросійське і південноросійське, між якими є переходні говори — середньоросійські. У пн.-рос. наріччі розрізняють такі осн. групи говорів: ладого-тіхвінську, вологодську, костромську. Спільною рисою говорів пн.-рос. наріччя є окання, тобто розрізновання голосних а й о у ненаголошенні позиції, проривне г, тверде т у закінченнях 3-ї особи дієслів теперішнього та майбутнього часів (два останні риси властиві й літ. Р. м.). У пд.-рос. наріччі виділяють такі основні групи говорів: західну, верхньодніпровську, верхньодеснянську, курсько-орловську й рязанську. Характерною рисою пд.-рос. наріччя є акання, тобто нерозрізновання голосних а й о в ненаголошенні позиції (ця риса властива й літ. мові), фрикативне г, м'яке т у закінченнях дієслів 3-ї особи теперішнього та майбутнього часів. Усім пд.-рос. говоркам властиве й якання, тобто поява а після м'якого приголосного перед наголошеним складом (бядá, нясý). У вивченні того періоду історії давньоруської, або спільнотінослов'янської, мови, що відображені у найдавніших пам'ятках, велику роль відіграє порівняльно-історичне дослідження слов'ян. та ін. іndoевроп. мов. Нероз'язаним залишається

питання про час, коли мова сх. слов'ян виділилась із спільнотінослов'ян. мови. Ще задовго до утворення Київ. держави наріччя сх. слов'ян мали ряд спільнотінослов'янських особливостей, якими вони відрізнялися від наріч. і пд. слов'ян: *повноголосся*, заміна носового голосного о (ô) голосним у, а носового е (â) — голосним а з пом'якшенням попереднього приголосного; ж, ч замість спільнотінослов'янських tj, dj тощо. Давньорус. мова існувала до 14 ст.; на основі її діалектів після розпаду Київ. Русі сформувалися три мови: рос., укр. та білоруська. Отже, найдавніша історія Р. м. є одночасно історією укр. та білорус. мов. Питання про походження писемності у сх. слов'ян залишається дискусійним. Є припущення, що до появи в Давній Русі старослов'янських (староболгарських) церковних книг у східних слов'ян були деякі прийоми письма. Вважають, що у сх. слов'ян існувала ділова й побутова писемність уже в 9—11 ст. Дальший розвиток літ. мови у Давній Русі визначався взаємодією власне давньорус. літ. мови, яка сформувалася на основі нар. мови сх. слов'ян, і *старослов'янської мови*, що виникла на базі болгарських (македонських) говорів і закріпилася у церк. вжитку як спільнотінослов'ян. літ. мова. Старослов'ян. мова того періоду мала багато спільнотінослов'янських елементів з мовою власне давньоруською. На основі взаємодії цих елементів склалися різні типи літ. мови Давньої Русі: церковнослов'янський, що обслуговував жанри церковно-богословської л-ри; книжно-літературний, пов'язаний з історично-оповідною писемністю, і діловий — у грамотах, договорах, особистому листуванні. У кожному з цих типів неоднаковою мірою допускалося вживання сх.-слов'ян. лексичних і граматичних варіантів, а також народнорозмовних зворотів і форм. Церковнослов'ян. мова канонічно-богослужебної л-ри відзначалася найбільшою книжністю. В зв'язку з цим стало можливим свідоме відновлення застарілих мовних засобів, які особливо поширились у 14—15 ст. (т. з. другий пд.-слов'янський вплив). Загальнонар. мова давньорус. народності була спільною, хоч у ній існували місцеві діалектні відмінності. Феод. роздробленість Давньої Русі, яка посилилася з кін. 11 ст., сприяла поглибленню діалектних відмінностей у мові. Протягом наступного періоду відбувається дальнє поступове відособлення трьох споріднених сх.-слов'ян. мов — рос., укр. та білоруської. З 14 ст. риси, якими рос., укр. та білорус. мови відрізняються одна від одної, все чіткіше виявляються в писемних пам'ятках. За пам'ятками можна простежити, як у Р. м. намічаються і розвиваються специфічні процеси — переход е в о перед твердими приголосними, збіг звуків а й о в ненаголошенному складі, зміна сполучень -ый, -ий в -ой, -ей, втрата *личної форми*, виникнення форм називного відмінка множини іменників чоловічого роду на -а та ін. риси. По-різному відбувалася у трьох сх.-слов'ян. мовах і уніфі-

кація давніх типів відмінювання. В Р. м. встановилася сучасна система протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю, дзвінкістю — глухістю. У 17 ст. починає формуватися рос. нація, змінюються співвідношення діалектів у загальнонац. мові, відбувається перерозподіл функціональних стилів мови і зміна місця й ролі їх у заг. системі літ. зображені засобів.

Дедалі більший розрив між живою розмовною і книжною мовою сприяв розширенню функцій ділової мови, яка спиралася на живу розмовну мову населення Москви й центр. районів Моск. держави. У діловій мові відбулися важливі процеси, що змінили граматичну систему Р. м. і наблизили її до сучасної: втрати давніх форм минулого часу — аориста й імперфекта, закріплення нових *парафігм* відмінювання тощо. У діловій мові широко використовувалася тогодчасна розмовна лексика, одночасно в ній зберігалися й старослов'янізми. У 17 ст. церковнослов'ян. мова, незважаючи на те, що її посилено культівували книжники (багато з них прибуло до Москви з України та Білорусії), повністю виявила свою штучність і неспроможність обслуговувати нові потреби л-ри. Зв'язки з Україною сприяли проникненню в Р. м. лат. слів; через укр. або польс. мови в Р. м. ввійшли деякі слова з зх.-европ. мов. Суспільно-політ. зрушенні, які відбулися в Росії внаслідок реформ Петра I, інтенсивний розвиток пром-сті й ремесел, поширення наук. знань тощо викликали значні зміни в літ. Р. м. Церковнослов'ян. мова втратила роль традиційної основи писемної мови. Вирішальну роль у формуванні літ. Р. м. почала відігравати ділова мова, а також ті форми писемної мови, що вироблялись у 17 ст. у нових оповідних жанрах, створюваних середніми верствами суспільства. Розмовно-побутова мова, міське просторіччя, нова професійно-тех. і наук. термінологія, запозичені з ін. мов слова й звороти вливались у літ. Р. м., витісняючи архаїчні мовні засоби. Запровадження *гражданського шрифту* означувало демократизацію письма, а водночас — певне відмежування світського письменства від церковного. Для писемності поч. 18 ст. характерною була невизначеність співвідношення між розмовними і книжними елементами, стилістична невпорядкованість, надмірне вживання варваризмів тощо. Але до серед. 18 ст. поступово склався усно-розмовний різновид літ. Р. м., який усе ширше проникав у писемну л-ру. Нормалізації Р. м. сприяла діяльність В. Тредіаковського, О. Сумарокова та ін., а особливо М. Ломоносова. Його *«Російська граматика»* (1755, вид. 1757) — перша наук. граматика Р. м., мала нормативний характер, вона закріплювала живі норми слововживання, відкидаючи застарілі форми й конструкції. Вчення М. Ломоносова про «три стилі» літ. мови (високий, середній і низький), кожен з яких пов'язувався з певними літ. жанрами, сприяло стилістично ді-

ференційованому вживанню різних мовних засобів, водночас захищаючи літ. Р. м. від проникнення обласних слів і форм, грубого просторіччя і невиправданих іншомовних запозичень.

Нові, часто різко відмінні принципи поєднання книжних і розмовних елементів мови вироблялись у творчості М. Новикова, Д. Фонвізіна, Г. Державіна, О. Радищева, М. Карамзіна та ін. Формування загальнонарод. літ. Р. м. завершилось у творчості письменників перших десятиліть 19 ст. (І. Крилов, В. Наріжний, О. Грибоедов, письменники-декабристи — К. Рилєєв, О. Бестужев, В. Кюхельбекер та ін.), коли в її основу було покладено живу розмовну мову, зображену елементами книжної мови. Процес остаточного руйнування жанрової обмеженості мовних засобів, залучення до літ. мови елементів живої нар. мови, що їх раніше вважали «нелітературними», особливо виразно виявився в творчості О. Пушкіна, який розробив нові в рос. л-рі прийоми художнього відображення життя в усій його багатогранності. З О. Пушкіна починається епоха сучасної літ. Р. м. Дальншому розвиткові Р. м., зображеню її словникового складу, закріпленню норм сприяла творчість рос. письменників 19 ст. М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова та багатьох інших, а також передових рос. громадських діячів, учених, критиків та ін. Велика роль у створенні громадсько-політ. і філос. термінології та основ публіцистичного стилю належить рос. революц. демократам. Більшовицька преса, знайомлячи трудящих з основами марксизму, допомагала їм оволодівати цією термінологією.

У 19—20 ст. рос. мовознавці О. Востоков, Ф. Буслаєв, П. Фортунатов, укр. та рос. учений О. Потебня та ін. приділяли багато уваги порівняльно-істор. дослідженю граматики Р. м., вивченю її історії, виданню давніх пам'яток. З 20 ст. починається дослідження граматичної будови сучасної Р. м. (О. Шахматов, О. Пешковський та ін.).

Історія мови нерозривно пов'язана з історією народу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розвиток Р. м. характеризується передусім змінами в її лексичному складі. У літ. мову ввійшло багато слів, що відображали нові соціально-політичні та екон. поняття, нові умови життя в соціалістичному суспільстві. Слова, пов'язані з дореволюц. ладом, вийшли з активного словника, деякі групи слів змінили своє значення або експресивне забарвлення. Багато слів, що з'явилися в Р. м. у пожовтневий час і відображали революц. перетворення в Рад. країні, досягнення рад. науки й техніки, ввійшли до складу інтернаціональної лексики («совет», «колхоз», «п'ятирічка», «спутник» тощо). Відбувся перерозподіл функціонально-мовних стилів, зокрема, великого значення набули публіцистичний і газетно-інформаційний стилі, які впливали й на розмовну мову, вбираючи, в свою чер-

гу, елементи розмовної мови, істотно змінилася офіційно-ділова мова. Певні зміни, хоч і незначні, відбулися й у граматичній будові Р. м. Так, з двох паралельно вживаних форм віддається перевага одній, яка з часом стає мовою нормою (напр., з паралельних форм «професори» — «професора», «стоги» — «стога» тощо, ширше вживані форми на -а, тоді як з форм «ветри» — «ветра», « волосы» — « волоса» перевага віддається формам на -м). Визначний внесок у розробку історії Р. м., у вивчення сучасної Р. м. зробили рад. мовознавці О. Пешковський, Л. Щерба, С. Обнорський, В. Виноградов, Л. Булаховський, В. Борковський, Ф. Філін, Р. Аванесов, П. Кузнецов та ін.

Р. м. справила величезний вплив на розвиток молодописемних мов народів СРСР, писемність яких тепер базується на рос. алфавіті. Будучи мовою міжнац. спілкування народів СРСР, Р. м. сама збагачується словами з мов народів СРСР. «Процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, який відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє взаємному обмінові досвідом і прилученню кожній нації і народності до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова фактично стала спільнною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102—103).

Р. м. перебувала й перебуває в постійних зв'язках з укр. мовою. На змінення цих зв'язків великий вплив мало возз'єднання України з Росією 1654. Укр. літ. мова творчо використовувала досягнення й передові тенденції в розвитку літ. Р. м. У 18—19 ст. цей взаємовплив набув характеру стилістичного та лексичного взаємозв'язку. Особливо посилилися рос.-укр. мовні зв'язки за рад. часу. У взаємодії з рос. мовою укр. мова збагачується суспільно-політичною, наук., професійно-виробничою, тех., військ., дипломатичною та ін. видами термінологічної лексики й фразеології. Водночас збільшується кількість укр. запозичень у рос. мові. Посилення процесів взаємодії російської та української мов плідно вплинуло на дальший розвиток їх як мов соціалістичних націй. У рад. суспільстві Р. м. є могутнім знаряддям культури. Школа, преса, радіо, кіно, театр, телебачення тощо сприяють тому, що зникли класові жаргони, зникають діалектні відмінності. Тенденція засмічувати Р. м. непотрібними запозиченнями, новотворами, діалектизмами, що виявлялася деякий час, різко осуджена громадськістю. Проти засмічування Р. м. виступав В. І. Ленін, чистоту мови художніх творів обстоював Максим Горький.

Питання Р. м. досліджуються в н.-д. інститутах і на кафедрах Р. м. ун-тів та пед. ін-тів. Центр. наук.-дослідною установою для вивчення Р. м. і пропаганди наук. знань про неї є Інститут рос. мови АН СРСР у Москві (утворений 1944). На Україні досліджен-

ням питань Р. м. займаються відділ рос. мови Ін-ту мовознавства АН УРСР, кафедри рос. мови ун-тів і пед. ін-тів та ін. Видається журн. «Русский язык и литература в школах УССР». Р. м.— одна з найбагатших і найпоширеніших мов світу. Побудова в СРСР першого в світі соціалістичного суспільства, бурхливий розвиток рад. науки й культури, величезні досягнення в галузі техніки й економіки, всесвітнє значення рос. л-ри, потреба широких контактів і співробітництва між країнами світу посилюють інтерес до Р. м. Її вивчають у школах багатьох країн світу, викладають у вузах. У 1967 створено Міжнародну асоціацію викладачів російської мови та літератури. Літ.: Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959; Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—4. М.—Л., 1958—77; Шахматов А. А. очерк современного русского литературного языка. М., 1941; Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957; Виноградов Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956; Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. М., 1960; Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. М., 1938; Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М., 1972; Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка, т. 1—2. К., 1952—53; Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956; Русский язык и советское общество, т. 1—4. М., 1968; Белодед И. К. Русский язык — язык межнационального общения народов СССР. М., 1962; Культура русской речи на Украине. К., 1976; Великий Октябрь и русский язык. К., 1977; Русская грамматика, т. 1—2. М., 1980; Функционирование русского языка в близкородственном окружении. К., 1981; Захарова К. Ф., Орлова В. Г. Диалектное членение русского языка. М., 1970; Русская разговорная речь. М., 1973; Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972; Гнатюк Г. М. Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст. К., 1957; Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К., 1969; Русский язык. Энциклопедия. М., 1979; Даляр В. И. Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1—4. М., 1978—80; Словарь современного русского литературного языка. т. 1—17. М.—Л., 1950—65.

Д. М. Шмельов.

РОСІЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЙНА КОМІСІЯ (РОК) — загальнорос. парт. центр по підготовці Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. Утворена 29.IX (12.X) 1911 на нараді представників кіїв., каториносл., бакинської, тбіліської і катеринобурзької орг-цій РСДРП в Баку. У зв'язку з арештами в Баку перенесла свою роботу в Тбілісі. До складу РОК увійшли Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, С. Г. Шаумян, І. І. Шварц та ін. РОК провела велику орг. і пропагандистську роботу по скликанню загальнорос. конференції, по згуртуванню місцевих парт. орг-цій на принципах революц. марксизму. За допомогою РОК було відновлено орг-ції в багатьох містах країни, зокрема в Харкові, Одесі, Луганську. Нара-да звернулася до місцевих органі-

**РОСІЙСЬКА
ПОРОДА КІЗ**

Герб РРФСР.

РРФСР

Площа —
17075,4 тис. км²

Населення —
139 998 тис. чол.
(на 1.1 1982)

Столиця — м. Москва

Гериторія і населення
автономних республік
РРФСР на 1.1 1982

Автономна республіка	Територія, тис. км ²	Населення, тис. чол.
Башкирсь- ка АРСР	143,6	3876
Бурятська АРСР	351,3	941
Дагестан- ська АРСР	50,4	1697
Кабардино- Балкарська АРСР	12,5	695
Калмицька АРСР	75,9	305
Карельська АРСР	172,4	753
Кемі АРСР	415,9	1163
Марійська АРСР	23,2	713
Мордовсь- ка АРСР	26,2	984
Північно- Осетинська АРСР	8,0	606
Татарська АРСР	68,0	3464
Тувинська АРСР	170,5	271
Удмуртсь- ка АРСР	42,1	1529
Чечено- Інгушська АРСР	19,3	1185
Чуваська АРСР	18,3	1313
Якутська АРСР	3103,2	902

заций із закликом сприяти відродженню партії. Спроби ліквідаторів, троцькістів та примиренців зірвати скликання конференції й перешкодити згуртуванню партії на принципах більшовизму зазнали краху. Всерос. конференція РСДРП (1912) високо оцінила діяльність РОК.

РОСІЙСЬКА ПОРОДА КІЗ — порода кіз молочного напряму. Виведена в центр. і пн.-зх. областях СРСР. Масть переважно біла, чорна і сіра. Голова видовжена з великими спрямованими назад рогами. Жива маса дорослих тварин 35—50 кг. Молочна продуктивність (за 7—8 міс. лактації) становить 250—300 кг (країн 500—700 кг) молока жирністю 4,4—5%. Плодючість 150—160 козенят на 100 маток. Настріг вовни за рік бл. 500 г, в т. ч. пуху 100—120 г. Вовна груба, неоднорідна, у коротковолосих довж. 4—5 см, у довговолосих 10—12 см. Козяча шкура йде на шевро та ін. цінні шкіряні вироби. Кози невибагливі до корів; їх використовують і для поліпшення молочної продуктивності кіз у різних районах СРСР, зокрема на Україні. Див. також *Коза свійська*.

РОСІЙСЬКА РАДЯНСЬКА ФЕДЕРАТИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, РРФСР. Загальні відомості. РРФСР — найбільша за площею і населенням союзна республіка СРСР, утворена 25.Х (7.XI) 1917. Територія її простягається з Зх. на Сх. більш як на 9 тис. км. Омивається морями басейнів Атлантичного, Пн. Льодовитого і Тихого океанів. На Пн. Зх. проходить держ. кордон СРСР з Норвегією та Фінляндією, на Зх. — з Польщею, на Пд. Сх. — з КНР, МНР та КНДР. Межує також з союзними республіками СРСР: на Зх. — з Ест. РСР, Латв. РСР, Лит. РСР і БРСР, на Пд. Зх. — з УРСР, на Пд. — з Груз. РСР, Аз. РСР та Каз. РСР.

Включає 16 авт. республік (див. табл.), 5 авт. областей — Адигейську, Горно-Алтайську, Єврейську, Карабаєво-Черкеську, Хакаську; 6 країв — Алтайський, Краснодарський, Красноярський, Приморський, Ставропольський, Хабаровський (див. окремі статті про автономні області і краї); 49 областей, 10 авт. округів. Карти див. на окремих аркушах, с. 496—497, 512—513.

Державний лад. РРФСР — суверена радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію РРФСР прийнято 12.IV 1978 на позачерговій 7-ї сесії Верховної Ради РРФСР 9-го скликання. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом РРФСР є однопалатна Верховна Рада РРФСР, що обирається громадянами строком на 5 років. Верховна Рада РРФСР обирає підзвітну їй Президію Верховної Ради РРФСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, що здійснює в межах, передбачених Конституцією РРФСР, функції найвищого органу держ. влади в період між сесіями Верховної Ради республіки. Верховна Рада РРФСР обирає з числа депутатів постійні комісії

для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради РРФСР, а також для сприяння втіленню в життя законів РРФСР та ін. рішень Верховної Ради РРФСР і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів й орг.цій. Верховна Рада РРФСР утворює Уряд РРФСР — Раду Міністрів РРФСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед Верховною Радою РРФСР і її підзвітній, який розв'язує всі питання держ. управління, віднесені до відання РРФСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради РРФСР і її Президії. Найвищими органами держ. влади і єдиними законодавчими органами в авт. рад. соціалістичних республіках, що входять до складу РРФСР, є їхні Верховні Ради, які обирають відповідні Президії Верховних Рад; найвищими виконавчими і розпорядчими органами держ. влади авт. республік є їхні уряди — Ради Міністрів. Місц. органами держ. влади в краях, областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, с.щах, сільс. населених пунктах є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються громадянами строком на 2,5 року. У виборах до всіх Рад нар. депутатів РРФСР беруть участь усі громадяни РРФСР, що досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищим судовим органом РРФСР є Верховний Суд РРФСР, що обирається Верховною Радою РРФСР строком на 5 років.

В. Є. Бражников.

Природа. РРФСР займає більшу частину Сх. Європи та Пн. Азію. Природні умови республіки дуже різноманітні. Вона розташована в межах трьох фіз.-геогр. поясів: арктичного, субарктичного та помірного (в межах Східно-Європейської рівнини). В останньому простежуються всі фіз.-геогр. зони — від тундри на Пн. до пустель на Пд.

Рельєф. За будовою поверхні територія РРФСР досить складна. Зх. її частина (на Зх. від Єнісею) переважно рівнинна, східна зайната плоскогір'ями, нагір'ями, гірськими хребтами. У зх. частині розташовані дві великі рівнини — Східно-Європейська рівнина і Західно-Сибірська рівнина, позді-

Баргузинський заповідник.

лені майже меридіональним пасом Уральських гір. Сх.-Європейська рівнина на Пн. Зх. і Пн. обмежена височинами Карелії (хр. Манселька, вис. до 657 м, г. Рохмойва) та середньовисокими масивами Кольського півострова (Хібини, вис. до 1191 м, г. Часначорр), на Пд. — горами Кавказу (вис. до 5642 м, г. Ельбрус), на Сх. — Уральськими горами (вис. до 1895 м, г. Народна). Поверхня пн. частини Сх.-Європейської рівнини, за винятком Тіманського кряжа (вис. до 471 м), низовинна з переважанням вирівняних просторів, які лише зрідка порушуються невисокими підняттями. Пд. і частково пд.-зх. райони рівнини за характером рельєфу складніші. Тут підноситься ряд великих за площею височин — Валдайська височина, Середньоросійська височина, Приволзька височина (завишки 250—375 м), які характеризуються розвитком яружино-балкового рельєфу. Далі на Сх., між Уралом та Єнісеєм, лежить плеската Західно-Сибірська рівнина, злегка нахиlena з Пд. на Пн. Між Єнісеєм і Леною — Середньосибірське плоскогір'я з переважаючими висотами 500—700 м, найбільш піднесена його пн.-зх. частина — плато Путорана (вис. до 1701 м). На Пн. плоскогір'я обирається до Пн.-Сибірської низовини, яка з Пн. обмежена горами Бирранга (вис. до 1146 м), пд. і пд.-сх. межі плоскогір'я утворюють хребти Сх. Саяну, Прибайкалья й Забайкалья, Патомське нагір'я й Алданське нагір'я. На Пд. від Середньосибірського плоскогір'я — смуга гірських хребтів, яка включає Алтай (вис. до 4506 м, г. Белуха), Кузнецький Алатау, Салаірський кряж, Західний Саян і Східний Саян, гори Туви, Становий хребет і розташовані між ними Кузнецьку, Тувинську й Мінусинську улоговини. На Пн. Сх. — Верхоянський хребет, хребет Черського (вис. до 3147 м, г. Победа) та Колимське нагір'я, на Сх. — Коряцьке нагір'я, хребти Джугджур, Буреїнський та Сихоте-Алінь, а також гори Камчатки (вис. до 4750 м, Ключевська Сопка), Курильських островів і о. Сахалін. Геологічна будова і корисні копалини. В геоструктурному відношенні тер. РРФСР охоплює значну за площею частину Східно-Європейської платформи, Сибірську платформу, Західно-Сибірську плиту, а також гірські складчасті системи Уралу, Алтаю, Саянів, Прибайкалья, Забайкалья, Верхояно-Чукотської складчастої області, Коряцького нагір'я, Примор'я, Камчатки, Курильських о-вів і Сахаліну. Найдавнішими структурами є Сх.-Європейська і Сибірська платформи, в будові яких виділяють два структурні поверхні — нижній, представлений кристалічними породами докембрію, і верхній, що складається з осадочних відкладів фанерозою. На окремих ділянках платформ осадочного чохла немає, і докембрійський фундамент виходить на поверхню — Балтійський щит, Анабарський масив та ін. Західно-Сибірська плита має палеозойський складчастий фун-

дамент, складений метаморфічними гірськими породами, що перекриті осадочними відкладами мезозойського і кайнозойського віку. Формування гірських складчастих систем відбувалося протягом тривалого геол. часу і пов'язане з процесами гороутворення, що проявлялися не раз в палеозої (див. Каледонська складчастість, Герцинська складчастість), мезозої (див. Кіммерійська складчастість) і кайнозої (див. Альпійська складчастість).

В надрах РРФСР зосереджено понад 70% розвіданих загальносоюзних запасів викопного вугілля, понад 80% розвіданих запасів природного газу, бл. 60% світових запасів торфу, великі запаси горючих сланців, залізних і алюмінієвих руд, калійних солей та ін. корисних копалин. Осн. поклади кам'яного вугілля зосереджені в Іркутському вугільному басейні, Кузнецькому вугільному басейні, Ленському вугільному басейні, Печорському вугільному басейні, Тунгуському вугільному басейні; поклади бурого вугілля — у Канско-Ачинському вугільному басейні, Підмосковному буровугільному басейні. Родовища нафти і природного газу — в межах Волго-Уральської нафтогазоносної провінції, Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції, Грозненського нафтогазоносного району, Тімано-Печорської нафтогазоносної провінції. Великі запаси залізних руд розвідані в Курській магнітній аномалії, на Уралі, Кольському п-ові, в Карелії, Сх. Сибіру та ін. районах. Надра РРФСР багаті на мідні (Урал, бас. Єнісею), алюмінієві (Ленінград. обл., Кемер. обл.), нікелеві (Кольський п-ів, Урал, Сх. Сибір), олов'яні (Забайкалля, Приморський край, Хабаров. край), свинцево-цинкові, кобальтові, вольфрамові, молібденові руди, руди рідкісних металів. Є також родовища сурми, ртуті, золота, срібла, платини, алмазів, графіту, азбесту, дорогоцінного каміння, виробного каміння, буд. матеріалів. Республіка має великі запаси підземних вод, зокрема мінеральних вод (на Пн. Кавказі, Камчатці та в ін. районах).

К л і м а т. Велика протяжність території РРФСР з Зх. на Сх. і з Пн. на Пд., різноманітність рельєфу та інші фактори зумовлюють значні кліматичні відмінності окремих районів республіки. РРФСР розташована в межах арктичного, субарктичного і помірного кліматичних поясів. Лише невелика смуга Чорноморського узбережжя Кавказу — в субтропічному поясі. В арктичному поясі, який охоплює смугу узбережжя Азіатської частини РРФСР і більшу частину островів Рад. сектора Арктики, протягом всього року панує холодне арктичне повітря. Пересічні т-ри найтеплішого місяця (липня) від 0 до -1° на крайніх пн. островах і до $+5^{\circ}$, $+6^{\circ}$ на Пд. Субарктичний пояс, який охоплює смугу пн. узбережжя до Полярного кола в Європ. частині РРФСР і до 60° пн. ш. у Сибіру, характеризується теплішим літом з пересічними т-рами липня від $+5^{\circ}$ до $+12^{\circ}$, арктичне

повітря влітку змінюється тут повітрям помірних широт. Річні суми атм. опадів невеликі (200—400 мм). Найбільша частина тер. республіки розташована в помірному поясі, де переважає повітря помірних широт; в літні місяці пд. райони зазнають впливу тропічного повітря. Пересічна т-ра липня від $+12$ на Пн. до $+25^{\circ}$ на Пд. (Пн. Кавказ). Зима на більшій частині території холодна, з стійкими морозами та сніговим покривом. Пересічні т-ри січня від -4° , -8° на Зх. і Пд. Зх. (Пн. Кавказ) до -40° , -50° на півночі Сх. Сибіру. Найнижчі т-ри взимку для Пн. півкулі спостерігаються в районі Верхоянська — Оймякона (зафіковано абс. мінімум т-ри бл. -68°). На клімат Далекого Сходу впливає близькість Тихого океану і його морів, що зумовлює холодну і суху зиму, тепле і вологе літо. Атм. опади надходять гол. чин. з повітря, масами з Атлантичного океану. Річні суми опадів на рівнинах на Зх. від Уралу 500—600 мм; на Сх. кількість їх зменшується до 500—400 мм в Зх. Сибіру, 300—200 мм в Сх. Сибіру і 100 мм у пн. районах Якутії; найбільше опадів випадає в горах Кавказу (понад 3000 мм), Алтаю (1500—2000 мм) і Далекого Сходу (до 1000 мм).

В и у т р і шн і в о д и. Пере-
важання на більшій частині території РРФСР атм. опадів над випа-
ровуванням зумовлює густу річ-
кову сітку, наявність великої кіль-
кості озер і боліт. Ріки РРФСР належать до басейнів Північного
Льодовитого, Тихого і Атлантично-
го океанів, а також до замкнутого
басейну Каспійського м. Найбільшу
водозбірну площину має Північний
Льодовитий океан, у який впадають
найбільші за довжиною, площею
басейну і водністю ріки СРСР —
Об, Єнісей, Лена та ін. ріки Сибі-
ру (Хатанга, Оленійок, Яна, Індигірка, Колима) і Європ. частини
РРФСР (Печора, Північна Двіна).
До басейну Тихого океану належать
Амур і Анадир, Атлантичного —
Нева, Дон, Кубань, до безстічного
басейну Каспійського моря —
Волга, Урал, Терек. Усі ріки
РРФСР щороку вкриваються кри-
гою: в зх. і пд.-зх. районах республіки
льодостав триває 1—3 місяці, на Пн. Сх. Сибіру — 8—9 місяців.
За характером живлення і
режимом ріки РРФСР належать
до таких типів: переважно снігово-
го живлення з високою весняною
повінню (Сх.-Європейська і
Зх.-Сибірська рівнини); льодови-
кового живлення з високою літньою
повінню (Пн. Кавказ); ріки районів
багаторічної мерзлоти з
весняною повінню й літніми павод-
ками (Пн. Якутія, Пн. Сх. Сибір);
переважно снігового й літнього до-
щового та льодовикового живлення
з тривалою весняно-літньою по-
вінню (Алтай); ріки мусонного
клімату з високою літньою повінню
(Амур та ін.). В республіці най-
глибше озеро світу — Байкал
(1620 м), найбільші озера Європи —
Ладозьке озеро й Онезьке
озеро, великими озерами є також
Таймир, Ханка та Чани. Значні
площи в республіці займають бо-
лота, особливо на Пн. тайги і в
лісотундрі. В Карелії заболоче-

ність досягає 40—50%, в тайзі
Західного Сибіру зростає місцями до 70%.

Г р у н т и і р о с л и н н і с т ь.
У ґрунтовому і рослинному покри-
вах простежуються широтна зональ-
ність на рівнинах і висотна поясність у горах. На Пн. республіки
простягаються арктичні пустелі і тундра, для якої характерні
глеєві ґрунти. Бл. 65% території
вкриті лісами. Більша частина їх — хвойні ліси (*тайги* зона) з
підзолистими ґрунтами різних типів.
На Сх. від Єнісею, в умовах
багаторічної мерзлоти, переважають
мерзлотно-тайгові ґрунти. На Східно-Європейській рівнині
в мішаних лісів зоні поширені дерново-підзолисті ґрунти. На Пд.
Зх. ліси переходят у лісостеп
(див. Лісостепові зони) з сірими
лісовими ґрунтами. Далі на Пд.
простягається степова зона з
переважанням чорноземів. У При-
каспії — ділянки напівпустель
зони з світло-каштановими ґрун-
тами, сіроzemами, солончаками.
Різноманітні рослинність і ґрунти
тіхні особливості залежать від
розташування хребтів та висотного
поясу (гірські тундри, гірські
ліси, луки тощо).

Про видовий склад тваринного
світу див. статті про відповідні
зони фізико-географічні, а також
розділ Тваринний світ у ст. Союз
Радянських Соціалістичних Респу-
блік.

О х о р о на п р и р о д и. У рес-
публіці велика увага приділяється
охороні навколошнього середови-
ща та раціональному природокори-
стуванню. Згідно з Законом про
охорону природи в РРФСР (прий-
нятим 1960) та відповідними по-
становами у широких масштабах
здійснюються заходи щодо бороть-
би з забрудненням річкових та під-
земних вод, повітря, охорони надр,
земельних та лісових ресурсів,
реакліматизації й акліматизації
пром. тварин, степового лісорозве-
дення, регулювання стоку річок,
закріплення ярів та ін. меліора-
тивні (див. Меліорація) заходи.
Для збереження природних ланд-
шафтів, флори та фауни створено
сітку держ. заповідників (на 1.1
1982 — 46 заповідників), заказни-
ків, природних парків, заповідно-
мисливських господарств.

I. O. Речмедін.
Населення. РРФСР — багатонаці-
ональна республіка, де живе понад
100 різних народів (про найчислен-
ніші з них див. табл.). Росіяни,
мова яких належить до групи сх.-
слов'ян. мов, живуть майже по
всій території республіки (82,6%
її населення, 1979, перепис). Ук-
раїнці і білоруси, мови яких на-
лежать до тієї самої групи, також
розселені по всій території РРФСР.
Найчисленніші групи українців
живуть в областях, прилеглих до
УРСР, на Пн. Кавказі, в багатьох
областях Уралу, Сибіру і Далеко-
го Сходу, білорусі — у Карельсь-
кій АРСР, Калінінградській, Мос-
ковській та ін. областях. На Пн.
Європ. частині РРФСР живуть
також карели, вепси, іжорці, са-
ми (або лопари), комі і комі-пер-
м'яки, мови яких належать до
фінно-угор. групи. До тієї самої
мовної групи належать народи

Найбільші заповідники РРФСР

Таймирський —	1,3 млн. га
Кроноцький —	964 тис. га
Алтайський —	863,8 тис. га
Острів Врангеля —	730 тис. га
Печоро-Ілицький —	721,3 тис. га

Телецьке озеро.

Пташиний базар на Курильських островах.

Національний склад населення РРФСР (1979, перепис)

Національність	Чисельність, тис.чол.
Росіяни	113 522
Татари	5 011
Українці	3 658
Чуваші	1 690
Народності Дагестану	1 402
Башкири	1 291
Мордва	1 111
Білоруси	1 052
Чеченці	712
Євреї	701
Удмурти	686
Марійці	600
Казахи	518
Комі і комі-перм'яки	466
з них:	
комі	320
комі-перм'яки	146
Вірмени	365
Осетини	352
Буряти	350
Якути	327
Кабардинці	319
Інгуші	166
Тувинці	165
Народності Півночі, Сибіру і Далекого Сходу	156
Азербайджанці	152
Калмики	140
Карели	133
Караачаєвці	126
Цигани	121
Адигейці	107
Молдавани	102
Грузини	89
Узбеки	72
Хакаси	69
Латиші	67
Литовці	67
Балкарці	62
Алтайці	59
Естонці	56
Черкеси	45
Туркмени	23
Таджики	18
Шорці	15
Киргизи	15
Тати	13
Вепси	7,6
Інші національності	1 233
Всього	137 410

Серед. Поволжя — марійці, удмурти і мордва. В ін. районах Поволжя і на Пд. Уралі живуть тюркомовні чуваши, башкири і татари (останні, крім Тат. АРСР, розселені по ін. районах РРФСР, особливо в Башк. АРСР, у Сибіру й на Далекому Сході). Мордва і чуваши невеликими групами є у всіх краях і областях Уралу, Сибіру і Далекого Сходу. Нижнє Поволжя населяють монголомовні калмики, території, прилеглі до Каз. РСР, — тюркомовні казахи. Найстрокатіший в етнічному відношенні район РРФСР — Кавказ. Крім росіян і українців, тут живуть народи іранської групи (осетини), тюркської (карачаєвці, балкарці, кумики, ногайці) і народи, які належать до двох груп кавказької сім'ї мов — абхазько-адигської (абардинці, адигейці, черкеси й абазини) і нахсько-дагестанської (чеченці, інгуши, аварці, даргинці, лезгини, лакці, табасарани, рутульці, агули, цахури). Порівняно нечисленні народи Півночі, Сибіру й Далекого Сходу розселені на значних територіях. Серед них якути, долгани, алтайці, шорці, хакаси і тувинці належать до тюркської мовної групи; буряти — до монгольської; ханти і мансі — до фінно-угорської, ненци, іганасани і селькупи — до самодійської; евени, негідальці, евени, нанайці, ульчи, ороchi та удегейці — до тунгусо-маньчжурської; ескімоси і алеути — до ескімосько-алеутської; чукчі, коряки, ітельмені — до чукотсько-камчатської групи. Мови нівхів, юкагірів і кетів є генетично ізольованими. Мовою міжнац. спілкування для народів РРФСР стала російська мова. За даними перепису 1979, 58,6% (14 млн. чол.) всього нерос. населення РРФСР назвали її другою мовою, якою вільно володіють, а 26,3% (6,3 млн. чол.) представників нерос. національностей — рідною мовою. Таким чином, вільно володіють рос. мовою в РРФСР 133, 8 млн. чол., або 97,3% всього населення. Пересячна густота населення РРФСР — 8,2 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Найгустіше заселені центр. райони Європ. частини. Найменша густота населення у Сх. Сибіру і на Далекому Сході. Міське населення становить 71% (1981). Найбільші міста: Москва, Ленінград, Гор'кий, Новосибірськ, Куйбишев, Свердловськ, Челябінськ, Омськ, Казань, Перм, Волгоград, Уфа.

С. І. Брук. **Історія.** Найдавніші сліди перебування людини на тер. РРФСР належать до раннього палеоліту. В 3-му тис. до н. е. на Пн. Кавказі настав бронзовий вік. Наприкінці 2-го тис. до н. е. бронзові знаряддя поширилися майже по всій сучас. тер. РРФСР. У 1-му тис. до н. е. на Пд. почався залізний вік. Залізні знаряддя з'явилися у племен Пн. Кавказу, скіфів і сарматів. У 3 ст. н. е. на Сх.-Європ. рівнину вторглися кочові народи — готи, а в 4 ст. — гуни. В серед. 6 ст. в степах Сх. Європи утворився союз кочових племен на чолі з аварами. На Пн. і Сх. від Азовського м. в 5 ст. кочували булгари. В 7 ст. виник Хозарський каганат.

який підкорив кочові й напівкочові племена Пн. Кавказу. Утворилося велике об'єднання булгар — Велика Булгарія. Частина булгар, що зазнала поразки від Хозарського каганату, відійшла на Дунай; ін. частина переселилася на Волгу і Каму, де в 10 ст. виникла Булгарія Волзько-Камська — одна з великих ранньофеод. д-в Сх. Європи. Давні слов'яні сформувалися на тер. Сх. Європи, де протягом довгого часу створювалася їхня етнічна, господарська (орне землеробство, осіле скотарство, обробка металів) спільність при па-

житті рус. земель стало межиріччя Оки і Волги. Зосередження маси населення в лісистих районах, захищених від раптових вторгнень, зумовило поступове піднесення землеробства, скотарства, промисловів, зростання міст. Змінювалися екон. зв'язки між окремими землями. Складалися передумови для утворення єдиної Рос. д-ви. У 2-й пол. 14 ст. Москва очолила збройну боротьбу рус. земель проти золотоординського іга і поступово стала центром об'єднання російських земель.

У Куликовській битві 1380 об'єднані рус. війська на чолі з Дмитром Донським завдали поразки Золотій орді. Це змінило керівну роль Москви в процесі держ. об'єднання рос. земель, яке завершилося в основному наприкінці 15 — на поч. 16 ст. (див. Російська централізована держава). У 1480 скинуто золотоординське іго. До Рос. д-ви ввійшло багато народів Півночі та Поволжя, згодом багатонац. характер її ще більше посилився. В Рос. д-ви розвивався процес централізації держ. влади. Тривало юрид. оформлення на всій тер. д-ви системи кріпосного права, яке почалося ще в Моск. великому князівстві. До кін. 15 — поч. 16 ст. значного розвитку набув процес формування рос. народності, почала поширюватися назва Росія. Великі феодали намагалися зберегти незалежні становища в д-ви і противідіяли прагненню велиkokнязівської влади до централізації політ. ладу. Найбільшого загострення внутрішньopolіт. боротьба досягла в серед. 16 ст. за першого рос. царя Івана IV Грозного, який на початку царювання здійснив ряд реформ, спрямованих на змінення дворянства, посилення держ. централізації (див. Губна реформа, Земська реформа Івана IV, Судебник 1550). Було підкорене Казанське ханство і Астраханське ханство. Почалося просування в Зауралля та Західний Сибір. Війна на Зх. за вихід до Балтійського м. (див. Лівонська війна 1558—83) викликала нове загострення боротьби між князівсько-боярською опозицією і держ. владою. Спроба царської влади зміцнити своє становище за допомогою опричнини привела до ще більшого невдоволення в різних верствах супільства, до розорення значної частини країни і втечі населення на окраїни. На посилення кріпацтва нар. маси відповіли Селянською війною початку 17 століття. Із складного внутр. становища країни скористалися польс. і швед. феодали, які вторглися 1604 в Росію (див. Польська і шведська інтервенція початку 17 століття). Польські військо захопило Москву. Лише народне ополчення 1611—12 під керівництвом К. З. Мініна і Д. М. Пожарського визволило 1612 Москву, проте частина зх. і пн.-зх. територій залишилася під владою Речі Посполитої і Швеції. В 1613 в Росії встановлено правління династії Романових. З 17 ст. Росія вступила в новий період своєї історії, що характеризувався поступовим складніям

Оборона міста Владимира від навали Батия в лютому 1238. Мініатюра. 17 ст.

бурж. нац. зв'язків. Відбувалося масове перетворення міськ. ремесла на дрібне товарне виробн., почало розвиватися дворянське підприємництво, виникли казенні мануфактури, зростала внутр. торгівля. Створювався всерос. ринок. Найбільшим центром торг. зв'язків стала Москва. Посилення дворянства привело до зміцнення феод.-поміщицької власності на землю і дальншого розвитку кріпосництва. *Соборне уложення 1649* завершило процес юрид. оформлення системи кріпосного права. Війни Рос. д-ви з Польщею (див. *Російсько-польські війни 17 століття*), Швецією (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століття*), Кримським ханством і Туреччиною важким тягарем лягли на нар. маси. Посилення експлуатації з боку феодалів і феод. д-ви викликали в серед. 17 ст. міські повстання (див. *Московське повстання 1648*, *Новгородське повстання 1650*, *Московське повстання 1662*), а також *Селянську війну під проводом С. Т. Разіна 1667—71*, *Стрілецьке повстання 1698*. Виявом соціального протесту в реліг. формі став церк. розкол. Розширився переселенський рух народних мас. Відбувалася активна колонізація Сибіру, російські землепроходці досягли берегів Тихого океану. До Російської д-ви ввійшли якути, буряти, хакаси, алтайці, зх.-сибирські татари, чукчі та ін. Велику роль відіграв рос. народ в істор. долі братнього укр. народу. В період визвольної війни українського народу 1648—54 під керівництвом Б. Хмельницького *Земський собор 1653*, що зібрався в Москві, і *Переяславська рада 1654* прийняли рішення про возз'єднання України з Рос. д-вою (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*).

Посилення дворянства і ослаблення позицій боярства, розвиток товарно-грошових відносин і зміцнення екон. позицій феод. д-ви зумовили перехід до абсолютизму. На кін. 17 ст. в Росії визріли передумови для перетворень в економіці, держ. ладі, культурі, потрібних для розв'язання зовнішньополіт. завдань, а також для зміцнення феод. д-ви і панування

класу дворян. Ці перетворення здійснив уряд Петра I (1682—1725). В ході *Північної війни 1700—21* було створено регулярну армію і військ.-мор. флот; здобуто перемоги над швед. військом під Полтавою (1709), завойовано вихід до Балтійського м. Лівобережну Україну було врятовано від загрози поневолення швед. і польсь. загарбниками. В 1-й четверті 18 ст. докорінно перебудовано центр. і місц. держ. апарати (ліквідовано *Боярську думу* і прикази, створено *Сенат* і *колегії*, поділено країну на *губернії*, встановлено порядок проходження військ. і цивільної служби). В 1712 столицею Рос. д-ви було перенесено з Москви до Петербурга. В 1721 Росію проголошено *Російською імперією*. Значного розвитку досягла пром-сть, що ґрунтувалася здебільшого на кріпацькій праці (понад 200 мануфактур у 1-й четверті 18 ст. проти 30 протягом 17 ст.). Особливо швидко розвивалася гірнича пром-сть на Уралі. Зросла торгівля. Але головну вигоду від реформ Петра I дістало дворянство, яке здобуло панівне становище в усій системі держ. управління. Церква була підпорядкована д-ви (скасовано патріаршество і створено *Синод*). Великі зміни сталися в галузі культури: запроваджено світські школи, розширені зв'язки з зх.-европ. країнами та їхньою культурою, розвивалося книгодрукування, засновано Академію наук (відкрито 1725), введено новий календар (з 1700). Реформи, здійснені кріпосницькими методами, посилили феод. експлуатацію нар. мас. Це викликало ряд нар. рухів (*Астраханське повстання 1705—06*, *Булгавінське повстання 1707—09* та ін.), що їх жорстоко придушив уряд. Після смерті Петра I між дворянськими угрупованнями почалася боротьба за владу, що привела до двірцевих переворотів у 2-й четверті 18 ст., в результаті яких російський престол зайняли *Анна Іванівна* (1730—40) і *Єлизавета Петрівна* (1741—61). Росія взяла участь у *Семилітній війні 1756—63*.

У 2-й пол. 18 ст. в Росії позначились елементи капіталістичного розвитку, що виявилися в зростанні товарно-грош. відносин, поширенні мануфактур з вільномайманою працею. Центрально-чорноземні губернії, де $\frac{3}{4}$ поміщицьких селян були на панщині, виробляли дедалі більше зерна і на внутр., і на зовн. ринок. У центрально-чорноземних губерніях розвивалися сел. промисли. Уряд імператриці Катерини II (1762—96) зміцнював дворянське землеволодіння. Масове невдоволення й непокора селян незабаром вилилися в найбільшу в історії Росії *Селянську війну під проводом О. І. Пугачова 1773—75*, в якій брали участь також і неруські народності — башкири (сподвіжником О. І. Пугачова був *Салават Юлаєв*), татари, чуваші, мордва та ін. Після жорстокого придушення селянської війни уряд посилив владу дворян на місцях.

У 2-й пол. 18 ст. передова рос. громад. думка дедалі рішучіше ви-

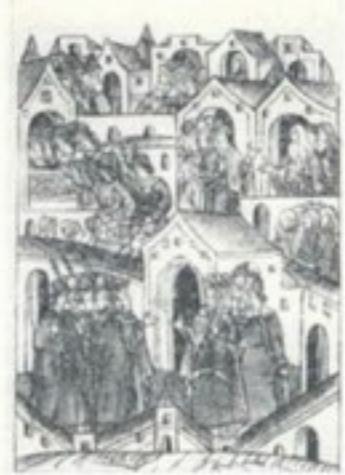
ступала проти кріпосництва в усіх його проявах. Наприкінці століття перший рос. революціонер-ресурсубліканець О. М. Радишев висунув вимогу революц. повалення самодержавства як необхідної умови ліквідації кріпосництва. Внаслідок перемог над Туреччиною було ліквідовано Кримське ханство (1783), пн. берег Чорного м. відійшов до Росії, на Пд. Зх. кордон встановлено по р. Дністру (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століття*). Зміцніло міжнар. становище Росії. В 70 і 90-х рр. уряд Росії спільно з урядами Австрії та Пруссії здійснив З поділі Речі Посполитої, внаслідок яких з Росією було возз'єднано всю Білорусію і Правобережну Україну (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією*).

В результаті воєн і дипломатичної діяльності царського уряду до складу Рос. імперії 1801 ввійшла Сх. Грузія, 1809 — Фінляндія (з деякою автономією), 1810 — Зх. Грузія, 1812 — *Бессарабія*. У 1812 наполеонівське військо Франції вторглося в Росію, почалася *Вітчизняна війна 1812*. Вмілі дії рос. армії (главнокомандуючий М. І. Кутузов), піднесення нар. війни проти загарбників привели незабаром до втечі і цілковитої поразки армії Наполеона. Внаслідок закордонних походів рос. армії 1813—14 було визволено багато народів Європи, проте з перемоги над Наполеоном скористалися реакційні правлячі сили європ. країн. *Віденський конгрес 1814—15* оформив створення антиреволюц. *Священного союзу* на чолі з царською Росією. Дс Рос. імперії відійшло Царство Польське (див. *Королівство Польське*). Після війни посилилися виступи нар. мас проти кріпосницьких порядків, заворушення охопили також армію, але їх нещадно придушив царський уряд. Серед передової дворянської військ. молоді почали виникати гуртки, що ставили за мету визволення країни від самодержавно-кріпосницького гніту. *Повстання декабристів 14 (26). XII 1825* поклаво початок дворянському етапові революц.-визвольного руху в Росії.

1-а пол. 19 ст. характеризується в історії Росії кризою феод.-кріпосницького ладу. Кріпосне право заважало створенню ринку вільної робочої сили, звужувало внутр. торговлю, затримувало розвиток капіталізму. І хоч у 2-й четверті 19 ст. в Росії почався пром. переворот, кріпосна Росія все ж відставала від передових країн Європи.

Сел. питання дедалі більше загострювалося, стаючи основним у сусп. житті 40—50-х рр. 19 ст. Нар. інтереси виражали революційні демократи (В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. П. Огар'єв, *петрашевці*), які відстоювали ідеї ліквідації кріпосного права.

У створенні ідейно-політ. передумов скасування кріпосного права велике значення мала рос. культура 1-ї пол. 19 ст., пройнята ідеями гуманізму і протесту проти кріпосництва й сваволі. Невдала зовн. політика царизму також створила передумови для лікві-

Повстання міських низів («чорних людей») у Москві 1382. Мініатюра з Лицевого літописного зведення 16 ст.

Рішення Земського собору 1653 про возз'єднання України з Росією (перший і останній аркуші).

дації кріпосного права. В Кримській війні 1853—56 технічна відсталість російської армії, незважаючи на героїзм її воїнів (див. *Севастопольська оборона 1854—55*), зумовила поразку царської Росії.

У 2-й половині 19 ст. Росія вступила в капіталістичну формацию. В умовах кризи феод.-кріпосницького ладу наприкінці 50-х рр. 19 ст. в країні склалася революц. ситуація 1859—61, яка прискорила скасування кріпосного права. Внаслідок селянської реформи 1851, що її провів уряд імп. Олександра II (1855—81), було звільнено по всій Рос. імперії 22,5 млн. поміщицьких селян. Проте реформа зберегла основу класового панування поміщиків — велике землеволодіння, а також ін. пережитки кріпосництва. Скасування кріпосного права і проведені після нього бурж. реформи — земська реформа 1864, судова реформа 1864, міська реформа 1870 та ін. — були кроком по шляху перетворення феод. монархії на монархію буржуазну. Створилися сприятливіші умови для розвитку капіталістичних відносин у промисловості і сільському господарстві.

З 60-х рр. почався бурж.-демократичний період в історії рос. визвольного руху. На чолі його стояли М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов. З поч. 70-х рр. намітилося нове піднесення революц. руху. Боротьбу проти самодержавства проводили революціонери-народники (див. *Народництво*). Виникли перші робітн. орг-ції, серед них «Північний союз російських робітників» у Петербурзі (1878). Революц. рух привів до утворення революц. ситуації кін. 70 — поч. 80-х рр. 19 ст. в Росії. 1 (13).III 1881 народовольці страсти імп. Олександра II.

Капіталістичні виробничі відносини, певною мірою звільнені від кріпосницьких перепон, розвивалися і утверджувалися. Розширювалося торгове зернове господарство в Середньому Поволжі, на Дону і Північному Кавказі. До 80-х рр. завершився пром. переворот. Виникли нові пром. райони: Півден., Донбас, Баку. Склалася осн. екон. райони Європ. Росії: Петербурзький, Північний, Центральний промисловий, Центрально-чорноземний, Поволжський, Пн.-Кавказький. За період з 1860 по 1900 продукція пром-сті Росії зросла більше ніж у 7 раз. Розширенню внутр. товарообороту і посиленню екон. зв'язків Росії з

світовим ринком сприяло залізничне буд-во. Довжина залізничних ліній збільшилася з 3,8 тис. км 1865 до 37 тис. км 1895. Сформувалися нові сусп. класи — буржуазія і пролетаріат. До 1890 на всій території Російської імперії чисельність робітничого класу в промисловості і на транспорті досягла 1,5 млн. чол.

З кін. 80 — поч. 90-х рр. керівна роль у визвольній боротьбі перейшла до робітн. класу, авангардом якого став пролетаріат Петербурга і Москви. Визначну роль у поширенні ідей марксизму в Росії відіграва група «Визволення праці» (Женева, 1883—1903) на чолі з Г. В. Плехановим.

Наявність численних пережитків кріпосництва обмежувала можливості розширення внутр. ринку і зростання пром-сті, змушувала рос. капіталізм шукати для себе ринки на окраїнах Рос. імперії, які були її колоніями. В 60—80-х рр. 19 ст. до Росії була приєднана значна частина Серед. Азії, завершилося об'єднання казах. земель під владою Росії. Приєднання до Росії для народів Серед. Азії, Казахстану, так само як і Кавказу, мало об'єктивно прогресивне значення. Створювалися умови для ліквідації феод. роздробленості та розвитку капіталізму. Неруські народи включилися в загальноросійський революційний рух.

У 50—60-х рр. було офіційно включено в Рос. імперію Приамур'я і Примор'я. В 1860 засновано Владивосток. За рос.-япон. договором 1875 о. Сахалін повністю перейшов у володіння Росії. Рос. переселенці підняли ціліну в степах Передкавказзя, перетворивши його на район торг. землеробства і товарного тваринництва. У 19 ст. завершилася консолідація рос. бурж. нації і складання в нації ряду великих народів, які входили до складу Росії. Великих успіхів було досягнуто в галузі науки, л-ри, мист. Передова рос. наука і культура сприяли розвиткові культури ін. народів Росії. На межі 19 і 20 ст. Росія в числі інших держав світу вступила в найвищу стадію капіталізму — імперіалізм.

Особливістю сусп. ладу Росії було переплетення найновіших форм капіталізму з домонополістичними формами (які переважали), а капіталістичних відносин — з величезними пережитками кріпосництва. Дворянське землеволодіння на поч. 20 ст. охоплювало 61,9% (53,2 млн. дес.) усіх приватновласницьких земель у країні; селянство терпіло від малоземелля. При надзвичайно високих прибутках капіталістів переважна частина населення жила в злиднях. Робітн. клас зазнавав жорстокої експлуатації і не мав ніяких політ. прав. У Росії на поч. 20 ст. дозріли екон. і соціальні передумови нар. революції. Центр міжнар. революц. руху з Зх. Європи перемістився в Росію, яка стала вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму.

З серед. 90-х рр. 19 ст. у рос. визвольному русі почався пролет. етап. В 1895 В. І. Ленін з групою

марксистів організував петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який був зачатком революц. пролет. партії. Перший з'їзд РСДРП 1898 офіційно проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії. Вирішальну роль у боротьбі за пролет. партію нового типу відіграла ленінська газ. «Іскра». Початок більшовицької партії, партії нового типу, поклав Другий з'їзд РСДРП 1903. Ство-

Барикади на вулиці Малій Бронній. Москва. Грудень 1905.

рення більшовицької партії було поворотним пунктом у російському, а також у міжнар. робітн. русі. Партия більшовиків вказала трудовому народові Росії шлях революц. повалення самодержавства, оновлення всього сусп.-політ. ладу країни для дальнього переходу до соціалістичної революції. Росія стала батьківщиною ленінізму. Назрівання революц. кризи прискорили російсько-японську війну 1904—05 і поразка царизму в ній. У бурж.-демократичну революцію 1905—07 в Росії робітн. клас вступив на чолі з марксистською партією. Героїчна боротьба пролетаріату, який ішов у авангарді загальнодемократичного руху, розхитала устої самодержавства. Росія, що була в 19 ст. оплотом європ. реакції, на поч. 20 ст. вийшла в авангард світового визвольного руху. Найголовнішим підсумком розвитку Росії в період імперіалізму було визрівання екон. і політ. передумов соціалістичної революції. Класові суперечності досягли найбільшого загострення. Зростала і міцніла рушійна сила революції — робітн. клас. У 1913 налічувалося понад 4 млн. фаб.-зав. і залізничних робітників, а з батраками й поденниками армія пролетаріату становила понад 17 млн. чол. Керований більшовицькою партією, пром. пролетаріат відзначався високою революційністю. Союзником робітн. класу було багатомільйонне трудове селянство, більшу частину якого становила біднота. Перша світова війна 1914—18, в якій рос. буржуазія в союзі з буржуазією ін. країн Антанти мала свої імперіалістичні цілі, стала могутнім прискорювачем процесу назрівання революції, який відбувався в країні. Революц. ситуація, що виникла 1916, привела до Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917, в результаті якої було повалено самодержавство.

Після повалення царизму екон. завдання бурж.-демократичної революції не були здійснені. Внаслідок специфічних умов встановилося двовладдя: поряд з Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, що виникли на прикінці лютого — в березні 1917

Червнева демонстрація 1917 в Петрограді.

і були органами революц.-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, 2 (15).III було створено *Тимчасовий уряд* — орган диктатури буржуазії. Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним, яка вийшла в березні з підпілля й перетворилася до осені 1917 на масову партію рос. пролетаріату, виробила конкретний, теоретично обґрунтований план боротьби за переход бурж.-демократичної революції в соціалістичну (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). До осені 1917 визріли умови для перемоги соціалістичної революції. Гол. рушійною силою революції був російський пролетаріат.

В результаті переможної *Великої Жовтневої соціалістичної революції* в Росії було повалено владу капіталістів та поміщиків і встановлено диктатуру пролетаріату, ліквідовано капіталізм, знищено соціальний і нац. гніт. Рос. пролетаріат з пригнобленого і експлуатованого став пануючим класом, а його партія — партія комуністів — правлячою партією. *Другий Всеосійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів*, який оголосив 25.X (7.XI) 1917 про переход усієї влади до рук Рад, обрав ВЦВК і створив уперше в історії робітн.-сел. уряд Російської Рад. Республіки — Раду Народних Комісарів (РНК) під головуванням В. І. Леніна. Слідом за перемогою соціалістичної революції в Центрі почався *тріумфальний похід Радянської влади 1917—18* по всій країні. В жовтні — листопаді 1917 — на поч. 1918 Рад. владу було встановлено в Центрально-му пром. районі, на Уралі, в Поволжі, на Дону, в Сибіру, на Далекому Сході, в ін. районах. Базою соціалістичної революції була Центр. Росія з пром. і політ. центрами — Петроградом і Москвою. 12 (25).XII 1917 було утворено Українську РСР. У перші ж дні революції було прийнято найважливіші революц. документи: *Декрет про мир*, *Декрет про землю*, *Декларацію прав народів Росії* та ін. 18 (31).XII 1917 було визнано незалежність Фінляндії. Пізніше, в серпні 1918, РНК видав декрет, яким визнав право польського народу на незалежне і самостійне існування.

Рос. пролетаріат подав братерську допомогу робітникам і селянам ін. народів країни у встановленні і зміцненні Рад. влади, в їхній боротьбі проти контрреволюції. *Третій Всеосійський з'їзд Рад [10—18 (23—31).I 1918]* прийняв *Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу*, проголосив Росію Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (тепер РРФСР). РНК РРФСР 3.III 1918 уклав *Брестський мир 1918* з Німеччиною. Вийшовши з імперіалістичної війни, РРФСР дісталася можливість зосередити сили на орг.-госп., творчих завданнях соціалістичної революції. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції у власність Рад. д-ви перейшли банки, казенні з-ди, залізниці. Вже з листопада 1917 почалася націоналізація монополістичних підприємств, транспорту, приватних

банків. 28.VI 1918 РНК РРФСР прийняв декрет про усунення всієї великої пром-сті. Рад. влада почала відбудову зруйнованого імперіалістичною війною нар. г-ва. План будівництва основ соціалістичної економіки, конкретні шляхи і методи соціалістичного перевороту Росії розробив В. І. Ленін. У зв'язку з тим, що навесні 1918 в Петрограді, Москві, в усіх центр. пром. губерніях почався голод, РНК РРФСР змушений був встановити в країні прод. диктатуру. Було створено збройні прод. загони робітників для обліку й вилучення лишків хліба у куркулів. У червні почали організовувати комітети бідності, які відіграли велику роль у розгортанні й поглибленні соціалістичної революції на селі. *П'ятий Всеосійський з'їзд Рад* 10.VII 1918 прийняв першу радянську конституцію — Конституцію РРФСР. Вона стала зразком для конституцій усіх братніх рад. республік (України, Білорусії та ін.). У літку 1918 розгорнулася *громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20*. РРФСР опинилася в кільці ворожих фронтів. Контрреволюц. силам, які спиралися на фінанс., військ. і політ. допомогу Антанти, вдалося створити білогвард. армії (див. *Колчаківщина*, *Денікінщина*, *Врангелівщина*). Вони зайняли Пн. Кавказ, Дон, Сибір, Урал, частину Поволжя. На Пн. англо-амер. війська окупували Мурманськ і Архангельськ; на Далекий Схід і в Сибір вторглися амер., англ., франц. і япон. війська. Нім. війська окупували Білорусію, Україну, Крим. Більша частина тер. РРФСР опинилася в руках білогвардійців та інтервентів. Центр. Росія була відрізана від осн. прод., сировинних і паливних районів. У результаті великого напруження військ., матеріальних і духовних сил рос. робітн. класу і трудового селянства, під керівництвом Комуністичної партії створена 1918 Червона Армія з допомогою братніх народів країни розгромила сили інтервентів і внутр. контрреволюції. РРФСР не лише відстояла держ. незалежність, а й допомогла ін. рад. республікам в їхній боротьбі проти спільногого ворога. Під час громадян. війни тривало, а після її закінчення завершилося державне будівництво Рос. Федерації. Рос. народ подавав допомогу ін. народам, які вийшли до складу РРФСР, в організації їхньої державності. В складі РРФСР було утворено: Башк. АРСР (23.III 1919), Тат. АРСР (27.V 1920), Карел. трудову комуну (8.VI 1920; з 25.VII 1923 — Кар. АРСР), Чувас. а. о. (24.VI 1920), Кирг. АРСР (26.VIII 1920; з 1925 — Казах. АРСР), Вотську (Удм.) а. о. (4.XI 1920), Мар. а. о. (4.XI 1920), Калм. а. о. (4.XI 1920), Горську АРСР (20.I 1921; реорганізована в липні 1924), Даг. АРСР (20.I 1921), Комі (Зирян) а. о. (22.VIII 1921), Кабард. а. о. (1.IX 1921; 16.I 1922 перетворено на Каб.-Балк. а. о.), Кримську АРСР (18.X 1921), Бурят-Монг. а. о. (9.I 1922; перетворено на АРСР 30.V 1923), Якут. АРСР (27.IV

1922), Ойротську а. о. (1.VI 1922), Чеченську (Адиг.) а. о. (27.VII 1922), Чеченську а. о. (30.XI 1922), Караб.-Черкес. а. о. (12.I 1922). Внутр. становище РРФСР після війни було надзвичайно тяжким. Більшість підприємств не діяла, бо не було сировини й палива. Фаб.-зав. пром-сть виробляла продукції 1921 в 4,6 раза менше, ніж 1913. Залізничний транспорт значною мірою був зруйнований. Продукція с. г. 1921 становила лише

Загін червоногвардіїв Петрограда 1917.

бл. 50% довоєнної. В березні 1921 *Десятий з'їзд РКП(б)* прийняв істор. рішення про переход до нової економічної політики (непу), що створила умови для відбудови нар. г-ва і побудови фундаменту соціалістичної економіки. Відбудова нар. г-ва відбувалася із значими труднощами. Влітку 1921 через неврожай почався масовий голод. Посуха охопила $\frac{1}{3}$ с.-г. площи. Незважаючи на ці труднощі, РРФСР подала велику допомогу ін. рад. республікам у відбудові економіки.

До утворення Союзу РСР Уряд РРФСР фактично відігравав роль загальнофедеративного уряду. Всі рад. республіки (УРСР, БРСР, Груз. РСР, Вірм. РСР, Аз. РСР) мали у ВЦВК і РНК РРФСР своїх представників і брали участь у роботі з'їздів Рад РРФСР. Республіки довірили Урядові РРФСР право представляти їхні інтереси за кордоном. Спільна боротьба проти зовн. і внутр. контрреволюції, заг. завдання щодо відбудови нар. г-ва і будівництва соціалізму, інтереси оборони і зовн. політики, безкорислива допомога рос. народу ін. народам Росії в справі ліквідації політ. і екон. нерівності, успадкованої від царизму, зміцнили довір'я раніше пригноблених націй і народностей до рос. народу і викликали супр. рух в

Вступ частин Народно-революційної армії до Владивостока. 25 жовтня 1922.

усіх рад. республіках за створення єдиної союзної д-ви. 30.XII 1922 у Москві відбувся *Перший з'їзд Рад СРСР*, на якому було створено Союз РСР. У 1924—25 відбулося *національно-державне розмежування радянських республік Середньої Азії*. 21.IV 1925 утворено Чув. АРСР, 7.VII 1924 — Інгушську а. о. і Пн.-Осетинську а. о., 2.I 1925 — Горно-Бадахшанську а. о., 1926 — Карабаєвську а. о. 1.II 1926 Кирг. а. о. перетворено

У 1929—30 почався масовий вступ селян у колгоспи. Внаслідок суцільної колективізації куркульство як клас було ліквідовано. Під час першої п'ятирічки було побудовано економічний фундамент соціалізму.

Рос. Федерація перетворилася з аграрної на індустриально-агр. країну. Соціалістична система стала єдиною в пром-сті і панівною в с. г. У другій п'ятирічці (1933—37) в основному було завершено тех. реконструкцію всіх галузей нар. г-ва. В РРФСР стало до ладу 2900 нових великих пром. підприємств. Пром. виробн. РРФСР зросло порівняно з 1913 більше ніж у 6 раз. Остаточно утвердився колг. лад: на 1.VII 1937 у колгоспах було об'єднано 92,6% сел. г-в (99,4% посівної площи). РРФСР стала однією з осн. зернових баз СРСР. За дві п'ятирічки в РРФСР, як і в усій країні, в основному було побудовано соціалістичне супільство.

Соціалістична перебудова нар. господарства вимагала швидкого розвитку науки, техніки. За короткий час було підготовлено велику кількість інженерів усіх спеціальностей. У 20 і особливо 30-х рр. відбувалися становлення і бурхливий розвиток нової, радянської багатонаціональної літератури і мистецтва. Багато народів дістало свою писемність лише за Радянської влади. В ході соціалістичного будівництва успішно здійснювалася *культурна революція*.

Відбувалося дальнє нац.-держ. будівництво РРФСР. Було утворено Мордовську а. о. (10.I 1930) і Хакаську а. о. (20.X 1930) та 8 нац. округів малих народностей Півночі (грудень 1930). 20.III 1932 Каракалпакську, 20.XII 1934 Мордовську і 28.XII 1934 Удмуртську (Вотську) авт. області переворено на авт. республіки. Створено 7.V 1934 Єврейську а. о., 5.XII 1936 Комі, Мар., Пн.-Осет., Каб.-Балк. і Чечено-Інгушську авт. рад. соціалістичні республіки. В процесі соціалістичного будівництва ліквідувалася фактична нерівність у розвитку економіки і культури народів РРФСР. З допомогою рос. народу в усіх нац. республіках і областях у 30-х рр. сталися докорінні зміни в економіці і культурі. В результаті соціалістичного будівництва народи РРФСР — росіяни, татари, башкири, чуваши, чеченці, кабардинці, мордва, марійці, удмурти, комі, якути та ін. — консолідувалися в соціалістичні нації. В процесі соціалістичного перетворення народного господарства республіки, зміни соціальної природи робітничого класу, селянства і інтелігенції виникла морально-політична єдність радянського народу.

Надзвичайний 17-й Всерос. з'їзд Рад 21.I 1937 затвердив нову Конституцію РРФСР, вироблену відповідно до Конституції СРСР (прийнятої 5.XII 1936), яка відобразила перемогу соціалізму в країні. Каз. АРСР і Кирг. АРСР, які входили до 5.XII 1936 до РРФСР, виділилися зі складу РРФСР і на правах союзних республік увійшли до Союзу РСР. За договором 1940 між Фінляндією і СРСР, який

завершив рад.-фінл. війну 1939—40, встановлено новий кордон, що гарантував безпеку пн.-зх. областей РРФСР. Карельський перешийок з м. Виборгом було включено до Ленінградської області. У передвоенному 1940 РРФСР досягла визначних успіхів у розвитку нар. г-ва. Чисельність робітників і службовців зросла до 22,2 млн. чол. (7,7 млн. чол. 1913). Заг. обсяг пром-сті 1940 порівняно з 1913 збільшився у 8,7 раза. Довж.

Будівництво Волховської ГЕС. 1926.

на Кирг. АРСР. На поч. 1925 до складу РРФСР, крім губерній, входило 9 авт. республік і 15 авт. областей. 12-й Всерос. з'їзд Рад 11.V 1925 прийняв новий текст Конституції РРФСР, розроблений відповідно до Конституції СРСР 1924.

У 1925—27 нар. г-во досягло до-воєнного рівня (1913). Частка соціалістичного сектора в пром-сті наприкінці 1925 дорівнювала 81%, здійснювався кооперативний план В. І. Леніна. Проте осн. масу селян республіки становили односібники, які вели напівнатуральне господарство.

Здійснюючи ленінський план побудови соціалізму, Комуністична партія 1925 на *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* узяла курс на *індустриалізацію*, 1927 на *П'ятнадцятому з'їзді ВКП(б)* — на колективізацію сільського господарства, у проведенні яких РРФСР відігравала провідну, вирішальну роль. Перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва і соціально-культурного будівництва РРФСР на 1928/29—1932/33 став найважливішою складовою частиною плану загальносоюзної п'ятирічки. Всього за першу п'ятирічку в РРФСР було введено в дію 1100 великих пром. підприємств.

Створення колгоспу. Московська область. 1931.

Зенітки відбивають наліт німецько-фашистської авіації. Ленінград. 1941.

залізниць на тер. РРФСР зросла з 39 тис. км (1913) до 59 тис. км (1940). На РРФСР у заг. виробн. СРСР припадало 35% виплавки чавуну, понад 50% виплавки сталі і 44% видобутку вугілля. За 3,5 року третьої п'ятирічки в РРФСР стало до ладу 1700 великих підприємств. Пром-сть РРФСР відігравала значну роль у зміцненні обороноздатності СРСР.

22.VI 1941 після нападу фашист. Німеччини на СРСР почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. Ворогові вдалося до осені 1941 захопити Білорусію, Прибалтику, значну частину України, блокувати Ленінград, вийти на найближчі підступи до Москви і Ростова-на-Дону. На полях Смоленщини, Підмосков'я, під Ленінградом, Севастопolem, Тулою відбувалися запеклі бої. В *Московській битві 1941—42* агресор зазнав першої великої поразки в 2-й світовій війні 1939—45. На окупованій території почався масовий партизанський рух. До осені 1942 внаслідок нового наступу ворог дійшов до Волги і захопив частину Пн. Кавказу. Бої розгорнулися на значній частині тер. РРФСР. Розгром фашист. армій у *Сталінградській битві 1942—43*, на Пн. Кавказі, а потім і в *Курській битві 1943* означав корінний перелом у ході Великої Вітчизн. війни і всієї 2-ї світової війни. Почалося вигнання фашистських загарбників за межі СРСР. 8.V 1945 фашистська Німеччина беззастережно капітулювала.

Робітничий клас, селянство та

Радянські війська проходять через визволене місто Клін. Грудень 1941.

інтелігенція Російської Федерації під керівництвом КПРС зробили вирішальний внесок у справу перемоги над фашизмом. Урал, Зх. Сибір, Поволжя, Далекий Схід та ін. райони РРФСР перетворилися на арсенали радянських військ. Урал давав до 40% усієї продукції воєнної промисловості. Пром-стъ РРФСР виробляла 80% усієї пром. продукції СРСР. За героїзм, виявлений на полі бою, орденами і медалями нагороджено

Вуличні бої в Сталінграді. 1942.

понад 2373 тис. воїнів з РРФСР. З 11 тис. Героїв Радянського Союзу — понад 7 тис. чол.— росіян і представників інших народів Російської Федерації (дані на 1945). Рос. солдати і офіцери становили велику частину Збройних Сил СРСР. Разом з ін. народами країни рос. народ відстояв завоювання соціалізму в битві проти фашизму. Після закінчення Великої Вітчизн. війни відійшли до СРСР і були включені до складу РРФСР: 1944 за мирним договором з Фінляндією — рос. область Печенга, за рішеннями Кримської конференції 1945 — Пд. Сахалін і Курильські о-ви, Потсдамської конференції 1945 — пн. частина Сх. Пруссії (тепер Калінінградська область РРФСР).

У період окупації ряду областей РРФСР гітлерівці цілком або частково зруйнували 12 150 пром. підприємств, 13 тис. км залізниць, зруйнували і пограбували понад 52 800 колгоспів, 860 радгоспів, 1330 МТС. Вивезли до Німеччини понад 16 млн. голів худоби. Спалили і зруйнували 2977 тис. будинків (позбавивши житла понад 11 млн. чол.). Заг. сума безпосередньої шкоди, заподіяної нар. г-ву і громадянам РРФСР, становить (у цінах тих років) 249 млрд. крб. (по всьому СРСР — 679 млрд. крб.).

На кін. 1950 в РРФСР відбудовано зруйновану війною пром-стъ; збудовано і відновлено 3700 великих пром. підприємств. РРФСР подала велику допомогу у відродженні й розвитку економіки України, Білорусії, Молдавії, прибалт. республік. У 50-х рр. відбувалося дальнє піднесення соціалістичної економіки РРФСР. Попілшився і матеріальний добробут, підвищився культур. рівень народів РРФСР. 29.V 1954 на означення 300-річчя воз'єднання України з Росією і за видатні успіхи народів РРФСР у держ., госп. і культур. будівництві республіку було нагороджено орденом Леніна. РРФСР передала УРСР Кримську обл. (1954). В РРФСР, як і в усьому Союзі РСР, цілком і остаточно переміг соціалізм, народи Рос. Федерації

і всього Союзу РСР у 60-х рр. вступили в період розвинутого соціалістичного суспільства.

Керуючись рішеннями з'їздів КПРС, трудящі РРФСР своєю героїчною працею в пром-сті й с. г., науці та культурі вносять вагомий вклад у загальносоюзну справу побудови комуністичного суспільства. РРФСР нагороджено також орденами Жовтневої Революції (1967) і Дружби народів (1972). Профспілки РРФСР на 1.1 1981 члічували 71 693 476 чол.

M. I. Кузнецов.

Народне господарство. РРФСР — найбільша і провідна за ресурсами і потенціалом економічним республіка СРСР. Нар. г-во її є складовою частиною *единого народногосподарського комплексу СРСР*. У межах республіки — майже $\frac{3}{4}$ запасів гідроенергії і понад $\frac{9}{10}$ деревини Радянського Союзу. Тут зосереджена більша частина загальносоюзних запасів корисних копалин. За роки соціалістичного будівництва РРФСР перетворилася з аграрної на потужну промислову республіку з розвинутим с. г. РРФСР створює більшу частину нац. доходу і валового сусп. продукту країни в цілому. Капіталовкладення в нар. г-во РРФСР 1980 становили 83 070 млн. крб. (1940—4326 млн. крб., 1965 — 33 122 млн. крб.). Продуктивність праці 1980 зросла проти 1970: в пром-сті — в 1,58, у с. г. — в 1,19, у буд-ві — в 1,42 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—80 в 1,63 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—80 на 81%, роздрібний товарооборот — на 65%. За цей період введено в дію 600 млн. м² заг. (корисної) житлової площині.

Тер. планування нар. г-ва, яке поєднується з галузевим, здійснюється по 10 великих екон. районах: Пн.-Зх., Центр., Волго-Вятському, Центр.-Чорноземному, Поволжському, Пн.-Кавказькому, Уральському, Зх.-Сибірському, Сх.-Сибірському і Далекосхідному. В їхніх межах набули розвитку і формуються нові тер.-виробничі комплекси різного масштабу.

Промисловість республік виробляє усі види сучасної промислової продукції, в т. ч. у паливно-енергетичному комплексі — $\frac{9}{10}$ видобутку нафти (включаючи газовий конденсат), майже $\frac{3}{5}$ природного газу, понад $\frac{1}{2}$ вугілля, понад $\frac{3}{5}$ виробництва електроенергії в СРСР; у комплексі галузей, що виробляють сировину і матеріали, — бл. $\frac{2}{5}$, видобутку заліз. руди, бл. $\frac{3}{5}$ сталі й готового прокату, майже $\frac{1}{2}$ мінер. добрив, понад $\frac{2}{5}$ сірчаної кислоти і $\frac{3}{4}$ кальцинованої соди, понад $\frac{1}{2}$ хім. волокон і ниток, понад $\frac{4}{5}$ пиломатеріалів, понад $\frac{9}{10}$ целюлози і $\frac{4}{5}$ паперу, понад $\frac{1}{2}$ збірних залізобетонних конструкцій і деталей; по галузях маш-буд. комплексу — $\frac{2}{3}$ турбін і бл. $\frac{9}{10}$ генераторів до турбін, понад $\frac{2}{5}$ металорізальних верстатів, $\frac{3}{4}$ ковалсько-пресових машин, понад $\frac{2}{3}$ магістральних електровозів, $\frac{1}{2}$ вантажних магістральних вагонів, бл. $\frac{9}{10}$ автомобіліз, понад $\frac{2}{3}$ тракторів, усі зернозби-

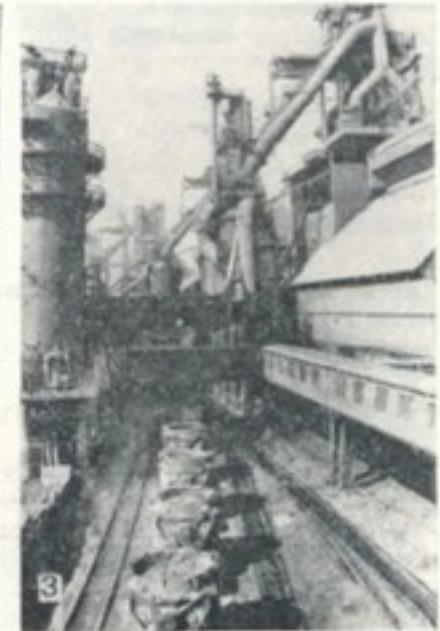
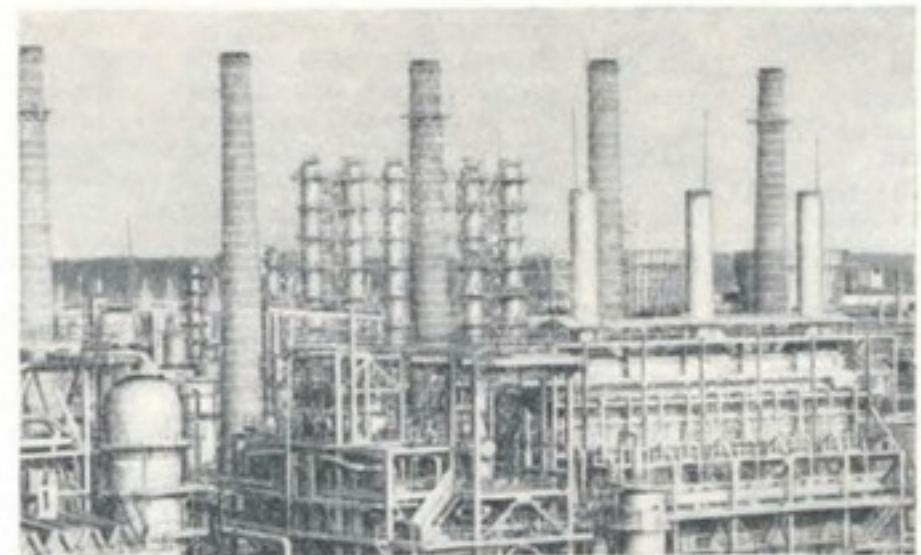
ральні комбайни, понад $\frac{3}{5}$ екскаваторів, ткацькі верстати; по комплексу галузей, що виробляють предмети споживання, — понад $\frac{2}{3}$ тканин, майже $\frac{1}{2}$ шкіряного взуття, бл. $\frac{1}{2}$ м'яса і тваринного масла, $\frac{3}{5}$ молока тощо.

В РРФСР видобувають усі види мінерального палива, з них понад $\frac{3}{4}$ становить нафта (включаючи газовий конденсат) і природний газ. На тер. республіки, в Зх. Сибіру, розвивається гол. база країни по видобуванню нафти й газу. В 1980 вона дала понад 312 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат) і 156 млрд. м³ природного газу. Виділяється також Урало-Поволжя, Пн. Кавказ і Тімано-Печорська нафтогазоносна провінція (до 25 млн. т нафти, включаючи газовий конденсат, і до 22 млрд. м³ газу, 1980). Великим центром видобування газу є Оренбурзьке родовище. З шести вугіллясейнів СРСР у республіці міститься Кузнецький, Печорський і Пд.-Якутський, що формуються. Кузнецький бас. дає $\frac{1}{5}$ всього вугілля в країні (1980 — бл. 160 млн. т). Швидко зростає видобування вугілля в Канско-Ачинському басейні, де складається потужний паливно-енергетичний комплекс.

Створено об'єднані енергетичні системи Центру, Пн. Заходу, Середньої Волги, Пн. Кавказу, Уралу, що входять у Єдину енерг. систему Європ. частини СРСР, а також об'єднані системи Сибіру і Далекого Сходу. Електроенергетика пройшла великий шлях розвитку від первістка рад. енергетики — Волховської ГЕС до найпотужніших у світі електростанцій Ангарського і Єнісейського каска-

1. Нижньокамський нафтохімічний комбінат. Татарська АРСР.
2. Конвейер головного складального цеху Волгоградського тракторного заводу імені Ф. Е. Дзержинського.
3. Доменний цех № 1 Новоліпецького металургійного заводу.

Видобування залізної руди на Стойленському родовищі Курської магнітної аномалії. Бєлгородська область.

Виробництво найважливіших видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1980
Нафта (включуючи газовий конденсат)	млн. т	7	200	285	411	547
Газ	млрд. м³	0,2	64	83	115	254
Вугілля	млн. т	73	326	345	381	391
Електроенергія	млрд. кВт·год	31	333	470	640	805
Сталь	млн. т	9,3	50	64	80	84
Готовий прокат	млн. т	5,7	33	43	54	60
Мінеральні добрива	»	2,2	16,2	27,3	42,4	50
Сірчана кислота	»	1,1	4,5	6,3	8,8	10,2
Кальцинована сода	тис. т	97	1919	2613	3821	3702
Хімічні волокна і нитки	»	7	313	432	571	624
Турбіни	млн. т	1	10,2	11,7	12,9	13,3
Металорізальні верстати	тис. шт.	39,5	103	101	108	96,7
Магістральні електровози	шт.	9	455	232	280	296
Автомобілі	тис. шт.	145	523	737	1703	1884
Трактори	»	21,2	145	194	256	249
Комбайні зернозбиральні	»	5,4	85,8	99,2	97,5	117
Пиломатеріали	млн. м³	28,8	89,9	91,8	93,5	81,2
Целюлоза	тис. т	444	2942	4735	6409	6766
Папір	»	691	2695	3476	4317	4462
Збірні залізобетонні конструкції і деталі	млн. м³	..	30,4	45,8	61,8	64,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	60,5	326,8	346,9	388,3	463,7
Верхній трикотаж	»	40,2	101,4	201,9	215,0	207,6
Цукор-пісок	млн. т	0,4	3,1	2,9	2,8	3
М'ясо	»	0,9	2,8	3,7	5	4,5
Масло тваринне	тис. т	141	559	486	628	611,3

дів — Братської ГЕС і Красноярської ГЕС. Велике значення має сітка потужних ТЕС, у т. ч. Конаковська, Костромська, Щекинська, Рефтинська, Іриклінська, Троїцька, Толь-Усинська ДРЕС тощо, каскад ГЕС на Волзі, Камі та ін. Будуються (1982) Саяно-Шушенська, Колимська ГЕС та ін. Розвивається атомна енергетика (Ленінградська, Кольська, Курська, Нововоронезька, Белоярська АЕС тощо).

На тер. республіки — три з п'яти металург. бази СРСР: Уральська, Центр. і Сибірська. Урал займає 2-е місце (після Донецько-Придніпровського економічного району СРСР) по виробн. чорних металів (1/5 виробн. сталі в СРСР). Металургія Центру займає 3-е місце в СРСР. Переважає переробна металургія (Москва, Гор'кий, Орел, Електросталь тощо). Функціонують металургія повного циклу (Липецьк, Тула) і доменна металургія (Тула). Формується металург. база в Сибіру (включаючи Далекий Схід), яка орієнтується на місц. залізні руди і коксівне вугілля. Функціонують підприємства повного циклу (Новокузнецьк), переробна металургія (Новосибірськ, Красноярськ, Петровськ-Забайкальський, Комсомоль-

ськ-на-Амурі), по виробництву ферросплавів (Новокузнецьк). За межами металург. баз розташовані окремі центри металургії повного циклу (Череповець), переробної металургії (Волгоград, Ленінград) і трубопрокату (Волзький, Ленінград). Осн. районами кольорової металургії є Урал, Пн.-Захід, Сибір і Далекий Схід. Вона представлена виробн. алюмінію (Волхов, Кандалакша, Волгоград, Краснотур'їнськ, Каменськ-Уральський, Новокузнецьк тощо), міді (Красноуральськ, Кіровград, Ревда тощо), свинцю і цинку (Челябінськ, Белово, Дальногорськ), никелю (Мончегорськ, Норильськ, Орськ, Верхній Уфалей), олова (Дальногорськ, Сонячний, Хінган та ін.). Майже всі галузі хім. і нафтохім. пром-сті створено за роки Рад. влади. За 1941—80 виробн. хім. волокон збільшилось у 89 раз, мінеральних добрив — у 23 рази тощо. Осн. райони розвитку: Центральний, Північно-Західний, Поволжський, Уральський і Західно-Сибірський.

Пром-сть органічного синтезу (полімерних матеріалів) представлена підприємствами по виробн. хім. волокон і ниток (Москва, Калінін, Клин, Щокіно, Курськ, Саратов, Балаково, Енгельс та ін.), синтетичних смол і пластичних мас (Орехово-Зуєво, Грозний, Салават, Свердловськ, Нижній Тагіл, Тюмень, Новосибірськ, Кемерово, Ангарськ), синтетичного каучуку (Москва, Ярославль, Казань, Тольятті, Омськ, Красноярськ та ін.). У складі осн. хімії — виробн. мінеральних добрив, у т. ч. азотних (Щокіно, Новомосковськ, Дзержинськ, Липецьк, Тольятті, Кемерово, Ангарськ тощо), фосfatних (Воскресенськ, Балаково, Перм, Красноуральськ), калійних (Березники, Солікамськ) і складних (Новгород, Череповець, Невинномиськ тощо), виробн. солей, кислот і лугів (Ленінград, Волгоград, Новочебоксарськ, Перм, Первоуральськ, Красноуральськ, Челябінськ, Усольє-Сибірське).

Російська Федерація — осн. база рад. машинобудування, тут випускають усі види машин для нар. г.-ва. Осн. райони: Центральний, Поволжя, Пн.-Захід, Урал, Зх. Сибір. Республіка спеціалізується на виробн. електр. машин і устаткування (Ленінград, Москва, Підольськ, Таганрог, Сизрань, Свердловськ, Новосибірськ, Барнаул, Бійськ), гірничого металург. і підйомно-трансп. устаткування (Колпіно, Воронеж, Орськ, Свердловськ, Прокоп'євськ, Новокузнецьк, Красноярськ, Іркутськ), локомотивів (Коломна, Новочеркаськ), вагонів (Калінін, Митищі, Брянськ, Нижній Тагіл, Новоалтайськ), автомобілів (Москва, Гор'кий, Ульяновськ, Тольятті, Іжевськ, Миас, Набережні Челні — з 1982 р. Брежнєв), тракторів (Волгоград, Чебоксари, Владивосток, Челябінськ, Рубцовськ), комбайнів (Люберці, Таганрог, Ростов, Сизрань, Омськ, Новосибірськ, Красноярськ). РРФСР виділяється як постачальник продукції лісової промисловості, спеціалізуючись на всіх галузях мех., хім. і хім.-мех. переробки деревини. Осн. райони

виробн.: Пн.-Зх., Волго-Вятський, Уральський, Зх.-Сибірський, Сх.-Сибірський і Далекосхідний. Порширені лісопильняння і деревооброб. пром-сть. Провідне місце належить целюлозно-паперовій пром-сті (Новодвінськ, Архангельськ, Сиктивкар, Волзьк, Краснокамськ, Солікамськ, Красноярськ, Байкальськ, Южно-Сахалінськ тощо), функціонують потужні лісопром. комплекси (Архангельський, Сиктивкарський, Єнісейський, Братський, Амурський). Велике значення в республіці має легка пром-сть, особливо текстильна. Осн. райони виробн. тканин — Центр. район і Пн.-Західний. Центральний р-н виробляє приблизно $\frac{1}{3}$ бавовняних і лляних та бл. $\frac{1}{2}$ шовкових і вовняних тканин у країні. Серед галузей текст. пром-сті 1-е місце за обсягом вироблюваної продукції займає бавовняна (Іваново, Москва, Ленінград, Ярославль, Кінешма, Калінін, Орехово-Зуєво, Камишин, Барнаул, Канськ тощо), розвинута шовкова (Москва, Калінін, Балашиха, Кемерово, Красноярськ тощо), вовняна (Москва, Іваново, Свердловськ, Омськ, Улан-Уде, Чита тощо) і лляна (Вологда, Кострома, Красавіно, Смоленськ тощо) пром-сть. В усіх екон. районах розвинута харч. пром-сть; споруджено великі механізовані підприємства м'ясної, маслосироробної, консервної, цукрової, олійницької та ін. галузей.

Сільське господарство в о. РРФСР займає провідне місце в загальносоюзному виробн. продукції землеробства, зокрема зерна, картоплі, льоноволокна, соя, каштану, овочів, а також продукції тваринництва. Соціалістичні перетворення значно піднесли екон. і агр.-культур. рівень с. г., яке стало високомеханізованім та інтенсивним. Велику роль у розвитку с. г. республіки мали рішення Березневого пленуму ЦК КПРС (1965), ХХIII—ХХVI з'їздів КПРС, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР» (1974). У 1980 заг. обсяг валової продукції с. г. республіки зріс проти 1940 у 2,35 раза, в т. ч. продукція рослинництва — у 1,8 раза, тваринництва — у 3,5 раза. С. г. має потужну матеріально-тех. базу. На 1.I 1981 в республіці було 12 тис. колгоспів і 11,8 тис. радгоспів. Парк с.-г. машин налічує 1324 тис. тракторів, 448 тис. зернозбиральних комбайнів і 816 тис. вантажних автомобілів сумарною вантажопідйомністю 3050 тис. т. На 1.XI 1980 с.-г. угіддя становили 12,2% тер. республіки (219 млн. га), з них орні землі — 61% (133,9 млн. га). Понад $\frac{4}{5}$ усіх орніх земель припадає на Центральний і Центрально-Чорнозем. райони, Поволжя, Пн. Кавказ, Урал і Зх. Сибір. Здійснено буд.-во зрошувальних систем і меліорацію земель. У РРФСР — понад $\frac{1}{4}$ всієї площа зрошуваних земель країни — 5,0 млн. га (1980) і понад $\frac{1}{3}$, осу-

шених земель — 5,9 млн. га. Посівна площа під кормовими культурами збільшилася порівняно з довоєнним часом майже в 4 рази. Осн. районами виробн. зерна, зокрема пшениці, є Поволжя, Пн. Кавказ, Урал, Зх. Сибір і Центрально-Чорнозем. район. На республіку припадає $\frac{1}{3}$ валового збору ячменю, $\frac{4}{5}$ — вівса. $\frac{1}{2}$ — рису в країні.

РРФСР дає майже $\frac{2}{5}$ валового збору льоноволокна в країні, бл. $\frac{1}{2}$ соняшнику, понад $\frac{1}{4}$ цукр. буряків, $\frac{1}{2}$, картоплі й $\frac{2}{3}$ овочів. Осн. райони вирощування льоноволокна — Центральний, Пн.-Захід, соняшнику — Пн. Кавказ, Поволжя і Центрально-Чорноземний, цукр. буряків — Центрально-Чорноземний, Пн. Кавказ. Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці 1980 становила 746 тис. га (1940 — 427 тис. га), виноградних насаджень у плодоносному віці — 129 тис. га (1940 — 24 тис. га). Тваринництво — важлива галузь с. г. республіки. Екон. і природні особливості РРФСР зумовили розвиток усіх галузей тваринництва. Гол. райони поширення великої рогатої худоби — Поволжя, Зх. Сибір, Пн. Кавказ, Урал, Центральний і Центрально-Чорноземний. Навколо великих міст — тваринництво молочного напряму, свинарство. На Пн. республіки розвинуті оленярство, звіробійний промисел, на Сх. велике значення має хутровий промисел. Вівчарство засереджено в основному в Поволжі, на Пн. Кавказі, в Зх. і Сх. Сибіру і на Уралі. Поширене птахівництво, а в багатьох районах і бджільництво. На 1.1 1981 в РРФСР було (млн. голів): вел. рогатої худоби — 58,1 (у т. ч. корів — 22,2), свиней — 36,0, овець і кіз — 65,0, птиці — 564,4. У 1980 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 7,4 млн. т, молока — 46,5 млн. т, яєць — 39,5 млрд. штук, вовни — 212,2 тис. т. У республіці широко застосовуються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На кін. 1980 в РРФСР створено 4034 міжгосп. підприємства і орг-ці, в т. ч. рослинницьких — 78, тваринницьких — 315, будівельних — 1352.

Транспорт. На республіку припадає понад $\frac{2}{3}$ вантажообороту залізничного транспорту всієї країни, понад $\frac{9}{10}$ річкового, понад $\frac{1}{2}$ автомоб. і майже $\frac{9}{10}$ трубопровідного (нафто- і нафтопродуктопроводі). Зростає вантажооборот трубопровідного, автомоб. і мор. транспорту. В структурі вантажообороту провідне місце належить залізничному транспорту (бл. 70% вантажообороту). На кін. 1980 експлуатаційна довж. з-ць становила 82,63 тис. км, електрифікованих — 31 тис. км. Збудовано багато нових з-ць на напрямках Москва — Урал, Москва — Донбас, у сх. і пн. районах. Найбільш розгалужена сітка з-ць — у Центральному, Центрально-Чорноземному, Пн.-Кавказькому і Волго-Вятському р-нах, у Поволжі й на Уралі. Будеться Байкало-Амурска магістраль. У 1980 довж. з-ць збільшилася порівняно з 1940

майже в 1,5 раза. Важливе значення має річковий транспорт (123 тис. км судноплавних шляхів), який найрозвинутіший на Волзі, Пн. Дніпрі, Печорі, на Дону, Обі, Єнісеї, Лені, Амурі та Іртиші. На Балтійському, Баренцовому, Білому та ін. морях Півночі, Чорному і Каспійському, а також на Тихому ок. розвинутій мор. транспорт. Освоєно Північний морський шлях. Найбільші мор. порти: Ленінград, Новоросійськ, Калініград, Мурманськ, Архангельськ, Владивосток. Великого розвитку набув автомоб. і повітр. транспорт. Довж. автошляхів заг. користування на кін. 1980 становила 497,8 тис. км, у т. ч. 322,0 — з твердим покриттям. Вантажооборот автомоб. транспорту зрос з 5,6 млрд. т · км 1940 до 241,4 млрд. т · км 1980. Організовано повітр. сполучення між усіма великими центрами РРФСР та ін. союзних республік і зарубіж. країнами. Дедалі більшого значення набуває трубопровідний транспорт. Довж. нафто- і нафтопродуктопроводів — 52,3 тис. км (1980). За 1940—80 іхня довж. зросла більш як у 30 разів. Найважливіші з них служать для транспортування нафти до місць її переробки з Зх. Сибіру у Європ. частину (Сибір — Центр), на схід (до Байкалу), в Казахстан і Серед. Азію, з Урало-Поволжя — в різні райони Європ. частини і країни — члени Ради Економічної Взаємодопомоги (нафтопровід «Дружба»). Серед систем магістральних газопроводів в РРФСР розташовані Центр., Поволж'я, Сибір — Центр (Сибір — Москва, «Саяно-Північ») тощо. Функціонують газопроводи в країні — члени РЕВ («Братство» і «Союз»). Будеться (1981) експортний газопровід Уренгой — Ужгород, більшу частину якого прокладають по тер. РРФСР і частково по тер. України. В основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року по РРФСР на одинадцять п'ятирічки передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 24—27%. Довести 1985 вироблення електроенергії до 950—970 млрд. кВт год, видобуток нафти, включаючи газовий конденсат, — до 560—580 млн. т, газу — до 420—460 млрд. м³. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 12—14%. Ввести в експлуатацію 1550—1650 тис. га зрошуваних і осушити 1720—1820 тис. га заболочених і перевезложених земель. У Нечорноземній зоні РРФСР продовжити здійснення комплексної програми по перетворенню її на район високопродуктивного землеробства і тваринництва і по розвитку зв'язаних з ними галузей пром-сті. Продовжити формування Тімано-Печорського тер.-виробничого комплексу на базі паливно-енерг.rudних і лісосировинних ресурсів у Комі АРСР і Ненецькому авт. окрузі. Ввести в дію потужності на Смоленській, Калінінській, Курській АЕС. У Центрально-Чорнозем. районі забезпечити дальший розвиток с. г. і зв'язаних з ним галузей. Продовжити формування тер.-виробничого комплексу на ба-

зі Курської магн. аномалії. В Поволжі продовжити розвиток автомоб., тракторного та ін. видів машинобудування, здійснити заходи щодо підтримання рівня видобутку нафти і газу. Ввести в дію потужності на Чебоксарській і Нижньокамській ГЕС, а також на Балаковській АЕС. На Пн. Кавказі розвивати інтенсивне землеробство, високотоварне тваринництво, харч. пром-сть. Розпочати буд-во четвертої черги Великого Ставропольського каналу, продовжити роботу по зрошеню земель та їхньому с.-г. освоєнню, а також по використанню гідроенергесурсів. Ввести в дію потужності на Ростовській АЕС, з-ді «Атоммаш» і на Новочеркаському електровозобуд. з-ді. Ввести в дію потужності на Пермській ДРЕС. У Сибіру передбачити прискорене зростання паливної пром-сті, електроенергетики, кольорової металургії, хім., нафтохім., лісової, целюлозно-паперової, деревообр. та мікробіол. пром-сті, буд. індустрії. Всемірно зміцнювати продовольчу базу за рахунок піднесення с. г. і галузей по переробці с.-г. сировини. Забезпечити дальший розвиток Зх.-Сибірського тер.-виробничого комплексу. Довести тут 1985 видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) до 385—395 млн. т, газу — до 330—370 млрд. м³. Ввести в експлуатацію з-цю Сургут — Уренгой. Продовжити формування Канско-Ачинського тер.-виробничого комплексу. Ввести в дію перші черги Березовського вугільного розрізу № 1, Красноярського з-ду важких екскаваторів, потужності на Березовській ДРЕС № 1. Забезпечити дальший розвиток Саянського тер.-виробничого комплексу. В основному закінчити буд-во Саяно-Шушенської ГЕС. Розгорнути буд-во Богучанської ГЕС. На Далекому Сході забезпечити дальший розвиток кольорової металургії, нафтопереробної, рибної, лісової, деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті. Розгорнуті роботи по господарському освоєнню зони, що тяжіє до Байкало-Амурської залізнич. магістралі. Продовжити формування Пд.-Якутського тер.-виробничого комплексу, завершити буд-во вугільного розрізу, збагачувальної ф-ки і першої черги Нерюнгринської ДРЕС. Розробити тех.-екон. обґрунтування освоєння залізорудного родовища в Пд. Якутії, а також буд-во з-ці Беркакіт — Томмот — Якутськ. Продовжити буд-во Бурейської ГЕС, закінчити спорудження Приморської ДРЕС і Колимської ГЕС. Розпочати спорудження другої черги глибоководного порту Восточний. Ширше розвивати санаторно-курортну справу в Сибіру і на Далекому Сході, особливо на базі місц. мінеральних джерел. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990, розробленою відповідно до рішення ХХVI з'їзду КПРС і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено забезпечити середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці в кількості 134—136 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — 140—142 млн. т, збільшити 1990 порівняно з се-

Комі АРСР. Експлуатаційна бурова на Ворзейському нафтovому родовищі.

Посівні площи сільськогосподарських культур (млн. га)

Посівна площа	1940	1980
Вся посівна площа	92,1	124,8
Зернові культури	70,1	75,5
в т. ч.		
пшениця	25,5	34,0
жито	16,7	6,1
Технічні культури	6,2	6,2
Овочево-баштannі культури і картопля	5,3	4,8
Кормові культури	10,4	38,4

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (млн. т)

С.-г. культури	1940	1980
Зернові культури	55,6	105,1
в т. ч.		
пшениця	19,3	53,8
жито	14,3	6,4
Цукрові буряки (фабричні)	3,2	24,3
Соняшник	1,4	2,0
Картопля	36,4	37,0
Овочі	6,4	10,3
Фрукти і ягоди (включаючи виноград)	1,1	2,9

Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. жителів у автономних республіках (1981)

Башкирська АРСР	125,3
Бурятська АРСР	127,2
Дагестанська АРСР	110,2
Кабардино-Балкарська АРСР	118,1
Калмицька АРСР	146,0
Карельська АРСР	154,8
Комі АРСР	140,5
Марійська АРСР	130,5
Мордовська АРСР	138,5
Північно-Осетинська АРСР	124,0
Татарська АРСР	120,7
Тувинська АРСР	176,0
Удмуртська АРСР	115,2
Чечено-Інгушська АРСР	99,8
Чуваська АРСР	115,9
Якутська АРСР	148,6

редньорічним виробн. у десятій п'ятирічці валові збори цукр. буряків прибл. в 1,3 раза. Збільшили за десятиліття виробн. всіх видів кормів в 1,3—1,4 раза; підвищили удій молока в середньому від однієї корови на 600—700 кг; забезпечити середньорічне виробн. м'яса (в забійній вазі) в одинадцятій п'ятирічці у кількості 8,4—8,7 млн. т і в дванадцятій — 9,8—10 млн. т, молока відповідно — 50—52 млн. т і 53—54 млн. т; виробн. цукру-піску з буряків збільшили в 1,9—2 рази, вироблення з сировини державних ресурсів плодоовочевих консервів — в 1,5—1,6 раза, олії — не менш як в 2,5 раза, м'яса — в 1,3 раза, сирів — у 1,5—1,6 раза, а також картоплепродуктів до 100—110 тис. тонн. У Нечорноземній зоні РРФСР продовжити роботи по меліоративному поліпшенню земель, здійснити комплекс заходів по прискореному зростанню виробн. продуктів землеробства і тваринництва. В районах Сибіру й Далекого Сходу забезпечити підвищення ефективності всіх галузей с. г. з метою надійного постачання населенню цих районів продовольства в основному за рахунок місцевого виробн. У Поволжі на базі розвитку зрошення земель значно збільшили виробн. зерна, кормів, овочів, баштанних культур і продуктів тваринництва. У Центрально-Чорноземному районі й на Пн. Кавказі здійснити заходи по дальшій інтенсифікації землеробства, тваринництва й садівництва. За десятиліття ввести в експлуатацію 3,3 млн. га зрошуваних земель, осушити 3,7 млн. га перевзначені земель.

А. Т. Хрушов.

Охорона здоров'я. В дореволюц. Росії медичне обслуговування було значно нижчого рівня, ніж в економічно розвинутих европ. країнах. Жителі окраїнних районів практично були позбавлені мед. допомоги. Майже не припинялися спалахи інфекційних хвороб. За роки Рад. влади охорона здоров'я в РРФСР досягла високого рівня. Пересічна тривалість життя на 70-і рр. збільшилась у 2,5 раза порівняно з дореволюц. періодом. У 1981 в республіці було 12,5 тис. лікарняних закладів, 1802 тис. лікарняних ліжок (129,5 ліжка на 10 тис. ж.), 2325 станцій швидкої медичної допомоги; мед. допомогу подавали 560,7 тис. лікарів (40,3 лікаря на 10 тис. ж.), 1585,0 тис. осіб серед. мед. персоналу. У 1980 позалікарняну допомогу подавали 18,7 тис. амбулаторно-поліклінічних закладів, 876 медсанчастин при пром. підприємствах; діяли 1595 диспансерів, 6 тис. жіночих консультацій, 6,6 тис. дитячих поліклінік і амбулаторій; функціонувало 2,8 тис. санітарно-епідеміологічних станцій, 67,8 тис. аптек і аптечних пунктів. Збільшення рівня охорони здоров'я особливо характерне для авт. республік (табл.). Вже в роки довоєнних п'ятирічок в районах Сибіру, Уралу і Далекого Сходу кількість лікарів зростала випереджаючими темпами порівняно з серед. приростом по РРФСР. На 1 січня 1982 в Уральському, Зх.-

Сибірському, Сх.-Сибірському і Далекосхідному районах працювали 160,0 тис. лікарів. В 1980 на 10 тис. ж. припадало в Уральському районі — 134,4 ліжка, в Зх. Сибіру — 136,3, в Сх. Сибіру — 134,9, на Далекому Сх. — 146,1. Лікарів і фармацевтів готують в 46 мед. ін-тах і на 5 мед. ф-тах ун-тів РРФСР. Функціонують 377 серед. мед. навч. закладів. Проблеми мед. науки (на 1 січня 1981) розробляли в 161 мед. наук. закладі, в т. ч. в 116 н.-д. ін-тах. У РРФСР — широка мережа санаторіїв (1981 було 277,5 тис. санаторійських ліжок), будинків відпочинку, пансіонатів. На тер. РРФСР є курорти майже всіх типів, найбільші розташовані на Пд. — в Ставропольському і Краснодарському краях: *Кавказькі Мінеральні Води*, курорти Чорноморського узбережжя Кавказу (*Сочі, Анапа, Геленджик, Кабардинка*), *Нальчик, Теберда та ін.* Найважливішими курортами в ін. районах є: бальнеологічні — Белокуриха, Дарасун, Іжевські Мінеральні Води та ін.; грязові — Варзі-Ятчі, Озеро-Карачі, *Липецьк тощо*; кліматичні — *Ленінградський курортний район*, курортна зона Владивостока та ін.; клімато-кумісолікувальні — Аксаково, Аксеново, Красна Поляна та інші.

В. В. Трофімов.

Народна освіта, культурно-освітні заклади. Наприкінці 19 ст. Росія за рівнем освіти відставала від розвинутих европ. країн. За даними перепису 1897, на території, яку нині займає РРФСР, письменні становили 29,6%, зокрема чоловіки — 44,4%, жінки — 15,4%. У районах нац. окраїн письменних було ще менше (серед якутів, напр., уміли читати 0,7%). Багато народностей не мали своєї писемності. За роки Рад. влади РРФСР стала республікою з високим рівнем нар. освіти, науки і культури. Народи, які населяють РРФСР, дістали необмежену можливість розвивати свою нац. культуру. Си-

Вищі навчальні заклади по автономних республіках РРФСР і кількість студентів у них (1980/81 навч. р.)

Автономна республіка	Кількість вузів	Кількість студентів, тис. чол.
Башкирська АРСР	9	54,7
Бурятська АРСР	4	22,6
Дагестанська АРСР	5	26,2
Кабардино-Балкарська АРСР	1	8,9
Калмицька АРСР	1	4,4
Карельська АРСР	2	10,2
Комі АРСР	3	12,6
Марійська АРСР	3	17,0
Мордовська АРСР	2	20,7
Північно-Осетинська АРСР	4	19,2
Татарська АРСР	13	72,5
Тувинська АРСР	1	2,8
Удмуртська АРСР	5	26,2
Чечено-Інгушська АРСР	2	12,2
Чуваська АРСР	3	17,4
Якутська АРСР	1	7,0

тема нар. освіти і культур.-осв. закладів в усіх авт. республіках, областях і нац. округах будеться з урахуванням нац. особливостей усіх народів. Навчання в Рос. Федерациї здійснюється 47 мовами. Навч. плани нац. школ передбачають вивчення нац. мови й л-ри за спец. програмами й підручниками. Обсяг знань з ін. предметів у такій школі не відрізняється від обсягу знань, що їх дає школа з рос. мовою навчання. В

Середні спеціальні навчальні заклади по автономних республіках РРФСР і кількість учнів у них (1980/81 навч. р.)

Автономна республіка	Кількість середніх спец. закладів	Кількість учнів, тис. чол.
Башкирська АРСР	67	72,1
Бурятська АРСР	22	21,1
Дагестанська АРСР	28	26,9
Кабардино-Балкарська АРСР	11	11,6
Калмицька АРСР	7	7,0
Карельська АРСР	15	15,2
Комі АРСР	18	16,9
Марійська АРСР	13	12,3
Мордовська АРСР	21	17,3
Північно-Осетинська АРСР	13	15,1
Татарська АРСР	58	61,5
Тувинська АРСР	6	4,2
Удмуртська АРСР	26	23,2
Чечено-Інгушська АРСР	12	14,4
Чуваська АРСР	25	24,6
Якутська АРСР	18	10,2

1980/81 навч. р. в РРФСР було 74,8 тис. загальноосв. шкіл (20,2 млн. учнів), 2505 середніх спец. навч. закладів (2641,6 тис. учнів), 494 вищі навч. заклади (3045,8 тис. студентів). Діють ун-ти: *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова, Ленінградський державний університет імені А. О. Жданова, Казанський університет імені В. І. Ульянова-Леніна, Саратовський університет імені М. Г. Чернишевського, Новосибірський університет імені Ленінського комсомолу, Північно-Осетинський університет імені К. Л. Хетагурова, Удмуртський університет імені 50-річчя СРСР, Уральський університет імені О. М. Горького, Чуваський університет імені І. М. Ульянова, Чечено-Інгушський університет імені Л. М. Толстого, Якутський університет, Мордовський університет імені М. П. Огарьова, Марійський університет та ін.* У 1980/81 навч. р. в 3979 профес.-тех. уч.-цах системи Держ. комітету РРФСР по профес.-тех. освіті налічувалося 1953 тис. учнів. Крім того, 13,2 млн. робітників і службовців навчалися нових професій і підвищували кваліфікацію на підприємствах, в установах і орг-ціях. З кожної тисячі чоловік населення, зайнятих у нар. г-ві, 830 мають вищу і середню (повну

й неповну) освіту (1981). У РРФСР — 62,1 тис. масових б-к (980,4 млн. одиниць зберігання, 1981). Серед найбільших б-к республіки — Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна, Бібліотека політехнічна центральна, Бібліотека наукова педагогічна імені К. Д. Ушинського, Бібліотека всесоюзна іноземної літератури — усі в Москві, Бібліотека АН СРСР, Бібліотека публічна імені М. Є. Салтикова-Щедріна — в Ленінграді, наук. б-ки Моск., Ленінград., Казан. ун-тів, центр. б-ки автоном. республік та ін. Функціонує 77,5 тис. клубних закладів, 87,7 тис. кіноустановок, 324 профес. театри, у т. ч. 22 — опери та балету, 199 — драми, комедії й музичних, 103 — дитячі і юного глядача, 740 музеїв, у т. ч. 21 історико-революційний, 92 — історичні, 122 — меморіальні, 338 — краєзнавчих, 20 — природничо-наукових, 113 — мистецтвознавчих та ін. Серед найбільших музеїв — Музей Революції СРСР, Центральний музей В. І. Леніна, Історичний музей, Оружейна палата, Третьяковська галерея, Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна, всі — в Москві; Ермітаж, Російський музей, Петропавловська фортеця — в Ленінграді, Владимиро-Сузdalський історико-художній та архітектурний музей-заповідник, Ростово-Ярославський архітектурно-художній музей-заповідник та ін.

За роки Рад. влади створено широку мережу позашкільніх закладів. У 1979 налічувалося бл. 3 тис. палаців і будинків піонерів і школярів, понад 400 станцій юних техніків, понад 200 станцій юних натуралістів, бл. 100 екскурсійно-туристських станцій і дитячих парків.

Див. також статті про автономні республіки, області і нац. округи

Денні загальноосвітні школи по автономних республіках РРФСР і кількість учнів у них (1980/81 навч. р.)

Автономна республіка	Кількість загальноосвітніх шкіл	Кількість учнів, тис. чол.
Башкирська АРСР	3295	617,0
Бурятська АРСР	532	145,0
Дагестанська АРСР	1507	420,0
Кабардино-Балкарська АРСР	239	122,0
Калмицька АРСР	246	52,0
Карельська АРСР	331	100,0
Комі АРСР	535	162,0
Марійська АРСР	439	100,0
Мордовська АРСР	943	146,0
Північно-Осетинська АРСР	207	94,0
Татарська АРСР	2260	503,0
Тувинська АРСР	157	64,0
Удмуртська АРСР	859	219,0
Чечено-Інгушська АРСР	489	255,0
Чуваська АРСР	707	226,0
Якутська АРСР	596	159,0

РРФСР (розділи про нар. освіту й культурно-освітні заклади).

Г. О. Бухвалов.

Наукові установи. РРФСР — республіка передової науки й технічного прогресу. За роки Рад. влади тут створено широку мережу наук. установ, нові наук. центри, зокрема, на відсталіх раніше окраїнах царської Росії. Багато н.-д. установ республіки є головними в розробці конкретних галузей науки. На території РРФСР зосереджено наук. установи світового значення: Академія наук СРСР, Академія медичних наук СРСР, Академія сільськогосподарських наук всесоюзна, Академія педагогічних наук СРСР, Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Академія мистецтв СРСР та ін. з наук. установами, що входять до них. Важливими наук. центрами стали також Сибірське відділення АН СРСР (Новосибірськ), що об'єднує наук. установи Сибіру та Далекого Сходу — Бурятський (Улан-Уде), Сх.-Сибірський (Іркутськ), Красноярський, Томський і Якутський філіали; Башкирський філіал АН СРСР (Уфа), Дагестанський філіал АН СРСР (Махачкала), Карельський філіал АН СРСР, Кольський філіал АН СРСР (м. Апатити Мурм. обл.), Комі філіал АН СРСР (Сиктивкар) і Казанський філіал АН СРСР, а також Далекосхідний та Уральський наук. центри АН СРСР. У 1979 в РРФСР діяло бл. 3 тис. наук. установ (включаючи вузи), зокрема понад 1670 н.-д. ін-тів, інші філіали і відділів. За роки Рад. влади в авт. республіках РРФСР сформувались нац. наук. кадри. В 1981 налічувалося 937,7 тис. наук. працівників, у т. ч. 25,8 тис. докторів наук, 257,3 тис. кандидатів наук (1980). Н.-д. ін-ти і наук. центри РРФСР працюють у тісному контакті з ученими ін. республік, беруть активну участь у роботі міжнар. орг-цій, наук. конгресів, конференцій. Див. також розділ Культура в статтях про авт. республіки РРФСР.

Г. О. Бухвалов.

Преса, радіомовлення, телебачення. Найбільші респ. вид-ва, що випускають масово-політ., наук.-популярну й худож. л-ру, — «Советская Россия» і «Современник». Працюють респ. вид-ва: л-ри з питань с. г.— Россільгоспвидав, навч.-педагогічної — «Просвещение», дит. та юнацької — «Малыш» і «Детская литература», з питань образотворчого мистецтва — «Художник РСФСР», крім того, 18 укрупнених вид-в: Алтайське, Далекосхідне, Центрально-Чорноземне, Південно-Уральське та ін. Великі вид-ва є при Моск., Ленінград., Казанському, Воронезькому, Ростовському, Саратовському і Томському ун-тах. Серед обл. вид-в найбільші — «Московский рабочий» і Ленвидав. Видавничу діяльність також проводять нац. мовами вид-ва авт. республік. У 1980 видано 49,6 тис. назв книг і брошур тиражем 1393,2 млн. примірників, у т. ч. 45,5 тис.— рос. мовою тиражем 1316,6 млн. примірників, 1284 назви ін. мовами народів СРСР тиражем 2667,9 тис. примірників. Виходи-

ло 4413 газет річним тиражем 29,2 млрд. примірників, у т. ч. респ. щоденна газ. «Советская Россия», 29 всесоюзних видань, 153 країнові, обл. та окружні, 81 видання авт. республік тощо. Правління і Моск. відділення Спілки письменників РРФСР видають щотижневик «Літературна Россия». В республіці виходить 3960 журналів та ін. період. видання річним тиражем 2488 млн. примірників: «Москва», «Нева» (Ленінград), «Дальний Восток» (Хабаровськ), «Дон» (Ростов-на-Дону), «Подъём» (Воронеж), «Волга» (Саратов) та ін. В авт. республіках літ.-худож. і громадсько-політ. журнали видаються рос. і нац. мовами. Обсяг Центр. внутрісоязного і місц. радіомовлення на тер. РРФСР становить 558,6 год на добу, в т. ч. Москва передає 8 програм (156,6 год). Передачі місц. радіомовлення проводяться 46 мовами.

На тер. Рос. Федерації, крім загальносоязного телекентру (Москва), в авт. республіках, краях, областях і нац. округах працюють 78 телестудій, 135 потужних ретрансляційних станцій, широка мережа кабельних і релейних ліній. Для віддалених районів (Сибір, Далекий Схід, Північ РРФСР) передаються спец. програми по системах «Восток» і «Орбита». Місц. телестудії ведуть передачі 205 год на добу. Див. також розділ «Культура» в ст. про автоном. респ. РРФСР.

Г. О. Бухвалов.

Література. Рос. усна нар. поезія була спільною з нар. поезією всіх сх. слов'ян. У давніх героїчних піснях і билинах оспівувалася боротьба народу з зовн. і внутр. ворогами. З серед. 16 ст. широкого розвитку набули істор. пісні (про здобуття Казані, підкорення Сибіру тощо). В істор. піснях 17—18 ст. відображені антикріпосницькі настрої і боротьба селянства (пісні про С. Разина, О. Пугачова). У 18 ст. переважна більшість нар. поетичних творів пов'язана з життям селянства. У 2-й пол. 18 — в 19 ст. почав розвиватися робітничий фольклор. Особливого розвитку усна нар. творчість набула після Великої Жовтн. соціалістичної революції. В 11 ст. у Київській Русі виникла худ. л-ра, яка є спільною спадщиною рос., укр. і білорус. народів (див. Київська Русь, розділ Література). Л-ра цього часу представлена пам'ятками різних жанрів: літописи («Повість временных літ»), ораторсько-публіцистичні твори (Іларіона, Кирила Туровського, Володимира Мономаха), житійна («Казання про Бориса і Гліба», «Киево-Печерський патерик») і паломницька л-ра (Даниїл Паломник). Найзначнішою літ. пам'яткою кін. 12 ст. є «Слово о полку Ігоревім». З'являється перекладна л-ра. В 13—15 ст. в умовах золотоординського іга літ. процес на Русі надовго загальмувався. У літ. пам'ятках («Повість про розорення Рязані Батиєм», «Задонщина», «Ходіння за три моря» Афанасія Нікітіна та ін.) відображена героїчна боротьба рос. народу проти іноз. загарбників. З кін. 15 ст. почалося становлення рос. л-ри. У 16 ст. набула розвитку публіци-

Кількість лікарів на 10 тис. жителів у автономних республіках (1981)

Башкирська АРСР	29,1
Бурятська АРСР	30,6
Дагестанська АРСР	35,2
Калмицька АРСР	38,0
Карельська АРСР	33,2
Комі АРСР	45,4
Марійська АРСР	36,1
Мордовська АРСР	29,2
Північно-Осетинська АРСР	30,9
Татарська АРСР	57,8
Тувинська АРСР	33,7
Удмуртська АРСР	35,8
Чечено-Інгушська АРСР	26,0
Чуваська АРСР	27,8
Якутська АРСР	36,2

Голова лося (з Оленеостровського могильника). Ріг. Неоліт. Музей антропології та етнографії АН СРСР. Ленінград.

Навершя мачти. Бронза. Карасукська культура. Мінусінський краєзнавчий музей імені Март'янова.

стика (твори Максима Грека, І. Песреветова, Єрмолая-Єразма, Івана Грозного, А. Курбського); з'явилися «Степенна книга», «Великі Четы-Мінє» митрополита Макарія, «Домострой». Створено істор. оповідання про взяття Іваном Грозним Казані («Казанска історія»). В літературно-художніх творах письменників поч. 17 ст. А. Палицина, І. Катирєва-Ростовського та ін. є спроби дати оцінку подіям, розкрити вчинки героїв, показати складність їхніх характерів. Розвинувся сатиричний напрям у демократичній л-рі («Повість про Єрша Єршовича», «Повість про Шемякин суд» та ін.). Опозиційні настрої старообрядництва позначилися на творчості Аввакума. Виникали побутові повісті, зародилися світський театр, шкільна поезія і драма, представником якої був С. Попоцький. Відображаючи окремі сторони політ. життя і соціальної боротьби, рос. л-ра дедалі більше набуvalа світського характеру. У 18 ст. вона збагачувалася новими темами й ідеями. Дальшого розвитку набули повість, любовна лірика, громадсько-політ. поезія і соціальна сатира, публіцистична проповідь і шкільна драма (Ф. Прокопович, А. Кантемір). Л-ра 30—70-х рр. характеризується розвідом класицизму (творчість В. Тредіаковського, М. Ломоносова, О. Сумарокова).

Велике значення в ідейній боротьбі 2-ї пол. 18 ст. мала діяльність публіциста і видавця сатиричних журналів М. Новикова. Високою художністю і правдивістю позначені комедії Д. Фонвізіна, журналистська і драматургічна діяльність молодого І. Крілова. Сатиричні та критичні тенденції відчутні в творчості Я. Княжніна, В. Капніста. Г. Державін у кращих своїх одах оспівував героїзм і патріотизм рос. народу. В цей час зародився сентименталізм, представником якого був М. Карамзін. Вершиною передової російської літератури 18 ст. була творчість О. Радищева, пройнята ідеєю селянської революції.

На поч. 19 ст. виник романтизм, першим визначним представником якого був В. Жуковський. Революц. напрям романтизму виявився у творчості молодого О. Пушкіна та поетів-декабристів К. Рилєєва, В. Кюхельбекера, О. Бестужева, О. Одоєвського та ін. В утвердженні реалістичних принципів у л-рі цього періоду велике значення мала творчість І. Крілова та О. Грибоєдова. Родонаочальником нової рос. л-ри був О. Пушкін. В 20—30-х рр. творили поети А. Дельвіг, Д. Давидов, Є. Баратинський, П. Вяземський, М. Язиков, Д. Веневітінов, Ф. Тютчев. Продовжувачем традицій О. Пушкіна і новатором був М. Лермонтов. У 30-х рр. розвивалася поетична творчість О. Полежаєва та О. Кольцова. З появою творів М. Гоголя в рос. л-рі остаточно утверджується критичний реалізм. У 40-х рр. В. Белінський заклав основи наук.-літ. критики, зробивши її знаряддям боротьби за передові ідеї, матеріалістичну естетику і принципи реалізму в л-рі. Знач-

ний вплив на письменників натуральної школи мала творчість В. Белінського і М. Гоголя. В цей же час виступив О. Герцен, філос. і белетристичні твори якого мали вагоме значення для подальшого літ. процесу. У розвитку візвольних ідей у 40-х рр. значне місце належить петрашевцям, серед яких були письменники і поети (О. Плещеєв та ін.). З реалістичними творами виступили Д. Григорович, С. Аксаков та інші. У 2-й половині 19 ст. почався новий етап розвитку рос. л-ри. Велику роль у формуванні високоідейної і високохудожньої л-ри відіграла революц.-демократична критика. Ідейним вождем революц. демократії був М. Чернишевський, його соратником — М. Добролюбов, які разом з М. Некрасовим очолили журн. «Современник». З критичними працями виступав Д. Писарев. У демократичній поезії значну роль відіграла діяльність сатиричного журн. «Искра», зокрема поетів М. Курочкина, В. Курочкина, Д. Минаєва та ін. О. Герцен і М. Огарьов продовжували революц. діяльність в еміграції. В «Полярній зірці» та «Колоколі», які вони видавали, відбиті шукання рос. революц. думки, боротьба проти всієї системи самодержавства. Виразником ідей революц. демократії в поезії був М. Некрасов. З демократичних позицій в літературі виступали М. Помяловський, І. Нікітін, В. Слєпцов, Ф. Решетников, М. Михайлов та ін. У скарбницю рос. поезії зробили вагомий внесок поети «чистого мистецтва» А. Фет, А. Майков та ін. О. Острівський у своїх п'єсах з демократичних позицій викривав «темне царство» купецької та дворянської Росії. Великої популярності набули п'єси О. Сухово-Кобіліна. В романах І. Гончарова та І. Тургенєва зображувалося життя Росії, ідейні шукання передових людей. Як революційно-демократичний сатирик виступав М. Салтиков-Щедрін. Складність соціальних конфліктів визначила суперечливість творчості О. К. Толстого, М. Лескова, О. Писемського, трагічні мотиви філос. лірики Ф. Тютчева. Особливо суперечливим і складним був творчий шлях Ф. Достоєвського. З народництвом пов'язана літ. діяльність М. Михайловського, М. Златовратського, П. Засядимського, М. Наумова. Виразниками революц.-народницької ідеології були Г. Успенський, М. Карабонін (Петропавловський), С. Кравчинський (Степняк) та ін. Великого значення в рос. л-рі 2-ї пол. 19 ст. набула творчість Л. Толстого. В. І. Ленін у своїх статтях відзначав велич генія письменника і дав глибокий аналіз суперечностей його творчості, назвавши Л. Толстого дзеркалом рос. революції. Наприкінці 19 ст. політ. реакції і декадентському мистецтву протистояли твори В. Гаршина, В. Короленка, Д. Маміна-Сибіряка. Майстром новели, новатором у драматургії був представник критичного реалізму А. Чехов. З 90-х рр. 19 ст. до 1917 (пролет. етап візвольного руху) рос. л-ра розвивалася в умовах ідеологічної боротьби, що загострилася пролет. л-ра, визначалися принципи марксистської естетики в працях В. І. Леніна, Г. Плеханова, В. Воровського, А. Луначарського, М. Ольмінського, М. Горького. В л-ру прийшли О. Серафимович, О. Купрін, І. Бунін, В. Вересаєв, Л. Андреєв, М. Телешов та ін. Декадентсько-символістичний табір в л-рі представляли Д. Мережковський, М. Мінський, К. Бальмонт, Ф. Сологуб, З. Гіппіус (див. Декадентство, Символізм). На поч. 20 ст. до них приєдналися т. з. молодші символісти (А. Белій, В. Іванов, О. Блок, С. Соловйов), акмеїсти (М. Гумільов, А. Ахматова, О. Мандельштам, М. Кузьмін, С. Городецький) та близькі до акмеїстів М. Волошин і М. Цветаєва, футуристи В. Хлебников, Д. Бурлюк, В. Каменський. За рамки символізму вийшла творчість В. Брюсова, О. Блока, які в своїй похвальній поезії оспівували революц. зміни в країні. В творах М. Горького уперше виявилися риси методу соціалістичного реалізму. В ці роки в л-ру прийшли О. Толстой, К. Тренев, В. Шишков, С. Сергеєв-Ценський, М. Пришвін; формувалася революц. поезія Д. Бєдного, В. Маяковського. Виступили т. з. селянські поети М. Клюєв, С. Кличков, П. Орешин, С. Есенін, з'явилися твори сатириків А. Аверченко і Саші Чорного. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нову епоху в історії рос. л-ри. Осн. принципи рад. л-ри — партійність і народність, революц. новаторство — були визначені в працях В. І. Леніна. Російська радянська література 1917—32 розвивалася в умовах політ. розмежування інтелігенції, що визначило існування великої кількості течій, угруповань. Молоді рад. письменники групувалися навколо М. Горького, творчість якого мала виняткове значення для становлення рад. літератури. Провідне місце в л-рі перших поетів революц. років належало героїко-романтичній поезії. Революц. поетів в країні відтворили В. Маяковський, В. Брюсов, О. Блок, С. Есенін та ін. Утвердження методу соціалістичного реалізму проходило в боротьбі проти буржуазії, декадентських і формалістичних впливів, помилкових теорій різних літ. об'єднань того часу (футуристи, імажиністи, «ЛЕФ», «Серапіонові брати», Пролеткульт, «Перевал» та ін.). У виступах В. І. Леніна, листі ЦК РКП(б) «Про Пролеткульт» (1920) критикувалися хибні пролеткультівські теорії. ЦК партії в резолюції «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) вказав шляхи розвитку рад. л-ри, закликав письменників до творчого змагання. Допомога партії, успіхи соціалістичного будівництва зумовили бурхливий розвиток л-ри 20-х рр. Багатством і різноманітністю форм відзначається поезія цих років (В. Маяковський, Д. Бєдний, С. Есенін, М. Тихонов, М. Асеєв, Е. Багрицький, М. Светлов, М. Ісааковський та ін.). З творами на

героїко-революц. тематику виступили О. Серафимович, Д. Фурманов, О. Фалсев, Вс. Іванов, Л. Леонов, К. Федін, О. Малишкін та ін. В епопеях «Ходіння по мухах» О. Толстого і «Тихий Дон» М. Шолохова відображені грандіозні нар. рухи, долю нар. мас в революції. Твори про відбудову заводів, класову боротьбу на селі створюють Ф. Гладков, М. Ляшко, Л. Сейфулліна, А. Караваєва, Ф. Панфьоров; п'єси героїко-революц. змісту — Б. Лавренев, К. Треньов, Вс. Іванов, драми про крах білогвардійщини — М. Булгаков. З'явилися твори романтико-фантастичні (О. Грін), наук.-фантастичні (О. Толстой, В. Беляєв), сатиричні (І. Ільф і Є. Петров), гротескно-іронічні (Ю. Олеша), сатиричні комедії (В. Маяковський, Б. Ромашов). Зароджується рад. істор. роман (О. Чапігін, О. Форш, Ю. Гинянов). Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932), 1-й Всеосоюзний з'їзд рад. письменників (1934), на якому метод соціалістичного реалізму був визнаний осн. методом рад. л-ри, закріпили єдність л-р народів СРСР. В 30-х рр. з новаторськими творами виступили прозаїки Л. Леонов, Ф. Гладков, В. Катаєв, М. Шагінян, М. Шолохов, М. Островський, А. Макаренко, П. Бажов, М. Пришвін, К. Паустовський, М. Булгаков, О. Толстой, С. Сергеєв-Ценський, В. Шишков та ін., драматурги М. Погодін, О. Афіоногенов, В. Кіршон, В. Вишневський, поети М. Тихонов, О. Сурков, М. Ісааковський, В. Луговський, С. Щипачов та ін. В галузі дитячої л-ри плідно працювали А. Гайдар, К. Чуковський, С. Маршак, Б. Житков, С. Михалков, В. Біанкі та ін. У роки Великої Вітчизн. війни провідною темою рад. л-ри була боротьба рад. народу з фашистськими загарбниками, його геройізм, патріотизм, дружба народів (О. Толстой, М. Шолохов, Л. Леонов, М. Тихонов, О. Фадєєв, І. Еренбург, Л. Соболев, О. Сурков, К. Симонов, А. Ахматова, О. Твардовський, О. Прокоф'єв, П. Антокольський та ін.). Для розвитку післявоєнної л-ри велике значення мали постанови ЦК ВКП(б) 1946—48 з ідеологічних питань («Про журнали „Звезда“ і „Ленінград“» та ін.). У перші повоєнні роки переважали твори про героїчні бойові подвиги рад. народу (Б. Полевий, В. Панова, Е. Казакевич, Л. Леонов, М. Бубенников, І. Еренбург, О. Твардовський, М. Дудін, С. Орлов, Є. Винокуров, К. Ваншенкін, П. Вершигора). Центральне місце в л-рі 40 — поч. 50-х рр. зайняла тема трудового геройзму (В. Ажаєв, П. Павленко, Г. Ніколаєва, В. Кетлінська, В. Кочетов, О. Недогонов, М. Грибачов, О. Яшин, К. Симонов, Б. Лавренев, О. Сурков, М. Тихонов, К. Федін, С. Сартаков, В. Закруткін, Г. Марков та ін.). В кін. 50 — на поч. 60-х рр. в л-ру увійшла група молодих письменників, виступи яких сповнені громадян. пафосу, активних творчих шукань (Є. Євтушенко, А. Вознесенський, Р. Рождествен-

ський, Є. Ісаєв, Н. Матвеєва, Б. Окуджава та ін.). В л-рі 60-х рр. широку популярність завоювала т. з. воєнна проза (Ю. Бондарев, П. Проскурін, Г. Коновалов, О. Чаковський, К. Симонов, І. Стаднюк та ін.); з'явилися твори на істор. тему (В. Панова, С. Залигін, Г. Марков та ін.); посилилась увага до ленінської теми (М. Шагінян, П. Коптєлов, В. Катаєв, М. Прилежаєва, М. Погодін, М. Шатров та ін.). В прозі 60—70-х рр. продовжує займати важливе місце «сільська тема» (Ф. Абрамов, М. Алексєєв, С. Крутилін, В. Распутін, Г. Троєпольський, В. Шукшин, В. Тендряков та ін.). Тему робітничого класу розробляють прозаїки В. Кожевников, Д. Гранін, Ю. Трифонов, В. Попов, драматурги О. Арбузов, І. Дворецький, Г. Бокарев. Дитячу л-ру представляють твори М. Носова, М. Дубова, С. Баруздіна та ін. Широко відомі в Рад. Союзі і за його межами твори татарина М. Джаділя, аварця Р. Гамзатова, башкира М. Каріма, балкарця К. Кулієва, калмика Д. Кугультінова, чукчі Ю. Ритхеу, удмурта Г. Красильникова, бурята Х. Намсаараєва, нівха В. Сангі, карела Я. Ругоєва та ін. (див. розділи Література в статтях про окремі авт. республіки). Рос.-укр. літ. зв'язки мають давню історію. Традиція обміну культурними цінностями між рос. і укр. народами намітилась у 16 — на поч. 17 ст. і набула особливого поширення у 2-й пол. 17 ст. Після возз'єднання України з Росією розширились і зміцніли літ. зв'язки росіян і українців, були створені широкі можливості для культурного взаємозагащення народів. Випускники Києво-Могилянської колегії, українці за походженням, Є. Славинецький, А. Сатановський, Дмитрій Ростовський, Г. Бужинський, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін. брали активну участь у культурному житті Росії і в процесі становлення рос. л-ри. Велике значення у розвитку прогресивної укр. л-ри 18 ст. мала творчість А. Кантеміра, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, М. Новикова та ін. Укр. нар. пісні, анонімні книжні вірші і, зокрема, твори Г. Сковороди широко відомі були і в Росії. Рос.-укр. літ. зв'язки сприяли розвиткові прогресивних і визвольних ідей. «Подорож з Петербурга в Москву» О. Радищева відігравала велику роль у формуванні рос. і укр. л-р і громадської думки взагалі. Всупереч тяжкому гнобленню і переслідуванню укр. культури з боку самодержавства і правлячих кіл, передова рос. л-ра в 19 ст. була глибоко зв'язана з життям укр. народу. Укр. письменники Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський та ін. високо цінували рос. л-ру, її демократичне спрямування, гуманізм, худож. майстерність. Ряд укр. письменників (Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Марко Вовчок, Т. Шевченко) писали твори і рос. мовою, які є здобутком рос. і укр. л-р. В рос. л-рі значне місце посідали твори, написані на укр. теми. У 1-й пол. 19 ст. В. Наріжний змалю-

вав картини життя України. До укр. тематики зверталися К. Рильєв, І. Козлов, Ф. Глинка, О. К. Толстой, О. Пушкін. Значне місце у розробці укр. тематики в російській літературі займав М. Гоголь. На захист прав укр. народу, високо оцінюючи його культуру, виступали В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов. Вони відстоювали інтереси укр. трудового народу, підтримували в боротьбі проти поміщиків і самодержавства, висловлювали впевненість, що укр. л-ра поєде одне з провідних місць серед ін. л-р. Особливо високо цінували вони творчість Т. Шевченка. Глибокі симпатії до укр. народу і його культури виявляли М. Некрасов і М. Салтиков-Щедрін. До укр. тематики зверталися Г. Успенський, М. Лесков, Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко, І. Бунін, О. Купрін.

Великий вплив на творчість укр. письменників мала російська пролет. література, творчість М. Горького, О. Серафимовича, Д. Бедного та ін. М. Горький багато зробив для видання і популяризації в Росії творів укр. письменників. Зв'язки братій л-ріше більше змінилися за роки Рад. влади. Найдійовішими формами зв'язку стали взаємні переклади творів письменників, святкування ювілеїв, з'їзди, особиста дружба митців, декади л-ри і мистецтва у Москві. Значне місце зайняла Україна у творчості рос. рад. письменників В. Маяковського, К. Паустовського, Е. Багрицького, О. Суркова, О. Прокоф'єва, В. Луговського, О. Фадєєва та ін. У роки Великої Вітчизн. війни тема нескореної України була висвітлена у творах рос. письменників О. Твардовського, К. Симонова, Л. Леонова, Б. Горбатова, дружба рос. та укр. народів — в поезії М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, в драмах О. Корнійчука. Особливо тісним став взаємозв'язок рос. і укр. л-рі у повоєнні роки. Твори рос. письменників видаються укр. вид-вами рос. мовою і в укр. перекладах. Кращі твори укр. письменників у перекладах М. Ісааковського, М. Тихонова, М. Заболоцького, В. Рождественського, П. Антокольського, В. Звягінцевої, М. Ушакова, Л. Вишеславського, Б. Турганова, М. Коміссарової та ін. набувають всесоюзної популярності. З кожним роком змінюються зв'язки нац. культур рос., укр. та ін. народів СРСР.

В. О. Капустін, А. В. Кулінич. **Архітектура.** Залишки найдавніших споруд на тер. РРФСР належать до часів первіснообщинного ладу (поселення з землянками або напівземлянками; див. Костянківсько-Боршевські стоянки, Гагарінська стоянка — в Європ. частині; Мальта і Буреть в Ірк. обл.). Пізніше виникли наземні, пальтові та зрубні (див. Зруб) будівлі. За часів Київської Русі з'явились укріплени міста, оборонні та палацові кам. будівлі, монументальні собори. В період феодальної роздробленості зросло значення місц. архіт.-буд. шкіл (див. Владимиро-суздальська школа, Новгородська школа архітектури та

Св. Георгій. Дерево. темпера. 12 ст. ДТГ в Москві.

Іван Фомін. Яшмовий потир у золотій оправі. 1449. Загорський історико-художній музей-заповідник.

Преображенська церква (1756) з села Козлятівсько-Воскресенська церква (1776) з села Потакіно. Сузdal. Музей дерев'яного зодчества.

Чаша. Орська чернона
яшма, позолочена брон-
за. Кінець 18 — поча-
ток 19 ст. ДЕ в Ленін-
граді.

Г. Острівський. Порт-
рет Є. П. Черевіної.
1773. Костромський му-
зей образотворчих мис-
тецтв.

живопису, Псковська школа архітектури та живопису. З кін. 14 ст. провідна роль у буд.-ві належала Москви. Розвивалася загальнорос. архітектура, становлення якої пов'язане насамперед з буд.-вом Кремля Московського. В Москві зводили білокам'яні храми (Успенський собор у Кремлі, 1327, не зберігся), на гол. під'їздах до міста — монастирі оборонного значення. В 16—17 ст. кремлі будували і в ін. містах (Нижньому Новгороді, Казані, Коломні, Ростові та ін.). Споруджували мури (Білого міста Москви, Смоленська, Ярославля та ін.), ансамблі монастирів-фортець (Троїце-Сергієва лавра, Новодівичий монастир, Донський монастир, Андроніївський монастир, Соловецький монастир та ін.). Вдосконалювалося і досягло великого розвитку виробн. цегли і полив'яних кахлів. Розроблялися сміливі рішення склепінчастих конструкцій, застосовували залізні в'язі тощо. Найкращими зразками архітектури цього періоду є дзвіниця Івана Великого у Москві. Кремлі (1505—08, буд.-во завершено 1600), церква Вознесіння в Коломенському (1532), Василія Блаженного храм (1555—60) та ін. У 17 ст. інтенсивно споруджували кам. громад. будівлі (у Москві, Пскові, Калузі та ін.), з'явилися нові типи пром. і торг. споруд, напр. Печатний двір у Москві (1617—19, пізніше перебудовувався) та ін. Набули поширення візерунчасті й багатокольорові фасади з багатим декоративним оздобленням (Теремний палац, 1635—36; Крутицький терем, 1694; обидва — у Москві, та ін.). В кін. 17 ст. цей напрям архітектури був узагальнений і розвинутий у т. з. наришкінському стилі (церкви Покрова у Філях і Уборах під Москвою, будівлі Ярославля, Ростова, Тобольська, Костроми, Рязані та ін.). З пам'яток дерев'яної архітектури збереглися гол. чин. будівлі 15—19 ст. (в Кіжах, Кондопозі, Якутську та ін.). Їм притаманні простота, доцільність і ясність конструктивних прийомів. В кін. 17 — на поч. 18 ст. реформи Петра I привели також до корінних змін у буд.-ві. В цей час будували фортифікаційні споруди, верфи, канали, заводи і фабрики. Найчіткіше нові принципи архітектури проявилися у забудові Петербурга (регулярне планування міста, створення великих архіт. ансамблів, перші спроби застосування «зразкових» проектів у житл. та ін. буд.-ві). В серед. 18 ст. велика увага приділялася палацово-парковому буд.-ву (ансамблі Петровського палацу, Павловська, Гатчини, Останкіна). В 40—60-х рр. 18 ст. простота і строгість будівель петровського часу змінилася пишним і декоративним стилем рос. бароко (Зимовий палац у Петербурзі, 1754—62; Великий Катерининський палац у Царському Селі, тепер м. Пушкін, 1752—57; обидва — арх. В. Растреллі). В 2-й пол. 18 — 1-й третині 19 ст. в архітектурі зародилися і розвивалися форми рос. класицизму. Провадилися містобудівні роботи. Ярославль, Кострома, Твер, Калуга, Вологда та ін. міста реконструю-

валися за регулярним плануванням, забудовувалися новими спорудами. Тоді ж було створено окремі визначні споруди і завершено буд.-во ансамблів: Дівіцької площа з будинком Гол. штабу (1819—29, арх. К. Россі), Адміралтейської площа з Адміралтейством (1806—23, арх. А. Захаров), Таврійського палацу (1783—89, арх. І. Старов), усі — в Петербурзі; будинку Сенату в Кремлі (1776—87, тепер будинок Верховної Ради СРСР) та Голіцинської лікарні (1797—1801, тепер 1-а Градська лікарня), обидва — арх. М. Казаков, кол. будинок Пашкова (1784—86, арх. В. Баженов, тепер старий будинок Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна), всі — у Москві. Розвиток капіталізму в Росії у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зумовив розробку нових типів будинків і споруд (фабрики, т. з. прибуткові будинки, банки, вокзали, універсальні магазини, криті ринки, виставочні зали тощо). Широке застосування металу і впровадження в буд.-во залізобетону породили нові конструктивні схеми і створили нові тех. можливості для розвитку архітектури. Разом з тим, у зв'язку з приватновласницьким характером буд.-ва, в архітектурі поширилось еклектичне (див. Еклектизм) наслідування різних стилів минулого (арх. К. Тон, І. Ропет, О. Померанцев та ін.). Міста забудовували хаотично, в основному в стилі модерн (кол. особняк Рябушинських і Ярославський вокзал у Москві, арх. Ф. Шехтель, та ін.). Архітектура передреволюц. періоду характеризувалася різномірними напрямами (неоромантизм, неокласицизм та ін.), що відбивали естетичні смаки різних класів та угруповань. Водночас в архітектурі зароджувалися прогресивні елементи (творчість арх. О. Щусєва, І. Фоміна, І. Жолтовського, В. Щуко, братів В. та О. Весніних та ін.). Новий етап в історії рос. архітектури настав після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Розвиток буд.-ва і архітектури почав визначатися загальнонар. інтересами. Народжені революцією соціально-екон. умови сприяли розробці нових, раніше не існуючих в країні типів житл. і громад. будівель (палаці культури, робітні клуби, дит. садки тощо). Після громадян. війни одночасно з відбудовою пром. підприємств і здійсненням плану ГОЕЛРО (буд.-во Волховської, Шатурської, Каширської та ін. гідроелектростанцій) розросталося масове житл. буд.-во (житл. масиви в районі вулиць Дубровських, 1926—27, і кол. Дангауеровки, 1929—35; обидва — у Москві, арх. М. Мотильов та ін.). Споруджувалися первістки соціалістичної індустриалізації — Магнітогорський і Кузнецький металург. комбінати, Моск. і Горьковський автозаводи та ін. Піднесення нар. г-ва викликало бурхливе зростання старих міст і виникнення нових (Магнітогорськ, Комсомольськ-на-Амурі, Новосибірськ, Свердловськ). Інтенсивно розвивалася буд. техніка. В архітектурі громад. будівель 20-х рр. виявилися риси конструктивізму (Мав- золей В. І. Леніна на Красній площі, 1924—30, арх. О. Щусєв; будинок газ. «Ізвестія», 1925—27, арх. Г. Бархін; комбінат газ. «Правда», 1929—35, арх. П. Голосов, обидва — у Москві; Палац культури ім. М. Горького у Ленінграді, 1925—27, арх. О. Гегелло, Д. Кривчевський). У 30-х рр. було розроблено ген. плани Москви і Ленінграда, споруджено комплекс станцій Московського метрополітену імені В. І. Леніна, канал імені Москви, нові корпуси Б-ки СРСР ім. В. І. Леніна (1928—29, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх), будинки Театру Радянської Армії (1934—40, арх. К. Алабян, В. Симбірцев та ін.), Військової академії ім. М. В. Фрунзе (1937, арх. Л. Руднєв, В. Мунц); всі — в Москві; театри в Іваново (1932—39, арх. О. Власов) та в Ростові-на-Дону (1930—35, арх. В. Щуко та В. Гельфрейх). Під час Великої Вітчизн. війни в республіці було зруйновано сотні міст, тисячі селищ і сіл. У післявоєнні роки почалися великі роботи по відбудові і реконструкції їх, створювалися нові ансамблі, сади, парки, об'єднані заг. композиційним задумом. У перше післявоєнне десятиліття було створено і частково здійснено проект відбудови міст (Ленінграда, Волгограда та ін.), споруджено багато нових пром. підприємств та гідротех. споруд (Волго-Донський суднохідний канал імені В. І. Леніна, арх. Л. Поляков та ін.; ансамблі уніт-у на Ленінських горах у Москві, арх. Руднєв та ін.; стадіон ім. С. М. Кірова в Ленінграді). Новий етап розвитку архітектури, що почався в 60-х рр., характеризується широким застосуванням типових проектів та індустр. методів буд.-ва, переходом на збірне домобудування. Швидкими темпами розвивається містобудування та житл. буд.-во. Вирошли нові міста (Ангарськ, Братськ, Тольятті, Набережні Челни (з 1982 — м. Брежнєв) та ін.), створено виразні архітектурні ансамблі (проспект Калініна у Москві з будинком РЕВ, 1969, арх. М. Посохін, А. Мідоянц та ін., іл. див. на окремому аркуші до ст. Містобудування, т. 6, с. 432—433; Ленінський меморіал в Ульяновську, 1967—70, арх. Б. Мезенцев та ін.; цирк у Казані, 1967, арх. Г. Пічуєв). У 60-х рр. за новими ген. планами реконструювали й забудовували численні міста РРФСР, у т. ч. столиці (Якутськ, Іжевськ, Нальчик) та індустр. центри (Салават, Норильськ) авт. республік, областей, нац. округів (див. окремі статті). У 70—80-х рр. ведуться архіт. пошуки в галузі пром. та гідробуд.-ва (комплекс Волзького автозаводу ім. 50-річчя СРСР у Тольятті, арх. Я. Жуков та ін.; Братська ГЕС, арх. Г. Орлов та ін.), поліпшується функціональне та естетичне вирішення виробничих інтер'єрів, трансп. споруд, удосконалюється архітектура лікарень, санаторіїв (зокрема, в районах Сочі, Мінеральних Вод), готелів («Прибалтійський» в Ленінграді, 1978, арх. М. Баранов та ін.; «Космос» у Москві, 1979, арх. В. Андреєв та ін.), навч. та дит.

закладів (Палац піонерів та школярів у Москві, арх. І. Покровський та ін.; комплекс Моск. ін-ту міжнар. відносин, 1978—80, арх. Посохін та ін.), спорт. споруд (комплекс стадіону ім. В. І. Леніна, арх. О. Власов та ін.; олімпійських споруд, 1980, авторський колектив під керівництвом арх. Посохіна). Нової архіт. виразності набувають традиційні типи закладів культури (кінотеатри «Росія», 1961, арх. Ю. Шевердяєв та ін.; «Ентузіаст», 1977, арх. В. Атанов; обидва — у Москві; цирк у Казані, 1967, арх. Г. Пічуев; Музей історії космонавтики ім. К. Е. Ціолковського в Калузі, 1967, арх. Б. Бархін та ін., іл. див. до ст. Калуга, т. 4, с. 524; концертний зал «Фестивальний» у Сочі, 1978, арх. В. Шульріхтер та ін.; Театр опери та балету в Красноярську, 1978, арх. І. Михайлова та ін.; Дит. муз. театр у Москві, 1979, арх. А. Великанов та ін.), розробляються типи універсальних спорт.-видовищних залів, кіно- і телекентрів (телекентр у Москві, 1968, арх. Л. Баталов та ін.; башта, 1967, інж. М. Нікітін та ін.). В архітектурі громад. споруд втілюються передові ідеї епохи (Кремлівський Палац з'їздів, 1961, арх. Посохін, Мідоянц та ін.; Міжнар. виставочний комплекс, 1980, арх. Посохін та ін.; будинок Ради Міністрів Російської Федерації, 1981, арх. Д. Чечулін, П. Штекер, усі — в Москві).

За останні роки проведено великі роботи по реставрації пам'яток архітектури та створенню міст-заповідників (Сузdal', Псков, Новгород, Владимир та ін.). У найбільших містах створено великі буд. орг-ції (зокрема, Моспроект і Головмосбуд у Москві, Головленінградбуд, Леніндіпроект і Гіпроміст у Ленінграді). Див. також Москва, Ленінград та ін. статті про міста РРФСР.

М. В. Баранов.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки на тер. РРФСР належать до часів палеоліту. Рос. мист. бере свій початок у худож. культурі сх. слов'ян. Розквіту воно набуло за часів Київ. Русі. З піднесенням Москви й об'єднанням навколо неї рос. земель провідну роль почала відігравати моск. школа, що досягла світових вершин у живописі А. Рубльова. В 16—17 ст. в живописі та книжковій мініатюрі з'явилися сюжети з історії, тогочасного політ. життя. В композиції вводять конкретний пейзаж, побутові сцени. Художники намагалися відтворити лінійну перспективу і світлотіньове моделювання (С. Ушаков). Самостійного значення набув портрет. Після реформ Петра I у 18 ст. інтенсивно розвивалися гравюра, мистецтво портрета (Ф. Рокотов, Ф. Шубін, Д. Левицький, В. Боровиковський). У 1757 було засн. петерб. Академію мистецтв. Широкого розвитку набула монументальна та садово-паркова скульптура (І. Мартос, Ф. Щедрін, В. Демут-Малиновський), з'явилося театрально-декораційне мист., розвивалися різні види ужиткового мист., художня промисловість, зокрема, було засновано

Порцелянову мануфактуру (тепер Ленінград. фарфоровий з-д ім. М. В. Ломоносова), виникли осередки хохломського ігородецького розпису, гжельської кераміки, богословської та димковської іграшки, холмогорського різьблення на кістці. Суспільне піднесення на поч. 19 ст. зумовило поширення романтизму в портреті (О. Кіпренський, В. Тропінін), пейзажі (С. Щедрін, І. Айвазовський), у картинах К. Брюллова та О. Іванова. Творчість О. Венеціанова і П. Федотова, ілюстрації О. Агіна заклали основи критичного реалізму, який розвинувся далі в творчості передвижників (ідеолог — І. Крамський). Їхню реалістичну творчість підтримували В. Стасов, П. Третьяков. У жанровому та істор. живописі передвижники розкривали духовну велич і красу народу, показували його могутню силу, протест проти експлуататорів (І. Рєпін, В. Перов, В. Маковський, В. Суриков, В. Васнецов, М. Ярошенко). Нац. характерності та емоційної виразності набув пейзаж (О. Саврасов, І. Шишкін, І. Левітан). Протестом проти війни пройняті полотна В. Верещагіна. В період революц. піднесення і загострення боротьби різних напрямів у мист. нові горизонти відкрила творчість М. Врубеля, В. Серова, М. Реріха, С. Іванова, М. Нестерова, Ф. Маліївна, М. Касаткіна. В перші пожовтневі роки високого рівня досягли політ. плакат і карикатура («Окна РОСТА», Д. Моор, В. Дені). За ленінським планом монументальної пропаганди інтенсивно розвивалася скульптура. В боротьбі мистецьких угруповань долялися різні формалістичні й натуралистичні тенденції, утверджувалися принципи соціалістичного реалізму. Вирішальна роль у цьому належить постанові ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій», яка сприяла згуртуванню мистецької громадськості, утворенню єдиної Спілки художників СРСР. Провідною формою живопису була тематична картина, присвячена революц. боротьбі пролетаріату Росії (М. Греков, І. Бродський, Б. Йогансон, О. Денинка) та сучасності (Ю. Чепцов, С. Герасимов, Ю. Пименов, Ц. Сампілов). Визначних успіхів було досягнуто в портретному мистецтві (С. Малютін, Г. Ряжський, М. Нестеров), пейзажі (В. Бакшеев, А. Рилов, К. Юон), графіці (А. Остроумова-Лебедєва, І. Павлов, В. Фаворський, О. Кравченко), монументальні та станкові скульптури (М. Андреєв, І. Шадр, В. Мухіна, М. Манізер, С. Лебедєва, О. Матвеєв, С. Меркуров), театрально-декораційному мистецтві (Ф. Федоровський, В. Дмитрієв, П. Вільямс). У роки Великої Вітчизн. війни худож. виразності й великої агітаційної сили набули плакат і карикатура (Кукринікси, В. Корецький, Б. Єфімов, В. Іванов). У повоєнні роках в мистецтві РРФСР основними темами були героїзм радянських людей у Великій Вітчизняній війні (Ю. Неприццев, О. Лактіонов, майст-

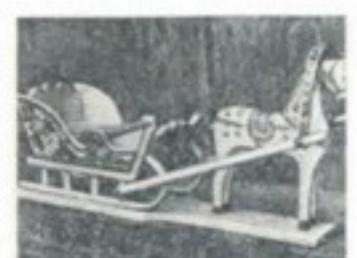
ри студії військових художників ім. М. Грекова), істор. та історико-революц. події (М. Авілов, О. Бубнов, В. Серов, Г. Коржев, О. Мойсеенко), життя і побут рад. людей (А. Пластов, Ф. Решетников, С. Чуйков, О. і С. Ткачови, В. Іванов, В. Попков, Д. Жилінський). Високої духовності сповнені портрети роботи П. Коріна, В. Єфанова, Й. Серебряного, Д. Налбандяна. Багатством мотивів і широтою емоційного діапазону відзначається пейзаж (О. Грицай, М. Ромадін, Я. Ромас, В. Стокаров). Ідейно значні й пластично виразні монументи створили Є. Вучетич, М. Томський, М. Анікушин, О. Кибалников, Л. Кербелль. Успіхи монументально-декоративного живопису пов'язані з іменами А. Васнецова, А. Мильникова, Б. Тальберга, Ю. Корольова О. Філатчева. Різноманітністю решень характеризується робота художників театру і кіно (В. Риндин, М. Золотарьов, С. Вірсаладзе, Е. Стенберг, В. Левенталь). Видатних успіхів досягла графіка (Д. Шмаринов, О. Верейський, Є. Кибрик, М. Жуков, М. Пономарев, С. Телінгатер, Д. Бісті). В авт. республіках склалися нац. худож. осередки (див. розділи Культура в статтях про авт. республіки РРФСР). Серед відомих художників: А. Лутфуллін, Р. Нурмухаметов (Башкирська АРСР), Ц. Сампілов, С. Рінчіно (Бурятська АРСР), М. Джемал, Х. Курбанов (Дагестанська АРСР), С. Юнтенен, Л. Ланкінен (Карельська АРСР), Ф. Сичков, С. Ерзя (Мордовська АРСР), Х. Якупов, Л. Фаттахов (Татарська АРСР) та ін. Значні творчі колективи працюють у краях та областях РРФСР. У республіці існує мережа середніх і вищих художніх навчальних закладів (зокрема, Московський художній інститут ім. В. І. Сурикова). Розвиваються художні промисли — лакова мініатюра (Палех, Федоскіно), худож. розпис (Хохлома), різьблення на кістці (Тобольськ), дереві та ін. Давні мистецькі зв'язки існують між Україною і Росією. Зокрема, в 17 ст. в Оружейній палаті у Москві працювали укр. гравери Л. Тараксевич та І. Щирський. Заснована в серед. 18 ст. петерб. АМ мала великий вплив на розвиток українського мистецтва. Тут навчалися вихідці з України А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Мартос, укр. художники Т. Шевченко, І. Сошенко, К. Костанді, П. Мартинович, О. Сластіон, М. Пимоненко, П. Левченко, І. Іжакевич, Ф. Кричевський, а також багато укр. рад. митців. З Україною пов'язаний ранній період творчості рос. живописця В. Тропініна. В 19 ст. в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури здобули освіту, а потім і викладали укр. художники А. Мокрицький, К. Трутовський, С. Світославський. Т-во передвижників регулярно влаштовувало свої виставки в Києві, Одесі, Харкові та ін. містах України; багато укр. художників були його членами. В 1911 в Москві було відкрито першу виставку мистецьких творів Т. Шевченка. Розвиток агітаційно-

В. Г. Мухіна. Портрет академіка О. М. Крілова. Дерево. 1945. ДТГ у Москві

О. Г. Верейський. Ілюстрація до роману «Тихий Дон» М. О. Шолохова. Чорна акварель. 1952. ДТГ у Москві.

А. Соколова. Іграшка «Упряжка». Дерево. 1980. Місто Городець Горьковської області.

В. П. Попов. Якутка біля конов'язі. Мамонтова кістка, різьблення. 1947. Якутська АРСР.

Сцена з опери «Енхе — Булат-батор» М. Фролова. Бурятський театр опери та балету. Улан-Уде. 1979.

Сцена з опери «Царева наречена» М. А. Римського-Корсакова. Свердловський академічний театр опери та балету імені А. В. Луначарського. 1979.

масового мист. в роки громадян. війни на Україні проходив під впливом «Вікон УКРОСТА», за участю рос. митців Б. Єфімова, М. Кочергіна, Ю. Ганфа, І. Чайковської. В Укр. держ. Академії мистецтв навчалися відомі рос. графіки М. Кирнарський, М. Алексєєв, Л. Хижинський, С. Пожарський. З 20-х рр. у Москві та ін. містах РРФСР влаштовуються виставки творів укр. художників, а твори рос. художників експонуються в містах УРСР. У музеях РРФСР зберігається багато творів укр. мистецтва, рос. мистецтво широко представлене в музеях України. Постійні контакти здійснюються по лінії худож. школи, діяльності творчих спілок, спеціалізованих видавництв тощо. Мистецтвознавча робота проводиться у Всесоюзному н.-д. ін-ті теорії та історії образотворчого мистецтва в Москві, Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. У РРФСР працюють: всесоюзni видавництва «Искусство», «Изобразительное искусство», «Советский художник», респ. вид-во «Художник РСФСР», видаються журнали «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР», «Художник» та ін. У Москві — Спілка художників РРФСР.

Музика. Джерела рос. музики — в культурі сх.-слов'ян. племен, які злилися за Київ. Русі в давньорус. народність. Давній рос. муз. фольклор (героїчний епос — билини, нар. пісні) характеризують діатонічні лади, іноді *пентатоніка*, невеликий діапазон мелодії. У Київ. Русі, поряд з широким побутуванням фольклору, існували різні види придворної музики (напр., урочистий жанр «слави»). Муз. інструменти: гуслі, гудок, сопель (одинарна поздовжня флейта, або дудка), сопілка (парна флейта), цівница, або кувиці (багатоцівкова флейта), бубни (назва ряду нар. інструментів). У придворних церемоніях використовували сурми, роги, зурни та накри (тип літавр). Носіями світської культури були скоморохи, а також піснетворці — виконавці героїчного епосу. З прийняттям християнства розвивалася церк. музика. Внаслідок нар. пісенної практики виникло давньорус. співацьке мистецтво — одного-лосій знаменний розспів (див. Розспів, Крюки). У період феод. роздробленості Русі розвивалися різні співацькі школи, зокрема новгородська й московська. В 1479 в Москві засн. хор государевих півчих дяків (з 1701 — придворний, з 1703 — у Петербурзі, з 1763 — Придворна співацька капела; в рад. час — Ленінгр. академічна капела ім. М. І. Глинки). З 16 ст. поширилися пісні соціального протесту (про Степана Разіна, козацьку вольницю). У 17 ст. виникли нові співацькі стилі, зокрема Київ. розспів, який поширився у Москві завдяки змінілім культур. зв'язкам Києва з Москвою. У 2-й пол. 17 ст. утвердилося хорове багатоголосся — *партисний спів*. Теоретиком його був укр. композитор і педагог М. Ді-

лецький, який створив у Москві композиторську школу багатоголосого хорового письма. Майстрами найрозвинутішої форми партесного співу — хорового концерту були В. Титов, М. Калашников, М. Бавікін, Ф. Редриков. Тоді ж зародилося побутове багатоголосся, пов'язане з поширенням канту. В кін. 17 — на поч. 18 ст. при царському дворі і в садибах столичного боярства утворювались оркестри европ. типу. У 18 ст. розвинулось аматорське музикування, практикувалися публічні концерти. В 1730 в Петербурзі створено італ. оперу, у 50-х рр. 18 ст. у Москві і Петербурзі виступали іноземні антрепризи. В 1776 у Москві відкрито Петровський театр, який поклав початок Великому театрству. З 1783 муз. вистави у Петербурзі відбувалися в Кам'яному театрі (пізніше Маріїнський театр, тепер Ленінгр. театр опери та балету ім. С. М. Кірова). Опери ставили і *кріпацькі театри* (зокрема, театри М. Шереметева та О. Воронцова). В кін. 18 ст. з'явилися перші збірки нар. пісень (В. Трутовського, М. Львова та І. Прача). Склалася рос. композиторська школа. Серед композиторів 18 ст. — скрипаль І. Хандошкін (інструм. музика), майстри рос. хорового концерту українці за походженням М. Березовський і Д. Бортнянський, які зробили внесок і в розвиток укр. музики; автори комічних пісеннопобутових опер — М. Соколовський («Мельник — чаклун, обманщик і сват», 1779), В. Пашкевич («Скупий», бл. 1782; «Санктпетербурзький гостинний двір», 2-а ред., 1792; «Нешастя від карети», 1779), Є. Фомін («Орфей», 1792), автори камерної пісні Г. Теллов, О. Козловський. Багато укр. музикантів 18 ст. працювало в Росії (Т. Белоградський, П. Бережанський, А. Ведель, М. Колюшкевич, Г. Любисток, М. Польторацький, Г. Рачинський та ін.). *Глухівська співацька школа* була одним з джерел кадрів для петерб. придворної співацької капели. На поч. 19 ст. з поширенням ідей романтизму оновлювалася тематика і образний стиль рос. музики. Відчутний потяг до казкових і епічних сюжетів (опера С. Давидова, К. Кавоса). Визначним представником рос. романтизму був О. Верстовський (опера «Аскольдова могила», 1835; камерна вокальна лірика). Значний внесок у вокальну музику зробили О. Аляб'єв, О. Варламов та О. Гурільов. Основоположником рос. нац. муз. школи був М. Глинка (опери «Іван Сусанін», 1836; «Руслан і Людмила», 1842; симф. твори — «Камаринська», 1848; «Арагонська хота», 1845; «Ніч у Мадріді», 1851; вокальна лірика). Він сприяв також формуванню основ рос. вокальної школи, зокрема розкритю таланту видатних її представників І. Петрова та С. Гулак-Артемовського (українців за походженням). Сучасником і спадкоємцем традицій Глинки був О. Даргомижський (опери «Русалка», 1855; «Кам'яний гість», не закінчено; романси), творчість якого пройнята ідеями критичного реалізму. Демократичне піднесення громад. життя в 60-х рр. 19 ст. сприяло пожвавленню концертної діяльності і зростанню потягу до муз. освіти і виховання. У 1859 з ініціативи А. Рубінштейна почало роботу *Російське музичне товариство*. На основі його муз. класів створено Петербурзьку (1862) та Моск. (1866) консерваторії. З 1862 діяла петерб. Безплатна муз. школа на чолі з М. Балакіревим і Г. Ломакіним, яка давала заг. муз. освіту. Під впливом ідей революції демократів склалася «Молода кучка» — творче угруповання рос. композиторів М. Балакірева, О. Бородіна, Ц. Кюї, М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, ідеологом і пропагандистом якого був В. Стасов. Близький до творчих настанов кучкістів, що відстоювали принципи реалізму і народності, був П. Чайковський. Творчість рос. композиторів 2-ї пол. 19 ст. — одна з найзначніших в історії світового муз. мистецтва. В ній, як і раніше, опера посідала гол. місце. З'явилися твори, які по-різному відбивали істор. тематику: «Князь Ігор» Бородіна (1890), нар. муз. драми «Борис Годунов» (1872) та «Хованщина» Мусоргського (закінчено 1883 Римським-Корсаковим). Опера творчість Римського-Корсакова пов'язана з нар. поезією і казкою («Снігуронька», 1881; «Садко», 1896). Чайковський створив лірико-психологічні опери («Євгеній Онегін», 1878; «Пікова дама», 1890). У творчості рос. композиторів знайшла належне місце укр. тематика («Майська ніч», 1878, «Ніч перед різдвом», 1895, Римського-Корсакова; «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, 1880; «Черевички» Чайковського, 1887, всі — на сюжети М. Гоголя). Цей період характеризується зрілістю рос. симфонізму (Чайковський, Бородін, Римський-Корсаков), який стає одним з гол. худож. принципів рос. композиторів. Його покладено в основу оперних і балетних («Лебедине озеро», 1876; «Спляча красуня», 1889; «Лускунчик», 1892) творів Чайковського, камерної інструм. музики (три струнні квартети і фп. тріо «Пам'яті великого митця» Чайковського; 2 струнні квартети і фп. квінтет Бородіна). Значний доробок рос. композиторів і в камерній вокальній музиці. На поч. 20 ст. опера, що посідала центр. місце у творчості митців 19 ст., поступилася ін. жанрам. Серед композиторів цього періоду — О. Глазунов (симф., камерно-

Сцена з опери «Черенички» П. І. Чайковського. Великий театр СРСР. Москва. 1941.

інструм. твори, балети, у т. ч. «Раймонда», 1897), С. Танеев (кантати, опера «Орестея», 1894; симфонії), А. Лядов (оркестрові фп. мініатюри), А. Аренський, В. Калинников, О. Гречанинов, С. Ляпунов. Напередодні революції 1905—07 в Росії співзвучною ідеям передових громад. кіл стала творчість О. Скрябіна й С. Рахманінова, які відобразили у своїх творах пафос часу і передчути майбутніх суспільних змін. Визначні симфоністи, вони висунули на перший план фп. музику. Перші твори написали І. Стравінський та С. Прокоф'єв. Серед виконавців — співаки Ф. Стравінський, Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов, І. Ершов; піаністи А. та М. Рубінштейни, С. Рахманінов, О. Скрябін. Музикознавство розвивали критики О. Серов, Г. Ларош, М. Кашкін та ін.

Рад. влада створила всі умови для перетворення музики на міцний фактор комуністичного виховання. Рос. музика розвивається як частина багатонац. культури народів СРСР. Її характеризують інтенсивність творчих пошуків, багатоманітність стилів, жанрів і форм при єдності ідейних позицій і спільноті худож. методу — соціалістичного реалізму. Вона впливає на розвиток нац. культур народів СРСР. Так, в муз. житті, зокрема, України зробили внесок Р. Гліер, Ф. Блюменфельд, Л. Собінов, Б. Яворський та ін. Знайомство з культурами ін. народів у свою чергу збагачує творчість рос. музикантів. Значну роль у створенні соціалістичної культури відіграли музиканти, що почали творити в дореволюц. час: композитори О. Глазунов, М. Іполітов-Іванов, О. Гедіке, М. Гнесін, С. Василенко, О. Кастанський, виконавці й педагоги К. Ігумнов, О. Гольденвейзер, Л. Ніколаєв; музикознавці і критики В. Карагін, Б. Асаф'єв, М. Іванов-Борецький та ін.

Революц. тематика властива на самперед пісні, яка стала складовим елементом багатьох жанрів, у т. ч. опери і симфонії. Твори рос. рад. симф. музики відбивають істор. зміни в житті країни, складні колізії навколошнього світу, багатий духовний світ сучасників. Основоположник рад. симфонізму — М. Мусковський. До скарбниці світової музики ввійшли симф. твори Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, Т. Хренникова. Їхні традиції розвивають А. Ешпай, Р. Щедрін, Б. Тищенко та ін.

Теми високого громадян. звучання втілено в монументальних вокально-симф. жанрах. До кращих зразків кантатно-ораторіального жанру належать твори Прокоф'єва («До 20-річчя Жовтня», 1937; «Олександр Невський», 1938; «Задоровна», 1939), Ю. Шапоріна («На полі Куликовому», 1939), М. Коваль («Омелян Пугачов», 1939), Г. Свиридова («Патетична ораторія», 1959). Д. Кабалевського («Реквієм», 1963), Р. Щедріна («Ленін у серці народному», 1969) та ін.

Репертуар театрів поповнився рад. операми «Тихий Дон» І. Дзэр-

жинського (1935), «В бурю» Хренникова (1939), «Семен Котко» Прокоф'єва (1939). Видатними досягненнями рос. рад. музики є опери «Катерина Ізмайлова» Шостаковича (1932), «Кола Брюніон» Д. Кабалевського (1938), «Війна і мир» Прокоф'єва (1946), «Декабристи» Ю. Шапоріна (1953), «Приборкання непокірної» В. Шебаліна (1957), «Не тільки любов» (1961) і «Мертві душі» (1977) Щедріна, «Жовтень» В. Мураделі (1964), «Оптимістична трагедія» О. Холмінова (1965), «Віринея» С. Слонімського (1967), «Білі ночі» Ю. Буцка (1970) та ін.

Оновлення традицій відбулося в балетній музиці: вона стала провідним компонентом хореографічної вистави. Серед визначних здобутків цього жанру — «Червоний мак» Гліера (1927), «Полум'я Парижа» Б. Асаф'єва (1932), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (1936), «Спартак» А. Хачатуряна (1954), «Асель» В. Власова (1966), «Кармен-сюїта» (1967), «Анна Кареніна» (1972) і «Чайка» (1980) Щедріна, «Ікар» Слонімського (1969), «Створення світу» (1971) та «Пушкін» (1979) А. Петрова, «Ярославна» Б. Тищенка (1974), «Любов'ю за любов» (1976) та «Гусарська балада» (1980) Хренникова, «Ангара» А. Ешпая (1976).

Високого рівня досяг най масовіший жанр рад. музики — пісня (композитори О. Александров, М. Блантер, І. Дунаєвський, В. Захаров, Е. Колмановський, Б. Мокроусов, В. Мураделі, А. Новиков, О. Пахмутова, А. Петров, Дмитро і Данило Покраси, В. Соловйов-Седой, Д. Тухманов, М. Фрадкін, Хренникова, А. Ешпай та ін.). Значний внесок у розвиток жанру рад. оперети зробили Б. Александров, І. Дунаєвський, Д. Кабалевський, Г. Мілютін, В. Мураделі, В. Соловйов-Седой, Т. Хренников, Д. Шостакович, А. Ешпай.

Оновився образний стрій та стиль камерної інструм. музики (Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, Б. Чайковський, Л. Пригожин, Б. Тищенко та ін.). Серед майстрів камерної вокальної музики — А. Александров, Ю. Кочуров, Ю. Шапорін, В. Шебалін, Г. Свиридова, С. Слонімський, Б. Чайковський. Докорінні зміни сталися в автономних республіках і областях РРФСР. За радянської влади в них сформувалася професійна національна музика, яка охоплює всі жанри. У багатонаціональне мистецтво РРФСР значний внесок

Сцена з опери «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Ленінградський академічний театр опери та балету імені С. М. Кірова. 1959.

зробили Х. Ахметов, З. Ісмагілов (Башк. АРСР); Д. Аюшеев, Ж. Батуев, Б. Ямпілов (Бурят. АРСР); Г. Гасанов, М. Кажлаев, Ш. Чалаев (Даг. АРСР); Х. Карданов, Х. Хавпачев (Каб.-Балк. АРСР); Я. Перепелица (Комі АРСР); І. Палантай, Я. Ешпай (Мар. АРСР); Л. Кирюков (Мордов. АРСР); Х. Пліев, Д. Хаханов (Пн.-Осет. АРСР); Н. Жиганов, С. Сайдашев, Ф. Яруллін, Р. Яхін (Тат. АРСР); Г. Корепанов, Г. Корепанов-Камський (Удм. АРСР); Г. Мепурнов (Чеч.-Інг. АРСР); Ф. Васильєв, В. і Г. Воробйови, Ф. Павлов, С. Максимов (Чув. АРСР, див. розділ Культура в статтях про автономні республіки і області РРФСР). В СРСР широко відомі провідні муз. колективи — Держ. симф. оркестр СРСР, Ленінград. акад. симфонічний оркестр, Симф. оркестр Моск. філармонії; Великий симф. оркестр Центр. телебачення і радіомовлення. Серед хорових колективів — Ленінград. академічна капела ім. М. І. Глинки, Держ. академічний рос. хор СРСР, хорова капела ім. О. О. Юрлова, Російський народний хор імені М. Ю. П'ятницького. Популярні оркестри рос. нар. інструментів ім. В. В. Андреєва (Ленінград), Рос. нар. оркестр ім. М. П. Осипова (Москва), Ансамбль пісні і танцю Радянської Армії імені О. В. Александрова, Ансамбль народного танцю СРСР, Моск. камерний оркестр, Ансамбль скрипалів Великого театру СРСР, квартет ім. Л. Бетховена, ім. О. П. Бородіна.

Становленню й розвитку рос. рад. вокальної і балетної шкіл сприяла діяльність видатних майстрів Великого театру СРСР, Ленінградського театру опери та балету імені С. М. Кірова, Моск. академічного музичного театру ім. К. С. Станіславського та В. Л. Немировича-Данченка та ін. музичних театрів. Всесвітньо відомі піаністи Г. Нейгауз, В. Софроницький, С. Файнберг, Л. Оборін, Е. Гілельс, С. Ріхтер; скрипалі М. Полякін, Д. Ойстрах, Л. Коган; віолончелісти С. Кнущевицький та Д. Шафран. Серед диригентів — В. Сук, М. Голованов, А. Пазовський, В. Драницін, О. Гаук, С. Самосуд, О. Мелік-Пашаєв, Є. Мравінський, Б. Хайкін, К. Іванов, Н. Рахлін, Г. Рождественський, Є. Светланов, Ю. Симонов, В. Федосєєв. Відомі хорові диригенти — О. Александров, О. Свєшников, О. Рибнов, О. Юрлов, К. Птиця, В. Соколов.

Музикознавча робота ведеться у Всесоюзному н.-д. ін-ті мистецтвознавства в Москві, Ін-ті театру, музики і кінематографії в Ленінграді, на кафедрах теорії та історії музики при консерваторіях. У РРФСР — 26 симф. оркестрів, 22 хори, багато камерних оркестрів, оркестрів духових, нар. інструментів; 13 консерваторій та ін. вищих навч. закладів, розгорнута мережа муз. уч-щ та школ. Проводяться міжнар. конкурс музикантів-виконавців ім. П. І. Чайковського та міжнар. конкурс артистів балету, ін. численні конкурси та фестивалі. Працюють всесо-

Сцена з вокально-хореографічної симфонії «Пушкін» А. П. Петрова. Ленінградський академічний театр опери та балету імені С. М. Кірова. 1979.

Сцена з балету «Любов'ю за любов» Т. М. Хренникова. Куйбишевський театр опери та балету. 1980.

Сцена з балету «Чайка» Р. К. Щедріна. Великий театр СРСР. Москва. 1980.

Сцена з опери «Невідомий солдат» К. В. Молчанова. Великий театр СРСР. Москва. 1975.

Виступ народної вокальної групи «Айно». Карельська АРСР.

юзні вид-ва «Музика» і «Советский композитор», видаються журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». У Москві — Спілка композиторів СРСР.

С. А. Степанова. Театр. Виникнення елементів театр. мист. пов'язане з трудовими процесами, нар. іграми та обрядами. Перші носії театр. культури — скоморохи (зображення їхніх ігор збереглося на фресках Софійського собору в Києві). В 1648 виступи скоморохів було заборонено церквою (сатиричні мотиви у виставах були спрямовані проти церкви та світської влади). Традиції скоморохів розвивав театр ляльок (див. також Петрушка). В 2-й пол. 17 ст. в Росії засновано шкільний театр, виникли церковний, придворний (1672—76), публічний (1702—06) театри, театр при Моск. ун-ті (1757), в 1776 — 1-й постійний театр, з 1780 — Петровський (у спец. приміщенні). В 1756 в Петербурзі на основі Ярославської трупи Ф. Волкова засн. Перший рос. держ. публічний театр, очолюваний О. Сумароковим. У 1824 було відкрито моск. Малий театр. 1832 — петерб. Олександринський театр (тепер Ленінградський академічний театр драми імені О. С. Пушкіна). В кін. 18 — на поч. 19 ст. існували кріпацькі театри (Шереметєвих в Останкіні, Юсупових в Архангельському). Велике значення для рос. сцени першої половини 19 ст. мали сатиричні твори Д. Фонвізіна, В. Капніста, І. Крілова, трагедії В. Озерова. Репертуар збагатився п'єсами О. Грибоєдова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), О. Пушкіна («Борис Годунов»), які витіснили перекладні водевілі та мелодрами, п'єси Н. Кукольника, М. Полевого, П. Ободовського. Відомі актори того часу М. Щепкін, П. Мочалов, О. Мартинов, В. Живокіні заклали реалістичні основи акторського мистецтва. З появою п'єс О. Островського, І. Тургенєва, О. Сухово-Кобіліна, М. Салтикова-Щедріна почався новий етап у розвитку театр. мист. На творах цих письменників виховувалися нові покоління щепкінської школи — К. Варламов, В. Давидов, М. Єрмолова, В. Коміссаржевська, П. Оrlenев, М. Рибаков, М. Савіна, П., М. та О. Садовські, І. Самарін, П. Стрепетова, О. Южин. С. Шумський та ін.

У 1898 К. Станіславський та В. Немирович-Данченко заснували Моск. худож. загальнодоступний театр (тепер Московський художній академічний театр СРСР імені М. Горького, МХАТ), засн. Драм. театр у Петербурзі (1904), Камерний театр (1914, тепер Моск. драм. театр ім. О. Пушкіна) і експериментальні студії — у Москві. В дореволюц. часи діяли провінційні театри в Нижньому Новгороді (тепер Горький), Ярославлі, Саратові, Воронежі, Казані та ін. містах.

За Рад. влади театр. мистецтво стало надбанням широких нар. мас. Старі рос. театри, виділені в групу академічних, — Малий театр, МХАТ, Олександринський — існували поряд з новими, засн. у Москві, — З-ю студією МХАТу

(1921, з 1926 — Вахтангова імені театру), Театром РРФСР 1-м (1920, 1926—38 — Театр ім. В. Мейерхольда), Театром Революції (1922, з 1954 — Театр ім. В. Маяковського), Театром ММРПС (1923, з 1938 — Театр ім. Московської Ради), а також поряд з Ленінградським Великим драматичним театром імені М. Горького (засн. 1919), «Червоним факелом» (засн. 1920 в Одесі, з 1932 — в Новосибірську).

Виступ Калмицького державного ансамблю пісні і танцю «Тюльпан».

Працювали театри для дітей, Театри робітничої молоді (ТРОМИ), перші Театри Червоної Армії, робітничо-селянські, перейменовані в 30-х рр. на робітничо-колгоспні театри. Театр. мистецтво нац. по формі і соціалістичне по змісту, інтернац. по духу, широко розвивається в усіх народів, об'єднаних у Рос. Федерацію (див. розділ Культура у статтях про авт. республіки і області РРФСР). Репертуар старих і новостворених колективів становили вітчизн. і зарубіжна класика, п'єси М. Горького, М. Погодіна, В. Вишневського, В. Кіршона, О. Афіногенова, Л. Леонова, Б. Ромашова, К. Симонова. Вперше 1937 втілено образ В. І. Леніна (Б. Щукін, Театр ім. Вахтангова; М. Штраух, Театр Революції; обидва — у Москві). Театр. діяльність і теор. праці К. Станіславського (див. Станіславського система) та В. Немировича-Данченка мали значний вплив на становлення рад. режисури (Р. Симонов, Ю. Завадський, О. Попов, М. Охлопков, М. Акимов, О. Таїров) і акторського мистецтва (М. Хмельов, В. Качалов, І. Москвін, О. Кніппер-Чехова, А. Тарасова, О. Яблочкина, О. Остужев, В. Пащенко, С. Гіацинто娃, М. Черкасов, М. Астангов, А. Коонен, М. Мордвинов та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни театри РРФСР створили патріотичні вистави, зокрема «Навалу» Л. Леонова, «Російські люди» К. Симонова, «Фронт» О. Корнійчука. У повоєнні роки здійснено новаторські постановки п'єс рос. та зарубіжних класиків, творів В. Маяковського, М. Горького, В. Вишневського, М. Погодіна (режисери М. Охлопков, Ю. Завадський, Б. Равенських, Л. Варпаховський, М. Акимов). Героїчну працю рад. народу, що буде комунізм, утверджують вистави за п'єсами А. Салінського, С. Альошина, В. Розова, О. Арбузова, І. Дворецького, Г. Бокарєва, О. Штейна, О. Гельмана, Й. Друге, М. Каріма, Р. Ібрагімбекова та ін. Створено нові театри: у Моск-

ві — «Современник», Театр драми і комедії на Таганці, Театр на Малій Бронній; у Ленінграді — Театр ім. Ленінради; театри у Куйбишеві, Горькому та ін. містах.

Рос.-укр. театр. зв'язки мають давні традиції. В серед. 19 ст. на сцені моск. Малого театру йшли п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» за участю М. Щепкіна. Глядачі Києва, Харкова, Одеси та ін. міст України не раз бачили виступи М. Щепкіна, П. Мочалова, О. Мартинова та ін. рос. акторів. У 70-х рр. 19 ст. в Малому театрі в бенефіс Г. Федотової було показано виставу «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Дружні стосунки зв'язували М. Щепкіна з Т. Шевченком, М. Савіну, В. Давидова, М. Єрмолову з М. Кропивницьким, М. Заньковецькою, М. Садовським та П. Саксаганським. У 1818—21 М. Щепкін грав на сцені Полтавського вільного театру (перший виконавець ролей Виборного і Чупруна у п'єсах І. Котляревського). В 20—30-х рр. працювали Петроградський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, театр «Жовтень». Посилуються творчі зв'язки між рос. і укр. театр. діячами і колективами. На сцені рос. театрів йдуть п'єси І. Франка, І. Карпенка-Карого, Лесі Українки, М. Куліша, І. Кочерги, І. Микитенка, Я. Галана, О. Корнійчука, О. Довженка, О. Левади, Ю. Яновського, М. Зарудного, О. Коломійця, І. Драча. Діяльність відомих рос. митців С. Кузнецова, О. Грипича, В. Хохлова, С. Петрова, Д. Зеркалові, Є. Шатрової, М. Светловидова та багатьох інших тісно пов'язана з театр. мистецтвом України. Театр. кадри готовять Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського у Москві, Держ. ін-т театру, музики і кінематографії у Ленінграді, Школа-студія при МХАТі, Театр. уч-ще ім. М. Щепкіна при Малому театрі, Театр. уч-ще ім. Б. Щукіна при театрі ім. Є. Вахтангова. Всеросійське театр. т-во (ВТО) засн. 1883. Видається журн. «Театральна життя» (з 1958).

І. М. Давидова.

Кіно. Вітчизн. кіновиробництво почалося в Росії 1907; з'явилися кінофірми О. Дранкова (Петербург), О. Ханжонкова, І. Єрмольєва (Москва) та ін. Серед фільмів дожовтн. періоду — «Дворянське гніздо» (1915, реж. В. Гардін), «Пікова дама» (1916, реж. Я. Протазанов). Відомі роботи режисерів П. Чардиніна, Є. Бауера, В. Старевича (лялькове кіно), популярність здобули актори В. Холодна, Н. Лисенко, І. Мозжухін, В. Максимов. З перших днів після Вели-

Кадр з фільму «Чапаєв». Режисери Г. і С. Васильєви. 1934.

кої Жовтні. соціалістич. революції створювалися агітфільми та кінохроніка, що відображали події громадян. війни. 27.VIII 1919 В. I. Ленін підписав декрет про націоналізацію кінопромисловості, що поклало початок розвитку нової, рад. кінематографії. Всесвітнє визнання здобули фільми, які відтворили образ революц. народу: «Броненосець „Потьомкін“» (1925), «Жовтень» (1927; обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Маті» (1926, реж. В. Пудовкін). У кіно працювали режисери О. Івановський («Палац і фортеця», 1924), Я. Протазанов (комедії «Закрійник із Торжка», 1925; «Свято св. Йордана», 1930), Ю. Желябужський («Колезький реєстратор», 1925), Г. Рошаль («Саламандра», 1928), Л. Кулешов («По закону», 1926); оператори Е. Тіссе, А. Москвін, А. Головня, Л. Косматов; актори — І. Москвін, М. Баталов, В. Барановська, А. Хохлова, І. Ільїнський, Ф. Нікітін. Значних успіхів досягло документальне кіно (фільми реж. Дз. Вертова). Перший рад. звуковий худож. фільм «Путівка в життя» було створено 1931 (реж. М. Екк). У 30-х рр. вийшли фільми про робітн. клас і селянство — «Зустрічний» (1932, реж. Ф. Ермлер та С. Юткевич), «Селяни» (1935, реж. Ермлер). Етапним твором рос. рад. кіно став фільм Г. та С. Васильєвих «Чапаєв» (1934). Істор.-революц. темі присвячено картини: «Окраїна» (1933, реж. Б. Барнет), трилогія — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937) і «Виборзька сторона» (1939, реж. Г. Козінцев і Л. Трауберг), «Ми з Кронштадта» (1936, реж. Ю. Дзиган), «Депутат Балтики» (1937, реж. О. Зархі та Й. Хейфіц), фільми про В. I. Леніна — «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939; обидва — реж. М. Ромм) і «Людина з рушницею» (1938, реж. С. Юткевич). Серед ін. відомих творів — «Олександр Невський» (1938, реж. С. Ейзенштейн), «Петро I» (1937—39, реж. В. Петров), «Безприданниця» (1937, реж. Я. Протазанов), трилогія про М. Горького — «Дитинство Горького» (1938), «В людях» (1939) і «Мої університети» (1940, реж. М. Донської). Досягненням рад. кіномедії стали фільми Г. Александрова «Веселі хлоп'ята» (1934), «Волга-Волга» (1938) та І. Пир'єва «Трактористи» (1939), «Свинарка і пастух» (1941). Фільми-казки («Новий Гуллівер», 1935; «Золотий ключик», 1939) створив реж. О. Птушко. Цей період пов'язаний з плідною роботою в кіно письменників О. Толстого, В. Вишневського, М. Погодіна і композиторів Д. Шостаковича, І. Дунаєвського, Д. Кабалевського, з розквітом акторської майстерності В. Марецької, Л. Орлової, Т. Макарової, М. Черкасова, Б. Щукіна, М. Штрауха, Б. Чиркова, М. Симонова, М. Жарова, М. Крючкова, О. Жакова та ін. Сформувалася школа рад. наук.-популярного кіно (реж. О. Згуріді, Б. Долін). У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 почали виходити «Бойові кінохроніки», а згодом такі патріотичні твори, як «Секретар рай-

кому» (1942, реж. І. Пир'єв), «Вона захищає Батьківщину» (1943, реж. Ермлер), документальні стрічки «Розгром німецьких військ під Москвою» (реж. Л. Варламов та І. Копалін), «Берлін» (реж. Юткевич, Ю. Райзман) та ін. В післявоєнний період створено картини, присвячені героїчним подвигам рад. людей: «Молода гвардія» (1948; реж. С. Герасимов), «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер) та ін. В 50-х рр. розширилася матеріальна база кіностудій Москви і Ленінграда, збільшився випуск фільмів. Творчі пошуки майстрів кіно були спрямовані на художнє дослідження духовного життя і діяльності рад. людини, на розкриття характеру героїв. Важливе значення для розвитку кіно мали фільми: «Велика сім'я» (1954, реж. Хейфіц), «Комуніст» (1959, реж. Ю. Райзман), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. Ромм), «Живе такий хлопець» (1964, реж. В. Шукшин), «Голова» (1965, реж. О. Салтиков), «Наш сучасник» (1968, реж. Райзман), «Доживемо до понеділка» (1968, реж. С. Ростоцький), «Біля озера» (1970, реж. Герасимов). Гуманістичним пафосом пройняті твори, присвячені подвигу радянського народу у Великій Вітчизн. війні: «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Доля людини» (1959, реж. С. Бондарчук), «Мир тому, хто входить» (1961, реж. О. Алов і В. Наумов), «Іванове дитинство» (1962, реж. А. Тарковський), «Живі і мертві» (1964, реж. О. Столпер), «Визволення» (1970—71, реж. Ю. Озеров), «А зорі тут тихі...» (1973, реж. Ростоцький). Значне місце належить екранизації рос. та зарубіжної класики: «Тихий Дон» (1957—58, реж. Герасимов), «Дама з собачкою» (1960, реж. Хейфіц), «Брати Карамазови» (1969, реж. Пир'єв), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971; обидва — реж. Козінцев). Широке визнання здобули актори Є. Урбанський, М. Ульянов, Б. Андреєв, О. Баталов, Н. Мордюкова, С. Бондарчук, В. Тихонов, І. Смоктуновський, Ю. Копелян, Є. Лебедев, Р. Плятт, Г. Жженов, А. Папанов, Є. Леонов, В. Шукшин, А. Фрейндліх, Л. Чурсіна. Мультфільми випускає студія «Союзмультфільм» (режисери Ф. Хітрук, В. Котьончикін та інші). Серед документальних фільмів — «Катюша» (1964, реж. В. Лисакович), «Звичайний фашизм» (1965, реж. М. Ромм), стрічки реж. Р. Кармена, «Велика Вітчизняна» (1979, 20 серій, група режисерів на чолі з Карменом). У 70-х рр.,

поряд з творами митців старшого покоління, надбанням кіно стали фільми режисерів В. Шукшина («Пічки-лавочки», 1973; «Калина червона», 1973), С. Мікаеляна («Премія», 1977), Л. Шепітько («Сходження», 1978), Г. Панфілова («Прошу слова», 1976), М. Михалкова («Незакінчена п'еса для механічного піаніно», 1976; «П'ять вечорів», 1979), кінокомедії Г. Данелія, Е. Рязанова та ін. Було створено фільми на політ. теми: «Втеча містера Мак-Кінлі» (1976, реж. М. Швейцер), «Кентаври» (1979, реж. В. Жалакявічюс), «Тегеран-43» (1981, реж. Алов і Наумов). Індивідуальна своєрідність характерна для творчості акторів І. Савіної, А. Мягкова, Ю. Соломіна, М. Терехової, С. Любшини, Л. Гурченко, І. Чурикової, О. Калягіна, Г. Буркова, І. Купченко, Н. Гундаревої та ін. Серед рос. діячів кіно, які працювали на Україні — режисери І. Пир'єв, М. Донської, О. Алов, В. Наумов, Є. Матвеєв; актори Є. Самойлов, М. Мордвинов, Б. Андреєв, С. Бондарчук, В. Марецька, А. Демидова, В. Дворжецький. На «Мосфільмі» ставили картини укр. режисери О. Довженко («Аероград», «Мічурін»), І. Савченко («Дума про козака Голоту» та ін.); за сценаріями О. Довженка створено фільми «Поема про море», «Повість полум'яних літ», обидва — реж. Ю. Солнцева. Підготовку кінематографічних кадрів здійснюють Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (засн. 1919), з 1956 працюють Вищі режисерські курси. В 1974 створено ВНДІ кіномистецтва. Худож. фільми в РРФСР випускають кіностудії «Мосфільм», Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів імені М. Горького, «Ленфільм», Свердловська кіностудія, документальні — Центральна студія документальних фільмів, науково-популярні — «Центрнаукфільм» та ін. З 1959 в Москві проводиться раз на два роки Міжнар. кінофестиваль.

О. В. Якубович
Іл. див. на окремому аркуші.
с. 448—449.

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. I. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—75; КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, т. 1—13. М., 1970—81; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; Історія СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 1—11. М., 1966—80; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV—XV веках. М., 1960; Филимонов В. Г. Образование и развитие РСФСР. М., 1963; Чистяков О. И. Становление Российской Федерации (1917—1922). М., 1966; Зимин А. А. Россия на пороге нового времени. М., 1972; Колесник А. Д. ИСФСР в годы Великой Отечественной войны. М., 1982; Соломенцев М. С. Российская Федерация. М., 1978; На путях дружбы и сотрудничества. К., 1981; Дружба и братство русского и украинского народов, т. 1. К., 1982; Народное хозяйство РСФСР за 60 лет. Статистический ежегодник. М., 1977; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник. М., 1981; Российская Федерация. М., 1972;

Кадр з фільму «Калина червона». Режисер В. М. Шукшин. 1973.

Кадр з фільму «Тихий Дон». Режисер С. А. Герасимов. 1957—58.

**РОСІЙСЬКА
РИСИСТА ПОРОДА
КОНЕЙ**

Экономическая география СССР. М., 1974; Природные ресурсы западных областей РСФСР и их рациональное использование. Смоленск, 1974; Гохберг М. Я., Солоньев Н. А. Проблемы развития и размещения производительных сил Центрального района. М., 1975; Производительные силы нечерноземной зоны РСФСР. М., 1977; Гладышев А. Н., Сметанич В. С. Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика. М., 1978; Совершенствование размещения отраслей народного хозяйства РСФСР. М., 1978; Гранберг А. Г., Зайкин В. С., Селиверстов В. Е. Российская Федерация в общесоюзной экономике. Новосибирск, 1981; Русская литература конца XIX—начала XX вв. Девяностые годы. М., 1968; Русская литература конца XIX—начала XX в. 1901—1907. М., 1971; Русская литература конца XIX—начала XX в. 1908—1917. М., 1972; История русской советской литературы. 1917—1965, т. 1—4. М., 1967—71; Воронин Н. Н. Древнерусские города. М.—Л., 1945; История русской архитектуры. М., 1956; Баранов Н. В. Современное градостроительство. Главные проблемы. М., 1962; Искусство стран и народов мира, т. 3. М., 1971; Баранов Н. В. [та ін.]. Всеобщая история архитектуры, т. 12. М., 1975; Келдыш Ю. История русской музыки, т. 1—3. М.—Л., 1947—54; История русской советской музыки, т. 1—4. М., 1956—63; Музикальная культура союзных республик РСФСР, в. 1—3. М., 1957—58; Левашова О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки, т. 1. М., 1972; История русского драматического театра, т. 1—5. М., 1977—80; История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; Золотницкий Д. И. Зори театрального Октября. Л., 1976; Золотницкий Д. И. Будни и праздники театрального Октября. Л., 1978; Дурилін С. М. Творча єдність. З історії українсько-російських театральних зв'язків. К., 1957; Соболев Р. П. Люди и фильмы русского дореволюционного кино. М., 1961; История советского кино. т. 1—4. М., 1969—78.

РОСІЙСЬКА РИСИСТА ПОРОДА КОНЕЙ, російський рисак — порода легкозапряжных коней, виведена в СРСР схрещуванням орловської рисистої породи коней з американським рисаком. Як порода затверджена 1949. Для коней цієї породи характерна суха міцна конституція, добре розвинуті мускулатура і сухожилки. Осн. масть гніда, рідше ворона, руда. Коні мають високу жвавість, добру ристь (див. Аллюри), деякі з них схильні до іноході. За жвавістю рисак перевищує орловського. Майже всі абсолютні рекорди в СРСР встановлені рос. рисаком. На Моск. іподромі (1975) встановлено всесоюз. рекорд жвавості на 1600 м — 1 хв 58,7 сек (жеребець Властний з Дібровського кінного заводу). Р. р. п. к.— цінна плем. і спортивна порода коней, яку використовують для поліпшення міс-

цевих запряжних коней та для кінно-спортивних змагань в СРСР і за кордоном. Плем. роботу з породою ведуть на кінних заводах СРСР, в т. ч. на Україні на Дібровському, Лимарівському та Запорізькому. Для поліпшення жвавості рос. рисака схрещують з американськими рисаками і французькою рисистою породою коней.

Б. М. Гопка.

РОСІЙСЬКА СЕКЦІЯ 1-ГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ — революц.-демократична організація рос. емігрантів-народників (див. *Народництво*). Створена в кін. 1869 — на поч. 1870 в Женеві послідовниками М. Г. Чернишевського — М. І. Утіним, А. Д. Трусовим, В. І. та К. Г. Бартеневими. Ставила за мету зв'язати рос. визвольний рух з європейським. Об'єднувала 10 членів. Друкований орган — журн. «Народное дело» (з 1870). 24.III 1870 Р. с. було прийнято до Інтернаціоналу 1-го, де на прохання членів Р. с. її представником у Генеральній раді погодився бути К. Маркс. Створення Р. с., за визначенням В. І. Леніна, було спробою «російських соціалітів-народників перенести в Росію найпередовішу і найбільшу особливість „європейського устрою“ — Інтернаціонал» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 267). Р. с. не була марксистською орг-цією, але чимало зробила для ознайомлення рос. громадськості з програмою і діяльністю Інтернаціоналу, підтримала К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі проти М. О. Бакуніна і С. Г. Нечаєва. Члени секції були слабо зв'язані з революц. рухом в Росії, але брали участь у робітн. русі Швейцарії та Франції, зокрема в *Паризькій комуні 1871* (Є. Л. Дмитрієва, Г. В. Корвін-Круковська). Друковані видання секції поширювалися серед революційної молоді Росії, в т. ч. на Україні (Харків, Одеса). Р. с. припинила існування 1872.

Літ.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Козьмин Б. П. Русская секция Первого Интернационала. М., 1957; Итенберг Б. С. Первый Интернационал и революционная Россия. М., 1964.

А. Ф. Воєчик.

РОСІЙСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (РСДРП) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (більшовиків), РСДРП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА ДЕРЖАВА — феодальна багатонац. держава, що об'єднала в кін. 15 — на поч. 16 ст. навколо Московського великого князівства території земель і князівств Пн.-Сх. Русі. Утворення Р. ц. д. було зумовлене екон. піднесенням Пн.-Сх. Русі, що почалося в 14 ст. Об'єднання земель Пн.-Сх. Русі в єдину Р. ц. д. завершилося за князювання Василія III (1505—33). Утворення Р. ц. д. проходило в ході боротьби проти зовн. ворогів і в процесі складання рос. (великоруської) народності. Р. ц. д. створилася як багатонац. держ. організація на чолі з рос. народом, який досяг на той час високого рівня

соціально-екон. і культур. розвитку. Протягом 1-ї пол. 16 ст. завершилося формування централізованої держ. системи управління і соціально-політ. структури Р. ц. д. Клас феодалів став значною мірою замкнутим станом. Світські феодали перетворилися на служилих людей. Значним був прошарок духовництва. Проміжне становище займали стрільці, пушкарі, козаки тощо. Вони були особисто вільними, але зобов'язаними відбувати певну службу, за що одержували жалування. Торг.-ремісниче населення виконувало повинності і сплачувало податки на користь д-ви або окремих феодалів. Найчисленнішим і найбільш пригнобленим класом було селянство. Р. ц. д. відіграва активну роль у зміцненні феод.-кріпосницького ладу в Росії. Найвищу законодавчу, судову і виконавчу владу здійснював великий князь (з 1547 — цар). Дорадчим, судовим і виконавчим органом була *Боярська дума*. В серед. 16 ст. виник *Земський собор* — найвищий дорадчий орган. У кін. 15 — 1-й половині 16 ст. центр. органами виконавчої влади були велиkokнязівська *Казна*, *Дворець* і постійні комісії при *Боярській думі*. В 50-х рр. 16 ст. виникли *прикази*. Правові норми Р. ц. д. було закріплено в перших рос. кодексах законів — *Судебнику 1497* і *Судебнику 1550*. Утворення Р. ц. д. було прогресивним явищем. Воно, зокрема, мало важливі наслідки для істор. долі укр. і білорус. народів, які знайшли в ній опору у визвольній боротьбі проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. На основі Р. ц. д. склалася *Російська імперія* (проголошена 1721).

Літ.: Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV—XVI веках. М., 1960; Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. М., 1962; Сахаров А. М. Образование и развитие Российской государства в XIV—XVII вв. М., 1969; История Украинской РСР. т. 1, кн. 2. К., 1979.

В. Є. Спицький.

РОСІЙСЬКЕ БЮРО ЦК РСДРП

— частина ЦК, яка керувала парт. роботою безпосередньо в Росії. Діяло з перервами з серпня 1903 до квітня 1917 (у 1903—12 під назвою — Російська частина ЦК РСДРП). Переїбувало спочатку у Києві, в 1904 — у Москві, в 1905 — у Петербурзі. Після Другого з'їзду РСДРП до складу рос. частини ЦК входили Г. М. Кржижановський і В. О. Носков, у жовтні 1903 були кооптовані Ф. В. Гусаров, М. М. Ессен, Р. С. Землячка, Л. Ю. Гальперін, Л. Б. Красін. Влітку 1904 керівництво у ЦК захопили примиренці й меншовики. Після III з'їзду РСДРП (1905) обрано більшовицький ЦК, у його рос. частині працювали О. О. Богданов, Л. Б. Красін, Д. С. Постоловський, кооптований П. П. Румянцев. Після повернення з еміграції в Росію В. І. Леніна, який очолював закордонну частину ЦК, з листопада 1905 діяв єдиний ЦК РСДРП. У роки реакції знову виділяються закорд. і рос. частини ЦК; до рос. частини входили більшовики, меншовики, примиренці, бундівець; опортуністи всіляко перешкоджали роботі, то-

Жеребець російської рисистої породи.

му деякий час рос. частина ЦК не функціонувала. Обраний на Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП (1912) новий ЦК на чолі з В. І. Леніним офіційно створив Р. б. у складі Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандаряна, І. В. Сталіна, П. І. Голошокіна і О. Д. Стасової, пізніше кооптовано Г. І. Петровського, Я. М. Свердлова, О. С. Кисельєва та ін. Р. б. проводило велику роботу по зміцненню місцевих парт. орг-цій, виданню і розповсюдженю листівок, ін. нелегальної літератури. З початком 1-ї світової війни Р. б. зазнало репресій, його роль виконувала більшовицька фракція 4-ї Держ. думи, після її арешту — Петерб. к-т РСДРП, потім Р. б. ще двічі було відновлено — у 1915 та 1916. У дні Лютин. бурж.-демократичної революції 1917 Р. б. разом з Петерб. к-том керували збройним повстанням, від імені ЦК випустили Маніфест РСДРП «До всіх громадян Росії» з закликом до повалення царизму [27.II (12.III) 1917]. Після перемоги Лютин. революції заслання по-

вернулися члени ЦК і більшовицької фракції 4-ї Держ. думи, склад Р. б. розширився. Припинило існування в зв'язку з виходом партії з підпілля і обранням на Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) нового ЦК на чолі з В. І. Леніним.

Lit.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Російське бюро ЦК РСДРП див. Предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—3. К., 1965—68; Москалев М. Бюро Центрального Комітета РСДРП в России (Август 1903 — март 1917). М., 1964. *П. М. Шморгун.*

РОСІЙСЬКЕ ДРАМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО

у Києві. Засн. 1879 (затверджено статут т-ва). До Р. д. т. входила театр. трупа. Складалась з аматорів, проте в її виставах часто брали участь і відомі профес. актори — М. Савіна, А. Ленський (почесні члени т-ва), М. Петіпа, М. Іванов-Козельський, І. Киселевський, Є. Неделін, А. Адамян та ін. В репертуарі трупи т-ва: п'єси О. Островського (почесний член т-ва) М. Гоголя, О.

Сухово-Кобиліна, О. Грибоєдова, О. Писемського, Ж. Б. Мольєра, Ф. Шіллера, К. Гукова, П. Бомарше, Е. Золя, інсценізації творів Л. Толстого, Ф. Достоєвського та ін. Трупа давала загальнодоступні вистави за зниженими цінами на квитки, вистави і концерти, відрахування з яких йшли на спорудження пам'ятників (О. Пушкіну — в Москві, М. Гоголю — в Ніжині), на допомогу сім'ям померлих акторів, на користь Київ. відділення Т-ва Червоного Хреста тощо. Р. д. т. порушило перед міськ. управою питання про створення в Києві самостійного народного театру, проте це клопотання не дало результатів. Р. д. т. припинило діяльність 1889.

Lit.: Николаев Н. И. Драматический театр в г. Киеве. К., 1898.

М. Г. Лабінський.

РОСІЙСЬКЕ МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО (РМТ). Існувало в 1859—1917. Організоване в Петербурзі з ініціативи А. Рубінштейна з метою сприяти розвитку муз. культури і муз. освіти та «заохочення талантів» у Росії. Очолював т-во комітет директорів. РМТ влаштовувало симф. і камерні концерти, в яких брали участь відомі рос. та зарубіжні виконавці, 1860 відкрило в Петербурзі муз. класи, 1862 на основі їх — першу в Росії консерваторію. Відділення т-ва створювались і в ін. містах: у Москві (1860), Києві (1863; див. Київське відділення Російського музичного товариства), Харкові (1871), Одесі (1884). Відділення влаштовували концерти, відкривали муз. школи (див. Музична освіта). Діяльність т-ва відіграла важливу роль у розвитку муз. культури в Росії.

РОСІЙСЬКЕ ТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО (РОСТА) — перший рад. центральний інформаційний орган. Створене постановою ВЦВК від 7 вересня 1918. Постачало пресі інформацію про життя Рад. країни та про міжнар. події. Утворчі та орг. співдружності з РОСТА діяло УкРОСТА. В 1935 функції РОСТА передано Телеграфному Агентству Радянського Союзу.

РОСІЙСЬКИЙ АЛФАВІТ — сукупність розміщених у певному, традиційно усталеному порядку літер, уживаних у російській мові. Сучас. Р. а. складається з 33 букв, з яких 20 передають приголосні звуки (б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ), а 10 літер — голосні, з них а, и, о, у, ѿ, є позначають голосні звуки, тоді як е, ё, ю, я можуть передавати на письмі або м'якість попереднього приголосного + голосний є, о, у, а (встер, мёд, любовь, няня), або сполучення й + голосний (трое, съёмка, выон, яблоко). Літерою ѹ («и краткое») позначають на письмі нескладовий голосний («и неслогоное»), напр. «герой», «сойка», а також сонорний приголосний ѹ (йога, йоруба). Літери ъ (твірдий знак) і ѿ (м'який знак) у сучас. рос. мові ніяких звуків не передають, ѿ вживається для позначення м'якості попереднього приголосного (огонь, рожь) і вказує на роздільну вимову (льёт, скам'я), а ѿ вказує на роз-

дільну вимову (съезд, объяснение). Літери в Р. а. бувають великі й малі, друковані й писані. Сучас. Р. а. за складом і накресленням букв веде початок від кирилиці. Протягом істор. розвитку в ньому відбулося чимало змін. У допереволюц. час найважливішою була реформа письма і правопису, здійснена 1708 Петром I (див. Гражданський шрифт). Після встановлення Рад. влади декретами Нар. комісаріату освіти від 23

Аа Бб Вв Гг Да Ее Єє Жж Зз
Аа Бб Вв Гг Єє Жж Її
Ии Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп
Ии Її Її Мм Нн Оо Пп
Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч
Рр Сс Тт Уу Фф Хх Чч Ії
Шш Шш Ъъ Ыы Ьъ Ээ Юю Яя
Шш Щщ Ъъ Ыы Ьъ Ээ Юю Яя
Російський алфавіт.

грудня 1917 і Ради Нар. Комісарів від 10 жовтня 1918 було реформовано склад Р. а. і затверджено нові правила рос. правопису. З алфавіту вилучено букви ъ, і, є, не вживається ъ у кінці слів. Р. а. став графічною основою білорус., українського алфавіту, алфавітів більшості народів СРСР, а також болг., серб. і монгольського. Розвиток форм букв Р. а. див. у табл. до статей про відповідні букви укр. алфавіту. А. П. Кока.

РОСІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ у Ленінграді — одне з найбільших в СРСР зібрань рос. мистецтва. Засн. 1895 на базі колекцій Державного Ермітажу, петерб. АМ і приватних палацових збирок. Відкритий для відвідування 1898. У 1902 було створено етнографічний, 1913 — історико- побутовий відділи, які 1934 виділено в окремі музеї. В експозиції (понад 100 залів) і фондах зберігаються колекції рос. живопису, скульптури, графіки, декоративно-ужиткового мист. з 11 ст. до наших днів. Музей має відділи джовітневого і рад. мист., де представлено твори живописців (А. Рубльова, І. Нікітіна, А. Лосенка, Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Рєпіна, І. Крамського, А. Куїнджа, І. Бродського, М. Грекова, М. Нестерова, Куриніків, А. Пластова та багатьох ін.) і скульпторів (П. Мартоса, Ф. Шубіна, М. Антокольського, М. Андреєва, С. Коненкова та ін.). Р. м. розміщено в кол. Михайлівському палаці (1819—25, архітектор К. Росі), скульптори В. Демут-Малиновський, С. Пименов).

У 19 ст. окремі приміщення передбовував арх. В. Ф. Свінін, 1914—16 до осн. добудовано зх. корпус (арх. Л. Бенуа).

Літ.: Государственный русский музей. Путеводитель. Л., 1969; Государственный русский музей. Живопись XVIII — начала XX века. Каталог. Л., 1980.

РОСІЙСЬКИЙ НАРОДНИЙ ХОР імені М. Ю. П'ятницького, Державний російський академічний народний хор імені М. Ю. П'ятницького — професійний музичний колектив. Засн. 1910 М. П'ятницьким. Виступав у с. Александровському (тепер Ліскінського р-ну Ворон. обл.), з 1918 — у Москві. З 1927 — ім. П'ятницького, з 1937 — у складі Моск. філармонії, з 1940 — сучас. назва, з 1968 — академічний. У 1938 реорганізовано: збільшено склад хорової групи, приєднано танц. групу і ансамбль нар. інструментів. Хор очолювали М. П'ятницький (1910—27), П. Казьмін, В. Захаров, М. Коваль; з 1962 худож. керівник — нар. арт. РРФСР В. Левашов. При Р. н. х. працює фольклорний кабінет, 1970 створено дит. нар. хор. У репертуарі: нар. пісні і танці, твори рад. композиторів, театралізовані вистави. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1959).

Літ.: Мартынов И. Государственный русский народный хор имени Пятницкого. М., 1953; Коваль М. В. С песней сквозь годы. М., 1968.

М. К. Боровик.

РОСІЙСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИЙ БАНК — один з найбільших акціонерних комерційних банків царської Росії. Засн. 1889 у Петербурзі. Мав 111 філіалів, у т. ч. 14 на Україні. Іноз. капітал (англ., франц., нім.) становив 42% акц. капіталу. Націоналізований 1917. Див. також Банки.

РОСІЙСЬКІ СЕЗОНИ — виступи рос. опери і балету за кордоном, які організував 1907 С. Дягілев. Почалися в Парижі концертами за участю М. Римського-Корсакова, С. Раҳманінова, О. Глазунова, Ф. Шаляпіна. В 1908—10 тут було показано опери «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Псковитянка» Римського-Корсакова, та ін. З 1909 в Парижі, а з 1910 в Берліні, Брюсселі, Лондоні та ін. містах Зх. Європи під керівництвом М. Фокіна гастролювали визначні артисти рос. балету А. Павлова, В. Ніжинський, Т. Карсавіна, К. Гельцер, М. Мордкін та ін. В 1912—13 Ніжинський поставив у Парижі балети на музику К. А. Дебюсса та І. Стравинського. Оформляли спектаклі відомі рос. художники О. Бенуа, Л. Бакст, О. Головін, В. Серов, М. Реріх, а також П. Пікассо, А. Матісс, Ж. Бріак та ін. Р. с. сприяли пропаганді і впливу російської культури на світове мистецтво.

В. Г. Давидов

РОСІЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКА КОМПАНІЯ — торговельне об'єднання, створене 8 (19) VII 1799 в Росії з метою освоєння відкритих рос. експедиціями земель у Пн. Америці (т. з. Рос. Америка — Аляска, Алеутські о-ви, частина пн.-зх. узбережжя Пн. Амери-

ки), Курільських та ін. островів Тихого океану. Правління Р.-а. к. спочатку перебувало в Іркутську, з 1800 — в Петербурзі. Компанії надавалися в монопольне користування всі промисли й корисні копалини, що містилися на цих територіях, право організовувати експедиції, освоювати відкриті землі, торгувати з сусідніми країнами. В рос. володіннях в Америці було створено ряд поселень, споруджено суднобудівні верфі, майстерні тощо. Протягом 1803—40 компанією було організовано 25 експедицій, у т. ч. 15 кругосвітніх (І. Ф. Крузенштерна, Ю. Ф. Лісіянського та ін.). Р.-а. к. брала участь у заселенні о. Сахалін та Приамурського краю. Керуючись справами Р.-а. к. 1824—25 служив К. Ф. Рилєєв. Компанію ліквідовано 1868 в зв'язку з продажем рос. володінь в Америці США.

Літ.: К истории Российской-американской компании (Сборник документальных материалов). Красноярск, 1957.

РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКІ ВІЙНИ 18—19 СТОЛІТЬ. Великі між Росією та Іраном за Закавказзя. У 18 ст. груз., вірм. і азерб. правителі не раз зверталися до рос. уряду з проханням допомогти у визволенні їхніх володінь від тур. та іран. панування. Російські війська здійснили перс. походи 1722—23 і 1796, однак вони відчували результатів не дали.

Російсько-іранська війна 1804 — 13. В 1801—04 до Росії добровільно приєдналася осн. частина груз. земель. Для зміцнення своїх позицій у Закавказзі рос. війська 1804 почали просуватися на Сх. У відповідь на це Іран почав проти них воєнні дії, які точилися на двох напрямках — Єреванському і Гянджинському. В зв'язку з початком рос.-тур. війни 1806—12 рос. командування змушене було взимку 1806 укласти перемир'я з Іраном. У 1808 воєнні дії відновилися. В ході війни рос. війська здобули ряд перемог і зайняли тер. Пн. Азербайджану. Але, враховуючи необхідність підготовки до боротьби проти наполеонівської Франції, рос. командування 1812 почало переговори про мир. Однак влітку того самого року іран. війська перейшли в наступ, а після того, як у Тегерані стало відомо про вступ Наполеона I у Москву, переговори було перервано. Тільки успішні дії рос. військ у Закавказзі змусили Іран у жовтні 1813 укласти Гюлістанський мирний договір, за яким він визнав приєднання до Росії Дагестану, Грузії та Пн. Азербайджану. Російсько-іранська війна 1826—28. Підбурюваний Великобританією Іран систематично порушував умови Гюлістанського договору, вимагав повернення територій, що відійшли до Росії. В липні 1826 іран. війська почали воєнні дії проти Росії. Рос. армія під командуванням О. П. Ермолова, а з березня 1827 — І. Ф. Паскевича здобула ряд перемог, зайняла Нахічевань, Єреван, Тебріз. За Туркманчайським договором 1828 до Росії було приєднано Сх. Вірменію. Росія в результаті перемог у Р.-і. в. визволила від ярма іран.

Російський музей у Ленінграді

феодалів народи Закавказзя, які активно підтримували дії рос. військ під час рос.-іран. воєн.

Л. А. Сухих

РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІНСТИТУТ АН СРСР, Пушкінський Дім — літературознавча науково-дослідна установа. Засн. 1905 у Петербурзі як музейно-меморіальний і джерелознавчий центр пушкінознавства. В 1918 увійшов до складу АН. В 1930 перетворений на і. д. Ін-т рос. л-ри. Першим його директором був А. В. Луначарський. В ін-ті ін.-д. відділи і сектори (1982): фольклору, давньої рос. л-ри, нової рос. л-ри, рад. л-ри, теорії л-ри. При ін-ті є рукоюсний відділ, літературний музей, бібліотека, спеціалізоване сховище давніх рукописів і стародруків, фонограмо-архів. Тут міститься редакція журн. «Русская литература» (виходить з 1958). Ін-т проводить щорічні наук. Пушкінські конференції та ін. наук. конференції з питань фольклору, історії і теорії л-ри; видає праці з історії рос. л-ри і критики, тематичні збірники, акад. видання творів класиків рос. літератури.

Ф. Я. Прийма, Ю. К. Бєгунов.
РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙНИ 17 СТОЛІТТЯ. Викликані прагненням Рос. д-ви визволити Україну, Білорусь і ряд російських областей від польс.-шляхетського панування.

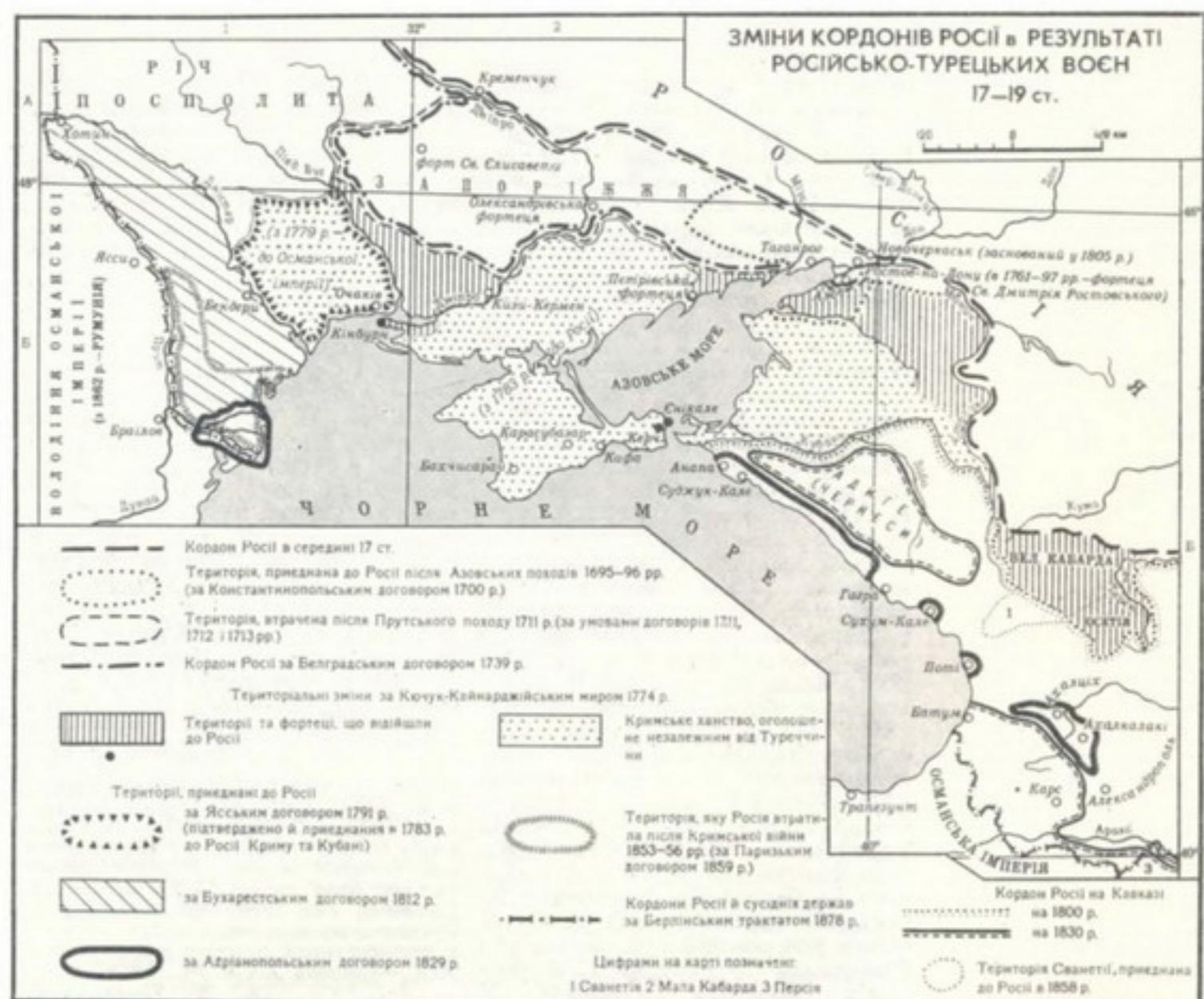
Російсько-польська війна 1632—34, Смоленська війна. Почав війну рос. уряд з метою повернути Смоленську і Чернігово-Сіверську землі, захарбані шляхет. Польщою на поч. 17 ст. (див. Польська і шведська інтервенція початку 17 століття). Осн. сили рос. армії (40 тис. чол., команд.— боярин М. Б. Шейн) у вересні — жовтні 1632 визволили Дорогобуж, Білу, Серпейськ, у листопаді — грудні — Невель, Рославль, Стародуб, Попчеп, Трубчевськ. Однак спроба оволодіти Смоленськом закінчилася невдачею. Польс.-шляхет. війська оточили рос. армію. М. Б. Шейн 15 (25).II 1634 змушений був підписати капітуляцію. Проте дальнє просування польс.-шляхет. військ на Москву спнила рос. армія на чолі з кн. Д. М. Черкаським і кн. Д. М. Пожарським. Підписаний Поляновський мир 1634 в основному підтвердив кордони, які існували до війни. Російсько-польська війна 1654—67. Почалася в результаті загострення суперечностей між обома д-вами в 40-х рр. 17 ст., особливо у зв'язку з переможним завершенням визвольної війни українського народу 1648—54 і возз'єднанням України з Росією 1654. Осн. події війни розгорнулися на тер. Білорусії. Рос. війська (понад 41 тис. чол.), оволодівши Смоленськом, визволили Рославль, Мстиславль, Шклов, укр. козац. полки (бл. 20 тис. чол.) на чолі з наказним гетьманом І. Н. Золотаренком — Гомель, Новий Біхів та ін. населені пункти. На Україні об'єднане рос.-укр. військо, очолюване Б. Хмельницьким і В. В. Бутурліним, визволило Острог, Межиріччя, Ровно та ін. населені пункти.

Взимку — навесні 1654—55 польс.-литов. військо захопило Копись, Дубровну, Оршу в Білорусії, завдало поразки рос.-укр. війську під Жашковом. Проте у січні польс.-шляхет. військо та його союзники — крим. татари були розгромлені в Охматівській битві 1655. Влітку 1655 рос. армія і козац. полки визволили Мінськ, Вільно (Вільнюс), Ковно (Каунас), Гродно; Б. Хмельницький і В. В. Бутурлін здійснили успішний похід на зх.-укр. землі. Початок польс.-швед. війни 1655—60 змінив зовнішньopolіт. ситуацію. Рос.-польс. переговори, що почалися у зв'язку з цим навесні 1656, закінчилися укладенням 23.X (2.XI) 1656 угоди про припинення воєнних дій і продовження переговорів через рік. У 1656 Росія почала війну зі Швецією (див. Російсько-шведські війни 17—19 століть). Війна набула затяжного характеру. Це, а також смерть Б. Хмельницького (1657) ускладнили становище Росії. Обраний гетьманом І. Виговським підписав з польс.-шляхет. урядом ганебний Гадяцький договір 1658, який передбачав повернення України під владу шляхет. Польщі. Воєнні дії з Польщею відновилися в жовтні 1658. В результаті ряду воєнних операцій рос. війська змогли утримати за собою переважну більшість визволених до перемир'я територій. Восени 1659 І. Виговського було скинуто, гетьманом проголошено Ю. Хмельницького. В 1660 польс.-шляхет. війська захопили більшу частину Білорусії. На Україні внаслідок зради Ю.

Хмельницького (див. Слободищенський трактат 1660) капітулювали рос. полки В. Б. Шерemetєва. Польс.-шляхет. військо захопили Правобережну Україну (без Києва). В 1663—64 відбувалися дрібні сутички між рос. і польс.-шляхет. військами в Білорусії. На Україні польс.-шляхет. військо зазнало поразки під Глуховом і Новгородом-Сіверським. Виснаження матеріальних ресурсів обох сторін змусило їх почати переговори. Вони завершилися підписанням Андрушівського перемир'я 1667.

В. А. Смолій.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 17—19 СТОЛІТЬ. Велися за панування на Чорному м. і в прилеглих районах. Росія прагнула здобути вихід до Чорного м., повернути загарбані тур.-тат. агресорами рос. і укр. землі та визволити балканські народи від тур. гніту. Туреччина намагалася зберегти своє панування в Пн. Причорномор'ї, використовуючи його як плацдарм для грабіжницьких нападів на рос. і укр. землі, зміцнити свою позиції на Балканах і Кавказі. З 2-ї пол. 18 сі. Р.-т. в. були пов'язані з розпадом Османської імперії, що намітився (т. з. східне питання). Російсько-турецька війна 1676—81 викликана агресією осман. Туреччини проти України після її возз'єднання з Росією. В ході війни проти Польщі 1672—76 (див. Польсько-турецькі війни 17 століття) Туреччина захопила Поділля, а потім, спираючись на гетьмана Правобережної України П. Д. Дорошенка, намагалася підпорядкувати собі

**РОСІЙСЬКО-ШВЕДСЬКІ ВІЙНИ
17—19 СТОЛІТЬ**

всю Правобережну Україну (див. Чигиринські походи 1677 і 1678). Війна закінчилася підписанням Бахчисарайського мирного договору 1681. Російсько-турецька війна 1696—1700 була продовженням боротьби Росії проти агресії османської Туреччини. В ході війни рос. армія здійснила Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695—96. Війна закінчилася Константинопольським мирним договором 1700, за яким до Росії відійшли Азов і узбережжя Азовського м. до р. Міусу. Див. також Карловицький конгрес 1698—99. Російсько-турецька війна 1710—13 проходила в період Північної війни 1700—21, коли Туреччина, підбурена швед. королем Карлом XII та австр. і франц. дипломатами, оголосила війну Росії. В січні 1711 рос. війська і укр. козаки відбили напад на Україну крим. татар і загонів П. Орлика (див. Орлики). Прутський похід 1711, що став осн. подією війни, закінчився невдало для Росії. За Прутським трактатом 1711 Росія змушенна була відмовитися від Азова й зруйнувати укріплення на азовському узбережжі.

Російсько-турецька війна 1735—39 відбулася в результаті загострення рос.-тур. суперечностей у період війни за т. з. польс. спадщину 1733—35. Почалася нападом крим. татар на Україну і Кавказ. Рос. армія розгорнула наступ у квітні 1736. Дніпровська армія (команд.—ген.-фельдмаршал Б. К. Мініх), у складі якої були укр. козацькі полки, оволоділа Перекопом і Бахчисаarem, 1737 — Очаковом, Донська армія (команд.—ген. П. П. Ласі) здобула Азов, 1737 завдала поразок татарам у Криму. В 1737 у війну проти Туреччини на боці Росії вступила Австрія. Після розгрому в серпні 1739 тур. армії під Ставучанами рос. війська зайняли Хотин і Ясси. Австрія, зазнавши поразок, уклала з Туреччиною separatний мир, що змусило Росію погодитися на Белградський мирний договір 1739. Російсько-турецька війна 1768—74 оголошена Туреччиною. Взимку 1768 крим. татари вдерлися на Україну, але їхній напад було відбито. В 1769 рос. війська зайняли азовське узбережжя, здобули Хотин і Ясси. Влітку 1770 рос. армія (команд.—П. О. Румянцев), у складі якої були запорожці, розгромили тур. війська поблизу Рябої Могили і на річках Ларга і Кагул. Одночасно рос. флот здобув перемогу у Чесменському бою 1770. В 1771 рос. армія зайняла Крим. У 1773 рос. війська на чолі з О. В. Суворовим здобули фортецю Туртукай, 1774 розбили турків біля с. Козлуджі. Незабаром було укладено Кючук-Кайнарджійський мир 1774. Російсько-турецька війна 1787—91 оголошена Туреччиною, яка, зокрема, вимагала повернення Криму, приєднаного до Росії 1783. В жовтні 1787 рос. війська на чолі з О. В. Суворовим розгромили тур. десант під Кінбурном, у грудні 1788 рос. армія оволоділа Очаковом. У

1789 рос. війська розбили турків під Фокшанами і на р. Рімніку (див. Рімніцький бій 1789), у грудні 1790 здобули Ізмаїл. Рос. флот (команд.—Ф. Ф. Ушаков) завдав поразки тур. флоту біля Керчі і Тендри. Після перемог рос. армії біля Мачині і рос. флоту біля Каліакрії Туреччина змушена була підписати Яссський мирний договір 1791. Російсько-турецька війна 1806—12 роз'язана Туреччиною при підтримці Наполеона I. Росія в цей час вела війну з Францією (1805—07) та війну з Іраном (1804—13). В листопаді рос. армія зайняла Бессарабію, Молдову, Валахію. В серпні 1807 було укладено перемир'я, що тривало до березня 1809. В 1809 рос. армія (командуючий — П. І. Багратіон) оволоділа фортецями в пониззі Дунаю; в Грузії рос. війська 1810 здобули Поті і Сухум-Кале. В 1811 рос. армія (команд.—М. І. Кутузов) розгромила осн. сили турків під Рущуком на Дунаї, що змусило Туреччину підписати Бухарестський мирний договір 1812. Російсько-турецька війна 1828—29 виникла внаслідок загострення боротьби европ. д-в за поділ Османської імперії, яка переживала гостру внутр. кризу, що посилилася в зв'язку з грецькою національно-визвольною революцією 1821—29. У 1828 рос. армія зайняла Молдову і Валахію, кілька фортець на Кавказі; 1829 оволоділа Сілістрією, Бургасом і Адріанополем і вийшла до Стамбула. Туреччина змушена була укласти Адріанопольський мирний договір 1829. Російсько-турецька війна 1853—56 — див. Кримська війна 1853—56. Російсько-турецька війна 1877—78 була наслідком піднесення нац.-визвольного руху на Балканах (див., зокрема, Квітневе повстання 1876), загострення міжнар. суперечностей у сх. питанні. 12 (24).IV 1877 у зв'язку з тим, що султанський уряд відхилив вимогу надати автономію Боснії, Герцеговині і Болгарії, Росія оголосила війну Туреччині. На боці Росії виступили Румунія, болг. добровільне ополчення, а згодом і Сербія. Влітку 1877 рос. армія з боями форсувала Дунай, загін ген. Й. В. Гурка перейшов Балкани. Після героїчної оборони Шипки в серпні 1877 рос. війська наприкінці року і в січні 1878 здобули Плевну, визволили Софію, полонили велику тур. армію в районі Шипка — Шейново і підійшли до Стамбула. На Кавказі рос. армія розгромила тур. війська в Аладжі, оволоділа Карсом і вийшла до Ерзерума. Туреччина змушена була підписати Сан-Степанський мирний договір 1878, перевігнутий на вимогу европ. д-в на Берлінському конгресі 1878.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 2—3. М., 1966—67; История Української РСР, т. 2—3. К., 1978—79; Страницы боевого прошлого. Очерки военной истории России. М., 1968; Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и Балканы. М., 1978; Золотарев В. А. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. в отечественной историографии конца XIX — начала XX в. М., 1978.

А. Д. Бачинський.

**РОСІЙСЬКО-ШВЕДСЬКІ ВІЙНИ
17—19 СТОЛІТЬ.** Велика за Прибалтику, Фінляндію і панування на Балтійському м. Російсько-шведська війна 1656—58 велася Росією за повернення захоплених шведами в 16—17 ст. земель на узбережжі Фінської затоки, за Ліфляндію і вихід до Балтійського м. Спочатку рос. війська захопили ряд фортець на узбережжі Балтійського м. і взяли в облогу Ригу. Однак поновлення війни з Польщею (див. Російсько-польські війни 17 століття) змусило рос. уряд укласти зі Швецією Валісарський договір 1658 про перемир'я на 3 роки, а через 3 роки — Кардіський мирний договір 1661. Кордон між двома країнами було відновлено відповідно до Столбовського миру 1617. Російсько-шведська війна 1700—21 — див. Північна війна 1700—21. Російсько-шведська війна 1741—43 була спробою Швеції повернути втрачені після Пн. війни території (див. Ніштадтський мирний договір 1721). Рос. війська завдали шведам ряд поразок і навесні 1743 підійшли безпосередньо до тер. Швеції. Зважаючи на загрозу висадки рос. десанту, швед. уряд підписав Абоський мирний трактат 1743, який зміцнив становище Росії на Балтійському м. і в Прибалтиці; до Росії відійшла частина Фінляндії, кордон між двома країнами встановлювався по р. Кюмене. Російсько-шведська війна 1788—90 роз'язана Швецією під час рос.-тур. війни 1787—91 (див. Російсько-турецькі війни 17—19 століття), коли осн. сили Росії було відтягнуто на Пд. Швеція поставила Росії вимогу повернути території, приєднані до неї за мирними договорами 1721 і 1743. Рос. флот здобув перемоги в Гогландській (1788) і Виборзькій (1790) битвах; швед. наступ у Фінляндії теж зазнав поразки. Було укладено Верельський мирний договір 1790 на умовах збереження довоєнних кордонів. Російсько-шведська війна 1808—09 велася Росією в союзі з Данією проти Швеції та Великобританії за встановлення повного контролю над Фінською і Ботнічною затоками з метою зміцнення безпеки Петербурга. Рос. війська зайняли Фінляндію, Аландські о-ви, висадили десант на швед. узбережжі. Закінчилася Фрідріхсгамським мирним договором 1809, за яким до Росії відійшли Фінляндія та Аландські острови.

Літ.: Захаров Г. Русско-шведская война 1808—1809 гг. М., 1940; История Швеции. М., 1974. Л. А. Сухих.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904—05. Виникла в умовах загострення боротьби імперіалістичних держав за поділ Китаю і Кореї. З обох сторін мала загарбницький, імперіалістич. характер. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Росія і Японія значно посилили свою активність у цьому районі. Японія внаслідок японо-кит. війни 1894—95 домоглася відторгнення від Китаю значних територій. Росія, з свого боку, 1896 уклала договір з Китаєм на будів-

ництво Китайської Чанчунської залізниці, 1898 — орендувала Квантунський п-ів з Порт-Артуром. Під час придушення *Іхетунського повстання* (1899—1901) царські війська 1900 окупували Маньчжурію. Занепокоєні зміщенням позицій Росії та Японії в Китаї, ін. імперіалістичні країни намагалися підштовхнути обидві держави на розв'язання збройного конфлікту. Англо-япон. угоди 1902 сприяла підготовці Японії до війни. Правляча верхівка Росії розраховувала на легку перемогу у війні проти Японії, вбачаючи в цій перемозі можливість змінити своє становище і відвернути наростаючу революцію. Вважаючи Японію слабким противником, Росія не готувалася належно до війни. Сили Японії на поч. війни на Далекому Сході значно переважали російські (япон.— 375 тис., рос.— бл. 98 тис. чол.).

Війна почалася раптовим нападом вночі проти 27.I (9.II) 1904 япон. флоту на рос. ескадру в Порт-Артурі. Того самого дня в нерівному бою в кор. порту Чемульпо геройчно загинули крейсер «*Баян*» і канонерський човен «*Кореець*». Лише 28.I (10.II) Японія офіційно оголосила війну Росії. Ця війна була ворожою інтересам трудящих обох країн. Бойові дії розгорталися на морі і на суші. Япон. флотові вдалося блокувати рос. ескадру в Порт-Артурі. Це дало змогу япон. командуванню перекинути і сконцентрувати сухопутні війська на материкову. В квітні 1904 почалися бойові дії сухопутних військ. Після бойів на р. Ялу, під Цзіньчжоу і Вангангу (квітень — червень 1904) рос. армія змушені була залишити Корею і Лядунський п-ів. 30.VII почалася блокада Порт-Артура. Бойові дії на суші показали повну бездарність царського командування. Поразки рос. армії під Ляояном (серпень 1904), безрезультатні кровопролитні бої на р. Шахе (вересень — жовтень 1904), падіння Порт-Артура [20.XII 1904 (2.I 1905)], поразки в *Мукденському бою 1905, Цусімському бою 1905* викликали у народів Росії гнів і обурення і прискорили початок революції 1905—07 в Росії. Більшовики на чолі з В. І. Леніним з перших днів війни зайняли чітку антивоєнну позицію, викриваючи імперіалістичний характер війни, закликаючи до боротьби проти самодержавства. Широку пропаганду проти війни розгорнули більшовицькі організації всієї Росії. На Україні Одеський, Катеринославський, Миколаївський, Луганський та ін. к-ти РСДРП випускали антивоєнні листівки. В Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві в листопаді — грудні 1904 під керівництвом більшовиків відбулись антивоєнні по-літ. демонстрації.

Все це примусило царизм поспішити з укладенням миру з метою сконцентрувати сили на придушенні революційного руху, що охопив усю країну. В мірі була заінтересована і Японія: сили її теж підтримала війна, в країні зростали антивоєнні настрої. При посередництві США 23.VIII (5.IX) було підпи-

сано Портсмутський мирний договір 1905, за яким до Японії відійшли Квантунський п-ів з Порт-Артуром і пд. частина о. Сахалін. Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 9. Падіння Порт-Артура; т. 10. Розгром: Сорокин А. И. Русско-японская война 1904—1905 гг. М., 1956: История русско-японской войны. М., 1977.

А. В. Пасько.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКІ ДОГОВОРИ І УГОДИ. Договір 1855 про торгівлю та кордони укладено 26.I (7.II). Держ. мор. кордон встановлювався між о-вами Ігуруп та Уруп: перший відходив до Японії, другий та всі ін. Курильські о-ви на Пн. від нього — до Росії (о. Сахалін лишався неподіленим). Для рос. судноплавства відкривалися три япон. порти. На рос. підданих поширювались екстериторіальність і всі права й пільги, що їх Японія надавала ін. націям. Договір 1858 про торгівлю та мореплавство укладено 7 (19). VIII. Сторони домовились обмінятися постійними дипломатичними представництвами. Для росіян відкривалися ще 3 порти. В усіх відкритих портах створювалися постійні рос. консульства. Діяв до 1895. До договору додавався митний тариф. Конвенція 1867 про торгівлю та навігацію укладена 11 (23). XII. Скасувала митний тариф 1858. Надала япон. підданим право прямої торгівлі з росіянами як у відкритих портах, так і безпосередньо в Росії. Договір 1875 про обмін територіями укладено 25.IV (7.V). Росія передала Японії 18 Курильських о-вів — споконвічні рос. землі — в обмін на офіц. відмову Японії від домагань на о. Сахалін. Кордон між о-вами встановлювався по протоці між мисом Лопатка на Камчатці та островом Шумшу. Жителі обмінованих територій могли повернутися на батьківщину або лишитися на місці, прийнявши підданство даної країни. Для япон. купців і промисловців вводився режим найбільшого сприяння в далекосхідних рос. портах і водах. Додаткова стаття, прийнята 10 (22). VIII, регулювала порядок обміну територіями та права жителів, які на них залишилися. Договір 1895 про торгівлю та мореплавство укладено 27.V (8.VI). Визначав режим «найбільшого сприяння» між обома країнами для сплати мита, розвитку торгівлі, а також права, що надавалися підданим однієї країни на тер. іншої. Мирний договір 1905 завершив російсько-японську війну 1904—05. Див. Портсмутський мирний договір 1905. Угода 1907 з загальним ополітичним питань укладена 17 (30). VII. Мала гласну і секретну частини. За статтями першої частини сторони зобов'язувалися поважати тер. цілісність одної одної та всі права, записані в укладених між ними договорах. Проголошувалося, що сторони визнають незалежність і цілісність тер. Китаю і принцип заг. рівноправності щодо торгівлі та промисловості у цій країні. Секретна частина фіксувала поділ Маньчжурії на

рос. та япон. зони впливу. Корея визнавалася сферою спец. інтересів Японії, Зовн. Монголія — Росії. Угода та підписані майже водночас торг. договір і риболовна конвенція сприяли деякій розрядці в рос.-япон. відносинах після рос.-япон. війни 1904—05. Угоди 1910 укладена 21.VI (4.VII). Складалася з гласної і секретної частин. Статті першої частини стосувалися залізничних ліній у Маньчжурії та підтримання статус-кво в цьому районі Китаю. В секретній частині сторони зобов'язувалися не порушувати інтересів одної в інших сферах впливу, встановлених 1907, сприяти дальшому зміненню цих інтересів у Маньчжурії. Фактично означала згоду на анексію Кореї Японією. Конвенція 1912 (секретна) укладена 25.VI (8.VII). Розвинула угоди 1907 і 1910. Оформила поділ сфер впливу Росії та Японії в Маньчжурії. Підтверджувала взаємні зобов'язання сторін не порушувати «спец. інтереси» одної в інших сферах впливу. Договір 1916 укладено 20.VI (3.VII). Складався з гласної і секретної частин. Статті першої оформили домовленість сторін про взаємну підтримку на випадок загрози іншим позиціям на Далекому Сході. Секретна частина передбачала конкретні заходи в цьому питанні.

А. В. Пасько.

РОСІЯ — країна (територія) і держава, населена переважно росіянами. Поява терміна «Росія» (походить від назв «рос», «русь»; див. *Русь*) пов'язана з утворенням рос. народності, з початком утворення і змінення *Російської централізованої держави*. В рос. писемних джерелах слово «Росія» як назва країни існує з кін. 15 ст., але до кін. 17 ст. вона наз. і Руссю, Руською землею, Моск. д-вою. З 1721 Р. називалася вся *Російська імперія* як сукупність територій, що входили до її складу і були населені росіянами і неросійськими народами. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* з'явилася поняття «Рад. Росія». Було створено *Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку*.

РОСІЯНИ (самоназва — «руські») — нація, основне населення РРФСР (становлять 82,6%, 1979, перепис). Живуть і в ін. республіках СРСР і за кордоном (у США, Канаді, Бразилії, Аргентіні, Франції, Румунії, Польщі та ін. країнах). Заг. чисельність — 138 600 тис. (1978, оцінка); в СРСР — 137 397 тис. (1979, перепис), з них в УРСР — 10 472 тис. Говорять російською мовою. З поч. 17 ст. і особливо в 19 ст. була поширенна назва Р. великоруси або великоросси. Серед Р. виділяються етнограф. групи: помори (на Білому м.), мещера (в пн. частині Рязан. обл.), різні групи козаків (на Дону, Уралі, Кубані і в Сибіру) та ін. Офіц. релігія Р. в минулому — православ'я. За рад. часу переважна більшість Р. — атеїсти. Р., українці й білоруси сформувалися з одної давньоруської народності, що склалася із сх.-слов'ян. племен внаслідок розкладу родопле-

мінних відносин й утворення ранньофеод. д-ви — Київської Русі. В умовах феод. роздробленості склалися передумови для формування рос., укр. і білорус. народностей. Зокрема, формування рос. народності, зумовлене соціально-екон. розвитком, пов'язане з боротьбою проти іга Золотої орди та з утворенням Російської централізованої держави (14—15 ст.). Возз'єднання з Росією українських (див. *Возз'єднання України з Росією 1654, Возз'єднання Правобережної України з Росією*) і білорус. земель сприяло ще тіснішому екон. і культур. зближенню трьох братніх народів. У 14—15 ст. Р. продовжували заселяти пн. землі Сх. Європи, Поволжя й Прикам'я, в 16—17 ст. рос. населення з'явилося в Сибіру і на Далекому Сході. Приєднання до Росії у 18—19 ст. ряду земель у Прибалтиці, Причорномор'ї, Серед. Азії супроводилося розселенням Р. на цих територіях. Р. вступали в тісний контакт з народами, які жили тут, і це супроводилося екон. і культур. взаємопливами. Високого рівня розвитку досягла демократична рос. культура, що набула світового значення. Передові верстви рос. народу стояли в авангарді визвольного руху в Росії. Осн. масу рос. населення в царській Росії становили селяни-землероби. З утвердженням капіталістичних відносин у Росії після селянської реформи 1861 завершилося формування рос. буржуазії і нових класів — рос. пролетаріату і буржуазії. Рос. пролетаріат, підтримуваний трудящим селянством, під керівництвом Комуністичної партії відіграв провідну роль у трьох рос. революціях. *Велика Жовтнева соціалістична революція* відкрила новий період у нац. розвитку рос. народу. За роки Рад. влади в житті Р. відбулися великі зміни. Р.—робітники, селяни, інтелігенція — працюють на пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, наук. і навчальних закладах. Міста й пром. селища реконструйовано. З'явилося багато нових міст. Докорінно змінилися сільсь. поселення, де споруджують нові житл. будинки й громад. будівлі, за архітектурою близькі до міських. Традиційний рос. одяг (у жінок — сарафан, душогрійка, кокошник, у чоловіків — сорочка-косоворотка, які носили поверх нешироких штанів з поясом) поступився місцем сучас. одягові. Одяг сільсь. жителів тепер майже не відрізняється від одягу городян. Незмірно зросло значення рос. культури й науки, що мала й має великий вплив на розвиток культури народів СРСР, а також народів світу. Р.—нація, що дала світові геніальні теоретики марксизму, великого вождя і вчителя трудящих усього світу, організатора і керівника Комуністичної партії Рад. Союзу, засновника першої у світі Рад. д-ви В. І. Леніна. В ході соціалістичного будівництва Р. консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — радян-

ський народ. Рос. народ іде в авангарді всіх народів СРСР, що будують комунізм. «Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому ширу повагу всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 86). Докладніше про історію, г-во, культуру Р. див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Російська Радянська Федерація Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964; Русские. Историко-этнографический атлас. М., 1967—70; Титова З. Д. Этнография. Библиография русских библиографий по этнографии народов СССР (1851—1969). М., 1970. Г. П. Латишева.

РОСКОВШЕНКО (Розковшенко) Іван Васильович [1809, с. Штепівка, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.—25.IV (7.V) 1889] — укр. і рос. письменник, педагог. Після закінчення Харків. ун-ту служив у міністерстві юстиції, був помічником редактора «Журнала Министерства народного просвіщення». З 1839 — директор гімназії на Кавказі, згодом на Поділлі й Волині. Переїхав на Кавказі, дружив з Х. Абовяном. Р. належав до літ. гуртка І. Срезневського, був одним з видавців першого на Україні літ.-художнього альманаху «Український альманах» (1831). Вірші Р. 30-х рр. пов'язані з укр. тематикою. Перекладав твори У. Шекспіра рос. мовою (під псевд. Ів. Мейстера).

Літ.: Шамрай А. Харківські поети 30—40 років XIX століття (Харківська школа романтиків). Х., 1930; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. в. 1. К., 1959.

П. М. Федченко.

РОСЛАВЛЬ — місто обласного підпорядкування Смолен. обл. РРФСР, районний центр. Розташований на лівому березі р. Остра (бас. Дніпра). Вузол з-ци та автомобільних шляхів. 57 тис. ж. (1981). У Р.—зді: автоагрегатний, вагонорем., алмазних інструментів, склоробний, цегельний, овочесушильний; шпагатна і трикотажна ф-ки. Технікум залізнич. транспорту і радгосп-технікум, мед. уч-ще. Р. згадується в істор. документах 1408.

РОСЛАВСЬКИЙ-ПЕТРОВСЬКИЙ Олександр Петрович (1816, с. Слабин, тепер Черніг. р-ну Черніг. обл.—1872) — рос. статистик та історик. У 1837 закінчив Харків. ун-т. Був професором і ректором цього ун-ту. Р.-П. вів боротьбу з реакційними поглядами нім. школи державознавства. Незважаючи на непослідовність у теор. поглядах, Р.-П. був прогресивним статистиком 19 ст. Осн. праці: «Лекції статистики» (1841), «Посібник з статистики» (1844, перевиданий 1856), «Спроба порівняння успіхів народонаселення в Росії та в деяких інших європейських державах» (1845). Написав кілька праць з питань історії старод. світу.

РОСЛІННІ — поряд з тваринами одна з двох основних груп світу живих організмів на Землі. Більшість Р. (фотосинтезуючі зелені рослини) є автотрофами. Тільки Р. притаманний осмотичний (рос-

линний) спосіб живлення, гол. чин. зумовлений наявністю в клітинах переважної більшості Р. вторинних (целюлозних) оболонок. Проте деякі рослини клітини позбавлені вторинних оболонок (зооспори, статеві клітини, деякі одноклітинні Р.). Більшості Р. властиві прикріпліність до субстрату, розселення зачатками (діаспорами), ріст протягом всього життя, своєрідність циклів розвитку та способів закладання органів, наявність у клітинах Р. спеціалізованих пластид. В цілому комплекс цих ознак дає змогу на практиці надійно відрізняти Р., зокрема високоорганізовані, від тварин. Проте серед одноклітинних (найпростіших) організмів межі між Р. і тваринами в багатьох випадках нечіткі. Одноклітинні Р. відрізняються здебільшого будовою оболонки, розвиненими вакуолями, наявністю пластид та ін. особливостями в ультраструктурі. Р. виникли на Землі бл. 3 млрд. років тому і пройшли шляхи еволюційного розвитку від одноклітинних до високоорганізованих і спеціалізованих квіткових Р. Всі рослини організми — одноклітинні, колоніальні (див. Колоніальні организми) та багатоклітинні об'єднують у самостійне царство Р. з трьома підцарствами (відділами): червоні водорості, або багрянки, справжні водорості, вищі рослини. Синьо-зелені водороти та бактерії відносять до прокаріотів. Враховуючи своєрідні особливості грибів (здебільшого хітинова клітинна оболонка, виключно гетеротрофний спосіб живлення тощо), ряд вчених виділяє їх у самостійне царство (див. Систематика біологічна). За анатомічною і морфологічною будовою та складністю функціонування Р. поділяють на нижчі та вищі. Вищі Р. відрізняються від представників ін. царств організмів не лише особливостями внутр. будови, зокрема наявністю спеціалізованих тканин, а й зовнішнім виглядом. Іхнє тіло диференційоване на органи (корінь, стебло, листки, квітки), дуже розчленоване, що збільшує поверхню (пристосування до рослинного способу живлення). Р. відіграють надзвичайно важливу роль у природі (див. *Рослинний світ*). З усіх організмів Землі тільки хлорофілоносні Р. здатні перетворювати неорганічні речовини в органічні за допомогою сонячної енергії, вибраючи при цьому з атмосфери вуглекислий газ і виділяючи кисень. Р. утворюють флуору та рослинний покрив (див. *Рослинність*). Землі і створюють сприятливі умови існування для представників *тваринного світу* і людини. Р. минулих геол. періодів є джерелом корисних копалин. Людина використовує велику кількість Р., зокрема лікарські рослини, ефіроолійні рослини, вітаміноносні рослини, волокнисті рослини, дубильні рослини, камфороносні рослини, пряяні рослини, а також деревину багатьох порід дерев тощо. Розвиток фітобіологічної науки дає змогу людині виводити нові форми Р., які відповідають тим чи ін. практичним по-

требам (див. *Рослинництво, Плодові культури*). Разом з тим посилення антропогенного впливу на природу ставить під загрозу зникнення з лиця Землі багато видів Р., тому виникла потреба охорони рідкісних та зникаючих видів Р., що знайшло відображення у складанні *Червоних книг*, створенні заповідників (див. *Охорона природи*). Літ.: Вульф Е. В., Малеева О. Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Л., 1969; Зеров Д. К. Очерт филогении бессосудистых растений. К., 1972; Жизнь растений. т. 1—5. М., 1974—80; Дикорастущие полезные растения СССР. М., 1976; Красная книга СССР. М., 1978; Червона книга Української РСР. К., 1980; Вент Ф. В мире растений. Пер. с англ. М., 1972.

Б. В. Заверуха.

РОСЛИННИЙ СВІТ — сукупність всіх рослинних організмів на певній території або на земній кулі в цілому, що утворюють *флору й рослинність*. Р. с. є важливою складовою частиною біоти (комплексу живих організмів, що склався історично) окрім регіонів та *біосфери* в цілому, утворюючи фітосферу. Переважна більшість представників Р. с. є фотосинтезуючими (див. *Фотосинтез*) автотрофними (див. *Автотрофи*) рослинами, які відіграють важливу роль в біол. кругообігу речовин та трансформації сонячної енергії як первинні *продуценти* органічної речовини (див. *Біологічна продуктивність. Ланцюги живлення*).

Сумарні запаси фітомаси (див. *Біомаса*) Р. с. всієї суспі. Землі орієнтовно становлять 2.4×10^{12} т, а Світового океану — 0.17×10^9 т. Розрізняють Р. с. минулих геол. періодів та сучас. Р. с., що проішов шлях еволюційного розвитку від найпростіших форм протобіонтів (див. *Походження життя на Землі*) до сучас. нижчих та вищих рослин, яким властива величезна різноманітність за складністю організації, будови, формами, розмірами (напр., одноклітинні водорости — кілька десятків мкм завбільшки, деякі дерева — до 150 м заввишки, деякі ліани — до 300 м завдовжки). Р. с. диференційований на біол. види, яких налічується на Землі 500—600 тис., що представлені незліченою кількістю особин.

Б. В. Заверуха.

РОСЛИННИЦТВА, СЕЛЕКЦІЇ І ГЕНЕТИКИ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені В. Я. Юр'єва — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований в Харкові. Засн. 1956 на базі Харків. селекційної станції (створена 1909) та Ін-ту селекції і генетики АН УРСР (засн. 1946). В ін-ті (1982) 9 відділів (рільництва, селекції, генетики, насіннєзварства, тритикале, кормовиробництва, захисту рослин, насінництва), 21 лабораторія, елітне г-во, З насінницькі радгоспи (землі — 31 тис. га). Осн. напрями роботи ін-ту: створення нових сортів с.-г. культур, експериментальна розробка питань генетики і вдосконалення на цій основі методів селекції, обґрунтування ефективних прийомів рільництва для лісостепової зони Лівобережної України, кормовиробництва та ін. Ін-т створив і передав

у виробництво 67 нових сортів 12 с.-г. культур. Видає наукові праці. В 1959 ін-т нагороджено орденом Леніна. Б. П. Гур'єв.

РОСЛИННИЦТВО — 1) Одна з осн. галузей сільського господарства; вирощування культивованих с.-г. рослин. Продукцію Р. використовують для харчування населення, як корми для годівлі с.-г. тварин та як сировину для багатьох галузей пром-сті — харч., легкої, фармацевтичної тощо. За госп. і біол. ознаками розрізняють польові, овочеві, плодові та ягідні, лучні й лісові с.-г. рослини. Відповідно до цього Р. поділяють на рільництво, овочівництво, садівництво, виноградарство, луківництво, лісівництво. Найбільше нар.-госп. значення має рільництво, завданням якого є вирощування польових культур (зернових, тех., баштанних, кормових, картоплі). СРСР за посівною площею с.-г. культур посідає 1-е місце в світі. Заг. посівна площа країни становить (1980) 217,3 млн. га, з них під зерновими — 126,6 млн. га, в т. ч. на Україні — відповідно 33,6 млн. га та 16,5 млн. га (див. *Землеробство, Зернове господарство*). 2) Наука про с.-г. рослини та методи вирощування їх. Метою Р. як наук. дисципліни є розробка теор. основ одержання високих і сталих урожаїв с.-г. рослин при високій якості одержуваної продукції і найменших затратах праці і засобів виробн. Завданнями Р. є також вивчення умов одержання високо-якісного посівного матеріалу як фактора підвищення врожайності, розв'язання проблем щодо зберігання рослинної продукції. Осн. об'єктами досліджень Р. є с.-г. рослина, її біологія, навколо неї середовище — агроекологічні умови. В світі вирощується бл. 1000 видів рослин (без лікарських і декоративних), в СРСР — бл. 400 видів і бл. 5000 сортів і гібридів. На основі наук. даних і досвіду передових г-в розроблено рекомендації щодо ведення і освоєння сівозмін відповідно до грунтово-клімат. умов і вирощуваних культур, встановлено ступінь ефективності добрив, дано рекомендації щодо використання їх, впроваджено комплексні добрива, створено нові високопродуктивні сорти зернових, тех., овочевих, плодових, ягідних культур і винограду, картоплі для різних природних зон. Поряд із створенням сортів с.-г. культур велика увага приділяється розробці агротех. заходів (див. *Агротехніка*), що сприяють найповнішій реалізації потенційних можливостей нових сортів і макс. використанню родючості ґрунтів. Теор. основою Р. в СРСР є агробіологічна наука. В дослідженнях з Р. використовують польовий, лабораторний, лабораторно-польовий, вегетаційний методи та виробничі досліди, в експериментальних дослідженнях з Р.— також досягнення ботаніки, фізіології рослин, агрономічної і біол. хімії, фізики, землеробства і ґрунтознавства, метеорології та ін. наук. Н.-д. робота з Р. в Рад. Союзі проводиться більш як у 100 н.-д. ін-тах, більш як на 400 дослід. станціях, 1500 сортоділянках та у

багатьох ін. наук. установах. У Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 року, розроблені відповідно до рішень ХХVI з'їзу КПРС і схвалені Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, накреслено посилити роботи по селекції нових сортів і гібридів с.-г. культур, які відповідали б вимогам індустриальних технологій, застосовуваних у Р.; створити і впровадити сорти, стійкі проти несприятливих факторів середовища, з високою якістю зерна, несприйнятливі до хвороб і шкідників, з потенціальною врожайністю. На Україні наукові дослідження в галузі Р. здійснюють Землеробство український науково-дослідний інститут, Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут імені В. Я. Юр'єва, Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут, Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут та ряд інших спеціалізованих інститутів, а також дослідні станції, сортоділянки, відповідні кафедри с.-г. вузів тощо. Вчені СРСР беруть участь у роботі багатьох міжнар. орг-цій і товариств. СРСР є членом Європ. наук. асоціації з селекції рослин, Європ. федерації з луківництва, Міжнар. наук. т-ва з садівництва й овочівництва, Міжнар. асоціації по контролю за якістю насіння, Європейської та Середньоазіатської організації по захисту рослин.

Літ.: Растениеводство. М., 1979; Бутай С. М. Рослинництво. К., 1978. С. М. Бугай.

РОСЛИННІСТЬ — сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*) планети в цілому або її окремих регіонів та місцевостей. Розрізняють природну Р. (первинну і вторинну) та антропогенну Р. (культигенну, вторинну, бур'яно-ворудеральну), а також сучас. Р. та Р. минулих геол. періодів. Сучасна Р. склалася внаслідок еволюції рослинного світу. Р. характеризується фітоценотичною структурою, типами життєвих форм, чисельністю особин, видовим складом, особливостями екологічних зв'язків, сезонної ритміки фітоценозів, історії їх розвитку тощо. Просторовий розподіл Р. залежить від екологічно-геогр. факторів, що діють у планетарному, регіональному і місцевому масштабах. Планетарні кліматично-зональні особливості зумовлюють зональний розподіл Р. на планеті (див. *Зональна рослинність*). Осн. зони Р. представлені Р. тропічних лісів, саван, пустель та напівпустель, степів, широколистяних та хвойних лісів, тундр, полярних пустель. Крім того, існують азональна рослинність, екстразональна рослинність, інтраразональна рослинність. Виділяють також екологічні варіанти — водяну, галофільну, псамофільну, кальцефільну та ін. Р. (див. *Водяні рослини, Галофіти, Псамофіти, Кальцефіли*). В гірських районах розподіл Р. залежить від висоти над рівнем моря (див. *Висотна поясність*). На основі всеобщого вивчення рослинного покриву створюють класифікації Р.

Р. Росселіні.

Е. Росси.

Росомаха.

за флористичним, екологічним, еколо-фітоценотичним, генетич. комплексним та ін. принципами. У переважній більшості класифікацій Р. осн. одиницею є асоціація рослинна. Групи близьких асоціацій об'єднують у формациї рослинні, які, в свою чергу, об'єднують у великі підрозділи — типи рослинності. Осн. типами Р. на Землі є тундровий, бореальний (тайговий), широколистяно-лісовий, ксерофітно-рідколісний, степовий, савановий та ін., які об'єднані в групи типів Р.: пн. позатропічний, пд. позатропічний, а також тропічний. В кожній рослинній зоні можуть зустрічатися кілька типів Р. На території УРСР рад. вчені Д. Я. Афанасьев, Г. І. Білик, Є. М. Брадіс, Ф. О. Гринь (1956) виділяють такі типи Р.: ліси, чагарники, пустыни, степи, фриганоподібні напівчагарники, луки, болота, солончаки. На основі вивчення закономірностей розподілу Р. складають карти Р. та проводять геоботанічне районування. Р. є важливим компонентом біосфери, відіграє велику роль у первинному синтезі органічної речовини, у кругообігу речовин та перетворенні енергії в природі. Р. перебуває у безперервній взаємодії з середовищем, змінюється під впливом умов зовн. середовища, зокрема внаслідок діяльності людини (див. Антропічні фактори, Агробіоценоз). Р. вивчають геоботаніка, ботанічна географія, екологія рослин, лісознавство, луківництво, болотознавство та ін.

Див. також розділи «Рослинність» в ст. про континенти та ін. регіони. Іл. див. на окр. аркуші, с. 112—113; карту — с. 512—513.

Літ.: Рослинність УРСР [в. 1—4]. К., 1968—73; Александрова В. Д. Класифікація растительности. Л., 1969; Геоботанічне районування Української РСР. К., 1977; Малиновський К. А. Рослинність високогір'я Українських Карпат. К., 1980; Растительность Европейской части СССР. Л., 1980; Вальтер Г. Растительность земного шара, т. 1—3. Пер. с нем. М., 1968—75.

Б. В. Заверуха.

РОСЛІН ТОРОС — вірм. живописець-мініатюрист 2-ї пол. 13 ст. Див. Торос Рослін.

РОСОМАХА (*Gulo*) — рід хижих ссавців род. куницевих. Єдиний вид — росомаха (*G. gulo*) має масивне вкорочене тіло (довж. 76—105 см, маса 11—19 кг) з могутніми широкими лапами, відносно невеликою головою і округлими вухами. Волосяний покрив довгий, грубий. Забарвлення переважно темно-буре, від потилиці вздовж боків тулуба тягнеться жовтувато-смуга («шлея»), кінці лап чорні. Тримається поодинці. Живиться переважно падлом (зокрема залишками здобичі вовків та ведмедів), рідше — молодю копитних, гризунами та ін. тваринами. Самка після бл. 8—9 міс. вагітності в лютому — травні народжує 2—3 (рідше 4) малят. Статева зрілість настає на 3-му році життя. Р. поширені в зоні тайги і частково тундри Євразії та Пн. Америки. Ще у 19 ст. зустрічалася на Пн. України. Викопні рештки відомі починаючи з раннього антропогену, на Україні — з плейстоцену та голоцену.

О. П. Корнєєв.

РОСС (Ross) Джеймс Кларк (15.IV 1800, Лондон — 3.IV 1862, Ейлсбері) — англ. полярний дослідник. В 1818—33 брав участь у шести арктичних експедиціях, що мали на меті відкрити *Північно-Західний прохід*, у т. ч. в трьох експедиціях (1819—24) — під керівн. У. Е. Паррі. Досліджуючи п-ів Бутія (Пн. Канади), Р. 1831 відкрив Пн. магн. полюс. В 1840—43 Р. очолював антарктичну експедицію на суднах «Еребус» і «Террор», яка відкрила *Росса море*, частину материка Антарктиди (Земля Вікторії), два вулкани (*Еребус* і *Террор*) і край велико-го льодовика (*Росса шельфовий льодовик*). Ім'ям Р. названо також острів біля Грейяма Землі, бухту, протоку та мис у Канадському Арктичному архіпелазі.

РОССА МОРЕ — окраїнне море Тихого ок. біля берегів Антарктиди, між мисами Адер і Колбек. Пл. 960 тис. км². Переважні глибини 500—700 м, найбільша — до 2972 м. Лежить на материковій обміліні. Пд. частина моря вкрита *Росса шельфовим льодовиком*, пн. — дрейфуючою кригою, багато *айсбергів*. Є острови (Бофорт, Франкліна, Коулмен та ін.). Пересічна річна т-ра води на поверхні — 1° (влітку до +2°). Солоність до 34‰. На узбережжі Р. м.— антарктичні станції Мак-Мердо (США) і Скотт (Нова Зеландія). Назване на честь англ. полярного дослідника Д. К. Росса, який 1841 відкрив це море.

РОССА ШЕЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИК — найбільший шельфовий льодовик земної кулі. Розташований в Антарктиді, вкриває також пд. частину *Росса моря*. Простягається з Пд. на Пн. майже на 850 км, зі Сх. на Зх. — на 1000 км. Площа 527 тис. км². Товщина льоду зменшується з Пд. до зовнішнього краю від 700—800 м до 150—250 м, до моря обривається крижаною стіною заввишки до 50 м. Пересічна швидкість руху льодовика 800—1500 м на рік. Живлення переважно за рахунок атм. опадів у вигляді снігу. В сх. частині Р. ш. л. діють наук. антарктичні станції Мак-Мердо (США) і Скотт (Нова Зеландія). У 1978 і 1979 у двох пунктах Р. ш. л. здійснено наскрізне буріння, проведено спостереження за т-рою і солоністю води, зібрано колекцію мор. фауни, взято проби ґрунту. Названий на честь англ. полярного дослідника Д. К. Росса, який 1841 відкрив льодовик.

Н. І. Барков.

РОССЕЛІНІ (Rossellini) Роберто (8.V 1906, Рим — 3.VI 1977, там же) — італ. кінорежисер. Перші фільми, поставлені спільно з Де Робертісоном («Білий корабель», 1941; «Людина з хрестом», 1942), — мілітаристські. Поразка фашист. Італії привела до переоцінки Р. своїх поглядів. Фільм «Рим — відкрите місто» (1945) — перший і найяскравіший твір неореалізму, пройнятий духом єдності народу в боротьбі з фашизмом. Рух Опору показано у картині «Пайза» (1946). У творах Р. 50-х рр. відобразилась моральна деградація бурж. суспільства. У картинах «Генерал Делла Ровере» (1959), «В Римі була ніч» (1960) і

«Хай живе Італія!» (1960) Р., додаючи творчу кризу, знову звернувся до антифашист. та патріотичної тематики. В 60-х рр. поставив телевізійні стрічки «Взяття влади Людовіком XIV», «Сократ» та ін. В останній період творчості відійшов від прогрес. кіномистецтва, його фільми «Рік перший» (1974) та «Месія» (1975) пройняті духом клерикалізму. Л. І. Брюховецька.

РОССЕТТИ (Rossetti) Данте Габрієл (власне — Габрієл Чарлз Данте; 12.V 1828, Лондон — 9.IV 1882,

Д. Г. Россетті. Потрійна троянда. 1867. Галерея Тейт. Лондон.

Берчінгтон) — англ. живописець і поет. Син Г. Россетті — італ. революціонера і поета-романтика. Навчався в Лондоні у Рисувальній школі Г. Сесса (з 1843), в АМ (з 1845), пізніше у Ф. М. Брауна. Був одним із засновників «Братства прерафаелітів» (див. Прерафаеліти). Серед живописних творів — «Дитинство Марії» (1849), «Благовіщення» (1850), «Блаженна Беатріче» (1863), «Сон Данте» (1870—71). Р.— автор ескізів декоративних панно, вітражів. Поетичні твори позначені рисами символізму [вірші «Небесна подруга», 1850; зб. «Вірші», 1870; «Балади і сонети» (т. 1—2, 1881)]. Іл. див. також до ст. Прерафаеліти, т. 9.

РОССІ (Rossi) Ернесто (27.III 1827, Ліворно — 4.VI 1896, Пескара) — італ. актор. Сценічну діяльність почав з 16 років у мандрівних трупах. Учень Г. Модени, в трупі якого працював. З 1855 постійно гастролював у країнах Європи й Америки; 1877, 1878, 1890, 1895, 1896 виступав у Росії; 1878, 1890, 1896 — на Україні. Серед ролей — король Лір, Отелло, Гамлет, Річард III (в одніменних трагедіях Шекспіра), Дон Гуан, Барон («Камінний гість», «Скупий лицар» Пушкіна), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого). Р.— автор мемуарів «40 років артистичного життя» (т. 1—3, 1887—89).

Літ.: 50 лет артистической деятельности Эрнесто Росси. СПБ, 1896.

РОССІ Карл Іванович [Карло Джованні; 18 (29).XII 1775, Неаполь; за ін. джерелами, 18 (29).XII 1777, Петербург — 6 (18).IV 1849, Петербург] — рос. архітектор, представник пізнього класицизму, почесний акад. петерб. АМ (з 1822). У 80-х рр. 18 ст. разом з матір'ю Г. Росси та вітчимом Ле Піком (відомою у той час балетною парою) приїхав до Росії. У 1802—03 навчався в Італії. З 1804 — художник фарфорового та скляного з-дів у

Петербурзі. З 1806 призначений на посаду архітектора при імператорському дворі. З 1816 — гол. архітектор у Комітеті для будівель та гіdraulічних робіт. Професор 1-го рангу флорентійської академії мистецтв (з 1828). Творчості Р. притаманні виразність і багатство ордерних композицій, новаторські конструктивні прийоми, синтез архітектури зі скульптурою та монументально-декоративним мистецтвом. Серед кращих творів

К. І. Росси. Михайлівський палац у Ленінграді. 1819—25. Білоколонний зал.

Р.— палацово-парковий комплекс на Єлагіновому острові (1818—22), Михайлівський палац (тепер *Rossijskij muzej*) та ансамбль Михайлівської площини (тепер площа Мистецтв, 1819—25), будинок та ансамбль Головного штабу на Дворцівій площині (1819—29), ансамбль Олександринського театру (1816—34; тепер *Ленінградський академічний театр драми імені О. С. Пушкіна*), будинки Сенату і Синоду (1829—34, у співавт.; тепер ЦДІА). Р. зробив вагомий внесок у проектування та забудову Москви, Калініна та ін. міст.

Літ.: Тарановская М. З. Карл Rossi. Архитектор. Градостроитель. Художник. Л., 1980. В. Ю. Могильовський.

РОССІНА Юлія Вікторівна (24.VI 1877, Одеса — 30.IX 1960, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1940. Сценічну діяльність почала 1892 в трупі П. Саксаганського. З 1929 — артистка Харків., 1936—49 — Київ. театрів муз. комедії. Ролі: Наташка (*«Наташка Полтавка»* Котляревського), Кулина, Аза, Маруся (*«Чорноморці»*, *«Циганка Аза»*, *«Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»* Старицького), Харитина (*«Наймичка»* Карпенка-Карого).

К. О. Силіна.

РОССІНІ (Rossini) Джоаккіно Антоніо (29.II 1792, Пезаро — 13.XI 1868, Пассі, поблизу Парижа; похований у Флоренції) — італ. композитор. Муз. освіту здобув у Болонському муз. ліцеї (1806—10). З 1806 член Болонської філармонічної академії, з 1815 — композитор оперного театру «Сан-Карло» в Неаполі. З 1824 жив у Парижі, був муз. керівником італ. театру, з 1826 — королівський композитор і генеральний інспектор співу. В 1836—65 жив у Італії (Болонья, Флоренція). Автор бл. 40 опер, серед них: комічні (опери-буфа) — *«Вексель на шлюб»* (1810), *«Севільський цирульник»* (1816), *«Попелюшка»*, *«Сорока-злодійка»* (обидві — 1817); серйозні (опери-серія) — *«Танкред»*, *«Італійка в Алжирі»* (обидві — 1813), *«Отелло»*

(1816), *«Вільгельм Телль»* (1829). У доробку Р. є також фп. і вокальні мініатюри (зокрема, зб. *«Музичні вечори»*, 1835), вокально-симфонічні твори (*«Стабат матер»*, 1842; *«Маленька урочиста меса»*, 1864). Творчість Р. мала великий вплив на розвиток європейського оперного мистецтва 19 ст. Музику Р., зокрема оперу *«Вільгельм Телль»*, високо цінував Т. Шевченко. На Україні (в Києві) з опорою *«Севільський цирульник»* виступала 1863—66 італ. трупа. Цей твір постійно ставлять муз. театри України.

Літ.: Бронфин Е. Ф. Джоаккіно Росіні. Жизнь и творчество в материалах и документах. М., 1973.

РОССОХІН Іларіон Калинович (1707 або 1717, с. Хілок, тепер місто Читин. обл. — 10.II 1761) — один з перших рос. китаєзнавців. У 1729—40 вивчав кит. і маньчжурську мову в Пекіні. У 1740—61 працював перекладачем і викладав в Академії наук і мистецтв. Переклав значну кількість кит. і маньчжурських текстів, переважно істор. і географічну. Рукописи перекладів Р. (бл. 30) зберігаються в архівах Ленінграда, Москви і Казані.

РОСТА — див. *Rosijiske telegrafne agentstvo*.

РОСТАВИЦЯ — річка у Вінн., Житомир. та Київ. областях УРСР, ліва прит. Росі (бас. Дніпра). Довж. 116 км, пл. бас. 1460 км². Тече Придніпровською височиною переважно у глибокій долині (до 40 м). Використовують для пром. водопостачання і зрошування.

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619, Раставицька угода 1619 — угоди між старшиною реестрових козаків на чолі з гетьманом П. К. Сагайдачним, з одного боку, і польськими комісарами на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським, з другого, про підпорядкування реестровців польським шляхетам. Урядові. Укладена 7 (17).Х поблизу містечка Паволочі, яке знаходиться на р. Раставиці. В основу Р. у. була покладена *Вільшанска угода 1617*. Реестр козацької війська зменшивався до 3 тис. чол. Реестрові козаки мали жити на Запоріжжі й охороняти кордони; не вдаватися до походів на Крим і тур. володіння; відновити й розширити укріплення на Запоріжжі. За це реестровцям обіцяно щороку виплачувати по 40 тис. злотих. З козацьким реестром мали бути виключені всі, хто покозачився протягом останніх п'яти років. Селяни і козаки, не вписані до нового реестру, повинні були повернутися під владу.

Ростов. Центральна частина міста. Ліворуч — дзвіниця (80-і роки 17 ст.), праворуч — Успенський собор (бл. 1589).

ду панів і державців. Крім Запоріжжя, реестровці мали право жити тільки в королівських володіннях, з маєтків шляхти і духівництва повинні були виселитися протягом 9 місяців; інакше вони перетворювалися на кріпаків. Р. у. викликала обурення козацьких мас. Старшина з Сагайдачним намагалися виконати продиктовані угодовою умови, що викликало повстання, внаслідок якого Сагайдачний був позбавлений гетьманства, а гетьманом у кін. 1619 проголошений Я. Бородавка. I. L. Бутич.

РОСТАЛЬНИЙ Олександр Панасович (10.III 1926, с. Реймента-рівка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл. — 6.X 1972, Кривий Ріг) — передовик виробництва в залізорудній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1958. В 1948 почав працювати підземним бетонником, а з 1950 — бригадиром гірничопроходницької бригади шахти «Гігант» рудоуправління ім. Ф. Е. Дзержинського, яка не раз встановлювала рекорди швидкісного проходження гірничих виробок. Р.— ініціатор змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці в Криворізькому басейні. A. A. Сороколіт.

РОСТАН (Rostand) Едмон (1.IV 1868, Марсель — 2.XII 1918, Париж) — франц. поет і драматург, член Франц. академії (з 1901). Популярність Р. принесла комедія *«Романтики»* (пост. і вид. 1894). Благородному коханню присвячена драма *«Принцеса Мрія»* (пост. і вид. 1895). Звертався до реліг. мотивів (*«Самарянка»*, пост. і вид. 1897). В героїчній комедії *«Сірано де Бержерак»* (пост. 1897, вид. 1898) створив романтичний образ поета-воїна, захисника слабких і бідних, відданого батьківщині. Пізніше зазнав впливу націоналістичних, ідеалістичних ідей (драма *«Орля»*, пост. і вид. 1900; п'єса *«Шантеклер»*, пост. і вид. 1910; збірки віршів *«Політ Марсельєзи»*, вид. 1919; *«Крилаті пісні»*, вид. 1922). Укр. мовою твори Р. перекладали А. Кримський, М. Рильський, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— Самарянка. Львів, 1930; Сірано де Бержерак. К., 1947; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Р. о. п. р. е. к. л.— П'єси. М., 1958; Два П'єро, или Белый ужин. М., 1980. T. T. Духовний.

РОСТВЕРК (нім. Rostwerk, від Rost — грати і Werk — будова) — конструкція верхніх частин фундаменту споруди, утвореного з паль, що об'єднує їх в єдине ціле. Служить для рівномірного розподілу навантаження на пали.

РОСТОВ, Ростов-Ярославський — місто обласного підпорядкування Ярослав. обл. РРФСР, районний центр. Розташований на риб.-зг. березі оз. Неро. Залізнична станція, вузол автомобільних шляхів. Вперше згадується в літописі під 862. В 10 ст.— столиця Ростово-Суздалського князівства, в 11 — на поч. 13 ст.— входив до Владимира-Суздалського князівства. З 1207 — столиця Ростовського князівства (в 12—17 ст. місто наз. Ростов-Великий). З 1474 — у складі Росії. Централізована д-ва. Резиденція митрополита (1589—1788; 1702—

К. І. Rossi.

Дж. А. Россіні.

О. П. Ростальний.

Е. Ростан.

Ростов. Надбрамна церква Воскресіння. 1670.

09 митрополитом тут був укр. і рос. церк. і культур. діяч Д. С. Туптallo). В 17 ст. в Р. виник ярмарок, який у 1-й пол. 19 ст. став третім у Росії після Нижегородського та Ірбітського. Рад. владу встановлено 18 (31). XII 1917.

У Р.—льонопрядильна фабрика «Рольма», виробниче об'єднання «Ростовкавоцікорпродукт», автомобільний завод; ф-ки: швейна та «Ростовська фініфт». С.-г. технікум та пед. уч-ще.

Архіт. пам'ятки: Успенський собор (бл. 1589, фрески 1659, 1670) з дзвіницею (80-і рр. 17 ст.), торговельні ряди (1830, арх. А. Мельников), ансамбль Кремля (до 19 ст. наз. Архієрейський будинок, 1670—83), церкви Воскресіння (1670, фрески 1675), Іоанна Богослова (1683, фрески 1683), Спаса на Сінях (1675, фрески 70-х рр. 17 ст.), Григорія Богослова (1680), Одигітрії (1698) та ін., князівські тереми (16—17 ст.), палати Біла (1672), Червона (1672—80), Іерархова (17 ст.), кам. будинки (кін. 18—поч. 19 ст.). На околиці Р.—архіт. комплекси А враамієвого (16—19 ст.) і Яковлевського (17—19 ст.) монастирів. У Р. з 18 ст. існує мист. живописної емалі на міді (до 1840—ікони, оклади тощо, пізніше—світські портрети, пейзажі); за рад. часу ф-ка «Ростовська фініфт» виготовляє прикраси і сувеніри.

РОСТОВІ РЕЧОВИНИ—біологічно активні речовини, що містяться в рослинах і стимулюють їх ріст. До Р. р. належать фітогормони (ауксини, гібереліни, цитокініни), а також деякі феноли, похідні сечовини тощо.

РОСТОВ-НА-ДОНУ—центр Ростов. обл. РРФСР. Розташований на правому березі Дону. Значний вузол залізнич., автомоб. та повітр. шляхів. Річковий порт. Аеропорт. 966 тис. ж. (1982). Ділиться на 7 міськ. районів. На місці сучас. міста 1749 було засновано митницю і порт, 1761 збудовано фортецю. Її назвали Ростовською на честь митрополита Димитрія Ростовського (див. Д. С. Туптало). Населений пункт, що виник навколо фортеці, почав називатися Р.-на-Д., 1796 став містом. У 1875 в місті засновано відділення «Південноросійського союзу робітників», 1895 виник с.-д. к-т (згодом—Донком). У місті відбувся Ростовський страйк 1902, під час революції 1905—07—збройне повстання (див. Грудневі збройні повстання 1905). Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1924—центр Пн.-Кавказького, з 1934—Азово-Чорноморського країв, з 1937—Ростов. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. війська провели Ростовську операцію 1941. Місто нагороджено орденами Леніна (1970), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1982). Гол. галузі пром-сті: машинобудування.

(зокрема, сільськогосподарське), харчова, легка, хімічна. Найбільші підприємства цих галузей: виробничі об'єднання «Ростсільмаш», «Червоний Аксай», «Електроінструмент», «Електропобутпредприємство», «Ростовсантехніка»; з-ди: підшипниковий, поршневий, «Легмаш», газової апаратури та ін. Хім. пром-сть представлена виробничим об'єднанням ім. Жовтневої революції. Розвинута також харч. (виробничі об'єднання—кондитер-

да), С. М. Кірову (1939, скульптори З. Віленський, В. Баринов), К. Марксу (1959, скульптор М. Альтшuler), О. С. Пушкіну (1959, скульптор Г. Шульц); монумент на честь визволення міста від білогвардійців у 1920 (1972, скульптор Є. Вучетич, архітектор І. Ловейко та ін.).

РОСТОВСЬКА ОБЛАСТЬ—у складі РРФСР. Утворена 13.IX 1937. Розташована на Пд. Східно-Європейській рівнині, омивається

съке, олійно-жирове, «Донвіно», «Донпиво»; макаронно-концентратний та м'ясний комбінати, консервний з-д, тютюнова ф-ка), легка (трикотажне, швейне та шкіряне об'єднання, взут. ф-ка) та меблевая пром-сть. У Р.-на-Д.—10 вузів, у т. ч. Ростовський університет, філіали Всесоюзного заочного ін-ту харч. пром-сті, Київського ін-ту інженерів цивільної авіації та заочного ін-ту рад. торгівлі, заочний ф-т Горьк. ін-ту інженерів водного транспорту та Пн.-Кавказький філіал Всесоюзного заочного електротех. ін-ту зв'язку, 26 серед. спец. навч. закладів, н.-д. установи. Музей: краєзнавчий та образотворчих мистецтв, 7 театрів, у т. ч. драм., юного глядача, муз. комедії, ляльок та ін.; цирк, філармонія.

Зберігся собор [80-і рр. 18 ст., арх. І. Старов (?)]. Серед споруд рад. часу—Будинок Рад (1929—34, арх. І. Голосов), Театр ім. М. Горького (1930—35, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх), кінотеатр «Росія» (1960, арх. Л. Еберг), готель «Інтурист» (1973, арх. В. Сімонович, Л. Пушкова). Пам'ятники: В. І. Леніну (1929, скульптор Г. Неро-

Гагарізькою зат. Азовського м. Пл. 100,8 тис. км². Нас. 4140 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. нас.—росіяни, живуть також українці, вірмени, білоруси та ін. Міськ. нас.—70%. Поділяється на 41 район, має 22 міста та 37 с-щ міськ. типу. Центр—м. Ростов-на-Дону. Р. о. нагороджено орденом Леніна (1958).

Рельєф переважно рівнинний. Найбільш підвищенні ділянки області—відроги Донецького кряжа (вис. до 253 м) та зх. схили височини Ергені. Корисні копалини: кам'яне вугілля, кварцити, флюсові вапняки, нафта, газ та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра липня +22, +24°, січня від —9° на Пн. до —5° на Пд. Річна кількість опадів від 650 мм на Зх. до 400 мм на Сх. Взимку бувають сніжні хуртовини, влітку—пилові бури. Гол. ріка—Дон (протяжність у межах області бл. 450 км) з притоками Сіверський Донець, Сал, Манич та ін. Є озера (найбільше—Манич-Гудило), бл. 2000 ставків та 3 водосховища (Цимлянське, Весьоловське та Пролетарське). Переважає степова рослинність на звичайних черноземах,

Ростов-на-Дону.
Площа Будинку Рад.

у сх. районах — типчаково-ковило-ва на каштанових ґрунтах, у пд.-сх. — типчакова напівпустельна. Більшу частину степів розорано. Р. о. — одна з найрозвинутіших областей Пн. Кавказу. В нар.-госп. комплексі республіки вона виділяється машинобудуванням, харч. та легкою пром-стю. Електроенергія надходить з теплових електростанцій: Новочеркаської ДРЕС, АртемДРЕС, Несветай-ДРЕС, Ростовської та Каменської ТЕЦ, Цимлянської ГЕС. Паливна пром-сть представлена видобуванням і збагаченням антрацитового вугілля. Підприємства машинобудування та металообробки виробляють електровози, зернозбиральні комбайні (1-е місце в СРСР), електровимірювальні, оптичні і оптико-мех. прилади, сан.-тех. устаткування та вироби, технологічне устаткування для харч. та комбі-кормової пром-сті, дрібні річкові і мор. судна, баржі, побутові ходильники, верстати та інструменти, електротех. вироби. Осн. галузі легкої пром-сті — швейна, взут., шкіряна, шкіряно-галантейна, трикотажна; харчової — м'ясна, виноробна, олійно-жирова, маслоробна, борошномельно-круп'яна, тютюнова, консервна. Підприємства металург., хім., нафтохім. пром-сті. Гол. пром. центри: Ростов-на-Дону, Новочеркаськ, Таганрог, Шахти, Азов, Каменськ-Шахтинський, Волгодонськ, Міллерово. С. г. багатогалузеве, високомеханізоване. В землеробстві переважає зернове г-во (озима пшениця, ярий ячмінь, на зрошуваних землях — рис). Вирощують також тех. (соняшник, рицина, коріандр та гірчиця), овоче-баштани, кормові культури. Значні площи під плодово-ягідними насадженнями. Провідна галузь тваринництва — м'ясо-молочне скотарство. Розвивається свиней, овець і кіз, птицю. Важливу роль у перевезенні вантажів має залізнич. транспорт (меридіональна лінія Чертково — Ростов-на-Дону — Батайськ та замкнуте «кільце» Батайськ — Сальськ — Волгодонська — Морозовська — Лиха — Батайськ). Розвивається автомоб. та повітр. транспорт. Судноплавство по Дону, Сіверському Дніпро, Маничу. Важливі річкові порти: Ростов-на-Дону, Усть-Донецький. Після спорудження Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна Ростов-на-Дону став портом 5 морів. Область перетинає газопровід на Москву та Ленінград.

В Р. о. — 16 вузів, у т. ч. Ростовський університет, ін-ти — політех. та інженерно-меліоративний у Новочеркаську, радіотехнічний та педагогічний у Таганрозі, технологічний побутового обслуговування в м. Шахтах, Азово-Чорномор. механізації с. г. в Зернограді, Донський с.-т. — ст. Персіановка. 71 серед. спец. навч. заклад. Н.-д. ін-т технології машинобудування (Ростов-на-Дону), Всесоюзний н.-д., проектно-конструкторський і технологічний ін-т електровозобудування (Новочеркаськ) та ін. 8 музеїв з 13 філіалами — обл. краєзнавчий у Ростові-на-Дону з філіалами в містах Шахти, Пролетарськ, Каменськ-Шахтинський, у

районах — Тацинському, Вьющенському; у М'ясниковському р-ні — істор.-архіт. меморіал рос.-вірм. дружби та археолог. заповідник «Танаїс», в Тарасовському р-ні — музей 13 Героїв Радянського Союзу; обл. музей образотворчих мистецтв у Ростові-на-Дону, краєзнавчий, картинна галерея та музей А. П. Чехова у Таганрозі, краєзнавчий в Азові, музей історії донського козацтва в Новочеркаську (філіал — Будинок-музей художника М. Б. Грекова), істор.-архіт. музей-заповідник (ст. Старочеркаська). Театри: 7 — у Ростові-на-Дону, драматичні — в Шахтах, Таганрозі, Новочеркаську, обл. філармонія й цирк у Ростові-на-Дону. Клімато-кумісловідівальний курорт Манич, 12 санаторіїв.

РОСТОВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1941 — оборонні дії рад. військ Пд. фронту (командуючий — генерал-полковник Я. Т. Черевченко) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 на ростовському напрямі з 5 по 16.XI та контраступ їх з 17.XI по 5.XII проти нім.-фашист. військ групи армій «Південний». Мета Р. о. — не допустити оточення частини військ Пд. фронту під Ростовом-на-Дону і прориву ворога на Пн. Кавказ. 5.XI почався наступ нім.-фашист. військ, які намагалися глибоким охоплюючим маневром 1-ї танк. армії обійти Ростов-на-Дону з Пн. і Пн. Сх. і оточити рад. війська 9-ї та 56-ї армії. Частина сил 17-ї нім. армії та італ. корпус почали відволікаючий наступ на Ворошиловград. До 11.XI ворогові вдалося вклинитися в оборону 9-ї рад. армії на 30 км. Але, зважаючи на великі втрати, нім.-фашист. командування відмовилося від початкового плану і поставило завдання оволодіти Ростовом-на-Дону з Пн. 21.XI ворог захопив місто. Рад. війська ще 17.XI перешли в контраступ і до 27.XI просунулися до р. Тузлова, цим самим створивши загрозу флангові тилу ворожих військ, що перебували в Ростові-на-Дону. Розвиваючи успіх, рад. війська 27.XI завдали удару ростовському угрупованню і 29.XI визволили місто. Внаслідок успішних дій рад. військ ворога було відкинуто на Зх. до р. Міусу. Р. о. сприяла розгромові нім.-фашист. військ під Москвою 1941—42 і зірвала ворожий план прориву на Пн. Кавказ узимку 1941—42.

РОСТОВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ КОМБАЙНОБУДІВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ, «Ростсільмаш» — підприємство по виробництву зернозбиральних комбайнів. Розташоване в м. Ростові-на-Дону. Буд. во-зду почало 1926, завершено 1930. Виробляв комбайні та ін. с.-г. техніку. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 був повністю зруйнований. У 1947 відбудований і до 1958 виготовляв причіпні зернозбиральні та кукурудзозбиральні комбайні. З 1958 випускав самоідні зернозбиральні комбайні СК-3, 1962 — СК-4. З 1973 почало випуск високопродуктивного зернозбирального комбайна С-К5 «Нива». Підприємство нагороджено орденами Леніна (1956),

Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1930).

РОСТОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у Ростові Великому. Виділилось 1207 з Владимиро-Суздалського князівства. Першим ростовським князем був кн. Костянтин — старший син великого князя Всеволода Велике Гніздо. Ставши 1216 великим князем владимирським, Костянтин поділив Р. к. між синами. За їх князювання з складу Р. к. виділилися Ярославське і Углицьке князівства, а після 1238 — Білоозерське князівство. В 1238 Р. к. спустили орди Батия. З середини 14 ст. Р. к. — під впливом моск. великих князів; 1474 ввійшло до складу Російської централізованої держави.

РОСТОВСЬКИЙ СТРАЙК 1902

— виступ робітників промислових підприємств Ростова-на-Дону. 2 (15).XI застрайкували робітники котельного цеху залізнич. майстерень на знак протесту проти обрахування їх адміністрацією. У прокламації, випущеній 4 (17).XI, Донський к-т РСДРП (Донком), що стояв на позиціях ленінської «Іскри», закликав усіх робітників майстерень приєднатися до страйку, сформулював вимоги страйкарів: 9-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, скасування штрафів тощо. 6—7 (19—20).XI страйк став загально-міським і набув політ. характеру. В місті відбувалися численні багатолюдні мітинги; Донком випустив 17 прокламацій. 11 (24).XI по робітниках, які зібралися на мітинг, козаки відкрили вогонь. Поліція провела арешти, вислава з міста робітників-активістів. 26. XI (9.XII) страйк було припинено. В. І. Ленін відгукнувся на Р. с. статтею «Нові події й старі питання» (Повне зібр. тв., т. 7), бл. 30 іскрівських к-тів і груп РСДРП присвятили Р. с. листівки. Страйки солідарності з учасниками Р. с. відбулися в ряді міст Росії.

РОСТОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені М. А. Суслова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спеціальної освіти РРФСР, базовий вуз Північно-Кавказького наук. центру вищої школи. Свою історію започаткував від Варшавського ун-ту з рос. мовою викладання, відкритого 1869 і 1915 евакуйованого до Ростова-на-Дону; з 1917 — Донський, з 1925 — Північно-Кавказький, з 1931 — Ростовський-на-Дону, з 1957 — Ростовський ун-т. Ім'я М. А. Суслова ун-ту присвоєно 1982. У складі ун-ту (1980) ф-ти: біологогрунтологічний, геолого-геогр., істор., механіко-матем., фіз., філос., філол., хім., юрид., екон.; вечірнє й заочне відділення, аспірантура; працюють ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, н.-д. ін-ти фізики, фіз. і органічної хімії, механіки й прикладної математики, нейрокібернетики, біології; галузеві лабораторії, бот. сад, навч.-дослідна біол. станція, астр. обсерваторія, обчислювальний центр, наук. б-ка (фонд — 1,8 млн. одиниць зберігання), вид-во. В 1979/80 навч. р. в ун-ті налічувалося 10,3 тис. студентів.

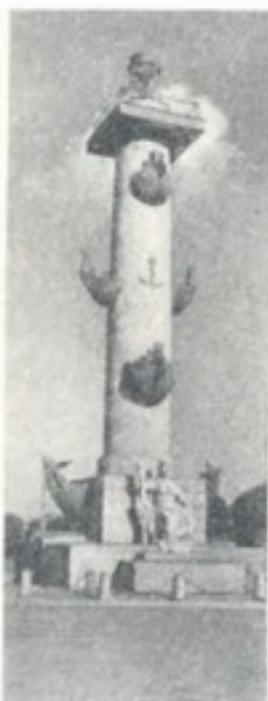
РОСТОВЦЕВ

М. Ф. Ростовцев.

С. Й. Ростовцев.

Ростральна колона біля колишнього будинку Біржі в Ленінграді. Архітектор Тома де Томон. 1805—10.

Р. у. видає зб-к наук. праць (з 1934). Протягом 1945—80 підготовлено бл. 34 тис. спеціалістів. Ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Ю. А. Жданов.

РОСТОВЦЕВ Микита Федорович [н. 14 (26).IX 1895, с. Воздремо, тепер Щокінського р-ну Тул. обл.] — рос. рад. зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1975), ака- демік ВАСГНІЛ (з 1956), засл. діяч науки РРФСР (з 1967). Член КПРС з 6 червня 1917. В 1935 закінчив Моск. зоотехн. ін-т. У 1936—56 працював у Наркоматі і М-ві радгоспів СРСР; з 1956—72 — ака- демік-секретар відділення тваринництва ВАСГНІЛ. Розробив теоретич. основи і методи міжпопорного схрещування в скотарстві, брав участь у виведенні костромської, казахської білоголової і чорно-рябої порід худоби. Нагороджений орденом Леніна, 6 ін. орденами, медалями.

М. Ф. Прохорова.

РОСТОВЦЕВ Михайло Іванович [29.X (10.XI) 1870, Київ — 20.X 1952, Нью-Гейвен, США] — рос. історик античності і археолог. Здобув освіту в Київ. і Петерб. ун-тах. З 1898 — приват-доцент, 1901—18 — професор Петерб. ун-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції емігрував (1918). В 1920—25 — професор ун-ту в Мадісоні (США), 1925—44 — професор Йельського ун-ту в Нью-Гейвені. Праці Р.— «Античний декоративний живопис на півдні Росії» (1914), «Скіфія і Боспор» (1925) — містять великий фактичний матеріал. Праці з історії стародавніх Греції і Риму — «Соціальна та економічна історія Римської імперії» (1926), «Соціальна та економічна історія елліністичного світу» (1941) — написані з ідеалістичних антимарксистських позицій.

РОСТОК — місто на Пн. НДР, адм. центр округу Росток. Розташований на р. Варнов, біля її впадіння в Балтійське м. Вузол з-ць і автошляхів, гол. порт країни (включаючи аванпорт Варнемюнде), аеропорт. Поч. пункт нафтопроводу Р.— Шведт. 222,9 тис. ж. (1978). Гол. район судно-будування (верфи у Р. і сусідніх містах — Варнемюнде, Штральзунді, Вісмарі та ін.), рибальства й рибної (рибний комбінат) промсти країни. Виробн. суднових дизелів; електротехнічна, деревообробна та ін. галузі пром-сті, пов'язані з суднобудуванням. Ун-т (з 1419). Ін-т мор. рибальства, Профшкола рибальського г-ва, Вища муз. школа. Музей океанографії. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Засн. 1218 на місці слов'ян. поселення.

РОСТОУ (Rostow), Уолт Уітмен (н. 7.X 1916, Нью-Йорк) — амер. економіст, соціолог, історик. Здобув освіту в Йельському та Оксфордському ун-тах. Викладав у ряді навч. закладів США та Великобританії. Займав відповідальні посади в держ. апараті США. Автор т. з. «стадії економічного зростання» теорії, що відривала розвиток техніки від соціально-екон. процесів («Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест», 1960). Ця теорія, спря- мована проти марксистського вчення про закономірну зміну суспільно-економічних формаций, є одним з гол. ідеологічних знарядь антикомунізму. В праці «Політика і стадії зростання» (1971) Р. намагався поєднати свою концепцію з аналізом екон. політики, вважаючи, що її визначає рівень технологічного розвитку суспільства.

РОСТОБЦЬКИЙ Станіслав Йосипович (н. 21.IV 1922, м. Рибінськ, тепер Яросл. обл.) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1952 закінчив ВДІК, навчався в майстернях С. Ейзенштейна, Г. Козінцева. Режисер Центральної студії дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. Фільми: «Земля і люди» (1956), «Діло було в Пенькові» (1958), «Травневі зорі» (1959, спільно з чехословацькими кінематографістами), «На семи вітрах» (1962), «Герой нашого часу» (1967, за М. Лермонтовим), «Доживемо до понеділка» (1968, Золотий приз Моск. міжнар. кінофестивалю), «А зорі тут тихі...» (1975), «Білий Біл Чорне вухо» (1978, Кришталевий глобус кінофестивалю в Карлових Варах). Нагороджений орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1980. Держ. премія СРСР, 1970, 1975.

РОСТРАЛЬНА КОЛОНА (лат. columna Rostrata, від rostrum — ніс корабля) — колона, стовбур якої прикрашено скульптурними зображеннями носової частини кораблів. Традиція споруджувати Р. к. існувала ще у Старод. Римі. Їх зводили також у період пізнього класицизму на честь мор. перемог як символ мор. могутності країни (напр., Р. к. біля кол. Біржі у Ленінграді; 1805—10, арх. Тома де Томон).

«РОСТСІЛЬМАШ» — див. Ростовське виробниче комбайнобудівне об'єднання.

РОСТУ ГОРМОН, соматотропний гормон (СТГ), соматотропін — біологічно активний продукт гіпофіза (передньої частки) хребетних тварин і людини. У процесі еволюції Р. г. у різних тварин набув видової специфічності, яка спричиняється хім. будовою Р. г. Первинна структура молекули Р. г. встановлена у людини, вівці і бика. Р. г. людини — білок, мол. м. якого становить 21 500; поліпептидний ланцюг складається з 191 амінокислотного залишка і має 2 дисульфідні зв'язки. Р. г. вівці відрізняється від Р. г. людини по-слідовністю 70 амінокислотних залишків, у зв'язку з чим Р. г. вівці не виявляє специфічної дії (прискорення росту) на організм людини. Р. г. синтезується α -ацидофілінами (див. Ацидофілія), потім секретується у кров, де швидко руйнується. Але безперервне надходження Р. г. забезпечує координацію біохім. реакцій обміну білків, ліпідів, вуглеводів і солей у клітинах, регулюючи таким чином ріст організму (див. Гормональна регуляція). Видалення гіпофіза у молоді тварин викликає зупинку росту, швидкість якого відновлюється після введення гіпофізар-

ного екстракту. Надмірний вміст Р. г. у тварин та людини раннього віку викликає прискорення росту і розвиток гігантизму, середнього — акромегалію; недостача Р. г. спричинює т. з. гіпофізарний карліковий зрист.

Літ.: Эскин И. А. Основы физиологии эндокринных желез. М., 1975; Биохимия гормонов и гормональная регуляция. М., 1976; Физиология эндокринной системы. Л., 1979.

РОСЦЕЛІН (Roscellinus, Roscellin) Іоанн (бл. 1050, Комп'єнь — бл. 1120, там же) — франц. філософ і теолог, представник крайнього номіналізму. Погляди Р. відомі з анонімного трактату «Пророди й види», а також з критичних виступів Ансельма Кентерберійського, П. Абеляра, Іоанна Солсберійського. Сформулював тезу номіналізму про те, що заг. поняття є лише іменами (номіна) суми окремих об'єктивно існуючих реальностей. Виходячи з цього, тлумачив християн. догмат святої «трійці» як сукупність трьох окремих богів, виступав на захист розуму, проти спілії реліг. віри. Ці погляди за- судила католицька церква, і Р. був змушений відмовитися від них на Суассонському соборі (1092). З творів Р. зберігся один лист до П. Абеляра.

РОСЬ — річка в УРСР, у межах Вінн., Київ. та Черкас. областей, права прит. Дніпра. Довж. 346 км, площа бас. 12 600 км². Бере початок на Придніпровській височині. Руслу звивисте, шир. його у середній течії досягає 50 м; є невеликі пороги. Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає в березні. Найбільші притоки: Роставиця, Кам'янка, Горохуватка, Росава (ліві), Роська (права). Використовують для водопостачання і зрошування. Невеликі ГЕС. На Р.— міста Біла Церква, Богуслав, Корсунь-Шевченківський; бази відпочинку. В бас. річки — поклади гранітів.

РОСЬКА — річка у Вінн. та Київ. областях УРСР, права прит. Росі (бас. Дніпра). Довж. 73 км, площа бас. 1000 км². Тече в межах Придніпровської височини. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Є водосховище. На Р.— м. Тетіїв.

РОТ (Roth) Йозеф (2.IX 1894, Броди, тепер місто Львів. обл.— 27.V 1939, Париж) — австр. письменник і журналіст. Навчався у Львів. і Віден. ун-тах. Брав участь у 1-й світовій війні, потрапив у рос. полон. Після повернення (1918) працював журналістом, почав виступати з прозовими творами. Популярність здобув романами «Отель Савой» (1924) і «Бунт» (1924), в яких відобразив післявоєнну кризу й долю «втраченого покоління». В кращому з творів — романі «Марш Радецького» (1932) подано широку епічну картину краху Австро-Угорської монархії. Його продовженням є роман «Могила капуцинів» (1938). У 1933 емігрував до Франції, з ліберально-гуманістичних позицій виступав проти фашизму. Продовжував традиції австр. соціального роману, зазнав впливу франц. і рос. реалістів.

Літ.: У кр. п е р е к л . — Отель Савой. Х.. 1928: Ціппер та його батько. «Все-

світ», 1981, № 8; Р ос. перекл.— Марш Радецького. М., 1978.
Літ.: Затонський Д. Всі барви життя. «Всесвіт», 1977, № 12.

Д. С. Наливайко.

РОТА (від нім. *Rotte* — юрба, загін) — тактичний підрозділ у збройних силах більшості держав. Розрізняють Р. стрілецькі (мотострілецькі), піхотні (мотопіхотні), танкові, мінометні, радіотех., саперні, повітряно-десантні, мор. піхоти, штабні та ін. Може входити до складу батальйонів (полків) або бути окремою. Вперше Р. створено в *найманих арміях* зах.-європ. д-в у кін. 15 — на поч. 16 ст., в рос. армії — в 30-х рр. 17 ст.; на поч. 18 ст. Р. в кавалерії замінено *ескадроном*, в артилерії (1833) — *батареєю*. На поч. 2-ї світової війни Р. налічувала 120—150 чол.; складається з кількох *взводів*. У Рад. Збройних Силах Р. існують з перших днів створення Червоної Армії.

РОТА ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА — військ. підрозділ, що діяв в Іспанії під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Створена в червні 1937 в складі 13-ї інтернац. бригади ім. Я. Домбровського в батальйоні ім. Палафокса (див. *Інтернаціональні бригади*). В роті поряд з українцями були представники ін. народів, зокрема білоруси, поляки, іспанці. Провідну роль відігравали комунисти. Командиром роти був білорус. комуніст С. Томашевич. У складі бригади рота 1937 брала участь у боях в районі міст Брунеть, Сарагоса, Теруель, 1938 — на Естремадурському та Арагонському фронтах, у битві на р. Ебро. В боях проти фашизму в Іспанії прославилися бійці та командири роти — українці Ю. Великанович, І. Грицюк, М. Гусаров, С. та П. Краєвські, М. Литвин, М. Олексюк та ін. Восени 1938 у зв'язку з виведенням інтернаціональних бригад з Іспанії роту розформовано.

Літ.: Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.). «Український історичний журнал», 1961, № 1.

РОТАМЕТР [від лат. *rota* — колесо, коло, *goto* — обертаю(сь) і грец. *μετρέω* — вимірюю] — 1) Прилад, яким вимірюють швидкість або витрату рідини і газу при постійному перепаді тиску. Осн. частиною Р. є вміщений у вертикальну конічну трубку поплавок, вага якого збалансована динамічним напором струменя рідини (газу). Підйом поплавка фіксується безпосередньо на шкалі або передається *індикатору* дистанційної системи вимірювання. 2) Прилад, яким вимірюють лінійні розміри деталей машин і механізмів. Принцип дії Р. засновується на залежності витрати повітря (вона визначається за висотою поплавка приладу) від віддалі між калібровим отвором, через який повітря потрапляє на деталь, і деталлю. Межі вимірювань таким приладом від 20 мкм до 10 мм, похибка — 0,5—4 мкм. 3) Прилад, яким визначають шорсткість формних пластин у поліграфії.

РОТАПРИНТ [від лат. *rota* — колесо, коло, *goto* — обертаю(сь) і англ. *print* — друк] — малофор-

матна друкарська машина, що діє за принципом *офсетного друку*; один із засобів *оперативної поліграфії*. Друкарською формою, що її укріплюють на циліндрі Р. (мал.), служить переважно алюмінієва *фольга*, на яку нанесено текст і малюнки. На Р. розмножують нескладні малотиражні видання. Продуктивність Р. — 6—9 тис. одноколірних відбитків за годину.

РОТАРУ Софія Михайлівна (н. 9.VIII 1947, с. Маршинці Новоселицького р-ну Чернів. обл.) — укр. радянська естрадна співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1976). У 1974 закінчила Кишинівський ін-т мистецтв ім. Г. Музическу. В 1971—75 — солістка Чернівецької, з 1975 — Кримської обл. філармонії. Виконує народні пісні, твори рад., зокрема українських композиторів. Знімалася в фільмах. Лауреат міжнародних конкурсів естрадної пісні «Золотий Орфей» (Бургас, НРБ, 1973) і «Бурштиновий соловей» (Сопот, ПНР, 1974). Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Острівського, 1976. Премія Ленінського комсомолу, 1978.

Ю. Г. Токарев.

РОТАТОР (від лат. *rotator* — той, що обертає) — малоформатний множильний апарат, в якому застосовується трафаретна друкарська форма (*трафарет*); один із засобів *оперативної поліграфії*. Під час дії Р. (мал.) фарба проявлюється крізь отвори друкарської форми (воскового паперу, плівки), розміщеної на циліндрі апарату, і потрапляє на папір. На Р. розмножують головним чином службову документацію. Продуктивність Р. — 5—6 тис. відбитків за годину.

РОТАЦІЯ СІВОЗМІНИ (лат. *rotatio* — рух по колу) — повний цикл чергування сільськогосподарських культур у *сівозміні*.

«РОТЕ ФАНЕ» («Die Rote Fahne» — «Червоний прапор») — газета, ЦО Комуністичної партії Німеччини (КПН) 1918—41. Засн. 9.XI 1918 в Берліні К. Лібкнехтом і Р. Люксембург як орган групи «Спартак» (див. «Спартака союз»). З 18.XI 1918 — щоденна. З 31.XII 1918 — ЦО КПН. Не раз заборонялася, виходила нелегально під різними назвами. Після встановлення в Німеччині фашистської диктатури (1933) знову заборонена. З березня 1933 до 1935 видавалася в підпіллі. З 1935 виходила в Празі, з жовтня 1936 до вересня 1939 — в Брюсселі. окремі номери нелегально виходили в різних місцях на початку 1941.

РОТЕНШТЕЙН Анатолій Олександрович (н. 23.VI 1926, м. Богослов, тепер Київ. обл.) — рад. режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1969). Член КПРС з 1956. Після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва (1956) працював у Львів. укр. драм. театрі ім. М. К. Заньковецької; з 1962 — режисер (з 1967 — гол. режисер) Львів. рос. драм. театру Рад. Армії. Серед вистав — «Остання жертва» О. Острівського, «Марія» П. Салинського, «Більшовики» М.

Шатрова, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «Кадри», «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Святая святых» Й. Друце, «Комедія помилок» У. Шекспіра.

I. M. Давидова.

РОТИКИ (*Antirrhinum*) — рід рослин родини ранникових. Однолітні або багаторічні трави з цілісними або лопатевими листками. Квітки з двогубим віночком, зібрани в китиці. Плід — коробочка. 40 видів, поширені в теплих і помірних обл.). В СРСР, в т. ч. в УРСР, один дикорослий вид — Р. дикі (A. officinale), бур'ян; зустрічається в степових районах; ведуть боротьбу з агротехн. способами і хім. препаратами. Вирощують як декоративні Р. садові, або велики (A. majus) — однорічна (на півдні багаторічна) рослина, з квітками різноманітних кольорів, родом з Пн. Європи і Пн. Африки.

РОТИЛО — найвища вершина Покутсько-Буковинських Карпат, у межах Івано-Франківського обл. УРСР. Вис. 1491 м. Має конусоподібну форму. Схили Р. безлісі, поширені кам'яні осипища.

Б. Ф. Лящук.

РОТМІСТРІВКА — селище міського типу Смілянського р-ну Черкаського обл. УРСР. Розташована на р. Сріблянці (бас. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Володимирівка. 3,0 тис. ж. (1982). В Р. — колгосп. Заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка, дит. санаторій, Будинок культури, 2 б-ки. Перші відомості про Р. належать до 2-ї пол. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1965.

РОТМІСТРОВ Володимир Григорович [4 (16).VI 1866, с. Гензевівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 24.X 1941, Харків] — укр. рад. агроном, один із засновників дослідної справи в Росії і на Україні, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). Герой Праці (1929). В 1889 закінчив Київ. ун-т. Працював на Дербичанському (з 1892) і Одесському (1894—1917) дослідних полях, в Українському н.-д. ін-ті рослинництва у Харкові (з 1928) та ін. Осн. праці присвячені вивченню водного режиму чорноземних грунтів, кореневої системи с.-г. рослин, методики польового досліду, системи обробітку й удобрення грунтів тощо.

H. I. Пшеничний.

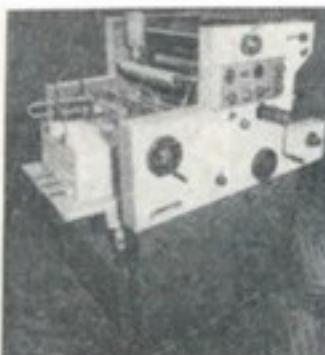
РОТМІСТРОВ Михайло Миколайович [н. 17.IX (30.IX) 1907, м. Лохвиця, тепер Полтавського обл.] — укр. мікробіолог, доктор біол. наук (з 1951), професор (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив Полтав. с.-г. ін-т (1928). Працював у вузах і н.-д. ін-тах Харкова і Полтави (1928—41). В 1942—45 — майор мед. служби Радянської Армії. В 1945—53 Р. працював у н.-д. ін-тах Харкова. В 1953—68 — зав. кафедрою мікробіології Київ. ун-ту. З 1968 — зав. відділом мікробіол. очищення води Ін-ту колайдної хімії і хімії води АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню анаеробної ферментації целюлози і мінливості бактерій — збудників цього процесу, створенню нових синтетичних антимікробних лікарських препаратів.

С. М. Ротару.

Ротики садові.

Ротапрінт (ЧССР).

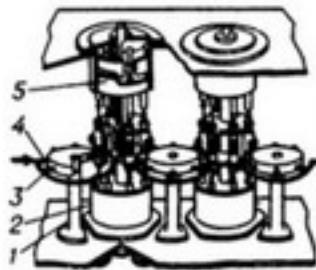

Ротатор.

РОТМІСТРОВ

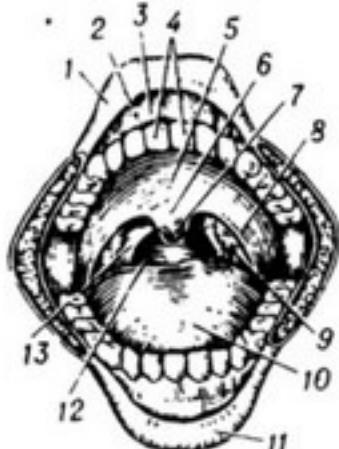

П. О. Ротмістров.

Роторна автоматична лінія:

1 — транспортний ротор; 2 — робочий ротор; 3 — заготовка; 4 — насучий пристрій; 5 — привод робочого ротора; 6 — лінія переміщення заготовок.

Ротова порожнина людини:

1 — верхня губа; 2 — переддвер'я рота; 3 — ясна; 4 — зуби; 5 — тверде піднебіння; 6 — м'яке піднебіння; 7 — язичок; 8 — піднебінно-язикова дужка; 9 — піднебінний мигдалик; 10 — язик; 11 — нижня губа; 12 — зів; 13 — піднебінно-глоткова дужка.

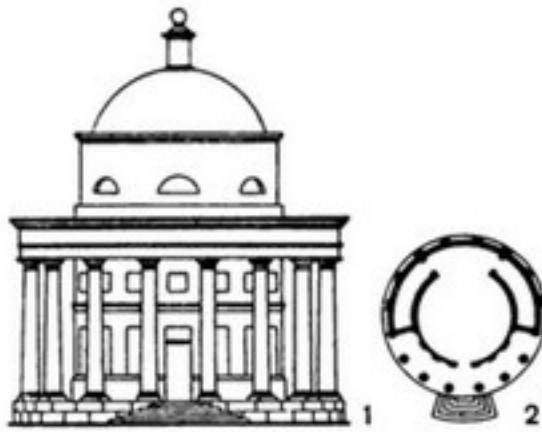
розробці основ мікробіологічного очищенння (в експерименті і в промисловості) стічних вод від токсичних синтетичних речовин (ксено-біотиків), а саме: застосуванню біохімічно активних чистих культур селекціонованих бактерій замість активного мулу.

РОТМІСТРОВ Павло Олексійович [н. 23.VI (6.VII) 1901, с. Сковорово, тепер Селижаровського р-ну Калінін. обл. — 6.IV 1982, Москва] — рад. військ. діяч і вчений, Гол. маршал бронетанкових військ (1962), доктор воєнних наук (1956), професор (1958), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1931). Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Зх., Пн.-Зх., Калінін., Сталінградському, Ворон., Степовому, Пд.-Зх., 2-му Укр. та 3-му Білорус. фронтах. Командував танк. бригадою, корпусом, 5-ю гвард. танк. армією. З 1944 — заст. команд. бронетанк. і механізованими військами Червоної Армії, з 1945 — команд. бронетанк. і механізованими військами Групи рад. окупаційних військ у Німеччині, потім — військ Далекого Сходу. З 1948 — на викладацькій роботі у Вищій військ. академії. В 1953 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1958 — нач. Академії бронетанк. військ. З 1964 — пом. міністра оборони СРСР по вищих військ.-навч. закладах, з 1968 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Автор праці «Танки на війні» (1975). Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

РОТОВА ПОРОЖНІНА — відділ травної системи тварин і людини. Починається Р. п. ротовим отвором і переходить у *глотку* (при її відсутності — безпосередньо в *стрavoхід*). Ембріонально Р. п. являє собою похідне передньої кишкі. Для деяких найпростіших (напр., інфузорій) характерна наявність певної ділянки (*рота*), через який входить їжа. У багатоклітинних, починаючи з членистоногих, з'являються т. з. ротові органи: верхні щелепи (у павукоподібних) та різні типи ротового апарату — колючий, гризучий, сисний, съорбающий, лижучий, колючо-сисний (у комах). У представників класу круглоротих (напр., у міноги) існує видозмінена й спеціалізована Р. п. — присмоктувальна воронка. У хордових і хребетних тварин Р. п. має дуже різноманітну будову. У ссавців, у т. ч. у людини, з'являються диференційовані зуби: різці, ікла, кутні. У людини Р. п. слугує для приймання їжі, механічної і частково хімічної її обробки. В Р. п. розрізняють: переддвер'я рота — вертикальну дугоподібну щілину (обмежена зовні губами та щоками, а зсередини — верхніми та нижніми рядами зубів і яснами) і власне Р. п. (обмежена спереду та збоку яснами і верхньою та нижньою губами; зверху — піднебінням;

знизу — парними щелепно-під'язиковими дугами, позаду зівом, де міститься мигдалини). Р. п. бере участь у диханні, утворенні голосу та в акті мовлення. В Р. п. міститься язик, сюди відкриваються дрібні й великі слинні залози. В слизовій оболонці Р. п. міститься *смаку органи* — рецептори. Р. п. — вмістіще постійної та випадкової мікрофлори. Існують пороки ембріонального розвитку Р. п.: *заяча губа*, *вовча паща*. Захворювання Р. п.: *стоматити*, глосит тощо.

РОТОНДА (італ. rotonda, від лат. rotundus — круглий) — 1) Кругла в плані споруда (будинок, павільйон, зал). Звичайно піскрита *куполом*; по периметру часто розташована *колонада*. Р. відомі з часів Старод. Греції і Старод. Риму. Зустрічаються в архітектурі середньовіччя і *Відродження*, на Україні — в парковій архітектурі 18—19 ст. 2) Верхній жіночий теплий одяг без рукавів у вигляді довгої накидки.

Мавзолей Ізмайлова (в формі ротонди) в місті Болграді (тепер Одеської області). 1833. Західний фасад (1) та план (2).

РОТОНИ [від лат. goto — обертаю(сь)] — короткохвильові елементарні збудження (квазічастинки) у рідкому гелії (на відміну від довгохвильових збуджень — *фононів*). Р. характеризуються специфічною залежністю *енергії* від *імпульсу* (т. з. ротонний мінімум у спектрі ^4He) і при т-рі, вищій за 0,6 К, дають осн. внесок в *ентропію*, *теплоємність* та ін. термодинамічні параметри рідкого гелію (див. *Квантова рідина*). Назва Р. зумовлена тим, що на початку розвитку квантової теорії надплинного гелію II (див. *Надплинність*) ці збудження пов'язували з вихровим рухом.

Е. А. Пашицький. **РОТОНОБГІ РАКОПОДІБНІ**, раки-богомоли (Stomatopoda) — ряд вищих ракоподібних. Тіло (довжина 1—34 см) складається з головогрудей і дуже видовженого черевця. Перші п'ять пар грудних кінцівок — ногощелепи, останні три пари — ходильні. Дорослі Р. р. ведуть риючий спосіб життя, зустрічаються у прибережній зоні морів (іноді на глибинах до 800 м); личинки — планктонні організми (див. *Планктон*). В ряді бл. 170 видів, поширені переважно в тропічних і субтропічних морях; з них в СРСР (Далекий Схід) — 1: рак-богомол (Squilla oratoria). У деяких місцях поширення (напр., в Середземному м., Тихому і Індійському океанах) великих

Р. р. споживають. Викопні Р. р. відомі починаючи з карбону.

B. I. Монченко.

РОТОР [від лат. *rotō* — обертаю(сь)] у техніці — оберточа частина машин. В електрических машинах Р. розміщується звичайно всередині нерухомої частини (статора) і несе на собі обмотку, *магнітне поле* якої взаємодіє з магн. полем обмотки статора. У лопаткових машин Р. являє собою робоче колесо з лопатками (лопатями), яке під дією потоку рідини, пари або газу обертає вал машини. Р. або роторні пристрої — складова частина роторно-поршневих двигунів внутрішнього згоряння, деяких бурових установок, роторних автоматичних ліній, екскаваторів, насосів тощо.

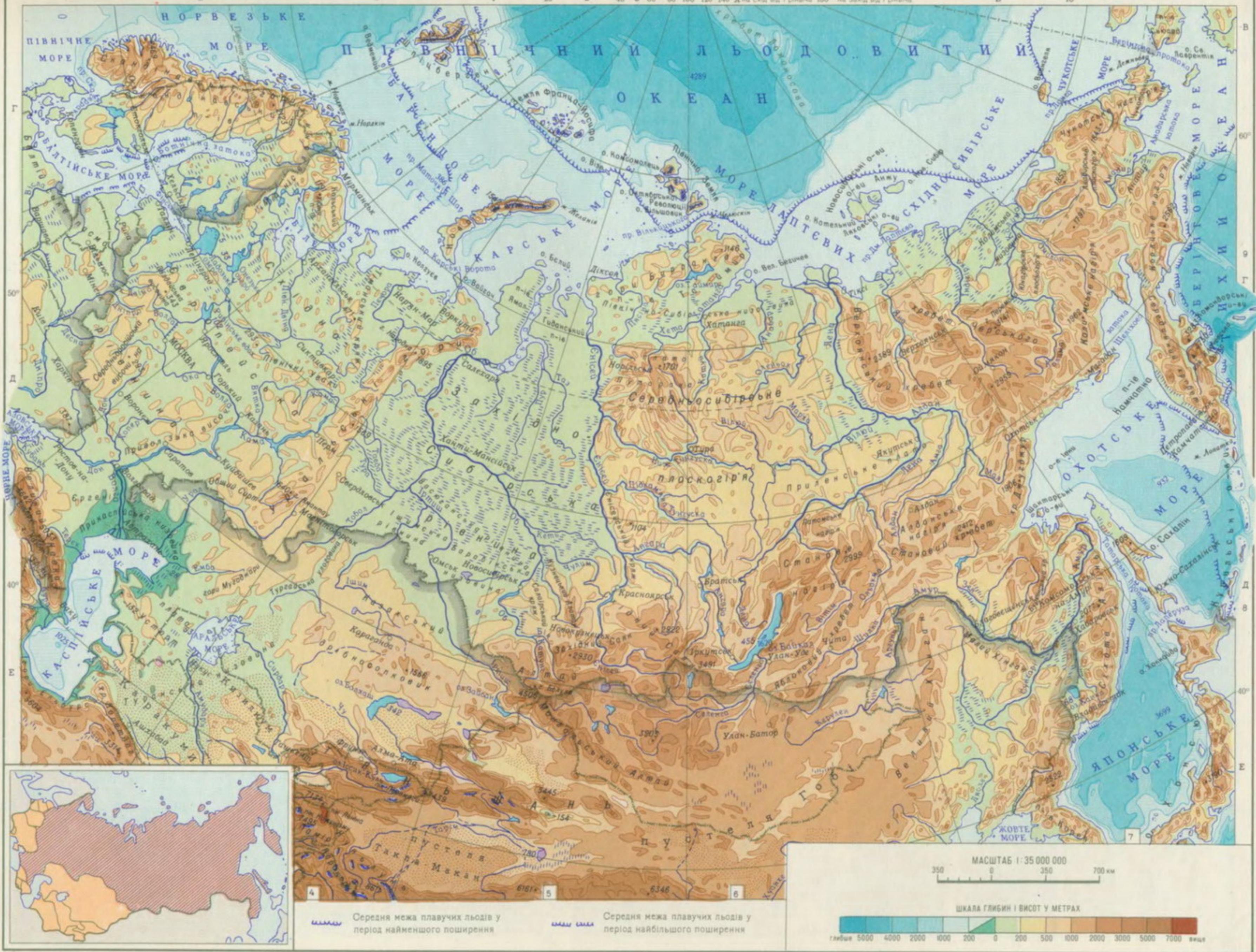
РОТОР ВЕКТОРНОГО ПОЛЯ — те саме, що й *вихор векторного поля*.

РОТОРНА АВТОМАТИЧНА ЛІНІЯ — автоматична лінія з робочими і транспортними роторами, призначеними для обробки заготовок при одночасному переміщенні їх разом з обробними знаряддями. Перші в світі лінії такого типу створено наприкінці 30-х рр. в СРСР. На робочих роторах Р. а. л. (мал.) є обробні знаряддя (напр., *штампи*), що безперервно обертаються, діючи на заготовки. На трансп. роторах встановлено несучі пристрої (напр., кліщі, захвати), за допомогою яких приймаються і передаються заготовки, знімаються вироби. Передача заготовок може супроводитися зміною їхнього положення у просторі, а також кутової швидкості їхнього руху. Робочі і трансп. ротори об'єднані заг. синхронним приводом, що переміщує кожний з них на крок за час, який відповідає темпу лінії. Особливості Р. а. л.: компактність, можливість обробляти одночасно продукцію кількох наименувань, надійність, висока продуктивність (до 1200 виробів за хвилину). Застосування Р. а. л. замість окремих стаціонарних автоматів дає змогу скорочувати виробничий цикл в 10—15 разів, у кілька разів зменшувати трудомісткість і собівартість продукції. Р. а. л. застосовують у ковалісько-штампувальному виробн., машинобудуванні, в радіотех., харч. і хім. пром-сті тощо.

B. M. Давидова.

РОТТЕРДАМ — місто на Зх. Нідерландів. Один з найбільших мор. портів світу. Розташований по обох берегах рн. рукава дельти Рейну. Глибоководним каналом Новий водний шлях сполучений з Північним м. Авантпорти Р.—Влардінген, Гук-ван-Голланд, Східам, Європорт. Вузол з-ць і автомобільних шляхів. Аеропорт Зестінговен. 618 тис. ж. (1975), з передмістями понад 1 млн. ж. Пром-сть міста працює гол. чин. на довізній сировині. Провідні галузі — нафтопереробка, нафтохім. (у т. ч. виробн. азотних добрив, пластмас та ін.) і машинобудування (суднобудування, електротех., виробн. портового устаткування тощо). Численні підприємства легкої (текстил., швейної) та харч. (у т. ч. виробн. маргарину, какао, переробка чаю, кави та ін.) пром-сті. У Р. розміщені

РРФСР, ФІЗИЧНА КАРТА

Ц и ф р а м и н а . к а р т і п о з н а ч е н і

РРФСР	
1 Горно-Алтайська АО (Алтайський край)	12 Башкирська АРСР
2 Краснодарський край	13 Дагестанська АРСР
3 Адигейська АО (Краснодарський край)	14 Кабардино-Балкарська АРСР
4 Хакаська АО (Красноярський край)	15 Калмицька АРСР
5 Приморський край	16 Марійська АРСР
6 Ставропольський край	17 Мордовська АРСР
7 Карабаево-Черкеська АО (Ставропольський край)	18 Північно-Осетинська АРСР
8 Єврейська АО (Хабаровський край)	19 Татарська АРСР
9 Усть-Ординський Бурятський авт. округ
(Іркутська обл.)	20 Удмуртська АРСР
10 Комі-Перм'яцький авт. округ (Пермська обл.)	21 Чечено-Інгушська АРСР
11 Агинський Бурятський авт. округ (Читинська обл.)	22 Чуваська АРСР
	23 Сахалінська обл.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- I Естонська РСР
 - II Латвійська РСР
 - III Литовська РСР
 - IV Грузинська РСР
 - V Азербайджанська РСР

Примітки. І Столиці та адміністративні центри на основній території виділено червоним кольором.

2. Області, однайменні з назвами їхніх центрів, на карті не підписано

МАСШТАБ 1:35 000 000

правління великих транснац. та місцевих монополій, Роттердамський банк тощо. Ун-т, Академія мистецтв, консерваторія. Нац. ін-т навігації і суднобудування. Королівське нідерландське т-во природничої історії та ін. наук. заклади. Найбільші б-ки — муніципальна та ун-ту. Музей: Історичний Р., Морський «Принс Гендрік», етнології, картина галерея. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Р. упередше згадується у джерелах 1282.

РОТШІЛЬДИ (Rothschild) — фінансово-монополістична група в Зх. Європі. Почала створюватись у 18 ст. Сучас. міжнар. фінанс. імперія Р. поділяється на англ. і франц. гілки. Перша являє собою одну з монополістичних груп Великобританії, у сфері впливу якої великі гірничопром. компанії ПАР, що видобувають золото, алмази, уран та ін. корисні копалини («Англо-Американ корпорейшен оф Саут Африка», «Де Бірс консолідейтед майнс»). Франц. гілка — найпотужніша в міжнар. фінанс. імперії Р. Вона контролює понад 120 пром. і фінанс. компаній, які діють у багатьох країнах. Активи групи в основному зосереджені в сфері фінансів та в гірничодобувній пром-сті. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. англ. і франц. гілки Р. часто виступали спільно в банківській, інвестиційній і гірничопром. сферах для успішної боротьби проти конкурентів, а також для розширення своєї експансії. Р. мають значний вплив на політ. життя Великобританії і Франції.

С. В. П'ятенко.

РОТШТЕЙН Федір Аронович [14 (26).II 1871, Каунас — 30.VIII 1953, Москва] — рад. історик і громадський діяч, дипломат, акад. АН СРСР (з 1939). Член Комуністич. партії з 1901. В 1890—1920 перебував в еміграції у Великобританії. В 1895—1911 — член С.-д. федерації Великобританії (з 1907 — С.-д. партія). Делегат ряду конгресів 2-го Інтернаціоналу. З 90-х рр. співробітничав у легальній рос. пресі; пізніше — у марксист. і с.-д. пресі Великобританії, Німеччини, США. З поч. 1-ї світової війни Р. розірвав з шовіністичними лідерами Брит. соціалістичної партії (членом якої був з 1911) і очолив (з 1916) її ліве крило. В 1919—20 брав участь у створенні Компартії Великобританії, один з організаторів руху «Руки геть від Росії». В 1920 повернувся на батьківщину. В 1920—21 — повноважний представник РРФСР в Ірані. В 1922—26 — дійсний член Соціалістичної (з 1924 — Комуністичної) академії, 1924—25 — директор Ін-ту світового г-ва і світової політики. Автор праць з історії Великобританії, Німеччини, міжнар. робітн. руху, зовн. політики. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Ю. М. Барабанов.

РОУЛІНСОН (Rawlinson) Генрі Кресвік (11.IV 1810, Чадлінгтон, Оксфорд — 5.III 1895, Лондон) — англ. дипломат і сходознавець, один з основоположників ассиріології. Провів велику роботу по дешифруванню перс. і вавілоно-ассирійського (аккадського) клинопису. Проводив розкопки ста-

род. міст Дворіччя (тер. сучас. Іраку) — Борсіппи (1854) і Сіппара (1876). В 1878—81 — президент Азіатського королівського т-ва, 1874—75 — Географічного королівського товариства.

РОУС (Rauc; Rous) Френсіс Пейтон (5.X 1879, Балтімор — 16.II 1970, Нью-Йорк) — amer. патолог, член Нац. АН США та багатьох ін. академій і наук. товариств. Закінчив мед. школу Ун-ту Джонса Хопкінса. З 1909 працював у Рокфеллерівському ін-ті мед. досліджень (Нью-Йорк), з 1945 почесний член цього ін-ту. Найзначніше наук. досягнення Р.— відкриття *пухлиновтворних вірусів* (1911). Р. експериментально довів вірусну етіологію *саркоми курей*. Через 55 років за актуальність і глибину цього відкриття Р. приєднано Нобелівську премію в галузі фізіології та медицини (1966).

РОЧЕВ Яків Митрофанович [10 (23).I 1909, Усть-Ухта, тепер Сосногорського району Комі АРСР — 3.IX 1977, Сиктивкар] — комі рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкувався почав 1929. В 1953—70 редактор журн. «Воївив кодзуув» («Північна зірка»). Основний твір Р.— епічна трилогія «Двоє друзів» (1951), «Іжма хвилюється» (1959), «Оновлення землі» (1966) — про передреволюц. і революц. події, громадян. війну на Півночі. Кн. «На широку дорогу» (1937) присвячена великим змінам на Комі землі за роки Рад. влади. Автор оповідань, нарисів, публіцистичних статей. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: У к. р. перекл.— Двоє друзів. К., 1962.

Є. О. Ігузев.

РОЧЕСТЕР — місто на Пн. Сх. США, в штаті Нью-Йорк. Порт на оз. Онтаріо та на Ері-каналі. 267 тис. ж. (1975). Гол. центр оптико-механічної пром-сті США (гол. чин. виробн. кіно- і фотоапаратури). Розвинута електротех., радіо-електронна, хім., фармацевтична пром-сть. Виробн. медичного, для швейної і хім. пром-сті устаткування та наук. приладів. Підприємства деревообр., текст., швейної, консервної пром-сті. Ун-т (з 1850).

РОШАЛЬ Григорій Львович [н. 8 (20).X 1899, Новозибков, тепер Брян. обл.] — рос. рад. кінережисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1967). З 1921 навчався в моск. Держ. вищій режисерській майстерні. В кіно — з 1925. Поставив фільми: «Пани Скотиніни» (1927, за комедією «Недоросток» Д. Фонвізіна), «Петербурзька ніч» (1934, за Ф. Достоєвським; спільно з В. Строеовою), «Зорі Парижа» (1937), «Сім'я Оппенгейм» (1939, за Л. Фейхтвангером), «Справа Артамонових» (1941, за М. Горьким), «Академік Іван Павлов» (1949), «Мусоргський» (1950), «Римський-Корсаков» (1953), «Вольниця» (1956, за Ф. Гладковим), трилогія за романом О. Толстого «Ходіння по муках» (1957—1959), «Рік як життя» (1966, присвячений К. Марксу), «Вони живуть поряд» (1968). Працював на Україні, зокрема на Одеській кіностудії, поставив німецькі стрічки: «Дві жінки» (1930), «Тра-

вень у Горлівці» (1931). Викладав у ВДІКу. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1950, 1951.

Тв.: Кинолента житви. М., 1974.

РОШАЛЬ Семен Григорович [13 (25).I 1896, Петербург — грудень 1917] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1914. Н. в бурж. сім'ї. В революц. русі з 1910. Навчаючись у Психоневрологічному ін-ті, 1914—15 вів парт. роботу на Путіловському з-ді в Петрограді, на Пн. фронті. В 1915 заарештований, звільнений під час Лютн. революції 1917. З березня 1917 — голова Кронштадтського к-ту РСДРП(б) і член Виконкуму Кронштадтської Ради. В липні 1917 заарештований бурж. Тимчасовим урядом. Звільнений Великою Жовтн. соціалістичною революцією 1917. В жовтні (листопаді) 1917 — комісар зведеного загону солдатів і матросів під час придушення заколоту Керенського — Краснова під Петроградом. У листопаді 1917 призначений урядовим комісаром Рум. фронту, один з організаторів і член фронтового ВРК. Під час переговорів членів ВРК з командуванням Румунського фронту у Яссах заарештований 8 (21).ХІІ і незабаром розстріляний білогвардійцями.

РОШЕР (Roscher) Вільгельм Георг Фрідріх (21.X 1817, Ганновер — 4.VI 1894, Лейпциг) — нім. економіст, основоположник історичної школи бурж. політ. економії. Професор Геттінгенського (з 1843) та Лейпцигського (з 1848) ун-тів. Розробив т. з. історичний або історико-фізіол. метод екон. науки, згідно з яким політ. економія проголосувала нац. наукою, що була покликана збирати факти, описувати спостережувані госп. явища та екон. ін-ти не на основі теор. узагальнень, а шляхом шукання істор. аналогій. По суті цей метод був спрямований на виправдання та ідеалізацію прусського шляху розвитку капіталізму. Р. дотримувався лише еволюційних форм суп. розвитку. В теор. поглядах не йшов далі представників *вульгарної політичної економії*. Вартість зводив до споживної вартості (корисності). Намагався обґрунтувати тезу про те, що в розподілі доходів у бурж. суспільстві існує гармонія, а іхня нерівність лише стимулює екон. прогрес. Критику екон. поглядів Р. подано в працях К. Маркса, М. Г. Чернишевського.

РОШКОВИЧ Гнат Гнатович (28.IX 1854, с. Салок, тепер на тер. УНР — 29.XI 1915, Будапешт) — укр. живописець. Навчався в Будапешті та Мюнхені. Р. створив жанрові картини з життя селян («Особлива пристрасть», «Червоне яблучко», «Тільки тобі»), настінні розписи в церквах Закарпаття (с. Красношори, с. Велика Копаня, тепер Виноградівського р-ну) й Угорщини (міста Будапешт і Кечкемет), а також ілюстрації до книжок. Твори зберігаються в музеях Будапешта та Ужгорода («Св. Кирило та Мефодій», 1876).

РОЩИБ'ЮКИ — родина укр. рад. майстрів художньої керамі-

Ф. А. Ротштейн.

Г. Л. Рошаль.

Г. Г. Рошкович. Автопортрет. Олівець. 1886.

Ракоподібні ракоподібні. Рак-богомол.

Г. Й. і М. І. Рошиб'юк. Баран. Кераміка. 1960.

Рояль.

Руан. Палац правосуддя. 1508—09.

ки. Ганна Йосипівна Р. (17.XI 1903, Старий Косів, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.—29.I 1981, м. Коломия). Гончарства навчалася у Йосипа Совіздранюка. Виготовляла декоративні тарілки, вази, підвісні канделябрі, які оздоблювали контурним малюнком та розписом кольоровою поливою.

Михайло Іванович Р. (12.III 1903, Коломия — 20.I 1972, там же). Виготовляв декоративні тарілки, калачі, глечики, свічки, сувеніри, сервізи. Роботи Р. зберігаються в музеях Києва, Львова та ін. міст України.

РОЩИН-ІНСАРОВ Микола Петрович [справж. прізв.— Пашенний; 1861, Ардатовський повіт Симбірської губернії — 8 (20).I 1899, Київ] — рос. актор. Батько В. М. Пашенної. Будучи офіцером, брав участь в аматорських виставах. Профес. театр. діяльність почав 1883 в Астрахані, потім працював у Москві, з 1895 і до кінця життя — в київ. театрі «Соловцов». Серед ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоедова), Борис Годунов («Смерть Іоанна Грозного», «Цар Борис» О. К. Толстого), Кречинський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Тригорін («Чайка» Чехова).

РОЯЛІСТИ (фр. royalistes, від royal — королівський) — прихильники королівської влади, монархісти. Вперше термін «роїлісти» виник під час Великої французької революції — так називали ворогів революції, прибічників Бурбонів.

РОЯЛЬ (від франц. royal — королівський) — струнний ударно-клавішний муз. інструмент, різновид фортепіано. У Р. струни, дека і механіка розташовані горизонтально. Крилоподібна форма корпуса зумовлена розмірами струн: коротких — для високих і довгих — для низьких звуків. Прототип сучас. Р.— піанофорте (фортепіано), сконструйоване 1709 італ. майстром Б. Кристофорі. Спочатку Р. був повністю дерев'яний. На початку 19 ст., коли з підвищеннем строю Р. натяг струн зрос і їх кількість збільшилася, почали застосовувати металеві рами, з середини 19 ст. — суцільнолиті, чаюнні. За розмірами Р. бувають: концертні (бл. 3 м), салонні (бл. 2 м), кабінетні (1,6—1,8 м), міньйон (1,1—1,5 м). Діапазон сучас. Р.— 7 октав, салонних і концертних — 7½ октави.

РСДРП, Російська соціал-демократична робітнича партія — див. Комуністична партія Радянського Союзу.

РСДРП(б), Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків) — див. Комуністична партія Радянського Союзу.

РТУТІ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить ртуть у ступені окислення +2 або +1. Ртуть з киснем при нагріванні до 300° С утворює оксид HgO (має червону і жовту кристалічні модифікації), який при вищій температурі розкладається на ртуть і кисень; застосовують як окислювальний агент, в органічному синтезі, аналітичній хімії тощо. При взаємодії ртуті з галогенами одержують галогеніди типу HgX_2 і Hg_2X_2 (де X — фтор, хлор, бром, йод). Найбільше значення мають хлориди сулема і каломель. При наявності надміру галогенід-іонів ртуть (II) утворює дуже міцні комплекси HgX_4^{2-} (див. Координатні сполуки). Взаємодіючи з сіркою, ртуть дає сульфід HgS ; у природі мінерал кіновар. З кислотами-окислювачами ртуть утворює солі Hg^{2+} або Hg_2^{2+} [напр., $Hg(NO_3)_2$, $Hg_2(NO_3)_2$]. При відновленні сполук ртуті (II) легко утворюються сполуки ртуті (I): $2HgCl_2 + SnCl_2 = Hg_2Cl_2 + + SnCl_4$.

Сполуки ртуті (I) менш стійкі, ніж ртуті (II) і при дії окислювачів (при нагріванні і наявності активних комплексоутворювачів) легко переходят у сполуки ртуті (II): $Hg_2Cl_2 + 2NH_3 = NH_2HgCl \downarrow + NH_4Cl + Hg \downarrow$. При взаємодії ртуті з сумішшю етанолу й азотної кислоти одержують грумучу ртуть. Відомо багато ртутьорганічних сполук, які широко використовують в органічному синтезі.

РТУТНА ЛАМПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в парі ртуті; газорозрядне джерело світла. Являє собою наповнений парою ртуті та інертними газами скляний балон, в торці якого впаяно електроди. Іноді стінки балона всередині вкрито шаром люмінофору (ртутні люмінесцентні лампи). Розрізняють Р. л. з низьким (прибл. 0,7 Па), високим (10^4 — 10^6) і надвисоким (понад 10^6 Па) тиском газів. Серед Р. л. з високим і надвисоким тиском виділяють т. з. металогалогенні лампи, в балони яких додано алогеніди деяких металів, що дає змогу значно підвищувати їхній кКД і в широких межах змінювати спектральний склад випромінювання. Р. л. використовують у медицині (при світлолікуванні), фотохімії, при діазокопіюванні, мікрозніманні, для освітлення вулиць, швидкісних трас, будівельних майданчиків тощо.

РТУТНІ РУДИ — природні мінеральні утворення з вмістом ртуті в кількостях, при яких доцільно вилучати її за сучасного стану розвитку техніки й економіки. Осн. мінерали Р. р.— кіновар (містить ртуті до 86,21%) і метацина-

барит HgS (до 86,2%); другорядні — лівінгстоніт $HgSb_4S_8$, сульфосолі, що містять ртуть, самородна ртуть. Рудні тіла представлені пластовидними й жилоподібними покладами, гніздами тощо. Осн. родовища Р. р.— в Іспанії, Італії, Югославії, США, Туреччині, Алжирі, Японії. В Рад. Союзі родовища Р. р. є в РРФСР (Магаданському, Алтайському, Тувинському АО), в республіках Серед. Азії, на Україні (Микитівське родовище ртуті).

І. П. Шербань.

РТУТНО-КВАРЦОВА ЛАМПА — газорозрядне джерело інтенсивного ультрафіолетового випромінювання. Р.-к. л. застосовують для опромінювання організму з лікувальною метою, а також для зневажливування повітря в операційних залах та ін. приміщеннях. Див. Світлолікування.

РТУТЬ (Hydrargyrum), Hg — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 80, ат. м. 200,59. Р. і ртутні сполуки відомі з найдавніших часів. Вміст Р. у земній корі $7 \times 10^{-6}\%$ за масою. Зустрічається самородна Р., з мінералів найважливіша кіновар (див. Ртутні руди). Р.— єдиний рідкий метал за звичайних умов, сріблястого кольору, надзвичайно рухливий; густ. 13 520 кг/м³; $t_{\text{пл}} = 38,97^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип}} = 357,25^\circ\text{C}$. Хімічно стійка, розчиняється лише в кислотах-окислювачах. Проявляє підвищенну хім. активність до галогенів і сірки. З сіркою реагує навіть на холоді. Розчиняє метали з утворенням при цьому амальгам. Одержують Р. окислювальним обпалюванням руд, що містять HgS . Застосовують у термометрах, манометрах, ртутних лампах, у виробництві ртутного руди (як катод); для вилучення золота (амальгамація), виробництві ртуті сполук тощо. Пара Р. дуже отруйна, нагромаджується в організмі, призводячи до тяжких захворювань, тому Р. слід зберігати у щільно закритих посудинах.

В. В. Скопенко.

РТУТЬОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — металоорганічні сполуки, в молекулах яких атом ртуті безпосередньо зв'язаний з атомом вуглецю. Відомі Р. с. двох типів $R-Hg-R$ і $R-HgX$, де R — органічний радикал (напр., алкіл або арил), X — кислотний залишок; ці типи взаємоперетворювані. Нижчі гомологи (див. Гомологічні ряди) Р. с. типу R_2Hg — леткі важкі рідини, вищі гомологи і $RHgX$ — кристалічні речовини. Одержують Р. с. взаємодією солей ртуті з магнієм або літійорганічними сполуками, заміщенням в органічних сполуках водню на ртуть, розкладанням солей діазонію при наявності солей ртуті (див. Несм'янова реакція) та ін. методами. Застосовують Р. с. в органічному синтезі, як функції; Р. с.— проміжні продукти у пром. процесах, що каталізуються солями ртуті (див. зокрема, Кичерова реакція).

РУ (Roux) Жак (21.VIII 1752, Пранзак — 10.II 1794, Бісепт) — діяч Великої французької революції, один з керівників «шалених». Закінчив духовну семінарію в Ангулемі. Священик. У 1791 вступ-

пив до Клубу кордельєрів. У грудні 1792 обраний членом Паризької комуни (орган міського самоврядування). У своїх проповідях захищав інтереси бідноти, закликав до рішучої боротьби із спекулянтами; був непримиреним ворогом жірондистів. У червні 1793 виступив з гострою критикою якобінської конституції 1793, яка не забезпечувала захисту інтересів бідноти, був виключений з Клубу кордельєрів. Після вбивства П. Марата видавав газету, яку розглядав як продовження газ. «Друг народу». За виступи проти уряду якобінців заарештований; покінчив життя самогубством.

РУ (Roux) П'єр Поль Еміль (17.XII 1853, м. Конфолан, Шаранта — 3.II 1933, Париж) — франц. мікробіолог. Член Франц. мед. академії (з 1895) і Паризької АН (з 1899), почесний член АН СРСР (з 1925). Учень і співробітник Л. Пастера. З 1888 працював в Пастерівському ін-ті (з 1904 — директор). Осн. праці присвячені експериментальному (на мавпах) дослідженням (разом з І. І. Мечниковим) сифілісу, вивченню збудників сибірки, правця, сказу, дифтерії, а також дії утворюваних ними токсинів. Запропонував антидифтерійну антитоксичну сироватку.

РУА (Roy) Моріс (н. 7.XI 1899, Бурж, деп. Шер) — франц. вченний-механік, акад. франц. АН (з 1949). Закінчив (1925) Політехнічну школу в Парижі. Викладав (1926—69) у вищих училищах закладах країни. У 1949—62 — генеральний директор Нац. управління з авіац. і космічних досліджень Франції, 1962—72 — президент Комітету з космічних досліджень (КОСПАР) при Міжнар. раді наукових союзів. Осн. праці — з гідро- і аеротермодинаміки, заг. термодинаміки механізмів тощо; провів фундаментальні теор. дослідження в галузі реактивних двигунів. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1975.

РУАН — місто на Пн. Франції, адм. ц. департамента Приморська Сена. Мор. порт на р. Сені. Вузол з-п'єр і автошляхів. 115 тис. ж. (1975). У Р. та передмістях розвинуті металургія і машинобудування (у т. ч. суднобудування). Підприємства нафтопереробної, хім., деревообр., паперової і харч. пром-сті. Виробн. бавовняних тканин. Ун-т. Музей красних мистецтв і кераміки. Серед архіт. пам'яток — собор Нотр-Дам (1210 — поч. 16 ст., вітражі 12—15 ст.), готичні церкви Сент-Уен (14—16 ст., вітражі 14—16 ст.) та Сен-Маклу (1434—70); отель Буртельль (1501—37), дерев'яні житлові будинки 16 ст., ратуша (1750, арх. Ж. П. Дефранс) та ін. У Р. 1431 було спалено Жанну д'Арк.

РУАНДА, Руандійська Республіка — держава у Сх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 10 префектур.

Державний лад. Р.— республіка. У 1978 прийнято нову конституцію. Глава д-ви та уряду — президент, який обирається населенням на 5 років.

Природа. Поверхня країни — роз-

членоване плоскогір'я, більш підвищене на Зх. (вис. 2500—3000 м) і відносно знижене на Сх. (1400—1800 м). На крайньому Пн. Зх. підносяться вулканічні гори Вірунга з найвищою вершиною країни — г. Карісімбі (вис. 4507 м). Клімат субекваторіальний. Пересячні річні +20, +21°. Опадів 1000—1500 мм на рік. Річкова сітка густа, річки порожисті, найбільша з них — Кагера. На Зх.— озеро Ківу. Пере-

Національний університет Руанди в Бутаре.

важає рослинність типу саван на гірських червоних ґрунтах; на схилах гір Вірунга — вологі вічно-зелені ліси. На тер. Р.— нац. парк Кагера та Вулканічний нац. парк. **Населення.** Осн. населення Р.— народ н'яруанд (понад 93%), руанді і пігмеї-тва. Офіц. мови — кіньяруанда і французька. Пересячна густота нас.— бл. 182 чол. на 1 км² (1978, перепис). Переважна більшість населення живе в сільс. місцевості, лише 3% — в містах. Найбільші міста: Кігалі, Рухенгері, Бутаре.

Історія. Давню історію тер. Р. мало вивчено. Відомо, що її аборигенів, племена пігмеїв, підкорили племена, які розмовляли мовою банту. В 14—16 ст. на тер. Р. з Пн. вторглися ефіопідні племена. В наступні століття на тер. Р. сформувалася д-ва феод. типу, склалися осн. етнічні групи: хуту, тутсі, тва. Панівне становище в країні посіли тутсі (заснували династію королів Р.). В кін. 19 ст. на тер. Р. завершилося створення централізованої д-ви. Найбільшої могутності Р. досягла за короля Кігері Рвабугірі (1853—95). В 90-х рр. 19 ст. почалося вторгнення на тер. Р. нім. колонізаторів. У 1898 король Р. Мусінга визнав владу нім. резидента в м. Кігалі, Р. було включено до складу Нім. Сх. Африки. Під час 1-ї світової війни 1914—18 тер. Р. 1916 окупували бельг. війська. Після війни

Р. разом з Бурунді увійшла до складу бельг. підмандатної території Руанда-Урунді. 21.VIII 1925 Руанда-Урунді об'єднано з кол. Бельг. Конго. В грудні 1946 ООН проголосила Руанду-Урунді підопічною територією під управлінням Бельгії. Король Р. зберігав свій трон, але всю його діяльність контролювала колоніальна адміністрація. В кін. 50-х рр. в Р. посилився антиімперіалістичний рух, який набув організованого характеру. В кін. 60-х рр. в Р. було сформовано перший тимчасовий уряд. 28.I 1961 Р. було проголошено республікою. 1.VII 1962 Р. за рішенням ООН проголошено незалежною д-вою. В листопаді 1962 прийнято конституцію Р. В 1963 Р. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1973 в країні відбувся військ. переворот. Влада перейшла до рук Нац. к-ту за мир і нац. єдність. У 1978 в Р. прийнято нову конституцію, країна перейшла до цивільної форми правління. Уряд Р. ставить своїм завданням досягнення нац. єдності, мобілізацію нар. мас на забезпечення нац. розвитку, ліквідацію феод. пережитків, системи експлуатації людини людиною. Р. засуджує колоніалізм і расизм, бере участь у неприєднання русі. Між Р. і СРСР здійснюється співробітництво в культур. та ін. галузях. Р. з 1962 — член ООН. Р.— член Загальної афро-маврікійської організації, Організації африканської єдності, асоційований член Європейського економічного товариства. В країні діє єдина політ. партія — Національний революційний рух розvitk. засн. 1975. Правляча партія. I. Д. Шевченко.

Господарство. Р.— слаборозвинута в економічному відношенні агр. країна. В господарстві значні позиції займає іноз. (гол. чин. бельгійський) капітал. Поступово зростає роль державного і кооперативного секторів. У с. г. зайнято понад 96% самодіяльного населення і створюється бл. 60% вартості експорту. С. г. має переважно напівнатурульний характер, техніка обробітку землі примітивна. Створюються спеціалізовані плантації. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1979): каву — 25,8, чай — 7, піретрум — 1,2, бавовник, хінне дерево. Гол. прод. культури — маніок, батат, боби, банани. Тваринництво екстенсивне, малопродуктивне. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, домашню птицю. На оз. Ківу та річках — рибальство. Пром-сть розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають (тис. т, 1979): касiterит — 2,3, вольфрам — 0,8, берил, колумбітанталіт. окремі підприємства по первинній переробці с.-г. сировини (кави, чаю, піретруму), по виробн. цементу, фарб, взуття, алюмінієвого посуду, по складанню радіоприймачів, авторемонтні майстерні. У 1978 вироблено бл. 35,5 млн. кВт · год електроенергії. З-п'єр і автошляхів — 8,1 тис. км (1977). Для зовнішньоторг. зв'язків Р. використовує мор. порти Танзанії (Дар-ес-Салам) і Заїру (Мата-

Герб Руанди.

РУАНДА

Площа — 26,4 тис. км²

Населення — 4,8 млн. чол. (1978, перепис)

Столиця — м. Кігалі

Ю. Я. Рубен.

ді). У Кігалі — міжнар. аеропорт. З Р. вивозять каву, чай, продукцію гірничодобувної галузі та ін.; довозять машини й устаткування, пальне, текст. вироби, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — США, Бельгія, Люксембург, Японія, ФРН, Франція. Грош. одиниця — руандійський франк. 91,5 руандійського франка = 1 дол. США (1979).

А. Й. Сиротенко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 7 тис. лікарняних ліжок (17,2 ліжка на 10 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 104 лікарі (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 4 зубні лікарі, працювали 6 фармацевтів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 80% населення країни було неписьменним. В Р. проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 11 років. Однак 1976/77 навч. р. поч. школою було охоплено бл. 55% дітей. Поряд з державними є приватні школи. Срок навчання у поч. школі 6 років, у середній (навчання платне) — 6 (3 + 3). У поч. школі викладання проводиться мовою кіньяруанда, в середній і вузах — франц. мовою. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 515,7 тис. учнів, у середній навч. закладах — 13,8 тис., у вищих навч. закладах — 975 студентів. Вузи: Нац. ун-т Р. (засн. 1963), Нац. пед. ін-т (засн. 1966), мед. ін-т (засн. 1969), усі — в Бутаре, Тех. коледж (засн. 1956) у Кігалі. Вищу освіту здобувають також за кордоном. Наук. установи: Нац. ін-т наук. досліджень (засн. 1947) при ун-ті, Ін-т с.-г. наук у Бутаре з 6 філіалами в ін. містах, Геол. служба (засн. 1962) — в Кігалі. Нац. музей при Нац. ін-ті наук. досліджень, бібліотека Нац. університету Р. у Бутаре.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. У 1981 в Р. видавалося 3 щотижневі газети та один журнал заг. тиражем 113,5 тис. прим. Франц. і англ. мовою — газ. «Руанда-карфур д'Афрік» («Руанда-африканський перехресток», з 1962), мовою кіньяруанда — газети «Кінья матека» («Газета», з 1933), «Імвахо» («Правда», з 1959), журн. «Хобе» (з 1955). Урядове інформ. агентство — Руандійське агентство друку — засн. 1977. З 1965 діє урядова радіомовна служба. Радіопередачі ведуться кіньяруанда, суахілі, франц. і англ. мовами.

Література Р. бере свій початок з усної нар. творчості, гол. чин. поезії. Найвідомішими поетами Р. в різні часи були Магута (17 ст.), Багорозі, Мусаре, Семідорого (18 ст.), Баменя, Біквакваня, Секарама, Муньянганзо (19 ст.). Писемна л-ра Р. виникла в 20 ст. Її засновник — філософ, соціолог, збирач усної нар. творчості народа Африки А. Кагаме (н. 1912), який опублікував кілька наук. праць франц. мовою, мовою кіньяруанда, а також кілька поем рідною мовою. Серед письменників, які пишуть франц. мовою, відомий Ж. С. Найгізікі — автор романів «Руандійська ескапада» (1950) та «Мої біди в тридцять років» (1955). У 70-х рр. у л-рі Р. з'явилося

кілька молодих письменників, серед яких — прозаїки Вікторія Кантентва, Агнес Нійонкінда (франц. мовою), поет Б. Нкілінгон (мовою кіньяруанда). Драматургія Р. перебуває на поч. етапі розвитку. Найвідоміша п'єса «Оптиміст» (1954) Ж. С. Найгізікі.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура, мистецтво. Осн. тип житла народів Р. — круглі в плані глинобитні хатини на дерев'яному каркасі, вкриті очеретом. Окремі будинки споруджують в європ. дусі. З худож. ремесел найпоширеніші плетіння кошиків і циновок, виготовлення металевих прикрас та хатнього начиння з дерева. У муз. культурі Р. поєднуються традиції трьох етно-соціальних груп, що довгий час існували ізольовано одна від одної — бахуту, батусі та батва. В бахуту — різноманітні пісенні жанри: ритуальні, історичні, пасторальні, героїчні, мисливські. Найпоширеніший муз. інструмент — мунахі (муз. лук з гарбузовим резонатором). Батусі відомі як танцівники й барабанщики. У них поширені ансамблі барабанщиків, які грають на нгома (імпровізація на певну ритмічну фігуру, що супроводиться піснями). Вокальна музика — речитативного характеру, супроводиться грою на енанге (інанге) — 7-струнній цитрі. Вокальна музика батва близька до європ. діатоніки. Серед виконавців традиційної музики — співаки Візуру, Габріель Нгарама, Сентудже, Себатунізі.

Літ.: Евсеев В. И. Руанда. М., 1974. Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973.

РУБАТ (перс.— четиривірш) — віршова форма, поширенна в ліричній поезії народів Бл. і Серед. Сходу; четиривірш, здебільшого філос. змісту, в якому римуються 1-й, 2-й і 4-й рядки, а 3-й залишається без рими. Визнані майстри Р. — Захіреддін Бабур у тюркоманій поезії, Омар Хайям та Рудакі — в перс. і тадж. Приклад Р.: Малим задовольняйсь, душою не криви, // Будь вільним, нахилять не квася голови//, В добре — забудь себе і не вдавайся в туту, // В нужді — про себе дбай і весело живи. (Рудакі, перекл. В. Мисика). В укр. рад. поезії стилізовані Р. писав Д. Павличко.

РУБАКІН Микола Олександрович [1 (13).VII 1862, Ораніенбаум, тепер м. Ломоносов Ленінград. обл.— 23.XI 1946, Лозанна, похований у Москві] — рос. книгоиздатель, бібліограф і письменник. Закінчив фізико-матем. та юрид. ф-ти Петерб. ун-ту. За участь у студентській нелегальній орг-ці був заарештований. У 1907 емігрував до Швейцарії. Перед від'ездом подарував свою б-ку (понад 100 тис. тт.) Рос. лізі освіти. В еміграції Р. зібрав нову б-ку (понад 100 тис. тт.), якою користувалися В. І. Ленін, Н. К. Крупська, Г. В. Плеханов, А. В. Луначарський та ін. Цю б-ку Р. подарував Бібліотеці СРСР імені Леніна (до Москви перевезено 1948). Вів велику просвітницьку роботу, розробляв проблеми пропаганди книги і самоос-

віти, вивчав психологію читачів, у результаті чого створив нову теорію — бібліопсихологію. Осн. праця Р. — показчик «Серед книг» (1-е вид. 1906, 2-е вид., т. 1—3, 1911—15). На 2-й т. В. І. Ленін написав рецензію, в якій критикував Р. за „надпартійність“ і еклектизм. Водночас В. І. Ленін відзначив велику бібліографічну цінність цієї праці (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 108—110). В показчик було включено й твори укр. авторів.

Тв.: Избранное, т. 1—2. М., 1975. Літ.: Мавричева К. Г. Н. А. Рубакин. М., 1972; Рубакин А. Н. Рубакин (Лоцман книжного моря). М., 1979.

Н. Ф. Королевич.

РУБАН Василь Григорович [14 (25).III 1742, м. Білгород — 24.IX (5.X) 1795, Петербург] — укр. і рос. видавець, історик і поет. Навчався в Київській академії (у Георгія Кониського), в Моск. духовний академії (бл. 1754—55) та Моск. ун-ті (1759—61). В 1761 виступив з перекладами в журналі М. Хераскова «Полезное увеселение». Друкував ліричні вірші та оди. Видавав у Петербурзі журнали «Ніто, ни сё» (1769), «Трудолюбивий муравей» (1771), збірники («Старовина та новина», ч. 1—2, 1772—73), путівники, описи Петербурга (1779) і Москви (1782). Видав по дорожні записи В. Григоровича-Барського (1778), кілька наук. праць: «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» (1777), «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік» (1777) та ін.

С. І. Білокінь.

РУБАНЕНКО Борис Рафаїлович [н. 16 (29).VIII 1910, Самара (тепер м. Куйбишев)] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1980), доктор архітектури (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1939. У 1927—31 навчався у Ленінград. ін-ті цивільних інженерів, 1932—34 — в Ленінград. ін-ті живопису, скульптури та архітектури Всеросійської АМ у В. Гельфрейха, В. Щуко і С. Серафимова. Р. зробив значний внесок у розвиток теорії й практики масового індустриального житл. буд-ва в СРСР. Осн. твори: житл. район на Малій Охті (1936—41) у Ленінграді; планування і забудова Привокзальної площини в Мінську (проект 1947), житл. району Тропарево в Москві (проект 1961—64), нової частини м. Тольятті (1967—80), санаторій «Сосновий гай» у Місхорі (1970), ген. план м. Набережні Челни (1973; т-

Б. Р. Рубаненко та ін. Санаторій «Сосновий гай» у Місхорі. 1970.

пер місто Брежнєв); лівобережного району м. Ульяновська (1976—80), усі — у співавторстві. Викладає в Моск. архіт. ін-ті (з 1954; професор — з 1970). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

Тв.: Исследование и разработка проблемных вопросов архитектуры и типизации массового жилищного строительства в СССР. М., 1965.

РУБАЧ Михайло Абрамович [8 (20).XI 1899, с. Чернече Слобода, тепер Буринського р-ну Сум. обл.— 17.I 1980, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1943), професор (з 1945). Член КПРС з 1945. В 1923—24 — редактор журн. «Літопис революції». В 1927 закінчив Ін-т червоної професури в Москві. В 1929—32 — директор Ін-ту історії партії при ЦК КП(б) України, потім — наук. співробітник ВУАМЛНу та Ін-ту історії Комуністичної академії, завідувач кафедрою історії СРСР Харків. ін-ту червоної професури. З 1942 працював в Ін-ті історії АН УРСР. У 1957—69 одночасно — професор кафедри історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Досліджував історію агр. відносин на Україні поч. 20 ст., питання Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Держ. премія УРСР, 1969.

РУБАШОВ Михайло Борисович [17 (30).X 1912, с. Старий Чуднів, тепер смт Чуднів Житомирської області — 5.I 1974, Київ] — український радянський письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Київ. педагогічний ін-т (1940). Друкуватися почав 1940. Окремими виданнями вийшли збірники оповідань «Срібна підківка» (1958), «Іскристе стремено», «Кам'яне свічадо» (обидві — 1961), повісті «Плачуть берези» (1963), «Зага» (1968), «Копицьцанска трагедія» (1970). Юнацьким рокам Т. Шевченка-художника присвятив повість «Багряні тіні» (1962). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

РУБ-ЕЛЬ-ХАЛІ — піщана пустеля на Пд. Сх. Аравійського п-ова, у Саудівській Аравії. Протяжність з Зх. на Сх. 1200 км, з Пн. на Пд. — до 500 км. Пл. 650 тис. км² (одна з найбільших пустель світу). Являє собою рівнину, вкриту рухомими пісками, що утворюють бархани (вис. до 150 м) та окремі піщані масиви. На Сх. поширені солончаки. Вис. на Зх. до 500 м, на Сх. — до 156 м. Клімат тропічний, посушливий (опадів менше 100 мм на рік). Постійного стоку немає, є тимчасові водотоки — ваді. Рослинність бідна (верблюжа колючка, якірці, курай). На окраїнах пустелі — кочове скотарство.

РУБЕН (Рубеніс) Юрій Янович (н. 15.IV 1925, м. Могильов) — держ. і парт. діяч Латв. РСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї військово-службовця. В 1951 закінчив Латв. ун-т (мех. ф-т), 1960 — ВПШ при ЦК КПРС. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1951—52 — інженер-технолог з-ду «Компресор» у Ризі. В 1952—55 — на

керівній комсомольській роботі в Латвії. З 1955 — на парт. роботі в Ризі. В 1960—63 — перший секретар Лієшайського міському, 1963—66 — Ризького міському КП Латвії. В 1966—70 — секретар ЦК КП Латвії. З травня 1970 — Голова Ради Міністрів Латв. РСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

РУБЕНС (Рубенс; Rubens) Пітер Пауел (28.VI 1577, Зіген, Німеччина — 30.V 1640, Антверпен) — фламандський живописець. Н. в сім'ї юриста, емігранта з Фландрії. У 1589 переїхав до Антверпена. Тут здобув різносторонню гуманітарну освіту. Живопису навчався у Т. Верхарта (1591), А. ван Норта (бл. 1591—94), О. Веніуса (ван Вена, бл. 1594—98). В 1600—08 перебував у Італії, де вивчав твори великих майстрів доби *Відродження* і сучас. Йому італ. живописців, зокрема Караваджо. Після повернення до Антверпена (1608) став придворним живописцем правителів Фландрії Ізабелли Австрійської. В 1603, 1628—29 з дипломатичними дорученнями відвідав Іспанію, 1629—30 — Англію та ін. країни. Після повернення на батьківщину очолив в Антверпені майстерню, яка стала центром худож. життя країни. Разом з Р. тут працював А. Ван Дейк, Я. Йорданс, Ф. Снейдерс та ін.

В численних творах Р., переважно на біблійні, міфологічні та алегоричні сюжети, переплітаються риси національного фламандського мистецтва з надбаннями великих італійських художників [віттарні картини «Підняття хреста», бл. 1610—11 й «Зняття з хреста», бл. 1611—14, собор Онзе-ліве-Брауекерк, Антверпен; картина «Вакханалія», бл. 1613—15, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Викрадення дочки Левкіппа», бл. 1619—20, Стара пінакотека, Мюнхен; «Персей і Андромеда», бл. 1620—21; «Вакх», бл. 1635—40 (обидві — ДЕ в Ленінграді), «Бог річки Шельди, Кібела і богиня Антверпена» (ескіз до картини, Київ. музей зх. та сх. мист.)].

Р. писав також сцени полювання («Полювання на кабана», близько 1618—20, Дрезденська картина галерея), портрети (Марії Медичі, бл. 1622—25, Прадо, Мадрид; камеристки інфанти Ізабелли, бл. 1625, ДЕ; Елени Фоурмен з дітьми, бл. 1636, Лувр; «Шубка», бл. 1638—40, Художньо-історич. музей, Віден, та ін.), картини рідної природи («Возії каміння», бл. 1620; «Пейзаж з райдугою», бл. 1632—35, обидві — ДЕ; «Повернення женців», бл. 1635—40, Пітті, Флоренція), сільські («Кермесса», бл. 1635—36, Лувр). Віртуозна живописна майстерність Р. відображенна в численних ескізах (оформлення Антверпена з нагоди в'їзду інфант Фердинанда 1634—35, ДЕ). Іл. див. на окрем. аркуші, с. 336—337, а також на окрем. аркуші до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449.

Тв.: Письма. М.—Л., 1933; Письма. Документы. Суждения современников. М., 1977.

Літ.: Варшавская М. Я. Картины Рубенса в Эрмитаже. Л., 1975; Кирдина Н. В. Петер Пауль Рубенс. [Альбом]. М., 1978. Л. М. Сах.

РУБЕНЧИК Лев Йосипович [н. 21.III (3.IV) 1896, Одеса] — укр. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Одес. ін-т народної освіти (1922), де працював до 1927. В 1927—31 працював в Одес. ін-т технології зерна і борошна; в 1933—41 — в Одес. ун-ті й одночасно в 1929—41 — в Укр. ін-ті курортології і бальнеології. З 1944 — зав. відділом Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР і одночасно в 1946—56 — проф. Київ. ун-ту, зав. кафедрою мікробіології. Наукові праці присвячені загальній, водній, ґрутовій і техніч. мікробіології. З'ясував роль мікроорганізмів в геохім. процесах, які відбуваються в солоних озерах і лиманах, закономірності генезису лікувальних грязей. Довів участь мікроорганізмів в корозії металів і бетонів.

РУБЕРОВСЬКИЙ Микола Олексійович (25.VII 1845 — бл. 1914) — укр. лексикограф і педагог. Автор «Словника малоруського наріччя» — найбільшого з дореволюц. укр.-рос. словників (понад 100 000 реестрових слів; рукопис зберігається в б-ці АН СРСР у Ленінграді). В словнику Р. використано твори укр. письменників, етнографічні й фольклорні джерела. Широко зафіксовано слова на позначення абстрактних понять, іншомовні запозичення, книжну лексику, нар. ботанічні назви тощо.

Літ.: Пилинський М. М. Рукописний українсько-російський словник М. О. Руберовського. «Мовознавство», 1968, № 1. Й. О. Дзендрзелівський.

РУБЕРБІД — рулонний покривельний матеріал, а також гідроізоляційний матеріал, одержуваний просочуванням покривельного картону м'якими нафтovими бітумами і наступним нанесенням на обидва його боки шару тугоплавкого нафтового бітуму з наповнювачами. Нижню (зовн. у рулоні) поверхню Р. вкривають дрібною або пилоподібною мінеральною пісикою, лицьову поверхню — пісикою великозернистою, лускатою чи дрібною. Розрізняють Р. покривельний (для верх. шару покривельної ковдри) й підкладковий (для нижніх шарів). Шир. полотна Р. у рулоні 1000, 1025 і 1050 мм. Різновиди Р. — склоруберайд (на основі склопакетів) й Р. наплавлений (його наклеють без масстики — в результаті розплавлення нижнього покривного шару).

РУБЕЦЬ Олександр Іванович [1 (13).X 1838, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.— 28.IV (11.V) 1913, м. Стародуб'я, тепер м. Стародуб Брянської обл.] — укр. та рос. муз. теоретик, педагог, хоровий диригент, фольклорист, композитор. У 1866 закінчив Петерб. консерваторію (клас М. І. Заремби), де пізніше викладав теорію музики та хоровий спів (1879—95 — професор). У 90-х рр. втратив зір і оселився в Стародуб'ї. Видав збірки: «216 українських народних пісень» (1872), «Збірка українських народних пісень» (5 випусків

П. П. Рубенс.
Автопортрет. Близько 1638—40. Художньо-історичний музей. Віден.

по 20 пісень), «60 народних пісень». Автор муз.-пед. посібників і статей, муз. творів, серед яких романси на слова Т. Г. Шевченка «Думи мої» (вид. 1960).

М. К. Боровик.

РУБЕЦЬ — перший відділ складнопобудованого шлунка більшості жуйних. Має форму великого мішка. Місткість Р. становить бл. 100 л. Біол. роль Р. полягає в пристосуванні тварин шляхом їх симбіозу з мікроорганізмами і найпростішими до перетравлювання грубої рослинної їжі при відсутності ферментів власне Р. До Р. надходить подрібнена рослинна їжа, що складається з целюлози, пектину, крохмалю, лігніну, а також білків і ліпідів, змочена слизом, яка у жуйних не має ферментів і є розчином солей. Мікрофлорою Р. не перетравлюється тільки лігнін. Целюлоза в Р. піддається гідролізу ферментами целюлозорозщеплюючих анаеробних бактерій з утворенням глюкози, яка далі зброджується ін. бактеріями Р. Кінцевий результат зброджування — утворення органіч. кислот (оцтової, масляної, молочної та ін.), спиртів, газів (H_2 , CO_2 і метану). Порушення рівноваги в утворенні продуктів симбіотичного метаболізму призводить до нагромадження газів і розладнення механізму зритування, за допомогою якого тварини позбавляються зайвих газів: виникає симптом «здуття живота», і без своєчасного лікування тварини гинуть. Частково розщеплена в Р. їжа разом з залишками мікробної маси надходить до наступних відділів шлунка, де перетравлюється ферментами, зокрема протеазами шлункового соку.

Г. С. Сокирко.

РУБІЛО, ручне рубило — знаряддя праці первісної людини, поширене в ранні часи палеоліту (шельська і ашельська пора). Камінь мигдалевидної форми, оббитий з двох боків, потовщений і закруглений в основі з загостреним на кінці.

РУБІДІЙ (лац. Rubidium, від rubidus — темно-червоний, багряний), Rb — хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 37, ат. м. 85,4678; належить до лужних металів. Природний Р. складається з суміші стабільного ізотопу ^{87}Rb (72,15%) і радіоактивного ^{85}Rb (27,85%) з $T_{1/2} = 5 \cdot 10^{10}$ р. Відкрили Р. 1861 Р. Бунзен і Г. Кірхгоф. Металевий Р. вперше одержав 1863 Р. Бунзен. Вміст Р. у земній корі $1.5 \cdot 10^{-2}\%$ за масою, власних мінералів не має; супутній гол. чин. калію і літію. Р.—сріблясто-блій м'який легкоплавкий метал; густина $1532 \text{ кг}/\text{м}^3$; $t_{\text{пл}} = 38.9^\circ \text{C}$; $t_{\text{кпп}} = 703^\circ \text{C}$. Хімічно дуже активний, на повітрі самозаймається, з водою вибухає. З багатьма неметалами Р. сполучається безпосередньо; бурхливо взаємодіє з більшістю кислот. У пром-сті одержують в осн. відновленням у вакуумі галогенідів Р. (напр., $RbCl$ кальцієм при $t = 700-800^\circ \text{C}$). Застосовують у фотоелементах, лампах денної світла, у вакуумній техніці (газопоглинач), як каталізатор в органічному синтезі тощо.

РУБІЖАНСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «КРАСИТЕЛЬ»

— найбільше підприємство аніліно-фарбової промисловості країни. Розташоване в м. Рубіжному Ворошиловград. обл. Утворено 1974 на базі хім. комбінату (засн. 1915). Об'єднання виробляє (1980) продукцію понад 250 найменувань, у т. ч. 97% вітчизн. виробн. кубових барвників. На підприємстві освоєно виробн. нових видів синтетичних барвників високої якості — тіоіндигідних, активних, дисперсних для штучних волокон і матеріалів, флуоресцеїнових, кубогенів, вибілюючих препаратів, текстильно-допоміжних речовин, а також органічних продуктів — хімікатів-добавок для полімерних матеріалів, пластифікаторів, синтетичних смол, мед. препаратів, засобів захисту рослин, реактивів, товарів побутової хімії тощо. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1965).

В. І. Гребенюк.

РУБІЖНЕ — місто обласного підпорядкування Ворошиловград. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Сіверського Днітра. Залізнична станція. 66,6 тис. ж. (1982). Виникнення Р. (спочатку с-ще «Русско-Краска») пов'язане з будівництвом під час 1-ї світової війни анілінофарбового підприємства поблизу залізнич. ст. Рубіжне. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1930 с-ще має сучасну назву. З 1934 Р.—місто. У Р.—Рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель», з-ди: буд. матеріалів, залізобетонних виробів та металовиробів, хлібний комбінат, панчішна ф-ка, Будинок побуту. В Р.—філіал н.-д. ін-ту органічних напівпродуктів і барвників, філіал Ворошиловград. маш.-буд. ін-ту, 2 технікуми, 5 профес.-тех. уч-щ, 14 заг.-осв. та спортивна школи, 2 лікарні, 5 поліклінік, 2 Палац культури, 2 кінотеатри. Палац спорту, 41 бібліотека.

РУБІКОН — річка на Апеннінському п-ові; до 42 до н. е.—кордон між Італією і рим. провінцією Цізальпінська Галлія. В 49 до н. е. Юлій Цезар, всупереч забороні сенату (як проконсул Цезар мав право очолювати військо тільки за межами Італії), перейшов з Галлії зі своїм військом Р., поклавши цим початок громадян. війни. Вираз «перейти Рубікон» означає прийняти безповоротне рішення.

РУБІН Симон Самійлович [н. 3 (16).II 1900, с. Родошковичі, тепер Мінського р-ну Мінської обл. БРСР] — укр. рад. агроном, доктор с.-г. наук, засл. діяч науки УРСР (з 1960), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. В 1930 закінчив Московську с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. З 1945 — професор Уманського с.-г. ін-ту ім. О. М. Горького. Праці з питань сівозмін, обробітку ґрунту, застосування добрив, боротьба з бур'янами. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, Держ. премія УРСР, 1982.

РУБІН (від лат. rubens — червоний) — мінерал класу оксидів і гідроксидів, прозора відміна корунду червоного кольору. Основовища Р.— в Бірмі, Таїланді,

Шрі-Ланці; в СРСР є на Уралі. Р. одержують і штучно. Використовують як дорогоцінне каміння, в лазерній техніці, при виготовленні точних приладів, годинникових каменів тощо.

РУБІНІ (Rubini) Джованні Battista (7.IV 1794, за ін. даними, 1795, Романо, поблизу Bergamo — 2 або 3.III 1854, маєток поблизу Романо) — італ. співак (тенор). Вокалу навчався приватно. На оперній сцені Італії — з 1814. З 1825 виступав у театрах Парижа, Лондона, концертав у Німеччині та Нідерландах. У 1843—45 та 1847 виступав у Росії. Виконував професійні партії в операх Дж. Россіні, В. Белліні, Г. Доніцетті та ін. Автор пісень (зб. «Прошання») та укладач зб. «12 уроків сучасного співу для тенора і сопрано».

РУБІНШТЕЙН Антон Григорович [16 (28).XI 1829, с. Вихватинці, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР — 8 (20).XI 1894. Петергоф, тепер Петродворець Ленінград. обл.] — рос. піаніст, композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч. Муз. освіту здобув у Москві і Берліні. Концертав почав з 1839. В симф. і камерних концертах виступав як піаніст-віртуоз і диригент. За ініціативою і під керівництвом Р. в Петербурзі 1859 було створене Російське музичне товариство з муз. класами (1860), реорганізованими 1862 у першу рос. консерваторію (1862—67 та 1887—91 її директором і професором був Р.). З ініціативи Р. і на його кошти було запроваджено міжнар. конкурс піаністів і композиторів (1890; проводився один раз на 5 років до 1910). Твори: 14 опер, у т. ч. «Демон» (1871), «Нерон» (1877), «Купець Калашников» (1879); 6 симфоній, 5 концертів для фортепіано з оркестром, 10 струнних квартетів, фп. етюди і мініатюри, 160 пісень і романсів. Р. не раз бував з концертами на Україні (Київ, Харків, Одеса). Його опера «Демон» — у репертуарі українських радянських театрів.

Літ.: Баренбойм Л. А. Антон Григорьевич Рубинштейн, т. 1—2. Л., 1957—62.

М. К. Боровик.

РУБІНШТЕЙН Микола Григорович [2 (14).VI 1835, Москва — 11 (23).III 1881, Париж, похованний у Москві] — рос. піаніст, диригент, педагог і музично-громадський діяч. Брат А. Г. Рубінштейна. У 1855 закінчив Моск. ун-т. Муз. освіту здобув у Москві та Берліні. В 1860 за його ініціативою і під його керівництвом у Москві було створено Моск. відділення Російського музичного товариства і муз. класи. В 1866 на їхній основі відкрито Моск. консерваторію, де 1866—81 Р. був директором і професором (серед його учнів — С. Танєєв та О. Зілоті). Р.—один з визначних піаністів і диригентів свого часу, пропагандист творчості П. Чайковського. Автор фп. п'ес, романсів тощо. Гастролював на Україні.

Літ.: Соловцов А. Николай Рубинштейн. М.—Л., 1946; Баренбойм Л. Николай Григорьевич Рубинштейн. М., 1982.

М. К. Боровик.

РУБІНШТЕЙН Сергій Леонідович [6 (18).VI 1889, Одеса — 11.I 1960, Москва] — рос. рад. психо-

Рубіло.

лог., чл.-кор. АН СРСР (з 1943), академік АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Новоросійський (в Одесі) ун-т (1913). Зав. кафедрами психології Ленінгр. пед. ін-ту ім. О. І. Герцена (1930—42) та Моск. ун-ту (1942—50), директор Ін-ту психології АПН РРФСР (1942—45), зав. сектором психології Ін-ту філософії АН СРСР (1945—49, 1956—60). Досліджував філос. та методологічні проблеми психології, вивчав сприймання, пам'ять, мовлення, мислення. Розробив проблему психічного і його місця серед явищ матеріального світу, запровадив у психологію принцип детермінізму, за яким психічне включається в заг. взаємозв'язок явищ завжди у подвійній якості — як зумовлене обставинами життя і діяльності та водночас як таке, що зумовлює поведінку людей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1942.

Тв.: Основы общей психологии. М., 1940; Бытие и сознание. М., 1957; Принципы и пути развития психологии. М., 1959; Проблемы общей психологии. М., 1976.

I. Д. Бех.

РУБКИ ДОГЛЯДУ — проміжне користування у лісах; періодичне вирубування в насадженнях гірських дерев і чагарників, щоб збільшити приріст деревини на кращих деревах, поліпшити склад і водоохоронно-захисні та оздоровчі функції деревостану, підвищити продуктивність лісу та його санітарний стан. Крім того, Р. д. є джерелом одержання деревини. Р. д. у молодняках віком до 10 років наз. освітленням, а від 11 до 20 років — прочисткою. Р. д. у 21—40-річних деревостанах хвойних і твердолистяних порід насінневого походження (дуб, ясен, клен та ін.) та в 21—30-річних деревостанах з м'яколистяних порід (осика, береза, вільха, липа та ін.) і твердолистяних порід порослевого походження наз. прорідженням, а в старіших лісостанах і до віку стигlosti (до 80—100 років для шпилькових і твердолистяних порід насінневого походження та до 40—50 років для м'яколистяних і твердолистяних порід порослевого походження) — проходніми рубками. При Р. д. одноразово вирубають до 10—25% запасу деревини. Р. д. періодично повторюють: освітлення — через 2—3 роки, прочистки — через 3—5, прорідження — через 5—10, а прохідні рубки — через 10—15 років. Розрізняють низовий метод Р. д., при якому вирубають дрібні, відсталі в рості дерева, й верховий, коли вирубають переважно великі, але менш цінні дерева верх. намету лісостану. Низові методи догляду застосовують в чистих одновікових деревостанах, а верхові — у змішаних і складних. Інтенсивність Р. д. у гірських лісах пов'язують з осн. призначенням лісостанів і характером їхньої захисної ролі.

В умовах суворої захисного режиму слід застосовувати малоінтенсивні Р. д., коли одноразово вирубають не більше як 5—10% запасу деревостану. Лише в лісах

умовно захисних (заборонно-водоохоронні смуги) можна вирубувати 10—15% запасу. Специфіка Р. д. у смеречниках Карпат полягає в тому, що освітлення й прочистку можна провадити зі значною інтенсивністю (залежно від конкретних умов), поступово зменшуючи її при прорідженнях. Прохідні рубки з малою інтенсивністю провадять на пологих схилах (до 20°) і зовсім не застосовують на крутих.

C. A. Генсірук.

РУБКИ ЛІСУ — планова заготівля деревини в лісових насадженнях. Водночас Р. л. — це тех. засіб природного поновлення лісу і створення лісостанів (див. Древостан), найкращих за складом дерев і якістю стовбурів. Розрізняють головні рубки лісу (рубки головного користування) й рубки догляду (проміжне користування в лісах). Рубки головного користування (рубання спільних насаджень для задоволення потреб нар. г-ва у деревині) вують суцільні, поступові й вибіркові. При суцільних рубках а усі деревна на лісосіці вирубають за один прийом, при поступових — за кілька прийомів протягом багатьох років, а при вибіркових вирубають лише окремі стиглі дерева або групи їх. Суцільні рубки застосовують переважно в рівнинних лісах, а поступові та вибіркові — у водоохоронних і ґрунтозахисних (напр., у гірських). Залежно від ширини лісосік суцільні рубки поділяють на вузьколісочі і з шириною лісосік 50—100 м, середньолісочі і 100—250 м і концентровані — 250—1000 м і більше. Підріст гол. деревних порід на суцільних лісосіках, як правило, не підлягає рубці, а зберігається для формування нового лісостану. Розрізняють ще умовно суцільні рубки, коли у зв'язку з великими транспортними витратами на лісосіці залишають значну кількість невирубаних дерев: тонкомір до 12 см, фаутні (з різними вадами) дерева хвойних і всі дров'яні — листяних порід.

Поступові рубки поділяють на насінно-лісочі, при яких на відведеній лісосіці ліс вирубають поступово (в 2—4 прийоми) й рівномірно протягом до 20 років, та групові-вибіркові, коли рубку провадять поступово, але нерівномірними групами протягом до 40 років. Промислові-вибіркові рубки, що їх застосовують у північних лісах, поділяють на пошукові і вимушено-вибіркові. Під час пошукових рубок вирубають лише найцінніші стовбури, які можна використати за спец. призначенням, напр. для виготовлення музичних інструментів, у фанерному виробн. тощо. Вимушено-вибірковими наз. рубки, коли рубают великі стиглі доброкісні дерева, залишаючи на пні хворі й тонкомірні екземпляри. Ці рубки застосовують переважно в лісах пн. районів СРСР. Правильне вибіркове г-во полягає у своєчасних вирубуваннях у різновіковому лісі стиглих дерев та малоцінних хворих дерев (останніх — з метою догляду за лісостаном).

Такі вибіркові рубки запроваджують у районах інтенсивного розвинутого лісового г-ва з розвинутим транспортом і великим попитом на деревину.

C. A. Генсірук, M. C. Нижник.

РУБЛЬБВ Андрій (бл. 1360—1370 — 1427, за ін. джерелами, 29.I 1430, похований в Андronиковому монастирі в Москві, ченцем якого він був) — рос. живописець, засновник моск. школи живопису. Є припущення, що живопису Р. навчався в майстерні Троїце-Сергієвого монастиря. У 1405 разом з Феофаном Греком і Прохором з Городця розписував Благовіщенський собор Моск. Кремля (ікони в іконостасі, які приписують Р., частково збереглися до нашого часу). Р. створив розписи та ікони для соборів Звенигорода (ікони «Апостол Павло», «Спас», «Архангел Михаїл», усі — 14—15 ст., ДТГ в Москві). Вершиною творчості Р. є його ікона «Трійця» (20-і рр. 15 ст.; за ін. джерелами, бл. 1412 або бл. 1427, ДТГ). Р. вважають також автором частини мініатюр «Евангелія Хитрово» (кін. 14 — поч. 15 ст., Бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Москва). У 1408 разом з Данилом Чорним та ще одним майстром працював в Успенському соборі у Владимири (розписи та ікони іконостасу збереглися частково). З фресок в Успенському соборі найвідоміша композиція «Страшний суд». Близько 1425—27 з Данилом Чорним та ін. майстрами розписав Троїцький собор Троїце-Сергієвого монастиря і створив ікони його іконостасу. Деякі дослідники вважають, що Р. належать і розписи Спаського собору Андronикового монастиря (бл. 1427, за ін. джерелами, на рубежі 14 і 15 ст.; збереглися лише фрагменти орнаментів). Твори Р. відзначаються філософською глибиною і людяністю, досконалістю художньої форми. В 1947 в Андronиковому монастирі відкрито Музей давньорус. мист. ім. Андрія Рубльова. Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321, а також до ст. *Настінні розписи*. т. 7, с. 432—433.

Літ.: Лазарев В. Н. Андрей Рублев и его школа. М., 1966; Алпатов М. В. Андрей Рублев. [Альбом]. М., 1972; Сергеев В. Н. Рублев. М., 1981.

РУБО Франц Олексійович [5 (17).VI 1856, Одеса — 13.III 1928, Мюнхен] — рос. живописець-баталіст, дійсний член петерб. АМ (з 1910). З 1865 навчався в Рисувальній школі в Одесі, з 1877 — в АМ у Мюнхені у Ю. Брандта. Жив переважно у Петербурзі, з 1913 — у Німеччині. Серед творів — панорами «Штурм аулу Ахульго» (1896, не збереглася), «Оборона Севастополя» (1902—04, Севастополь, відкрито 1905; 1941—42 пошкоджено при обороні Севастополя під час Великої Вітчизн. війни; відновлено групою рад. художників і знову відкрито в 1954), «Бородінська битва» (1911, відкрито 1912 в Москві; реставровано і розміщено на Кутузовському проспекті в Москві в спеціально збудованому приміщенні 1962). Автор станкових картин, серед яких деякі присвячені укр. тематиці («Атака запорожців у

A. Г. Рубінштейн.

M. Г. Рубінштейн.

I. D. Рубчак.

O. I. Рубчаківна.

K. A. Рубчакова.

степу», 1881; «Таврійська губернія», 1883, та ін.). В 1904—12 викладав в петерб. АМ. У нього навчалися М. Греков, П. Котов та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353, а також до ст. *Панорама*, т. 8, с. 156.

Літ.: Халаминский Ю. Франц Алексеевич Рубо. М., 1952; Федорова О. Франц Рубо. М., 1982.

РУБРУК (Рубруквіс; Rubrouck, Rubruquis) Віллем (н. між 1215 і 1220 — п. 1293) — фландрський мандрівник, монах. У 1253—55 подорожував до Монголії на чолі дипломатичної місії від франц. короля Людовіка IX. З Константинополя через Чорне м. Р. прибув до Криму (в районі сучас. Судака). Далі його маршрут проходив через Донські степи, пониззя Волги, узбережжя Каспію, Середню Азію, Центр. Монголію. У 1254 Р. досяг Каракоруму. В звіті про подорож Р. дав цінні матеріали з історії, етнографії та географії відвіданих територій.

РУБЦОВ Микола Іванович [н. 12 (25).I 1907, с. Середа, тепер м. Фурманов Іван. обл.] — рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1953), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1962). Закінчив Гор'ковський ун-т (1930). В 1930—32 працював в Ін-ті грунтознавства Наркомзему Казахстану; в 1933—44 — ст. наук. співробітник Казахського філіалу АН СРСР; 1944—45 — заст. директора Ін-ту грунтознавства і ботаніки; в 1945—55 — зав. відділом геоботаніки АН Каз. РСР. В 1955—73 — зав. відділом флори і рослинності Нікітського ботанічного саду; з 1973 — наук. консультант там же. Наук. праці присвячені питанням геоботаніки, фітогеографії, флористики і історії науки деяких районів, зокрема Казахстану, Середньої Азії, Криму. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

РУБЦОВСЬК — місто крайово-го підпорядкування Алт. краю РРФСР, райцентр. Розташований на р. Алей (прит. Обі). Залізнича станція. 158 тис. ж. (1981). В Р.— зди: Алтайський тракторний завод, с.-г. машинобудування, тракторного електрообладнання, тракторних зап. частин. Підприємства харч., легкої, деревооброб. та буд. матеріалів пром-сті. Вечірній ф-т Алтайського політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Р. утворений 1927.

РУБЧАК Іван Дем'янович (7.III 1874, м. Калуш, тепер Івано-Франківськ. обл.— 11.V 1952, Львів) — укр. рад. драм. актор та співак (бас), засл. арт. УРСР (з 1945). Чоловік К. А. Рубчакової, батько О. І. Рубчаківни. Працював у Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові (1894—1914), у трупі «Тернопільські театральні вечори» (1916—17), у Новому львівському театрі (1919—20), 1921—41 — в театрах Ужгорода, Львова, 1939—41 — в театрі ім. Лесі Українки (Львів), 1944—52 — у Львівському українському драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед ролей: драматичні — Омелько («Мартина Боруля» Карпенка-Карого), Водяник («Лісова пісня» Лесі Українки), чернець Альбрехт

(«Навіки разом» Дмитерка), Медведев («На дні» М. Горького); оперні партії — Возний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карабась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гремін («Євгеній Онегін» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Ескамільйо («Кармен» Бізе). Виступав у концертах. Держ. премія СРСР, 1950. *П. К. Медведик.*

I. D. Рубчак у ролях Івана («Чорномор» М. Лисенка) та діда Козака («На велику землю» А. Хижняка).

РУБЧАКІВНА Ольга Іванівна (за чоловіком — Юра; 10.V 1903, Чернівці — 21.XI 1981, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1940). Дочка І. Д. Рубчака та К. А. Рубчакової, дружина Г. П. Юри. Навчалась у Драм. школі у Києві. Творчу діяльність почала у капелі К. Стеценка. Працювала у Новому львівському театрі (1919) та Укр. драм. театрі ім. І. Франка (1920—60, з 1926 — у Києві). Серед ролей — Стежка («Назар Стодоля» Шевченка), Ганнулька («Зимовий вечір» Старицького), Олена («Пошилися у дурні» Кропивницького), Русалка («Лісова пісня» Лесі Українки), Майка («Платон Кречет» Корнійчука), Мірандоліна («Мірандоліна» Гольдоні). *П. К. Медведик.*

РУБЧАКОВА Катерина Андріївна (29.IV 1881, м. Чортків, тепер Тернопіль. обл.— 22.XI 1919, с. Зіньківці, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл., похована в Тернополі) — укр. драм. актриса і співачка (ліричне сопрано). Дружина І. Д. Рубчака, мати О. І. Рубчаківни. Навчалася співу у М. Коссака і С. Козловської (Львів). Працювала у Театрі то-

K. A. Рубчакова в ролях Марусі («Маруся Богуславка» М. Старицького) та Гальки (одноіменна опера С. Монюшка).

вариства «Руська бесіда» у Львові (1896—1918; 1917—18 — директор), у Чернівецькому укр. театрі (1919), у Новому львівському театрі (1919). Сценічна майстерність Р. відзначалась емоційністю, драматизмом, глибиною психологічного трактування образів, багатством голосових модуляцій. Кращі драм. ролі: Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Ярина («Невольник» Кропивницького), Анна («Украдене щастя» Франка), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Марина («Влада темряви» Л. Толстого), Татьяна («Міщані» М. Горького), Регіна («Примари» Ібсена). Серед ошерних партій — Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Дідона («Еней на мандрівці» Лопатинського), Галька («Галька» Монюшка), Маженка («Продана наречена» Сметани), Баттерфляй («Чіо-Чіо-Сан» Пуччині). Концертна діяльність.

За рішенням ЮНЕСКО 100-річчя з дня народження Р. (1981) відзначалось у міжнародному масштабі.

Літ.: Медведик П. К. Службіння народів. «Жовтень», 1981, № 4; Лабінський М. Г. Катерина Рубчакова. «Український театр», 1981, № 6; Костюк С. П., Медведик П. К. Катерина Рубчакова. Бібліографічний покажчик. Львів, 1981. *П. К. Медведик.*

РУВЕНЗОРІ — горський масив у Сх. Африці, на кордоні Заіру і Уганда. Вис. до 5109 м (пік Маргеріта). Складений з кристалічних порід. Бувають землетруси. Схили до 4300 м вкриті лісами, вище — гірські луки, *вересовища*, кам'яні розсипища; на вершині — вічні сніги й льодовики. Біля підніжжя — плантації кави, бананів. Район Р. — заповідник.

РУВУМА — ріка у Сх. Африці,

гол. чин. на кордоні Танзанії з

Мозамбіком. Довж. 800 км, площа бас. бл. 150 тис. км². Бере по-

чаток у горах на Сх. від оз. Ньяса, впадає в Індійський ок. Порожиста. Судноплавна на окремих ділянках у нижній течії.

РҮГЕ (Ruge) Арнольд (13.IX 1802, Берген, о. Рюген — 31.XII 1880, Брайтон, Великобританія) — нім. філософ і публіцист, представник молодогегельянства, бурж. радикал. Праці Р. присвячені гол. чин. питанням естетики. У 1844 разом з К. Марксом видавав «Німецько-французький щорічник», проте внаслідок ідейних розходжень між ними вийшов тільки перший (подвійний) випуск журналу. Р. неодноразово виступав проти К. Маркса і марксистів. Водночас він високо оцінив 1-й том «Капіталу». В період революції 1848—49 Р. був депутатом Франкфуртських нац. зборів, належав до їхнього лівого крила; в 50-х рр. — один з лідерів нім. дрібнобурж. еміграції в Англії. Після 1866 — націонал-ліберал, прихильник О. Бісмарка, виступав у пресі за об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії.

РҮГБЕВ Яакко (Яків) Васильович (н. 15.IV 1918, с. Суоярви, тепер місто Кар. АРСР) — карел. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Пише фін. мовою. Перша кн.— зб. опо-

відань і нарисів «Помста» (1943). Автор збірок: віршів «Шлях поколінь» (1948), «Пісні миру» (1951); оповідань — «Розпалюю вогонь» (1968), «Великий Симон» (1975), «Озера» (1976) та ін.; дилогії у віршах «Сказання про карелів» (1964), роману «Руокоранта — очеретяний берег» (1974); повісті «Пекка і Анья» (1975), п'ес, кн. нарисів «Вкраїна Калевали» (1968) та ін. Твори Р.— про минуле і сучасне життя Карелії. Переклав фін. мовою «Слово о полку Ігоревім», ряд віршів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954; Рос. перекл.— Хождение за надеждой. М., 1971; Под звездами Карелии. М., 1973; Руокоранта — тростниковый берег. М., 1978; Избранное. Стихи и рассказы. Л., 1978.

З. М. Кузьміна.

РУГБОЗИ (Rugosa), чотирипроменеві корали (*Tetracorallia*) — підклас викопних морських безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Існували від серед. ордовику до кінця пермі. Одиночні або колоніальні організми. Вапняний скелет мав чотири первинні перетинки (промені), на зовн. поверхні — поздовжні валики (зморшки), звідки назва (від лат. *rugosus* — зморшкуватий). Жили у мілководних зонах морів, припираючи до субстрату або вільно лежали на дні. Розмножувалися статевим способом або *путкуванням*.

РУДА — природне мінеральне утворення, яке містить метали в таких сполуках і концентраціях, що їх економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. Р. поділяють на багаті (з високим вмістом корисної копалини) та бідні, що потребують збагачування (див. *Збагачування корисних копалин*). Розрізняють мономінеральні (складаються з одного рудного мінералу) і полімінеральні Р. (містять кілька рудних мінералів). За хім. складом переважаючих мінералів виділяють силікатні, кремністні, окисні, сульфідні, карбонатні і змішані Р. Іноді Р. наз. також деякі види *неметалевих корисних копалин* (напр. сірчані, графітові, азbestові, агрономічні руди).

РУДАКІ Абуабдулло Джадар Ібн Мухаммад (бл. 858, селище Панджрудак, тепер Панджуруд Пенджикентського р-ну Тадж. РСР — 941, там же) — тадж.-перс. поет. Його вважають родоначальником тадж.-перс. л-ри. Був близький до двору Саманідів — правителів Бухари. В кінці життя зазнав переслідувань. Помер у злиднях. З великої літ. спадщини Р. до нас дійшло близько тисячі його двовіршів. Повністю збереглися касиди «Мати вина» (933), «Вітер від Мульяна до нас доходить...» й автобіографічна «Ода на старість», а також бл. 40 чотиривіршів (*рубаї*). Твори Р. пройняті протестом проти безправ'я і несправедливості, вірою в перемогу добра над злом, сповнені співчуття до народу, в них оспівуються радість буття, краса природи.

Поезії Р. відзначаються глибиною

філос. думки, високою художністю поетичних образів. 1100-ліття з дня народження Р. відзначило 1958 все прогресивне людство.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1962; Рос. перекл.— Лирика. М., 1969; Зірки поезії. М., 1974.

Х. Шодикулов.

РУДАКОВ Єлісей Сергійович (н. 27.IV 1929, Томськ) — радянський хімік, спеціаліст у галузі термодинаміки, кінетики і катализу, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1965. Закінчив Моск. ін-т тонкої хім. технології (1952). У 1952—59 працював у Ленінград. ін-ті нафтохім. процесів, 1959—67 — у Новосиб. ін-ті органічної хімії Сиб. відділення АН СРСР, 1967—72 керував лабораторією Ін-ту каталізу Сиб. відділення АН СРСР, одночасно працював у Новосиб. університеті. З 1972 — зав. відділом Інституту фіз.-органічної хімії та вуглевідщукання АН УРСР (Донецьк). Розвинув метод термодинамічних функцій міжмолекулярної взаємодії і теорію перехідних станів гетеролітических реакцій. Вивчав механізми активації алкілгалогенідів і алканів комплексами металів. Відкрив явище фронтальної реакції у розчинах і реакцію окислювального дегідрування алканів комплексами паладію. Премія ім. Л. В. Пісаржевського АН УРСР, 1982.

РУДАНСЬКИЙ Степан Васильович [25.XII 1833 (6.I 1834), с. Хомутинці, тепер Калинівського району Вінницької обл.— 21.IV (3.V) 1873, Ялта] — укр. поет-демократ. Н. в сім'ї священика. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861). У Петербурзі захворів на туберкульоз і на його прохання був призначений лікарем у Ялту. Р. залишив по собі добру пам'ять серед бідного населення як лікар-гуманіст. У 1872 в Криму спалахнула епідемія холери. Р., не шкодуючи себе, вів боротьбу з поширенням холери. В цей час внаслідок інтриг почалося переслідування поета з боку начальства. Фізичне знесилення, моральна травма привели до загострення туберкульозу. За кілька місяців Р. помер. Друкуватися почав 1859—61 в журналах «Русский мир» і «Основа». Перші літ. спроби в жанрі балади (*«Розбійник», «Вечорниці», «Упир»*) написані 1851—54. У ліричних поезіях Р. відчутний вплив нар. пісні. Виступав проти кріпацтва (*«Над колискою»*, 1857; *«Гей, бики»*, 1859; *«Не кидай мене»*, 1860). У вірші *«Наука»* (1860) протиставляє два види моралі — обивательське пристосовництво і активну боротьбу за крачу долю народу. Тип нової людини-борця змальовано в алегоричному образі могутнього дуба (*«Нехай гнететься лоза»*, 1859). Р.— автор пісні *«Повій, вітре, на Україну»*, що стала народною. Написав кілька істор. поем, поему-казку *«Цар-Соловей»* (1857) і космогонічну атеїстичну поему *«Лірникові думи»* (1856), яка була заборонена цензурою. Визначне місце в літ. спадщині Р. посідають співомовки, написані 1857—59. Це коротенькі гумористично-сатиричні мініатюри у формі коломийкового вірша. В них, за висловом І. Франка,

поет виявив себе «найоригінальнішим і заразом найбільш народним». Р. гостро викривав хабарництво, порочність усієї самодержавно-кріпосницької системи. У співомовках показано моральну перевагу простих людей над пана-ми (*«Добре торгувалось»*, *«Почому дурні?»*, *«Пан і Іван в дорозі»* та ін.). Значна група співомовок має антиклерикальний і антирелігійний характер (*«Пекельна смола»*, *«Страшний суд»*, *«Піп на пущі»*, *«Сповідь»*, *«Чорт»* та ін.). Р. переклав укр. мовою *«Слово о полку Ігоревім»*, уривки з *«Кралеворського рукопису»*, *«Іліаду»* Гомера, *«Енеїду»* Вергелія, частини поеми *«Демон»* М. Лермонтова, *«Сні»* Г. Гейне. На могилі поета на Масандровському кладовищі в Ялті встановлено пам'ятник. Іл. див. до ст. *Кримська область*, т. 5, с. 518.

Тв.: Твори, т. 1—7. Львів, 1895—1903; Твори, т. 1—3. К., 1972—73.

Літ.: Пільгук І. І. Степан Руданський. К., 1956; Герасименко В. Я. Життєвий і творчий шлях С. В. Руданського. В кн.: Руданський С. Твори. К., 1959; Колесник П. І. Степан Руданський. К., 1971; Сиваченко М. Є. Студії над гуморесками Степана Руданського. К., 1979. В. Я. Герасименко.

РУДБЕКІЯ (*Rudbeckia*) — рід рослин родини складноцвітих.

Одно- або багаторічні трави з високим розгалуженим стеблом. Листки цілісні або перистороздільні, рідше супротивні. Квітки дрібні, зібрани у великі кошики: крайові (жіночі) язичкові — золотисто-жовті або червоні; серединні (двостватеві) трубчасті — коричневі або пурпуркові. Плід — сім'янка. Понад 30 видів, пошир. у Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР, Р. зустрічаються лише як декоративні рослини. Найпоширеніша Р. розсічена (*R. laciniata*) з золотисто-жовтими квітками.

«РУДЕ ПРАВО» (*«Rude právo»* — «Червоне право») — щоденна газета, ЦО ЦК Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Засн. 21.IX 1920 як орган лівого крила Чехословачької с.-д. робітн. партії. З 18.V 1921 — ЦО ЦК КПЧ. В бурж. Чехословаччині не раз назавала репресій, заборонялася, виходила нелегально. Під час нім.-фашист. окупації країни (1939—45) видавалася в підпіллі (до 6.V 1945). Має суботній додаток «Гало субота» (*«Алло, субота»*).

РУДЕНКО Бела Андріївна (н. 18.VIII 1933, м. Антрацит, тепер Ворошиловград. обл.) — укр. тарос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1960). В 1956 закінчила Одес. консерваторію (клас О. Благовідової). Від 1955—56 — солістка Одес. театру опери та балету; з 1973 — Київ. театрів опери та балету; з 1973 — Великого театру СРСР. З 1977 викладає в Моск. консерваторії. Парти: Джильда, Віолета (*«Ріголетто»*, *«Травіата»* Верді), Розіна (*«Севільський цирульник»* Россіні), Цариця ночі (*«Чарівна флейта»* Моцарт), Людмила, Антоніда (*«Руслан і Людмила»*, *«Іван Сусанин»* Глинки), Марфа (*«Царева наречена»* Римського-Корсакова), Наташа (*«Війна і мир»* Прокоф'єва), Йолан, Ярина, Дівчина-кріпачка (*«Мілан»*, *«Арсенал»*, *«Тарас*

Рудбекія розсічена.
Верхня частина рослини та нижній листок.

Л. А. Руденко.

Я. Е. Рудзутак.

Шевченко» Г. Майбороди) та ін. Концертна діяльність. Нагорожена орденами Леніна і Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1971. *Літ.*: Тимофеєв В. Д. Бела Руденко. Народна артистка СРСР. К., 1973.

Т. П. Булат.

РУДЕНКО Лариса Архипівна [15 (28).I 1918, м. Макіївка, тепер Донецьк. обл.— 19.I 1981, Київ] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1960). В 1940 закінчила Київ. консерваторію (клас О. Муравйової). В 1939—70 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. З 1951 викладала в Київ. консерваторії (професор — з 1978), одночасно (1966—70) — в Київ. ін-ті театр. мистецтва. Мала м'якого тембру, рівний в усіх регистрах голос, високу співацьку культуру. Серед партій (бл. 50) — в укр. оперному репертуарі: Настя, Юнона («Тарас Бульба», «Енеїда» Лисенка), Настя («Наймичка» Верниківського), Соломія, Стеша («Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича), Уляна Громова («Молода гвардія» Мейтуса), Мати, Ярина («Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Оксана («Загибель ескадри» Губаренка); в рос. класичних операх — Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Марфа, Марина Mnішек («Хованщина», «Борис Годунов» Мусоргського), Графіня, Любов («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна); в творах зх.-европ. композиторів — Кармен («Кармен» Бізе), Амнеріс («Аїда» Верді). Концертна діяльність. Знімалася в кіно («Наймичка» за одноіменною опорою Верниківського, 1964). Нагорожена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *Літ.*: Кононенко В., Мар'яненко М. Лариса Архипівна Руденко. К., 1963; Грисенко Л. Лариса Руденко. К., 1978.

М. Ф. Кагарлицький.

РУДЕНКО Сергій Гнатович [н. 7 (20).X 1904, с. Короп, тепер смт Черніг. обл.] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1944), професор (з 1972). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1923. Закінчив командний (1932) і оперативний (1936) ф-ти Військ.-повітряній академії імені М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіадивізії, команд. ВПС 61-ї армії, заст. командуючого ВПС ряду фронтів, командуючий 7-ю ударною групою Ставки Верх. Головнокомандування, 16-ю повітр. армією. В 1948—53 — на відповідальних посадах у ВПС. З 1958 — 1-й заст. головнокомандуючого ВПС. З 1968 — нач. Військ.-повітряній академії ім. Ю. О. Гагаріна. З серпня 1973 — військ. інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *Тв.*: Крълья Победы. М., 1976.

РУДЗУТАК Ян Ернестович [3 (15).VIII 1887 — 29.VII 1938] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. на хуторі Цауні Гольдингенського пов. Курляндської губ. (тепер Латв. РСР) у сім'ї наймита. З

1904 — робітник на металург. з-ді в Ризі. В 1906 — член Ризького к-ту РСДРП. В 1907 заарештований і 1909 засуджений до 10 років каторги. Після Лютн. революції 1917 — член Президії Моск. ради профспілок. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на госп. роботі. В 1920—21 — голова ЦК профспілки робітників транспорту, голова Туркомісії та Туркбюро РКП(б), ген. секретар ВЦРПС. У 1922 — голова Середньоазіатського бюро ЦК РКП(б), 1923—24 — секретар ЦК РКП(б), 1924—30 — нарком шляхів СРСР, одночасно з 1926 — заст. Голови РНК СРСР. З 1931 — голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ СРСР. На IX—XIII з'їздах РКП(б), XIV—XVII з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦК партії. В 1923—24, 1934 — 38 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). В 1926—32 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Був членом Президії ЦВК СРСР і ВЦВК.

РУДИКБВСЬКИЙ Євстафій (Остап) Петрович [псевд.— Остап Кіївський; 21.IX (2.X) 1784, с. Вільшанка, тепер Велика Вільшанка Васильківського р-ну Київ. обл.— 1851, Київ] — укр. письменник. Навчався в Київ. академії та Петерб. Медико-хірургічній (1806—10) академії. Брав участь у Вітчизн. війні 1812. Згодом жив у Києві, працював лікарем у психіатричній лікарні. Був знайомий з О. Пушкіним, О. Грибоєдовим, М. Максимовичем, декабристами. Перші літ. спроби («хрестовидні епіграми») відносяться до 1805—06. Писав байки на морально- побутові теми («Климова капуста», 1840; «Мужича казка», 1841; «Вибір женихів», 1842, та ін.), казки, пісні, вірші про козаччину. У творах Р. відчувається вплив І. Котляревського, їм притаманні гумор, проста образна мова. Писав також рос. мовою: оди, вірші патріотичного і реліг. змісту. Твори Р. опубліковано посмертно в журні «Киевская старина» (1892, № 5—7).

С. І. Білокінь.

РУДИМЕНТАРНІ ОРГАНІ,rudimentari (від лат. rudimentum — начало, первооснова) — недорозвинені органи деяких тварин і людини, які мали їх далекі предки у розвиненому стані. В процесі істор. розвитку осн. функції органів, що сталиrudimentarnimi, були втрачені повністю або частково. Іноді Р. о. здатні виконувати якесь допоміжну функцію. В деяких випадках Р. о. розвиваються повністю (див. *Атавізм*). Р. о. у тварин є: задні кінцівки жовтопузя; очі у деяких піщаних і риоочих тварин (напр., у протеїв, крота), мала гомілкова кістка у птахів тощо; у людини — хвостові хребці, волосяний покрив тулуба, вушні м'язи тощо.

РУДИНСЬКИЙ Михайло Якович [2 (14).X 1887, м. Охтирка, тепер Сум. обл.— 23.VII 1958, Київ] — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1949). В 1910 закінчив істор.-філологічний ф-т Харків. ун-ту. Працював викладачем середніх навч. закладів Путівля, Переяслава, Петрограда (1910—17), в музеях Полтави, Києва

(1917—25), Вологди (1940—44), в археол. установах АН УРСР (1925—33), з 1944 — в Ін-ті археології АН УРСР. Досліджував пам'ятки палеоліту, неоліту епохи міді-бронзи, скіфського та ранньослов'янського часів.

Тв.: Кам'яна Могила. К., 1961.

РУДИСТИ (Rudistae) — ряд викопних двостулкових молюсків, що існували в пізньоюрському і крейдовому періодах. Відомо понад 115 родів (бл. 1000 видів). Мали масивну (до 2 м заввишки і 0,6 м в діаметрі) нерівностулкову вапнякову раковину конусоподібної або роговидно вигнутої форми. Раковина Р. прикріплювалася до субстрату переважно лівою стулкою. Жили в тропічних морях, нерідко разом з коралами. Є провідними викопними організмами верхньоюрських і крейдових відкладів.

Д. Є. Макаренко.

РУДКИ — місто районного підпорядкування Самбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані в долині р. Вишні (прит. Сану). Залізнична станція. Вперше згадуються 1472. Переїбували під владою шляхет. Польщі. В 1-й пол. 18 ст. Р. надано магдебурзьке право.. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р.— під владою Австро-Угорщини (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Р. загарбала бурж.-поміщицька Польща (1919). Бл. 1927 в Р. почала діяти орг-ція КПЗУ. В 1939 Р. у складі Зх. України возз'єднало з УРСР. З того самого року Р.— місто. В Р.— цегельний та хлібний з-ди, сирцеві Самбірського маслозаводу, виробн. відділення Самбірської райсільгосптехніки, лісництво, будинок побуту. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. У 1897 Р. відвідав І. Я. Франко.

РУДКІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1936 — масовий виступ трудящих Рудківського пов. (тепер Самбірський р-н Львів. обл.) проти польської окупантського режиму. Почалося з організованого комуністами аграрного страйку, що тривав 14.VI—6.VII. У страйку брали участь робітники поміщицьких маєтків, а також селяни. Страйкарі висунули вимоги підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, укладення колективного договору тощо. Під час страйку відбувалися збори і маніфестації, учасники яких вимагали експроприації поміщицької власності й передачі селянам землі без викупу. Адміністрація поміщицьких маєтків намагалася зірвати страйк за допомогою штрейкбрехерів. Щоб прогнати штрейкбрехерів, які працювали в с. Остріві Тулиголовському, а також звільнити своїх заарештованих товаришів, в це село пішло понад 2 тис. робітників і селян з найближчих сіл. Під час сутички з поліцією було вбито 7 і поранено 5 повстанців. Кривава розправа над ними викликала обурення трудящих усієї Зх. України. Влада під тиском мас була змушена задовільнити деякі вимоги страйкарів. Серед повстанців було проведено масові арешти. **РУДКІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ** — на Зх. Львів. обл. УРСР, в

зовнішній зоні *Передкарпатського прогину*. В межах родовища виявлено два поклади газу — масивний у тріщинуватих вапняках юрського віку на глиб. 1200—1450 м і пластовий у пісковиках сармату (див. *Сарматський вік і ярус*) на глиб. 800—900 м. Газ метановий (містить 96,44 — 99% метану, до 3,5% його гомологів, 0,05—1,95% вуглекислоти, 0,17—2,92% азоту). Родовище відкрито 1953, експлуатується з 1957. Використовують газ для газифікації Львова, частково експортують за кордон.

В. М. Щерба.

РУДНЕ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Залізничній райраді м. Львова. Залізнична ст. Зимна Вода. 7,3 тис. ж. (1982). Населення с-ща працює на підприємствах м. Львова. Заг.-осв. школа, 2 мед. амбулаторії, Будинок культури, б-ка, будинок відпочинку. Вперше Р. згадується в писемних джерелах 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

РУДНЕВ Лев Володимирович [1 (13).III 1885, Новгород — 19.XI 1956, Москва] — рос. рад. архітектор. У 1915 закінчив петерб АМ. де навчався у Л. Бенуа. Професор АМ у Ленінграді (з 1922), викладав у Моск. архіт. ін-ті (1948—52). Серед творів — пам'ятник «Борцям Революції» на *Марсовому полі* у Ленінграді (1917—19); будинок Військової академії ім. М. В. Фрунзе (1937), адм. будівлі на вулиці Маршала Шапошникова (1934—38) і Фрунзенській набережній (1938—55), житл. будинки на вулиці Садовій-Кудринській (1947), нове приміщення МДУ на Ленінських горах (1949—53), всі — у Москві; Палац культури і науки у Варшаві (1952—55) та ін. (всі — у співавторстві). Держ. премія СРСР, 1949.

Літ.: Асс В. Е. [та ін.]. Архітектор Руднев. М., 1963.

РУДНЕВ Микола Олександрович [29.X (10.XI) 1894, с. Люторичі, тепер Узловського р-ну Тул. обл. — 16.X 1918, в районі ст. Бекетовська, тепер Волгогр. обл.] — герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї священика. В 1916 був мобілізований і направлений в Олександровське військ. уч-ще, після закінчення якого служив (з грудня 1916) у 30-му піхотному полку в Тулі. В 1917 — депутат Тул. Ради робітн., сел. і солдатських депутатів, член полкового к-ту, очолював бюро секції військ. орг-ції РСДРП(б) Тул. гарнізону. З червня — член Тул. комітету РСДРП(б). Після передислокації 30-го полку до Харкова, з серпня 1917 був членом Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, членом більшовицького військ.-революц. к-ту, одним з керівників військ. орг-ції РСДРП(б) і Червоної гвардії в Харкові. В листопаді 1917 обраний командиром 30-го полку. З лютого 1918 — заст. наркома у військ. справах *Донецько-Криворізької радянської республіки*, з березня — член Надзвичайного штабу по обороні від австро-нім. інтервентів, з квітня — нач. штабу 5-ї Укр. армії, з липня — нач. штабу Царицінського фронту, з серпня — зав. відділом формуван-

ня і навчання Пн.-Кавказ. військ. округу. Під час боїв під Царицином був смертельно поранений. Похований спочатку в Царицині, потім прах перевезли до Харкова.

РУДНЕВ Михайло Матвійович [31.X (12.XI) 1837, м. Тула — 10 (22).XII 1878, Москва] — рос. патологонатом. В 1860 закінчив петерб. Медико-хірург. академію; з 1867 — професор і зав. кафедрою цієї академії. Вперше в Росії ввів практичні заняття з патологіч. гістології. Основні праці Р. присвячені проблемам туберкульозу, пухлин, експериментальної патології. Автор оригінального посібника з патологіч. анатомії. Вице-президент Т-ва рос. лікарів (1870—72). Заснував школу патологонатомів.

РУДНЕВ Семен Васильович [15 (27).II 1899, хутір Мойсіївка, тепер с. Руднєве Путівльського р-ну Сум. обл. — 4.VIII 1943, біля смт Ділятина Надвірнянського р-ну Івано-Франківського обл.] — один з організаторів і керівників партизанського руху на окупованій тер. України під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, генерал-майор (1943), Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністичної партії з 1917. З 1914 працював столяром на Російсько-Балтійському з-ді в Петрограді. В 1916 за революц. діяльність був заарештований. У 1917 червоногвардієць брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни, воював на Пд. і Пд.-Зх. фронтах. Після закінчення 1929 Військ.-політ. академії ім. В. І. Леніна перебував на відповідальній роботі в Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни з вересня 1941 очолив один з партизан. загонів Сум. обл., який у жовтні об'єднався з Путівльським загоном С. А. Ковпака. Р. став комісаром об'єднаного загону, згодом партизан. з'єднання, яке провело ряд значних операцій, завдало нищівних ударів по найважливіших комунікаціях ворога, здійснило Карпатський рейд 1943. З 1942 Р. — член підпільного ЦК КП(б)У. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Пропора, ін. орденами, медалями.

РУДНИЙ — місто обласного підпорядкування Куст. обл. Каз. РСР. Розташований на лівому березі р. Тоболу (бас. Обі). Залізнична ст. Железорудна. 112 тис. ж. (1982). В Р.— Соколовсько-Сарбайський гірничо-збагачувальний комбінат. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Індустріальні ін-т і технікум, муз., мед. та пед. уч-ща. Утворений 1957.

РУДНИК Сергій Сергійович [5 (17).VI 1892, Рига — 22.VII 1967, Київ] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів різанням, доктор тех. наук (з 1958), професор (з 1934), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Закінчив (1923) Київ. політех. ін-т, викладав (1927—67) у ньому. В 1941—44 працював у Середньоазіатському індустриальному ін-ті. Осн. праці — з теорії різання металів і різальних інструментів. Нагороджений 2 орденами Леніна.

С. Г. Одинцов.

РУДНИК — гірниче підприємство по видобуванню корисних копалин підземним (переважно) способом. Р. може об'єднувати кілька суміжних шахт або розрізів з заг. комплексом поверхневих споруд і допоміжних цехів (подрібнювально-сортувальні і збагачувальні фабрики, склади тощо). За видом розроблюваних корисних копалин розрізняють Р. металеві (напр., залізні, мідні, золоті, ртутні), соляні та ін. В СРСР деякі Р. входять до складу виробничих об'єднань (див. *«Кривбасруда»*).

РУДНИКОВА ВЕНТИЛЯЦІЯ — регульований обмін повітря (вентиляція) в гірничих виробках шахт (рудників). Створює нормальні сан.-гіг. умови праці, включає можливість діяння на людину отруйних газів і пилу, що містяться у рудниковій атмосфері, високих і низьких т-р, а також запобігає утворенню в шахтах небезпечних скупчень шкідливих газів. Р. в провадять за допомогою безперервно діючих вентиляторів (з використанням спец. вентиляційних дверей, перегородок, перемінчик тощо), встановлюваних на поверхні землі. Іноді застосовують і підземні допоміжні вентилятори (ними провітрюють віймкові дільниці). Необхідну кількість чистого повітря, що його треба подати у шахту визначають, зважаючи на допустимі норми вмісту у рудниковій атмосferі метану, вуглецевого та ін. газів, пилу (див. також *Пиловибухозахист у шахтах*), на необхідність забезпечити шахтарів достатньою кількістю свіжого повітря (у шахти Донбасу на 1 т видобутого вугілля його подається 7—10 т). Щоб поліпшити Р. в., збільшують поперечний переріз гірничих виробок, впроваджують ефективніші схеми провітрювання, вдаються до *дегазації* шахт, знижують в них т-р повітря (кондиціюванням повітря, теплоізоляцією гірських порід, що оточують виробку) тощо. Наук. основи Р. в. розробляє спец. наук. дисципліна — рудникова аерологія.

О. Г. Лепіхов.

РУДНИКОВЕ ТРАНСПОРТУВАННЯ, внутрішньошахтне транспортування — переміщення корисної копалини та ін. вантажів, а також перевезення людей по підземних гірничих виробках і по поверхні землі (у межах території рудника, шахти). Один з осн. процесів видобування корисних копалин підземним способом. Складається з доставки (переміщення видобутої корисної копалини та ін. вантажів від очисного вибою до відкотних виробок або рудоспусків), відкотки (транспортування корисної копалини та ін. вантажів, переміщення порожніх трансп. засобів і перевезення людей відкотними виробками, що з'єднують робочі ділянки з шахтними стовбурами) і переміщення вантажів і людей між пристовбурним двором шахти і земною поверхнею (див. *Рудниковий підйом*). До основних засобів Р. т. належать стрічкові, скребкові, хитні та ін. конвеїери, локомотиви, вагони, самохідні вагонетки на пневмоколісному ході, візки, канатно-скреперні установки. Крім того, вдаються до

M. O. Руднев.

S. V. Руднев.

РУДНИКОВИЙ ГАЗ

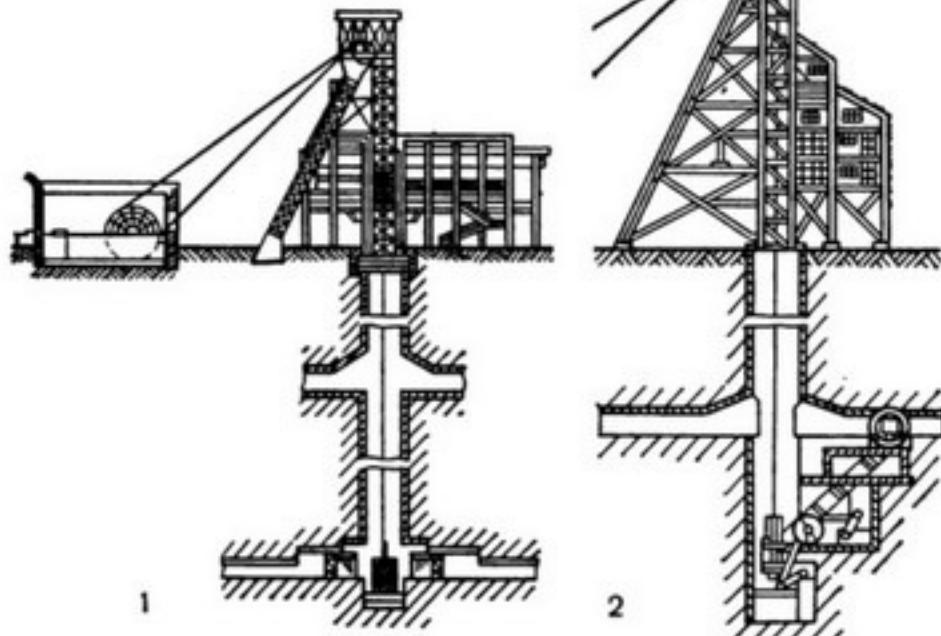

Н. В. Рудницька.

О. Ф. Рудницька.

Рудниковий підйом:
1 — з кліт'овою підйомною установкою;
2 — з скіповою підйомною установкою.

гідравлічного транспортування (див. також *Гідрошахта*), гравітаційного транспортування і пневматичного транспортування корисних копалин. При організації Р. т. зважають на значну розгалуженість шляхів, що пов'язане звичайно з одночасною експлуатацією кількох очисних і підготовчих виробок, на складність конфігурації їх (через гірничогеол. умови, особливості систем розробки), стисненість робочих місць, на необхідність переносити деякі трансп. пристрої в міру просування вибоїв тощо. Вибір схем і способів Р. т. залежить насамперед від величини вантажопотоку, фіз. властивостей корисної копалини, числа одночасно розроблюваних горизонтів.

Літ.: Спиваковский А. О. Рудничный транспорт. М., 1958; Транспорт на горных предприятиях. М., 1976.

П. С. Шахтар.

РУДНИКОВИЙ ГАЗ — горючий газ, який виділяється в кам'яно-угільних шахтах, рудниках. Складається в осн. з метану, містить домішки азоту, неону, аргону, водню, вуглекислого газу, а також етану, пропану та ін. вуглеводнів. Р. г. — безбарвний газ, легший за повітря, з повітрям утворює вибухові суміші (допустимі концентрації Р. г. 0,5—2,0%), внаслідок чого є пожежо- і вибухонебезпечним. Щоб підвищити безпеку робіт у шахтах і використати Р. г., широко провадять каптаж кам.-вуг. родовищ.

РУДНИКОВИЙ ПІДЙОМ, шахтний підйом — сукупність засобів для переміщення (підйому, спуску) вантажів (корисної копалини, гірської породи, устаткування тощо) і людей між пристовбурним двором шахти і земною поверхнею. Основа Р. п. (мал.) — підйомна установка, складовими частинами якої є підйомна машина, підйомні пристрої (кліті, скіпи тощо), сталеві канати, завантажувальні й розвантажувальні пристрої, приймальний і навантажувальний бункери й копер. Такі установки бувають: головні й допоміжні; вертикальні й похилі; кліткові, скіпові, комбіновані (скіпо-кліткові) та з цебрами. Залежно від виду підйомної машини (однобарабанні, багатобарабанні,

ної, з ведучим шківом тертя, барабаннатної) вони можуть обслуговувати один або кілька горизонтів шахти.

РУДНИКОВІ ВОДИ — підземні, іноді поверхневі води, що проникають у гірничі виробки і називають фіз.-хім. змін у процесі експлуатації родовищ корисних копалин. Див. *Шахтні води*.

РУДНИЦЯ — селище міського типу Піщанського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,1 тис. ж. (1982). В Р. — цех по переробці деревини Крижопільського лісгоспзагу, райсільгосптехніка, лісництво. Заг.-осв. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, б-ка. Засн. наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

РУДНИЦЬКА Нонна Василівна (по чоловікові — Гурська; н. 22. VI 1934, Вінниця) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1974). Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працювала в театрах Вінниці, Херсона, Чернігова, з 1971 — в Ровенському укр. муз.-драм. театрі ім. М. Острівського. Серед ролей — Наташа (*«Суєта»* І. Карпенка-Карого), Тетяна (*«У неділю рано зілля копала»* за О. Кобилянською), Кручиніна (*«Без вини винуваті»* О. Острівського), Сваха (*«Одруження»* М. Гоголя), Панова (*«Любов Ярова»* Треньова), Толгонай (*«Материнське поле»* за Айтматовим), Діана (*«Собака на сіні»* Лопе де Вега).

К. О. Сіліна.

РУДНИЦЬКА Ольга Федорівна (н. 29.VI 1926, м. Дніпропетровськ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1946 Дніпроп. театр. уч.-ща працює в Чернів. укр. муз.-драматичному театрі ім. О. Кобилянської. Серед ролей — Харитина (*«Наймичка»* Карпенка-Карого), Марія (*«Земля»* Кобилянської в інсценізації В. Василька), Ляля Убийовк (*«Нескорена полтавчанка»* Лубенського), Кабато (*«Весілля в Тифлісі»* Цагарелі), Барба (*«Вій, вітереци»* Райніса), Луїза (*«Підступність і кохання»* Шіллера), Есмеральда (*«Собор Паризької Богоматері»* за Гюго).

В. П. Коломієць.

РУДНИЦЬКИЙ (Rudnicki) Владислав [псевд.— Козак Сава, Михайло Серватовський та ін.; н. 8 (20). II 1835, Київ. губ.— р. см. невід.] — діяч польс. визвольного руху, інженер-поручик рос. армії. З дворян. З 1853 служив у рос. армії. Учасник оборони Севастополя (1855). У 1859 закінчив інженерну академію, 1860 — Академію Генштабу. З 1862 служив у Київ. інженерній команді. Під час польського повстання 1863—64 у квітні — травні 1863 очолив повстанські загони Київ. губ. 13.V в сутічці під Верхоліссям узятий у полон царськими військами, в червні втік з радомишльської тюрми до Галичини, потім емігрував до Парижа. В 1865 прибув до Варшави з новим дорученням від польсь. таємних орг-цій і був заарештований. У 1867 засланий до Сибіру. В 1878 повернувся із заслання, оселився у Варшаві. Дальша доля Р. невідома.

РУДНИЦЬКИЙ Михайло Іванович (7.I 1889, м. Підгайці, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл. — 1.II 1975, Львів) — укр. рад. письменник і педагог. Закінчив Львів. ун-т (1912). У 1922—25 — професор підпільного укр. ун-ту у Львові. У 1923—39 працював у львів. газеті *«Діло»*. З 1939 до кінця життя — професор Львів. ун-ту. Літ. діяльність почав 1917. Автор оповідань (*«Нагоди і притоди»*, 1929), поезій, театр. рецензій, критичних розвідок з історії укр. і зарубіжної л-р. Йому належить книга памфлетів, написана у співавт. з В. Беляевим, — *«Під чужими пропорами»* (1954), що викриває укр. буржуазіонізм; спогади *«Письменники зближень»* (т. 1—3, 1958—64), *«Змарнений сюжет»* (1960) — про укр. літераторів кінця 19 — поч. 20 ст. Переклав укр. мовою деякі твори О. Бальзака, П. Меріме. Нагороджений орденом *«Знак Пошани»*.

Д. В. Павличко.

РУДНИЦЬКИЙ Петро Васильович [н. 21.VI (4.VII) 1906, м. Луганськ, тепер Ворошиловград] — рад. економіст, доктор екон. наук. Член КПРС з 1939. В 1928 закінчив Одес. сільськогосподарський ін-т. У 1940 — заст. наркома землеробства УРСР, з 1941 — заст. голови Держплану УРСР, з 1944 — постійний представник УРСР при РНК СРСР, з 1946 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, з 1951 — заст. голови Держпродпостачу СРСР; 1953—57 — міністр харч. пром-сті УРСР. З 1958 — директор Укр. н.-д. ін-ту спиртової і лікерогорілчаної пром-сті. В 1950—55 — кандидат у члени ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 1 і 2-го скликань. Праці з питань комплексного використання сировини, концентрації і комбінування виробн., проблем спиртової пром-сті. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, *«Знак Пошани»*, медалями. Державна премія УРСР, 1978.

РУДНИЦЬКИЙ Юрій Львович (1884—1937) — укр. письменник. Див. Юліан Опільський.

РУДНИЧНИЙ СОЮЗ РСДРП — більшовицька орг-ція, що існувала в Донбасі в травні—червні 1905. Виникла за участю Катериносл. і Луган. більшовицьких комітетів на противагу меншовицькому Донецькому союзові РСДРП. Р. с. РСДРП ставив своїм завданням утворення місц. більшовицьких груп, організацію парт. пропаганди й агітації серед гірників, керівництво революц. робітн. рухом. На поч. травня Оргбюро Р. с. РСДРП випустило повідомлення про утворення нової орг-ції, передруковане в червні в № 17 ЦО партії — газ. *«Пролетарій»*. Р. с. РСДРП об'єднав гуртки і групи на Вознесенському, Жиловському та ін. рудниках, почав агіт. роботу серед шахтарів, організував кілька страйків. Причинив існування у зв'язку з арештами.

П. Л. Варгатюк.

РУДНЯ — назва населених пунктів, поширені на Україні, а також у Білорусі і в зх. частині Росії. Більшість населених пунктів з такою назвою виникла в 14—17 ст. на місцях видобування і обробки болотяних залізних руд.

РУДЛЬФ I (Rudolf; 1.V 1218—15.VII 1291, Шпейс) — нім. король з 1273, перший з династії Габсбургів. Захопив у Пржемисла II Чеського Австрію, Штирію, Карайні та Крайну і передав Австрію і Штирію своїм синам (1282), закріпивши таким чином ці землі за Габсбургами. Намагався зміцнити централізовану владу в королівстві.

РУДЧЕНКО Іван Якович [псевд.—Іван Кивайголова, Іван Руїна, І. Яковенко, І. Білик; 21.VIII (2.IX) 1845, м. Миргород, тепер Полтав. обл.—19.V (1.VI) 1905, Київ] — укр. фольклорист, критик і письменник. Брат Панаса Мирного. Навчався у Миргородському та Гадяцькому повітових уч-щах. У 1860—65 працював дрібним урядовцем у Гадячі та Полтаві. В 1865—67 був вільним слухачем істор.-філологічного ф-ту Київ. ун-ту. З 1867 знову вступив на службу. Друкуватися почав 1862 в «Основі». Зібрав і опублікував «Народні південноросійські казки» (1868, 1870), «Чумацькі народні пісні» (1874) та ін. Як літ. критик стояв на демократичних позиціях, обстоював принципи реалізму та народності, пропагував передову рос. л-ру. Р.— співавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; виступав як поет; перекладав укр. мовою твори І. Тургенєва, М. Чернишевського, А. Міцкевича, Г. Гейне, Дж. Байрона та ін. Літ.: Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст. К., 1959.

РУДЧЕНКО Панас Якович (1849—1920) — укр. письменник. Див. Панас Мирний.

РУДЯКОВ Андрій Павлович (н. 9.X 1918, слобода Ольховка, тепер Ольховського р-ну Волгогр. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976), засл. арт. РРФСР (з 1960). Член КПРС з 1957. В 1938 закінчив театр. уч-ще в Ростові-на-Дону. Працював у театрах Волгограда, Красноярська, Тюмені, з 1971 — у Дніпроп. російському драм. театрі ім. М. Горького. Серед ролей — Васильков («Шалені гроши» О. Островського), Лопахін, Войницький («Вишневий сад», «Дядя Ваня» Чехова), Егор («Егор Буличов та інші» М. Горького), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Дронов («Все залишається людям» Альошина), Лір («Король Лір» Шекспіра). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

РУДЬ Дмитро Пилипович (1886, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 9.VIII 1919, станція Користівка, тепер Кіровогр. обл.) — учасник громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. В 1917 — один з організаторів Червоної гвардії в Луганську. На чолі бронезагону брав участь у розгромі каледінців. В червні — грудні 1918 — учасник оборони Царицина. В лютому 1919 Р. сформував у Луганську бронезагін, потім очолив бронепоїзд, що брав участь в обороні Луганська від денікінців, у боях в районі Запоріжжя — Синельникове, за Катеринослав. Загинув у бою.

Літ.: Яременко М. Т. Дмитро Рудь. Донецьк, 1974.

РУДЬ Пилип Сергійович [22.XI (5.XII) 1910, с. Бистрик, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.—6.X 1942] — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1936. Працював на комсомольській роботі, з 1928 був журналістом. Вірш почав друкувати з 1928. Під час Великої Вітчизн. війни перебував у складі Путівльського партизанського загону. Загинув у бою. У віршах закликав до боротьби проти фашистських окупантів. Його «Партизанска пісня» була надрукована в газ. «Правда» 12.IX 1943. Сум. обком ЛКСМУ встановив премію ім. П. Рудя. В м. Кролевці 1981 відкрито пам'ятник поетові.

Тв.: Звитяжна молодість. К., 1960. Літ.: Ющенко О. Народження криниці. В кн.: Ющенко О. Безсмерти. О. Я. Ющенко. 1978.

РУЕДА (Rueda) Лопе де (між 1505 і 1510, Севілья — бл. 1565, Кордова) — ісп. драматург, актор. В 1544 очолив мандрівну акторську трупу, яка понад 20 років виступала у містах і селах Іспанії. Р. писав для неї побутові п'єси та виконував у них провідні ролі. Популярності набули п'єси Р.— «Оливки», «Запрошений», «Країна Хауха». У його комедіях «Обдурені», «Еуфемія» та ін. переднесено на ісп. грунт сюжети і прийоми італ. гуманістичних комедій.

РУЕВІТ, Руєвіт — у балтійсько-слов'янській міфології бог війни.

Зображені його з сіном обличчями. На о. Руяні (тепер Рюген) був храм Руевита.

РУЖЕВІЧ (Róžewicz) Тадеуш (н. 9.X 1921, м. Радомськ, тепер Лодзинського воєводства ПНР) — польсь. письменник. Автор збірок поезій «Неспокій» (1947), «П'ять поем» (1949), «Зелена троянда» (1961), «Збірка поезій» (1971) та ін., збірок оповідань «Спадає листя з дерев» (1955), «Екскурсія до музею» (1966), драм «Картотека» (1960), «Група Лаокоона» (1961), «Свідки» (1962), «Перервана дія» (1964), «Драматичні твори» (1966). Поезія Р.— інтелектуально-філос. спрямування. В оповіданнях і драмах викриває міщанське пристосовництво.

Тв.: У кр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранное. М., 1979; Беспокойство. М., 1963; Избранная лирика. М., 1980.

Літ.: Ведіна В. П. Драматургія Тадеу-

ша Ружевича. «Слов'янське літературознавство і фольклористика», 1976, вип. 11.

В. Т. Полєк.

РУЖЕ ДЕ ЛІЛЬ (Rouget de Lisle) Клод Жозеф (10.V 1760, Лон-ле-Сонье — 26 або 27.VI 1836, Шуазі-ле-Руа) — франц. поет і композитор, автор «Марсельєзи». Спец. муз. підготовки не мав. Був військ. інженером, капітаном Рейнської армії. Коли революційна Франція оголосила війну монархічній коаліції Австрії і Пруссії, Р. де Л., натхнений патріотизмом народу, вночі проти 26.IV 1792 написав слова і музику «Бойової пісні Рейнської армії». Пісня швидко поширилась, була підхоплена марсельським батальйоном, який вступив з нею в Париж. Вона мала назви «Марш марсельєців», «Пісня марсельєців», пізніше — «Марсельєза». Серед ін. творів Р. де Л.— пісні, романи, кілька оперних лібретто. Переклав франц. мовою байки І. Крилова.

Літ.: Полек В. Т. Из истории переведов «Марсельезы». В кн.: Французский ежегодник 1973. М., 1975; Духовний Т. Т. «Марсельеза» і марсельєзи. «Радянське літературознавство», 1980, № 11.

РУЖИН — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, районний центр. Розташований на р. Роставиці (бас. Дніпра), за 10 км від залізнич. ст. Зарудинці. 5,2 тис. ж. (1982). Відомий з кін. 15 ст. під назвою Щербів. Після Люблінської унії 1569 — під владою шляхет. Польщі. З 1591 має сучас. називу. Населення Р. брало участь у Косинського повстанні 1591—93, Павлюка повстанні 1637. У 1793 Р. у складі Правобережної України возв'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1962 Р.— с-ще міськ. типу.

У селищі — рибокомбінат, маслоробний і цегельний з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколгоспна буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

РУЖИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 1 тис. км². Нас. 44,9 тис. чол. (1982). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Ружин. Р. р. лежить у межах Придніпровської височини. Корисні копалини: граніт, цегельно-черепичні глини. Найбільша річка — Роставиця (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, береза) займають 6,2 тис. га. Підприємства в основному харч. пром-сті (рибний комбінат та маслоробний з-ди у Ружині, виноробний з-ди у с. Немиринцях тощо). Комбінат побутового обслуговування (Ружин). Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. (скотарство, свинарство) і землеробство зерново-буряківничого напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 79,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки. У Р.— 14 колгоспів, 3 радгоспи,

I. Я. Рудченко.

A. П. Рудаков.

K. Ж. Руже де Ліль.

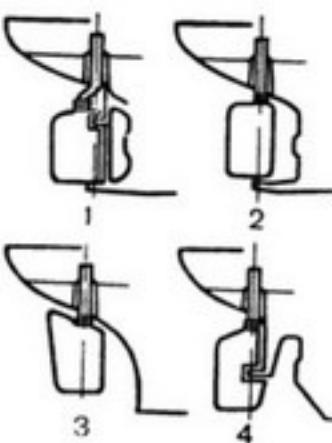

Ф. Д. Рузвельт.

М. М. Рукавишников.

Рулі:
1 — звичайний;
2 — балансирний;
3 — балансирний підвісний;
4 — балансирний напівпідвісний.

райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Зарудинці, Чорнорудка, Роставиці. Автомоб. шляхів — 280 км, у т. ч. з твердим покриттям — 192 км. У районі — с.-г. технікум (с. Верхівня), 37 заг.-осв. та музична школи; 44 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 38 кіноустановок, 44 б-ки. У с. Чорнорудці Р. р. народився укр. рад. музикознавець М. М. Гордійчук, у с. Городку — укр. рад. літературознавець А. О. Іщук, у с. Бистріївці — укр. рад. кінорежисер Т. В. Левчук. У с. Верхівні 1847 перебував франц. письменник Оноре де Бальзак. У будинку, де він жив, створено 1959 музей. У Р. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

С. Г. Бойко.

РУЖИНСЬКІ — лит. князівський рід, що дістав великих маєтностей на Україні, згодом укр. магнати. Остап і Ян Р. (пр. н. і см. невід.) — намісник польського воєводи в Києві 1575—81. Михайло Остапович Р. (пр. н. і см. невід.) — гетьман реестрового козацтва (1585). Кирік Остапович Р. (р. н. невід.—п. бл. 1601) — черкаський підстароста, очолював авангардний загін польсько-шляхет. війська, яке придушувало Наливайка повстання 1594—96. Роман Кирікович Р. (1575—18.IV 1610) — політ. авантюрист. У 1608 очолював військо Лжедмитрія II. В 1610 брав участь в інтервенції польсько-лит. військ у Росії.

РУЖИЦЬКИЙ (Rózicki) Едмунд Тадеуш Домінік (27.VIII 1827, Агатівка, тепер Бердичів, р-ну Житомир. обл.—23.V 1893, Краків) — діяч польського визвольного руху. З дворян. З 1848 служив у рос. армії. В 1854 закінчив Академію Генштабу. В 1861 вийшов у відставку в чині підполковника й оселився в Житомирі. В серпні — грудні 1862 — голова повстанської орг-ції «Провінційний к-т на Русі». Під час польського повстання 1863—64 з січня по травень 1863 входив до складу «Тимчасового уряду на Русі». Очолював повстанські сили на Волині. Після поразки повстання емігрував до Парижа. З 1872 жив у Кракові. **РУЖИЧКА** (Ružička) Леопольд (13.IX 1887, Вуковар, Югославія — 26.IX 1976, Цюрих) — швейц. хімік-органік, іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив (1910) Вищу тех. школу в Карлсруе. Професор Федеральної вищої тех. школи в Цюриху (1923—25 і 1929—57). Осн. праці присвячені встановленню будови (ірон, фарнезол тощо) і шляхів біогенезу («ізопренове правило») терпеноїдних сполук, синтезу стероїдів (у т. ч. синтез статевих гормонів андростерону й тестостерону) і макроциклічних сполук (мускон та ін.). Нобелівська премія (1939, разом з А. Бутенандтом).

РУЗБЕХ Хосров (15.IV 1915, поблизу м. Мелайер — 11.V 1958, Тегеран) — діяч революц. руху Ірану. Н. в сім'ї офіцера. Навчався на технологічному ф-ті Тегеранського ун-ту. В 1937 закінчив арт. ф-т Військ. академії в Тегерані.

Служив в арт. полку, потім викладав у Військовій академії. З 1943 — член Народної партії Ірану. Обирається членом ії ЦК. Один з організаторів і керівників нелегальної патріотичної Орг-ції волелюбних офіцерів Ірану. З 1945 перебував на нелегальному становищі. Не раз зазнавав арештів, але здійснював втечі. Заарештований 6.VII 1957, за вироком військ. суду був розстріляний. Автор праць з математики, арт. справи, історії, а також худож. творів. *Тв.*: Р. с. п. е. к. л. — Сердце, вручене бурям. М., 1962.

РУЗВЕЛЬТ (Roosevelt) Теодор (27.X 1858, Нью-Йорк — 6.I 1919, Сагамор-Гілл, Ойстер-Бей, шт. Нью-Йорк) — держ. діяч США. В 1899—1900 — губернатор шт. Нью-Йорк. У січні — вересні 1901 — віце-президент з вересня 1901 — президент США від Республіканської партії. На виборах 1904 переобраний президентом на другий строк (1905—09). Проголосив політику «великої дубинки» щодо країн Лат. Америки. Це спричинило кризу 1902—03 у Венесуелі, окупацію Куби 1906—09, загарбання зони Панамського каналу (1903) та ін. акти агресії з боку США. Уряд Р. подавав фінанс. і дипломатичну допомогу Японії під час російсько-японської війни 1904—05. Але, зважаючи на прохання япон. уряду, Р. виступив посередником у мирних переговорах воюючих д-в (див. Портсмутський мирний договір 1905). В галузі внутр. політики Р. виступив з програмою бурж. реформізму (держ. регулювання монополій, розширення соціального законодавства та ін.).

РУЗВЕЛЬТ (Roosevelt) Франклін Делано (30.I 1882, Гайд-Парк, шт. Нью-Йорк — 12.IV 1945, Уорм-Спрінгс, шт. Джорджія, похований у Гайд-Парку, шт. Нью-Йорк) — політ. і держ. діяч США. Походив з сім'ї заможного землевласника і підприємця. Закінчив Гарвардський (1904) і Колумбійський (1907) ун-ти. За фахом юрист. У 1920 був кандидатом на виборах у віце-президенти США від Демократичної партії. В 1928 і 1930 обирається губернатором шт. Нью-Йорк. У 1932 обраний (1936, 1940 і 1944 переобраний) президентом США. Т. з. «новий курс», проголошений Р., мав на меті пом'якшити суперечності амер. капіталізму і виправити становище, в якому США опинилися внаслідок світової екон. кризи 1929—33. Як прихильник Д. М. Кейнса Р. в галузі внутр. політики провів ряд реформ, спрямованих на «держ. регулювання» економіки. Однак екон. заходи «нового курсу» не врятували США від екон. кризи. За президентства Р. трудячі дімоглися деяких демократичних прав. У зовн. політиці Р. відстоював імперіалістичні позиції США, проте при цьому виявляв реалізм. Було встановлено дипломатичні відносини з СРСР (1933), США приєдналися до антигітлерівської коаліції і подавали допомогу СРСР у війні проти фашизму, виступали за створення ООН і післявоєнне співробітництво. Брав участь у роботі Тегеранської кон-

ференції 1943, Кримської конференції 1945.

Літ.: Яковлев Н. Н. Франклін Рузвелт — человек и политик. М., 1981; Рузвелт Э. Его глазами. Пер. с англ. М., 1947; Шервуд Р. Рузвелт и Гопкінс глазами очевидца. т. 1—2. Пер. с англ. М., 1958.

І. С. Хмель.

РУІС ДЕ АЛАРКОН-І-МЕНДОБСА (Ruiz de Alarcón y Mendoza) Хуан (1581, Таско, Мексика — 4.VIII 1639, Мадрид) — ісп. драматург. Відстоював гуманістичні ідеали. В п'єсах «Покарана дружба» і «Благородні груди» (обидві — 1634) картав королів, що посягають на честь своїх підлеглих. У героїчній драмі «Ткач із Сеговії» (1634), п'єсах «Жорстокість в ім'я честі» (вид. 1642), «Немає лиха без добра» (вид. 1655) засуджував феод. міжусобиці, мораль феодалів. Комедії характерів «І стіни мають вуха» (1622), «Сумнівна правда» (1634) та ін. мали значний вплив на розвиток жанру комедії в ін. європ. літературах.

Тв.: Р. с. п. е. к. л. — Ткач из Сеговии. М. — Л., 1946; Сомнительная правда. В кн.: Три испанских комедии. М. — Л., 1951.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

РУКА — верхня кінцівка людини; орган праці. Складається з плеча, передпліччя і кисті. Передумовою для формування Р. як органа праці було прямоходіння безпосередніх предків людини, близьких до австралопітеків. У гомінід Р. філогенетично розвивалась не за принципом вузької спеціалізації, що має місце у більшості ссавців, а за принципом розширення функцій (удосконалення функцій протиставленого 1-го пальця, збільшення рухливості всіх пальців, диференціація м'язів та суглобів, зміна пропорцій кисті Р. тощо), зокрема здатності кисті Р. до маніпуляцій з різноманітними предметами. Знаряддя, а потім трудова діяльність сприяла формуванню Р.: «рука є не тільки органом праці, вона також і продукт іншої» (Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980, с. 152). Розвиток Р. як органа виробничої діяльності взаємопов'язаний в еволюції людини з формуванням філогенетично нових ділянок кори головного мозку.

Є. І. Данилова.

РУКАВИШНИКОВ Микола Миколайович (н. 18.IX 1932, Томськ) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1971, 1974), Герой МНР (1972), Герой НРБ (1979). Член КПРС з 1970. Закінчив (1957) Моск. інженерно-фіз. ін-т. В загоні космонавтів з 1967. Канд. тех. наук (з 1980). Разом з В. О. Шаталовим і О. С. Єлисеєвим як інженер-випробувач здійснив політ (23—25.IV 1971) на космічному кораблі «Союз-10». В польоті вперше (24.IV) було здійснено стикування корабля «Союз» з орбітальною станцією «Салют». Разом з А. В. Філіпченком як бортінженер здійснив політ (2—8.XII 1974) на космічному кораблі «Союз-16». В польоті було випробувано новий стикувальний агрегат та його автоматика, створені за рад.амер. програмою польоту космічних кораблів «Союз» і «Аполлон» (див. ЕПАС). За програмою «Інтеркосмос» разом з Г. І. Івановим

як командир корабля здійснив (10—12.IV 1979) політ на космічному кораблі «Союз-33». Нагороджений З орденами Леніна.

«РУКИ ГЕТЬ ВІД РОСІЇ» — масовий рух зарубіжних трудящих на захист Країни Рад, проти антирад. інтервенції імперіалістич. держав 1918—20. Виник у Великобританії як вияв пролет. солідарності, набув широкого розмаху у США, Франції, Німеччині, Італії, Польщі, Румунії та ін. країнах, що брали участь в інтервенції проти Рад. д-ви. Очолювали рух нац. та місц. комітети дії, активну участь в яких брали комуністи, соціалісти та представники ін. прогресивних орг-цій. Широку діяльність розгорнув, зокрема, створений у січні 1919 на нац. конференції в Лондоні англ. Нац. к-т «Руки геть від Росії», який об'єднував 350 місц. к-тів. Учасники руху застосовували такі форми боротьби, як політ. страйки, мітинги й демонстрації, виступи з вимогою негайного припинення антирад. інтервенції, відмова вантажити й перевозити військ. спорядження ворогам Рад. країни, виступи у військ. частинах. Рух зарубіжних трудящих на захист Країни Рад допоміг їй відбити напад численних ворогів і відстояти своє існування. «Ми змогли перемогти ворога, — говорив В. І. Ленін, — тому що в найважчий момент співчуття робітників усього світу показало себе» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 326). В наступні роки рух «Р. г. від Р.» був спрямований на захист СРСР від загрози нової інтервенції.

О. А. Макаренко.
РУКОКРИЛІ — ряд ссавців. Те саме, що й *кажданы*.

РУКОПІС — 1) В широкому значенні слова — будь-який текст, написаний від руки або надрукований на машинці. 2) Літературний або науковий твір, написаний від руки. Матеріалом для Р. в різні часи були папірус, пергамент, дерево, кора, мідні дошки, тканини і т. п., тепер — папір. Стародавні Р. є цінним джерелом для вивчення істор. минулого. Зібрания Р. раніше зосереджувалися в монастирях і церквах, в університетських б-ках і приватних колекціях. В рад. час правда на збирання й зберігання Р. належить держ. установам (музеям, архівам, наук.-дослідним ін-там, рукописним відділам бібліотек). Рукописні пам'ятки вивчає *палеографія*. 3) У видавничій справі Р. вважається текст твору, надісланий до видавництва для публікування.

В. Х. Косян.
РУЛІКОВСЬКИЙ (Rulikowski) Едуард (1825, с. Мотовилівка, тепер с. Мотовилівська Слобідка Фастівського р-ну Київ. обл.—1900) — польс. історик, етнограф. Н. в шляхет. сім'ї. Автор праць «Опис Васильківського повіту» (1853), «Давні дороги і шляхи на правому березі Дніпра, їхнє історичне значення» (1878), «Етнографічні записи з України» (1879), «Опис Київського повіту» (1913). Ідеалізував екон. становище населення України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної війни укр. народу 1648—54, до гайдамацького руху 18 ст.

РУЛІН Петро Іванович (12.IX 1892, Київ — 23.XII 1940) — укр. рад. театрознавець і педагог. У 1916 закінчив Київ. ун-т. У 1920—34 — професор Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка, 1934—36 — Київ. театр. ін-ту, де викладав історію укр., рос. і зх.-европ. театру, теорію драми. У 1926—36 — директор Укр. театр. музею в Києві. Автор праць з історії укр. театру і драматургії 19 — поч. 20 ст.: «Шевченко і театр» (1925), «Шевченко і Щепкін» (1926), «Іван Котляревський і театр його часу» (1927), «Марія Заньковецька» (1928), «Життя і творчість М. Л. Кропивницького» (1929), «М. П. Старицький» (1931), «О. Корнійчук» (1935), «Гоголь про театр» (1936) та ін.

Тв.: На шляхах революційного театру. К., 1972. Р. Я. Пилипчук.

РУЛЬ, стерно, кермо — 1) Р. с уди — поворотна пластина, якою змінюють напрям руху судна. Розрізняють Р. (мал.): вертикальні і горизонтальні; плоскі й обтічні; звичайні, балансирні (див. *Балансир*), балансирні підвісні і напівпідвісні. Р. встановлюють звичайно в кормовій частині судна, іноді — в носовій (напр., на поромах). На підводних човнах, крім вертикальних, є горизонтальні Р. У деяких суден рулем служать поворотні насадки, що змінюють напрям струменя води, який відкидається гребним гвинтом. Іноді застосовують активні Р. (з допоміжним гребним гвинтом, який діє від електродвигуна), щоб поліпшити керованість судна на малому ході і маневрування його без ходу. 2) Р. літального апарата — див. *Газовий руль. Повітряні рули*. 3) Р. колісних машин — див. *Рульове керування*.

РУЛЬЄ Карл Францович [8 (20). IV 1814, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 10 (22).IV 1858, Москва] — рос. природознавець, біолог-еволюціоніст. Закінчив Моск. відділення Медико-хірургіч. академії (1833). Професор Моск. ун-ту (з 1840). Осн. праці присвячені геології, палеонтології, теоретич. біології, еволюції тварин. Особливе значення мають праці Р. з теоретич. біології, в яких він розвивав ідеї про залежність організму від умов існування, допускаючи причину залежності еволюції живих форм від зміни середовища їх перебування. Ще до виходу в світ «Походження видів» (1859) Ч. Дарвіна Р. зробив висновок (1852), що практика виведення нових порід тварин і акліматизації їх важлива для розуміння процесу еволюції, який проходить в природних умовах. Р. вважав, що спадковість визначається умовами, які склалися історично, а мінливість — це процес пристосування організму до умов існування. Р. створив в додарвінівський час першу наук. школу зоологів-еволюціоністів (А. П. Богданов, М. О. Северцов, С. О. Усов).

Тв.: Избранные биологические произведения. М., 1954.

РУЛЬОВЕ КЕРУВАННЯ — пристрій, яким змінюють напрям руху безрейкових колісних машин. У

більшості таких машин застосовують Р. к. автомобільного типу (мал.), що складається з рульового механізму (з рульовим колесом, або рулем), напр. черв'ячного, і рульового привода — системи важелів, що забезпечують кочення коліс без ковзання при русі на повороті. Чимало автомобілів обладнують гідравлічними або пневматичними підсилювачами Р. к. Поширені Р. к. з травмобезпечними рульовими колонками.

РУЛЬФО (Rulfo) Хуан (н. 16.V 1918, Саюла, шт. Халіско) — мекс. письменник. Осн. тема творів Р. — тяжке становище трудящих, глибокі соціальні контрасти Мексики. В зб. оповідань «Рівнана у полум'ї» (1953) показав життя села. В романі «Педро Парамо» (1955) продовжив тему тяжкого, безпросвітного існування бідняків, створив образ касика — сільського хижака. Роман являє собою зразок т. з. латиноамер. магічного реалізму. Творчість Р., позначена впливом екзистенціалізму, все ж великою мірою спирається на реалістичне зображення дійсності і вносить значний вклад у розвиток критичного реалізму. Твори Р. є значним явищем мекс. прози.

Тв.: Роз. перекл.— Равнана в огні.— Педро Парамо. М., 1970.

В. С. Харитонов.

РУМБ (англ. thumb; першоджерело: грец. ῥέμβος — дзига). У геодезії — кут між географічним меридіаном і даною лінією. Відраховують від меридіану по обидва боки до 90° і позначають (перед градусною величиною) початковими літерами назв сторін світу, напр. Пн. Сх. 43° . У морській навігації — одиниця кутової міри, яка дорівнює $\frac{1}{3}$ частини кола.

РУМЕЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА — л-ра румейськими говірками грец. мови на Україні. До 1917 існувала лише усна народна словесність, багата на різні жанри. До наших днів дійшли в усній традиції плачі про здобуття Константино-поля турками 1453, про переселення греків з Криму. В останній третині 19 ст. з поетичними творами виступили Д. Бгадіца та Л. Хонагбей, який на основі ліричних пісень під впливом «Наталки Полтавки» І. Котляревського створив першу у греків Донеччини п'єсу «Леонс і Марія» (1882). Писемна л-ра виникла в рад. час. З 30-х рр. з'являються твори Г. Костоправа, А. Дімітру, К. Пастура, А. Діамантопуло та ін. Після Великої Вітчизн. війни актуальні проблеми життя порушуються в поезії А. Шапурми, Л. Кир'якова, С. Коссе, П. Сараваса, О. Петренко-Ксенофонтової, Д. Папуша. З 50-х рр. виросло нове покоління поетів (В. Бахтаров, Г. Данченко та ін.). Румейським письменникам належать переклади творів рос. та укр. класики (О. Пушкіна, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки). Т. М. Чернишова.

РУМЕЙСЬКІ ГОВІРКИ — говірки румейів — греків, які переселились у Пн. Надазов'я (тепер Донецька обл.) з Криму 1778—79 разом з урумами (див. *Урумські говірки*). Усього є 5 груп цих говірок. Р. г. мають відмінності від

Рульове керування автомобіля:

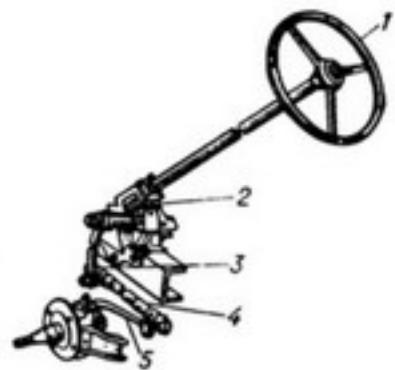
1 — рульове колесо;

2 — черв'ячна передача;

3 — рульова сошка;

4 — поздовжня рульова тяга;

5 — важіль поздовжньої рульової тяги.

РУМЕЛІЯ

Герб Румунії.

РУМУНІЯ

Площа —
237,5 тис. км²
Населення —
22,4 млн. чол.
(1981. оцінка)
Столиця —
м. Бухарест

літ. новогрецької мови в лексиці, фонетиці й морфології. Для них використовується алфавіт на основі рос. та укр. алфавітів. На Р. є багатий фольклор і *румейська література*.

Літ.: Чернишева Т. Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты, Первомайского района, Ставропольской области. К., 1958.

Т. М. Чернишова.

РУМЕЛІЯ — турецька назва балканських країн (тер. *Візантії*), завойованих у 14—16 ст. турками-османами. З кін. 16 до серед. 19 ст. назва тур. провінції з центром у Софії (включала Болгарію, Сербію, Герцеговину, Албанію, Македонію, Епір і Фессалію). Сучасна назва европ. частини Туреччини (Сх. Фракія), крім Стамбула.

РУМЕН (Roumain) Жак (4.VI 1907, Порт-о-Пренс — 18.VIII 1944, там же) — гайтан. політ. діяч і письменник, засновник Компартії Гайті і її перший генеральний секретар (з 1934). В 1927 очолив визволючу боротьбу гайтан. народу проти амер. окупації (1915—34). Організатор Ліги гайтан. патріотичної молоді, почесний голова Федерації молоді. Один із засн. журн. «Ревю ендіжен» («Місцевий огляд», 1926—27). В публіцистич. статтях Р. закликав до боротьби проти амер. окупантів. У праці «Схематичний аналіз 1932—34» (1934) дав марксистський аналіз найважливіших соціальних проблем Гайті. За революц. діяльність зазнавав арештів і вигнання з країни. З 1939 — в еміграції (США, Мартініка, Куба). У збірках оповідань «Здобич і тінь» (1930), «Маріонетки» (1931) показав трагедію інтелігенції під час амер. окупації. Широку популярність Р. принесли повість «Зачарована гора» (1931) і роман «Господарі росії» (1944), у якому вперше в гайтан. лірі змальовано образ борця за соціалістичне майбутнє народу. Багатогранна поезія Р.— від публіцистичних поем «Чорне дерево», «Брудні негри» до сповнених тонкого ліризму поетичних мініатюр. Основний мотив творчості Р.— інтернаціональне єднання трудящих усіх націй.

Тв.: Укр. перекл.— Ліс чорних дерев. «Всесвіт», 1974, № 5; Рос. перекл.— Чорне дерево.— Гроза — Гвівея. — «Грязні негри». В кн.: Время пламенеющих деревьев. М., 1961.

В. С. Харитонов.

РУМІ Джалаїлдін (30.IX 1207, Балх, Афганістан — 17.XII 1273, Конья, Туреччина) — класик персько-тадж. літератури, філософ. В осн. творі «Меснєві-і манаві» (27 тис. двовіршів) трактував питання філософії й етики *суфізму*, ілюструючи теоретичні положення притчами, байками й оповіданнями. Цим темам присвячено й зб. ліричних віршів «Діван» (50 тис. двовіршів) і філос. трактат «Річ у собі», написаний араб. мовою. У своїх творах критикував реліг. догматизм і феод. відносини. Укр. мовою поезії Р. перекладали А. Кримський, В. Мисик, М. Ільницький, Я. Полотнюк.

Тв.: Рос. перекл.— Притчи. М., 1969.

Літ.: Фиш Р. Г. Джалаїлдін Румі. М., 1972; Одилов Н. Мировоззрение Джалаїлдіна Румі. Душанбе, 1974.

Я. Є. Полотнюк.

РУМОВСЬКИЙ Степан Якович [29.X (9.XI) 1734, Старий Погост Владимир. губ., тепер Калінін. обл.— 6 (18).VII 1812, Петербург] — рос. астроном, член Петерб. АН (з 1767), її віце-президент (1800—03), член Рос. академії (з 1783). Після смерті М. В. Ломоносова Р. протягом 30 років керував геогр. департаментом АН. В 1761 і 1769 брав участь в експедиціях для спостережання проходження Венери по диску Сонця. На основі цих спостережень Р. встановив значення *паралаксу Сонця*, близьке до сучасного. В 1786 Р. склав каталог 62 астр. пунктів Росії. Перекладач творів Л. Ейлера, Таціта та ін. Один з укладачів першого рос. етимологічного словника (т. 1—6, 1789—1794).

РУМУНИ (самоназва — роминь) — нація, основне населення Румунії. Живуть також у СРСР, Югославії, США, Канаді та ін. країнах. У СРСР (129 тис. чол.; 1979, перевірено) живуть гол. чин. в УРСР, переважно в пд. районах Чернівецької і в сх. районах Закарп. обл. Заг. чисельність — 19,6 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять румунською мовою. Віруючі Р.— здебільшого православні, є протестанти. В етногенезі Р. брали участь *дахи*, *гети* та ін. племена, які зазнали романізації в період рим. панування (106—271), а також слов'яни (з 6 ст.). Ці складні етнічні процеси завершилися на межі 1-го і 2-го тис. н. е. утворенням східно-романської народності і мови. До того самого часу належать і перші ранньофеод. утворення на тер. сучас. Румунії. З 10 ст. візант., слов'ян., а згодом і угор. джерела згадують предків сучас. Р. під назвою «влахи», «валахи». В 2-й пол. 19 ст. сформувалася рум. буржуазія. Після встановлення в Румунії нар.-демократичного ладу в ході соціалістичних перетворень Р. консолідувались у соціалістичну націю. Значна частина Р. працює в пром-сті. Осн. заняття Р.— селян — землеробство, тваринництво, кустарні промисли тощо. Про історію, економіку і культуру Р. див. *Румунія*.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 1. М., 1964.

РУМУНІЯ, Соціалістична Республіка Румунія, СРР — держава на Пд. Сх. Західної Європи. На Сх. омивається Чорним м. Адміністративно поділяється на 40 повітів і с.-г. сектор (Ілфов). Карти див. на окремому аркуші, с. 400—401.

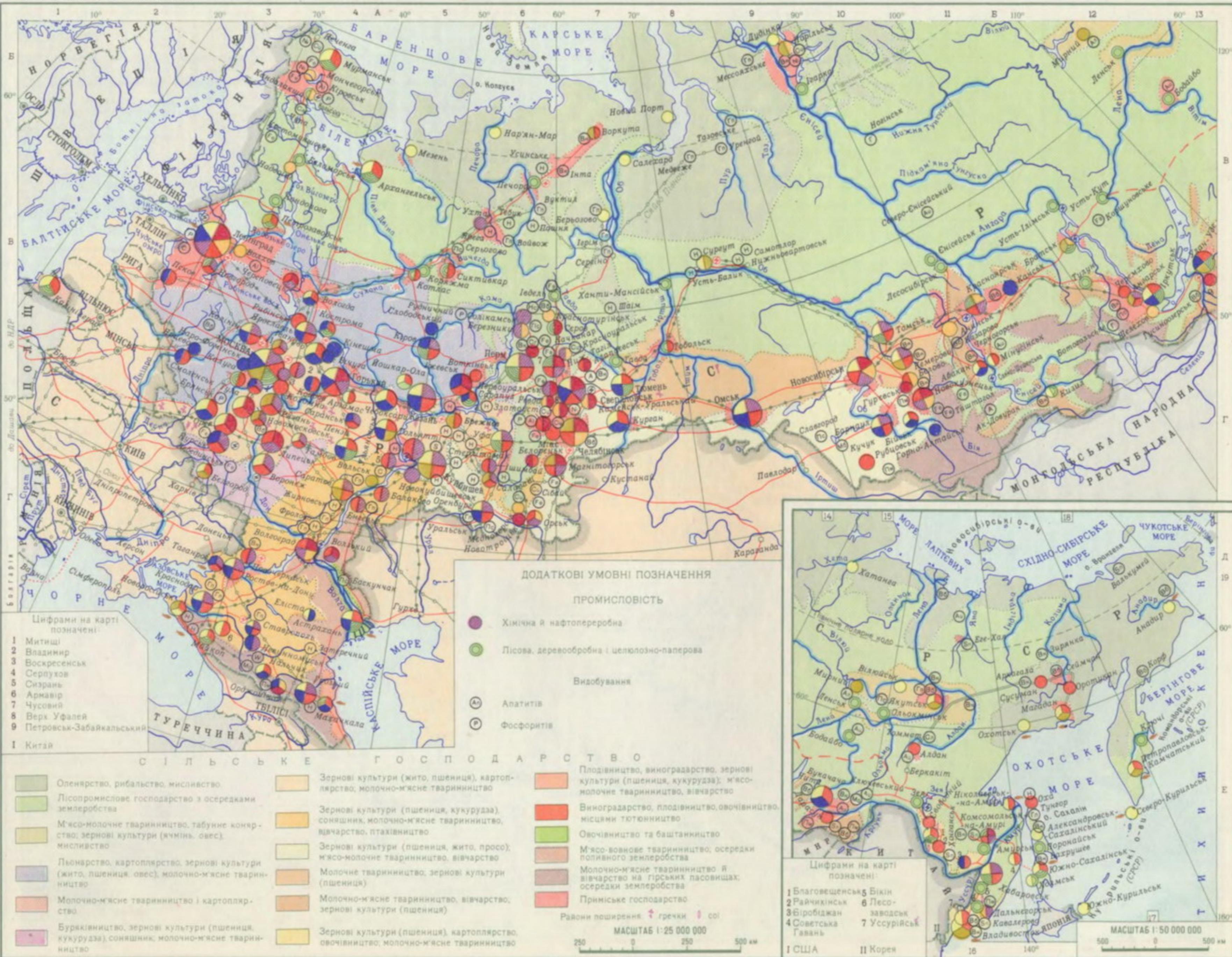
Державний лад. СРР — соціалістична держава. Діючу конституцію прийнято 1965. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Великі національні збори (ВНЗ), що обираються громадянами, які досягли 18 років, строком на 5 років. ВНЗ обирають і відкликають президента республіки — главу д-ви, який одночасно є головою Держ. ради, верховним головнокомандуючим збройних сил і головою Ради оборони СРР. У період між сесіями ВНЗ найвищим постійно діючим органом держ. влади є обирана ними і підпорядкована їм Державна рада.

Найвищим органом держ. управління СРР є уряд (Рада Міністрів), який здійснює заг. керівництво виконавчою діяльністю на всій тер. країни; очолюється прем'єр-міністром, обирається ВНЗ, яким підзвітний. Місц. органами держ. влади в адм.-тер. одиницях є відповідні нар. ради, які обираються на 2,5 року (в Бухаресті — на 5 років).

Природа. Більшу частину тер. Р. займають гори та височини. Гол. гірська система — *Карпати*, що в межах країни утворюють велику дугу, осн. частинами якої є Сх. Карпати (вис. до 2305 м, г. П'єтрос) та Пд. Карпати з найвищою вершиною Р.— г. Молдовяну, 2543 м. До системи Карпат належать також *Трансильванське плато* та Зх.-Румунські гори. На Сх. до карпатської дуги прилягає Молдавська височина, на Пд.— найбільша в країні Нижньодунайська низовина, на Зх.— частина Середньодунайської низовини. Між пониззям Дунаю і Чорним м. підноситься плато Добруджа. Поклади нафти й газу, кам. вугілля, за-

РРФСР, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

КАРТА РОСЛИННОСТІ СВІТУ

1200 0 1200 2400 км

ліз. руди, бокситів, поліметалевих та мідних руд, золота, кам. солі та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на узбережжі бл. 0°, на рівнинах до -5°, в горах до -10°; липня — на рівнинах від +20 до +23°, в горах — від +8 до +16°. Опадів 300—700 мм, в горах до 1500 мм на рік. Річкова сітка густа. Гол. ріка — *Дунай*; найбільші його притоки — *Прут*, *Сірет*, *Олт*, *Яломиця*, *Жіу*. На низовинах поширені родючі чорноземні ґрунти, на височинах — бурі й сірі лісові, в горах — переважно гірсько-лісові. Гори вкриті лісами: у верхній частині хвойними, в нижній — листяними. В плавнях Дунаю великі площини займають зарості очерету та ін. болотяних рослин. На тер. Р.— нац. парк Ретезат (у Пд. Карпатах), Дунайський та ін. заповідники.

Населення. Понад 88% нас. Р. становлять *румуні*. Живуть також угорці (бл. 8%), німці (1,7%), цигани, українці, серби, росіяни, євреї та ін. Офіц. мова — румунська. Пересічна густота нас. — понад 94 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міське населення — близько 50% (1980). Найбільші міста: *Бухарест*, *Клуж-Напока*, *Тімішоара*, *Ясси*, *Брашов*, *Галац*, *Крайова*, *Констанца*, *Плоєшті*.

Історія. Найдавніші сліди людини на тер. Р. належать до раннього палеоліту. В серед. 1 ст. до н. е. тут утворився міцний гето-дакійський племінний союз. У 1 ст. н. е. сформувалася ранньоробовласницька дакійська д-ва з центром у Трансільванії, яку на поч. 2 ст. н. е. завоювали римляни і перетворили її на рим. провінцію Дакію (до 271). В 3—6 ст. в Дакію прийшли *готи*, *гунни*, *авари*. В 6—7 ст. тут оселилися слов'яни, які відіграли важливу роль у формуванні сх.-романської народності. В кін. 8—10 ст. частина території Р. входила до складу Першого Болг. царства. В 10—11 ст. частина тер. Пн.-Сх. Р. входила до складу *Київської Русі*. В 11—12 ст. тер. Р. зазнала нападів *печенігів*, *полоців*, а в 13 ст.—орд *Батия*. Тер. Трансільванії в 11—12 ст. підпала під владу Угор. королівства. В 14 ст. утворилися феод. князівства Валахія і Молдова (див. *Молдавське князівство*). В 16 ст. Валахію, Молдову і Трансільванію підкорила Османська імперія. В кін. 16 — на поч. 17 ст. валаський господар *Михай Хоробрій*, здобувши перемогу над тур. військами, на короткий час об'єднав Валахію, Молдову і Трансільванію. В 1688 Трансільванію було приєднано до володінь *Габсбургів*. Визвольну боротьбу нар. мас *Дунайських князівств* всебічно підтримували рос. і укр. народи. *Російсько-турецькі війни* 17—19 століть ослабляли могутність Османської імперії, сприяли боротьбі нар. діяльності Валахії і Молдови за нац. і соціальні визволення. В 1821 Валахію охопило нар. повстання на чолі з Т. *Владімірським* проти тур. панування та феод. гніту. За умовами *Адріанопольського мирного договору* 1829, що завершив рос.-тур. війну 1828—29, Валахія і Молдова дістали автономію. Революц. рух у Молдові

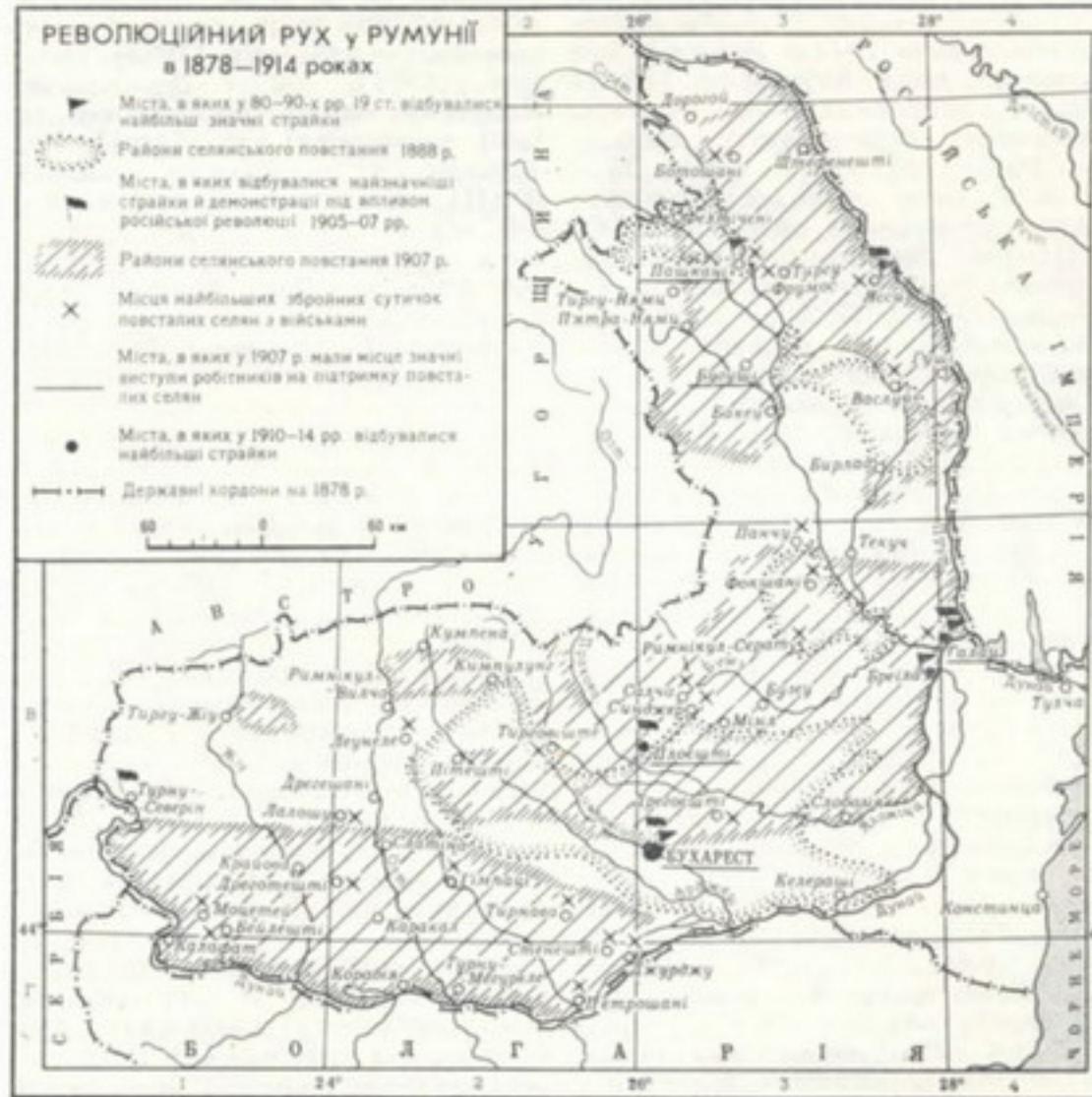
1848—49, бурж.-демократичні революції 1848—49 у Валахії і Трансільванії завдали удару по феод.-кріпосницькому ладу. В Молдові і Валахії посилився рух за об'єднання князівств. Незважаючи на протидію Туреччини і ряду європ. д-в, 1859 Валахія і Молдова об'єдналися в єдину д-ву (з 1861 — Румунія). В січні 1862 в Бухаресті було скликано єдині Нац. збори і створено єдиний уряд. У 1881 Р. проголосено королівством. Зем. реформа 1864 звільнила селян від кріпосної залежності, прискорила розвиток капіталізму, але не розв'язала агр. проблеми, що спричинило розгортання сел. руху (повстання 1888).

В 1866 до влади в Р. прийшла дин. *Гогенцоллернів*. Рос.-тур. війна 1877—78 сприяла остаточному визволенню Р. (що виступала разом з Росією) від тур. панування. 9.V 1877 парламент Р. оголосив незалежність країни. *Берлінський конгрес* 1878 визнав цей істор. акт. Здобуття нац. незалежності, скасування кріпацтва створили умови для дальнього розвитку капіталізму. В кінці 19 ст. збільшилася кількість промислових підприємств, розширилася мережа залізниць, розвинулася нафтова промисловість, зростав робітн. клас. Однак феод. пережитки, проникнення іноз. капіталу гальмували розвиток Р. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. у країні зародився робітн. рух, виникли перші робітн. орг-ції, соціалістичні гуртки. В 1893 створено Соціалістичну партію Р. (СПР, 1899 розпалася). Новому революц. піднесенню в Р. сприяла рос. революція 1905—07. Рух солідарності охопив усю країну. В 1907 в Р. було жорстоко придушене селянське повстання. В 1910 СПР відновлено як С.-д. пар-

тію Р. (з 1918 знову почала називатися СПР).

Внаслідок 2-ї Балканської війни 1913 (див. *Балканські війни 1912—13*) від Болгарії до Р. відійшла Пд. Добруджа. В 1916 Р. вступила в *першу світову війну* 1914—18 на боці Антанти. Велика Жовтн. соціалістич. революція в Росії привела до дальнього революц. піднесення в Р. У 1-й пол. 1918 в Р. пройшли масові страйки, спалахнуло повстання на флоті, що змусило правлячі кола Р. укласти сепаратний мир і спрямувати свої сили на придушення революц. виступів. У січні 1918 бурж.-поміщицька Р. брала участь в інтервенції проти Рад. Росії, загарбала і анексувала *Бессарабію*. В листопаді 1918 рум. війська окупували *Буковину Північну* і встановили там режим соціального і національного гноблення.

1.XII 1918 відбулось об'єднання Трансільванії з Р. На окупованій тер. Пн. Буковини вибухнуло *Хотинське повстання* 1919. Найбільшими виступами робітн. класу Р. в роки післяжовтн. революц. піднесення були страйк у Бухаресті 1918, заг. страйк 1920. В 1921 засн. Комуністичну партію Румунії (КПР), що відкрило новий етап робітн. руху в Р. В 1922 в Р. почався період відносної стабілізації капіталізму: зміцніли екон. і політ. позиції фінанс.-пром. буржуазії, агр. реформа злагатила сільськ. буржуазію. Реакція перейшла в наступ. У 1924 уряд Р. заборонив діяльність КПР (перейшла у підпілля), придушив *Татарбунарське повстання* 1924. Проте революційна боротьба, незважаючи на репресії, не припинялася. Активізувалися діяльність партійні осередки *Комуністичної партії Буковини* (КПБ; утворена в листопаді 1918),

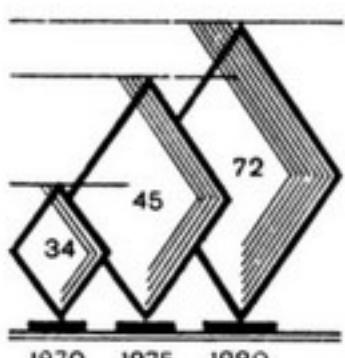

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1974	1981
Електроенергія, млрд. кВт·год	49,1	70,0
Вугілля, млн. т	29,2	37,0
Нафта, млн. т	14,5	11,6
Природний газ (метан), млрд. м³	30,1	29,0
Сталь, млн. т	8,8	13,1
Алюміній і сплави, тис. т	187,0	240,0
Трактори, тис. шт.	44,6	71,0*
Вантажні автомобілі і тягачі, тис. шт.	31,5	34,4*
Автомобілі легкові, тис. шт.	53,7	79,3*
Цемент, млн. т	11,2	15,6*
Тканини (всіх видів), млн. м²	863,0	1154,0*
Взуття, млн. пар	91,0	113,0*
Цукор, тис. т	516	610

* 1980.

ВИРОБНИЦТВО МАГІСТРАЛЬНИХ ЕЛЕНТРОВОЗІВ (штук)

1926 КПР ввійшла до складу КПР, 1927 було створено Буковинський підпільний крайком КПР, 1929 — легальну масову орг-цю трудящих Пн. Буковини «Визволення», яка боролася за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Екон. криза 1929—33 призвела до різкого падіння пром. і с.-г. виробництва. В країні відбулися нові революц. виступи: страйки шахтарів Лупені (1929), металургів Решти (1930), нафтников Плоєшті, залізничників Бухареста (1933). КПР розгорнула активну антифашист. боротьбу. В 1934 було встановлено дипломатичні відносини з СРСР, але правлячі кола Р. і далі проводили антирад. політику. В 1938 встановлено королівську диктатуру, розпущені всі політ. партії і профспілки. В 1940 внаслідок мирного розв'язання конфлікту між СРСР і Р. остання повернула СРСР Бессарабію і передала Пн. Буковину, більшість населення якої зв'язана з УРСР істор. долею, мовою і нац. складом (див. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі). Готовуючись до війни проти СРСР, фашист. Німеччина нав'язала Р. т. з. Віденський арбітраж 1940 (див. Віденські арбітражі 1938 і 1940), за яким від Р. було відторгнуто і передано хортицькій Угорщині Пн. Трансильванію. У вересні 1940 в Р. встановлено військ.-фашист. диктатуру Й. Антонеску, а 23.XI 1940 Р. приєдналася до блоку фашист. д-в (див. Берлінський пакт 1940) і разом з ними 22.VI 1941 почала загарбницьку війну проти СРСР. З ініціативи КПР, що діяла в підпіллі, було організовано Патріотичний антиіталієвський фронт, що в умовах переможного наступу Рад. Армії очолив Народне збройне повстання 1944 в Румунії, яке повалило уряд Антонеску. 24.VIII 1944 Р. оголосила війну фашист. Німеччині. В результаті спільних дій Рад. Армії і рум. військ 25.X 1944 Р. було визволено (див. Яссько-Кишинівська операція 1944). 6.III 1945 до влади прийшов демократичний уряд на чолі з П. Гроза. 10.II 1947 було підписано мирний договір з Р. (див. Паризькі мирні договори 1947). 30.XII 1947 скасовано монархію і проголошено Румунську Нар. Республіку (RPR). 4.II 1948 між Р. і СРСР підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (див. Радянсько-румунські документи). В лютому 1948 КПР об'єдналася з С.-д. партією (засн. 1927 правими реформістами, які вийшли зі складу СПР) і стала називатися Рум. робітн. партія (РРП, перший секретар Г. Георгіу-Деж). 13.IV 1948 прийнято першу Конституцію RPR. У червні 1948 видано закон про націоналізацію осн. засобів виробн. У вересні 1952 прийнято другу конституцію RPR. У 1960 VIII з'їзд РРП констатував побудову екон. бази соціалізму. Весною 1962 було завершено соціалістичну перебудову с. г. IX з'їзд партії (1965) констатував перемогу соціалістичних виробничих відносин у

місті і на селі, перейменував РРП на Рум. комуністичну партію (РКП), обрав ген. секретарем ЦК РКП Н. Чаушеску. В 1965 прийнято нову конституцію, за якою Р. проголошено соціалістичною республікою (CPP), XI з'їзд РКП (1974) прийняв програму партії по створенню розвинутого соціалістичного суспільства і просуванню Румунії до комунізму. XII з'їзд РКП (1979) підтвердив лінію на дальшу прискорену індустриалізацію країни, визначив п'ятирічку 1981—85 як вирішальний етап будівництва соціалістичного суспільства на рум. землі і перетворення CPP в середньорозвинуту індустр. д-ву. CPP виступає за мир та міжнар. співробітництво. Р.—член ООН (з 1955), член Ради Економічної Взаємодопомоги (з 1949), учасниця Організації Варшавського Договору (з 1955). С. I. Григорашин.

Українці в Румунії. В Р. проживає кілька десятків тисяч українців (гол. чин. у пн. районах країни). Перші поселення українців на тер. сучас. Р. з'явилися після зруйнування Запорізької Січі і запровадження кріпацтва на Україні. За королівського режиму в Р. укр. населення зазнавало соціального і нац. гніту. Укр. мову було заборонено, а українців оголошено «рутенізованими румунами, що втратили рідну мову». З встановленням нар.-демократичного ладу українці отримали рівні з усіма проживаючими в Р. національностями права. За школу відкрито 1948 в Р. для укр. населення створено школи і класи з рідною мовою навчання. На філологічному ф-ті Бухарестського ун-ту з 1952 існує укр. відділ, у м. Сігеті працює пед. школа. В Р. видаються укр. мовою шкільні підручники, художня та ін. л-ра. Вивчаються місц. говірки укр. мови, видано словники — рум.-укр. (1963), укр.-рум. (1964). С. I. Григорашин.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Румунська комуністична партія (РКП), засн. 1921. Загальне об'єднання профспілок Румунії, засн. 1945 (до 1953 — Заг. конфедерація праці; 1953—66 — Центр. рада профспілок). Входить до ВФП. Союз комуністичної молоді. Національний союз сільськогосподарських виробничих кооперативів. Фронт демократії і соціалістичної єдності (1968—80 — Фронт соціалістичної єдності). Об'єднане всі політ. і громад. сили CPP на чолі з РКП.

Народне господарство. Р.—індустр.-агр. соціалістична країна. До встановлення нар. влади буржуазно-поміщицька Р. була однією з найвідсталіших у Європі країн. Більшість населення була зайнята в с. г. Феод. пережитки на селі стримували розвиток продуктивних сил. У пром-сті панівні позиції займав іноз. капітал. Економіка мала типовий агр.-сировинний характер. З переходом на шлях будівництва соціалізму, при братерській допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн у Р. сталися докорінні соціально-екон. зрушения: здійснено націоналізацію осн. засобів виробн., соціалістичну індустриалізацію, г-во почало розвиватися на планових засадах, відбулося об'єднання сел. г-в у с.-г. виробничі кооперативи. В 1970 на соціалістичний сектор припадало 95,5% нац. доходу, 99,7% валової продукції пром-сті і 85,6% валової продукції с. г. Нац. доход 1980 зріс проти 1960 у 5,4 раза, капіталовкладення в економіку — в 7,5

Установка для буріння нафти в морі.

нута чорна (Галац, Хунедоара, Решіца) і кольорова металургія. Алюміній виплавляють у Слатіні, свинець і цинк — у Копша-Міке і Бая-Маре, мідь — у Бая-Маре. Основна спеціалізація машинобудування — виробн. устаткування: технологічного (Бухарест), для нафтодобувної, нафтопереробної і хім. пром-сті (Плоєшті), для легкої і харч. пром-сті (Клуж-Напока, Тиргу-Муреш, Сібіу), енергетичного (Бухарест, Решіца), а також виготовлення електротех. виробів (Бухарест, Брашов, Крайова, Тімішоара, Тиргу-Муреш), автобусів та залізничних трансп. засобів (Бухарест), буд. машин (Бреїла), вантажних (Брашов) та легкових автомобілів (Пітешті), локомотивів (Крайова), вантажних вагонів (Арад, Дробета-Турну-Северін). Розвинуті судно- (Галац, Бреїла, Констанца, Олтениця), верстато- (Бухарест, Арад, Орадя, Тирговіште) і тракторобудування (Брашов). Хім. пром-сть представлена виробн. соди, хлору, сірчаної кислоти, мінеральних добрив, синтетичного каучуку, пластмас, смол, хім. волокна, фарм. і гумових виробів, фарб, лаків, сажі та ін. Гол. центри — Бухарест, Плоєшті, Крайова, Георге-Георгіу-Деж, Фегераш. Виробн. буд. матеріалів, деревообр. (особливо меблеві), текст. галузі. Значна харч. (у т. ч. фрукто- і овочеконсервна, олійницька, виноробна, сироробна та ін.) промисловість.

Сільське господарство. У соціалістичному секторі 1979 було 90,6% площі сільсько-господарських угідь. Усупільнений сектор включає держ. с.-г. підприємства (1980 — 407), станції по механізації с. р. і с.-г. виробничі кооперативи (4643). На кін. 1980 в с. р. налічувалося 146,5 тис. тракторів і 39,1 тис. самохідних комбайнів. Осн. формою організації с.-г. виробн. є єдині держ. і кооперативні агропромислові ради, в яких зберігають свою автономію і форму власності держ. і кооперативний сектори. Площа всіх с.-г. угідь — 14 963 тис. га, з них бл. 2300 тис. га зрошується. Переважає рослинництво (1980 — 55,1% валової с.-г. продукції). В структурі посівних площ провідне місце займають кукурудза на зерно (34,4%) та пшениця і жито (23,8%). Значні площи під тех. культурами — соняшником, цукр. буряками. Валовий збір осн. с.-г. культур (тис. т, 1980): кукурудзи і сорго —

11 180, пшениці і жита — 6467, цукр. буряків — 5561, насіння соняшнику — 817. Розвинуті овочівництво, садівництво (гол. чин. сливи та яблука) і виноградарство. Переважає тваринництво м'ясного напряму. Поголів'я (тис., 1982): великої рогатої худоби — 6341, свиней — 11 305, овець і кіз — 15 584. Розвивається рибництво, бджільництво й шовківництво, лісове господарство.

Транспорт. Завдяки своєму геогр. положенню Р. має важливe транзитне значення на шляхах з центр. европ. країн до Чорномор. узбережжя і Дунаю. Частка окремих видів транспорту в заг. вантажообороті країни (1980): залізничного — 39,5%, морського — 48,8%, автомоб. — 7,1%, трубопровідного — 3,2%, річкового — 1,4%. Довж. (тис. км, 1981): з-ць — 11,1 (у т. ч. 2,7 електрифікованих), автошляхів — 77,8 (з твердим покриттям — понад 62). Тоннаж мор. флоту — 2606 тис. брутто реєстрових т (1980). Гол. мор. порт — Констанца, річкові — Бреїла, Джурджу і Галац. У Бухаресті (Отопень) і Констанці — міжнар. аеропорти.

Зовнішні економічні зв'язки. Зовнішньоторг. обіг країни зріс 1979 проти 1950 у 34 рази. Р. торгує більш як із 140 країнами. На соціалістичні країни 1980 припадало 40,6% (у т. ч. на країни РЕВ — 34,0%) зовнішньоторг. обороту. З Р. вивозять машини, устаткування, трансп. засоби, хім. і нафтопродукти, прокат чорних металів, труби, меблі, взуття, теканини, прод. товари тощо. Довозять різноманітні машини, хім. товари, паливо і сировину, товари широкого вживання. Грошова одиниця — лея. За курсом Держбанку СРСР 100 лей = 15 крб. (грудень 1982).

M. I. Гонак.

Охорона здоров'я. В 1980 в країні було 208,2 тис. лікарняних ліжок (94 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 32,8 тис. лікарів (14,6 лікаря на 10 тис. ж.), 7 тис. зубних лікарів, працювало 6,5 тис. фармацевтів. Лікарі і фармацевти готовують у 5 медикофарм. ін-тах. В Р. понад 100 бальнеологічних і 23 кліматичні курорти, найвідоміші з яких Ефорія, Мамая, Бейле-Єркулане, Фелікс, Бейле-Говора, Келіменешті, Со-вата та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1968 в країні запроваджено 10-річне безплатне навчання, 1978 прийнято закон про здійснення політех. навчання. Система освіти має таку структуру: дит. садки для дітей віком від 3 до 6 років; восьмирічна школа, до якої вступають літи з 6 років. Строк навчання в серед. школі-ліцеї — 4 (2 + 2) або 5 (2 + 3) років. У 1980/81 навч. р. у 8-річних школах і ліцеях налічувалося 3,3 млн. учнів, у серед. спец. школах і уч-щах — бл. 1,01 млн., у профес.-тех. уч-щах — 1,1 млн., у профес.-тех. уч-щах і школах та школах майстрів з 2—3-річним навчанням — 140 тис. У країні 44 вузи, в т. ч. 19 університетських центрів (134 ф-ти, понад 193 тис. студентів). Найбільші вищі навч. заклади: Бухарест-

ський університет (засн. 1864), ун-ти — ім. Бабеша-Больяї (засн. 1872) у м. Клуж-Напока, в м. Брашові (засн. 1971), у м. Крайова (засн. 1966), у м. Галаці (засн. 1948, статус ун-ту з 1974), ім. А. Кузи в Яссах (засн. 1860), у м. Тімішоара (засн. 1962); політех. ін-ти — ім. Георгі-Дежа в Бухаресті, в містах Клуж-Напока, Ясси, Тімішоара. Організацію, планування і фінансування н.-д. діяльності країни здійснює Нац. рада з науки і техніки. Працюють Румунська академія (засн. 1866) у Бухаресті з філіалами в містах Клуж-Напока і Ясси і н.-д. базами в містах Тімішоара й Тиргу-Муреш; Академія мед. наук (засн. 1969) з 4 секціями, Академія с.-г. наук і лісу (засн. 1969) з 30 н.-д. ін-тами, Академія сусп.-політ. наук (засн. 1970) з 8 секціями і 20 н.-д. ін-тами, усі — в Бухаресті, ряд ін. відомчих н.-д. установ. В 1980 в країні налічувалося (разом із шкільними) 18 345 б-к із заг. фондом понад 158 млн. тт. Найбільші б-ки: в Бухаресті — Румунської академії (засн. 1867; 7,7 млн. тт.), Центр. держ. (засн. 1955; 7,3 млн. тт.), Центр. б-ка Бухарестського ун-ту (засн. 1895; понад 2,4 млн. тт.), ім. Садовяну, політех. ін-ту; Центр. ім. М. Емінеску ун-ту в Яссах та ін. У Р.

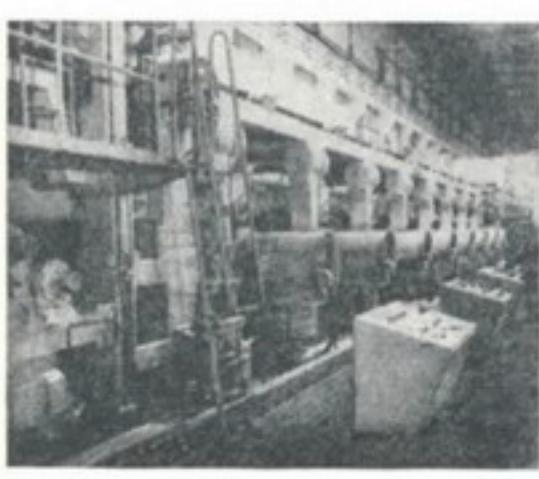
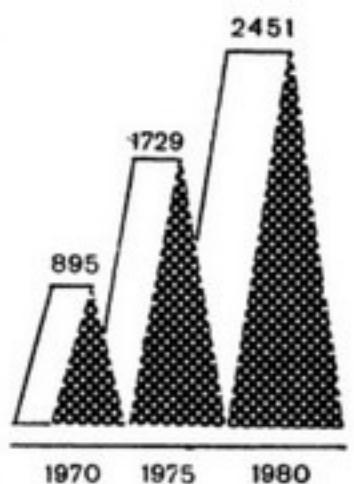
407 музеїв, у т. ч. 87 меморіальних і 93 — образотворчого мистецтва (1978). Музей Бухареста: міський істор. (засн. 1921), мистецтв СРР (засн. 1950), нац. театральний (засн. 1942), істор. (засн. 1968), літ. (засн. 1957), історії РКП, революц. і демократичного руху (засн. 1948) та ін. Є також музеї у містах Арад, Бреїла, Брашов, Галац, Клуж-Напока, Ясси, Констанца та ін. В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Р. видавалося 35 щоденних і понад 430 ін. періодичних видань, у т. ч. 52 видання мовами нац. меншостей. Найважливіші щоденні газети: «Скінтейя» (з 1931) — орган ЦК РКП; «Ромінія лібере» («Вільна Румунія», з 1943) — орган Нац. ради Фронту демократії і соціалістичної єдності; «Скінтейя тінеретулуй» («Молодіжна іскра», з 1944) — центр. орган ЦК Союзу комуністичної молоді; «Інформація Букурештюлуй» («Інформація Бухареста», з 1953). Осн. журнали: «Ера соціалісте» («Ера соціалізму», з 1920; до 1972 виходила під назв. «Лупта де клас» — «Класова боротьба») — теор. і громад.-політ. журнал ЦК РКП; «Мунка де партід» («Партійна робота», з 1956) — орган ЦК РКП; «Лумя» («Мир», з 1963) — зовнішньополіт. щотижневик. Інформ. агентство Адже-прес при Раді Міністрів СРР засн. 1949. Радіомовлення і телебачення перебувають у віданні урядової орг-ції — Нац. ради рум. радіо і телебачення. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1953. Передачі ведуться 13 мовами.

Література. Перші твори писемності в Р. з'явилися в 15 ст. слов'ян. мовою. Це історіографічні, церковні, а також дидактичні («Повчання валаського воєводи Нягоя сину Феодосію») твори.

ВИРОБНИЦТВО МІНЕРАЛЬНИХ ДОБРИВ

(у перерахунку на поживну речовину, тис. т)

В одному з цехів целюлозно-паперового комбінату в місті Дробета-Турну-Северін.

Й. Ірімеску. Kvіtka.
Фрагмент. Бронза.
1961. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Церква в селі Воронець. 1488.

Богоматір з немовлям. Ікона з монастиря Говор. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Майстер з Брашова. Срібний келих. 1642. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Перша пам'ятка рум. мовою — лист боярина Някшу (1521). В 16 ст. румунською мовою перекладали церковну й апокрифічну літературу. В 17 ст. з'явилися оригінальні твори — літописи Г. Уреке й М. Костіна, анонімні валаські хроніки, проповіді Варлаама, віршований псалтир Досифія та ін. У 18 — 1-й пол. 19 ст. дальншого розвитку набула історіографічна (Н. Костін, Й. Некулче) й просвітельська (С. Міку-Клайн, Г. Шінкай, П. Майор) л-ра, тоді ж виникла худож. л-ра: алегорична проза Д. Кантеміра, лірична й епічна поезія Є., А., Н. Векереску, Й. Будай-Деляну. Велике значення мала діяльність Г. Асакі та Й. Редулеску — зачинателів нової рум. л-ри, яка розвивалася на основі нар. творчості, багатої на специфічні східнороманські жанри (дойни, гайдуцькі пісні тощо). Л-ра 1-ї пол. 19 ст. набула яскравого романтичного характеру. В. Кирлова, Г. Александреску, А. Панн, Д. Болінтичану, Н. Белческу, М. Когелнічану, В. Александри, К. Негруці, А. Руссо та ін. виняткову увагу приділяли нац. історії й фольклору. Найвидатнішим представником рум. романтизму й класичної л-ри взагалі, одним з перших критиків бурж. суспільства став М. Емінеску. В серед. 19 ст. в надрах романтизму формується реалістичний напрям (Н. Філімон). Найвідомішими представниками реалізму були Й. Л. Караджала, Й. Крянге, Й. Славич, Дж. Кошибук, Б. Делавранча. З обстоюванням мистецтва, пройнятого нар. ідеалами, виступив К. Доброджану-Геря. Поч. 20 ст. відзначився дальнім зміцненням позицій реалізму, особливо після 1-ї світової війни (творчість Й. Агирбічану, Л. Ребяну, К. Петреску, Ч. Петреску, Г. Пападат-Бенджеску, Дж. Келінеску), незважаючи на спроби реакції культивувати містичизм і націоналізм. Серед прозаїків 1-ї пол. 20 ст. виділяється своєю монументальною творчістю М. Садовяну, який відобразив різні грани життя рум. суспільства давніх і нових часів. У поезії ще в кін. 19 ст. намітилися пошуки нових форм (А. Мачедонський), а в 20 ст. — оновлення тематики й мови поетичних творів (Т. Аргеzi), вияви симпатії до робітн. класу (Дж. Баковія), але й проповідь ідей пантеїзму (Л. Блага). У 30-х рр. 20 ст. виникла пролет л-ра (А. Сахія, Дж. Богза) і поезія революц.-демократичного спрямування (М. Бенюк, Е. Жебеляну, М. Р. Параківеску). Після визволення Р. від фашизму більшість письменників старшого покоління прийняла естетичні ідеали соціалістичного реалізму (М. Садовяну, К. Петреску Ч. Петреску, М. Бенюк, Е. Жебеляну, М. Бануш, Е. Камілар, З. Станку). До них приєдналися представники генерації, що сформувалася в роки соціалістичного будівництва (А. Баранга, Л. Фулга, В. Порумбаку, Е. Барбу, Т. Попович, Х. Ловінеску, М. Преда), поряд з якими стали пізніше поети Н. Стенеску, М. Сореску, А. Бландіана, прозаїки Д. Р. Попеску, А. Івасюк, Н.

Веля, Ш. Бенулеуску, Й. Ленкренжан та ін. Твори сучас. рум. л-ри присвячені різноманітним морально-етичним проблемам, вихованню патріотизму, свідомого ставлення до праці тощо. Крім румуномовної, в СРР існує л-ра угорською (І. Надь, І. Хорват, І. Асталош, Л. Летай, А. Шютто та ін.), німецькою (О. В. Чізек, А. Маргул-Шпербер, А. Хаузер, Н. Бервангер), сербською (В. Чоков, С. Веснич, Л. Ілич, І. Мунчян) і українською мовами.

Ясси. Адміністративний палац (тепер Палац культури). Архітектор І. Беріндей. 1898—1901.

Серед україномовних рум. письменників — С. Ткачук, М. Михайлук, К. Ірод, І. Ковач, М. Небеляк, М. Корсюк. Від самих початків рум. л-ра з'явана з слов'ян. (у т. ч. з східнослов'ян. л-рами). Рос.-рум. і укр.-рум. літ. зв'язки зміцніли за часів діяльності П. Могили. Значний вплив на рум. письменників мала творчість Т. Шевченка і рос. класиків 19 і 20 ст. Рум. письменники Й. Недежде, В. Кресеску, М. Садовяну відобразили у своїх творах життя укр. населення Румунії. В Р. в перекладах В. Тулбуру, Д. Дешліу, С. Ткачука та ін. видано багато творів л-р народів СРСР, зокрема українського (нар. думи, твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, І. Драча, Д. Павличка та ін.). Укр. мовою видано багато фольклорних збірок («Народні співваники», 1969, «Народ скаже», 1976, «На високій половині», 1979, «Ой Дунаю, Дунаю», 1980, та ін.); твори Т. Шевченка, І. Франка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, С. Яричевського; книги «Антологія української класичної поезії» (1970), «З книги життя. Антологія українського класичного оповідання» (1973); твори укр. письменників Р. (С. Ткачука, Ю. Павлиша, І. Фед'ка та ін.); виходять альманахи «Серпень» і щорічний збірник «Обрій» (з 1979). Рум.-укр. і рум.-рос. літературні взаємини досліджують М. Ласло-Куцик, Т. Ніколеску, М. Новиков, Й. Чобану, укр. фольклор — І. Ребошапка. На Україні регулярно видаються переклади творів рум. письменників (М. Емінеску, Й. Л. Караджала, Й. Крянге, Л. Ребяну, Й. Славич, К. Петреску, Ч. Петреску, М. Садовяну, Т. Аргеzi, З. Станку, М. Преда, А. Івасюк).

С. В. Семчинський.
Архітектура. На тер. Р. збереглися залишки античних міст (Каллатія, тепер Мангалія; Істрія; Томи, тепер Констанца), руїни дакійських фортець у горах Трансільванії

(Гредіштя-Мунчелулуй та ін.). Від середньовіччя залишилися кам. культові споруди трьох типів: трансільванського, що наслідував осн. европ. стилі (романсікі та готичні храми в Чіснедіоарі, до 1223, та Алба-Юлії, між 1250 і 1290; «Чорна» церква в Брашові, 1385—1477); волоського, за формами близького до візантійсько-сербської архітектури (церква св. Миколи в Куртія-де-Арджеши, 1352), та молдовського, характерного триконховими церквами (церква св. Георгія в Хирлеу, 15 ст.). Ряд феод. замків (Бран, 1377; Хунедоара, завершено буд.-во в 15 ст.), фортечних споруд (Сібіу, Брашов), дерев'яних церков (церква в с. Філдул-де-Жос) зберігся в Трансільванії. Для нар. жителі характерні відкриті галереї, різьблення, розпис і ліпнина. Ці риси властиві й монументальній архітектурі 16—18 ст. (єпископська церква в Куртія-де-Арджеши, 1512—17; церква Ставрополіс у Бухаресті, 1724—30; палац Могошоая біля Бухареста, 1700—02, та ін.). В 17 ст. у буд.-ві церков часто застосовували елементи архітектури бароко (церква монастиря Голія, 1660), в кін. 18 — на поч. 19 ст. — класицизму (Георгіївська церква монастиря Нямц, 1795). У 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з розвитком промсті й міст поширилися громад. будівлі в дусі еклектичної архітектури (Атенеум, Палац юстиції та ін.— в Бухаресті), а також в традиціях нар. архітектури (т. з. Буфетул у Бухаресті). В 30-х рр. 20 ст. в архітектурі панували риси неокласицизму (Палац Республіки в Бухаресті) та функціоналізму (будівлі арх. Х. Крянге і Д. Марку в Брашові й Бухаресті). Після встановлення нар.-демократичного ладу в архітектурі Р. впроваджують індустр. методи, споруджують нові міста (Георге-Георгіу-Деж, Вікторія) і реконструюють стари, на узбережжі Чорного моря створено великі курортні комплекси (Мамая, Ефоріє, Мангалія). Серед споруд: поліграф. комбінат — Будинок «Скінтей» (1950—56, арх. Х. Майку і Н. Бедеску), Палац Румунської Народної Республіки (1959—61, арх. Л. Теря, Т. Ніга та ін.), Палац Великих нац. зборів (1979, арх. Ч. Лезереску та ін.).

Образотворче мистецтво. Від часів неоліту збереглися статуетки з глини, керамічні посудини з візерунками, з 4 ст. н. е.— ювелірні вироби. З 12 ст. мист. Трансільванії розвивалося в одному руслі з мист. Центр. Європи (настінні розписи 14—15 ст., станковий живопис 15 ст., надгробна скульптура 17 ст.). У 18 ст. настінний живопис і вівтарна скульптура розвивалися в стилі бароко. В декор.-ужитковому мист. 14—18 ст. великого розвитку набула художня обробка металу. Середньовічне мист. Валахії й Молдови перебувало під впливом Візантії, Сербії, Болгарії. В 16 ст. церкви оздоблювали настінними розписами, в 17—18 ст.— різьбленням. У 14—15 ст. тут розвинулися мініатюра (майстер Гавріл Урік, 1429) й живопис (розписи церкви св. Миколи в

Куртя-де-Арджеш). В 16 ст. в живописі з'явилися світські мотиви (розписи єпископської церкви в Куртя-де-Арджеш, бл. 1526). В живописі Валахії 17—18 ст. було багато фольклорних мотивів (розписи церкви в Філіпешті-де-Педуре, 1692, майстер Пирву Муту). В цей час у живописі з'явилися й елементи пейзажу. Широкого розвитку набуло різьблення на камені й дереві. В 14—18 ст. великого поширення набули вишивка та обробка металу. В кін. 18—на поч. 19 ст. активізація нац.-визвольної боротьби рум. народу сприяла піднесенням світського мистецтва (портрети роботи І. Баломіра, Н. Полковникова). Тенденції романтизму й реалізму простежуються в живописі, в серед. й кін. 19 ст. (Й. Негулич, К. Д. Розенталь, Т. Аман, Н. Грігореску, Й. Андрееску, О. Бенчіле, І. Ізер). На поч. 20 ст. у живописі ряду митців домінують засади фовізму, кубізму й експресіонізму, які сполучаються з демократич. нац. ідеалами (Ш. Лук'ян, Т. Палладі, К. Рессу та ін.). В скульптурі цього часу панували романтизм і неокласицизм, частково модерн (Д. Пачуря, Й. Жаля, К. Медря). Великого розвитку досягла політична графіка (Н. Тоніца, А. Жікіді та ін.). Багато з тих митців брали участь у становленні образотворчого мист. соціалістич. Р. В 50-х рр. поширилися індустр. пейзаж, композиції на теми праці, історії революц. боротьби (живописці А. Чукуренку, К. Баба та ін.). Серед сучас. митців найвідоміші живописці Г. Шару, М. Русу, Й. Мусчеляну; скульптори Г. Ангел, Й. Ірімеску, Р. Ладі, Б. Караджа; графіки В. Добріан, В. Казар, Л. Маковей, В. Мунтяну. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист.—кераміка, худож. скло, вишивка. В 1958 в Києві експонувалася виставка рум. графіки й карикатури.

I. M. Блюміна.
Музика. Рум. нар. муз. творчість (обрядові, колискові, пастушачі, ліричні пісні, балади, дойни, пісні соціального протесту, танці, на граші та інструм. імпровізації) відзначається самобутністю образного змісту, ладо-метричними і ритмічними особливостями, різноманітністю жанрів, багатством інструментарію [скрипка, кобза, цимбали, флуер (сопілка), най (флейта Пана) та ін.]. Серед танців — хора, сирба та ін. Важливу роль у поширенні фольклору виконували нар. профес. музиканти — леутари, які виступали в складі ансамблів — тарафів. Розвиток профес. муз. мистецтва затримувало тривале османське іго. До 19 ст. муз. життя розгорталося гол. чин. у церквах та багатих маєтках. У 19 ст. формувалася світська муз. культура, створювалися муз.-театральні трупи, відкривалися філармонічні т-ва і консерваторії, налагоджувалося муз.-концертне життя. В серед. 19 ст., в епоху піднесення нац.-визвольної боротьби, складалася композиторська школа; її представники А. Флехтенмахер, Е. Кауделла, Ч. Порумбеску, Дж. Штефенеску, К. Дімітреску, Г. Діма, Г. Музическу (українець за походженням) ство-

рили перші нац. муз.-сценічні, хорові, інструм. твори, пісні. У 1-й пол. 20 ст. ця школа досягла розвитку. Очолював її Дж. Енеску, чиї симфонічні, камерні твори і опера «Едіп» (1931) стали класичними зразками рум. музики. Серед композиторів цього періоду — М. Жора, С. Драгой, Д. Куклін, М. Андріку, П. Константінеску. В 1920 створено Т-во рум. композиторів (з 1949 — Спілка композиторів СРР). Розвивалося музикознавство (Дж. Брязул, К. Брэйлою). В кін. 19 — 1-й пол. 20 ст. всесвітньовідомими стали виконавці: Дж. Енеску — скрипаль, піаніст і диригент, піаністи Д. Ліпатті, К. Хаскіл, співаки Е. Теодоріні, Х. Даркль, В. Урсуляк, диригенти А. Алессандреску, Дж. Джорджеску, Й. Перля, К. Сільвестрі. Після визволення країни від фашизму (1944) створилися умови для всебічного розвитку нац. профес. і самодіяльного мистецтва. В муз.-сценічних творах особливої уваги надано героїчні тематики, втіленню образу народу (опери Г. Думітреску, Д. Поповича, балети М. Кіріака), сюжетам класичної л-ри (опери П. Бентою). У симф. і камерно-інструм. жанрах працюють композитори П. Константінеску, З. Ванча, В. Бергер, А. Вієру, Т. Олах, С. Тодуце. Розвиваються жанри — ораторії, канвати, масової пісні, оперети, естрадної, театральної та кіномузики. Збагачуються муз. наука і фольклористика. Серед виконавців: диригенти — М. Басараб, М. Крістеску, А. Чолан; співаки — З. Паллі, Н. Херля (гастролював в СРСР, зокрема в Києві), А. Флореску, Т. Лукачу; скрипаль — Ш. Георгіу, Й. Войку, Ш. Руха. В Р. працюють 10 муз. театрів, у т. ч. Рум. театр опери та балету і Театр оперети (обидва — в Бухаресті), бл. 20 симф. оркестрів, численні камерні ансамблі та ансамблі народної музики, хорові колективи, консерваторії (Бухарест, Напока), Муз. видавництво Спілки композиторів СРР, фірма звукозапису «Електрекорд»; виходить щомісячний журнал «Музика». З 1958 в Бухаресті проводяться міжнар. фестивалі ім. Дж. Енеску.

R. E. Лейтес.

Театр. Джерелами театру мистецтва Р. були нар. ігри та обряди, серед яких популярні «келушарій» (весільний обряд) і «брезая» (новорічний). В епоху середньовіччя розвивається «віклейм» (літургійна драма), «маланка» (театр масок), у 18 — на поч. 19 ст. — «жокул пепушарилор» (лялькове видовище), гайдуцька драма (про нар. повстанців). На початку 19 ст. виникли філармонічні т-ва в Бухаресті і Яссах, за ініціативою яких створено Драм. консерваторію в Яссах (1836). Це й поклало початок профес. театру Р. У 1852 в Бухаресті відкрито Великий театр (з 1877 — Нац. театр), 1888—89 його очолював Й. Л. Караджale, послідовником його стають режисери П. Густі, реформатор рум. театру О. Давіла (1905—08 і 1912—14 — його директор), на діяльність якого мала вплив творчість А. Антуана і К. Станіславського (див. Станіслав-

ського системи). В 1816 виник театр у Яссах (1910—19 очолював письменник і драматург М. Садовяну), 1919 засн. Клужський нац. театр. В репертуарі театрів — п'єси національних («Бурхлива ніч», «Загублений лист» Караджale, «Хаджі Тудосе» Делавранчі) і рос. («Влада темряви», «Воскресіння» Л. Толстого, «Гроза» О. Островського, «На дні» М. Горького) драматургів. Провідні діячі кін. 19 — поч. 20 ст.: актори і режисери С. Велеску, А. Романеску, Г. Манолеску, М. Мілло, Й. Петреску, М. Чукуреску, К. Ноттара, П. Густі, згодом — інші учні Л. Стурдза-Буландра, Т. Буландра, Г. Сторін та ін.

Нова епоха рум. театру настала після встановлення народно-демократичного ладу. В 1948 проведено націоналізацію театрів, прийнято «Новий закон про театри», створено Вищу раду драм. літератури і муз. творчості. Ці заходи активізували розвиток вітчизняної драматургії. Вона збагатилася іменами К. Петреску, М. Давідоглу, А. Баранги, Х. Ловінеску, П. Еверіка, О. Міродана.

Зріс інтерес рум. театру до творів рос. класики, звертаються до постановок «Украденого щастя» І. Франка, п'єс рад. драматургів, зокрема О. Корнійчука («Макар Діброва», «В степах України», «Платон Кречет»), зарубіжних авторів. В Р. працює (на 1982) понад 130 театр. та муз. колективів (у т. ч. 44 драм. театри, з них 11 у Бухаресті). Провідні — Нац. театр ім. Й. Л. Караджale (засн. 1852), Муніципальний театр ім. Л. Стурдза-Буландри (1947), Театр комедії (1961), театр «Мік» (1965) і «Джулеши» (1946), понад 20 лялькових театрів. Серед відомих акторів — Р. Беліган, А. Бузеску, Г. Василіу-Бірлик, Дж. Карлбояну, К. Антоніу, М. Бачу, Д. Коча; режисери — М. Гелертер, Л. Джуржеску, С. Александреску, Й. Поля, Х. Попеску, О. Фінц, Л. Чулей. В СРСР гастролювали Нац. театр ім. Й. Л. Караджale (1958 і 1971), Театр комедії (1964), Муніципальний театр ім. Л. Стурдза-Буландри (1966 і 1976), театр «Мік» (1966). У свою чергу, в Р. побували провідні рад. колективи. В Бухаресті з 1954 працює Ін-т театру і кінематографічних мистецтв ім. Й. Караджale (1948—54 — Драм. консерваторія); 1950 в м. Тиргу-Муреш створено Угор. театр. ін-т ім. С. Іштвана, видається театр. журнал «Театруль».

I. Г. Посудовська.

Кіно. Фільми почали знімати 1897, 1912 поставлено першу худож. стрічку. Виникнення нац. кіно пов'язане з встановленням нар. влади (1945), 1948 кіповиробництво було націоналізовано. В 1949 випущено худож. фільм «Дзвеничина» (реж. П. Келінеску), 1952 — «Митря Кокор» (за романом М. Садовяну, реж. В. Іліу). В 2-й пол. 50-х рр. в кіно прийшло нове покоління режисерів, які здійснили постановку фільмів: «Спрага» (1961, за романом Т. Поповича) і «Лупень, 29» (1963; обидва — реж. М. Дреган), «Хвилі Дунаю» (1959, в рад. прокаті — «Палаюча ріка») і «Ліс повішених» (1964, за

М. Попп. Гайдук Раду Ангел. 19 ст. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Й. Негулич. Художник К. Д. Розенталь. Олівець. 1844. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

Посудина для слив'янки. Кераміка.

**РУМУНСЬКА
АКАДЕМІЯ**

**З'їзи Румунської
комуністичної партії ***

I — 8—12.V	1921
II — 3—4.X	1922
III — вересень	1924
IV — 29.VI — 2.VII	1928
V — 3—24.XII	1931
VI — 21—23.II	1948
VII — 23—28.XII	1955
VIII — 20—25.VI	1960
IX — 19—24.VII	1965
X — 6—12.VIII	1969
XI — 25—28.XI	1974
XII — 19—23.XI	1979

* За винятком III — V, відбулися в Бухаресті.

Румунія.
Л. Маковей. Мати з
дитиною. Туш. 1960.
Музей мистецтв СРР.
Бухарест.

Румунія.
Г. Тудор. Повернення з
поля. Бронза. 19 ст.
Музей мистецтв СРР.
Бухарест.

романом Р. Ребряну; обидва — реж. Л. Чулея), «Небо без грат» (1962), «Тунель» (1967, спільно з СРСР, реж. Ф. Мунтяну), «Тудор» (1967, реж. Л. Брату), «Змова» (1970, реж. М. Маркус), «Реконструкція» (1971, реж. Л. Пінтіліє), «Вибух» (1972, реж. Дреган), «Повернення Магеллана» (1974, реж. К. Ніколає), «Стіна» (1975, реж. К. Ваєні). «Прокляття землі, прокляття любові» (1980, за романом Л. Ребряну «Іон», реж. М. Мурман). Всесвітньовідомими є мультфільми Й. Попеску-Гопо. Серед відомих акторів — Р. Беліган, М. Погонат, М. Барбу, І. Петреску. В 1963 створено Товариство кінопрацівників. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ерешенко М. Д. Королевская диктатура в Румынии 1938—1940 гг. М., 1979; Мадиевский С. А. Политическая система Румынии. Последняя треть XIX — начало XX в. Монархия, парламент, правительство. М., 1980; Пархомчук С. М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921). К., 1967; Пархомчук С. М. Народження нової Румунії. К., 1961; Проблемы управления в Социалистической Республике Румунії. М., 1981; Румунія в годы народно-демократической революции. 1944—1947. Пер. с рум. М., 1974; Саморукова А. Н. Экономика Социалистической Республики Румунії на современном этапе. М., 1978; Потапов В. И. Социалистическая Республика Румунія. Справочник. М., 1979; Фейт Н. В. Внешнеэкономические связи Социалистической Республики Румунії. М., 1979; Шандру И. Экономическая география Румунії. Пер. с рум. М., 1979; Румынско-русские литературные связи второй половины XIX — начала XX века. М., 1964; Двойниченко-Маркова Е. М. Русско-румынские литературные связи в первой половине XIX века. М., 1966; Гацак В. М. Восточнороманский героический эпос. М., 1967; Кожевников Ю. А. Эпоха романтизма в румынской литературе. М., 1979; Литература и жизнь народа. М., 1981; Страницы истории румынской музыки. М., 1979; Кузьмина М. Т. Искусство Румунії. М., 1966; Светлов И. Е. Современная румынская скульптура. М., 1974; Фіголь М. П. Образотворче мистецтво Румунії. К., 1982.

РУМУНСЬКА АКАДЕМІЯ, Академія Соціалістичної Республіки Румунії — провідна наукова установа країни, що об'єднує науковців і діячів культури. Міститься у Бухаресті. Засн. 1866 як літ. (згодом академічне) т-во, з 1879 — Румунська академія. В 1948 реорганізована в Академію РРР, а в 1965 — Академію СРР. У складі академії (1981) 12 секцій: матем.; фіз.; хім.; тех. наук; біології; с.-г. і лісознавчих наук; геології, геофізики й географії; мед. наук; екон. і соціальних наук; філософії, психології і юрид. наук; історії; філології, л-ри і мистецтва. Р. а. має філіали в Клужі-Напоці та Яссах, н.-д. бази у Тімішоарі і Тиргу-Муреші. Видає «Аннали» (з 1867), а також 70 наук. журналів. Б-ка Р. а. (засн. 1867) налічує 7,76 млн. томів. А. В. Санцевич.

РУМУНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (РКП). Засн. 8.V 1921 в Бухаресті на з'їзді Соціалістичної партії Румунії (СПР; ств. 1893) на базі комуністичних груп її лівого крила, що існували з 1918. З'їзд СПР став 1-м, установчим з'їздом РКП. До кін. 1922 наз. Соціалістично-комуністичною

партиєю Румунії, потім — КП Румунії (КПР). У 1921 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1922) прийняв тимчас. статут партії. В 1924 КПР була заборонена і перейшла на нелегальне становище. В 1925 за ініціативою комуністів створено легальні масові політ. орг-ції — Робітничо-сел. блок та ін. В 1929—30 внаслідок фракційної боротьби, розгорнутої дрібнобурж. антипартиєю, КПР зазнала труднощів. V з'їзд (1931) вжив заходів до орг. зміцнення партії, розширення її зв'язків з масами. В 1933 КПР очолювала страйки нафтоворників Плоешті і залізничників Бухареста, 1935 сприяла утворенню Заг. конфедерації праці. В період військ.-фашист. диктатури в Румунії (1940—44) боролася за її повалення, за вихід з війни проти СРСР та перехід на бік антигітлерівської коаліції. В 1943 з ініціативи КПР створено Патріотичний антигітлерівський фронт (ПАФ). У травні 1944 КПР і С.-д. партія Румунії (СДПР; ств. 1927) утворили Єдиний робітн. фронт, у червні разом з Націонал-цаараністською партією (1926—47) та Націонал-ліберальною партією (1875—1946) — Національно-демократичний блок. КПР була організатором і керівником Народного збройного повстання 1944, в ході якого вийшла з підпілля. Внаслідок повстання, в умовах наступу Рад. Армії, військ.-фашист. режим зазнав краху, було покладено початок нар.-демократичній революції. В жовтні 1944 за ініціативою КПР на базі ПАФ створено Національно-демократичний фронт (НДФ). Під керівництвом партії у країні було проведено соціально-екон. перетворення, сформовано демократичний уряд. Після усунення монархії і проголошення (30.XII 1947) Рум. Нар. Республіки КПР спрямувала зусилля трудящих на здійснення завдань соціалістичної революції. На VI з'їзді (1948) КПР об'єдналася з СДПР в Рум. робітн. партію (РРП). З'їзд прийняв «Платформу єдиної робітничої партії» та статут. Під керівництвом РРП 1948 НДФ перетворено на загальнонац. Фронт нар. демократії. IX з'їзд (1965) констатував перемогу в Румунії соціалістичних виробничих відносин, перейменував партію на РКП і прийняв її новий статут. 21.VIII 1965 було проголошено СРР. XI з'їзд партії (1974) прийняв її нову програму — програму по створенню всебічно розвинутого соціалістичного суспільства і просуванню Румунії до комунізму, вініс зміни до статуту. XII з'їзд РКП (1979) ухвалив директиви по плану соціально-екон. розвитку країни на 1981—85 і перспективних напрямах цього розвитку до 1990, вініс зміни до статуту партії. РКП очолює Фронт демократії і соціалістичної єдності. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, у Конференції комуністичних і робітн. партій Європи 1976. Чисельність — понад 3 млн. чол. (1981). Ген. секретар — Н. Чаушеску (з 1969; 1965—1974 — 1-й секретар ЦК, 1965—69 — ген. секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «Скінтар», теор.— журн.

«Ера соціалістів» («Соціалістична ера», з 1920, виходить двічі на місяць) та ін.

Літ.: Чаушеску Н. Румунія по пути построения всесторонне развитого социалистического общества. Доклады, речи, статьи. Пер. с рум. Бухарест, 1977; Георгиу-Деж Г. Статьи и речи (1945—1956), т. 1—2. Пер. с рум. М., 1956.

Б. М. Забарко.

РУМУНСЬКА МОВА — мова румунів. Належить до східної підгрупи романської групи індоєвроп. сім'ї. У Р. м. в СРР є такі говірки: мунтіянська (валаська), молдовська, банатська, крішанська й марамуреська. Р. м. виникла на основі латинської мови (точніше розмовної народної латині), що зазнала субстратного впливу (див. Субстрат у мовознавстві) місцевої мови *даків* і суперстратного впливу (див. Суперстрат у мовознавстві) слов'янських мов.

У лексиці є запозичення з угор., грец., тюркських та ін. мов. З 19 ст. помітно вплив зх.-романських мов, передусім франц. та італійської. Характерні риси в фонетиці: своєрідні голосні середнього ряду ă та ī, протиставлення палatalізованих і непалatalізованих приголосних; у морфології: наявність обопільного роду іменників, збереження відмінювання іменників, постпозиція означеного артикля; у синтаксисі: заміна інфінітивних конструкцій особовими формами кон'юнктива дієслова. Словотвір здійснюється переважно за допомогою афіксів, частіша з яких — слов'ян. походження. За деякими рисами Р. м. належить до балканського мовного союзу. Найдавніші пам'ятки Р. м. — з 16 ст., написані вони кирилицею. У 19 ст. писемність переведено на лат. алфавіт. Про л-ру Р. м. див. Румунія, розділ Література.

Літ.: Йордан Й. Грамматика румунської мови. Пер. с рум. М., 1950; Репіна Т. А. Румунський язык. М., 1968.

С. В. Семчинський.

РУМУНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОМІТЕТ ДП

— революційна організація рум. лівих соціал-демократів, які рятувалися в Росії від переслідувань уряду боярської Румунії; діяла в Одесі з літа 1917 до поч. 1918. К-т ставив перед собою завдання повалення революц. шляхом бурж. поміщицького ладу в Румунії, виступав на підтримку революц. роботу серед солдатів, матросів, що втекли з рум. армії, та населення Молдавії. Активними діячами к-ту, що налічував понад тисячу чол., були М. Г. Бужор, А. Залік та ін. Видавав газ. «Лутта» («Боротьба»), друкував листівки. Підтримував зв'язок з революц. групами на тер. Румунії, окупованої австро-нім. військами. В листопаді 1917 створив Рум. військ.-революц. к-т, що відіграв значну роль в організації румунських революційних батальйонів.

РУМУНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ БАТАЛЬЙОНИ — добровільні революц. формування, що діяли в Рад. країні в роки громадянської війни. Створені в січні 1918 в Одесі на заклик Рум. військ.-революц. к-ту. До складу їх входили рум. соціалісти-емігранти, колишні солдати і матроси рум. армії

і флоту. Було сформовано 1-й революц. (піхотний) батальйон (командир В. Попович) та мор. батальйон (командир Г. Стройч). На поч. 1918 1-й революц. батальйон узяв участь у боях проти рум. інтервентів у районі Бендер, мор. батальйон — у районі Акермана (тепер м. Білгород-Дністровський) та в районі Вилкового. На поч. березня Р. р. б. разом з червононгвардійцями брали участь у боях проти нім. військ і гайдамаків у районі Одеси. В серед. березня 1918 батальйони було евакуйовано до Криму. В квітні 1918 їх розформовано. Значна частина рум. бійців-інтернаціоналістів вілялась до лав Червоної Армії.

РУМЧЕРОД — Центральний виконавчий комітет Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одес. військ. округу. Обраний на 1-му фронтовому й обласному з'їзді Рад, що відбувся 10—27.V (23.V—9.VI) 1917 в Одесі. Поширював свою діяльність також на Бессарабію, Херсонську, Таврійську, пд. частину Подільської і Катериносл. губ. З липня 1917 Р. видавав газету «Голос революції». До грудня 1917 Р. перебував під впливом меншовиків і есерів. Угодовське керівництво Р. виступило проти Великої Жовти. соціалістич. революції. На 2-му з'їзді Р., що відбувся 10—23. XII 1917 (23.XII 1917 — 5.I 1918) в Одесі, більшість делегатів підтримала більшовиків. З'їзд, в якому взяв участь представник ЦК РСДРП В. Володарський, прийняв більшовицькі рішення з осн. питань — про поточний момент, організацію влади, агр. питання, про демократизацію армії тощо — й обрав більшовицький виконком, до складу якого ввійшли В. Г. Юдовський (голова Р.), П. І. Старостін та ін. Р. брав участь у підготовці і проведенні Одеського січневого збройного повстання 1918, після перемоги якого оголосив себе найвищим органом влади в області й на фронті, взяв на себе керівництво частинами Рум. фронту та Одес. військ. округу. Р. очолив здійснення соціалістичних перетворень на Пд. України, керував боротьбою проти рум. і нім. інтервентів. У травні 1918 в з'язку з окупацією Пд. України нім. військами Р. припинив діяльність.

М. Ю. Раковський.

РУМЯНЦЕВ Олексій Матвійович [н. 3 (16).II 1905, с. Минцове Галицького пов., тепер Костром. обл.] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1966), іноземний член АН НДР (1970). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. ін-т нар. г-ва (1926). В 1930—50 — на наук.-пед., комсомольській та парт. роботі. В 1950—52 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, 1951—52 — голова Бюро Відділення сусп. наук АН УРСР. З 1952 — в апараті ЦК КПРС, з 1956 — на редакційній роботі — гол. редактор журн. «Коммунист», шеф-редактор журн. «Проблемы мира и социализма», гол. редактор газ. «Правда». В 1965—67 — академік-секретар Відділення економіки АН СРСР, 1968—71 — директор Ін-ту конкретних соціальних досліджень АН

СРСР, з 1967 — гол. редактор енциклопедії «Політическая экономия». Праці з загальнотеоретичних проблем марксистсько-ленинської політ. економії і соціології, конкретних питань розвитку нар. г-ва, сучас. світового революц. процесу, критики бурж. концепцій. На XIX, XX, XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4 і 5-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

РУМЯНЦЕВ (Румянцев-Задунайський) Петро Олександрович [4 (15).I 1725, Москва — 8 (19).XII 1796, с. Ташань, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.] — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1770), граф (з 1744). Під час *Семилітньої війни 1756—63* відзначився в битвах під Грос-Егерсдорфом (1757), Кунерсдорфом (1759), у здобутті Кольберга. З 1764 — президент другої *Малоросійської колегії*, генерал-губернатор Малоросії. Обіймаючи ці посади, Р. проводив політику ліквідації політ. автономії Лівобережної України, примусової русифікації і нац. гноблення укр. народу. За правління Р. було проведено перепис майнового стану населення (див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*), на поч. 80-х рр. 18 ст. запроваджено загальнорос. систему адм.-політ. управління (поділ на *намісництва*), остаточно покріпачено укр. селянство (1783), поширино на Лівобережну Україну дію «Жалуваної грамоти дворянству» (1785) та зрівняно укр. поміщиків у правах з рос. дворянством. Під час рос.-тур. війни 1768—74 рос. війська під командуванням Р. розгромили тур. війська в битвах під Рябою Могилою, на річках *Ларзі* і *Кагулі*, завдали їм ряд поразок у Болгарії. В результаті цих перемог Туреччина була змущена припинити війну і підписати вигідний для Росії *Кючук-Кайнарджійський мир 1774*. Був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

**РУМЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС МА-
ЛОРОСІТ** — див. Генеральний
опис Лівобережної України 1765—
69.

РУНДІ — народ, основне населення Бурунді. Живуть також у Танзанії, Уганді, Руанді. Говорять мовою кірунду, що належить до мовної сім'ї банту. Заг. чисельність — 6,6 млн. чол. (1978, оцінка). За релігією більшість Р.— християни, частина зберігає тра-

Старші руни

диційні вірування. В 18 — на поч. 20 ст. у Р. існувало незалежне феод. королівство Бурунді. Осн. заняття — скотарство і землеробство. Про історію, господарство і культуру Р. див. *Бурунді*.

РУНЕЦЬ ОВЕЧИЙ, вовноїд ове-чий, кровососка овеча (*Melophagus ovinus*) — паразитична безкрила комаха род. кровососкових. Поширений на всіх материках, крім Антарктиди. Тіло (довж. 3—7 мм) темно-буре, сплющене; голова витягнута впоперек, з маленькими очима, дуже короткими вусиками і довгим хоботком. Живе у вовні на тілі овець та (рідко) ін. с.-г. ссавців, спричинюючи рунцеву хворобу, або мелофагоз овець. Живиться кров'ю та жиропотом. За життя (до 7 міс.) самка народжує 10—15 личинок, які приkleюються до шерсті тварини-живителя і через 6—10 год перетворюються на лялечок. Розвиток лялечки триває 20—26 діб. За рік розвивається 6—10 поколінь. Зароження відбувається при безпосередньому контакті овець (паразити переповзають від однієї тварини на іншу). Укуси Р. о. болючі і спричиняють дошкульний свербіж. Хворі вівці дуже худнуть, руно псуться, ягнята можуть навіть загинути. Заходи боротьби ті самі, що й з *вошами*. Іл. с. 520.

О. П. Маркевич.

РУНИ (нім. Runen) — букви давньогерм. алфавіту. Старший рунічний алфавіт («старші руни») складається з 24 знаків. Написи старшими Р. належать до 2—9 ст. Знайдено їх переважно в Скандинавії. Найдавніший напис Р.— із Еvre-Стабю (бл. 200 н. е.). Рунічні знаки вирізьблювали на зброй, гребенях, пряжках, амулетах, пізніше — на намогильних каменях. Написи складалися здебільшого з одного чи кількох слів і часто мали магічне значення. З 9 ст. «старші Р.» були витіснені «молодшими Р.» (16 знаків). Написи «молодшими Р.» знайдено тільки в Скандинавії (в осн. у Швеції). Більшість цих написів — на намогильних каменях. Рунічні написи мають велике значення для вивчення скандинавської прамови.

Літ.: Макаев Э. А. Язык древнейших
рунических надписей. М., 1965; Мель-
никова Е. А. Скандинавские руни-
ческие надписи. М., 1977.

M. I. Стеблін-Каменський.

РУНИ (фін. runo, одн., букв.— вірш) — епічні народні пісні у карелів, фіннів та естонців. У найдавніших Р. відобразилась матеріальна й духовна культура первіснообщинного ладу, пережитки матріархальних і патріархальних відносин. Тексти Р. є епічні, ліричні, весільні, заклинальні. Іноді Р. виконувались у супроводі *кантеле*. З Р. складаються епоси «Калевала» (укр. переклад, 1928) й «Калевітоег» (укр. переклад, 1981). Відомими виконавцями Р. були карел. оповідачі А. Перттунен, А. Малінен, фінські — Ю. Кайнулайнен, Параске Ларін.

РУНО — знята з однієї вівці вовна, що складається з штапелів (пучки однорідної вовни) або косиць (пучки неоднорідної вовни), зв'язаних між собою в одне ціле. Залежно від породи овець Р. може

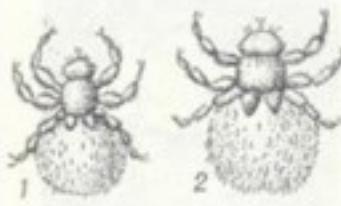

О. М. Румянцев.

Горельєф П. О. Румянцева роботи скульптора І. П. Мартоса. Мармур. 1815. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник.

РУНЯНКА

Рунець овечий:
1 — самець;
2 — самка;
3 — лялечка;
4 — личинка.

Рунянка звичайна:
1 — загальний вигляд
споровоносної рослини
(а — обліснене стебло з
ризідами, б — коробочка на ніжці);
2 — коробочка з ковпачком.

Рускус понтійський:
1 — гілка з квітками;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка;
4 — кладодій з квіткою;
5 — гілка з плодами.

бути штапельною, штапельно-косичною і косичною будови. У вигляді Р. знімається тонка, напівтонка, напівгруба і груба вовна весняного стриження. Осіння вовна напівгрубоносних і грубоносних овець Р. не утворює; під час стриження вовна розпадається на окремі пучки. Рунна вовна ціниться дорожче, ніж вовна, що розпадається на пучки. У вівчарській практиці Р. наз. і основний вовновий покров вівці до стриження. При розведені овець прагнуть, щоб зверху Р. було щільне, зімкнуте. Щільне Р. не пропускає всередину вовнового покриву вологи, пилу, гноївки і добре захищає організм вівці від несприятливих кліматич. умов.

Д. К. Міхновський.

РУНЯНКА, політрихум, зозулин льон (*Polytrichum*) — рід рослин класу листяних мохів. Стебло густо облистлене. Листки з піхвоподібною нижньою частиною і шиловидною верхньою. Коробочка з спорами, у більшості видів ребриста з кришечкою, відокремленою біля основи шийкою (апофізою), перистомом, що складається з 64 зубців, та ковпачком, вкритим численними волосками. Бл. 100 видів, що ростуть переважно в помірних широтах — в лісах, на болотах, на півдні — в вищих гірських поясах. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 8. Найпоширеніша Р. звичайна (*P. commune*), заввишки до 40 см; росте у вологих хвойних лісах, на болотах, високогірських луках, утворює густі дернини.

РУП — укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Див. «Революційна українська партія».

РУПІЯ (від санскр. *rūpiam* — карбоване срібло) — 1) Колишня срібна монета Індії. 2) Грошова одиниця Індії, поділяється на 100 пайсів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 індійських Р. дорівнюють 7,67 крб. 3) Грошова одиниця Індонезії, поділяється на 100 сенів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 1000 індонез. Р. дорівнюють 1,13 крб. 4) Грошова одиниця Пакистану, поділяється на 100 пайсів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 пакист. Р. дорівнюють 5,98 крб. 5) Грошова одиниця Непалу, поділяється на 100 пайсів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 непальських Р. дорівнюють 5,50 крб. 6) Грошова одиниця Маврікію, поділяється на 100 центів. 8,86 маврікійської Р. дорівнюють 1 дол. США (вересень 1981). 7) Грошова одиниця Шрі-Ланки, поділяється на 100 центів. За курсом Держбанку СРСР на 1.XII 1982 100 Р. Шрі-Ланки дорівнюють 3,57 крб. 8) Грошова одиниця Мальдівської Республіки, поділяється на 100 центів (або ларі). 7,50 мальдівської Р. дорівнюють 1 дол. США (1981). 9) Грошова одиниця Республіки Сейшельські Острови, поділяється на 100 центів. 7,37 сейшельської Р. дорівнюють 1 дол. США (вересень 1980).

РУПОР (голл. *goerget*, від *goeprep* — кричати) — 1) Конічна або іншої форми коротка труба (з по-перечними розмірами, що плавно збільшуються), якою підсилюють гучність звуку або концентрують

у належному напрямі звукову чи електромагнітну енергію. Акустичні Р. застосовують гол. чин. у рупорних гучномовцях. Р., яким підсилюють голос, наз. мегафоном. Електродинамічні Р. використовують як опромінювачі і як самостійні антени переважно для приймання і передавання сантиметрових і міліметрових радіохвиль. 2) Переносно — провідник, виразник чиєх ідей, думок, настроїв тощо.

РУР — найбільший пром. район,

основна вугільно-металургійна база ФРН. Розташований на тер. землі Пн. Рейн — Вестфалія, на правобережжі Рейну, між річками Рур і Ліппе. Площа 3,3 тис. км². Нас. 5,6 млн. чол.; пересічна густота понад 1700 чол. на 1 км². Р.— центр Рурського кам.-вуг. басейну. Тут видобувають 85% вугілля ФРН (у т. ч. все коксівне), виробляють 70% сталі. На вуг.-металург. базі розвинуті електроенергетика, коксохімія, газова промисловість, важке машинобудування. Підприємства нафтопереробної (нафтопроводи від Роттердама та Вільгельмсгафена), електротех., військ. і автомоб. пром-сті. Р.— одна з найбільших конурбацій в світі. Найбільші міста, що входять до її складу, — Ессен і Дортмунд; осн. річковий порт і гол. центр металургії — Дуйсбург.

РУРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1920 — збройний виступ трудящих Рурської області (Німеччина) в березні—квітні 1920, що спалахнув у відповідь на контрреволюц. путч (спроба нім. реакції встановити військ.-монархічну диктатуру). Повстанці вимагали чистки держ. апарату від реакційних елементів, покарання організаторів контрреволюц. путчу, проведення соціалізації осн. галузей пром-сті. Вони створили Червону армію, яка оволоділа більшою частиною Рурської обл. Уряд, наляканий розмахом революц. боротьби, пішов на деякі поступки і уклав з робітниками угоду про припинення збройної боротьби. Але підступні маневри правих лідерів соціал-демократії, що становили більшість в уряді, призвели до порушення урядом підписаної угоди. Направлені до Руру урядові війська жорстоко придушили повстання.

РУСА (Roosa) Стюарт (н. 16.VIII 1933, Дуранго, шт. Колорадо) — астронавт США, майор ВПС. Закінчив Колорадський ун-т (1962) і школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень (1965).

З 1966 — у групі астронавтів. 1—10.II 1971 разом з А. Шепардом і Е. Мітчеллом здійснив політ до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-14». Пробув більше 2 діб на навколоісічній орбіті (35 обертів), провів роботи по фотографуванню, зондуванню й спостереженню Місяця.

РУСАВА — річка у Вінницькій обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 78 км, площа бас. 991 км². Бере початок на Подільській височині, тече глибокою (до 120 м) долиною, яка у пониззі розширюється. Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для зрошування і риборозведення.

РУСАКІЄВ Симеон (Симеон Русакієв Стоянов; н. 23.X 1910, м.

Новий Пазар) — болг. літературознавець, громад. діяч, професор. Член Болг. компартії з 1944. На початку творчого шляху (30-і — поч. 40-х рр.) співробітничав у прогресивних газетах. За свою діяльність був ув'язнений. З 1950 — гол. ред. журн. «Език и література». У 1967—75 — зав. кафедрою російської та радянської літератури Софійського ун-ту. Дослідник болгарсько-рос. та болг.-укр. літературних зв'язків.

Автор праць «Тарас Шевченко і болгарська література» (1964), «Становлення і розвиток соціалістичного реалізму в національних літературах» (1968, укр. мовою, у співавт. з Є. Шаблієвським), «Революція і література» (1971), «Російська література. Дожовтневий період. 1890—1917» (1976). У 1967—73 — голова Т-ва болг. русистів і віце-президент Міжнародної асоціації викладачів російської мови та літератури (МАВРМЛ). Р. належать також монографії про рад. письменників («Платон Воронько — особа і творчість», 1964, та ін.). Нагороджений МАВРМЛ медаллю ім. О. С. Пушкіна (1979).

Тв.: Укр. перекл. — Тарас Шевченко і болгарська література. К., 1968; Платон Воронько. К., 1973.

О. Д. Кетков.

РУСАКОВ Костянтин Вікторович [н. 18 (31).XII 1909, м. Торопець, тепер Калінін. обл.] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї селянина. В 1930 закінчив Ленінград. політех. ін-т ім. М. I. Калініна. В 1930—39 — на інженерно-тех. і госп. роботі в буд. трестах у Ленінграді, Ленінакані, Іркутську. В 1939—53 і 1955—57 — в Наркоматі, потім — у М-ві рибної пром-сті СРСР (на роботі в апараті, заст. міністра, міністр). У 1953—55 працював в апараті Ради Міністрів СРСР. В 1958—60 — на дипломатичній роботі; 1962—64 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у Монгольській Народній Республіці. В 1960—62 і з 1964 — в апараті ЦК КПРС. У 1968—72 — зав. відділом ЦК, 1972—77 — помічник Генерального секретаря ЦК КПРС. З 1977 — секретар і зав. відділом ЦК КПРС. У 1966—71 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

РУСАЛКА — персонаж східнослов'ян. міфології, божество вологи. За нар. уявленнями, Р. жили переважно в річках та озерах. Чинили людям зло, затягали їх у воду або залоскучували до смерті. Р. ставали утоплені дівчата й нехрещені діти. Образи Р. пов'язані з дохристиянським культом померлих. За укр. та білорус. повір'ями, крім водяних, були ще й польові та лісові Р. У пд. слов'ян до Р. багато в чому подібні віли. Нар. повір'я про Р. використано в л-рі (М. Гоголь, О. Пушкін, Т. Шевченко, Леся Українка та ін.) і музиці (муз. драма О. Даргомижського «Русалка», незакінчена опера М. Леонтовича «На русалчин великден»).

«РУСАЛКА» — укр. літературно-художній тижневик ліберально-бурж. напряму. Видавався у Львові під ред. В. Шашкевича з 1 січня по 2 квітня 1866 (вийшло 12 номерів). У журналі друкувалися народні пісні, твори укр. письменників С. Воробкевича, О. Кониського, В. Шашкевича, К. Климковича, переклади з зх.-європейських л-р, літ.-критичні й бібліографічні огляди, науково-популярні статті з історії і теорії літератури, мовознавства, природознавства.

Р. Ф. Кирчів.

«РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ» — укр. альманах, виданий «Руською трійцею», з якого почалася нова укр. л-ра на Зх. Україні. Вийшов у світ 1837 в м. Будимі (тепер будапешт). В альманасі вміщено укр. нар. пісні, твори М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича, переклади серб. нар. пісень та уривків із «Краледворського рукопису», подано опис давніх слов'ян. рукописів львівського книгосховища, рецензію на зб. весільного фольклору. В «Передслів'ї» до «Р. Д.» М. Шашкевич відзначав велику роль у культур. житті творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, фольклорних збірок М. Цертелева, М. Максимовича, «Запорожской старини» І. Срезневського. Наскрізна ідея збірки — єдність Наддніпрянської та Наддністрянської України. «Р. Д.» пробуджувала у трудящих Зх. України протест проти австрійського гноблення. За словами І. Франка, збірка «була свого часу явищем насикрізь революційним» (Франко І. Твори, т. 26. К., 1980, с. 90). Іл. с. 522.

Видання: Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). К., 1972.

М. Й. Шалата.

РУСАНІВСЬКИЙ Віталій Макарович (н. 25.VI 1931, Харків) — укр. рад. мовознавець, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1957. Закінчив Київ. ун-т (1954). З 1957 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1964 — заст. директора, з 1981 — директор. Академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства АН УРСР (з 1978). Автор праць з сучасної укр. літ. мови, теорії мовознавства, істор. граматики, взаємозв'язків укр. мови з ін. слов'ян. мовами. Наук. керівник колективів і один з авторів праць «Філософські питання мовознавства» (1972), «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969), «Історія української мови» (т. 1—2, 1978—79) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Структура українського дієслова. К., 1971; Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. К., 1973; Народиорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI — початку XVIII ст. К., 1978; Життя слова. К., 1978 [у співавт.]; Походження і розвиток східнослов'янських мов. К., 1980.

Л. С. Паламарчук.

РУСАФІ (ар-Русафі) Мааруф Ібн-Абд аль-Гані (1875, Багдад — 16.IV 1945, там же) — ірак. поет. Зачинатель соціальної поезії в новій араб. л-р. Викладав араб. мову й л-ру, займався журналістикою,

літературознавством. Перший його діван (збірка віршів) вийшов 1910, потім багато разів перевидавався з доповненнями. На поч. творчого шляху був близьким до *панісламізму*. Після англ. окупації Іраку 1920 виступав з патріотичними антиімперіалістичними творами, на захист знедолених, за права жінок. У 1930—37 — член парламенту. За антиурядові виступи зазнавав переслідувань. Широко популярні його патріотичні касиди «Ми і міжнародне становище» (1942) і «Послання до аль-Джавахірі» (1944). Автор праць з історії л-ри і араб. мови, серед них «Дослідження з арабомовної літератури» (1928), «Листи-коментарі» (1944), «Біля брами в'язниці Абу-ль-Ала» (1946) тощо.

Ю. М. Коцубей.

РУСЕ, Рущук — місто на Пн. Болгарії, адм. ц. Русенського округу. Гол. річковий порт країни на Дунай. Автошляхом і з-цею (міст через Дунай) сполучене з Джурджу (Румунія). 160 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (у т. ч. виробн. електронно-обчислювальної техніки, електротехн. виробів, с.-т. машин, судно- і верстатобудування). Значна хім. (виробн. фарб, лаків, штучної шкіри) та харчосмакова пром-сть. Нафтопереробка, підприємства меблевої, шкіряної, текст. пром-сті. Ін-т механізації і електрифікації с. г. Б-ка, істор. музей, картина галерея. Оперний і драм. театри. Засн. римлянами у 1 ст. як військ. пристань. Як місто вперше згадується 1503. У 1811 при Р. відбулася одна з вирішальних битв рос.-тур. війни 1806—12.

РУСИН Василь Павлович (н. 2.1 1919, с. Лецовиця, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. В 1939 вийшов з окупованого угор. фашистами Закарпаття до СРСР. У 1942 вступив до Першої Чехословацької окремої бригади в СРСР. У вересні — жовтні 1944 — командир партизан. з'єднання на Закарпатті (на тер. тепер. Свалявського та Мукачівського р-нів). Після визволення Закарпаття Рад. Армією і його возз'єднання з Рад. Україною — на рад. роботі. У 1952 закінчив (заочно) Львів. ун-т. В 1963—74 — голова виконкому Закарп. обл. Ради депутатів трудящих. З 1974 — заст. міністра соціального забезпечення УРСР. На ХХІІІ і ХХІІІ з'їздах Компартії України обирається кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання і Верховної Ради УРСР 3—8-го скликань, 1969—74 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РУСИН Павло (бл. 1470, м. Кросно, тепер ПНР — 1517, м. Сонг, там же) — укр. письменник і культурно-осв. діяч. Навчався в Грейсвальдському ун-ті в Померанії, де 1499 здобув ступінь бакалавра. В 1506—16 — професор Krakівського ун-ту. Вчив М. Коперника, латиномовних слов'ян. поетів Яна Вислицького (Яна з Вислиці), Яна

Дантишека та ін. За висловом І. М. Голенищева-Кутузова, Русин був першим гуманістичним поетом в укр. літературі. Автор збірки латиномовних поетичних творів (Відень, 1509; 4 тис. рядків).

Тв.: [Вірші]. «Жовтень», 1976, № 12. Літ.: Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963.

В. В. Яременко.

РУСИНИ — назва українців Галичини, Буковини й Закарпаття, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини. Слово «русины» походить від назви «Русь». Називаючи себе «русиами», українці зх.-укр. земель підкresлювали споконвічний зв'язок цих земель з усією Україною і Росією, з усіма сх. слов'янами. Ця назва відображала рішучий опір зх.-укр. населення асиміляторським намаганням іноз. загарбників, які, спираючись на підтримку укр. бурж. націоналістів, проводили щодо нього політику соціального й нац. гноблення, понімечування, полонізації, мадяризації й румунізації. Істор. умови розвитку Р. зумовили деяку своєрідність їхньої мови і культури.

РУСИНСЬКА ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — див. Закарпатська Червона гвардія.

РУСКА Алоїзій (Луїджі) Іванович (1758—1822) — рос. архітектор, академік архітектури. В 1783 з Лугано (Швейцарія) приїхав до Росії, де жив до 1790. Працював у Петербурзі. Один з авторів альбому «Зразкові фасади» житлових будинків, виданого 1809—12, за цими зразками велася забудова міст у Росії та на Україні. За проектами Р. зведені Ніжинський ліцей (1807—20; іл. див. т. 7, с. 363), церкву в Сімферополі, гостині двори в Києві (1809), Білій Церкві (1809—14; іл. див. до ст. Гостинний двір, т. 3, с. 129); перебудовано (1810) церкву в с. Диканьці на Полтавщині (збудована в кін. 18 ст., арх. М. Львов).

РУСКУС (Ruscus) — рід вічнозелених дводомних рослин родини лілійних. Півкущі з повзучим кореневищем. Листки редуковані до маленьких лусочок; їхню функцію виконують гілки, які частково перетворилися на кладодії. Квітки дрібні, зеленуваті, містяться на кладодіях. Плід — м'ясиста ягода. До 6 видів, поширені у Середземномор'ї і Макронезії. В СРСР (в Криму і на Кавказі) 4 види; ростуть у гірських лісах, по кам'янистих місцях, на скелях. Плоди Р. колхідського (*R. colchicus*) істівні. Р. ponticus заготовляють на корм козам і великий рогатій худобі. Всі види Р. вирощують як декоративні.

РУСЛІЦЯ (Elatine) — рід рослин родини руслицевих. Невеликі однорічні трави з slabkimi, густо облистевленими стеблами, які часто у вузлах вкорінюються. Листки цілісні, супротивні або кільчасті. Квітки дрібні, правильні, двостатеві, поодинокі чи зібрани пучками в пазухах листків. Плід — коробочка. Відомо 25 видів, поширені у помір. і тропіч. зонах обох півкуль. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 4. Ростуть в мілких

С. Руса.

К. В. Русаков.

В. М. Русанівський.

Русалка. Поволжье. Різьбління. Дерево. 19 ст.

О. М. Руснак.

Ж. Ж. Руссо. Портрет роботи М. К. де Ла Тура. 1753. Пастель. Музей мистецтва та історії. Женева.

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

«Русалка Дністро-
вська». Обкладинка аль-
манаху.

стоячих і повільно текучих водах, по болотах, заплавних луках тощо. Часто утворюють зарості. Найпоширеніша — Р. кільчаста (*E. alsinasterum*); на Закарпатті — Р. сумнівна (*E. embigua*, син. *E. triandra*). Іл. с. 524.

РУСЛО — те саме, що й **річище**. **РУСНАК** Орест Манолійович [псевд. — Герлах; 24.VIII (5.IX) 1895, с. Дубівці, тепер Кіцманськ. р-ну Чернів. обл. — 23.I 1960, Мюнхен] — укр. співак (тенор). У 1924 закінчив Празьку консерваторію, 1925 вдосконалював майстерність в Італії. Співав у оперних театрах Австрії та Німеччини (Берлін, 1930—31; Мюнхен, 1931—38). З 1938 виступав як камерний співак у містах Європи та Америки. В 1926—35 гастролював у Галичині (Чернівці, Львів та ін.), 1929—30 — в СРСР (зокрема, на Україні — Київ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Миколаїв, Дніпропетровськ). Парти: Ліонель (*«Марта»* Флотова), Йонтек (*«Галька»* Монюшка), Герцог, Манріко (*«Ріголетто»*, *«Трубадур»* Верді). В концертах виконував твори М. Лисенка, Д. Січинського, С. Людкевича, Н. Нижанківського, Я. Лопатинського, а також укр. нар. пісні.

Літ.: Демочко К. Оперний співак з Дубівців. В кн.: Демочко К. Мистецька Буковина. К., 1968.

І. М. Лисенко.

РУСНЯК (Rusznyák) Іштван (22.I 1889, Будапешт — 15.X 1974, там же) — угор. терапевт, патофізіолог і біохімік, академік (з 1946) і президент (1949—70) Угор. АН. Закінчив мед. ф-т Будапештського ун-ту (1912). Професор ун-тів в Сегеді (1931) і Будапешті (1946—63), одночасно (з 1960) — директор Ін-ту експериментальної медицини. Осн. праці присвячені проблемам лімфообігу, профілактики шоку, порушення трофіки при ураженні нервової системи; вивченю білків крові (зокрема, глукопротеїдів); розробці мікрометоду виявлення хлоридів, натрію, сечовини в крові, методу нефелометрич. визначення білкових фракцій крові тощо. В 1936 відкрив вітамін Р (разом з А. Сент-Дерді). Іноземний член АН СРСР (з 1958) та АН ін. країн. Золота медаль М. В. Ломоносова АН СРСР (1968).

РУСОВ Олександр Олександрович (7.II 1847, Київ — 8.X 1915, там же) — укр. земський статистик, етнограф і фольклорист, громаддяч. В 1868 закінчив Київ. ун-т. Працював викладачем, займається етнографією і видавництво діяльністю. У 1874 брав участь у підготовці перепису населення Києва. Р. проводив оціночно-статистичну роботу в Харків., Херсон. і Полтав. губ., розробляв екон. баланс Черніг. губ. У 1899—1902 працював зав. статистичним бюро Полтав. губернського земства; 1902—08 — зав. статистичним відділом Петерб. страхової контори і в статистичній комісії *Вільного економічного товариства*. В 1908—15 Р. викладав статистику в Київ. комерційному інституті. Автор праць у галузі статистики та етнографії, зокрема *«Опису Чернігівської губернії»* (2 тт., 1898—99). Йому належить також праця про творчу діяльність М. В. Лисенка

(*«Київська старина»*, 1903). Р. написав ряд розвідок з української фольклористики (*«Кобзар Вересай, його музика і пісні, що виконуються ним»*, 1874; про торбаністів, 1892; про колядки, 1907).

РУСОВА (дівоче прізв. — Ліндфорс) Софія Федорівна (18.II 1856, с. Олешня, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл. — 5.II 1940, Прага) — укр. громадська, культур.-осв. діячка і педагог буржуазно-націоналістичного напряму. Дружина О. О. Руслова. Після закінчення гімназії у Києві (1871) працювала в освітніх і виховних закладах. Брала участь у русі укр. земляцтва (в Петербурзі, 1874—76) і народовольців. Не раз зазнавала арештів. Піонер жіночого демократичного руху на Україні 70—80-х рр., автор ряду праць з питань мистецтва, л-ри (про творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди, Р. Тагора), шкільних підручників, досліджень з педагогіки, історії, географії тощо. В період громадян. війни — в таборі націоналістичної контрреволюції, працювала в секретаріаті Центральної ради. В 1921 емігрувала за кордон.

С. В. Далавурак.

РУССІЛЬЙОН — історична область на Пд. Франції, біля узбережжя Середземного м. В давнину тер. Р. заселяло плем'я сардонів (від їхнього центру Русціно походить назва області). На межі 8 і 9 ст. Р. — графство в складі Франкської держави. З 915 влада графів Р. стала спадковою. В 1172 Р. перейшов до Арагону. В 1276—1344 Р. входив до складу королівства Майорка. В 1463 франц. король Людовік XI анексував Р. У 1493 Франція повернула Р. Іспанії. За Піренейським миром 1659 Р. був закріплений за Францією, став її провінцією. В кін. 18 ст. на тер. Р. утворено деп. Сх. Піренеї. Головне м. — Перпіньян. На території Р. зберігається каталанська мова та своєрідна культура.

РУССКАЯ СТАРИНА — щомісячний істор. журнал, виходив 1870—1918 в Петербурзі. Засновником, видавцем і редактором його (до 1892) був М. І. Семевський. У виданні «Р. с.» брав участь В. І. Семевський. Спочатку журнал мав ліберально-бурж. і ліберально-народницький характер. З 1892 в ньому помітне місце посідали офіційні, консервативно-реакційні матеріали. Поряд з істор. розвідками дослідженнями публікувалися офіц. документи, автобіографії, мемуари, записи тощо, вміщувалися худож. твори, пам'ятки нар. творчості, цінний ілюстративний матеріал. «Р. с.» вперше серед рос. істор. журналів почала постійно друкувати матеріали з історії вільного руху в Росії, найбільше — з історії руху *декабристів*. Чимало публікацій було присвячено історії України. Тут друкували свої праці українські буржуазні історики й краєзнавці М. І. Костомаров, П. О. Куліш, О. М. Лазаревський, П. С. Єфименко та ін. Видано розписи змісту «Р. с.» за 1870—1902.

РУССКИЙ АРХІВ — щомісячний істор. журнал, виходив

1863—1917 в Москві. За своїм напрямом поєднував бурж.-ліберальні тенденції з дворянсько-монархічними. Публікував документальні матеріали та ін. джерела з історії Росії й рос. л-ри, переважно 18—19 ст., матеріали з історії сусп. думки і визвольних рухів у Росії та на Україні. Серед публікацій «Р. а.» — праці істориків О. М. Лазаревського, М. О. Максимовича, П. О. Куліша, спогади й біографічні матеріали про Т. Г. Шевченка, П. П. Гулака-Артемовського, матеріали з історії українського мистецтва. Видано розписи змісту «Р. а.» за 1863—1908.

«РУССКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА В ШКОЛАХ УССР» — науково-методичний журнал М-ва освіти Укр. РСР. Засн. 1976 у Києві. Періодичність — 6 номерів на рік. Висвітлює актуальні проблеми філології, питання сучас. методики викладання рос. мови і л-ри в заг.-осв. школах та ін. навч. закладах республіки, передовий педагогічний досвід. Розкриває специфіку роботи словесників-руsistів у школах з молд., угор. та польс. мовами навчання. На сторінках журналу виступають професійні лінгвісти республіки, літературознавці, методисти, вчителі-практики, вміщуються рецензії на нові видання з методики викладання рос. мови та л-ри, мовознавчі і літературознавчі праці, хроніка.

В. Л. Олешко.

РУССО (Russo) Алеку [17 (29).III 1819, Кишинів — 4 (16).II 1859, Ясси] — молд. і рум. письменник. Навчався у Швейцарії та Відні. За сатиричні твори й участь в антифеод. русі 1848 в Молд. князівстві зазнав переслідувань. Був у вигнанні (1848—51). Творчість Р. пройнята революц.-демократичними ідеями. Поема в прозі *«Пісня Румунії»* (1850, у співавт.) містить заклик до продовження революц. боротьби. Р. обстоював самобутність нац. л-ри і мови в статтях *«Критика критики»* (1846), *«Народна поезія»* (1847), *«Роздуми»* (1855) та ін.

Тв.: Р. с. перекл. — Избранное. Кишинев, 1959.

Літ.: Василенко И. Алеку Руссо. Жизнь и творчество. Кишинев, 1967. С. В. Семчинський.

РУССО (Russo) Вінченціо (16.VI 1770, Пальма-Кампанія — 19.XI 1799, Неаполь) — італ. мислитель і революціонер, юрист. У розробленому ним утопічному вченні зображав ідеальний сусп. лад у вигляді республіки, де кожний громадянин володіє ділянкою землі, яку сам обробляє, держ. посади не оплачуються, немає церкви. Шлях до знищенні майнової нерівності вбачав у скасуванні права спадкоємства. Виступав проти розвитку пром-сті, торгівлі, мистецтва. За участь у патріотичному русі в Неаполітанському королівстві 1797 був заарештований до ув'язнення, але, щоб його уникнути, Р. втік з Неаполя. Повернувшись 1799 після скинення Бурбонів. Був одним з діячів буржуазної Партенопейської республіки, проголошеної в ході революції в Сіцілії обох Королівстві 1799. Після падіння республіки страчений.

РУССО (Rousseau) Жан Жак (28.VI 1712, Женева — 2.VII 1778, Ерменонвіль, поблизу Парижа) — франц. філософ-просвітитель, письменник, педагог і композитор. Н. в сім'ї ремісника-годинникаря. З 1744 жив у Парижі, де зблизився з енциклопедистами, особливо з Д. Дідро, співробітничав в «Енциклопедії». В 1762, зазнавши переслідувань влади, залишив Францію (повернувшись 1770). Р.— ідеолог дрібної буржуазії. В працях «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1755), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) та ін. гостро критикував феод.-абсолютистський лад, залишив до боротьби проти деспотизму. Ідеалізуючи первісне суспільство, Р. протиставляв сучасному сусп. лад щасливому життю в т. з. «природному стані», коли всі люди були, на його думку, рівними й вільними. Причину виникнення нерівності вбачав у приватній власності, проте не виступав за цілковиту ліквідацію її, а висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу приватної власності як засіб знищення поділу суспільства на багатих і бідних. Р. висловив здогад про вирішальну роль економіки в розвитку суспільства. Бути прихильником договірної теорії походження д-ви (див. Суспільного договору теорія), Р. вважав, що внаслідок змови між багатими держ. влада узаконила приватну власність, узурпувала природні права народу, і висловив думку, що народ має право розірвати цей договір, тобто повстати, повалити існуючу владу і встановити нар. *суверенітет*. Взірцем д-ви Р. вважав невелику республіку і мріяв перетворити сучасні йому д-ви на своєрідну федерацію невеликих республік. Сусп.-політ. погляди Р. відіграли важливу роль в ідеологічній підготовці франц. бурж. революції 18 ст., у розвитку бурж.-демократичної ідеології в Зх. Європі. Вони справили вплив на передових мислителів Росії та України (О. М. Радищев, Г. С. Сковорода, Я. П. Козельський та ін.). У філософії Р.— прихильник *деізму*. Заперечуючи церк. вчення про створення природи богом, він водночас визнавав існування бога, безсмертної душі. З позицій *дуалізму* Р. вважав началами усіх природних явищ дух і матерію, причому матерію розглядав як пасивне начало, приписуючи активність богові. В теорії пізнання стояв на позиціях *сенсуалізму*. Р. піддав гострій критиці холастичну філософію і реліг. фанатизм. Як письменник виступив у 30-х рр. Писав поеми, вірші, комедії («Нарціс», 1753; «Військовополонені», опубл. 1782), романі. Автор опер («Сільський чарівник», 1753, та ін.), до яких створював лібретто й музику. В кн. «Еміль, або Про виховання» (1762) втілив свої пед. погляди. В епістолярному романі «Юлія, або Нова Елоїза» (1761) засуджував станове суспільство, протиставляючи йому природне почуття любові. В автобіогр. «Сповіді» (опубл. 1782—89) розповів про своє життя, духовні пошуки, переживання тощо. Художні твори

Р. пробуджували гуманне ставлення до бідних, любов до природи, сприяли гармонійному розвиткові особистості, виховували почуття громад. обов'язку. Літ. діяльність Р. викликала до життя течію русофізму, близьку до *сентименталізму* (іноді її розглядають як франц. різновид сентименталізму). Великий вплив мав і на романтиків. І. Франко в статті «Влада землі в сучасному романі» й у «Передньому слові» до «Перебенді» Т. Шевченка писав про складний характер творів Р., підкреслював вплив їх на молодого Т. Шевченка, вказував на світовий резонанс його суспільних і естетичних ідеалів. *Тв.: Р. с. п. р. е. к. л. — Об искусстве.* Л.— М., 1959: *Избранные сочинения*, т. 1—3. М., 1961: *Трактаты*. М., 1969.

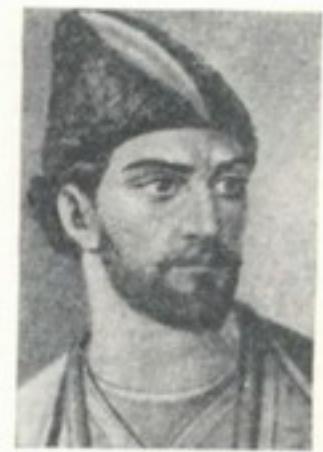
Літ.: Верцман И. Е. Жан-Жак Руссо. М., 1976: Дворцов А. Т. Жан Жак Руссо. М., 1980. І. Є. Зіневич (філософські погляди Р.), І. М. Лозинський (Р.-письменник).

РУССО (Rousseau) Теодор (15.IV 1812, Париж — 22.XII 1867, Барбізон, деп. Сена і Марна) — франц. живописець і графік, представник барбізонської школи. Живопису навчався в Парижі (1827—29). З 1836 жив переважно в Барбізоні. У своїх пейзажах просто і правдиво відтворював рідину природу: «Ринок у Нормандії» (30-і рр. 19 ст., ДЕ), «Алея каштанів» (1837), «Болото в Ландах», «Дуби» (обидва — 1852), всі — Лувр; «На водопої», «Краєвид у Барбізоні» (обидва — Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві).

Т. Руссо. Ринок у Нормандії. 30-і роки 19 ст. ДЕ в Ленінграді.

тверджено останніми істор. знахідками. На стіні монастиря виявлено портретну фреску з епітафією, присвяченою похованому тут Р. Отже, певно, цей портрет, намальований над місцем поховання великого поета, єдиний вірогідний, що зберігся до наших часів. До нашого часу дійшло чимало стародавніх списків поеми, що свідчить про її велику популярність. Образи поеми, засоби її поетики, так само як і факти поетової біографії, ввійшли в народну творчість, стали основою багатьох нар. пісень і легенд. Груз. народ беріг поему, як свою нац. святиню. Марні були намагання церковників одвернути нар. маси від цього геніального твору, позбавленого релігійно-аскетичної моралі, християнського ригоризму. В поемі втілено у високохудожніх образах передову гуманістичну ідеологію того часу. Твір розповідає про трьох витязів — Таріеля, Автанділа і Фрідона, про кохану Таріеля — Нестан-Дареджан, що потрапила в полон до злочинного племені каджів. Осн. ідея твору — прославлення дружби і віданості між людьми, незважаючи на різну нац. й релігійну належність. Р. твердив, що в дружбі є рівними права й обов'язки як чоловіків, так і жінок. Дружба для поета поєднується з почуттям кохання, яке поет трактує, відкидаючи і лицемірні аскетичні проповіді релігійників, і всіляку вульгаризацію його. Р. виступив проповідником боротьби проти зла й несправедливості в людському житті, оспівавши велич відданої любові до рідного краю і славу геройчного опору всіляким нападникам і загарбникам. Своїми етичними ідеалами поет сягнув значно вище за моральний рівень своєї епохи, наблизившись до вселюдського розуміння етичних суспільних принципів. Вільний від релігійної догматичності, поет у своєму світогляді мав значні елементи філософії *неоплатонізму*, використовуючи його в боротьбі проти холастики як християнської, так і мусульманської, що гальмували розвиток культури азіатських і европ. народів. Р. поєднав у своїй творчості духовні цінності зх.-европ. культури і скарби, надбані культурою сх. народів, насамперед духовні скарби перської та араб. л-р. Рівнем культурної озброєності, глибоко гуманістичним спрямуванням творчості, ворожістю щодо задубілості середньовічних етичних догм і канонів Р. є попередником гуманістичної ідеології *Відродження*. Високий ідейний зміст своєї поеми Р. втілив у досконалу художню форму. Поему написано шістнадцятисловом розміром шайрі (двоюма варіантами цього розміру, один з яких наближається до нашого восьмистопного хорея). Розмір цей став улюбленим розміром груз. народнопісенної творчості. Поему написано живою нар. мовою. Чимало афоризмів і віршів Р. стало нар. приказками. Поема поширювалася в Грузії в рукописах аж до 1712, коли в Тбілі-

Ш. Руставелі.

Портрет Ш. Руставелі. Знайдено 1960 в монастирі святого Хреста в Єрусалимі.

Сторінка з рукопису поеми «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі. 17 ст.

сі в друкарні царя Вахтанга VI вийшло її перше друковане видання. Поему перекладено багатьма мовами світу. Є кілька рос. перекладів усього тексту поеми, з-поміж яких вирізняються переклади К. Бальмона, М. Заболоцького, П. Петренка, Ш. Нуцубідзе. Укр. мовою перший переклад (та й взагалі один з перших перекладів поеми іншою мовою) зробив О. Навроцький.

Пропагандистом поеми виступив М. Гулак. Повний переклад поеми здійснив М. Бажан. У Тбілісі споруджено пам'ятник Р. (1938), ім'я Р. присвоєно Інституту історії груз. л-ри АН Груз. РСР, театрам, палацам культури, бібліотекам. Ім'ям Р. названо одну з найбільших вершин Головного Кавказького хребта (4960 м). На Україні ім'ям Р. названо вулиці в Києві, Львові та в ін. містах. Образ Р. відбито в творчості рад. поетів (С. Чиковані, Г. Леонідзе, С. Шашіашвілі, П. Тичини, П. Антокольського, Джамбула) і рад. художників (Г. Тойдзе, М. Дерегуса, Т. Абакелія, С. Кобуладзе, Г. Гавриленка). На мотиви Р. створено драм. вистави й опери (Л. Паліашвілі «Витязь в тигровій шкурі», Д. Аракішвілі «Шота Руставелі»).

Тв.: Укр. перекл.— Витязь в тигровій шкурі. Перекл. М. Бажана. К., 1966; Рос. перекл.— Витязь в тигровій шкурі. Л., 1977.

Літ.: Тичина П. У пісні, в славі, в помислах живе. В кн.: Тичина П. Вибрани твори, т. 3. К., 1957; Гольцев В. В. Шота Руставели. М., 1956; Барамидзе А. Г. Шота Руставели. М., 1966; Абашідзе И. В. По следам Руставели. Тбіліси, 1974; Бабаян А. М. Шота Руставели. Бібліографіческий справочник. М., 1975. М. П. Бажан.

РУСТАВІ — місто респ. підпорядковання Груз. РСР. Розташоване на р. Кури. Залізнична станція. 134 тис. ж. (1981). В Р. розвинута металург. (з-ди: металург. та вторинних кольор. металів), хім. (з-ди: хім. та хім. волокна), буд. матеріалів (комбінати: деревообр., домобуд., залізобетонних виробів, буд. матеріалів, «Грузмонтажремонт»; з-ди: цем., бетонних труб) промисловість. З-ди: по ремонту буд.-дорожніх машин, рем.-мех. та ін. підприємства. Поблизу Р. — Тбіліська ДРЕС. Філіал Груз. політех. ін-ту, політехнікум, муз. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий музей. Місто утворено 1948. Будівлю його провадилось у зв'язку із спорудженням металург. комбінату, біля руїн давнього міста, зруйнованого в серед. 13 ст. монголами.

РУСТАМ Сулайман (н. 1906) — азерб. рад. письменник. Див. Сулайман Рустам.

РУСТИКА (від лат. *rusticus* — простий, грубий) — в архітектурі рельєфна кладка або облицювання будівель прямоугільними каменями (квадрами) з грубо обтесаною або опуклою лицьовою поверхнею (т. з. рустами).

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (від лат. *rusticus* — селянський) — селянські земельні надії у феод.-кріпосницькій Австрії та на загарбаніх нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Р. з. перебували в спадковому користуванні селян. Юрид.

власниками Р. з. вважалися володільці *домінікальних земель* (поміщики, д-ва, церква), на користь яких селяни були зобов'язані відбувати панщину, виконувати різноманітні натуральні й грошові повинності та сплачувати д-ви по-земельні податки. Незважаючи на урядову заборону, поміщики під різними приводами перетворювали Р. з. на свою власність. Урядовим декретом від 25.XI 1846 за поміщиками було закріплено Р. з., відібрані у селян протягом 1787—1820. За *селянською реформою* 1848 сел. надії було перетворено на особисту власність селян, внаслідок чого поділ на Р. з. і *домінікальні* втратив кол. значення.

Ф. І. Стеблій.

РУСТИЦЬКИЙ Йосип Олександрович [31.III (12.IV) 1839 — 13 (26).IV 1912] — укр. хірург. Н. на Україні. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1861). Працював лікарем у Києві, згодом у Петербурзі (був помічником П. Ф. Лесгафта). З 1874 — співробітник Київ. ун-ту, з 1889 — професор Казан., а з 1898 — Київ. ун-тів. Осн. праці присвячені вивченю поранень рогівки, нагноювальних процесів у кістках, злюкісних пухлин (зокрема, пухлин твердої мозкової оболонки), питанням історії хірургії тощо.

РУСЬ, Руська земля — в 9—10 ст. держ. утворення сх. слов'ян Серед. Придніпров'я. В писемних джерелах Р. вперше згадується під 837 у зх.-европ. хроніці (т. з. Бертинських анналах). Про існування Р. свідчать Константин VII Багрянородний (10 ст.), договори Р. з Візантією 10 ст., дані давньорус. літописних зведеній 11—12 ст. Централами Р. були Київ, Чернігів і Переяслав (Південний). Крім названих міст, до складу Руської землі входили Вишгород, Білгород, Василів, Заруб, Треполь, Богуслав, Корсунь, Канів. Р. включала давні племінні території *полян* і частково *сіверян* і *радимичів*. Кордони Р. «звідчать про те, що вона була не племінним і не етнічним, а політ. держ. утворенням». Процес виникнення класів на Р. і сусідніх територіях сх.-слов'ян. племен, зростання місц. знаті сприяли утворенню давньоруської д-ви (див. *Київська Русь*), яку почали називати за ім'ям її первісного ядра — Р. Вже на поч. 12 ст. під терміном «Руська земля» малися на увазі всі землі слов'ян. племен, які населяли Сх. Європу. На поч. 13 ст. назви Р., Руська земля почали застосовуватися щодо пн.-сх. і пн. земель давньоруської д-ви: Ростово-Суздалської і Новгородської. Після навали орд Батия 1237—41 термін «Русь» закріпився саме за цими територіями, хоч у пам'ятках 13—14 ст. він трапляється в значенні ширшому, стосовно всіх земель, населених сх. слов'янами. В 13 ст. і пізніше, коли зв'язки між різними територіями кол. давньоруської д-ви ослабли, з'явилися нові назви: Біла Р., Чорна Р., Червона Р., Мала Р. Ці новоутворення мали свої території й істор. долі. Термін «Русь» став також основою понять «руський», «росіянин», «русин».

Літ.: Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951.

М. М. Корінний.

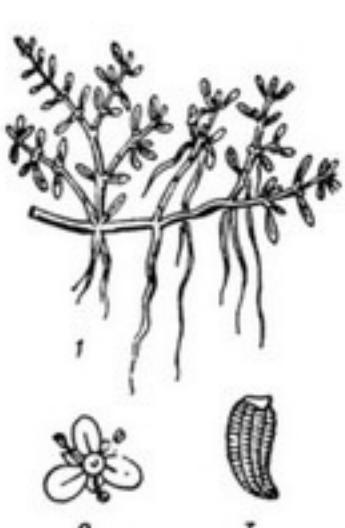
«РУСЬКА БЕСІДА». 1) Укр. культурно-освітнє т-во ліберально-бурж. напряму. Засн. в січні 1862 у Львові Ю. Лавровським як клуб для розваг укр. дрібнобурж. інтересів; влаштовувала літературно-муз. вечори, утримувала *Teatr товариства «Руська бесіда»* у Львові. У 1929 стала наз. «Українська бесіда». Мала одноіменні філії в ін. містах Галичини. Діяла до 1939. 2) Укр. культурно-освітнє т-во ліберально-бурж. напряму в Чернівцях (засн. 1869). Займалося видавничою діяльністю, влаштовувало літературно-муз. вечори, організовувало б-ки, сільські читальні. На поч. 20 ст. мало філії в ін. містах Буковини, однак після окупації Пн. Буковини бурж. Румунією 1918 всі філії і сільські читальні «Р. б.» було закрито. З 1922 «Р. б.» діяла тільки в Чернівцях. Р. Я. Пилипчук.

«РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА» — збірники праць з історії України 15—18 ст. (24 т.; 1886—1904). Виходила укр. мовою спочатку в Тернополі, потім (з 16 т.) у Львові. В «Р. і. б.» друкували переважно праці укр. істориків бурж.-націоналістичного і бурж.-ліберального напрямів (В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова та ін.). Вміщено також окремі публікації рос. історика дворянсько-монархічного напряму Д. І. Гловайського (з історії Київ. Русі 9—12 ст.) та історика-великодержавника І. А. Линниченка (з історії Галицької Русі 14—15 ст.). Порівняно небагато у «Р. і. б.» публікувалося праць укр. істориків ліберально-бурж. напряму О. Я. Єфименко, Д. І. Багалія, історика права М. Ф. Владимирського-Буданова.

РУСЬКА ПЛАТФОРМА — те саме, що й *Східно-Європейська платформа*.

РУСЬКА ПОЛЯНА — селище міського типу Черкаського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована за 12 км від м. Черкас. 8,1 тис. ж. (1982). В селищі — меблевий комбінат, колгосп «Зоря комунізму». Середня та восьмирічна школи, лікарня, Будинок культури, клуб, 4 б-ки, санаторій. Перші відомості про Р. П. належать до 1741, с-ще міськ. типу — з 1965.

«РУСЬКА ПРАВДА» — збірники норм давньоруського права 11—12 ст., одне з основних джерел для вивчення суспільних відносин, історії класової боротьби, державності та права *Київської Русі*. Відомі понад 100 списків «Р. п.», складених у 13—18 ст. Їх прийнято поділяти на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку феодалізму в Давній Русі. Коротка редакція «Р. п.» є найдавнішою (11 ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої правди», «Правди Ярославичів», або «Статуту Ярославичів», «Покону вірного» та «Урока мостникам». В «Правді Ярослава» зберігається, хоч із значним обмеженням, інститут *кривавої помсти*,

Русліця тритичникова:
1 — частина рослини;
2 — квітка;
3 — плід (насіння).

предметом правового захисту є переважно життя, честь дружинної знаті тощо, відсутні норми, спрямовані на захист феод. землеволодіння. У складеній пізніше «Правді Ярославичів» досить чітко відбито феод. сутність регульованих нею супр. відносин. Майже всі ці норми спрямовані на захист князівського маєтку, зем. власності князя тощо. До складу Розширеної редакції «Р. п.» відносять Суд Ярослава Володимировича та *Статут Володимира Мономаха*. Ця редакція всебічно забезпечувала інтереси феодалів, захищала їхню власність на землю тощо, закріплювала поступове поневолення *смердів*, безправ'я *холопів*, які перетворювалися на кріпаків, визначала обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення (закупів, рядовичів). На основі Розширеної було створено Скорочену редакцію (найпізнішу, яку датують 15 і навіть 17 ст.), яка є пам'яткою розвинутого феод. права. «Р. п.» мала великий вплив на дальший розвиток феод. права Росії, України, Білорусії, Литви (див., зокрема, *Литовські статути*) і Польщі.

Видання: Правда Русская, т. 1—2. М.—Л., 1940—47.

Літ.: Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде. М.—Л., 1941; Юшков С. В. Русская Правда. М., 1950.

«РУСЬКА ПРАВДА» П. І. ПЕСТЕЛЯ, «Руська правда, або Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить завітом для удосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління» — конституція *декабристів*, складена П. І. Пестелем і схвалена на з'їзді *Південного товариства декабристів* 1823 в Києві. Названа так 1824. Готовалася як наказ тимчасовому революц. урядові Росії. Передбачала знищення кріпацтва і станового ладу, рівність усіх громадян перед законом, встановлення респ. правління, наділення селян безплатно землею за рахунок держ. фонду. Незважаючи на риси дворянської обмеженості в розв'язанні аграрного, нац. і деяких ін. питань, «Р. п.» є найдемократичнішим варіантом революц. програми декабристів. Вперше видана 1906.

РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА — одна з найбільших церков у православ'ї. Почала складатися в 11 ст., після хрещення *Rusi*. Тоді ж виникли перші монастири, які поклали початок церк. землеволодінню. Р. п. ц. незабаром перетворилася на могутнього феодала-землевласника. Спочатку Р. п. ц. підлягала константинопольському патріархові, який ставив на чолі її грец. митрополитів. У 1051 Ярослав Мудрий поставив на чолі Р. п. ц. руського митрополита Іларіона і створив Київ. митрополію. В 1328 митрополію перенесено до Москви. В 1448 собор єпископів Р. п. ц. оголосив її автокефальною (незалежною) від константинопольського патріарха, головою церкви поставив митрополита московського і всієї *Rusi*. Зі створенням Моск. патріархії (1589) зросло міжнар. значення Р. п. ц.

Після Люблинської унії 1569 Україну загарбала Польща, де держ. релігією був католицизм. За Брестською унією 1596 частина православного духівництва пішла на об'єднання з католицькою церквою (див. *Уніатська церква*).

Після возз'єднання України з Росією 1654 на Лівобережжі унію було ліквідовано. На Правобережжі її скасовано 1839. Уніатська церква лишилася тільки на землях. У 1653—56 патріарх Никон провів уніфікацію богослужіжних книг і реформу церк. обрядів. Це стало приводом для розколу Р. п. ц. (див. *Старообрядництво*). За Петра I проведено церк. реформу, що скасувала патріаршество (1721). Для управління церквою створено Синод, що підлягав світській владі. Реформа остаточно перетворила Р. п. ц. на частину держ. апарату. В 1764 проведено секуляризацію церковних земель (на Лівобережній Україні — 1786—88, на Правобережній — 1793). Православне духівництво було вірною опорою царизму. Велику Жовтн. соціалістичну революцію Р. п. ц. зустріла вороже, діяла в союзі з білогвардійцями та інтервентами. Проти революції виступала й створена 1919 укр. бурж. націоналістами *Українська автокефальна православна церква* (УАПЦ). Підтримка широкими верствами віруючих Рад. влади примусила духівництво Р. п. ц. переглянути своє ставлення до неї (див. *Обновленці*). Укр. обновленці 1923 на своєму першому соборі в Харкові створили незалежну від моск. Синоду *Укрінську православну автокефальну церкву* (УПАЦ). Перемога соціалізму в СРСР відігравала вирішальну роль в остаточному переході Р. п. ц. на позиції лояльного ставлення до Рад. влади. В роки Великої Вітчизн. війни Р. п. ц. проводила патріотичну діяльність, збирала кошти у фонд оборони. Водночас на окупованій території частина духівництва Р. п. ц. співробітничала з фашист. загарбниками. Львівський собор 1946 виніс рішення про ліквідацію Брестської унії 1596 і об'єднання з Р. п. ц. (на Закарпатті унію скасовано 1949). Нині Р. п. ц. підтримує політику Рад. д-ви, бере участь у *руси прихильників миру*, з 1961 вона є членом *Всесвітньої ради церков*.

Р. п. ц. очолює патріарх московський і вся Русі Пимен (з 1971). При ньому є Синод. Р. п. ц. поділяється на єпархії. Укр. єпархіями управляє митрополит київський і галицький. Р. п. ц. має навч. заклади — семінарії, дві академії, видає щомісячник *Журнал Московської патріархії* та ін. церк. л-ру. У Львові виходить журн. *Православний вісник*. Д. П. Кирик.

РУСЬКА РАДА — укр. політ. товариство на Буковині (1870—1918), яке виражало інтереси буржуазії і бурж.-націоналістичної інтелігенції. До 1885 т-во перебувало під впливом *москофілів*, потім буковинських *народовців*. Видавала 1898—1908 газ. *«Руська рада»* (з 1903 — додаток до газ. *«Буковина»*). Співробітничала з австр. урядом. Виступала проти визвольного руху, намагалася спрямовувати

боротьбу трудящих проти соціального і нац. гноблення на легальний шлях — звести його до подання петиції до австр. парламенту. В 1898 висунула проект поділу церк. зем. фонду на Буковині на дрібні ділянки, які мали орендувати селяни. Крім того, Р. п. р. пропонувала селянам створювати позичкові каси, крамниці та читальні. В роки 1-ї світової війни Р. п. р. підтримувала австр.-угор. імперіалістів.

РУСЬКА РІВНІНА — див. Східно-Європейська гівніна.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» — гурток прогресивної укр. молоді у Львівській семінарії 1833—37 на чолі з М. Шашкевичем. До «Р. т.» входили Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Устриянович, А. Могильницький та ін., підтримував з нею звязки Г. Ількевич. Найпрогресивнішими членами гуртка були М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, яких і наз. «Руською трійцею»; у широкому розумінні так наз. увесь гурток. «Р. т.» поклава початок новій, демократичній культурі на Зх. Україні. Важливу роль у формуванні прогресивних поглядів діячів «Р. т.» відіграли твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, фольклорні видання М. Максимовича. Літературно-художня творчість «Р. т.» мала переважно романтичний характер. У своїх поезіях гуртківці закликали народ до боротьби за кращу долю, звеличували геройче минуле. Перший зб. «Р. т.» називався «Син Русі» (1833). До нього входили оригінальні поезії та один переклад з *Анакреонта*. З політ. міркувань автори виступали під криптонімами. Збірник до друку не призначався — Шашкевич розглядав його як пробу сил. Другий зб. «Р. т.» — «Зоря» (1834) планувалося видати. Рукопис відкривався портретом Б. Хмельницького і нарисом про гетьмана. Далі йшли нар. пісні, твори гуртківців, анонімна супліка на попа. «Зорю» не пропустила до друку цензура. Світ побачив лише третій зб. «Р. т.» — «Русалка Дністровая» (1837). Це була перша нар. книжка на Зх. Україні. Після заборони «Русалки Дністрової» і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького із семінарії «Р. т.» розпалася.

Літ.: Шалата М. Й. Маркіян Шашкевич. К., 1969; Петраш О. «Руська трійця». К., 1972; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є., М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

М. Й. Шалата.

«РУСЬКА ШКОЛА» — 1) Укр. педагогічне т-во на Буковині. Засн. 1887 у Чернівцях. З 1908 перейменоване на т-во «Українська школа». В складних умовах іноз. панування т-во було єдиною організацією на Буковині, що поширювала освіту серед укр. населення, готовувала учителів-українців, видала підручники рідною мовою. В 1910—22 т-во утримувало ряд дитячих притулків і жіночу семінарію. У 20-х рр. 20 ст. «Р. ш.» припинила діяльність внаслідок поліцейських репресій. 2) Укр. науково-пед. журнал бурж.-ліберального напряму. Орган т-ва «Руська школа». Виходив у Чернівцях 1888—

Рута садова. Верхня частина рослини.

Рутвиця мала. Верхня та нижня частини рослини.

91. В журналі друкувалися статті з педагогіки та методики викладання різних предметів, з історії укр. школи тощо. «Р. ш.» відстоювала впровадження в школах Галичини і Буковини фонетичного правопису. В журналі публікувались окремі праці І. Франка, М. Драгоманова та ін.

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст. Створене феод. Польщею з загарбаних нею земель Галицько-Волинського князівства. Спочатку ці землі називали Руським королівством, або Руською землею, і управляли ними королівські намісники — старости. Бл. 1434 було утворено Р. в., яке складалося з 5 земель (округів): Львівської, Перемишльської, Галицької, Саноцької та Холмської. Землі було поділено на повіти. Адм. центром Р. в. був Львів. За відомостями 1677, в Р. в. було не менше 3090 сіл та 160 міст і містечок. У серед. 70-х рр. 18 ст. тут жило 1495 тис. чол. На чолі адм. управління Р. в. стояв воєвода, якого призначав король з великих магнатів. Судово-адм. владу в землях і повітах здійснювали кастеляни, гродські й земські судді та повітові старости. В міру посилення політ. ролі магнатів та шляхти в 16—17 ст. в Р. в. зростало значення місц. органів станового шляхет. самоврядування, що їх обирали на шляхет. сейміках земель. Феодально залежне населення Р. в. вело невпинну боротьбу проти соціального та нац. гніту. Значну частину Р. в. охопили Мухи повстання 1490—92, Покутське повстання 1648. В 16—17 ст. розгорнувся рух опришків, який поширився на Галицькій, Перемишльській і Саноцькій землях і досяг найвищого піднесення в 30—40-х рр. 18 ст. під керівництвом О. В. Довбуша. Нар. маси вели боротьбу проти покатоличення та унії. Осередками поширення укр. культури та освіти в Р. в. були братства та братські школи й друкарні. Найвідомішими з укр. друкарень у Р. в. були Львівська братська друкарня, Стрятирівська друкарня та Унівська друкарня. Після 1-го поділу Польщі (1772) Р. в. було ліквідовано в зв'язку з загарбанням майже всієї його території Австрією. Див. також Галичина.

Lit.: Нариси з історії Львова. Львів, 1956; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968.

Я. С. Мельничук.

РУСЬКЕ МОРЕ — назва Чорного моря в руських літописах під 858—1485 і в араб. джерелах 10—12 ст. Сх. географи Руським морем називали й Азовське море.

РУСЬКИЙ ВЕРХ — гірська вершина Полонинського хребта. Див. Великий Верх.

РУСЬКИЙ КРСТУР — селище на Пн. Сх. Югославії, в автономному краї Воєводині. Розташований на Малому каналі (система Дунаю). Бл. 7 тис. ж. (1981). Р. К. — один з осередків розселення українців в істор. обл. Бачка, які живуть у цих районах з 2-ї пол. 18 ст. Будинок культури. Гімназія з українською мовою навчання. Друкарня «Руське слово». Пам'ятник героям-партизанам.

РУСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР — див. Театр товариства «Руська бесіда» у Львові.

«РУСЬКИЙ СОБОР» — політ. організація, створена у Львові під час бурж. революції 1848—49 в Австрії за ініціативою Центральної ради народової на противагу Головній руській раді з метою спрямувати укр. нац.-визвольний рух в інтересах польс. шляхти і буржуазії. До «Р. с.» входили гол. чин. представники польс. шляхти і бурж. інтелігенції, чиновництва, далекі предки яких були укр. походження. В «Р. с.» брав участь І. М. Вагилевич. «Р. с.» не мав чітко сформульованої політ. програми. В своїх відозвах і листівках він схвалював обмежену селянську реформу 1848, засуджував антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи Габсбургів, «Р. с.» ведночас висловлював готовність співробітничати з австр. владою, сподіваючись з її допомогою добитися відновлення незалежності Польщі з включенням до її складу укр. земель. Заперечував право галицьких українців на самостійний нац. розвиток. Видавав газ. «Днівник руський». Діяльність Р. с. не мала успіху серед укр. нар. мас. Припинив існування на поч. листопада 1848, після придушення Львівського збройного повстання 1848, в зв'язку із забороною австр. урядом усіх політичних організацій і товариств.

РУСЬКИЙ ТЕАТР ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» в Ужгороді — перший укр. профес. театр на Закарпатті. Діяв при т-ві «Просвіта». Відкрито 1921 виставою «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького. У різний час режисерами були: М. Біличенко, Б. Крживецький, М. Садовський, О. Загаров, Ф. Базилевич. Серед акторів Р. т. т. «П.» були актори колишнього кіїв. Театру Миколи Садовського. У репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання та Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Циганка Аза» М. Старицького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Никандр Беззасний» М. Садовського (за О. Писемським), «Украдене щастя» І. Франка; п'єси М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, О. М. Толстого, Ж. Б. Мольера, Р. Роллана, К. Чапека, Я. Квапіла та ін. Театр гастролював у Пряшеві (1922) та Празі (1922, 1924). Через матеріальні нестатки наприкінці 1929 припинив свою діяльність.

Lit.: Василько В. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Ігнатович Г. Директор «Руського театру». «Вітчизна», 1967, № 10; Ніксев В. Олександр Загаров і український театр. К., 1969.

Р. Я. Пилипчук.

РУСЬКІ ГОРІ — гори у Сх. Антарктиді, на Королеві Мод Землі, між 71°—72°30' пд. ш. та 16°—19° сх. д. Характерні окремі вершини (Желанна, Карпінського, Русанова та ін.) вис. понад 2500 м та нунатаки. Складаються Р. г. переважно з гнейсів та кристалічних сланців. Р. г. відкрила 1959 рад. антарктична експедиція.

РУСЬКІ РАДИ В ГАЛИЧИНІ — громадсько-політ. організації укр. населення в Сх. Галичині під час революції 1848—49 в Австрії. В травні 1848 у Львові було створено Головну руську раду, а згодом за її ініціативою почали виникати місц. руські ради. Організаторами і активними учасниками Р. р. в Г. були літератори, громадсько-політ. і освітні діячі І. Бірецький, І. Борисикович, Г. Гинилевич та ін. Всього було організовано бл. 50 Р. р. в Г. За своїм складом місц. Р. р. в Г. були демократичнішими від Гол. руської ради і радикальнішими за характером своєї діяльності. Вони полавали активну підтримку селянам у їхній боротьбі за повернення загарбаних поміщицькими землями, агітували населення домугатися автономії Сх. Галичини, демократизації освіти, запровадження викладання укр. мовою в школах, поширювали серед народу газ. «Зоря галицька» тощо. З наступом сил реакції восени 1848 діяльність Р. р. в Г. було обмежено, а в січні 1849 заборонено. Згодом на клопотання Гол. руської ради окружні Р. р. в Г. відновлено, але поставлено під контроль австр. влади. В 1851, з відновленням абсолютизму, Гол. руську раду та її філіали — місцеві Р. р. в Г. було розпущене. Ф. І. Стеблій.

РУСЬКО Олексій Микитович [30. III 1906, Бялишток (тепер ПНР) — 25.VIII 1964, Київ] — вкр. рад. педагог, член-кор. АПН РРФСР (з 1957). Член КПРС з 1925. В 1932 закінчив Київ. хім.-технологічний ін-т. В 1930—38 — на викладацькій і керівній роботі в Київ. пед. ін-ті, 1938—44 — ректор Київ. ун-ту. В 1944—58 — заст. міністра освіти УРСР. з 1958 — директор Н.-л. ін-ту педагогіки УРСР. Автор наук.-методичних праць з хімії та загальнопед. питань, співавтор. підручників із заг. хімії для пед. ін-тів та восьмирічної школи, посібників для вчителів. Президент Пед. т-ва УРСР (1959—64). Нагороджений З орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. М. Попов.

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (РУРП) — селянська партія, створена у Сх. Галичині 1890. Засновниками і керівниками її були І. Я. Франко, М. І. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький. Друковані органи — журнали «Народ» і «Хлібороб», газ. «Громадський голос». У партії йшла непримиренна боротьба двох напрямів: лівого крила на чолі з І. Я. Франком, М. І. Павликом, що відстоювало інтереси сільські бідноти і міськ. ремісничого люду, зв'язувало визволення укр. народу з перемогою соціалізму, і правого крила на чолі з С. Даниловичем, яке дотримувалося бурж.-ліберальних і націоналістичних поглядів. РУРП, незважаючи на недоліки (недооцінка революц. ролі робітн. класу, обмеженість у розв'язанні нац. питання), відіграла важливу роль у розвитку революц.-демократичного руху в Галичині. Радикали на поч. своєї діяльності очолили ряд сел. заворушень, виступали за єдність дій трудящих різних національностей у боротьбі проти поміщицького і капіталістич-

ного гніту. В кін. 19 ст. відбувся розкол партії. В 1899 частина членів РУРП разом з «народовцями» об'єдналася в «укр. нац.-демократичну партію» проавстр. напряму. На поч. 20 ст. РУРП переродилася в бурж.-націоналістичну партію.

РУТА (Ruta) — рід багаторічних трав'янистих рослин або напівкущів родини рутових. Стебло прямостояче, при основі здерев'яніле. Листки чергові двічі-тричі перисторозсічені. Квітки правильні, дрібні, жовті, двостатеві, зібрани в щитковидне суцвіття на верхівці стебла. Плід — багатонасінна коробочка. Бл. 10 видів, поширені у Середземномор'ї і Перед. Азії. В СРСР, у т. ч. на Україні, 2 види: Р. садова (R. hortensis) та Р. розлога (R. divaricata). Р. садова має дуже ароматні листки, що містять ефірну олію і алкалоїд рутин. Рослина отруйна. Вирощують як декоративну та лікарську рослину. Р. розлога дико росте в Криму на крутих кам'янистих схилах та по чагарниках.

РУТВИЦЯ (Thalictrum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини жовтецевих. Листки чергові, перисторозсічені. Квітки дрібні, зібрани в волотеве, щитковидне або китицевидне суцвіття. Плід — сім'янка. Понад 120 видів, поширені в Європі, Азії, Америці і Африці. В СРСР понад 20 видів, у т. ч. в УРСР — 8. Найпоширеніша Р. орликолиста (Th. aquilegifolium) — росте в лісах, на луках, а також Р. проста (Th. simplex) — по чагарниках, луках. Деякі види Р. вирощують як декоративні.

РҮТЕНБЕРГ (Ruthenberg) Чарлз Еміль (9.VII 1882, м. Клівленд, шт. Огайо — 2.III 1927, Чікаго) — діяч amer. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1909 вступив до Соціалістичної партії (СП; ств. 1900—01), був одним з керівників її лівого крила. В 1912 — ред. газ. «Клівленд союзеліст» («Клівлендський соціаліст»). У 1913—19 — секретар клівлендської орг-ції СП. Засновник і ген. секретар КП Америки (1919—21), 1921—23 — секретар ЦК Об'єднаної КП Америки (обраний заочно під час перебування в тюрмі), 1923 — секретар ЦК Робітн. партії Америки (РПА). На III з'їзді РПА (грудень 1923 — січень 1924) обраний секретарем ЦК Робітн. (комуністичної) партії Америки (з 1930 — КП США). З 1920 — член ВККІ, з 1924 — Президії ВККІ. Не раз зазнавав переслідувань, ув'язнення. На прохання ВКП(б) його прах перевезено в СРСР. Похованій у Москві, біля Кремлівської стіни.

Літ.: Джонсон О. С. День грядет. Пер. с англ. М., 1963.

РҮТЕНІЙ (лат. Ruthenium, від Ruthenia — Русь), Ru — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. I. Менделєєва, ат. н. 44, ат. м. 101,07; належить до платинових металів. Природний Р. складається з семи стабільних ізотопів. Відкрив 1844 рос. хімік К. К. Клаус (1796—1864). Р.— рідкісний і розсіяний елемент, його вміст у земній корі $5 \cdot 10^{-7}\%$ за масою. У природі буває разом з ін. платиновими ме-

талами. Р.— сріблясто-білий, твердий і тугоплавкий метал; густ. $12\,450 \text{ кг}/\text{м}^3$; $t_{\text{пл}} 2334^\circ \text{C}$; $t_{\text{кпп}}$ бл. 4100°C . Відзначається високою хім. стійкістю. Не розчиняється у к-тах і «царській воді», проте на цього діє розчин гіпохлоритів лужних металів, розплави лугів та пероксидів. Сплавляється з більшістю металів. Як і всі платинові метали, утворює багато координативних столук. Одержані Р. при переробці концентратів платинових металів. Р. входить до складу твердих і зносостійких сплавів, з яких виготовляють деталі точних вимірювальних приладів, електроди, ювелірні вироби тощо. Р.— каталізатор багатьох хім. реакцій.

РУТИЛ (від лат. rutilus — жовточорвоний) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. TiO_2 . Сингонія тетрагональна. Густ. 4,2—4,4. Твердість 6,0—6,5. Колір червоно-бурий, червоний, бурувато-жовтий, синюватий, чорний. Бліск металоподібний, алмазний. У Рад. Союзі Р. пошириений в РРФСР (на Уралі), в Казахстані; за кордоном — у США. Р. одержують і штучно. Використовують як титанову руду, синтетичний Р.— в ювелірній справі.

РУТКОВИЧ Іван (р. і. невід., с. Білій Камінь, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— р. см. невід.) — укр. живописець 17 ст. Бл. 1667—1708 жив і працював у м. Жовкви (тепер м. Несторов Львів. обл.), Варшаві. Найвідоміші твори з підписом автора: іконостас у Волиці-Деревлянській (1680—82) та Волі-Висоцькій (1688—89); монументальний іконостасний комплекс із Скваряви (1697—99, Львів. музей укр. мистецтва). Автор окремих ікон з Потелича («Моління», 1683) та Вижлова. Традиційні релігійні сюжети художник трактував у побутовому, майже світському плані. Його творам притаманні риси реалізму, декоративність. Іл. див. також до ст. Жовківська школа художників, т. 4, с. 137.

Літ.: Свєнціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. К., 1966.

РУФІДЖІ — ріка у Сх. Африці, в Танзанії. Утворюється злиттям річок Лувегу і Кіломберо, впадає в Індійський ок. Довж. від витоку Лувегу бл. 1400 км, пл. бас. 178 тис. км². У верхів'ї має гірський характер. Нижче водоспаду Шугур — рівнинна. Живлення дощове. Судноплавна у нижній течії. В бас. Р.— заповідник Селус.

РУХ — спосіб існування матерії, її невід'ємна властивість. Р. «як внутрішньо властивий матерії атрибут, обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 366). Р. без матерії не існує, як і матерія без Р. В цьому полягає абс. характер Р. Спокій, рівновага, рівнодія — відносні. «Всяка рівновага або є тільки відносним спокоєм, або сама являє собою рух у рівновазі» (там же, с. 583—584). Р. є сутністю простору і часу як форм існування матерії. В історії філософії перші згадки про універсальність Р.

стихійно-матеріалістичні та наївно-діалектичні за характером, були висловлені стародавніми мислителями *Лао Цзи*, *Фалесом*, *Гераклітом*, *Демокрітом*, *Епікуром* та ін. Філософи-матеріалісти 17—18 ст. (Дж. Толанд, Д. Дідро, П. А. Гольбах, Ж. О. Ламетрі) розглядали Р. як спосіб існування матерії. Проте обмеженість соціальної практики, природничо-наук. знань того часу, перенесення механістичних уявлень про Р. з природознавства у філософію зумовили механістичний характер матеріалізму 18 ст., зведення ним усіх форм Р. матерії до механічної (див. *Метафізичний матеріалізм*, *Механізм*). Діалектичне вчення про Р. як саморух і самозміну розробив Г. В. Ф. Гегель, проте його діалектика була ідеалістичною, перекручувала сутність процесів дійсності. Тільки марксистсько-ленинська філософія, спираючись на досягнення природничих наук, на суспільно-істор. практику, розкрила справжню природу Р., створила діалектико-матеріалістичне вчення про Р., вільне від механістичної обмеженості та ідеалістичних перекручень. Джерелом усіх конкретних форм Р. матерії діалектичний матеріалізм вважає внутр. суперечності, притаманні всім речам, а також зовн. взаємодію між ними. Процеси Р., зміни й розвитку зумовлюють конкретну специфіку прояву властивостей, структурної організації та внутр. змісту матерії. Абс. природа Р. реалізується в окремих якісно специфічних формах Р. Диференціація форм рухомої матерії відображає перервність і внутр. суперечливу природу Р. (єдність абсолютного й відносного, мілівості і сталості, безперервного й перервного, конечного і безкінечного). Осн. формами Р. матерії є: мех., фіз., хім., біологічна та суспільна, пізнання якісної своєрідності прояву яких конкретизується в ході диференціації та інтеграції наук, поглиблення осягнення рівнів організації матерії. Всі форми рухомої матерії є взаємопов'язаними, вони взаємодіють, взаємоперетворюються. Кожна з них має свої специфічні особливості і через свою якісну своєрідність не може бути зведена до суми простіших Р. або до якоїсь «універсальної форми» (див. *Віталізм*). Діалектико-матеріалістич. обґрунтування принципу нестворюваності Р. в кількісному і якісному відношенні розкриває науку. неспроможність метафіз., кількісного розуміння вічності Р. і теорій, що базуються на такому обмеженому тлумаченні (теорії «теплової смерті» Всесвіту, *енергетизму* та ін.). Розрізнення форм Р. матерії служить об'єктивною основою класифікації наук (див. *Наука*), які вивчають специфічні закономірності певної форми Р. В сучас. наук. пізнанні, у зв'язку з процесами диференціації та інтеграції наук, особливої актуальності набула проблема застосування методів тих наук, які вивчають специфічні форми Р., до наук, які вивчають ін. форми Р. Діалектичний матеріалізм розкриває найзагальніші закони розвит-

Ч. Е. Рутенберг.

I. Руткович. Портрет міщанки. Фрагмент ікони «Моління». 1683. Львівський музей українського мистецтва.

ку всіх форм Р. матерії. Логічним засобом виразу принципу руху в поняттях та їхній системі, способом осягнення сутності Р. матерії в діалектичній логіці є принцип єдності протилежностей. Діалектика як наука про універсальні закони Р. й розвитку природи, суспільства й мислення виступає революц. методом пізнання й переворення світу.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Мелюхин С. Т. Матерія і її єдність, бесконечності і розвитки. М., 1966; Проблема форм руху в сучасній науці. К., 1968; Пространство, время, движение. М., 1971; Вяжкерев Ф. Ф. Проблема самодвиження в материалистической диалектике. Л., 1972.

В. К. Хорошилова.

«РУХ» — укр. рад. кооперативне видавництво. Засн. 1921 у Харкові. Видавало переважно укр. художню л-ру, зокрема, друкувало зібрання творів Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, Б. Грінченка, Г. Хоткевича та ін. Тут вийшли також твори Панаса Мирного, С. Руданського, Л. Глібова, О. Маковея та ін. «Р.» видав театр. бібліотеку, куди увійшло понад 100 п'ес. Вид-во мало широко розгалужену мережу книготоргівлі в містах і селах. У 1933 «Р.» припинив діяльність.

Ф. К. Сарана.

РУХ у геометрії — відображення метричного простору на себе, що зберігає віддалі між точками. Множина всіх Р. простору є групою (див. *Груп теорія*). Поняття Р. виникло як абстракція з уявлень про мех. переміщення реальних тіл. В евклідовому просторі будь-який власний Р. (тобто Р., що зберігає орієнтацію простору) є паралельне перенесення, або обертання навколо осі, або гвинтовий Р.— обертання разом з перенесенням вздовж осі повороту; приклад невласного Р.— дзеркальне відображення. Розвиток поняття Р. приводить до заг. принципу побудови різних просторів, сформульованого Ф. Клейном. При цьому простори визначаються за даними в них групами взаємно однозначних перетворень та їхніми інваріантами.

Літ.: Ефимов Н. В. Висшая геометрия. М., 1978.

А. Д. Мілка.

РУХ ЗА КОМУНІСТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ — найвища форма соціалістичного змагання трудящих в умовах розгорнутої будівництва комунізму в СРСР. Зародився в колективі трудящих депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської з-ці в ході змагання на честь ХХІ з'їзду КПРС. Ініціатором руху виступила 1958 комсомольсько-молодіжна бригада майстра В. І. Станилевича. Його підхопили трудові колективи підприємств Москви, Ленінграда, України та ін. міст і республік країни. Нова форма соціалістичного змагання поряд з зобов'язаннями по перевиконанню планових показників виробн. передбачала підвищення загальноосв. рівня і профес. майстерності трудящих, розширення їхнього політ. світогляду, виховання комуністичної

свідомості. Девізом змагання проголошувалося: «Вчитися працювати і жити по-комуністичному». В привітанні ЦК КПРС учасникам Всесоюзної наради передовиків змагання бригад і ударників комуністич. праці відзначалося, що в цьому змаганні органічно поєднується боротьба за досягнення на основі найновішої науки і техніки найвищої продуктивності праці й виховання нової людини — господаря своєї країни, який постійно дивиться вперед, дерзає, думає, творить. Пов'язуючи в одне ціле працю, навчання й побут, це змагання впливає на всі сторони життя й діяльності людини, є важливим фактором стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею (див. «Правда», 28.V 1960). Спочатку рух мав характер змагання невеликих колективів і окремих робітників за звання бригад і ударників комуністичної праці, а до кінця 1958 за ініціативою трудящих Бакинського вагоноремонтного з-ду ім. Жовтневої революції розгорнулося змагання за звання підприємства комуністичної праці. Рух розгортається під керівництвом парт. органів при активній участі профспілкових і комсомольських орг-цій. Звання колективів і ударників комуністичної праці присвоюються заг. рішенням профспілкових і госп. органів колективам і окремим трудящим, які досягають високих і сталих техніко-екон. показників, суверо дотримуються принципів морального кодексу будівника комунізму, відзначаються високою культурою виробн.

У 1982 на Україні в Р. за к. с. до п. брало участь 13,4 млн. чол. З часу його зародження звання ударників комуністичної праці республіки завоювали 6,5 млн. трудящих, 217 748 бригад, 222 417 цехів, дільниць, відділів, ферм, 1431 підприємство, установа і орг-ція України удостоєні звання Колективу комуністичної праці.

В. М. Данюк.

«РУХ МЕНШОСТІ», Національний рух меншості — масовий рух у профспілках і кооперативних організаціях Великобританії, опозиційний правому керівництву тредюніонів. Існував у 20—на поч. 30-х рр. 20 ст. Оформився 1924 в умовах революц. піднесення.

«Р. м.» очолили Т. Манн і Г. Полліт.

Під час загального страйку

1926 налічував понад 950 тис. робітників.

Був секцією Червоного Інтернаціоналу профспілок.

РУХ ОПОРУ — масовий нац.-визвольний рух народів Європи і Азії проти нім.-фашистських, італійських і японських загарбників, їхніх союзників і пособників-колaborаціоністів у роки другої світової війни 1939—45; форма класової боротьби робітничого класу окупованих країн і держав «Антикомінтернівського пакту» проти фашизму й режимів, що співробітничали з ним. Назва походить від нелегальної газ. «Резистанс» («Опір»), яку випустили 1940 в окупованому гітлерівцями Парижі франц. громадяни, наук. співробітники музею людини А. Левицький і Б. Вільде (вихідці з Росії, страчені гестапо 1942). Р. О. мав загальнодержавний характер,

об'єднував у своїх рядах усі патріотичні сили, ставив собі за мету відродження держ. і нац. незалежності. В Р. О. визначилося дві осн. течії: консервативна, очолювана бурж. партіями («Вільна Франція», Армія Крайова та ін.), що прагнула відродити свою владу, довоєнні порядки, та демократична, яку представляли трудящі маси, що боролися за нац. і соціальне визволення. Осн. силою Р. О. був робітн. клас, керований компартіями. Р. О. передував антимілітаристський, антифашистський рух 20—30-х рр. Р. О., що виявився у масовій участі цивільного населення у воєнних діях, став характерною рисою 2-ї світової війни, складовою частиною битви прогресивного людства на чолі з СРСР проти фашизму, відіграв важливу роль у визволенні народів Європи й Азії від нім.-фашистських і японських загарбників. Масштаби Р. О. значною мірою визначалися становищем на фронтах Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45, а також політ. ситуацією та розстановкою класових сил конкретно в кожній країні. Р. О. поєднав у собі різні форми і методи боротьби: пасивний опір населення заходам окупантів, екон. саботаж на підприємствах і в с. г., зрив вивезення робочої сили до Німеччини, усну антифашистського агітацію, підпільну пресу, ливерсії на підприємствах і транспорти, маніфестації у дні нац. свят, страйки, допомогу втікачам з гітлерівських катівень, організацію збройних загонів Р. О., допомогу ім і розвідці союзних армій, повстання в гетто і концтаборах. За ініціативою компартій було створено нац. (або нац.-визвольні) фронти, які об'єднали патріотичні течії різних соціальних верств. У 1941 воєнні орг-ції Р. О. було сформовано в Югославії та В'єтнамі, 1942 — в Польщі (*Гвардія Людова*), Греції (*ЕЛАС*), Франції (*Франтиреї, макі*), Болгарії, Малайї, Філіппінах (армія *Хукбалахап*), Бірмі, 1943 — в Італії (*Гарібалльдійські бригади*). У багатьох країнах боротьба завершилася масовими збройними повстаннями [*Словачське національне повстання 1944, Паризьке повстання 1944, Народне збройне повстання 1944* в Румунії, *Вересневе народне збройне повстання 1944* в Болгарії, *Травневе повстання 1945* в чеських землях, *Серпнева революція 1945* у В'єтнамі], а також повстання у Бельгії (серпень 1944), Бірмі (березень 1945), Італії (квітень 1945) та ін. країнах]. Розгром рад. військами *Квантуна* армії (серпень 1945) і визволення ними Пн.-Сх. Китаю і Кореї дало можливість Нар.-визвольній армії Китаю очистити від япон. окупантів значну частину території своєї країни. Наприкінці 2-ї світової війни партизан. загони Р. О. вирошли у нац.-визвольні армії, які налічували понад 3 млн. чол. Вони подали значну допомогу союзним арміям на європ. і азіат. фронтах, відігравали важливу роль у післявоєнних соціальних змінах у ряді країн. Вагомий внесок у європ. Р. О. зробили рад. громадяни — кол. військовополонені та цивільні

особи, яких було вивезено на катаржні роботи до фашист. Німеччини і в окуповані нею країни. Атифашист. боротьба громадян СРСР на окупованих територіях Зх. Європи проходила у тісному зв'язку з боротьбою місц. патріотич. сил. В 1942 виникли рад. підпільні орг-ції в таборах при шахтах Пн. Франції та Бельгії, в районі порв. м. Берген, збройні загони в Польщі. На тер. Німеччини рад. патріоти брали участь в організації *Інтернаціонального антифашистського комітету* (Лейпцигський округ), до складу якого входила рад. підпільна група на чолі з М. Румянцевим (з Донецька), Б. Лосинським і Т. Тонконог (з Павлограда); виник ряд ін. рад. підпільних орг-цій — *Берлінський комітет ВКП(б)*, *Братерський союз військовополонених*. У 1943—44 участь рад. громадян в європ. Р. О. стала масовою, було створено окремі рад. загони в складі місц. збройних формувань. У грудні 1943 у Франції під керівництвом ФКП було створено *Центральний комітет радянських полонених*. Він випускав листівки і відозви («До радянських патріотів», «Тут також фронт!»), розробив текст «Присяги радянського патріота», з лютого 1944 видавав газ. *«Радянський патріот»*. Всього на тер. Франції боролося понад 5 тис. рад. громадян, бл. 60 окремих рад. партизан. загонів і груп. Кілька рад. загонів билися у Бельгії. Бл. 500 бійців налічувала бригада «За Батьківщину» (prov. Лімбург). Понад 2 тис. громадян СРСР боролося в Словаччині. Рад. люди боролися проти фашизму в складі Нарвізвальної армії Югославії, в Греції, Норвегії, Голландії, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Угорщині, Австрії. СРСР подавав допомогу європ. Р. О., зокрема через *Український штаб партизанського руху*, організував партизан. рейди на тер. Польщі та Чехословаччини. Поряд з представниками ін. народів СРСР у Р. О. активну участь брали трудящі Рад. України. В Пн. Франції групою загонів командував В. Порик, загін «Щорс» очолював І. Калениченко (з Кагарлика), бойовими групами командували А. Ткаченко (з Канева), М. Бойко, М. Федорук, С. Кондратюк (з Вінн. обл.), в Парижську повстанні 1944 брали участь загони І. Фомичова (з Харків. обл.), С. Ганночки (з Полтав. обл.). У Сх. Франції інтернац. роту ім. Горького (190 чол.) очолив І. Скрипай (з Черкас), загін «Ліберасьйон» — І. Самарін (з м. Ровеньок), *Першим об'єднанням червоних партизанів* (бл. 100 чол., утворене 1944) в Лотарингії наприкінці війни командував В. Шило (із Запоріз. обл.), в деп. Дордонь одним з керівників місц. партизан. школи був рад. офіцер І. Пилипенко (з Черніг. обл.). Активну участь у франц. Р. О. брали представники *української трудової еміграції*, вихідці із зх.-укр. земель. Багато з них були членами ФКП, учасниками *Інтернаціональних бригад* в Іспанії. Наприкінці 1943 вони заснували підпільний антифашист. *Український народний фронт*, який видавав газ. *«Батьківщина»*, лис-

тівки, що закликали до боротьби проти фашизму. Українці-емігранти керували окремими партизан. групами. Понад 2 тис. рад. бійців билися у складі гарibalдійських бригад та ін. патріотичних загонів на тер. Італії. Okremimi загонами командували М. Касьян (район Рима) з Київ. обл., харків'яни Б. Литовко (загін «Чапаєв», бригада «Фріулі») і Ф. Пономаренко (бригада «Паоло»), Н. Чорноус з Кіровограда (8-а бригада «Романья»), І. Єгоров з Києва (бригада «Сінегалья»), Г. Тригуб з Полтави (бригада «Гуїдо Боскалья»). Начальником розвідки бригади «За Батьківщину» в Бельгії був В. Кучеренко з Черкас, загонами командували Ю. Никітенко (з Черніг. обл.), І. Акимов (з Харків. обл.), Г. Чепинський (з Дніпроп. обл.), Інтернаціональний полк (1,5 тис. чол.) в Арденнах очолював Г. Велогоненко (з Дніпропетровська). *Першу Радянську ударну бригаду* (бл. 2 тис. чол.) в Словенії (Югославія) очолював А. Дяченко з Харків. обл., комісаром рад. підрозділу в 34-му піхотному полку 13-ї д-зії ЕЛАС у Греції був Ю. Лазаренко з Полтав. обл. Багато громадян СРСР — учасників Р. О. удостоєно високих нагород тих країн, де вони боролися. Героями Рад. Союзу стали Ф. Полетаєв (Італія), М. Гусейн-заде (Югославія), В. Порик.

У 1951 засновано *Міжнародну федерацію борців Опору* (ФІР). Вона видає у Відні журнал «Об'єднаний Опір» (франц. і нім. мовами), проводить міжнар. конгреси (8-й конгрес відбувся у травні 1978 в Мінську). ФІР співробітничаче з Європ. конфедерацією кол. військовополонених, Всесвітньою федерацією ветеранів війни. У багатьох країнах створені нац. антифашист. к-ти, що борються проти загрози *неофашизму* і ядерної війни, за мир і демократію в усьому світі.

Lіт.: Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Клоков В. И., Кудрицкий А. В., Брешак И. М. Далеко від Батьківщини. К., 1968; Міжнародна солідарність в боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970; Семиряга М. Н. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970; Против общего врага. М., 1972.

А. В. Кудрицький.

РУХ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ — масовий міжнар. рух проти *мілітаризму*, підготовки і загрози нової світової війни, одна з форм широкого антивоєнного демократичного руху. Об'єднує сотні мільйонів людей усіх країн світу, незалежно від національності, парт. належності, реліг. переконань. На поч. 19 ст., після воєн, які вів *Наполеон I*, виник рух пацифістів, що у 80—90-х рр. 19 ст. поширився в Європі і США. *Пацифізм* відіграв певну позитивну роль, сприяв зростанню авторитету угод і конвенцій між д-вами, формуванню багатьох принципів *міжнародного права*. Разом з тим пацифістські лозунги не раз використовувала реакція для придушення революційного і нац.-визвольного руху. Велике значення

для розвитку демократичного Р. п. м. мали проголошені після перемоги Великого Жовтня ленінські принципи зовн. політики Рад. д-ви, викладені в *Декреті про мир*, їхнє практичне втілення на міжнар. арені. Важливу роль у формуванні Р. п. м. відіграли *антифашистський рух і Рух Опору*. Широко розгорнувся Р. п. м. після розгрому фашизму в 2-й світовій війні 1939—45 і створення *світової системи соціалізму*, що сприяло активізації міжнар. демократичного руху в цілому. Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР і країнах нар. демократії сприяли консолідації антиімперіалістичного руху і руху за ліквідацію загрози війни з боку правлячих кіл США і ін. капіталістичних д-в. Трудящі Зх. Європи провели масові кампанії протесту проти *Маршалла плану*, організації НАТО та ін. воєнних блоків, спрямованих проти СРСР і народів, що вели боротьбу за свою свободу і незалежність, проти гніту капіталу і колоніалізму. В 1948—49 у Франції, Італії, Польщі, СРСР, Японії та ін. країнах виникли місц. орг-ції боротьби за мир. Велике значення мав Всесвітній конгрес діячів культури на захист миру (1948, Вроцлав), який прийняв *Маніфест на захист миру*. Програма і орг. питання обговорювалися на Франц. нац. з'їзді на захист миру і свободи (1948, Париж), на 2-му Всесвітньому конгресі *Міжнародної демократичної федерації жінок* (МДФЖ, 1948, Будапешт). Організаційно Р. п. м. оформився на проведенному 20—25.IV 1949 Всесвітньому конгресі прихильників миру (ВКПМ), скликаному з ініціативи Міжнар. к-ту зв'язків діячів культури на захист миру і Бюро МДФЖ. Через відмову франц. уряду видати візи багатьом делегатам, у т. ч. з Рад. Союзу, конгрес проходив одночасно в Парижі і Празі. Конгрес закликав людство об'єднати зусилля в боротьбі за мир, утворив Постійний к-т ВКПМ, який 1950 було перетворено на *Всесвітню Раду Миру* (ВРМ). Вона об'єднує і координує діяльність нац. орг-цій Р. п. м. більш як у 100 країнах, співробітничаче з ін. міжнар. орг-ціями в справі захисту миру. Гол. напрямом діяльності Р. п. м. є боротьба за ліквідацію воєнних конфліктів і умов їхнього виникнення, всіх форм расової і нац. дискримінації, за поважання прав народів і людини, за припинення гонки озброєнь і досягнення заг. роззброєння. ВРМ організувала багато масових міжнар. кампаній, у т. ч. збирання підписів під *Стокгольмською відзовою* 1950 (за заборону ядерної зброї) і 1976 (за припинення гонки озброєнь і роззброєння). ВРМ — ініціатор звернення про підписання пакту миру між п'ятьма великими державами (СРСР, США, Великобританія, Франція, КНР), організатор *Всесвітніх асамблей, конгресів і конференцій на захист миру*, виступала за припинення війни США в Кореї (1950—53) і агресії США у В'єтнамі (1964—73), за найшвидше скликання *Наради з питань безтеки і співробітництва в Європі* 1973—75

Мисливські гладкоствольні рушниці:

- 1 — одностовльна безкуркова ІЖ-18 (СРСР);
- 2 — одностовльна магазинна самозарядна МЦ-21 (СРСР);
- 3 — двостовльна безкуркова «Меркель» з вертикально спареними стволами (НДР).

(див. також *Брюссельські асамблеї* громадських сил за безпеку і співробітництво в Європі). Могутність Р. п. м. продемонстрував *Всесвітній конгрес миролюбів* 1973 у Москві, в основу рішення якого покладено принципи мирного співіснування д-в різних соціальних систем. Р. п. м. виявляється також у формі демонстрацій, страйків, мітингів, походів і естафет миру, які набули особливо широкого розмаху у 80-х рр. (напр., «Марш миру-82»), звернень, конференцій, тижнів дій за роззброєння. На підтримку руху проти загрози ядерної війни, натовських планів «доозброєння» виступають широкі маси трудящих США, Великобританії, Франції, ФРН (Крефельдська відозва, 1982) та інших держав.

Справомовуючиою силою Р. п. м. виступає міжнар. пролетаріат і його авангард — компартії. Боротьба за мир є одним з гол. напрямів діяльності *міжнародного комуністичного руху*. Документи міжнар. Нарад компартій 1957, 1960, 1969, конференції европ. компартій у Карлових Варах 1967, конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976 в Берліні зазначають, що єдність миролюбів сил, незалежно від політ. належності борців за мир, може стати нездоланною перешкодою до війни. Велике значення для розгортання Р. п. м. в умовах загострення міжнар. відносин у 80-х рр. мають послідовна миролюбна політика СРСР та ін. соціалістичних країн, прийняті Рад. Союзом зобов'язання не застосовувати першим ядерної зброї (червень 1982) і звернення «До парламентів, урядів, політичних партій і народів світу» (грудень 1982). Р. п. м. є однією з найбільш організованих і масових антивоєнних сил сучасності.

Б. С. Зрезарцев.

РУХИ тварин і людини — один із проявів життєдіяльності, що забезпечує можливість активної взаємодії частин організму і цілого організму з навколошнім середовищем (напр., переміщення з місця на місце, захоплювання іншої). Р. у одноклітинних тварин здійснюються за допомогою спец. клітинних утворів (*псевдоподій*, *війок*, *джгутиків* та ін.). У багатоклітинних організмів найбільш поширеними органами Р. є *кінцевики*. Розрізняють Р. по субстрату (твердому або рідкому) — ходіння, біг, повзання, стрибки, ковзання; вільний Р. у воді — *плавання тварин*; вільний Р. у повітрі — *літання тварин*. У більшості тварин Р. здійснюються завдяки скороченню м'язів, які рефлекторно керуються імпульсами з *центральної нервової системи*. Р. людини відрóżняються великою різноманітністю: це Р., пов'язані з вегетативними функціями (харчування, ріст), локомоцією. Р. трудові, побутові, спортивні, Р., пов'язані з мовленням і писанням. Літ.: *Фізіологія движень*. Л., 1976.

РУХИ у рослин — зміна положення в просторі всієї рослини або окремих її органів. Розрізняють пасивні і активні Р. Пасивні, або гіроскопічні, Р. спричиняють зміни вмісту води в колоїдах оболонки клітини (напр.,

розкривання спорангіїв, згортання і розгортання гілок, скручування і розкручування сухих плодів і т. ін.). Активні Р. пов'язані з процесами *росту*, з явищами *подразливості*, які в свою чергу пов'язані із скоротливістю білків цитоплазми. Поділяються на ростові й скоротливі. Ростові Р. проявляються у формі тропізмів, настій і нутацій. Скоротливі, або тургорні (див. *тургор*), Р. — результат взаємодії аденоцинтрифосфорної кислоти (АТФ; див. *Аденозинфосфорні кислоти*) з скоротливими білками. Скоротливими Р. є *таксиси* і *сейсмонастії* (напр., рух листочків у міози соромливої при сильному подразненні). Розрізняють також автономні Р., близькі за своєю природою до сейсмонастії (напр., Р. листків у т. з. семафорної інд. рослини *Desmodium gyrans*). Р. мають велике значення в житті рослин (у їхньому живленні, розмноженні тощо).

РУХИМОВИЧ Мусій Львович (жовтень 1889—18.XI 1939) — рад. держ. і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в с. Кагальнику (тепер Ростов. обл.) в сім'ї слюсаря. В с.-д. русі з 1904. В 1911 проводив революц. роботу на Україні, 1913 — в Новоросійську. В 1914—17 — в армії. Після Лют. революції 1917 — голова військ. секції Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, член Харків. к-ту РСДРП(6). Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції — голова Харків. ревкому і штабу Червоної гвардії. В 1917—18, як командир загону, брав участь у ліквідації *каледінщини*. В 1918 — нарком військових справ *Донецько-Криворізької Радянської республіки*. В 1918—20 — військ. комісар Центр. управління постачання Червоної Армії, член Раднаркому України, військком 42-ї д-зії, член Реввійськради 14-ї армії. З 1920 — голова Донецького губвиконкому, 1923—36 — на керівній госп. роботі, з 1936 — нарком оборонної пром-сті СРСР. На XIII—XVII з'їздах ВКП(б) обирається членом ЦК партії. На VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У обирається членом ЦК. В 1924—26 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирається членом ЦВК СРСР, ВУЦВК. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

РУХОМІЙ СКЛАД — транспортні засоби, призначені для пересування по рейкових коліях, автомобільних шляхах тощо. Буває пасажирський, вантажний і спец. призначення. До залізнич. Р. с. належать *локомотиви*, *мотор-вагони* (див. також *Автомотриса*, *Вагон-ваги*, *Дизель-поїзд*), *вагони*, *платформи*, *трамвай*, а також *вагонетки*, *дрезини*, *підйомні крани* на залізнич. ходу, машини для ремонту й тех. утримання залізничної колії (напр., *колієпідйомники*, *колієукладачі*, *снігоприбиральні машини*) та ін. Показники залізнич. Р. с.: *вантажопідйомність*, призначення вагонів, число осей, вид тяги, потужність локомотивів. Автомоб. Р. с. — *автомобілі* різних типів, *причепи* й *напівпричепи*. Засобами пересування транспорту

ін. видів є *тролейбуси*, *тролейвози*, *електробуси*, *електрокари*, *кабіни* тощо. Див. також *Канатна дорога*, *Монорейкова дорога*, *Фунікулер*.

РУХУЛЛА Сідгі [справж. прізв. та ім'я — Ахундов-Рухулла Фатулла огли; 28.III(9.IV) 1886, с. Бузовна, тепер у складі Баку — 5.V 1959, Баку] — азерб. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1949). Сценічну діяльність почав 1906. Майстерності навчався у засновника азерб. нац. театру Г. Араблінського. З 1924 був провідним актором Азерб. театру ім. М. Азізбекова (Баку). Серед ролей — Гаджі Кара («Гаджі Кара» Ахвердова), король Лір, Отелло (одніменні трагедії Шекспіра). Багато гастролював, у т. ч. на Україні (був, зокрема, в Харкові). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Літ.: Джадаров М. Д. Сидги Рухулла. Баку, 1956.

РУЦЬКИЙ Ілля Васильович [1744, с. Високе, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл. — 2 (13).X 1786, Москва] — укр. лікар. Навчався в Київ. академії (1753—61), Петерб. мед. школі (1761—66) та у Франції в Страсбурзькому ун-ті (1778—81), де захистив дисертацію, в якій узагальнив досвід боротьби з чумою на Єлісаветградщині (1770—74), де він служив військовим лікарем. З 1781 викладав акушерство в Петерб. мед. школі, а з 1782 — професор Моск. мед. школи.

М. К. Бородій.

РУЧКІВСЬКИЙ Сергій Никифорович [н. 7 (19).I 1888, м. Тараща, тепер Київ. обл.] — укр. рад. епідеміолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1914). В 1929—39 — зав. відділом Київ. бактеріолог. ін-ту; водночас (1929—58) — доцент і професор Київ. ін-ту уドосконалення лікарів, а також (1948—58) зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. З 1958 працює в Київ. н.-д. ін-ті епідеміології, мікробіології та паразитології. Праці Р. присвячені вивченню висипного тифу, бактеріальної дизентерії, ботулізму, харчових токсикоінфекцій паратифозної групи, спідеміології пароксизмального рикетсіозу (вперше описаній Р.), питанням діагностики ряду інфекційних захворювань.

РУЧКО Гнат Омелянович [8 (20).I 1883, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. — 2.XII 1938, Київ] — укр. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Член Комуністич. партії з 1920. Закінчив Харківський медичний ін-т (1925). Працював у Харків. н.-д. санітарно-бактеріологічному ін-ті (1926—29), Берлінському н.-д. ін-ті гігієни і імунології (1930—32). Директор та зав. відділом Ін-ту мікробіології і епідеміології АН УРСР (1932—37). Р. заснував «Мікробіологічний журнал» (1934); був організатором першої в СРСР наукової конференції по бактеріофагії та мінливості мікроорганізмів (1936). Осн. праці присвячені вивченню мінливості бактерій та бактеріофагії.

С. О. Матвеєнко.

РУЧНИЙ М'ЯЧ — те саме, що й *гандбол*.

РУШІЙ — пристрій, що безпосередньо переміщує самохідні транспортні засоби. До Р. машин, які пересуваються суходолом, належать колеса (у автомобілів, локомотивів, трамваїв та ін.), «крокуючі» пристрої (центральна плита, дві бічні лижі і приводний механізм у крокуючих екскаваторів), гусеничний хід, котки. На суднах Р. служать гребні гвинти, гребні колеса, вітрила, весла, водомети (профільовані труби, з яких викидається струмінь води), крильчасті пристрої (обертові барабани з поворотними лопатями), на літальних апаратах — повітряні гвинти, реактивні сопла тощо.

РУШКОВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 11.V 1925, Москва) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1952 Школи-студії ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі (педагоги Й. Раєвський і П. Массальський) працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Городулін («На всякого мудреця доволі простоти» О. Острівського), Басов («Дачники» М. Горького), Платонов («Океан» Штейна), Антон Чехов («Насмішкувате мое щастя» Малюгіна), Убийбатько («Соло на флейті» Микитенка), Платон Кречет (одноименна п'єса Корнійчука), Іван Куделя («Київський зошит» Собка), Бризгалов («Кафедра» Врублевської), Ромео («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Великоманієв («Великоманієв» Костева). З 1963 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1976 — професор). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

С. М. Грін.

РУШНИК — укр. традиційна декоративна тканина (30—50 см завширшки і 1,2—4 м завдовжки). Р. оздоблюють житла, вони є невід'ємною частиною нар. звичаїв та обрядів: зустріч гостей, весілля. Як на тканих, так і на вишиваних Р. орнамент (рослинний, геометричний або геометризований) зосереджений на кінцях, іноді переходить до центру легким візерунком, який складається з вільно розкиданих елементів. Декоративні рушники відомі з давніх часів і поширені майже на всій території України. Залежно від місцевості Р. мають свої особливості в характері вишивки, в орнаменті і техніці виконання, в кольорі. У вишиваці Р. Київщини, Полтавщини, Чернігівщини переважає рослинний візерунок, розташований вертикально, який має вигляд вазона — т. з. дерева життя. Часто під візерунком — горизонтальна орнаментальна смуга вздовж краю тканини. Вишивають їх «рушниковим» швом (вільний рослинний малюнок на тканині полотняного переплетення обводять по контуру стебловим тамбурним швом, смужкою навкісної гладі, всередині заповнюють вишивкою суцільною гладдю та ін. швами). Іноді київські та сумські Р. вишивають тамбурним швом. Полтав. Р. виконуються червоним кольором, а київські — чорним та синім. На Поділлі геометричний, геометризований

малюнок укладається паралельними смугами, горизонтальними, вертикальними, скісними, однією розеткою, а також т. з. деревом життя. Тут зустрічається Р., вишивка яких скомпонована з малюнків анімалістичного орнаменту або малюнків стилізованих жіночих фігур. Давні Р. Поділля переважно одно- і двоколірні, в 19 ст. — багатобарвні, часто вишити вовняною ниткою «качалочками», гладдю, штапівкою. Волин. Р. оздоблювалися однією горизонтальною смugoю геом. орнаменту, виконаного занизуванням, хрестиком, колір червоний із синім. Оздоблення терноп. Р. — часто дуже широка поліхромна смуга-кайма із значним використанням чорного кольору, виконана хрестиком; у прикарпатських Р. переважають композиції чорних, червоних або жовтогарячих кольорів, вишитих низзю. На Буковині барвиста із значною перевагою чорного, червоного і темно-червоного, вишити низзю і хрестиком кайма набагато ширша, іноді займає чверть Р. і компонується також з горизонтальних смуг. Своєрідні зразки сучас. укр. вишивок Р. (орнаментальних і тематичних) створили нар. майстри, а також художники, які працюють індивідуально і на ф-ках худож. виробів: Н. Ляхова, Е. Талащенко, В. Захарченко (Київ), А. Задувайло (Черкаси), Г. Гринь, О. Василенко (Полтавщина), З. Чепела (Ніжин), П. Березовська, П. Любарець, М. Сидоренко (Поділля), М. Гаврило (Закарпаття), М. Сабадаш, Є. Геник, Г. Герасимович, Г. Кива (Прикарпаття), Н. Медведська (Буковина), В. Роїк (Сімферополь) та ін. Складався своєрідний стиль і укр. тканіх рушників. Є дві основні техніки укр. худож. ткацтва — човникова та перебірна. Вони зумовлюють характер орнаменту. Р., виконаним човниковою технікою, властива поперечно-смугаста композиція дрібного геом. орнаменту. Перебірна техніка дає змогу виконувати складні узори, в яких поперечні смуги поєднуються з ромбами, зірками, розетками, стилізованими зображеннями квітів, птахів тощо. Найбільш значними центрами рушникового ткацтва є Кролевець (майстри Г. Шабельник, Н. Паталах, М. Даценко, художники Д. Гавруш, І. Дудар), Богуслав (див. Богуславська тканина; Г. Анджієвський, І. Нечипоренко, Н. Скопець) та Іванків Київ. обл. Серед відомих майстрів худож. ткацтва — С. Нечипоренко, Г. Верес (Київ), Г. Василашук (с. Шешори Івано-Франків. обл.). Зібрannia R. зберігаються в ДМУНДМ (Київ), худож. відділі Черніг. істор. музею, Коломийському музею нар. мист. Гуцульщини та ін. музеях України. Див. також Вишивка, Тканини художні. Іл. див. на окремому аркуші с. 96—97.

Літ.: Українське народне мистецтво. [Альбом], в. 1. Тканини та вишивки. К., 1960; Художні промисли України. К., 1979; Український вишиваний рушник. К., 1980. Л. М. Ульянова.

РУШНИЦЯ — тип ручної вогнепальної зброї. Розрізняють бойові та мисливські Р. Бойові Р.

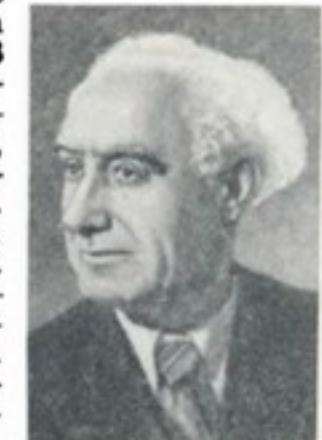
(пищаль, аркебуза, кулеврина) з'явились у 14—15 ст.; в 16 ст. широко застосовувались гнотові Р. (мушкети). Із створенням ударного кремінного замка і багнета з трубкою в 17 ст. встановився тип бойової гладкоствольної Р., яку заряджали з дула; вона стала осн. видом зброї піхоти. Такі кремінні Р. з невеликими змінами існували до 40-х рр. 19 ст., коли їх заступили капсульні. Подальші зміни їх були пов'язані з переходом до казнозарядної нарізної Р., яка 1856 дісталася назву гвинтівки. В 2-й пол. 19 ст. в армії ними замінили гладкоствольні Р. Мисливські Р., легші як бойові, з'явились у 17 ст., спершу одноствольні, а 1738 — двостволні. До 19 ст. вони заряджалися з дула за допомогою шомпола. В 30-х рр. 19 ст. почали застосовуватись казнозарядні мисливські Р., які заряджались унітарним патроном. На поч. 20 ст. вони витіснили шомполні Р. Мисливські Р. призначенні для спортивного (любительського) і промислового полювання та спортивної стрільби на стенді. Стрільба ведеться дробом, картечю, свинцевими кулями.

РШТУНГ Теодорос (р. н. невід.—п. 658, Дамаск) — вірм. полководець і держ. діяч. У 40-х рр. 7 ст. вів у союзі з Візантією боротьбу проти араб. Халіфату, який намагався підкорити Вірменію. В 652 Р. визнав залежність від Халіфату, був призначений арабами верховним правителем Вірменії, Грузії, Албанії Кавказької. В 654 араби, скориставшись з феод. чвар у Вірменії, вторглися до країни. Р. потрапив у полон, був відправлений до Сирії, де й помер.

РЮГЕН — острів у пд.-зх. частині Балтійського м., у складі НДР. Площа 926 км². Населення 86 тис. чол. (1974). Вис. до 161 м. Клімат помірний, морський. Подекуди букові ліси. Посіви зернових, цукрових буряків; тваринництво, рибальство. Добування крейди. З материком Р. сполучений з-цею і шосе, що проходять по дамбі та мосту. Гол. місто і порт — Засніц.

РЮД (Rude) Франсуа (4.I 1784, Діжон — 3.XI 1855, Париж) — франц. скульптор, представник романтизму. Навчався в Діжоні (з 1798) в Парижі (з 1807). В 1815—27, в період реставрації Бурбонів, жив у Бельгії. Автор монументальних скульптур: два цикли барельєфів на античні теми — «Полювання Мелеагра» за Овідієм та «Історія Ахілла» за Гомером (20-і рр. 19 ст., палац Тервюрен поблизу Брюсселя), пам'ятник маршалові М. Нею (1852—53, Париж), жанрових скульптур — «Неаполітанський хлопчик-рибалка» (1831—33), «Жанна д'Арк» (1845—52), обидві — Лувр. Найвизначніший твір Р. — горельєф «Виступ добровольців у 1792 році» [відомий під назвою «Марсельєза», 1833—36, Тріумфальна арка на площі Етуаль (тепер імені де Голля) у Парижі].

РЮКЮ (Нансей) — архіпелаг на Зх. Тихого океану. Входить до складу Японії. Складається з 5 островних груп (Осумі, Токара, Амамі, Окінава, Сакісіма), що простягаються майже на 1200 км. Заг. площа

С. Рухулла.

М. М. Рушковський.

Ф. Рюд. Виступ добровольців у 1792 році («Марсельєза»). Бронза. 1833—36. Тріумфальна арка на площі Етуаль (тепер імені де Голля) в Парижі.

В. В. Рюмін.

О. М. Рябов.

Рябець великий.
Загальний вигляд
квітучої рослини.

4,8 тис. км². Нас. понад 1,2 млн. чол. У рельєфі переважають плато і низькогір'я заввишки до 1935 м (о. Яку). Більшість островів оточена кораловими рифами. Поклади кам. вугілля, фосфоритів. Часто бувають землетруси і *тайфуни*. Тропічні й субтропічні ліси. Плантації рису, цукр. тростини, батату, ананасів; цитрусові. Рибальство. Найбільший порт і місто — Наха (о. Окінава). На о. Окінава — amer. військові бази.

РЮМІН Валерій Вікторович (н. 16.VIII 1939, Комсомольськ-на-Амурі) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1979, 1980), Герой Угорської Народної Республіки (1980), Герой Праці СРВ (1980), Герой Республіки Куба (1980). Член КПРС з 1972. Закінчив (1966) Моск. лісотехн. ін-т. В загоні космонавтів — з 1973. Разом з В. В. Ковалевонком як бортінженер здійснив політ (9—11.X 1977) на космічному кораблі «Союз-25» (див. «Союз»). 25.II—19.VIII 1979 разом з В. П. Ляховим здійснив тривалий (175 діб) політ на космічному кораблі «Союз-32» та орбітальній станції «Салют-6» (див. «Салют»). 15.VIII Р. і В. П. Ляхов здійснили вихід у відкритий космос з метою відведення антени космічного радіотелескопа (яка не повністю відокремилася від станції), забезпечивши тим самим дальшу експлуатацію станції; крім того, вони демонтували встановлену зовні наук. апаратуру і зразки різних конструкційних матеріалів, що тривалий час були у відкритому космосі. Екіпаж повернувся на Землю на кораблі «Союз-34». 9.IV—11.X 1980 разом з Л. І. Поповим як бортінженер здійснив тривалий (185 діб) політ на космічному кораблі «Союз-35» та орбітальній станції «Салют-6». Під час польоту за програмою «Інтеркосмос» зі станцією зістиковувались кораблі «Союз-36» (В. М. Кубасов і Б. Фаркаш), «Союз-37» (В. В. Горбатко і Фам Туан) та «Союз-38» (Ю. В. Романенко і А. Тамайо Мендес). Зі станцією зістиковувався також «Союз Т-2» (Ю. В. Малишев і В. В. Аксюонов) і три транспортні кораблі «Прогрес». На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-37». Цей політ є новим великим кроком у створенні довготривалих пілотованих комплексів наук. і нар.-гosp. значення. Нагороджений З орденами Леніна.

РЮРИК, СИНЕУС І ТРУВОР — за рус. літописною легендою, три брати-конунги, ватажки варязьких дружин, яких новгородці нібито покликали «з-за моря» князювати на Русь. Рюрик (р. н. невід. — п. 879), скориставшись внутр. міжусобицями, 862 захопив владу в Новгороді й поклав початок династії Рюриковичів (спадкоємцем Р. був *Igor*). Проти *варягів* повстало одне з угруповань новгородців на чолі з Вадимом Хоробрим. Рюрик стратив Вадима та його «радників», решта новгородців втекла до Києва. Легенда про закликання Рюрика з братами є гол. підставою для антинаук. поглядів істориків-норманістів про утворення давньорус. д-ви (див. *Норманська теорія*). Більшість

істориків вважає Рюрика реальною особою. Синеуса й Трувора визнають за міфічних осіб. Згадка про них — це результат неправильно прочитаного рус. літописцем іноз. тексту, який повідомляє, що Рюрик прийшов у землю слов'ян з своїм домом (*«сине-хус»*) і вірною військ. дружиною (*«труворинг»*). Деякі вчені ототожнюють Рюрика з ватажком військ. дружини вікінгів Реріком Датським, відомим своїми нападами на зх.-европ. країни.

РЮРИКОВИЧІ — вживана в істор. л-рі назва нащадків великого кн. *Iгоря*, який, за літописною легендою, вважався сином Рюрика (лів. *Рюрик, Синеус і Трувор*). Р. стояли на чолі давньорус. д-ви, а також великих і дрібних князівств періоду феод. роздробленості. В 12—13 ст. деяких Р. називали також за іменами родонаочальників відгалужень роду Р.— Мономаховичі, Ольговичі та ін. Р. вважались також правителі *Російської централізованої держави* (нащадки владимиро-суздальських Мономаховичів). Останній цар дин. Р. *Федір Іванович* помер 1598.

РЮТБЕФ (Rutebeuf; бл. 1230, Шампань — 1285, Париж) — французький поет і драматург. Писав житія святих, реліг. драми, алегоричні поеми, *фабліо* (*«Заповіт осла»*), пісні і вірші про хрестові походи парижан (*«Суперечка хрестоносця з нехрестоносцем»*). Зачинатель автобіogr. лірики (вірш *«Злигодні Рютбефа»*), публіцистичної поезії у Франції. Засуджував міську верхівку, духовництво, показав тяжке становище низів. Автор однієї з найдавніших франц. реліг. драм *«Міракль про Теофіла»* (бл. 1261). У поемі *«Перелицьований Ренар»*, що є однією з версій пам'ятки франц. л-ри серед. 13 ст. *«Роману про Ренара»*, в образах звірів висміяв пороки людей.

Тв.: У кр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Чудо о Теофіле. В кн.: Хрестоматія по зарубежній літературі. Література середніх веков. М., 1953.

I. М. Лозинський.

РЯБЕЦЬ, рябчик (*Fritillaria*) — рід рослин родини лілійних. Багаторічні цибулинні трави з лінійними листками. Квітки великі, пониклі, з дзвониковидною оцвітиною; пелюстки часто з строкатим малюнком (рябі — звідки й назва рослин). Плід — коробочка. Понад 55 видів, поширені у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 26 видів, з них в УРСР — 4. Всі види декоративні. В цибулинах деяких Р. містяться отруйні алкалоїди. Деякі далекосхідні види Р. використовують у народній китайській і тібетській медицині як засіб проти недокрів'я, туберкульозу та ін. захворювань. На вологих луках, в лісах, чагарниках Закарпаття, Прикарпаття та зрідка Лісостепу росте Р. великий (*F. meleagris*).

РЯБИШЕВ Дмитро Іванович [н. 11 (23).II 1894, хутір Колотовка, тепер станиця Новоцимлянська Цимлянського р-ну Рост. обл.]. — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1917. Н. у сел. сім'ї. Учасник 1-ї сві-

тової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Пд. фронту, 57-ю, 28-ю, 3-ю гвард. арміями та гвард. стрілецьким корпусом. Керовані Р. війська брали участь у боях на тер. України. Після війни Р.— на командних посадах у Рад. Армії. З 1950 — в запасі. Нагороджений З орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЯБІНІН Микола Леонідович (н. 31.VII 1919, с. Красне, тепер Костром. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1964), чл.-кор. АМ СРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1933—37 навчався в Моск. худож.-пром. училищі, 1937, 1941—44 — в Худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова в Москві, 1945 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у М. Гельмана. Твори: *«Переможець»* (1947), *«Олекса Довбуш»* (1951, у співавт. з В. Скілоздрою), *«Т. Шевченко і Айра Олдрідж»* (1952), *«Пробудження»* (1959), *«Повстанець Куби»* (1961), *«Андрій Желябов»* (1969), *«М. Кібальчич»*, *«Маті»* (сбидва — 1970—71), *«Ми повернемося»* (1974). Зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї. В 1947—56 викладав у Львів. ін-ті прикладного і декор. мистецтва, 1956—66 — у Харків. худож. ін-ті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952. *Літ.:* Чернова М. Микола Рябінін. К., 1973.

РЯБКИ (*Pterocletes*) — підряд птахів ряду голубоподібних. Деякі зоологи виділяють Р. в окремий ряд. Довж. тіла 35—45 см, маса 200—600 г. Голова невелика з коротким дзьобом, тулуб кремезний, ноги короткі, хвіст клиновидний. Забарвлення жовтих, рудих, бурих кольорів, іноді чорне. Підряд включає 1 родину — рябкові (*Pteroclidae*) з двома родами: рябок (*Pterocles*) і саджа, що об'єднують 16 видів, поширені в Африці і Пд. Азії. В СРСР — 4 види; в УРСР — рідкісні залишні птахи. Населяють сухі степи й пустелі. Тримаються зграйками. Добре ходять, бігають і швидко літають. Живляться переважно насінням. Моногами. Гніздо — ямка в землі. Кладку з 3 (рідше 2 або 4) яєць насижують самець і самка бл. 4 тижнів. Батьки не лише годують пташенят, а й, літаючи до водопою за десятки кілометрів, приносять їм у волі воду. Р.— об'єкти спорт. полювання. Викопні рештки відомі з верх. еоцену (Франція).

M. A. Воїнственський.

РЯБОВ Іван Миколайович [н. 13 (25).VII 1897, с. Гориці, тепер Дмитровського р-ну Моск. обл. РРФСР] — рад. вчений в галузі рослинництва, засл. діяч науки УРСР (з 1962). В 1921 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1923 працює в Криму в Нікітському бот. саду (з 1928 до 1977 — зав. відділом плодівництва, з 1977 — консультант). Праці з питань інтродукції і селекції плодових культур. Вивів 14 сортів персика (Пухнастий ранній та

ін.) і 10 сортів черешні (Багратіон, Перемога та ін.), що районовані на Пд. України і Молдавії. Держ. премія СРСР, 1952.

В. Ф. Кольцов.

РЯБОВ Олег Михайлович (н. 23. XII 1932, м. Кременчук, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1977). У 1960 закінчив Київ. консерваторію (клас О. Климова). З 1960 — диригент Київ. театру опери та балету (1966—71 — Великого театру СРСР). Серед вистав — опери «Ріголетто» Дж. Верді, «Лючія ді Ламмермур» Г. Доніцетті, «Евгеній Онегін» П. Чайковського, «Назар Стодоля» К. Данькевича; балети «Лебедине озеро» і «Лускунчик» П. Чайковського, «Раймонда» О. Глазунова, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, «Лілея» К. Данькевича.

І. М. Лисенко.

РЯБОВ Олексій Пантелеймонович [5 (17).III 1899, Харків — 18.XII 1955, Київ] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1918 закінчив Харків. консерваторію. В 1919—23 — концертмейстер симф. оркестрів у Острозьку, Харкові, Армавірі. В 1924—41 — диригент симф. оркестрів у різних містах СРСР. У 1941—55 — завідувач муз. частиною, композитор і диригент Київ. театру муз. комедії (1941—44 — в Алма-Аті та Чимкенті). Твори: 25 оперет, у т. ч. «Сорочинський ярмарок» (1936), «Весілля в Малинівці» (1938), «Чудовий край» (1950), «Червона калина» (1954); кантата «Пам'яті В. І. Леніна» (1934); симфонія (1922); концерт для скрипки з оркестром (1921), струнний квартет (1921) та ін. Нагороджений орденом «Знак Потшани», медалями.

РЯБОКЛЯЧ Іван Панасович [н. 26.X (8.XI) 1914, с. Півці, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.] — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1933 — на журналістській роботі у Донбасі. Повість про відбудову післявоєнного села — «Золототисячник» (1948) відзначена Держ. премією СРСР (1949). Автор збірок оповідань «Жайворонки» (1957), «Чайка» (1960), «Антонів Гай» (1967) та ін., п'ес на істор.-біографічні теми «Перша...» (1969) — про І. Котляревського і «Марія Заньковецька» (1971), драм. творів «Шляхти стежинки» (1958), «На передньому краї» (1961), «Жива вода» (1962) та ін. Переклав ряд творів з рос. мови на українську.

В. П. Замковий.

РЯБУШКІН Андрій Петрович [17 (29).X 1861, с. Станична Слобода, тепер Ворон. обл. — 27.IV (10.V) 1904, маєток Дідвіно поблизу ст. Любань, тепер Ленінград. обл.] — рос. живописець. Син селянина-іконописця. В 1875—82 навчався в Моск. уч.-щі живопису, скульптури та архітектури у В. Перова й І. Прянишникова та петерб. АМ (1882—90). Твори: «Селянське весілля в Тамбовській губернії» (1880), «Російські жінки XVII століття в церкві» (1899), «Весільний поїзд у Москві (XVII століття)», «Ідуть» (два останні — 1901). Відомий як ілюстратор. Картини Р. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді.

Літ.: Масалина Н. В. Андрей Петрович Рябушкин. М., 1966.

РЯБЧИК (*Tetrastes bonasia*) — птах род. тетеревових ряду куроподібних. Довж. тіла бл. 45 см, маса 300—500 г. Забарвлення строкате, плямисте, бурих, сірих, білих, чорних та рудуватих кольорів. У самця на шиї велика чорна пляма. На голові — чуб; ноги опрені. Поширені в помірних широтах Європи і Азії. В УРСР нечисленний осілий птах Полісся і звичайний — Карпат. Живе у вологих лісах, переважно ялинових. Моногам. Гніздо — ямка у землі. Кладку з 6—10 (до 15) яєць насилює самка 21 день. Живиться переважно ягодами, бруньками (особливо вільхи) тощо, влітку також комахами. В зоні тайги СРСР є об'єктом промислу; на тер. УРСР полювання на Р. заборонено. Викопні рештки відомі починаючи з плеистоцену Європи.

РЯБЧИНСЬКА Юлія Петрівна (21.I 1947, смт Піщанка Піщанського р-ну Вінн. обл. — 13.I 1973, Поті Груз. РСР) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1972); веслування на байдарках. Олімпійська чемпіонка (1972), чемпіонка світу і СРСР (1971). Нагороджена орденом «Знак Потшани».

РЯД у біології — систематична категорія, що об'єднує найближчі родини тварин. Напр., до складу Р. хижих звірів входять родини: псові, ведмедеві, енотові, куницеві, гіенові, віверові, котячі. Близькі Р. становлять клас. В систематиці рослин Р. відповідає порядок.

РЯДИ в математиці — вирази, що мають вигляд нескінченного числа доданків

$$a_1 + a_2 + \dots + a_n + \dots = \sum_{i=1}^{\infty} a_i \quad (1)$$

Доданки наз. членами Р., а су- ма $S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n$ — n-ю частинною сумою його. Р. (1) наз. збіжним, якщо послідовність його частинних сум має скінчуний границю; ця границя наз. сумою Р. (1). В усіх ін. випадках Р. (1) наз. розбіжним. Збіжним є, напр., Р., складений з членів нескінченної геометричної прогресії (при $|q| < 1$), розбіжним — гармонічний ряд. Існує багато ознак, що дають змогу за поведінкою членів ряду (якщо вони — дійсні числа) визначити, збіжний цей Р. чи розбіжний. Найпростіша ознака, яку сформулював Ж. Л. Д'Аламбер, стосується Р. (1) з додатними членами, для яких існує $\lim_{n \rightarrow \infty} (a_{n+1}/a_n) = r$:

при $r < 1$ Р. (1) збіжний, при $r > 1$ — розбіжний, при $r = 1$ необхідне додаткове дослідження. Якщо члени Р. є функціями, то Р. наз. функціональним. Розроблено детальну теорію таких Р., що включає, зокрема, умови, за яких сума Р. диференційовних функцій є ліференційовою функцією, та ін. Важливі значення в математиці мають Тейлора ряди, тригонометричні Р. (Фур'є ряди), Р. за послідовністю ортогональних функцій та

ін. Степеневі Р., тобто Р.

виду $\sum_{n=0}^{\infty} a_n (z - z_0)^n$, є основою побудови аналітичних функцій. Матем. операції над Р. за певних умов провадять за тими ж правилами, що й над скінченими сумами. Р. відіграють виняткову роль у математичному аналізі, наближені функції та ін. галузях математики. Багато задач розв'язують, подаючи функції як суми Р. з простими членами (степеневі, тригонометричні та ін. Р.). Значення таких чисел, як $\ln 2$, π , e , одержують, подаючи їх у вигляді Р.; єдиним джерелом таблиць тригонометричних функцій, обернених тригонометричних функцій, функцій e^x , $\ln x$ та ін. також є Р. Перші Р. розглядали ще в Старод. Греції, але широко вони увійшли в математику лише після опублікування праць І. Ньютона та Г. В. Лейбніца. Значний внесок у теорію Р. зробили Б. Тейлор, Л. Ейлер, Ж. Л. Д'Аламбер, Ж. Б. Ж. Фур'є, О. Л. Коши, К. Т. В. Вейерштрасс, вітчизн. математик В. А. Стеклов та ін.

Літ.: Дороговцев А. Я. Ряды. К., 1978; Кудрявцев Л. Д. Курс математического анализа, т. 1—2. М., 1981.

А. Я. Дороговцев.

РЯДИ ДИНАМІКИ в статистиці — ряд послідовних значень, що характеризують зміни явищ у часі. Зміну будь-якого явища в часі можна виразити абсолютними величинами (часто середніми величинами) і відносними величинами. Вихідними є Р. д. абс. величин. Р. д. поділяють на моментні (характеризують стан явища на будь-який певний момент часу або дату) й інтервалні (відображають стан явища за певний відрізок часу). Інтервалні й моментні Р. д. мають різні властивості абс. рівнів: рівні інтервалних Р. д. можна підсумовувати (напр., підсумовуючи показники виплавки ча- вуну за кожну добу, одержують показник місячної виплавки), а підсумовування показників моментного ряду само собою не має сенсу (напр., недоцільно підсумовувати за рік дані про чисельність робітників на поч. кожного місяця). На основі Р. д. абс. величин одержують Р. д. відносних або середніх величин. Відносні Р. д. характеризують темпи динаміки (напр., нац. доходу), зміни структури (напр., класового складу населення), зміни показників інтенсивності (виробн. продукції на душу населення). Прикладом Р. д. серед. величин є дані про врожайність с.-г. культур, середні надої на одну корову тощо. Р. д. серед. величин широко використовують у статистиці для характеристики якісних зрушень в економіці. В одній таблиці можуть бути Р. д. абсолютних, відносних і середніх величин. Важливо умовою правильної побудови Р. д. є забезпеченість порівняльності даних у них. Аналіз Р. д. дає можливість охарактеризувати процес розвитку явищ, передбачити осн. тенденції і темпи цього розвитку.

М. І. Сосновська.

РЯДКОВА СІВБА — висівання насіння с.-г. культур на полі ряд-

М. Л. Рябінін.
Ми повернемося.
Дерево. 1974.

Г. Г. Ряжський.
Делегатка. 1927. ДТГ
у Москві.

Ряст Галлера.
Загальний вигляд
квітучої рослини.

Рязань. Солотчинський
монастир. Надбрамна
церква. Архітектор
Я. Г. Бухвостов.
1688—99.

ковими сівалками з міжряддям від 100 до 250 мм. Найпоширеніший спосіб сівби зернових, круп'яних, зернобобових культур, трав тощо. Насіння при Р. с. рівномірно розміщується на твердому ложі борозенки (яку утворює сошник) і загортается в ґрунт на однакову глибину. Це створює сприятливі умови для дружної появи сходів, рівномірного росту і розвитку рослин, одночасного досягнення їх, внаслідок чого підвищується врожай, його якість. На сівбі просапних культур застосовують різні види Р. с., а саме — *пунктирну сівбу*, гребеневу, стрічкову з відповідним віддаленням та розміщенням рядків. Н. А. Федорова.

РЯДОВИЧІ — 1) Категорія феодально залежного давньорус. населення, що згадується в істор. джерелах 11—12 ст. Більшість рад. істориків вважає, що Р. відбували феод. повинності на підставі певного договору (ряду) з паном і за соціальним та юрид. становищем були близькі до *закупів*. На думку рад. історика Л. В. Черепіна, терміном «рядовичі» в *«Руській правді»* позначено рядових смердів і холопів. 2) У 14—17 ст. Р. називали членів торговельних корпорацій, власників лавок у торговельних рядах та жителів торг.-ремісничих поселень.

РЯДЧЕНКО Іван Іванович (н. 25.I 1924, Одеса) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався у Львів. ун-ті (1945—49). Живе і працює на Україні. У збірках віршів і поем «Наперекір війні» (1952), «Назустріч штурмам» (1956), «Тривоги серця моого» (1962), «Кроки» (1967), «Вітер у вітрилах» (1974), «Сувора вахта» (1977) та ін. оспівав творчу працю рад. людей, боротьбу за мир. Автор повісті «Три години перемоги» (1959), п'єси «Капітани не знають спокою» (1963, у співавт. з І. Гайдасенком), сценаріїв худож. фільмів «Координати невідомі» та «Якщо є вітрила» (обидва — 1957). Нагороджений орденами Червоної Зірки та «Знак Пошани», медалями.

РЯЖСЬКИЙ Георгій Георгійович [31.I (12.II) 1895, с. Ігнатієво, тепер Ленінського р-ну Моск. обл. — 20.X 1952, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1949). Член КПРС з 1924. Навчався в Москві у приватних студіях (з 1912) та ВХУТЕМАСі (1918—20). Член АХРР (з 1923). Твори: «Робітфаківка» (1926), «Делегатка» (1927), «Голова» (1928), всі — в ДТГ у Москві, «Жіночий портрет» (1934, Київ. музей рос. мист.). Р. — автор серії етюдів «Про Дніпробуд» і картини «Дніпробуд вночі» (1930). В 1929—31 викладав у ВХУТЕІНі, 1934—52 — Моск. худож. інституті ім. В. І. Сурикова (з 1934 — професор). Літ.: Георгий Георгиевич Ряжский. [Альбом]. М., 1958.

РЯЗАНОВ Василь Георгійович [12 (25).I 1901, с-ще Велике Козино, тепер у складі м. Балахни Горьк. обл. — 8.VII 1951, Кисловодськ, похований у Києві] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1943), двічі Герой Рад.

Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1920. Н. у сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. В 1935 закінчив Військ.-повітрян. академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. з'єднаннями на Пд.-Зх., Пд., Калінін., Пн.-Зх., Ворон., Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Керовані Р. авіац. з'єднання брали участь у визволенні України. Після війни Р. — на командних посадах у ВПС Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЯЗАНОВ Олексій Костянтинович [н. 27.II 1920, с. Велика Кочетовка, тепер Токаревського р-ну Тамб. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ескадрильї, заст. команда винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Пд.-Зх., Центр., Брян., Сталінградському, Пд., Пн.-Кавказ., 2-му Прибалт. фронтах. Здійснив 509 бойових вильотів. Особисто збив 31 ворожий літак і в складі групи — 16. У 1950 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1958 — Академію Генштабу. З 1959 — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1975 — у запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

РЯЗАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.IX 1937. Розташована в центрі Європ. частини СРСР, в бас. середньої та нижньої течії р. Оки. Площа 39,6 тис. км². Нас. 1345 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 60,1%. Піділяється на 25 районів, має 12 міст та 29 с-щ міськ. типу. Центр — м. Рязань. Р. о. нагороджено орденом

Леніна (1958). Поверхня області переважно рівнинна. Пн. частина зайнята *Мещорською низовиною*, сх. — Окско-Донською рівнинною, зх. — відрогами *Середньоросійської височини* (вис. до 237 м). Корисні копалини: буд. матеріали (ватняки, глини, піски), буре вугілля, торф. Клімат континентальний. Пересічна т-ра липня +19,2°, січня —10, —11,5°. Опадів 450—500 мм на рік. Найбільша ріка — Ока (в межах області — 550 км), її притоки: Пра, Гусь (ліві), Проня, Пара, Мокша з Цною (праві). Велика кількість озер на Мещорській низовині (найбільші — Велике, Біле, Чорне). Грунти переважно підзолисті, сірі лісові та деградовані черноземи. Під лісами — 24% всієї площи області. Значні масиви лісів збереглися на Мещорській низовині. В басейні р. Пра — Оксський заповідник.

За роки Рад. влади у Р. о. значно го розвитку набула маш.-буд. і металообробна, нафтопереробна, хім., буд. матеріалів та паливна пром-сть. Енергетика базується на електроенергії, яка надходить від Рязанської ДРЕС, Дягілевської та Новорязанської ТЕЦ. Машинобудування та металообробка представлені с.-г., верстато-, автомобіле- та приладобудуванням. Нафтопереробний з-д, виробн. хім. волокон (Рязань). Осн. продукція підприємств пром-сті буд. матеріалів — цемент, кислототривкі вироби, залізобетонні конструкції. Дальншого розвитку набула легка (текст., швейна, шкіряно-хутрова та взут.) і харч. (м'ясна, молочно-консервна, цукр., спиртова, кондитерська, борошномельна, плодоовочева, чаєрознажувальна) пром-сть. Гол. пром. центри: Рязань, Касимов, Сасово, Скопін. Проводяться значні роботи по меліорації земель. За 1966—80 осушено та введено у с.-г. використання понад 87 тис. га заболочених зе-

мель. Створюються культурні пасовища. Вирощують зернові (гол. чин., пшеницю, ячмінь), картоплю, цукр. буряки, кормові культури, овочі. Садівництво. Скотарство мол.-м'ясного напряму, птахівництво. Створено ряд високомеханізованих тваринницьких комплексів. Для перевезення вантажів використовують залізнич. та автомоб. транспорт (автомагістралі Москва — Куйбишев, Москва — Волгоград). Судноплавство по Оці. В області — 4 вузи (Рязань), 28 серед. спец. навч. закладів. Мещорська зональна дослідно-меліоративна станція в смт Солотчі, н.-д. ін-т бджільництва в м. Рибному та ін. Музей: обл. художній, істор.-архіт. музей-заповідник, будинок-музей акад. І. П. Павлова в Рязані, меморіальний музей К. Е. Ціолковського в с. Іжевську; істор.-археологічний музей-заповідник в м. Спаську-Рязанському, літ.-меморіальні музеї С. О. Єсеніна в с. Костянтиновому та О. С. Новикова-Прибоя в с. Матвеєвському, краєзнавчий — у с. Желанному. З театри: драм., ляльковий, юного глядача в Рязані. Санаторії, турбази.

РЯЗАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у Рязані. Відокремилось у 1-й пол. 12 ст. внаслідок феод. роздроблення Муромо-Рязанського князівства. Осн. заняттям населення Р. к. було землеробство; з Р. к. в ін. руські князівства вивозили зерно. В містах Муромі, Рязані, Коломні, Переяславлі-Рязанському (тепер Рязань), Пронську, Белгороді та Іжевську було розвинуте ремісництво. На поч. 13 ст. Р. к. потрапило у васальну залежність від **Владимиро-Суздалського князівства**. Навала орд **Батия** спустошила Р. к., підірвала його економіку, ослабила князівську владу. В 14 ст. Р. к. знову посилилося і почало вести боротьбу проти об'єднаної політики **Московського великого князівства**. На поч. 15 ст. Р. к. стало залежним від нього. В 1521 було остаточно приєднане до **Російської централізованої держави**.

РЯЗАНЦЕВ Микола Володимирович [1856, Вятка, тепер м. Кіров РРФСР — 2.VIII 1930, Владикавказ, тепер м. Орджонікідзе Півн.-Осет. АРСР] — рад. вченій у галузі фізіології тварин. В 1878 закінчив вет. відділення Мед.-хірург. академії в Петербурзі. В 1885—1920 працював у Харків. вет. ін-ті (з 1895 професор), з 1920 — у Горському (тепер Півн.-Осет. АРСР) політехнічному, а потім в с.-г. ін-тах. Учень І. П. Павлова. Праці з питань іннервації серця, фізіології, обміну речовин у тварин та з органіч. хімії. Р. перший штучно зробив у жуйних ізольований шлуночок з сичуга, що дало змогу безпосередньо вивчати кислотність і травну здатність сицужного соку. С. В. Баженов.

РЯЗАНЬ — центр Рязан. обл. РРФСР, район. Розташована на правому березі р. Оки. Залізнич. вузол, річкова пристань. 470 тис. ж. (1981). Ділиться на 4 міські райони. Спочатку Р. — центр Рязанського князівства — була за 50 км на Пд. Сх. від сучас. міста;

1237 її зруйнували орди **Батия**. В серед. 14 ст. центр князівства перенесено в Переяславль-Рязанський (вперше згадується в літописі під 1095). З 1521 Р. — у складі Рос. централізованої д-ви. В 1778 місто наз. Р. й стало центром намісництва, з 1796 — губернії. В 1904 в Р. виник перший с.-д. гурток. Рад. владу встановлено 26—30.X (8—12.XI) 1917. З 1937 — обл. центр. Р. — важливий індустр. центр з переважанням галузей важкої пром-сті, зокрема машинобудування. Провідні підприємства: з-ди — верстатобуд., ковальсько-пресового важкого устаткування, комбайнів, лічильно-аналітичних машин, теплових приладів та радіозавод. Серед інших підприємств — нафтопереробний, хім. волокна, картонно-руберойдовий з-ди. Харч., легка, деревооброб. буд. матеріалів пром-сті. У Р. — 4 вузи, філіал Всесоюз. заочного політех. ін-ту, 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., юного глядача, ляльковий. Істор.-архіт. музей-заповідник, худож. музей, Будинок-музей акад. І. П. Павлова. Серед архіт. пам'яток — Кремль (закладено 1095), собори Христоріздвянистий (15 ст., перебудовано 1826), Архангельський (16 ст.), Успенський (1693—99, арх. Я. Бухвостов) з дзвіницею (1789—1840, арх. І. Русско, М. Вороніхін та ін.), церква Св. Духа (1642, арх. В. Зубов), Архієпископські палати (т. з. палац Олега, 1653—92, арх. Ю. Яршов, Г. Мазухін); будівлі у стилі класицизму [гімназія (1808—15; тепер с.-г. ін-т); кол. Дворянське зібрання (кін. 18 — поч. 19 ст.), лікарня (1816), торг. ряди (1-а пол. 19 ст.)]. Серед споруд рад. часу — театр.-концертний зал. ім. С. Єсеніна (1956, арх. І. Антипов та ін.), вокзал «Рязань-2» (1967, арх. Ю. Болдичев та ін.). Пам'ятники: І. П. Павлову (1949), В. І. Леніну (1953), обидва — скульптор М. Манізер, Ф. А. Полетаєву (1970, скульптор В. Цигаль). У Р. народився фізіолог І. П. Павлов. У різні роки тут жили М. Є. Салтиков-Щедрін, К. Е. Ціолковський, І. В. Мічурін.

РЯППО Ян Петрович [30.III (11. IV) 1880, Верроський повіт, тепер Вируський р-н Ест. РСР — 14. IV 1958, Таллін] — укр. рад. педагог і діяч народної освіти. Член КПРС з 1920. В 1899—1904 працював у Петербурзі на заводі Вестингауза, брав участь у революц. русі.

М. О. Ряснянський. Вважайте мене комуністом. 1975.

В 1909 закінчив істор.-філол. і скл. мов ф-ти Петерб. ун-ту, працював викладачем в Естонії і Петербурзі, з 1917 — на керівній рад. роботі в Миколаєві, Одесі, Києві, учасник громадян. війни на Україні. В 1921—28 заст. наркома освіти УРСР, гол. редактор пед. журн. «Шлях освіти» (1922—27). До 1948 на керівній парт. і рад. роботі в пром-сті та в галузі освіти (Київ, Уфа, Москва), займався літ. працею. Один з організаторів рад. системи освіти на Україні, зокрема вищої. Автор праць з історії педагогіки, організації нар. освіти. В. М. Попов.

РЯСКА — 1) Lemna — рід дрібних багаторічних трав'янистих рослин родини ряскових. Стебла мають вигляд круглястих або довгастих пластинок; занурені у воду або плавають на її поверхні. Листки не розвинені. Корінці нитковидні. Суцвіття з двох тичинкових і однієї маточкової редукованих квіток. Відомо 7 видів, поширеніх по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР, в т. ч. й УРСР, 3 види (в стоячих водах) — Р. горбата (L. gibba), Р. мала (L. minor), Р. триборозенчаста (L. trisulca). Р. містить значну кількість протеїну. Є поживою для водоплавних птахів. 2) Народна назва рослин з родів спіродела (Spirodela) і вольфія (Wolfia).

РЯСКІНА Катерина Іванівна (н. 20.V 1927, с. Нижня Сироватка, тепер Сум. р-ну Сум. обл.) — передовик виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Трудову діяльність почала з 1943. З 1953 працює на Львів. виробничому об'єднанні ім. 50-річчя Жовтня монтажницею, з 1964 — бригадиром. Р. — ініціатор соціалістичного змагання за дострокове виконання державних планів; наставниця молоді. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. П. Тесленко.

РЯСНЯНСЬКИЙ Михайло Олексійович (н. 17.V 1926, Таганрог Ростов. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. У 1956 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Т. Яблонської та С. Григор'єва. Твори: «В кузні» (1957), «Селяни» (1963), «Штурм» (1966), «Комуністи, вперед!» (1968), «Далеко від Росії» (1974), «Вважайте мене комуністом» (1975), «Героїчний десант (Ольшанці)» (1976), «Вальс» (1978), «Тренери» (1979), «На захист революції» (1981); портрет Героя Соціалістичної Праці П. Борисова (1974) та ін.

П. М. Виборний.

РЯСТ (Corydalis) — рід рослин родини макових. Багаторічні трави з бульбовидно потовщеними коренями і двічі трійчасторозсіченими листками. Квітки неправильні, білі, жовті, червонуваті або фіолетові, зібрани в китиці; верхня пелюстка зі шпоркою. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, поширені в Європі, Азії, Африці і Пн. Америці. В СРСР — 61 вид, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші: Р. порожнистий (C. cava) і Р. Галлера (C. halleri). Усі Р.— добри медоноси.

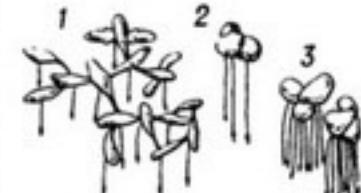
В. Г. Рязанов.

О. К. Рязанов.

К. І. Ряснянський.

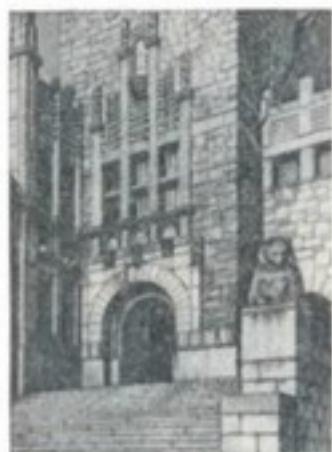

Ряскі:

- 1 — триборозенчаста;
- 2 — мала;
- 3 — спіродела багатокоренева.

C

СИСТЕМИ ЯНСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ С
Славянська	~ ~
Філіківська	W W W H H C P
Давньо-грецька	S S E Z Z E C
Візантійська	С С С С б б г
Латинська	S f l
Романська	S s g s
Готична	G f T
Кирилична	С С с С С С С
Глаголиця	ѠѠѠ
Російська в українські	С с С с

Еліель Саарінен.
Національний музей
у Хельсинкі. Головний
вхід. 1906—09.

Еро Саарінен.
Водонапірна башта.
Технічний центр компанії «Дженерал-моторс».
Мічиган. 1948—56.

п-ові, на Пн. Швеції, Норвегії та Фінляндії. Заг. чисельність — 52 тис. чол. (1978, оцінка), в т. ч. в СРСР — 1,9 тис. чол. (1979, перепис). Говорять саамською мовою, що належить до фінно-угорських мов. За релігією скандінавські С.—лютерани, кольські С. були православними. С.—нащадки давнього населення Скандинавського та Кольського п-овів. Були відтіснені на Пн. фінськими та германськими племенами. Осн. заняття С.—оленярство, рибальство, а також мисливство. В СРСР С. працюють у колгоспах. Розвинуте образотворче мистецтво (орнаментування хутряного одягу, різьблення на дереві та кістці), фольклор.

СААРБРЮККЕН — місто на Зх. ФРН, адм. ц. землі Саар. Порт на р. Саар. Вузол з-ци і автошляхів, аеропорт. 205 тис. ж. (1976). Центр Саарського вуг. басейну. У С. та його околицях розвинуті вуг., металург., коксохім. пром-сть; машинобудування (верстато- і локомотивобудування, виробн. шахтного устаткування та ін.). Підприємства електротех., хім., поліграф., керамічної, шкіряно-взуттєвої, паперової, текст., швейної, харч. (у т. ч. пивоварної) галузей. Ун-т, консерваторія. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. Права міста С. одержав у 14 ст.

СААРЕМАА, Сарема, Езель — найбільший острів Моонзундського архіпелагу в Балтійському м. Тер. Ест. РСР. Площа 2714 км². Дамбою з'єднаний з о. Муху. Поверхня низовинна (вис. до 54 м), місцями заболочена. Родовища доломітів і вапняків. Розріджені зарості ялівцю, соснові ліси. Рибальство. Гол. місто — Кінгісепп. На Зх. острова — Війдумяеський заповідник.

СААРЕМААСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 — повстання ест. трудящих на островах Сааремаа і Муху в лютому 1919 після падіння Рад. влади в Естонії. 16.II на о. Муху повстали селяни, яких уряд бурж. Естонії намагався мобілізувати в армію для антирад. інтервенції. Повстання охопило о. Муху і перекинулось на о. Сааремаа. Повстанці обрали штаб, у волостях створили к-ти трудящих. Було створено сел. військо (понад 1 тис. чол.). На островах не було комуністичних орг-цій, повстання було ізольованим. Осн. сили повсталих обложили повітовий центр Курессааре (з 1952 — м. Кінгісепп), але захопити його не змогли. 18.II на о. Муху, а через два дні на Сааремаа висадилися каральні загони. Повстанці були розгромлені.

СААРІНЕН (Saarinen) Еліель (20.VIII 1873, Рантасалмі, Фінляндія — 30.VI 1950, Блумфілд-Гілс, шт. Мічиган, США) — фін. архітектор. У 1893—97 навчався в Гельсінгфорсі (Хельсинкі); в ун-ті вивчав живопис, у Політех. ін-ті — архітектуру. Основоположник стилю романтизму в фін. архітектурі (Нац. музей в Хельсинкі, 1906—09; ратуша в Лахті, 1912). З 1923 працював у США (з 1937 — разом з сином Еро Сааріненом). Серед творів — павільйон на Всесвітній виставці в Парижі (1900, у співавт.), школа, музей та АМ у Блумфілд-Гілсі (1926—43); проект тех. цент-

ру компанії «Дженерал моторс» в Уоррені (шт. Мічиган, 1948—56) та ін.

СААРІНЕН (Saarinen) Еро (20.VIII 1910, Кіркконуммі, Фінляндія — 1.VII 1961, Анн-Арбор, шт. Мічиган, США) — amer. архітектор. Син Еліеля Саарінена. З 1923 жив у США. У 1934 закінчив архіт. ф-т Йельського ун-ту в Нью-Гейвені (шт. Коннектікут). Після смерті батька завершив реалізацію спільногого проекту тех. центру компанії «Дженерал моторс» у Уоррені (шт. Мічиган; 1948—56). Серед ін. творів — капела Гарвардського ун-ту в Кембріджі, шт. Массачусетс (1955); хокейний стадіон Йельського ун-ту (1958), аеровокзал компанії TWA в аеропорту Кеннеді в Нью-Йорку (1962), аеропорт ім. Даллеса в Шантіні поблизу Вашингтона (закінчено 1962). Пошуки С. символічної образності в архітектурі мали вплив на розвиток архітектури США 60—70-х рр. 20 ст.

САБА (Saba; справж. прізв. — Полі) Умберто (9.III 1883, Тріест — 25.VIII 1957, Горіція) — італ. поет. Почав друкуватися 1907. У збірках «Моими очима» (1912) і «Легке й блукаюче» (1920) постає як поет, вірний класичним традиціям, з виразним тяжінням до простого, повсякденного й до ліричної задушевності, філос. роздумів. Засуджував війну й диктатуру Муссоліні, за що зазнав переслідувань з боку фашист. уряду. Вершина поезії С. — збірки «Слова» (1934) й «Останні творіння» (1944). З 1921 свої поезії включав у зб-к «Канционьєре» («Пісенник»), який виходив з доповненнями, супроводжуваний «Історією й хронікою „Канционьєре“».

Тв.: Р ос. перекл. — Книга песен. М., 1974. Д. С. Наливайко.

САБАДАШ Степан Олексійович (н. 5.VI 1920, с. Ванчинець, тепер Новоселицького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хоровий диригент і композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1965). У 1956 закінчив Чернів. муз. уч-ще. До 1967 жив у Чернів. цях; був концертмейстером Чернів. укр. муз.-драматичного театру ім. О. Кобилянської, керівником естрадних оркестрів, очолював хорові колективи, зокрема вокальний ансамбль «Марічка». В 1967—70 — керівник вокального ансамблю кіїв. Жовтневого палацу культури. Автор пісень: «Моя Буковина», «Марічка», «Очи волошкові», «Пісня з полонини», «Пісня про Лук'яна Кобилицю», «Ромашка», «Вишні», «Гуцулочка».

САБАДИЛА (Schoenocaulon) — рід багаторічних цибулинних рослин родини лілійних. Листки довгі, лінійні. Квітки жовтуваті, не показні, зібрани у колосовидне суцвіття; квіткова стрілка до 1 м заввишки. Плід — коробочка. Бл. 10 видів на півдні Пн. Америки, в Центр. і Пд. Америці (переважно в Мексіці). Найбільше відома С. лікарська (S. officinale). Насіння С. містить алкалоїди вератридин, сабадин та ін. Настій і відвар насіння мають інсектицидні властивості, використовують їх проти паразитів тварин і людини. **САБАДИШ** Петро Євлампійович (н. 21.XII 1908 (3.I 1909), Олек-

сандрівськ, тепер Запоріжжя] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. У 1932 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у О. Богоховського, В. Пальмова та М. Бойчука. Твори: «Збирання яблук» (1929), «Ставок» (1939), «Вулиця у старому місті» (1944), «Дніпрові далі» (1953), «Соняшники» (1960), «Канівські далі» (1964), «На Полтавщині» (1967), «Золота осінь у колгоспі» (1975), «Пройшла грозда війни» (1978), «Голуба далечінь» (1979).

САБАЛЬ (Sabal) — рід рослин родини пальмових. Стовбур у одних видів до 25 м заввишки, у інших його майже немає. Листки віялові. Квітки двостатеві, сидичі, зібрани в суцвіття. Плід — ягода. Bl. 25 видів, поширені в центр. та пд. частинах Пн. Америки і на о-вах Карабського м. В СРСР (в культурі) два види: С. пальмовидний (*S. palmetto*) вис. до 25 м, вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу (від Сочі до Батумі), на батьківщині молоді листки його вживають в їжу, і С. малий, або С. Адансона (*S. minor*), з вкороченим стовбуrom і розеткою прикореневих листків; вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу і Пд. березі Криму.

САБАНЕЄВ Іван Федорович [7 (19).X 1856, Москва — 1937, Одеса] — вітчизн. хірург. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1882). З 1887 працював в Одесі, брав участь в організації міської лікарні; організував інтернат для молодих лікарів. В 1908 залишив держ. службу під тиском чорносотенців. Праці С. присвячені гол. чин. питанням пластичної хірургії; запропонував операцію вилучення голінки в колінному суглобі (набула значного поширення і названа ім'ям Сабанеєва); розробляв питання лікування туберкульозу, зшивання кровоносних судин тощо.

САБАТИНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — двошарове поселення, виявлене біля с. Сабатинівки Ульянівського р-ну Кіровогр. обл. при впадінні р. Синиці в Пд. Буг. Досліджували його в 30—40-х рр. 20 ст. Нижній шар, де виявлено залишки наземного глинобитного житла і знайдено крем'яні серпи, кістяні мотики, глиняні антропоморфні статуетки й посуд з рельєфними композиціями, інколи розписаний, належить до початку серед. етапу трипільської культури. Знахідки верхнього шару (залишки наземних жител, посуд, прикрашений валиком під вінцями, чаши з двома ручками, вироби з кістки, зокрема для обробки шкіри й кераміки, деталі вуздечки) належать до пізнього періоду бронзового віку. Цей характерний комплекс дав назву групі пам'яток Пн. Причорномор'я кін. 14—12 ст. до н. е., яку одні дослідники виділяють в сабатинівський етап зрубної культури, інші — в самостійну сабатинівську культуру.

Літ.: Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952.

I. M. Шарафутдинова.

САБАТ-СВІРСЬКА Марія Володимирівна (н. 22.III 1895, с. Помонята, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. співачка (сопрано). В 1926 закінчила Львів. консерваторію. Артистичну діяльність почала 1912 у Львів. «Бояні». Була солісткою оперного театру в Торуні (1926—29), варшавського театру «Олімпія» (1929—30). З 1930 — виступала у Львові з концертами. Викладала в муз. уч-щах Львова (1944—50) та Ровно (1950—57). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Маргарита («Фауст» Гуно), Тамара («Демон» Рубінштейна).

I. M. Лисенко.

САБАТЬЄ (Sabatier) Поль (5.XI 1854, Каркасон — 14.VIII 1941, Тулуза) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1911). У 1877 закінчив Вищий педагогічний ін-т в Тулузі. Професор Тулузького ун-ту (1884—1930). Осн. наук. праці С. присвячені гідрогенізаційному каталізу. У 1897 спільно з франц. хіміком Ж. Б. Сандераном (1856—1937) одержав етан, нагріваючи суміш етилену з воднем при наявності нікелевого каталізатора. Дослідив реакції каталітичних конденсації та ізомеризації при наявності оксидів і хлоридів, реакції каталітичного приєднання й відщеплення галогеноводнів, реакції крекінгу важких вуглеводнів тощо. Нобелівська премія, 1912.

САБАХ — штат у Малайзії, на Пн. о. Калімантан. Пл. 76,1 тис. км². Нас. 655,3 тис. чол. (1970, перепис). Адм. ц.— м. Кота-Кіабалу. До серед. 19 ст. тер. С. входила до складу Брунею. У 1888—1946 під назвою Борнео Північне — протекторат, 1946—63 — колонія Великобританії. У 1963 С. включено до складу Малайзії під назвою Сабах. Осн. заняття населення — примітивне землеробство, лісові промисли, рибальство. Вирощують рис, кукурудзу, олійну і кокосову пальми, каву, какао, каучуконосі тощо. Підприємства по переробці с.-г. сировини та деревообробні.

САБАХАТТІН АЛІ (Sabahattin Ali; 25.II 1907, Егрідере — 2.IV 1948, Киркларелі) — тур. письменник. Літ. діяльність почав 1927 як поет (зб. «Гори і вітер», 1934). У збірках оповідань «Млин» (1935), «Гарба» (1936), «Голос» (1937), «Новий світ» (1943), «Скляний палац» (1947), романах «Юсуф із Куяджака» (1937), «Диявол всередині нас» (1940), «Мадонна в хутряному манто» (1943) змальовував тяжке життя «маленької» людини і оспівував її духовну велич, розвінчував ідеологію пантуркізму і фашизму, виступав проти реакц. правителів країни. С. А.— один з основоположників революційно-демократичного напряму в тур. л-рі. За демократичні переконання не раз був ув'язнений. По-звірячому убитий турецькими реакціонерами. В Туреччині засновано літературну премію імені Сабахаттіна Алі.

Тв.: Укр. перекл.— Диявол всередині нас. К., 1956; Малий Хасан. К., 1959; Рос. перекл.— Доходный дом. М., 1951; Юсуф із Куяджака. Ташкент, 1958; Стеклянний дворец. М., 1964; Враги. М., 1971.

Літ.: Киреев Н. Г. Сабахаттин Али. Бібліографический указатель... М., 1957.

O. I. Ганусець.

САБІНА (Sabina) Карел (29.XII 1813, Прага — 9.XI 1877, там же) — чес. політ. діяч, письменник. У 1848 редактував і видавав радикальні газети «Пражске новіни» («Празька газета»), «Ческа вчела» («Чеська бджола»). За участь у революції подіях 1848—49 С. засудили 1853 до страти, яку було замінено 18-річним ув'язненням. Звільнений за амністією 1857. Перша зб. «Поезії» (1841) написана в романтичному дусі. В романі «В пустелі» (1863) відтворив діяльність підпільних патріотичних гуртків напередодні революції 1848, в повісті «Ожилі могили» (1870) — життя політ'язнів-революціонерів. В статтях «З України» (1862), «Голоси з України» (1864) писав про укр. письменників І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, Т. Шевченка. Поетичні твори — лібретто опер Б. Сметани «Бранденбуржці в Чехії» (1862), «Продана наречена» (1863).

Тв.: Укр. перекл.— Продана наречена. К., 1937.

Літ.: Лозинський І. Карел Сабіна — друг України. «Всесвіт», 1964, № 6.

I. M. Лозинський.

САБІНІН Дмитро Анатолійович [17 (29).XI 1889, Петербург — 22.IV 1951, Голуба Бухта, поблизу м. Геленджика Краснодар. краю] — рос. рад. ботанік; створив школу фізіологів рослин. У 1913 закінчив Петерб. ун-т. З 1918 — викладач, з 1924 — професор Пермського ін-ту. Зав. лабораторіями Н.-д. ін-ту бавовництва (з 1929), Всесоюзного ін-ту добрив, агрохімії і агрогрунтознавства (з 1932). Ін-ту фізіології рослин АН СРСР (1938—41). У 1932—48 — зав. кафедрою, професор Моск. ун-ту. Осн. праці присвячені вивченню значення кореневої системи у водному і мінеральному живленні рослин. Дав нове визначення росту рослин (1940). Запропонував ряд практичних рекомендацій щодо застосування добрив. Премія ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР, 1945.

Тв.: Избранные труды по минеральному питанию растений. М., 1971.

Літ.: Генкель П. А. Дмитрий Анатольевич Сабинин. М., 1980.

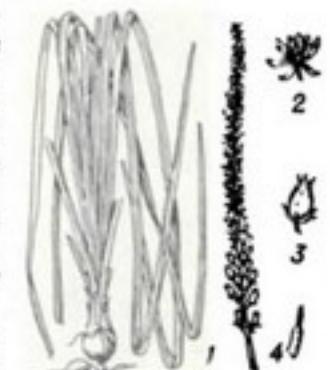
САБІНІН Лев Родіонович (справж. прізв., ім'я та по батькові — Теллинський Лев Олексійович; 15.XI 1874, Полтава — 7.XII 1955, Москва) — укр. рад. актор і режисер, засл. арт. УРСР (з 1941). Творчу діяльність почав 1890 в російсько-українській трупі Л. І. Аведікова (м. Верхньодніпровськ). В 1891—1907 працював в укр. тру-

Г. Саакадзе.
Малюнок 17 ст.

Сабахаттін Алі.

Сабадила лікарська:
1 — нижня і верхня частини рослини; 2 — квітка; 3 — коробочка;
4 — сім'янка.

П. Є. Сабадиш.
На Полтавщині. 1967.

Ю. Д. Сабінін.

П. Ю. Саблєв.

П. В. Сабай.

Б. О. Сабуров.

пах Г. Деркача, О. Суходольського та ін. В 1907—20 був художнім керівником і режисером власної трупи (див. Сабініна Л. Р. трупа), 1920—29 та 1935—50 — актор різних драм. колективів на Україні та в Росії. Серед ролей — Юрко Довбиш (одноменна п'єса М. Старицького), Іван Барильченко, Іван («Суета», «Безталання» І. Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Бережний («Соло на флейті» Микитенка), Уріель Акоста («Уріель Акоста» Гуцкова). Тв.: Сорок п'ять років на українській сцені. Мемуари. К., 1937.

Е. С. Хлібцевич.

САБІНІН Юрій Давидович [Сабін-Гус; 23.IV (5.V) 1882, Тблісі — 8.III 1958, Донецьк] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1949). Член КПРС з 1940. В 1917 закінчив Харків. ун-т. Співу навчався приватно. Був солістом оперних театрів Тблісі (1917—25), Баку (1925—27), Сімферополя (1928—33); у 1934—35 працював у Дніпропетровську, 1935—41 — Ворошиловграді. В 1941—58 — у Донецькому театрі опери та балету. Партії: Мельник («Русалка» Даргомижского), Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карабас («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Максим Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Валько («Молода гвардія» Мейтуса).

САБІНІНА Л. Р. ТРУПА. Створена з групи акторів Суходольського О. Л. трупи. Діяла протягом 1907—20. Гастролювала по Україні, Молдавії, Росії. В трупі працювали: Л. Сабінін (художній керівник, режисер, хореограф і актор), В. Василенко (режисер і актор), диригенти М. Васильєв-Святошенко і О. Олексієнко; драм. актори — В. Борозна, Бутенко, Г. Вишневецька, І. Замічковський, А. Лучинська, С. Любимов, Г. Олексієнко, Е. Підвісоцька, Г. Сабініна, Сагайдачний, Н. Черновська; співаки — М. Грищенко, М. Гуренко, Л. Полтавка. В 1908—10 разом з трупою гастролювали М. Кропивницький, 1911—12 — М. Заньковецька. Трупа відзначалась високим профес. рівнем; у її складі були хор і балетна група. Поряд з класикою («Уріель Акоста» К. Гуцкова, «Живий труп» Л. Толстого; муз. вистави — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського) йшли й художньо слабкі п'єси Т. Колісниченка, К. Ванченка-Писанецького, Л. Сабініна. Частина акторів трупи пізніше грала і на укр. радянській сцені.

П. К. Медведик.

САБІР [справжнє прізв. — Мірза Алекпер Таїр-заде; 19 (31).V 1862, м. Шемаха — 12 (25).VII 1911, там же] — азерб. поет. Навчався у школі, відкритій Сеїдом Азімом Ширвані. Вчителював. Багато подорожував по Ірану і Серед. Азії. Виступав як сатирик у журн. «Молла Насреддін» під псевд. Хоп-хоп (Одуд). У сатир. віршах 1905—06 викривав бурж.-поміщицький лад, реліг. фанатизм. Писав про життя робітників, селян («Бакин-

ським робітникам», «Орач»), залишив до революц. боротьби, пропагував братерство («Інтернаціонал», «Терпі» та ін.). Цикл віршів про революц. події в Ірані й Туреччині («Надії не збулись», «Саттархану»). Твори С. зібрані в кн. «Хоп-Хопнаме» (1912, посм.). У Баку й м. Шемаха С. встановлено пам'ятники.

В. І. Цілько.

САБЛЄВ Павло Юхимович [н. 14 (27).VII 1903, с. Нові Сиваї, тепер Хіславичського р-ну Смоленської обл. — 17.III 1975, Харків] — рад. машинобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1925. Трудову діяльність почав 1922. В 1935 закінчив Харків. механіко-машинобуд. ін-т, після чого працював у конструкторському бюро. З 1950 — директор харків. моторобудівного з-ду «Серп і молот», 1954—71 — директор Харків. тракторного з-ду ім. С. Орджонікідзе. На XIX—XXIII з'їздах Компартії України обирається членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Л. Г. Шульга.

САБЛУКОВ (Саблучок) Іван Семенович (бл. 1735 — р. см. невід.) — укр. живописець і педагог. У дитинстві був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1753 навчався живопису у І. Архунова, з 1759 — в петерб. АМ, академіком якої був з 1760, професором — з 1761, дійсним членом — з 1765. В 1767 переїхав до Харкова, де очолив художні класи при Харків. колегіумі і викладав там до 1773. Його учнями були Л. Калиновський, С. Маяцький, В. Неминущий. З творів С. зберігся лише портрет Юр'єва (ДТГ у Москві). Іл. с. 541.

Літ.: Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII веке. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1913, т. 19.

САБО (Szabó) Лерінц (31.III 1900, Мішкольц — 3.X 1957, Будапешт) — угор. поет, перекладач. Літ. діяльність почав з перекладів франц. поезії. Перша оригінальна зб. — «Земля, ліс, бог» (1922). Збірки «Калібан» (1923), «Світло, світло, світло» (1925), «Шедеври сатани» (1926) відтворюють картини природи і трагізм життя людини в капіталістичному місті, сповнені ненависті до бурж. суспільства, нігілістичного бунтарства. Збіркам «Ти і світ» (1932), «Сепаратний мир» (1936) та ін. притаманні настрої розчарування, самотності і безнадії. Переживання й почуття в роках 2-ї світової війни, глибоке осмислення власного життя, громад. і особистого досвіду втілені в ліричній автобіографії «Пісня цвіркунів» (1947—57). Творчий шлях завершив циклом віршів «Двадцять шостий рік» (1956). Переклади творів світової класич. і сучас. поезії зібрано у кн. «Наши вічні друзі» (1958). К. О. Шахова.

САБО (Szabó) Магда (н. 5.X 1917, Дебрецен) — угор. письменниця. До 1959 працювала вчителькою. Перші збірки віршів «Ягня» (1947), «Назад до людини» (1949) — про

події 2-ї світової війни. Популярність принесли романи про сучасну Угорщину «Фреска», «Скажіть Жофіці» (обидва — 1958), «Косуля» (1959), «Свято забою свині» (1960) та ін., твори для дітей і юнацтва. В романі-документі «Старомодна історія» (1978) подано соціально-психологічне дослідження життя угор. сім'ї 2-ї пол. 19 — перших десятиліть 20 ст. Відома як перекладачка.

Тв.: Укр. перекл. — Фреска. К., 1971; Рос. перекл. — Скажите Жофіце. М., 1961; Бал-маскарад. М., 1963; Избранное. М., 1978; Старомодная история. М., 1980.

К. О. Шахова.

САБО (Szabó) Пал (5.IV 1893, с. Бігаругра — 31.X 1970, Будапешт) — угор. письменник, політ. діяч. Учасник угор. соціалістичної революції і діяч Угорської Радянської Республіки 1919. В роки режиму Хорти зазнавав переслідувань. У 30-х рр. належав до руху «народних письменників». У романах «Люди» (1930), «Попи, неділі» (1933), «Озиміна» (1940), «Дзвояніть» (1942), трилогії «Весілля, хрестини, колиска» (1942—43) показав тяжке життя угор. селянства, відтворив пробудження соціальної свідомості нар. мас, боротьбу проти експлуататорів. Після визволення Угорщини від фашизму — депутат парламенту, діяч Нац. нар. фронту. Автор романів «Божій млин» (1949), «Нова земля» (1953; про соціалістичні перевороти в угор. селі), автобіографічного роману «Неспокійне життя» (т. 1—4, 1954—58), істор. роману про керівника сел. повстання 16 ст. Дердя Дожу «Великий цвінттар» (1947), численних оповідань, п'ес, репортажів.

Тв.: Рос. перекл. — Новая земля. М., 1955; Пядь землі. М., 1975.

К. О. Шахова.

САБОТАЖ (франц. sabotage, від sabot — стукотіти дерев'яними черевиками) — 1) В радянському кримінальному праві — навмисне невиконання певних зобов'язань або недбале виконання їх, що підриває промисловість, транспорт, с. г., грошову систему, торгівлю тощо, а також діяльність держ. органів або громад. орг-цій, і має на меті ослаблення Рад. д-ви. Розглядається як шкідництво. 2) Прихованана, замаскована протидія будь-яким заходам, намагання перешкодити здійсненню їх.

САБСАЙ Пінхос (Петро) Володимирович [20.VI (2.VII) 1893, Одеса — 25.IV 1980, Баку] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1973), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. В 1908—15 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1915—17 та 1922—25 — в Ленінгр. АМ у Г. Залемана та О. Матвеєва. З 1926 жив у Баку. Твори: пам'ятники — М. Азізбекову та П. Джапарідзе (обидва — 1926), Ф. Ахундову (1928—30), С. М. Кірову (1939), Нізамі Гянджеві (1941), В. І. Леніну (1956), С. Шаумяну (1975), всі — в Баку. Автор численних портретів. З 1928 викладав в Азерб. худож. уч-щі ім. А. Азімзаде в Баку. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Іл. с. 542.

Літ.: Рогинская Ф. Пётр Владимирович Сабсай. М., 1958.

САБУРОВ Борис Олександрович [н. 8 (21).II 1912, Єкатеринбург, тепер Свердловськ] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960), засл. арт. Узб. РСР (з 1950). На профес. сцені — з 1930. Працював у театрах Алма-Ати, Ташкента, Одеси, з 1954 — у Микол. рос. драм. театрі ім. В. П. Чкалова, з 1967 — в Донец. рос. драм. театрі (м. Жданов). Серед ролей — Аркашка («Ліс» О. Островського), Аким («Влада темряви» Л. Толстого), діл Шукар («Піднята цілина», за однойменним романом Шолохова), Суворов («Полководець Суворов» Бахтерева та Розумовського), Трістан («Собака на сіні» Лопе де Вега). Знімається в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

САБУРОВ Олександр Миколайович [19.VII (1.VIII) 1908, с. Ярушки, тепер у складі м. Іжевська Уdm. АРСР — 15.IV 1974, Москва] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майор (1943), Герой Рад. Союзу (1942). Член КПРС з 1932. З 1931 служив у Рад. Армії, працював на рад. і госп. роботі; з 1938 — в органах НКВС. У 1941 очолив партизанський загін, який діяв на тер. Сумської і Брянської областей. З березня 1942 очолив партизан. з'єднання. У вересні 1942 ввійшов до складу підпільного ЦК КП(б)У. У жовтні 1942 з'єднання під командуванням С. здійснило рейд з боями по тилах ворога на Правобережній Україні. З листопада 1942 С. — нач. штабу по керівництву партизанським рухом у Житом. обл. З квітня 1944 по 1957 — на відповідальній роботі в МВС УРСР та МВС СРСР. З 1957 — в запасі. Автор спогадів «Відвідана весна» (кн. 1—2. К., 1980). Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

САВАНА (ісп. *sabana*, з карибських мов) — тип тропічної, субтропічної і субекваторіальної рослинності, що характеризується поєднанням трав'яного покриву з окремими деревами, групами дерев або чагарниками. Формується на червоних і червоно-бурих ґрунтах в умовах тропічного клімату з різко виявленим сухим та вологим періодами. У трав'яному покриві переважають злаки (заввишки до 3—5 м). Деревна рослинність С. представлена баобабами, евкаліптами, акаціями, пальмами тощо. Поширені С. в Африці, Пд. і Центр. Америці, Пд.-Сх. Азії та Австралії. Див. карту до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, с. 304—305.

САВАОФ (давньоєвр. Цебаот) — у Біблії одна з назв бога Ягве.

САВАР (Savart) Фелікс (30.VI 1791, Мезьер — 16.III 1841, Париж) — франц. фізик, член франц. АН (з 1827). За освітою лікар. З 1820 — професор фізики. Наук. праці з акустики, електромагнетизму й оптики. В 1820 спільно з Ж. Б. Бюо встановив закон, пізніше узагальнений П. Лапласом (див. *Бюо — Савара — Лапласа закон*).

Розробив фіз. основи конструкції струнних інструментів, вивчав резонанс і поширення звуку в різних середовищах.

САВАРЕНСЬКИЙ Федір Петрович [30.I (11.II) 1881, м. Городок, тепер Влад. обл. РРФСР — 8.X 1946, Москва] — рад. гідрогеолог, акад. АН СРСР (з 1943). Після закінчення Моск. ун-ту (1909) досліджував ґрунти в Тул. і Черніг. губерніях. У 1915—22 проводив гідрогеол. дослідження на Поволжі, працював у галузі інженерної геології. З 1930 — професор Моск. геолого-розвідувального ін-ту. В 1935—40 — зав. відділом Геол. ін-ту АН СРСР, з 1940 — голова Комісії гідрогеології та інженерної геології АН СРСР. У 1944—46 — директор Лабораторії гідрогеол. проблем АН СРСР. Як експерт брав активну участь у розгляді проектів найбільших на той час гідротех. споруд — Дніпрогесу, каналу ім. Москви та ін. Осн. праці — з питань гідрогеології та інженерної геології. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

САВЕЛЬЄВ (Петров) Максиміліан Олександрович [7 (19).II 1884, Ниж. Новгород, тепер м. Горький — 15.V 1939, Москва] — рад. парт. діяч, журналіст, акад. АН СРСР (1932). Член Комуністичної партії з 1903. За походженням дворянин. Учився в Моск. і Лейпцизькому ун-ті. Вів парт. роботу в Н. Новгороді, Катеринославі, Москві, Петербурзі та ін. містах. Не раз зазнавав арештів. В 1907—10 — в еміграції в Німеччині, входив до закорд. орг-ції більшовиків. З 1910 — в Петербурзі; редактор більшовицького журн. «Просвещение», з 1912 — член редакції газ. «Правда». З 1913 працював у Воронежі, Харкові, Саратові. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту партії, потім секретар Ради робітн. депутатів; член Нарвського райкому РСДРП(б) у Петрограді. З вересня 1917 — на відповідальній парт. і госп. роботі, зокрема 1919 — редактор газ. «Коммунист» — центр. органу КП(б)У, 1928—30 — директор Ін-ту В. І. Леніна, редактор «Ізвестий ЦИК», 1930 — газ. «Правда». В 1930—34 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). Автор праць з економіки, історії партії, спогадів.

САВЕЛЬЄВ Рафаїл Миколайович (1851—26.III 1903) — вітчизняний метеоролог. У 1872 закінчив Ін-т інженерів шляхів у Петербурзі. З 1898 — професор Київ. політех. ін-ту. Досліджував вплив метеорологічних факторів на роботу з-під. С. брав активну участь у розробці нових конструкцій термоелектр. актинометрів. У 1888—95 під його керівництвом у Києві вперше було проведено регулярні актинометричні спостереження; такі ж спостереження С. організував і в Елизаветграді (тепер Кривоград), Льгові (тепер місто в Курській обл.) та Коростишеві. Разом з О. П. Бородіним видавав журн. «Інженер» (з 1882).

САВЕЛЬЄВА Варвара Федорівна (н. 22.VI 1928, с. Пономаренки, тепер Харків. р-ну Харків. обл.) — новатор с.-г. виробництва, одна з

перших у республіці перейшла на великогрупове утримання корів, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. З 1948 працює дояркою в радгоспі «Безлюдівський» Харків. р-ну і щороку надає в середньому понад 4000 кг молока від кожної з 100 корів. Делегат ХХII, ХХIV, ХХVI з'їздів КПРС і ХХIII з'їзду Компартії України. Член ЦК Компартії України (1961—64). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія УРСР, 1975.

В. Ф. Стегній.

САВЕЛЬЄВА Параксової Іванівна (5.X 1918, с. Зарубіни, тепер Ржевського р-ну Калінін. обл.— кінець січня 1944) — учасниця луцького антифашист. підпілля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член ВЛКСМ. Н. в сел. сім'ї Восени 1941 комуністом В. В. Ізмайлівим і С. в Луцьку було створено підпільну групу (20 чол.). Підпільні підтримували зв'язки з підпіллям тодішніх Торчинського і Голобського р-нів, з партизанськими загонами А. П. Бринського, Д. М. Медведєва і М. А. Прокоп'юка, допомагали їм медикаментами, розвідувальними даними тощо. С. разом з членами групи організовувала втечі рад. військовополонених з табору і переправляла їх у партизанські загони. 22.XII 1943 С. було заарештовано. Після тортур фашисти її спалили. Нагороджена орденом Леніна (1965). У Луцьку С. 1972 встановлено пам'ятник (іл. див. т. 6, с. 245).

САВИНСЬКИЙ Василь Євменович [24.III (5.IV) 1859, Петербург — 20.II 1937, Ленінград] — рос. живописець, графік і педагог, дійсний член петерб. АМ (з 1911). В 1875—82 навчався в петерб. АМ у П. Чистякова. В 1883—88 як пенсіонер АМ відвідав Німеччину, Францію, Італію. Твори: «Хворий князь Пожарський приймає московських послів» (1882), «Юдіф і Олоферн» (1889), портрети. З 1889 викладав у петерб. АМ, з 1888 — також у Центр. уч-щі тех. мальування Штігліца (з 1911 — професор). Серед його учнів — І. Бродський, А. Рилов, М. Манізер, Ю. Неприцев, О. Шовкуненко.

САВИНЦІ — селище міського типу Балаклійського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Сіверському Дніпро. Залізнична станція. 5,7 тис. ж. (1982). У С. — цукр., комбікормовий, цегельний з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова та овочева ф-ки, Балаклійська райсільгосптехніка, підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, З заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 5 б-к. Засн. 1671, с-ще міськ. типу — з 1959.

САВИЦЬКА Світлана Євгенівна (н. 8.VIII 1948, Москва) — друга в світі жінка-космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1982). Член КПРС з 1975. Дочка Є. Я. Савицького. Після закінчення Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе (1972) працювала льотчиком-інструктором. Пройшовши курс навчання у школі льотчиків-випробувачів, з 1976 займається роботою випробувача. С. — засл. майстер спорту В. Ф. Савельєва.

САВИЦЬКИЙ

Е. Я. Савицький.

С. Е. Савицька.

М. А. Савицький.

К. А. Савицький. На війну! 1880—88. ДРМ у Ленінграді.

СРСР (з 1970), встановила 18 авіац. світових рекордів, 1970 була абсолютною чемпіонкою світу з вищого пілотажу. В загоні космонавтів з 1980. Пройшла курс підготовки до польоту на станції «Салют» і кораблі «Союз Т» (див. «Союз»). Разом з Л. І. Поповим і О. О. Серебровим як космонавт-дослідник 19.VIII 1982 стартувала на кораблі «Союз Т-7». Після стикування (20.VIII) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-5» [осн. екіпаж — А. М. Березової (див. т. 12, Додаток) і В. В. Лебедєв] космонавти виконали значний обсяг наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів. Велике значення мають уперше виконані на станції біотехнологічні експерименти, в яких відпрацьовувались методи одержування в умовах невагомості надчистих біологічно активних речовин. На Землю Л. І. Попов, О. О. Серебров і С. повернулись 27.VIII 1982 на кораблі «Союз Т-5».

САВИЦЬКИЙ Георгій Костянтинович [25.X (6.XI) 1887, Петербург — 13.VIII 1949, Москва] — рос. рад. живописець, дійсний член АМ СРСР (з 1949). Син К. А. Савицького. Навчався в Пензенському худож. уч-щі (1902—08) та петерб. АМ (1908—15). Член Т-ва ім. А. Куїнджа, з 1922 — член АХРР. Твори: картини — «Стихійна демобілізація старої армії» (1928), «Похід Таманської Червоної армії в 1918 р.» (1933), «Штурм Переяславу» (1934—38), політичні плакати, іл. до книжок. Окрім твори присвятив Україні («Українець з волами», 1930; «На околиці села»). Картини С. зберігаються в ДТГ, Центр. музеї Радянської Армії в Москві та ін. Держ. премія СРСР, 1942.

Lit.: Полищук Э. А. Георгий Константинович Савицкий. М., 1961.

САВИЦЬКИЙ Євген Якович [н. 11 (24).XII 1910, Новоросійськ] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1961), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (1965). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1929. Під час Великої Вітчизн. війни як командир винищувальної д-зії, авіагрупи, винищувального корпусу брав участь у боях на Воронез., Пд.-Зх., Сталінградському, Пн.-Кавказ., Пд., 4-му Укр., 1-му і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 216 бойових вильотів, особисто збив 22 літаки противника і в групових боях — 2 літаки. З 1948 — командир винищувальною авіацією. В 1955 закінчив Військ. академію Генштабу, з 1966 — заст. головнокоманд-

Військами ППО країни. З 1980 — інспектор групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. В 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1978.

САВИЦЬКИЙ Костянтин Амосович [н. 19.V (1.VI) 1901, с. Піщанка, тепер смт Піщанського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. вчений, доктор с.-г. наук (з 1965), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). В 1929 закінчив ф-т організації с. г. Київ. політех. ін-ту. В 1929—33 — експериментатор бюро стандартизації с.-г. машин при колиш. Київ. ін-ті машинознавства, зав. опорним пунктом Всесоюз. ін-ту зернового г-ва (м. Грозний). З 1933 — заст. директора зернорадгоспу «Старобільський» Ворошиловогр. обл. У 1935—67 — старший науковий працівник Укр. н.-д. ін-ту соцземлеробства (тепер Український н.-д. ін-т землеробства, Київ; з 1967 — там же — консультант). Осн. праці — з питань агротехніки гречки та ін. круп'яних культур. Розробив прогресивну технологію виробництва гречки, що широко впроваджена в сільськогосподарському виробництві. Нагороджений медалями. М. Н. Петренко.

САВИЦЬКИЙ Костянтин Аполлонович [25.V (6.VI) 1844, Таганрог — 31.I (13.II) 1905, Пенза] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1895). В 1862—78 навчався в петерб. АМ. З 1878 — член Т-ва *передвижників*. Твори: «Ремонтні роботи на залізниці» (1874), «Зустріч ікони» (1878), «На війну!» (1880—88), «Суперечка за межу» (1897) та ін. У 1892 написав кілька пейзажів України. Картини С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді та ін. зібраниях. У 1883—89 викладав у Центр. училищі тех. малювання Штігліца в Петербурзі, 1891—97 — у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, 1897—1905 — у Пензенському художньому училищі, де був директором.

Lit.: Левенфіш Е. Г. Константин Аполлонович Савицкий. М., 1959. **САВИЦЬКИЙ** Михайло Андрійович (н. 18.II 1922, с. Звеничичі, тепер Оршанського р-ну Вітеб. обл., БРСР) — білорус. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1978), чл.-кор. АМ СРСР (з 1973). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1951—57 навчався в Моск. худож. інституті ім. В. І. Сурикова у Ф. Модорова і Д. Мочальського. Твори: картини — «Хліб», «Робітники» (обидва — 1968), «Покарання смертю» (1969), цикл «Героїчна Білорусія» (в т. ч. «Партизанська мадонна», 1967), «Біженці» (1972), «Поле» (1973), «Плач по загиблих героях» (1974), цикл «Цифри на серці» (1974—79), «Хліб нового врожаю» (1979); розписи — в Музеї Великої Вітчизн. війни (1970—71) та Літ. музеї Янки Купали (1982), обидва — в Мінську, та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

САВИЦЬКИЙ Омелян Михайлович (1845, с. Грабівка, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) — укр. педагог. Закінчив Львів. ун-т (1869). В 1871—1914 викладав математику і фізику в гімназіях Львова й Тернополя. Автор перших у Галичині підручників з математики і фізики для серед. шкіл та гімназій, написаних живою народною мовою («Аритметика і алгебра», в. 1—2, 1876—77; «Учебник фізики», 1885; «Нauка геометрії», ч. 1—2, 1901; «Геометрія», 1908 — всі видані у Львові). Працював над укр. фізико-матем. термінологією.

Я. Р. Дашкевич.

САВИЧ Микола Іванович [1808, Гадяцький пов. Полтав. губ. — 20.V (1.VI) 1892, Одеса] — член Кирило-Мефодіївського товариства, належав до революц.-демократичного крила, очолюваного Т. Г. Шевченком. Н. в сім'ї поміщика. Закінчив філософський ф-т Харків. ун-ту. В 1827—31 був на військ. службі. В 1831—34 прослухав курс лекцій в Колеж де Франс у Парижі. В 40-х рр. 19 ст. зблишився з фундаторами Кирило-Мефодіївського т-ва — М. І. Костомаровим, М. І. Гулаком і Т. Г. Шевченком. С. був одним з найактивніших членів т-ва. Обстоював скасування кріпацтва, повалення в Росії монархії й заміну її республікою. В 1847, за дорученням Т. Г. Шевченка, передав у Парижі А. Міцкевичу автограф поеми «Кавказ». Того самого року С. відкликано з-за кордону, заарештовано у справі товариства й вислано в його маєток під нагляд поліції. З 1848 С. жив в Одесі, виступав з статтями переважно з екон. питань.

САВИЧ Олексій Миколайович [18 (30).III 1811, с. Пушкарівка, тепер Сумського р-ну Сум. обл. — 15 (27).VIII 1883, Тульська губ.] — рос. астроном і математик, акад. Петерб. АН (з 1862). Навчався в Харків. ун-ті. У 1829 закінчив Моск. ун-т, у 1839 — Професорський ін-т при Дерптському (нині Тартуському) ун-ті. У 1839—80 — професор Петерб. ун-ту. Наук. праці присвячені вивченню орбіт комет, планет та їхніх супутників, астр. рефракції, барометричному нівелюванню, гравіметрії, застосуванню теорії імовірностей до обробки спостережень.

САВИЧ (Савић) Павле (н. 10.I 1909, Салоніки, Греція) — югославський фізик і хімік, акад. Сербського ун-ту.

САВИЦЬКИЙ Г. К. (Савицький). Перші дні Жовтня. 1949. ДТГ у Москві.

кої академії наук і мистецтв (з 1947), іноз. член АН СРСР (з 1958). Член СКЮ з 1939. Закінчив (1932) ун-т в Белграді. В 1934—39 працював в Ін-ті радіо в Парижі, в 1939—41 і з 1961 — професор Белградського ун-ту. Учасник народно-визвольної війни в Югославії 1941—45. В 1947—60 — директор ін-ту по вивченню будови матерії (з 1953 — Ін-т ядерних досліджень ім. Б. Кідрича). Осн. праці — з ядерної фізики і фіз. хімії. Спільно з І. Жоліо-Кюрі відкрив (1939) поділ ядер урану. Розробив метод одержання низьких т-р; створив оригінальну теорію про причини обертання системи частинок і поведінки матеріалів в умовах високих тисків. Нагороджений золотою медаллю ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1981.

САВІЧ Семен (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник. Був козаком реєстрового війська. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 перейшов на бік повсталого народу. Призначений 1648 полковником Канівського полку, С. брав участь у ряді битв і походів проти польсько-шляхет. війська. У 1651 керував охороною тилу і проведеним мобілізації до сел.-козац. армії. С. виконував також ряд ін. важливих доручень гетьманського управління, зокрема очолював посольства до Росії (1651) і Криму (1654).

САВІН Віктор Маркіянович [13.II 1907, с. Завадівка, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.— 9.VI 1971, Львів] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1965. В 1924—27 навчався в Харків. худож. ін-ті у С. Прохорова та О. Кокеля. Твори: «Перша тракторна колона на селі» (1930), «Класова помста» (1935), «Кармалюк» (1937), «Зустріч Т. Г. Шевченка з М. С. Щепкіним у Нижньому Новгороді», «Т. Г. Шевченко» (обидва — 1939), «У рабстві» (1947), «1919 рік» (1957), «В. І. Ленін і В. Я. Чубар», «Наши дівчата» (1966—67); плакати. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Коцюбинський М. М., т. 5, с. 96—97.

САВІН Віктор Олексійович [Ньюбінса Віттор; 10 (22).XI 1888, с. Ньюбіно, тепер Корткероського р-ну Комі АРСР — серпень 1943] —

М. А. Савицький. Партизанска ма-
дonna. 1967. ДТГ у Москві.

комі рад. письменник і актор. Член Комуністичної партії з 1918. У 1911—18 працював на рудниках України. Один із зачинателів комі рад. л-ри і театр. мистецтва. Друкуватися почав 1918. У поезіях (зб. «Вірші», 1924), епічній поемі «Сиктивкар» (1933), драмах «На світанку зів'яла квітка» (1919), «В раю» (1922), «Дочка парми» (1930) та ін. показав життя народу комі в минулому і за Рад. влади. П'еса «Усть-Куломський бунт» (1928) — про селянські заворушення 1841—43. Писав сатиричні фейлетони, байки. Окремі його пісні стали народними. Е. О. Ігушеев.

В. М. Савін. Кармалюк. 1937.

САВІН Гурій Миколайович [19.I (1.II) 1907, м. Весьгонськ, тепер Калінін. обл.— 28.X 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1932) Дніпроп. ун-т, викладав у вузах Дніпропетровська. В 1940—45 — директор Ін-ту гірничої механіки АН УРСР, 1945—52 працював у Львові (керівник ряду н.-д. установ, 1948—52 — ректор ун-ту). В 1952—57 — віце-президент АН УРСР, водночас — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР і професор Київ. ун-ту. В 1957—75 — в Ін-ті механіки АН УРСР (1958—59 — директор). Осн. праці — з механіки суцільного середовища, механіки композиційних, полімерних матеріалів, теорії пружності, концентрації напружень в елементах конструкцій, з теорії гірничого тиску, динаміки шахтних підйомних канатів і методів їх розрахунку. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1973.

Тв.: Концентрация напряжений около отверстий. М.—Л., 1951; Теоретическая механика. К., 1963 [у співавт.].

САВІНА Марія Гаврилівна [дівоче прізв. — Подраменцева; 30.III (11.IV) 1854, Кам'янець-Подільський — 8 (21).IX 1915, Петроград] — рос. актриса. Н. в акторській родині. Закінчила гімназію в Одесі. З 1869 грала в Мінську, Харкові (антреприза М. Лентовського), Казані, з 1874 — в трупі Олександринського театру в Петербурзі. С. розвивала традиції рос. реалістичного мист., поєднувала близькую техніку з психологічною глибиною створюваних образів. Серед ролей — Людмила («Пізня любов» О. Островського), Вірочка («Місяць на селі» І. Тургенєва), Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Аркадіна («Чайка» Чехова), Маргарита Готье («Дама

з камеліями» О. Дюма), Джульєтта, Беатріче, Офелія («Ромео і Джульєтта», «Багато галасу даремно», «Гамлет» Шекспіра), Сюзанна («Одруження Фігаро» Бомарше). С. була одним з ініціаторів скликання 1-го Всеросійського з'їзду театр. діячів, організатором Російського театр. товариства, головою його ради (1883—1915). Дружні стосунки пов'язували С. з діячами укр. театр. культури — М. Кропивницьким, М. Заньковецькою, М. Садовським, П. Саксаганським. Гастролювала на Україні, зокрема в Києві, Харкові, Одесі. Була почесним членом Російського драматичного товариства у Києві.

Тв.: Горести и скитания. Л.—М., 1961. Літ.: Шнейдерман И. Мария Гавриловна Савина. Л.—М., 1956.

В. Г. Давидов.

САВІНІХ Віктор Петрович (н. 7. III 1940, с. Березкіни Оричівського р-ну Кіровської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1981), Герой МНР (1981). Член КПРС з 1963. Закінчив (1969) Московський інститут інженерів геодезії, аерофотознання і картографії. В загоні космонавтів — з 1978. Разом з В. В. Ковалевонком здійснив політ (12.III—26.V 1981) на космічному кораблі «Союз Т-4». Після стикування (13.III) корабля з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Прогрес-12» екіпаж провів додаткову перевірку бортових систем і апаратури, виконав профілактичні заходи і замінив окремі прилади і пристрої для забезпечення дальшої експлуатації станції в пілотованому режимі, а також розвантажив корабель «Прогрес-12». Під час польоту за програмою «Інтеркосмос» зі станцією «Салют-6» зістиковувались кораблі «Союз-39» [В. О. Джанібеков і Ж. Гуррагча (див. Додаток, т. 12)] та «Союз-40» (Л. І. Попов і Д. Прұнар-Рій). Космонавти виконали велику програму наук.-тех., технологічних та мед.-біол. досліджень і експериментів, запланованих вченими СРСР, МНР та СРР. Регулярно спостерігали та фотографували земну поверхню та акваторію Світового океану; провели експерименти з метою одержання в умовах орбітального польоту напівпровідникових матеріалів, металевих сплавів і сполук з новими властивостями, а також дослідження процесів масо-теплообміну; вивчали вплив факторів космічного польоту на організм людини та розвиток вищих рослин.

САВІНКОВ Борис Вікторович (1879—1925) — один з лідерів партії есерів, політ. авантюрист. Керівник і учасник багатьох терористичних актів, зокрема, вбивства міністра внутр. справ В. К. Плещеєва. З 1911 — в еміграції, повернувшись до Росії після Лютн. революції 1917. Входив до бурж. Тимчасового уряду (заст. військ. міністра). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції брав участь у Керенського — Краснова заколоті 1917, учасник створення Добровольчої армії. В лютому — березні 1918 створив у Москві підпільній контрреволюції «Союз захисту батьківщини і свободи», шукав підтримки

Г. М. Савін.

М. Г. Савіна.

В. П. Савініх.

I. С. Саблуков. Портрет Юр'єва. 18 ст. ДТГ у Москві.

САВІНІЙ

П. В. Сабсай.
Елегія (О. С. Пушкін).
Мармур. 1961. ДТГ
у Москві.

I. Г. Савченко.

Савка. Самець і самка.

Савойська капуста сорту Верту 1340.

в урядів країн Антанти. В 1921—23 керував шпигунсько-диверсійною діяльністю проти СРСР. Зарештований 1924 після нелегального переходу рад. кордону, засуджений до смертної кари, яку було замінено позбавленням волі на 10 років. Покінчив життя самогубством.

САВІНІЙ (Savigny) Фрідріх Карл (21.II 1779, Франкфурт-на-Майні — 25.X 1861, Берлін) — нім. юрист, професор Берлінського університету (1810—42). Фахівець з історії римського права. Осн. праці С.: «Історія римського права в середніх віках» (6 тт., 1815—31), «Система сучасного римського права» (8 тт., 1840—49). Він є одним із засновників реакційної історичної школи права. Виступав проти кодифікації нім. цивільного права, вважаючи, що право не встановлюється державою шляхом законодавства тощо.

САВКА (*Oxyura leucocephala*) — птах родини качачих. Довж. тіла бл. 55 см, маса 700—900 г. Шия довгата й коротка, дзьоб яскравосиній, здутий при основі. Хвіст довгий клиновидний, під час плавання піднятий вертикально. Забарвлення буро-коричневих тонів; голова самця біла з чорною плямою на тім'ї; самка темно-бура з світлою смугою під оком. Гнізда С. буде на плаву перед очертами, але недалеко від плеса. Кладку з 6—10 яєць насиджує самка протягом 14—18 днів. Живиться С. водними рослинами, комахами та іншими личинками. Поширені в степовій зоні Євразії (на Сх. до Байкалу) та в Пн. Африці. В УРСР — залиний птах. Промислового значення не має.

Л. О. Смогоржевський.

САВМАК (грец. Σαύμαχος; рр. н. і см. невід.) — керівник повстання скіфів, що спалахнуло в Боспорській державі 107 до н. е. (див. Савмака повстання). Щодо походження С. висловлено ряд гіпотез. На думку С. О. Жебельєва, яку поділяє ряд ін. рад. дослідників, С. був рабом, який виріс при дворі боспорського царя Перісада V (див. Перісад). Після придушення повстання С. було взято в полон і відправлено в столицю Понтійського царства Сінопу, де, очевидно, було страчено.

САВМАКА ПОВСТАННЯ — повстання скіфів у Боспорській державі 107 до н. е., очолене Савмаком. Приводом до повстання була угода боспорського царя Перісада V (див. Перісад) про передачу влади над Боспором pontійському цареві *Mitridatu VI Евпаторові*, що посилило б рабовласницьку експлуатацію. Повстання вибухнуло в *Пантікапеї*, де повсталі скіфи вбили Перісада й оголосили Савмака царем, потім поширилося на Феодосію та ін. боспорські володіння в Сх. Криму. Лише після тривалої боротьби pontійські війська під командуванням мітрідатового полководця *Діофанта*, до яких приєдналися херсонесські загони, спромоглися придушити повстання.

Літ.: Жебелев С. А. Последний Перісад и скіфське повстання на Боспоре. В кн.: Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953; Казакевич

Э. Л. К полемике о восстании Савмака. «Вестник древней истории», 1963, № 1.

САВОЙСЬКА ДИНАСТИЯ — династія правителів Савої (з 11 ст. до 1416 — графів, з 1416 до 1720 — герцогів), королів Сардинського королівства (1720—1861), королів об'єднаного королівства Італії (1861—1946). Серед представників С. д.—Віктор Еммануїл II (1861—78 — король об'єднаного королівства Італії).

САВОЙСЬКА КАПУСТА (*Brassica oleracea var. sabauda*) — різновидність капусти городньої. Найпоширеніша в країнах Зх. Європи. Листки зморшкуваті, пухирчасті, зелені або жовто-зелені. Головка нещільна кругла, овальна або плескатая (залежно від сорту), дещо менша й легша, ніж головка пізньої білоголової капусти, переважає її поживністю (за кількістю білкових, мінеральних і ароматичних речовин). Має добре смакові якості, цінна для дієтичного харчування. Споживають свіжою, вареною, тушкованою. Для квашення не придатна. С. к. відзначається високою морозостійкістю, менше, ніж білоголова капуста, пошкоджується шкідниками. Серед. урожай 230—300 ц/га. На Україні поширеній середньостиглий сорт Верту 1340.

Ф. Я. Попович.

САВОЙСЬКЕ ГЕРЦОГСТВО — феодальна держава 1416—1720 (з 11 ст. до 1416 мало статус графства). Столицею С. г. було м. Шамбері, з 1563 — м. Турін. До С. г. входив П'емонт. С. г. брало участь у війні за *Іспанську спадщину* (спочатку на боці Франції, а з 1703 — «Священної Римської імперії»). За *Уtrechtським миром* 1713 одержало тер. Монферрато, частину Міланського герцогства і Сіцілію. За *Лондонським договором* 1720 до С. г. замість втраченої 1718 Сіцілії перейшла Сардинія. Після цього д-ва здобула назву *Сардинське королівство*.

САВОЙЯ — історична область на Пд. Сх. Франції, в Савойських Альпах. З 11 ст. на тер. С. існувало графство, з 1416 до 1720 — герцогство, правителями яких були представники Савойської династії. З 1720 С. — в складі Сардинського королівства. В 1792 С. була окупована франц. військами і приєднана до Франції. За рішенням *Віденського конгресу* 1814—15 повернута Сардинському королівству. За *Турінським договором* 1860 Сардинське королівство передало С. Франції. На тер. С. утворено департаменти Савойя і Савойя Верхня (адм. центри — м. Шамбері і м. Аннесі).

САВОНАРОЛА (Savonarola) Джироламо (21.IX 1452, Феррара — 23.V 1498, Флоренція) — флорентійський релігійно-політичний діяч, поет. З 1475 — монах домініканського ордену. Здобув широку популярність серед дрібновласницьких торг.-ремісничих верств Флоренції полум'яними виступами проти світської влади папства, розпусти церковників, розкоші і неробства багатіїв. У 1494—98 під час вторгнення франц. військ до Італії С. очолив Флорентійську республіку, відновлену в результаті повстання нар. мас проти диктатури Медічі. Під керівництвом С. було проведено демократизацію управління, запроваджено прогресивний прибутковий податок, заборонено лихварство, анульовано борги неімущих, влаштовано позичкові каси для бідних. Обмеження влади пануючих класів і напади на папу римського поєднувалися у С. з фанатичними провідніми середньовічної релігійності, засудженням гуманістичної культури (організував спалення творів мистецтва, рукописів). Непослідовна політика, яку проводив очолений С. уряд, викликала обурення нар. мас Флоренції. Скоріставшись з цього, прихильники папи і Медічі обвинували С. в ересі, відлучили 1497 від церкви й незабаром стратили (повісили, труп спалили на бағатті). С.— автор реліг. проповідей, віршів. Образ С. відображені у п'есі Т. Манна «Флоренція».

Г. Й. Хенегар.

САВРАНКА — річка у Вінницькій та Одесській областях УРСР, права притока *Південного Бугу*. Довж. 97 км, площа бас. 1770 км². Бере початок на пд.-зх. схилах Подільської височини. Живлення переважно дощове і снігове. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання, а також для зрошування й риборозведення.

САВРАНСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Одесській області УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1982). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній та 6 сільським Радам нар. депутатів. Центр — село Саврань. У межах району — пд.-сх. відроги Подільської височини. Поклади пісків, глин. Річки — *Південний Буг* (на пн. межі району) та його притока Савранка. Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси та лісосмуги (дуб, клен, граб, біла акація, терен) займають 11,7 тис. га. Найбільше пром. підприємство — Савранський маслоробний завод. Комбінат побутов. обслуговування (Саврань). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 39,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 35,8 тис. га. Гол. культури — озима пшениця і цукр. буряки. Скотарство, свинарство та птахівництво. У С. р.— 10 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсіль-

госпхімія. Автомоб. шляхів — 171 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 19 заг.-осв. та музична школи, 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 12 будинків культури, 8 клубів, кінотеатр, 24 кіноустановки, 25 б-к. У С. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1933).

A. I. Кругляк.

САВРАНЬ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, районний центр. Розташована на р. Савранці, при впадінні її у Пд. Буг, за 37 км від залізнич. ст. Заплави. 7,1 тис. ж. (1982). Містечко С. відоме з кін. 14 ст., коли воно було під владою Литви. Після Люблінської унії 1569 С. належала польс. магнатам Конецпольським (16—17 ст.) і Любомирським (18 ст.). Під час визвольної війни українського народу 1648—54 С. визволена сел.-козац. військом. За Андрушівським перемир'ям 1667 С. відійшла до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (30.VII 1941—26.III 1944) в с-щі і районі діяли підпільні орг-ції і партизанські загони. З 1957 С.— с-ще міськ. типу. В С.— маслоробний та хлібний з-ди, цех Одес. з-ду креслярського та шкільного обладнання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. будівельна організація, 2 лісництва, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

САВРАСОВ Олексій Кіндратович [12 (24).V 1830, Москва — 26.IX (8.X) 1897, там же] — рос. живописець-пейзажист, акад. петерб. АМ (з 1854). В 1844—54 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Член-засновник Т-ва *передвижників*. У перші роки творчої діяльності подорожував по Україні, написав пейзажі: «Краєвид Києва з Дніпра», «Степ України» та ін. Твори: «Вид на Кремль у непогожий день» (1851), «Лосиний острів у Сокольниках» (1869), «Граки прилетіли» (1871), «Путівець» (1873), «Могила над Волгою» (1874), «Вечір. Переліт птахів» (1874, Одес. картина галерея). Більшість картин С. зберігається в ДТГ у Москві. В 1857—82 викладав у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Учнями С. були К. Коровін, І. Левітан, С. Світоловський.

О. К. Саврасов. Поле з снопами на краю села. Олівець. 1874. Київський музей російського мистецтва.

САВРОМАТ (Σαυρομάτης) — ім'я чотирьох правителів Боспорської держави з династії Тіберіїв Юліїв. С. I (93 або 94 — 123 або 124) відомий за монетами, на яких викарбувано символічні зображення, пов'язані з його перемогами над місцем племенами, та з присвятив написів на його честь. С. II (174 або 175—210 або 211) правив у період екон. піднесення Боспорської д-ви, яка за його царювання досягла певної незалежності від Риму. С. III (229—231; правив одночасно з Котісом III) і С. IV (275 або 276) відомі лише за нумізматичними пам'ятками. Ім'я «Савромат» свідчить про походження боспорських правителів з середовища рабовласницької сарматської знаті.

САВРОМАТИ — іраномовні кочові племена, які в середині 1-го тис. до н. е. жили в задонських і половсько-уральських степах. У 4—3 ст. до н. е. у С. склалися союзи племен. З 3 ст. до н. е. ці племінні групи відомі під заг. назвою *сарматів*.

САВУР-МОГИЛА — височина в пд.-сх. частині Донец. обл. за 12 км від м. Сніжного. В 1941—42 біля С.-М. тримали героїчну оборону воїни Червоної Армії. Під час Міуської операції 1943 війська 5-ї ударної армії Пд. фронту вели запеклі бої за оволодіння С.-М. — важливим опорним пунктом оборони нім.-фашист. військ. 31.VIII 1943 рад. війська оволоділи височиною. На С.-М. споруджено меморіал, комплекс на честь визволителів Донбасу (1967 — 75, скульптори Ф. А. Коцюбинський, І. С. Горовий, К. А. Кузнецов, архітектори М. І. Потипако, А. Ф. Ігнащенко, І. Л. Козлінєр).

Літ.: Олейников М. Я. Саур-Могила. Путеводитель. Донецк, 1976; Прудников Ф. И. Саур-Могила. Путеводитель. Донецк, 1980.

САВЧЕНКО Іван Григорович [18.II (2.III) 1862, Роменський повіт Полтав. губ., тепер Сум. обл.—3.XI 1932] — укр. і рос. патолог і мікробіолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1888), при якому і залишився працювати. В 1895 співробітник лабораторії І. І. Мечникова в Пастерівському ін-ті. В 1896—1919 — професор Казанського університету (з 1901 також співробітник Казан. бактеріолог. ін-ту); з 1920 — професор Кубанського ун-ту в Краснодарі (з 1922 — Кубан. мед. ін-ту), згодом також керівник Кубан. хім.-бактеріолог. ін-ту. Праці С. присвячені проблемам інфекційної патології, імунітету, фагоцитозу, онкології, патологічної гістології тощо. Разом з Д. К. Заболотним провів (1893) небезпечний дослід на собі — випив живу холерну культуру після попередньої пробної імунізації, щоб довести ефективність її введення через рот. С. виготовив (1905) протискарлатинозну сироватку, яка здобула визнання в Росії та за її межами.

САВЧЕНКО Ігор Андрійович [28.IX (11.X) 1906, Вінниця — 14.XII 1950, Москва] — укр. та рос. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1944). Член Комуністичної партії з 1944. В 1926—29 навчався в режисерській май-

стерні Ленінград. ін-ту сценічного мист. З 1921 — актор і режисер у різних театрах, в 1932 — режисер Театру робітничої молоді у Москві (ТРАМ). Зіграв роль лідера есерів у фільмі «Двадцять шість комісарів» (1933). Перші картини — агітфільм «Люди без рук» (1932), муз. комедія «Гармонь» (1934). Поставив фільми: «Дума про козака Голоту» (1937), «Вершники» (1939), нар.-героїчну драму «Богдан Хмельницький» (1941), «Партизани в степах України» (1943), «Іван Нікулін — російський матрос» (1945; чотири останні — на Київ. кіностудії худож. фільмів). В 1946 поставив на кіностудії «Мосфільм» картину «Старовинний водевіль». В останні роки працював на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка, де створив фільми: «Третій удар» («Південний вузол», 1948), «Тарас Шевченко» (1951, завершено учнями). Викладав у ВДІКу (з 1946). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1952.

Тв.: Как я стал режиссером. В кн.: Как я стал режиссером. М., 1946, Лит.: Зак М., Парфенов Л., Якубович-Ясный О. Игорь Савченко. М., 1959; Корніенко І., Бережний М. Ігор Андрійович Савченко. К., 1963; Ігорь Савченко. Сборник статей и воспоминаний. К., 1980.

М. П. Мащенко.

САВЧЕНКО Костянтин Миколайович [14 (27).XII 1910, Херсон — 26.XI 1956, Одеса] — укр. рад. астроном, доктор фізико-математичних наук (з 1948), професор (з 1948). Закінчив (1927) Херсонський ін-т нар. освіти. Працював у Харків. ун-ті (1927—40), Херсон. пед. ін-ті (1940—41) та Одеському (з 1944) ун-ті Праці С. стосуються космогонії та фіз. теорії гравітації.

В. П. Цесевич.

САВЧЕНКО Марія Харитонівна [н. 14 (27).IV 1913, с. Токари, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958), засл. працівник с. г. УРСР (1973). Член КПРС з 1945. В 1966 закінчила Маловисторопський радгосп-технікум, одержала спеціальність зоотехніка. З 1929 працює в колгоспі «Червона зоря» (тепер ім. Леніна) Лебединського р-ну, з 1944 — дояркою, з 1962 — зав. фермою. Надоювалася по 8900 кг молока від кожної закріпленої за нею корови (по фермі надої становили 4500—5000 кг). С. депутат Верховної Ради УРСР 2—10-го скликань, делегат ХІХ—ХХІІІ з'їздів КПРС і XVI, XVIII—ХХІІІ з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1954. В с. Токари С. споруджено бронзовий бюст. Нагороджена 3 орденами Леніна, 6 ін. орденами, медалями.

В. П. Стебловський.

САВЧЕНКО Микола Оникійович [н. 6 (19).XII 1903, с. Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.] — укр. рад. селекціонер, доктор с.-г. наук (з 1964), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1968). В 1927 закінчив кол. Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязєва (Київ. обл.). У 1927—30 — агро-

I. A. Савченко.

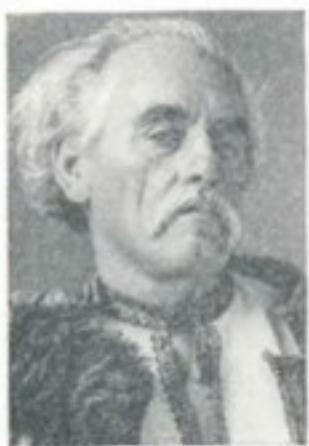
М. П. Мащенко.

Обеліск, встановлений на Савур-Могилі. 1967.

М. В. Савченко.

С. Я. Сагайдачний.

П. К. Сагайдачний.

Седжа звичайна.

ном Мліївської (Черкаська обл.) дослідної станції садівництва ім. Л. П. Симиренка. В 1930—75 — асистент-селекціонер, зав. кафедрою селекції і рослинництва Ворошиловград. с.-г. ін-ту. З 1976 — там же професор, консультант, з 1980 — на пенсії.

Осн. праці — з питань селекції овочевих культур, автор нових сортів помідорів — Ерліана, Чудо ринку; капусти — Завадівська; цибулі — Луганська та співавтор сорту кормового гороху Ворошиловградський-29. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

М. Н. Петренко.

САВЧЕНКО Павло Григорович [16 (28).VII 1887, с. Жабки, тепер с. Луценки Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 1920, Ромни] — укр. рад. поет. Брат Я. Г. Савченка. Закінчив Полтав. учительську семінарію. В 1908—14, 1918—19 вчителював на Харківщині, Херсонщині. З 1909 виступав з віршами в різних періодичних виданнях. Автор поетичних збірок «Мій сміх, моя задума. Епілоги» (1913), «Спів куль» (1916, рос. мовою). Загинув від рук денікінців.

І. М. Лисенко.

САВЧЕНКО Степан Володимирович [16 (28).XII 1889, с. Синявка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.— 16.I 1942, Ташкент] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1913). З 1917 викладав тут історію зарубіжної ліри і романську філологію. Автор наук. праць «Російська народна казка» (1914), «Походження романських мов» (1916), «Шевченко і світова література» (1939) та ін. За редакцією і з статтями С. вийшли в перекладі укр. мовою десятитомне видання творів Гі де Мопасана (1927—30), збірка перекладів «Французькі класики XVII ст.» (1931). С. належать вступні статті до укр. видань творів А. Франса, Бласко Ібаньєса, Р. Роллана, Ж. Бедьє та ін.

Тв.: З історії зарубіжних літератур. К., 1975.

САВЧЕНКО Яків Григорович [21.III (2.IV) 1890, с. Жабки, тепер с. Луценки Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 1937] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. ун-ті. Деякий час учителював на Сумщині. Друкуватися почав 1913. У 20-х рр. працював у пресі. Належав до літ. орг-цій «Жовтень», ВУСПП. Ранні поетичні твори С. позначені впливом символізму. Перша зб.— «Поезії» (1918), друга — «Земля» (1921). У ряді поезій оспівав рад. дійсність («Ленін», «Нас мільйон мільйонів»). Автор літ.-критичних праць, зокрема про творчість В. Сосюри, Д. Загула.

САВЧИН Марія Володимиривна (н. 19.XII 1940, с. Колоденце, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1967. З 1957 — ланкова-буряковод колгоспу ім. Жданова Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Ланка, очлювана С., уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків (500—800 ц/га) та ін. с.-г. культур. С.— делегат ХХV з'їзду Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скли-

кань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. М. Василець.

САВЧУК Євген Герасимович (н. 10.II 1947, с. Брусниця, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1979. У 1971 закінчив Київ. консерваторію. Працював гол. хормейстером Київ. театру оперети (1970—73), хормейстером в Українському нар. хорі ім. Г. Г. Верськови (1973—78, з перервою). З 1978 — худож. керівник-директор Київ. чоловічої хорової капели ім. Л. М. Ревуцького. Автор обробок для хору укр. нар. пісень та творів рад. композиторів.

В. М. Штефан.

САВЧУК Микола Панасович [4 (16).XII 1899, с. Зубівщина, тепер Славутського р-ну Хмельн. обл.— 16.II 1976, Одеса] — укр. рад. зоолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1930. Закінчив Одеський ін-т народної освіти (1930). В 1930—35 — викладач мед., с.-г., консервного ін-тів в Одесі. З 1934 — проф. Одеського ун-ту ім. І. І. Мечникова (в 1939—48 — ректор). 1948—49 — міністр освіти УРСР. Праці С. присвячені питанням експериментальної біології, зокрема регенерації, трансплантації, розвитку організмів та експериментальної гельмінтології. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

САГА — поширене на Україні назва видолинків, стариць, заток, заплавних лук, невеликих боліт у заплавах річок, а також улоговин серед піщаних відкладів річок, невеликих озер у цих улоговинах.

САГАЙДАК (турк.) — комплект ручної металевої зброї кінного воїна. З'явився в 5—6 ст., набув поширення у монголів і тюркських народів у 10—19 ст., на Русі — в 13—17 ст. Складався звичайно з лука з наруччям, стріл з колчаном і тохтуя (чохла). Налуччя пристікували до пояса зліва, а колчан — справа. Тохтуй надягали на колчан для захисту стріл від вологи.

САГАЙДАЧНИЙ Євген Якович (22.IV 1886, Херсон — 21.VIII 1961, м. Косів Івано-Франківського обл.) — укр. рад. художник і педагог. Художню освіту здобув у Петербурзі. В 1911—18 працював як художник театру. Автор декоративних розписів («Весілля», 1911), картин («Вулички в Туреччині», «Коні», обидві — 1912). З 1920 викладав у навч. закладах Києва, Дніпропетровська, Миргорода, Косова. Серед учнів — С. Григор'єв, В. Пузирков, Г. Петрашевич. Відомий як збирач творів укр. нар. мистецтва, зокрема гуцульського.

САГАЙДАЧНИЙ Петро Кононович [Конашевич-Сагайдачний; р. н. невід., с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.— п. 10 (20).IV 1622, Київ] — гетьман укр. реестрового козацтва. За походженням шляхтич. Виховувався в Острозькій школі. В 1601 прибув на Запорізьку Січ. Під командуванням С. козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Крим. ханства, зокрема 1607, 1608, 1614, 1615 і 1616.

Так, 1616 козаки напали на Кафу (Феодосію), де визволили багато невільників, та штурмом оволоділи тур. містами Сінопом і Трапезундом. В Хотинській війні 1620—21 С. очолив 40-тисячне козацьке, яке разом з польс. армією завдало поразки тур.-тат. військові. Докладаючи багато зусиль до зміцнення укр. козацтва, С. проводив, однак, разом з угодовською старшиною компромісну політику щодо уряду Речі Посполитої; взяв участь у поході польського королевича Владислава 1618 на Москву. Проте 1620 відрядив посольство до рос. царя з пропозицією прийняти козаків на рос. службу. Відіграв важливу роль у відновленні того самого року вищої православної ієрархії на Україні, майже повністю ліквідованої після Брестської унії 1596. Піклувався про розвиток укр. культури, вступив з усім Запорізьким військом до Київського братства. Помер від рани, яку дістав у битві під Хотином. Заповів своє майно Київ. і Львів. братствам. Похованій у Києво-Братському монастирі. На честь С. ректор Київ. братської школи К. Сакович склав вірші. Пам'ять про С. укр. народ зберіг у відомій пісні «Ой на горі женці жнуть».

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979; Кравець М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний. «Український історичний журнал», 1967, № 4; Гуслистий К. Петро Конашевич-Сагайдачний. «Український історичний журнал», 1972, № 4; Максимович М. А. Исследование о гетмане Петре Конашевич-Сагайдачном. В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Эварницкий Д. И. Петр Конашевич-Сагайдачный. Екатеринослав, 1913.

М. М. Кравець.

САГАН (Sagan) Франсуаза (н. 21.VI 1935, Кажарк, деп. Ло) — франц. письменниця. В романах С. «Здрастуй, смутку» (1954) та «Подоба усмішки» (1956) відображені настрої невдоволення життям, зневіри в можливість позитивних соціальних перетворень, притаманні певній частині післявоєнної франц. молоді. Ці мотиви, хоч і в послабленому вигляді, є і в романах «Через місяць, через рік» (1957), «Чи любите ви Брамса?» (1959), «Чудові хмаринки» (1961), «Сигнал капітуляції» (1965), «Трохи сонця в холодній воді» (1969), «Тъмяний профіль» (1974) та ін. і п'єсах «Замок у Швеції» (1960), «Скрипки часом...» (1962), «Фіолетова сукня Валентини» (1963) та ін. Незважаючи на стилістичну майстерність, твори С. відзначаються тематичною та проблемною звуженістю, соціальною замкненістю, а їх герої — моральною ущербністю й статичністю.

Тв.: Укр. перекл. — Тъмяний профіль. «Всесвіт», 1976, № 8; Рос. перекл. — Немного солница в холодной воде, и другие повести. М., 1974.

Літ.: Пащенко В. Франсуаза Саган та її герой. «Всесвіт», 1963, № 1.

Г. М. Рягузова.

САГАТОВСЬКИЙ Іван Лукич (справж. прізв. — Мавренко-Коток; 12.III 1882, Київ — 13.XII 1951, м. Стрий Львів. обл.) — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч. Вперше виступив на сцені 1898 в київ. рос. театрі «Соловцов». Працював у трупі М. Л. Кропив-

ницького, трупі М. П. Старицького та ін. В 1902—19 очолював Сагатовського І. Л. трупу. В радянський час, 1919—51, працював актором і режисером у театрах Херсона, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Стрия та інших міст. Серед ролей — Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Завада («Будка № 27» Франка), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Окайомов («Машенька» Афіонегнова). Знімався в кіно.

Тв.: Сагатовський І. Мої згадки про Оксану Петрусенко. В кн.: Оксана Петрусенко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1980.

САГАТОВСЬКОГО І. Л. ТРУПА. Діяла 1902—19 на Україні, Білорусії, Центральній частині Росії, на Уралі. В складі трупи: І. Сагатовський (антрепренер, режисер і актор), П. Бойченко (диригент), актори — Г. Борисоглібська, В. Валерик-Пахаревська, О. Володський, В. Данченко, Г. Затиркевич-Карпинська, К. Лучицька, Б. Лучицький (Оршанов), Л. Полтавка та ін. У 1919 в трупі почала творчу діяльність О. Петрусенко. В репертуарі: українські класичні твори, а також «Ревізор» М. Гоголя, «Ювілей» А. Чехова, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера, «Нора» Г. Ібсена, та ін. На базі трупи 1919 засновано Укр. драм. театр під керівництвом І. Сагатовського в Херсоні.

П. К. Медведик.

САГДЕЕВ Роальд Зіннурович (н. 26.XII 1932, Москва) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1977. Закінчив (1955) Моск. ун-т. Працював в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова (1956—61), в Ін-ті ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР (1961—70), в Ін-ті фізики високих температур АН СРСР (1970—73). З 1973 — директор Ін-ту космічних досліджень АН СРСР. Осн. праці — з фізики плазми, керованого термоядерного синтезу тощо. Відкрив існування у плазмі т. з. ударних хвиль без зіткнень. Розвинув теорію процесів перенесення в установках *токамак*. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора.

САГИ (давньоісл. *saga*, одн.) — пам'ятки давньоісл. епосу у формі прозових творів з віршованими вставками. Збереглися лише письмові С., записані у 2-й пол. 12—14 ст. Найбільш своєрідні з них т. з. родові С., або «Саги про ісландців». Відзначаються побутовим реалізмом, епічною простотою. В основі сюжету майже всіх цих С. — родові чвари. Авторство родових С. не встановлено. Друга група — «Саги про королів Норвегії». Серед авторів — Сноррі Стурлусон і Стурла Торларсон (обидва — 13 ст.). Третя група — С. про єпископів, вождів Ісландії, написані переважно свідками подій, вони мають характер хронік. Терміном «саги» деякі вчені визначають твори давньоісл. епосу в прозі.

САГІЗ — ріка на Пн. Зх. Каз. РСР, в Актюб. і Гур'єв. областях. Довж. 515 км, площа бас. 19,4 тис. км². Тече переважно Прикаспійською низовиною, губиться

в солончаках, не досягнувши Каспійського м. Живлення гол. чин. снігове. Замерзає в кінці листопада, скресає на поч. квітня. Влітку пересихає, утворюючи окремі плеса з соленою водою. У бас. С. — видобування нафти.

САГІТАЛЬНА ПЛОЩИНА (від лат. *sagitta* — стріла) — умовна площа, що проходить у поздовжньому напрямі тіла і розсікає його від черевної поверхні до спинної. Серединна С. п. поділяє тіло на рівні праву та ліву частини; інші С. п. проходять паралельно їй. С. п., разом з горизонтальною і фронтальною площею (всі три — взаємоперпендикулярні), в анатомії є вихідним орієнтиром для визначення положення органів та їхніх частин.

САГО (малайське *sagu*) — крупа з крохмалю. Найчастіше використовують крохмаль, добутий з серцевини стовбуров пальм деяких видів (зокрема, *sagovих пальм*) або з коренів *маніоку*. Застосовують також картопляний, кукурудзяний або ін. крохмаль. У процесі виробн. С. крупинкам сирового крохмалю надають кулястої форми, після чого їх запарюють при високій т-рі, а потім висушують. С. йде на приготування каш, начинки для пирогів тощо.

САГОВІ ПАЛЬМИ — пальми з роду *Metroxylon*, серцевина яких багата на крохмаль, що йде на виготовлення сагової крупи (*sago*). Відомо 9 видів; ростуть на о-вах Малайського архіпелагу, п-ові Малакка і Новій Гвінеї. Промислове значення мають два види: *M. sagus* і *M. rumphii* з прямими стовбурами заввишки до 12 (іноді 15) м і до 1 м у діаметрі такроною з великих (до 6 м завдовжки) перисторозсічених листків. Суцвіття до 4,5 м завдовжки з одно-, двостатевими квітками. С. п. цвітуть і плодоносять раз у житті (у віці бл. 10 років). Плоди досягають 1,5—2 роки від початку цвітіння, після чого дерево відмирає. Для добування крохмалю С. п. зрубують, коли на них з'являються перші квіткові пуп'янки (у віці 7—8, рідше 9 років), тоді в іхній серцевині найбільше крохмалю. С. п. наз. також і деякі ін. пальми, з яких одержують саго, проте вони не мають пром. значення. Іноді С. п. не правильно наз. деревовидні *саговники*.

САГОВНИКИ, саговники (*Cicadinae*) — клас голонасінних рослин з однією родиною — саговникові, або цикадові. Стебла у деяких С. до 20 м заввишки, нерозгалужені або малорозгалужені, у інших — бульбовидні, часто більш-менш заховані під землею. Листки великі папоротниковидні, перисті, жорсткі, розміщені пучком на верхівці стебла. Реліктова група рослинного світу, яка існує з пізнього палеозою. Бл. 100 сучасних видів С., що об'єднуються в 9 родів; поширені в тропіках і субтропіках обох півкуль. Саговник відгорнений (*Cycas revoluta*) з колонновидним стеблом (родом з пд. Японії) вирощують в СРСР як декоративний (на чорноморському узбережжі Кавказу і пд. березі Криму — в садах і парках, в ін. місцях — в оранжереях).

САГРЕДО (Sagredo) Ніколо (8. XII 1606 — 14.XII 1676) — держ. діяч Венеціанської республіки, дож (з 1675), дипломат. Будучи послом Венеціанської республіки при дворі імператора «Священної Римської імперії», прагнув створити антитур. коаліцію д-в. З метою залучення України до цієї коаліції встановив через А. Віміну да Ченеду зв'язок з Б. Хмельницьким. Зберігся лист Б. Хмельницького до С. від 3 (13).VI 1650. У звітах С. венеціанському урядові (опубл. вибірково М. М. Кордубою) містяться відомості про становище на Україні та дипломатичну діяльність гетьманського уряду 1648—51.

САДБЕРІ — місто на Пд. Канади, в пров. Онтаріо. Вузол з-ць і автомобільних (155 тис. ж. (з передмістями, 1976). Центр одного з найбільших у світі району видобування мідно-нікелевих руд. Розвинута кольорова металургія. Виробн. гірничого устаткування. Хім., деревооброб., харч. промисловість.

САДЖА, копитка (*Syrinxaptes*) — рід птахів род. рябкових ряду голубоподібних (за ін. систематикою — ряду рябкоподібних). Розміром з голуба (маса тіла 240—400 г). Оперення жовтувате з чорно-буруми поперечними смужками. Ноги оперені повністю. Заднього пальця немає, три передні зрослися, утворюючи спільну підошву, що нагадує копито (звідси й друга назва). Мешканці пустель, напівпустель і степів. Кладку з 3 яєць насиджують самка і самець бл. місяця. Живляться С. насінням, вегетативними частинами рослин, комахами. 2 види, поширені в Азії, Африці. В СРСР — 1 вид — С. з вичайна (*S. ragadoxus*), у т. ч. в УРСР трапляється під час періодичних масових нальотів (інвазійні міграції). Викопні рештки відомі з плейстоцену Угорщини та Монголії.

Л. О. Смогоржевський.

САДЖАД ЗАХІР Саєд (5.XI 1905, Лакхнау — 11.IX 1973, Алма-Ата) — інд. і пакистан. письменник, діяч комуністичних партій Індії і Пакистану. Член Компартії Індії з 1932. В 1943—48 — член п-ЦК. Писав мовами урду і гінді. Закінчив ун-ти в Лакхнау і Оксфорді. В 1929 вступив у Компартію Великобританії. За політ. діяльність не раз був ув'язнений. Один із засновників Асоціації прогресивних письменників Індії (1936). У 1948 обраний ген. секретарем Компартії Пакистану. В 1951—55 — в ув'язненні. Повернувшись 1956 до Індії, був редактором газет на урду «Авамі даур» («Ера народу») і «Хаят» («Життя»), перекладав твори класиків світової ліри. В 1958 і 1961 обирається до Нац. ради Компартії Індії. Брав участь у русі за незалежність країн Азії і Африки. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Осн. місце в творах займають інтернаціоналістські мотиви. Зб. оповідань «Розпечено вугілля» (1931), одним із авторів якої виступав С. З., була заборонена і публічно спалена.

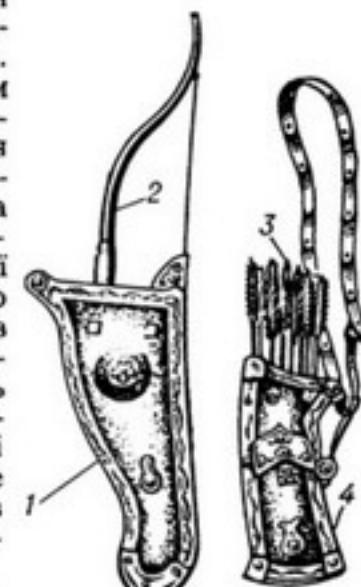
Автор повісті «Ніч у Лондоні» (1937), літературознавчої праці «Слово про Хафіза» (1956), публіцистичних роздумів «Промінь

I. L. Сагатовський.

R. Z. Сагдесев.

Сагайдак:
1 — налуччя; 2 — лук;
3 — стріли; 4 — колчан.

САДЖАНЦІ

А. С. Садиков.

Т. Садиков. Пам'ятник «Борцям революції» у місті Фрунзе. Фрагмент. Бронза. 1978.

Садовий жасмин. Гілка квітучої рослини

світла» (1956), зб. віршів «Розплавлений сапфір» (1964) тощо. У великому циклі віршів засуджував amer. агресію 50-х рр. у В'єтнамі. Тв.: Р. с. п. е. к. л.— Избранное. М., 1960; Расплавленный сапфир. М., 1968. Ю. В. Покальчук.

САДЖАНЦІ — молоді рослини, що їх вирощують у розсадниках із сіянців або живців для створення лісів, садів, ягідників та для озеленення населених пунктів. Закладаючи сади, здебільшого використовують 1—2-річні С., які вирощують із щеплених сіянців.

САДИБА — 1) Житловий і виробничий центр господарства, а також земельна ділянка, на якій він розміщений. В СРСР розрізняють С. колгоспів, радгоспів та ін. с.-г. підприємств. У колгоспах, що об'єднують кілька селищ, одне (переважно найбільше і розташоване в центрі території г-ва) є головною (центральною) С. На центр. С. колгоспу розташовуються адм.-громад. будинки (правління колгоспу), клуб, школа, значна частина виробничо-госп. будівель. У радгоспах розрізняють центральні С. й С. відділків (ферм). 2) Невелика ділянка землі з розміщеннями на ній житловим будинком, господарськими будівлями, садом та городом, що перебувають в особистому користуванні колгоспника, робітника чи службовця.

САДІЗМ — вид статевого збочення, при якому хворий або хвора зазнає сексуального задоволення тільки у тому випадку, коли під час статевих зносин завдає своєму партнерові (партнерші) фіз. чи морального страждання. С. описаний вперше франц. письменником-романістом маркізом де Садом (1740—1814), від імені якого походить ця назва. Переносно під С. розуміють жорстокість, глум, знущання, невіправдане насильство.

В. І. Шапошников.

САДІКОВ Абід Садикович [н. 2 (15).XI 1913, Ташкент] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1972), акад. АН Узб. РСР (з 1947) і її президент (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1946. Після закінчення Середньоазіатського (Ташкентського) ун-ту (1937) працював у ньому (з 1941), з 1946 — завідувач кафедрою, 1958—66 — ректор. Одночасно директор Ін-ту хімії АН Узб. РСР (1946—50). Директор Ін-ту біоорганічної хімії АН Узб. РСР (з 1973). Осн. праці присвячені дослідженням біологічно активних речовин. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

САДІКОВ Тургунбай (н. 4.XI 1935, с. Говсувар Баткенського р-ну Ош. обл. Кирг. РСР) — кирг. рад. скульптор, нар. художник Кирг. РСР (з 1978). Член КПРС з 1973. В 1964 закінчив вищі курси при Моск. вищому худож. уч-щі (кол. Строгановське), де навчався у С. Коненкова та К. Бєлашової. Твори: «Пастушок» (1958), «Дирігент» (1966), «Табунник» (1967), «Голова киргиза» (1971); портрети — нар. арт. СРСР Д. Кукукової (1968), поета О. Султанова (1969), нар. арт. СРСР М. Рискулова в ролі короля Ліра з одноіменної

tragедії У. Шекспіра (1974), двічі Героя Соціалістичної Праці З. Кайназарової (1975); пам'ятник «Борцям революції» у м. Фрунзе (1978). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1980.

САДІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — головне підприємство науково-виробничого плодорозсадникового об'єднання, підпорядкованого Головплодовинному УРСР М-ва харч. пром-сті СРСР. Ін-т засн. 1930 як Всесоюзний дослідний ін-т плодового і ягідного г-ва. Сучасна назва з 1954. Ін-т розташований у с. Новосілки Києво-Святошинського р-ну Київської обл.; має (1982) 11 відділів, 9 лабораторій, 2 дослідних господарства «Новосілки» та «Фастівське». Основним завданням ін-ту є розробка сучасних технологій вирощування плодів, ягід, садивного матеріалу плодових і ягідних культур, виведення нових сортів та впровадження їх у виробництво (виведено понад 500 нових сортів, з яких більше як 80 районовано). При ін-ті є аспірантура. Видається респ. міжвідомий збірник «Садівництво».

В. М. Васютя.

САДІВНИЦТВО — галузь с. г.; вирощування плодових, ягідних і горіхоплідних культур. Див. *Плодівництво*.

САДІННЯ ВІСАДКІВ — агротехнічний захід, що його застосовують в насінництві коренеплодів. С. в. (коренів-маточників) буряків, моркви, турнепсу, ін. коренеплодів — в найкращі строки, за добrego догляду за плантаціями забезпечує одержання високоякісного насіння. На Україні особливо важливе значення має С. в. цукр. буряків (провідної тех. культури); провадять його ранньою весни за допомогою висадкосадильних машин на ділянках з напівпаровим обробітком ґрунту (див. *Nanivpar*). За останні роки розроблена технологія безвисадкового вирощування насіння цукр. буряків.

САДКО — герой одноіменних билин новгородського циклу. Убогий гусляр, який зачаровував грою не тільки людей, а й могутнього володаря підводного царства. Билини про С. відображають культуру й побут середньовічного міста. На основі билини композитор М. Римський-Корсаков створив оперу «Садко».

САДОВА — місто в Чехословаччині, біля якого 3.VII 1866 відбулася вирішальна битва австро-прусської війни 1866. Прусська армія під командуванням короля Вільгельма I (фактично начальника штабу Г. К. Мольтке) розгромила австро-саксонську армію (командуючий — ген. Л. Бенедек), що вирішило долю війни.

САДОВИЙ ЖАСМИН, чубушник (*Philadelphus*) — рід рослин родини ломикаменевих. Кущі 1,5—3 м заввишки з супротивними цілісними листками. Квітки білі, правильні, зібрани у китиці, півзонтики або поодинокі. Плід — коробочка. Відомо 50 видів, пошир. у Пн. Америці, Сх. Азії та Пд. Європі. В СРСР — 30 видів, з них 3 лихих (ростуть на Далекому

Сході, Кавказі) та 27 інтродукованих. На Україні як декоративні переважно вирощують 5 видів, з них найпоширеніші: *C. ж. звичайний* (*Ph. coronarius*) з кремово-блімими, дуже запашними квітками, *C. ж. широколистий* (*Ph. latifolius*) з величими, майже без запаху квітками та *C. ж. дрібнолистий* (*Ph. microphyllus*) з дрібними дуже запашними квітками, і багато різновидностей та сортів їх. З квіток *C. ж. широколистого* одержують ефірну олію, яку використовують в парфумерній пром-сті. Багато видів *C. ж.* медоноси.

САДОВНИЧЕНКО Дмитро Гаврилович (26.X 1907, м. Павлоград, тепер Дніпроп. обл.— 16.II 1955) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, секретар Дніпроп. підпільного обкому КП(б)У. Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї робітника. З 1933 був на комсомольській і парт. роботі в Дніпроп., Ізмаїл., Кам'янець-Подільській областях, в апараті ЦК КП(б)У. З серпня 1941 під час Великої Вітчизн. війни — заст. секретаря Дніпро. підпільного обкому КП(б)У М. І. Сташкова. Після арешту його з літа 1942 очолював підпільний обком КП(б)У. В 1950 закінчив ВПШ при ЦК КП(б)У і працював секретарем Хмельницького обкуму партії. Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

САДОВО-ПАРКОВА АРХІТЕКТУРА — мистецтво створення декоративних садів, парків та ін. ділянок зелених насаджень, призначених для естетичного поліпшення краєвиду і для відпочинку населення. Те саме, що й *садово-паркове мистецтво*.

САДОВО-ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО — мистецтво створення парків, садів та інших озеленених об'єктів з метою задоволення санітарно-соціально-функціональних та естетичних потреб людини. Для цього використовують природні (клімат, рельєф, вода, рослинність) і штучні (архіт. та інженерні споруди, елементи благоустрою, скульптура) компоненти. Найважливіше значення у цьому комплексі має рослинність. Регулярні сади з чіткими геометричними планами почали створювати ще в давні часи (Єгипет, Месопотамія, Греція, Рим) та за середньовіччя (арабські країни, Середня Азія). Живописні висококудожні пейзажні сади з використанням рельєфу, води і каміння формувалися в Старод. Китаї, пізніше в Японії. Розвиток регулярного С.-п. м. в Європі відбувався в 16—1-й пол. 18 ст. Особливо характерні сади Ренесансу і бароко в Італії, що створювалися в строго регулярному стилі на терасованих схилах з системою підпірних стін, парадних сходів з гратами і балюстрадами, водними каскадами, фонтанами й великою кількістю скульптур (напр., вілла Боболі і Кастелло у Флоренції, Д'Есте і Ланте поблизу Рима та ін.). Пізніше для просторих палацово-паркових комплексів періоду класицизму у Франції був характерний геометризм планів і строгость просторових форм

(напр., створені А. Ленотром парки Во ле Віконт, Версальський, Сен-Клу, Шантійї та ін.). З серед. 18 ст. в Європі формуються пейзажні («англійські») парки, яким властива вільна композиція паркових доріг і галівин, русел струмків і рік, обрисів озер з урахуванням рельєфу місцевості, а також з живописним розташуванням рослинності у вигляді окремих груп дерев і кущів, гаїв і лісових масивів (напр., Беттерсі-парк у Лондоні, Сефтон-парк у Ліверпулі, парк Бют-Шомон у Парижі та ін.). На сх.-слов'ян. землях садівництво розвивалося за часів Київ. Русі (плодові сади 11—12 ст. при монастирях і князівських дворах Києва, Суздаля, Владимира та ін.). Першим на Україні декоративним садом (у поєднанні з плодовим) був сад Кіево-Печерської лаври, заснований 1631 в Голосієві. Типовим для пізнього Ренесансу є парк біля палацу в с. Підгірцях (Бродівського р-ну Львів. обл.) з системою терасованих схилів, підпірними стінками, гротами й підстриженими деревами. У 1-й пол. 18 ст. в Росії сформувалися визначні паркові ансамблі Петербурга — Літній сад, Стрельна, Петергоф (див. Петродворець), Оранієнбаум (див. Ломоносов) та ін., для яких типові чітка регулярність композиції з перспективами, які далеко розкриваються, вміле використання рельєфу, водних поверхонь, місц. рослинності й трав'янистих газонів. З 2-ї пол. 18 ст. створюються пейзажні парки (Гатчинський, Павловський і частина Катерининського парку в Петербурзі, парки в Кузьмінках та Архангельському під Москвою та ін.). Високого рівня С.-п. м. досягло на Україні в 18—19 ст. У цей час створено значну кількість паркових комплексів, які є найціннішими культур.-істор. пам'ятками, в тому числі великий регулярний парк, Царський сад (закладено 1748 у Києві, тепер Першотравневий парк). Створено парки «Софіївка» в Умані, «Олександровія» в Білій Церкві, Тростянецький (див. Тростянець), Качанівський (див. Качанівка) і Сокиринський у Черніг. обл., Алупкінський і Лівадійський у Криму, Стрийський парк у Львові, Весело-Боковеньківський в Кіровогр. обл., Немирівський і Печорський у Вінн. обл., Скала-Подільський у Терноп. обл., Верхівнянський у Житомир. обл., Березово-Рудківський у Полтав. обл. та ін. Після Великої Жовти. соціалістич. революції палацові й великі садибні парки було оголошено надбанням народу і пам'ятками С.-п. м., що охороняються законом. Об'єктами С.-п. м. у СРСР є озеленення території міст та ін. населених пунктів (парки культури і відпочинку, громад. сади, меморіальні парки, сквери, озеленені масиви житл. і пром. районів, лісопарки тощо). За принципами С.-п. м. здійснюється організація рекреаційних територій між населеними пунктами. Кращі досягнення світового і вітчизняного С.-п. м., зокрема, поєднання регулярних прийомів композиції з вільно-пейзажною організацією озеленених про-

сторів, використані при створенні Центр. парку культури та відпочинку ім. О. М. Горького, парку Дружби народів — в Москві; Приморського парку «Перемога» в Ленінграді; Нагірного парку ім. С. М. Кірова в Баку, парку «Вінгіс» з співацьким полем у Вільнюсі та ін. Створено великий водно-парковий комплекс вздовж р. Свіслоч і в Мінську. Парки і система ін. насаджень, впорядкованих за законами С.-п. м., — невіддільна складова частина міст Алма-Ати, Ташкента, міста-оазиса Шевченка, що споруджено серед пустелі півострова Мангишлак. Високого рівня досягло С.-п. м. Рад. України. В містах, селищах, селах, на курортах республіки створено велику кількість нових парків та обширних паркових зон, які стали зразками С.-п. м., в тому числі: Центр. парки культури і відпочинку ім. О. С. Щербакова в Донецьку, ім. Т. Г. Шевченка в Дніпропетровську, ім. В. І. Леніна в Одесі, ім. 50-річчя Жовтня в Черкасах, Олександровський парк в Орджонікідзе Дніпроп. обл. (закладено на місці кол. кар'єрів), Олексіївський, Журналівський та Жовтневий гідропарки в Харкові та ін. В Києві, який перетворено на місто-сад, сформовано велику зону відпочинку на о-вах Дніпра (парки Дніпровський на Трухановому о-ві, парк Дружби народів, гідропарк ім. 50-річчя Жовтня, а також парки ім. М. Т. Рильського, ім. Ленінського комсомолу, Партизанської Слави, Центр. респ. бот. сад АН УРСР та ін., значна кількість лісопарків. Завданням С.-п. м. в умовах соціалістичного суспільства є створення оптимальних умов для життя і праці, охорони здоров'я і відпочинку, розвитку духовної і фізичної культури рад. людей. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Курбатов В. Я. Сади и парки. Пг., 1916; Липа О. Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. К., 1960; Дубяго Т. Б. Русские регулярные сады и парки. Л., 1963; Косаревский И. А. Искусство паркового пейзажа. М., 1977; Северин С. И. Комплексное озеленение в благоустройстве городов. К., 1975. С. И. Северин.

САДОВСЬКА Марія Карповна (дівоче прізв. — Тобілевич, по чоловікові — Садовська-Барілотті; квітень 1855, с. Кам'яно-Костувате, тепер Братського р-ну Микол. обл. — 27.III 1891, Одеса, похована в Єлизаветграді, тепер Кіровоград) — укр. співачка та драм. артистка. Сестра І. Карпенка-Карого, М. Садовського та П. Саксаганського. Вчителювала в нар. школі Єлизаветграда і брала участь в аматорських театральних гуртках цього міста.

Сценічну діяльність почала 1876 в російсько-українській трупі; пізніше грава в мандрівних рос. опереткових трупах, з 1883 працювала в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського і П. Саксаганського. Серед кращих ролей та партій — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Панночка («Утоплена» Лисенка), Кулина («Чорноморці» Старицького), Маруся («Дай сер-

цю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Варка і Софія, Харитина («Безталанна», «Наймичка» Карпенка-Карого).

Літ.: Дузь І. Марія Садовська. К., 1957.

САДОВСЬКА Ольга Йосипівна [дівоче прізв. — Лазарева; 13 (25). VI 1849, Москва — 8.XII 1919, там же] — рос. актриса. Дружина М. П. Садовського, мати П. М. Садовського. З 1867 виступала на сцені Моск. артистичного гуртка. В 1879 її прийнято до трупи Малого театру. Серед ролей — графиня Хрюміна («Лихо з розуму» Грибоєдова), Пошльопкіна («Ревізор» М. Гоголя), Матрьона («Гірка доля» Писемського), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Домна Пантелеївна («Таланти і поклонники» О. Островського); одна з кращих останніх ролей актриси — Захарівна («Старик» М. Горького, 1919).

К. О. Силіна.

САДОВСЬКА-ТИМКІВСЬКА Тетяна Федорівна [н. 30.XII 1888 (11.I 1889), м. Чернігів] — укр. рад. актриса. В 1915—16 працювала в «Товаристві українських артистів під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського», 1918—22 — в «Національному театрі» (Київ), створеному П. Саксаганським. З 1929 працювала в Другому держ. укр. театрі під керівництвом А. Ратмирівської. Серед ролей — Маруся, Проня («Маруся Богуславка»), «За двома зайцями» Старицького), Елизавета Іванівна («Давні друзі» Малюгіна), Марія Львівна («Неспокійна старість» Рахманова), Амалія («Розбійники» Шіллера).

М. Ф. Дібровенко.

САДОВСЬКИЙ Віссаріон Дмитрович [н. 24.VII (6.VIII) 1908, Омськ] — рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив (1930) Казанський університет, працював на Златоустовському інструментальному з-ді, з 1935 — в Уральському філіалі АН СРСР (згодом Уральський науковий центр АН СРСР), з 1958 — в Ін-ті фізики металів АН СРСР (Свердловськ). В 1944—59 одночасно викладав в Уральському політех. ін-ті (Свердловськ). Осн. праці — з кінетики перетворень переохолодженого аустеніту, теорії фазових і структурних перетворень при нагріванні сталі, змінення і легування сталей і сплавів. Нагороджений орденами Леніна і Червоної Зірки.

САДОВСЬКИЙ Володимир (псевд. — Домет; 18.VIII 1865, с. Довжанка, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл. — 1940, Львів) — укр. диригент, муз. діяч і критик. У 1891 закінчив Львів. ун-т. У 1889—90 — учасник муз.-хорових студентських концертів (виконував дуети разом з С. Крушельницькою), які під керівництвом О. Нижанківського відбувалися в містах Галичини. Організатор і диригент укр. нар. хорів на Тернопільщині (1891—94), у Відні (1894—1901), Перемишлі та Львові. Автор муз. перекладень, обробок нар. пісень для хорів; один з організаторів видань «Артистичний вісник» (1905), «Ілюстрований

М. К. Садовська.

О. Й. Садовська.

Т. Ф. Садовська-Тимківська.

В. Д. Садовський.

САДОВСЬКИЙ

І. І. Садовський.

М. К. Садовський.

Й. А. Садовський.
Рельєф «Леся».
Дерево. 1971.

музичний календар» (1905—07). С. належать музикознавчі праці (з теорії та історії музики), нариси про композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Лисенка, Й. Кишакевича.

П. К. Медведець.

САДОВСЬКИЙ Іван Іванович (10.VII 1876, Житомир — 1.IV 1948, Вінниця) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Сценічну діяльність почав 1896 хористом в Італ. опері в Одесі. Працював у трупі під керівництвом П. Саксаганського (1897—1900), в *Суслова О. З. трупі* (1900—01), у трупах М. Ярошенка (1901—02), Ф. Костенка (1903—10), В. Яворського (1910—18). Після Великої Жовти соціалістич. революції грав у Першому театрі Укр. Рад. республіки ім. Шевченка (1919—21), Театрі юного глядача (1935—41), обидва — в Києві, Одес. держ. драмі (1929—31), Харків. театрі Революції (1931—35), Вінн. укр. драм. театрі (1945—48). Серед ролей — Воздих (*«Наталка Полтавка»* Котляревського), Солопій Черевик (*«Сорочинський ярмарок»* Старицького), Бублик (*«Платон Кречет»* Корнійчука), Лука (*«На дні»* М. Горького), маркіз Форліпполі (*«Мірандоліна»* Гольдоні).

САДОВСЬКИЙ Іван Михайлович [25.V (6.VI) 1855, с. Степанівка, тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.— 28.VII (10.VIII) 1911, Петербург] — укр. вет. анатом і мікробіолог, один з організаторів вет. справи в Росії і на Україні. В 1879 закінчив Харків. вет. ін-т, з 1890 — професор цього ж ін-ту. В 1904—07 був директором Варшав. вет. ін-ту. В 1907—11 завідував вет.-бактеріологіч. лабораторією М-ва внутр. справ. Праці з питань вет. анатомії, хірургії та епізоотології. Разом з Л. С. Ценковським вивчав сибирку, один з перших виготовив і застосував проти цієї хвороби вакцину Ценковського. С. був першим головою Харків. т-ва вет. лікарів, консультантом при Харків. мед. товаристві.

С. В. Баженов.

САДОВСЬКИЙ Йосип Антонович (н. 10.XI 1929, с. Струцівка, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1966. В 1960—66 навчався у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мистецтва у В. Борисенка. Твори: композиції — *«Ранок»* (1965), *«Сім'я лісорубів»* (1966), *«Солдат Жовтня»* (1967), *«Дівчина з заводу»* (1968), *«Верховинці»* (1969), *«Козак Мамай»* (1970), *«Леся»* (1971), барельєф *«Громадянська війна»* (1974), *«Шахтар»* (1977), *«Навіки разом»*, пам'ятник В. І. Леніну в м. Самборі Львів. обл. (два останні — 1979); портрети. З 1969 викладає у Львів. інституті прикладного і декоративного мистецтва. Іл. див. також до ст. *Луцьк*, т. 6, с. 245.

САДОВСЬКИЙ Микола Карпович [справж. прізв. — Тобілевич; 1 (13). XII 1856, с. Кам'яно-Костувате, тепер Братського р-ну Микол. обл.— 7.II 1933, Київ] — укр. актор, режисер, діяч джовтневого і рад. театру, письменник. Брат І. Карпенка-Карого. М. Са-

довської, П. Саксаганського. Навчався в Херсон. гімназії (1868—69) та реальному уч-щі в Єлизаветграді (тепер Кіровоград; 1869—77). Брав участь в аматорських драм. гуртках. Учасник російсько-турецької війни 1877—78. У 1878—80 навчався в Київ. та Одес. військ. школах. У 1880—81 служив у м. Бендерах. Тут грав в аматорському гуртку при офіцерському зібрannі. Демобілізувавшись 1881, вступив до укр. трупи Г. Ашкарена в Кременчуці, у складі якої грав 1881—82 разом з М. Кропивницьким в Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові. У 1882—83, 1885—88 — у трупах М. Л. Кропивницького, 1883—85 — у трупі М. П. Старицького. У 1888—98 очолював власну трупу (див. *Садовського М. К. трупа*). Після виходу з цієї трупи частини акторів і утворення *Трупи П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого* керував «Товариством малоросійських артистів під керівництвом М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької» (1890—98). Розпустивши трупу, вступив до «Товариства малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1898—1900), згодом — «Малоросійська трупа М. Л. Кропивницького під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1900—03), «Малоросійська трупа під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1903—05). Грав у містах України [Київ, Одеса, Харків, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ), Миколаїв, Єлизаветград, Херсон, Полтава, Житомир, Чернігів], у Петербурзі (1886—87, 1887—88, 1891) та Москві (1887, 1888, 1894), у містах Центр. та Пл. Росії [Воронеж, Курськ, Орел, Твер (тепер Калінін)], Ростов-на-Дону, Новочеркаськ, Таганрог, у Криму (Сімферополь, Севастополь), в Кишиневі, на Закавказзі (Баку, Тблісі, Кутаїсі), у Варшаві (1903). У 1905—06 С. — директор і режисер Руського народного театру (див. *Teatr товариства «Руська бесіда»* у Львові). С. разом з М. Заньковецькою 1906 заснував у Полтаві мандрівну трупу, яка 1907 стала першим укр. постійним стаціонарним театром (див. *Teatr Миколи Садовського* в Києві). Під впливом бурж.-націоналістичних кіл С. 1919 з своєю трупою виїхав з Києва, а 1920 з її частиною переїхав з Кам'янця-Подільського до окупованої панською Польщею Галичини [вистави у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Львові]. У 1921—23 очолював перший укр. профес. театр на Закарпатті — *Руський театр товариства «Просвіта»* в Ужгороді. Пізніше жив у м. Падебрадах під Прагою.

У 1926 повернувся на Батьківщину. Гастролював по Україні, виступаючи у різних театр. колективах (1926—32, разом з П. Саксаганським). Знявся в гол. ролі у кінофільмі *«Вітер з порогів»* (*«Останній лоцман»*, 1929, реж. А. Кордюм). Як актор С. був самобутнім майстром, сценічна твор-

чість якого ґрунтувалася на глибокому знанні життя народу, його побуту і психології, історії, а також народнопоетичної творчості. За 50 років сценічної діяльності створив галерею високомистецьких різнопланових образів: трагедійні — Богдан Хмельницький, Тарас Бульба (одномінні драми Старицького), Сава Чалий (одномінна трагедія Карпенка-Карого), Командор (*«Камінний господар»* Лесі Українки), Воєвода (*«Мазепа»* Словацького); драматичні — Назар Стодоля (одномінна драма Шевченка), Дмитро, Подорожній (*«Не судилось»*, *«Зимовий вечір»* Старицького), Гнат, Тарас, Опанас (*«Безталанна»*, *«Бондарівна»*, *«Бурлака»* Карпенка-Карого), Никандр (*«Никандр Безщасний»* Садовського за О. Писемським); комедійні — Виборний (*«Наталка Полтавка»* Котляревського), Шельменко (*«Шельменко-денщик»* Квітки-Основ'яненка), Карабас (*«Запорожець за Дунаєм»* С. Гулака-Артемовського), Старшина (*«По ревізії»* Кропивницького), Голохвостий, Шило (*«За двома зайцями»*, *«Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка»* Старицького), Мартин Боруля, Терентій Пузир, Іван Барильченко (*«Мартин Боруля»*, *«Хазяїн»*, *«Суєта»* Карпенка-Карого), Городничий (*«Ревізор»* М. Гоголя), Вишневський (*«Тепленьке місце»* О. Острівського), Смирнов (*«Ведмідь»* Чехова). Як режисер С. був послідовником М. Кропивницького (глибоке розуміння ансамблю вистави, новаторський підхід до декорації, реквізиту, бутафорії, підпорядкування цих компонентів мистецькому завданню) і М. Старицького (будова масових сцен, індивідуалізація їх учасників). Розширював репертуар своїх труп, використовуючи укр. драматургічну класику, а також п'єси тогочасних українських письменників (Б. Грінченко, Л. Яновська, Леся Українка, С. Васильченко, О. Олесь), рос. авторів (М. Гоголь, О. Острівський, Л. Толстой, А. Чехов, Л. Андреєв, Є. Чириков), твори польсь., нім., євр. драматургів; ставив опери М. Лисенка, Г. Козаченка, Д. Січинського, С. Монюшка, Б. Сметани, П. Маскані, що сприяло розвиткові українського музичного театру. С. перекладав твори М. Гоголя, О. Острівського, Л. Толстого, А. Чехова. Написав лібретто для опери М. Лисенка *«Енеїда»* (за І. Котляревським). Велику цінність становлять мемуари С. *«Спомини з російсько-турецької війни»* (1917) та *«Мої театральні згадки»* (1907—29). На Байковому кладовищі в Києві встановлено надгробок з барельєфом С. (1935, скульптор Е. Фрідман). Ім'ям С. названо Вінницький український музично-драматичний театр. У с. Кам'яно-Костуватому створено меморіальний музей М. К. Садовського на громадських засадах. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: *Мої театральні згадки*. К., 1956. Літ.: Василько В. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Спогади про Миколу Садовського. К., 1981. Р. Я. Пилипчук.

САДОВСЬКИЙ Михайло Олександрович [н. 24.X (6.XI) 1904, Петербург] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1949). Член КПРС з 1941. Закінчив Ленінградський політехнічний інститут (1930), 1932—41 працював у Сейсмологічному інституті АН СРСР, 1941—44 — у відділі спец. робіт Президії АН СРСР. У 1946—63 — заст. директора Інституту хім. фізики АН СРСР, з 1963 — директор Інституту фізики Землі АН СРСР. С. — один з основоположників науки про фізику вибуху. Осн. праці — з питань теорії вибуху, вивчення його руйнівної дії, сейсмічних ефектів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1949, 1951, 1953. Ленінська премія, 1962.

САДОВСЬКИЙ Михайло Проворович [12 (24).XI 1847, Москва — 26.VII (8.VIII) 1910, там же] — рос. актор. Сценічної майстерності навчався у свого батька П. Садовського та драматурга О. Островського. Грани на сцені почав 1867 в Моск. артистичному гуртку. З 1869 — актор *Малого театру*. Серед ролей — Подхалюзін, Тихон, Мелузов, Мурзавецький, Щасливцев («Свої люди — поквитаємося», «Гроза», «Таланти і поклонники», «Вовки та вівці», «Ліс» О. Островського), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Петро («Влада темряви» Л. Толстого), Місайл («Борис Годунов» Пушкіна). Викладав в муз.-драм. уч.-щі Московського філармонічного т-ва і в Моск. театр. уч.-щі. Відомий як автор нарисів і оповідань (вид. 1899, в 2 томах), перекладач п'ес Ж. Расіна, П. Бомарше, К. Гольдоні, К. Гоцці, Е. Лабіша та ін.

К. О. Силіна.

САДОВСЬКИЙ Пров Михайлович [справж. прізв. — Ермілов; 11 (23).X 1818, м. Ливни, тепер Орлов. обл. — 16 (28).VII 1872, Москва] — рос. актор. Родоначальник сім'ї Садовських (до якої належать М. П. Садовський, О. Й. Садовська, П. М. Садовський Молодший). З 14 років грав на провінційній сцені, з 1839 — в трупі Моск. *Малого театру* (продовжував реалістичні традиції М. С. Щепкіна). Розквіт творчості С. пов'язаний з виконанням провідних ролей у п'єсах О. Островського: Подхалюзін («Свої люди — поквитаємося»), Юсов («Тепленьке місце»), Любим Горцов («Бідність не порок»), Восьмибраторов («Ліс»), Курселев («Гаряче серце») та ін. С. грав ролі Осипа і Подколъосіна («Ревізор» і «Одруження» М. Гоголя), Расплюєва («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Ананія («Гірка доля» Писемського), а також у виставах за п'єсами У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, П. Кальдерона та ін. Автор гумористичних оповідань. Літ.: Дурылин С. Н. Пров Михайлович Садовский. М., 1950; Клиничин А. П., Клиничин П. М. Пров Михайлович Садовский. М., 1968.

К. О. Силіна.

САДОВСЬКИЙ Пров Михайлович [Молодший; 9 (21).VIII 1874, Москва — 4.V 1947, там же] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1937). Онук П. М. Садовського, син М. П. Садовського та О. Й.

Садовської. Після закінчення Моск. театр. уч.-щі (викладачі О. Ленський та М. П. Садовський), вступив до трупи *Малого театру*, де працював до кінця життя (1944—47 був худож. керівником). Серед ролей — Глумов, Нещасливцев («На всякого мудреца доволі простоти», «Ліс» О. Островського), Кошкін, Растворін («Любов Ярова», «На березі Неви» Треньова), Таланов («Навала» Леонова). Вистави: «Снігуронька», «На людному місці» (грав роль Миловидова), «Вовки та вівці» О. Островського, «Лихо з розуму» Грибоєдова (виконував ролі Чацького і Фамусова). Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1949, 1951, 1953. Ленінська премія, 1962.

САДОВСЬКОГО М. К. ТРУПА, «Товариство малоросійських артистів під керівництвом М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької». Діяла протягом 1888—98. В складі трупи: М. Старицький (1892—97 — директор і режисер), П. Саксаганський; диригенти М. Васильєв-Святощенко, А. Вів'єн; драм. актори — М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий (1889—90), Г. Затиркевич-Карпинська, І. Загорський, П. Карпенко, А. Максимович, О. Полянська, Н. Переверзева, М. Барченко, О. Ратмирова, М. Садовська, М. Юльченко та ін. В репертуарі: твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького (його п'єси 90-х рр. вперше на укр. сцені поставлені цією трупою), І. Карпенка-Карого, а також муз. вистави — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці» і «Утоплена» М. Лисенка та ін. Трупа гастролювала по Україні, Молдавії, Білорусії, на Кавказі, в Петербурзі, Москві, Курську, Орлі. У 1898 трупа розпалася на дві частини: одна перейшла до М. Кропивницького, інша — до П. Саксаганського (остання утворила «Товариство малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського і М. К. Садовського», 1898—1900).

П. К. Медведик.

САДОВЯНУ (Sadoveanu) Михаїл (5.XI 1880, м. Пашкані — 19.X 1961, Бухарест) — рум. письменник, держ. і громад. діяч, академік Рум. академії (з 1923), Герой Соціалістичної Праці РНР (1955). Почав друкуватися 1897. В романах «Рід Шоймарів» (1912—13), «Зодіак Рака» (1929), «Життя Штефана Великого» (1934), «Брати Ждери» (т. 1—3, 1935—42) відтворено істор. минуле країни. Рум. дійсність поч. 20 ст. змалював у романах «Вулиця Лепушняну» (1921), «Плив млин по Серету» (1925). Процеси оновлення життя в нар.-демократичній Румунії показано в романах «Мала Пеуна» (1948), «Митрія Кокор» (1949; Золота Медаль Миру, 1950). В істор. романах «Соколи» (1904), «Весілля домініци Руксандрі» (1932), «Нікоаре Поткоаве» (1952) висвітлено й деякі моменти румунсько-укр. взаємин. Образи рум. українців-селян змалював в оповіданнях «Край за туманом» (1925), «Казки з Кривої Ялини» (1943) та ін. З передмовою С. вийш-

ло перше (1952) рум. видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Був членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнародна премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

Тв.: Укр. перекл. — Митрія Коркор. К., 1973; По дорозі в Хирлеу. К., 1953; Нікоаре Поткоаве. К., 1957; Рід Шоймарів. К., 1970; Твори. К., 1980; Роман. перекл. — Избранные произведения. М., 1957; Братья Ждер. М., 1971; Избранные. М., 1980. Літ.: Ворона Г. Михаїл Садовяну. М., 1957; Кожевников Ю. А. Михаїл Садовяну. М., 1960; Семчинський С. Михаїл Садовяну. К., 1980; Ройзман П. И. Михаїл Садовяну. Биобіографический указатель. М., 1962.

О. С. Романець.

САДРІ ЕРТЕМ (Sadri Ertem; 1900, Стамбул — 12.XI 1943, Анкара) — тур. письменник. Брав участь у революції 1919 під керівництвом М. К. Ататюрка. Був журналістом, викладачем, працював у Генеральній дирекції преси, обирався депутатом меджлісу (1939—43). Автор романів «Коли зупиняються прядки» (1931), «Було це колись чи ні» (1933), «Пропащи» (1935), «Попутники» (1945), збірок оповідань «Селянин у циліндрі», «Про фабричну трубу» (обидві — 1933), «Страх» (1934), «Пан Кома» (1935), «Душа одного міста» (1938) та ін. творів. Кращими творами С. Е., героями яких є люди праці, притаманні антиімперіалістичні та антибурж. мотиви.

Тв.: Рос. перекл. — Когда останавливаются прядки. М., 1956; Платить за молчание. М., 1974.

О. І. Ганусець.

САДУЛЬ (Sadoul) Жак (22.V 1881, Париж — 21.XI 1956, там же) — діяч франц. робітничого руху, інтернаціоналіст. З 1903 — член Франц. соціалістичної партії. У вересні 1917 призначений аташе при франц. військ. місії в Петрограді. Переїшов на бік революц. Росії — «приєднався до більшовизму» (див. Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 216). В листах до Франції об'єктивно інформував про революц. події, викривав інтервенцію в Росії. Член франц. секції комуністів при РКП(б) (засн. 1918). Учасник I і II конгресів Комінтерну. Автор брошур і листівок («Хай живе пролетарська революція!», «До французьких солдатів» та ін.), написаних 1918 для розповсюдження серед солдатів і матросів франц. інтервенціоністської армії. В 1919 організував франц. комуністичну групу в Києві, входив в Пд.-Рос. бюро Комінтерну (представляв його в Одесі). В кін. 1919 вступив до Червоної Армії, за що у Франції був заочно засуджений до смертної кари. Після повернення на батьківщину (1924) віправданий під тиском нар. мас. Став діячем Франц. компартії. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1927). Автор ряду праць з історії СРСР.

В. Є. Мельниченко.

САДУЛЬ (Sadoul) Жорж (4.II 1904, Нансі — 13.X 1967, Париж) — франц. теоретик і критик кіно. Член Франц. комуністичної партії. Учасник Руху Опору, співробітник підпільної газ. «Летр франсез» (працював там і після 2-ї світової війни), друкувався в газ. «Юманіте» та ін. Професор Інституту М. Садовяну.

П. М. Садовський
(Молодший).

О. Ф. Саенко.

О. Ф. Саенко. Панно «Іван Сірков». Інкрустація соломою. 1967.

вищої кіноосвіти (ІДЕК) та Ін-ту фільмології. Доктор мистецтвознавства (дисертацію захищав в Ін-ті історії мистецтв АН СРСР, 1956). Автор досліджень з історії кіно — «Всеобщая история кино» (рос. переклад. М., т. 1—3, 6, 1958—63), «Істория киноискусства» (рос. переклад. М., 1957), «Жизнь Чарли» (рос. переклад, вид. 2. М., 1965).

САЕНКО Олександр Ферапонтович (н. 20.VIII 1899, м. Борзна, тепер Черніг. обл.) — укр. рад. художник, нар. художник УРСР (з 1975). В 1928 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. Кричевського. Працює в галузі монументального та монументально-декоративного мистецтва у своєрідній техніці інкрустації соломою. Серед творів — панно: «Минуле» (1920), «На варті СРСР» (1926, 1929), «Українське село» (1926), «Козак Мамай» (1928, 1936), «Весна» (1957), «Птахи» у готелі «Дніпро» в Києві (1963), «Невільники» (1966), «Іван Сірко» (1967), «Квітуча земля», «Дума про хліб» (обидва — 1973). Автор gobelenів «Щедра осінь», «Диво-сад» (обидва — 1977), «Червона калина» (1979), килимів «Квіти України» (1979). Роботи зберігаються в ДМУНДМ у Києві та ін. музеях. Літ.: Олександр Саенко. Альбом. К., 1980.

САЖА — продукт неповного згоряння або термічного розкладу вуглеводнів. С. — твердий, високого ступеня дисперсності; чорний порошок (містить більше 90% вуглецю). Складається з сферичних частинок (розмір 10—350 нм), утворених шарами вуглецевих атомів, подібних до шарів у графіті, але не плоских, а зігнутих. Одержані С. з газоподібних, рідких і твердих вуглеводнів (зокрема, з природного газу метану). Найбільше С. використовують у гумовому виробн. (як наповнювач і чорний пігмент). Застосовують С. для виготовлення лакофарбових матеріалів, як пігмент для одержання друкарських фарб, електродів, сухих і паливних елементів, у виробн. кирзи, лінолеуму, еbonіту, грамофонних пластинок, стрічок для друкарських машинок тощо.

С а ж а б і л а — умовна назва тонкодисперсного аморфного діоксиду кремнію SiO_2 , застосовуваного як наповнювач гумових сумішей.

САЖЕНЬ — давня одиниця довжини. Назва — від давньослов. сагати — простягти руку. За часів Київської Русі застосовувались т. з. прямий і навкісний С. Прямий С. відповідає приблизно 152 і 176 см, навкісний — 216 і 248 см. З 1835 розмір С. визначався з аршинами (1 аршин відповідає 71,12 см), 48 вершками (16 вершків дорівнюють 1 аршину). З уведенням метричної системи мір С. перестав застосовуватися.

САЖИН Віктор Сергійович [н. 2 (15).IV 1917, м. Юрзань Катав-Івановського р-ну Челяб. обл.] — рад. хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1950. Закінчив (1951) Казахський гірничо-металург. (тепер політехнічний) ін-т, до 1961 працював

у цьому ін-ті. З 1961 працює в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження присвячені розробці теор. основ і технології комплексного використання мінер. сировини, зокрема, йому належать фіз.-хім. обґрунтування і розробка технологій переробки на глинозем та ін. неорганічні речовини низькоякісних алюмінієвих руд автоклавними лужними й кислотними методами, а також переробка сірковмісних відходів хімічного виробництва. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

САЖИН Микола Петрович [2 (14).III 1897, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 23.II 1969, Москва] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1964). Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив (1931) Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва, викладав у ньому (1933—49) працював у н.-д. ін-ті «Дірідмет». В 1964—69 — в АН СРСР. Осн. праці — в галузі технології рідкісних металів і напівпровідникових матеріалів, чистих речовин. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Ленінська премія, 1961.

САЖИН Михайло Макарович (р. н. невід., м. Галич, тепер Костром. обл.— 1885, Омськ) — рос. живописець. В 1834—40 навчався в петерб. АМ, академіком якої став з 1855. В 1844 приїхав на Україну. В Києві зустрівся з Т. Шевченком, з яким, імовірно, був знайомий ще в Петербурзі. У 1846 вони оселилися разом і спільно працювали над альбомом «Види Києва».

М. М. Сажин. Біля перевезено через Дніпро. ДМУОМ у Києві.

який цього ж року видав архітектор-художник І. Лауфер у вигляді альбома літографій. Серед творів С. — «Стародавні фрески в Києво-Софійському соборі», «Видубицький монастир у Києві», «Щекавиця — місце, де похованій князь Олег», «Біля перевезення че-рез Дніпро», усі — в ДМУОМ у Києві. Автор акварелей «Свято закладки Ланцюгового мосту в Києві» (1848), «Залишки монастиря св. Ірини поблизу Софійського собору», «Старий Київ. Печерськ», «Вид Києва з Куренівки», «Університет», «Залишки Золотих воріт часів великого князя Ярослава», «Пам'ятник князю Володимиру» та ін. окрім літографії за акварелями С. на замовлення Києво-Печерської лаври надрукувала фірма Ш. Лемерсьє в Парижі.

САЖКА — група хвороб рослин, що їх спричиняють сажкові гри-

би. При захворюванні на С. уражені частини гол. чин. злакових рослин руйнуються і на їхньому місці утворюється велика кількість порошкоподібної чорної маси спор (теліоспор) збудника. Розрізняють тверду, листочу та пухирчасту форми С. Найбільш шкідливі сажкові хвороби зернових культур — тверда С. пшениці і жита (паразит руйнує зав'язь); камінна С. ячменю і тверда вівса (весь колос перетворюється на щільну чорну масу спор, що просвічують крізь колоскові плівки), летюча С. пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи і проса (паразит руйнує волоть і початки); стеблова С. жита і пшениці (уражує стебла, частково листки); пухирчаста С. кукурудзи (замість початка утворюються на різних частинах рослин жовна, вкриті оболонкою і наповнені спорами) та ін. Згодовування тваринам рослин, уражених С., може привести до отруєння, тому необхідно видаляти такі частини рослин. Заходи боротьби: висока агротехніка, використання стійких до С. сортів, очищення насіння і його знезаражування хім. препаратами або термічним способом.

В. Ф. Пересипкін.

САЖКОВІ ГРИБИ (*Ustilaginales*) — порядок грибів класу базидіоміцетів. Бл. 1000 видів, поширені скрізь, крім Антарктиди. Паразити вищих, переважно злакових, рослин, збудники сажки. Грибниця С. г. ендофітна (проникає всередину рослини-хазяїна), тонка, багатоклітинна, диплойдна (див. Диплоїд); здатна дуже розростатися, розгалужуватися і руйнувати тканини рослин, утворюючи спори (теліоспори). Зовнішня оболонка їх темного кольору, потовщена, буває гладенька, бугристо або сітчаста. Уражений орган руйнується, покриваючись чорними спорами, ніби сажею. При проростанні теліоспори утворюють росток — базидію, на якій виникають базидіоспори. Родини поділяють на роди за типом теліоспор, що утворилися (одиночні, з'єднані по дві, зібрані у спорокупки і т. д.). С. г. родини *Ustilaginaceae*, що паразитують на с.-г. культурах, належать до родів *Ustilago*, *Sphaerocelotheca*, а родини *Tilletiaceae* — до родів *Tilletia*, *Urocystis*, *Neovossia*.

О. Г. Ландар.

САЗ (перс.) — струнний щипковий муз. інструмент. Має дерев'яний корпус грушовидної форми, довгу шийку з ладами, 8—10 струн. Існують С. малі (500—700 мм), середні (800—1000 мм) та великі (1200—1500 мм). Поширений у народів Кавказу й Закавказзя, а також в Ірані, Афганістані та ін. країнах Сходу. Іл. с. 552.

САЗАН (*Cyprinus*) — рід риб род. коропових. Включає 3 види, з яких найвідоміший — сазан (С. сагіріо). Тіло (довж. до 1 м, маса до 12 кг, іноді більше) видовжене, товсте, вкрите великою міцною лускою. Голова велика, вусики 2 пари. Спина темна, боки мідно-жовті з золотистим відтінком. Населяє прісноводні і солонуваті водойми бас. Середземного, Чорного, Азовського, Каспійського і Аравійського морів. Живиться гол. чин. донними безхребетними. Ст-

тевої зрілості досягає на 2—5 році життя; і кру (до 2 млн. шт.) відкладає у травні — червні. Цінні біол. особливості С. (швидкий ріст, велика плодючість, витривалість щодо несприятливих умов тощо) сприяли штучному розселенню його в Євразії, Пн. Америці, на Індо-Малайському архіпелазі та в ін. місцях. С.— цінний об'єкт промислу і риборозведення (див. *Короп*). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

САЗАНДАРЯН Татевік Тигранівна [н. 20.VIII (2.IX) 1916, с. Хндзореск, тепер Гориського р-ну Вірм. РСР] — вірм. рад. співачка (меццо-сопрано), музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1949. У 1937 закінчила вокально-драм. студію при Будинку культури Вірм. РСР (Москва) і була прийнята в трупу Вірм. театру опери та балету (Єреван). З 1961 — викладач Єреван. консерваторії (з 1970 — професор), з 1972 — одночасно зав. кафедрою сольного співу Єреванського художнього театр. ін-ту. Партий. Алмас (однайменна опера Спендіарова), Назелі («Героїня» Степаняна), Анна («Саят-Нова» Арутюняна), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Іоакста («Цар Едіп» Стравінського), Даліла («Самсон і Даліла» Сен-Санса). Концертна діяльність. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

САЗЕРЛЕНД (Sutherland) Ерл Уілбур (19.XI 1915, м. Берлінгейм, штат Канзас — 9.III 1974, м. Майамі, шт. Флоріда) — amer. біохімік і фармаколог, член Національної АН США. Закінчив мед. школу Вашингтонського ун-ту в Сент-Луїсі (1942). В 1940—52 — співробітник цього ун-ту. В 1953—63 — професор і зав. відділом мед. школи Зх. ун-ту в Клівланді (шт. Огайо). З 1963 — професор фізіології в мед. школі Вандербілтського університету в Нашвіллі. Осн. праці присвячені дослідженню механізму дії гормональних і лікарських речовин та ролі цилічних нуклеотидів у ньому. Нобелівська премія, 1971.

САІБ ТЕБРІЗІ (справжнє ім'я — Мірза Мухаммед Алі; 1601, м. Ісфахан — 1677, там же) — азерб. поет. Один з продовжуваців традицій *Фізулі*. Багато подорожував. Писав азерб. і перською мовами газелі, касиди, рубаї, меснєві. У своїх творах оспіував любов до життя, силу кохання; вони пройняті співчуттям до знедолених, любов'ю до батьківщини. Відомі його поеми «Гандахар-наме», «Сафінейе-Саїб». Афоризми С. Т. стали приказками та прислів'ями.

САЙГА, сайтак (*Saiga*) — рід парнокопитих ссавців род. бичачих з єдиним видом — сайга (*S. tatarica*). Довж. тіла 110—146 см, маса 23—40 кг; кінцівки тонкі, порівняно короткі, голова велика, носовий відділ збільшений, має вигляд рухомого хоботка. Роги є лише у самців. Забарвлення волосяного покриву спини жовто-сіре, черева — біле. С.— типові мешканці степів і напівпустель. Тримаються стадами. Живляться переважно злаковими травами. Гін в листопаді — грудні; вагітність

5 міс., народжують 1—2 малят; статевозрілими самки стають на 1-му році життя, самці — на 2-му. Поширені в Сх. Європі, Серед. і Центр. Азії; в СРСР — в Казахстані, Серед. Азії, пониззі Волги, Передкавказзі. На початку 20 ст. в результаті надмірного полювання кількість С. стала незначною. В СРСР охоронними заходами була відновлена чисельність їх і з 1951 дозволено полювання за ліцензіями. До 19 ст. населяла степи України аж до Карпат; реакліматизована в Асканії-Новії.

САЙГОН — колишня (до 1976) назва м. Хошимін.

САЙДА — місто на З. Лівану. Порт на Середземному м., залізнич. ст. 25 тис. ж. (1974). Кінцевий пункт трансарабійського нафтопроводу (з Саудівської Аравії), велике нафтосховище, поблизу С.— нафтопереробний з-д. Харчова пром-сть. Торг. центр с.-г. району. Рибальство. Стародавні архіт. пам'ятки. В давнину на місці С. було одне з найбільших міст Фінікії — Сідон.

САЙМА, Велика Сайма — система озер на Пд. Сх. Фінляндії. Заг. площа 4400 км², глиб. до 82 м. Найбільше озеро — власне Сайма, пл. 1800 км², глиб. до 58 м. Озера лежать у западинах льодовиковотектонічного походження, між собою з'єднані протоками. Річкою Вуоксою С. сполучена з Ладозьким озером, Сайменським каналом — з Фінською зат. Балтійського м. Судноплавство, рибальство. Район туризму.

САЙРА (*Cololabis*) — рід риб родини сайрових, або скумбрешукових. Найвідоміший представник — сайра (*C. saira*), поширені в помірних і тропічних зонах Тихого океану. Довж. тіла до 40 см, маса до 170 г. Тримається великими зграями в верхніх шарах океану. Живиться дрібними планктонними організмами. Нерест у пд. частині Японського м., відбувається в кінці зими — на початку весни; самка відкладає до 22 тис. ікри. Тривалість життя 6—7 років. Важливий об'єкт промислу. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

САЙТ (від англ. site — місцеположення) в генетиці — найменша ділянка гена, що здатна незалежно від ін. ділянок мутувати (див. *Мутації*) і рекомбінувати (див. *Рекомбінація*). Мінімальний розмір С.— одна пара нуклеотидів (у вірусів — один нуклеотид).

САЙФУЛЛАЄВ Атахон (н. 1.V 1933, м. Ходжент, тепер Ленінабад) — тадж. рад. критик і літературознавець. Член КПРС з 1962. З 1975 — гол. редактор Тадж. Рад. Енциклопедії. Друкується з 1953. Автор збірників статей, монографій «Роман устода Садріддіна Айні „Дохунда“» (1966), «Мислення й образ» (1968), «Естетичні погляди Леніна і таджицька література» (1973), «Дружба народів — дружба літератур» (1975), «Проблеми взаємодії літератур» (рос. мовою, 1976).

Те.: Рос. перекл. — Меридіаны поэзии. Душанбе, 1971.

САЙЯБ (ас-Сайяб) Бадр Шакер (1926, Джейкур — 24.XII 1964, Ель-Кувейт) — ірак. поет. Один

з родоначальників поезії «вільного вірша» в араб. л-рі. Брав участь у нац.-визвольному русі. Твори останніх років (1962—64; тяжко хворів і перебував за кордоном) позначені ідейними хитаннями, пессімізмом і відривом від життя. Автор збірок «Гімн дощу» (1960), «Затоплений храм» (1962), «Житло рабів» (1963), «Ікбал» (вид. 1965), поем «Могилокопач» (1952), «Діти і зброя» (1954). Ряд збірок вийшов посмертно, зокрема «Гітара вітру», «Вибране» (обидві — 1971), «Бурі» (1972). Виступав як публіцист і перекладач (твори Л. Арагона, Т. С. Еліота, Ф. Гарсія Лорки, П. Неруди, Н. Хікмета та ін.).

Те.: Рос. перекл. — Дети и оружие. В кн.: Поэты Азии. М., 1957.

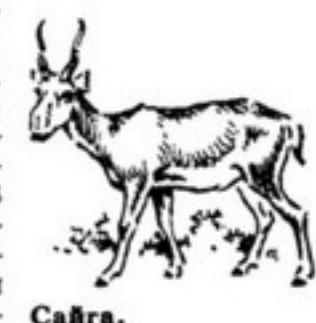
Ю. М. Кочубей.

САЙЯН (Saillant) Луї (27.XI 1910, м. Валанс — 28.X 1974, Париж) — діяч франц. і міжнар. профспілкового руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — мебельник. З 1929 брав участь у профспілковому русі. В 1931—37 — секретар профспілкового об'єднання деп. Дром, з 1937 — Нац. федерації деревоборників. У 1938 обраний членом Адм. комісії Заг. конфедерації праці (ЗКП) Франції. Під час нім.-фашистської окупації країни (1940—44) — один з керівників Руху Опору, 1944 — голова Нац. ради Опору. В 1944—48 та з 1969 — секретар ЗКП. З 1945 — ген. секретар, з 1969 — почесний голова ВФП. У 1949—50 — віце-голова Бюро Постійного к-ту Всесвіт. конгресу прихильників миру, з 1950 — член Бюро, з 1966 — Президії ВРМ, з 1974 — почесний голова ВРМ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

САКА — річка на Пд. Молд. РСР та в Одес. обл. УРСР, права прит. Чаги (бас. Когильника). Довж. 52 км, площа бас. 324 км². Живлення переважно дощове. Використовують для водопостачання. На С., біля смт Бородіна, знайдено Бородінський скарб.

САКАТ — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю. Порт на березі Осакської зат. Внутрішнього Японського м., вузол з-дів і автошляхів. 740 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (зокрема, с.-г., судно-, локомотиво- і вагонобудування, виробн. оптичної техніки) та металургія (чорна й кольорова). Підприємства нафтохім. і текстиль. (гол. чин. бавовняної) пром-сті. Кустарні виробн. металовиробів, килимів тощо. Вперше згадується в 8 ст.

САКИ — іраномовні племена Середньої Азії, споріднені з масагетами і скіфами. В перс. клинописних джерелах 6 ст. до н. е. назвою «саки» позначали різні племена, які за тих часів населяли Серед. Азію. С. були в основному кочовики-скотарі. Племена С. об'єднувались у союзи племен на чолі з вождями. В політ. житті С. активну роль відігравали жінки (деякі з них — Заріна, Спаретра — стояли на чолі племен). В кін. 6 — на поч. 5 ст. до н. е. частина С. була підкорена Ахеменідами. В 1-му тис. н. е. нащадки С. змішалися з тюркськими пле-

Сайга.

П. К. Саксаганський.

Саз.

Саксофон.

менами і ввійшли як один з етнічних компонентів до складу сучасного народів Серед Азії, Афганістану і Пн. Індостану.

САКИ, Сакське озеро — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, за 20 км на Пд. Сх. від м. Євпаторії. Довж. 5,5 км, шир. до 3 км, глиб. до 1,5 м. Пл. 8,1 км². Від моря відокремлене пересипом з гравію та піску завширшки до 800 м, через який прорито канал. Живлення мішане. В озері — природне осідання кухонної солі, а також глауберової солі та хлористого магнію. Дно вкрите шаром темно-сірого і чорного мулу, що має лікувальні властивості. Озеро штучно поділено на окремі басейни: сх.-лікувальний (солоність до 19‰) та зх.-промисловий (солоність 25—30‰). На березі С.— грязьовий курорт Саки.

САКИ — місто обл. підпорядкування Крим. обл. УРСР, районний центр, на березі солоного оз. Саки. Залізнична станція. Відомі з кінця 18 ст. Тут існував соляний промисел. У 1827 в С. збудовано першу грязелікарню. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1952 С.— місто. У С.— хім., мінеральної води, виноробний з-ди, районсько-техніка, районсько-спільствені, комбінат побутового обслуговування, Все-союзний н.-д. ін-т йодобромної пром-сті. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. 2 палаці культури, 10 клубів і кінотеатрів, 12 б-к; музеї: Сакського об'єднання санаторно-курортних закладів та хім. заводу.

С.— грязьовий курорт, відкритий ще на початку 19 ст. Осн. лік. засоби: мулова грязь, висококонцентрована хлоридно-натрієво-магнієва роза Сакського оз. і мінеральна вода (використовують при шлунково-кишкових захворюваннях). Показання: захворювання суглобів, нервової системи, гінекологічні захворювання. Функціонує цілий рік. В С. були М. В. Гоголь (1835) і Леся Українка (1890).

САККО — ВАНЦЕТТІ ПРОЦЕС — судова розправа в США над робітниками-революціонерами Н. Сакко і Б. Ванцетті, яких було заарештовано по безпідставному звинуваченню в убивстві (15.IV 1920) касира і двох охоронців взуттєвої фабрики в м. Саут-Брейнтрі (шт. Массачусетс). Суд, спираючись на показання лжесвідків і фальсифіковані експертизи, визнав Н. Сакко і Б. Ванцетті винними і засудив їх до страти. С.— В. п. (проходив в м. Плімут) супроводився переслідуваннями робітн. та ін. прогресивних орг-цій і набув політ. характеру. Несправедливе рішення суду викликало рух протесту трудящих у всьому світі. Боротьба за життя Н. Сакко і Б. Ванцетті, очолена спец. «Комітетом захисту», тривала 6 років. Хоч невинність робітників було цілком доведено, 23.VIII 1927 їх стратили. В результаті багаторічної боротьби амер. громадськості за виправдання Н. Сакко і Б. Ванцетті 1977 уряд шт. Массачусетс визнав їхню невинність.

САКЛЯ (від груз. сахлі — оселя) — житло горців Кавказу, зокрема

мегрелів, імеретинів та ін. За давніх часів С.— невелике глиnobитне або з саманної цегли приміщення без вікон, із земляною підлогою, відкритим вогнищем посередині та димовим отвором у даху. Розміщували С. звичайно на схилі гори так, що її задньою стіною був вертикально зрізаний схил. Сучасні С. мають кілька кімнат, дощаті підлоги і стелю, вікна, пічне опалення, електричне освітлення тощо.

САКМАРСЬКИЙ ВІК і ЯРУС (від назви р. Сакмарі на Пд. Уралі) — другий вік ранньопермської епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (ангідрити, глини, алевроліти, пісковики, доломіти, кам. і калійні солі) поширені в Донбасі. Їхня потужність до 600 м. З відкладами С. я. пов'язані поклади кам. солі. Див. також *Пермський період і пермська система*.

Т. Ю. Лапчик.

САКОВИЧ Касяян (бл. 1578, с. Потелич, тепер Нестерівського р-ну Львів. обл.— 1647, Краків) — укр. письменник, осв. діяч, філософ. В 1620—24 — викладач і ректор Київ. братської школи. В 1621 написав і опублікував «Вършъ на жалосный погреб зацногого рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска... запорозкого». Цей твір декламували студенти школи на похороні П. Сагайдачного. Автор філософського трактату «Аристотелеві проблеми» (1625), зб. промов та весільних і похоронних казань (1626). Переїшовши в унію, а згодом ставши католиком, видав ряд публіцистич. творів, у яких виступав проти православної церкви.

Тв.: В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978; Аристотелеві проблеми... «Філософська думка», 1982, № 2.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Преемники первопечатника. М., 1981. Я. Д. Ісаєвич.

САКРАМЕНТАЛЬНИЙ (від лат. sacramentum — клятва, присягання) — священий, звичаєвий, традиційний.

САКРАМЕНТО — місто на Зх. США, адм. ц. штату Каліфорнія. Порт. на р. Сакраменто, вузол з-ди і автомоб. шляхів. 262 тис. ж. (1976). Розвинута воєнна пром-сть, зокрема виробн. двигунів та палива для ракет. Деревообр., поліграф., харч. підприємства (гол. чин. фруктоконсервні).

САКС (Sachs) Ганс (5.XI 1494, Нюрнберг — 19.I 1576, там же) — нім. поет і музикант. У 1520 став майстром шевського цеху. За симпатії до М. Лютера, якому присвятив алгоритичний віршований твір «Віттенберзький соловей» (1523), і за критику реакц. католицького духовництва (прозовий діалог «Диспут між священиком і шевцем», 1524, та ін.) зазнав переслідувань. Був широко обізнаний з античнотою, середньовічною та новою л-рою — худож., науково-філос., старовинними хроніками, нар. книгами. Автор понад 6000 творів: фастнахтшпілів, шванків, шпрухів, мейстерзангів, п'ес тощо. Сюжети черпав спочатку з Біблії, потім — з дебільшого з життя, різних літ. джерел світського змісту. Okremi твори С. не позбавлені філістерсько-моралізатор-

ського характеру. Образ С. в опері «Нюрнберзькі мейстерзингери» (1867) відтворив Р. Вагнер.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші].

«Жовтень», 1976, № 7; Рос. перекл.— Избранное. М.—Л., 1959.

Б. М. Гавришків.

САКС (Saks) Станіслав (30.XII 1897, Каліш — 23.XI 1942, Львів) — польсь. математик. Викладав у Варшавському ун-ті (з 1929), професор Львів. ун-ту (з 1939). Праці С. стосуються теорії функцій дійсної змінної, функціонального аналізу і топології. В «Теорії інтеграла» (1933, перекладено на рос. мову 1949) подано короткий виклад осн. питань метричної теорії функцій та результати його досліджень по інтегралу Данжуа. Вбитий нім. фашистами.

САКСАГАНСЬКИЙ Панас Карпович [справж. прізв.— Тобілевич; 3 (15).V 1859, с. Кам'яно-Костувате, тепер Братського р-ну Миколаїв. обл.— 17.IX 1940, Київ] — укр. актор і режисер, театральний діяч дореволюц. і рад. театру, нар. арт. УРСР (з 1925), нар. арт. СРСР (з 1936), Герой Праці (1924). Брат І. Карпенка-Карого, М. Садовської, М. Садовського. Навчався в Елизаветграді (тепер Кіровоград) у вищій реальній школі. Грав у аматорських драм. гуртках. У 1878 вступив до 58-го запас. батальйону, звідки його направлено в Одес. юнкерську школу (1878—80). Служив у 58-му Прязькому піхотному полку, розташованому в Миколаєві (1880—83). Брав участь в укр. виставах трупи Чернишова в Миколаєві (1882). Демобілізувавшись, вступив до трупи М. П. Старницького в Миколаєві (1883). Після розколу трупи увійшов до «Товариства малоросійських артистів під керівн. М. Л. Кропивницького» (1885—88), а з виходом з трупи М. Кропивницького — у «Товариство малоросійських артистів під керівн. М. К. Садовського» (1888—90). Виділившись з групою акторів з трупи М. Садовського, у 1890 почав режисерську діяльність у власній трупі — «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського» (1890—98), яка пізніше мала різні назви: «Товариство малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1898—1900), «Малоросійська трупа М. Л. Кропивницького під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1900—03), «Малоросійська трупа під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), «Товариство малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1903—05), «Товариство малоросійських артистів під керівн. П. К. Саксаганського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1905—07), «Товариство українських артистів під керівн. П. К. Саксаганського» (1907—09). Разом з цими трупами С. виступав здебільшого в містах України: щороку в Києві (за винятком 1884—94) і Одесі; часто в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Елизаветграді, Херсоні, Полтаві, Чернігові, Кременчуку, Маріуполі (тепер м. Жданов), Умані. В складі трупи М. Л. Кропивницького ви-

ступав у Петербурзі (1886—87, 1887—88) та Москві (1887, 1888), з власною трупою у — Петербурзі (1890), Москві (1901). Виступав також у Кишиневі, на Дону (Ростов, Новочеркаськ, Таганрог), з рідко в містах Центр. Росії (Воронеж, Курськ, Смоленськ), в Криму (Сімферополь, Севастополь), у Білорусі (Мінськ, Могильов), на Поволжі (1895; Казань, Самара, Саратов), у Вільні (1891), Варшаві (1903). Оселившись у Києві, 1910—15 гастролював по Україні і Росії в складі укр. труп Т. Колісниченка і Ф. Светлова. У 1912 С. разом з М. Заньковецькою вживав заходів до створення в Харкові Укр. художнього театру (на зразок МХТу). В 1915—16 працював у «Товаристві українських артистів під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського» (Київ, Єлизаветград, Одеса), 1916—17 — у «Товаристві українських артистів за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського» (Одеса, Миколаїв, Херсон, Олександровськ, Кривий Ріг, Полтава). У 1918—22 очолював у Києві постійний Держ. нар. театр (див. *Народний театр*), на основі якого 1922 утворено Театр ім. М. К. Заньковецької (див. *Львівський український драматичний театр ім. М. К. Заньковецької*). У 1923—32 періодично виступав на гастролях у Держ. драм. театрі ім. М. К. Заньковецької в містах Донбасу, Криворіжжя, у Дніпропетровську, Миколаєві та ін. індустриальних центрах, грав (1924—25) в Укр. нар. театрі (Харків), керованому Л. Сабініним, гастролював разом з М. Садовським у різних театрах (1926—32). У 1935 в Києві було відзначено 75-річчя, 1939 — 80-річчя з дня народження митця. С. був видатним майстром сценічного перевтілення. Відзначався широким діапазоном акторських можливостей, глибиною і силою темпераменту, близькою акторською технікою. Серед ролей: комедійні — Возний («Наталя Полтавка» Котляревського), Стецько, Шельменко («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Гарасько («По ревізії» Кропивницького), Кабиця, Голохвостий («Чорноморці», «За двома зайцями» Старицького), Пеньонжка, Бонавентура Копач, Феноген, Іван Барильченко («Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суєта» Карпенка-Карого); драматичні — трагедійні — Назар, Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе у неволю» Кропивницького), Богун («Богдан Хмельницький» Старицького), Гнат, Тарас, Никодим, Сава Чалий, Гнат Голій («Безлатанна», «Бондарівна», «Батькова казка», «Сава Чалий» Карпенка-Карого), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Як режисер С. вперше в історії укр. театру запровадив план постановки вистави. Особливу увагу приділяв роботі з акторами, добиваючись ансамблю. С. утверджив на укр. сцені соціально-психологічну драму. Серед останніх вистав, здійс-

нених С. в Держ. нар. театрі, — «Розбійники» Ф. Шіллера, «Уріель Акоста» К. Гуцкова, в Держ. драм. театрі ім. М. Заньковецької — «Отелло» У. Шекспіра. С. — автор комедій «Лицеміри» (1908), «Шантрапа» (1914); він переклав укр. мовою ряд творів рос. і зх.-європ. л-ри. У рад. час написав праці «Як я працюю над роллю», «До театральної молоді», «До молодих режисерів», «Театр і життя» (1932; перевидана під назвою «По шляху життя», 1935; рос. переклад — «Із історії українського театра», 1938). Похований на Байковому кладовищі в Києві (надгробок — стела з бронзовим барельєфом). Ім'ям С. назовано Кіївський обласний український музично-драматичний театр (м. Біла Церква); у с. Кам'яно-Костуватому на Миколаївщині створено меморіальний музей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Укр. перекл. — На гору, кн. 1—3. К., 1950: Заяча капуста. К., 1962: Піковий король. К., 1965: Іскри в пітьмі, ч. 1—2. К., 1969: Коваль щастя. Львів, 1972.

Б. К. Звайгзне.

САКСИ — група германських племен, які в 3—4 ст. об'єдналися у племінний союз. У період раннього середньовіччя займали тер. на Пн. Німеччині — на Сх. від Рейну і на Зх. від Ельби. В 5—6 ст. частина С. брала участь в англосаксонському завоюванні Британії (див. *Англосакси*). Материкових С. 772—804 завоювали франки. Землі С. було включено до складу Франкської держави. В 843 область С. відішла до Сх.-Франкського королівства, в кін. 9 ст. тут утворилося Саксонське герцогство. С. становили етнічну основу т. з. нижніх саксонців.

САКСОНІЯ — історична область у НДР. Ядром С. була Мейсенська марка (утворилася з земель, захоплених нім. феодалами в 10 ст. у частини полабських слов'ян сербо-лузіцької групи). В 1089 С. перешла до феод. роду Веттінів, які 1247 (фактично 1264) придбали також Тюрингію і 1423 — Саксен-Віттенберг (частину кол. Саксонського герцогства). За володіннями Веттінів поступово закріпилася назва «Саксонія». З 15 ст. С. — курфюрство, з 1806 — королівство (столиця — Дрезден). За рішенням Віденського конгресу 1814—15 бл. 1/2 тер. королівства С. перешло до Пруссії і стало осн. частиною прусської пров. Саксонії. В 1871 С. увійшла до Нім. імперії. З 1919 С. — земля в складі Нім. республіки. З 1949 С. — в складі НДР. В 1952 поділена на округи Дрезден, Лейпциг, Карл-Маркс-Штадт.

САКСОНСЬКА ДИНАСТІЯ — династія нім. королів (919—1024) та імператорів «Свяенної Римської імперії» (962—1024). Гол. представники: Генріх I Птахолов (засновник династії) і Оттон I (з 962 — імператор). За правління С. д. нім. феодали почали агресію проти слов'ян. племен.

САКСОНСЬКА ПРАВДА, Саксонський закон (лат. *Lex Saxonum*) — зведення звичаєвого права давніх саксів і франків; одна з варварських правд. Зафіксована на Аахенському рейхстазі 802 і остаточно оформлена на рейхстазі в Зальці 803. Складається з 66 статей. є важливим джерелом для вивчення соціального ладу саксів. Норми «С. п.» охороняли при-

чала 1927. З 1934 — член нелегального Об'єднання революц. письменників, журналістів і художників. Автор романів «Трудове плем'я» (1941) — про життя латис. села до революції 1905; «На гору» (1948; Держ. премія СРСР, 1949) — про соціалістичну перебудову латис. села; «Іскри в пітьмі» (ч. 1—2, 1951—57) — про долю латис. інтелігенції в бурж. Латвії; збірок оповідань «Повернення в життя» (1945), «Різкий акорд» (1946); збірок казок «Піковий король» (1962), «Казки про квіти» (1966), творів для дітей, публіцистичних нарисів. Нагороджена орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — На гору, кн. 1—3. К., 1950: Заяча капуста. К., 1962: Піковий король. К., 1965: Іскри в пітьмі, ч. 1—2. К., 1969: Коваль щастя. Львів, 1972.

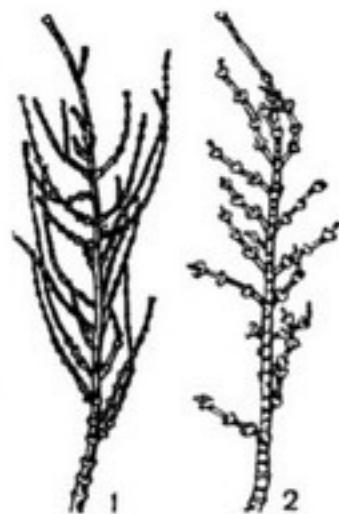
Б. К. Звайгзне.

САКСИ — група германських племен, які в 3—4 ст. об'єдналися у племінний союз. У період раннього середньовіччя займали тер. на Пн. Німеччині — на Сх. від Рейну і на Зх. від Ельби. В 5—6 ст. частина С. брала участь в англосаксонському завоюванні Британії (див. *Англосакси*). Материкових С. 772—804 завоювали франки. Землі С. було включено до складу Франкської держави. В 843 область С. відішла до Сх.-Франкського королівства, в кін. 9 ст. тут утворилося Саксонське герцогство. С. становили етнічну основу т. з. нижніх саксонців.

САКСОНІЯ — історична область у НДР. Ядром С. була Мейсенська марка (утворилася з земель, захоплених нім. феодалами в 10 ст. у частини полабських слов'ян сербо-лузіцької групи). В 1089 С. перешла до феод. роду Веттінів, які 1247 (фактично 1264) придбали також Тюрингію і 1423 — Саксен-Віттенберг (частину кол. Саксонського герцогства). За володіннями Веттінів поступово закріпилася назва «Саксонія». З 15 ст. С. — курфюрство, з 1806 — королівство (столиця — Дрезден). За рішенням Віденського конгресу 1814—15 бл. 1/2 тер. королівства С. перешло до Пруссії і стало осн. частиною прусської пров. Саксонії. В 1871 С. увійшла до Нім. імперії. З 1919 С. — земля в складі Нім. республіки. З 1949 С. — в складі НДР. В 1952 поділена на округи Дрезден, Лейпциг, Карл-Маркс-Штадт.

САКСОНСЬКА ДИНАСТІЯ — династія нім. королів (919—1024) та імператорів «Свяенної Римської імперії» (962—1024). Гол. представники: Генріх I Птахолов (засновник династії) і Оттон I (з 962 — імператор). За правління С. д. нім. феодали почали агресію проти слов'ян. племен.

САКСОНСЬКА ПРАВДА, Саксонський закон (лат. *Lex Saxonum*) — зведення звичаєвого права давніх саксів і франків; одна з варварських правд. Зафіксована на Аахенському рейхстазі 802 і остаточно оформлена на рейхстазі в Зальці 803. Складається з 66 статей. є важливим джерелом для вивчення соціального ладу саксів. Норми «С. п.» охороняли при-

Саксаул:
1 — чорний;
2 — білий.

Сакуліна звичайна на крабі:
1 — тіло рачка;
2 — коренеподібні вирости.

Салака.

Салат сорту Кам'яна головка жовта:
1 — загальний вигляд;
2 — листок;
3 — головка.

**САКСОНСЬКЕ
ЕРЦАЛО»**

I. M. Сакулів.

Саксонський фарфор. Татуєтка «Садівниця» з моделлю І. І. Кандлера. 1740. Київський музей західного та східного мистецтва.

вілейоване становище знаті, спадкову власність тощо.

В. М. Корецький.

САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО»

(нім. *Sachsenspiegel*) — запис феодального права Остфалії (Сх. Саксонія), складений ймовірно між 1224 і 1230. Відобразило, поряд з місцевими особливостями, заг. риси феод. права Німеччини. «С. з.» складалося з 2 частин: 1) земського права, в якому містилися заг. правові норми для всіх категорій населення. В ньому йшлося про становий поділ суспільства та пов'язані з ним питання родинних зв'язків, сімейних відносин, спадкування. Було відображене й питання про злочин і покарання, про судоустрій і суд. процес, про суд. докази; 2) ленного права, в якому йшлося про лені відносини, порядок одержання, тимання і втрати лену (спадкове володіння), про види ленів і лені суди. Воно стосувалося лише феодалів. Значне місце в ньому займає боротьба із злочинами проти власності. Покарання за ці злочини відзначаються надзвичайною жорстокістю. Численні запозичення з «С. з.» є в магдебурзькому праві.

Літ.: Хрестоматія пам'ятников феодального господарства и права стран Европы. М., 1961.

В. М. Корецький.

САКСОНСЬКИЙ ФАРФОР, майсенський фарфор — вироби першого в Європі фарфорового заводу, заснованого 1710 в м. Майсені (Саксонія, тепер НДР). В 1709 Й. Ф. Беттер за допомогою вченого Е. В. Чірнгауза (Чірнгаузена) відкрив спосіб виробництва *фарфору* і заснував фарфорову мануфактуру. В 1720—35 при ній діяла живописна майстерня, якою керував художник Й. Г. Герольдт. Розквіт С. ф. пов'язаний з т. з. скульптурним періодом (1735—63), коли на заводі, який виріс з мануфактури, працювали майстри-модельєри І. Й. Кендлер, І. Г. Кірхнер, І. Ф. Еберлейн.

В цей час виготовлялися найрізноманітніші декоративно-ужиткові речі, сервізи, вази, а також скульптурні групи, фігури тварин. Ці вироби в стилі рококо відзначалися тонким розумінням специфіки фарфорової пластики, витонченістю розписів. З 1770 вироби набули класицистичного ха-

рактеру, в 19 ст. завод повторював попередні зразки. В НДР завод поряд з використанням моделей минулих років розробляє сучас. форми. Марка заводу (з 1725) — схрещені мечі. При з-ді є музей, де зберігається найбільша в світі колекція фарфорових виробів. Іл. див. також до ст. *Кераміка*, т. 5, с. 102.

САКСОФОН (від прізвища винахідника і грец. *φωνή* — звук) — духовий язиковий муз. інструмент. Має конічний стовбур, мундштук з одинарною тростиною (як у *кларнета*) і систему клапанів (як у *гобоя* та *флейти*). С. сконструював бельг. винахідник А. Сакс 1841 (патент 1846). Виготовляють з металу. Існує 7 різновидів С. Використовують в естрадних і симфонічних оркестрах, а також як сольний інструмент. Іл. с. 552.

САКСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 2,3 тис. км². Нас. 65,9 тис. чол. (1982). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. Саки. На Пн. Зх. район омивається оз. Донузлав, на Зх. та Пд. Зх. — Чорним м. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: солі, черепашник. Є лік. грязі. Озера — Сасик, Саки. Грунти переважно чорноземні й темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Саки.

У районі розвинута пром-сть по переробці с.-г. сировини (виноробна, овочево-консервна тощо) та виробн. буд. матеріалів. Найбільше підприємство — Сакський з-д буд. матеріалів (с-ще Кар'єрне). Солепромисел поблизу м. Євпатопії. Комбінат побутового обслуговування (Саки) та 11 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (в основному пшениця, а також ячмінь, овес, кукурудза), сої, овочевих культур, соняшнику, винограду та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. утіль 1981 становила 189,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 137 тис. га, сади і виноградники — 13,1 тис. га. Зрошуються 18,5 тис. га (води Північно-Кримського каналу імені Комсомолу України та артезіанських свердловин). У С. р. — 12 колгоспів, 11 радгоспів, 3 племзаводи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Саки, Ярка, Прибережна. Автомоб. шляхів — 500 км, у т. ч. з твердим покриттям — 392 км. У районі — радгосп-технікум (с. Прибережне), 35 заг.-осв. та 2 муз. школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 66 палаців культури і клубів, 63 кіноустановки, 56 б-к. У С. р. видається газ. «Красное знамя» (з 1935).

М. К. Нескоромний.

САКУЛІН Павло Микитович [1 (13).IX 1868, с. Воскресенське (?), тепер Волзького р-ну Куйбишев. обл.— 7.IX 1930, Ленінград, похований у Москві] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1891). Представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Методологічні пошуки С. в

20-х рр. мали на меті поєднати принципи культурно-історичної школи з принципами марксизму. Праці С. цінні багатим фактичним матеріалом.

САКУЛІНА (*Sacculina*) — рід паразитичних безхребетних ряду *вусоногих ракоподібних*. Тіло (довж. до 15 мм) мішковидне, з внутрішніх органів є лише нервовий ганглій і гермафродитні статеві залози. Паразитує на *деситногих ракоподібних*, прикріплюючись до їхнього тіла за допомогою стебельця, яке проходить через покриви хазяїна (напр., краба) і утворює складну систему коренеподібних виростів. Розвиток з *метаморфозом*. Личинка С. — *наупліус*. Бл. 30 видів С., поширені в Атлантичному ок. і теплих морях, що сполучаються з ним. В УРСР (у Чорному м.) відомо 3 види, з них найчастіше трапляється С. з вицайна (S. sarcini). Іл. с. 553.

В. І. Монченко.

САКУН Федір Павлович [н. 25.VIII 1929, с. Козарівка, тепер на території Канівського р-ну Черкас. обл.] — учений-агроном, новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1956. В 1964 закінчив Кримський с.-г. ін-т ім. М. І. Калініна, з лютого 1959 — голова колгоспу ім. П. Л. Войкова Нижньогірського р-ну Крим. обл. Колгосп, очолюваний С., — високорентабельне зразкове господарство. Делегат ХХV з'їзду Компартії України, член її ЦК з 1976. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Г. С. Родіонова.

САКУРА Согоро (справж. ім'я — Кіуті Сого; 1611—53) — керівник селянського антифеод. виступу в Японії 1652—53. Був старостою с. Кодзу (prov. Сімоса, тепер префектура Тіба та Ібаракі). Під час виступу селян проти феодала С. визвався вручити петицію, підписану старостами 389 сіл, *сегуну*. Його вчинок було розцінено як бунтарство, оскільки законодавство під страхом смертної кари забороняло звертатися з скаргами до князів і сегунів. С. та четверо його дітей було страчено. Про С. складено численні легенди. Його образ виведено в багатьох художніх творах япон. письменників.

САЛАВАТ — місто респ. підпорядкування Башк. АРСР, районний центр. Розташований на р. Білій (прит. Ками). Залізнична станція. 142 тис. ж. (1981). В С. — виробниче об'єднання «Салаватнафтогрантез»; з-ди: тех. скла, маш-буд. (виробн. нафтоапаратури та ін.). Підприємства харч., легкої та буд. матеріалів пром-сті. Вечірній ф-т Уфімського нафтового ін-ту, індустр. технікум, мед., пед. та муз. уч-ща. Драм. театр. С. утворений 1954, названий на честь Салавата Юлаєва.

САЛАВАТ ЮЛАЄВ [5 (16).VI 1752, с. Текеєво, тепер Салаватського р-ну Башк. АРСР — 26.IX (8.X) 1800, Рогервік, тепер м. Палдіскі Ест. РСР] — нац. герой башк. народу, сподвижник О. І. Пугачова під час селянської війни 1773—75, поет-імпровізатор. Восени 1773 С. Ю., посланий на боротьбу проти О. І. Пугачова, разом з 2-тисячним загоном приєд-

нався до повстанців. Виявив себе талановитим організатором і воєначальником. У кін. 1773 на тер. Пн.-Сх. Башкирії зібрав загін з 10 тис. чол., провів ряд успішних операцій у районі Красноуфімська і Кунгуря. На поч. літа 1774 діяв разом з осін. загонами повстанців. У листопаді 1774 потрапив у полон, у вересні 1775 разом з батьком, теж учасником сел. війни, відправлений на довічну каторгу до балт. фортеці Рогервік. Поезія С. Ю.— один з кращих зразків башк. усної поетичної творчості. На честь С. Ю. названо місто Салават у Башкирії, встановлено Держ. премії Башк. АРСР ім. Салавата Юлаєва. Образ С. Ю. відтворювали О. С. Пушкін, П. П. Бажов, С. П. Злобін, а також живописці, скульптори, композитори.

Літ.: Лимонов Ю. А., Мавродин В. В., Панеях В. М. Пугачев и его сподвижники. М.—Л., 1965; Наш Салават. Сборник. Уфа, 1973.

САЛАЗАР (Salazar) Антоніу ді Олівеїра (1889—1970) — португ. держ. діяч. У 1930 заснував фашист. партію — Нац. союз. В 1932—68 — голова ради міністрів (фактично диктатор Португалії).

САЛАЗКІН Сергій Сергійович [26.II (10.III) 1862, завод Дощатий, тепер с. Дощате Виксунського р-ну Горьк. обл.— 4.VIII 1932, Ленінград] — рад. біохімік. Закінчив фізико-матем. ф-т Петерб. ун-ту і мед. ф-т Київ. ун-ту. В 1891—97 працював асистентом при кафедрі фізіол. хімії Київ. ун-ту. Професор Жіночого мед. ін-ту в Петербурзі (1898—1911), Кримського ун-ту в Сімферополі (1921—25; ректор — з 1924) та Ленінгр. мед. ін-ту (1925—31) і одночасно (1925—31) працював в Ін-ті експериментальної медицини (з 1927 — директор). Осн. праці присвячені вивченню механізму і місця утворення кінцевих продуктів (сечовини і сечової кислоти) азотистого обміну в тваринному організмі, ролі печінки в цьому процесі.

САЛАЙ Михайло Гордійович (1891, с. Кролевець-Слобідка, тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.— 3.III 1955, Москва) — учасник партизан. руху на Україні під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Член КПРС з 1917. Н. в сел. сім'ї. В 1918—20 — командир партизан. загону, що діяв проти австро-нім. окупантів, білогвардійців і банд Махна. З 1920 і після закінчення Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова (1929) — на парт. і госп. роботі. В березні 1943 Укр. штабом партизан. руху С. був направлений на чолі орг. групи в з'єднання М. М. Попудренка для розгортання партизан. руху в Полтав. обл. Під командуванням С. група виросла в окреме партизан. з'єднання (650 чол.). Після визволення Полтавщини воно взаємодіяло з частинами Рад. Армії на Пн. від Києва і на Житомирщині. Після війни — С. на парт. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

САЛАКА, балтійський оселедець (*Clupea harengus membras*) — риба роду оселедець; підвід атлантичного оселедця. Довж. тіла до 20 см, маса 25—50 г. Поширення в Балтійському м. Зграйна пелагічна риба.

Утворює кілька форм, або рас (весняна, осіння), що відрізняються строком нересту. Самка за нерестовий сезон відкладає 3—65 тис. ікринок; веснянорестуюча форма має меншу плодючість, ніж осінньорестуюча. Статева зрілість настає на 2—3-му році життя. Живиться С. гол. чин. планктонними ракоподібними. Важливий об'єкт промислу. Іл. с. 553.

САЛАМ (Salam) Абдус (н. 29.I 1926, Джханг) — пакистанський фізик-теоретик, член Лондон. королівського т-ва (з 1959), іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив Кембріджський ун-т (1951). З 1964 — директор Міжнародного центру теор. фізики в Тріесті (Італії), з 1971 — голова Консультативного комітету по науці і техніці ООН. Осн. праці — з квантової електродинаміки і теорії елементарних частинок. Розробив єдину теорію електромагн. і слабких взаємодій. Нобелівська премія, 1979.

САЛАМАНДРА — в міфології багатьох західноєвроп. народів — дух водню. В зв'язку з цим існувало повір'я, що тварина саламандра не горить у воді.

САЛАМАНДРА (Salamandra) — рід хвостатих земноводних род. саламандрових. Тіло (довж. 9—28 см) кремезне, лапи без плавальних перетинок. 2 види, поширені в передгірських і гірських р-нах Серед. і Пд. Європи, Пн.-Зх. Африки, Пд.-Зх. Азії. В СРСР — 1 вид: саламандра плямиста, або вогнина, зустрічається в Карпатах. Довж. тіла 9—19 см, забарвлення чорне з яскраво-жовтими плямами неправильної форми. Активна смерком, вночі або під час дощу. Живиться дощовими червами, мокрицями, слимаками і т. п. Період розмноження розтягнутий з квітня по серпень. Самка народжує до 70 личинок, розвиток яких відбувається у воді. Статевозрілими стають на 3—4-му році життя. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Земноводні.

САЛАМАНКА — місто на Зх. Іспанії, адм. ц. пров. Саламанка. Розташована на р. Тормесі (прит. Дуero). Вузол з-ць і автошляхів. 140 тис. ж. (1974). Підприємства металообр., хім., шкіряної, текст., харч. промисловості. Саламанський університет. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Вперше згадується у 5 ст. до н. е.

САЛАМАНКСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших ун-тів в Іспанії та в Європі. Засн. в м. Саламанці в кінці 12 або на поч. 13 ст. (найчастіше згадується 1218). В добу Відродження був одним з найбільших науково-культур. центрів Європи. В С. у. вивчалися природничі науки, розвивалися прогресивні на той час традиції араб. культури, вперше перекладались европ. мовами твори видатних учених Сходу. Викладачі С. у. підготували одні з перших енциклопедичних видань. У період панування інквізиції (16 ст.) С. у. був єдиним вузом, у якому вивчалась геліоцентрична система М. Коперника. В 1981/82 навч. р. С. у. мав 9 ф-тів: філософії і педагогіки, філологічний, юрид., природничо-науковий, мед., хім., біол.

та ін., на яких навчалося 16 тис. студентів. Б-ка налічує 190 тис. тт. і манускрипти. Публікує Акти С. у. в 4-х серіях (філологічна, юрид., природничо-наукова, мед.), а також ін. галузеві видання.

А. В. Санцевич.

САЛАМІН — острів в Егейському м.; біля С. під час греко-перських воєн 28 (або 27). IX 480 до н. е. грец. флот під командуванням Еврібіада розгромив перс. флот, яким командував цар Ксеркс. Перси втратили 200 кораблів, греки — 40.

САЛАТ (*Lactuca sativa*) — однорічна овочева рослина родини складноцвітих. Дико росте в Європі, Пн. Африці, Передній Азії. Культурні види С. належать до групи зелених культур. В СРСР (переважно на Україні та в прибалтійських республіках) вирощують С. листковий, С. головчастий і С. ромен (див. Ромен-салат). Спочатку в рослин розвивається розетка прикореневих простих листків, потім у листкових С. утворюється квітконосне стебло 30—120 см заввишки, у головчастих С. — різної щільноти головки, а згодом — стебло. Квітки дрібні, двостатеві, жовті, зібрани в кошики, що утворюють складне суцвіття. С. містить цукри (0,18—3,6%), каротин, вітаміни В₁, В₂, С, РР, солі кальцію, заліза, фосфору. Споживають його сирим як гарнір до страв, рідше вареним — у супах. Урожайність листкового салату 180—200 ц/га, головчастого — 300—600 ц/га. В Українській РСР (1983) поширені сорти: Кам'яна головка жовта, Кучерявець одеський, Першотравневий. Іл. с. 553.

Г. Є. Усик.

САЛАТНІ ОВОЧІ — група овочевих рослин різних ботанічних родин, листки або головки яких вживані у їжу переважно у сирому вигляді. С. о. поділяють на солодкі (салат городній, ромен-салат), гіркі (салат ендивій) та пряni (крес-салат, салатна листкова гірчиця, кріп, петрушка листкова, селера листкова й салатно-черешкова). Листя С. о. багаті на вітаміни В₁, В₂, С, К, РР, вуглеводи, органічні кислоти, мінеральні сполуки, які поліпшують обмін речовин в організмі людини, підвищують стійкість проти інфекційних хвороб. Більшість С. о. — однорічні рослини з коротким періодом формування товарної частини врожаю. Їх вирощують, висіваючи насіння в ґрунт, а селеру культивують з розсади.

Г. Є. Усик.

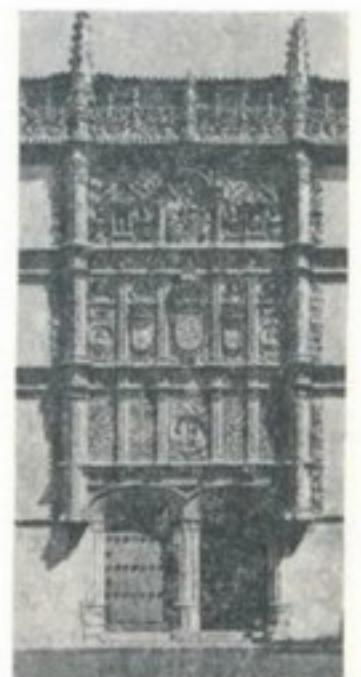
САЛАХ-АД-ДІН (Саладін) Юсуф ібн Айуб (1138—4.III 1193, Дамаск) — правитель Єгипту з 1171, засновник династії Айубідів. Курд за походженням. З 1169 був везиром Єгипту. В 1171, після смерті останнього халіфа з дин. Фатімідів, захопив владу. Визнав сюзеренітет Аббасидів і 1174 одержав від них титул султана. Розвивав військ.-ленну систему всередині країни. В 1174—86 приєднав сірійські землі, деякі володіння ірак. правителів. Військо С. з 4.VII 1187 розгромило хрестоносців біля Хіттіна (Палестина), пізніше вигнало їх з більшої частини Сирії і Палестини.

Ф. П. Сакун.

Пам'ятник Салавату Юлаєву в місті Салаваті Башkirської АРСР.

Саламанський університет. Фасад будинку.

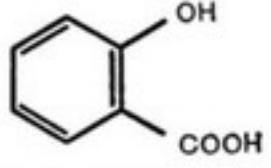
Т. Салахов.

Т. Салахов. Портрет дочки Айдан. 1967. ДТГ у Москви.

Л. Саллівен, Д. Адлер. Гаранті-білдинг у Буффало. 1895.

САЛАХОВ Таїр Теймур огли (н. 29.XI 1928, Баку) — азерб. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1973), дійсний член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1964. В 1945—50 навчався в Азерб. худож. училищі ім. А. Азімзаде, 1951—57 — в Моск. худож. інституті ім. В. І. Сурикова. Твори: «Ранішній ешелон» (1958), «Портрет композитора К. Караваєва» (1960), «Ремонтники» (1961), «Жінки Апшерона», «Біля Каспію» (обидва — 1967), «Нове море» (1970); «Портрет Расула Рза» (1971), «Портрет композитора Д. Шостаковича» (1974—76); графічна серія «По Апшерону» (1969), оформлення вистав у Азерб. драм. театрі ім. М. Азізбекова та в Азерб. театрі опери та балету ім. М. Ахундова в Баку. Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, Азербайджанському музеї мистецтв ім. Р. Мустафаєва та Державній картинній галереї Азербайджана в Баку. В 1963—74 викладав в Азерб. ін-ті мистецтв ім. М. А. Алієва, з 1975 — в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова (з 1973 — професор). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1968.

Літ.: Осмоловский Ю. Таир Салахов. М., 1972; Таир Салахов. Альбом. Л., 1980.

САЛГІР — ріка в Крим. обл. УРСР. Довж. 204 км, пл. бас. 3750 км². Утворюється на пн. схилах Головного пасма Кримських гір злиттям двох витоків — Ангари і Кизил-Коби; впадає у Сиваш (у посушливі роки в пониззі пересихає). На С. споруджено Аянське водосховище і Сімферопольське водосховище, води яких використовують для госп.- побутових потреб та зрошування (Салгирська зрошувальна система). У пониззі С. перетинає Північно-Кримський канал імені Комсомолу України. На С. — м. Сімферополь.

САЛГІРСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — одна з перших іригаційних споруд Криму. Збудована 1952—62. Площа зрошення 8,1 тис. га. Осн. джерелом водопостачання є Сімферопольське водосховище. В С. з. с. — магістральний канал довж. 0,82 км з бетонним облицюванням, три міжгосп. розподільні з азbestоцементних труб: лівобережний трубопровід довж. 21,4 км, правобережний трубопровід довж. 44,6 км і Тубайський трубопровід довж. 21,4 км. Внутрігосп. зрошувальна мережа складається з трубопроводів (33,8 км), відкритих каналів з бетонним облицюванням (62,2 км) і з земляними руслами (59,5 км). Полив, як правило, здійснюється самопливом, лише в окремих випадках застосовують машинний водопідйом. С. з. с. обслуговує 16 г-в зі зрошуваною площею кожного від 55 до 1424 га, на яких вирощують овочі і фрукти для постачання населення м. Сімферополя.

В. В. Внучков.

САЛЕРНО — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Салерно. Мор. порт на березі Салернської зат. Тіренського м. 160 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. (зокрема,

котлобудування), хім., буд. матеріалів, текст., швейної, шкіряної і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Ун-т. Собор 9 ст. Приморський курорт. Відоме з античних часів. Салерно — місце висадки союзних військ в Італії (вересень 1943) під час 2-ї світової війни.

САЛЕХАРД (до 1933 — Обдорськ) — місто, центр Ямalo-Ненецького авт. окр. Тюмен. обл. РРФСР. Розташований біля місця впадіння р. Полуу в Об, поблизу Північного полярного кола, за 20 км від залізнич. ст. Лабитнангі. Річковий порт. У С. — рибоконсервний та мол. з-ди. 4 серед. спец. навч. заклади, краєзнавчий музей. Засн. 1595.

САЛІНСЬКИЙ Панас Дмитрович (н. 9.IX 1920, Смоленськ) — рос. рад. драматург. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1939 як журналіст. Перша п'єса «Брати» (1947). П'єси «Хліб і троянд» (1957; однойм. кінофільм, 1959), «Поголос» (1980) — про боротьбу за встановлення Рад. влади на Алтай; «Барабанщиця» (1958), «Камінці на долонях» (1965; кінофільм «Зруйноване пекло», 1967), «Довгожданий» (1975) — про події Великої Вітчизн. війни. Автор драм і комедій «Забутий друг» (1955), «Чоловічі розмови» (1967), «Марія» (1969; кінофільм «Сибір'ячка», 1971), «Літні прогулянки» (1973) та ін. П'єси С. ставляться в театрах України. Гол. редактор журн. «Театр» (з 1972). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Драмы и комедии. М., 1977; Укр. перекл. — Небезпечний спутник. К., 1954. І. М. Давидова.

САЛІЦІЛОВА КИСЛОТА — о-оксибензойна кислота, $C_7H_6O_3$ — найпростіша ароматична оксикислота; безбарвні голчасті кристали, погано розчинні у воді, добре — в органічних розчинниках; $t_{\text{пл}} = 159^{\circ}\text{C}$. Є в природі — у листях ро- машки, таволги тощо. Одержано С. к. карбоксилюванням фенолу. Відзначається слабкими антисептичними властивостями (див. Антисептичні засоби). Використовують для консервування харчових продуктів, фруктів, вин та ін. С. к. — напівпродукт в органічному синтезі барвників, пахучих речовин, лікарських препаратів (напр., ацетилсаліцилової кислоти, протитуберкульозного препарата ПАСК). Застосовують також в аналітичній хімії для виявлення іонів заліза й міді, для відділення торію від інших елементів тощо.

«САЛІЧНА ПРАВДА», Салічний закон (лат. Lex Salica) — запис давнього звичаєвого права племені салічних франків; одна з ранніх варварських прав. Записана в кінці 5 ст. за розпорядженням короля Хлодвіга (481—511); при його наступниках доповнювалася й перероблялася. «С. п.» дає яскраве уявлення про зародження феод. відносин у племені тодішньої Зх. Європи, початковий етап формування франкської державності. Осн. змістом «С. п.» є докладний перелік злочинів і відповідних покарань. Після розпаду

Франкської держави «С. п.» втратила практичне значення.

В. М. Корецький.

САЛЛІВЕН (Sullivan) Луїс Генрі (3.IX 1856, Бостон — 14.IV 1924, Чікаго) — амер. архітектор, один із засновників раціоналізму, представник т. з. чікаської школи. Відвідував Школу красних мистецтв у Парижі (1874). З 1875 працював у Чікаго (з 1879 — в майстерні інж. Д. Адлера, з 1881 — його компаньйон). На основі використання каркасної системи сталевих конструкцій С. розробляв нові раціональні типи багатоповерхових будинків різного призначення. Серед споруд — Уейнрайт-білдинг в Сент-Луїсі (1891), Гаранті-білдинг у Буффало (1895), Бейард-білдинг у Нью-Йорку (1895), універсальний магазин Шлесінджера і Мейера в Чікаго (1900, тепер будинок фірми «Карсон — Пірі — Скотт»). Створена С. концепція органічної архітектури була розвинута далі арх. Ф. Л. Райтом. Творчість С. мала вплив на європейський функціоналізм 20-х рр. 20 ст.

САЛЛЮСТІЙ Гай Крісп (Gaius Sallustius Crispus; 86 до н. е., м. Амітери, біля сучас. м. Акуїла в обл. Аbruццо-е-Молізе, Італія — 13.V 35 до н. е.) — рим. історик. Брав участь у громадян. війнах 49—45 до н. е. на боці Юлія Цезаря, потім був проконсулом рим. провінції Нова Африка. Після смерті Цезаря (44 до н. е.) присвятив себе літ. діяльності. З творів С. до нас повністю дійшли «Прозмову Катіліни» та «Югуртінська війна» і в уривках «Історія» (охоплює період з 78 по 66 до н. е.).

САЛО — жир тваринного походження, що його використовують як харчовий продукт і для технічних потреб. В організмі тварин С. відкладається під шкірою (зовнішнє С.), навколо внутр. органів (внутрішнє С.) і між м'язами. Підшкірне С. свиней наз. шпиком (вихід до 30% від маси туши), внутр. жир тварин — С.-сирцем. Вихід С.-сирцю (в % до живої маси) у великої рог. худоби становить 0,5—6,4, свиней — 0,8—7,3, овець — 0,5—5,1. Особливу велику цінність має С. навколониркове, брижове і сорочкове (С., що вкриває шлунок). С.-сирець здебільшого перетоплюють, одержуючи харчове С. вищого і 1-го сортів, збірне і технічне С. Деякі види С. використовують у медицині і ветеринарії. Шпик надходить у продаж солений, копчений, маринований і натертій червоним перцем (угорське С.). Внутрішнє С. свиней (здір) виготовляють охолодженим, мороженим і топленим (смалець), а С.-сирець великої рог. худоби, овець та ін. тварин — топленим.

САЛОН (франц. salon) — 1) Кімната для прийомів; внутрішнє приміщення для пасажирів (в літаку, автобусі тощо). 2) Світський, політичний або літературно-художній гурток, який збирається в якогось діяча, мецената тощо. 3) Магазин художніх виробів. 4) Назва художніх виставок, що влаштовуються щороку у Франції (Парижі) та ін. країнах. Вперше С. організувала (1667) Паризька академія живопису і скульптури. Певний час

офіц. С. відбувалися у Луврському палаці. З поч. 19 ст. жюрі С. надавало перевагу академічному мист. (див. Академізм), розрахованому на обивательські смаки (звідси — салон не мистецтво, як синонім беззмістності, зовнішньої красивості, банальності). За аналогією з франц. С. подібну назву дістають і виставки в ін. країнах.

САЛОНІКИ, Фессалоніки — місто на Пн. Греції. Значний порт на березі зат. Термаїкос (Салонікська зат.) Егейського м. при впадінні в неї р. Вардару. Вузол з-ць і автошляхів. 345,8 тис. ж. (1971). Другий за величиною пром. центр країни. Нафтохім., металург., металообр., маш.-буд. (зокрема, електротехн. та суднобуд.), значна текст. пром-сть. Підприємства харчосмакової (у т. ч. тютюнової) галузі. Ун-т. Ін-т бавовників. Археол. музей. У С. проводяться щорічні міжнар. осінні ярмарки. Архіт. пам'ятки античних часів. С. засн. 315 до н. е. У С. народилися просвітителі слов'ян Кирило і Мефодій.

САЛОНІКСЬКІ ОПЕРАЦІЇ 1915—18

— бойові дії військ Антанти у районі Салонік (Греція) під час першої світової війни 1914—18. Салонікський фронт утворився в жовтні — листопаді 1915 після висадки в цьому районі англо-франц. експедиційного корпусу з метою допомоги Сербії проти наступу австро-нім.-болг. військ. У січні 1916 на Салонікський фронт було перекинуто англо-франц. війська з Галліпольського п-ова, потім італ. війська, сербські війська з о. Корфу і 2 рос. бригади з Франції. Була створена т. з. Сх. армія, яка зайняла фронт від зат. Рендіна (на Сх. від Салонік) через оз. Дойран, оз. Остроба до Пд. Албанії. Після вступу у війну Румунії (серпень 1916) союзники у вересні — листопаді зайняли район Монастіра. 15.IX 1918 союзники (до них приєдналися грец. війська) перейшли в наступ уздовж долини р. Вардар на Скоплі і завдали поразки болг.-нім. військам. 29.IX Болгарія капітулювала, а 11-а нім. армія здалася в полон.

САЛТИКОВ Петро Семенович [1698—26.XII 1772 (6.I 1773), Марфино, тепер Митищинського р-ну Моск. обл.] — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1759), граф (з 1733). В 1734, під час війни за польсь. спадщину 1733—35, С. брав участь у поході проти короля С. Лешинського. Учасник

рос.-швед. війни 1741—43, потім командував укр. ландміліцькими полками. Під час Семилітньої війни 1756—63 був головнокомандуючим рос. армією 1759—60 і 1762. Здобув близькі перемоги над прусською армією при Пальцігу й Кунерсдорфі. В 1764—71 С. — генерал-губернатор Москви.

САЛТИКОВ-ЩЕДРІН Михайло Євграфович [справж. прізв.— Салтиков; літ. псевд.— Н. Щедрін; 15 (27).I 1826, с. Спас-Угол Тверської губ., тепер Калязінський р-н Калінін. обл.— 28.IV (10.V) 1889, Петербург] — рос. письменник-сатирик, революц. демократ. У 40-х рр. зближився з гуртком М. Петрашевського. Друкуватися почав 1841 як поет. Гостро критичний характер перших повістей С.-Щ. «Суперечності» (1847), «Заплутана справа» (1848) були причиною його арешту і заслання у Вятку (тепер Кіров) (1848—55). У сатиричному творі «Губернські нариси» (1856—57), який високо оцінили М. Чернишевський, М. Добролюбов, Т. Шевченко, піддана критиці до реформена Росія.

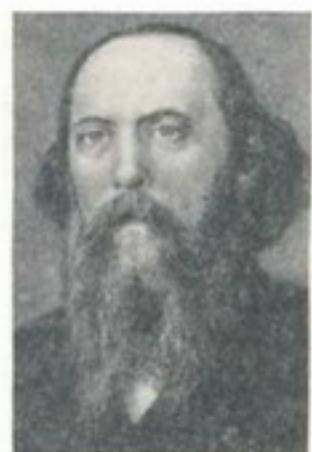
Активно співробітничав у журн. «Современник». У зб-ках «Сатири в прозі» (1862), «Невинні оповідання» (1863) показав рос. суспільство періоду реформи. З 1868 став одним із редакторів, а з 1878 — відповідальним ред. «Отечественных записок». Кінець 1860—70 — час найвищого розвитку викривальної сатири С.-Щ. В «Історії одного міста» (1869—70) викрив антинародну суть самодержавства, в п'єсі «Тіні» (1865), сатиричному циклі «Помпадури і помпадурші» (1863—74) нещадно картав бюрократів. У творах «Пани ташкентці» (1869—72), «Щоденник провінціала в Петербурзі» (1872—73), «Благонамірені розмови» (1872—76), «Пани Молчаліни» (1874—80), «Притулок Монрепо» (1878—79) викривав колонізаторську політику рос. царизму, показав зародження в Росії капіталістич. хижацтва. В романі «Пани Головльови» (1875—80) зіобразив процес економічного і морально-психологічного розкладу дворянства. У 80-х рр. об'єктом сатири С.-Щ. стала гол. чин. політ. реакція в Росії і Зх. Європі. Реакційно-бурж. Європу зіобразив в кн. «За рубежем» (1880—81). В «Казках» (1882—86) С.-Щ. висміяв систему самодержавного управління, царську бюрократію, ідеологію лібералізму, філософію обивательства. У «Пошхонській старовині»

(1887—89) змалював кріпосницьку Росію. Продовжуючи традиції рос. критичного реалізму, С.-Щ. виступив новатором, творцем політ. сатири революц.-демократичного спрямування. С.-Щ. виробив оригінальні сатиричні жанри — алегорична казка, роман-огляд, політ. фейлетон-памфлет, сатиричний нарис. Виступав також як літ. і театр. критик (зокрема, рецензії на твори Марка Вовчка, М. Костомарова). До щедрінських образів часто звертався в своїй публіцистиці В. І. Ленін. Традиції С.-Щ. продовжували в своїх творах Панас Мирний, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, І. Франко, Л. Мартович та ін. Укр. мовою твори С.-Щ. перекладали І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Павлик, О. Маковей. Творчість С.-Щ. мала великий вплив на розвиток сатири. В м. Кірові в будинку, де С.-Щ. жив у роки вятського заслання, відкрито меморіальний музей (1968).

Тв.: Собрание сочинений и писем, т. 1—20. М., 1965—77; Укр. перекл.— Твори, т. 1—6. К., 1955—56.

Літ.: Франко І. Михайло Євграфович Салтиков (Шедрін). В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; М. Е. Салтыков-Щедрин в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1975; Макашин С. А. Салтыков-Щедрин на рубеже 1850—1860 годов. Биография. М., 1972; Турков А. М. Салтыков-Щедрин. М., 1981; Осмоловський В. Ф. Традиції революційної сатири (М. Е. Салтиков-Щедрін і українська література 70—90-х рр. XIX ст.). К., 1970; Добровольський Л. М. Бібліографія літератури о М. Е. Салтыкове-Щедрине. 1848—1917. М.—Л., 1961; Баскаков В. Н. Бібліографія літератури о М. Е. Салтыкове-Щедрине. 1918—1965. М.—Л., 1966. Е. Г. Гайнцева.

САЛТИВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура 8—10 ст., що виникла у племен Хозарського каганату під час переходу їх до осілості і формування в них феод. відносин. С. к. вперше було видлено 1900. Назва походить від с. Верхнього Салтова (тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.), де було виявлено катакомбний могильник цієї культури. С. к. (відомо понад 300 пам'яток) поширені в бас. Сіверського Дніця і Дону, на Пн. Кавказі та в Приазов'ї, в передгір'ях Уралу та на середньому Поволжі, в Криму, а також на тер. сучас. Молдавії, Румунії, Болгарії тощо. С. к. поділяють на кілька варіантів, які можуть бути зведені до двох головних: лісостепового

М. Е. Салтиков-Щедрін.

М. Е. Салтиков-Щедрін. Обкладинка книги «Дикий поміщик». Київ. 1953. Художник А. Базилевич.

Ілюстрації до творів М. Е. Салтикова-Щедріна.

1. «Орел-меценат». Художник О. Довгаль. 1949.

2. Органчик («Історія одного міста»). Художники Кукринікси. 1937.

3. «Премудрий піскар». Художник К. Агніт-Следзевський. 1953.

4. «Історія одного міста». Художник О. Данченко. 1976.

та степового. Перший характеризується довгочасними поселеннями землеробського населення з напівземлянковими житлами і катакомбним обрядом поховання, при якому разом з померлими в поховальні камери клали зброю та речі особистого вbrання, посуд, прикраси тощо. Пам'ятки другого варіantu належать кочовому і напівкочовому населенню; це — залишки тимчасових стоянок-зимовищ з юртоподібними житлами та ямними могильниками з похованнями у вузьких або широких ямах. Ці поховання значно бідніші. За археол. та антропологічними даними, пам'ятки лісостепового варіantu залишені аланами, степового — булгарами. Найвідомішими пам'ятками С. к. є могильник та залишки великого (понад 120 га) міста з кам'яними стінами і цитаделлю біля с. Верхнього Салтова, городище біля с. Маяцького Ворон. обл. та два Чимлянські городища

(кол. м. Саркел) на тер. Ростов. обл. Носії С. к. жили також у великих приморських містах (*Фанагорія* та ін.). При розкопках поселень С. к. виявлено залишки жителів, госп. споруд, ремісничих майстерень тощо, а також численні знахідки кружального посуду, с.-г. інвентаря, знарядь праці та виробів ремісників, що свідчать про високий розвиток гончарського, метало-, кам'яно- та деревообробного ремесел. Знахідки срібної і золотої монети та прикрас візант. і сх. походження при розкопках могильників свідчать про досить розвинуту торгівлю. На межі 9 і 10 ст. населення С. к. зазнало численних нападів *печенігів*, а після розпаду Хозарського каганату (2-а пол. 10 ст.), на думку деяких дослідників, частина його ввійшла до складу населення Давньорус. держави.

Lіт.: Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962; Березовець Д. Т. Слов'яни

й племена салтівської культури. «Археологія», 1965, т. 19; Плетнєва С. А. От кочевий к городам. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, в. 142. М., 1967.

О. В. Сухобоков.

САЛУІН, Салуен — ріка у Пд.-Сх. Азії, в межах Китаю (має назву Наг-Чу і Нуцзян), Бірми, частково на кордоні Бірми і Таїланду. Довж. 2820 км, площа бас. бл. 325 тис. км². Бере початок з льодовика хр. Тангла на Тібетському нагр'ї, владає двома рукавами у зат. Моутама Андаманського м. Тече переважно у глибокій (понад 1500 м) долині, у руслі багато порогів і бистрин. У пониззі тече по рівнині; біля гирла — обмілини *й бари*. Живлення переважно дощове. Режим мусонний з літнім паводком. Сезонні коливання рівня досягають 20 м і більше. Судноплавний на окремих ділянках. Сплав лісу. Гідроенерг. ресурси значні, але не використовуються. У гирлі — порт *Молам'яйн* (Бірма).

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ВОСЬМОГО І ДЕВ'ЯТОГО ТОМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **М. С. Бродин** — акад. АН УРСР (оптика), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнар. право, заг. історія держави і права), **[Г. С. Костюк]** — академік АПН СРСР (психологія), **В. К. Лішко** — акад. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — акад. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — акад. АН УРСР (теор. фізики), **К. С. Терновий** — акад. АН УРСР (ортопедія), **А. В. Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика), **А. М. Шептаков** — акад. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн); **М. Д. Ярмаченко** — академік АПН СРСР (педагогіка); **І. І. Артеменко** — чл.-кор. АН УРСР (археологія), **[А. Є. Бабинець]** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **І. С. Горбань** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **Є. І. Кvasников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН СРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (заг. питання політ. економії), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика); **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — доктор істор. наук (історія техніки), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асеев** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьев** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Л. О. Бабенко** — канд. біол. наук (порівняльна анатомія), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геogr. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Васilenko** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орніtolогія), **І. Д. Гамкало** — нар. арт. УРСР (музика), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геogr. наук (фіз. географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговцев** — доктор фіз.-мат. наук (матем. аналіз), **С. І. Дорошенко** — канд. мед. наук (стоматологія), **В. Д. Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єна** — канд. геogr. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. П. Жеребкін** — канд. екон. наук (політ. економія і конкретна економіка), **Л. Є. Жоголь** — канд. мистецтвознавства (декоративне мистецтво), **М. П. Загайкевич** — доктор мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геogr. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (заг. питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — доктор хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **М. І. Кратко** — канд. фізико-мат. наук (матем. логіка), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — доктор істор. наук (історія КПРС), **П. М. Леоненко** — канд. екон. наук (критика бурж. теорій), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геogr. наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазепа** — доцент (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних, історія зоології), **Д. Є. Макаренко** — доктор геологомін. наук (палеонтологія), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — доктор геолого-мін. наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — доктор філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — доктор мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спец. допоміжні істор. дисципліни), **І. С. Ступницький** — доктор екон. наук (політ. економія соціалізму), **В. І. Тарапущук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Трийус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плаазунів), **М. І. Щербани** — доктор геogr. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геogr. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Портрет, с. 32—33	Революція 1905—07 в Росії, с. 448—449	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, с. 448—449
Похитонов І. П., с. 48—49	Рембрандт, с. 304—305	Рослинність, с. 112—113
Прапори держав світу, с. 72—73	Репін І. Ю., с. 320—321	Рубенс П. П., с. 336—337
Прапори СРСР, с. 72—73	Риби, с. 192—193	Рубльов А., с. 320—321
Примаченко М. О., с. 96—97	Рильський М. Т., с. 448—449	Рубо Ф. О., с. 352—353
Птахи, с. 176—177	Рим Стародавній, с. 448—449	Румунія, с. 448—449
Пузирков В. Г., с. 48—49	Рисунок, с. 448—449	Рушник, с. 96—97
Пушкін О. С., с. 448—449	Різьблення художнє, с. 352—353	Садово-паркове мистецтво, с. 448—449
Ракета, с. 448—449	Роден О., с. 336—337	Садовський М. К., с. 448—449
Рафаель, с. 304—305	Романський стиль, с. 448—449	Саксаганський П. К., с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Сучасні раси світу, с. 288—289	Ровенська область, оглядова, с. 400—401	РРФСР, економічна, с. 512—513
Революція 1905—1907 рр. в Росії, с. 288—289	Ровенська область, економічна, с. 400—401	Карта рослинності світу, с. 512—513
Римська республіка у 264—27 рр. до н. е., с. 368—369	РРФСР, фізична, с. 496—497	Румунія, оглядова, с. 400—401
Римська імперія у 27 р. до н. е.— 138 р. н. е., с. 368—369	РРФСР, політико-адміністративна, с. 496—497	Румунія, економічна, с. 400—401

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
398	середня	39-й згори	4 - й том В 1968 в І. проходили Х зимові Олімпійські ігри.	В 1964 в І. проходили IX зимові Олімпійські ігри.
465	права	27-й знизу	5 - й том Маршал Рад. Союзу (1970)	Маршал Рад. Союзу (1968)
507	середня	42-й знизу	7 - й том найбільше в світі	одне з найбільших у світі
161	ліва	12-й згори	8 - й том 29.XI 1886, Люблін	29.XI 1866, Люблін
316	права	14—15-й згори	с. Вишня Вінницької губ.	с. Вишня Вінницького повіту
Вклейка між с. 304—305 до ст. «Рембрандт»				
4 - й том 1, 3 і 4 — Державний Ермітаж у Ленінграді.				
1, 4 і 5 — Державний Ермітаж у Ленінграді.				

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. ТОМ 9

(на українском языке)

В томі вміщено 28 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (525 сюжетів, з них 322 — кольорові), 12 сторінок вклейок високого друку (60 сюжетів, з них 28 — кольорові), 5 вклейок кольорових карт (12 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначеній на картах УРЕ. В тексті 1152 ілюстрації і 52 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 38.

Здано до набору 09.03.82. Підписано до друку 17.11.83. БФ 02248. Формат 84×108^{1/16}. Папір ф-ки ім. Ю. Яновіса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 35+3.25 арк. вкл. Умов. друк. арк. 64,26. Умов. фарб.-відб. 96,08. Обл.-вид. арк. 125,48. Тираж 50 000 прим. Зам. 1360. Ціна 7 крб. 50 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНИ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах: державні, колійні зарубіжні; державні адміністративні; одиниця та отримані)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і ОФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володіння
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць I-го порядку зарубіжніх держав
- Інші населені пункти

*¹План Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

НИІВ	понад 1000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжніх держав
ЛЬВІВ	на 300 000 до 1000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Боростів	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	Населені пункти міського типу СРСР
Любомль	до 10 000	
Чорнобіль	понад 10 000	
Високе	до 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР 6) міського а) сільського типу зарубіжніх держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОННІ ЯМЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спрощені
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і ОФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжніх держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і ОФРЮ

На картах: світу, материків, пів-островів і пірських країн

Адміністративних областей та автономних округів СРСР

Районів УРСР

Територій, підпорядкованих міськрадам

Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Каширі, між КНДР і Південною Кореєю

Заповідників

Примітка: Адміністративні одиниці, об'ємижені з Ініємі центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні поромні

- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські

- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- Морські рейси та відстані в км
- Морські порти
- Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмінні явища
- Озера, а—присі, б—солоні
- Позначки глибин
- Озера з живлявою береговою лінією
- Позначки рівня вод річок та озер над рівнем моря
- а—Початок судноплавності на річках
б—Перегиб водопливі
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі занерзання морів
- Меморативні канали

- Дамби
- а—Піски
б—Павові поля
- Мангрові зарости
- а—Болота б—Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (води)
- Сухі русла (води) на текстових картах
- Вічні снігі, льодовики
- Материкові льоди

- Діючі вулкани
- Перевали
- Позначки висот над рівнем моря
- а—Водорості б—Коралові рифи
- Колодязі
- МОРСЬКІ ТЕЧІЇ
- теплі
- холодні
- місця
- магнітні полоси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Назви районів міста
- Вокзали я запальничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори я церкви
- Мечеті
- Будівельні храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

НИІВ	понад 1000 000	Міста
ЛЬВІВ	на 300 000 до 1000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Боростів	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	Селища міського типу
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	
Севастополь	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЕННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

Основні галузі промисловості

- НА НОЛЮВОВИХ НАРТАХ**
 - Чорна металургія
 - Кольорова металургія
 - Хімічна
 - Нафтохімічна
 - Нафтопереробна
 - Машинобудування я
металообробка
 - Важке, енергетичне, транс-
порте машинобудування
 - Електротехнічна
я радіотехнічна
 - Верстатобудівна та
інструментальна
 - Автомобільна
 - Тракторна
- НА ТЕНСТОВИХ НАРТАХ**
 - Сільськогосподарське
машинобудування
 - Суднобудування
 - Лісова я деревообробна
 - Целюлозно-паперова
 - Виробництво будівельних
матеріалів
 - Цементна
 - Скляна
 - Фарфоро-фаянсова
 - Легка промисловість
 - Текстильна
 - Трикотажна
- НА НОЛЮВОВИХ НАРТАХ**
 - Бавовноочиска
 - Бавовникіза
 - Шерстяна
 - Лляна
 - Виробництво штучного
волокна я шовку
 - Швеція
 - Шкіряна, хутрова, взуттєва
 - Харчова промисловість
 - М'ясна
 - Маслоробна, сироварна,
молочна
- НА ТЕНСТОВИХ НАРТАХ**
 - Щукрова
 - Консервна
 - Спиртова
 - Рибна
 - Тютюнова
 - Поліграфічна
 - Різнігалузі
 - Центри первинної обробки
базовинку
 - Центри первинної обробки
плюму
 - Кізякові промисли

*Примітка: Розміри проконкіле промислових центрів (мелких,
середніх та ін.) дано умовно для кожного карты окремо*

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ				ТВАРИННИЦТВО	
Пшениця	Коноплі	Чай	Оливки	Велика рогата худоба	
Жито	Джут	Троянди	Банани	Вівці	
Кукурудза	Садівництво	Виноград	Кокосові пальми	Карахулеве лівчарство	
Рис	Цукрові буряки	Манго	Фінкові пальми	Кози	
Прoso	Цукрова тростина	Кава	Олейні пальми	Свині	
Ячмінь	Соняшник	Какао	Перець та ін. прянощі	Коні	
Овес	Олійні культури	Анааси	Ефроолійні та лікувальні рослини	Оленевтрство	
Бавовник	Тютюн	Земляний горіх	Морський промисел	Звірівництво	
Льон	Каучуковосн.	Городнництво	Шовківництво	Риболовні порти	
Хміль	Цитрусові	Бобові			

The map illustrates the following features:

- Energy Infrastructure:**
 - Thermal power stations (Теплові електростанції) marked with red circles.
 - Hydroelectric power stations (Гідроелектростанції) marked with blue circles.
 - Nuclear power stations (Атомні електростанції) marked with black circles.
- Transportation:**
 - Oil pipelines (Нафтопроводи) shown as green dashed lines.
 - Gas pipelines (Газопроводи) shown as grey dashed lines.
 - Product pipelines (Продуктопроводи) shown as blue dashed lines.
 - Boundary of agricultural specialization (Межі районів спеціалізації сільського господарства) shown as a red dotted line.
- Land Use:**
 - Forests (Ліси) shown as green hatched areas.
 - Dry forests (Сухі ліси) shown as grey hatched areas.
 - River basins (Річкові басейни) shown as orange shaded areas.
 - Wetlands (Рівнинні залегання вугілля) shown as black dotted areas.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОИННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів	1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА В гв. А	Радянські війська	НМГ	Кінно-механізована група
Що плануються			х	Корпус
Загальновійськових	ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР“ 6 ПФ 117 пд	Війська противника	жн	Механізованій корпус
Танкових	одбр	Аніадесантна бригада	мбд	Моторизована дивізія
Кавалерійських	ок	Армійський корпус	мбр	Мотострілецька бригада
Спільні дії загальновійськових і танкових уединань	А	Армія	ОР	Оборонний район
Райони зосередження: 2-загальновійськові, 6-кавалерії	бр	Бригада	пд	Піхотна дивізія
Знищення оточеного угрупування	бтд	Бронетанковова дивізія	ПА	Повітряна армія
Виступ військ	зг	Гвардійський	пдк	Повітрянодесантний корпус
Переміщення й передислокація військ	ГР. гр.	Гірськострілецький корпус	Р	Резерв
Дії авіації	дес	Група	сд	Стрілецька дивізія
Дії флотів	д	Десант	сн	Стрілецький корпус
	дд	Дивізія	ТА	Танкова армія
	кд	Кавалерійська дивізія	тд	Танкова дивізія
	кк	Кавалерійський корпус	УВ. А	Танковий корпус
	НА	Кінна армія	ур	Ударна армія
			Ф	Флот
			ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення.

